

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

Διδακτορική Διατριβή

ΚΟΜΟΤΗΝΗ:

ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ

ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Αγάπη Τσίκλη

Επιβλέπουσα: Ντίνα Βαΐου

ΑΘΗΝΑ 2022

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ -ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

**ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ
ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ**

Αγάπη Τσίκλη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα:

Ντίνα Βαΐου, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ

Μέλη:

Σταυρούλα (Ρούλη) Λυκογιάννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια,
Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
ΕΜΠ

Μαρία Στρατηγάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια,
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Το έργο αυτό διατίθεται με άδεια Creative Commons

Creative Commons Αναφορά Παρόμοια Διανομή (CC BY-SA)

φωτογραφία εξωφύλλου:

Οδός Ερμού. Διακρίνεται ο πύργος του ρολογιού και το Γενί Τζαμί
πηγή: facebook, Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες - Κομοτηνή rallies foto, Τοπικός ιστότοπος
(επεξ.) Αγ. Τσίκλη

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ -ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Βαΐου Ντίνα, Ομότιμη Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
2. Κανδυλάκη Αγάπη, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
3. Κλαμπατσέα Ρένα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
4. Λυκογιάννη Σταυρούλα (Ρούλη), Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
5. Μίχα Ειρήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
6. Στρατηγάκη Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
7. Χριστοδούλου Χάρις, Λέκτορας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘΗΝΑ 2022

Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από την Επταμελή
Εξεταστική Επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού
Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν
προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων της συγγραφέα, σύμφωνα με τις
διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2, του Ν. 5343/1932.

ΚΟΜΟΤΗΝΗ

«Η Κομοτηνή είναι μια πόλη μικρή σχετικά επαρχιακή, η οποία ωστόσο έχει μέσα της, κρύβει μέσα της, ένα πληθυσμό ποικίλων εθνικοτήτων και μορφών και θρησκειών που την κάνουν πολύ πλούσια σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Υπάρχει καταρχάς η μειονότητα η μουσουλμανική. Υπάρχουν οι Αρμένιοι που είναι παρακαταθήκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα παλιά χρόνια. Ζούσαν εδώ πέρα, έκαναν εμπόριο, δραστηριοποιούνταν. Υπάρχει το ελληνικό στοιχείο, το χριστιανικό το ορθόδοξο και εκτός από αυτές, το εβραϊκό το οποίο έχει πια εκλείψει, δεν ξέρω αν υπάρχουν ακόμα μερικά άτομα. Πάντως η κοινότητα τους δεν υπάρχει για προφανείς ιστορικούς λόγους. Εκτός από αυτά, υπάρχουν οι λεγόμενοι παλινοστούντες που μετά τη δεκαετία του '80 έχουν έρθει από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και έχουν εγκατασταθεί εδώ πέρα.

Αυτό κάνει την περιοχή μια πολυπολιτισμική πόλη, αν και είναι μικρή σε πληθυσμό, η οποία ωστόσο έχει μάθει να ζει έτσι και δεν έχει δώσει σημάδια σε σχέση με άλλες περιοχές του κόσμου όπου βλέπουμε τι γίνεται γενικά με τους πολέμους και με το εχθρικό κλίμα που υπάρχει (...)

Το χρώμα της πόλης βγαίνει περισσότερο προς τα έξω στις περιόδους που υπάρχουν οι παραδοσιακές γιορτές, είτε των χριστιανών είτε των μουσουλμάνων, είτε το Πάσχα, είτε το Ραμαζάνι ή το Κουρμπάν Μπαϊράμ που είναι μια μικρότερη γιορτή τεσσάρων- πέντε ημερών όπου κάνουν θυσία αγελάδες, πρόβατα και τα λουπά όπως συνηθίζεται στη θρησκεία μας.

Και όλα αυτά τα διαστήματα η έγχρωμη μορφή της πόλης βγαίνει προς τα έξω (...)»

*A., 29 χρονών, άντρας μειονοτικός,
Απρίλιος 2016*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ : ΕΙΣΑΓΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ...	16
1. ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	
1.1. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ - ΜΙΑ ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΠΛΟΚΗ	22
1.1.1. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	22
1.1.2. ΕΜΦΥΛΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ	29
1.1.3. Η ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΩ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ	36
1.2. Η ΕΡΕΥΝΑ	46
1.2.1. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	46
1.2.2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ	47
1.3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	52
1.3.1. ΠΕΡΙ ΟΡΙΣΜΩΝ	54
1.3.2. ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ	
1.3.2.1. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΟΥΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ/ΤΡΙΕΣ	57
1.3.2.2. ΤΟΠΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ	60
1.4. ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ	61
2. ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ	
2.1. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ	65
2.2. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ	83
2.2.1. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ	83
2.2.2. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ-ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	88
2.2.3. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ	90

3. ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΕΝΑΣ ΧΩΡΟΣ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΩΝ	102
3.1. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	103
3.2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ...	110
3.3. ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	131
3.4. ΤΟΜΕΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ	138
3.4.1.ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ	138
3.4.2.ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	171
3.4.3. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ	216
4. Η ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ	
4.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΕ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	239
4.2. Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ	254
4.3. ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ	285
4.4. ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ : ΡΕΜΒΗ, ΣΤΑΘΜΟΣ, ΚΑΒΑΚΛΙΩΤΙΚΑ	328
4.5. ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ και ΑΡΜΕΝΙΟ	362
4.6. ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	392
4.6.1. ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	398
4.6.2.ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΟΜΟΤΗΝΗ- ΧΑΡΜΑΝΛΙΚ	439
4.6.3. ΑΛΑΝ ΚΟΥΓΙΟΥ	475
4.6.4. ΗΦΑΙΣΤΟΣ ή ΚΑΛΚΑΝΤΖΑ	525
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	564
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	595
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Ο ΘΡΑΚΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΟΜΟΤΗΝΗ	623
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΥΡΥΤΕΡΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ	654
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΤΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΤΟΜΕΙΣ ΔΡΑΣΕΙΣ	673

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ

Εικόνα 1: Θέση του Δήμου Κομοτηνής ως κόμβος των στρατηγικών διευρωπαϊκών δικτύων της Εγνατίας και της καθέτου αρτηρίας προς Βουλγαρία

Εικόνα 2α: Διοικητική Διαίρεση ΠΕ Ροδόπης/ **2β** Δημοτικές Ενότητες Δήμου Κομοτηνής

Εικόνα 3: ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΓΕΙΤΟΝΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Εικόνα 4: Π.1.11 ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

Εικόνα 5: Χωρική Κατανομή των συνοικιών της κώμης της Γκιουμουλτζίνας περί τα τέλη του 19ου αιώνα.

Εικόνα 6: Συνοικίες της Κομοτηνής και Υποδομές ανά συνοικία

Εικόνα 7: Η Κομοτηνή με τον Μπουκλουτζά και το Βαρόσι

Εικόνα 8, 9, 10 : ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ

Εικόνα 11: Κομοτηνή, Οικιστικές περιοχές για την αποκατάσταση των Προσφύγων

Εικόνα 12: Χάρτης που παρουσιάζει την Κομοτηνή το 1920, σε σχέση με τη σημερινή έκταση της πόλης.

Εικόνα 13: Χάρτης που παρουσιάζει την Κομοτηνή το 1925 μετά την άφιξη των προσφύγων

Εικόνα 14: Κτίριο Λέσχης Κομοτηναιών όπου στεγάστηκε η ΕΑΠ στην Κομοτηνή την περίοδο 1923-1925

Εικόνα 15: Κομοτηνή. Παραδοσιακός ιστός προ της προσφυγικής εγκατάστασης

Εικόνα 16- 24: Προσφυγικές γειτονιές

Εικόνα 25: Κομοτηνή. Τμήμα πόλης και επεκτάσεων σε αεροφωτογραφία, 1938

Εικόνα 26: Τμήμα του χάρτη του Ακτσόγλου «Όψη της Διοικητικής Οργανώσεως της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα».

Μια συμβολή στην ιστορία της Κομοτηνής»/ γειτονιά του Αγίου Γεωργίου.

Εικόνα 27: τμήμα συνολικότερου σχεδίου που παρουσιάζει όλους τους προσφυγικούς οικισμούς της πόλης

Εικόνα 28: Η έκταση και οι δρόμοι της συνοικίας «το Αρμενιό», έως τη δεκαετία του 1950.

Εικόνα 29, 30: Στιγμιότυπα από την εκδήλωση του ΜΟΚ που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 2019 επί της οδού Αγίου Γεωργίου

Εικόνα 31-34: Γειτονιά Χάρμανλικ

Εικόνα 35 – 38: Η γειτονιά του Αλάν Κουγιού (τέρμα Αδριανουπόλεως)

Εικόνα 39-41: Εικόνες καθημερινής ζωής στην Καλκάντζα

Εικόνα 42, 43: Το αστικό τοπίο στην Καλκάντζα. Διακρίνεται ο μιναρές και η διώροφη κατασκευή δίπλα στα χαμηλά σπίτια του οικισμού

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΔΗΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2011

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Θεσμικό πλαίσιο και δομή της μειονοτικής εκπαίδευσης. Μια σύντομη εικόνα από το παρελθόν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Ιεροσπουδαστήρια

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Τα σχολικά βιβλία των μειονοτικών δημοτικών σχολείων

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων – ΠΕΜ»

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: σχέδιο Στρατηγικής Βιώσιμης Αστικής Ανάπτυξης περιοχής ιστορικού κέντρου

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 : Αρχιτεκτονικά και θρησκευτικά μνημεία της περιοχής του κέντρου

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Διαδικασία απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας με βάση το νόμο 2910/2000

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: Απογραφή της 15ης-16ης Μαΐου 1928

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: Ο πραγματικός πληθυσμός της Θράκης το 1928 και οι Πρόσφυγες σε χωρικό επίπεδο Επαρχίας και Δήμων. Πηγή: Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης, σελ 400

ΠΙΝΑΚΑΣ 11: Στοιχεία για την πολιτική διαμάχη γύρω από την ονομασία και τη δράση των συλλόγων της μειονότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12: Ονομασία Πομάκων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: Η παρουσία των Ρομά στην Ευρώπη

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: Εθνική Στρατηγική για τους Ρομά

ΠΙΝΑΚΑΣ 15: ΕΘΝΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΡΟΜΑ

ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ 1: ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΝΑ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ 2 : Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ 3: ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΟΠΟΥ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: αναλογία προσφύγων που απογράφηκαν στη Θράκη, σύμφωνα με το χρόνο άφιξής τους (πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή)

ΧΑΡΤΗΣ 1: ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΙΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ (ΠΟΣΟΣΤΑ %)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής καθίσταται μία μακρά διαδρομή που προσφέρει πληθώρα γνώσεων και εμπειριών και αποτελεί την ευκαιρία για εσωτερική και γνωσιακή ανάπτυξη και εξέλιξη. Η διαδρομή όμως αυτή είναι γεμάτη εμπόδια και δυσκολίες που δύσκολα μπορείς να παρακάμψεις, αν δεν έχεις δίπλα σου ανθρώπους να σε στηρίζουν και να σε βοηθούν να συνεχίσεις «ό,τι και αν συμβαίνει». Ειδικά όταν εργάζεσαι και η ζωή με τις τόσες υποχρεώσεις δημιουργεί μια περίπλοκη και απαιτητική καθημερινότητα από την οποία είναι δύσκολο να ξεφύγεις, η παρουσία και η συμβολή των κατάλληλων ανθρώπων αποτελεί κομβικό σημείο στην πορεία της διατριβής ή μάλλον για την ακρίβεια, αποτελεί δομικό στοιχείο της. Κατά τη διάρκεια της δικής μου πορείας είχα την τύχη να συναντηθώ με πολλές και πολλούς που με βοήθησαν να συνεχίσω και να ολοκληρώσω το έργο μου.

Καταρχήν, είναι η Ρούλη Λυκογιάννη και η Μαρία Στρατηγάκη, οι οποίες πίστεψαν στην προσπάθειά μου και ως μέλη της τριμελούς επιτροπής συνέβαλαν, μέσα από τις διορθώσεις του κειμένου και την ενθάρρυνσή τους, για να ολοκληρώσω τη συγγραφή, στο να γίνει αυτό το εγχείρημα πραγματικότητα.

Ιδιαίτερη υπήρξε και η συμβολή της Μαρίας Μαυρίδου, την οποία είχα τη χαρά να έχω στην τριμελή επιτροπή κατά τα πρώτα στάδια της έρευνας και της συγγραφής των κειμένων. Οι παρατηρήσεις της και η «αυστηρή» και εμπειριστατωμένη ματιά της με βοήθησαν να κατανοήσω πολλά γύρω από την έρευνα στο πεδίο και την προσέγγιση ενός τόσο περίπλοκου και άγνωστου για μένα ερευνητικού θέματος.

Ευχαριστώ επίσης τη Σαλώμη Χατζηβασιλείου για την βοήθειά της στην επιμέλεια του χάρτη, για τις πρακτικές συμβουλές που μου έδωσε στο στάδιο της επιμέλειας του τελικού κειμένου και για τη φιλική υποστήριξή της σε όλα τα επίπεδα.

Πάνω απ' όλα ευχαριστώ την επιβλέπουσα της διατριβής μου Ντίνα Βαΐου, στην οποία οφείλω πολλά περισσότερα από μια απλή μνεία εδώ, καθώς χωρίς τις επίμονες παροτρύνσεις της δεν θα είχα καταφέρει να ολοκληρώσω ένα τόσο απαιτητικό εγχείρημα. Την ευχαριστώ για τον κόπο και το χρόνο που αφιέρωσε σε όλη τη διάρκεια της δουλειάς μου, τις πολύτιμες συμβουλές και τον κριτικό σχολιασμό του κειμένου. Νιώθω πραγματικά τυχερή που η διατριβή αποτέλεσε την αφορμή, για να ανταλλάσω μαζί της απόψεις για την πόλη και το φύλο, την πολιτική, τη θρησκεία και τον πολιτισμό και την σύνδεση όλων

αυτών στο αστικό πεδίο. Θα είμαι επίσης πάντα ευγνώμων για το ενδιαφέρον, την ηθική υποστήριξη και την εμπιστοσύνη της σε μένα.

Σημαντική υπήρξε και η συμβολή ανθρώπων από την Κομοτηνή που χωρίς και τη δική τους βοήθεια το αποτέλεσμα θα ήταν φτωχότερο. Αναφέρομαι στον τέως Δήμαρχο Κομοτηνής Γιώργο Πετρίδη, που από την πρώτη στιγμή δέχτηκε να μου μιλήσει για την πόλη και τους ανθρώπους της και να με βοηθήσει να δημιουργήσω το δίκτυο των πληροφορητών και των πληροφορητριών μου που υπήρξαν για μένα η βασική πηγή της έρευνάς μου.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον αρχιτέκτονα και περιφερειακό σύμβουλο Κώστα Κατσιμίγα. Οι συναντήσεις και οι πολύωρες συζητήσεις μαζί του αποτέλεσαν πηγή πληροφόρησης, γνώσης και εξοικείωσης με τον αστικό χώρο της Κομοτηνής και την ιστορική και πολεοδομική του ανάπτυξη. Μέσα από τις συναντήσεις αυτές είχα την ευκαιρία να γνωρίσω καλύτερα την πόλη και τη λειτουργία της και να ανταλλάξω ιδέες και σκέψεις που βοήθησαν στην ωρίμανση των ερευνητικών μου ερωτημάτων και στην κατανόηση της πολυπλοκότητας των ζητημάτων που μελετούσα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να δώσω στην Ελένη Καρακατσούλη, κάτοικο Κομοτηνής και φίλη, η γνωριμία με την οποία αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό την αφορμή για την εμπλοκή των πολιτιστικών συλλόγων, ως ερμηνευτικό εργαλείο της αστικής δομής, στην παρούσα διατριβή. Η συμμετοχή της στην παράσταση «Ρήγματα στη Σιωπή: πώς διδάσκεται η τόλμη» και ο τρόπος με τον οποίο μου μετέφερε αυτή την εμπειρία, αποτέλεσαν για μένα πηγή έμπνευσης και ταυτόχρονα οδηγό για την προσέγγιση της πολυπολιτισμικής παρουσίας στην πόλη της Κομοτηνής.

Ξεχωριστό ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω στον Σπύρο Αρσενίου κάτοικο Κομοτηνής και φίλο, για την πληροφόρηση που μου παρείχε για την Κομοτηνή, και φυσικά σε όσες και όσους συμμετείχαν στην έρευνα και δέχτηκαν να μου μιλήσουν για την πόλη και τον τρόπο που ζουν τη ζωής τους στις γειτονιές της. Χωρίς εκείνες και εκείνους η παρούσα διδακτορική διατριβή δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί.

Πολλά ευχαριστώ οφείλω στην οικογένεια μου και στις φίλες και στους φίλους μου, που με βοήθησαν με όλους τους δυνατούς τρόπους. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη ξαδέλφη μου Λουκία Σαλιβέρου και τον αδελφό μου Γιάννη Τσίκλη για τη βοήθειά τους στην επιμέλεια τμημάτων του κειμένου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στη φίλη μου Δήμητρα Δημητρίου και στη μητέρα μου Νικολίτσα. Η αγάπη και η υποστήριξή τους έκανε σε πολλά

σημεία τη διαδρομή μου πιο εύκολη. Ευχαριστώ επίσης το σύζυγό μου Νίκο Σάμιο για την υποστήριξη και την κατανόησή του, καθώς στις περιόδους έντονου άγχους για την ολοκλήρωση της διατριβής, η συγκατοίκηση μαζί μου οφείλω να ομολογήσω πως δεν ήταν «εύκολη υπόθεση».

Τέλος, αυτήν τη διατριβή θα ήθελα να την αφιερώσω στον πατέρα μου Διονύση. Ήταν ο άνθρωπος στον οποίο οφείλω όσα είμαι και όσα κάνω και η πίστη που είχε σε μένα είναι ο βασικός λόγος που σε πείσμα όλων των δυσκολιών, συνέχισα μέχρι το τέλος.

Περίληψη στα ελληνικά

Η παρούσα διατριβή ασχολείται με τη μελέτη της πολυπολιτισμικότητας στον αστικό χώρο της Κομοτηνής. Η έννοια της «πολυπολιτισμικότητας» χρησιμοποιείται στην συγκεκριμένη μελέτη ως ένα κοινωνικό δεδομένο για τον αστικό χώρο της Κομοτηνής αφού η μειονοτική παρουσία, η οποία είναι αναγνωρισμένη από τη διεθνή συνθήκη της Λωζάνης, μαρτυρά την ύπαρξη μιας (τουλάχιστον) πολιτισμικής ομάδας με διαφορετική γλώσσα και θρησκεία (δομικά χαρακτηριστικά εθνοπολιτισμικού προσδιορισμού) που διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο εθνικό κορμό. Βασική υπόθεση εργασίας αποτελεί η άποψη ότι στην Κομοτηνή, οι διασταυρούμενες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων, τα δίκτυα των οποίων έχουν με τον καιρό κατασκευαστεί, παίρνουν χωρική μορφή και καθορίζουν την οργάνωση του αστικού χώρου σε γειτονιές. Υπό αυτό το πρίσμα, η πολυπολιτισμικότητα είναι συνυφασμένη άμεσα με την έννοια της γειτονιάς, με την τελευταία να αποτελεί ιστορικά τον κατεξοχήν γεωγραφικό χώρο εθνοπολιτισμικής έκφρασης, λειτουργώντας ως το χωροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας που κατοικεί στην πόλη. Πολυπολιτισμικότητα, κοινωνικές σχέσεις και γειτονιές διαπλέκονται σε μια χωρική σχέση αλληλεξάρτησης με τη δυνατότητα να επηρεάζουν το δομημένο περιβάλλον και το στρατηγικό σχεδιασμό της Κομοτηνής.

Συνδυάζοντας την παραπάνω άποψη με το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1990 που κάνει την εμφάνισή της στο δημόσιο λόγο η «πολυπολιτισμικότητα», ως επίσημη πλέον πολιτική για τη διαχείριση της ετερότητας στην πόλη, παρατηρείται μια έξαρση συγκρότησης σωματείων και πολιτιστικών συλλόγων στην περιοχή, η έρευνα πεδίου εστιάζει στις πολιτισμικές πρακτικές και δράσεις που υλοποιούνται στην Κομοτηνή μέσα από τη συγκρότηση των πολιτών σε πολιτιστικές ομάδες (σύλλογοι και σωματεία) και στον τρόπο που οι πρωταγωνιστές αυτής της κίνησης διαπραγματεύονται την ετερότητα του πολιτισμικού τοπίου μέσω συλλογικών αιτημάτων προγραμματικού και πολεοδομικού χαρακτήρα. Κατά τη διαδικασία της διερεύνησης της χωρικής οργάνωσης της πόλης σε γειτονιές, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με πληροφορητές και πληροφορήτριες μέλη συλλόγων/ εθελοντικών οργανώσεων της μειονότητας και της πλειονότητας που δραστηριοποιούνται στην Κομοτηνή, με σκοπό να αναδειχθεί ο πολύπλοκος κοινωνικός ιστός της πόλης και τα ιδιαίτερα κοινωνικά, ιστορικά, πολιτικά και έμφυλα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την Κομοτηνή και διαμορφώνουν επί της ουσίας το περιεχόμενο της «πολυπολιτισμικής κοινωνίας».

Περίληψη στα αγγλικά

Komotini: Multiculturalism and organization of urban space.

This PhD thesis refers to the study of multiculturalism in the urban space of Komotini. The term “multiculturalism” is used in this specific study as a social fact for the urban space of Komotini since the presence of the minority, is officially recognized by the international Treaty of Lausanne (1923) and testifies to the existence of (at least) one cultural group with a different language and religion; these structural features of ethno-cultural determination, differentiate the minority from the rest of the population. The basic working hypothesis is that, in Komotini, the intersecting social relations which have been established over time among the ethno-cultural groups take spatial form and define the organization of urban space in neighbourhoods. From this perspective, multiculturalism is directly intertwined with the concept of neighbourhood, which historically constitutes a pre-eminent geographical space of ethno-cultural expression acting as the socio-spatial frame of reference of each ethno-cultural group that resides in the city. Multiculturalism, social relations and neighbourhoods are all connected in a spatial relationship of interdependence with the possibility of influencing the built environment and the strategic planning of Komotini.

In the 1990’s, “multiculturalism” made its appearance in public discourse as an official policy for the management of diversity in the city with a significant increase in the formation of unions and cultural associations. In this context, the field research focuses on cultural practices and actions implemented in Komotini through the formation of citizens in cultural groups (unions and associations) and on the ways in which the protagonists of this movement negotiate the diversity of the cultural landscape through collective demands of programmatic and urban planning nature. The research process, which focuses on the spatial organization of the city in neighbourhoods, includes interviews with minority and majority members of cultural associations and volunteer organisations who are active in Komotini. The aim is to highlight the complexity of the social fabric of the city and the particular social, historical, political and civil characteristics that make up Komotini and essentially shape the content of the multicultural society.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

Στην Κομοτηνή έχει αναπτυχθεί ένας ευρύς διάλογος από διάφορους κοινωνικούς επιστήμονες, κυρίως ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες, για την ερμηνεία και ανάλυση των κοινωνικών δομών. Η εκάστοτε επιστημονική παράδοση μέσα από την οποία επιχειρείται να γίνει η κατανόηση και σε δεύτερο επίπεδο η ερμηνεία των κοινωνικών δεδομένων της Κομοτηνής, θέτει ένα όριο στην επιχειρούμενη ανάλυση αν παραβλέψει τη χωρική διάσταση των ζητημάτων τα οποία ερευνά. Υποστηρίζοντας όσα λέει η Massey, ότι δηλαδή ο χώρος και η χωρικότητα είναι αναπόσπαστο μέρος και προϊόν της διαδικασίας συγκρότησης ταυτοτήτων και πολιτικών υποκειμένων,¹ η παρούσα έρευνα έχει σαν στόχο να αναδείξει στον υπάρχοντα επιστημονικό διάλογο για την περιοχή μια ακόμη διάσταση, τη χωρική, και να αποδείξει ότι όλα όσα αναγνωρίζονται ως σημαντικά ζητήματα για τη Θράκη και την Κομοτηνή, όπως η πολυπολιτισμικότητα, τα θέματα κατασκευής ταυτότητας, η εφαρμογή πολιτικών διαχείρισης της μειονότητας, είναι ζητήματα με σαφείς χωρικές διαστάσεις που διαπλέκονται μεταξύ τους και λειτουργούν σαν «μήτρα» παραγωγής χωρικών σχέσεων. Να προσθέσει μια ακόμη οπτική στην ερμηνεία των κοινωνικών δομών, όχι ως ένας διαφορετικός άξονας ανάλυσης, αλλά ως ένα δομικό ερμηνευτικό εργαλείο για την ανάγνωση και κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η διατύπωση του προβλήματος της έρευνας επιχειρείται να γίνει με έναν συνθετικό τρόπο που να επιτρέπει την άρση των ορίων που επιβάλλουν οι διαφορετικές θεωρητικές και επιστημονικές παραδόσεις και να οδηγήσει σε ερευνητικές διαπιστώσεις οι οποίες, χωρίς να οδηγούν σε απλουστευτικές γενικεύσεις, προδιαθέτουν για την επανάληψη της έρευνας με αυτήν την διεπιστημονική οπτική και σε άλλα χωρικά και κοινωνικά συμφραζόμενα.

Το σημερινό εθνοτικό μωσαϊκό της Κομοτηνής περιλαμβάνει ένα πλήθος εθνοπολιτισμικών ομάδων. Πρόκειται για ομάδες που είναι παγιωμένες ιστορικά στην πόλη και για ομάδες που χαρακτηρίζονται ως νεώτερες. Υπάρχουν ομάδες που βρίσκονται σε διαδικασία αφομοίωσης και άλλες που όχι μόνο διατηρούν αλλά και καλλιεργούν την διαφορετικότητά τους. Αναλυτικότερα, η Κομοτηνή είναι μια πολυπολιτισμική, πολύγλωσση και πολυθρησκευτική κοινωνία η οποία συγκροτείται με βάση το κριτήριο της θρησκείας από μια χριστιανική πληθυσμιακή ομάδα που συναντιέται με τον όρο πλειονότητα και αποτελείται από γηγενείς Ελληνογενείς Θράκες, πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, λίγους Αρμένιους, Πόντιους και άλλους

¹ Doreen Massey, *Για το χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008

Παλινοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ και μια μουσουλμανική μειονότητα που αποτελείται από Τουρκογενείς, Πομάκους και Αθίγγανους. Στη γενική κατηγορία της πλειονότητας οι επιμέρους κατηγορίες είναι νοηματοδοτημένες και κινητοποιούνται στις κοινωνικές σχέσεις ως επιμέρους ταυτότητες της ευρύτερης ελληνικής εθνικής ταυτότητας².

Η σημερινή αστική δομή της Κομοτηνής έχει διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα μιας ποικιλίας πολιτικών που εφαρμόστηκαν διαχρονικά στο συγκεκριμένο τόπο (π.χ. πολιτική για την εγκατάσταση ατόμων από την πρώην Σοβιετική Ένωση). Στην περίπτωση των μουσουλμάνων, η ύπαρξη στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης μιας ετερογενούς πληθυσμιακής ομάδας Ελλήνων πολιτών κάτω από την ομπρέλα του όρου «μουσουλμανική μειονότητα», είναι αποτέλεσμα της Διεθνούς Συνθήκης της Λωζάνης και μιας σειράς συναφών συμβάσεων και πρωτοκόλλων που συνοδεύουν αυτή τη συνθήκη. Η Συνθήκη της Λωζάνης είναι η σημαντικότερη πολιτική συνιστώσα του τρόπου με τον οποίο ορίστηκε εξ αρχής η εθνοπολιτισμική ποικιλία στην περιοχή της Θράκης, δηλαδή ως η συνύπαρξη της «μουσουλμανικής μειονότητας» με την χριστιανική πληθυσμιακή ομάδα η οποία στοιχειοθετήθηκε εξ ορισμού ως «πλειονότητα»³ ορίζοντας τη διαδικασία ταυτοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων που υπάρχουν στην πόλη κυρίως γύρω από μια «μειονοτική κατάσταση»⁴. Παρόλο όμως που η εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάνης είναι αυτή που έχει επηρεάσει κατά κύριο λόγο τη φυσιογνωμία της πόλης, δεν θα πρέπει η ύπαρξή της (πρόκειται για μια διεθνή συνθήκη που βρίσκεται ακόμα σε ισχύ) να οδηγήσει σε μονοσήμαντες αναγνώσεις των αποτελεσμάτων που έχει στη διάρκεια του χρόνου η συνύπαρξη στον ίδιο αστικό χώρο πληθυσμιακών ομάδων με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, αξίες και τρόπο ζωής. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι ο αστικός χώρος βρίσκεται συνεχώς σε διαδικασία διαμόρφωσης, υπό την έννοια ότι ο χώρος δεν είναι ποτέ μια παγιωμένη οντότητα ή ένα κλειστό σύστημα αλλά βρίσκεται συνεχώς «εν τω γίνεσθαι»⁵ μέσα από τις συνεχείς αλληλεπιδράσεις που διενεργούνται σε (με) αυτόν. Η αστική δομή επηρεάζει διαχρονικά την ταυτότητα των επιμέρους εθνοτικών ομάδων που την κατοικούν, οι οποίες με τη σειρά τους διαμορφώνουν τον αστικό χώρο σαν αποτέλεσμα των ροών και ανταλλαγών ανάμεσα στα υποκείμενα και στα στοιχεία που τον συγκροτούν.⁶

² Ανδρέας Νοταράς, «Εκπαιδευτικές Πρακτικές και διλήμματα ταυτότητας στη μειονότητα της Θράκης. Η περίπτωση της Ξάνθης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 127 Γ' (2008), σελ.76

³ Έφη Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ.181- 189

⁴ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004

⁵ Massey, *Για το χώρο*, ό.π.

⁶ David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Basil Blackwell, Oxford 1996

Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η πολυπολιτισμικότητα στην Κομοτηνή παρουσιάζεται ακόμα και σήμερα κυρίως μέσα από το δίπολο πλειονότητα και μουσουλμανική μειονότητα αναπαράγοντας με τον τρόπο αυτό μια μονοσήμαντη διχοτόμηση του αστικού χώρου που στηρίζεται σε στερεότυπα και αξίες που αφορούν σε μια χωρικότητα που διαμορφώνεται με βάση ένα προκαθορισμένο λειτουργικό σχήμα. Η πολλαπλότητα, ωστόσο, των κοινωνικών ταυτοτήτων που προκύπτουν στην πόλη θα πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο των πολιτικών ανισότητας και των πρακτικών ηγεμονίας του αστικού τοπίου που περιλαμβάνει όχι μόνο μειονότητες και πλειονότητες αλλά και πολλές εσωτερικές διακρίσεις οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού χαρακτήρα⁷.

Πλησιάζοντας το πεδίο ένας συνδυασμός παραγόντων, όπως για παράδειγμα τα προσωπικά κίνητρα, οι κοινωνικές συνθήκες ή η ιστορική στιγμή που λαμβάνει χώρα η έρευνα, μπορούν να κάνουν ένα θέμα προς διερεύνηση περισσότερο ελκυστικό από κάποιο άλλο. Σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιες οι υπό μελέτη κοινωνίες και τα κοινωνικά συστήματα διαμορφώνουν κατά ένα επιβλητικό τρόπο τα ενδιαφέροντα του ερευνητή και της ερευνήτριας και δημιουργούν κίνητρα για συγκεκριμένα θέματα έρευνας⁸. Από τις πρώτες επισκέψεις μου στην Κομοτηνή, πολύ προτού προχωρήσει η έρευνα πεδίου, εντοπίστηκαν τα επιμέρους ζητήματα που αποτέλεσαν μέρος αυτής της έρευνας, αφού κρατούσαν κυρίαρχη θέση στην ανάγνωση του αστικού τοπίου. Πολυπολιτισμικότητα, ζητήματα κατασκευής ταυτότητας, μειονότητα και πολιτικές, όπως η εκπαίδευση και το γλωσσικό ζήτημα, ο ρόλος της θρησκείας, η έμφυλη διάσταση όλων των παραπάνω, η οργάνωση της πόλης σε γειτονιές αλλά και η προσπάθεια έκφρασης των πολιτών και δήλωση της παρουσίας τους στην πόλη μέσα από τους πολιτιστικούς συλλόγους, συνθέτουν το πολύπλοκο πλέγμα των κοινωνικών δομών μιας ιδιαίτερης για τα ελληνικά δεδομένα, γεωγραφικής περιοχής. Ο τρόπος που οι κρατικοί μηχανισμοί έχουν επιχειρήσει να διαχειριστούν την εθνοτική σύνθεση της πόλης μαρτυρά το ρόλο που διαδραματίζει η μειονότητα στην ανάπτυξη του χώρου και τη διαδραστική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις διάφορες πολιτισμικές ομάδες και τον αστικό σχηματισμό της Κομοτηνής σε εθνοπολιτισμικές χωρικές ενότητες (γειτονιές) με συγκεκριμένα ιστορικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά.

Βασική αρχή που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας είναι ότι η μελέτη της γεωγραφίας της Κομοτηνής, θα πρέπει να στηριχθεί στην κατανόηση του αστικού χώρου ως χώρου κοινωνικού που συγκροτείται μέσω αλληλεπιδράσεων, σχέσεων εξουσίας,

⁷ Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», ό.π. σελ 101-116

⁸ Βασίλης Φίλιας (επιμ.), *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών Ερευνών*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Gutenberg, Αθήνα 1996

κοινωνικών συγκρούσεων και πολιτικών επιλογών. Υπό αυτό το πρίσμα, το εθνοτικό πλέγμα της πόλης δεν μελετήθηκε μονοδιάστατα μέσα από την τυπική παρουσίαση στατιστικών στοιχείων, πολεοδομικών χαρακτηριστικών και δημογραφικών δεδομένων, αλλά υπό το πρίσμα ότι η εθνοτική σύνθεση της περιοχής αλλά και ο επίσημος λόγος γύρω από αυτή σχετίζονται με ζητήματα κατασκευής ταυτότητας και πολιτικών επιλογών. Η θεμελίωση μιας χωροκοινωνικής διαλεκτικής αντίληψης για τη μελέτη της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής στηρίχτηκε στη θεώρηση ότι οι διαδικασίες δε συμβαίνουν απλώς σε ένα χώρο με δεδομένα χαρακτηριστικά, αλλά ότι τα χωρικά χαρακτηριστικά διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν με το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και των επιλογών καθημερινής ζωής δημιουργώντας τη συγκεκριμένη χωροκοινωνική πραγματικότητα.

Η πόλη είναι ο βιωματικός χώρος, είναι οι άνθρωποι που κατοικούν στον αστικό ιστό. Η φυσιογνωμία μια πολυπολιτισμικής πόλης καθώς και η αντίληψή μας για αυτήν συγκροτείται από τις επιμέρους καθημερινότητες όπως τις ζουν και τις διαμορφώνουν οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με τα διαφορετικά οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που κατοικούν εντός της και από τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες αυτές. Στην καθημερινή τους ζωή οι άνθρωποι ερμηνεύουν και κατανοούν την πραγματικότητα, αποκτούν εμπειρίες, αντιμετωπίζουν και κάποτε ανατρέπουν τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι σχέσεις εξουσίας διαμορφώνοντας και μεταβάλλοντας το χώρο της πόλης μέσα από τις «χωρικές πρακτικές» τους, μέσα δηλαδή από τις καθημερινές τους ρουτίνες.⁹ Η πολυπολιτισμικότητα συνδέεται με τον τρόπο αυτό με ζητήματα διαπολιτισμικής επικοινωνίας -με τη γλώσσα να παίζει καθοριστικό ρόλο ως κυρίαρχος μηχανισμός έκφρασης-, πολιτισμού, εργασίας, συμμετοχής στα κοινά, πρόσβασης στις κοινωνικές παροχές, όπως είναι η εκπαίδευση, οικειοποίησης και χρήσης του δημόσιου χώρου και του χώρου της γειτονιάς καθώς και άλλες διαδικασίες που αφορούν στην καθημερινή συνύπαρξη και στην διεκδίκηση του χώρου της πόλης.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εργαλειακή χρήση του χώρου για την κατανόηση της κοινωνικής δομής μιας πολυπολιτισμικής πόλης συμπυκνώνει ιστορικούς συσχετισμούς και αλληλεξαρτήσεις, πολιτικές επιλογές και συμβολισμούς, γλωσσικές ιδιομορφίες και θρησκευτικές πεποιθήσεις που έρχονται να υπηρετήσουν το δικαίωμα του «ανήκειν». Το κοινωνικό και το οικονομικό, το πολιτιστικό και το πολιτικό, το χωρικό και το ιστορικό, συναντώνται σε μια ιδιόμορφη διαπλοκή που ορίζει ρόλους και δραστηριότητες ως απαραίτητους για τη συμμετοχή στην εκάστοτε «ομάδα» και διαμορφώνει τη βάση των παραγόντων που

⁹ Ντίνα Βαΐου, «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη», στο Μιχάλης Μοδινός και Ηλίας Ευθυμιόπουλος (επιμ.), *Βιώσιμη Πόλη*, Στοχαστής & ΔΙΠΕ, Αθήνα 2000

θεωρούνται διαφοροποιητικοί για την ένταξη των υποκειμένων στις διακεκριμένες συλλογικές ταυτότητες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Οι ταυτότητες αυτές ομαδοποιούν τα επιμέρους άτομα με βάση συγκεκριμένα στοιχεία και μοντέλα συμπεριφοράς και δράσης που χαρακτηρίζουν τα μέλη του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου και με τον τρόπο αυτό τα αντιδιαστέλλει τελικά από άλλα διαφορετικά διακεκριμένα κοινωνικά σύνολα. Ένα άτομο μπορεί να συμμετέχει σε παραπάνω από μία συλλογική κοινωνική ταυτότητα (λόγω π.χ. καταγωγής, τάξης, φύλου). Σε ατομικό επίπεδο οι ποικίλες αυτές συλλογικές ταυτότητες στις οποίες συμμετέχει το κοινωνικό υποκείμενο συνθέτουν τον πυρήνα της προσωπικότητας του γιατί διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο αντιδρά στις καταστάσεις, με άλλα λόγια τον τρόπο με τον οποίο πραγματώνει τους ρόλους του.¹⁰ Σε κοινωνικό επίπεδο η ύπαρξη διαφορετικών ταυτοτήτων δημιουργεί το σύνθετο πλέγμα των χωροκοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν το πολυπολιτισμικό αστικό περιβάλλον. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό να αναγνωρίζουν οι γεωγράφοι και οι υπόλοιποι επιστήμονες του χώρου τα κοινωνικά αίτια των χωρικών διαμορφώσεων που μελετούν. Οι παράμετροι που οδηγούν στην ανάδειξη της κυρίαρχης συλλογικής κοινωνικής ταυτότητας (ή των κυρίαρχων συλλογικών ταυτοτήτων) σε μια πολυπολιτισμική πόλη είναι αποτέλεσμα της ιστορίας, των οικονομικών διαδικασιών και των σχέσεων εξουσίας όπως έχουν αποκρυσταλλωθεί στο εκάστοτε αστικό περιβάλλον. Ως κοινωνικό προϊόν οι συλλογικές ταυτότητες «φέρουν» όλα τα παραπάνω μέσα στο «χαρακτήρα» τους επηρεασμένες από - αλλά και επηρεάζοντας τις γεωγραφίες του χώρου. Υπό αυτό το πρίσμα, οι συλλογικές ταυτότητες μπορεί να χαρακτηριστούν από τη μία ως το μέσο για τη διαμόρφωση και από την άλλη ως το αποτέλεσμα μιας χωροκοινωνικής πραγματικότητας αφού διαπλέκονται με την ιστορία και τις ανθρώπινες γεωγραφίες ενός τόπου δημιουργώντας χωρικότητες που είναι απόλυτα συνυφασμένες με την εξέλιξη της πόλης. Η παραδοχή αυτής της χωροκοινωνικής διαλεκτικής θέτει στο προσκήνιο ερωτήματα, όπως ποιος είναι ο τρόπος που η διαμόρφωση μιας ή περισσότερων κυρίαρχων συλλογικών ταυτοτήτων μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό αστικό περιβάλλον μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία χώρων «αποκλεισμού» και «εξαιρέσεων» για όσους δεν συμμετέχουν σε κάποιο συγκεκριμένο θεωρητικό κατασκεύασμα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι όλοι οι κάτοικοι της Κομοτηνής, ανεξαρτήτως εθνοτικής καταγωγής, μοιράζονται με όρους ανισότητας και εξουσίας την ίδια κοινωνική, τοπική και εθνική πραγματικότητα. Οι μειονοτικοί κάτοικοι της πόλης δεν

¹⁰ Δημήτρης Γ. Τσαούσης «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.) *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα-Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004

μπορεί να παρουσιάζονται μόνο ως εθνικά αποκλεισμένοι που χρειάζονται ειδική μεταχείριση, ούτε μόνο ως τα θύματα των εξουσιαστικών δομών. Αντίθετα, αποτελούν ένα ζωντανό κύτταρο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας και μέσω της παρουσίας τους και της κοινωνικής τους δράσης (π.χ. με την οργάνωση τους σε θεσμικά μορφώματα όπως οι πολιτιστικοί σύλλογοι, την εκπροσώπησή τους στην πολιτική σκηνή του τόπου κ.τ.λ), τροφοδοτούν διαδραστικά και με τους δικούς τους όρους ηγεμονίας τις ανισότητες, τις διακρίσεις και τους αποκλεισμούς, γι αυτό και στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής προσέγγισης για τη διαχείριση του αστικού χώρου, οι σχέσεις ανισότητας και εξουσίας θα πρέπει να διερευνώνται λαμβάνοντας υπόψη πολλούς άξονες ανάλυσης όπως π.χ. το φύλο, την τάξη, την φυλή, την εθνότητα και την θρησκευτική και πολιτισμική διαφορά των επιμέρους ομάδων. Η αναφορά στους παραπάνω άξονες πρέπει να είναι σαφές πως εμπεριέχει πολλαπλότητα εννοιολογικών αναφορών και ότι ο κάθε ένας από μόνος του μπορεί να αποτελέσει το αντικείμενο διαφορετικής μελέτης. Η σύνθεσή τους όμως στο πεδίο της Κομοτηνής συγκροτεί το συνολικό «γεωγραφικό υπόβαθρο» για την κατανόηση της τοπικής αστικής κουλτούρας οργάνωσης του πολεοδομικού, κοινωνικού και οικονομικού χώρου της πόλης.

1. ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.1. ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ - ΜΙΑ ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΠΛΟΚΗ

1.1.1. Πολυπολιτισμικότητα και ζητήματα κατασκευής ταυτότητας

Σύμφωνα με τη Massey, ο χώρος είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα, είναι η σφαίρα στην οποία συνυπάρχουν ξεχωριστές τροχιές, είναι η σφαίρα της πιθανότητας να υπάρχουν περισσότερες από μια φωνές¹¹. Ιδιαίτερα η πόλη είναι ένα τεράστιο ετερογενές περιβάλλον, όπου σχεδόν ο καθένας μπορεί να βρει άλλους με όμοια ενδιαφέροντα, όπου μπορούν να υπάρξουν διαφορετικές ταυτότητες.¹² Η ετερογένεια και η πολλαπλότητα που παρουσιάζει η εθνοτική σύνθεση της Κομοτηνής θα αναφέρεται από δω και στο εξής με τον όρο πολυπολιτισμικότητα. Σύμφωνα με το ανθρωπογεωγραφικό λεξικό¹³ ως «πολυπολιτισμικότητα» εννοείται «η πολιτική που υποστηρίζει το δικαίωμα διαφορετικών πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων να παραμείνουν διακριτές και να μην αφομοιωθούν από την επικρατούσα τάση των κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων». Με άλλα λόγια, η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας αποβλέπει στην ανάδειξη και προστασία του εθνοπολιτισμικού υπόβαθρου της κάθε κοινότητας, γιατί αποδίδει σε αυτό ξεχωριστό νόημα και αξία.¹⁴ Η έννοια της «πολυπολιτισμικότητας» χρησιμοποιείται στην παρούσα έρευνα ως ένα κοινωνικό δεδομένο για τον αστικό χώρο της Κομοτηνής αφού η μειονοτική παρουσία, η οποία είναι αναγνωρισμένη από διεθνείς συμβάσεις, μαρτυρά την ύπαρξη μιας (τουλάχιστον) πολιτισμικής ομάδας με διαφορετική γλώσσα και θρησκεία (δομικά χαρακτηριστικά εθνοπολιτισμικού προσδιορισμού) που διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο εθνικό κορμό.

Στην Κομοτηνή ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» εμφανίζεται για πρώτη φορά στον επίσημο πολιτικό λόγο τη δεκαετία του 1990. Πρόκειται για μια πολιτική οδηγία που εκπορεύεται από τους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξαιτίας της νέας «τάξης πραγμάτων» που δημιουργείται με την παρουσία μεταναστών στην Ευρώπη.¹⁵ Βρισκόμαστε στην περίοδο που η τάση που επικρατεί παγκοσμίως και υιοθετείται από την Ευρωπαϊκή

¹¹Doreen Massey, *Power- Geometries and the Politics of Space-Time: Hettner-Lecture 1998*, Department of Geography, University of Heidelberg, Germany 1999

¹²Chris Booth, Jane Darke, Susan Yeandle (eds). *Changing places: women's lives in the city*, P. Chapman, London 1996

¹³R.J. Johnston, Derek Gregory & David M. Smith, *The dictionary of HUMAN GEOGRAPHY*, Blackwell Publishers Ltd, Third Edition, Oxford, UK 1994, p. 399

¹⁴ Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, «Προλογικό σημείωμα», στο Amy Gutman (επιμ.), *Πολυπολιτισμικότητα- Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 1999, σελ 12

¹⁵ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118 (2005) , 59-93

Ένωση προωθεί την «πολυπολιτισμικότητα» σαν τη μοναδική πολιτική διαχείρισης της ετερότητας με την «ευρωπαϊκότητα» να αποτελεί την κυρίαρχη αφήγηση γύρω από την οποία κατασκευάζονται οι ταυτότητες στα Βαλκάνια¹⁶. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή μελέτης είναι ότι υπό το πρίσμα της «πολυπολιτισμικότητας» γίνεται αναφορά σε «μειονότητες» και στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού αυτών των ομάδων, αναφορά η οποία ανάγεται στα ανθρώπινα δικαιώματα και στο σεβασμό τους. Ως άμεση συνέπεια, όλη η Θράκη με την ιδιαιτερότητα της ετερότητάς της βρίσκεται στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος, σε μια χρονική στιγμή που οι κάτοικοί της όπως και οι κάτοικοι της υπόλοιπης χώρας προσπαθούν να προσανατολιστούν σε σχέση με τη νέα κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα. Το επίπεδο αναφοράς του λόγου περί πολυπολιτισμικότητας που διαμορφώνεται στην Ευρώπη είναι γενικό. Ωστόσο, η αποδόμηση της «πολυπολιτισμικότητας» στην περιοχή της Θράκης δε μπορεί να επιχειρηθεί παρά μέσα από τη σύνδεση/συσχέτιση με τα δεδομένα των ευρύτερων πολιτικών σε εθνικό, ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο επίπεδο.¹⁷

Μιλώντας για πολυπολιτισμικότητα στην Κομοτηνή πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι το ζήτημα τίθεται στη περιοχή με άλλους ιστορικο-πολιτικούς όρους από ότι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ενώ δηλαδή στην υπόλοιπη Ελλάδα η «πολυπολιτισμικότητα» ως μια διαφοροποιημένη οπτική σε σχέση με την «μονοπολιτισμική» εικόνα της ελληνικής κοινωνίας ως «ελληνικής» και «χριστιανικής» συσχετίζεται με την παρουσία μεταναστών στα ευρωπαϊκά κράτη,¹⁸ στην Κομοτηνή η ύπαρξη εθνοπολιτισμικών οντοτήτων διαφοροποιημένων από τον εθνικό κορμό δεν είναι ένα νέο φαινόμενο αλλά υπάρχει από την έναρξη της νεότερης εθνικής μας ιστορίας. Οι μουσουλμάνοι της Θράκης αποτελούν την παλαιότερη εκδοχή της «ετερότητας» στην ελληνική κοινωνία, σε αντιδιαστολή με τη νεότερη εκδοχή που είναι οι οικονομικοί μετανάστες. Πρόκειται για μειονότητα ιστορικά εδραιωμένη στον ελληνικό χώρο, η μόνη αναγνωρισμένη μειονοτική ομάδα και παρόλο που οι διαφορές αυτής της εκδοχής ετερότητας είναι πολλές, το μόνο διαφοροποιητικό στοιχείο της συγκρότησης της μειονοτικής ταυτότητας που προβάλλεται επίσημα είναι το

¹⁶Pamela Ballinger, «“Authentic Hybrids” in the Balkan borderlands», *Current Anthropology* Vol. 45, No. 1, The University of Chicago Press (2004), pp. 31-60

¹⁷Στην παρούσα ιστορική συγκυρία προωθείται παγκοσμίως το αγγλοσαξονικό πρότυπο πολυπολιτισμικότητας που έχει εφαρμοσθεί ήδη σε ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία. Η επιλογή αυτή συνδυάζεται σαφώς με τη συγκυρία κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού από τη μία, και την αδυναμία των αστικών καπιταλιστικών δημοκρατιών να ενσωματώσουν τις «μειονότητες» τους στα εθνικά σύνολα, από την άλλη. Μοντέλα πολυπολιτισμικής συνύπαρξης υπήρχαν και πριν την ίδρυση των μονοεθνικών κρατών, τόσο στις μεγάλες αυτοκρατορίες όσο και στα αποικιοκρατικά καθεστώτα βλ. Έφη Πλεξουσάκη, Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη, ό.π. σελ 186-188 και Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Πολιτικές της Ετερότητας, ό.π. σελ 60

¹⁸ Πλεξουσάκη και Τσιμπιρίδου, ό.π. σελ 186-188 και σελ 60

θρήσκευμα και όχι το έθνος ή η φυλή, που χαρακτηρίζει τους οικονομικούς μετανάστες. Η διαφορετικότητα αυτή οριοθετείται μέσα στη θεώρηση της ελληνικής κοινωνίας ως ομοιογενούς όπου η παρουσία της μειονότητας αποτελεί είτε αντικείμενο αποσιώπησης είτε συνθήκη «ανωμαλίας» σε σχέση με την ομοιογένεια του εθνικού κορμού¹⁹.

Το ερώτημα που προκύπτει με βάση τα παραπάνω, είναι εύλογο. Στην ελληνική κοινωνία που η πολιτισμική διαφορά θεωρείται εν δυνάμει απειλή και η πολιτισμική ετερότητα αντί να κινεί την περιέργεια και το ενδιαφέρον, συχνά αποτελεί αντικείμενο αδιαφορίας, ή ακόμα και απαξίωσης, τι περιθώρια υπάρχουν στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας για κοινωνική ενσωμάτωση αυτών που διαφέρουν πολιτισμικά από τις κυρίαρχες ομάδες; Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου, η διαπίστωση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα μιας πόλης δημιουργεί συχνά φοβίες στους κατοίκους της. Η πιο κοινότυπη φοβία είναι εκείνη που βλέπει στην αναγνώριση του άλλου την απειλητική υποτίμηση του εαυτού. Πρόκειται για εξηγήσιμη φοβία, αφού ένα κομμάτι της συλλογικής ταυτότητας του έθνους αντλείται από τα χαρακτηριστικά της ιδιαιτερότητας και της μοναδικότητας. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα που ως χώρα είναι ιστορικά εθισμένη στην παραγωγή της ομοιότητας, η εθνική ταυτότητα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις αντιλήψεις περί *ιδιαιτερότητας και μοναδικότητας*²⁰ και έχει αποκτήσει μια διαχρονική συνέχεια δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση άλλοτε σε κάποιο και άλλοτε σε περισσότερα από τα επιμέρους συστατικά της στοιχεία: την κοινή καταγωγή (ως γένος ή φυλή), την κοινή γλώσσα, την κοινή θρησκεία ή τον κοινό πολιτισμό.²¹ Ο τρόπος που η ελληνική κοινωνία, η οποία στηρίζεται στην παραγωγή της ομοιότητας και στην ύπαρξη ενός ενιαίου και ομοιογενούς εθνικού σώματος,²² διαχειρίζεται το «διαφορετικό» και την «ετερότητα» στο πλαίσιο της «πολυπολιτισμικότητας» διαφέρει κατά περίπτωση. Ενώ για τους οικονομικούς μετανάστες επιχειρείται η «αφομοίωσή» τους από την ελληνική κοινωνία μέσα από πρακτικές ενσωμάτωσης και εξομοίωσης, στους μουσουλμάνους της Θράκης η διαφορετικότητά τους όχι μόνο θεωρείται δεδομένη, αλλά και επιδιώκεται η διατήρησή της μέσα από τις επίσημες πολιτικές του κράτους. Το νομικό σύστημα προστασίας της μειονότητας που προκύπτει από τη συνθήκη της Λωζάνης αλλά και οι επιμέρους πολιτικές που λειτούργησαν σαν μηχανισμοί συγκρότησης της μειονοτικής ταυτότητας, όπως το μειονοτικό

¹⁹Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Τα άχθη της ετερότητας. Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 1-72

²⁰ Παπαγεωργίου, «Προλογικό σημείωμα», ό.π., σελ 15

²¹Τσαούσης, «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», ό.π. σελ 199-213

²² Παπαταξιάρχης, «Τα άχθη της ετερότητας. Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα», ό.π. σελ. 1-72

εκπαιδευτικό σύστημα και ο θρησκευτικός νόμος (σαρία) που μέχρι και το 2018 ήταν υποχρεωτικός για τα μέλη της μειονότητας, είναι κάποια από τα παραδείγματα αυτής της πολιτικής επιλογής.

Το παράδειγμα της Κομοτηνής και της ευρύτερης περιοχής της Θράκης εικονογραφεί τον τρόπο με τον οποίο η «πολυπολιτισμικότητα», όταν αποδίδεται στο εκάστοτε εθνικό συμφραζόμενο, χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις.²³ Υπό από αυτό το πρίσμα είναι ενδιαφέρον να δούμε πως η έννοια της πολυπολιτισμικότητας διαπλέκεται με την κλίμακα του χώρου και αποκτά χωρικότητα τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο δημιουργώντας διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης της «ετερότητας». Οι μουσουλμάνοι Θρακιώτες, μειονοτικοί παραδοσιακά, δε θεωρήθηκαν ποτέ αφομοίωσιμοι από την ελληνική πολιτική κοινότητα²⁴. Είναι οι «άλλοι» που διατηρούν τα στοιχεία της ετερότητας τους διατηρώντας τις εξορισμού αποκλίνουσες από το κυρίαρχο εθνικό στερεότυπο πολιτισμικές, γλωσσικές και θρησκευτικές ιδιοτυπίες. Η ιστορική βάση της ύπαρξής τους στο χώρο της Θράκης και η διαχείριση των μειονοτικών τους χαρακτηριστικών που έχει τις ρίζες της στις απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού κράτους ή μάλλον στις απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού έθνους στο θεσμικό και ιδεολογικό περιβάλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στο βασικό οργανωτικό διαχωρισμό των εθνοθρησκευτικών ομάδων, δηλαδή το μιλλέτ, είναι το βασικό στοιχείο που επιτρέπει την ένταξη στην ελληνική κοινωνία παραβλέποντας το κυρίαρχο μοντέλο της αφομοίωσης που επιχειρείται σε άλλες πολυπολιτισμικές αστικές κοινωνίες της επικράτειας. Το μιλλέτ επιβίωσε τοπικά και στηρίζει την ιδιαιτερότητα στη διαχείριση της ετερότητας στη βάση του αντιθετικού δίπολου Χριστιανισμός και Ισλάμ, μια ετερότητα η οποία θεωρείται κομμάτι του θρακικού χώρου, άμεσα συσχετισμένο με την ιστορική πορεία της περιοχής και με συγκεκριμένη πολιτική σημασία (βλ. κεφ. 3.4.3).

Η αναψηλάφηση της πολιτισμικής ποικιλίας και της μειονοτικής παρουσίας υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας που ευνοεί τον πολλαπλασιασμό των πολιτισμικών

²³ Στην παρούσα ιστορική συγκυρία προωθείται παγκοσμίως το αγγλοσαξονικό πρότυπο πολυπολιτισμικότητας που έχει εφαρμοσθεί ήδη σε ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία. Η επιλογή αυτή συνδυάζεται σαφώς με τη συγκυρία κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού από τη μία, και την αδυναμία των αστικών καπιταλιστικών δημοκρατιών να ενσωματώσουν τις «μειονότητες» τους στα εθνικά σύνολα, από την άλλη. Μοντέλα πολυπολιτισμικής συνύπαρξης υπήρχαν και πριν την ίδρυση των μονοεθνικών κρατών, τόσο στις μεγάλες αυτοκρατορίες όσο και στα αποικιοκρατικά καθεστώτα βλ. Έφη Πλεξουσάκη, Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη, ό.π. σελ 186-188 και Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Πολιτικές της Ετερότητας, ό.π. σελ 60

²⁴ Δημήτρης Χριστόπουλος *Ελληνικό Ορθόδοξο 'γένος' και Έλληνες Μουσουλμάνοι: τι μπορεί να αλλάξει με το νέο νόμο περί ελληνικής ιθαγένειας (2010)*, Εισήγηση στην ημερίδα στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος 'Το Ισλάμ στην Ελλάδα: Θρησκευτική ταυτότητα και πρακτική μεταξύ αυτόχθονων και μεταναστών Μουσουλμάνων', Αθήνα 11 Ιουνίου 2011

ταυτοτήτων, ανέδειξε νέα ζητήματα για την Κομοτηνή, ιδιαίτερα στη μελέτη του εσωτερικού των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Πληθυσμιακές ομάδες με κοινά εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά αρχίζουν να αναζητούν την έξοδο από την αθέατη πλευρά του «κοινού μειονοτικού εαυτού» στην οποία έχουν εγκλωβιστεί από πολιτικούς χειρισμούς (π.χ. Πομάκοι) και διεκδικούν την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της παρουσίας τους, ενώ άλλες επιδιώκουν συχνά την ταύτιση, πιστεύοντας πως κάτι τέτοιο θα τους εξασφάλιζε αποδοχή και κοινωνική άνοδο (π.χ. Τσιγγάνοι). Η μονοδιάστατη ετερότητα «χριστιανοί/ μουσουλμάνοι» εμφανίζεται να περιέχει πλέον περισσότερες αποχρώσεις και η επικρατούσα άποψη περί ενός διχοτομημένου πολιτισμικού τοπίου της Θράκης που είναι χωρισμένο στον κόσμο των χριστιανών και στον κόσμο των μουσουλμάνων,²⁵ αρχίζει να τίθεται υπό αμφισβήτηση. Επιδιώκεται με τον τρόπο αυτό μια προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας υπό το πρίσμα ότι ούτε ο χώρος της πόλης, ούτε οι πολλαπλές συλλογικές ταυτότητες που συναντώνται σε αυτόν, δεν χρησιμοποιούνται με ένα *a priori* περιεχόμενο αλλά γίνονται κατανοητές ως αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαδικασίας διαμόρφωσης. Οι συλλογικές ταυτότητες και όταν ακόμα έχουν μεγάλο βάθος χρόνου δεν συνιστούν αμετάβλητες οντότητες. Είναι εύπλαστες οντότητες, που αλλάζουν με τον καιρό και αναπροσαρμόζονται στις νέες κάθε φορά συνθήκες που αντιμετωπίζουν τα άτομα και τα κοινωνικά σύνολα στον κόσμο που τα περιβάλλει και μέσα στον οποίο ζουν²⁶. Ο χώρος υπό αυτήν την οπτική δεν αποτελεί απλά το περίβλημα των κοινωνικών σχέσεων αλλά παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση και παραγωγή τους.

Ενώ δηλαδή η πολυπολιτισμική πραγματικότητα θεωρείται στην Κομοτηνή δεδομένη, με την ένταξη του όρου της πολυπολιτισμικότητας στον πολιτικό διάλογο, προκύπτουν ζητήματα ως προς το ποιες πολιτισμικές ομάδες συνθέτουν το πολυπολιτισμικό τοπίο της πόλης και ποιο είναι το εθνοτικό περιεχόμενο αυτών των ομάδων. Ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» αποκτά έντονη πολιτική διάσταση και το «πολυπολιτισμικό δεδομένο» της περιοχής προβάλλεται με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα τις πολιτικές επιλογές που επιτρέπουν ή απαγορεύουν την εμφάνιση πολλαπλών συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Τέτοια διλήμματα που σχετίζονται με το αν και με το πώς θα πρέπει να αναγνωρίζονται οι πολιτισμικές ομάδες στην πολιτική δεν είναι σπάνια, αλλά συγκαταλέγονται μεταξύ των σημαντικότερων και πλέον βασανιστικών ζητημάτων

²⁵ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, ό.π, σελ. 59- 91

²⁶ Τσαούσης, «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», ό.π. σελ 199-213

που απασχολούν σήμερα τις εκδημοκρατιζόμενες κοινωνίες.²⁷ Η Τσιμπιρίδου, για να κατανοήσουμε την κρισιμότητα εκείνης της περιόδου μας παραπέμπει στο παράδειγμα ενός πολιτιστικού δρώμενου της πόλης της παράστασης του «Υμέναιου», όπου την εποχή εκείνη αρνήθηκαν να εμφανιστούν Τουρκογενείς γιατί σύμφωνα με την επίσημη ανακοίνωση θα συμμετείχαν Πομάκοι και Τσιγγάνοι, γεγονός που κατά τη γνώμη τους «έβαζε σε κίνδυνο το πολιτικό οικοδόμημα της ομοιογενούς και ενιαίας μουσουλμανικής κοινότητας²⁸».

Η ίδια η διαδικασία της συγκρότησης μιας συλλογικής ταυτότητας στον αστικό χώρο είναι συνδεδεμένη με την έννοια της εξαίρεσης και του αποκλεισμού. Η συλλογική ταυτότητα διαμορφώνεται και λειτουργεί μέσα σε ένα θεωρητικό πλαίσιο στη βάση του οποίου το «εμείς» τελεί σε μια συνεχή διαλεκτική αντιπαραβολή προς τους «άλλους».²⁹ Μια τέτοια σχετικιστική προσέγγιση οδηγεί τα υποκείμενα σε μια αναμεταξύ τους αλληλεξάρτηση αλλά και σε αλληλεξάρτηση με άλλα αντικείμενα ή φαινόμενα. Το ποιους τελικά θα «ενσωματώσει» ή θα «αποκλείσει» η κυρίαρχη ταυτότητα και στη βάση ποιας συλλογικότητας θα γίνει αυτή η ομαδοποίηση, είναι αποτέλεσμα του συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος αναδεικνύοντας κάθε φορά τα στοιχεία του εκείνα που είναι απαραίτητα για τη θεωρητική θεμελίωση του σχηματισμού. Ο Ταίηλορ αναφέρει ότι οι ταυτότητές μας συγκροτούνται μέσω μιας διαλογικής αντιπαραθέσης με τους ανθρώπους που σχετιζόμαστε, από την οποία δεν λείπουν και οι πραγματικοί διάλογοι. Άλλωστε οι άνθρωποι είναι «φορείς πολιτισμού» και οι πολιτισμικές τους ταυτότητες διαφοροποιούνται ανάλογα με τις επιλογές ένταξης του παρελθόντος και του παρόντος. Ένα μέρος της μοναδικότητας των ατόμων είναι απόρροια των τρόπων με τους οποίους ενσωματώνουν, στοχάζονται και τροποποιούν την πολιτισμική τους κληρονομιά καθώς και την κληρονομιά εκείνων που έρχονται σε επαφή³⁰. Αντίστοιχα, ο Harvey υποστηρίζει σε αυτό που ονομάζει «σχεσιακό χώρο» (relational space) ότι ένα αντικείμενο υπάρχει μόνο όταν περιέχει και απεικονίζει τις σχέσεις του με τα άλλα αντικείμενα³¹. Ανθρωπολογική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή από την Τσιμπιρίδου έδειξε ότι *μειονοτικοί και μειονότητες της μειονότητας* κατασκευάζουν τις συλλογικές τους ταυτότητες και δρουν ως κοινωνικά υποκείμενα μέσα από τις διαφορετικές για την κάθε περίπτωση εμπειρίες της

²⁷ Τσαρλς Ταίηλορ, «Η πολιτική της αναγνώρισης», στο Amy Gutman (επιμ.), *Πολυπολιτισμικότητα-Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 1999

²⁸ Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», ό.π., σελ 101-116

²⁹ Τσαούσης, «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», ό.π. σελ 199-213

³⁰ Ταίηλορ, *Η πολιτική της αναγνώρισης*, ό.π., σελ. 71-131

³¹ David Harvey, *Social Justice and the City*, (Edward Arnold, London 1973), Basil Blackwell, Oxford UK, 1988

«μειονοτικής κατάστασης». Από την άλλη μεριά, όσοι δεν ανήκουν στη μειονότητα, φαίνεται να συγκροτούν συμβολικά τις συλλογικές και ατομικές τους ταυτότητες γύρω από τους τρόπους με τους οποίους επιχειρούν να διαπραγματευτούν το «στίγμα» της συμβίωσης με αυτήν τη μειονότητα στην περιοχή τους.³² Με αυτήν την έννοια οι όροι «πλειονότητα» και «μειονότητα» που χρησιμοποιούνται στην περιοχή δεν παραπέμπουν σε «ουδέτερες» πολιτικά και ιδεολογικά εθνοπολιτισμικές διαφορές, αλλά στις σχέσεις εξουσίας που καθορίζουν τη θέση των δυο ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία³³.

Η κατανόηση της κοινωνικής ταυτότητας σαν εννοιολογικό εργαλείο παραγωγής χώρου στηρίζεται στην παραδοχή ότι οι ομάδες ανθρώπων που φέρουν κάποια κοινή ταυτότητα επεξηγούν και κατανοούν το περιβάλλον τους, το παρελθόν και το παρόν τους, τον εαυτό τους και τον άλλο, σκέπτονται, κρίνουν και τελικά παίρνουν τις αποφάσεις τους και δρουν³⁴ αναπαράγοντας τα αποδεκτά από την ομάδα κοινωνικά πρότυπα. Στη βάση μας κοινής φαντασιακής γεωγραφίας η ομάδα ακολουθεί συγκεκριμένα μοντέλα συμπεριφοράς, καθημερινής ζωής, πολιτικού λόγου και διεκδικήσεων. Το αστικό περιβάλλον είναι ο τόπος που οι διαφορετικές συλλογικές ταυτότητες έρχονται σε επαφή δημιουργώντας χώρους συνύπαρξης ή σύγκρουσης με βάση κάθε φορά τις συγκεκριμένες χωροκοινωνικές συνθήκες. Οι κοινωνικές ταυτότητες είναι πολλών ειδών, όπως άλλωστε και οι ομαδοποιήσεις στις οποίες συμμετέχουν τα επιμέρους άτομα, τα οποία αποτελούν τους τελικούς φορείς και εκφραστές των κοινωνικών ταυτοτήτων. Η εθνική ταυτότητα είναι μια από τις πολλές κοινωνικές συλλογικές ταυτότητες που διαμορφώνονται στα πλαίσια του κοινωνικού βίου του ανθρώπου.

Μια τελευταία παρατήρηση. Μέσα από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς, οι κάτοικοι της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής εμφανίζονται να μην έχουν «κοινή ταυτότητα» αλλά να αισθάνονται ένα κοινό «αίσθημα του ανήκειν» που προκύπτει από τις σχέσεις τους με το χώρο και τους/τις κατοίκους του. Ένας μουσουλμάνος που κατάγεται από την Κομοτηνή και ζει και εργάζεται στην Αμερική είπε: «δεν υπάρχει καμία ταυτότητα, μόνο κτίρια και ανθρώπινες σχέσεις».³⁵ Η ανυπαρξία κοινής ταυτότητας για τους κατοίκους της Κομοτηνής στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην απουσία πολιτικών που θα δημιουργούσαν το κλίμα για την ανάπτυξη μιας τέτοιας συνθήκης, ενώ αντιθέτως όσες

³² Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», ό.π, σελ 101-116

³³ Παπαταξιάρχης «Τα άχθη της ετερότητας. Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα», ό.π. σελ 1-72

³⁴ Ηρακλής Μήλλας, «Επικοινωνώντας με τον "Άλλο" ή κατανοώντας τον "Εαυτό": Έλληνες και Τούρκοι», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.) *Οριενταλισμός στα όρια Από τα οθωμανικά βαλκάνια στη σύγχρονη μέση ανατολή*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2008, σελ 195

³⁵ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, ό.π, σελ. 59- 91

πολιτικές εφαρμόστηκαν σε τοπικό επίπεδο με αφορμή την ύπαρξη της μειονότητας δημιούργησαν ένα πολιτικό σύστημα που καλλιέργησε το δίπολο χριστιανοί/μουσουλμάνοι, ένα δίπολο που τείνει να καλύψει τις όποιες άλλες πολιτισμικές, ταξικές ή έμφυλες διαφοροποιήσεις.

1.1.2. Έμφυλη ταυτότητα και πολυπολιτισμικότητα

Ο ορισμός της πολυπολιτισμικότητας ως σημείο εκκίνησης για τη μελέτη μιας πόλης αποτελεί μια εξαιρετική ευκαιρία για συζήτηση γύρω από τα βασικά χαρακτηριστικά του αστικού χώρου και το ρόλο της έμφυλης διάστασης στη συγκρότηση της κοινωνίας. Η χρήση της «πολυπολιτισμικότητας» σε διάφορα επίπεδα λόγου συνέβαλε αποφασιστικά στην κοινωνική ορατότητα ομάδων πληθυσμού με διαφορετικά σε σχέση με την κυρίαρχη ομάδα πολιτισμικά γνωρίσματα.³⁶ Σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία η διαφορετική κουλτούρα, οι χρήσεις του χρόνου και του χώρου στην πόλη, καθώς και οι πολλαπλές καθημερινές ζωές που οι διαφορετικές ομάδες προδιαγράφουν δεν εκφράζονται ισότιμα, ούτε χωρίς συγκρούσεις και είναι αποτέλεσμα των συγκεκριμένων χωρικών δομών.³⁷ Οι διασταυρούμενες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων, τα δίκτυα των οποίων έχουν με τον καιρό κατασκευαστεί, παίρνουν χωρική μορφή και καθορίζουν την οργάνωση του αστικού χώρου.³⁸ Η οργάνωση του αστικού χώρου σε μια πολυπολιτισμική πόλη με διαφορετικές πολιτισμικές ή/και θρησκευτικές αναφορές είναι έντονα διαχωρισμένη κατά φύλο.

Η μελέτη του τι σημαίνει να είναι κανείς γυναίκα ή άνδρας σε ένα συγκεκριμένο τόπο και ιστορική στιγμή οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο χώρος και ο τόπος (καθώς και η αντίληψή μας γι' αυτούς) έχουν προσδιορισμούς φύλου και μάλιστα με πολλούς διαφορετικούς τρόπους που ποικίλουν διαχρονικά και από κουλτούρα σε κουλτούρα.³⁹ Το φύλο εμπεριέχει τους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές κουλτούρες εμποτίζουν τη βιολογική διαφορά με (κοινωνικές) σημασίες που διακρίνουν γυναικεία και ανδρικά πεδία δραστηριότητας, δράσεις, χώρους, χρόνους κ.λ.π. Αυτές οι αντιλήψεις για το φύλο ενσωματώνονται στους θεσμούς και αποτελούν τρόπο δόμησης σχέσεων εξουσίας.⁴⁰ Από μια τέτοια οπτική, η πολυπολιτισμικότητα ως η πολιτική καθιέρωσης της συνύπαρξης σε

³⁶ Πλεξουσάκη, *Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας»* σελ.181- 189

³⁷ Βαΐου, «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη», ό.π. σελ. 204-215

³⁸ Massey Doreen, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρητικότητας* (Δίγλωσση Έκδοση), Παπαρούνης Μιχάλης (επιμ.), μτφρ. Πάτσου Αργυρώ, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2001

³⁹ Doreen Massey, «Ο χώρος, ο τόπος και το κοινωνικό φύλο», ΕΠΟΧΗ, 27.09.1992

⁴⁰ Ντίνα Βαΐου, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»: Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σελ. 22

ένα δεδομένο αστικό χώρο μιας πολλαπλής πολιτισμικής ετερότητας, η οποία συχνά εδράζεται στην εθνοτική καταγωγή, τη φυλή, τη θρησκεία και τη γλωσσική διαφορά⁴¹ έχει αναφορές φύλου που διαπερνούν όλες τις πλευρές της καθημερινής ζωής.

«Μέχρι τα 18 μου δεν είχα περάσει πέρα από την πλατεία Ειρήνης. Δεν είχα πάει ποτέ στη Βενιζέλου, στην αγορά με τα μαγαζιά και τις καφετέριες. Για μένα η Κομοτηνή ήταν μέχρι εκεί που τελείωνε η γειτονιά μου και πιο 'κει, η πόλη ήταν σα να μην υπήρχε. Ήταν σα να υπήρχε ένα νοητό σύνορο μέσα στην ίδια μου την πόλη που μου απαγορευόταν να το περάσω».

Τζ., 35 χρονών, γυναίκα μειονοτική⁴²

Μάρτιος 2018

Σύμφωνα με τις σύγχρονες προσεγγίσεις του φύλου, οι γυναίκες δεν καθορίζονται από τις βιολογικές διαστάσεις του φύλου τους, αλλά από την κοινωνική και ιστορικά προσδιορισμένη νοηματοδότηση των βιολογικών τους διαφορών που έχει επικαθορίσει την ταύτισή τους με τη φύση και την ιεραρχική σχέση τους με τους άντρες. Οι «γυναίκες», όπως εξάλλου και οι «άντρες», δεν συνιστούν βιολογικό γένος αλλά κοινωνικό φύλο, κατασκευασμένο κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά. Μια θεώρηση της πόλης μέσα από την πολυπολιτισμικότητα που στρέφει την προσοχή στις έμφυλες σχέσεις παρατηρεί τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στις έμφυλες ταυτότητες που είναι κοινωνικά και πολιτισμικά δομημένες και την αστική δομή. Για το λόγο αυτό μια πολυπολιτισμική πόλη αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων και των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες πληθυσμού, όπου χαρακτηριστικά, όπως η κοινωνική τάξη, η θρησκεία και οι έμφυλες και εθνοπολιτισμικές διαφορές μοιάζουν να διαπλέκονται συνεχώς προκειμένου να ενσωματωθούν στα δεδομένα της καθημερινότητας που συγκροτεί ο αστικός χώρος. Οι σύνθετοι τρόποι με τους οποίους οι ιστορικές αλλαγές επιδρούν στα φύλα, αλλά και στο εσωτερικό του κάθε φύλου, οι μεταβαλλόμενες σημασίες του φύλου σε διαφορετικά ιστορικά και χωρικά συμφραζόμενα καθώς και η επίδρασή τους στις κοινωνικές σχέσεις, συνιστούν ένα ευρύ πεδίο που ανοίγεται μπροστά στη μελέτη της έμφυλης διάστασης των χωρικών σχέσεων.

Το φύλο δεν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από ορισμένες κατηγορίες, όπως είναι η εθνότητα, η φυλή, η θρησκεία, η εντοπιότητα, το έθνος, η τάξη ή η ηλικία,

⁴¹ Ταίηλορ, *Η πολιτική της αναγνώρισης*, ό.π., σελ. 71-131

⁴² Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι κομμάτι μιας δημόσιας τοποθέτησης μουσουλμάνας κάτοικου Κομοτηνής στην ημερίδα που έγινε στις 9 Μαρτίου 2018 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο με θέμα: «Σκηνές της συμφιλίωσης: Σύνορα και γλώσσα του φύλου», στο πλαίσιο της παρουσίασης της θεατρικής παράστασης PeaceTalk. Η ομιλήτρια στο συγκεκριμένο απόσπασμα μιλούσε κλαίγοντας.

κατηγορίες οι οποίες «έχουν κοινά σημεία», «συνδέονται στενά» και «διασταυρώνονται» τόσο μεταξύ τους όσο και με αντιλήψεις που υπερβαίνουν τον τόπο και καθορίζονται από παγκόσμια στερεότυπα και προκαταλήψεις.⁴³ Η μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι γυναίκες ως κοινωνικό φύλο συγκροτούνται κοινωνικά και πολιτισμικά σε έναν τόπο και σε συνάρτηση με τους άλλους παράγοντες, όπως είναι η κοινωνική τάξη, η συγγένεια, η πολιτισμική διαφορά, η εθνότητα, η θρησκεία κτλ. οδηγεί στην τεκμηρίωση τη ποικιλομορφίας που παρουσιάζει η κατάσταση των γυναικών σε διαφορετικά κοινωνικά συστήματα, μια ποικιλομορφία που πρέπει να αναγνωριστεί αφού επισημαίνει τη διαφορετική χρήση του χώρου, όχι μόνο ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες, αλλά και στις ίδιες τις γυναίκες. Υπό αυτό το πρίσμα, η παραδοχή ότι «οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν μια οικουμενική κατηγορία»⁴⁴ κινεί το ενδιαφέρον για τη μελέτη αυτής της κατηγορίας που παρουσιάζει ποικιλομορφία στο εσωτερικό της. Η πολλαπλότητα και η ετερογένεια που διαμορφώνει η συνθήκη της πολυπολιτισμικότητας ενός αστικού χώρου μαρτυρά τομές και διασταυρώσεις που πραγματοποιούνται ανάμεσα στις ποικίλες ενθοπολιτισμικές, κοινωνικές και έμφυλες ταυτότητες. Σε μια πολυπολιτισμική πόλη η έμφυλη ταυτότητα διαπλέκεται με την ποικιλία των πολιτισμικών ταυτοτήτων και αλλάζει περιεχόμενο ανάλογα με τα διαφορετικά πολιτισμικά, οικονομικά, ταξικά χαρακτηριστικά των επιμέρους κοινωνικών ταυτοτήτων που φέρει το άτομο.

Οι σύνθετες διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν οι κοινωνικά προσδιοριζόμενες σχέσεις μεταξύ των φύλων συνδέονται με την πολιτική νοηματοδότηση των χαρακτηριστικών των επιμέρους εθνοπολιτισμικών ομάδων στον εκάστοτε αστικό χώρο. Στην Κομοτηνή, η συγκρότηση της έμφυλης ταυτότητας δε μπορεί να ειπωθεί ανεξάρτητα από τις ευρύτερες συνθήκες της εσωστρέφειας που βιώνει η μειονότητα. Οι όροι με τους οποίους η μειονοτική κοινότητα προσλαμβάνει την πολιτισμική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της είναι διφορούμενοι και αποτυπώνονται στις κοινωνικές συμπεριφορές και αξιοδοτήσεις που επικρατούν στο κλειστό αυτό κοινωνικό σύστημα. Η αναζήτηση της διαφορετικότητας στο εσωτερικό της κατηγορίας γυναίκα στον αστικό χώρο της Κομοτηνής αποκαλύπτει μια πολλαπλότητα στην έμφυλη ταυτότητα που δε στηρίζεται μόνο στη βάση της διχοτόμησης «γυναίκα μέλος της πλειονότητας»- «γυναίκα μέλος της μειονότητας» αλλά και σε ποικίλες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στο εσωτερικό κάθε επιμέρους

⁴³ Καταρίνα Βάλγκενμαχ, «Το φύλο ως αλληλεξαρτώμενη κατηγορία», στο Ν. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.) *Φύλο @ έρευνα. Κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σελ.37-38

⁴⁴ Michelle Rosaldo, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, μτφρ. κεφ. Άννα Βουγιούκα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 1994, σελ 185-233

κατηγορίας, μαρτυρώντας πολλές διαφορετικές κυρίαρχες ιδεολογίες και ιεραρχήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι γυναίκες της πόλης. Για παράδειγμα, οι γυναίκες Ρομά στην Κομοτηνή, αποτελούν μια πολλαπλή ετερότητα, μια ετερότητα έμφυλη, κοινωνική και πολιτισμική, που δε σχετίζεται μόνο με το χαρακτηριστικό της «μειονοτικής κατάστασης». Η ετερότητα αυτή συνδέεται με το κοινωνικό «στίγμα» που φέρει η αθιγγανική ταυτότητα και έρχεται να ενταχθεί στο πολύπλοκο πλέγμα των ιεραρχήσεων εντός και εκτός μειονότητας, αναπαράγοντας κοινωνικές αντιλήψεις και στερεότυπα.

« (...) Γιατί θα πλακώσει το Αλάν Κουγιού εδώ πέρα και θα γίνει σκοτωμός, θα πρέπει να είσαι κλειδωμένος μέσα εκεί και θα πρέπει να αλλάξεις τοποθεσία γιατί αν το μάθουν ότι μοιράζεις ρούχα, κάηκες (...) και δεν τα εμπορεύονται, παιδί μου τα πετάνε. Γύφτισσες σου λέω είναι, αυτή είναι η κουλτούρα τους (...)»

Δ., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών, Απρίλιος 2016

Η προσέγγιση του φύλου ως έναν από τους τρόπους που συγκροτούνται και αναπαράγονται οι κοινωνικές διαφορές, ως διαδικασία σχεσιακή, επιτελεστική και σε άμεση συνάρτηση με τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνεται, οδηγεί σε οπτικές, όπου οι έμφυλες ταυτότητες είναι ρευστές και όχι σταθερές και μόνιμες.⁴⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο χώρος και ο τόπος δεν αντιμετωπίζονται ως προϋφιστάμενες δομές όπου έρχεται να εγγραφεί η επιτέλεση του φύλου, αλλά η ίδια η επιτέλεση συμβάλλει στη συγκρότηση του τόπου και του χώρου⁴⁶ αναπαράγοντας σχέσεις, ανισότητες και προκαταλήψεις. Στον κοινωνικά παραγόμενο πολυπολιτισμικά χώρο της Κομοτηνής οι έμφυλες ταυτότητες συνδέονται με συγκεκριμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες, αποτυπώνονται σε συλλογικές συμπεριφορές, διαμορφώνουν διακριτές πρακτικές οικειοποίησης του χώρου της πόλης και επηρεάζονται από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούν σε αυτήν. Υπό αυτήν την έννοια, η επιτέλεση του φύλου φαίνεται πως αλληλοεπιδρά με τις ήδη εγκαθιδρυμένες επιτελέσεις των υπολοίπων ταυτοτήτων του κοινωνικού συνόλου.

«Με τις γυναίκες αυτοί (οι Ρομά) δεν είναι τόσο πολύ (αυστηροί), όσο οι άλλοι, οι τουρκογενείς μουσουλμάνοι. Οι Ρομά είναι πιο φιλελεύθεροι στις συνήθειες τους. Σε αυτό το θέμα αντρών -γυναικών μάλιστα, μπορώ να σου πω ότι η θέση της γυναίκας σε αυτούς

⁴⁵ Ντίνα Βαΐου, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»: Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σελ. 22

⁴⁶ Ντίνα Βαΐου και Κωστής Χατζημιχάλης *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Πουλαντζάς και ΝΗΣΟΣ, Αθήνα 2012, σελ. 210-217

είναι πιο κατοχυρωμένη από ότι στους τουρκογενείς μουσουλμάνους. Είναι βλέπεις λίγο πιο άναρχα τα πράγματα, δεν έχουν ιεράρχηση έτσι αυστηρή, όπως έχουν οι τουρκογενείς μουσουλμάνοι. Έχουν και κάτι καλό τελικά (...)»

Κ., 50 ετών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Παρόλο που οι γυναίκες μπορούν να υιοθετούν την ιδεολογία των αντρών της εθνοπολιτισμικής τους ομάδας ή να ακολουθούν τα προνόμια της τάξης τους, φαίνεται πως έχουν μια ιδιαίτερα δύσκολη σχέση με την παραγωγή και την εργασία ασχέτως τάξης, κοινωνικής θέσης ή/και καταγωγής.⁴⁷ Στο παρακάτω απόσπασμα η πληροφορήτρια αναφέρει πως εντάσσεται στην παραγωγή και στην εργασία έχοντας να αντιμετωπίσει μια σειρά από προβλήματα που συνδέονται άμεσα με το βιολογικό της φύλο και το ρόλο που της αποδίδεται τόσο εντός όσο και εκτός μειονότητας, ως αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαπλοκής σχέσεων ιεραρχίας και αντιλήψεων που επικρατούν στον συγκεκριμένο αστικό χώρο.

«Να σου πω αν δυσκολεύτηκα, όταν άνοιξα το δικηγορικό μου γραφείο; Φυσικά και δυσκολεύτηκα και δυσκολεύομαι ακόμα. Οι πλειονοτικοί δεν έρχονται εύκολα σε μένα να τους αναλάβω γιατί είμαι της μειονότητας και οι μειονοτικοί δεν με εμπιστεύονται εύκολα γιατί είμαι γυναίκα (...)»

*Σ., 50 χρόνων, γυναίκα, δικηγόρος,
τουρκογενής μειονοτική, Οκτώβριος 2016*

Αν και ενδέχεται να θεωρηθεί υπερβολικός ο ισχυρισμός, υπάρχουν ωστόσο αρκετές ενδείξεις ότι οι περισσότερες γυναίκες της Κομοτηνής, ανεξάρτητα σε ποιο πολιτισμικό σύστημα ανήκουν, βρίσκονται αντιμέτωπες με μια σειρά από παρόμοια προβλήματα και περιορισμούς όταν είναι να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να αναλάβουν οποιοδήποτε είδους ηγετική θέση, προβλήματα που συνδέονται με τον τρόπο που ερμηνεύεται κοινωνικά το βιολογικό τους φύλο. Η διαπίστωση αυτή δεν καταργεί ή παραβλέπει την ετερογένεια στο εσωτερικό της κατηγορίας, αλλά μάλλον αναγνωρίζει ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία έμφυλων διακρίσεων που αναπαράγονται σε διαφορετικούς πολιτισμικούς και πολιτικούς σχηματισμούς και συναντώνται στον αστικό χώρο της πολυπολιτισμικής πόλης.

⁴⁷Τζόουν Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων», στο Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά (επιμ.) *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, μτφρ., Μαριάννα Κονδύλη, Ειρήνη Ριζάκη, Κωστούλα Σκλαβενίτη, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 1997, σελ 127-134

«(...) Απλώς λόγω του πολιτισμού μας δεν πιστεύουν πολύ στη γυναίκα, δηλαδή πιστεύω πως αν ήμουν έτσι όπως είμαι άντρας, θα ήμουν πολύ καλύτερα στις αποδόσεις μου, στις εκλογικές ας πούμε στις ψήφους, αν ήμουν άντρας. Αυτό σίγουρο στο δικό μας το πολιτισμικό κομμάτι δηλαδή πιστεύω ότι μου στοίχισε πολιτικά που είμαι γυναίκα (...)»

*M., 32 χρόνων, γυναίκα, δημοτική σύμβουλος, ποντιακής καταγωγής,
Απρίλιος 2016*

Οι συνήθειες της καθημερινής ζωής των γυναικών στη βάση συμπεριφορών που συνδέονται κατά μεγάλο βαθμό με τη θρησκεία ή την παράδοση, μοιάζουν να έχουν ιδιαίτερη επίπτωση στην χωρική οργάνωση και στο επίπεδο των συμβολικών σημασιών και μηνυμάτων που μεταφέρει ο χώρος.⁴⁸ Οι γυναίκες γίνονται συχνά η κυρίαρχη αναπαράσταση των πολιτισμικών διαφορών που χαρακτηρίζουν τους κατοίκους μιας πολυπολιτισμικής πόλης. Οι γυναίκες δηλαδή, μέσα από τη θέση που καταλαμβάνουν στην κοινωνική ιεραρχία, την παρουσία τους ή την απουσία τους από το δημόσιο χώρο ή ακόμα και από το ντύσιμό τους, γίνονται οι κεντρικές αφηγήτριες της ταυτότητας και της διαφορετικότητας των εθνοπολιτισμικών ομάδων, των σχέσεων εξουσίας και των πολιτικών επιρροών που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Στο απόσπασμα που ακολουθεί μπορούμε να διακρίνουμε στα λόγια της πληροφορήτριας την κυρίαρχη αντίληψη για τον αστικό χώρο της Κομοτηνής, ότι δηλαδή το «ανήκειν» στην κοινωνία της πόλης σημαίνει στην πραγματικότητα τη συμμετοχή σε μια θεώρηση του χώρου που χρωματίζει την πραγματικότητα διπολικά,⁴⁹ όπου η πλειονότητα και η μειονότητα αποτελούν τους δυο πόλους που συγκροτούν το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, μέσα σε ένα αστικό περιβάλλον που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και συνολικά τον κόσμο μέσω εθνικών εννοιών και πολιτικών ερμηνειών. Και σε αυτήν την αφήγηση υπάρχει έμφυλο πρόσημο.

«Τα τελευταία χρόνια οι μουσουλμάνοι έχουν αλλάξει την εμφάνισή τους. Τώρα δεν τους καταλαβαίνεις όταν κυκλοφορούν έξω ότι είναι μουσουλμάνοι, εκτός αν τα κορίτσια φοράνε μαντίλα που αυτό είναι φερτό από το Ισλάμ. Υπάρχει λένε μια χρηματοδότηση που δίνεται σε κάθε οικογένεια όταν το παιδί φοράει τη μαντίλα. Και βλέπεις, και θα ήθελα να το δεις αυτό όσο είσαι εδώ, πήγαινε έξω από ένα μειονοτικό σχολείο και θα το πετύχεις όταν θα βγουν. Καμπάνες παντελόνια, τσιγάρο στο στόμα και η

⁴⁸ Elizabeth Wilson, «The Sphinx in the City», *Feminist Review* 45(1), (1995), pp. 138-140

⁴⁹ Ιωάννης Φραγκόπουλος, «Κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές όψεις της μετάβασης σε μια ορεινή Πομακική Κοινότητα της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ. 261-276

μαντίλα. Αυτό το ξέρω και το λένε και όλοι οι Κομοτηναίοι, αλλά δε μας αφορά, είναι θέμα δικό τους, θρησκευτικό. Δηλαδή έτσι λένε, επίσημα τώρα γιατί συμβαίνει δε ξέρω, δεν το ξέρουμε. Άμα δεις το τι φοράνε, αλλά τη δένουν και τη μαντιλίτσα. Όχι αυτές όμως που φορούσαν παλιά και εξακολουθούν να φορούν οι παλιές μειονοτικές γυναίκες, το φερετζέ το μαύρο και το άσπρο μόνο (...)

N., 55 χρονών, γυναίκα πλειονοτική, Νοέμβριος 2016

Ο ενδυματολογικός κώδικας αποτελεί δομικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας μιας κοινωνίας. Το ενδυματολογικό στυλ στη μουσουλμανική κοινωνία γίνεται το σύμβολο μιας ιδιαίτερης κουλτούρας όπου πρωταρχικό μέλημα είναι η προστασία των κοινωνικών ηθών και λειτουργεί ως βασικό στοιχείο διάκρισης της από τον έξω κόσμο. Για τις γυναίκες το πλέγμα των δεσμευτικών κανόνων είναι πιο αυστηρό, καθώς γίνονται φορείς και εκφράζουν ένα ρόλο «συμβολικού συνοριακού φρουρίου για την κοινότητα».⁵⁰ Στην Κομοτηνή η γυναικεία ενδυμασία φαίνεται να αποτελεί από τη μια παραδοσιακό τρόπο έκφρασης της πολιτισμικής ετερότητας που εκφράζει τη θρησκευτική ελευθερία της μειονότητας, όπως αυτή καθορίζεται από τη συνθήκη της Λωζάνης και από την άλλη μέσο πολιτικής διαμεσολάβησης που αποκτά διαπραγματευτική ισχύ εντός του αστικού της χώρου. Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει το εξής παράδοξο: μολοντί στην Κομοτηνή το παραδοσιακό καθορίζει ακόμη σε σημαντικό βαθμό την κοινωνική αλληλεπίδραση των μουσουλμανικών κοινοτήτων με την καθημερινότητα, με τις παραδοσιακές δομές να προτιμούν τη «μη ορατότητα» των γυναικών και την παραμονή τους κυρίως στην ιδιωτική σφαίρα, η παρουσία των μουσουλμάνων γυναικών στο δημόσιο χώρο λειτουργεί (ή επιδιώκεται να λειτουργεί) ως το πιο «ορατό» σημάδι της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας της πόλης. Αυτή η προσέγγιση είναι εξ' ορισμού έμφυλη και αντιμετωπίζει και τη διαδικασία συγκρότησης του αστικού χώρου ως τέτοια, με την εθνότητα και τη θρησκεία να αλληλοεπιδρούν με την έμφυλη ταυτότητα και να επικαθορίζουν την πολιτική νοηματοδότησή της.

«Αν πας στις φτωχογειτονιές της Κομοτηνής των μουσουλμάνων τουρκογενών και πας και στον Ήφαιστο, θα καταλάβεις ότι αυτοί δεν είναι τουρκογενείς (...) θα καταλάβεις ότι είναι κάτι ενδιάμεσο. Στα γενετικά χαρακτηριστικά είναι των Ρομά (...) δηλαδή (θα το καταλάβεις) από το χρώμα αλλά και από τον τρόπο τους που είναι πιο φιλελεύθεροι, στον τρόπο δηλαδή της ζωής τους, είναι πιο εξωστρεφής (...) θα το καταλάβεις και από το

⁵⁰ Γιάννης Ζαϊμάκης και Κατερίνα Καπράνη, «Μουσουλμάνες γυναίκες και πολιτισμική αλλαγή: Ετερότητα, φύλο και θρησκεία σε έναν αγροτικό οικισμό στη Δυτική Θράκη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116 Α' (2005), σελ.104

ντύσιμο των γυναικών που μένουν σε κάθε γειτονιά (...). Στον Ήφαιστο επίσημα όμως δεν τους θεωρούμε Ρομά (...))»

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός,

Απρίλιος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα παρατηρούμε τον τρόπο με τον οποίο το φύλο συμμετέχει στην κατασκευή του αστικού χώρου και ταυτόχρονα τον τρόπο με τον οποίο η αστική ανάπτυξη διαμορφώνει τις έμφυλες ταυτότητες.⁵¹ Το γεγονός ότι οι μουσουλμάνες γυναίκες κατοικούν σε γειτονιές που είναι χαρακτηρισμένες ως αθιγγανικές ορίζει το περιεχόμενο της δικής τους ταυτότητας, γιατί αφού μένουν σε αυτήν την γειτονιά και φοράνε και συγκεκριμένα ρούχα είναι τσιγγάνες. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί, σύμφωνα με τον πληροφορητή, σε ένα «αυτονόητο» συμπέρασμα από το οποίο ο γυναικείος πληθυσμός της γειτονιάς είναι δύσκολο να ξεφύγει. Και αντιστρόφως, η ενσώματη πολιτισμική ταυτότητα έτσι όπως εκφράζεται από την ενδυμασία και την παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς, επιβεβαιώνει τη χωρική ταυτότητα και αναπαράγει στερεότυπα και αναπαραστάσεις του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου.

Στην παρούσα έρευνα, η έμφυλη ταυτότητα δεν αναγνωρίζεται σαν μια ακόμη ταυτότητα που έρχεται να προστεθεί στην ποικιλία των ταυτοτήτων που υπάρχουν στην πόλη, αλλά σαν μια οπτική ανάλυσης και κατανόησης της αστικής εμπειρίας των έμφυλων υποκειμένων των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων. Υπό αυτό το πρίσμα, το φύλο γίνεται αντιληπτό ως αναφορική – αναλυτική κατηγορία και όχι ως περιγραφική έννοια και έχει στόχο να κάνει ορατές τις πολλαπλές κοινωνικές ωσμώσεις και ανταλλαγές που συμβαίνουν μέσα στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής.

1.1.3. Η διαπραγμάτευση της πολυπολιτισμικότητας μέσω των πολιτιστικών συλλόγων.

Ο Βέμπερ υποστήριξε πως αυτό που ορίζει μια πόλη ως κοινωνικοπολιτική οντότητα είναι η ύπαρξη δομών αντιπροσώπευσης των πολιτών απέναντι στην κρατική εξουσία. Παρόλο που ο Βέμπερ αναφερόταν κυρίως σε συνδικάτα, την ύπαρξη των οποίων χρησιμοποίησε για να θεμελιώσει τη θεωρία του για τη συγκρότηση των πόλεων του Μεσαίωνα, η θεμελίωση της έννοιας του πολίτη μέσω δομών αντιπροσώπευσης είναι μια θεωρία που πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ισχύει σε όλα τα κοινωνικοπολιτικά

⁵¹ Kristen Simonsen, Dina Vaiou «Women's Lives and the Making of the City - Experience from the «North» and «South» of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(3), (2009), pp. 446-465

συστήματα.⁵² Συνδυάζοντας την παραπάνω θεωρία με το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1990 που κάνει την εμφάνισή της στο δημόσιο λόγο η πολιτική της «πολυπολιτισμικότητας», παρατηρείται μια έξαρση συγκρότησης σωματείων και συλλόγων στην Κομοτηνή, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις πολιτισμικές πρακτικές και δράσεις που υλοποιούνται στην περιοχή μέσα από τη συγκρότηση των πολιτών σε πολιτιστικές ομάδες (σύλλογοι και σωματεία) και τον τρόπο που οι πρωταγωνιστές αυτής της κίνησης διαπραγματεύονται την ετερότητα του πολιτισμικού τοπίου της πόλης τους. Μεταξύ χριστιανών τέτοιες συσσωματώσεις γίνονται κυρίως στη βάση της καταγωγής και των πολιτισμικών χαρακτηριστικών που φέρει η κληρονομιά της προσφυγικής συνείδησης. Μεταξύ μουσουλμάνων οι συγκροτήσεις συλλόγων και σωματείων έχουν έντονη πολιτική διάσταση και γίνονται με πρωτοβουλίες που στοχεύουν κατά κύριο λόγο σε διεκδικήσεις πολιτικού χαρακτήρα, όπως είναι οι εθνοτικές (πχ Πομάκοι) ή εθνικής ταυτότητας (πχ κινήσεις τουρκόφωνων σε διεθνείς οργανισμούς για την αναγνώριση της εθνικής τους ταυτότητας) ή ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων με στόχο την τόνωση ή κατασκευή της «τουρκικής κουλτούρας⁵³».

Ο άγγλος οικονομολόγος Cole υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αναπτύσσει την προσωπικότητά του εντός διαφόρων συνεταιρισμών και εντός των λειτουργικών οργανισμών της κοινωνίας, όπου ως συνεταιρισμούς ορίζει *«οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων επιδιώκει ένα κοινό σκοπό ή ένα σύνολο σκοπών μέσω συνεργατικής δράσης που εκτείνεται πέρα από μια μεμονωμένη πράξη και συγκροτείται προς αυτό το σκοπό σε οποιαδήποτε στοιχειώδη μορφή⁵⁴»*. Μεταφέροντας την οικονομική θεωρία του Cole για την οργανωτική δομή μιας κοινωνικοοικονομικά πλουραλιστικής κοινωνίας στην οργανωτική δομή μιας πολυπολιτισμικής πόλης, όπου ο πολιτισμικός πλουραλισμός είναι το βασικό χαρακτηριστικό της σύνθεσης της κοινωνίας, η οργάνωση σε πολιτιστικές ομάδες και συλλόγους αναδεικνύεται ως ένα βασικό διαπραγματευτικό εργαλείο συλλογικής αντιπροσώπευσης με βάση τον πολιτισμό. Θεωρώντας τους συλλόγους ως πολιτικές οντότητες που διαθέτουν συνείδηση και υποστηρίζουν τα συμφέροντα των μελών τους, η συνομιλία τους με τους επίσημους φορείς αφορά σε ζητήματα που

⁵² Κάποιοι μελετητές στηριζόμενοι στην κατά Βέμπερ ανάλυση για τη συγκρότηση της πόλης μέσω της οικονομικής ανάπτυξης και τη θεμελίωση της έννοιας του πολίτη μέσω στοιχειωδών δομών αντιπροσώπευσης δηλαδή των συνδικάτων που αναπτύσσονται στις Μεσαιωνικές πόλεις, θα υποστηρίξουν πως η απουσία παρόμοιων δομών στον Ισλαμικό χώρο θέτει σε αμφισβήτηση την ίδια την έννοια της πόλης ως κοινωνικοπολιτική οντότητα, βλ. Amira K. Bennison and Alison L. Gascoigne, *CITIES IN THE PRE-MODERN ISLAMIC WORLD- The urban impact of religion, state and society*, Routledge, Abingdon 2007

⁵³ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την «πολυπολιτισμικότητα» της ελληνικής Θράκης*, ό.π. σελ., 68

⁵⁴George Douglas Howard Cole, *Social Theory*. Kraus Reprint, New York, 1920

προωθούν την ένταξη στην κοινωνία και τη διεκδίκηση του χώρου της πόλης. Σύμφωνα με τον Edward Soja η ολότητα της κοινωνικής ζωής είναι ταυτόχρονα πραγματική και υποθετική, με υλικές βάσεις αλλά και φορτισμένη από μεταφορικές και συμβολικές αναπαραστάσεις από τη δομή της ανθρώπινης συνείδησης, αισθητικής και ιδεολογίας και η στροφή προς μια Πολιτισμική Θεώρηση δεν ενσωματώνει απλώς στην ανάλυση ζητήματα φύλου, φυλής, εθνικότητας, σεξουαλικότητας και καθημερινής ζωής αλλά είναι η απαρχή μιας ριζικής αναδιάρθρωσης των ίδιων των βάσεων της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας⁵⁵.

Η διαπίστωση για τον ενεργό ρόλο των πολιτιστικών συλλόγων στη διαμόρφωση και λειτουργία της πόλης της Κομοτηνής προκύπτει έντονα από το πεδίο, όπου κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας οι πολιτιστικοί σύλλογοι εμφανίστηκαν να κατέχουν καίρια θέση ως ενδιάμεσοι μηχανισμοί μεταξύ ατόμου και πολιτείας στη διεκδίκηση του αστικού χώρου μέσω συλλογικών αιτημάτων προγραμματικού και πολεοδομικού χαρακτήρα και ο εντοπισμός του ρόλου τους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της χωρικής ανάπτυξης της περιοχής. Ακολουθώντας την περιγραφή που δίνει η Massey για το δημόσιο χώρο, ότι δηλαδή ο δημόσιος χώρος είναι ένα χώρος χωρίς αποκλεισμούς και διακρίσεις, μια αρένα για να συγκροτηθεί με διαβουλεύσεις ο συλλογικός χώρος, ένας χώρος που υπόκειται σε γεωμετρικές δυνάμεις, με συμφωνίες και αντιδικίες, αλλά πάντα προϋποθέτει συλλογική χρήση και όχι ατομική,⁵⁶ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι μέσω των συλλόγων προσφέρεται η δυνατότητα να αναπτυχθεί στην πόλη ένας νέος δημόσιος χώρος, ένα νέο πεδίο συλλογικής ζωής που σκοπεύει από τη μία πλευρά να ξεπεράσει τους κοινωνικούς περιορισμούς της κάθε κοινότητας για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των μελών αλλά και ταυτοχρόνως να στηρίξει τις διεκδικήσεις αυτές στη βάση της διαφοροποίησης, όπου η ταυτότητα των μελών διαμορφώνει τη «μη ταυτότητα» των άλλων σε ένα συν-διαμορφούμενο πολιτικό πεδίο. Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική οι πολιτιστικοί σύλλογοι στην Κομοτηνή, ενώ ξεκινούν με βάση την αρχή ότι η πόλη πρέπει να λειτουργεί σαν ένα ενιαίο σύστημα, όπου όλες οι εθνοπολιτισμικές ομάδες πληθυσμού πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο, την ίδια στιγμή οι ίδιοι σύλλογοι αναδεικνύουν τις εθνοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις για να τονίσουν την συλλογική ταυτότητα των μελών τους στη βάση της οποίας διεκδικούν το χώρο της πόλης μέσα από τη δική τους «πολιτική ατζέντα». Μέσα

⁵⁵ Edward W. Soja, «Σε διαφορετικούς Χώρους: Τί είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική», *Γεωγραφίες* Νο1, (2001), σελ 11-24

⁵⁶ Κωστής Χατζημιχάλης, «Έπαινος για την Doreen Massey», κείμενο που διαβάστηκε στη τελετή για την *Αναγόρευση της Doreen Massey σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2012

από τις διεκδικήσεις τους οι σύλλογοι παρέχουν στοιχεία για την αστική δομή αλλά αποκαλύπτουν και τη δυνατότητα να γίνουν αποδέκτες νέων πρωτοβουλιών. Η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην πολιτεία και στους πολιτιστικούς συλλόγους μοιάζει να αποτελεί ένα μέτρο ωρίμανσης της τοπικής κοινωνίας, που απευθυνόμενη ταυτόχρονα σε επίσημες αρχές αλλά και πολίτες, επιχειρεί έναν καινοτόμο τρόπο διαχείρισης του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου. Η διαλεκτική σχέση των πολιτιστικών συλλόγων με τους δημόσιους θεσμούς διαπλέκεται με τις γεωμετρικές δύναμης της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής διαμορφώνοντας ένα συγκεκριμένο πολιτικό τοπίο αφού «το πεδίο ανάπτυξης της δράσης και το εύρος των δραστηριοτήτων της κοινωνίας των πολιτών διαφοροποιούνται ακολουθώντας το ίδιο το ιστορικό και χωρικό συμφραζόμενο. Αυτή είναι και η αιτία σε έναν επαρκή βαθμό της πολλαπλότητας των ερμηνειών, η διαφοροποίηση δηλαδή της κοινωνίας των πολιτών ανάλογα με το ιστορικό και χωρικό πεδίο ανάπτυξης της⁵⁷».

Ανεξάρτητα από το πλαίσιο αναφοράς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, οι σύλλογοι παρουσιάζουν κοινά γνωρίσματα. Μια από τις βασικές διαστάσεις της λειτουργίας των συλλόγων είναι η συμβολή τους στην κατασκευή συλλογικών κοινωνικών ταυτοτήτων. Οι σύλλογοι μέσα από τις επετειακές τελετουργίες και από τις πολιτισμικές δράσεις τους, προβάλλουν τις αναπαραστάσεις αυτών των ταυτοτήτων δημόσια στο χώρο της πόλης. Άλλωστε η ίδια η αιτία της δημιουργίας των συλλόγων βρίσκεται στη βάση της κοινής ταυτότητας. Οι τελετουργικές πρακτικές των συλλόγων, που αφορούν τις περισσότερες φορές τυποποιημένες εορταστικές εκδηλώσεις και γιορτές πολιτιστικού και λαογραφικού χαρακτήρα, παράγουν τόπους μνήμης και αναπαραστάσεων και μεταφέρουν μια εικόνα για την πραγματικότητα μέσα από το δικό τους πολιτισμικό «φίλτρο», κατασκευάζοντας το δικό τους νοηματικό πλαίσιο. Η έννοια του νοηματικού πλαισίου έχει εισαχθεί στις σύγχρονες αναλύσεις για την κατανόηση της διαδικασίας της κοινωνικής κατασκευής της πολιτικής. Σύμφωνα με τη θεωρία για την κοινωνική κατασκευή της πολιτικής, ο πολιτικός λόγος μπορεί να αυτονομηθεί από την αντικειμενική πραγματικότητα και να αναπαραστήσει μια άλλη υποκειμενική πραγματικότητα όπου η διαδικασία που διαμορφώνεται η πολιτική και οι πολιτικές παρεμβάσεις εξαρτάται και από τον τρόπο που περιγράφεται και γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα από τους φορείς και τα πρόσωπα

⁵⁷ Βασίλης Μαγκλάρας, «Συναίνεση και υποταγή. Όψεις της θεωρίας του Γκράμσι για το Πολιτικό και την Κοινωνία των Πολιτών», Επιστημονικό συνέδριο *Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη θεωρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Θεωρίας, Αθήνα 2007. Οι λέξεις με πλάγια γραφή έχουν προστεθεί από μένα.

που εμπλέκονται στην κοινωνική διαπραγμάτευση⁵⁸. Υπό αυτό το πρίσμα, οι δράσεις των συλλόγων δεν περιορίζονται στη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας στη βάση του κοινού παρελθόντος αλλά και στη δημιουργία ενός συλλογικού μέλλοντος που θα εξυπηρετεί τα αιτήματα των μελών τους, καθώς στην περίπτωση αυτή η μνήμη και η ιστορία δεν ασχολούνται απλώς με το παρελθόν, αλλά με τη νομιμοποίηση του πολιτικά επιθυμητού μέλλοντος.⁵⁹ Η χρήση του παρελθόντος ως μηχανισμού διαμόρφωσης ταυτότητας και η ταυτόχρονη διεκδίκηση του μέλλοντος αποτελεί ένα εναλλακτικό τρόπο πολιτικής δράσης.

Η παρουσία συλλόγων στα αστικά κέντρα της Ελλάδας είναι ένα γενικότερο φαινόμενο που συνδέεται με ορισμένα παλαιότερα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, όπως το προσφυγικό κύμα που επικράτησε στη χώρα κυρίως μετά το 1922, την αστικοποίηση, την εσωτερική μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και νεότερα, όπως η υποδοχή μεταναστών από άλλα κράτη ή η ένταξη της χώρας σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Συνδέεται επίσης με ευρύτερα ζητήματα κοινωνικού μετασχηματισμού αλλά και με τις πολιτικές συνιστώσες της πολιτισμικής δράσης και εκπροσώπησης που συντελείται από τις πολιτιστικές ομάδες μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Σε μια πόλη σαν την Κομοτηνή, που η αστική ανάπτυξη συσχετίζεται έντονα με την άφιξη νέων κατοίκων, η ένταξη σε συλλόγους αφορά αρχικά στην επίλυση λειτουργικών ζητημάτων (πχ στέγαση, βοήθεια στην εύρεση εργασίας, οικονομική βοήθεια) αλλά στη συνέχεια υπερβαίνει αυτή τη λειτουργία και προχωρά σε άλλα επίπεδα που αφορούν στην ουσιαστική ενσωμάτωση του ατόμου στη ζωή της πόλης. Οι σύλλογοι λειτουργούν δηλαδή στην περίπτωση αυτή σαν ενδιάμεσοι μηχανισμοί που βοηθούν στη μετάβαση από την ένταξη στην πόλη, στην ένταξη στην κοινωνία. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που εξηγεί γιατί οι πολιτιστικοί σύλλογοι (πχ ποντιακοί σύλλογοι στην Κομοτηνή) συνεχίζουν να υπάρχουν και να διευρύνουν τις δράσεις τους και σε άλλα πεδία, χρόνια μετά αφού έχουν ολοκληρώσει το έργο τους ως προς την υποδοχή των νεοεισερχομένων κατοίκων. Οι σύλλογοι δημιουργούν δεσμούς για κοινωνική ενσωμάτωση και οι σχέσεις που αναπτύσσονται στους συλλόγους μεταξύ των ατόμων είναι σχέσεις εγγύτητας και ασφάλειας, με εσωτερικές ωστόσο ιεραρχίες και συσχετισμούς εξάρτησης, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει με τη σειρά του στη δημιουργία νέων υβριδικών συλλόγων από τους «νέους κατοίκους» όταν η συνθήκη της κοινωνικής ένταξης έχει πια ικανοποιηθεί.

⁵⁸ Μαρία Στρατηγάκη, «Μετανάστριες «χαμένες στη μετάφραση» των ευρωπαϊκών πολιτικών», στο Ντίνα Βαΐου, Μαρία Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009

⁵⁹ Ελευθερία Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη, και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες ποντιακών συλλόγων», στο Μ. Παύλου και Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες & Μειονότητες: Λόγος Και Πολιτικές*, Βιβλιόραμα (σειρά ΚΕΜΟ), Αθήνα 2009, σελ.277-286.

«(...) μετά ο κάθε ένας από αυτούς ξεκίνησε να ιδρύει έναν δικό του σύλλογο, όπου εκεί είχα πει ότι με ενδιαφέρει να μην υπάρξει πολυδιάσπαση του ποντιακού χώρου. Η πολυδιάσπαση του ποντιακού χώρου δεν έγινε ποτέ στην ουσία, έγινε μόνο στα χαρτιά. Ουσιαστικά, αυτό που ήθελαν ήταν όπως έλεγαν 'να πάρουμε εμείς τις τύχες μας στα χέρια μας... φτάνει πια...' και τους έλεγα εγώ προχωρήστε, εγώ δεν έχω καμία αντίρρηση...»

*Π., τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας
«Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Μέσα στο πλαίσιο των υπαρχόντων εθνικών και διεθνών πολιτικών θεσμών, οι σύλλογοι στην ιστορική τους πορεία μέσα στον ελληνικό χώρο αναδείχθηκαν ως οι ευέλικτοι, ανεπίσημοι μεν, δημόσιοι δε, πολιτικοί θεσμοί. Η αναγνώριση της πολιτικής σημασίας των συλλόγων και η διασταύρωση τους με τους επίσημους πολιτικούς θεσμούς φαίνεται άλλωστε και από το ότι πολιτικά πρόσωπα προσκαλούνται συχνά να συμμετάσχουν –και οι ίδιοι το αποδέχονται –σε εκδηλώσεις συλλόγων και σωματείων ή στο ότι πολύ συχνά σύλλογοι φημολογείται ότι ταυτίζονται με συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα και πολιτικές. Όλες αυτές οι δραστηριότητες αναδεικνύουν τους συλλόγους ως πολιτικούς θεσμούς και με τη στενή και με την ευρεία έννοια του όρου.

«(...) Η πολιτική και τα κοινά είναι συγκοινωνούντα δοχεία. Αυτούς που ασχολούνται με συλλόγους μπορείς εύκολα να τους δεις να ασχολούνται με τα κοινά της τοπικής αυτοδιοίκησης και παραπάνω αν μπορούν, είτε αυτοί που ασχολούνται με την πολιτική να βλέπεις να προσπαθούν να επωφεληθούν και να προσκομίσουν κάποια κέρδη από τους συλλόγους επειδή είναι αποθήκες ψυχών και ψήφων (...).»

*Α., 29 χρονών, άντρας μειονοτικός, μέλος Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας
Απρίλιος 2016*

Ειδικότερα, οι μειονοτικοί σύλλογοι της πόλης γίνονται συχνά οι εκφραστές της αντιπαράθεσης ανάμεσα στην πλειονότητα και τη μειονότητα, τους μειονοτικούς πολίτες και την επίσημη κυβερνητική πολιτική. Η ενασχόληση των μειονοτικών συλλόγων με θέματα που απασχολούν τη μειονότητα ξεκινάει αρχικά με το αίτημα για την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία και κατ' επέκταση στο εθνικό σύνολο με όρους που ακολουθούν την κυρίαρχη πολιτική ρητορική που εδώ και δεκαετίες τροφοδοτείται στους κόλπους της μειονότητας. Παράδειγμα εργαλειακής χρήσης των συλλόγων υπό το πρίσμα της πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία είναι η συμμετοχή τους στη διαμάχη γύρω από το περιεχόμενο της μειονοτικής ταυτότητας. Η αδιαπραγμάτευτη θέση του ελληνικού κράτους στην αναγνώριση αποκλειστικά της θρησκευτικής ταυτότητας της μειονότητας της

Θράκης, θα εκφραστεί έντονα μέσα από το ζήτημα της ονοματολογίας των συλλόγων και των σωματείων της μειονότητας. Οι διεκδικήσεις δηλαδή των μειονοτικών συλλόγων οργανώνονται γύρω από ζητήματα πολιτικού χαρακτήρα και τα «τοπικά» αιτήματά τους διαμορφώνονται στη βάση εθνικών πολιτικών που σχετίζονται με το μειονοτικό φαινόμενο. Στον αντίποδα, η στάση της ελληνικής κυβέρνησης ως προς το ζήτημα της ονομασίας των συλλόγων, μια στάση που παραβλέπει την κοινωνική πραγματικότητα, φορτίζει πολιτικά το θέμα και τροφοδοτεί τον τουρκικό εθνικισμό. Το φαινόμενο αφορά όχι μόνο στα όργανα της εκάστοτε κυβέρνησης αλλά και της κοινής γνώμης και των δικαστηρίων, τα οποία αρνούνται την αναγνώριση μειονοτικών συλλόγων που φέρουν το επίθετο «τουρκικός/ τουρκική». Η μη αναγνώριση τουρκικών συλλόγων και η απόφαση αναστολής της λειτουργίας τους (βλ. π.χ. αποφάσεις Αρείου Πάγου σχετικά με την Τουρκική Ένωση Ξάνθης, το σύλλογο Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης, την Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής) είναι ενταγμένη και εξυπηρετεί τη λογική «ότι η μειονότητα της Θράκης είναι μουσουλμανική και όχι τουρκική γιατί έτσι την αναφέρει η συνθήκη της Λωζάννης» και αγνοεί το επιχείρημα ότι η απόδοση δικαιωμάτων με κριτήριο τη θρησκεία δεν εμποδίζει την επιλογή και έκφραση από τα μέλη της μειονότητας συγκεκριμένης εθνικής ιδεολογίας (πχ της τουρκικής). Η υπόθεση της Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης που έφτασε μέχρι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στο Στρασβούργο, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) να τερματίσει την πολυετή δικαστική διαμάχη σχετικά με το δικαίωμα σύστασης στη Θράκη μειονοτικών συλλόγων με εθνικό προσδιορισμό (π.χ. τουρκικός) ή χωρίς καθόλου προσδιορισμό (χωρίς δηλαδή τον όρο μουσουλμανική μειονότητα).⁶⁰ Συγκεκριμένα, το

⁶⁰ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ τον Απρίλιο του 2008, το πλέον χαρακτηριστικό επιχείρημα σχετικά με το θέμα το παραθέτει ο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας): «Τους τελευταίους μήνες σε τρεις ελληνικές υποθέσεις (Τουρκική Ένωση Ξάνθης, Πολιτιστικός Σύλλογος Τούρκων Γυναικών Ροδόπης, Σύλλογος νεολαίας μειονότητας Έβρου) το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) τερμάτισε μια πολυετή δικαστική διαμάχη σχετικά με το δικαίωμα σύστασης μειονοτικών συλλόγων με εθνικό προσδιορισμό (βλ. «τουρκικός») ή χωρίς καθόλου προσδιορισμό (χωρίς τον όρο «μουσουλμανική μειονότητα»). Το χρονικό της επίμονης μη έγκρισης των καταστατικών μειονοτικών συλλόγων από τα ελληνικά δικαστήρια ακυρώθηκε από το Δικαστήριο του Στρασβούργου με απλό νομικό συλλογισμό και προβλέψιμη εφαρμογή της νομολογίας του: δεν νοείται σε μια δημοκρατική κοινωνία ο προληπτικός περιορισμός του δικαιώματος, ούτε ότι η αναφορά σε εθνικό προσδιορισμό συνεπάγεται κίνδυνο για μια δημοκρατική κοινωνία. Αντίστροφα, όπως λέει ορθά το ΕΔΔΑ, το κράτος οφείλει να προστατεύει την έκφραση ιδεών, ακόμα και εάν αυτές προκαλούν ή σοκάρουν την κοινωνία. Δυστυχώς, η ελληνική δικαιοσύνη προτίμησε για άλλη μια φορά να μην λύσει ένα απλό νομικό ζήτημα, αλλά να το εξετάσει υπό το πρίσμα της ειδικής και εξαιρετικής κατάστασης», βλ., Τάκης Καμπύλης, «Ενστάσεις», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 13.04.2008, <https://www.kathimerini.gr/society/319191/enstaseis-16/>, ημερομηνία ανάκτησης 15.01.2022. Αξίζει να σημειωθεί ότι Η Ελληνική Κυβέρνηση άσκησε έφεση κατά της απόφασης αυτής και αρνήθηκε να αναγνωρίσει την Τουρκική Ένωση της Ξάνθης; ωστόσο, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επιβεβαίωσε την πρώτη του απόφαση. Το Δεκέμβριο του 2008 το Εφετείο Θράκης, το

ΕΔΔΑ με απόφασή του το 2008, δικαίωσε την «Τουρκική Ένωση Ξάνθης» αποφαινόμενο ότι το ελληνικό κράτος με την απόφαση αναστολής λειτουργίας της παραβίασε το άρθρο 11 της Σύμβασης για την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, συγκεκριμένα την ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι. Και ενώ την εποχή εκείνη η Ελληνική Κυβέρνηση άσκησε έφεση κατά της απόφασης αυτής και αρνήθηκε να αναγνωρίσει την Τουρκική Ένωση της Ξάνθης ενοχοποιώντας ταυτόχρονα τον ελεγκτικό και δικαιοδοτικό μηχανισμό του Στρασβούργου ως «μη γνωρίζοντα την ειδική κατάσταση που έχουμε στην Ελλάδα», έρχεται χρόνια μετά (2017) μια διάταξη που ψηφίζεται από τη Βουλή των Ελλήνων η οποία προβλέπει ότι και μετά τη δημιουργία δεδουλευμένου, τα ελληνικά δικαστήρια πρέπει να μεταβάλλουν αποφάσεις αντίθετες σε εκείνες του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η διάταξη επιτρέπει στην Τουρκική Ένωση Ξάνθης και ανάλογα σωματεία να ζητήσουν την αλλαγή της απόφασης⁶¹ (για περισσότερα βλ. κεφάλαιο 4.6.1).

Ανεξάρτητα από την έκβαση των γεγονότων, έχει σημασία να αναγνωρίσουμε ότι τελικά αυτό που συμβαίνει είναι ότι μέσω της ονομασίας των συλλόγων και των σωματείων της μειονότητας τίθεται σε δημόσια συζήτηση -που φτάνει μάλιστα μέχρι το ευρωπαϊκό δικαστήριο- το ζήτημα για το χαρακτήρα της μειονότητας, ένα πολιτικό διακύβευμα με μεγάλη σημασία τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Οι σύλλογοι στην Κομοτηνή και στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης ενοποιούν δηλαδή αιτήματα της τοπικής κοινωνίας με βάση κριτήρια και πολιτικές που διαμορφώνονται σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο και οι διεκδικήσεις τους οργανώνονται γύρω από ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους που σχετίζονται με το μειονοτικό φαινόμενο. Μέσω αυτής της διαδικασίας οι σύλλογοι της Κομοτηνής αναδεικνύονται σε άτυπους πολιτικούς θεσμικούς φορείς που μέσα από τη δράση τους εικονογραφείται η πολυπλοκότητα και η ανταγωνιστικότητα των κοινωνικών σχέσεων της πολυπολιτισμικής πόλης. Η πολύπλευρη συνεργασία τους με το πολιτικό σύστημα, όπως αυτή πραγματοποιείται μέσα από την υλοποίηση των πολιτιστικών τους δράσεων, καθιστά τους πολιτιστικούς συλλόγους ένα οργανικό κομμάτι της πολιτικής ζωής και κυρίαρχους συνομιλητές με τους θεσμικούς φορείς.

οποίο απέρριψε την επανεγγραφή της ένωσης, δήλωσε ότι η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ήταν μη δεσμευτική και ότι το δικαστήριο είχε παραμελήσει να λάβει υπόψη της τις "πολιτικές" παραμέτρους στην απόφασή του, επικαλούμενο και το δεδουλευμένο.

⁶¹ η συγκεκριμένη διάταξη εγκαθιδρύει δικαίωμα σε αυτόν που έχει πετύχει θετική απόφαση από το Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, να επανεξεταστεί η υπόθεσή του από τα ποινικά δικαστήρια, τα οποία κυρίαρχα θα αποφασίσουν και δεν υποχρεούνται να εναρμονίσουν την απόφασή τους με αυτή του ευρωπαϊκού δικαστηρίου, βλ. «Τι είναι η τροπολογία που πέρασε για την Τουρκική Ένωση Ξάνθης», newsbeast 10.10.2017 <https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/2909712/ti-ine-i-tropologia-pou-perase-gia-tin-tourkiki-enosi-xanthis>Newsbeast.gr, ημερομηνία ανάκτησης 15.01.2022

Ωστόσο, το ζήτημα που αναγνωρίζεται ως σημαντικό εδώ δεν είναι μόνο αυτό της συμβολικής κατασκευής της ταυτότητας, αλλά και εκείνο των πολιτικών συνιστωσών της πολιτισμικής δράσης στο πλαίσιο αυτής της συλλογικής ταυτότητας. Η Δέλτσου υποστηρίζει ότι βρισκόμαστε πια σε μια εποχή που έχει αναγνωριστεί η γενικότερη πολιτικοποίηση του πολιτισμού⁶² και μέσα από παραδείγματα σαν τα παραπάνω αναδεικνύεται η αξία της μελέτης του πολιτισμού για την ερμηνεία της χωρικής ανάπτυξης τόσο σε τοπική όσο και σε εθνική και υπερ-εθνική κλίμακα. Στον παγκοσμιοποιημένο κοινωνικοπολιτικό χώρο του σήμερα, όπου οι γεωγραφικές και πολιτικές κλίμακες διαπλέκονται (για την εφαρμογή μιας πολιτικής απαιτείται συχνά συνεργασία μεταξύ όλων των βαθμίδων δημόσιας διοίκησης - τοπική αυτοδιοίκηση α' και β' βαθμού, κεντρική διοίκηση-, ευρωπαϊκοί θεσμοί, συνεργασία και υποστήριξη από ειδικούς φορείς και οργανισμούς σε διεθνές επίπεδο), οι πολιτιστικοί σύλλογοι διαμεσολαβούν τα αιτήματα τους για τα δικαιώματα των μελών τους και συνδιαλέγονται με την ευρωπαϊκή και διεθνή πολιτική σκηνή στη βάση των συλλογικών αιτημάτων. Ενεργοποιώντας αυτή τη διαδικασία διαπραγμάτευσης, η διεθνής πολιτική σκηνή συμμετέχει και διαμορφώνει απόψεις και αναπαραστάσεις σε τοπικό επίπεδο. Οι σύλλογοι ως άτυποι πολιτικοί θεσμικοί φορείς συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική διαπραγμάτευση ονοματίζοντας τα κοινωνικά προβλήματα που κατά τη γνώμη τους χρήζουν προσοχής και λύσης. Η ίδια η έννοια της διαπραγμάτευσης είναι μια σχεσιακή έννοια που εμπεριέχει αμφίδρομες διαδικασίες «διπλής κατεύθυνσης». Υπάρχουν δηλαδή δύο διαπραγματευόμενα μέλη που συνομιλούν/ διαπραγματεύονται γύρω από ένα κεντρικό ζήτημα θέτοντας κάθε φορά τα καινούρια όρια σε σχέση με ένα συγκεκριμένο θέμα αναφοράς. Από πλευράς των συλλόγων, η διαπραγμάτευση αυτή γίνεται στη βάση της πολιτισμικής ταυτότητας και εμφανίζεται κάποιες φορές ως ένα συλλογικό αίτημα που έχει ξεκάθαρη πολιτική διάσταση (πχ η διαχείριση της γενοκτονίας των ποντίων από τους ποντιακούς συλλόγους ή η ονομασία των συλλόγων και των σωματείων της μειονότητας) και κάποιες άλλες επιτελείτε μέσω πολιτιστικών εκδηλώσεων ή δράσεων κοινωνικού περιεχομένου που εμπεριέχουν (ή υποκρύπτουν) ζητήματα με πολιτικό περιεχόμενο.⁶³ Σύμφωνα με τη Βουτυρά, οποιαδήποτε διαπραγμάτευση σήμερα που αφορά υποκείμενα, ομάδες ή άλλου είδους συλλογικότητες, διατυπώνεται στο πλαίσιο της αναγνώρισης και

⁶² βλ. Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες Ποντιακών συλλόγων», ό.π. σελ.277-286

⁶³ Στο όνομα του πολιτισμού οι πολιτιστικοί σύλλογοι υλοποιούν συχνά δράσεις ποικίλου περιεχομένου πχ εκμάθηση γλωσσών, συνέργειες με τις γείτονες χώρες ή τις μητέρες πατρίδες κτλ

διεκδίκησης δικαιωμάτων. Η ίδια η έννοια του δικαιώματος είναι ιδεολογικά και ιστορικά προσδιορισμένη και πολιτικά φορτισμένη⁶⁴.

Η πολιτικοποίηση του πολιτισμού και των δράσεων που συνδέονται με αυτόν αποτελεί μια ακόμη πτυχή της εγκαθίδρυσης των πολιτισμικών συλλόγων ως θεσμικών οργάνων με πολιτικό χαρακτήρα και έναν ακόμη λόγο για τη σημασία της κατανόησης του ρόλου του πολιτισμού στην αστική ανάπτυξη. Ιδιαίτερα στην Κομοτηνή, που δεν ισχύει το αξίωμα της εθνικής ομοιογένειας που ίσχυε ευρύτατα για χρόνια στην υπόλοιπη Ελλάδα και επέτρεπε την πρακτική της ανάγνωσης του κοινωνικού μέσω του εθνικού,⁶⁵ η επιλογή του πολιτισμού ως ερμηνευτικού εργαλείου για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξη μέσω της δράσης των πολιτιστικών συλλόγων αναδεικνύεται ως μια ιδιαίτερα κατάλληλη επιλογή για τη μελέτη ζητημάτων που αφορούν στη φυλή, στην εθνικότητα και στο φύλο, συστατικά στοιχεία των ποικίλων κοινωνικών ταυτοτήτων που συγκροτούν την πολυπολιτισμική πραγματικότητα της πόλης. Η άρση των όποιων διακρίσεων σε βάρος της μειονοτικής κοινότητας και η ενίσχυση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας μέσα από πολιτισμικές πρακτικές, μπορούν να διαμορφώσουν τις συνθήκες που θα ενισχύσουν την κοινωνική αλληλεπίδραση της καθημερινότητας με την πολιτική και να αναπτύξουν σταδιακά ένα λόγο που να αμφισβητεί ορισμένες κυρίαρχες αντιλήψεις που κυοφορούνται στο επίπεδο των έμφυλων και λοιπών κοινωνικών σχέσεων⁶⁶.

Τα δομικά χαρακτηριστικά της Κομοτηνής ως πολυπολιτισμικής πόλης, δηλαδή ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο ενεργείται η αστική ζωή, είναι αδύνατον να οριστούν έστω και με τις αναλυτικότερες περιγραφές, αν δεν κατανοηθούν, ως μια δυναμική διαδικασία άθροισης διαφορετικών πολιτισμών και συλλογικών πρακτικών της καθημερινής ζωής που συντελείται για πολλά χρόνια. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση αναγνωρίζει ότι οι συλλογικότητες συγκεντρώνουν -στη βάση κοινών χαρακτηριστικών ή κοινής πολιτισμικής εμπειρίας- πολλές ατομικές ετερότητες των πολιτιστικών υποκειμένων που συνθέτουν την αστική πραγματικότητα. Η επιλογή των πολιτιστικών υποκειμένων να πιστοποιήσουν τις επιλογές τους μέσω συλλογικών δομών συνδέοντας με τον τρόπο αυτό την ατομική τους ετερότητα με των άλλων υποκειμένων, είναι μια δράση πολιτική και συνθέτει την εθνοπολιτισμική ταυτότητα ως το αποτέλεσμα μιας «ενεργητικής συνάντησης» και αποτελεί μια επιπλέον πτυχή του πολιτικού χαρακτήρα των πολιτιστικών

⁶⁴ Ευτυχία Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των "Ρωσοποντίων"», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ., 267-290

⁶⁵ KEMO conference: Interdisciplinary approaches to the minority and migration phenomena; the Greek experience since the end of the Cold war Athens (Panteion University, 15-17 December 2006)

⁶⁶ Ζαϊμάκης Γιάννης, Καπράνη Κατερίνα, *Μουσουλμάνες γυναίκες και πολιτισμική αλλαγή: Ετερότητα, φύλο και θρησκεία σε έναν αγροτικό οικισμό στη Δυτική Θράκη*, ό.π., σελ 79-108

συλλόγων. Αυτή η «ενεργητική συνάντηση» αναπτύσσεται συνειδητά από τα υποκείμενα και ενεργείται χωρικά στην πόλη δίνοντας τη δυνατότητα σε άτομα ή/και ομάδες που μπορεί να βιώνουν άνισες συνθήκες πρόσβασης ή ακόμα και αποκλεισμού από την κοινωνική ζωή να γίνουν ορατά και να διασφαλίσουν τη συμμετοχή τους στα κοινά (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και εντός των πολιτιστικών συλλόγων δεν αναπτύσσονται σχέσεις ηγεμονίες και ιεραρχήσεις).

Συμπερασματικά, η εφαρμογή της «πολυπολιτισμικότητας» ως πολιτική διαχείρισης της ετερότητας, προώθησε διάφορες ομάδες πληθυσμού να οργανωθούν σε θεσμικές πολιτιστικές κοινότητες όπως οι σύλλογοι και τα σωματεία. Μέσω των πολιτισμικών πρακτικών τα θεσμικά αυτά μορφώματα λειτουργούν σαν «όχημα» για να εμφανίζονται οι πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες στην πόλη και σαν μηχανισμός διαπραγμάτευσης συλλογικών αιτημάτων. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι στην παρούσα έρευνα δεν αποτελούν ερευνητικό ζητούμενο. Χρησιμοποιήθηκαν σαν εργαλείο ανάλυσης της αστικής δομής και της οργάνωσης του χώρου σε πολιτισμικές ενότητες – γειτονιές, για τη μελέτη των όρων της διαπολιτισμικής επικοινωνίας καθώς και σαν μεθοδολογικό εργαλείο για τη συλλογή δεδομένων και την προσέγγιση πληροφορητών/τριών από τις διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες του πληθυσμού. Η σχέση των συλλόγων με τα επιμέρους ζητήματα της έρευνας και η σημασία τους στη συγκρότηση της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της πόλης παρουσιάζεται σε διάφορα σημεία στα κεφάλαια που ακολουθούν, προκειμένου να αυξηθεί ο βαθμός κατανόησης της οργάνωσης του χώρου της Κομοτηνής στη βάση της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης που είναι και το βασικό ζητούμενο της διατριβής.

1.2. Η ΕΡΕΥΝΑ.

1.2.1. Βασικά χαρακτηριστικά της έρευνας.

Η ερευνητική διαδικασία στις κοινωνικές επιστήμες είναι μια σειρά στενά συνδεδεμένων δραστηριοτήτων που συνεχώς αλληλεπικαλύπτονται, παρά μια αυστηρά προδιαγεγραμμένη αλληλουχία φάσεων.⁶⁷ Στην παρούσα έρευνα από το στάδιο του σχεδιασμού και της διατύπωσης του προβλήματος εμφανίστηκε η ανάγκη της συνδυαστικής μελέτης της βιβλιογραφίας με την εμπειρική έρευνα πεδίου προκειμένου να ανοίξει ο δρόμος για μια συνολική κατανόηση των ζητημάτων της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή. Η εναλλαγή στον τρόπο συλλογής των δεδομένων της έρευνας, η συνεχόμενη δηλαδή ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα στο

⁶⁷ Φίλιας (επιμ.), «Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών Ερευνών», ό.π., σελ 18

«βιβλίο» και στο «πεδίο», διατρέχει όλες τις φάσεις διενέργειας της διατριβής. Από την αρχή της ενασχόλησής μου με την περιοχή βρέθηκα αντιμέτωπη με ένα πλήθος ζητημάτων που εμφανίστηκαν ως κυρίαρχα και ανακάλυψα πως οι επιστημονικές οσμώσεις μεταξύ «βιβλιογραφικού κεφαλαίου» (βιβλία, άρθρα, ιστορικές πηγές, νόμοι, θεσμοί) και «αστικής κουλτούρας» (νοοτροπίες, εμπειρία του πολίτη, φαντασική συνείδηση της μειονότητας/ πλειονότητας) είναι απεριόριστες και δημιουργούν μια ερευνητική διαδρομή με αμέτρητες διακλαδώσεις ανάμεσα στο κοινωνικό πλαίσιο και στα υποκείμενα που περιβάλλει.

Σε αυτό ακριβώς έγκειται η «γοητεία» της περιοχής μελέτης αλλά και το κεντρικό πρόβλημα που αντιμετώπισα ως ερευνήτρια. Η ίδια η αποσαφήνιση του ερωτήματος, ο προσδιορισμός του επίκεντρου της έρευνας και η συστηματοποίηση των δεδομένων προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση αποτέλεσε το βασικό «πρόβλημα» της ερευνητικής διαδικασίας που με ακολούθησε από την αρχή έως το τέλος της έρευνας, κάνοντας κάθε συμπέρασμα ταυτόχρονα και νέο ερώτημα προς διερεύνηση. Η έρευνα άλλωστε σε μια περιοχή προσανατολίζεται στην αναζήτηση απαντήσεων που μπορεί να ανακαλύψει, μπορεί και όχι. Τις πιο πολλές φορές η κοινωνική έρευνα καταλήγει στη δημιουργία νέων ερωτημάτων, και είναι κατ' ουσία μια ατελείωτη διαδικασία. Συγκεκριμένα για την Κομοτηνή, η Τσιμπιρίδου διαπιστώνει πως μέσα από την εμπειρική έρευνα πεδίου στην περιοχή «...δίνονται περιθώρια στα πολλαπλά μειονοτικά υποκείμενα να εκφράσουν τις εμπειρίες τους με τους δικούς τους τρόπους και κατηγορίες, τις οποίες οι επιστήμονες μεταφράζουν με τα δικά τους εργαλεία, έχοντας συναίσθηση του ηγεμονικού ρόλου της γνώσης...». Ανοίγει με τον τρόπο αυτό μέσα από το ερευνητικό πεδίο της Κομοτηνής «ο δρόμος για την προσέγγιση των μειονοτήτων και την κοινή δράση μαζί τους».⁶⁸

1.2.2. Περιγράφοντας την ερευνητική διαδικασία και διαμορφώνοντας το ερώτημα.

Το εύρος των ερευνητικών ερωτημάτων που προκύπτουν από την έρευνα πεδίου είναι τόσο μεγάλο όσο και το εύρος των κοινωνικών υποκειμένων που κατοικούν στον πολυπολιτισμικό χώρο της Κομοτηνής και για το λόγο αυτό ήταν επιβεβλημένη μια οικονομία πεδίου και μια ιεράρχηση στόχων – ποιους και τι επιλέγω να ερευνήσω και για ποιο λόγο. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να «καθυστέρησε» αλλά δεν «εμπόδισε» τη διατύπωση των κεντρικών ερευνητικών ερωτημάτων αυτής της

⁶⁸ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Συσχετίζοντας τη μειονοτική με τη μεταναστευτική εμπειρία: ανάμεσα στις κυβερνοτροπίες και τις επιστημονικές κατηγορίες», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και Μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2009, σελ., 24

μελέτης. Για την αποσαφήνιση της μεθοδολογίας κρίνεται ωστόσο αναγκαίο να περιγραφεί πιο διεξοδικά η ερευνητική διαδικασία που ακολουθεί η παρούσα μελέτη. Όπως προαναφέρθηκε δεν πρόκειται για μια γραμμική διαδικασία αλλά για ένα σύνθετο πλέγμα αλληλένδετων δραστηριοτήτων που προκύπτουν από τη σύνθεση βιβλιογραφικής μελέτης και έρευνας πεδίου. Στις θεωρίες για το σχεδιασμό στην κοινωνική έρευνα αναφέρεται ότι «η ερευνητική διαδικασία δεν είναι αυστηρά προκαθορισμένη, με αυστηρά ξεκάθαρες φάσεις- στάδια και κίνηση πρόσω. Είναι συνηθέστατα μια διαδικασία παλινδρομική, όπου το ένα στάδιο εισχωρεί στο άλλο και αλληλοεπικαλύπτεται μ' αυτό, με συνέπεια διαρκείς τροπολογίες ώσπου να φτάσει κανείς στο επιθυμητό στάδιο της δράσης – της εκτέλεσης⁶⁹». Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, σε όλα τα στάδια της έρευνας ακόμα και κατά το στάδιο της συγγραφής, δεν επιλέχθηκε ένας θεματικός διαχωρισμός σε «θεωρητικό μέρος» και «έρευνα πεδίου» και ο συνδυασμός και των δυο τρόπων συλλογής δεδομένων αποτυπώνεται σε όλα τα κεφάλαια της διατριβής. Οι βασικές θεωρητικές έννοιες που στηρίζουν την ερευνητική διαδικασία, οι βασικές δηλαδή επιστημονικές θεωρίες που διαμορφώνουν τα «επιστημονολογικά γυαλιά», προβάλλονται εμβόλιμα σε κάθε κεφάλαιο και συχνά δεν αποτελούν ένα διακριτό- ως προς τα περιεχόμενα -μέρος, αλλά το ερμηνευτικό εργαλείο που υποστηρίζει συνέχεια τη μελέτη της περιοχής και παρουσιάζεται ταυτόχρονα με αυτή. Αντίστοιχα, και στα κεφάλαια που εξ ορισμού είναι περισσότερο «θεωρητικά» υπάρχει σύνδεση με το πεδίο μέσα από την παράθεση αποσπασμάτων συνεντεύξεων, αποσπασμάτων άρθρων του τοπικού ηλεκτρονικού ή έντυπου τύπου ή μέσω αναφορών σε πληροφορίες που προέκυψαν από συζητήσεις που έγιναν με κατοίκους της Κομοτηνής στο πλαίσιο μιας μη δομημένης μεθοδολογικά διαδικασίας.

Περίπου την ίδια λογική ακολούθησε και η επιλογή και διατύπωση του κεντρικού ερευνητικού ερωτήματος. Κύριο ερευνητικό ζητούμενο ορίστηκε η διερεύνηση της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην «πολυπολιτισμικότητα», ως πολιτική διαχείρισης της ετερότητας, και στην οργάνωση του αστικού χώρου της Κομοτηνής. Ρίχνοντας μια ματιά στην παγκόσμια ειδησιογραφία, γίνεται προφανές πως διανύουμε μια ακόμη ιστορική περίοδο που οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες βρίσκονται για άλλη μια φορά στο επίκεντρο των εξελίξεων και που η επιτυχημένη ή όχι διαχείριση της συνύπαρξης, με τον όρο της ειρηνικής διαβίωσης διαφορετικών πολιτισμών και θρησκειών στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, αναδύεται κεντρικό ζητούμενο στην ανάπτυξη και στο σχεδιασμό του χώρου. Η Κομοτηνή αποτελεί το παράδειγμα ελληνικού

⁶⁹ Φίλιας (επιμ.), «Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών Ερευνών», ό.π., 17-60

γεωγραφικού αστικού χώρου που η πολυπολιτισμικότητα θεωρείται κοινωνικό δεδομένο, συνδέεται κατά κύριο λόγο με τη μειονοτική παρουσία και ρυθμίζεται από διεθνείς κανόνες και συμβάσεις. Η ιστορική συνύπαρξη στον ίδιο αστικό χώρο διαφορετικών πολιτισμών και θρησκειών έχει δημιουργήσει μια «τοπική αστική κουλτούρα» πολυπολιτισμικότητας, που σε εθνική κλίμακα, κάνει την Κομοτηνή μαζί με τα άλλα αστικά κέντρα της Θράκης, τα πρώτα παραδείγματα πολυπολιτισμικών ελληνικών πόλεων.

Στο πλαίσιο της διατριβής μου αποφάσισα να προσεγγίσω την παρουσία της μειονότητας στην πόλη, ένα δεδομένο που αποτελεί το βασικό δομικό στοιχείο της αστικής δομής, μέσα από την πολυπολιτισμικότητα, έναν επιστημονικό όρο που θεωρώ πιο «ευρύ» και που μπορεί να συμπεριλάβει την ύπαρξη της μειονοτικής κοινωνίας μέσα σε αυτόν. Δεν επιχειρώ με τον τρόπο αυτό να αποσιωπήσω τις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης πολυπολιτισμικότητας, αντιθέτως τις αναδεικνύω σε κάθε βήμα, θεωρώντας πως μια μειονότητα αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας πολυπολιτισμικής πόλης και η μεθοδολογική επιλογή της χρήσης της μειονοτικής κατάστασης σαν υποκατηγορία της πολυπολιτισμικότητας μπορεί να οδηγήσει σε περισσότερο «ευέλικτες» τάσεις και επιλογές διαχείρισης της μειονοτικής παρουσίας. Η ανάλυση της αστικής δομής μέσα από το παραδοσιακό δίπολο μειονότητα-πλειονότητα παραμερίζει τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις (εθνοτικές, πολιτισμικές, ταξικές, φύλου) των επιμέρους ομάδων της κάθε κατηγορίας με αποτέλεσμα τη διαχείριση του κοινωνικού δυναμικού στη βάση μιας πόλωσης σε δυο βασικές κατηγορίες πολιτών. Το γεγονός ότι η ύπαρξη μιας μειονοτικής ομάδας πληθυσμού στην περιοχή στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στη θρησκευτική διαφοροποίηση ως προς το πλειονοτικό δεδομένο, οδηγεί τον εννοιολογικό μηχανισμό συγκρότησής της μειονότητας σε αφαιρετικές ταξινομήσεις που παραβλέπουν τις ποικίλες κοινωνικές ταυτότητες που συνθέτουν το αστικό τοπίο. Η χρήση της «πολυπολιτισμικότητας» ως έννοιας- κλειδί σπάει αυτές τις νομοτελειακές ταξινομήσεις και επιτρέπει την ανάδειξη των επιμέρους εσωτερικών τμημάτων και μπορεί με τη σειρά της να οδηγήσει σε νέες ομαδοποιήσεις με συνειδητές από τα ίδια τα υποκείμενα επιλογές ταξινόμησης. Μια πολυπολιτισμική κοινωνία δεν ταξινομεί τους πολίτες της σε δυο ακραίους και αντιθετικούς μεταξύ τους πόλους «μειονοτικοί» - «πλειονοτικοί», αλλά επιτρέπει έναν πολιτισμικό, γλωσσικό και θρησκευτικό πλουραλισμό ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει πλατφόρμα διαπολιτισμικού διαλόγου που θα επιτρέψει να γίνουν ορατά στο χώρο της Κομοτηνής όλα τα κοινωνικά υποκείμενα που τον συγκροτούν.

Στην Κομοτηνή, η πολυπολιτισμικότητα είναι συνυφασμένη άμεσα με την έννοια της γειτονιάς, αφού η τελευταία αποτελεί ιστορικά τον κατεξοχήν γεωγραφικό χώρο εθνοπολιτισμικής έκφρασης και λειτουργεί ως το χωροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς της κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας που κατοικεί στην πόλη. Οι γειτονιές ως συνθήκη χωρικής οργάνωσης της πολυπολιτισμικότητας είναι μια κληροδοτημένη δομή του αστικού περιβάλλοντος καθώς ο τρόπος οργάνωσης της Κομοτηνής σε χωροκοινωνικές ενότητες με κατοίκους με όμοια εθνοτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά (μαχαλάδες), υπάρχει από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνεχίστηκε από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του Ελληνικού κράτους. Αν κινηθούμε με βάση την παραδοχή ότι μια πολυπολιτισμική πόλη σαν την Κομοτηνή συγκροτείται ως σύνολο και ως ανθρωπογεωγραφικός μηχανισμός από ένα δίκτυο πολλαπλών πολιτισμικών τόπων που είναι οι γειτονιές της τότε, μέσα από την παρατήρηση των γειτονιών και του τρόπου που αυτές γίνονται αντιληπτές από τους κατοίκους της, μπορούμε να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα κοινωνικά, ιστορικά, πολιτικά, στοιχεία που διαμορφώνουν το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Αυτή ακριβώς η αλληλεξάρτηση ανάμεσα σε αστική δομή σε γειτονιές και πολυπολιτισμικότητα -ως πολιτική διαχείρισης της ετερότητας- αποτελεί τον κεντρικό άξονα ανάλυσης του κοινωνικού χώρου της Κομοτηνής και η αναζήτηση των όρων με τους οποίους πραγματοποιείται η χωρική αυτή σχέση συνθέτουν το ερευνητικό ζητούμενο.

Σε μία πόλη που η διαχείριση του αστικού χώρου δεν στηρίζεται στο να «αναδομήσει» ταυτότητες, η διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας μέσω των πολιτιστικών συλλόγων εμφανίζεται να κατέχει κυρίαρχη θέση δίνοντας περιθώρια στα πολλαπλά κοινωνικά υποκείμενα να εκφράσουν τις εμπειρίες και τις ανάγκες τους και να διεκδικήσουν το «χώρο» της πόλης που τους αναλογεί. Στην παρούσα έρευνα υποστηρίζεται πως οι πολιτιστικοί σύλλογοι αποτελούν ένα βασικό μηχανισμό διαπραγμάτευσης της πολυπολιτισμικότητας της πόλης και αποτελούν μια εθελοντική συσσωμάτωση των κοινωνικών υποκειμένων με σαφή πολιτικό χαρακτήρα που εμπλέκονται δυναμικά σε ζητήματα διαχείρισης του αστικού χώρου. Οι σύλλογοι της πόλης βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση με τους επίσημους φορείς αστικής διακυβέρνησης (π.χ. τοπική αυτοδιοίκηση) και η επίσημη «ατζέντα» δράσης τους επιχειρεί να καλύψει τα κενά ή να (συν-) διαμορφώσει τις πολιτικές πρακτικές. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιούνται σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας ως

μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης του χώρου με στόχο την κατανόηση των όρων εφαρμογής της πολυπολιτισμικότητας στην πόλη.

Η πολυπολιτισμικότητα στη Κομοτηνή στοιχειοθετείται κυρίως μέσα από την ύπαρξη στον αστικό της χώρο μιας ετερογενούς πληθυσμιακής ομάδας Ελλήνων πολιτών κάτω από την ομπρέλα του όρου «μουσουλμανική μειονότητα», όπως αυτός έχει διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα της Διεθνούς Συνθήκης της Λωζάνης και μιας σειράς συναφών συμβάσεων και πρωτοκόλλων που συνοδεύουν αυτή τη συνθήκη. Αυτό το γεγονός από μόνο του αποκαλύπτει τη σημασία και τον καθοριστικό ρόλο που έχει παίξει η μειονοτική πολιτική και όλες οι κατά περιόδους πολιτικές που έχουν εφαρμοστεί για τη διαχείριση των μειονοτικών πολιτών, στην ανάπτυξη του αστικού χώρου. Όταν δηλαδή η υπόλοιπη Ελλάδα αναζητά να ανακαλύψει τις ισορροπίες της και τους μηχανισμούς εκείνους που θα οδηγήσουν σε μια δημοκρατική διαχείριση της νέας πολυπολιτισμικής πραγματικότητας, η Κομοτηνή έχει να αντιμετωπίσει τα κατάλοιπα του παρελθόντος που έχουν αφήσει οι πολιτικές για τη μειονότητα. Παρόλο που στις μέρες μας οι παλαιότερες πολιτικές συνεχούς «μειονοτικοποίησης» μερίδας των κατοίκων της Κομοτηνής μέσω πολιτικών που καλλιεργούσαν την άνιση πρόσβαση στα «δικαιώματα» της πόλης μοιάζουν να περνούν σταδιακά στο παρελθόν και να αναπτύσσεται μια νοοτροπία αστικής διακυβέρνησης που επιθυμεί να διαχειριστεί τον πολίτη με ίσους όρους, η μελέτη της αστικής δομής δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αν δεν προσεγγιστεί μέσα από όρους κατεξοχήν πολιτικούς που ξεπερνούν το τοπικό και συνδέονται με πολιτικές αποφάσεις και εξελίξεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και επηρεάζουν ακόμα και σήμερα τη χρήση του αστικού χώρου από τα άτομα και τις ομάδες που κατοικούν σε αυτόν.

Με κεντρικό άξονα ανάλυσης τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην πολυπολιτισμικότητα (με τις επιμέρους κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους που τη συγκροτούν π.χ. διαπραγμάτευση της πολυπολιτισμικότητας μέσα από τους συλλόγους, διαμόρφωση της πολυπολιτισμικής φυσιογνωμίας της πόλης μέσα από τις πολιτικές για τη μειονότητα) και στην οργάνωση του αστικού χώρου σε γειτονίες, η διδακτορική εργασία προσπαθεί να ξεδιπλώσει τον πολύπλοκο κοινωνικό ιστό της πόλης και τα ιδιαίτερα κοινωνικά, ιστορικά, πολιτικά και έμφυλα χαρακτηριστικά που τον συγκροτούν και διαμορφώνουν επί της ουσίας το περιεχόμενο της «πολυπολιτισμικής κοινωνίας».

1.3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Παρόλο που στις κοινωνικές επιστήμες η προσπάθεια ταξινόμησης της ερευνητικής διαδικασίας με βάση κάποια συγκεκριμένη τυπολογία περιλαμβάνει ένα μεγάλο βαθμό αυθαιρεσίας γιατί στην πράξη τα όρια ανάμεσα στους διάφορους τύπους έρευνας δεν είναι τόσο ξεκάθαρα και ένα χαρακτηριστικό που συναντάται σε έναν τύπο χαρακτηρίζει και κάποιον άλλο, αυτό που τελικά μπορεί να κατατάξει την έρευνα στην μία ή στην άλλη κατηγορία είναι η μείζονα πρόθεση, ο αρχικός σκοπός της έρευνας.⁷⁰ Κύριος σκοπός της δικής μου ερευνητικής προσπάθειας είναι η ανακάλυψη κοινωνικών σχέσεων και νοοτροπιών που διαμορφώνουν τον αστικό χώρο της Κομοτηνής. Διερευνώντας την εμπειρία των ατόμων και τα υποκειμενικά νοήματα που τη συγκροτούν και εστιάζοντας στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό (αξιακό και ιδεολογικό) πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται,⁷¹ δεν είχα σκοπό να ελέγξω προϋπάρχουσες υποθέσεις για την ανάπτυξη του αστικού χώρου, αλλά να ερευνήσω τη χωρική διάσταση της πολυπολιτισμικότητας και τους όρους με τους οποίους διαμορφώνεται στον συγκεκριμένο τόπο. Με αφορμή την Κομοτηνή σαν το πεδίο έρευνας, η διατριβή σκοπεύει να αναδείξει την πολυπολιτισμικότητα όπως αυτή διαμορφώνεται από την ύπαρξη μιας μειονότητας στον αστικό χώρο ως ένα φαινόμενο με σαφείς χωρικές προεκτάσεις που χρήζει μελέτης από τους επιστήμονες του χώρου προτείνοντας ένα θεωρητικό μοντέλο που προδιαθέτει για την επανάληψη της έρευνας και σε άλλα χωρικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Αναδεικνύοντας τους όρους της σύστασης της πολυπολιτισμικότητας στον συγκεκριμένο τόπο με τα συγκεκριμένα κοινωνικά και ιστορικά χαρακτηριστικά να υπογραμμιστεί ότι ανάλογα κάθε φορά το ιδεολογικό της περιεχόμενο και εν γένει το πολιτικό της απόθεμα, η πολυπολιτισμικότητα ως πολιτική διαχείρισης της ετερότητας είναι άμεσα συνδεδεμένη με το χωρικό πλαίσιο στο οποίο εφαρμόζεται, στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε μελέτη εφαρμογής της.

Μεθοδολογικά θα μπορούσα να πω ότι δια μέσου μιας «χαλαρά» οργανωμένης διαδικασίας επιχείρησα να ανακαλύψω καινούργιες (όχι ως προς το χρόνο ύπαρξης, αλλά κυρίως ως προς την εμπειρία έρευνας που έχουμε προς αυτές) κοινωνικές δυναμικές διαμόρφωσης του αστικού χώρου. Πρόκειται επί της ουσίας για μια διερευνητική έρευνα που στηρίζεται στην ποιοτική προσέγγιση ως την κατάλληλη μεθοδολογική επιλογή για να ερευνηθούν σε βάθος οι αναπαραστάσεις, οι στάσεις,

⁷⁰ Στο ίδιο, σελ 95-145

⁷¹ Βλ. και Πανεπιστημίου Κύπρου, Πανεπιστημιακό Κέντρο Ερευνών Πεδίου, «Είδη Ερευνών», <https://www.ucy.ac.cy/pakepe/el/research-services/research-kind>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.05.2021

οι αντιλήψεις, τα κίνητρα καθώς και τα συναισθηματικά και συμβολικά/ φαντασιακά δεδομένα και δεδομένα της συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων καθώς και τα δεδομένα του συγκεκριμένου τόπου που κατευθύνουν την αστική ανάπτυξη. Η τεχνική της ποιοτικής προσέγγισης που πραγματοποιήσα είναι το μικρό δείγμα συμμετεχόντων και η ανάλυση λόγου και κειμένων (π.χ. άρθρων). Ο ερευνητικός τρόπος που επέλεξα να ακολουθήσω επιλέγεται κατά κανόνα στις κοινωνικές έρευνες όπου εξετάζεται σε ένα σχετικά μικρό δείγμα ατόμων, ένας μικρός αριθμός περιστατικών και ένα περιορισμένο εύρος καταστάσεων με στόχο να εξαχθούν συμπεράσματα για τη σχέση μεταξύ μεταβλητών και να επιχειρηθεί μια γενίκευση από το δείγμα στο σύνολο.⁷² Εξαιτίας της φύσης των ερευνητικών ερωτημάτων το δείγμα της έρευνας που χρησιμοποιήσα ήταν δείγμα «κρίσης» και όχι «αντιπροσωπευτικό» ώστε να μπορέσω να αντλήσω πληροφορίες από την εμπειρία του επιλεγμένου δείγματος και να πάρω απαντήσεις που θα οδηγήσουν στην αποσαφήνιση των ερωτημάτων.

Μια δυσκολία που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη έρευνα και που έπρεπε να ληφθεί υπόψη κατά τη συλλογή και ανάλυση των πληροφοριών είναι η πολιτισμική διαφορά που υπήρχε ανάμεσα σε μένα από τη θέση της ερευνήτρια και σε μέρος του δείγματος καθώς και ο έντονος πολιτικός χαρακτήρας των υπό διερεύνηση θεμάτων. Ο τρόπος άντλησης της πληροφορίας έπρεπε να γίνει ιδιαίτερα προσεχτικά, λαμβάνοντας υπόψη ότι το να εκφράσει κάποιος μια σύνθετη πραγματικότητα και μάλιστα "ξένη" μπορεί να οδηγήσει πολλές φορές σε παρανόηση, διαστρέβλωση, λάθη, αφού αποφασιστικά σημεία που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα δεν είναι δυνατόν να συλλεγούν με ένα ναι ή ένα όχι, δυσκολία που αυξάνει όταν η πηγή προέρχεται από ένα άλλο πολιτισμικό, σημειολογικό και σημασιολογικό πλαίσιο.⁷³ Μάλιστα ανάμεσα σε μένα και σε κάποιους πληροφορητές/τριες υπήρχε και το εμπόδιο της γλώσσας, αφού δεν μιλούσαν όλοι και όλες με επάρκεια ελληνικά, και χρειάστηκε να παραστεί και τρίτο πρόσωπο κατά τη διάρκεια της συνέντευξης που έπαιρνε το ρόλο του μεταφραστή ή μεταφράστριας ανάλογα την περίπτωση.

Οι Messer και Harter στο Manual for the Adult Self-Perception Profile προτείνουν ο/η ερευνητής/τρια να μην εμπιστευθεί μόνο ένα είδος τεχνικής για τη συλλογή πληροφορίας, αλλά να επιχειρήσει τον καλύτερο δυνατό συνδυασμό, με την

⁷² Φίλιας (επιμ.) «Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών Ερευνών», ό.π., σελ 95-145

⁷³ Ελένη Κανακίδου, *Η Προσωπικότητα της Μουσουλμάνας Γυναίκας και η Συμβολή της στις Παραδοσιακές Δομές Αγωγής και Εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 1996

προϋπόθεση ότι έχει οριοθετήσει με ιδιαίτερη προσοχή το εύρος του φαινομένου που μελετά και τα όρια των εννοιών που θα καθορίσουν τις κατηγορίες στις οποίες στοχεύει να ταξινομήσει την πληροφορία για να ερμηνεύσει τα φαινόμενα. Έτσι θα μπορεί να είναι ο έλεγχος περισσότερο έγκυρος και η ταξινόμηση και ερμηνεία πιο αξιόπιστες.⁷⁴ Πράγματι, χρειάστηκε πολλές φορές να αναζητήσω στον ηλεκτρονικό τοπικό τύπο «πληροφορίες για τη ζωή στην πόλη», αναζήτηση που μου πρόσφερε πρόσθετες πληροφορίες ή μου επιβεβαίωνε πληροφορίες των πληροφορητών/τριών και σε κάθε περίπτωση με κρατούσε «σε επαφή με το πεδίο» αφού η φυσική μου παρουσία στην Κομοτηνή δεν ήταν πάντα δυνατό να πραγματοποιηθεί σε τακτά χρονικά διαστήματα (βλ. κεφ. 1.3.2.2).

Η παρούσα έρευνα περιλαμβάνει δύο, διακριτά μεν αλλά αλληλεπικαλυπτόμενα δε, τμήματα μιας διερευνητικής μεθοδολογικής διαδικασίας⁷⁵ α) την ανακεφαλαίωση πείρας του σχετικού τομέα, όπως πραγματοποιείται μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα και τη μελέτη επιστημονικών υποθέσεων που έχουν ήδη διατυπωθεί σε προηγούμενες έρευνες από άλλους ερευνητές και ερευνήτριες και β) τη λήψη γνώμης εμπειρογνομόνων για την αναζήτηση πληροφορίας μέσα από την εμπειρία των πληροφορητών/τριών αυτών, γνώσης δηλαδή για τα ερευνητικά ερωτήματα μεγάλης αξίας που δεν είναι καταγεγραμμένη σε βιβλία.

1.3.1. Περί ορισμών

Η δυναμική αλληλεξάρτηση των κοινωνικών φαινομένων και της ορολογίας των κοινωνικών επιστημών αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός. Νέοι όροι εισάγονται στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών, για να καλύψουν ανάγκες ανάλυσης και παλαιότεροι όροι αλλάζουν περιεχόμενο ή αδρανεί η χρήση τους.⁷⁶ Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας είναι απαραίτητη μια συζήτηση αναφορικά με τη χρήση των όρων «μειονότητα» και «πλειονότητα», «μειονοτικός- μειονοτική» και «πλειονοτικός- πλειονοτική». Παρά την ευρεία χρήση των όρων σε ακαδημαϊκά κείμενα και στον τύπο για την περιγραφή της πληθυσμιακής σύνθεσης της περιοχής, η επαφή μου με το πεδίο με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια αοριστία στο ποιοι είναι οι επίσημοι ή οι κοινής αποδοχής όροι που θα μπορούσα να χρησιμοποιήσω. Και παρόλο που οι όροι μειονότητα-μειονοτικός- μειονοτική χρήζουν ευρείας αποδοχής και χρησιμοποιούνται κατά κόρον, η χρήση εκ μέρους μου των όρων πλειονότητα-πλειονοτικός-πλειονοτική έγιναν κάποιες

⁷⁴ B., Messer- S. Harter, *Manual for the Adult Self-Perception Profile*. University of Denver, 1986

⁷⁵ Φίλιας (επιμ.,) «Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών Ερευνών», ό.π., σελ 95-145

⁷⁶ Γιώργος Αγγελόπουλος, «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 63 (1997), σελ. 18

φορές αντικείμενο σχολίων από τους πληροφορητές/τριες για την ορθότητα της χρήσης τους. Για την ακρίβεια, υπήρξαν πληροφορητές που με διόρθωσαν λέγοντας ότι ο όρος πλειονότητα δεν είναι *δόκιμος* και ότι συχνά αναπτύσσεται ολόκληρη συζήτηση σε υπηρεσιακά συμβούλια για το αν θα χρησιμοποιηθεί ή όχι σε δημόσια έγγραφα καθώς δεν υπάρχει επίσημη οδηγία για τον ορισμό της πληθυσμιακής ομάδας εκτός μειονότητας (και πως κάποιες φορές προτείνεται η χρήση του όρου χριστιανοί σε αντιδιαστολή με τον όρο μουσουλμάνοι ακόμα και για τα δημόσια έγγραφα). Ενώ δηλαδή η κατηγοριοποίηση δυαδικού χαρακτήρα του πληθυσμού στη βάση της θρησκείας (χριστιανοί/μουσουλμάνοι) μοιάζει να γίνεται κοινά αποδεκτή, η κατηγοριοποίηση με βάση την ιδιότητα του πολίτη (πλειονότητα/ μειονότητα), μια κατηγοριοποίηση που δηλώνει σαφώς την ύπαρξη σχέσεων ηγεμονίας ανάμεσα στους πολίτες, αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη. Ωστόσο, η επικράτηση του όρου «μουσουλμανική μειονότητα» φαίνεται πως κατηγοριοποιεί αυτομάτως τον υπόλοιπο πληθυσμό στην εκδοχή της «πλειονότητας»⁷⁷ παρόλο που και οι δύο όροι καταδεικνύουν ένα είδος εμπειρίας της ταυτότητας που σχετίζεται με παρελθόντα και παρόντα πεδία εξουσίας. Όπως αναφέρει η ανθρωπολόγος Jane Cowan, οι γενικές κατηγορίες «πλειονότητα/ μειονότητα» μπορούν από μόνες τους να αλλοιώσουν διαφορές καθώς και να υποτιμήσουν τυχόν ομοιότητες του παρελθόντος και του παρόντος ανάμεσα σε διακριτές ομάδες πληθυσμού. Συγχρόνως όμως, το ανανεωμένο ενδιαφέρον και οι δραστηριότητες για τα «ανθρώπινα» («πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά») δικαιώματα των «μειονοτήτων» σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, έχουν προσδώσει στη έννοια «μειονότητα» μια μάλλον θετική πολιτική αξία και εν μέρει χάρη και σε αυτόν τον νέο περί διαφοράς λόγο, κάποιοι όροι χρησιμοποιούνται πλέον με λιγότερη διστακτικότητα.⁷⁸ Στην περίπτωση της Κομοτηνής και της ευρύτερης περιοχής της Θράκης οι κάτοικοι μοιάζουν να μην έχουν καμία αντίρρηση στο να ορίζουν τον εαυτό τους ως «μειονότητα», χαρακτηρισμός που τους εξασφαλίζει τα δικαιώματα που περιγράφονται στη Συνθήκη της Λωζάννης και τους δίνει τη δυνατότητα να διεκδικήσουν μια διαφορετική εθνική ταυτότητα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφέρω ότι συμφωνώ απόλυτα με την άποψη ότι οι θεωρίες που διατυπώνουμε και οι ορισμοί που χρησιμοποιούμε συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση των ευρύτερων αντιλήψεων για την κοινωνική πραγματικότητα και εν τέλει στη δημιουργία της πραγματικότητας αυτής καθεαυτής. Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Αγγελόπουλος, οι θεωρίες μας συμμετέχουν μεν στη διαμόρφωση της

⁷⁷ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, ό.π., σελ 67

⁷⁸ Jane Cowan, «Ανθρωπολογία και Πολιτισμική ποικιλότητα. Προσωπικές σκέψεις με αφορμή το ελληνικό παράδειγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 63, (1997), σελ 16

κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά μέσα στα όρια που αυτή θέτει.⁷⁹ Παρά λοιπόν τα προβλήματα και τους κινδύνους που περιέχει η χρήση των όρων «πλειονότητα-μειονότητα», επέλεξα να τους χρησιμοποιήσω στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας στηριζόμενη τόσο στην ευρεία χρήση τους στα ακαδημαϊκά κείμενα, αλλά κυρίως εξαιτίας του ότι η κατηγοριοποίηση του πληθυσμού σε μειονότητα- πλειονότητα χρησιμοποιήθηκε από τους περισσότερους πληροφορητές/ριες για την περιγραφή της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας της πόλης και των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούν σε αυτήν.

Οι όροι «πλειονότητα- μειονότητα» δεν είναι η μόνη περίπτωση που με προβλημάτισε για τον τρόπο που θα περιγράψω την κοινωνική σύνθεση της Κομοτηνής. Απέναντι σε παρόμοιο ερώτημα βρέθηκα κατά την προσπάθειά μου να περιγράψω την ποικιλία της ετερότητας που παρουσιάζει η πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης και για την οποία η χρήση αποκλειστικά των όρων πλειονότητα/μειονότητα είναι ιδιαίτερα περιοριστική. Να σημειώσω ότι ως ετερότητα εννών την ποικιλία των διαφορετικών χαρακτηριστικών που φέρουν τα άτομα (π.χ. καταγωγή, φυλή, φύλο, χρώμα, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμό) που αποτελεί δομικό παράγοντα της ταυτότητας τους και τα εντάσσει τελικά μέσα σε ένα πληθυσμιακό σύνολο το οποίο διαφοροποιείται από ένα άλλο. Όλοι οι ορισμοί που συναντούσα στη βιβλιογραφία ή στο πεδίο για τα «επιμέρους τμήματα» της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, είτε δηλαδή για τις επιμέρους ομάδες πληθυσμού, είτε για τις αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στον ακαδημαϊκό λόγο για να τις περιγράψουν, έμοιαζαν να εγείρουν πολιτικά ή/και επιστημολογικά ερωτήματα γύρω από την ορθότητα της χρήσης τους. Για παράδειγμα, στην Κομοτηνή υπάρχουν εθνοτικές ομάδες⁸⁰ ή εθνοπολιτισμικές ομάδες; Οι κάτοικοι αυτής της γειτονιάς θα περιγραφούν ως Τουρκογενείς ή τουρκόφωνοι, Πομάκοι ή πομακόφωνοι; Συχνά ο προβληματισμός αυτός οδηγούσε σε μια καινούργια διαδρομή έρευνας γύρω από θέματα ορολογίας σε διάφορες θεωρητικές μελέτες περί θεμελίωσης της χρήσης των ορισμών. Μια αναλυτική έρευνα όμως για το περιεχόμενο των ορισμών και την τεκμηρίωση της δυνατότητας εφαρμογής τους στην Κομοτηνή, ξεπερνούσε τα όρια αυτής της μελέτης. Η απόφαση μου για τους όρους που τελικά χρησιμοποίησα στηρίχτηκε σε ορισμένα κριτήρια που εγώ όρισα ως σημαντικά και προχώρησα αποδεχόμενη τη γενίκευση των εννοιών που θα χρησιμοποιήσω και παραβλέποντας συνειδητά την πολιτική και επιστημολογική ερμηνεία που αποδίδεται στους όρους στο πλαίσιο άλλων εργασιών.

⁷⁹ Αγγελόπουλος, «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», ό.π., σελ. 23-24

⁸⁰ Βάσει της 16^{ης} απόφασης της 21^{ης} Φεβρουαρίου του 1992 της γραμματείας του Ο.Η.Ε. οι όροι «εθνοτική ομάδα» (ethnic group) και «εθνική ομάδα» (national group) θεωρούνται ταυτόσημοι ως προς την πολιτική σημασία τους., Πηγή: Αγγελόπουλος, ό.π., σελ. 22

Στο πλαίσιο αυτής της διατριβής, έχω επιλέξει να χρησιμοποιήσω τους όρους πλειονοτικός/κή όταν περιγράψω τα άτομα εκτός μειονότητας και μειονοτικός/κή για όσους ανήκουν θεσμικά στη μειονότητα προσθέτοντας όπου χρειάζεται έναν επιπλέον προσδιορισμό π.χ. Τουρκογενής, Πομάκος, Αθίγγανος, ποντιακής καταγωγής, Αρμένιος κ.τ.λ. ως προσδιοριστικό παράγοντα της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων. Οι όροι που χρησιμοποιώ, χρησιμοποιήθηκαν και από τους ίδιους τους πληροφορητές /πληροφορήτριες κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων για να αυτοπροσδιοριστούν ή για να προσδιορίσουν άλλους κατοίκους της πόλης τους.⁸¹ Στα κείμενά μου, χρησιμοποιώ επίσης συχνά τον όρο «εθνοπολιτισμική ομάδα⁸²» για να περιγράψω την ομαδοποίηση των ατόμων με κοινή γλώσσα, θρησκεία και καταγωγή κάτω από την ίδια αναλυτική κατηγορία. Προσπαθώ με τον όρο αυτό να αναδείξω μια μορφή κοινωνικής και χωρικής οργάνωσης που ορίζεται βάσει ενός συστήματος σχέσεων όπου η συνείδηση του πολιτισμού και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας είναι σημαντικό κριτήριο για την διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας των ατόμων. Σε κάθε περίπτωση, οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν στη διατριβή για την περιγραφή της κοινωνικής σύνθεσης της περιοχής μελέτης, έχουν αποκλειστικό σκοπό να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της παρούσας έρευνας και δεν επιδιώκουν, ούτε φιλοδοξούν να προτείνουν καινούριο εννοιολογικό ή πολιτικό περιεχόμενο με τον τρόπο χρήσης τους.

1.3.2. Συλλογή του ερευνητικού υλικού

1.3.2.1. Συνεντεύξεις από προνομιακούς πληροφορητές/τριες

Οι συνεντεύξεις με πρόσωπα «κλειδιά» αποτελούν την «κλασική» μέθοδο συλλογής δεδομένων στην κοινωνική έρευνα, μέθοδος ιδιαίτερα κατάλληλη για την προσέγγιση «ευαίσθητων» θεμάτων.⁸³ Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου που διενήργησα στην Κομοτηνή από τον Απρίλιο έως το Νοέμβριο του 2016 πραγματοποίησα μια σειρά συνεντεύξεων με συνολικά 17 πληροφορητές και πληροφορήτριες, εκ των οποίων οι 6 ήταν γυναίκες και οι 11 άντρες, 5 ανήκαν στην μουσουλμανική μειονότητα

⁸¹ Στο πεδίο βέβαια χρησιμοποιήθηκαν μια ποικιλία όρων από τους πληροφορητές/τριες, για την περιγραφή των κατοίκων της Κομοτηνής, όπως Τούρκοι -και στον αντίποδα- Έλληνες, Τουρκόγυφτοι, Γύφτοι, Τσιγγάνοι, κασιβελιοί, Ρωσοπόντιοι, ανάλογα κάθε φορά τον πληροφορητή/τρια και τις προσωπικές απόψεις για την ταυτότητα των υποκειμένων.

⁸² Υπάρχουν θεωρητικές τάσεις της ανθρωπολογίας που υποστηρίζουν τη διαφοροποίηση της έννοιας του εθνισμού (ethnicity) από την έννοια του πολιτισμού (για περισσότερα βλ. Γιώργος Αγγελόπουλος, ό.π., σελ. 18-25)

⁸³ Βλ. και Πανεπιστημίου Κύπρου, Πανεπιστημιακό Κέντρο Ερευνών Πεδίου, «Είδη Ερευνών», <https://www.ucy.ac.cy/pakepe/el/research-services/research-kind>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.05.2021

(εκ των οποίων μία ήταν γυναίκα) και οι υπόλοιποι/ες στην ευρύτερη πληθυσμιακή ομάδα που ταυτοποιείται στην κατηγορία της πλειονότητας (5 γυναίκες και 7 άντρες).

Ως προς την ιδιότητα τους οι περισσότεροι πληροφορητές και πληροφορήτριες, τόσο της μειονότητας όσο και της πλειονότητας, ήταν την περίοδο κατά την οποία διεξήχθη η έρευνα πεδίου ή υπήρξαν στο παρελθόν εκλεγμένοι/ες εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμού διαφόρων κομματικών παρατάξεων, μέλος κάποιας κοινωνικής δομής του δήμου ή κάποιας δημοτικής επιχείρησης ή/και μέλος του ΔΣ κάποιου πολιτιστικού συλλόγου, εθελοντικής οργάνωσης ή σωματείου της πόλης, καθώς ήταν σύνηθες οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες να συνδυάζουν τις παραπάνω ιδιότητες. Συνολικά οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες ήταν μέλη 14 συλλόγων/ εθελοντικών οργανώσεων της μειονότητας και της πλειονότητας που δραστηριοποιούνται στην Κομοτηνή. Αναλυτικά αναφέρονται παρακάτω οι σύλλογοι και οι οργανώσεις μέλη των οποίων υπήρξαν πληροφορητές/τριες στην έρευνα πεδίου:

Κατάλογος συλλόγων/ εθελοντικών οργανώσεων:

1. «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής (GTGB)»
2. Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης
3. Πολιτιστικός-Μορφωτικός και Αθλητικός Σύλλογος του Χάρμανλικ (συνοικία) Κομοτηνής
4. Κίνηση Πολιτών Συνοικισμού Ηφαίστου «Η Ειρήνη»
5. Κέντρο Πρόληψης Χρήσης Εξαρτησιογόνων ουσιών «Ορφέας»
6. Πολιτιστικός Σύλλογος Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»
7. Σύλλογος Μέριμνας ΑμεΑ Νοητικής Υστέρησης "Άγιοι Θεόδωροι"
8. Πολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών Ν. Ροδόπης «Γυναίκα και Δημιουργία»
9. Σύλλογος Εβριτών Νομού Ροδόπης
10. Σύλλογος Ατόμων με Κινητικά προβλήματα/φίλων «ΠΕΡΠΑΤΩ»
11. «Θρακική Εταιρεία»
12. Πολιτιστικός Σύλλογος Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»
13. Πολιτιστικός χορευτικός σύλλογος «ALMA LIBRE»
14. Αρμένικη Κοινότητα Κομοτηνής

Για τις συνεντεύξεις ακολουθήθηκε η τεχνική της ατομικής συνέντευξης με χρήση μη δομημένου ερωτηματολογίου που στοχεύει στην διερεύνηση σε βάθος των αντιλήψεων, των κινήτρων και των προσωπικών εμπειριών του πληροφορητή/τριας. Μια συνέντευξη μπορούσε να διαρκέσει πολύ χρόνο (ξεπερνώντας ακόμη και την 1,5 ώρα) και

πραγματοποιούνταν κατόπιν προγραμματισμένου ραντεβού με τον/την πληροφορητή/τρια. Σε μία συνέντευξη υπήρξε παρόν και ένα ακόμη άτομο που ανέλαβε το καθήκον της διερμηνείας, καθώς ο συνεντευξιζόμενος μιλούσε στα Τουρκικά. Οι συγκεκριμένες συνεντεύξεις έλαβαν χώρα σε δυο επιμέρους χρονικά διαστήματα: 6 συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τον Απρίλιο του 2016 και οι υπόλοιπες 11 τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου. Ωστόσο, καθ' όλη τη διάρκεια της διατριβής υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις ατόμων που ζουν στην Κομοτηνή με τα οποία συνομίλησα και άντλησα πληροφορίες για το πεδίο, στο πλαίσιο μια συζήτησης και όχι με τη μορφή συνέντευξης. Οι συζητήσεις αυτές, παρόλο που υπήρξαν πηγή πληροφόρησης για μένα και ο/η συνομιλητής/τρια απαντούσε σε ερωτήσεις που έθετα γνωρίζοντας το ρόλο μου ως ερευνήτρια, επειδή δεν είχαν οριστεί εξ αρχής ως συνεντεύξεις δεν μαγνητοφωνήθηκαν. Αυτό συνέβη επίσης γιατί κάποιες φορές το πλαίσιο δεν βοηθούσε (π.χ. συζήτηση κατά τη διάρκεια μιας κοινωνικής συναναστροφής) και κάποιες, οφείλω να σημειώσω όχι πολλές, γιατί ο συνομιλητής/τρια όταν ρωτούσα αν μπορώ να αρχίσω να μαγνητοφωνώ τη συζήτηση δεν το επέτρεψε, παρόλο που μπορεί ο ίδιος/ίδια να είχε υπάρξει πληροφορητής/τρια και να μου είχε παραχωρήσει σε άλλο τόπο και χρόνο μια συνέντευξη. Αυτό συνέβαινε κυρίως γιατί σύμφωνα με τους ίδιους προσπαθούσαν στο πλαίσιο μιας ανεπίσημης κουβέντας να με βοηθήσουν «να καταλάβω καλύτερα πως λειτουργούν εδώ τα πράγματα» και ήταν προτιμότερο η συζήτηση αυτή να μην μαγνητοφωνηθεί. Άλλωστε, αρκετές φορές πριν πραγματοποιήσω μια συνέντευξη, έλαβα ως συμβουλή από Κομοτηναίους φίλους και φίλες «να προσέχω τι θα πω και πως θα το πω». Κάθε φορά λοιπόν που πραγματοποιούσα μια συνέντευξη γνώριζα ότι πάρα τις δικές μου προθέσεις και το κίνητρο για την κάθε ερώτηση που ήταν αποκλειστικά ακαδημαϊκό, τα περισσότερα από τα ερωτήματα που έθετα δεν μπορούσαν να έχουν για την περιοχή μόνο επιστημονικό χαρακτήρα, ήταν κατά κύρια βάση πολιτικά ερωτήματα και ως τέτοια γινόντουσαν αντιληπτά από το μεγαλύτερο μέρος των πληροφορητών/τριών, γεγονός που καθιστούσε για μένα την Κομοτηνή ένα ιδιαίτερα δύσκολο πεδίο έρευνας.

Στη συζήτηση για τις συνεντεύξεις θα ήθελα να προσθέσω ότι ο αριθμός και τα άτομα που υπήρξαν πληροφορητές και πληροφορήτριες δεν ήταν πάντα από την αρχή καθορισμένος, δηλαδή πριν τις επισκέψεις μου στο πεδίο. Υπήρχαν περιπτώσεις που πήγαινα στην Κομοτηνή έχοντας εξασφαλίσει συνέντευξη με πολύ λιγότερα άτομα και μέσα από τις συνεντεύξεις που έκανα προέκυπταν και οι επόμενες. Οι ίδιοι δηλαδή οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες μου πρότειναν συχνά να επικοινωνήσω με κάποιον/αν συγκεκριμένο που αναγνώριζαν οι ίδιοι ως εμπειρογνώμονα για το θέμα μου.

Έχει ενδιαφέρον εδώ να αναφέρω ότι υπήρξαν φορές που τα άτομα που μου πρότειναν να εντάξω στην έρευνά μου ως πληροφορητές/τριες είχαν μια εντελώς διαφορετική αφήγηση από τη δική τους για την πόλη και τα ζητήματα που με απασχολούσαν, μεταφέροντας μου έτσι μια ποικιλία αναπαραστάσεων για τον αστικό χώρο ακόμα και από άτομα που ανήκαν στην ίδια εθνοπολιτισμική ομάδα.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας δεν κατέστη δυνατή η επικοινωνία με κάποιον σύλλογο που να εκφράσει τα αιτήματα των Ρομά κατοίκων του Αλάν Κουγιού. Για την περίπτωση του Αλάν Κουγιού δεν λειτούργησε δηλαδή «ο μηχανισμός» ανεύρεσης πληροφορητών και πληροφορητριών όπως συνέβη για τις εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν σε όλες τις άλλες γειτονιές της Κομοτηνής, όπου ο πρώτος/η πληροφορητής/τρια με σύστηνε στον επόμενο/η, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό το συνολικό δίκτυο των πηγών μου. Ο λόγος είναι ότι σύμφωνα με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες, οι σύλλογοι του Αλάν Κουγιού δεν θεωρούνται αξιόπιστοι και αντιπροσωπευτικοί φορείς για την ανάπτυξη κοινών πρωτοβουλιών δράσης αλλά αποτελούν εκφραστές των απόψεων και των αιτημάτων συγκεκριμένων οικογενειών, ενώ είναι συχνό το φαινόμενο η μια συλλογικότητα να βρίσκεται σε αντιπαράθεση με την άλλη δημιουργώντας -στη βάση της παράδοσης σύμφωνα με την οποία η κοινωνική οργάνωση των Ρομά στηρίζεται σε φατρίες και σόγια- συνθήκες διχοτόμησης ακόμα και εντός της γειτονιάς. Από την άλλη, η εμπλοκή συλλογικοτήτων μη Ρομά στη διαχείριση θεμάτων που αφορούν στους Ρομά του Αλάν Κουγιού, αλλά και στους Ρομά της πόλης γενικότερα, υποκινείται κατά κύριο λόγο από τον εθνοτικό ανταγωνισμό που υπάρχει στην περιοχή (βλ. το παράδειγμα του Μουσείου Καλαθοπλεκτικής των Ρομά και της βοήθειας προς το σύλλογο της γειτονιάς του Πος-Πος που αναφέρονται στο κεφάλαιο 4.6.3).

1.3.2.2. Τοπικός και εθνικός τύπος

Καθ' όλη τη διάρκεια της διατριβής και παράλληλα με τη βιβλιογραφική μελέτη και την ανάλυση των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε μια συστηματική ανάγνωση του τοπικού και εθνικού ηλεκτρονικού και έντυπου τύπου αναφορικά με τα ζητήματα που αποτελούν αντικείμενο της έρευνας. Μεθοδολογικά, η διαδικασία αυτή δεν στηρίχτηκε στην παρακολούθηση κάποιων συγκεκριμένων ειδησεογραφικών μέσων τα οποία είχαν οριστεί εξ αρχής ως πηγή πληροφόρησης στη βάση κάποιων διακριτών χαρακτηριστικών. Η πληροφόρηση από το πεδίο ή ακόμα και από τη βιβλιογραφία αποτελούσε την αφορμή για την έρευνα στον τύπο και η ανάγνωση της αρθρογραφίας χρησιμοποιούνταν για την επιβεβαίωση κάποιας πληροφορίας ή για την ανεύρεση περισσότερων στοιχείων γύρω από μια είδηση ή ένα ζήτημα που αναδεικνυόταν ως σημαντικό για την κατανόηση των

ερευνητικών ερωτημάτων. Δεν ήταν λίγες οι φορές που όλες οι πηγές πληροφόρησης, βιβλιογραφία, συνεντεύξεις και αρθρογραφία (πολλές φορές και άρθρα διεθνών ειδησεογραφικών μέσων ενημέρωσης –κυρίως της Τουρκίας) «συναντιόντουσαν» μέσα από την έρευνά μου και συνθέταν την τελική εικόνα του υπό μελέτη γεγονότος. Πολλά από αυτά τα άρθρα ή αποσπάσματα τους έχουν συμπεριληφθεί στα κεφάλαια της διατριβής μεταφέροντας μέσα στο κείμενο εικόνες από και για το πεδίο. Ταυτόχρονα με την άντληση πληροφορίας, η ανάγνωση των δημοσιεύσεων του ηλεκτρονικού τοπικού τύπου επιτέλεσε έναν ακόμη ρόλο: με κρατούσε σε μια συνεχή επαφή με το πεδίο, προσφορά ανεκτίμητη για μένα που χρειαζόταν να μελετάω από απόσταση έναν τόσο σύνθετο τόπο.

1.4. ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Η διατριβή αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Επιλογή και διατύπωση του προβλήματος της έρευνας» παρουσιάζονται οι βασικοί θεωρητικοί άξονες στους οποίους στηρίχτηκε η διατριβή. Με βασική έννοια την πολυπολιτισμικότητα παρουσιάζονται τα επιμέρους ζητήματα που συνδέονται μαζί της και επηρεάζουν την ανάπτυξη του αστικού χώρου, όπως η σχέση της με την κατασκευή των κοινωνικών ταυτοτήτων της πόλης, η σχέση της με την έμφυλη ταυτότητα και ο τρόπος που πραγματοποιείται η διαπραγμάτευση της πολυπολιτισμικότητας στον αστικό χώρο της Κομοτηνής μέσα από τους πολιτιστικούς συλλόγους της πόλης. Στη συνέχεια, αναλύονται θέματα μεθοδολογίας καθώς και οι τεχνικές που ακολουθήθηκαν στη συλλογή του ερευνητικού υλικού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Κομοτηνή: πολεοδομική εξέλιξη και σύγχρονη πραγματικότητα της πόλης» γίνεται αρχικά μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της Κομοτηνής. Με τη μορφή χρονολογίου, παρουσιάζονται τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα που καθόρισαν την πολεοδομική εξέλιξη της Κομοτηνής και έδωσαν στην πόλη τη σημερινή της μορφή. Στη συνέχεια, με κλίμακα αναφοράς το δήμο Κομοτηνής, παρουσιάζεται μια εικόνα της ανθρωπογεωγραφίας της περιοχής μελέτης και γίνεται μια σύντομη παρουσίαση της χωρικής οργάνωσης και του σχεδιασμού του χώρου με βάση το εγκεκριμένο ΓΠΣ της Κομοτηνής. Πρόκειται για ένα ως επί το πλείστον τεχνικό κεφάλαιο, μικρής έκτασης, που έχει σκοπό να παρουσιάσει εν συντομία τα βασικά πολεοδομικά χαρακτηριστικά του αστικού ιστού και να οδηγήσει σε μια πρώτη γνωριμία με την πληθυσμιακή και κοινωνική σύνθεση της περιοχής.

Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Εξερευνώντας την πολιτική διάσταση της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή: ένας χώρος θεσμικών διαφοροποιήσεων»,

αφιερώνεται στην παρουσίαση των πολιτικών που έχουν εφαρμοστεί κατά καιρούς στην Κομοτηνή με αφορμή την μειονοτική παρουσία και στην τεκμηρίωση της άποψης ότι η εφαρμογή διαφόρων κατά περιόδους πολιτικών για τη διαχείριση της μειονότητας δημιούργησε διαχρονικά ένα πολιτικό σύστημα με σαφείς χωρικές επιπτώσεις. Ειδικότερα, το κεφάλαιο στοχεύει να παρουσιάσει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην πολυπολιτισμικότητα ως πολιτική συνθήκη για την Κομοτηνή και στις διάφορες πολιτικές που εφαρμόστηκαν στον μειονοτικό πληθυσμό και οδήγησαν στην άνιση πρόσβαση στα «δικαιώματα» της πόλης και στη διαφορετική χρήση του χρόνου και του χώρου της από μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού. Πρόκειται για ένα ζήτημα που οι ίδιοι οι πληροφορητές/τριες ανέδειξαν ως σημαντικό για τη κατανόηση των όρων με τους οποίους έχει συγκροτηθεί η πολυπολιτισμική κοινωνία και για το λόγο αυτό ένα μεγάλο μέρος των κειμένων στηρίζεται στην παρουσίαση των απόψεων τους γύρω από τον τρόπο που η πολιτική (κες) έχουν επηρεάσει και συνεχίζουν να επηρεάζουν τη λειτουργία της πόλης και την κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου.

Το τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί τον κορμό της διατριβής. Με τίτλο «Η χωρική αναπαράσταση της πολυπολιτισμικότητας μέσα από τα μάτια των κατοίκων», το κεφάλαιο εστιάζει στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην οργάνωση του χώρου της πόλης σε γειτονιές και στην πολυπολιτισμικότητα. Σε ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα εξηγείται αρχικά ότι η οργάνωση της Κομοτηνής σε πολιτισμικές χωρικές ενότητες- γειτονιές είναι ένα κληροδοτημένο χαρακτηριστικό του αστικού χώρου άμεσα συνδεδεμένο με την ιστορία και την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης. Στη συνέχεια, έχοντας ως βασική αρχή ότι η πολυπολιτισμικότητα στην Κομοτηνή δεν συνδέεται μόνο με τη μειονοτική παρουσία αλλά εμπεριέχει μια ποικιλία πολιτισμικών ταυτοτήτων, παρουσιάζονται οι γειτονιές της Κομοτηνής μέσα από τις αναπαραστάσεις που έχουν για αυτές οι κάτοικοί της. Η παρουσίαση κάθε γειτονιάς δομείται γύρω από τις αφηγήσεις για το χώρο της γειτονιάς και τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, με έναν όχι «συντεταγμένο» θεματικά τρόπο. Με αφορμή δηλαδή το χώρο της γειτονιάς οι κάτοικοι της πόλης παρουσιάζουν τις απόψεις τους γύρω από τα περισσότερα ζητήματα που με απασχόλησαν στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής: θέματα κατασκευής ταυτότητας, φύλου, θέματα πολιτικής και τον ρόλο των συλλόγων στη διαπραγμάτευση συλλογικών διεκδικήσεων. Παρόλο που τμήμα των συνεντεύξεων έχει συγκεντρωθεί και παρουσιαστεί στα κεφάλαια με την αντίστοιχη θεματική, ένα εξίσου αρκετά σημαντικό τμήμα των συνεντεύξεων που αφορά στην άποψη των πληροφορητών/τριών για τα παραπάνω ζητήματα συμπεριλαμβάνεται στην παρουσίαση της κάθε γειτονιάς. Αυτό δεν προέκυψε χωρίς σκέψη

εκ μέρους μου. Αντιθέτως, μετά από πολλή σκέψη για το ποιος είναι ο ορθότερος τρόπος να παρουσιάσω τις συνεντεύξεις των πληροφορητών/τριών μου, το πρωτογενές δηλαδή υλικό της έρευνας πεδίου, αποφάσισα ότι θα πρέπει να παρουσιαστεί με έναν τρόπο που να αναδειχτεί το πώς ακριβώς προέκυψε η πληροφορία, με αφορμή δηλαδή το χώρο. Αυτό σημαίνει ότι ενώ δεν έθετα εγώ πάντα εξαρχής στους πληροφορητές και στις πληροφορήτριες ερωτήματα που να αφορούν για παράδειγμα στην εκπαίδευση και στη γλώσσα, ή στο ποιες δράσεις κάνουν οι σύλλογοι σε σχέση με την προώθηση συλλογικών αιτημάτων, μέσα από την προσπάθεια τους να μου εξηγήσουν τις συνθήκες που επικρατούν στην γειτονιά τους, εστίασαν σε χαρακτηριστικά της οργάνωσης του χώρου της κάθε γειτονιάς, π.χ. στην ύπαρξη ή μη δημόσιων σχολείων κοντά ή μέσα στη γειτονιά που κατοικούν και με αφορμή αυτήν την παρατήρηση, την οποία οι ίδιοι αναγνώρισαν ως σημαντική για τη λειτουργία του χώρου της γειτονιάς, ξεκινούσε κάθε φορά μια τεράστια συζήτηση γύρω από το ρόλο της εκπαίδευσης στην κατασκευή κοινωνικών ταυτοτήτων ή τη σημασία του ρόλου της για την ένταξη στην κοινωνία της πόλης και τη διαπολιτισμική επικοινωνία και τις ενέργειες που έχει κάνει κάποιος σύλλογος για την επίλυση αυτών των ζητημάτων. Επομένως, αν κάποιος/α σκεφτεί ότι υπάρχουν αλληλεπικαλύψεις ανάμεσα στα κεφάλαια ή ότι το ένα κεφάλαιο μοιάζει να «εισχωρεί» στο άλλο, ότι φερειπείν αφιερώνω ένα σημαντικό κομμάτι του κειμένου που μιλάω για μια γειτονιά για να ξαναμιλήσω για την εκπαίδευση ή για να παρουσιάσω τις δράσεις ενός πολιτιστικού συλλόγου και τον κυρίαρχο ρόλο που έχει στην ανάπτυξη του χώρου, θα πρέπει να γνωρίζει ότι πρόκειται για μια συνειδητή μεθοδολογική επιλογή που στηρίζεται στο βασικό μου στόχο να τεκμηριώσω τη χωρική διάσταση των κοινωνικών παραμέτρων που συγκροτούν την πολυπολιτισμικότητα στην πόλη και να αποδείξω ότι χώρος και πολυπολιτισμικότητα είναι δυο αδιάρρηκτες έννοιες που μόνο ως μια μπορούν να μελετηθούν.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής καταγράφονται τα «Συμπεράσματα» της έρευνας. Στις σελίδες αυτού του κεφαλαίου παρουσιάζονται με έναν συνθετικό τρόπο οι απαντήσεις που δόθηκαν στα ερευνητικά ερωτήματα και διατυπώνονται και κάποια καινούρια που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας και πιθανόν να αποτελέσουν αντικείμενο προβληματισμού στο πλαίσιο μιας άλλης ερευνητικής διαδρομής.

Εκτός από τα πέντε βασικά κεφάλαια, στην διατριβή έχουν προστεθεί και τρία Παραρτήματα. Το Παράρτημα Ι με τίτλο «Ο Θρακικός χώρος και η ιστορική διαδρομή προς την πολυπολιτισμική Κομοτηνή» έχει σκοπό να προσφέρει πρόσθετες πληροφορίες για το ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στη διαμόρφωση του γεωγραφικού χώρου της Θράκης.

Για μια πόλη σαν την Κομοτηνή, η γνωριμία με την ιστορία της ευρύτερης περιοχής δεν θεωρείται απλώς μια συνηθισμένη πρακτική για τη μελέτη ενός τόπου, αλλά ένα απαραίτητο βήμα για την κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας της περιοχής και της ιστορικά εδραιωμένης σχέσης κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας με το χώρο της πόλης.

Στο Παράρτημα II που έχει τίτλο «Χωροταξικό Πλαίσιο και χαρακτηριστικά του ευρύτερου ανθρωπογεωγραφικού χώρου της Κομοτηνής», ο αναγνώστης/τρια μπορεί να αποκτήσει μια συνολικότερη εικόνα για το ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο λαμβάνουν χώρα τα υπό διερεύνηση ζητήματα μέσα από στοιχεία που αφορούν σε χωροταξικά και αναπτυξιακά δεδομένα της περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης που έχει την έδρα της στην Κομοτηνή. Το παράρτημα έχει σκοπό να αναδείξει ένα ακόμα χαρακτηριστικό της σύγχρονης πόλης, αυτό του διοικητικού και οικονομικού κέντρου μιας ακριτικής περιφέρειας με μεγάλη γεωπολιτική σημασία.

Στο Παράρτημα III που έχει τίτλο «Γενικές διακριτές κατηγορίες συλλόγων και τομείς δράσης», επιχειρείται μια χαρτογράφηση των συλλόγων και των οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στη Κομοτηνή, μέσα από την κατηγοριοποίησή τους με βάση τους στόχους τους, τις δράσεις τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Σκοπός του συγκεκριμένου παραρτήματος είναι η παρουσίαση μιας συνολικής εικόνας των συλλόγων της Κομοτηνής καθώς και του διαφορετικού πλαισίου δράσης τους.

2. ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

2.1. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Σύμφωνα με τον Κομοτηναίο αρχιτέκτονα Κώστα Κατσιμίγα, *«η ιστορία της πόλης της Κομοτηνής είναι αποτέλεσμα αποσιώπησης και η δημιουργία της είναι αποτέλεσμα καταστροφών».*

Η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης της Κομοτηνής στηρίζεται σε ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάσταση πληθυσμών με ποικίλα εθνοπολιτισμικά, θρησκευτικά και κοινωνικά γνωρίσματα και στην εφαρμογή πολιτικών για τη διαχείριση της εθνοπολιτισμικής ποικιλίας του πληθυσμού. Η αλληλεξάρτηση αστικής ανάπτυξης και πολιτικών διαχείρισης θρησκευτικών και πολιτισμικών διαφορών είναι μια διαδικασία που συνδέεται με την απαρχή της δημιουργίας της πόλης και αποκρυσταλλώνεται θεσμικά στη νεότερη ιστορία με την επίσημη δημιουργία της μουσουλμανικής μειονότητας από τη συνθήκη της Λωζάννης. Οι όποιες πολιτικές ακολουθήθηκαν έκτοτε, είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με την ύπαρξη μιας επίσημης μειονότητας εντός του αστικού χώρου που σύμφωνα με τη συνθήκη θα συγκατοικούσε για πάντα με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης (αφού οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί που κατοικούσαν στην περιοχή της Θράκης κρίθηκαν ως μη ανταλλάξιμοι πληθυσμοί). Στα χρόνια που ακολούθησαν από τη συνθήκη, μέγιστη προσπάθεια της εκάστοτε κεντρικής εξουσίας ήταν να κρατήσει τη δημογραφική ισορροπία διατηρώντας μια σταθερή υπεροχή δύο τρίτων στο ελληνικό χριστιανικό στοιχείο.⁸⁴ Όταν διαπιστώθηκε ότι η πολιτική των περιοριστικών διοικητικών μέτρων που εφαρμόστηκε για να οδηγηθεί η μειονότητα σε μετανάστευση δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, έγιναν συνεχής προσπάθειες τόνωσης και αριθμητικής ενίσχυσης του χριστιανικού στοιχείου οδηγώντας συχνά σε μια ad hoc αστικοποίηση για την εγκατάσταση νέων χριστιανικών πληθυσμών. Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν με τη μορφή χρονολογίου τα ιστορικά γεγονότα και οι μεταρρυθμίσεις που επηρέασαν την πολεοδομική εξέλιξη της Κομοτηνής και την πληθυσμιακή σύνθεση του αστικού της χώρου.

⁸⁴ Κωνσταντίνος Κατσιμίγας, «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», διαθέσιμο στο <https://katsimigas.wordpress.com/%ce%a0%ce%bf%ce%bb%ce%b5%ce%bf%ce%b4%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae/>, ημερομηνία ανάκτησης 13.07. 2020

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Μελετώντας κανείς την Κομοτηνή μπορεί να ισχυριστεί ότι τρία είναι τα βασικά στοιχεία γύρω από τα οποία αναπτύχθηκε η πόλη: το Βυζαντινό φρούριο, το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος του διατηρείται μέχρι σήμερα, ο χείμαρρος Μπουκλουτζάς, παραπόταμος του ποταμού Βοσβόζη⁸⁵ που πηγάζει από το Παπίκιο και χύνεται στην Ισμαρίτιδα λίμνη, ο οποίος χώριζε την πόλη σε δύο μέρη, και η Εγνατία οδός.⁸⁶

• 12^{ος} αιώνας, βυζαντινό φρούριο πάνω στην Εγνατία οδό και πρώτη δημιουργία της πόλης

Η πόλη της Κομοτηνής προήλθε από την ανάπτυξη οικισμού γύρω από το ορθογώνιο βυζαντινό φρούριο με τους 16 πύργους ύψους 9,60 μέτρων που κατασκευάστηκε τον 4ο μΧ αιώνα, με σκοπό να χρησιμοποιείται σαν ασφαλής σταθμός διανυκτέρευσης επί της Εγνατίας οδού (mansioni), το οποίο στο μεγαλύτερο τμήμα του διατηρείται μέχρι σήμερα. Από την δημιουργία του φρουρίου τον 4ο μΧ αιώνα έως και τον 12ο αιώνα συναντώνται ελάχιστες μαρτυρίες ή βιβλιογραφικές αναφορές. Μετά τον 12ο αιώνα αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της γειτονικής Μοσυνούπολης ύστερα από βαρβαρικές επιδρομές καταφεύγουν και κατοικούν στην περιοχή με αποτέλεσμα το μικρό βυζαντινό φρούριο να αναδειχθεί σε σημαντικό αστικό κέντρο στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Η Κομοτηνή αναφέρεται για πρώτη φορά σαν πόλη το 1331 μ.Χ. όταν ο Κατακουζηνός αναφέρει το νέο οικισμό και τον χαρακτηρίζει «πόλισμα» γιατί ήταν μικρή και περιτοιχισμένη πόλη. Κατά την περίοδο αυτή, πέρα από την όποια λειτουργία τους, τα τείχη του φρουρίου συνέβαλλαν στη σαφή οριοθέτηση της πόλης διαγράφοντας με σαφήνεια την «εντός των τειχών» περιοχή και διαχωρίζοντας την πόλη από μια άμορφη και ασαφή περιοχή επεκτάσεων. Αναφορικά με το όνομα της Κομοτηνής, υπάρχουν πολλές

⁸⁵ Οι πηγές του Βοσβόζη βρίσκονται στην οροσειρά της Ανατολικής Ροδόπης και συγκεκριμένα στο ορεινό συγκρότημα του Παπικίου. Μερικές από τις πιο μακρινές πηγές του, βρίσκονται μερικές εκατοντάδες μέτρα από τα Ελληνο-Βουλγαρικά σύνορα. πηγή: «Βοσβόζης» Βικιπαίδεια, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%BF%CF%83%CE%B2%CF%8C%CE%B6%CE%B7%CF%82> ημερομηνία ανάκτησης 4.10.2017

⁸⁶ Ο μεγάλος δρόμος που κατασκεύασαν οι Ρωμαίοι μηχανικοί για να μπορούν να μετακινούνται τα στρατεύματά τους και τα εμπορεύματα. Η Εγνατία Οδός πέραγε από το Δυρράχιο, διέσχισε τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, την Αναστασιούπολη και συνεχίζοντας προς την Ανατολή περνούσε το Βόσπορο προς τη Μικρά Ασία. Δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι η σημερινή Εγνατία οδός της πόλης ταυτίζεται με την αρχαία, το γεγονός όμως ότι διέρχεται πολύ κοντά από το τείχος και είναι η μόνη ευθεία μέσα στο δαιδαλώδη ιστό της παλιάς πόλης, κάνει τους μελετητές να το δέχονται έστω και υποθετικά. Πηγή: Κατσιμίγας Κώστας «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», ό.π.

εκδοχές για την προέλευση του. Είναι τα Κομοτηνά του Νικηφόρου Γρηγορά ή τα Κουμουτζηνά του Ιωάννη Κατακουζηνού. Σύμφωνα με την άποψη του καθηγητή Στίλπων Κυριακίδη που θεωρείται η εγκυρότερη από όσες διατυπώθηκαν, το βυζαντινό όνομα Κουμουτζηνά, υποδηλώνει τα κτήματα κάποιου με το επίθετο Κουμουτζής⁸⁷.

- **1363 κατάληψη της περιοχής από του Οθωμανούς**

Το 1363 τα Κουμουτζηνά καταλαμβάνονται από τους Οθωμανούς και αρχίζουν να επεκτείνονται σταδιακά και εκτός των τειχών. Μετά την κατάληψη των Οθωμανών το όνομα της πόλης μεταλλάσσεται σε «Γκιουμουλτζίνα» (Gümülcine). Στη Γκιουμουλτζίνα οι Τούρκοι έχτισαν τα σπίτια τους έξω από τα τείχη. Η πόλη αρχίζει να αναπτύσσεται προς ανατολάς, ακολουθώντας την παλιά ροή του ποταμού Μπουκλουτζά καθώς και ήδη υπάρχουσες ευθείες (σημερινή οδός Εγνατία/ Φιλιππουπόλεως). Δημιουργείται η συνοικία Βαρόσι που προσδιορίζει, κατά αναλογία αντίστοιχων συνοικιών σε άλλους βορειοελλαδίτικους οικισμούς, την πρώτη επέκταση στα όρια της παλιάς πόλης και αφορά περιοχή που γινόταν η αγορά και στην οποία εγκαταστάθηκαν χριστιανικοί πληθυσμοί⁸⁸. Την περίοδο αυτή δημιουργούνται και άλλες καινούριες συνοικίες Ελλήνων, Τούρκων, Αρμενίων, Εβραίων και Αθίγγανων, ο πληθυσμός των οποίων μεταβαλλόταν σε συνάρτηση με τα ιστορικά γεγονότα της ευρύτερης περιοχής που επηρέασαν την ανάπτυξη της πόλης και την πληθυσμιακή της σύνθεση.

Η διαχείριση της πληθυσμιακής σύνθεσης της πόλης και όλης της Θράκης γίνεται το επίκεντρο της οθωμανικής διοίκησης. Για τη διαφοροποίηση της πληθυσμιακής κατάστασης της Θράκης οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν διάφορα μέσα, όπως την ομαδική εγκατάσταση πληθυσμών από τη Μ. Ασία κυρίως μέσα από τη δημιουργία κινήτρων για τη φυσική ροή και εγκατάσταση τουρκομανικών πληθυσμών, αλλά και εξισλαμισμούς χριστιανών οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν αλλού σε μεγαλύτερη και αλλού σε μικρότερη κλίμακα (άλλες φορές με την απειλή του θανάτου και κυρίως με την επιβολή βαριάς φορολογίας), κ.ά.⁸⁹ Ερευνητές αναφέρουν ότι την 12ετία από το 1352 ως το 1365, περίοδο κατά την οποία ολόκληρη η Θράκη περιήλθε στον έλεγχο των Οθωμανών, οι Τούρκοι εκτοπίζουν μεγάλες μάζες πληθυσμού από την ευρύτερη περιοχή προς τη Μ. Ασία. Πολλές χιλιάδες από αυτούς πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Η περίοδος αυτή αποτελεί το μεγαλύτερο σταθμό για την

⁸⁷ Αντώνης Ρωσσίδης, *Κομοτηνή*, Θρακική Επετηρίδα, τόμος 3, Μ.Ο.Κ., Κομοτηνή 1982

⁸⁸ Αλέκα Γερόλυμπου, Νίκος Καλογήρου, Κωστής Χατζημιχάλης, *Βορειοελλαδίτικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου*, Υπουργείο Βιομηχανίας, Έρευνας & Τεχνολογίας, Τόμος Β, Σεπτέμβριος 1988

⁸⁹ Ευστράτιος Ι. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1984

παρουσία Τούρκων στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης όχι ως πολεμαρχών και στρατού, αλλά ως εποίκων που μαζί με όλη τους την οικογένεια εγκαθίστανται στο χώρο. Στους εποίκους που έφταναν στις περιοχές και εγκαθίσταντο μεμονωμένα ή συλλογικά, παραχωρούνται τμήματα στα πεδινά όπου ξεκινούν και μένουν μόνιμα. Μετά την άλωση της πόλης το 1453 τα εύφορα θρακικά εδάφη προσέλκυσαν για άλλη μια φορά πλήθος Τούρκων με αποτέλεσμα οι ελληνόφωνοι κάτοικοί τους να περιοριστούν στις πόλεις και τα άγονα ημιορεινά τμήματα. Λέγεται πως ακόμη και σήμερα ένα μέρος των τουρκογενών που ζουν στα πεδινά αποτελούν τρόπο τινά απογόνους εκείνων που μετανάστευσαν στη Θράκη την περίοδο αυτή.⁹⁰

Για την πόλη της Κομοτηνής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας μας δίνουν πληροφορίες κυρίως οι ξένοι περιηγητές που επισκέφτηκαν τη Γκιουμουλτζίνα ταξιδεύοντας από και προς την Κωνσταντινούπολη. Ο τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί⁹¹ που επισκέφτηκε την πόλη το 1640 μας δίνει πληροφορίες για τη ζωή και τη λειτουργία της πόλης. Αναφέρει μεταξύ άλλων: «*πρόκειται για μια αμιγώς οθωμανική πόλη, η οποία διακρίνεται σε 16 συνοικίες- μαχαλάδες και έχει 4000 σπίτια που βρίσκονται μέσα σε αμπελώνες... Η πόλη διαθέτει 16 τεμένη, 5 εκπαιδευτήρια, επτά νηπιαγωγεία, μοναστήρια δερβισίων, δύο φιλανθρωπικούς ξενώνες, δυο λουτρά. Υπάρχουν 17 εμπορικές στοές, 10 από τις οποίες χρησιμοποιούνται ως κατοικίες για τους άγαμους έμπορους. Υπάρχουν 400 εμπορικά καταστήματα που συγκεντρώνουν όλες τις ειδικότητες των τεχνικών και μια φορά τη βδομάδα λειτουργεί λαϊκό παζάρι.... οι πεδιάδες παράγουν άφθονα προϊόντα και κυρίως σιτηρά... Την πόλη διασχίζουν οι ποταμοί Σικιαρλή- Τσάι και Καλφά Τσάι με άφθονο φρέσκο νερό και οι κάτοικοι για τη διευκόλυνση τους έχουν δημιουργήσει 5 ξύλινα γεφυράκια κατά μήκος αυτών... Στη Γκιουμουλτζίνα υπάρχει και μια μεγάλη κοινότητα Αθίγγανων... Το μικρό φρούριο κατοικείται μόνο από Εβραίους... το μισό τουλάχιστον αποτελείται από χάνια που χρησιμοποιούνται από τους περαστικούς σαν ξενοδοχεία, τα χάνια είναι 17... και ένα μέρος αυτού αποτελεί πλατεία. Η κεντρική πύλη του βρίσκεται στη ΝΔ πλευρά του κάστρου και απέξω ακριβώς ήταν η πλατεία της αγοράς». Από τα 1800 περίπου η Γκιουμουλτζίνα είχε εξελιχθεί σε ένα περιφερειακής σημασίας εμπορικό κέντρο πάνω στην Εγνατία οδό. Λειτουργούν πολλά σχολεία, οι εμπορευόμενοι γίνονται φορείς του διαφωτισμού στη Θράκη. Ο αστικός πληθυσμός αποκτά νεωτεριστικές αντιλήψεις, η θέση της γυναίκας βελτιώνεται, γενικά η ζωή γίνεται περισσότερο*

⁹⁰ Ακριτίδου Δήμητρα, *Μουσουλμανική Μειονότητα*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004

⁹¹ Ιωάννης Σιγούρος, «*Νομός Ροδόπης: Ιστορία, Αρχαιολογία, Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Πολιτισμός*», Ε.Π.Ε.Κ., Αρχείο Εκδόσεων, Κομοτηνή 1997

«ευρωπαϊκή⁹²». Από αυτήν την εποχή η πόλη έχει αρχίσει να διαμορφώνει τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της. Σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή E. D. Clarke και τη δική του μαρτυρία, στην Γκιουμουλτζίνα το 1801 κατοικούν Αρμένιοι⁹³, Έλληνες, Οθωμανοί και Εβραίοι.⁹⁴ Η πλειοψηφία των σπιτιών, 1000 συνολικά σύμφωνα με τον συγκεκριμένο περιηγητή, ανήκει σε Οθωμανούς (525 σπίτια), 400 σε Έλληνες, 60 σε Εβραίους και 15 σε Αρμένιους.⁹⁵

- **Η άνθηση της Κομοτηνής κατά την επαναστατική περίοδο και ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878: 1ο μεταναστευτικό κύμα μουσουλμάνων από τη Βουλγαρία στην πεδινή Ροδόπη.**

Το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης βρίσκει ολόκληρη τη Θράκη σε άνθηση. Ωστόσο, η διαφορά πόλης- υπαίθρου είναι έντονη όσον αφορά στο ελληνικό στοιχείο. Υπάρχει καταδυνάστευση των Ελλήνων στις αγροτικές περιοχές από τα άσχημα φορολογικά μέτρα και τη διόγκωση του φαινομένου των βίαιων εξισλαμισμών. Αντίθετα, παρατηρείται οικονομική, κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων στα αστικά κέντρα. Η οικονομική και διοικητική σημασία της Κομοτηνής ήταν πλέον μεγάλη. Απόδημοι Κομοτηναίοι ευεργέτες κτίζουν στην πόλη σχολεία και ευαγή ιδρύματα και Κομοτηναίοι έμποροι που ταξιδεύουν για τις δουλειές τους στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, έρχονται σε επαφή με τους Έλληνες που ζουν εκεί, βλέπουν τα σπίτια τους και επιστρέφοντας χτίζουν αρχοντικά αλλάζοντας τη μορφή των χριστιανικών γειτονιών της πόλης. Τα αστικά μέγαρα και τα αρχοντόσπιτα που ξεπροβάλλουν μαρτυρούν την ακμή της πόλης την περίοδο εκείνη. Ο ελληνισμός κρατούσε στα χέρια του τα περισσότερα επαγγέλματα, το εμπόριο και τη μικρή βιομηχανία της εποχής. Το κλίμα αυτό ευνόησε ώστε πολλοί από τους Θράκες να μνηθούν στη Φιλική Εταιρεία, που με διάφορους απεσταλμένους μύουσε συνήθως τους μητροπολίτες, τους δημογέροντες και τους πρωτομάστορες των συντεχνιών. Στην Κομοτηνή, που ο ελληνισμός κρατούσε στα χέρια του το εμπόριο, οι συντεχνιακές αυτές

⁹² Θανάσης Μουσόπουλος, *Συνοπτική ιστορία θρακικής λογοτεχνίας*, Θρακική Επετηρίδα, τόμος 3, Μ.Ο.Κ., Κομοτηνή 1982, σελ 175-205

⁹³ Για την παρουσία των Αρμενίων στην Κομοτηνή, με βάση τις επιγραφές που υπάρχουν στα μνημεία των δύο παλιών νεκροταφείων της, υπολογίζεται ως πρώτος χρόνος εμφάνισης και παρουσίας τους στην πόλη το 1800. Οι πιο πολλοί Αρμένιοι της Κομοτηνής ήταν έμποροι μεταξιού, καπνού, βαμβακιού αλλά και χρυσοχόοι. Πολλοί από αυτούς έγιναν κρατικοί υπάλληλοι. Κατοικούσαν συγκεντρωμένοι στο ανατολικό τμήμα της πόλης και είχαν σχολείο και εκκλησία (βλ. κεφ. 4.5)

⁹⁴ Η κοινότητα των Εβραίων βρισκόταν ανάμεσα στα τείχη του Βυζαντινού Φρουρίου και η συνοικία ονομαζόταν Εβραγιά. Στα μέσα του 19ου αιώνα εγκαταστάθηκαν στην πόλη πολλοί Εβραίοι μετανάστες από την Αδριανούπολη και την Θεσσαλονίκη. πηγή: Θωμάς Σταμούλης, «Ακολουθώντας τα χνάρια των Εβραίων της Κομοτηνής», Εφημερίδα Παρατηρητής, 5.10.2011 <https://www.paratiritis-news.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 11.11.2011 [νεκρός σύνδεσμος]

⁹⁵ Ρωσσίδης, Κομοτηνή, ό.π. σελ 217- 223

οργανώσεις ήταν ισχυρότατες και τα μέλη τους μπορούσαν μυστικά και εύκολα να μνηθούν στη Φιλική Εταιρεία ή στις άλλες οργανώσεις που απέβλεπαν στη σωτηρία του γένους⁹⁶.

Τα γεγονότα όμως που χαρακτηρίζουν την ιστορία της επαναστατημένης Ελλάδας έχουν στη Θράκη μια άλλη διάσταση εξαιτίας της γενικότερης πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στα Βαλκάνια λόγω της εμφάνισης του πανσλαβισμού και της σχηματοποίησης των εθνικών ανταγωνισμών, αλλά και της ιδιαίτερης εθνολογικής σύστασης της ευρύτερης θρακικής ζώνης όπου συνυπάρχουν ελληνικοί, βουλγαρικοί, μουσουλμανικοί, εβραϊκοί και αρμένικοι πληθυσμοί (για περισσότερα βλ. Παράρτημα I παρούσας διατριβής). Το 1830 που επικυρώνεται η ίδρυση του ελληνικού κράτους με το πρωτόκολλο του Λονδίνου, το οποίο αναγνωρίζεται αργότερα και από την Πύλη με τη συνθήκη του Μαΐου του 1832, η Θράκη δεν περιλαμβάνεται στα όρια του νέου κράτους και παραμένει υπόδουλη συνεχίζοντας τους ηρωικούς αγώνες εναντίον των Τούρκων κατακτητών και των Βούλγαρων επιδρομέων, με σκοπό την ενσωμάτωσή της στον εθνικό κορμό. Το 1877-78 στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, στον οποίο νικούν οι Ρώσοι και καταλαμβάνουν την Αδριανούπολη, η Οθωμανική αυτοκρατορία χάνει εδάφη και δημιουργείται ένα μεγάλο κύμα μουσουλμάνων προσφύγων από τη νότια Βουλγαρία.⁹⁷ Το κύμα αυτό των μουσουλμάνων προσφύγων καταφτάνει στην Κομοτηνή όπου και εγκαθίστανται μαζί με αποτέλεσμα την ίδρυση νέων μουσουλμανικών συνοικιών στα βόρεια της πόλης. Την περίοδο αυτή με την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου (1878) έχουμε την πρώτη διάσπαση της ενιαίας Θράκης με την απόσπαση του βορείου τμήματος και την ίδρυση της Αυτόνομης Επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας.

- **1912 – 1913 : Βαλκανικοί Πόλεμοι. Ήττα της Τουρκίας. Βιαιοπραγίες σε βάρος των ντόπιων πληθυσμών από τη Βουλγαρία και μαζική φυγή χριστιανικών πληθυσμών από την περιοχή**

Οι δυο Βαλκανικοί Πόλεμοι συνέβαλλαν σε μια ακόμη αλλαγή των συνόρων στην περιοχή. Τον Οκτώβριο του 1912 η Βαλκανική Συμμαχία ανάμεσα στην Ελλάδα, Σερβία, Μαυροβούνιο και Βουλγαρία κηρύσσει τον πόλεμο στην Τουρκία και της επιτίθεται στις περιοχές των συνόρων της. Ο Πόλεμος αυτός οδήγησε στην ήττα της Τουρκίας και τον ορισμό των τουρκικών συνόρων στον Έβρο ποταμό (με τη συνθήκη του Λονδίνου στις

⁹⁶ Γιώργος Ξεπαπαδάκος, «ΘΡΑΚΕΣ», *Ρίζες Ελλήνων, Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας*, τεύχος 11, Πήγασος, Θεσσαλονίκη 2009

⁹⁷ Με τη ρωσική νίκη και την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου- η Βουλγαρία και η Ρουμανία γίνονται ανεξάρτητες χώρες.

17/5/1913), ενώ όλο το έδαφος δυτικά από τον Έβρο παραχωρείται στους συμμάχους. Η Ανατολική Θράκη και η Αδριανούπολη παραμένουν στην Τουρκία. Στη Συνθήκη δεν ορίζονταν όμως η διανομή των συμμαχικών εδαφών. Μετά την ήττα της Τουρκίας η περιοχή της Δυτικής Θράκης καταλήφθηκε αρχικά από τους Βούλγαρους, οι οποίοι άρχισαν να εφαρμόζουν μια πολιτική έντονων πιέσεων στους κατοίκους όλων των εθνικοτήτων της περιοχής με σκοπό των εκσλαβισμό τους. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού άρχισαν συστηματικές στρατηγικές εξόντωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Η κάτοικοι της Γκιουμουλτζίνας ακολουθούν τη ίδια τύχη με την υπόλοιπη Θράκη και η πόλη καταστρέφεται από τους Βούλγαρους.

Η στάση των Βουλγάρων ώθησε τους Έλληνες και τους Σέρβους σε πολεμικές ενέργειες εναντίον τους και στην κήρυξη του Β' Βαλκανικού πολέμου.⁹⁸ Η Βουλγαρία ηττάται από τα ελληνικά και τα σερβικά στρατεύματα και η Θράκη καταλαμβάνεται σχεδόν ολόκληρη από τους Έλληνες. Ο Ιούλιος του 1913 ήταν ένας ελπιδοφόρος μήνας για τους Έλληνες της Δυτικής Θράκης. Ο ελληνικός στόλος κατέλαβε την Καβάλα και την Αλεξανδρούπολη και ο στρατός τη Ξάνθη και την Κομοτηνή στις 14/7/1913, ημερομηνία η οποία τιμάται μέσα από την ονομασία πλατείας στην περιοχή της Εκτενεπόλ. Η ανεξαρτησία ήταν όμως πρόσκαιρη. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου που επισφραγίζει το τέλος των συγκρούσεων επιδικάζει την περιοχή της Δυτικής Θράκης στη Βουλγαρία, ορίζοντας τα σύνορα στον ποταμό Νέστο, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση τόσο των χριστιανών όσο και των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής. Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, εκδηλώθηκε στη Δυτική Θράκη επαναστατικό κίνημα εναντίον της βουλγαρικής κυριαρχίας. Στις 8 Αυγούστου του 1913 ιδρύθηκε η αυτόνομη Δημοκρατία της Γκιουμουλτζίνας ως αυτόνομο κράτος με την ισότιμη συμμετοχή χριστιανών και μουσουλμάνων κατοίκων. Όμως η διάρκεια ζωής της «Αυτόνομης Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας» ήταν μικρή, αφού η διμερής συνθήκη ειρήνης μεταξύ του Βασιλείου της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που συνομολογήθηκε στη Κωνσταντινούπολη στις 10 Οκτωβρίου 1913 αίρει και τα τελευταία εμπόδια για τη στρατιωτική κατάληψη της περιοχής από τους Βούλγαρους. Με τη συνθήκη αυτή η Βουλγαρία αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τη κυριαρχία του Σουλτάνου επί της ανατολικής Θράκης (ανατολικά του Έβρου), συμπεριλαμβανομένης της Αδριανούπολης, ενώ η Γκιουμουλτζίνα και η περιοχή της σημερινής ελληνικής Θράκης παραδίνεται στις 8 Οκτωβρίου του 1913 στο βουλγαρικό στρατό. Με την αναγκαστική αποχώρηση του

⁹⁸ Γιώργος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928*, τ.2ος, ΟΙΚΟΣ Ι. ΣΙΔΕΡΗ, Αθήναι 1945

ελληνικού στρατού από την περιοχή άρχισαν οι βιαιοπραγίες σε βάρος των Ελλήνων που προκάλεσαν μαζική φυγή του ελληνικού και του μουσουλμανικού στοιχείου προς τη Μακεδονία και τη Κωνσταντινούπολη.

- **1913-1919: Προσάρτηση της Θράκης στη Βουλγαρία. Συνέπειες βαλκανικών πολέμων και 2ο μεταναστευτικό κύμα μουσουλμάνων από τη Βουλγαρία στην πεδινή Ροδόπη.**

Το διάστημα 1913-1919 μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων και καθ' όλη τη διάρκεια της προσάρτησης της περιοχής στη Βουλγαρία, συνεχίζεται η προσχώρηση μουσουλμάνων από τη νότια Βουλγαρία προς την πεδινή Ροδόπη και την Κομοτηνή ενισχύοντας το μουσουλμανικό στοιχείο, ενώ ο ελληνικός πληθυσμός που εκδιώκεται καταφεύγει κυρίως στη Θεσσαλονίκη⁹⁹. Γενικότερα, οι συνέπειες των Βαλκανικών πολέμων ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για τη Θράκη. Στη θέση ενός ενιαίου οικονομικού χώρου ξαφνικά μπήκαν σύνορα και επηρεάζεται έντονα η δομή του πληθυσμού που αρχίζει να μετακινείται μαζικά. Βρισκόμαστε βέβαια στην περίοδο μετά τον Β' Βαλκανικό πόλεμο που όλοι οι κάτοικοι των εδαφών της τέως Ευρωπαϊκής Τουρκίας αισθάνονται απειλούμενοι από τον αλυτρωτισμό των υπολοίπων εθνοτήτων και σε πολλές περιπτώσεις (κυρίως οι φτωχότεροι) ακολουθούν τα στρατεύματα του έθνους τους. Υπάρχουν φιλμ της εποχής που δείχνουν караβάνια Σέρβων, Βουλγάρων, Τούρκων ή Ελλήνων προσφύγων να ακολουθούν τα αντίστοιχα στρατεύματα μέχρι να ορισθούν τα τελικά σύνορα.¹⁰⁰

- **1920: ενσωμάτωση της Θράκης με την Ελλάδα. Η Κομοτηνή ορίζεται πρωτεύουσα του Νομού Ροδόπης, επιστροφή ελληνικού πληθυσμού στην πόλη**

Το τέλος του Α' Παγκόσμιου πολέμου (1914-1918) βρίσκει την Τουρκία ηττημένη. Η Ελλάδα διεκδικεί ξανά όλη τη Θράκη. Το 1919-1920 οι συμμαχικές δυνάμεις επέβαλαν στη Θράκη καθεστώς διασυμμαχικής διοίκησης και ιδρύεται το κρατίδιο της Διασυμμαχικής Θράκης υπό τον στρατηγό Charpy και την Αντάντ και η Κομοτηνή (Γκιουμουλτζίνα), γίνεται η έδρα της Διοίκησης. Επίσημη γλώσσα του κρατιδίου ορίζεται η Γαλλική. Όταν ιδρύθηκε το κρατίδιο της Διασυμμαχικής Θράκης, ο ελληνικός πληθυσμός που είχε φύγει κατά την

⁹⁹ πηγή: Κατσιμίγας Κώστας «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», ό.π.

¹⁰⁰ «Βαλκανικοί Πόλεμοι», Βικιπαίδεια η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CE%B9, ημερομηνία ανάκτησης 4.10.2017

προηγούμενη περίοδο της βουλγαρικής κατοχής, επέστρεψε στην πόλη. Στις 14 Μαΐου 1920, ο Ελληνικός Στρατός διατάσσεται να αναλάβει εξ ονόματος των συμμάχων την κατάληψη και διοίκηση της Δυτικής Θράκης, αντικαθιστώντας τα Γαλλικά στρατεύματα. Τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου, με τη Συνθήκη του Νεϊγύ και των Σεβρών, η Θράκη προσαρτάται οριστικά στην Ελλάδα. Με την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, η Γκιουμουλτζίνα αλλάζει το όνομα σε Κομοτηνή και ορίζεται πρωτεύουσα του Νομού Ροδόπης έχουσα στη δικαιοδοσία της τις επαρχίες Κομοτηνής, Σαπών και Ξάνθης. Ο Νομός Ροδόπης υπάγεται την περίοδο αυτή στη Γενική Διοίκηση Θράκης με έδρα την Αδριανούπολη.

- **1923: Συνθήκη της Λωζάνης. Μεταφορά Γενικής Διοίκησης Θράκης από την Αδριανούπολη στην Κομοτηνή. Ανταλλαγή πληθυσμών με Τουρκία.**

Μετά το 1922 και τη Μικρασιατική καταστροφή η πόλη της Κομοτηνής δέχθηκε χιλιάδες πρόσφυγες από τον Πόντο, τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία.¹⁰¹ Η ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 προσθέτει νέες συνοικίες στην Κομοτηνή με τους χιλιάδες πρόσφυγες να εγκαθίστανται σε απαλλοτριωμένες γεωργικές εκτάσεις στις νότιες παρυφές της τότε πόλης. Η έλευση των μετακινηθέντων βάσει της συνθήκης της Λωζάνης οδήγησε στην επέκταση της δόμησης νοτιοδυτικά, παράλληλα με την κοίτη του ποταμού Βοσβόζη και την οδό προς την Ξάνθη. Αντίστοιχη επέκταση υπήρξε και με νοτιοανατολική κατεύθυνση, παράλληλα με το δρόμο προς την Αλεξανδρούπολη.

Η Κομοτηνή το 1920 που ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος είχε 21.294 κατοίκους και καταλάμβανε έκταση ίση με είκοσι εκτάρια, διατηρώντας πυκνότητα πληθυσμού ίση με 177 κατοίκους ανά εκτάριο¹⁰². Τρία χρόνια αργότερα, λίγο πριν υπογραφεί η συνθήκη της Λωζάνης και ενώ είχαν ήδη ξεκινήσει οι ανταλλαγές πληθυσμών που προέβλεπε, έγινε επίσημη ελληνική στατιστική απογραφή (7 Ιουνίου 1923) όπου καταγράφηκαν 30.989 κάτοικοι από τους οποίους οι 15.810 ήταν Έλληνες (6.115 Έλληνες παλαιοί κάτοικοι και 9.695 Έλληνες πρόσφυγες), οι 12.843 μουσουλμάνοι, οι 1.183

¹⁰¹ πηγή: επίσημος ιστότοπος Δήμου Κομοτηνής, «Διοίκηση και Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση», <http://www.komotini.gr/dioikisi-kai-ilektroniki-diakivernisi/o-dimos-komotinis.>, ημερομηνία ανάκτησης 22.7. 2017

¹⁰² πηγή: επίσημος ιστότοπος Δήμου Κομοτηνής, «Δομημένο Αστικό Περιβάλλον», <https://www.komotini.gr/domimeno-astiko-perivalon/poleodomiki-organosi> , ημερομηνία ανάκτησης 4.10.2017

Αρμένιοι, οι 1.112 Εβραίοι και οι 41 Κιρκάσιοι¹⁰³. Το 1923 γίνεται και η μεταφορά της Γενικής Διοίκησης Θράκης από την Αδριανούπολη στην Κομοτηνή. Το 1928 ο πληθυσμός συνεχίζει να αυξάνεται και φτάνει στις 31.551, η έκταση της πόλης φτάνει τα 180 εκτάρια, μειώνοντας την πληθυσμιακή πυκνότητα στους 100 κατοίκους ανά εκτάριο¹⁰⁴.

- **1924 – 1925 Ανταλλαγή πληθυσμών με Βουλγαρία.**

Το 1924 βρίσκει στην Κομοτηνή μόνιμα εγκατεστημένους έναν αριθμό ελλήνων και μουσουλμάνων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «ντόπιοι» αφού η παρουσία τους στο χώρο συνδέεται με την απαρχή της δημιουργίας της πόλης, εβραίους που εγκαταστάθηκαν στη Κομοτηνή μετά το 1600, Αρμένιους που εγκαταστάθηκαν μεταγενέστερα, μουσουλμάνους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην πόλη μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους, αλλά και χιλιάδες έλληνες πρόσφυγες που ήρθαν από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία με τις υποχρεωτικές ανταλλαγές της συνθήκης της Λωζάνης. Στους πληθυσμούς αυτούς έρχονται να προστεθούν πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία εξαιτίας των ανταλλαγών που συμφωνήθηκαν με τη Βουλγαρία τα έτη 1924 και 1925. Επομένως έχουμε ένα ιδιαίτερο πληθυσμιακό πάζλ ως προς την καταγωγή των κατοίκων της πόλης.¹⁰⁵

Η εγκατάσταση του μεγάλου κύματος προσφύγων που ξεκίνησε το 1923 με την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία και συνεχίστηκε με την ανταλλαγή πληθυσμών με τη Βουλγαρία το 1924-1925, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη της Κομοτηνής. Για την εγκατάσταση των προσφύγων κρίθηκε απαραίτητη η απαλλοτρίωση γεωργικών εκτάσεων στις παρυφές της τότε διαμορφωμένης πόλης και η χρήση εγκαταλελειμμένων μουσουλμανικών νεκροταφείων που περιέρχονται στο Ελληνικό Δημόσιο για τη δημιουργία κοινόχρηστων εκτάσεων όπως πάρκα και κοινωφελείς υποδομές, κυρίως σχολεία.¹⁰⁶

¹⁰³ Γεωργαντζής Α. Πέτρος, *Προξενικά Αρχεία Θράκης*, Δήμος Ξάνθης, Ξάνθη, 1998, σελ. Παράρτημα: Γενική Διοίκησης Θράκης - Πίναξ - Εμφαίων τας πόλεις και τα χωρία της Δυτικής Θράκης μετ' ενδείξεως του πληθυσμού αυτών ως και των εγκατασταθέντων εν αυτοίς πρόσφυγες - Γενικός Διοικητής Θράκης - 7 Ιουνίου 1923

¹⁰⁴ πηγή: επίσημος ιστότοπος Δήμου Κομοτηνής, «Δομημένο Αστικό Περιβάλλον», <https://www.komotini.gr/domimeno-astiko-perivalon/poleodomiki-organosi>, ημερομηνία ανάκτησης 4.10.2017

¹⁰⁵ πηγή: Κατσιμίγας Κώστας «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», ό.π.

¹⁰⁶ Στο ίδιο

- **1924: Ανακήρυξη 2^{ης} Ελληνικής Δημοκρατίας (Ελληνική Αβασίλευτη Δημοκρατία) και Ίδρυση Δήμου Κομοτηνής**

Με την ανακήρυξη της 2^{ης} Ελληνικής Δημοκρατίας¹⁰⁷ το έτος 1924 η Ελληνική Πολιτεία προβαίνει στην ίδρυση Δήμων, μεταξύ των οποίων και του Δήμου Κομοτηνής (ΦΕΚ 194/Α/14-7-1924). Στον Δήμο που θα ιδρυθεί, εκτός από την πόλη, περιλαμβάνονται και οι δορυφορικοί οικισμοί Μεγάλο και Μικρό Κρανοβούνιο, Παραδημή, Μεσοχώρι και Υφαντές με αποκλειστικά προσφυγικό πληθυσμό. Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της περιόδου αναδεικνύεται η υποδοχή των προσφύγων. Με την Κομοτηνή να αριθμεί πλέον γύρω στους 30.000 κατοίκους, η διοικητική ανασυγκρότηση και οι επεκτάσεις με την ίδρυση νέων γειτονιών για τους πρόσφυγες αποτελούν τις σταθερές συνιστώσες ενός «πολεοδομικού ανασχηματισμού» απόλυτα συνδεδεμένου με τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις και ιστορικές εξελίξεις της εποχής. Ο πολεοδομικός ιστός της πόλης μετασχηματίζεται δυναμικά με έναν τρόπο όμως που δεν ακολουθεί τη τυπολογία των πολεοδομικών παρεμβάσεων που εφαρμόστηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Ενώ για παράδειγμα μετά το 1912 στην υπόλοιπη Ελλάδα, με τις σταδιακές ενσωματώσεις περιοχών στον εθνικό κορμό, αυξήθηκαν οι κρατικές παρεμβάσεις στα αστικά κέντρα για τον «εξελληνισμό» του αστικού περιβάλλοντος μέσω έντονων πολεοδομικών παρεμβάσεων στις παραδοσιακές γειτονιές για την ομογενοποίηση του χώρου της πόλης,¹⁰⁸ στην Κομοτηνή η ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας έβαλε άλλους όρους στην ανάπτυξη και στο σχεδιασμό του χώρου, διατηρώντας τη φυσιογνωμία των γειτονιών της πόλης ως ημι-αυτόνομων εθνοπολιτισμικών γεωγραφικών ενοτήτων με διαφορετικά εθνοπολιτισμικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά.

Το 1932 η Ελληνική διοίκηση αναθέτει σε απότακτους αξιωματικούς του τσαρικού στρατού τη δημιουργία ρυμοτομικού σχεδίου. «*Το «σχέδιον ρυμοτομίας της πόλεως Κομοτηνής» που συνοδεύεται από αναλυτική τοπογράφηση σε κλίμακα 1:500 είναι ένα αρκετά επεξεργασμένο σχέδιο με ευρείες δενδροφυτεμένες λεωφόρους που διανοίγονται μέσα στον ιστορικό ιστό και εκλογίκευση των υφιστάμενων μικρότερων διαδρομών.*

¹⁰⁷ Δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία είναι ο όρος που χρησιμοποιείται από ορισμένες πηγές για να περιγράψει το πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας από το 1924 ως το 1935. Η δεύτερη Δημοκρατία ανακηρύχθηκε στις 25 Μαρτίου 1924, ως συνέπεια της ήττας της Ελλάδας από την Τουρκία στην εκστρατεία της Μικράς Ασίας, για την οποία κατηγορήθηκε ευρέως η βασιλική κυβέρνηση. Ωστόσο, σε κάποιες άλλες ιστορικές πηγές η περίοδος αυτή αναφέρεται ως Πρώτη Ελληνική Δημοκρατία πηγή: «Στοιχεία για την Ελλάδα - Συνοπτικό Χρονολόγιο Ελληνικής Ιστορίας», Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών, <http://www.nis.gr/portal/page/portal/NIS/TimeTable/PresentTimes> , ημερομηνία ανάκτησης 18.7.2017

¹⁰⁸ Γερόλυμπου, Καλογήρου, Χατζημιχάλης, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση.*, ό.π., σελ 47-52

Το κάστρο «απελευθερώνεται» από τα νεώτερα κτίσματα και διαμορφώνεται με φυτεύσεις γύρω από το κτίριο του δημαρχείου. Ευρύτατος χώρος πρασίνου με ελεύθερες χαράξεις διαμορφώνεται στα βορειοδυτικά της πόλης ενώ άλλοι μικρότεροι εντάσσονται στο εσωτερικό του αστικού ιστού. Διακρίνονται στα δυτικά του σχεδίου οι νέες επεκτάσεις με ορθογωνικό σύστημα¹⁰⁹». Το ρυμοτομικό σχέδιο ακολούθησε την τότε κυρίαρχη άποψη του Γερμανικού ορθολογισμού. Ωστόσο, το σχέδιο αφορούσε κυρίως τις νεόδμητες προσφυγικές συνοικίες που κτίστηκαν για να υποδεχθούν τους υπό ανταλλαγή πληθυσμούς. Η εφαρμογή του δε συναντούσε κάποιο πρόβλημα στις συνοικίες αυτές, που παρά τους στενούς δρόμους και την έλλειψη χώρων για κοινόχρηστες και κοινωφελής χρήσεις, είχε ακολουθηθεί υποδάμειο σύστημα. Στις μουσουλμανικές όμως συνοικίες η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική, γιατί το νέο σχέδιο προέβλεπε μια ρυμοτομία εντελώς διαφορετική από τον υφιστάμενο δαιδαλώδη πολεοδομικό ιστό,¹¹⁰ με αποτέλεσμα τα παλιά τμήματα του αστικού χώρου και ιδιαίτερα οι μουσουλμανικές συνοικίες να μείνουν ανέπαφα καθώς δημιουργήθηκαν σωρεία δυσκολιών και καθυστερήσεων στην εφαρμογή του και οι απαραίτητες απαλλοτριώσεις προσέκρουαν στις τοπικές αντιδράσεις της κοινότητας.

Το 1938, προστίθεται στο δήμο Κομοτηνής και ο οικισμός Ήφαιστος στα δυτικά της πόλης που κατοικείται αποκλειστικά από αθίγγανους που μετακινήθηκαν από κεντρικό σημείο προκειμένου να κατασκευαστούν έργα κοινής ωφέλειας.¹¹¹

- **1939 – 1945: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Βουλγαρική κατοχή και προσάρτηση. Μετανάστευση Ελλήνων προς γερμανοκρατούμενες περιοχές. Εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης.**

Η κήρυξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1939 βάζει το τέλος της ελληνικής διοίκησης στη Δυτική Θράκη. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία εισβάλλει στην Ελλάδα και τον Απρίλιο του 1941 την καταλαμβάνει μαζί με τα γερμανικά στρατεύματα και τη βοήθεια από τη Βουλγαρία. Σε αντάλλαγμα της βοήθειας αυτής ολόκληρη η Δ. Θράκη και η Ανατολική Μακεδονία εντάσσονται σε βουλγαρική διοίκηση και η σύνθεση του πληθυσμού στην περιοχή αλλάζει για μια ακόμη φορά. Μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού που έχει υποφέρει ήδη πολλά από τους Βούλγαρους στο παρελθόν, επιλέγει να εγκαταλείψει

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ 45

¹¹⁰ Κατσιμίγας Κώστας «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», ό.π.

¹¹¹ Ζεγκίνης Χ. Ευστράτιος, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 58

την περιοχή της Θράκης. Αυτά τα γεγονότα είχαν αντίκτυπο και στην πόλη της Κομοτηνής, καθώς πολλοί από τους κατοίκους της έγιναν πάλι πρόσφυγες, οι περισσότεροι από τους οποίους επέστρεψαν ωστόσο μετά το τέλος του πολέμου.¹¹² Το Μάρτιο του 1943, ολόκληρος ο εβραϊκός πληθυσμός συνελήφθη και οδηγήθηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Πολωνία, όπου και εξοντώθηκε. Ο αρμενικός πληθυσμός ελαττώθηκε δραματικά με αποτέλεσμα από τη δεκαετία του 1950 και μετά να αριθμεί λιγότερα από 150 άτομα.¹¹³

- **1967 – 1974 Δικτατορία 21ης Απριλίου, επιχωμάτωση του χειμάρρου Μπουκλουτζά και μια σειρά από μέτρα και πολιτικές που επηρέασαν την εξέλιξη της πόλης**

Την περίοδο της Δικτατορίας 1967- 1974 έγιναν αρκετά δημόσια κτίρια (Νομαρχία, Δημαρχείο, Νοσοκομείο) και ορισμένες σημαντικές διανοίξεις δρόμων στο κέντρο (Μακεδονίας, Θησέως κλπ). Η κυριότερη όμως παρέμβαση στην πόλη που έγινε αυτήν την περίοδο ήταν η επιχωμάτωση του χειμάρρου Μπουκλουτζά παραπόταμου του Βοσβόζη, που είχε προκαλέσει καταστροφικές πλημμύρες στην Κομοτηνή τα έτη 1959 και 1960. Οι δύο μεγαλύτεροι κλάδοι του Βοσβόζη, ο Μπουκλουτζάς και ο Τρελοχειμάρρος, διαπερνούν την Κομοτηνή από δυτικά και ανατολικά, αντίστοιχα. Παλαιότερα, έως τη δεκαετία του 1960, ο Βοσβόζης περνούσε από τη συνοικία Ποσπός (στη Νέα Μοσυνούπολη) και αφού διέσχιζε το κέντρο της πόλης κατέληγε στο Μεσοχώρι. Ένα μεγάλο πρόβλημα του ποταμού ήταν η εκτεταμένη ρύπανση από απόβλητα και σκουπίδια που κατέληγαν στον ποταμό από τους δεκάδες παράνομους σκουπιδότοπους που έχουν αναπτυχθεί στις όχθες του.¹¹⁴ Τη δεκαετία του 1970, κυρίως λόγω των συχνών πλημμυρών του, η κοίτη του ποταμού άλλαξε, τμήμα του ποταμού υπογειώθηκε και εκτράπηκε στη σημερινή του κοίτη που χωρίζει την Κομοτηνή από το προάστιο του Ήφαιστου και η παλιά κοίτη μετατράπηκε σε μια από τις κύριες οδικές αρτηρίες, την οδό Ορφέως.

Το 1967 βρίσκονται ήδη σε εφαρμογή τα περιοριστικά μέτρα κατά της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης¹¹⁵ που έμειναν ενεργά μέχρι την επίσημη άρση

¹¹² Ρωσσίδης, Κομοτηνή, ό.π. σελ 217- 223

¹¹³ Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, Τζένη Κασαλιάν, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (επιμ.), Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, Κομοτηνή 2009, σελ. 52

¹¹⁴ «Κομοτηνή», Μπουκλουτζάς στα τουρκικά Boklu çay - Βρομισμένο ποτάμι, Βικιπαίδεια <https://el.wikipedia.org/wiki/Κομοτηνή>, ημερομηνία ανάκτησης 4.10.2017

¹¹⁵ Η υιοθέτηση των διαβόητων «κατασταλτικών μέτρων» (ή και «διοικητικών ενοχλήσεων») σε βάρος της μειονότητας και η δρομολόγηση ενός πολυδάπανου προγράμματος εξαγοράς των μουσουλμανικών

τους το 1992 με την αρχή της ισονομίας και ισοπολιτείας. Αξίζει να σημειωθεί πως την περίοδο 1967-1992 ελάχιστες οικοδομικές άδειες είχαν χορηγηθεί σε μουσουλμάνους.

- **Δεκαετία 1970: σημαντικές εξελίξεις που επηρέασαν την πολεοδομική ανάπτυξη της περιοχής**

Από τη δεκαετία του 1970 αρχίζει μια συστηματική αυθαίρετη δόμηση ανατολικά της πόλης από εσωτερικούς μετανάστες ορεισίβιους μουσουλμάνους. Είναι η εποχή που η πόλη αρχίζει και χρειάζεται εργάτες και οι γεωργοί του ορεινού όγκου αστικοποιούνται με σκοπό την ανεύρεση εργασίας.

Το 1973 ιδρύεται το Δημοκρίτειο πανεπιστήμιο¹¹⁶ (το οποίο ενισχύεται σταδιακά με τη συνεχή προσθήκη Πανεπιστημιακών σχολών).

Το 1978 ιδρύεται η ΒΙΠΕ Κομοτηνής με σκοπό την οικονομική και αναπτυξιακή ενίσχυση της περιοχής. Την περίοδο αυτή επιχειρείται η τόνωση της βιομηχανίας με αναπτυξιακούς νόμους που οδήγησαν στην παρουσία στην οικονομία της πόλης μεγάλων

γαιών από χριστιανούς «ημετέρους», ξεκίνησε να εφαρμόζεται σταδιακά από το 1965-66, από ένα σκιάδες κέντρο, το «Συντονιστικό Συμβούλιο Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης (ΣΣΘ)», το οποίο συστήθηκε εν κρυπτώ και δρούσε έξω από κάθε κοινοβουλευτικό ή άλλο δημόσιο έλεγχο. Στην αρχική του μορφή το ΣΣΘ συστάθηκε τον Σεπτέμβριο του 1959 με πρωτοβουλία του τότε υπουργού εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ. Η λειτουργία του συνεχίστηκε χωρίς ουσιώδεις διαφοροποιήσεις, στα χρόνια της Ένωσης Κέντρου, της Αποστασίας και της χούντας- ώσπου, τον Φεβρουάριο του 1969, οι αρμοδιότητές του πέρασαν απευθείας στον Υπουργό Βορείου Ελλάδας, βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Το μακεδονικό της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ 67-69

¹¹⁶ Το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Δ.Π.Θ.) ιδρύθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα αριθμ. 87 της 27ης Ιουλίου 1973 και ξεκίνησε τη λειτουργία του το ακαδημαϊκό έτος 1974-1975 με την εισαγωγή φοιτητών στα Τμήματα των Πολιτικών Μηχανικών στην Ξάνθη και της Νομικής στην Κομοτηνή. Το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλύτερων Πανεπιστημίων της χώρας από άποψη ενεργού φοιτητικού πληθυσμού. Το Δ.Π.Θ. αναπτυγμένο γεωγραφικά σε όλη τη Θράκη, με 8 Σχολές, 20 Τμήματα, και πλειάδα Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών, με φοιτητικό πληθυσμό περίπου 29.000 (προπτυχιακοί φοιτητές, μεταπτυχιακοί φοιτητές και υποψήφιοι διδάκτορες) και με ερευνητικό και διδακτικό προσωπικό που ξεπερνά τα 700 άτομα συνεχίζει να αποτελεί το μοναδικό πανεπιστημιακό ίδρυμα στην Περιφέρεια της Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης. Το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης υπήρξε από την ίδρυσή του, το πρώτο ελληνικό περιφερειακό πολυεδρικό πανεπιστήμιο, η αναγκαιότητα του οποίου δεν αφορούσε αποκλειστικά εκπαιδευτικούς στόχους. Η λειτουργία του μέσα από την πολυεδρικότητά του αρχικά στις πόλεις Ξάνθη και Κομοτηνή και στη συνέχεια σε Αλεξανδρούπολη και Ορεστιάδα, πλέον της εκπαιδευτικής και ερευνητικής του δραστηριότητας, απετέλεσε ουσιαστική παρέμβαση στην οικονομική ανάπτυξη της Περιφέρειας της Θράκης. Στην Κομοτηνή, το πανεπιστήμιο στεγάζεται στην Πανεπιστημιούπολη που βρίσκεται σε απόσταση πέντε χιλιομέτρων από το κέντρο της πόλης της Κομοτηνής και εκτείνεται σε έκταση 2.985.000 m². Κάποιες σχολές στεγάζονται στο κέντρο της πόλης.

Πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα ΔΠΘ
<https://duth.gr/%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CE%BC%CE%B9%CE%BF/%CE%A4%CE%BF%CE%8A%CE%B4%CF%81%CF%85%CE%BC%CE%AC-%CE%BC%CE%B1%CF%82>, ημερομηνία ανάκτησης_ 10.11.2018

μονάδων (ΔΕΗ, SHELMAN, DIAXON, FANCO, ΚΛΩΣΤΗΡΙΑ κλπ.). Η ΒΙ.ΠΕ.¹¹⁷ 10 χιλ. ανατολικά της πόλης απορρόφησε ολόκληρη την οχλούσα βιομηχανία με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν οχλούσες χρήσεις κοντά ή μέσα στην πόλη.¹¹⁸

- **1980: Υποδοχή παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση.**

Στο πλαίσιο της πολιτικής ενίσχυσης του χριστιανικού στοιχείου, επιλέγεται η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην περιοχή της Θράκης. Για το λόγο αυτό το 1979 το Ελληνικό Δημόσιο απαλλοτριώνει στην Κομοτηνή 1200 στρέμματα σε περιοχή γης υψηλής παραγωγικότητας (λαχανόκηποι) προκειμένου να γίνει Ζώνη Ενεργού Πολεοδομίας, για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Η έκταση παραχωρείται στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ,¹¹⁹ θυγατρική εταιρεία της τότε Κτηματικής Τράπεζας, για να πραγματοποιήσει το έργο. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εγκαταστάθηκαν στη Κομοτηνή οι ομογενείς από τις Δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η συνοικία που δημιουργήθηκε δυτικά της πόλης για την εγκατάσταση των παλιννοστούντων πήρε το όνομα Νέα Μοσνούπολη. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές του '90 που κτίστηκε, αποτέλεσε έναν από τους πρότυπους οικισμούς κατοικιών μαζικής κατασκευής. Η απαλλοτριωμένη περιοχή κτίστηκε κατά ένα μέρος από την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ και η υπόλοιπη πουλιέται ή πουλήθηκε ως οικόπεδα.¹²⁰ Τα τελευταία

¹¹⁷ Στην ΒΙ.ΠΕ. την δεκαετία του 1980 εργαζόταν γύρω στα 5.500-6.000 άτομα, με καταγεγραμμένα 114 εργοστάσια. Κι αν λογαριάσουμε τις παράπλευρες εργασίες, τους ελεύθερους επαγγελματίες οι οποίοι θεωρούνται εξωτερικοί συνεργάτες τότε θα πρέπει να αυξήσουμε το νούμερο αυτό κατά 50%. Φυσικά η απασχόληση τους δεν ήταν σε καθημερινή βάση, τα εισοδήματα όμως που είχαν από τις επιχειρήσεις της ΒΙ.ΠΕ. ενίσχυαν την οικονομία της πόλης. Στην δεκαετία του 2000 τα καταγεγραμμένα εργοστάσια ήταν γύρω στα 83 και τα ενεργά περίπου στα 33. Αν υπολογίσουμε μέσο όρο εργαζομένων 30 ανά επιχείρηση φθάσαμε στους 990 εργαζόμενους πλέον τους 600 του ομίλου της FANCO, όλοι μαζί 1590. Τρομακτική διαφορά αριθμών από την δεκαετία του 1980. Το 2014 άρχισαν τα προβλήματα στην SHELMAN με 170 εργαζόμενους. Πριν από αυτήν, το 2009, έκλεισαν τα ΟΞΥΜΑΧΑ ΘΡΑΚΗΣ, με περίπου 180 εργαζόμενους., Πηγή: «Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΒΙ.ΠΕ. Κομοτηνής: Το χθες και το σήμερα», xronos.gr, 01.09.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/vipe-komotinis-hthes-kai-simera>, ημερομηνία ανάκτησης 1.3.2022

¹¹⁸ Πρόβλημα αποτελεί μόνο το χονδρεμπόριο το οποίο εξυπηρετείται με διάσπαρτα κτίρια μέσα στην πόλη με ελάχιστες εξαιρέσεις., βλ. Κωνσταντίνος Κατσιμίγας, «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», Το blog του Κωνσταντίνου Κατσιμίγα <https://katsimigas.wordpress.com/%ce%a0%ce%bf%ce%bb%ce%b5%ce%bf%ce%b4%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae/>, ημερομηνία ανάκτησης 13.7. 2020

¹¹⁹ Η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ – “Εθνοκτηματική Α.Ε. Ενεργού Πολεοδομίας” – ιδρύθηκε ως θυγατρική εταιρεία της Κτηματικής Τράπεζας το 1973 και ήδη από το 1977 ανέλαβε δράση στην περιοχή της Θράκης. Αρχικά καθορίστηκαν τρεις ζώνες ενεργού πολεοδομίας (Ζ.Ε.Π.) στην Ξάνθη, την Κομοτηνή και τις Σάπες, η τελευταία από τις οποίες εγκαταλείφθηκε. Πηγή: «Ο νέος οικισμός της Εκτενεπόλ στην Ξάνθη», greekscapes αεροφωτογραφικός άτλαντας ελληνικών τοπίων, <http://www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/71-2009-07-31-10-08-08/215-ektenepol>, ημερομηνία ανάκτησης 2.3.2022

χρόνια στη Νέα Μοσυνούπολη (γνωστή κυρίως ως ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ από το όνομα της κατασκευάστριας εταιρείας) έχουν αναπτυχθεί εμπορικά κέντρα και πολυκαταστήματα (για περισσότερα βλ. κεφάλαιο 4.3).

- **1981 είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ και το 2003 είσοδος της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση.**

Η ένταξη της χώρας στην ΕΕ και στην Νομισματική Ένωση επηρέασε την αναπτυξιακή πολιτική της Ελλάδας, που στοχεύει πλέον στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας εφαρμόζοντας πολιτικές αναπτυξιακής ενίσχυσης των περιφερειακών περιοχών κυρίως μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης. Σε αυτό το πλαίσιο γίνονται μια σειρά από προσπάθειες για την ενίσχυση του περιφερειακού ρόλου της Κομοτηνής μέσα από την σταδιακή πραγματοποίηση αναπτυξιακών έργων, τα οποία προσδοκούσαν να αποτελέσουν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της περιοχής (πχ παρεμβάσεις ανάπλασης υποβαθμισμένων περιοχών και έργα οδικής τοπικής και υπερτοπικής υποδομής που αναβαθμίζουν το γεωστρατηγικό ρόλο της πόλης).

- **Διοικητική Μεταρρύθμιση 1998 (σχέδιο Καποδίστριας) και 2010 (Σχέδιο Καλλικράτης)**

Παράλληλα με τις ιστορικές εξελίξεις, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις αλλάζουν το μέγεθος της διοικητικής έκτασης της πόλης. Το 1998 (σχέδιο Καποδίστριας) στο Δήμο Κομοτηνής προσαρτήθηκαν οι Κοινότητες Θρυλορίου, Κοσμίου, Καρυδιάς, Πανδρόσου, Κάλχαντα και Γρατινής, με αποτέλεσμα ο Δήμος Κομοτηνής να αποκτά ορεινή περιοχή και έλεγχο των νερών που ύδρευαν την πόλη. Επίσης, αποκτά διοικητικά όρια με τη Βουλγαρία. Κατά την τελευταία διοικητική μεταρρύθμιση του 2010 (Σχέδιο Καλλικράτης) ο Δήμος Κομοτηνής συγχωνεύτηκε με τους Δήμους Αιγείρου και Νέου Σιδηροχωρίου, με αποτέλεσμα ο νέος πλέον Δήμος να φτάνει μέχρι τη θάλασσα και να έχει μέσα στα διοικητικά του όρια και εξαιρετικές παραλίες, τουριστικούς προορισμούς και ένα μεγάλο τμήμα του Εθνικού Πάρκου προστατευόμενων υδροβιοτόπων του συμπλέγματος λιμνοθαλασσών Βιστωνίδας, Ισμαρίδας και λοιπών λιμνοθαλασσών της Ροδόπης, γεγονός που ενισχύει τις δυνατότητες που έχει η πόλη για να αξιοποιήσει τη γεωφυσική και πολιτισμική της ποικιλία και να αποτελέσει αναπτυξιακό και διαπολιτισμικό κόμβο στα

Βαλκάνια, μετατρέποντας ουσιαστικά την ιστορική της πορεία σε αναπτυξιακό πλεονέκτημα με γεωστρατηγική προστιθέμενη αξία.

Κλείνοντας, αναφέρω ξανά ότι για μια πόλη σαν την Κομοτηνή η γνωριμία με την ιστορία της ευρύτερης περιοχής δεν θεωρείται απλώς μια συνηθισμένη πρακτική για τη μελέτη ενός τόπου, αλλά ένα απαραίτητο βήμα για την κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας της πόλης και της ιστορικά εδραιωμένης σχέσης κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας με τον αστικό χώρο. Για το λόγο αυτό, περισσότερα και αναλυτικότερα ιστορικά στοιχεία για την ιστορία της Θράκης παρατίθενται στο Παράρτημα Ι της παρούσας διατριβής. Καθώς όμως κάθε προσπάθεια αναφοράς στην ιστορία της περιοχής, όσο σύντομη και αν είναι, περιέχει αναπόφευκτα μια τεράστια ποικιλία στοιχείων που μαρτυρούν τις πολύπλοκες ιστορικές και πολιτικές διαδικασίες που επηρέασαν την ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής, ακολουθεί μια σύνοψη των βασικότερων στοιχείων που καθόρισαν τη σύγχρονη πολεοδομική και αναπτυξιακή εικόνα της πόλης:¹²¹

- ✓ Η Κομοτηνή είναι μια πόλη, της οποίας η πολυπολιτισμική φυσιογνωμία στηρίχτηκε στη συνύπαρξη χριστιανικών, μουσουλμανικών, βουλγαρικών, εβραϊκών, αρμενικών και αθιγγανικών πληθυσμών που συνυπήρχαν για αιώνες και στους οποίους προστέθηκαν σταδιακά και νέοι πληθυσμοί.
- ✓ Πρόκειται για μια πόλη με ιδιαίτερα πολεοδομικά χαρακτηριστικά, όπως π.χ. ο δαιδαλώδης πολεοδομικός ιστός που χαρακτηρίζει τις μουσουλμανικές γειτονιές με τις φτωχικές κατοικίες με τα ευτελή οικοδομικά υλικά και οι στενοί δρόμοι και το αυστηρό ιπποδάμειο σύστημα με το οποίο κτίστηκαν οι προσφυγικές γειτονιές τη δεκαετία του 1920.
- ✓ Ο αρχικός αστικός πυρήνας ήταν το βυζαντινό φρούριο. Επί Τουρκοκρατίας η πόλη αναπτύχθηκε προς ανατολάς, παράλληλα με την κοίτη του ποταμού Μπουκλουτζά. Οι ιστορικές εξελίξεις που ακολούθησαν, οδήγησαν στην επέκταση της δόμησης νοτιοδυτικά, παράλληλα με την κοίτη του ποταμού Μπουκλουτζά και την οδό προς την Ξάνθη. Αντίστοιχη επέκταση υπήρξε και με νοτιοανατολική κατεύθυνση, παράλληλα με το δρόμο προς την Αλεξανδρούπολη. Από τη δεκαετία του '70 η συστηματική αυθαίρετη

¹²¹ Κωνσταντίνος Κατσιμίγας, «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», Το blog του Κωνσταντίνου Κατσιμίγα <https://katsimigas.wordpress.com/%ce%a0%ce%bf%ce%bb%ce%b5%ce%bf%ce%b4%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae/>, ημερομηνία ανάκτησης 13.7. 2020

δόμηση ανατολικά από εσωτερικούς μετανάστες ορεισίβιους μουσουλμάνους δημιούργησε νέες περιοχές επεκτάσεων, προσθέτοντας καινούργιες γειτονιές στον πολεοδομικό ιστό και επηρεάζοντας εκ νέου την πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης.

- ✓ Ο χείμαρρος Μπουκλουτζάς αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που καθόρισαν την ανάπτυξη της Κομοτηνής. Στις απαρχές της δημιουργίας της οι νέες γειτονιές αναπτύσσονταν παράλληλα με την κοίτη του που χώριζε την πόλη σε δυο τμήματα. Από το 1970 περνά εκτός του αστικού χώρου αποτελώντας ένα φυσικό «όριο» ανάμεσα στην πόλη και τον οικισμό του Ηφαίστου, ενώ η παλιά κοίτη μετατράπηκε σε μια από τις κύριες οδικές αρτηρίες, την οδό Ορφέως.
- ✓ Η ίδρυση της ΒΙΠΕ το 1978 και η δημιουργία Ζώνης Ενεργούς Πολεοδομίας (ΖΕΠ) το 1979 στα δυτικά της πόλης που χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση των παλιννοστούντων ομογενών, αποτελούν τις σημαντικότερες πολεοδομικές παρεμβάσεις με άμεσες συνέπειες στην οργάνωση και στη λειτουργία της πόλης. Για τη δημιουργία της ΖΕΠ απαλλοτριώθηκε μια μεγάλη έκταση δυτικά της πόλης υπέρ της εταιρείας ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Η χωρητικότητα αυτής της επέκτασης του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου στην περιοχή της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ θα ληφθεί στη συνέχεια υπόψη στους υπολογισμούς για τις αναγκαίες επεκτάσεις του σχεδίου πόλεως Κομοτηνής.
- ✓ Η άρση των περιοριστικών μέτρων κατά της μειονότητας το 1992 επηρέασε την οικοδομική δραστηριότητα και κατ' επέκταση την ανάπτυξη της πόλης και αποτέλεσε την αρχή για την υιοθέτηση νέων όρων στην διαχείριση της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας.
- ✓ Η αύξηση του πληθυσμού της Κομοτηνής και η μεγάλη ζήτηση κατοικιών που προκλήθηκε λόγω του πανεπιστημίου (σε συνδυασμό με την ύπαρξη του στρατού και της Σχολής της Αστυνομίας που ιδρύθηκε το 1984), είναι στοιχεία που οδήγησαν σε έντονη οικοδομική δραστηριότητα επηρεάζοντας τον αστικό ιστό.
- ✓ Οι παρεμβάσεις ανάπλασης υποβαθμισμένων περιοχών και τα έργα οδικής τοπικής και υπερτοπικής υποδομής κυρίως μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, έρχονται να προστεθούν

στον κατάλογο των παρεμβάσεων που οδήγησαν στη σύγχρονη πόλη με τη μορφή που τη συναντάμε σήμερα.

- ✓ Τέλος, το ρυμοτομικό του 1933 που προέβλεπε στενούς δρόμους και διανοίξεις στις μουσουλμανικές γειτονιές, παρά την αδυναμία συνολικής εφαρμογής του, αποτελεί ακόμα και σήμερα τη βάση της οργανωμένης ανάπτυξης και πάνω του στηρίχθηκε ολόκληρη η οικοδομική δραστηριότητα της πόλης, αφού στην Κομοτηνή δεν εφαρμόστηκε ποτέ Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο (Γ.Π.Σ). Η έγκριση ενός Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου από την κυβέρνηση αποτελούσε διαχρονικό αίτημα των κατοίκων. Το Γ.Π.Σ Κομοτηνής εγκρίθηκε τελικά το Φεβρουάριο του 2012.

2.2. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ.

2.2.1 Γεωγραφική Θέση και Διοικητική διάρθρωση.

Η σύγχρονη πόλη της Κομοτηνής είναι έδρα του διευρυμένου Δήμου Κομοτηνής όπως αυτός διαμορφώθηκε το 2010 μετά την έναρξη ισχύος του προγράμματος Καλλικράτης. Ο Δήμος Κομοτηνής κατέχει νευραλγική θέση στον εθνικό γεωγραφικό χώρο και κομβική θέση στο ελληνικό γεωπολιτικό σύστημα ως συνοριακό κέντρο εθνικού και διεθνούς χαρακτήρα και κόμβος των στρατηγικών διευρωπαϊκών δικτύων της Εγνατίας και της καθέτου αρτηρίας προς Βουλγαρία (βλ. εικόνα 1).¹²² Αναπτύσσεται επί του γραμμικού άξονα των αστικών κέντρων της Περιφέρειας Αν. Μακεδονίας και Θράκης (Καβάλα, Δράμα, Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη) και βρίσκεται σε σχετικά μικρή απόσταση από τα σύνορα της χώρας με την Τουρκία.¹²³

Ως προς τη φυσική γεωγραφία της περιοχής, ο Δήμος Κομοτηνής έχει συνολική έκταση 644,934 τ.χλμ. και μορφολογικά κατανέμεται σε 50% πεδινό έδαφος, 20% ημιορεινό και 30% ορεινό. Το πεδινό τμήμα, με μηδενικές σχεδόν κλίσεις, εντοπίζεται στο κεντρικό και νότιο κομμάτι του δήμου και περιλαμβάνει την πεδιάδα της Κομοτηνής και φυσικούς βοσκοτόπους, οι ημιορεινές περιοχές εκτείνονται προς βορρά, σχεδόν παράλληλα με τα πεδινά τμήματα και μέχρι τις πλαγιές της οροσειράς της Ροδόπης ενώ το ορεινό αφορά στο βόρειο τμήμα και περιλαμβάνει τον ορεινό όγκο Ανατολικής Ροδόπης, ο οποίος αποτελεί το

¹²² Η εικόνα 1 αποτελεί τμήμα του χάρτη ΕΙΑ: Αξιολόγηση Οικιστικού Δικτύου εξοπλισμού και μεταφορών που βρίσκεται στην *ΜΕΛΕΤΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ & ΕΞΕΙΛΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ & ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ & ΘΡΑΚΗΣ*. Α' φάση, στάδιο Α2, ΑΘΗΝΑ, Ιούνιος 2013

¹²³ *Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019*, ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2015 – Η παρούσα μελέτη δεν έχει επικαιροποιηθεί / αναθεωρηθεί. Δεν αποτελεί νόμο του κράτους

φυσικό και διοικητικό ελληνο-βουλγαρικό σύνορο. Ο Δήμος διαθέτει παραθαλάσσιο μέτωπο στο νότιο τμήμα του, με μήκος περίπου 25χλμ και την ακτογραμμή να ξεκινά δυτικά, στα όρια του Δήμου Κομοτηνής με τον Δήμο Αβδήρων και να εκτείνεται έως τα διοικητικά όρια του Δήμου Μαρωνείας-Σαπών, Το συνεχές ανάπτυγμα των ακτών διακόπτεται σε ορισμένα σημεία από στόμια εισόδου της θάλασσας στο δυτικό παραλιακό μέτωπο κοντά στην παρακείμενη λίμνη Βιστωνίδα. Οι απολήξεις του χερσαίου χώρου στη θάλασσα είναι γενικά ομαλές.¹²⁴

¹²⁴ Επίσημη ιστοσελίδα Δήμου Κομοτηνής, <http://www.komotini.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 25.03.2022

Με την έναρξη ισχύος του νόμου 3852/2010 «Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης», η Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης (Νομός) διαιρέθηκε την 1-1-2011 σε 4 Οργανισμούς πρωτοβάθμιας αυτοδιοίκησης¹²⁵ (Δήμους):

- Δήμος Κομοτηνής, με έδρα την Κομοτηνή.
- Δήμος Μαρωνείας – Σαπών, με έδρα τις Σάπες.
- Δήμος Ιάσμου, με έδρα τον Ίασμο.
- Δήμος Αρριανών, με έδρα την Φιλλύρα.

Ο Δήμος Κομοτηνής είναι δήμος της περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και έχει έδρα την Κομοτηνή. Ο μόνιμος πληθυσμός του δήμου είναι 66.919 κάτοικοι σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού¹²⁶ του 2011. Με το Πρόγραμμα Καλλικράτης συνενώθηκαν σε αυτόν οι προηγούμενοι δήμοι Κομοτηνής, Αιγείρου και Νέου Σιδηροχωρίου που αποτελούν τις 3 «δημοτικές ενότητες», οι οποίες αντιστοιχούν στους 3 προηγούμενους Καποδιστριακούς δήμους. Κάθε δημοτική ενότητα διαιρείται σε «κοινότητες», οι οποίες αντιστοιχούν στα τοπικά διαμερίσματα των καταργηθέντων ΟΤΑ. Ο Δήμος Κομοτηνής διαθέτει περίπου πενήντα οικισμούς, ενώ έχει ως διοικητικό και αστικό κέντρο την πόλη της Κομοτηνής.

Η Κομοτηνή, εκτός από έδρα του Δήμου, είναι πρωτεύουσα της ΠΕ Ροδόπης, και έδρα της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, στην οποία ανήκει διοικητικά. Στο Περιφερειακό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΠΠΧΣΑΑ), ορίζεται ως *πρωτεύον εθνικός πόλος διαπεριφερειακής εμβέλειας, αποτελεί διοικητικό, ακαδημαϊκό, επιχειρηματικό, εμπορευματικό, εκθεσιακό και πολύπλευρο παραγωγικό κέντρο*, ρόλος που κατά το ΠΠΧΣΑΑ προβλέπεται να συνεχισθεί και να ενισχυθεί σημαντικά μέσω της ενδυνάμωσης του διασυνοριακού προφίλ της πόλης.¹²⁷ Σύμφωνα και με άλλες

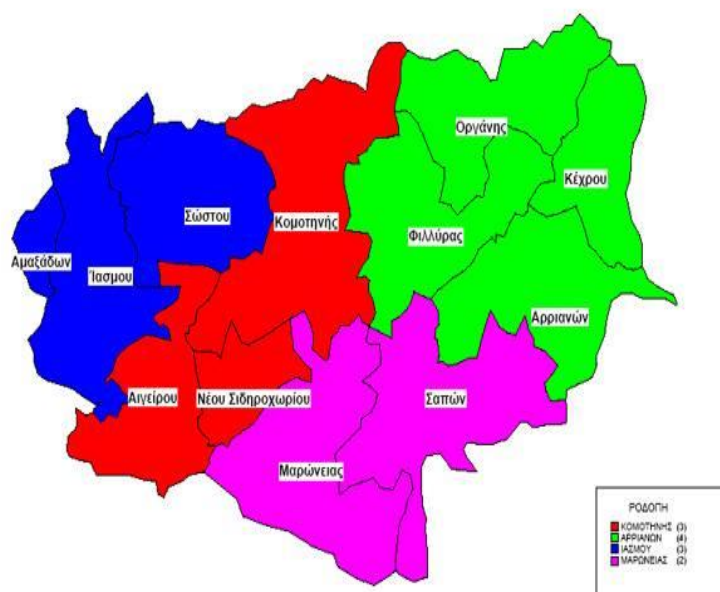
¹²⁵Πηγή: «Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης», επίσημη ιστοσελίδα Περιφερειακής Ενότητας Ροδόπης Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, <http://www.perodopis.eu>, ημερομηνία ανάκτησης 12.10.2017

¹²⁶ΦΕΚ 3465/Β'28.12.2012 Αριθμ. 11247 με θέμα «Αποτελέσματα της Απογραφής Πληθυσμού - Κατοικιών 2011 που αφορούν στο Μόνιμο Πληθυσμό της Χώρας. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες απογραφές, αυτή του 2011 εστίασε στην καταγραφή του «μόνιμου» πληθυσμού της Ελλάδας, όχι του «πραγματικού». (Η απογραφή του 2011 τροποποιήθηκε με τις αποφάσεις της ΕΛΣΤΑΤ υπ' αριθμ. 2890/2013 (ΦΕΚ 630/Β/20.03.2013) και ΓΠ/191/14 (ΦΕΚ 698/Β'/20.03.2014). Τα αποτελέσματα της νέας απογραφής του 2021 δεν έχουν δημοσιευτεί.

¹²⁷ Πηγή: «ΜΕ ΑΥΞΗΜΕΝΟ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟ ΠΡΟΧΩΡΑ ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΧΩΡΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 06.05.2020, <https://www.paratiritis-news.gr/news/me-afximeno-proypologismo-prochora-to-topiko-choriko-schedio-tou-dimou-komotinis/>, ημερομηνία ανάκτησης, 11.11.2021

μελέτες για την περιοχή, η Κομοτηνή αναγνωρίζεται επίσης ότι αποτελεί κρίσιμο παράγοντα της πολιτισμικής και αναπτυξιακής δυναμικής του ευαίσθητου χώρου της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και η βιωσιμότητα της πόλης αλλά και των υπόλοιπων μικρότερων οικισμών, επηρεάζει άμεσα το μέλλον όλης της περιφέρειας.¹²⁸ Ως προς τη φυσική γεωγραφία, η πόλη της Κομοτηνής είναι επίπεδη, χτισμένη μέσα στο Θρακικό κάμπο και στους πρόποδες της οροσειράς της Ροδόπης, σε υψόμετρο 31-55 μ., 30 περίπου χλμ. οδικώς από τη θάλασσα. Ακολουθώντας τη γεωμορφολογία της περιοχής, οι οικισμοί του Δήμου Κομοτηνής είναι ορεινοί, πεδινοί και παραθαλάσσιοι και διαθέτουν μια ξεχωριστή ποικιλομορφία στο τοπίο, στον πολιτισμό και στο φυσικό περιβάλλον¹²⁹.

Εικόνα 2α: Διοικητική Διαίρεση ΠΕ Ροδόπης/ 2β Δημοτικές Ενότητες Δήμου Κομοτηνής

Πηγή: εικόνα 2α:<http://www.perodopis.eu/> εικόνα 2β: Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019.

Στο σημείο αυτό θεωρώ χρήσιμη μια παρατήρηση αναφορικά με τις πηγές που έχουν χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κεφαλαίου (το ίδιο ισχύει και για τις πηγές στο Παράρτημα II «Χωροταξικό Πλαίσιο και χαρακτηριστικά του ευρύτερου ανθρωπογεωγραφικού χώρου της Κομοτηνής»). Βρισκόμαστε στο τέλος της υλοποίησης της

¹²⁸Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019, ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2015, σελ , 128 [βλ. παραπάνω]

¹²⁹Επίσημη ιστοσελίδα Δήμου Κομοτηνής, <http://www.komotini.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 12.10.2017

προγραμματικής περιόδου 2014-2020 (τελευταία ημέρα υλοποίησης 31/12/2023) και στην αρχή της νέας προγραμματικής περιόδου 2021-2027. Για το λόγο αυτό δεν έχουν προκύψει ακόμη σε μελετητικό και ερευνητικό επίπεδο για τα προγράμματα αναπτυξιακού χαρακτήρα πιο πρόσφατες πηγές, με πρωτογενές υλικό, από τις οποίες θα μπορούσαν να αντληθούν με ασφάλεια στοιχεία και δεδομένα τόσο σε περιφερειακή όσο και σε εθνική κλίμακα (π.χ. υπάρχουν πιο πρόσφατα στοιχεία στην ΕΛΣΤΑΤ που αναφέρονται όμως ως «προσωρινά στοιχεία» μέχρι την ολοκλήρωση της αντίστοιχης μελετητικής διαδικασίας). Οι πηγές που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου για πολεοδομικά, χωροταξικά και εν γένει αναπτυξιακά δεδομένα, είναι μελέτες ή εκθέσεις που εκπονήθηκαν από δημόσιους ή/και ιδιωτικούς φορείς κυρίως στο πλαίσιο της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου. Όπου υπάρχει κάποια αναθεώρηση/τροποποίηση των συγκεκριμένων πηγών ως προς τα επιμέρους στοιχεία, αναφέρεται στη βιβλιογραφία του κεφαλαίου μαζί με την αρχική μελέτη. Με τον τρόπο αυτό γίνεται προσπάθεια να διασφαλιστεί η εγκυρότητα των πηγών και να παρουσιαστεί η εξέλιξη της μελετητικής διαδικασίας για πιθανή χρήση από άλλον ερευνητή ή ερευνήτρια. Τέλος, οι χάρτες που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 2 δεν έχουν δημιουργηθεί στο πλαίσιο αυτής της έρευνας αλλά αποτελούν τμήμα άλλων μελετών, στοιχείο που καταγράφεται κάθε φορά με την αντίστοιχη αναφορά στην πηγή.

2.2.2 Δημογραφικά – Πληθυσμιακά Χαρακτηριστικά.

Κατά την περίοδο 2001-2011, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ όπως αναφέρονται στο Στρατηγικό Σχεδιασμό του Δήμου Κομοτηνής¹³⁰ 2015-2019, ο πραγματικός πληθυσμός στο σύνολο του Δήμου Κομοτηνής παρουσίασε σημαντική αύξηση της τάξης του 10,5% (60.574 άτομα το 2001 και 66.919 άτομα το 2011), με την κατανομή του πληθυσμού ανά δημοτική ενότητα να δείχνει πως στην δημοτική ενότητα Κομοτηνής (τέως Καποδιστριακός Δήμος Κομοτηνής), συγκεντρώνεται το 91% του πληθυσμού του δήμου (πληθυσμός πόλης Κομοτηνής 50.990 κάτοικοι).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ από την απογραφή του 2011, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του Δήμου Κομοτηνής είναι τα εξής: οι γυναίκες είναι περισσότερες από τους άντρες αποτελώντας το 51,7% του συνολικού πληθυσμού, ενώ σε ότι αφορά τη διάρθρωση των ηλικιών, οι παραγωγικές ηλικίες μεταξύ 15 και 64 ετών ανέρχονται στο 68,2% του συνολικού πληθυσμού. Οι υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες συγκεντρώνουν

¹³⁰ Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019, ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2015[βλ. παραπάνω]

σημαντικά μικρότερα ποσοστά, με τον παιδικό πληθυσμό να αποτελεί ομάδα με χαμηλή συγκέντρωση (14,7% επί του συνόλου) και ως αποτέλεσμα ο πληθυσμός του δήμου να παρουσιάζει ήπιες τάσεις γήρανσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΔΗΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2011

Ηλικίες	Άρρενες		Θήλειες		Σύνολο	
	άτομα	%	άτομα	%	άτομα	%
0-5	1.728	5,35	1.660	4,80	3.388	5,06
6-14	3.256	10,07	3.164	9,14	6.420	9,59
15-24	5.149	15,93	5.597	16,18	10.746	16,06
25-39	7.230	22,37	7.113	20,56	14.343	21,43
40-54	6.463	20,00	6.806	19,67	13.269	19,83
55-64	3.423	10,59	3.839	11,10	7.262	10,85
65-79	4.091	12,66	4.834	13,97	8.925	13,34
80 ετών +	978	3,03	1.588	4,59	2.566	3,83
Σύνολο Δήμου Κομοτηνής	32.318	100	34.601	100	66.919	100

Πηγή: Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019

Ως προς την εξέλιξη της διάρθρωσης της απασχόλησης, οι γενικοί δείκτες καταγράφουν μείωση εργατικού δυναμικού ακολουθώντας τη γενικότερη μείωση της περιφέρειας και του Νομού (νυν ΠΕ), μια μείωση που παρατηρείται κυρίως από το 2008 στο 2011 στον πρωτογενή και τριτογενή τομέα και ιδιαίτερα στον δευτερογενή τομέα κατά μεγάλο ποσοστό. Οι υψηλές συγκεντρώσεις απασχολούμενων που παρατηρούνται στον τριτογενή τομέα παρά τη μικρή μείωση που εμφανίζεται αυτήν την περίοδο (σε επίπεδο Περιφέρειας σε ποσοστό της τάξεως του 0,8%) είναι απόλυτα δικαιολογημένες, δεδομένου του αστικού χαρακτήρα της περιοχής αλλά και της λειτουργίας της πόλης της Κομοτηνής ως πρωτεύουσα του Νομού και ως κέντρου υπηρεσιών και εμπορίου. Ως προς το προφίλ του πληθυσμού που απασχολείται ανά τομέα παραγωγής, στον πρωτογενή τομέα απασχολούνται παραδοσιακά και κατά κύριο λόγο γεωργοί του ορεινού όγκου της ενδοχώρας και παλαιότεροι κάτοικοι της θρησκευτικής μειονότητας. Εκτός του πρωτογενούς τομέα, οι γεωργοί του ορεινού όγκου προσέφεραν σε μικρά ποσοστά ανειδίκευτη εργασία στους κλάδους βιοτεχνίας και οικοδόμησης. Ο κλάδος του εμπορίου

ασκείται από τους χριστιανούς¹³¹ όσο και από τους κατοίκους της θρησκευτικής μειονότητας, ενώ ο κλάδος των υπηρεσιών και της διοίκησης κυρίως από τους πρώτους. Σύμφωνα με την Α' φάση της μελέτης του ΓΠΣ Κομοτηνής, αναφερόμενοι στη διάρθρωση της απασχόλησης στην πόλη, στην εικόνα πρέπει να προστεθεί και η κοινωνική ομάδα των πανεπιστημιακών (καθηγητών, μελών ΔΕΠ και φοιτητών) λόγω της μόνιμης διαμονής τους στην Κομοτηνή και της γενικής ανόδου του πολιτιστικού επιπέδου της πόλης που η εκεί παρουσία στους έχει ως συνέπεια.¹³²

Παρόλο που η ΠΑΜΘ καταγράφεται ως μια από τις φτωχότερες περιφέρειες της Ε.Ε., οι προοπτικές ανάπτυξης του Δήμου Κομοτηνής είναι σημαντικές, καθώς συγκεντρώνει μια σειρά πόρων αστικής ανάπτυξης (διοικητικό, εμπορικό, μεταποιητικό, πολιτιστικό κέντρο, έδρα Πανεπιστημίου) και περιβάλλοντος (ορεινός όγκος, δάση, υγροβιότοποι, ακτές) και ταυτόχρονα κατέχει σημαντική γεωπολιτική θέση στον εθνικό και ευρωπαϊκό χώρο.¹³³

2.2.3 Πολεοδομική οργάνωση και σχεδιασμός του χώρου.

Η Κομοτηνή είχε στερηθεί για πάρα πολλά χρόνια την εφαρμογή ενός θεσμοθετημένου επιχειρησιακού εργαλείου για τη διαχείριση του αστικού χώρου, ενός εργαλείου που να αποτελεί το πλαίσιο για τον προγραμματισμό των δημοτικών δράσεων. Μετά από πολλές προσπάθειες, εγκρίθηκε το Φεβρουάριο του 2012 το Πολεοδομικό Σχέδιο Κομοτηνής. Μέχρι σήμερα, ο επίσημος σχεδιασμός του αστικού χώρου αφορούσε στο ρυμοτομικό σχέδιο του 1932, το πρώτο που εγκρίθηκε μετά την απελευθέρωση και στηριζόταν σε εφαρμογή Ιπποδάμειου συστήματος, με αποτέλεσμα να μπορεί να εφαρμοστεί κυρίως στις νεόδμητες συνοικίες που κτίστηκαν για να υποδεχθούν τους υπό ανταλλαγή πληθυσμούς και όχι στα παλιά τμήματα του αστικού χώρου όπου υπήρχαν οι μουσουλμανικές συνοικίες, κυρίως επειδή οι απαραίτητες απαλλοτριώσεις που προέβλεπε προσέκρουαν στις τοπικές αντιδράσεις της κοινότητας. Η έλλειψη σχεδίου οδήγησε στο ορατό μέχρι σήμερα αποτέλεσμα της ανεπαρκούς ρυμοτομίας και της απουσίας υποδομών

¹³¹ Οι όροι χριστιανοί, γεωργοί του ορεινού όγκου (προφανώς Πομάκοι), κάτοικοι της θρησκευτικής μειονότητας (δλδ Τουρκογενείς), είναι οι όροι που χρησιμοποιούνται από τους μελετητές στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης για την περιγραφή της πληθυσμιακής σύνθεσης της πόλης.

¹³² *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής*, Α' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 1994, σελ 3. [Αναθεώρηση της αρχικής μελέτης ως προς κάποια στοιχεία το 2012 με ΦΕΚ 52/ΑΑΠ/2012]

¹³³ *Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019*, ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2015, σελ 128 [βλ. παραπάνω ως προς την αναθεώρηση του κειμένου]

και υπαίθριων χώρων.¹³⁴ Όπως διαπιστώνεται στο κείμενο της Δ' φάσης της Μελέτης του ΓΠΣ Κομοτηνής, το αστικό κέντρο της Κομοτηνής «αντιμετωπίζει ιδιόμορφα πολεοδομικά προβλήματα λόγω των μειονοτήτων, τα οποία ευτυχώς τείνουν να ξεπεραστούν, βοηθουσών και των εξελίξεων της κρατικής πολιτικής για τις μειονότητες».¹³⁵ Το ΓΠΣ της Κομοτηνής καλείται να αντιμετωπίσει αυτά τα «προβλήματα» και να προχωρήσει σε μια οργανωμένη ανάπτυξη του αστικού και περιαστικού χώρου, λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά της πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Εν προκειμένου, το Γ.Π.Σ. Κομοτηνής αναφέρεται στα εξής στοιχεία για την οργανωμένη ανάπτυξη της πόλης, όπως φαίνεται στο χάρτη Π.1.11. που ακολουθεί¹³⁶:

- στη ρύθμιση των χρήσεων γης και όρων δόμησης των περιοχών στον υφιστάμενο ιστό
- στην οριστικοποίηση των περιοχών που εντάσσονται στο σχέδιο πόλης
- στη θέσπιση των χρήσεων γης και όρων δόμησης με σκοπό τον έλεγχο της διαχείρισης του περιαστικού χώρου, τη ρύθμιση δηλαδή μιας οργανωμένης πόλης σε σχέση με το σύνολό της
- στην πολεοδομική οργάνωση της περιοχής του Δήμου Κομοτηνής στις πολεοδομημένες και προς πολεοδόμηση περιοχές (περιοχές επεκτάσεων), με τη δημιουργία 4 συνοικιών και 18 πολεοδομικών ενοτήτων - γειτονιών και ζωνών άλλων χρήσεων
- στη χωροθέτηση έκτασης στα ανατολικά της πόλης για τη μετεγκατάσταση των αθίγγανων της περιοχής
- στη χωροθέτηση 2 γραμμικών Ζωνών Βιομηχανικού Πάρκου (ΒΙΟΠΑ προς εξυγίανση) κατά μήκος της παλαιάς εθνικής οδού προς Ξάνθη και Αλεξανδρούπολη
- στην οργάνωση και κατανομή της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και της πρόνοιας στις πολεοδομικές ενότητες, είτε με επέκταση των υπαρχόντων εκπαιδευτηρίων, είτε με χωροθέτηση νέων

¹³⁴ «Δομημένο Αστικό Περιβάλλον», επίσημος ιστότοπος Δήμου Κομοτηνής, <https://www.komotini.gr/domimeno-astiko-perivalon/poleodomiki-organosi>, ημερομηνία ανάκτησης 29.10.2017

¹³⁵ Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής, Δ' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 2004, σελ 2 [Αναθεώρηση της αρχικής μελέτης ως προς κάποια στοιχεία το 2012 με ΦΕΚ 52/ΑΑΠ/2012]

¹³⁶ Πηγή: Απόφαση 2931/2012: Έγκριση Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Δήμου Κομοτηνής (νομού Ροδόπης), (ΦΕΚ 52/ΑΑΠ/2012), 23-02-2012

- στη διατήρηση της χρήσης νοσοκομείου στη θέση που έχει και ήδη λειτουργεί
- στη χωροθέτηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων και δραστηριοτήτων αναψυχής
- στη χωροθέτηση ελεύθερων χώρων στις επεκτάσεις και στον αστικό ιστό σε θέσεις κατάλληλες πολεοδομικά και που είναι εφικτό να υλοποιηθούν
- στη χωροθέτηση νέου νεκροταφείου εκτός αστικού ιστού
- στη χωροθέτηση αθλητικών εγκαταστάσεων
- στη χωροθέτηση σταθμού υπεραστικών λεωφορείων και σιδηροδρομικού σταθμού εκτός κέντρου πόλης και στη δημιουργία ζώνης χονδρεμπορίου κατά μήκος της δυτικής πλευράς της σιδηροδρομικής γραμμής
- στη γενική εκτίμηση των αναγκών σε γη (ha) για κοινωνική υποδομή επιπέδου πόλης και των αναγκών σε γη για κοινωνική υποδομή στις πολεοδομικές ενότητες αναλυτικά
- στον καθορισμό ζωνών οικονομικών και θεσμικών κινήτρων και πολεοδομικών μηχανισμών, και ειδικότερα:
 - Ζώνη Ειδικών Κινήτρων (ΖΕΚ) στα κέντρα των συνοικιών με στόχο την αποκέντρωση των απαραίτητων για τις συνοικίες κεντρικών λειτουργιών
 - δημιουργία Ζωνών Υποδοχής Συντελεστή Δόμησης (ΖΥΣ) στα κέντρα των συνοικιών και σε τμήματα των Πολεοδομικών Ενοτήτων 17 και 18, προκειμένου να αποκτηθεί η απαραίτητη κοινωνική υποδομή και να επιτευχθεί η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, όπως οι Ζώνες αυτές φαίνονται στο χάρτη Π.1.11
 - σε προτάσεις για τη λήψη μέτρων για τη προστασία του περιβάλλοντος της περιοχής και ειδικότερα:
 - στον προσδιορισμό των περιοχών που χρήζουν αναθεώρησης με την προσαρμογή του ρυμοτομικού σχεδίου σύμφωνα με τη φυσιογνωμία της πόλης
 - στην προστασία, ανάδειξη και οριοθέτηση των ρεμάτων που διέρχονται ανατολικά και δυτικά των ορίων του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου
- σε προτάσεις για τα απαραίτητα έργα και μελέτες δικτύων υποδομής και ειδικότερα για το οδικό δίκτυο, το δίκτυο ύδρευσης, το δίκτυο αποχέτευσης ομβρίων - αντιπλημμυρική προστασία - δίκτυο αποχέτευσης ακαθάρτων καθώς και το ενεργειακό και τηλεπικοινωνιακό σύστημα (βλ. χάρτη Π.1.11/Εικόνα 4).

Οι περιοχές Στρατού, ΒΙΠΕ και Πανεπιστημίου, παραμένουν όπως έχουν οριοθετηθεί. Συγκεκριμένα, το Πανεπιστήμιο είναι χωροθετημένο στα βορειοδυτικά της πόλης μεταξύ αυτής και του κύριου ορεινού όγκου κατά μήκος των υπωρειών του οποίου έχει αναπτυχθεί ολόκληρη αλυσίδα αγροτικών οικισμών. Επικοινωνεί με την πόλη μέσω της επέκτασης της οδού Φιλίππου. Ο Στρατός καταλαμβάνει της περιοχή από τα βόρεια της πόλης και φτάνει μέχρι την απόληξη του βόρειου ορεινού όγκου. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως η περιοχή αποτελεί ιδανικό τόπο για κατοικία. Η ΒΙΠΕ βρίσκεται 9 χλμ ΝΑ της πόλης προς Αλεξανδρούπολη.¹³⁷

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι την πόλη περιβάλλει αρδευόμενη γεωργική γη από το νότο και εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά, κατά μήκος του υδατικού συστήματος Ασπρορέμματος- εκτροπής Μπουκλουτζά,. Είναι προφανές ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος της η αρδευόμενη γη καλλιεργείται από τους γεωργούς των νοτίων χωριών.¹³⁸ Για το λόγο αυτό το ΓΠΣ δεν προβλέπει μεγάλες επεκτάσεις της πόλης σε βάρος της.

ΧΑΡΑΚΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΕΝΤΟΣ ΣΧΕΔΙΟΥ

Λόγω της κοινωνικής δομής της πόλης, η οργάνωση του αστικού χώρου της Κομοτηνής στηρίζεται στην ύπαρξη γειτονιών- (πολεοδομικών ενοτήτων ΠΕ κατά ΓΠΣ) που παρουσιάζουν σε πολλές περιπτώσεις εντελώς διαφορετικά κοινωνικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά. Η διαμόρφωση του συγκεκριμένου τρόπου οικιστικής οργάνωσης οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας και στη διαφοροποίηση που παρουσιάζει στο εσωτερικό της ως προς τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών ομάδων που την αποτελούν.

Η οικιστική οργάνωση της πόλης σε γειτονίες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, συνάδει με την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης στο πέρασμα των χρόνων. Οι κάτοικοι ανάλογα με τις ιστορικές εξελίξεις που επηρέασαν την πολεοδομική οργάνωση του αστικού χώρου, συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης επί τη βάση κοινών θρησκευτικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Η κοινωνική σύνθεση των χωρικών αυτών ενοτήτων παρουσιάζει σε αρκετές των περιπτώσεων αλλαγές στο πέρασμα των χρόνων -πολύ πιο ομοιογενείς ενότητες ως προς τη σύνθεση του πληθυσμού αρχικά και με σταδιακές μίξεις που πραγματοποιούνται σε κάποιες χωρικές ενότητες στη συνέχεια-

¹³⁷ Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής, Α' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 1994, σελ 7 [βλέπε προηγούμενη σελίδα]

¹³⁸ Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής, Α' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 1994, σελ 7 [βλ. προηγούμενη σελίδα]

στοιχείο που δεν αλλάζει όμως την μακροσκοπική εικόνα της πόλης σε σχέση με την κοινωνική δομή και την οικιστική οργάνωση. Δηλαδή, παρά τις αλλαγές που συντελούνται στο πέρασμα των χρόνων, το βασικό χαρακτηριστικό παραμένει το ίδιο και αφορά σε ένα μοντέλο οικιστικής οργάνωσης που στηρίζεται στην ύπαρξη χωρικών ενοτήτων βάση της εθνοπολιτισμικής ομοιογένειας και στην ανάπτυξη διαφορετικών πολεοδομικών χαρακτηριστικών στο εσωτερικό των χωρικών αυτών ενοτήτων λόγω της διαφορετικής χρήσης του χώρου από τις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες που τον κατοικούν.

Οι μελέτες της οικιστικής οργάνωσης της πόλης που έχουν γίνει σε διαφορετικές χρονικές περιόδους επιβεβαιώνουν το παραπάνω συμπέρασμα παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις σημειώνονται από τους μελετητές σε κάθε χρονική περίοδο αναφοράς. Και σε αυτήν την περίπτωση, η μακροσκοπική εικόνα για την εθνοπολιτισμική σύνθεση κάθε ΠΕ παραμένει, παρά τις όποιες αλλαγές, ακόμα και σήμερα η ίδια. Σύμφωνα με την ανάλυση της Α' φάσης (1994) και της Δ' φάσης (2004) του ΓΠΣ Κομοτηνής¹³⁹ ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης κατοικεί στις δυτικές, νοτιοδυτικές και νότιες γειτονιές, καθώς και στους αντίστοιχους τομείς του κέντρου. Οι περιοχές αυτές αναπτύχθηκαν με τους συνήθεις κανονιστικούς μηχανισμούς που ισχύουν για όλες τις ελληνικές πόλεις (νόμος¹⁴⁰ 1923, ΓΟΚ κλπ), με συνήθη ρυμοτομία. Σύμφωνα με την πιο λεπτομερή καταγραφή της διάρθρωσης των γειτονιών κατά κοινωνική ομάδα, όπως αυτή πραγματοποιήθηκε κατά την Α' φάση της Μελέτης του ΓΠΣ και αποτυπώνεται σε χάρτη της ίδιας μελέτης (βλ. Εικόνα 3 στο τέλος του κεφαλαίου), τα μεσαία στρώματα κατοικούσαν κυρίως στις γειτονιές του νότιου και του δυτικού μέρους της πόλης (γειτονιές 1,2,3,8,9, περιοχές Α&Β Εικόνα 3). Οι πιο εύπορες χριστιανικές γειτονιές βρίσκονται στα δυτικά (στην περιοχή Γ της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ βλ. Εικόνα 3) και κατοικούν σε μεζονέτες και μονο- διώροφα σπίτια, καθώς και σε διάσπαρτα σπίτια στη νότια περιοχή του κέντρου και στη συνέχεια αυτής προς νότο. Στις ίδιες περιοχές κατοικούν διάσπαρτα και οι πανεπιστημιακοί.¹⁴¹ Για την αντιμετώπιση των πολεοδομικών προβλημάτων των περιοχών αυτών η μελέτη της Δ' φάσης του ΓΠΣ Κομοτηνής προτείνει ως ενδεδειγμένη πολιτική την προσθήκη κοινωνικού εξοπλισμού, τη διάνοιξη ορισμένων οδών

¹³⁹ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 16 [ως προς την αναθεώρηση βλ. προηγούμενη σελίδα]

¹⁴⁰ Νομοθετικό Διάταγμα της 17-7-1923/16-8-1923 - ΦΕΚ 228/Α/16-8-1923 Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών

¹⁴¹ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Α' φάση, Η θέση των ενοτήτων κατοικίας κατά Κοινωνική Ομάδα, Κομοτηνή 1994, σελ 16 [βλ. προηγούμενη σελίδα]

του κύριου οδικού δικτύου και τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου¹⁴² (στάθμευση, πεζοδρόμηση, φύτευση κτλ.).

Το εύπορο Μουσουλμανικό στοιχείο κατοικεί στην παραδοσιακή Βορειοανατολική Μουσουλμανική συνοικία, γύρω από ένα γραμμικό εμπορικό κέντρο κατά μήκος της οδού Φιλιππουπόλεως, εν μέρει δε και στον αντίστοιχο τομέα του κέντρου της πόλης. Οι γειτονιές αυτές κατοικούνται κατά κύριο λόγο από τους παλαιούς κατοίκους της μουσουλμανικής μειονότητας, οι οποίοι ασχολούνται ως επί το πλείστον με το εμπόριο στο κέντρο της πόλης και στον άξονα Φιλιππουπόλεως- Εγνατίας. Αν και εντός σχεδίου, η συγκεκριμένη περιοχή διατηρεί την παραδοσιακή της μορφή με τους στενούς δαιδαλώδεις δρόμους και με τους υπαίθριους χώρους κοινωφελούς χρήσης να απουσιάζουν πλήρως. Το πρόβλημα εδώ έγκειται στο ότι το εγκεκριμένο σχέδιο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την παραδοσιακή μορφή του αστικού ιστού. Για το λόγο αυτό, η περιοχή χρειάζεται ειδική πολεοδομική αντιμετώπιση, που μπορεί να κυμαίνεται από απλή αναθεώρηση του σχεδίου για προσαρμογή στον παραδοσιακό ιστό- με παράλληλη εφαρμογή μηχανισμού απόκτησης γης για κοινωφελείς χώρους- μέχρι ανάπτυξη με βάση τους μηχανισμούς του νόμου 2508/97.¹⁴³ Στην Α' φάση του ΓΠΣ Κομοτηνής γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τις επιπτώσεις, θετικές και αρνητικές, από τη μη εφαρμογή μέχρι σήμερα του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου στις μουσουλμανικές συνοικίες. Από μία άποψη η μη εφαρμογή του σχεδίου αξιολογείται θετικά από τους μελετητές, οι οποίοι αναφέρουν ότι σε περίπτωση που το σχέδιο θα είχε εφαρμοστεί με λάθος τρόπο, όλα τα αξιολογικά στοιχεία του παραδοσιακού ιστού θα είχαν χαθεί και ως εκ τούτου προτείνεται ως ο μόνος ενδεδειγμένος τρόπος πολεοδομικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των μουσουλμανικών γειτονιών, η αναθεώρηση του σχεδίου με στόχο την προσαρμογή του στον παραδοσιακό ιστό. Η όποια συζήτηση γύρω από τη διατήρηση του σχεδίου για ανοικοδόμηση των γειτονιών με αντιπαροχή σε μεικτή πελατεία δεν ευδοκίμησε, τουλάχιστον μέχρι εκείνη την περίοδο, αφού όπως επισημαίνεται εν έτη 1994 που έγινε η Α' φάση της μελέτης του ΓΠΣ, *«οι λειτουργικές και πολιτιστικές διαφορές των δύο κοινοτήτων (περισσότερο παρά οι εθνικές) είναι μάλλον βέβαιο πως θα αποθαρρύνουν τη ζήτηση και από τις δύο κοινότητες και αυτός είναι ο λόγος που δεν έχουν ξεκινήσει επενδυτικές πρωτοβουλίες¹⁴⁴»*.

¹⁴² *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής, 2004, σελ 16 [βλ. προηγούμενη σελίδα]

¹⁴³ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 16 [βλ. προηγούμενη σελίδα]

¹⁴⁴ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Α' φάση, «Η θέση των ενοτήτων κατοικίας κατά Κοινωνική Ομάδα: κατοικία θρησκευτικής μειονότητας», Κομοτηνή 1994, σελ 18

Η ανατολική περιοχή της πόλης κατοικείται από εργατικό πληθυσμό Μουσουλμανικών εθνοτήτων (κυρίως Πομάκων).¹⁴⁵ Ένα τμήμα της περιοχής αυτής είναι εντός σχεδίου, έχει τα ίδια χαρακτηριστικά από άποψη τρόπου οικιστικής ανάπτυξης με τη βορειοανατολική συνοικία όπως ψηλή πυκνότητα, έλλειψη κοινωνικού εξοπλισμού, παλαιώση κτιρίων με αδυναμία ανανέωσης και προτείνεται να αντιμετωπιστεί με τον ίδιο τρόπο όπως παραπάνω. Ένα άλλο τμήμα της ανατολικής περιοχής έχει αναπτυχθεί με αυθαίρετη δόμηση που πραγματοποιήθηκε από τους εσωτερικούς μετανάστες ορεισίβιους μουσουλμάνους. Κατά μήκος της οδού Αδριανουπόλεως, στην εντός σχεδίου περιοχή προς τα δυτικά, υπάρχει ο αθιγγανικός οικισμός Αλάν Κουγιού «*με πολύ ωραία χρώματα και λαϊκά στοιχεία, αλλά με άθλιες συνθήκες στέγασης*¹⁴⁶». Ο Δήμος Κομοτηνής έχει υιοθετήσει ένα πρόγραμμα μεταστέγασης αυτής της κοινωνικής ομάδας σε ένα νέο οικισμό κοντά στο Κικίδιο (επικύρωση με νόμο με την έγκριση του ΓΠΣ το 2012)¹⁴⁷.

Από άποψη χρήσεων γης τα πάντα γίνονται στο κέντρο της πόλης. Η συνοικία του Ιστορικού Εμπορικού Κέντρου συγκεντρώνει την πλειοψηφία των εμπορικών και διοικητικών υπηρεσιών, συνεπικουρούμενη όσον αφορά στο εμπόριο από την τοπική μουσουλμανική αγορά κατά μήκος του άξονα Εγνατίας/ Φιλιππουπόλεως βορείως του κέντρου. Η χρήση γης ως κατοικία συνιστά την πιο συχνή μορφή εκμετάλλευσης του χώρου με το εμπόριο, τη γραφειακή/διοικητική χρήση, τον τουρισμό/διασκέδαση, τη μεταποίηση και τους χώρους στάθμευσης να ακολουθούν κατά συχνότητα. Οι στενοί δρόμοι στα τμήματα της περιοχής που δεν ακολουθήθηκε το σχέδιο είναι πλήρως ανεπαρκείς από κυκλοφοριακής άποψης, ενώ οι μεγαλύτεροι που το έλαβαν ως βάση, αδυνατούν να εξυπηρετήσουν την ταυτόχρονη χρήση τους από διερχόμενα και σταθμευμένα οχήματα¹⁴⁸. Η εφαρμογή του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την

¹⁴⁵ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 16,

¹⁴⁶ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής, 2004, σελ 17

¹⁴⁷ στο ΦΕΚ Α.Α.Π. 286 – 02.11.2011 δημοσιεύτηκε η παρακατάθεση αποζημίωσης λόγω αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στην περιοχή τέρμα οδού Αδριανουπόλεως του Δήμου Κομοτηνής. Ο δήμος Κομοτηνής έπρεπε να βρει, γιατί ο ίδιος δεν τα διέθετε, 830.000 ευρώ προκειμένου εμπρόθεσμα και έγκαιρα να προβεί στην απαλλοτρίωση. Πηγή της χρηματοδότησης ήταν το Υπουργείο Εσωτερικών, τα χρήματα παρακατατέθηκαν το 2011 γεγονός που επιβεβαιώνεται και στο σχετικό ΦΕΚ. Αναφορικά με τον αριθμό των υπό μετεγκατάσταση κατοίκων του Αλάν Κουγιού, εκτιμάται ότι πρόκειται για περίπου 200 οικογένειες, κάτι που θα διασαφηνιστεί μετά από τη διενέργεια νέας αξιόπιστης απογραφής, πηγή: «Οριστική λύση για το Αλάν Κογιού. Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ», KOMOTINI PRESS, 8.11.2011, <https://www.komotinipress.gr/oristikh-lish-gia-alan-koyu-dimosiefthike-sto-fek/>, ημερομηνία ανάκτησης 30.3.2022

¹⁴⁸ «Δομημένο Αστικό Περιβάλλον», Επίσημος ιστότοπος δήμου Κομοτηνής, <https://www.komotini.gr/domimeno-astiko-perivalon/poleodomiki-organosi>, ημερομηνία ανάκτησης 31.10.2017

επίλυση των ανωτέρων προβλημάτων στην περιοχή του κέντρου και απαιτεί, λόγω κοινωνικής δομής και διαμορφωμένης παράδοσης, μια ποικιλία ενδεδειγμένων πολιτικών όσο αναφορά τους τρόπους οικιστικής ανάπτυξης.¹⁴⁹

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΕ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΕΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΓΠΣ

Στη Δ' φάση της Μελέτης του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου, τονίζεται πως η πόλη πρέπει να οργανωθεί σε συνοικίες και γειτονιές και προβλέπεται η επέκταση της πόλης σε περιοχές περιμετρικά από τον ήδη δομημένο αστικό ιστό. Κάθε συνοικία πρέπει να έχει το δικό της συνοικιακό κέντρο και κάθε γειτονιά το δικό της τοπικό κέντρο. Όλες οι κεντρικές λειτουργίες, τόσο εκείνες που παρέχονται με τη μορφή ιδιωτικών υπηρεσιών όσο και ο κοινωνικός εξοπλισμός τον οποίο παρέχει το κράτος και ο δήμος, πρέπει να αποκεντρωθούν σταδιακά στα διάφορα επίπεδα κέντρων (πόλης, συνοικίας, γειτονιάς) ανάλογα με την εμβέλεια του κέντρου, ώστε να τονωθεί και να βελτιωθεί το επίπεδο ζωής των συνοικιών και των γειτονιών. Το οδικό δίκτυο πρέπει να οργανωθεί και αυτό με τη σειρά του με τέτοιο τρόπο ώστε να διευκολύνει και να υποστηρίζει τον επιδιωκόμενο στόχο πολεοδομικής οργάνωσης. Η συνένωση των κέντρων των γειτονιών μεταξύ τους σε ένα ενιαίο δίκτυο πεζοδρόμων που θα τις συνδέει με τα κέντρα των συνοικιών, το κέντρο της πόλης και το Πανεπιστήμιο, θα ολοκληρώσει τον επιδιωκόμενο στόχο¹⁵⁰.

Σε συμφωνία με όλα τα παραπάνω, το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο (Γ.Π.Σ.) του Δήμου Κομοτηνής (Ν. Ροδόπης), όπως εγκρίθηκε το Φεβρουάριο του 2012 και αφορά στις περιοχές που ενέπιπταν εντός των διοικητικών του ορίων προ της ισχύος του ν.2539/1997 (Σχέδιο Καποδίστριας για τη συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης), φέρνει πράγματι σημαντικές αλλαγές στην ανάπτυξη της πόλης. Περιλαμβάνει την πολεοδομική οργάνωση συγκεκριμένης περιοχής του Καλλικρατικού Δήμου Κομοτηνής (στο όριο δηλαδή της πόλης της Κομοτηνής), για πληθυσμιακό μέγεθος 53.950 κατοίκων στις πολεοδομημένες και προς πολεοδόμηση περιοχές (περιοχές επεκτάσεων), με τη δημιουργία τεσσάρων συνοικιών και δεκαοκτώ πολεοδομικών ενοτήτων – γειτονιών και ζωνών άλλων χρήσεων,¹⁵¹ συν την περιοχή του κέντρου. Τα όρια των 18 πολεοδομικών ενοτήτων φαίνονται στο χάρτη Π.1.11 (Εικόνα 4) του εγκεκριμένου ΓΠΣ που ακολουθεί.

¹⁴⁹ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής, 2004, σελ 17 [βλ. προηγούμενη σελίδα]

¹⁵⁰ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου*, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 18 [βλ. προηγούμενη σελίδα]

¹⁵¹ «Επεκτείνεται με τέσσερις νέες συνοικίες και 18 γειτονιές η Κομοτηνή», *xronos.gr*, 16.03.2012, <http://www.xronos.gr/reportaz/epekteinetai-me-tesseris-nees-synoikies-kai-18-geitonies-i-komotini> ημερομηνία ανάκτησης 25.10.2017

Η οριοθέτηση των συνοικιών βασίζεται στην υπάρχουσα δομή συνοικιών τις οποίες το ΓΠΣ επεκτείνει και οργανώνει αναπτύσσοντας ένα νέο συνοικιακό κέντρο σε κάθε μία, χωροθετημένο σε κεντρική θέση στα όρια μεταξύ εγκεκριμένου σχεδίου κι επεκτάσεων, περιλαμβάνοντας ορισμένες υπάρχουσες και ορισμένες νέες γειτονιές¹⁵². Το εγκεκριμένο ΓΠΣ επικυρώνει τον καθορισμό και την ανάπτυξη τοπικών κέντρων στις τέσσερις συνοικίες με τις προβλεπόμενες από το άρθρο 4 του νόμου 2508/97 χρήσεις.¹⁵³ Αναλυτικότερα, οι συνοικίες κατά ΓΠΣ είναι οι ακόλουθες:

Νότια Συνοικία: Περιλαμβάνει τις εντός σχεδίου γειτονιές 2, 3 και τις νέες (επεκτάσεις) 16, 17 στις νότιες επεκτάσεις. Το κέντρο της συνοικίας οργανώνεται κατά μήκος της οδού Κοσμίου με ενσωμάτωση του υπάρχοντος κοινωνικού εξοπλισμού εκπαίδευσης, αθλητισμού και πρασίνου.

Ανατολική Συνοικία: περιλαμβάνει την περιοχή νοτίως του πρώην ρέματος Κομοτηνής μέχρι την Εθνική οδό προς Αλεξανδρούπολη. Η περιοχή αυτή περικλείει¹⁵⁴ την εντός σχεδίου γειτονιά 4, τις εντασσόμενες στο σχέδιο γειτονιές αυθαιρέτων 11, 12 και τη νέα γειτονιά 18. Το κέντρο της συνοικίας οργανώνεται κατά μήκος της οδού Αδριανουπόλεως.

Βορειοανατολική Συνοικία: περιλαμβάνει τις εντός σχεδίου γειτονιές 5 και 7 γύρω από τον παραδοσιακό άξονα συνοικιακών λειτουργιών Φιλιππουπόλεως – Εγνατίας, την εντός σχεδίου γειτονιά 6 και την εντασσόμενη στο σχέδιο γειτονιά αυθαιρέτων 14. Το κέντρο της συνοικίας οργανώνεται κατά μήκος της οδού Φιλιππουπόλεως.

Βορειοδυτική Συνοικία: Περιλαμβάνει την εντός σχεδίου γειτονιά 1, τις γειτονιές 8 και 9 με τμήματα εντός σχεδίου και τμήματα της περιοχής ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, και τις γειτονιές 10, 13 και 15 της περιοχής ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Οι γειτονιές αυτές οργανώνονται γύρω από ένα νέο συνοικιακό κέντρο που χωροθετείται σε τμήμα της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ.

Συνοψίζοντας, στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήθηκε μια παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων που επηρέασαν την πολεοδομική ανάπτυξη της Κομοτηνής και των βασικότερων αναπτυξιακών και χωροταξικών χαρακτηριστικών του δήμου Κομοτηνής. Τα

¹⁵²Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου, Δ' φάση, Κοινωνική Δομή και Τρόποι Οικιστικής Ανάπτυξης, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 19

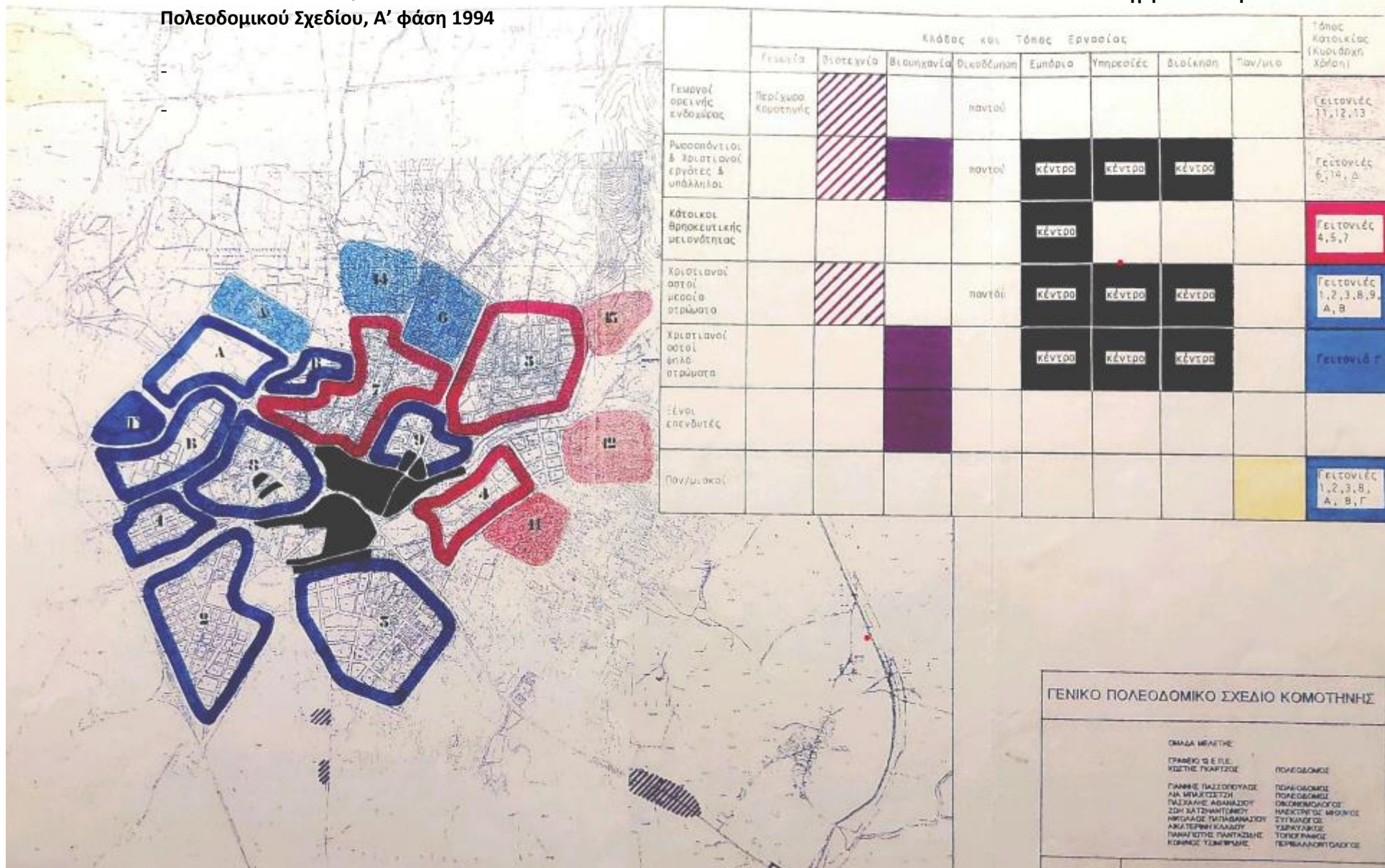
¹⁵³ Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο, Ν2508/1997: Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις, Άρθρο 4

¹⁵⁴Ο κενός χώρος μεταξύ των γειτονιών 4-11 δεσμεύεται με την κάλυψη των αναγκών του συνοικιακού κέντρου.

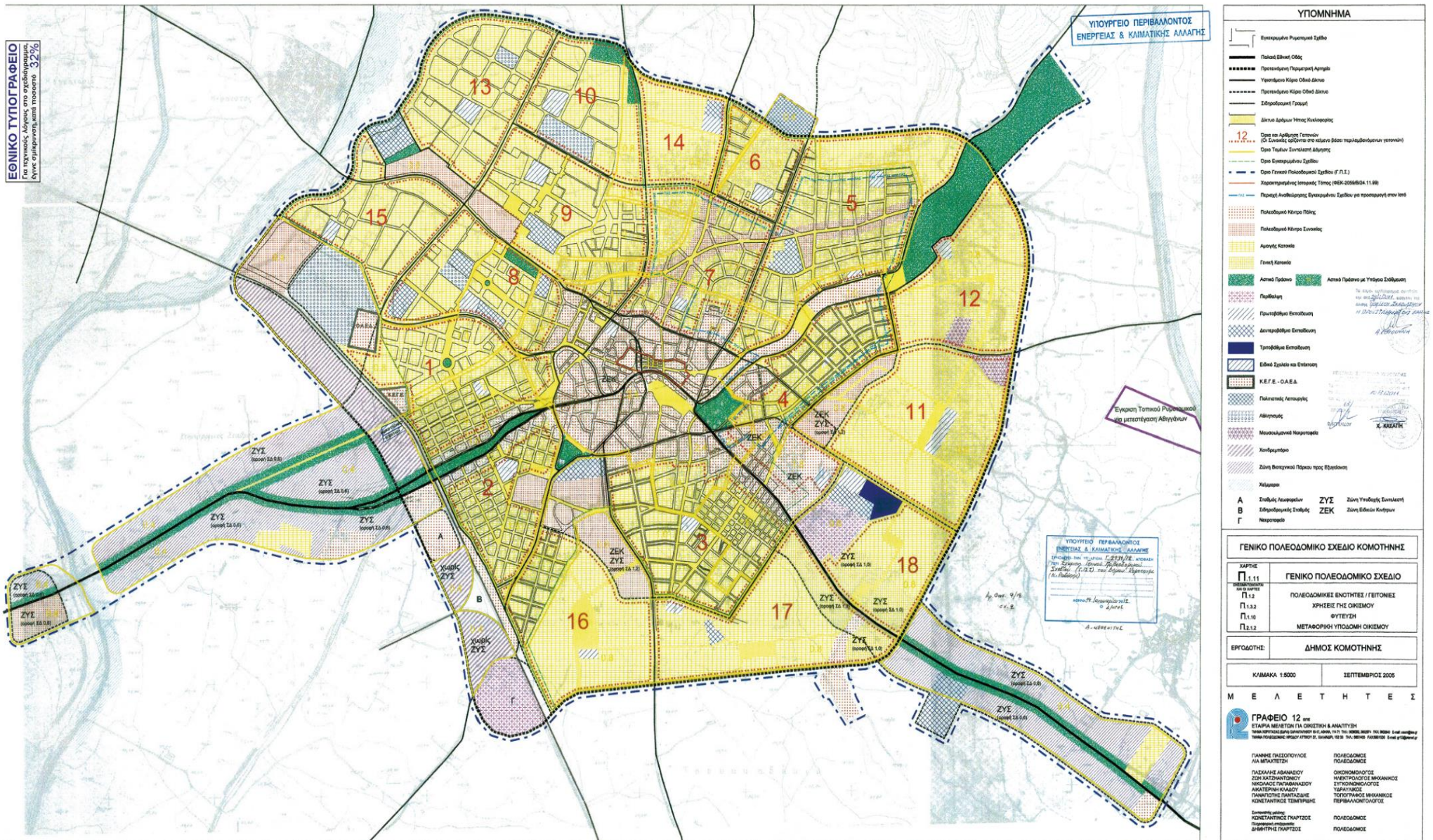
στοιχεία αυτά θεωρήθηκαν απαραίτητα για την κατανόηση των λειτουργιών της πόλης στο παρελθόν και σήμερα, καθώς και του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται χωρικά η πολυπολιτισμική κοινωνία. Η αναφορά στις γειτονιές και στις συνοικίες σύμφωνα με τον επίσημο αστικό σχεδιασμό παρουσιάζει μέσα από το πρίσμα του σχεδίου πόλεως, τον ιστορικά εδραιωμένο τρόπο οικιστικής οργάνωσης της πόλης με βάση την κοινωνική και θρησκευτική- πολιτισμική δομή του ανθρωπογενούς της περιβάλλοντος. Η συγκρότηση του αστικού ιστού της Κομοτηνής σε σχετικά ομοιογενείς -ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της- χωρικές ενότητες, είναι μια έκφραση χωρικής οργάνωσης που έχει τις ρίζες της στον πολιτισμικό πλουραλισμό της πόλης και έχει διαμορφώσει την ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού με χαρακτηριστικό τρόπο, διατηρώντας το στοιχείο της *«διαπολιτισμικότητας που χαρακτηρίζει την περιοχή, καθώς δύο διαφορετικοί πολιτισμοί και δύο διαφορετικές θρησκείες ενώνονται, δημιουργώντας ένα μοναδικό συνδυασμό που αντανακλάται στα σοκάκια της πόλης¹⁵⁵»*.

¹⁵⁵ «Τουρισμός», Επίσημος ιστότοπος Δήμου Κομοτηνής, <https://www.komotini.gr/tomeis-drastiriotitas/toyrismos>, ημερομηνία ανάκτησης 5.11.2017

Εικόνα 3: ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΦΘΡΩΣΗ ΓΕΙΤΟΝΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ πηγή: Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου, Α' φάση 1994

Εικόνα 4: Χάρτης Π.1.11 ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ, πηγή: ΦΕΚ 52/ΑΑΠ/2012

3. ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗ: ΕΝΑΣ ΧΩΡΟΣ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΩΝ

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει σε μια ενιαία αφήγηση τη μειονοτική πολιτική και τον τρόπο που εφαρμόστηκε ιστορικά μέσα από μέτρα και πολιτικές που συνδέονται με τη γλώσσα, την εκπαίδευση και τη θρησκεία των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Καθώς το ζήτημα της ταυτότητας αναγνωρίζεται ως το καίριο πολιτικό διακύβευμα για τον αστικό χώρο της Κομοτηνής, η μειονοτική ταυτότητα που εμφανίζεται ως κυρίαρχη δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή ως προς τον τρόπο συγκρότησής της, αν δεν συσχετιστεί με το πολιτικό και ιστορικό συμφραζόμενο που οδήγησε κάθε χρονική στιγμή στη συνθήκη κατασκευής της. Μιλώντας για μειονοτική πολιτική θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ύπαρξη -όσο και η ανυπαρξία- πολιτικών γύρω από ένα ζήτημα αποτελεί συνειδητή επιλογή διαχείρισης της ζωής των πολιτών. Με άλλα λόγια, η εφαρμογή ή η απουσία κατάλληλων μέτρων για τη διαχείριση της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας έχει τη δυνατότητα να μετατρέψει την ετερότητα των μελών της μειονότητας σε θεσμική διάκριση εις βάρος της και να λειτουργήσει σαν «μήτρα» παραγωγής χωρικών σχέσεων με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Για το λόγο αυτό είναι σημαντικό να αναγνωρίζουν οι γεωγράφοι και οι υπόλοιποι επιστήμονες του χώρου τα ιστορικά και πολιτικά αίτια των χωρικών διαμορφώσεων που μελετούν.

Η ρευστότητα που χαρακτήριζε την πολιτική και ιστορική ζωή της Θράκης και ειδικότερα η εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων στη διάρκεια των χρόνων, είχαν αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η μειονοτική ταυτότητα και συνετέλεσαν στη θέση που κατέχει σήμερα η μειονότητα στην πολυπολιτισμική κοινωνία της Κομοτηνής. Στο κεφάλαιο 3.2 παρουσιάζεται αναλυτικά το ιστορικό πλαίσιο της μειονοτικής πολιτικής και τονίζονται οι συνθήκες της έντονης αβεβαιότητας και της πολιτικής αστάθειας που επικράτησαν διαχρονικά σε σχέση με το μειονοτικό ζήτημα, οι οποίες συνέβαλαν στο σταδιακό εκτουρκισμό της μειονότητας και μετέτρεψαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια στο κεφάλαιο 3.3, την ευρύτερη περιοχή της Θράκης σε ένα κλειστό οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Στο κεφάλαιο 3.3 γίνεται αναφορά σε μια σειρά από αναπτυξιακές μελέτες για τη Θράκη που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1990 οι οποίες παρουσιάζουν, με βάση τα δεδομένα της εποχής, τα χωρικά αποτελέσματα της μειονοτικής πολιτικής και των θεσμικών περιορισμών που αφορούσαν στη μειονότητα ως στοιχεία που συνέβαλαν ουσιαστικά στην αναπτυξιακή καθυστέρηση ολόκληρης της περιφέρειας. Το κεφάλαιο

εστιάζει κυρίως στα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποίησε μια ομάδα ερευνητών¹⁵⁶ και δημοσιεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών το 1995. Στην έρευνα τονίζονται οι συνθήκες έντονης γεωγραφικής, κοινωνικής και οικονομικής απομόνωσης που χαρακτηρίζουν τη ζωή της μειονότητας εξαιτίας των θεσμικών περιορισμών εις βάρος της οι οποίοι, σε συνδυασμό με τη έλλειψη μέσων και τη γενικότερη δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού ως προς την ανάπτυξη των ακριτικών περιοχών, οδήγησαν στην αναπτυξιακή καθυστέρηση της Θράκης επηρεάζοντας τη ζωή όλων των κατοίκων της περιοχής. Στο κεφάλαιο 3.4 που ακολουθεί, παρουσιάζονται αναλυτικά οι τομεακές πολιτικές για τη μειονότητα που συνδέονται με τη γλώσσα, την εκπαίδευση και τη θρησκεία του μειονοτικού πληθυσμού. Τους άξονες ανάλυσης του συγκεκριμένου κεφαλαίου διαπερνά συνεχώς η έμφυλη προσέγγιση με σκοπό να εντοπιστεί ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται, μέσα από τις πολιτικές για τη μειονότητα, η έμφυλη αναπαραγωγή των εθνικών/ εθνοκοιμημένων κοινωνικών ταυτοτήτων και να αναδειχθούν οι τομές ανάμεσα στην εθνικότητα, το φύλο ή/και την κοινωνική τάξη με την κατασκευή και διαχείριση των μειονοτικών υποκειμένων στην πολυπολιτισμική κοινωνία της Κομοτηνής.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά στην (στις) πολιτική (ες) για την μειονότητα δεν γίνεται μόνο στο πλαίσιο του κεφαλαίου 3, αλλά πραγματοποιείται σε διάφορα σημεία της παρούσας διατριβής καθώς η μειονοτική πολιτική είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη λειτουργία της καθημερινής ζωής και έχει επιδράσει, και συνεχίζει να επιδρά, στην ανάπτυξη του πολυπολιτισμικού χώρου της πόλης και στην αντίληψη που τα ίδια τα υποκείμενα έχουν διαμορφώσει γι' αυτόν.

3.1 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ.

Η περίπτωση της ύπαρξης στη Θράκη μιας ομάδας ελλήνων πολιτών, οι οποίοι έχουν οριστεί από Διεθνή πολιτική Συνθήκη ως «μειονότητα», αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές επιλογές και αποφάσεις επιδρούν στις διαμόρφωση συνειδήσεων και συμμετέχουν στην κατασκευή της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας. Συγκεκριμένα στη Θράκη, η Συνθήκη της Λωζάνης ορίζει ως θρησκευτική (μουσουλμανική) μειονότητα, το σύνολο των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή των πληθυσμών της 30ής Ιανουαρίου 1923. Η υπογραφή της Σύμβασης για την ανταλλαγή των πληθυσμών και της Συνθήκης της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου του ίδιου χρόνου ανάμεσα στην Ελλάδα, τις "Μεγάλες Δυνάμεις" και την Τουρκία,

¹⁵⁶ Η έρευνα και η συγγραφή των κειμένων είναι των Α. Παπαγιαννάκη, Α. Βασενχόβεν, Σ. Λώλου, Γ. Νοταρά, Βίλμας Σινάνογλου, Ν. Ζόνζηλου, και Α. Λαμπριανίδη

σημαίνει την τελική τριχοτόμηση της Θράκης και ορίζει ως ανταλλάξιμους και μη ανταλλάξιμους τους κάτοικους μιας ενιαίας μέχρι τότε γεωγραφικής περιοχής. Με την Ελληνοτουρκική σύμβαση και το πρωτόκολλο «περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών», ανταλλάχθηκαν 1.200.000 Έλληνες ορθόδοξοι, 360.000 μουσουλμάνοι, με εξαίρεση τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης. Τα πρώτα αυτά επίσημα έγγραφα που θα αναγνωρίσουν τη μειονότητα ως θρησκευτική, θα αποτελέσουν την απαρχή μιας σειράς διμερών συμφωνιών, πολιτικών χειρισμών και αποφάσεων ανάμεσα στις δυο χώρες που θα καθορίσουν την τύχη των μειονοτικών πληθυσμών και τις συνθήκες ζωής τους στο κράτος που κατοικούν. Αυτό που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής είναι ότι με τη συνθήκη της Λωζάνης διαμορφώνεται ένα συγκεκριμένο θεσμικά μέλλον, τόσο για τους πληθυσμούς που υποχρεωτικά ανταλλάσσονται μεταξύ των δύο χωρών, όσο και για τους πληθυσμούς που θα θεωρηθούν "μη ανταλλάξιμοι". Οι τελευταίοι θα παραμείνουν στους μέχρι τότε τόπους διαμονής τους αποκτώντας μια νέα επίσημη και *de jure ταυτότητα*, αυτή της «μειονότητας».¹⁵⁷

Ως προσδιοριστικό κριτήριο για την ανταλλαξιμότητα ή μη των πληθυσμών υιοθετήθηκε η θρησκευτική πίστη.¹⁵⁸ Η χρήση του θρησκευτικού κριτηρίου δημιουργεί ένα θεσμικό "άλλο" εντός του ελληνικού κράτους που καθορίζει το θεσμικό πλαίσιο με το οποίο γίνεται η διαχείριση της μειονοτικής παρουσίας στη Θράκη *η πολυσημία ή μονοσημία της διαφορετικότητάς της οποίας θα αποτελέσει βασικό στοιχείο διαπραγμάτευσης σε επιστημονικό, πολιτικό, ιστορικό και ψυχολογικό επίπεδο*.¹⁵⁹ Αιτία για αυτήν τη διαπραγμάτευση είναι το γεγονός ότι παρόλο που οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί που κατοικούσαν στη Θράκη είχαν κοινή την πίστη στο Ισλάμ, διαφοροποιούνταν ως προς την μητρική γλώσσα, την κοινωνική τους οργάνωση, το σύστημα αξιών κλπ.¹⁶⁰ Το ζήτημα αν οι μουσουλμάνοι της Θράκης συγκροτούν μία ή περισσότερες μειονότητες αποτελεί αντικείμενο ελληνοτουρκικής διαμάχης από το 1923 μέχρι και σήμερα.¹⁶¹

¹⁵⁷ Ειρήνη Αβραμοπούλου, Λεωνίδα Καρακατσάνης «ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ ΣΤΟ ΓΚΑΖΙ Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο Γκάζι», Θέσεις - τριμηνιαία επιθεώρηση, Τεύχος 79 (Απρίλιος- Ιούνιος 2002)

¹⁵⁸ Σύμφωνα με τον Σαρρή ο χαρακτηρισμός των μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων ως θρησκευτική μειονότητα οφείλεται στην απαίτηση της Τουρκίας, στο Ν. Σαρρή, *Οι παραβιάσεις της συνθήκης της Λωζάνης*, Σύλλογος Ιμβρίων, Κωνσταντινουπολιτών, Τενέδιων, ΑνατολικοΘρακών, Κομοτηνή 1993 σελ. 56

¹⁵⁹ Αβραμοπούλου, Καρακατσάνης «ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ ΣΤΟ ΓΚΑΖΙ...», ό.π.

¹⁶⁰ Σεβαστή Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, ΚΡΙΤΙΚΗ & ΚΕΜΟ, Αθήνα 2001, σελ 33, 37

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ 33

Όλο το πολύπλοκο πλέγμα των θεσμικών, οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων που θα καθορίσουν την πολυπολιτισμική κοινωνία της Κομοτηνής θα κατασκευαστεί γύρω από τη μειονοτική ταυτότητα των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών. Σύμφωνα με την Τρουμπέτα,¹⁶² «με τον όρο «μειονότητα» εννοείται μια πληθυσμιακή κοινωνική ομάδα η οποία είναι αποκλεισμένη από βασικούς τομείς της κοινωνίας στην οποία ζει, διαθέτει περιορισμένη πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας, βιώνει συλλογικές διακρίσεις και χαρακτηρίζεται γενικά από ένα υποδεέστερο κοινωνικό και πολιτικό status». Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στη Θράκη για τη διαχείριση του μειονοτικού πληθυσμού επηρέασαν το κοινωνικό και πολιτικό status της μειονότητας και συνδέθηκαν άμεσα με την κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας των επιμέρους ομάδων. Η μελέτη του μηχανισμού συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας σε τμήματα του πληθυσμού βοηθάει στην κατανόηση βασικών ζητημάτων για τον αστικό χώρο της Κομοτηνής, όπως μέσω ποιων διεργασιών επιδρούν ο θρησκευτικός και ο γλωσσικός παράγοντας στον έτερο- και αυτό-προσδιορισμό των μειονοτικών υποκειμένων, πώς λειτουργούν αυτοί οι παράγοντες στη συγκρότηση των «υπο-ομάδων» της μειονότητας και με ποιον τρόπο ορίζουν την εθνοπολιτισμική διαφορά τους στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Ως κοινωνικό προϊόν οι συλλογικές ταυτότητες είναι πολλών ειδών¹⁶³, όπως άλλωστε και οι ομαδοποιήσεις στις οποίες συμμετέχουν τα επιμέρους άτομα, τα οποία αποτελούν τους τελικούς φορείς και εκφραστές των συλλογικών ταυτοτήτων. Η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών ταυτοτήτων δημιουργεί το σύνθετο πλέγμα των χωροκοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν το αστικό περιβάλλον.

Οι παράμετροι που οδηγούν μια πολυπολιτισμική αστική κοινωνία στην υιοθέτηση μιας τελικά συλλογικής ταυτότητας ως κυρίαρχης είναι πολλές, με την ιστορία, την οικονομία και τις σχέσεις εξουσίας που έχουν αναπτυχθεί σε κάθε αστικό περιβάλλον να αποτελούν κάποιες από τις σημαντικότερες. Μέσα στο πολυπολιτισμικό κοινωνικό περιβάλλον της Κομοτηνής, η γλώσσα και η εκπαίδευση αποτελούν, μαζί με τη θρησκεία, κεντρικούς μηχανισμούς συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας, γι' αυτό και οι προσωπικές επιλογές των μειονοτικών πολιτών σε αυτούς τους τομείς γίνονται συχνά αντιληπτές ως πράξεις με καθαρά πολιτικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα, παρόλο που η γνώση της ελληνικής γλώσσας θεωρείται από το μειονοτικό πληθυσμό συγκριτικό πλεονέκτημα για την αγορά εργασίας και δεξιότητα που προσδίδει κάποιο κοινωνικοοικονομικό κύρος, αυτό

¹⁶²Στο ίδιο, σελ 17

¹⁶³Δημήτρης Γ. Τσαούσης «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.) *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα-Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004

δεν καταλήγει σε υποτίμηση της χρήσης της μητρικής γλώσσας¹⁶⁴ ή σε προώθηση εκ μέρους όλων των φορέων της μειονότητας της εκμάθησης των ελληνικών για το σύνολο του μειονοτικού πληθυσμού. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις που η διγλωσσία ή η τριγλωσσία κρίνεται αρνητικά από μερίδα της μειονοτικής κοινωνίας (για περισσότερα βλ. κεφ. 3.4.1).

Στην Κομοτηνή, τα διαφορετικά σε σχέση με την κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα, γλωσσικά και θρησκευτικά γνωρίσματα της μειονότητας, ορίζονται ως εθνοπολιτισμικές διαφορές μέσα σε μια θεώρηση της ελληνικής κοινωνίας ως ομοιογενούς όπου η παρουσία της «μειονότητας» αποτελεί είτε αντικείμενο αποσιώπησης, είτε συνθήκη «ανωμαλίας» που την εξαιρεί από την κανονικότητα.¹⁶⁵ Η πεποίθηση των απλών πολιτών ότι οι ίδιοι αποτελούν μέρος μιας ομάδας, του έθνους, το οποίο με τη σειρά του αποτελείται από όμαιμα, ομόθρησκα, ομόγλωσσα άτομα με μακρά ιστορία, είναι διάχυτη στην πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού. Η πεποίθηση αυτή γίνεται ίσως πιο κατανοητή όταν αναγνωρίσουμε παρόμοια φαινόμενα και σε άλλες χώρες παγκοσμίως. Ο Μήλλας υποστηρίζει ότι το «πρόβλημα» έγκειται στην έννοια του έθνους που εμφανίστηκε και συνυπάρχει με την έννοια του έθνους-κράτους και εγκαινιάστηκε στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα σε πολλές περιοχές όπως και στα Βαλκάνια. Η συνταγή είναι γνωστή: ο πληθυσμός που αποτελεί τη βάση του έθνους-κράτους αποτελείται από το εκάστοτε «έθνος», το οποίο εκλαμβάνεται και ορίζεται ως μια ενότητα πολιτών με κοινή γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, παραδόσεις, κ.α. Υπό αυτήν την έννοια, οι εθνικές, γλωσσικές, θρησκευτικές μειονότητες εκλαμβάνονται σχεδόν εξ ορισμού, ως ξένα και συχνά εχθρικά σώματα μέσα στο «έθνος μας».¹⁶⁶ Στη Θράκη, από την αρχή της υπαγωγής της μουσουλμανικής μειονότητας στο ελληνικό κράτος μέχρι πολύ πρόσφατα, οι ελληνικές αρχές αντιμετώπισαν τη μειονότητα, όχι ως μια ομάδα πολιτών, αλλά ως «ξένο σώμα» και μέσον για την άσκηση πολιτικής στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Η μειονότητα ταυτίστηκε με την «τουρκική απειλή» και αντιμετωπίστηκε ως κίνδυνος για τα εθνικά συμφέροντα, με αποτέλεσμα η πολιτική που ακολούθησε η Ελλάδα απέναντι στη μειονότητα να διακατέχεται στο σύνολό της από αντιφάσεις στους σκοπούς και τις δράσεις που υπαγορεύονται από την εκάστοτε αντίληψη γύρω από τα "εθνικά συμφέροντα" και τις διακρατικές σχέσεις στην περιοχή και κατά κύριο λόγο από την έκβαση των σχέσεων της

¹⁶⁴ Ελένη Σελλά-Μάζη, «Η τουρκόφωνη δίγλωσση μειονότητα της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 86, 87-88, 90, 92

¹⁶⁵ Έφη Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ 182

¹⁶⁶ Ηρακλής Μήλλας, «Η δυσκολία προσέγγισης του θέματος «μειονότητες», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ. 23-24

Ελλάδας με τους βαλκανικούς της γείτονες στο πλαίσιο της ελληνοβουλγαρικής, αλλά κυρίως της ελληνοτουρκικής διαμάχης. Για παράδειγμα, η ελληνική πολιτική για τη Θράκη μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλάζει συχνά και φαίνεται να διαμορφώνεται κυρίως ως αντίδραση στην πολιτική της Τουρκίας. Αυτό σημαίνει ότι ασκήθηκε περισσότερο ως «αντίθεση» παρά ως «θέση». Ο ίδιος προβληματισμός ισχύει και για το αν η αλλαγή στην ελληνική μειονοτική πολιτική που εμφανίστηκε το 1990 (π.χ. άρση διοικητικών μέτρων) σημαίνει τη διαμόρφωση «θέσης» ως προς τα μειονοτικά και αν μεταβλήθηκε η άποψη που αντιλαμβάνεται την όποια σχέση της Τουρκίας με τη μειονότητα στη Θράκη «εθνικά επικίνδυνη» ή συνεχίζεται η λογική της «αντίθεσης» στις τουρκικές πολιτικές¹⁶⁷.

Η άσκηση της μειονοτικής πολιτικής στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων και η λογική ότι η μειονότητα αποτελεί εθνική απειλή δεν οδήγησε μόνο στην περιθωριοποίηση της μειονότητας, αλλά συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό, ηθελημένα ή μη, στη σχηματική διχοτόμηση του πολυπολιτισμικού χώρου της Θράκης και ενίσχυσε την ιδεολογική παράσταση της ενιαίας εθνοπολιτισμικής ταυτότητας για τους επιμέρους μειονοτικούς πληθυσμούς. Για το λόγο αυτό στην Κομοτηνή, παρόλο που η πολυπολιτισμικότητα έχει να επιδείξει πολλά επιμέρους χαρακτηριστικά, η ταξινόμηση των κατοίκων σε πλειονότητα και μειονότητα παραμένει η κυρίαρχη. Το θεωρητικό αυτό κατασκεύασμα της διχοτόμησης του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου σε πλειονότητα και μειονότητα έχει οδηγήσει σε ένα ιδιαίτερο πλέγμα σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που κατοικούν στην πόλη και έχει δημιουργήσει πολλαπλούς χώρους «αποκλεισμού» και «εξαιρέσεων» ακόμα και στο εσωτερικό της μειονότητας. Η παρουσίαση της κυρίαρχης συλλογικής ταυτότητας της πλειονότητας σε αντιδιαστολή με μια ενιαία μειονοτική ταυτότητα παραβλέπει τις ποικίλες εσωτερικές εθνοπολιτισμικές, κοινωνικές, ταξικές και έμφυλες ιεραρχήσεις που κάθε κοινωνική ταυτότητα περιέχει. Με αυτόν τον τρόπο, η διχοτόμηση του πολυπολιτισμικού χώρου της Κομοτηνής σε δυο επίπεδα ιδεολογικής κατασκευής θέτει κάποιες κατηγορίες κοινωνικών ομάδων στο περιθώριο του περιθωρίου, καθιστώντας τις μειονότητα της μειονότητας.¹⁶⁸ Σε αυτή τη διεργασία, ο αστικός χώρος δεν αποτελεί απλά το περίβλημα των κοινωνικών σχέσεων αλλά παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή τους, όπως θα δούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 4 της παρούσας διατριβής.

¹⁶⁷ Χρήστος Ηλιάδης «Η Τουρκία ως 'μητέρα πατρίδα' των Μουσουλμάνων της Θράκης και η ελληνική αντίδραση», εισήγηση στο συνέδριο *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις του μειονοτικού και μεταναστευτικού φαινομένου: η ελληνική συγκυρία μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου*, ΚΕΜΟ, Αθήνα 2006

¹⁶⁸ Για περισσότερα βλ. Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την «πολυπολιτισμικότητα» της ελληνικής Θράκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118 (2005), σελ. 59-93

Ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά της μειονοτικής πολιτικής, μια βασική παράμετρος της σύνδεσης του συνόλου του μειονοτικού πληθυσμού με την Τουρκία, υπήρξε η αναγνώριση της τουρκικής ως επίσημης γλώσσας διδασκαλίας (μαζί με την ελληνική) στα μειονοτικά σχολεία και συνεπώς ως κοινής γλώσσας της μειονότητας.¹⁶⁹ Η σύνδεση των Πομάκων και των Τσιγγάνων με την κυρίαρχη πολιτικά εθνοπολιτισμική ομάδα της μειονότητας που προωθήθηκε από το εκπαιδευτικό σύστημα, γινόταν σε πολλές περιπτώσεις αντιληπτή από τα κοινωνικά υποκείμενα ως η ευκαιρία για ένα καλύτερο κοινωνικοπολιτικό status που έδινε τη δυνατότητα σε όσους ανήκαν στις επιμέρους μειονοτικές ομάδες να βγουν από το κοινωνικό περιθώριο. Αυτό που συνέβη με την περίπτωση των Πομάκων και των Τσιγγάνων αποδεικνύει ότι οι συλλογικές ταυτότητες και όταν ακόμα έχουν βάθος χρόνου δεν συνιστούν αμετάβλητες οντότητες. Είναι εύπλαστες οντότητες, που αλλάζουν με τον καιρό και αναπροσαρμόζονται στις νέες κάθε φορά συνθήκες που αντιμετωπίζουν τα άτομα και τα κοινωνικά σύνολα στον κόσμο που τα περιβάλλει και μέσα στον οποίο ζουν.¹⁷⁰ Υπό αυτό το πρίσμα, ζητήματα πολιτικής αναφορικά με την εκπαίδευση και τη γλώσσα του μειονοτικού πληθυσμού της Θράκης ενσωματώνουν διλήμματα ταυτότητας με τρόπο που κάνει πολύ περισσότερο ορατή απ' ότι σε άλλα πλαίσια τη σύνδεση του εκπαιδευτικού πεδίου με πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες. Δεν είναι τυχαίο ότι για μια μεγάλη περίοδο η εκπαίδευση της μειονότητας αντιμετωπίστηκε λιγότερο ως κοινωνικό ζήτημα και περισσότερο ως πολιτικό διακύβευμα, λόγω ακριβώς του ρόλου της στις διεργασίες συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας του μειονοτικού πληθυσμού και της σύνδεσης αυτής της ταυτότητας με την Τουρκία.¹⁷¹ Γι' αυτό και η αλλαγή της ευρύτερης εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα και η επίσημη θεσμοθέτηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης το 1996 που σκοπό έχει την άρση των κοινωνικών ανισοτήτων, αποτυπώνεται έντονα στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της Θράκης όπου και αρχίζουν να υιοθετούνται συγκεκριμένα μέτρα για την εκπαίδευση του μειονοτικού πληθυσμού.¹⁷²

Η αναφορά στις κρατικές πολιτικές για την μειονότητα μας παραπέμπει ταυτόχρονα σε ευρύτερα εθνικά και διεθνή γεγονότα καθώς και στοιχεία από την ατζέντα της επίσημης τρέχουσας διαχείρισης της διαφορετικότητας στην Ευρώπη. Βασικό επιχείρημα είναι ότι οι

¹⁶⁹ Νέλλη Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη. Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης* Τσάτσου Μαρία (επιμ.), ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 2006, σελ 32, 41

¹⁷⁰ Τσαούσης, «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», ό.π. σελ 199-213

¹⁷¹ Έφη Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 185

¹⁷² Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη*, ό.π., σελ 62

κρατικές πολιτικές και οι δυναμικές που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των μειονοτικών ομάδων, καθώς επίσης οι ευρωπαϊκές και διεθνείς πολιτικές, βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους¹⁷³ γιατί, όπως υποστηρίζει η Massey, ο χώρος είναι ένας κόσμος ροών, που δεν χαρακτηρίζεται από απομονωμένες ταυτότητες αλλά σχέσεις και διασυνδέσεις ανάμεσα στις διάφορες κλίμακες, από το παγκόσμιο έως το τοπικό.¹⁷⁴ Το θεσμικό πλέγμα από τις διεθνείς και διμερείς συνθήκες και συμφωνίες, τις κεντρικές εθνικές πολιτικές και αποφάσεις και τις τοπικές κρατικές ρυθμίσεις που αφορούν στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης θα επηρεαστεί όλα αυτά τα χρόνια, εκτός από τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις και τις αναπροσαρμογές των ελληνοτουρκικών σχέσεων στο παγκόσμιο γεωπολιτικό πεδίο, και από τις νέες ευρωπαϊκές πολιτικές περί πολυπολιτισμικότητας που θα επηρεάσουν την τύχη των μειονοτικών πληθυσμών σε κάθε κράτος μέλος της ΕΕ.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να σταθώ στα εξής: οι συλλογικές ταυτότητες διαπλέκονται με την ιστορία και τις ανθρώπινες γεωγραφίες ενός τόπου δημιουργώντας χωρικές που είναι απόλυτα συνυφασμένες με την εξέλιξη της πόλης. Η αλληλοεπίδραση αυτή αποτελεί μια διαδικασία που έχει τη δυναμική να μεταβάλλεται στο χρόνο και στο χώρο ανάλογα τα συγκεκριμένα κάθε φορά κοινωνικοπολιτικά δεδομένα και να αλλάζει περιεχόμενο. Υπό αυτό το πρίσμα, η συλλογική ταυτότητα μπορεί να χαρακτηριστεί τόσο ως το αποτέλεσμα μιας χωροκοινωνικής πραγματικότητας, όσο και ως το μέσο για τη διαμόρφωση της, αφού ως κοινωνικό προϊόν φέρει κοινωνικοπολιτικά στοιχεία μέσα στο “χαρακτήρα” της επηρεασμένη από τον αστικό χώρο ενώ ταυτόχρονα επηρεάζει και διαμορφώνει τις γεωγραφίες του χώρου. Η κατασκευή της μειονοτικής ταυτότητας (ή των μειονοτικών ταυτοτήτων) για το μουσουλμανικό πληθυσμό της Κομοτηνής, είναι μια διαδικασία που συνδέεται με τα χαρακτηριστικά του ανθρωπογεωγραφικού χώρου που κατοικεί η μειονότητα, όπως αυτός έχει συγκροτηθεί διαχρονικά ως αποτέλεσμα των σχέσεων και των κοινωνικών διαδικασιών που έλαβαν χώρα στη συγκεκριμένη πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Αν μέσα σε όλα αυτά σκεφτεί κανείς ότι ολόκληρος ο θρακικός χώρος αποτελούσε ανέκαθεν μια γέφυρα ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση και ότι κατά τη ροή των αιώνων πολυάριθμες πληθυσμιακές ομάδες-φορείς ποικίλων πολιτισμών πέρασαν από τη Θράκη και ενίοτε βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να εγκατασταθούν,¹⁷⁵ καταλαβαίνει ότι η πολυπολιτισμική συνθήκη στην Κομοτηνή είναι ένα πολυσήμαντο χωροκοινωνικό φαινόμενο με ποικίλες κοινωνικές, οικονομικές και

¹⁷³ Αντιγόνη Παπανικολάου, «Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της Ιθαγένειας», στο Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη (επιμ.) *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές*, σειρά μελετών ΚΕΜΟ 3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

¹⁷⁴ Massey Doreen, *Για το χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008 σελ. 142

¹⁷⁵ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...* ό.π., σελ 79

πολιτικές διαστάσεις. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα δούμε ότι οι δημόσιες αναπαραστάσεις της μειονοτικής ταυτότητας στην Κομοτηνή είναι ιστορικά μεταβαλλόμενες¹⁷⁶ και εξαρτώνται από τις διαφορετικές κατά τις ιστορικές περιόδους φάσεις ανάπτυξης της ελληνοτουρκικής φιλίας, της έντασης δηλαδή των σχέσεων των δυο μερών ή της ύφεσης κατά τις μεταβατικές περιόδους.¹⁷⁷

Κλείνοντας, θεωρώ σημαντική μια ακόμη παρατήρηση. Πάρα πολλά ελληνόφωνα κείμενα από τα οποία χρειάστηκε να αντλήσω στοιχεία αναφορικά με τις κρατικές πολιτικές διαχείρισης της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, εμπεριέχουν έναν εθνικιστικό λόγο και είναι διάχυτη εκ μέρους των συγγραφέων τους η «διάθεση δικαιολόγησης» της ελληνικής πλευράς. Η διάθεση αυτή τεκμηριώνεται κυρίως με το επιχείρημα ότι οι πολιτικές αυτές προήλθαν ως «απάντηση» στην τουρκική στάση και πολιτική και άρα είναι εξ ορισμού δικαιολογημένες. Ανεξάρτητα εάν κάποιος συμφωνεί ή όχι με αυτήν την άποψη, είναι σίγουρο ότι οι πολιτικές επιλογές που αφορούν στην μειονότητα έχουν διαφοροποιηθεί πολλές φορές και από όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές το χρονικό διάστημα από την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης μέχρι σήμερα, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι μειονοτικοί πληθυσμοί έχουν χρησιμοποιηθεί και από τις δύο χώρες σαν «εργαλείο» για να επιτύχουν τις μεταβαλλόμενες, ανάλογα με τις διεθνείς εξελίξεις, γεωπολιτικές επιδιώξεις τους. Τα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις που παρουσιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα θεωρούν ότι οι πολιτικές για τη μειονότητα έχουν επηρεάσει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του πολυπολιτισμικού χώρου της Κομοτηνής και έχουν επιδράσει στη διαμόρφωση συνειδήσεων κατευθύνοντας τη ζωή του μειονοτικού πληθυσμού με συγκεκριμένο προσανατολισμό.

3.2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ

Μειονότητες και Συνθήκη της Λωζάνης

Το νομικό καθεστώς που διέπει τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης έχει τη βάση του στη Διεθνή Συνθήκη της Λωζάνης. Από την υπογραφή της Συνθήκης μέχρι σήμερα έχει διαγραφεί μια μακρά πορεία ιστορικών εξελίξεων και πολιτικών επιδιώξεων που έχουν επικυρωθεί με διάφορες συμφωνίες που δεσμεύουν την Ελλάδα και ενσωματώνονται στο

¹⁷⁶ Έφη Πλεξουσάκη, «Το όνομα του «Άλλου»: θέσεις και αντιπαραθέσεις κατά τη σύνθεση της κατηγορίας «μειονότητα» στη Θράκη», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σελ 240

¹⁷⁷ Φωτεινή Ασημακοπούλου, Σεβαστή Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Λιβάνη, Αθήνα 2002, σελ. 247

εσωτερικό νομοθετικό πλαίσιο της χώρας, δηλαδή στο Σύνταγμα του κράτους. Μετά το τέλος της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1922 και την ανατροπή της Συνθήκης των Σεβρών από τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, τη Χερσόνησο του Αίμου και τη Μικρά Ασία, συγκλήθηκε η Συνδιάσκεψη της Λωζάνης για να διαπραγματευτεί τη συνθηκολόγηση της Ελλάδας υπό το βλέμμα των Μεγάλων Δυνάμεων που επιδίωκαν να λύσουν οριστικά το Ανατολικό Ζήτημα,¹⁷⁸ θέτοντας τα όρια του σύγχρονου Τουρκικού κράτους. Στην Ελληνοτουρκική Συμφωνία ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία, που υπογράφηκε μεταξύ Ελευθέριου Βενιζέλου και Ισμέτ Ινονού στις 30 Ιανουαρίου 1923, καθορίζονταν οι όροι για την ανταλλαγή των πληθυσμών¹⁷⁹ που θα πραγματοποιούνταν υπό την εποπτεία Μικτής Επιτροπής¹⁸⁰ αποτελούμενης από έλληνες και τούρκους αντιπροσώπους μαζί με ουδέτερα μέλη της Κοινωνίας των Εθνών. Για την ανταλλαγή των πληθυσμών η Τρουμπέτα αναφέρει την άποψη του σύγχρονου των γεγονότων, G. Streit,¹⁸¹ που υποστηρίζει πως: «σε αντιδιαστολή με την προστασία των μειονοτήτων- βρίσκεται η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών αντίθετα από την προαιρετική- καθότι επιδιώκει να εξαλείψει τις εκάστοτε μειονότητες και να τις μεταφυτεύσει στο εθνικό κράτος». Η υποχρέωση της ανταλλαγής φέρει το χαρακτήρα «εθνοκάθαρσης», η οποία αποσκοπεί στην επίτευξη «εθνικής ομοιογένειας» μέσα στα δύο κράτη. Την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών ήρθε να συμπληρώσει λίγους μήνες αργότερα η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης που με μια σειρά από άρθρα στόχευε, μεταξύ άλλων, στην προστασία των μη «ανταλλάξιμων» πληθυσμών. Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και οι δυο

¹⁷⁸ 1923-1993: 70 χρόνια τουρκικές προσκλήσεις και παραβιάσεις της συνθήκης της Λωζάνης. Αγώνας για Δικαίωση. Χρονικό παραβιάσεων των ανθρώπινων δικαιωμάτων, Σύλλογος Ιμβρίων-Κωνσταντινουπολιτών- Τενέδιων- Ανατολικοθρακών Θράκης, Κομοτηνή 1997

¹⁷⁹ Η υποχρέωση της ανταλλαγής πληθυσμών επιβλήθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία του Διεθνούς Δικαίου, βλ. Τρουμπέτα *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες* ό.π. σελ 31

¹⁸⁰ «Με βάση το άρθρο 11 της Σύμβασης της Λωζάνης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, το τεράστιο έργο της ρύθμισης των ελληνοτουρκικών εκκρεμοτήτων ανελήφθη από τη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών όπου εκπροσωπούσαν, εκτός από την Ελλάδα και την Τουρκία, και οι Μεγάλες Δυνάμεις με τρία ουδέτερα μέλη. Σύντομα όμως η Μεικτή Επιτροπή αποτελεματώθηκε σε άγονες συζητήσεις, τόσο εξαιτίας της αρνητικής και αναβλητικής στάσης των Τούρκων αντιπροσώπων όσο και λόγω της συστηματικής υπεκφυγής των ουδέτερων μελών να λάβουν πρωτοβουλίες για τη διευθέτηση των επίμαχων θεμάτων. Ειδικά για ένα από τα τρία ουδέτερα μέλη, τον ισπανό στρατηγό Delara, υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις. Οι συχνές αλλαγές του αρχηγού της ελληνικής αντιπροσωπείας κλόνηζαν το γόητρό της και συντελούσαν στην απόλεια πολύτιμου χρόνου, κάτι που δε συνέφερε την ελληνική πλευρά...», Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», στο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923- 1987*, ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991

¹⁸¹ G. Streit «Der Lausannervertrag und der griechisch-türkischebevölkerungs austausch», στο 'Erstereihovorträge und Einzelschriften' τ.χ. 10, Βερολίνο 1929, στο Τρουμπέτα *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* ό.π. σελ. 31

χώρες αναγνώρισαν επίσημα την παρουσία μειονοτήτων στην επικράτειά τους,¹⁸² των οποίων η ύπαρξη αποκτά με τη συνθήκη θεσμική υπόσταση.¹⁸³

Η συνθήκη της Λωζάνης στα άρθρα της περί προστασίας των μειονοτήτων, άρθρα τα οποία εξακολουθούν να βρίσκονται σε ισχύ μέχρι σήμερα, θεμελίωσε μια σειρά από δικαιώματα και υποχρεώσεις για τις μη μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας και υπό την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας θεμελίωσε αντίστοιχα μια σειρά από δικαιώματα και υποχρεώσεις για τη μουσουλμανική μειονότητα στην Ελλάδα. Τα άρθρα 37- 45 της Συνθήκης της Λωζάνης¹⁸⁴ στοχεύουν στην προστασία των μειονοτήτων που δημιουργήθηκαν κατά την εξαίρεση από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών. Συγκεκριμένα, στα άρθρα 37- 44 καθορίζονται οι υποχρεώσεις της Τουρκίας απέναντι στις μη μουσουλμανικές μειονότητες και το άρθρο 45 υποχρεώνει την Ελλάδα να χορηγήσει τα ίδια δικαιώματα στη μουσουλμανική μειονότητα που βρίσκεται στο έδαφός της. Τα άρθρα αυτά κατοχυρώνουν στις μειονότητες που βρίσκονται στις δύο χώρες ελευθερία θρησκείας, ελευθερία λόγου, ισότητα στο νόμο, ίσα πολιτικά δικαιώματα, ελεύθερη χρήση γλώσσας στο γραπτό και προφορικό λόγο και το δικαίωμα να διδάσκονται οι μειονοτικοί μαθητές στα σχολεία στη γλώσσα τους (άρθρο 40 συνθήκη Λωζάνης). Ρητά επίσης ορίστηκε ότι κανένας νόμος ή οποιαδήποτε άλλη πράξη του κατά περίπτωση κράτους μπορούσε να τροποποιήσει ή να υπερισχύσει των διατάξεων αυτών.¹⁸⁵ Ως προς τον πληθυσμό, σύμφωνα με τα πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας¹⁸⁶ που εξέδωσε η Μικτή Επιτροπή το 1934 οι μουσουλμάνοι της Θράκης ήταν 106.000, ποσοστό που αντιστοιχεί στο 27% του πληθυσμού της περιοχής εκείνη την εποχή¹⁸⁷ και ζούσαν οργανωμένοι σε κοινότητες. Επικεφαλής των κοινοτήτων της μειονότητας ήταν οι τρεις μουφτήδες¹⁸⁸ που είχαν τις έδρες τους στην Κομοτηνή, στη Ξάνθη και στο Διδυμότειχο.¹⁸⁹

¹⁸² Ευγενία Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις από τη συνθήκη της Λωζάνης μέχρι σήμερα*, Γόρδιος, Αθήνα 2011

¹⁸³ Τρουμπέτα., *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* ό.π., σελ. 31

¹⁸⁴ «1923-1993: 70 χρόνια τουρκικές προσκλήσεις και παραβιάσεις της συνθήκης της Λωζάνης. Αγώνας για Δικαίωση. Χρονικό παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», Σύλλογος Ιμβρίων-Κων/των- Τενέδιων- Ανατολικοθρακών Θράκης, Κομοτηνή 1997, σελ 26- 32 (άρθρα της συνθήκης της Λωζάνης που αφορούν στις μειονότητες)

¹⁸⁵ Δημήτρης Ξιφαράς, «Η επίδραση των συνθηκών Λωζάνης- Μοντρέ- Παρισίων επί των εθνικών συμφερόντων», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, τεύχος Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 2009, σελ 92-108

¹⁸⁶ Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», ό.π., 31-172

¹⁸⁷ Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα Διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002

¹⁸⁸ Οι μουφτήδες προϊστανται, διορίζουν και παύουν τους θρησκευτικούς λειτουργούς και τους διαχειριστές της μουσουλμανικής βακουφικής περιουσίας, Αλεξανδρής Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», στο συλλογικό τόμο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Εκδόσεις ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991

¹⁸⁹ Βλ. Καφετζή *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης ...* ό.π., σελ. 37 και Αλεξανδρής ό.π., σελ 144

Η ζωή της μειονότητας τα πρώτα χρόνια της υπογραφής της συνθήκης επηρεάστηκε από μια σειρά από σχετικά με τη συνθήκη γεγονότα, όπως τις πληθυσμιακές μετακινήσεις που ήταν ιδιαίτερα έντονες στην περιοχή αφού η ελληνική πολιτική ηγεσία έκρινε αναγκαίο, μετά την προσάρτηση της Θράκης στο ελληνικό κράτος, να ενισχύσει την ελληνική φυσιογνωμία της περιοχής μέσω μιας κατευθυνόμενης πληθυσμιακής πολιτικής με τον εποικισμό της από πρόσφυγες.¹⁹⁰ Η μαζική υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και η εκτίμηση των περιουσιών των περίπου 2.000.000 προσφύγων προξένησαν μια σειρά σοβαρών προβλημάτων στις σχέσεις των δυο κρατών.¹⁹¹ Το πρόβλημα εκδηλώθηκε εντονότερο στην περιοχή της Θράκης εξαιτίας της ύπαρξης της μουσουλμανικής μειονότητας, κτήματα των μελών της οποίας κατασχέθηκαν για την τακτοποίηση των Ελλήνων προσφύγων.¹⁹² Το γεγονός αυτό έκανε το Τουρκικό κράτος να καταγγείλει στη Μικτή Επιτροπή το σφετερισμό των τουρκικών περιουσιών και να εκφράσει ανησυχία για την ποιότητα της ζωής των Μουσουλμάνων της Θράκης, σε μια εποχή που η Ελλάδα αναζητούσε τη συμπαράσταση της Κοινωνίας των Εθνών για να μπορέσει να αποκαταστήσει το μεγάλο αριθμό προσφύγων.¹⁹³ Η Τρουμπέτα ωστόσο υποστηρίζει για το ζήτημα ότι τα μέλη της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης δε δέχονταν επιθέσεις από την πλευρά του ελληνικού κράτους και της τοπικής κοινωνίας και, μέχρι και την όξυνση του Κυπριακού στα μέσα της δεκαετίας του '50, καταλάμβαναν σε γενικές γραμμές τη σημασία που αναλογεί στην περιφερειακή και γεωγραφική τους θέση, όπως και η πλειοψηφία του αγροτικού θρακικού πληθυσμού.¹⁹⁴ Η αρχική στάση της ελληνικής κυβέρνησης μαρτυρά τη διάθεσή της να παραχωρήσει πλήρη πολιτικά και αστικά δικαιώματα στο μουσουλμανικό πληθυσμό της Θράκης, σε ανταπόκριση με το άρθρο 39 της Συνθήκης της Λωζάνης. Έτσι, από την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης και πριν ακόμα την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930, στην ελληνική Βουλή υπήρχαν δύο μουσουλμάνοι βουλευτές και ένας γεροϋσιαστής, ενώ πολλοί μειονοτικοί υπηρετούσαν σε δημοτικές και κοινοτικές θέσεις. Οι μουσουλμάνοι πολίτες

¹⁹⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες ...* ό.π., σελ 39

¹⁹¹ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π., 138-168

¹⁹² «Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις που επιτάχθηκαν για τους πρόσφυγες δεν περιλάμβαναν μόνο μουσουλμανικές ιδιοκτησίες αλλά και ελληνικά κτήματα ... Βεβαίως το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί ιδιομορφία της Θράκης αφού σε όλη την ελληνική επικράτεια είχαν διατεθεί κτήματα για την εγκατάσταση των προσφύγων ... και από τα τέλη του 1924, η ελληνική κυβέρνηση άρχισε τη σταδιακή αποκατάσταση των μουσουλμανικών ακινήτων στους ιδιοκτήτες τους», Αλεξανδρής «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955» ό.π., σελ 65

¹⁹³ Παρόλα αυτά οι διαπιστώσεις της Μικτής Επιτροπής το 1928 υπό την προεδρία του Χόλσταντ, μιλούσαν για τήρηση των άρθρων της Συνθήκης της Λωζάνης από πλευράς της Ελλάδας και βελτίωση της ζωής των Μουσουλμάνων της Θράκης. Βλ. Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...* ό.π., σελ. 38

¹⁹⁴ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες ...* ό.π., σελ 40

χρησιμοποιούσαν την τουρκική γλώσσα χωρίς κανέναν περιορισμό τόσο στις προσωπικές όσο και στις εμπορικές τους σχέσεις και στα επίσημα έγγραφα (στα δικαστήρια διατηρούν την περίοδο αυτή ειδικούς διερμηνείς για την εξυπηρέτησή τους) και απολαμβάνουν πλήρη θρησκευτική ελευθερία.¹⁹⁵

Διαμάχη ανάμεσα σε παλαιομουσουλμάνους και κεμαλιστές και η θέση Ελλάδας και Τουρκίας στην αντιπαράθεση της μειονότητας

Η μειονότητα ήταν χωρισμένη σε δυο μερίδες, στους αντικεμαλιστές παραδοσιακούς παλαιομουσουλμάνους και στους νεωτεριστές, οπαδούς του Μουσταφά Κεμάλ. Τα κυριότερα σημεία διαφωνίας μεταξύ των δυο παρατάξεων ήταν η υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου, η αλλαγή της ημέρας της εβδομαδιαίας αργίας, η κατάργηση του φεσιού, γενικά οι ευρωπαϊκού τύπου ενδυματολογικές προτιμήσεις που εφαρμόζονταν από το 1928 και μετά, στην Τουρκία.¹⁹⁶ Οι μουσουλμάνοι της Θράκης ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους οπαδοί της ισλαμικής παράδοσης, προσκολλημένοι σε παλαιοτουρκικά στοιχεία όπως η αραβική γραφή, τα ιεροδιδασκαλεία, ο φερετζές και το φέσι¹⁹⁷ και εναντιωνόταν στις μεταρρυθμίσεις που ήθελαν να εφαρμόσουν οι κεμαλικοί νεωτεριστές. Μέχρι το 1930 άλλωστε, η μειονότητα διοικούνταν από τους συντηρητικούς μουσουλμάνους Μουφτήδες που ήταν διακείμενοι εχθρικά προς τους κεμαλικούς. Όταν μάλιστα εγκαταστάθηκαν και βρήκαν άσυλο στη Θράκη 150 τούρκοι αντικεμαλικοί παλαιομουσουλμάνοι,¹⁹⁸ οι οποίοι ήταν μορφωμένοι και εργάστηκαν ως δάσκαλοι στη θρακική μουσουλμανική κοινότητα,¹⁹⁹ η Θράκη μεταβλήθηκε σε πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στους Τούρκους εθνικιστές και στους αντιπάλους των μεταρρυθμίσεων.²⁰⁰ Η Τουρκία ήθελε να διεισδύσει στη μειονότητα και να εγκαταστήσει σε καίριες θέσεις κεμαλιστές γιατί, πέρα από την ιδεολογικοθρησκευτική διαμάχη, οι υποστηρικτές του Τουρκισμού στόχευαν στη μετατροπή της μουσουλμανικής μειονότητας από θρησκευτική σε εθνική. Ιδιαίτερα επιφυλακτικοί έναντι του κεμαλικού εθνικισμού υπήρξαν οι πομακικής καταγωγής

¹⁹⁵ Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», ό.π., σελ 65

¹⁹⁶ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης ...* ό.π., σελ 245-246

¹⁹⁷ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 39

¹⁹⁸ Υπό τη δυναμική ηγεσία του τελευταίου πνευματικού αρχηγού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Mustafa Sabri, ο αντικαθεστωτικός αυτός πυρήνας πρόσφερε μια ιδεολογικο- θρησκευτική κατεύθυνση στη μουσουλμανική μειονότητα και αποδόθηκε δια του Τύπου σε έναν αμείλικτο πόλεμο κατά του τουρκικού καθεστώτος. Η εφημερίδα «Yarın» (Αύριο) του Mustafa Sabri δεν είχε αναγνώστες μόνο στη Δυτική Θράκη αλλά και στην Τουρκία, ενώ άλλες επτά παλαιομουσουλμανικές εφημερίδες κυκλοφορούσαν σε Ξάνθη και Κομοτηνή., Αλεξανδρής Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», ό.π., σελ 65

¹⁹⁹ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 39, υποσημείωση 13

²⁰⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* ό.π., σελ 41

μουσουλμάνοι δυτικοθρακιώτες, οι οποίοι αποτελούσαν ξεχωριστή εθνολογική ενότητα με ιδιόμορφη γλωσσική και κοινωνική ρίζα.²⁰¹ Η διαφοροποίηση ανάμεσα στη μερίδα της μειονότητας που είχε τουρκική καταγωγή και στους Πομάκους εκφράζεται την περίοδο εκείνη και μέσα από τις πολιτικές τους προτιμήσεις. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, η διαφοροποίηση αυτή γίνεται ιδιαίτερα σαφής στις εκλογές του 1932 στο νομό Ξάνθης, όταν εμφανίζονται δύο σχεδόν αμιγείς πομακικοί συνδυασμοί, οι οποίοι συγκέντρωσαν το 72,2% των ψήφων στην πομακική περιοχή του νομού και μόνο 20,7% στην πόλη της Ξάνθης και στα τουρκόφωνα χωριά της περιοχής.²⁰²

Μέχρι το 1930 η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να διατηρήσει ουδέτερη στάση στη διαμάχη ανάμεσα σε παλαιομουσουλμάνους και κεμαλιστές. Το 1930 με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας μεταξύ των κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ισμέτ Ινονού, τα πράγματα αλλάζουν. Μετά την υπογραφή του συμφώνου και στο πλαίσιο της καλλιέργειας της ελληνοτουρκικής φιλίας, η κυβέρνηση Βενιζέλου έδειξε υποχωρητική απέναντι στις απαιτήσεις της τουρκικής κυβέρνησης και απέλασε τους «εκατόν πενήντα» αντικεμαλικούς μουσουλμάνους, οι οποίοι κρίθηκαν ανεπιθύμητοι, παρότι είχαν βοηθήσει την Ελλάδα στην προσπάθεια του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία και συνετέλεσαν στην εξύψωση του μορφωτικού επιπέδου των μουσουλμάνων της Θράκης.²⁰³ Απόρροια αυτής της ενέργειας ήταν η αλλαγή ηγεσίας μέσα στη μουσουλμανική μειονότητα με την αντικατάσταση των παλαιομουσουλμάνων από τους κεμαλικούς. Η πλάστιγγα έγειρε οριστικά υπέρ των κεμαλικών και δόθηκε το πράσινο φως στον εκτουρκισμό της μειονότητας και την ανάπτυξη τουρκικής εθνικής συνείδησης στα περισσότερα μέλη της.²⁰⁴ Παράλληλα, με τη συγκατάθεση της κυβέρνησης Βενιζέλου άρχισε να λειτουργεί το 1930 στην Κομοτηνή τουρκικό προξενείο, ο τουρκικός εθνικιστικός τύπος άρχισε να διαδίδεται σε όλη τη Θράκη, ιδρύθηκαν σύλλογοι²⁰⁵ που αυτοαποκαλούνταν «τουρκικοί» και ιδρύθηκε στη Χρύσα του νομού Ξάνθης το πρώτο μεταρρυθμιστικό μειονοτικό σχολείο²⁰⁶ σε αντιστοιχία με τα κεμαλικά πρότυπα, με

²⁰¹ Αλεξανδρής «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», ό.π., σελ 65

²⁰² Ηλίας Νικολακόπουλος, «Πολιτικές δυνάμεις και εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1922-1955», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Τόμος 8 (1990), σελ 171-204

²⁰³ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 40

²⁰⁴ Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα της διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002

²⁰⁵ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* ό.π., σελ 42 και Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», ό.π., σελ 65

²⁰⁶ Το 1920 η ελληνική διοίκηση είχε βρει σε λειτουργία 86 μειονοτικά σχολεία-ιεροσπουδαστήρια (medrese) που δίδασκαν κατά κανόνα το Κοράνιο., Αλεξανδρής Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», στο συλλογικό τόμο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Εκδόσεις ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991

δασκάλους που έρχονταν από την Τουρκία για να καλύψουν το κενό των «εκατόν πενήντα» που είχαν απελαθεί. Ήδη άλλωστε από το 1929, μετά από πιέσεις της Τουρκίας, είχε επιτραπεί η καθιέρωση λατινικών χαρακτήρων στην τουρκική γλώσσα (κάτι που είχε απαγορευτεί αρχικά στα μουσουλμανικά σχολεία της Θράκης), κομβικό σημείο της αντιπαράθεσης στα θέματα της μειονοτικής εκπαίδευσης ανάμεσα σε παλαιομουσουλμάνους και κεμαλιστές.²⁰⁷ Όλα αυτά πρέπει να συσχετιστούν με τη διαπίστωση ότι για το Βενιζέλο το μειονοτικό ζήτημα²⁰⁸ την εποχή εκείνη είχε δευτερεύουσα σημασία, μια και ο βασικός του στόχος ήταν η στήριξη της ελληνικής αμυντικής πολιτικής σε έναν ελληνοτουρκικό άξονα που θα ενεργούσε ως αντιστάθμισμα στις πιέσεις από τους βόρειους γείτονες και ειδικά από τη Βουλγαρία, η οποία είχε θέσει ως πρωταρχικό της στόχο την αναθεώρηση της Συνθήκης του Νεϊγύ (1919) που κατοχύρωνε την ελληνική κυριαρχία επί της Δυτικής Θράκης. Μάλιστα, όλες αυτές οι ζυμώσεις των βόρειων γειτόνων και οι βλέψεις της Ιταλίας σε βάρος του Αιγαίου, που προμήνυαν την πολεμική σύγκρουση που θα ακολουθούσε, έδωσαν ώθηση στην ελληνοτουρκική φιλία που την περίοδο αυτή άγγιζε το απόγειό της.²⁰⁹

Οι αλλαγές στη διοίκηση της μειονότητας, η οποία πραγματοποιήθηκε μέσα στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της καλλιέργειας της ελληνοτουρκικής φιλίας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, μπορούν να συνδυαστούν με το άνοιγμα της μειονοτικής κοινωνίας στη δημιουργία συλλόγων. Παρότι παραδοσιακά δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει στους κόλπους της μουσουλμανικής κοινότητας καμιάς μορφής λαϊκή οργάνωση που να λειτουργεί παράλληλα με την εξουσία του μουφτή και να μπορεί από μόνη της να παίξει κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνική ζωή της κοινότητας, εντούτοις, μέσα στη διαδικασία του εκμοντερνισμού εμφανίζονται διάφορες οργανώσεις ποικίλου χαρακτήρα.²¹⁰ Οι ερευνητές/τριες αναφέρουν μια σειρά από σωματεία, οργανώσεις και συλλόγους που λειτουργούσαν στη Θράκη μέχρι και το 1974, με πολιτικό ή εκπαιδευτικό χαρακτήρα όπως π.χ. το «Σύλλογο αποφοίτων Ιεροσπουδαστηρίου», την «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων», την «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας», το «Σωματείο Μουσουλμάνων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης»²¹¹ κ.α. Μια αναφορά που γίνεται στο καταστατικό του «Σωματείου Μουσουλμάνων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» στο πλαίσιο έρευνας που

²⁰⁷ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 39

²⁰⁸ Λέγοντας μειονοτικό ζήτημα, δεν αναφερόμαστε μόνο στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, αλλά και στους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, καθώς και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο στο Φανάρι.

²⁰⁹ Αλεξανδρή Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», ό.π., 69-142

²¹⁰ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π., σελ. 235

²¹¹ Στο ίδιο, σελ. 236-237

πραγματοποιήθηκε το 1995-1996 από την Τσιμπιρίδου²¹² σε συνολικά τριάντα συλλόγους και σωματεία της Κομοτηνής, φέρνει στην επιφάνεια τη διαμάχη μεταξύ «συντηρητικών» και «νεωτεριστών» και το ζήτημα της ανάπτυξης τουρκικού εθνικισμού στη Θράκη. Συγκεκριμένα, το άρθρο 2 του καταστατικού ορίζει: *«Σκοπός του σωματείου είναι: η ανάπτυξη της παιδείας κατά τα πάτρια παρά τοις Μουσουλμάνοις, η ανάπτυξη του θρησκευτικού αιτήματος των Μουσουλμάνων, η διατήρησις των θρησκευτικών παραδόσεων, η ιδεολογική προσήλωσις προς τας υγιείς αρχάς του συντηρητισμού, η ανάπτυξη της αγάπης προς την ελληνική πατρίδα, του σεβασμού προς τους νόμους και τέλος η υποστήριξις των επιμορφωτικών ζητημάτων των διδασκάλων. Το Σωματείον ουδεμίαν σχέσιν έχει προς το ήδη υφιστάμενον εν Κομοτηνή σωματείον Ένωσις Τούρκων Διδασκάλων, όπερ ακολουθεί τους εν Τουρκία νεωτερισμούς και επιδιώκει διαφόρους σκοπούς»*. Στο παραπάνω παράδειγμα παρατηρούμε ότι στο πλαίσιο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στις δυο μερίδες της μειονότητας, οι συλλογικές οργανώσεις των πολιτών λειτουργούν σαν το όχημα για τη δημόσια έκφραση της άποψης των μελών τους και της θέσης που παίρνουν στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Αυτό που έχει επίσης σημασία να εντοπίσουμε είναι η ξεκάθαρα πολιτική νοηματοδότηση της ονομασίας των συλλόγων και να παρατηρήσουμε την ενεργή συμμετοχή της ονομασίας στην διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας της μειονότητας. Το «Σωματείον Μουσουλμάνων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» που εκφράζει τους παλαιομουσουλμάνους και δηλώνει στους σκοπούς του την *ανάπτυξη της αγάπης προς την ελληνική πατρίδα*, χρησιμοποιεί τον προσδιορισμό «μουσουλμάνοι» για την ταυτότητα των μελών του και εκφράζει την αντίθεσή του με το *σωματείον Ένωσις Τούρκων Διδασκάλων, όπερ ακολουθεί τους εν Τουρκία νεωτερισμούς και επιδιώκει διαφόρους σκοπούς*. Η εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού στη Θράκη, που πραγματοποιείται την περίοδο αυτή, άρχισε να κάνει ορατή τη σχέση των συλλόγων με την πολιτική ζωή και τη διαπραγμάτευση της μειονοτικής ταυτότητας (όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 4.6.1 της διατριβής).

²¹²Η καταγραφή έγινε με σκοπό τον εντοπισμό του τρόπου ενασχόλησης των πολιτιστικών φορέων με τα εθνικά θέματα, σε επίπεδο τόσο προθέσεων, όσο και δραστηριοτήτων και την ανάλυση του εθνικιστικού λόγου που χρησιμοποιείται από τους φορείς αυτούς και «χαρακτηρίζεται από μια σεξιστική ιδεολογία εκφρασμένη με όρους σεξουαλικότητας». Αντικείμενο μελέτης της έρευνας ήταν τα καταστατικά των πολιτιστικών φορέων, το έντυπο υλικό και προφορικές μαρτυρίες, βλ. Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Η εθνικιστική ιδεολογία στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Έμφυλοι ρόλοι και σεξουαλικότητα μέσα από το λόγο των πολιτιστικών φορέων μιας ακριτικής πόλης», *Δίη*, 8 (1995-96), σελ. 153-179.

**Το πολιτικό πλαίσιο του Β' παγκοσμίου πολέμου και του Εμφυλίου σε σχέση με τη
μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης**

Ο θάνατος του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η άνοδος του Ισμέτ Ινονού στην Προεδρία της Τουρκικής Δημοκρατίας και η πολιτική που ακολούθησε, είχαν ως συνέπεια να παρεκκλίνει η Τουρκία από τις αρχές της ελληνοτουρκικής αμυντικής συμφωνίας και να μην συμμετάσχει στον πόλεμο υποστηρίζοντας πως στόχος της είναι να διατηρήσει αλώβητη την εθνική της κυριαρχία.²¹³ Οι τουρκικές εδαφικές διεκδικήσεις εναντίον ελληνικών περιοχών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και η πολιτική της εξόντωσης της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης που εφαρμόστηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου,²¹⁴ είχαν σοβαρό αντίκτυπο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις οι οποίες περιήλθαν σε αδιέξοδο. Η δεκαετία του 1940 ήταν μια περίοδος δεινών για όλη την Ελλάδα, και ειδικότερα για τη Δυτική Θράκη η οποία υποβλήθηκε υπό γερμανοβουλγαρική κατοχή το 1941-1944. Και μετά τη λήξη του πολέμου αλλά και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, η Θράκη πέρασε διάφορες δοκιμασίες αφού η μουσουλμανική μειονότητα βρέθηκε στο επίκεντρο των διαφορών των δυο αντίπαλων παρατάξεων που προσπάθησαν να την προσεταιρισθούν. Για την περίοδο 1944-1946, δηλαδή λίγο πριν ξεκινήσει ο εμφύλιος πόλεμος, ο Τούρκος Πρόξενος στην Κομοτηνή μίλησε για τη μετανάστευση 3.000 μουσουλμάνων στην Τουρκία.²¹⁵ Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, και συγκεκριμένα από το 1947 ως το 1949, το ΚΚΕ εξέδωσε ειδικό έντυπο με τον τίτλο *Savaş* (Πόλεμος) που απευθυνόταν στους δυτικοθρακιώτες μουσουλμάνους. Αντίθετα, η εφημερίδα *Ελληνικός Βορράς*, υποστήριζε ότι οι κομμουνιστές λάμβαναν καταπιεστικά μέτρα έναντι των μουσουλμάνων, δίνοντας την ευκαιρία στον τουρκικό τύπο να δημοσιεύσει μια σειρά από άρθρα για την κακομεταχείριση των μειονοτικών μουσουλμάνων της Θράκης.²¹⁶ Η Ασημακοπούλου υποστηρίζει ότι σε γενικές γραμμές, η κατάσταση των μουσουλμάνων της Θράκης την περίοδο μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα υφίσταται για άλλη μια φορά τις συνέπειες των μεταβολών των ελληνοτουρκικών σχέσεων.²¹⁷ Προς τα τέλη της δεκαετίας

²¹³ Τον Οκτώβριο του 1939 η Άγκυρα υπέγραψε συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας μαζί με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Με τη συνθήκη αυτή η Τουρκία δεσμευόταν, μεταξύ άλλων, σε περίπτωση εισόδου των χωρών του Άξονα στο θέατρο της Μεσογείου, να εισέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Ελλάδας για να αντικρούσει από κοινού μια παραβίαση των ελληνικών συνόρων, Αλεξανδρής, ό.π., σελ 80

²¹⁴ 1923-1993: 70 χρόνια τουρκικές προσκλήσεις και παραβιάσεις της συνθήκης της Λωζάνης. Αγόνας για Δικαίωση. Χρονικό παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Σύλλογος Ιμβρίων-Κωνσταντινουπολιτών - Τενέδιων- Ανατολικοθρακών Θράκης, Κομοτηνή 1997

²¹⁵ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 43 και Αλεξανδρής «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», ό.π, σελ 142

²¹⁶ Αλεξανδρής «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», ό.π., σελ 142

²¹⁷ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π., σελ 247

του 1940- αρχές δεκαετίας του 1950, ιδρύεται στην Κομοτηνή το θρησκευτικό σωματείο İntibah-İslam (Αναγέννηση του Ισλάμ), που εναντιώνεται στην κεμαλική διείσδυση γεγονός που μαρτυρά πως η διαμάχη μεταξύ παλαιομουσουλμάνων και κεμαλιστών είναι ακόμα έντονη στο εσωτερικό της μειονότητας. Τα μέλη του θρησκευτικού σωματείου Αναγέννηση του Ισλάμ εξέδωσαν μάλιστα την εφημερίδα Sebat (Ευστάθεια) που προέβαλλε τις απόψεις των δυτικοθρακιωτών Ελλήνων μουσουλμάνων.²¹⁸ Το 1958, ο σημαντικότερος παλαιομουσουλμανικός πυρήνας στο χώρο της μειονότητας, ο σύλλογος «Ένωσις Μουσουλμάνων Ελλάδος» προχώρησε στην έκδοση και κυκλοφορία στην Κομοτηνή της εφημερίδας Muhafazakar (Συντηρητικός), με αραβοπερσικούς χαρακτήρες.²¹⁹

Δεκαετία 1950: εξελίξεις σε διεθνές και διμερές επίπεδο και ενίσχυση του τουρκικού χαρακτήρα της μειονότητας

Όλη η δεκαετία του 1950 που ακολούθησε τον καταστροφικό ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, θα χαρακτηριστεί από εξελίξεις σε διεθνές και διμερές επίπεδο οι οποίες θα επηρεάσουν την ελληνική πολιτική απέναντι στη μειονότητα της Θράκης και θα οδηγήσουν στην υπογραφή συμφωνιών που είναι υπεύθυνες ακόμα και σήμερα για τη ρύθμιση πολλών ζητημάτων που αφορούν στη μειονότητα. Ο θεωρούμενος κοινός κομμουνιστικός κίνδυνος και η επικείμενη προσχώρηση Ελλάδας και Τουρκίας στο NATO το 1952, έδωσαν αφορμή για ένα νέο ξεκίνημα στην ελληνοτουρκική φιλία.²²⁰ Και σε αυτή της τη φάση, που ξεκινάει περίπου από το 1947 όταν με το Δόγμα Τρούμαν ο ελληνοτουρκικός χώρος μετατρεπόταν σε προπύργιο της αμυντικής ασπίδας του δυτικού κόσμου έως το 1954, η ελληνοτουρκική φιλία δεν υπήρξε αποτέλεσμα πηγαίας και αυτόβουλης ενέργειας,²²¹ αλλά υπαγορεύτηκε από ξένους παράγοντες και από τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις. Μέσα στο πλαίσιο της καλλιέργειας του κλίματος εμπιστοσύνης αρχίζουν να υπογράφονται μια σειρά από συμφωνίες που μαρτυρούν τη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης να εξυπηρετήσει την τουρκική πολιτική σε σχέση με τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης. Το 1951 υπογράφηκε η Ελληνοτουρκική Μορφωτική Συμφωνία με την οποία η τουρκική γλώσσα παίρνει κεντρικό ρόλο στη μειονοτική εκπαίδευση. Την υπογραφή της συμφωνίας ακολουθούν νομοθετικά διατάγματα προς την ίδια κατεύθυνση. Στα ΝΔ 2203/52 και ΝΔ

²¹⁸ Αλέξης Αλεξανδρής «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», στο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991 και Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης... ό.π.*, σελ 144 και 526

²¹⁹ Στο ίδιο, σελ 525

²²⁰ Ήδη από τις 24/7/1944 όταν η εξέλιξη του πολέμου ήταν ήδη ορατή, ο τούρκος πρεσβευτής στην Αθήνα Ε. Ακαγιέν είχε προετοιμάσει το έδαφος για τη τόσο σημαντική για το NATO ελληνοτουρκική φιλία και δηλώνει ότι «η Τουρκία θεωρούσε τη φιλία της με την Ελλάδα ως λυδία λίθο της εξωτερικής πολιτικής έναντι του ρωσικού κινδύνου», Θεοφάνης Μαλκίδης, «Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη», *Τετράδια* τ. 42 (1998), σελ. 51-59

²²¹ Αλεξανδρής Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», στο συλλογικό τόμο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Εκδόσεις ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991

3065/54 τα μειονοτικά σχολεία αναφέρονται ως τουρκικά και η Ελλάδα αποφασίζει δια του Γενικού Διοικητή Θράκης Γ. Φεσσόπουλου να εφαρμόσει την αντικατάσταση του όρου «Μουσουλμάνος-Μουσουλμανικός» από τον όρο «Τούρκος-Τουρκικός» σε όλες τις επιγραφές των σχολείων της μειονότητας.²²² Το 1952, με πρωτοβουλία του βασιλικού ζεύγους, ιδρύθηκε στην Κομοτηνή το πρώτο μειονοτικό γυμνάσιο λύκειο που πήρε το όνομα του τότε τούρκου Πρωθυπουργού Celâl Bayar (το οποίο μετά την πτώση του τελευταίου από την εξουσία μετονομάστηκε σε «Μουσουλμανικό Λύκειο Κομοτηνής») και υπογράφηκε μια διμερής συμφωνία που αφορούσε την ανταλλαγή διδακτικού προσωπικού ανάμεσα στις δυο χώρες μέσω της οποίας Τούρκοι εκπαιδευτικοί, οι «μετακλητοί», δίδασκαν στα μειονοτικά σχολεία. Ένα από τα βασικότερα αιτήματα της Τουρκικής κυβέρνησης τη δεκαετία του 1950 ήταν η τοποθέτηση μετακλητών δασκάλων και στα ορεινά χωριά της Ξάνθης και της Ροδόπης, όπου δηλαδή κατοικούσαν οι Πομάκοι.²²³ Με τις ρυθμίσεις αυτές το εκπαιδευτικό σύστημα της μειονοτικής εκπαίδευσης μοιάζει να εξυπηρετεί πλήρως -στο όνομα των διπλωματικών σχέσεων - τις γεωπολιτικές ανάγκες της εποχής εκείνης που ενίσχυσαν τον εκτουρκισμό της μειονότητας και τη μετατροπή της από θρησκευτική σε εθνική.

Η δεκαετία του 1950 είναι σταθμός στη μειονοτική πολιτική και για έναν ακόμη λόγο. Η ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ και η εκτεταμένη συνοριακή σχέση με τις βαλκανικές χώρες που έλεγχε η ΕΣΣΔ έκανε τη χώρα να βρίσκεται την περίοδο αυτή στο επίκεντρο του Ψυχρού Πολέμου. Μέσα στο ψυχροπολεμικό κλίμα και με έντονες τις μνήμες από τον πρόσφατο πόλεμο και τη βουλγαρική κατοχή στη Θράκη, επικράτησε στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας το δόγμα του «από Βορράν κινδύνου» με μεγάλες συνέπειες για ένα τμήμα της μειονότητας. Σε συνθήκες Ψυχρού Πολέμου και με το φόβο μη χρησιμοποιηθούν από τη Βουλγαρία οι Έλληνες Πομάκοι ως μοχλός αποσταθεροποίησης της ελληνικής κυριαρχίας στη Θράκη,²²⁴ η βόρεια συνοριακή περιοχή που περιλάμβανε την οροσειρά της Ροδόπης (και κατοικείται κυρίως από Πομάκους), ανακηρύχτηκε σε επιτηρούμενη στρατιωτική ζώνη²²⁵ και παρέμεινε κάτω από αυτό το καθεστώς μέχρι το 1996, μια πολιτική απόφαση που θα αποδειχτεί αργότερα πως επηρέασε καθοριστικά ολόκληρη τη Θράκη.

²²² Θεοφάνης Μαλκίδης, «Πρόλογος: Μουσουλμανικές Μειονότητες και Παιδεία», στο Ευγενία Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις από τη συνθήκη της Λωζάνης μέχρι σήμερα*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2011, σελ. 12

²²³ Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», ό.π., σελ. 144

²²⁴ Γεράσιμος Νοταράς, «Το ζήτημα της Θράκης», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995, σελ. 9

²²⁵ Σύμφωνα με το Λαμπριανίδη, η Επιτηρούμενη Ζώνη εισήχθη το 1936 από τη στρατιωτική δικτατορία εκείνης της περιόδου., Λόης Λαμπριανίδης, «Τοπική ανάπτυξη και περιοριστικές ρυθμίσεις. Η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης», *Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών. ΤΟΠΟΣ*, τευχ. 13 (1998), σελ. 32-45

Το μειονοτικό και το Κυπριακό: Σεπτεμβριανά 1955 και εφαρμογή του νέου

Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας

Μολονότι οι ελληνοτουρκικές σχέσεις μοιάζει να βρίσκονται σε καλό δρόμο, η ιστορία θα αποδείξει για άλλη μια φορά πως οι δεσμοί που έχουν αναπτυχθεί είναι επιφανειακοί και αδυνατούν να κρατήσουν τις δυο χώρες μακριά από νέες αντιπαραθέσεις. Ήδη από το 1950, χρονιά του δημοψηφίσματος για την «ένωση» της Κύπρου με την Ελλάδα, και ιδιαίτερα από τον Αύγουστο του 1954 που κατατέθηκε από την Ελληνική κυβέρνηση προσφυγή στον ΟΗΕ με αίτημα την αυτοδιάθεση του Κυπριακού λαού, το πεδίο αντιπαραθέσεων των ελληνοτουρκικών σχέσεων μεταφέρεται στο ζήτημα της Κύπρου. Από την εποχή εκείνη το Κυπριακό είναι άμεσα συνδεδεμένο με τις «τύχες» των δύο μειονοτήτων, δηλαδή στην Ελλάδα και στην Τουρκία αντίστοιχα, και λειτουργεί λίγο έως πολύ ως ρυθμιστής των σχέσεων της μειονότητας με την πλειονότητα σε κάθε χώρα.²²⁶ Τα Σεπτεμβριανά γεγονότα που ξέσπασαν κατά της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη το 1955 και σηματοδότησαν τη συρρίκνωση των ελληνικών κοινοτήτων στην Τουρκία, σχετίζονταν άμεσα με το ελληνικό αίτημα της «ένωσης».²²⁷

Και ενώ η ελληνική μειονότητα στην Κωνσταντινούπολη υφίσταται με τον πιο βίαιο τρόπο τον απόηχο των εξελίξεων για την Κύπρο, η ελληνική κυβέρνηση δείχνει να μην ασκεί αντίποινα στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, την οποία χρησιμοποιεί ως *συνεκτικό κρίκο της ελληνοτουρκικής φιλίας, την ανάγει σε κομιστή ενός «ειρηνευτικού μηνύματος» προς την Άγκυρα και τη μετατρέπει σε τεκμήριο και εγγύηση για τη μειονοτική πολιτική της Ελλάδας, μέσω του οποίου η Αθήνα ευελπιστεί μια ευνοϊκή γι' αυτήν έκβαση του Κυπριακού.*²²⁸ Όταν το Μάιο του 1959 επισκέφτηκε την Άγκυρα ο Έλληνας πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, πρότεινε να εξεταστούν από κοινού τα εκκρεμεία μειονοτικά θέματα και να υποβληθεί κοινή έκθεση για την επίλυση των διαφορών. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν να δημιουργηθεί στις 4 Αυγούστου του 1959 η κοινή έκθεση (*έκθεση Μπίτσιου- Kunteralp*) για τη συνολική διευθέτηση του μειονοτικού ζητήματος, τα πορίσματα της οποίας δεν είχαν δεσμευτικό χαρακτήρα και η κάθε μία από τις δύο κυβερνήσεις θα ήταν ελεύθερη να αποφασίσει αν θα τα υιοθετούσε ή όχι. Αντιθέτως, όταν κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων ο αρχηγός της τουρκικής αντιπροσωπίας επισκέφτηκε τη Δυτική Θράκη, σε ομιλίες που απηύθυνε στους μειονοτικούς στην Κομοτηνή ανέφερε: *«Μη χάνετε τον Τουρκισμό σας και πρέπει να ξέρετε ότι για να μη χάσετε την τουρκική σας συνείδηση η Τουρκική Δημοκρατία θα κάνει ό,τι της*

²²⁶ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π. σελ 84-85

²²⁷ Αλεξανδρής, «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., 497-504

²²⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* σελ 47

περνάει από το χέρι». Μετά από κύκλους διαπραγματεύσεων αποδείχτηκε ότι η τουρκική κυβέρνηση όχι μόνο δεν ήταν διατεθειμένη να υιοθετήσει τα πορίσματα της έκθεσης, αλλά έλαβε και άλλα περιοριστικά μέτρα σε βάρος της μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη.²²⁹ Παρόλο που η τουρκική κυβέρνηση άρχισε να ενδιαφέρεται ενεργά για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης από το 1957, το 1964 θα καταγγέλλει την ελληνοτουρκική σύμβαση εγκατάστασης του 1930 και θα αρχίσουν οι μαζικές απελάσεις από την Κων/πολη των σημαντικότερων μειονοτικών παραγόντων με ελληνική υπηκοότητα, γεγονός που οδήγησε στην ανατροπή της πληθυσμιακής ισορροπίας των μειονοτήτων η οποία είχε συμφωνηθεί με τη συνθήκη της Λωζάνης.²³⁰ Η παρακμή της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη μετά την εφαρμογή όλων αυτών των μέτρων συσχετίζεται άμεσα με τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης γιατί αλλάζει ριζικά το διπλωματικό πλαίσιο που τίθεται το μειονοτικό ζήτημα, το οποίο περιορίζεται πια σε μια συνιστώσα του: τους μουσουλμάνους της Θράκης.²³¹

Από την πλευρά της για άλλη μια φορά η ελληνική κυβέρνηση κάνει πράξη με όχημα την εκπαίδευση, την πρόθεσή της να χρησιμοποιήσει τη μουσουλμανική μειονότητα για την ενίσχυση της ελληνοτουρκικής φιλίας και για να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη ως προς την «καλή συμπεριφορά» που επιδεικνύει σε σχέση με τις μειονότητες.²³² Το 1966 ανοικοδομείται και λειτουργεί, σε οικόπεδο του ελληνικού δημοσίου, ένα νέο μειονοτικό λύκειο στην Ξάνθη, την ίδια ακριβώς εποχή που οι τουρκικές αρχές απαγόρευαν την παιδεία στην Ίμβρο και στην Τένεδο.²³³ Το ελληνοτουρκικό μορφωτικό πρωτόκολλο του 1968, γνωστό ως η Συμφωνία της Βιέννης, επικύρωνε και επίσημα τις προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης, αφού μεταξύ άλλων επιβεβαίωνε «την αρχή της απολύτου ελευθερίας της χρήσεως της τουρκικής γλώσσας εντός των μειονοτικών σχολείων²³⁴». Η συμφωνία αυτή συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξηση των τουρκικών μαθημάτων και στη διείσδυση περισσότερων τούρκων εθνικιστών μετακλητών διδασκάλων στα μουσουλμανικά μειονοτικά σχολεία της Δυτικής Θράκης²³⁵.

Παράλληλα με τις επίσημες εξελίξεις στο διπλωματικό επίπεδο, μια μικρή αλλά δραστήρια ομάδα φιλότουρκων μουσουλμάνων που είχε την υποστήριξη του τουρκικού Γενικού Προξενείου της Κομοτηνής, εξάσκησε κάθε δυνατή πίεση για να περιορίσει τη

²²⁹ Αλεξανδρής, «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., σελ 508

²³⁰ Στο ίδιο, σελ 510

²³¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 50

²³² Αυτή η στάση αποτελούσε απάντηση στις κατηγορίες της Άγκυρας ότι η Ελλάδα μετά την ένωση με την Κύπρο θα επιδιώξει να εξουδετερώσει την τουρκική κοινότητα ή το λιγότερο να την υποβάλει σε ένα καταπιεστικό καθεστώς, στο Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* ό.π., σελ 30-58

²³³ Αλεξανδρής, «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., σελ 524

²³⁴ Μαλκίδης, «Πρόλογος: Μουσουλμανικές Μειονότητες και Παιδεία», ό.π., σελ. 13

²³⁵ Αλεξανδρής, «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., σελ 514

δράση των παλαιομουσουλμάνων για τη μόνιμη πλέον υπεροχή των νεωτεριστών και τον εκτουρκισμό της μειονότητας. Η παλαιομουσουλμανική ηγεσία που ήταν πολύ πιο ασθενής οικονομικά από τη φιλοτουρκική μερίδα, υποχώρησε κάτω από την πίεση και άρχισε να περιορίζει τη δράση της. Το 1966 η συντηρητική εφημερίδα *Muhafazakar* του συλλόγου «Ένωσις Μουσουλμάνων Ελλάδος» της Κομοτηνής διακόπτει την έκδοσή της λόγω οικονομικών δυσχερειών, όλο και περισσότερα ηγετικά πρόσωπα της μειονότητας παρατάσσονται με το μέρος των κεμαλικών ζητώντας την πολιτική προστασία της Τουρκίας στη διαχείριση των εσωτερικών θεμάτων της μειονότητας, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται μια σειρά νέων εφημερίδων με έντονη φιλοτουρκική τάση²³⁶.

Σύμφωνα με τους περισσότερους έλληνες μελετητές την περίοδο μετά τα Σεπτεμβριανά του 1955 η ελληνική κυβέρνηση δεν άσκησε κανένα αντίποινο στη μουσουλμανική μειονότητα. Αυτή η διαπίστωση των μελετητών θα είχε ενδιαφέρον να συσχετιστεί με την εφαρμογή το 1955 του νέου Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας (ΝΔ 3370/1955) και του επίμαχου άρθρου 19 που υπαγόρευε ότι «όσοι πολίτες αλλογενείς εγκαταλείψουν την Ελλάδα²³⁷ χωρίς την πρόθεση επανόδου, μπορούν να απολέσουν την ελληνική τους ιθαγένεια». Βάση των διατάξεων του συγκεκριμένου άρθρου, 60.004 Έλληνες πολίτες απώλεσαν την ελληνική τους ιθαγένεια την περίοδο μεταξύ 1955 και 1998, μέχρι δηλαδή και την ημερομηνία κατάργησης του συγκεκριμένου άρθρου. Από τους 60.004 Έλληνες πολίτες που απώλεσαν την ελληνική τους ιθαγένεια, οι 46.638 ήταν μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Ο νόμος αυτός εφαρμόστηκε κατά κόρον εις βάρος των μελών της συγκεκριμένης μειονότητας, όπου σύμφωνα με την Παπανικολάου²³⁸ «η υιοθέτηση και εφαρμογή του άρθρου 19 αποτελεί μία μόνο πτυχή της ευρύτερης πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στη μειονότητα της Δυτικής Θράκης και η εφαρμογή του μπορεί να θεωρηθεί από πολλούς ως μια συγκαλυμμένη μορφή σύγχρονης εθνοκάθαρσης. Η εντατικοποίηση της εφαρμογής του διαφοροποιούνταν κατά χρονικές περιόδους και επηρεάζονταν από την πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων και των εξελίξεων στο εσωτερικό της μειονότητας. Αναφέρουμε ότι τα χρόνια που ακολούθησαν την κρίση στο Κυπριακό τη δεκαετία του '60, σημειώθηκε αύξηση του αριθμού αφαιρέσεων της

²³⁶ Στο ίδιο, σελ 526

²³⁷ Και αυτό το κριτήριο εφαρμόστηκε με τελείως αυθαίρετο τρόπο. Μια συνηθισμένη πρακτική που είχε να κάνει με τη διέλευση των συνόρων ήταν η διαγραφή της δήλωσης «με επιστροφή» από τα διαβατήρια των μελών της μειονότητας, κάτι που δεν γινόταν αντιληπτό από τους ίδιους λόγω του μεγάλου ποσοστού αναλφαβητισμού. Η ιθαγένεια αφαιρέθηκε ακόμα και σε ανθρώπους που δεν εγκατέλειψαν ποτέ την Ελλάδα και μετακινήθηκαν στην Αθήνα προκειμένου να εργαστούν ή ενώ υπηρετούσαν τη στρατιωτική τους θητεία. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι άνθρωποι ενημερώνονταν για το γεγονός αυτό όταν απευθύνονταν σε κάποια δημόσια υπηρεσία για κάποια υπόθεσή τους, κάτι που μπορούσε να συμβεί μερικούς μήνες, χρόνια ή και δεκαετίες αργότερα., Παπανικολάου «Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της Ιθαγένειας», ό.π., σελ 259

²³⁸ Στο ίδιο, σελ 253, 257

ελληνικής ιθαγένειας». Στον αντίποδα, ο Αλεξανδρής υποστηρίζει πως η έκθεση του αμερικανικού Κογκρέσου για τα ανθρώπινα δικαιώματα του 1985 αναγνωρίζει την ισοπολιτεία που απολαμβάνουν οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Η έκθεση αναφέρει ότι «ο τουρκικός ισχυρισμός για την κατάχρηση του άρθρου 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας για την έκπτωση από την ελληνική ιθαγένεια των εγκαταστημένων στο εξωτερικό μουσουλμάνων έχει αντικρουσθεί επαρκώς από την ελληνική κυβέρνηση».²³⁹

Το μειονοτικό κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας: κατασταλτικά μέτρα και προσπάθεια «αποτουρκοποίησης» της μειονότητας

Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας που επιβλήθηκε στην Ελλάδα την περίοδο 1967- 1974, αλλάζει η επίσημη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και αρχίζουν να εφαρμόζονται εντατικά μια σειρά διοικητικών ενοχλήσεων και πολιτικών διακρίσεων εις βάρος της. Το Σεπτέμβριο του 1967 πραγματοποιείται ελληνοτουρκική συνάντηση ανάμεσα στην ελληνική δικτατορική κυβέρνηση και την τουρκική κυβέρνηση του Σ. Ντεμιρέλ, με την οποία η ελληνική πλευρά προπαγάνδισε πως θα επιτευχθεί η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Οι τούρκοι αρνήθηκαν την ένωση με τα ανταλλάγματα που πρόσφεραν οι έλληνες και παρά την «ανανέωση» του κλίματος φιλίας, οι εξελίξεις κινήθηκαν στο αντίθετο πνεύμα. Ένα μήνα αργότερα η Τουρκία θα ξεκινήσει μια ανθελληνική προπαγάνδα με επίκεντρο την «τουρκική κοινότητα» της Θράκης,²⁴⁰ και στην Ελλάδα επιβάλλονται κατασταλτικά μέτρα εναντίον της μουσουλμανικής μειονότητας και θεμελιώνεται η αρχή ότι τα μέλη της μειονότητας αποτελούν «εν δυνάμει εσωτερικούς εχθρούς».²⁴¹ Τα διοικητικά μέτρα κατασταλτικού χαρακτήρα που επιβλήθηκαν, όχι μόνο δεν ήταν σε θέση να ανατρέψουν το κλίμα και τη φορά των πραγμάτων, αλλά έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα, αφού «*συσπειρώνουν τη μειονότητα υπό τη σκεπή του τουρκικού προξενείου Κομοτηνής και κατ' επέκταση υπό το Τουρκικό κράτος, όχι μόνο για λόγους εθνικούς και θρησκευτικούς αλλά και λόγους αυτοάμυνας απέναντι σε ένα καταπιεστικό κράτος. Επιπλέον, επειδή τα μέτρα αυτά θίγουν το σύνολο των μελών των μειονοτήτων επεκτείνουν την αντίδραση πέρα των ηγετικών παραγόντων των μειονοτήτων και έτσι αναδεικνύονται σε επιπρόσθετο παράγοντα ομογενοποίησης*».²⁴² Τα διοικητικά αυτά μέτρα αφορούσαν στην παρεμπόδιση της αγοραπωλησίας και επέκτασης ακινήτων, ενώ επαγγελματικές άδειες, άδειες οικοδόμησης, τραπεζικά δάνεια, έκδοση κυνηγητικών αδειών και αδειών οδήγησης κλπ, παρέχονταν σε μέλη της μειονότητας δύσκολα ή καθόλου. Επιπλέον επενέβησαν στον

²³⁹ Αλεξανδρής, «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., σελ 534

²⁴⁰ Μαλκίδης, «Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη», ό.π., σελ 51-59

²⁴¹ Παπανικολάου, «Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της Ιθαγένειας», ό.π., σελ 254

²⁴² Μαλκίδης, «Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη», ό.π., σελ. 51-59

τρόπο που λειτουργούσαν τα βακούφια. Η δικτατορία καθαίρεσε τα εκλεγμένα μέλη της διοίκησης των βακουφίων και διόρισε πρόσωπα της εμπιστοσύνης του καθεστώτος²⁴³.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την μειονότητα τίθεται σε αμφισβήτηση. Η δικτατορία προχωρά σε μια σειρά από επιμέρους μέτρα που αντιτίθενται στον εκτουρκισμό της εκπαίδευσης. Ιδρύεται η Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης η οποία κατάρτιζε τους απαιτούμενους μουσουλμάνους δασκάλους για τα σχολεία της μειονότητας, με νομοθετικό διάταγμα του Ιανουαρίου του 1972 τα «Τουρκικά Σχολεία» μετονομάστηκαν σε «Μειονοτικά Σχολεία» και αποδίδεται στους νομάρχες εκτεταμένο δικαίωμα να συναποφασίζουν για το αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων και να διορίζουν το σχολικό διευθυντή, προκειμένου να ενταθεί ο έλεγχος στο μειονοτικό εκπαιδευτικό σύστημα.²⁴⁴ Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, μετά από έντονη πίεση από τους νατοϊκούς κύκλους, υπογράφηκε η Συμφωνία της Βιέννης του 1968 (βλ. παραπάνω) για να «*αποκατασταθεί το κλίμα καλής θέλησης και αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των δυο χωρών*». Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη Συμφωνία, αποφασίστηκε το διδακτικό προσωπικό των σχολείων της μειονότητας που είχε απαλλαγεί των καθηκόντων του κατά τη διετία 1967-1968 «*όπως τούτο επανενταχθεί αμοιβαίως και κατά το μέτρο του δυνατού*», να απαγορευτεί στα μειονοτικά σχολεία η χρήση επιγραφών και η οργάνωση εκδηλώσεων που θα μπορούσαν να προσβάλουν «*τη θρησκευτική ή εθνικιστική συνείδηση του ελληνικού και του τουρκικού λαού*» και επιβεβαιώνεται η αρχή της «*απολύτου ελευθερίας της χρήσεως της τουρκικής γλώσσας εντός των μειονοτικών σχολείων*».²⁴⁵

Καθ' όλη τη δεκαετία του 1970 η Τουρκία, *απαλλαγμένη από τις υποθήκες της αμοιβαιότητας, διαμορφώνει απέναντι στην Ελλάδα πολιτική εδαφικών διεκδικήσεων, σε Κύπρο, Αιγαίο και Θράκη*,²⁴⁶ πολιτική που έχει σοβαρό αντίκτυπο τόσο στο χριστιανικό όσο και στο μουσουλμανικό στοιχείο της Θράκης. Το δόγμα του «εξ ανατολής κινδύνου» που επικρατεί πλέον στην ελληνική εξωτερική πολιτική, οδηγεί στην επέκταση της επιτηρούμενης ζώνης του Έβρου ώστε να καλύψει και τα σύνορα με την Τουρκία. Από το 1972 περίπου, η ζώνη λειτούργησε ως μέσο για την αμυντική θωράκιση της χώρας και παράλληλα μετατράπηκε σε εργαλείο για την πολιτική χειραγώγηση των Ελλήνων που ζούσαν στη ζώνη αυτή. Παρότι όμως ο κίνδυνος μετατοπίζεται προς ανατολάς, το αμυντικό

²⁴³ Το μέτρο για την απαγόρευση της αγοράς γαιών στηρίχτηκε στην ενεργοποίηση ενός νόμου του Μεταξά, ο οποίος απαγόρευε την αγορά γαιών στις παραμεθόριες περιοχές χωρίς κρατική άδεια, βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες ...ό.π.*, σελ. 49

²⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 49

²⁴⁵ Μαλκίδης, «Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη», ό.π., σελ. 51-59

²⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 51-59

δόγμα που στηριζόταν στο ότι ο κίνδυνος προέρχεται από το βορρά (κομμουνιστικές χώρες) δεν εγκαταλείφθηκε μέχρι και την πτώση της δικτατορίας για ιδεολογικούς λόγους και οι κάτοικοι στο βόρειο τμήμα των νομών Ξάνθης και Ροδόπης, που είναι κυρίως Πομάκοι, συνεχίζουν να ζουν κάτω από αυτό το καθεστώς. Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 υπήρξε μια σταδιακή συρρίκνωση της επιτηρούμενης ζώνης και κυρίως χαλάρωση των μέτρων περιφρούρησης (μπάρες), όμως η σχετική νομοθεσία δεν καταργήθηκε μέχρι το 1996 και σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη, η κατάργηση του μέτρου αφορούσε κυρίως το φυσικό εμπόδιο (τη μπάρα) και όχι το θεσμικό πλαίσιο και τις ανεπίσημες διακρίσεις εναντίον των κατοίκων της μειονότητας²⁴⁷.

Μετά το 1974 και παρά την πτώση της δικτατορίας, συνεχίζονται οι αυθαίρετες διοικητικές επεμβάσεις στους θεσμούς, την εκπαίδευση και τα βακούφια, που έθιγαν τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα της μειονότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκε το 1977 ο νόμος υπ' αριθ. 694 «Περί Μειονοτικών Σχολείων της Μουσουλμανικής Μειονότητας εις Δυτικήν Θράκην» που παραχωρεί στο υπουργείο Παιδείας καθώς και στους κρατικούς και δημοτικούς φορείς εκτεταμένο δικαίωμα ανάμειξης στη διοίκηση και οργάνωση των μειονοτικών σχολείων. Στο κείμενο του νόμου γίνεται άμεση αναφορά στην «αρχή της αμοιβαιότητας» ή αλλιώς στη λήψη αντιποίνων και κατ' αυτό τον τρόπο τα κοινωνικά δικαιώματα των μελών της μειονότητας τίθενται και επίσημα σε εξάρτηση από την έκβαση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.²⁴⁸ Μια σειρά από νομοθετικές αλλαγές που σχετίζονταν με το θεσμό των βακουφίων κινούνται μέσα σε παρόμοια λογική. Ο νόμος υπ' αριθμ. 1091/1980 «Περί διοικήσεως και διαχειρίσεως των Βακουφίων της Μουσουλμανικής Μειονότητας εις την Δυτικήν Θράκην και των περιουσιών αυτών» και ένα νέο σχέδιο νόμου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών» που ζητούσε την τροποποίηση του νόμου 2345/1920 ο οποίος ρύθμιζε αυτά τα ζητήματα,²⁴⁹ προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες στο εσωτερικό της μειονότητας. Ο τροποποιημένος νόμος που προέκυψε το 1990 (ΦΕΚ 11Α', 4-2-1991) αντικαθιστούσε την τουρκική, που ήταν μέχρι τότε η επίσημη γλώσσα των μουφτειών, με την ελληνική και ενώ οι μουφτήδες παραμένουν

²⁴⁷ Λαμπριανίδης Λ., «Τοπική ανάπτυξη και περιοριστικές ρυθμίσεις ...» ό.π., σελ. 32-45

²⁴⁸ Τρουμπέτα, Κατασκευάζοντας Ταυτότητες ... ό.π., σελ. 53

²⁴⁹ Σύμφωνα με τον Αλεξανδρή, ο νόμος 2345/1920 κατέστη ανενεργός με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, αφού κανένας μουσουλμάνος ηγέτης δεν έχει ποτέ εκλεγεί με το νόμο αυτό, και σε καμιά ισλαμική χώρα δε γίνεται η ανάδειξη του θρησκευτικού ηγέτη με λαϊκές εκλογές, βλ. Αλεξανδρή «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., σελ. 531, ενώ σύμφωνα με την Υπηρεσία Ενημέρωσης του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, ο νόμος του 1920 ορίζει τα προσόντα, τη διαδικασία διορισμού και παύσης του Μουφτή, την υπηρεσιακή του κατάσταση, τα καθήκοντά του και τους κανόνες λειτουργίας των Μουφτειών, και αναφέρεται και εδώ ότι ακόμα και στις χώρες όπου το Ισλάμ επικρατεί, ο Μουφτής διορίζεται και δεν εκλέγεται., «Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης», ανάρτηση του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών στην ιστοσελίδα: <http://www.hri.org/MFA/foreign/musmingr2.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 1.2.2010

ανώτατοι πνευματικοί λειτουργοί στις κοινότητες των μουσουλμάνων της Θράκης, τους αποδίδεται η θέση ανωτέρων δημοσίων υπαλλήλων και η μουφτεία υπάγεται άμεσα στη δικαιοδοσία του υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η βασική πρόθεση της νέας νομικής ρύθμισης φαίνεται ότι ήταν η πολιτική ουδετεροποίηση²⁵⁰ του θεσμού της μουφτείας και η ενίσχυση του χαρακτήρα της ως δημόσιας υπηρεσίας.²⁵¹

Η εισβολή στην Κύπρο και ο αντίκτυπος στη μουσουλμανική μειονότητα

Μετά την εισβολή στην Κύπρο το 1974 και την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981, η πολιτική της Τουρκίας στο θέμα της Θράκης επικεντρώνεται στη διεθνοποίηση του ζητήματος των μειονοτήτων και στη γνωστοποίηση της ύπαρξης μιας καταπιεσμένης τουρκικής-μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη, ενώ παράλληλα συνεχίζει τις προσπάθειες εκτουρκισμού των μουσουλμάνων και κυρίως του πομακικού πληθυσμού.²⁵² Η τουρκική πολιτική την περίοδο αυτή καλλιεργεί εντυπώσεις θέτοντας ευθέως το θέμα προστασίας των μειονοτικών δικαιωμάτων προκειμένου να παρουσιάσει στη διεθνή κοινή γνώμη την παραδοχή του -όπως υποστηρίζει η ίδια- έννομου συμφέροντός της και αξιοποιεί την πολιτική συγκρότησης της μειονότητας ως μοχλό πίεσης στην εσωτερική πολιτική της Ελλάδας.²⁵³ Μερίδα του τουρκόφωνου μουσουλμανικού τύπου της Θράκης υποστηρίζει τις τουρκικές επιδιώξεις και χρησιμοποιείται για να εξυπηρετήσει την εθνικιστική και πολιτισμική προπαγάνδα και να δημιουργήσει τουρκική συνείδηση στους μουσουλμάνους της περιοχής, ενώ η δημιουργία πλήθους συλλόγων Τούρκων της Θράκης στο εξωτερικό (με πιο δραστήριους τους συλλόγους της Δυτικής Γερμανίας), έχει υποστηριχτεί με σκοπό να προβληθούν διεθνώς οι τουρκικές θέσεις και να επηρεαστεί η διεθνής κοινή γνώμη²⁵⁴.

Το πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία, όπως αυτό διαμορφώθηκε το 1974 με την εισβολή στην Κύπρο, εκφράζεται όμως και μέσω των συλλόγων της μειονότητας που λειτουργούν στη Θράκη. Μετά τη διχοτόμηση της Κύπρου πολλοί μειονοτικοί σύλλογοι διαλύθηκαν από τα ελληνικά δικαστήρια με την αιτιολογία ότι στον τίτλο τους περιεχόταν το επίθετο «τουρκικός», προσδιορισμός που, σύμφωνα με τους

²⁵⁰ Σύμφωνα με την άποψη του Αλεξανδρή, παρατηρήθηκαν περιπτώσεις όπου μουφτήδες, σε κάθε ευκαιρία επικοινωνίας με τους μουσουλμάνους (π.χ. θρησκευτικές εορτές, τελετές), αντί θρησκευτικών κηρυγμάτων προέβαιναν σε πολιτικές δηλώσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Μουφτή Ξάνθης Mustafa Hilmi ο οποίος με κάθε τρόπο προσπαθούσε να υποκαταστήσει την ελληνική κυβέρνηση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης. Ο πολιτικοποιημένος αυτός μουφτής δε δίσταζε να ισχυρίζεται ό,τι σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης η μουσουλμανική μειονότητα πρέπει να απολαμβάνει καθεστώς «αυτόνομης διοίκησης», βλ. Αλεξανδρή «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., 528

²⁵¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., 53

²⁵² Αλεξανδρή Α., «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987», ό.π., σελ 526-529

²⁵³ Μαλκίδης, «Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη», ό.π., σελ. 51-59

²⁵⁴ Αλεξανδρή, «Το ιστορικό πλαίσιο...», ό.π., 33-142

ισχυρισμούς που έγιναν δεκτοί από το δικαστήριο, προορίζεται μόνο για Τούρκους υπηκόους. Τον Απρίλιο του 1991 η «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής» και η «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης», δέχονται μετά από δυο δικαστικές αποφάσεις του 1984 και 1987, την τελική ρητή διαταγή να αντικαταστήσουν το όνομα «Τούρκος» με τη λέξη «μειονοτικός» ή να σταματήσουν να λειτουργούν. Στο τέλος του 1994 οι δυο οργανώσεις θα δεχτούν καινούρια κοινοποίηση: ή θα ακολουθήσουν τις δικαστικές αποφάσεις, ή θα κλείσουν. Και έκλεισαν.²⁵⁵

Η δεκαετία του 1990: εφαρμογή της ισονομίας και ισοπολιτείας χριστιανών και μουσουλμάνων

Από το 1990 και μετά, η ελληνική μειονοτική πολιτική φαίνεται να αλλάζει επηρεασμένη από τις εξελίξεις που συντελούνται στα Βαλκάνια καθώς οι ανατολικές χώρες προσεγγίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ενώ η οικονομική σημασία των χωρών αυτών αυξάνεται, η περιοχή της Θράκης μετατρέπεται από «νεκρή συνοριακή ζώνη» σε «πύλη προς την Ευρώπη».²⁵⁶ Η πολιτική αυτή εγκαινιάζεται στη διακομματική σύσκεψη με θέμα τη Θράκη και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1990 (31/1/1990) υπό τον πρωθυπουργό Ξ. Ζολώτα και συνεχίστηκε από τον επόμενο πρωθυπουργό Κ. Μητσοτάκη. Η αλλαγή που εμφανίστηκε το 1990 εκφράστηκε στο λεγόμενο μνημόνιο που συνυπέγραψαν οι αρχηγοί των τριών κομμάτων της τότε Βουλής (Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Ανδρέας Παπανδρέου και Χαρίλαος Φλωράκης), διαπιστώνοντας την αποτυχία της έως τότε πολιτικής για τη μειονότητα και προκρίνοντας την εφαρμογή της ισονομίας και της ισοπολιτείας, η οποία σφραγίστηκε και με την κατάργηση (1998) του άρθρου 19 περί ιθαγένειας.²⁵⁷ Ο ίδιος ο πρωθυπουργός με αφορμή τον εορτασμό της 71^{ης} επετείου της απελευθέρωσης της Κομοτηνής το Μάιο του 1991, δηλώνει την αναγκαιότητα ανάπτυξης της Θράκης αλλά και την αναγκαιότητα αναθεώρησης της ισχύουσας μειονοτικής πολιτικής και ανακηρύττει επίσημα την αρχή της «ισονομίας και ισοπολιτείας» για τα μέλη της μειονότητας. Ένα χρόνο αργότερα, σε συζήτηση επερώτησης στη Βουλή για αυτό το θέμα, γίνεται αντιληπτή η συναίνεση των κοινοβουλευτικών αντιπροσώπων στο ότι *ένας κοινός ιστός συνδέει τη Μουσουλμανική Μειονότητα με την υποβάθμιση της περιοχής και την ελληνοτουρκική διαμάχη*.²⁵⁸ Η ανάπτυξη της Θράκης εντάσσεται στις εθνικές προτεραιότητες και αναγνωρίζεται ο

²⁵⁵ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π., σελ 237

²⁵⁶ Βλ. Λουδοβίκος Βανσεχόβεν, «Η οικονομική γεωγραφία της περιοχής», στο *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995, σελ. 85-104

²⁵⁷ Άννα Φραγκουδάκη, «ΠΩΣ Η «ΠΡΟΣΘΕΣΗ» ΑΝΤΙΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ «ΑΦΑΙΡΕΣΗ» ΚΑΙ Ο «ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ» ΤΗ «ΔΙΑΙΡΕΣΗ», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020), σελ 115

²⁵⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 56

δεσμός που συνδέει την έως τώρα υπανάπτυξη της περιοχής με τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν στο Θρακικό χώρο λόγω της παρουσίας της μουσουλμανικής μειονότητας .

Τον Ιούνιο του 1999 η Υπηρεσία Ενημέρωσης του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών αναφέρει στην επίσημη ιστοσελίδα²⁵⁹ της πως «γενική είναι η εκτίμηση ότι η πολιτική των ελληνικών Κυβερνήσεων τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα από το 1991 και εντεύθεν με την εφαρμογή της ισονομίας και ισοπολιτείας χριστιανών και μουσουλμάνων, χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια και συναίνεση στο χειρισμό των προβλημάτων της μειονότητας. Στη διαπίστωση αυτή καταλήγουν και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις που παρακολουθούν συστηματικά τις εξελίξεις στο χώρο της μειονότητας» και υπογραμμίζει πως «ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον τομέα της ανάπτυξης και των υποδομών. Στην περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας Θράκης βρίσκονται σε εξέλιξη έργα που χρηματοδοτούνται τόσο από ευρωπαϊκά προγράμματα όσο και από εθνικούς πόρους, όπως τα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ), το Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΕΑΠΤΑ), τα προγράμματα LEADER II και INTERREG. Περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα έργων δασικών εγγειοβελτιωτικών, στήριξης γεωργικών προγραμμάτων, οδοποιίας, ανάπλασης παραδοσιακών οικισμών, βελτίωσης εγκαταστάσεων αερολιμένων, υδρεύσεων, οικότουριστικών εγκαταστάσεων, αγροτουρισμού, προστασίας περιβάλλοντος κ.ο.κ.».

Τη δεκαετία του 1990 αίρονται μερικώς οι θεσμικές διακρίσεις και τα κατασταλτικά μέτρα εναντίον της μειονότητας, όπως το θέμα των αγοροπωλησιών ακινήτων (νόμος 1892/90) ή της χορήγησης κυνηγητικών αδειών και αδειών οδήγησης και το 1996 τίθεται, όπως αναφέρθηκε, επισήμως εκτός ισχύος το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης. Η εκπαιδευτική πολιτική βρίσκεται για άλλη μια φορά στο επίκεντρο για τη διαχείριση του μειονοτικού ζητήματος, αυτή τη φορά όμως με σκοπό την ενσωμάτωση της μειονότητας στην ελληνική κοινωνία με μια σειρά από μέτρα, όπως για παράδειγμα αυτό που αφορά στη διευκόλυνση εισαγωγής των μουσουλμάνων μαθητών στην τρίτοβάθμια εκπαίδευση. Με νόμο που εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1996-1997 το Υπουργείο Παιδείας καθιέρωσε ειδική ποσόστωση 0,5% για την εισαγωγή των μουσουλμάνων της Θράκης στα ανώτερα και Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Τον πρώτο χρόνο εφαρμογής του νόμου εισήχθησαν 70 μαθητές στα ΑΕΙ και ΤΕΙ της χώρας, το 1997-1998 ο αριθμός ανήλθε στους 114 και το 1998-1999 στα 112 άτομα. Ας σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία, μέχρι την εφαρμογή του μέτρου αυτού η παρουσία μουσουλμάνων

²⁵⁹ «Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης», ανάρτηση του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών στην ιστοσελίδα: <http://www.hri.org/MFA/foreign/musmingr2.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 1.2.2010

φοιτητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ήταν σχεδόν μηδενική.²⁶⁰ Με τον ίδιο νόμο παρέχεται η δυνατότητα και στους απόφοιτους της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης να κατατάσσονται σε σχολές ή τμήματα της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης. Η Τρουμπέτα²⁶¹ υποστηρίζει πως η σημασία των εκπαιδευτικών αυτών μέτρων είναι μεγάλη καθώς «...δημιουργούνται τυπικά οι προϋποθέσεις ένταξης των νέων στην ελληνική κοινωνία, κυρίως όμως ενισχύεται η διαμόρφωση ενός στρώματος διανοουμένων καθώς και ισχυρότερων κοινωνικών στρωμάτων» μέσα στη μειονότητα.

Συμπερασματικά

Η παρατήρηση της ιστορικής και πολιτικής διαδικασίας συγκρότησης του ιδεολογικού περιεχομένου της μειονοτικής ταυτότητας που πραγματοποιήθηκε σε αυτό το κεφάλαιο, οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα, καταρχάς για το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώνεται διαχρονικά και σε δεύτερο επίπεδο για τον τρόπο με τον οποίο η μειονοτική ταυτότητα διαπλέκεται με το κοινωνικό γίνεσθαι και παρεμβαίνει ως δυναμικός παράγοντας στη διαμόρφωσή του. Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στις εξής διατυπώσεις: οι σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία και οι πολιτικές εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο διαμορφώνουν τη μειονοτική ταυτότητα καθώς και τις αντιλήψεις που οι υπόλοιποι κάτοικοι της πόλης δημιουργούν γι' αυτήν. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η μειονοτική ταυτότητα καθορίζει τόσο τη σχέση της μειονότητας με την ευρύτερη πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης, όσο και τη σχέση ανάμεσα στις διάφορες πληθυσμιακές ομάδες του μειονοτικού πληθυσμού (ιδιαίτερα με τους Πομάκους). Η υπογράμμιση της διαφορετικής ταυτότητας για κάποιες πληθυσμιακές ομάδες της πόλης, που ορίζεται θεσμικά με βάση τη θρησκεία, ενεργοποιείται με διαφορετικό περιεχόμενο κατά τις διαφορετικές ιστορικές περιόδους, ανάλογα δηλαδή τις συγκεκριμένες πολιτικές και ιστορικές περιστάσεις που προσδίδουν νέες δυναμικές και όρους στην ετερότητα των πληθυσμών που κατοικούν στον αστικό χώρο. Η έμφαση στην αποδοχή ή στην άρνηση του τουρκικού χαρακτήρα της μειονοτικής ταυτότητας τόσο από την ίδια τη μειονότητα, όσο και από το σύνολο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της πόλης, υπογραμμίζει της σημασία της πολιτικής συνιστώσας στη συγκρότηση των σχέσεων ιεραρχίας εντός και εκτός μειονότητας και αποκαλύπτει τη σημασία των ατομικών και συλλογικών στρατηγικών (π.χ. μέσω των συλλόγων) στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Επομένως, όπως υποστηρίζουν οι περισσότεροι μελετητές, τα προβλήματα του αστικού χώρου της

²⁶⁰ Ο.π., ιστοσελίδα: <http://www.hri.org/MFA/foreign/musmingr2.htm>

²⁶¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες ...* ό.π., σελ 58

Κομοτηνής και της Θράκης γενικότερα, δεν συνδέονται μόνο με τη θρησκεία και τη διαφοροποίηση των πολιτών σε πολιτισμικό επίπεδο, αλλά προκύπτουν από την άσκηση συγκεκριμένων πολιτικών. Είναι επομένως προβλήματα κοινωνικά και πολιτικά και σε κάποιο βαθμό οικονομικά.²⁶² Στο κεφάλαιο 3.4 θα δούμε ότι παρά τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στη μειονοτική πολιτική της Ελλάδας από το 1990 και μετά, υψηλά στις προτεραιότητες παραμένουν, τόσο από πλευράς της πολιτείας όσο και από την πλευρά της μειονότητας, η μειονοτική εκπαιδευτική πολιτική που σχετίζεται άμεσα με το γλωσσικό ζήτημα και τη δυνατότητα για οικονομική και κοινωνική ανέλιξη, οι αντιλήψεις περί θρησκείας και το θέμα της διοίκησης της θρησκευτικής κοινότητας και της εκλογής των Μουφτήδων και κυρίως, η ουσιαστική άρση των διακρίσεων εντός και εκτός μειονότητας (όχι μόνο των θεσμικών αλλά και πολιτισμικών και κοινωνικών), ώστε να δοθούν στα μέλη της μειονότητας, ανεξάρτητα από εθνοτική καταγωγή, φύλο, ηλικία ή κοινωνική τάξη, ίσες δυνατότητες και ευκαιρίες για οικονομική και κοινωνική πρόοδο.

3.3 ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.

Με τη συνδιάσκεψη της Λωζάνης δημιουργείται, μεταξύ άλλων, η γεωγραφική βάση για τις οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες που θα επικρατήσουν στο νέο θρακικό χώρο. Η ελληνική Θράκη θα είναι από εδώ και στο εξής το βορειοανατολικό σύνορο της Ελλάδας που γειτνιάζει βόρεια με τη Βουλγαρία και ανατολικά με την Τουρκία, αποτελώντας ένα νευραλγικό σημείο της εθνικής αλλά και παγκόσμιας πολιτικής. Αποτελεί τον χερσαίο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα, στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο έχοντας πρόσβαση στα στενά των Δαρδανελίων και το σύνδεσμο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Αυτή ακριβώς η γεωπολιτική σημασία της Θράκης την κατέστησε ένα *πότε ενεργό και πότε υπολανθάνον πεδίο διαμάχης* μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας και Βουλγαρίας²⁶³ και διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την αναπτυξιακή προοπτική της περιοχής.

Η Δυτική Θράκη τη δεκαετία του 1920 που ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος ήταν *μία από τις λίγες εύφορες πεδιάδες της χώρας με απέραντες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και με πληθυσμό 27 μόνο κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο* (ποσοστό που μειωνόταν σε 19 άτομα ανά χλμ. αν αφαιρεθούν οι αστικοί πληθυσμοί της Θράκης) και γι' αυτό, ήταν αναμενόμενο να αναδειχτεί σαν μια ιδανική περιοχή για την εγκατάσταση των προσφύγων στους οποίους παραχωρήθηκαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις, γεγονός που εξυπηρέτούσε ταυτόχρονα και την πληθυσμιακή πολιτική για την περιοχή.²⁶⁴ Από την αρχή η πληθυσμιακή

²⁶² Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π., σελ 247

²⁶³ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 39

²⁶⁴ Αλεξανδρή, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», ό.π., σελ 65

σύνθεση της περιοχής ήταν στο επίκεντρο της κρατικής πολιτικής, που έκρινε αναγκαία την ενίσχυση της ελληνικής φυσιογνωμίας του χριστιανικού πληθυσμού.

Η επάρκεια της Θράκης σε φυσικούς πόρους που περιλαμβάνουν εκτεταμένες και εύφορες πεδιάδες, κατάλληλες κτηνοτροφικές εκτάσεις, επαρκή νερά και γενικώς στοιχεία που ευνοούν την ανάπτυξη μιας διεθνώς ανταγωνιστικής αγροτικής παραγωγής και συναφών με αυτή μεταποιητικών δραστηριοτήτων καθώς και οι μεγάλες δυνατότητες ανάπτυξης στον τουριστικό τομέα, αναγνωρίστηκαν όταν η Θράκη τέθηκε στο επίκεντρο της ελληνικής πολιτικής, ιδιαίτερα από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 και όταν διατυπώθηκε το «ζήτημα της Θράκης». Σε απάντηση στα παραπάνω, ακολούθησε η διαπίστωση ότι *«και όμως, η Θράκη είναι η λιγότερο αναπτυγμένη περιοχή της Ελλάδας και της Κοινότητας. Παραμένει η πιο αραιοκατοικημένη περιφέρεια της χώρας, απομονωμένη και αποκομμένη από την οικονομική ενδοχώρα της και μονίμως υπό σκιά αβεβαιότητας»*.²⁶⁵

Η Τρουμπέτα υποστηρίζει ότι η αναπτυξιακή καθυστέρηση της Θράκης οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες που συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τον τρόπο που διαχειρίστηκε η πολιτεία την ύπαρξη του μειονοτικού πληθυσμού. Η Θράκη είναι μια παραμεθόρια περιφέρεια της χώρας, όμορη με τις φερόμενες ως «μητέρες πατρίδες» του μειονοτικού πληθυσμού, η παρουσία του οποίου λειτούργησε ως αίτιο αλλά και ως αιτιατό στην εφαρμογή μέτρων που είχαν ως αποτέλεσμα τη περαιτέρω απομόνωση και τη μετατροπή της περιοχής σε *ένα κλειστό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα*.²⁶⁶ Τα μέτρα και οι πολιτικές για την μουσουλμανική μειονότητα έρχονται να προστεθούν στη γεωγραφική απομόνωση της περιοχής από την εγχώρια και διεθνή αγορά και την κρατική αδιαφορία για την άρση των δυσκολιών αυτών, στοιχεία που από μόνα τους ήταν αρκετά για να εμποδίσουν την αναπτυξιακή πορεία της Θράκης και να οδηγήσουν στην οικονομική περιθωριοποίηση της.

Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη,²⁶⁷ πολλές παραμεθόριες περιοχές βρίσκονται σε "περιφερειακή θέση" μέσα στο κράτος στο οποίο ανήκουν, με συνέπεια να είναι απομονωμένες από τα κέντρα οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας και από τους χώρους λήψης αποφάσεων. Τα εθνικά σύνορα συχνά αποκόπτουν τα οικονομικά κέντρα από τη φυσική τους ενδοχώρα και ως εκ τούτου δημιουργούν ανωμαλίες στη διακίνηση αγαθών, υπηρεσιών, εργατικού δυναμικού κ.λ.π. Στην περίπτωση της Θράκης, η παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας ενίσχυσε αυτές τις δυναμικές. Η ελληνική πολιτεία εφάρμοσε το καθεστώς της επιτηρούμενης στρατιωτικής ζώνης στην περιοχή, μέτρο που

²⁶⁵ *Η τοπική κοινωνία και οικονομία*, στο «Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές», ό.π., σελ 3

²⁶⁶ Τρουμπέτα Σ., *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 51

²⁶⁷ Λαμπριανίδης «Τοπική ανάπτυξη και περιοριστικές ρυθμίσεις ...», ό.π., σελ. 32-45

είχε πρωταρχικό ρόλο τον πολιτικό έλεγχο μιας μειονότητας προς την οποία δεν υπήρχε εμπιστοσύνη, ένα πολιτικό μέτρο με άμεσα χωρικά αποτελέσματα. Εξαιτίας της πολιτικής αυτής, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα κατασταλτικά μέτρα που εφαρμόστηκαν σε βάρος της μειονότητας, δημιουργήθηκε ένα είδος «συνόρου» στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας που τη χώριζε σε δυο κομμάτια με όριο το Νέστο και τις πλευρές εκατέρωθεν αυτού. Το σύνολο της ελληνικής επικράτειας από τη μια πλευρά και η μειονοτική Θράκη με τη δική της κοινωνικοπολιτική και οικονομική πραγματικότητα από την άλλη, προκάλεσε τον αποκλεισμό του μειονοτικού πληθυσμού από τους καθιερωμένους κοινωνικούς τομείς, ενώ ευνόησε τη δημιουργία μιας άτυπης αλλά ευρείας έκτασης κλειστής τοπικής οικονομίας καθώς και την παγίωση δομών που υφίστανται παράλληλα με τις επίσημες και οι οποίες θα μπορούσαν να αναχαιτίσουν τα αναπτυξιακά σχέδια.²⁶⁸ Βέβαια, η Θράκη δεν είναι η μόνη περιφέρεια της Ελλάδας που παρουσίασε στοιχεία οικονομικής και αναπτυξιακής υποβάθμισης. Αυτό που είναι ιδιαίτερο όμως είναι το πως σχετίζεται το ζήτημα της αναπτυξιακής εξέλιξης της περιοχής με το «μειονοτικό ζήτημα» έτσι όπως διαμορφώνεται ανάλογα με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, καθώς και με τις παραμέτρους αυτού, όπως για παράδειγμα την αρνητική δημογραφική εξέλιξη του πλειονοτικού πληθυσμού. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στην περιοχή, περιοριστικές στην αρχή και με επίκεντρο την ενίσχυση της ανάπτυξης από τα μέσα της δεκαετίας του '70, καθώς και τα αναπτυξιακά προγράμματα που εφαρμόστηκαν, αρθρώνονται γύρω από αυτό το ζήτημα.

Η Ακαδημία Αθηνών²⁶⁹ πραγματοποίησε το 1995 μια μελέτη σχετικά με την ανάπτυξη της Θράκης η οποία κινείται στο παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο και καταλήγει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα για την αναπτυξιακή καθυστέρηση της περιοχής. Αναγνωρίζει ότι η μεταπολεμική υπερανάπτυξη του άξονα Αθήνα- Θεσσαλονίκη με τη συγκέντρωση των ανθρώπων και των κεφαλαίων γύρω από αυτόν, καθώς και η αδυναμία της Θράκης σε αντίθεση με άλλες περιφέρειες να επωφεληθεί από την αναπτυξιακή αυτή διαδικασία παρόλο που η ανάπτυξη της περιοχής τέθηκε ως «εθνική προτεραιότητα», στηρίζεται σε τρεις κυρίως τοπικούς ανασταλτικούς παράγοντες: τη γεωγραφική απομόνωση της περιοχής, το αίσθημα της «ιστορικής απειλής» (όπως το αντιλαμβάνεται η κάθε

²⁶⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...* ό.π., σελ 57

²⁶⁹ Το Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών, στο πλαίσιο των ερευνών που έχει διεξάγει, περιέλαβε και την εκπόνηση σχεδίου δράσης για την ανάπτυξη της Θράκης. Για τη μελέτη του προβλήματος αυτού, συγκρότησε επιτροπή από τους ακαδημαϊκούς Ξ. Ζολώτα, Α. Αγγελόπουλου, και Ι. Πεσμαζόγλου, η οποία εν συνεχεία συνέστησε ερευνητική ομάδα, για την αποτίμηση των εξελίξεων και των διαγραφόμενων προοπτικών για την ανάπτυξη της Θράκης. Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας που ήταν υπεύθυνα για τη διεξαγωγή της έρευνας και τη συγγραφή των κειμένων ήταν οι: Λ. Παπαγιαννάκης, Λ. Βασενχόβεν, Σ. Λώλος, Γ. Νοταράς, Βίλμα Σινάνογλου, Ν. Ζόνζηλος, και Λ. Λαμπριανίδης. Πηγή: *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1995

θηρσκευτική κοινότητα και αντανακλάται στην οικονομική της συμπεριφορά) και στα χαρακτηριστικά του τοπικού πληθυσμού που είναι ποσοτικά ανεπαρκής και ποιοτικά ανομοιογενής.²⁷⁰ Τη δεκαετία των «μεγάλων έργων» στην υπόλοιπη Ελλάδα (1955-1965), η Θράκη έμεινε εκτός εθνικού σχεδιασμού, με αποτέλεσμα η εμφανής έλλειψη δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών να επιτείνει τη φυσική γεωγραφική απομόνωση της και υπό το πρόσχημα, όπως αναφέρεται στη μελέτη, ότι από τη γενικότερη ανάπτυξη της περιοχής θα ωφεληθεί κυρίως η μειονότητα, δε διατυπώθηκε κανένα σχέδιο ανάπτυξης και αντιμετώπισης των προβλημάτων. Το αποτέλεσμα βέβαια της επιλεκτικής ανάπτυξης, με το μισό σχεδόν πληθυσμό εκτός διαδικασίας, ήταν η συνολική υπανάπτυξη της περιοχής. Την παραπάνω κατάσταση επέτεινε η δημογραφική συρρίκνωση της Θράκης κυρίως κατά τη δεκαετία του 1960. Στις συνθήκες αυτές ο πληθυσμός της περιοχής, κυρίως ο χριστιανικός, διακατέχεται από ένα αίσθημα φυγής και παραίτησης. Σε κρίση εμπιστοσύνης προς όλες τις κατευθύνσεις ο πληθυσμός της περιοχής αναζητεί την τύχη του μόνιμα ή προσωρινά εκτός Θράκης όπου και τοποθετεί τα κεφάλαια του. Με τη σειρά της η Θράκη αποστερείται ανθρώπινων και χρηματικών πόρων και ο φαύλος κύκλος αναπαράγεται.²⁷¹

Η μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών παρουσιάζει την ανάπτυξη της περιοχής σε τρεις διακριτές περιόδους ανάλογα με τον τρόπο που αντιμετωπίστηκε η Θράκη από την κεντρική εξουσία και μέσα από τις επίσημες κυβερνητικές πολιτικές σε σχέση με το μειονοτικό. Από το 1945-1975 η διαχείριση της ανάπτυξης της περιοχής είχε εγκαταλειφθεί στα χέρια του τοπικού διοικητικού μηχανισμού και τα προβλήματα της Θράκης αγνοήθηκαν από τον κεντρική κρατική διοίκηση. Την περίοδο αυτή ακολουθήθηκε μια πολιτική «ακινησίας» και σε αυτό συντέλεσε σε μεγάλο βαθμό η ύπαρξη της μειονότητας που λειτούργησε ως μέσο κατευνασμού απέναντι στις τοπικές πιέσεις και παρασιώπησης προς τα μέσα ενημέρωσης και την απληροφόρητη κοινή γνώμη. Δεν έλειψαν επίσης περιπτώσεις οικονομικών παραγόντων που εκμεταλλεύτηκαν τις συνθήκες και διεκδίκησαν από τις εκάστοτε κυβερνήσεις κίνητρα για ειδική μεταχείριση με σκοπό την μεγιστοποίηση του κέρδους ή ακόμα και την εκμετάλλευση του ντόπιου πληθυσμού και όχι την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Άλλωστε, οι περισσότερες δράσεις είχαν τοπικό χαρακτήρα αφού δεν ήταν μέρος ενός συντονισμένου σχεδιασμού από την κεντρική εξουσία αλλά διαχειρίζονταν από την τοπική διοίκηση. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι και το 1989 αναδεικνύεται η σπουδαιότητα του προβλήματος και γίνεται προφανές ότι δεν μπορεί να συνεχιστεί η πολιτική της ακινησίας. Η αντιμετώπιση όμως του

²⁷⁰ «Η τοπική κοινωνία και οικονομία», στο *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, ό.π., σελ 3-4

²⁷¹ Νοταράς, «Το ζήτημα της Θράκης» ό.π., 49-55

προβλήματος υπήρξε, σύμφωνα με τους μελετητές, αποσπασματική, χωρίς μακροχρόνιο σχεδιασμό και συντονισμό των επί μέρους δράσεων και κυρίως δέσμευσης των αναγκαίων πόρων, ενώ ταυτόχρονα ήταν έντονη η διστακτικότητα στην εκτίμηση των επιπτώσεων μιας διαφορετικής πολιτικής στο μειονοτικό. Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Θράκης στα μεγάλα αστικά κέντρα της περιοχής (Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη, Ορεστιάδα) τη δεκαετία του 1980 και το δοκιμαστικό πρόγραμμα εγκατάστασης 1200 παλιννοστούντων Ποντίων την ίδια περίοδο για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος που δεν ολοκληρώθηκε (στόχος ήταν η εγκατάσταση 10.000 ατόμων), μαρτυρούν ότι η αλλαγή της πολιτικής περιορίστηκε σε πολιτικές κινήτρων με στόχο περισσότερο της στήριξη του κέρδους και του εισοδήματος και λιγότερο τη στήριξη της βιωσιμότητας της οικονομίας και την αύξηση των δαπανών. Τη δεκαετία του 1990, ταυτόχρονα με την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, αρχίζει η «φάση της συνειδητοποίησης» ότι η ανάπτυξη της Θράκης είναι «υπόθεση εθνικής προτεραιότητας», και ότι το μέλλον της περιοχής δεν εξαρτάται μόνο από την αμυντική της θωράκιση, αλλά εξαρτάται εξίσου, αν όχι περισσότερο, από την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη της περιοχής. Στις 31 Ιανουαρίου 1990, επί κυβερνήσεως Ζολώτα, συγκαλείται η διακομματική σύσκεψη για τα θέματα της Θράκης και αποφασίζεται η προσαρμογή του χειρισμού του μειονοτικού στα νέα δεδομένα. Αρχίζει η άρση των διακρίσεων και των κατασταλτικών μέτρων εναντίον της μειονότητας, προγραμματίζονται έργα υποδομής σε περιοχές που κατοικούνται από μειονοτικό πληθυσμό, όπως για παράδειγμα η επέκταση του οδικού δικτύου στις βόρειες και βορειοανατολικές περιοχές της Θράκης που κατοικούνται κυρίως από Πομάκουσ²⁷² και το 1996 τέθηκε επίσημα εκτός ισχύος το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης. Λήφθηκαν επίσης αποφάσεις για την οργανωμένη εγκατάσταση των παλιννοστούντων και τη χρηματοδότηση του προγράμματος με δανεισμό από το Κοινωνικό Ταμείο της Ευρώπης.

Σύμφωνα με όσα υποστήριζε ο Παπαγιαννάκης²⁷³ το 1995, για την ανάπτυξη της Θράκης επιβάλλονταν επεμβάσεις σε τρεις κατευθύνσεις που σχετίζονται α) με το χώρο, δηλαδή την άρση της εσωτερικής και εξωτερικής απομόνωσης με επίκεντρο τα έργα υποδομής στο πλέγμα των δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών των αστικών κέντρων και μέσα από την κατασκευή νέων υπερτοπικών αξόνων (πχ Εγνατία οδός, ανάπτυξη σιδηροδρομικών δικτύων μεγάλης ταχύτητας, αερολιμένας και λιμένας Αλεξανδρούπολης, κτλ.), επεμβάσεις καθοριστικής σημασίας για την οικονομική γεωγραφία της περιοχής και

²⁷² Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες ...* σελ. 58

²⁷³ Λευτέρης Παπαγιαννάκης, «Η αναγκαία Υπέρβαση», στο *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995 σελ 109-128

την ενίσχυση του ηθικού των κατοίκων που θα αισθανθούν ότι η Ελλάδα δε σταματά στα όρια του Νέστου β) με τους ανθρώπους, με έμφαση στην ένταξη της μειονότητας και στη δημογραφική ανάπτυξη μέσα από πολιτικές που θα ευνοούν τις προϋποθέσεις για τη συγκράτηση του πληθυσμού στην περιοχή με τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και την εξασφάλιση ικανοποιητικών συνθηκών στέγασης και γ) με τις δραστηριότητες τους, μέσα από την εξωστρεφή ανάπτυξη της περιοχής. Η στήριξη της προσπάθειας αυτής συνεπάγεται άμεση τόνωση της αγοράς με φορολογικά και άλλα μέτρα για την ενίσχυση των εισοδημάτων, εκσυγχρονισμό του παραγωγικού δυναμικού και τη δημιουργία ενός νέου δυναμικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος (πχ με κρατικές επιχορηγήσεις και με τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό τους). Υπογραμμίζεται ωστόσο ότι όσες προσπάθειες και αν καταβληθούν η υπέρβαση της σημερινής κατάστασης (βρισκόμαστε χρονικά στη δεκαετία 1990) δεν είναι δυνατή, αν δεν ανατραπεί το δυσμενές ψυχολογικό κλίμα που επικρατεί στην περιοχή και δεν επιτευχθεί η ένταξη της μειονότητας στις διαδικασίες της ανάπτυξης. Για την ενσωμάτωση της μειονότητας στην οικονομική και κοινωνική ζωή, η πολιτεία οφείλει να εφαρμόσει μια σειρά από μέτρα που να στηρίζονται στην αρχή της ισονομίας και της ισοπολιτείας όλων των Ελλήνων πολιτών ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους και να εξασφαλίζει ότι οι υποχρεώσεις του πολίτη προς το κράτος θα τηρούνται από όλους. Σύμφωνα πάντα με τον Παπαγιαννάκη, τα μέτρα που πρέπει να εφαρμόσει μια μειονοτική πολιτική που θα έχει στόχο την ενσωμάτωση της μειονότητας στην αναπτυξιακή διαδικασία θα πρέπει να ευνοούν τη δημιουργία ευκαιριών κοινωνικής κινητικότητας και νέου επαγγελματικού προσανατολισμού (αφού η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα και κυρίως στα καπνά, στα οποία απασχολείται κατά τη δεκαετία του 1990 μεγάλο ποσοστό του μειονοτικού πληθυσμού, ακολουθεί φθίνουσα πορεία) και να οδηγούν στην ένταξη της μειονότητας στο οικονομικό κύκλωμα της περιοχής και όχι στη διατήρηση ενός παράλληλου οικονομικού κυκλώματος. Σημαντική θέση στις προτάσεις κατέχουν για άλλη μια φορά τα μέτρα που αφορούν στην εκπαιδευτική διαδικασία με έμφαση την παροχή κινήτρων για τη φοίτηση των μουσουλμάνων στα ελληνικά πανεπιστήμια και την υποβοήθηση των πολιτιστικών και γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων των μουσουλμανικών πληθυσμών, με την προώθηση συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων για την ανάπτυξη της πομακικής διαλέκτου καθώς και η δημιουργία τηλεοπτικού σταθμού Θράκης με εκπομπές και στην τουρκική και πομακική γλώσσα. Η πειστική εφαρμογή πολιτικής ισονομίας και ισοπολιτείας, σημαίνει για το μελετητή, την ενίσχυση του ελληνικού κράτους στο πλαίσιο της μειονότητας με υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας καθώς και την αξιοκρατική πρόσληψη νέων μουσουλμάνων στις δημόσιες υπηρεσίες.

Οι συγγραφείς της μελέτης που εκπονήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη της Θράκης θα πρέπει να είναι υπόθεση εθνικής επιταγής και εντάσσουν στη μελέτη και ένα σχέδιο δράσης για την ανάπτυξη της. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι στο σχέδιο δράσης, τονίζεται η σημασία του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών στην αναπτυξιακή διαδικασία και υποστηρίζεται πως *οποιαδήποτε ανορθωτική προσπάθεια δε θα αποδώσει τα επιθυμητά αποτελέσματα με μόνη την κρατική παρέμβαση, με επενδύσεις δηλαδή και κίνητρα. Είναι απαραίτητη η κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας των πολιτών σε πολλά επίπεδα με προτάσεις των τοπικών φορέων που να συνδέονται με σχέδια για την μεγιστοποίηση του αναπτυξιακού αποτελέσματος.* Αναδεικνύεται η σημασία της διαδραστικής σχέσης ανάμεσα στις δύο πλευρές, στο κράτος από τη μία πλευρά και στην κοινωνία των πολιτών από την άλλη, για την ανάπτυξη του χώρου της Θράκης και τονίζεται ότι *το κράτος οφείλει σε συνεχή διάλογο με την τοπική κοινωνία να εξηγεί τις διαδικασίες, τους στόχους και τα αποτελέσματα του όλου εγχειρήματος, ενώ ο ενημερωμένος πολίτης να συστρατεύεται στον κοινό στόχο και, μέσα από τις διεκδικήσεις του, να συμβάλλει στην ανάπτυξή του.*²⁷⁴

Στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου έγινε αναφορά σε αναπτυξιακές μελέτες για τη Θράκη που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1990 οι οποίες παρουσιάζουν, με βάση τα δεδομένα της εποχής, τα χωρικά αποτελέσματα της μειονοτικής πολιτικής και δίνουν στοιχεία για την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή της Θράκης την περίοδο εκείνη. Οι μελέτες αυτές δεν είναι φυσικά οι μόνες που επιχειρούν να αναδείξουν την κοινωνική διάσταση και τις χωρικές επιπτώσεις του μειονοτικού ζητήματος στη Θράκη. Ξεχωρίζουν όμως γιατί στηρίζονται σε πληθώρα δημοσιευμένων πηγών, συνδυάζοντας αρχειακή έρευνα με εμπειρικό υλικό που έχει συλλεχθεί μετά από επιτόπια έρευνα²⁷⁵ και αποτυπώνει την κατάσταση στη Θράκη τη δεκαετία του 1990. Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι οι συγκεκριμένες μελέτες πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1990 κατά την οποία παρατηρείται σαφής μεταστροφή στη μειονοτική πολιτική και δημιουργείται η βάση για τη σταδιακή άρση των κατασταλτικών μέτρων και την υιοθέτηση πολιτικών που θα ευνοήσουν στο μέλλον την ανάπτυξη του θρακικού χώρου.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σελ 124-125

²⁷⁵ Ασημακοπούλου., Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης...* ό.π., σελ. 222-223, 241-242

3.4 ΤΟΜΕΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

3.4.1 Γλωσσικό ζήτημα.

Η πολυπολιτισμικότητα της Κομοτηνής χαρακτηρίζεται από μια εμπλουτισμένη πολυγλωσσία, αφού η διχοτόμηση του κοινωνικού τοπίου της πόλης σε πλειονότητα – μειονότητα, δεν αντιστοιχεί σε δυο μόνο γλωσσικές ομάδες. Οι γλώσσες που ομιλούνται σήμερα από τις αντίστοιχες γλωσσικές ομάδες στην Κομοτηνή είναι, εκτός από την ελληνική, η πομακική, η αθιγγανική ρομανί και η τουρκική, με την τελευταία να ομιλείται πλέον από το σύνολο σχεδόν της μουσουλμανικής μειονότητας και να αποτελεί την επίσημη γλώσσα της μειονοτικής εκπαίδευσης. Το ζήτημα της γλωσσικής πολυμορφίας στο εσωτερικό της μειονότητας έχει τις ιστορικές του καταβολές στην γλωσσική πολυμορφία που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁷⁶ Κατά τη ροή των αιώνων τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούν στην περιοχή αλλάζουν, ανάμεσά τους και η γλωσσική τους συμπεριφορά, η οποία αποκτά ιδιαίτερα σύνθετες πτυχές που συνδέονται με πολιτικές ερμηνείες και πρακτικές. Εδώ και μερικές δεκαετίες η τάση εξάπλωσης της τουρκικής στο σύνολο της μειονότητας επιταχύνεται συνεχώς χάρη σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτικά χαρακτηριστικά και πλέον τα τουρκικά δεν είναι η μητρική γλώσσα μόνο των τουρκογενών μουσουλμάνων, αλλά και πολλών μουσουλμάνων οι οποίοι, αν και διακριτοί πολιτισμικά από τους τουρκογενείς, επιλέγουν την τουρκική γλώσσα ως γλώσσα για την ενδοοικογενειακή και ενδοκοινωνική τους επικοινωνία.

Επιπλέον των γλωσσών που ομιλούνται από τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, στην Κομοτηνή υπάρχουν και άλλες γλώσσες που θεωρούνται ως η μητρική γλώσσα μιας μερίδας πολιτών, όπως για παράδειγμα τα αρμένικα που αποτελούν την μητρική γλώσσα της αρμένικης κοινότητας της πόλης και τα ποντιακά που ομιλούνται από τους παλινοστούντες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Για τις πολιτισμικές αυτές ομάδες το ευρύτερο πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο παρήγαγε, στη βάση κοινών χαρακτηριστικών, έναν ενιαίο κοινωνικό χώρο με την πλειονότητα με την οποία έχουν σε μεγάλο βαθμό ταυτιστεί και αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της. Στο εσωτερικό αυτών των ομάδων όλοι μιλάνε ελληνικά, ενώ η μητρική τους γλώσσα γίνεται αντιληπτή ως πολιτιστική κληρονομιά που σκοπό έχει να διατηρήσει ζωντανές τις ιστορικές μνήμες και τον ιδιαίτερο πολιτισμό των μελών της ομάδας.

²⁷⁶ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 78.

Από τις γλώσσες που μιλούν οι γλωσσικές ομάδες στην Κομοτηνή, η τουρκική των τουρκόφωνων της Θράκης συνιστά τη μόνη de jure αναγνωρισμένη μειονοτική γλώσσα στην Ελλάδα²⁷⁷. Ως «μειονοτική γλώσσα» ορίζεται από τον Χάρτη των Περιφερειακών ή Μειονοτικών Γλωσσών του Συμβουλίου της Ευρώπης η γλώσσα η οποία: α) παραδοσιακά χρησιμοποιείται εντός ορισμένης περιοχής του κράτους από υπηκόους του κράτους αυτού, οι οποίοι συνιστούν ομάδα αριθμητικώς μικρότερη από τον υπόλοιπο πληθυσμό του κράτους και β) διαφέρει από την επίσημη γλώσσα ή γλώσσες του εν λόγω κράτους. Ο συγκεκριμένος ορισμός του Συμβουλίου της Ευρώπης αναφέρεται περιοριστικά στις ιστορικές μειονοτικές γλώσσες, εκείνες δηλαδή που χρησιμοποιούνται επί μακρόν σε ένα συγκεκριμένο κράτος, αποκλείοντας άλλες γλωσσικές ομάδες, όπως π.χ τις πληθυσμιακές ομάδες των μη ευρωπαϊκής προέλευσης μεταναστών που ομιλούν διαλέκτους και γλώσσες της χώρας προέλευσής τους. Αυτό όμως που έχει σημασία στον παραπάνω ορισμό είναι ότι διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι ο όρος «μειονοτική γλώσσα» προσμετράται ουσιαστικώς με πολιτικά και όχι γλωσσολογικά κριτήρια και έχει διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το πλαίσιο εντός του οποίου εξετάζεται, η γλωσσολογική δηλαδή άποψη διαφέρει από τη θεσμική/πολιτική. Η Ελένη Σελλά-Μάζη στη μελέτη της για τη διγλωσσία στην Ελλάδα υποστηρίζει ότι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί στη χρήση της έννοιας μειονοτική γλώσσα, δεδομένης της πολυπλοκότητας του εννοιολογικού καθορισμού της καθώς και του ρόλου της πολιτικής άποψης επ' αυτής, η οποία συχνά εμπλέκεται και δίνει τη δική της ερμηνεία²⁷⁸ σε θέματα καθαρά γλωσσολογικής υφής²⁷⁹.

Στη Θράκη, οι γλώσσες που ομιλούνται από τη μουσουλμανική μειονότητα, δηλαδή η πομακική, η αθιγγανική ρομανί και η τουρκική, έχουν μελετηθεί κατά καιρούς από κοινωνιολογική, εθνολογική, ιστορική, θρησκευτική, νομική, εκπαιδευτική, γλωσσολογική και κοινωνιογλωσσολογική άποψη από πλήθος ερευνητών. Το ζήτημα που αναδύεται στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής είναι να γίνουν η γλώσσα και η γλωσσική συμπεριφορά των μειονοτικών πληθυσμών κατανοητές ως εργαλείο παραγωγής χώρου που διαμορφώνει σχέσεις και συσχετίσεις, κατασκευάζει και ανακατασκευάζει κοινωνικές και πολιτισμικές

²⁷⁷ Στην Ελλάδα σήμερα δεν υπάρχει θεσμοθετημένη νομική προστασία καμιάς άλλης γλώσσας, εκτός από την τουρκική στον χώρο της Θράκης, σύμφωνα με το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο των διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάνης, που κατοχυρώνουν εκπαιδευτικά δικαιώματα για τους μουσουλμάνους στη μητρική τους γλώσσα. Πηγή: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Μειονοτικές γλώσσες στην Ελλάδα», στο Φ. Χριστίδης, Μ. Θεοδωροπούλου *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα* (επιμ. Α), Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2001, σελ 142-145.

²⁷⁸ Η καθαρά γλωσσική διάκριση που μπορεί να γίνει αφορά τις «γηγενείς» και τις «μη γηγενείς» γλωσσικές μειονότητες, βλ. Ελένη Σελλά-Μάζη, «Η διγλωσσία στην Ελλάδα», στο Ελένη Σκούρτου, Βασιλεία Κούρτη-Καζούλλη, Ελένη Σελλά-Μάζη, Ασπασία Χατζηδάκη, Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Ανθούλα Ρεβυθιάδου, Πετρούλα Τσοκαλίδου, *Διγλωσσία & Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Θεσσαλονίκη 2015, σελ 21

²⁷⁹ Στο ίδιο, σελ 21-22

ταυτότητες, επικαθορίζει την κοινωνική αλληλεπίδραση της καθημερινότητας, αποτρέπει ή προάγει τη διαπολιτισμική επικοινωνία και κυρίως δημιουργεί χώρους ένταξης και αποκλεισμού στον πολυπολιτισμικό αστικό χώρο.

Τα παραδείγματα από το πεδίο για τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα δημιουργεί χώρους ένταξης και αποκλεισμού και επικαθορίζει την κοινωνική αλληλεπίδραση της καθημερινότητας, είναι πολλά. Θα αναφερθώ για παράδειγμα σε εμπειρικά δεδομένα που προέκυψαν από το πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων (ΠΕΜ)²⁸⁰» το οποίο εφαρμόστηκε στην περιοχή της Θράκης το διάστημα από το 1997 έως το 2019. Οι βασικοί αποδέκτες των εκπαιδευτικών δράσεων του Προγράμματος ήταν παιδιά και νέοι. Σε αυτούς προστέθηκαν στη συνέχεια και γυναίκες της μειονότητας, κυρίως μητέρες μαθητών. Τα μαθήματα για ενίσχυση της ελληνομάθειας που έγιναν στο πλαίσιο του ΠΕΜ, είτε απευθύνονταν σε μικρά παιδιά είτε σε ενήλικες, βασίστηκαν σε ένα κοινό θεωρητικό παιδαγωγικό πλαίσιο: στη διδασκαλία της γλώσσας μέσω της ενδυνάμωσης της ταυτότητας των μαθητών/τριών. Ειδικότερα, τα μαθήματα ελληνικών στις γυναίκες ήταν μια δράση που δεν είχε σχεδιαστεί εξ αρχής. Προέκυψε αργότερα, μετά το αίτημα των ίδιων των γυναικών, ένα αίτημα που σύμφωνα με τις υπεύθυνες του προγράμματος είχε ισχυρό χειραφετητικό κίνητρο.²⁸¹ Η Μαρία Ζωγραφάκη, επιστημονική υπεύθυνη για μαθήματα ενηλίκων σε γυναίκες της μειονότητας στα ΚΕΣΠΕΜ της Θράκης, αναφέρει χαρακτηριστικά για τη συμμετοχή των γυναικών: *«Μου ήταν σαφές ότι ο γραμματισμός που επεδιώκετο συνδεόταν άμεσα με τη γυναικεία ενδυνάμωση. Οι γυναίκες που έπαιρναν την απόφαση να μάθουν ή να βελτιώσουν τα ελληνικά τους, αρκετά χρόνια μετά την επαφή τους με τη σχολική εκπαίδευση, ήταν πιθανότατα γυναίκες που θα μπορούσαν να επιχειρήσουν παράλληλα ένα άνοιγμα στην τοπική κοινωνία, που διεκδικούσαν έστω και με*

²⁸⁰ Το πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων (ΠΕΜ)» είναι ένα από τα προγράμματα που συγχρηματοδότησε η Ευρωπαϊκή Ένωση με σκοπό την αντιμετώπιση των εθνικών προκλήσεων στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών. Βασική αρχή που διέπει συνολικά τη λογική του προγράμματος είναι η αναγνώριση της ταυτότητας και ο σεβασμός των ιδιομορφιών της μειονότητας της Θράκης. Το πρόγραμμα ήταν μια εκπαιδευτική παρέμβαση που αφορούσε τις δυο βαθμίδες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και εστιάστηκε στο μέρος εκείνου του προγράμματος που διδάσκεται στην ελληνική γλώσσα με κύριο στόχο τη βελτίωση της ελληνομάθειας των μειονοτικών μαθητών. Στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας εφαρμόστηκε σε όλα τα μειονοτικά δημοτικά, ενώ στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας, εκτός από τα μειονοτικά σχολεία, συμπεριέλαβε και όλα τα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια όπου φοιτούσαν παιδιά της μειονότητας. Οι δύο βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους οργανώθηκε ήταν η παραγωγή νέων σχολικών βιβλίων και εκπαιδευτικών υλικών, κατάλληλων για μαθητές με άλλη μητρική γλώσσα από την ελληνική και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε νέα βιβλία και τις παιδαγωγικές μεθόδους που αυτά εισηγούνταν. Το έργο του προγράμματος δεν περιορίστηκε μόνο στο εσωτερικό του σχολείου αλλά περιέλαβε και ευρύτερες δραστηριότητες στο επίπεδο της κοινότητας, υποστηρικτικές της εκπαιδευτικής παρέμβασης, «Φάκελος 1997-2019: Το πρόγραμμα για την εκπαίδευση των παιδιών στη μειονότητα της Θράκης (επιμ. Έφη Αβδελά), *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020), σελ 107-140

²⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 110, 130

καθυστέρηση, ένα τμήμα του δημόσιου χώρου. Στις γυναίκες αυτές θα μπορούσαν ίσως τα μαθήματα να λειτουργήσουν ως ενός είδους εφιαλτήριο για σημαντικές αλλαγές στην προσωπική τους πορεία. Με βάση αυτούς τους προβληματισμούς, στα μαθήματα δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις ανάγκες της καθημερινότητας και τα ενδιαφέροντα των ενήλικων «μαθητριών», με βασικό στόχο να προσφερθούν άμεσα χρηστικές πληροφορίες για την καθημερινή ζωή τους. Γινόταν εύκολα ορατό πως οι γυναίκες χρειάζονταν από τη μια άμεση ενίσχυση του καθημερινού λεξιλογίου για ποικίλες περιστάσεις επικοινωνίας, πχ. επίσκεψη στο γιατρό, ψώνια, ευχές, σχολείο κλπ., και από την άλλη τόνωση της αυτοπεποίθησής τους. Η βασική μας υπόθεση ήταν: αν δώσουμε έμφαση στην καθημερινότητα των ανθρώπων και παρακινήσουμε έμμεσα τις γυναίκες να διεκδικήσουν το δημόσιο χώρο μέσω ποικίλων δραστηριοτήτων, μπορεί παράλληλα να ενισχυθεί η εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και να αποτολμήσουν και άλλες αλλαγές στις προσωπικές τους πορείες²⁸²».

Στη Θράκη, το μεγαλύτερο ποσοστό των μελών της μειονότητας που δεν μιλούν ελληνικά είναι γυναίκες.²⁸³ Το προφίλ των μειονοτικών που μπορούν και μιλούν με ευχέρεια και τις δυο γλώσσες, ελληνική και τουρκική, είναι άτομα ηλικίας 20-50 ετών, διαμένοντες σε αστικό περιβάλλον και ανώτερου κοινωνικού καθεστώτος, όπως αυτό διαμορφώνεται σε συνάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο και την επαγγελματική τους δραστηριότητα και στη μεγάλη πλειοψηφία άντρες και όχι γυναίκες.²⁸⁴ Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο πληροφορητής αναγνωρίζει ως βασική αιτία της ελλιπούς ελληνομάθειας του γυναικείου πληθυσμού της μειονότητας την περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή, επαληθεύοντας από τη μια τον κοινωνικό χαρακτήρα της γλώσσας και από την άλλη την εκπαιδευτική διάσταση της συμμετοχής στην κοινωνική ζωή και στο δημόσιο χώρο της πόλης. Η διαφορετική χρήση του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου από τις γυναίκες στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην παραδοσιακή δομή της μουσουλμανικής οικογένειας

²⁸² Τα ΚΕΣΠΕΜ, τα κέντρα στήριξης του προγράμματος Εκπαίδευσης των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας, ξεκίνησαν τη λειτουργία τους τον Απρίλιο του 2003. Πρόκειται για Κέντρα που έχουν στόχο την οργάνωση εκπαιδευτικών και δημιουργικών δράσεων, παράλληλων με το σχολικό θεσμό και απευθύνονται σε μαθητές και γονείς της μειονότητας. Τα μαθήματα ενηλίκων προέκυψαν ως αίτημα στα κεσπέμ από γονείς, κυρίως μητέρες, που έφεραν τα παιδιά τους στα μαθήματα και ένιωσαν την ανάγκη να αξιοποιήσουν το χρόνο τους, ενισχύοντας την ελληνομάθειά τους. Τα ΚΕΣΠΕΜ ανταποκρίθηκαν στο αίτημα και έτσι δημιουργήθηκαν τμήματα ενηλίκων καταρχάς στα αστικά κέντρα, Ξάνθη και Κομοτηνή κι έπειτα σε όλα σχεδόν τα περιφερειακά κέντρα., Μαρία Ζωγραφάκη, «Γλώσσα είναι ελευθερία»: γραμματισμός και ενδυνάμωση σε γυναίκες της μειονότητας στα ΚΕΣΠΕΜ της Θράκης», Ημερίδα με θέμα: *Μια άλλη εκπαίδευση για τα παιδιά της μειονότητας στη Θράκη*, 18 Μαΐου 2016 Πανεπιστήμιο Αθηνών, διαθέσιμο στο https://museduc.gr/images/stories/docs/Eisigisi_Zografaki_18-5-2016.pdf

²⁸³ Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20ου αιώνα. *Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 118, Αθήνα 2005, σελ 73

²⁸⁴ Ελένη Σελλά- Μάζη, «Η τουρκόφωνη δίγλωσση μειονότητα της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 90

όπου ο άνδρας εργάζεται έξω από το σπίτι και η γυναίκα αναλαμβάνει τη φροντίδα και την ευθύνη του νοικοκυριού. Παρόλο που βαθμιαία εξασθενίζει ο τύπος της πατριαρχικής εκτεταμένης οικογένειας, παραχωρώντας τη θέση του στον τύπο της πυρηνικής οικογένειας, οι ενδοοικογενειακές σχέσεις και οι ρόλοι μέσα στη μουσουλμανική οικογένεια δείχνουν να μην έχουν αλλάξει, ενώ η δημόσια ζωή ήταν και παραμένει κατελιημμένη κυρίως από τους άνδρες.²⁸⁵

«(...) Λιγότερες γυναίκες μιλάνε ελληνικά σε σχέση με τους άνδρες. Μιλάνε λιγότερες, επειδή δεν είναι πολύ δραστήριες μέσα στην κοινωνία σε σχέση με τους άνδρες που είναι πιο δραστήριοι (...) αλλά είναι κάποιες, όπως είναι η μητέρα μου φερειπείν, που έχει τελειώσει το δημοτικό, αλλά μιλάει άπταιστα ελληνικά, είναι και στον άνθρωπο (...)».

*A., άντρας, 30 χρονών, τουρκογενής μειονοτικός,
μέλος ΔΣ συλλόγου Επιστημόνων μειονότητας, Απρίλιος 2016*

Η κατανόηση των σχέσεων των κατοίκων της Θράκης μεταξύ τους ή σε σχέση με το κράτος φαίνεται κατά κύριο λόγο από τη γνώση ή μη του κύριου επικοινωνιακού κώδικα, δηλαδή της επίσημης γλώσσας του κράτους. Σε μια πολυπολιτισμική και κατ' επέκταση πολύγλωσση κοινωνία, ο βαθμός επάρκειας ομιλίας της επίσημης γλώσσας του κράτους καθορίζει την επαφή της κάθε κοινότητας με την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης, τη συμμετοχή των ατόμων στην κοινωνική ζωή και τη δυνατότητα να μετέχουν στα κοινά ως πολίτες με κριτική και υπεύθυνη στάση, τόσο για θέματα που αφορούν στην εθνοπολιτισμική τους ομάδα, όσο και στην πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης στο σύνολό της.

« (...) Την εποχή εκείνη (άφιξη παλιννοστούτων στην Κομοτηνή), ξεκίνησε το πρόβλημα της ένταξης των Ποντίων (...) γιατί η πρόθεση μου ήταν οργανωμένη και για το τι πρέπει να γίνει όταν έρθουν για να βρουν δουλειά. Επίσης πώς θα αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της γλώσσας. Ένα μεγάλο πρόβλημα ήταν η γλώσσα, γιατί δεν την ήξεραν. Ήξεραν μόνο ποντιακά, εμείς συνεννοούμασταν άνετα αλλά έπρεπε να μάθουν τη γλώσσα. Έτσι ξεκίνησαν προγράμματα εκμάθησης της γλώσσας επιδοτούμενα και πέρασαν όλοι... χιλιάδες κόσμος πέρασε από αυτά τα προγράμματα (...)»

*K., άντρας, μέλος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας
«Ο Εύξεινος Πόντος», Οκτώβριος 2016*

²⁸⁵ Μαλκίδης Θεοφάνης, «Η οικογένεια και η γυναίκα στην κοινωνία των μουσουλμανικών μειονοτήτων της ελληνικής Θράκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116 (2005), σελ 58-59

Στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής και της ευρύτερης Θράκης όπου η γλώσσα αποτελεί βασικό παράγοντα διαμόρφωσης του κοινωνικού χώρου με τη δυναμική να αποκλείσει ή να ενσωματώσει τα κοινωνικά υποκείμενα, οι μελετητές καταγράφουν τρία ζητήματα²⁸⁶ ως τα επικρατέστερα για τον τρόπο που η γλώσσα επηρεάζει τη διαπολιτισμική επικοινωνία των εθνοπολιτισμικών ομάδων και διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά της πολυπολιτισμικής κοινωνίας:

α) οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στους κόλπους της ίδιας της μειονότητας: υπάρχει σαφής κοινωνική διαστρωμάτωση μεταξύ των μελών της Μουσουλμανικής Μειονότητας, με διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες για κάθε κοινωνική τάξη με αποτέλεσμα π.χ. τα παιδιά της ανώτερης τάξης να μην αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα στην ελληνομάθειά τους, σε αντίθεση με τα παιδιά οικογενειών χαμηλής οικονομικής δυνατότητας. Στο παρακάτω απόσπασμα συνέντευξης ο πληροφορητής, κάτοικος Ηφαίστου, εξηγεί ότι ενώ οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του οικισμού θα επέλεγαν τη φοίτηση των παιδιών τους στο δημόσιο ελληνόφωνο δημοτικό σχολείο με στόχο την καλύτερη γνώση της ελληνικής γλώσσας, δε μπορούν να το κάνουν γιατί η οικονομική ανέχεια των γονιών στέκεται εμπόδιο σε αυτήν τους την επιλογή.

«Υπάρχει το μειονοτικό (σχολείο) εδώ, εγώ όμως δε θέλω να πάει ο εγγονός μου στο μειονοτικό και θέλω να πάει στο δημόσιο σχολείο. Στο δημόσιο που θα μάθει την ελληνική γλώσσα (...) Για να ξεκινήσει όμως ένα παιδάκι από εδώ που θέλει να πάει στο δημόσιο, για να πάει, πρέπει κάποιος από εδώ να το πάει και να το φέρει. Οπότε, αφού οι γονείς είναι άνεργοι και δεν τους φτάνουν τα χρήματα, δε θα το στείλουν ή θα το στείλουν τελικά εδώ (...) Οπότε αυτοί που μπορούν να τα στείλουν θα το κάνουν, ενώ τα υπόλοιπα παιδιά δε θα μάθουν ελληνικά (...)».

M: 58 ετών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Ηφαίστου, Νοέμβριος 2016

β) ο υφέρπων εθνικισμός, που βασίζεται στη «στρεβλή» ταύτιση έθνους και γλώσσας, ο οποίος εκδηλώνεται με αυξομειούμενη ένταση και επιπτώσεις ανάλογα με τις κατά καιρούς πολιτικές οξύνσεις μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας. Σε όλα τα παραπάνω πρέπει να προστεθεί η οικονομική διάσταση στις σχέσεις πλειονοτικών και μειονοτικών, ο αμφίπλευρος παράγοντας των διακρίσεων και των προκαταλήψεων, καθώς και η εμμονή στο δικαίωμα της πολιτιστικής αυτονομίας εκ μέρους της μειονότητας που εντείνουν την αποκλίνουσα τάση των δύο ομάδων (μειονοτικών και πλειονοτικών). Σε όλο αυτό το πλέγμα, εάν συνυπολογίσουμε και την επιρροή που ασκεί η τουρκική πολιτική στην

²⁸⁶Βλ. Σελλά-Μάζη, ό.π., σελ 51

κοινωνιογλωσσική συμπεριφορά κυρίως των τουρκόφωνων μελών της μειονότητας, καθίσταται εύκολα αντιληπτό ότι ο δρόμος που πρέπει να διανύσουμε για τη σύγκλιση των δύο ομάδων είναι μακρύς και δύσβατος.

«Για μένα μπορώ να το πω ανοιχτά πως παρόλο που ζω στην Ελλάδα και είμαι Έλληνας πολίτης, δεν μιλάω καλά τη γλώσσα, γιατί δεν έχω φίλους για να μιλήσω τη γλώσσα, δεν έχω ούτε ένα φίλο. Ενώ είχα αποκτήσει φίλους πιο παλιά αυτοί, όταν ανέλαβα στο σύλλογο, σταμάτησαν να μιλάνε μαζί μου».

*Κ. άντρας, 45 χρονών τουρκογενής μειονοτικός,
μέλος ΔΣ συλλόγου τουρκικής νεολαίας, Οκτώβριος 2016*

«(...)Καταρχάς, υπάρχει το ζήτημα της γλώσσας που παρεμποδίζει αυτό (την επικοινωνία), δηλαδή, αν δεν μπορέσω εγώ να μιλήσω όπως μιλάω τώρα με εσένα, δεν μπορώ να ξεκινήσω καμία δουλειά (...) Το θέμα της γλώσσας, θα μπορούσε ο δήμος ή οποιοσδήποτε φορέας να αναλάβει κάποια πρωτοβουλία και να υπάρξει κάποια μέριμνα για το θέμα της γλώσσας, να γνωρίσει ο ένας τη γλώσσα του άλλου.Υπάρχουν και πολλοί μειονοτικοί που παρόλο που ζουν εδώ δεν γνωρίζουν τα ελληνικά και πλειονοτικοί που για μένα θα ήταν αυτονόητο να μάθαιναν εδώ τα τουρκικά, να μπορούν και αυτοί να επικοινωνούν με τα μέλη της μειονότητας και να μειωθεί αυτή η έλλειψη επικοινωνίας (...) Εγώ λέω απλά πως δεν υπάρχει αυτή η αλληλεπίδραση σε μεγάλο βαθμό, δεν υπάρχει επικοινωνία. Είναι ένα μικρό ποσοστό της μειονότητας οι οποίοι έχουν σπουδάσει και έχουν μάθει πολύ καλά ελληνικά και ασχολούνται σε επίπεδο κοινών ή επαγγελματικά (...) Αυτή η έλλειψη επικοινωνίας πολλές φορές και η ύπαρξη της προκατάληψης αποτρέπει από το επιθυμητό αποτέλεσμα, τον κόσμο δηλαδή να σμίξει, να κάνει κοινές δραστηριότητες μαζί και να αναλάβει πρωτοβουλίες από κοινού (...) Εγώ 29 χρόνια αναρωτιέμαι γιατί δε μαθαίνει ο κόσμος ελληνικά και το βλέπω στη μειονότητα και στους ηλικιωμένους και στους νέους που είναι τώρα η γενιά μου και η γενιά που έρχεται μετά από εμένα και εγώ ειλικρινά ακόμη αναρωτιέμαι, κάνω ακόμη αυτή την ερώτηση στον εαυτό μου.Υπάρχουν λόγοι, αλλά εμείς τώρα σκεφτόμαστε ως απλοί πολίτες και απλοί άνθρωποι (...) εγώ και ελληνικά έμαθα από μικρός και έβλεπα στο σπίτι (τηλεόραση) και ελληνικά βιβλία διάβαζα. Εξαρτάται και από τον άνθρωπο τι να σου πω (...) και τηλεόραση μόνο στα τουρκικά βλέπουν οι περισσότεροι και στα ελληνικά βλέπουν λίγοι (...) εγώ το σκέφτηκα σαν θέμα παιδείας και σαν θέμα εκπαίδευσης. (...)»

*Μ., άντρας, 29 χρονών τουρκογενής μειονοτικός,
μέλος ΔΣ συλλόγου Επιστημόνων μειονότητας, Απρίλιος 2016*

γ) το κοινωνικό status και η αξία των γλωσσών, δηλαδή η πρακτική και συμβολική αξία των γλωσσών που μιλούνται στη περιοχή, με μειονοτική και «μειονεκτική» τη θέση της τουρκικής/πομακικής/ρομανί σε σχέση με την ελληνική. Παρόλο όμως που η ελληνική είναι ενδεδυμένη με κύρος και εξουσία, η αναγνώριση της μπορεί να θεωρηθεί «προδοσία» του πολιτισμού και της ταυτότητας της μειονότητας, κυρίως από μέρους των τουρκόφωνων οικογενειών και μαθητών. Ο γιατρός και πρώην βουλευτής Νομού Ροδόπης κος. Μουσταφά Μουσταφά καταθέτει τη δική του προσωπική εμπειρία²⁸⁷ για το ζήτημα: «*Προσωπικά ανήκω στις παλαιότερες γενιές, κουβαλάω πολύ φορτίο μειονοτικής ζωής. Για παράδειγμα, τελείωσα το «τουρκικό σχολείο» Μεγάλου Δουκάτου, έτσι έγραφε τότε η πινακίδα του δημοτικού όπου φοίτησα. Στάθηκα από τους τυχερούς, γιατί ο μακαρίτης ο πατέρας μου με πήρε από το χεράκι μετά το δημοτικό και με πήγε στο γυμνάσιο αρρένων Κομοτηνής. Έτσι, λοιπόν, τη διγλωσσία την είχα μέσα μου (...). Όταν λέγαμε τότε εμείς διγλωσσία, εννοούσαμε υποκρισία, διπροσωπία, τον άνθρωπο που φέρεται, ας πούμε, διαφορετικά προς τον έναν και διαφορετικά προς τον άλλον».*

Μέσα στο πολύπλοκο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις διαφορετικές γλωσσικές ομάδες της μειονότητας αλλά και στη σχέση αυτών με την πλειονοτική κοινωνία και την επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους, τα αίτια που οδηγούν στη διγλωσσία ή/και στην τριγλωσσία του μειονοτικού πληθυσμού είναι κατά βάση κοινωνικά και όχι γλωσσικά, και συνδέονται τόσο με τις επίσημες κατά καιρούς πολιτικές όσο και με τον ρόλο των γλωσσών στο εθνοπολιτισμικό περιβάλλον των ομάδων που τις χρησιμοποιούν. Και ενώ στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας δεν διατυπώνονται ευρέως σε ατομικό επίπεδο απόψεις που να ταυτίζουν τη διγλωσσία με ένα εν δυνάμει πρόβλημα για το δίγλωσσο άτομο που να χρήζει θεραπείας ή ακύρωσης, σε επίπεδο κοινωνίας η άποψη που υπερισχύει είναι αυτή της διγλωσσίας ως εν δυνάμει κοινωνικού προβλήματος, αφού εκφράζονται φόβοι ότι η γλωσσική ετερότητα των πληθυσμιακών ομάδων μπορεί να συνδυαστεί με αιτήματα πολιτικών διεκδικήσεων.²⁸⁸ Σύμφωνα με τον Μοσχονά,²⁸⁹ η διγλωσσία στο πολύγλωσσο περιβάλλον της Θράκης, όπου αυτή υπάρχει, δεν περιέχει αλληλεπίδραση, μίξη, αλλαγή. Πρόκειται

²⁸⁷ Απόσπασμα της προσωπικής μαρτυρίας του γιατρού και πρώην βουλευτή Νομού Ροδόπης κος. Μουσταφά Μουσταφά αναφορικά με την εμπειρία του από τη συμμετοχή στο πρόγραμμα ΠΕΜ, όπως την περιέγραψε στο πλαίσιο των δυο καταληκτικών εκδηλώσεων του προγράμματος που έλαβαν χώρα σε Κομοτηνή και Αθήνα το 2019, Πηγή: Σύγχρονα *Θέματα*, τεύχος 147-148, (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020), σελ 118-120

²⁸⁸ Ελένη Σκούρτου, «Οι εκπαιδευτικοί και οι δίγλωσσοι μαθητές τους», στο Κ. Βρατσάλης (επιμ.), *Διδακτική Εμπειρία και Παιδαγωγική Θεωρία*, Νήσος, Αθήνα 2005

²⁸⁹ Σπύρος Α. Μοσχονάς. «Παράλληλες μονογλωσσίες: Η περίπτωση της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και Μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2009, σελ.142-144

στην ουσία για μια μονόγλωσση ιδεολογία περί διγλωσσίας, που στηρίζεται στην αντίληψη μιας γλώσσας ομοιόμορφης, μοναδικής, πλήρους και απολύτως διακριτής από άλλες γλώσσες και ποικιλίες. Υπό αυτό το πρίσμα, δίγλωσσος θεωρείται αυτός που ξέρει πολύ καλά δυο αυτόνομες γλώσσες, κυκλοφορεί με ευχέρεια σε δυο φιλολογίες, θα μπορούσε (ή θα έπρεπε) να ζει σε δυο ξεχωριστούς κόσμους ή πολιτισμούς κ.ο.κ. Δίγλωσσος δηλαδή σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, είναι ο διπλά μονόγλωσσος και τα αντιμαχόμενα μέρη δεν μπορούν ούτε να φανταστούν, ούτε να ασκήσουν τη διγλωσσία ως έναν τρόπο αμοιβαίας αλληλεπίδρασης. Στην Κομοτηνή, που η διγλωσσία γίνεται συχνά αντιληπτή ως προδοσία στην εθνοπολιτισμική ταυτότητα, η εκμάθηση της γλώσσας του “άλλου” φαίνεται να στερείται κινήτρων ακολουθώντας τη διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου της πόλης σε διακριτές εθνοπολιτισμικές κατηγορίες πολιτών, παραβλέποντας τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Η Ρούλα Τσοκαλίδου²⁹⁰ επισημαίνει ότι από κοινωνιογλωσσολογική σκοπιά η διγλωσσία προσδιορίζεται ως ο ενδιάμεσος γλωσσικός χώρος που γίνεται παραδοσιακά αντιληπτός ως αποτελούμενος από διακριτές οντότητες, δύο ξεχωριστές γλώσσες. Από την άλλη μεριά, τα δίγλωσσα άτομα μας υπενθυμίζουν ότι ο γλωσσικός χώρος αποτελεί μάλλον ένα συνεχές και ότι δε συγκατοικούν στον ίδιο χώρο μόνο οι γλώσσες, αλλά ένα μείγμα από κουλτούρες και οπτικές γωνίες, γεγονός που για κάποιους είναι ακατανόητο και για άλλους ανησυχητικό. Με άλλα λόγια, για την κατανόηση της διγλωσσίας σημαντική θέση κατέχει η σύνθεση ανάμεσα σε διαφορετικές οπτικές και κουλτούρες, ενώ η παραδοσιακή διάκριση μεταξύ αυτόνομων γλωσσών ακυρώνεται από την ύπαρξη ενός γλωσσικού συνεχούς. Από τον παραπάνω ορισμό διαφαίνεται ότι πολλές αντιστάσεις στη διγλωσσία οφείλονται τόσο στην ανησυχία της κυρίαρχης κοινωνίας για μια ενδεχόμενη ανατροπή της γλωσσικής νόρμας, όσο και στην έλλειψη κατανόησης της σημασίας που έχει η συνύπαρξη των γλωσσών για τα ίδια τα δίγλωσσα άτομα και όχι μόνο. Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να προεκταθεί: αφού η γλώσσα αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία, είναι προϊόν των αλληλεπιδράσεων, των εσωτερικών σχέσεων και των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται στον (αστικό) χώρο και στην καθημερινή ζωή. Υπό αυτήν την έννοια η χωρικότητα αποτελεί από την αρχή αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας συγκρότησης του γλωσσικού συστήματος των επιμέρους γλωσσικών ομάδων, το οποίο διαμορφώνεται μέσα στο χώρο και το οποίο με τη σειρά του συμμετέχει στην

²⁹⁰ Ρούλα Τσοκαλίδου, *Η διγλωσσία αλλιώς: Ερευνητικές προσεγγίσεις για τα ζητήματα της επαφής των γλωσσών και της ένταξης των δίγλωσσων παιδιών στο ελληνικό σχολείο*, Επιμέλεια: Ευαγγελία Τρέσσου, Σούλα Μητακίδου, Γιώτα Καραγιάννη, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας Α.Π.Θ. 3ης Σεπτεμβρίου, κτήριο Κ.Ε.Δ.Ε.Α, Πανεπιστημιούπολη 2015, σελ 175

αναπαραγωγή του, προσδιορίζοντας εκ νέου τις χωρικές σχέσεις και τις εθνοπολιτισμικές ταυτότητες των κοινωνικών υποκειμένων (βλ. περίπτωση Πομάκων και Τσιγγάνων). Αντίστοιχα, η θεωρία της ασυνέχειας του γλωσσικού χώρου και η παρουσίαση των κοινωνικών υποκειμένων ως αυτόνομων γλωσσικών φορέων που δεν αλληλοσυσχετίζονται, συμβαδίζει με την πολιτική επιλογή της πολιτισμικής ασυνέχειας του αστικού χώρου της Κομοτηνής που επιχειρεί να καθιερώσει παράλληλα πολιτισμικά πεδία με ελάχιστες διασυνδέσεις και ανταλλαγές. Με άλλα λόγια, η αντίληψη της γλωσσικής συμπεριφοράς των εθνοπολιτισμικών ομάδων και η ευρεία διάδοση του ιδεολογικού προτύπου της διγλωσσίας ως δυο παράλληλων μονογλωσσιών, φαίνεται πως ακολουθεί το διαχωρισμό του κοινωνικού χώρου της Κομοτηνής στο δίπολο «μειονότητα» - «πλειονότητα» χωρίς να μπορεί να φανταστεί μια *μίξη κωδικών, πρακτικών και ικανοτήτων* όπου οι διαφορετικές ταυτότητες θα είναι αντικείμενο σεβασμού αλλά ταυτόχρονα πρόκληση και πλούτος.

Η γλώσσα της μειονότητας της Θράκης

Στη Θράκη, οι ερευνητές/τριες υποστηρίζουν ότι τα περισσότερα παιδιά της μειονότητας δεν έχουν καμία επαφή με την ελληνική γλώσσα πριν από τη φοίτησή τους στο σχολείο -κάτι που είναι εντονότερο στα ορεινά χωριά όπου, λόγω των ειδικών περιβαλλοντικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, η ελληνική γλώσσα αποκλείεται από την καθημερινή ζωή των μουσουλμάνων. Αλλά και μετά την έναρξη της φοίτησης των μουσουλμανόπαιδων στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα, φαίνεται πως δεν επιτυγχάνεται με επιτυχία η εκμάθηση καμίας από τις κυρίαρχες γλώσσες που διδάσκονται στα μειονοτικά σχολεία, Ελληνικής και Τουρκικής.²⁹¹

«Τα παιδιά που πηγαίνουν στα μειονοτικά σχολεία ξέρουν και την τουρκική και την ελληνική, ξεκινάμε δηλαδή από το ότι ξέρουν και τις δυο γλώσσες. Μιλάνε την τουρκική φυσικά γιατί τη μιλάνε και στο σπίτι τους, αλλά τα ελληνικά δεν τα μιλάνε τόσο καλά. Για τη γραμματική και το συντακτικό έχουν τώρα και το ειδικό πρόγραμμα εκπαίδευσης μουσουλμανόπαιδων(...)».

*Κ. άντρας, 45 χρονών τουρκογενής μειονοτικός,
μέλος ΔΣ συλλόγου τουρκικής νεολαίας, Οκτώβριος 2016*

²⁹¹ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20ου αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118 (2005), σελ 73

«Το πρόβλημα δεν είναι αν θα μάθουνε την τούρκικη γλώσσα και πόσα μαθήματα θα κάνουν και αν θα διδάξουν Τούρκοι δάσκαλοι, το θέμα είναι να μάθουν την ελληνική γλώσσα, γιατί μη μαθαίνοντας την ελληνική γλώσσα καθίστανται στην εκμετάλλευση του κάθε επιτήδειου. Η σωστή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας θα έπρεπε να είναι το ζητούμενο σε όλη αυτή τη συζήτηση και όχι αν θα πρέπει να μάθει ο μουσουλμάνος τούρκικα ή όχι στο σχολείο. Αυτό δε σημαίνει ότι τα παιδιά τους δε μπορούν να μάθουν τούρκικα στο σπίτι. Τη μητρική γλώσσα την μαθαίνεις στο σπίτι σου, την τελειοποιείς σε επίπεδο σχολείου και μάλιστα σε ένα μοντέλο που θα μπορούσε να είναι τελείως διαφορετικό, ξέρω εγώ, ένα ευρωπαϊκό μοντέλο. Όπως οι Έλληνες μετανάστες οδηγούμενοι στη Ρουμανία έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν ελληνικά ».

*Μ., 48 χρονών, άντρας πλειονοτικός,
μέλος ΔΣ πολιτιστικού συλλόγου πλειονότητας, Νοέμβριος 2016*

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στη Συνθήκη της Λωζάνης η υπόσταση της μειονότητας της Θράκης ορίστηκε με βάση το κριτήριο της θρησκείας η οποία προβλέπει ότι τα μέλη της είναι ελεύθερα να δηλώσουν την εθνοτική τους καταγωγή (τουρκική, πομακική ή αθιγγανική), να μιλούν τις γλώσσες τους, να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να τηρούν τα έθιμα και τις παραδόσεις τους (άρθρα 40-45). Η άποψη που επικρατεί πλέον είναι ότι η ίδια η Συνθήκη της Λωζάνης είναι αυτή που επέβαλε εξ αρχής στις διάφορες ομάδες των μουσουλμάνων της Θράκης μια θεσμική σχέση με το τουρκικό κράτος και ουσιαστικά προσδιόρισε την Τουρκία ως εθνικό τους κέντρο, αφού έθεσε κάτω από το ίδιο θεσμικό σχήμα πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες αρχικά δεν είχαν άλλον κοινό τόπο εκτός από τη μουσουλμανική πίστη.²⁹² Παρά το γεγονός ότι οι μουσουλμανικές μειονότητες της ελληνικής Θράκης έχουν το δικαίωμα να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα και τη θρησκεία τους στα σχολεία τους, το ζήτημα της γλώσσας και της γραφής στη μειονοτική εκπαίδευση αποτέλεσαν επανειλημμένα θέματα του ελληνοτουρκικού διαλόγου.²⁹³ Η τουρκική γλώσσα θα καθιερωθεί τελικά ως η μόνη γλώσσα για την εκπαίδευση, θα αποσιωπηθεί η πολυγλωσσία των παιδιών της μειονότητας και θα επικυρωθεί, μέσα από συμφωνίες και πρωτόκολλα που θα υπογραφούν από τις δυο χώρες, ο τουρκοκεντρικός χαρακτήρας (βλ. κεφ 3.2 & 3.4.2).²⁹⁴ Η αποδοχή από το ελληνικό κράτος της ταύτισης του

²⁹² Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες*, ό.π., σελ 32-33

²⁹³ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 88

²⁹⁴ Συγκεκριμένα, μετά την ελληνοτουρκική μορφωτική συμφωνία του 1951 και το μορφωτικό πρωτόκολλο του 1968, ανακοινώθηκε στους δασκάλους των μειονοτικών σχολείων ότι στο εξής στα σχολεία θα διδάσκεται η τουρκική γλώσσα αντί της αραβικής. Το πρωτόκολλο του 1968, αποτελεί, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, το βασικό βήμα για τον εκτουρκισμό της μειονότητας και την προσπάθεια εμφάνισης των θρησκευτικών μειονοτήτων με τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, ως μια

θρησκευτικού χαρακτήρα της μειονότητας με την τουρκική γλώσσα οδήγησε με το πέρασμα των χρόνων στο να θεωρείται η τουρκική γλώσσα η μητρική γλώσσα όλων των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών.²⁹⁵ Η διαμόρφωση ενιαίας εθνικής γλώσσας μέσω της εκπαίδευσης αποτελεί την αντιπροσωπευτικότερη πτυχή της ομογενοποιητικής διαδικασίας με τη γλώσσα να αποτελεί το βασικό εργαλείο για την εμπέδωση κοινής εθνικής συνείδησης για τη μετατροπή της μειονότητας από θρησκευτική σε εθνική.²⁹⁶ Στην εδραίωση μιας πολυπολιτισμικής κατάστασης, οι κυρίαρχες γλώσσες αποτελούν κριτήριο ετεροπροσδιορισμού και κατασκευής εθνοτήτων, λειτουργώντας ηγεμονικά επί των μητρικών μη επίσημα αναγνωρισμένων, οι οποίες αγνοούνται στη διαδικασία εδραίωσης της νέας πολιτικής «πολυπολιτισμικής» πραγματικότητας.²⁹⁷ Η καθιέρωση επίσημα της τουρκικής γλώσσας ως μητρικής για το σύνολο της μειονότητας οδήγησε ουσιαστικά στον αποκλεισμό των Πομάκων και των Τσιγγάνων από την επίσημη εκμάθηση της γλώσσας που ομιλούν σπίτι τους. Με την είσοδό τους στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και έχοντας διαφορετικές μητρικές γλώσσες, την πομακική και τη ρομανί αντίστοιχα, οι μη τουρκόφωνοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί έρχονταν αντιμέτωποι με δύο ξένες γλώσσες, την τουρκική και την ελληνική.

Στην επικράτηση της τουρκικής γλώσσας στο σύνολο της μειονότητας συνέλαβε ένας ακόμη παράγοντας. Σύμφωνα με τους γλωσσολόγους, η βιωσιμότητα²⁹⁸ μιας μειονοτικής γλώσσας μέσα σε ένα κράτος ενισχύεται, μεταξύ άλλων, και από την η έλλειψη ή την ύπαρξη γεωγραφικού συνεχούς με μια πλειοψηφούσα γειτονική γλωσσική κοινωνία που χρησιμοποιεί την ίδια γλώσσα με τη μειονοτική ομάδα. Στην περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης έχουμε να κάνουμε με μια τρισδιάστατη γλωσσική κοινωνία αποτελούμενη από α) δύο γηγενείς γλωσσικές μειονότητες, των οποίων η γλώσσα δεν είναι η επίσημη κανενός κράτους, δηλαδή τους πομακόφωνους και τους ρομανόφωνους και β) μια γηγενή γλωσσική μειονότητα, της οποίας η γλώσσα, η τουρκική,

ενιαία εθνική μειονότητα. Πηγή: Θεοφάνης Μαλκίδης, *Μουσουλμανικές μειονότητες στη Θράκη και παιδεία, πρόλογος στο Καφετζή, Οι μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ 16

²⁹⁵ Ελένη Κανακίδου, *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994, σελ 60

²⁹⁶ Ναθαναήλ Μ. Παναγιωτίδης, - 1η έκδ. - Αλεξανδρούπολη : Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Έβρου, 1995, σελ 33

²⁹⁷ Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», ό.π., σελ 111

²⁹⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι γλωσσολόγοι χαρακτηρίζουν ως γλώσσες μέσης βιωσιμότητας την πομακική και την ελληνική ρομανί, ενώ την τουρκική ως γλώσσα υψηλής βιωσιμότητας, βλ. Σελλά-Μάζη, «Η διγλωσσία στην Ελλάδα», ό.π., σελ 23

είναι επίσημη γλώσσα γείτονος χώρας. Το γεγονός αυτό δίνει από μόνο του πλεονέκτημα στους τουρκόφωνους έναντι των άλλων γλωσσικών ομάδων²⁹⁹.

Υπό το πρίμα ότι η γλώσσα αποτελεί το βασικό φορέα έκφρασης του πολιτισμού αλλά και τον πρωταρχικό μηχανισμό για τη σύνδεση μιας πολιτισμικής ομάδας με την εθνοτική της ταυτότητα, η τουρκική πλευρά στηριζόμενη στην διευρυμένη πλέον τουρκοφωνία, χρησιμοποιεί το τεκμήριο της γλώσσας για να αποδείξει τον ενιαίο χαρακτήρα της μειονότητας. Η ελληνική πλευρά από την άλλη, μετά από τα λάθη, την ολιγωρία και την αδιαφορία που έχει χαρακτηρίσει τις κρατικές πολιτικές, υποστηρίζει τώρα σταθερά τον θρησκευτικό, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης, προσδιορισμό της μειονότητας. Στόχος της ελληνικής πολιτικής είναι, μέσω της γλωσσικής ανομοιογένειας που παρουσιάζει η μειονότητα, να τεκμηριωθεί ο τριμερής διαχωρισμός της με εθνοτικούς όρους σε Τούρκους, Πομάκους και Τσιγγάνους και να αποδειχτεί έτσι ότι ο συλλογικός χαρακτηρισμός της ως τουρκικής δεν έχει υπόσταση. Η εκπαίδευση της μειονότητας διατηρεί όμως ακόμα και σήμερα τον τουρκοκεντρικό της χαρακτήρα, με το μειονοτικό εκπαιδευτικό σύστημα της Θράκης να στηρίζεται στην επίσημη παραδοχή ότι η τουρκική γλώσσα είναι η μόνη μειονοτική γλώσσα, απορρίπτοντας τις γλώσσες των Πομάκων και των Ρομά³⁰⁰.

Παρά τις διαφορετικές πολιτικές χρήσεις της γλωσσικής συμπεριφοράς του μειονοτικού πληθυσμού από Ελλάδα και Τουρκία και την καθολική χρήση της τουρκικής γλώσσας μέσα από την εκπαίδευση, η ετερογενής σύνθεση της μειονότητας ως προς τη γλώσσα και την καταγωγή αποτελεί ένα πραγματικό δεδομένο. Η μειονότητα απαρτίζεται από Τούρκους ομιλητές της τουρκικής γλώσσας που αποτελούν και την πολυπληθέστερη ομάδα, Πομάκους ομιλητές μιας σλαβογενούς γλώσσας που ονομάζεται πομαχτοκού και Τσιγγάνους, μέρος των οποίων μιλάει ρομανί.³⁰¹ Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στις περισσότερες μελέτες για τη γλωσσική συμπεριφορά των μουσουλμάνων πολιτών, παρά το γεγονός ότι συχνά δεν δηλώνονται ρητά οι πηγές των αναφορών, τα δεδομένα παρουσιάζονται σα να είναι απολύτως έγκυρα. Η στατιστική παρουσίαση της γλωσσικής συμπεριφοράς της μειονότητας είναι άλλωστε ένα δύσκολο εγχείρημα δεδομένης της συνολικότερης ασάφειας των στοιχείων ως προς τον ακριβή ορισμό των στατιστικών δεικτών που ορίζουν την μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης. Για το λόγο αυτό μόνο με

²⁹⁹ Ελένη Σέλλα- Μάζη, «Η τουρκόφωνη δίγλωσση μειονότητα της Θράκης, στο Μειονότητες στην Ελλάδα», ό.π., σελ 87-88

³⁰⁰ Καφετζή, *Οι μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης*, ό.π., σελ 27

³⁰¹ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη ...*, ό.π. σελ 34

επιφύλαξη μπορεί να αντιμετωπίσει κανείς τη στατιστική περιγραφή της γλωσσικής συμπεριφοράς του μειονοτικού πληθυσμού, όπου αυτή συναντάται.

Το 1951 στην απογραφή του πληθυσμού³⁰², παρουσιάζονται για τελευταία φορά επίσημα αριθμητικά στοιχεία των ομιλούμενων γλωσσών στην Ελλάδα. Στην απογραφή αυτή υπολογίζεται ότι το 82% περίπου του μειονοτικού πληθυσμού έχει την τουρκική ως μητρική γλώσσα, σχεδόν το 18% την πομακική, ενώ είναι πολύ μικρός ο αριθμός όσων έχουν ως μητρική την αθιγγανική. Και μπορεί η απογραφή του 1951 να είναι η τελευταία που καταγράφει τη διαφοροποίηση του ελληνικού πληθυσμού ως προς τη γλώσσα (μητρική και ομιλούμενη), δε δίνει όμως μια ακριβή αποτύπωση των γλωσσικών ομάδων στο εσωτερικό της μειονότητας αφού παρουσιάζει συνολικά τους αλλόγλωσσους κατοίκους της Θράκης χωρίς να προσδιορίζει πόσοι από αυτούς ανήκουν στη μειονότητα και πόσοι είναι οι *εκ Τουρκίας ελθόντες εις την Ελλάδα ορθόδοξοι τουρκικής μητρικής γλώσσας*. Τα στοιχεία της απογραφής πρέπει μόνον ενδεικτικώς να λαμβάνονται σήμερα υπόψη, δεδομένου άλλωστε ότι από τότε μέχρι σήμερα έχουν μεσολαβήσει εβδομήντα περίπου χρόνια, δηλαδή τρεις γενιές ομιλητών. Το 2005 ο Μαυρομμάτης³⁰³ ανέφερε ότι περίπου τα 2/3 της μειονότητας είχαν ως μητρική τους γλώσσα την τουρκική, οι υπόλοιποι την πομακική, ενώ λιγότεροι από το 1/20 είχαν ως μητρική τη ρομανί. Ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει ότι όλοι οι μουσουλμάνοι, ακόμα και αυτοί που δεν έχουν ως μητρική γλώσσα την τουρκική, είναι πλέον επαρκείς τουρκόφωνοι και σχεδόν όλοι γνωρίζουν την ελληνική σε ποικίλους βέβαια βαθμούς επάρκειας. Αν δεν εστιάσουμε στην ακρίβεια των αριθμών, είναι σαφής η διαφοροποίηση στο εσωτερικό της μειονότητας καθώς και οι πολιτικές διεργασίες που πραγματοποιούνται γύρω από τον τριμερή διαχωρισμό της³⁰⁴.

Ο ρόλος των πολιτιστικών συλλόγων

Ο χαρακτήρας της γλώσσας ως βασικού φορέα πολιτιστικής παράδοσης και ως βασικού παράγοντα κοινωνικής ένταξης σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, οδηγεί τους πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής στο να συμπεριλάβουν στις δράσεις τους

³⁰² Επίσημα στατιστικά στοιχεία για τον μειονοτικό πληθυσμό δεν υπάρχουν μετά τη δεκαετία του 1950. Η πιο πρόσφατη έγκυρη πηγή φαίνεται να είναι η απογραφή του 1951, η τελευταία που καταγράφει τον πληθυσμό ως προς τη γλώσσα και το θρήσκευμα. Στις εθνικές απογραφές που ακολουθούν, παύουν να καταγράφονται οι εν λόγω κατηγορίες, οι οποίες, όπως αναφέρεται στη μεθοδολογική έκθεση της απογραφής του 1961 «δεν παρουσιάζουν πλέον εις την Ελλάδα σημαντικών στατιστικών ενδιαφέρον, λόγω της μέγιστης ομοιογένειας του πληθυσμού, τόσο από άποψης θρησκείας όσο και ομιλουμένης γλώσσας», ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 19 Μαρτίου 1961, τόμος Ι, Αθήνα 1964, σ. 13, στο Ασκούνη, ό.π., σελ 42

³⁰³ Γιώργος Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας. Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων στη Θράκη*, Ελεονόρα Βερούκιου (επιμ.), ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα 2005, σελ 72

³⁰⁴ Νέλλη Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 46

προγράμματα εκμάθησης ελληνικής γλώσσας για τα μέλη τους. Με βάση την παραδοχή ότι η γλώσσα σχετίζεται με τον πολιτισμό, οι σύλλογοι θεωρούν ότι νομιμοποιούνται να συμπεριλάβουν δράσεις για την εκμάθηση της γλώσσας εκείνης τη γνώση της οποίας κρίνουν απαραίτητη για να ενταχθούν τα μέλη τους στην πολυπολιτισμική κοινωνία ή για να διατηρήσουν τη σύνδεση τους με την πολιτιστική τους κληρονομιά.

« (...) Λοιπόν, μεταξύ όλων υπάρχει μια δομή, το σαββατιάτικο σχολείο, όπου γίνονται μαθήματα της αρμενικής γλώσσας, όπου χρηματοδοτείται από το διακοινοτικό ταμείο του συμβουλίου που είναι εντεταλμένο για να τρέχει αυτή τη δράση. Μπαίνουν τα λεφτά στο ταμείο του και αυτό ασχολείται, πληρώνει τους δασκάλους και τα λοιπά και τα λοιπά (...) το εθνικό φρόνιμα προσπαθεί κυρίως να διατηρήσει με τη γλώσσα (...)»

Σ., άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής, Απρίλιος 2016

Ο πληροφορητής αναφέρεται στη δράση «σαββατιάτικο σχολείο», στο πλαίσιο της οποίας γίνονται μαθήματα αρμενικής γλώσσας κάθε Σάββατο στην αίθουσα της αρμενικής κοινότητας στην Κομοτηνή. Σύμφωνα με στοιχεία που δίνει ο πρόεδρος της Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής σε ομιλία του το 2018, η αρμενική γλώσσα διδάσκεται σε 45 παιδιά ηλικίας 4 έως 14 ετών³⁰⁵. Η πρωτοβουλία για την διδασκαλία της αρμενικής γλώσσας έχει σκοπό να διατηρηθεί ζωντανή η γλώσσα όπως και άλλα στοιχεία του πολιτισμού και της ιστορίας της αρμενικής κοινότητας της Κομοτηνής. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Αρμένιοι ζητούν να δημιουργηθεί τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.³⁰⁶

Στην περίπτωση όμως των δράσεων των συλλόγων της μειονότητας, φαίνεται πως τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Οι δράσεις εκμάθησης ελληνικής γλώσσας που διοργανώνουν κάποιοι σύλλογοι της μειονότητας με σκοπό την ενίσχυση της ελληνομάθειας του μουσουλμανικού πληθυσμού, γίνονται αντιληπτές ως προσπάθειες που στόχο έχουν να διαμορφώσουν στάσεις και συνειδήσεις στο διχοτομημένο πολιτισμικά τοπίο της Κομοτηνής, παραβλέποντας την εκπαιδευτική τους αξία και τη συνεισφορά τους στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Η πολιτική διάσταση καλύπτει την εκπαιδευτική πρόθεση αναγνωρίζοντας, διαφορετικούς ανάλογα την οπτική, κινδύνους.

³⁰⁵ Δήμητρα Συμεωνίδου, «Η αρμενική γλώσσα διδάσκεται στην Κομοτηνή», [xronos.gr](https://www.xronos.gr/reportaz/i-armeniki-glossa-didasketai-stin-komotini), 1.3.2018, <https://www.xronos.gr/reportaz/i-armeniki-glossa-didasketai-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 1.4.2020

³⁰⁶ Δήμος Μπακιρτζάκης, «Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής ζητούν τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δ.Π.Θ.», [xronos.gr](https://www.xronos.gr/reportaz/oi-armenioi-tis-komotinis-zitoyntimima-armenikis-glossas-sto-dpth), 10.12.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/oi-armenioi-tis-komotinis-zitoyntimima-armenikis-glossas-sto-dpth>, ημερομηνία ανάκτησης 1.4.2020

«(...) Ο Σύλλογος Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος³⁰⁷, προσφέρει φιλανθρωπικό όσο και πολιτιστικό έργο με τη συνδρομή των μελών του από την Κομοτηνή αλλά κυρίως του εξωτερικού που είναι και τα περισσότερα, κατάφερε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να βρεθεί μία δασκάλα ώστε να διοργανωθούν μαθήματα ελληνικής γλώσσας για μικρούς και μεγάλους (...)»

Απόσπασμα άρθρου³⁰⁸ με τίτλο: *Εγκαίνια στο Σύλλογο Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος*, πηγή: *rodopinews.gr*, Απρίλιος 2011

«Με 21 «ναι» και 10 «όχι», το δημοτικό συμβούλιο Κομοτηνής ενέκρινε για δύο έτη την παραχώρηση της χρήσης του κτίσματος του παλιού δημοτικού ιατρείου Ηφαίστου στον Σύλλογο Πολιτών του Συνοικισμού, «Ειρήνη». (...) Στον χώρο ο σύλλογος «Ειρήνη» θα στεγάσει τα γραφεία του και θα υλοποιεί μεταξύ άλλων εκπαιδευτικές και μορφωτικές δράσεις (όπως π.χ. εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας), με 88 παιδιά δημοτικού, εσπερινού γυμνασίου και λυκείου να έχουν ήδη εκδηλώσει το ενδιαφέρον τους. Την ενέργεια υποστηρίζουν εθελοντικά καθηγητές του ΔΠΘ και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (...) Εντύπωση πάντως προκάλεσε το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας, η οποία διενεργήθηκε με ονομαστική ψηφοφορία μετά και από πρόταση του κ. Αχμέτ Εμρέ: οι μειονοτικοί δημοτικοί σύμβουλοι όλων των παρατάξεων, πλην του κ. Τζιχάν Ιμάμογλου («Κοινωνία Πολιτών») ψήφισαν αρνητικά, ενώ οι πλειονοτικοί συνάδελφοί τους, επίσης όλων των παρατάξεων, πλην του κ. Κώστα Καραϊσκού («Σπάρτακος»), ψήφισαν θετικά (...)».

Απόσπασμα άρθρου³⁰⁹ με τίτλο: «Περιπετειώδης» παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στο Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου “Ειρήνη”,
πηγή: *inkomotini.news*, Οκτώβριος 2017

(...) Στο ερώτημα αν στο σύλλογο προωθούμε τέτοιες δράσεις, να μαθαίνουμε ελληνικά και τα λοιπά; Η απάντηση είναι όχι. Δεν προωθείται κάτι τέτοιο και γενικά δηλαδή εγώ που είμαι μέσα στα διοικητικά πράγματα του συλλόγου, είναι κιάλας δύσκολο να υποδείξεις στον κόσμο. Δε θα μαζευτούν (...) επειδή κάνουμε συγκεκριμένες

³⁰⁷ Γειτονιά της Κομοτηνής όπου κατοικούν Αθίγγανοι, βλ. κεφ. 4.6.3 Γειτονιές Ρομά, σελ 48

³⁰⁸ «Εγκαίνια στο Σύλλογο Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος», *rodopinews.gr*, 4.2011, <http://rodopinews.gr/17174>, ημερομηνία ανάκτησης 1.5.2019

³⁰⁹ «Περιπετειώδης παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στο Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου “Ειρήνη”», *inkomotini.news*, 10.2017, <https://inkomotini.news/video%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B7%CF%82%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF/>, ημερομηνία ανάκτησης 15.11.2018

δραστηριότητες και έχουν επικεντρωθεί σε αυτές τις συγκεκριμένες δραστηριότητες και δεν είναι πολύ εύκολο να καθοδηγήσεις τον κόσμο (...)

*M., άντρας, 29 χρονών τουρκογενής μειονοτικός,
μέλος ΔΣ συλλόγου Επιστημόνων μειονότητας, Απρίλιος 2016*

Τα πρώτα δυο αποσπάσματα του τοπικού τύπου αναφέρονται στις προσπάθειες συλλόγων γειτονιών όπου κατοικούν μουσουλμάνοι αθίγγανοι να υλοποιήσουν δράσεις εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Στο δεύτερο μάλιστα απόσπασμα αναφέρεται ότι το αίτημα του συλλόγου από τον Ήφαιστο προς το δημοτικό συμβούλιο Κομοτηνής για την παραχώρηση του κτίσματος του παλιού δημοτικού ιατρείου που υπάρχει στον οικισμό με σκοπό να στεγάσει τα γραφεία του συλλόγου όπου θα υλοποιούνται εκπαιδευτικές και μορφωτικές δράσεις (όπως π.χ. εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας), αντιμετωπίστηκε αρνητικά από τους μειονοτικούς δημοτικούς συμβούλους. Φαίνεται και εδώ πως η μειονότητα δεν έχει μια κοινή θέση απέναντι στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, αλλά η θέση αυτή καθορίζεται από την πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση των εθνοπολιτισμικών ομάδων που τη συγκροτούν και κυρίως από την πρόθεση των ηγετικών της ομάδων. Στο τρίτο απόσπασμα συνέντευξης ο πληροφορητής, μέλος του συλλόγου επιστημόνων μειονότητας, μεταφέρει μέσα από τα λόγια του την αίσθηση ότι η εκμάθηση των ελληνικών δεν είναι κάτι που ενδιαφέρει τα μέλη, ούτε τη διοίκηση του συλλόγου ώστε να ενταχθεί στις δράσεις του. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί από μόνη της ξεχωριστό πεδίο ανάλυσης και τα ερευνητικά δεδομένα δεν επαρκούν για να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για την ανάλυση του φαινομένου. Σε κάθε περίπτωση όμως γίνεται αντιληπτό ότι η στάση των μειονοτικών πολιτών απέναντι στην εκμάθηση και στην ομιλία της ελληνικής γλώσσας διαφέρει και δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μια μονοσήμαντη συμπεριφορά, αλλά ως μια συμπεριφορά που ενέχει ταυτόχρονα πολιτικές, ιδεολογικές, ψυχολογικές και συμβολικές συνιστώσες.

Το ίδιο το περιεχόμενο των πολιτιστικών δράσεων καθορίζεται από το βασικό φορέα πολιτισμού που είναι η γλώσσα και η κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα υλοποιεί τις πολιτιστικές δράσεις στη μητρική της γλώσσα. Η αδυναμία επικοινωνίας μέσω ενός κοινού γλωσσικού κώδικα όπως θα ήταν η επίσημη γλώσσα του κράτους και η απροθυμία για επικοινωνία μέσω του πολιτισμού, όπως για παράδειγμα θα δούμε ότι συνέβη σε μεμονωμένες περιπτώσεις, δείχνει ότι τα κοινωνικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται την πολιτισμική συνύπαρξη σαν μια παράλληλη διαδικασία που δύσκολο είναι να βρει τομές και πεδία για διάλογο. Και εδώ η πολιτική κατευθύνει αυτές τις προσπάθειες.

«Ήταν το 2008 ή 2009 και κάναμε ένα φεστιβάλ τουρκικού κινηματογράφου το τουρκικό προξενείο Κομοτηνής, η Νομαρχία Ροδόπης, ο δήμος Κομοτηνής και ο σύλλογος επιστημόνων της μειονότητας. Το κάναμε στον κινηματογράφο Cosmopolis, ήταν δυο τρεις μέρες (...) το κάναμε με υπότιτλους ελληνικούς, τουρκικές ταινίες. Είχε μεγάλη επιτυχία. Μετά βέβαια εντάξει, άλλαξαν νομάρχες και πρόξενοι και το σταματήσαμε, αλλά ήταν φανταστική εκδήλωση. Και έρχονταν όλοι κανονικά, αλλά αφού άλλαξαν οι άνθρωποι σταμάτησε.»

Σ., 45 χρονών, γυναίκα, τουρκογενής μειονοτική, μέλος συλλόγου Επιστημόνων μειονότητας και μέλος τοπικής αυτοδιοίκησης, Οκτώβριος 2016

Στο απόσπασμα που ακολουθεί η πληροφορήτρια αναφέρεται στις δυσκολίες που η γλώσσα δημιουργεί στην υλοποίηση κοινών δράσεων από συλλόγους μειονότητας και πλειονότητας. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως η γλώσσα είναι ένας από τους λόγους για την αδυναμία υλοποίησης κοινών δράσεων (υπονοώντας την ύπαρξη και άλλων), που όμως μέσα από το παράδειγμα που η ίδια δίνει φαίνεται πως όταν υπάρχει η πρόθεση για κάτι τέτοιο η δυσκολία μπορεί να ξεπεραστεί (παρακολούθηση θεατρικής παράστασης με την υπόθεση του έργου στα ελληνικά ή υλοποίηση πολιτιστικών δράσεων όπως ο χορός που η γλώσσα παίζει μικρότερη σημασία). Η αδυναμία επικοινωνίας ανάμεσα στους πολιτιστικούς συλλόγους μειονότητας και πλειονότητας μέσα από κοινές δράσεις δεν είναι αποτέλεσμα γλωσσικών ή πολιτιστικών εμποδίων αλλά κυρίως κοινωνικών και πολιτικών. Η γλώσσα μπορεί να αναφέρεται ως το βασικό εμπόδιο ωστόσο μέσα από τα λόγια των πληροφορητών διακρίνεται η συνθετότητα του πεδίου.

«(...) η Σουκράν στα θεατρικά της μας καλούσε και μας έδινε σε χαρτί την υπόθεση του έργου στα ελληνικά (...) και εμείς ότι εκδηλώσεις κάνουμε η πρόσκληση είναι για όλους (...) υπάρχουν όμως ακόμα δυσκολίες να γίνουν κοινές δράσεις (...) η γλώσσα είναι ένας από τους λόγους γι' αυτό (...) βέβαια τα τελευταία χρόνια πια οι περισσότεροι μειονοτικοί μιλάνε ελληνικά, εμείς δε μιλάμε τούρκικα. Η μητέρα μου που ήταν παλιά Κομοτηναία μιλούσε και τώρα κάποιιοι γνωστοί μου που μένουν σε γειτονιές που είναι μεικτές και έπαιζαν εκεί από παιδιά, μιλάνε. Και εγώ έπαιζα στη γειτονιά μου με τον Ιμπραήμ και την Εντζιχά και είχαμε πολλή αγάπη και έτσι και εγώ έμαθα κάποιες λέξεις, λίγες βέβαια (...) τα τελευταία χρόνια τούρκικα έχουν αρχίσει να μαθαίνουνε κάποιιοι (...) τώρα για κοινές δράσεις, μου έχει περάσει από το μυαλό, βέβαια στο ξαναλέω, είναι ένα πρόβλημα η γλώσσα (...) στο να χορέψω ναι, αλλά στο να κάνω ένα θεατρικό πχ, είναι πρόβλημα η

γλώσσα. Πιστεύω όμως στην πορεία θα εξελιχθούν τα πράγματα γιατί γίνονται πια βήματα (...)

N., 55 χρονών, γυναίκα πλειονοτική, πρόεδρος συλλόγου πλειονότητας και μέλος τοπικής αυτοδιοίκησης, Οκτώβριος 2016

Η πληροφορήτρια εντοπίζει το ρόλο του χώρου στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Η γειτονιά λειτουργεί ως το κοινωνικό πεδίο συνάντησης των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στην πόλη. Στις μεικτές γειτονιές τα παιδιά έρχονται σε επαφή και μέσα από το παιχνίδι ψάχνουν να βρουν ένα γλωσσικό κώδικα για να επικοινωνήσουν. Η καθημερινή ζωή φαίνεται πως είναι αυτή που δίνει ένα βασικό κίνητρο για την άρση των κοινωνικοπολιτικών εμποδίων. Ο χώρος της γειτονιάς μετατρέπεται σε χώρο εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης και η εκμάθηση της γλώσσας του "άλλου" αποκτά νόημα. Η εκμάθηση της γλώσσας γίνεται έτσι μια βιωματική διαδικασία που δεν ακολουθεί τις προκαταλήψεις και τις δεσμεύσεις που χαρακτηρίζουν συνήθως τις σχέσεις των μελών της μειονότητας και της πλειονότητας. Το νεαρό της ηλικίας και η διάθεση για παιχνίδι δεν μπορεί να υπονομευτεί εύκολα από την πολιτική δυναμική που επιβάλλει εμπόδια και αγκυλώσεις, αποδεικνύοντας για ακόμη μια φορά πως η πολιτική διάσταση είναι αυτή που ορίζει τη διαπολιτισμική επικοινωνία.

« (...) Εγώ πιστεύω πως η γλώσσα και τέτοια ήταν χαμένη υπόθεση, γιατί και εγώ, όσο τα μιλάω τα αρμένικα, τα μιλάω γιατί μιλούσαμε με τους παππούδες μου. Με τους γονείς μου όμως μιλούσαμε ελληνικά, παρόλο που ήταν και οι δυο Αρμένιοι. Όταν όλη μέρα είσαι στο σχολείο, είσαι από εδώ, είσαι από εκεί και μιλάς ελληνικά, πας στο σπίτι και συνεχίζεις να μιλάς ελληνικά (...)»

Σ., 55 ετών, άντρας, εκπρόσωπος Αρμένικης Κοινότητας Κομοτηνής, Απρίλιος 2016

Και ο παραπάνω πληροφορητής υποστηρίζει πως στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής και πολύγλωσσης κοινωνίας η καθημερινότητα έχει τη δυναμική να καθορίσει τη γλώσσα που θα χρησιμοποιεί η κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα για την επικοινωνία. Η καθημερινότητα αυτή συγκροτείται από τη σχέση της ομάδας με τον τόπο, τη σχέση της με την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα, αλλά και τη σχέση της με τις υπόλοιπες ομάδες που κατοικούν στον αστικό ιστό. Σε κλίμακα γειτονιάς, η τουρκική και η ελληνική είναι οι δύο κυρίαρχες γλώσσες που ομιλούνται αντίστοιχα στις μουσουλμανικές και χριστιανικές γειτονιές της Κομοτηνής. Η χρήση μιας ακόμη γλώσσας σε μια μειονοτική γειτονιά, πλέον της τουρκικής, είναι αυτή που άτυπα θα προσδιορίσει την εθνοτική

καταγωγή των κατοίκων της γειτονιάς και θα χαρακτηρίσει εθνοπολιτισμικά το γεωγραφικό της χώρο (πχ. ομιλία της Ρομανί άρα γειτονιά Αθίγγανων ή της Ποχματζού, άρα γειτονιά Πομάκων για κάποιες μειονοτικές γειτονιές της πόλης), με την τουρκική όμως να αποτελεί και στις γειτονιές αυτές την επίσημη γλώσσα για την προς τα έξω επικοινωνία της γειτονιάς με την υπόλοιπη μειονοτική κοινότητα.

Πομάκοι και γλωσσικό ζήτημα.

Η περίπτωση των Πομάκων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο που η γλώσσα χρησιμοποιείται ως μηχανισμός κατασκευής εθνικής ταυτότητας. Οι Πομάκοι αποτελούν την πιο αμφιλεγόμενη ομάδα στο εσωτερικό της μειονότητας και έχουν υπάρξει αντικείμενο διακρατικής διαμάχης σε διαφορετικές περιόδους, τόσο στο πλαίσιο των ελληνοβουλγαρικών, όσο και στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων.³¹⁰ Επειδή η καταγωγή των Πομάκων δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί με αναμφισβήτητα επιστημονικά δεδομένα, έχει γίνει κατά περιόδους αντικείμενο ετεροπροσδιορισμού και θέμα αντιπαράθεσεων των κρατών της περιοχής (Βουλγαρία, Τουρκία, Ελλάδα), ανάλογα με τις διαμορφωμένες σχέσεις, τις διεκδικήσεις και τις εθνικές πολιτικές στην περιοχή αυτή. Έτσι, οι Βούλγαροι την διεκδικούν λόγω γλώσσας, οι Τούρκοι λόγω θρησκείας, και οι Έλληνες λόγω γεωγραφίας και προϊστορίας στην περιοχή.³¹¹

Η μητρική γλώσσα ή γλώσσα του σπιτιού των Πομάκων είναι η πομακική (romahtsu), που συνιστά και το κυριότερο σημείο αναγνώρισης της διαφορετικότητάς τους. Στους οικισμούς του νομού Ξάνθης χρησιμοποιείται αρκετά, σε αντίθεση με τους Πομάκους του νομού Ροδόπης που την εγκαταλείπουν προς όφελος της τουρκικής γλώσσας. Γραπτά κείμενα της γλώσσας των Πομάκων δεν έχουν βρεθεί μέχρι τώρα. Σύμφωνα με γλωσσολόγους, γενετικά και δομικά τα πομακικά ανήκουν στην οικογένεια των νοτιοσλαβικών γλωσσών και ειδικότερα στις ανατολικές διαλέκτους της βουλγαρικής γλώσσας. Η πομαχτοκού (romahtsu) είναι γλώσσα προφορικής παράδοσης, με λεξιλογικά στοιχεία – δάνεια τόσο από την ελληνική όσο και από την τουρκική, με άνω του 30% των λέξεων να είναι βουλγαρικής προέλευσης, 15%-20% τουρκικής και με 10%-15% ελληνικές προσμίξεις. Υπάρχουν μελετητές που θεωρούν πως λειτουργικά η πομακική είναι μια γλώσσα που χρησιμοποιείται σε περιορισμένες περιστάσεις επικοινωνίας. Ισχυρίζονται ότι πρόκειται για μια γλώσσα σε υποχώρηση, λέγοντας πως ολοένα περισσότεροι Πομάκοι στη Ροδόπη, λιγότεροι βέβαια στην Ξάνθη, εγκαταλείπουν την πομακική προς όφελος της

³¹⁰ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη*, ό.π., σελ 35

³¹¹ Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός, «Εθνοπολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης», *ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ*, Νο 20 (2012), σελ. 117-138

τουρκικής ως γλώσσας υψηλότερου κύρους ή ακόμα και σε κάποιες περιπτώσεις της ελληνικής με βάση την επιθυμία να ενταχθούν ισότιμα στο περιβάλλον τους και να γίνουν αποδεκτοί.³¹² Η χρήση άλλωστε της τουρκικής ως γλώσσας εκπαίδευσης σε όλα τα μειονοτικά σχολεία, έχει ως αποτέλεσμα για τον πληθυσμό των Πομάκων τη σταδιακή αποδυνάμωση της μητρικής τους γλώσσας που ομιλείται πλέον μόνο μέσα στο σπίτι. Να σημειωθεί εδώ ότι σύμφωνα με τον Βακαλιό,³¹³ ο αποκλεισμός της μητρικής γλώσσας των Πομάκων από τη σχολική διαδικασία μπορεί να λειτουργήσει ποικιλοτρόπως, ενισχύοντας ένα αίσθημα κατωτερότητας καθώς το παιδί εμπεδώνει με τον ερχομό του στο σχολείο ότι η γλώσσα του είναι ήσσονος σημασίας και ως εκ τούτου οφείλει να μάθει άλλες, καινούργιες, με αποτέλεσμα την υποτίμηση της πολιτισμικής του ταυτότητας. Τούτων όλων δοθέντων, το αυτονόητο της πομακικής ως μητρικής γλώσσας καταρρίπτεται προοδευτικά, αφού τα παιδιά μαθαίνουν ήδη από την οικογένειά τους ως πρώτη γλώσσα τουρκικά ή ελληνικά.³¹⁴ Άλλοι μελετητές διαφωνούν με την άποψη αυτή και περιγράφουν μια «τριγλωσσία των Πομάκων», οι οποίοι χρησιμοποιούν την πομακική ως μητρική, ενδο-οικογενειακή και ενδο-εθνοτική γλώσσα, την τουρκική ως γλώσσα του σχολείου και των ενδο-μειονοτικών συναλλαγών και την ελληνική ως γλώσσα του σχολείου, της ανώτερης εκπαίδευσης, της διοίκησης, των αρχών και των έξω-μειονοτικών συναλλαγών. Οι ίδιοι οι Πομάκοι, κρατούν μια ιδιότυπη στάση απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, ανάλογα τη θέση που παίρνουν στο πλαίσιο του εθνοτικού ανταγωνισμού που αναπτύσσεται εις βάρος τους.

«(...) κοίταξε όμως να σου πω την αλήθεια, η πομακική είναι καθαρά η μητρική γλώσσα την οποία την κρατούν μεν κάποιοι, αλλά η νεολαία πιο πολύ τα τουρκικά μιλάει, δεν χρησιμοποιεί την πομακική, σιγά σιγά το αφήνουν αυτό (...)»

Ι., 48 ετών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016

Το ιδιαίτερο με την περίπτωση των Πομάκων είναι ότι η γλώσσα είναι στο επίκεντρο και των δυο εθνικισμών (ελληνικού και τουρκικού). Ο τουρκικός εθνικισμός που στοχεύει στη δημιουργία μιας τουρκικής συλλογικής ταυτότητας, κατασκευάζει μια εικόνα της μειονότητας από την οποία διαγράφει τα στοιχεία εκείνα που θεωρεί ότι ενδέχεται να επιφέρουν ρωγμές στο συμπαγή χαρακτήρα της, όπως το χαρακτηριστικό της πολυγλωσσίας του μειονοτικού πληθυσμού. Υπό αυτό το πρίσμα, η χρήση της μητρικής γλώσσας των Πομάκων αποτελεί ένα στοιχείο που χρειάζεται ειδική μεταχείριση. Στις

³¹² Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 120

³¹³ Θανάσης Βακαλιός, *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δυτική Θράκη*. Η περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας με έμφαση στους Πομάκους, Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ 32

³¹⁴ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 120

περιπτώσεις που προβάλλεται το αίτημα των Πομάκων για διδασκαλία της μητρικής τους γλώσσας στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση, συγκεκριμένοι κύκλοι της μειονότητας υποστηρίζουν ότι βρίσκει αντίθετη τη συντριπτική πλειονότητα των Πομάκων και στην πραγματικότητα ένα τέτοιο αίτημα θέλει μόνο να διασπάσει τη μειονότητα. Ο Κωστόπουλος στο βιβλίο του «Το Μακεδονικό της Θράκης» αναφέρει ότι στις αρχές της δεκαετίας του '50 η εφημερίδα «Τρακγα» του βουλευτή Οσμάν Νουρή δημοσιεύει κείμενα που «*απαιτούν*» από τους Πομάκους να εγκαταλείψουν πια «*εκείνη τη διάλεκτο*» και «*να μιλούν μόνο τουρκικά, στο σχολείο, στο τζαμί και στις μεταξύ τους συζητήσεις*». ³¹⁵ Δεν ήταν λίγες άλλωστε οι φορές που η μητρική γλώσσα των Πομάκων τελούσε υπό απαγόρευση στους χώρους του σχολείου. ³¹⁶

Στις αρχές τις δεκαετίας του '50, την εποχή όπου οι ελληνοτουρκικές σχέσεις βρίσκονται στην καλύτερη στιγμή τους, η γλώσσα και η εκπαίδευση θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία εκτουρκισμού του πληθυσμού των Πομάκων. Με την ελληνοτουρκική μορφωτική συμφωνία του 1951 -στη βάση της οποίας στα μειονοτικά σχολεία χρησιμοποιούνται βιβλία και μετακλητοί δάσκαλοι από την Τουρκία-, και την επίσημη αλλαγή της ονομασίας των μειονοτικών σχολείων σε τουρκικά (1954), καθιερώνεται η αντικατάσταση του αραβικού αλφαβήτου από το λατινικό και αποφασίζεται η αποστολή Τούρκων δασκάλων στα πομακοχώρια. Παράλληλα, γίνεται ακόμα πιο έντονη από τον τουρκικό εθνικισμό η δημόσια εκστρατεία υπέρ της εξάλειψης της σλαβοφωνίας και της αποκλειστικής χρήσης της τουρκικής γλώσσας από τους Πομάκους. Στον αντίποδα, η ελληνική πλευρά προσπαθώντας αρχικά να απομακρύνει τους Πομάκους από τον τουρκικό εθνικισμό, υποστήριξε τη χρήση της αραβικής αντί της λατινικής γραφής που εισήγαγε η κεμαλική κυβέρνηση στην Τουρκία. Με το μέτρο της διατήρησης της αραβικής, της γραφής του Κορανίου, για κάποια χρόνια στα τουρκόφωνα σχολεία πολυάριθμων πομακικών χωριών, η Ελλάδα επιδίωξε να κρατήσει ένα τμήμα της μειονότητας μακριά από την τουρκική επίδραση. Τεκμήρια αυτής της πολιτικής αποτελούν σχολικά βιβλία τυπωμένα σε αραβική γραφή που χρησιμοποιήθηκαν στα πομακοχώρια μέχρι και τη δεκαετία του 1970. ³¹⁷ Επίσημα, η αλλαγή της ελληνικής κρατικής πολιτικής

³¹⁵ Τάσος Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης - Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Κώστας Βούλγαρης (επιμ.), Βιβλιόραμα - Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Αθήνα 2009, σελ 49

³¹⁶ Πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στάσης είναι το ακόλουθο: τρεις πομακικές λέξεις στο κείμενο ενός τοπικού παραμυθιού που περιλαμβάνονταν στα νέα βιβλία γλώσσας για το δημοτικό- αυτά που γράφτηκαν στο πλαίσιο του Προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων»- προκάλεσαν τη σφοδρότατη αντίδραση των εκπροσώπων της μειονότητας, οι οποίοι απείλησαν μέχρι και σε κάψιμο των βιβλίων αν δεν αφαιρεθούν οι τρεις αυτές λέξεις, πηγή: Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη ...*, ό.π., σελ 37, σημ.: 10

³¹⁷ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 88

απέναντι στους Πομάκους αποφασίστηκε για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 1956, σε ειδική σύσκεψη στο Υπουργείο Εξωτερικών. Το σκεπτικό της νέας πολιτικής ήταν ότι οι Πομάκοι «αποτελούν ιδίον φυλετικόν κλάδον, συγγενεύοντες προς την ημετέραν φυλήν» και «εθνικώς ενδείκνυται να είναι κεχωρισμένοι». Η επισημοποίηση αυτού του διαχωρισμού θα παγιωθεί με την έκδοση την περίοδο αυτή από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία των επίσημων αποτελεσμάτων της απογραφής του 1951 για τη γλώσσα και τη θρησκεία του πληθυσμού ανά νομό, την τελευταία απογραφή κατά την οποία καταγράφονται αυτά τα δεδομένα. Στην απογραφή του 1951 η γλώσσα των Πομάκων χαρακτηρίζεται για πρώτη φορά ως «πομακική» (και όχι «βουλγαρική» όπως στις απογραφές του 1920 και 1928). Σύμφωνα με τον Κωστόπουλο, οι έμπρακτες επιπτώσεις αυτού του διαχωρισμού περιορίζονται, προς το παρόν, στην προβολή της εσωτερικής ποικιλομορφίας της μειονότητας για να δικαιολογηθεί ο χαρακτηρισμός της τελευταίας ως «μουσουλμανικής» και όχι «τουρκικής», ενώ δεν υπάρχει η παραμικρή τάση για αξιοποίηση της σλαβοφωνίας των Πομάκων στην κατεύθυνση της φιλολογικής καλλιέργειας του «ιδιώματός» τους. Όπως ήταν αναμενόμενο, η τουρκική πλευρά αρχίζει να αντιδρά στην αλλαγή της στάσης της Ελλάδας απέναντι στους Πομάκους. Αποφασιστική αναμέτρηση θα διεξαχθεί από ελληνικής πλευράς στο μέτωπο της μητρικής γλώσσας όλη τη δεκαετία του 1960 και όπως αποφαίνεται ο Γενικός Επιθεωρητής μειονοτικών σχολείων Δημ. Μαντζουράνης, «η χρησιμοποίηση της πομακικής έστω και εις την οικογενειακή ζωή, είναι μια διαχωριστική γραμμή».³¹⁸ Τη δεκαετία του 1990, όταν άρχισε να επικρατεί στην Ελλάδα η πολιτική «ανάγκη» (και επιλογή) διάσπασης της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης προκειμένου να περιοριστεί στο ελάχιστο δυνατόν το αδιαμφισβήτητο τουρκικό κομμάτι της, το πιο εθνικιστικό και βαθιά «θεσμικό» τμήμα της ελληνικής πολιτικής τάξης και κοινωνίας έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Πομάκους και οδηγήθηκε σε εντυπωσιακές διακηρύξεις και ενέργειες προστασίας της γλωσσικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας.³¹⁹ Και ενώ στην αρχή το ελληνικό ενδιαφέρον για τη γλώσσα των Πομάκων περιορίζεται στην ονομασία της³²⁰ στη συνέχεια, όσο το πολιτικό ενδιαφέρον για τους Πομάκους αυξάνεται, θα αποτελέσει αντικείμενο του επιστημονικού λόγου με μια σειρά

³¹⁸ Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 54, 58, 59 και 72-78

³¹⁹ Ο Κωστόπουλος σημειώνει επίσης ότι ο επιλεκτικός χαρακτήρας αυτής της πολιτικής έρχεται ωστόσο σε κρυστάλλωση αντίθεση με τις αντίστοιχες πράξεις και διακηρύξεις των ίδιων ακριβώς ατόμων και φορέων απέναντι στη διαφορετικότητα των χριστιανορθόδοξων αλλόγλωσσων μειονοτικών ομάδων της ελληνικής επικράτειας. Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ 14

³²⁰ Ενώ δηλαδή το 1928 στην απογραφή πληθυσμού η γλώσσα των Πομάκων αναφέρεται ως βουλγαρική, το 1951, όταν αρχίζουν να γίνονται αντιληπτές οι τάσεις υιοθέτησης από τους Πομάκους της τουρκικής γλώσσας και η τάση αυτοπροσδιορισμού τους ως Τούρκοι, η γλώσσα καταγράφεται ως πομακική. Έτσι, θα ξεκινήσει η Ελλάδα να προβάλει τη γλωσσική ιδιοτυπία των Πομάκων. Πηγή: Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες ...*, ό.π., σελ 87

από εκδόσεις και μελέτες.³²¹ Η αναγωγή μιας γλώσσας σε αντικείμενο επιστημονικού λόγου της προσδίδει κύρος και δημιουργεί ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ισότιμη ανταλλαγή του φορέα της με το κοινωνικό περιβάλλον³²².

Μέσα σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο, και έξω από την παρεχόμενη παιδεία η οποία δε στηρίζει τη γλωσσική παραγωγή της γλώσσας των Πομάκων, επιχειρείται τη δεκαετία του 1990 με τη σύνταξη βιβλίων γραμματικής και λεξικών της πομακικής, η προβολή της πομακικής γλώσσας της οποίας η αναπαραγωγή της επιτυγχάνεται έως τώρα μόνο προφορικά μέσα από τη ζωή της ίδιας της κοινότητας των Πομάκων.³²³ Την περίοδο αυτή, αρχίζουν να εκδίδονται βιβλία που στοχεύουν στην προώθηση και διατήρηση της Πομακικής γλώσσας. Το πρώτο σετ βιβλίων που επιχείρησε την κωδικοποίηση της πομακικής ήταν εκδόσεις του Δ' Σώματος Στρατού με έδρα τη Ξάνθη και εκδόθηκε την περίοδο 1995-1998, επί υπουργίας Γεράσιμου Αρσένη, με συγγραφείς δύο μορφωμένους Πομάκους που υπηρετούσαν τη θητεία τους εκείνον τον καιρό. Το σετ βιβλίων περιλάμβανε ένα «Πομακο-ελληνικό λεξικό» βασισμένο στην τοπική διάλεκτο της Μύκης στο οποίο καταγράφονται 6500 λέξεις χρησιμοποιώντας μια τροποποιημένη μορφή του ελληνικού αλφαβήτου, μία «Γραμματική Πομακικής Γλώσσας», ένα «Συντακτικό Πομακικής Γλώσσας» και ένα «Ελληνο-πομακικό Λεξικό». Η όλη προσπάθεια περιέλαβε επίσης ένα γλωσσάρι «πομακικών-ελληνικών διαλόγων» και ένα φωτογραφικό «Οδοιπορικό στα Πομακοχώρια». Ο Κωστόπουλος σημειώνει για αυτές τις εκδόσεις ότι παρά το γεγονός ότι η δημιουργία τους έγινε αποδεχτεί με ενθουσιασμό από τον αθηναϊκό τύπο, η εκτύπωσή τους έγινε σε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό αντιτύπων (μόλις 200 κομμάτια) τα οποία διανεμήθηκαν σε επιλεγμένο κοινό και όχι στους ίδιους τους ενδιαφερόμενους.³²⁴ Το δεύτερο σετ βιβλίων που αφορούν τους Πομάκους περιλαμβάνει ξανά βιβλία που στοχεύουν στην προώθηση και διατήρηση της Πομακικής γλώσσας. Πρόκειται για τη «Γραμματική της Πομακικής Γλώσσας», το «Ελληνο-Πομακικό λεξικό» και το «Πομακο-Ελληνικό Λεξικό», τα οποία ήταν

³²¹ Τη δεκαετία του 1990 στο πλαίσιο της πολιτικής ανακάλυψης των Πομάκων, αρχίζουν να δημιουργούνται μια σειρά από βιβλία και λεξικά της Πομακικής γλώσσας. Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω

³²² Τρουμπέτα, ό.π., , σελ 89

³²³ Φωτεινή Ασημακοπούλου, «Οι εικόνες της μειονότητας στη Θράκη», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 79

³²⁴ Σε διάφορα δημοσιεύματα στον ηλεκτρονικό τύπο διαβάζουμε ότι ο ένας από τους δύο Πομάκους στρατιώτες λεγόταν Ριτβάν Καραχότζα, από τη Ξάνθη ο οποίος ήταν απόφοιτος του ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου και της ΕΠΑΘ και ο πρώτος Πομάκος έφεδρος αξιωματικός (δόκιμος). Ο δεύτερος που υπογράφει τα βιβλία ήταν επίσης απόφοιτος της ΕΠΑΘ και λεγόταν Αϊντίν Μουμίν. Τους συνέδραμαν δύο φιλόλογοι (Παναγιώτης Παπαδημητρίου και Παναγιώτης Δημόπουλος, συγγραφείς πολλών βιβλίων για Πομάκους. Βλ. πχ <https://www.triklopodia.gr/247823-2/>, <https://xyzcontagion.wordpress.com/2011/03/10/pomako-elliniko-lexiko/> και Κωστόπουλος *Το "Μακεδονικό" της Θράκης*, ό.π., σελ 155-157

όλα εκδόσεις Αίγειρος, Θεσσαλονίκη, 1996. Τα βιβλία συντάχθηκαν από το δάσκαλο Πέτρο Θεοχαρίδη³²⁵ και τους Πομάκους δασκάλους Αϊντίν Μουμίν και Μουζαφέρ Καπζά και χρηματοδοτήθηκαν από ένα πλέγμα ιδιωτικών φορέων με πυρήνα την κατασκευαστική εταιρεία «Μηχανική Α.Ε.» με επίσημη αναγραφή στα βιβλία της χορηγίας του προέδρου της τεχνικής εταιρείας κ. Πρόδρομο Εμφιετζόγλου. Το σετ βιβλίων περιελάμβανε επίσης και ένα «Αναγνωστικό της Πομακικής για την Α' Δημοτικού» που εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1997. Σε αντίθεση προς την πρακτική του στρατού, τα βιβλία που εξέδωσε η «Μηχανική» τυπώθηκαν σε αρκετά μεγάλο αριθμό αντιτύπων (1500 αντίτυπα). Ένα μέρος τους διανεμήθηκε δωρεάν στα πομακοχώρια, ενώ τα υπόλοιπα κυκλοφόρησαν κανονικά στο εμπόριο. Ενώ όμως οι εκδόσεις του στρατού διακρίθηκαν για τη στοιχειώδη σοβαρότητά τους, τα πονήματα του Θεοχαρίδη έμελλε να δεχθούν αμείλικτη κριτική για την προχειρότητά τους και τις αντιφάσεις τους.³²⁶ Αυτό όμως που έχει σημασία είναι το σκεπτικό της δημιουργίας τους. Το επίσημο σκεπτικό για τη δημιουργία των εγχειριδίων σύμφωνα με τους συγγραφείς, τόσο αυτών του στρατού όσο και εκείνων της «Μηχανικής Α.Ε.», ήταν αφενός μεν η αναβάθμιση της Πομακικής από «άγραφο ιδίωμα» σε φιλολογική γλώσσα ικανή να αντιπαρατεθεί στην επίσημη μειονοτική (δηλ. τα τουρκικά), αφετέρου δε, η προετοιμασία της εισαγωγής της πομαχτσκού στα μειονοτικά σχολεία των πομακικών χωριών σε αντικατάσταση της τουρκικής. Μπορεί ο τελευταίος στόχος να μην επιτεύχθηκε ποτέ, ωστόσο η προώθηση και η αναγνώριση της Πομακικής γλώσσας ως ναυαρχίδα του πομακικού πολιτισμού ανάδειξε την ύπαρξη μιας αυτόνομης εθνοτικής ομάδας στο εσωτερικό της μειονότητας με δικά της εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Ας σημειωθεί ότι όλα αυτά τα βιβλία αφορούν έργα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και όχι ενέργειες της ίδιας της πολιτείας. Οι ενέργειες όμως αυτές είναι μείζονος σημασίας για την αναγνώριση της πομακικής εθνοτικής ταυτότητας στο πλαίσιο του πολιτικού κλίματος της περιοχής. Σύμφωνα με τον Κωστόπουλο, το κυριότερο ερώτημα που προκύπτει από την

³²⁵ Σε συνέντευξη που παραχώρησε ο Π. Θεοχαρίδης φέρεται να λέει για τη συγγραφή των βιβλίων και τον τρόπο που χρηματοδοτήθηκαν: «Τα έξοδα καλύφθηκαν από τον Πρόδρομο Εμφιετζόγλου. Το 1995, δυο μήνες μετά την κυκλοφορία του πρώτου βιβλίου, με κάλεσε ο κύριος Εμφιετζόγλου να με γνωρίσει. Μετά από δυο μήνες απευθύνθηκα σε αυτόν για να χρηματοδοτήσει την εκτύπωση και για το υπόλοιπο μέρος της εργασίας μου. Ήρθα σε επικοινωνία με αρκετούς από τους σπουδαστές μου, από τους οποίους τρεις δέχθηκαν να έρθουν να με βοηθήσουν στη Θεσσαλονίκη. Ήταν ο Αϊντίν Μουμίν και ο Καπζά Μουζαφέρ και μία κυρία από ένα πομακικό χωριό. Τους έδινε ελληνικές λέξεις και τις μετέφραζαν. Αρχίσαμε αρχές Μαρτίου του 1995 και τελειώσαμε το Μάρτιο του 1996. Η δουλειά δεν είχε ώρες. Από το πρωί έως το βράδυ. Ατέλειωτες ώρες εργασίας. Στις 10 Μαΐου 1996 έγινε παρουσίαση των τριών βιβλίων στην Αθήνα, στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» στην πλατεία Συντάγματος. Μίλησαν ο Παναγιώτης Σγουρίδης, ο Ευάγγελος Βενιζέλος, ο Γιάννης Μαρίνος, η Βιργινία Τσουδερού, ο Πρόδρομος Εμφιετζόγλου, ο Αϊντίν, ο Μουζαφέρ κι εγώ. Ο Μουζαφέρ είχε την έμπνευση να κάνει μια παράκληση: «Σας παρακαλώ μη λησμονήσετε τους Πομάκους». Στις 31 Δεκεμβρίου 1996 ακολούθησε η βράβευση από την Ακαδημία Αθηνών». Πηγή: http://pomakohoria.blogspot.com/2013/04/blog-post_18.html

³²⁶ Κωστόπουλος, ό.π., σελ 158- 162

επισκόπηση αυτής της διαδικασίας αφορά στον ακριβή βαθμό της ανάμιξης του κράτους και δη των επιτελικών κλιμακίων του. Ο «ημι-ιδιωτικός-ημικρατικός» χαρακτήρας της όλης κίνησης, καθώς και η ενεργητική υποστήριξη από ηγετικά στελέχη της εγχώριας πολιτικής τάξης είναι, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, κάτι παραπάνω από προφανές. Το πολιτικό σκεπτικό που υπαγορεύει αυτές τις παρεμβάσεις είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη διαχείριση του μειονοτικού ζητήματος στη Θράκη στη λογική της ύπαρξης μιας τρισυπόστατης μουσουλμανικής μειονότητας, ενώ οι ισχυρισμοί περί προστασίας της «μητρικής γλώσσας» και της απειλούμενης «εθνοτικής ταυτότητας» μιας μειονοτικής ομάδας ακυρώνονται μέσα από τις αντίστοιχες πράξεις και διακηρύξεις των ίδιων ακριβώς ατόμων και φορέων απέναντι στη διαφορετικότητα των υπόλοιπων χριστιανορθόδοξων αλλόγλωσσων μειονοτικών ομάδων της ελληνικής επικράτειας.³²⁷

Η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος στη γλώσσα των Πομάκων δεν είναι τυχαία. Η Τρουμπέτα υποστηρίζει πως ο γλωσσικός παράγοντας, παρότι από μόνος του δεν αρκεί για να στηρίξει τη συγκρότηση μιας αυτοτελούς κοινότητας, συνιστά όμως ένα θεμελιακό πολιτιστικό χαρακτηριστικό με συμβολική αξία και λειτουργικότητα. Από μια αναγνωρισμένη γλωσσική κοινότητα είναι δυνατόν να προκύψει μια συνολικά αυτοτελής κοινότητα.³²⁸ Η παραπάνω διαπίστωση μπορεί να θεωρηθεί ως το βασικό ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου οι διαφορετικές ομάδες (πλειονότητα- μειονότητα), εκδηλώνουν διαφορετική στάση για το ίδιο γλωσσικό ζήτημα. Η διαφορετική στάση είναι μάλιστα δυνατή ακριβώς επειδή πλειονότητα-μειονότητα συμμερίζονται την ίδια άποψη για τη δυναμική που έχει η γλώσσα ως παράγοντας καθορισμού της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των Πομάκων. Η «διαφορετική» αυτή στάση εκδηλώνεται με κινήσεις προσεταιρισμού και από τις δυο πλευρές και ορίζεται πάνω στην κοινή αντίληψη ότι η γλώσσα διαμορφώνει συνειδήσεις, λειτουργεί ως μηχανισμός ένταξης ή απομόνωσης και (ανα)παράγει τον αστικό χώρο και τις λειτουργίες του. Οι αντίθετες δηλαδή επιλογές που γίνονται από τις αντιμαχόμενες ομάδες ανάγονται εντέλει στην ίδια ιδεολογία.³²⁹ Για τους ίδιους τους Πομάκους από την άλλη, η γλώσσα αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μειονοτικής κατάστασης³³⁰ που βιώνουν από τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται εντός και εκτός μειονότητας, στο ευρύτερο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής. Η στάση που τελικά οι ίδιοι κρατούν είναι αποτέλεσμα πολιτικών παραγόντων και ιστορικών και κοινωνικών διεργασιών.

³²⁷ Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης ...*, ό.π., σελ 182- 199

³²⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 89

³²⁹ Βλ. Μοσχονάς, «Παράλληλες μονογλωσσίες...» ό.π., σελ 121-149.

³³⁰ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας*, ό.π., σελ 73

« (...) Από εκεί και πέρα άλλες ομάδες που μπορεί να μιλάνε την πομακική ή κάποια άλλη (γλώσσα), εγώ δε παίρνω θέση... εγώ δε μιλάω Πομάκικα, αλλά το θέμα είναι ότι όσο χρησιμοποιείται πολιτικά κάνουμε ζημιά σε αυτό, αλλά δε θα μπω εγώ σε αυτό το θέμα γιατί οι άνθρωποι βρίσκονται σε μια δύσκολη θέση λόγω όλου αυτού του κλίματος που δημιουργείται και σου λέω το αφήνω μια και καλή και καθαρίζω, γιατί γίνεται ζημιά όντως. Βέβαια, όσο περισσότερα γλωσσικά ή άλλα πράγματα έχουμε είναι καλό, πρέπει να υπάρχουν, δεν διαφωνώ καθόλου. Είναι τα πολλά χρώματα που λέμε. Όσο περισσότερα χρώματα έχουμε, τόσο πιο ωραία και όμορφα είναι. Αυτά όμως όπως το καταλαβαίνω εγώ λόγω αυτού του γενικού κλίματος θα εκλείψει σιγά σιγά, έτσι το πιστεύω εγώ...»

l., 48 ετών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016

Τσιγγάνοι και γλωσσικό ζήτημα

Στις αθιγγανικές κοινωνίες η γλώσσα έχει μεγάλη σημασία ως πολιτιστικό χαρακτηριστικό στη συγκρότηση της πραγματικότητας της ομάδας.³³¹ Στην περίπτωση των Τσιγγάνων της Κομοτηνής, η διαδικασία με την οποία η γλώσσα χρησιμοποιείται ως μηχανισμός κατασκευής της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας δεν ενεργοποιείται μόνο από τον εθνοτικό ανταγωνισμό που επικρατεί στην περιοχή αλλά και από τη διάθεση που έχουν οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι να αποδεσμευτούν από τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που τους συνδέουν με τα στερεότυπα που ακολουθούν την αθιγγανική ταυτότητα.

Η γλώσσα των Ρομά είναι η Ρομανί ή Ρομανές. Γλωσσολογικά η Ρομανί θεωρείται μια πανάρχαια ινδοευρωπαϊκής προέλευσης γλώσσα, που περιλαμβάνει κράμα ελληνικών, τουρκικών και ρουμανικών λέξεων (και σε μικρότερο βαθμό αρμενικών και περσικών) και, δεδομένου ότι είναι προφορική, είναι δύσκολο να διατηρηθεί.³³² Οι Ρομά, εκτός από τη δική τους γλώσσα, μαθαίνουν πάντα και τη γλώσσα ή τις γλώσσες που ομιλούνται στον τόπο στον οποίο μένουν και χτίζουν τον κόσμο τους παίρνοντας στοιχεία απ' αυτές.³³³

³³¹ Άννα Λυδάκη, «Γυναίκες Τσιγγάνες» στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 207

³³² Ο Ζεγκίνης υποστηρίζει ότι από τις γλώσσες που άφησαν πιο έντονα τα αποτυπώματά τους στη 'ρωμανί', είναι η περσική, η αρμενική, η ελληνική, η ρουμανική και η τουρκική. Θα μπορούσε να πει, σύμφωνα με τον ίδιο, με βεβαιότητα ότι από τις επιδράσεις αυτές η πιο έντονη είναι της ελληνικής και ακολουθούν της τουρκικής και της ρουμανικής. Η έντονη διαστρωμάτωση που παρατηρείται στην τσιγγάνικη γλώσσα, βασικά οφείλεται στο γεγονός ότι οι επιδράσεις προήλθαν από διαφορετικές γλώσσες κατά διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για αυτό είναι τα δάνεια της ελληνικής, τα οποία είναι πολύ χαρακτηριστικά στη γλώσσα των Αθιγγάνων. Υπάρχουν λέξεις της βυζαντινής περιόδου και μάλιστα του γλωσσικού ιδιώματος της Θράκης και της Τραπεζούντας καθώς και της νεώτερης ελληνικής. Βλ. Ευστράτιος Χ. Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 19

³³³ Άννα Λυδάκη, ό.π., σελ 207

Αποτέλεσμα αυτού είναι οι διαλεκτικές διαφορές που εντοπίζονται στη Ρομανί από τους ομιλητές της σε όλη την Ελλάδα³³⁴ και οι οποίες εξαρτώνται από το ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον με το οποίο έρχεται σε επαφή η κάθε ομάδα. Πολλές φορές οι Ρομά χρησιμοποιούν δάνεια (οι χριστιανοί Ρομά από την Ελληνική και οι μουσουλμάνοι από την Τουρκική γλώσσα), ακόμα και για λέξεις που υπάρχουν στη Ρομανί. Ο Αλεξίου στο «Λεξικό της Ρομανί γλώσσας» γράφει πως αυτό είναι φυσικό, αφού συχνά οι Ρομά χρησιμοποιούν τη Ρομανί ως δεύτερη γλώσσα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που δε ζουν απομονωμένοι από τις άλλες ομάδες. Μερικοί Ρομά μάλιστα αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τη Ρομανί γλώσσα, γιατί φοβούνται μήπως στιγματιστούν. Άλλοι πάλι Ρομά χρησιμοποιούν λέξεις της Ρομανί χωρίς να ξέρουν τη σημασία τους στα ελληνικά, με αποτέλεσμα να κινούνται σε δύο γλωσσικούς “κόσμους” τους οποίους δε μπορούν να συσχετίσουν.³³⁵

Στη Θράκη, οι μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι εμφανίζουν γενικευμένη τουρκοφωνία, η τουρκική είναι δηλαδή η μητρική τους γλώσσα, ενώ η Ρομανί υποχωρεί ραγδαία. Ωστόσο, η τουρκική ομιλείται κυρίως από τους Τσιγγάνους του νομού Ροδόπης όπου η επιρροή των μειονοτικών Τούρκων στον αθιγγανικό πληθυσμό είναι μεγάλη, ενώ στους άλλους δύο νομούς οι Ρομά μιλούν και τη δική τους διάλεκτο.³³⁶ Στο νομό Ροδόπης, εξαίρεση αποτελούν ελάχιστοι οικισμοί στους οποίους η Ρομανές είναι κυρίαρχη (παράδειγμα αποτελεί η γειτονιά Αλάν Κουγιού στην Κομοτηνή). Οι διαφορές αυτές ανά οικισμό παρατηρούνται γιατί η αποδοχή της ισλαμικής θρησκείας από τις κοινότητες των Αθίγγανων συνοδευόταν σε κάποιες περιπτώσεις από έναν εκτεταμένο εκτουρκισμό³³⁷ και

³³⁴ Παρά τις διαλεκτικές διαφορές που εντοπίζονται στη Ρομανί, οι ομιλητές της στην Ελλάδα κατανοούν σε μεγάλο βαθμό ο ένας τη γλώσσα του άλλου. Συχνά η διαφορά περιορίζεται στη φωνολογική εξέλιξη της λέξης. Η καταγραφή αυτή, αν και κυρίως απεικονίζει τη γλώσσα που μιλιέται σήμερα, συχνά ανατρέχει στο παρελθόν αυτής της γλώσσας. Πηγή: Ιωάννης Γεωργ. Αλεξίου, ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΡΟΜΑΝΙ ΓΛΩΣΣΑΣ (ΕΛΛΗΝΟΡΟΜΑΝΟ), Πέτρος Πάντος και Συμεωνίδου Σμέλα (επιμ.) και Ιωάννης Σταμάτης (ηλεκτρονική Επιμ.), διαθέσιμο στο <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/2350/692.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 1.06.2021 σελ 1-7

³³⁵ Πηγή: Στο ίδιο, σελ 1-7

³³⁶ Λαλένης, Φραγκόπουλος, Κιοσσές, Κηπουρός, «Εθνο-πολιτισμική ετερότητα...», σελ 117-138

³³⁷ Η Σεβαστή Τρουμπέτα αναφέρει: Υπάρχουν και πολυάριθμοι οικισμοί μουσουλμάνων Αθίγγανων που δημιουργήθηκαν στη Θράκη μόλις πριν μερικές δεκαετίες. Κάποιες οικογένειες προερχόμενες από τη Βουλγαρία εγκαταστάθηκαν στη Βόρεια Ελλάδα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, είτε γιατί η επιστροφή τους δυσκολεύτηκε από τις συνέπειες του ψυχρού πολέμου, είτε γιατί εκτίμησαν ότι οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους στην Ελλάδα ήταν καλύτερες. Ένα ιδιαίτερα αξιοσημείωτο φαινόμενο αποτελεί ο αυτονόητος τρόπος με τον οποίο αυτές οι ομάδες εντάχθηκαν στη Μουσουλμανική Μειονότητα, ακόμη και αν αρχικά διέθεταν άδεια παραμονής αλλοδαπού. Βλ. Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης, σελ 165 Αναφορικά με την άδεια παραμονής αλλοδαπού, ο Ζεγκίνης αναφέρει ότι ‘όλοι οι Αθίγγανοι μόνιμοι κάτοικοι της χώρας μας έχουν πλέον ελληνική υπηκοότητα και είναι εγγεγραμμένοι στα μητρώα των Δήμων και Κοινοτήτων, ενώ μέχρι το 1955 όλοι οι Αθίγγανοι της Ελλάδας ήταν ανιθαγενείς, εκτός από τους Αθίγγανους της Θράκης βλ. Ζεγκίνης, ό.π., σελ 20-21

σε κάποιες άλλες όχι. Συνεπώς, κάποιες ομάδες εγκατέλειψαν αρκετά από τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά τους, ανάμεσα σε αυτά και τη γλώσσα τους την οποία αντικατέστησαν με την τουρκική, ενώ αντίθετα κάποιες άλλες ομάδες διατήρησαν και μετά τον εξισλαμισμό τους τη γλώσσα και τα βασικά πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά.³³⁸ Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν οι οικισμοί, όπως ο Ήφαιστος στην Κομοτηνή, που κατοικούνται από πληθυσμούς Ρομά που προϋπήρχαν της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, ήταν ήδη εγκαταστημένοι στην περιοχή από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και διατηρούν μέχρι σήμερα την τουρκική ως μητρική γλώσσα. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν οι οικισμοί που δημιουργήθηκαν λίγο πριν ή μετά το 1923, όταν γηγενείς πληθυσμοί συνενώθηκαν με ομάδες πλανόβιων ή και με μεμονωμένα άτομα που κατέφθασαν από γειτονικές χώρες. Τα μέλη των πρώην πλανόβιων ομάδων υιοθέτησαν την τουρκική γλώσσα πολύ μεταγενέστερα και μάλιστα συχνά χωρίς να εγκαταλείψουν τη μητρική τους, με αποτέλεσμα σήμερα οι πληθυσμοί αυτοί να είναι συχνά τρίγλωσσοι (ρομανί, τουρκική, ελληνική).³³⁹ Σε αυτήν την περίπτωση μοιάζει να ανήκει και η γειτονιά Αλάν Κουγιού. Σύμφωνα με μελετητές, στο Αλάν Κουγιού οι ομιλητές της Ρομανί μιλούν μια συγκεκριμένη διάλεκτο της γλώσσας ανάμεσα στις πολλές που υπάρχουν στην Ελλάδα.

Συχνά οι ερευνητές³⁴⁰ αποδίδουν τη σημαντική αλλαγή στη γλωσσική συμπεριφορά των Τσιγγάνων υπέρ της τουρκικής και εις βάρος της ρομανί, στη στάση των Τουρκογενών απέναντι στους Αθιγγάνους, που από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 περίπου άρχισε να μεταβάλλεται υπέρ τους, με αποτέλεσμα την προσέγγιση των δύο εθνοτικών ομάδων. Η επιτόπια έρευνα στην Κομοτηνή επιβεβαίωσε την υπόθεση ότι οι Ρομά στην προσπάθεια ένταξής τους στην ομάδα των τουρκογενών εγκαταλείπουν τη ρομανί και υιοθετούν την τουρκική γλώσσα ως μητρική. Στο απόσπασμα που ακολουθεί θα παρακολουθήσουμε τον πληροφορητή να διαχωρίζει τους κατοίκους του Ήφαιστου από τους κατοίκους του Αλάν Κουγιού τους οποίους χαρακτηρίζει τσιγγάνους, χρησιμοποιώντας ως τεκμήριο τουρκικότητας τη γλώσσα.

«(...) Εκεί που γίνεται το παζάρι, ακριβώς στα 100 μέτρα, υπάρχει ένας οικισμός που λέγεται Αλάν Κουγιού. Η οδός Φιλιππουπόλεως ή Αδριανουπόλεως νομίζω πως είναι η συνέχεια της. Οι άνθρωποι αυτοί μιλάνε μια ιδιόρρυθμη γλώσσα τα λεγόμενα τσιγγάνικα. Εγώ δε μιλάω αυτή τη συγκεκριμένη γλώσσα. Δηλαδή πού θέλω να καταλήξω, αν ήταν Ρομά ή τσιγγάνος ο παππούς μου την ίδια γλώσσα που μιλούσε θα την είχε μεταφέρει στον

³³⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 164

³³⁹ Στο ίδιο, σελ 165, 166

³⁴⁰ Βλ. Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, ό.π. σελ. 59

πατέρα μου, από τον πατέρα μου θα το είχα πάρει εγώ και εγώ θα το είχα μεταφέρει στα παιδιά μου. Για αυτό σας είπα και προηγουμένως ότι δε μπορώ να αυτοπροσδιοριστώ ως Τσιγγάνος, παρόλο που κάποιοι άνθρωποι και επί εποχής του δημάρχου του κυρίου Καλαντζή αυτό έλεγαν για μας (...) Εγώ όμως δεν μιλάω την ιδιαίτερη αυτή γλώσσα, μιλάω τούρκικα (...)»

Μ., 58 ετών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Ηφαιστού, Νοέμβριος 2016

Ο Ήφαιστος και οι κάτοικοί του είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αθίγγανων που επιλέγουν να αυτοπροσδιορίζονται ως Τούρκοι για να απαλλαχθούν από το στίγμα του Τσιγγάνου, επιλογή που για τους ίδιους σημαίνει την, έστω και συμβολικά, κοινωνική τους άνοδο.³⁴¹ Η εργαλειακή αυτή χρήση της γλώσσας για την απόδειξη της εθνοτικής καταγωγής των μουσουλμάνων κατοίκων της γειτονιάς, αναγνωρίζεται από την ευρύτερη κοινωνία της πόλης.

« (...) έχει δυο τσιγγανομαχαλάδες η πόλη, έναν εδώ στα βόρειο-ανατολικά και έναν στα δυτικά. Εδώ αυτό που λέγεται Αλάν Κουγιού ή τέρμα Αδριανουπόλεως και είναι και ο Ήφαιστος (...) Αυτός είναι πιο παλιός μαχαλάς, αυτοί είναι τουρκόφωνοι, ενώ ο προηγούμενος είναι μισός μισός, κάποιοι μιλάνε ρομανί τσιγγάνικα και οι υπόλοιποι τούρκικα (...) στον Ήφαιστο κάποιοι ήρθαν από τη Βουλγαρία, αυτοί δεν είναι ντόπιοι όπως οι άλλοι του οικισμού, αλλά έχουν έρθει από τη Βουλγαρία, και ακόμη από εκεί ήταν τουρκόφωνοι και εδώ πέρα τώρα παριστάνουν ότι είναι τούρκοι και καλά(...) Αυτοί λοιπόν στον Ήφαιστο, παρόλο που με μια ματιά καταλαβαίνεις ότι πρόκειται για τσιγγάνους και για τον οικισμό τους, θεωρούνται ανώτερης οικονομικής τάξης από τους άλλους και έχουν και μια σχετική άνεση, τουλάχιστον συγκριτικά με τους υπόλοιπους, δε θέλουν να λέγονται τσιγγάνοι και μιλάνε τούρκικα»

Κ., 45 ετών, άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

Και στην περίπτωση των Ρομά, η εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με τη γλωσσική συμπεριφορά των αθιγγανικών πληθυσμών, αφού καθίσταται υποχρεωτική η εκμάθηση της τουρκικής, ως δεύτερης επίσημης γλώσσας της εκπαίδευσης (πλέον της ελληνικής), από τη νέα γενιά. Όμως η περίπτωση των Τσιγγάνων διαφέρει ριζικά από την περίπτωση των Πομάκων. Η διαδικασία της ιδεολογικής, θρησκευτικής ή γλωσσικής αφομοίωσής τους συνδέεται άμεσα με το στερεότυπο και τα χαρακτηριστικά της αθιγγανικής ταυτότητας η οποία λειτουργεί ως το «πολιτισμικό σύνορο» που θέτει όρους απόστασης και

³⁴¹ Για περισσότερα σχετικά με το θέμα βλ. κεφ. 4.6.4, της παρούσας διατριβής

διαχωρισμού ανάμεσα στις πολιτισμικές ομάδες. Σύμφωνα με τον Μαυρομάτη, μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι άρχισαν να φοιτούν στα μειονοτικά σχολεία μετά το 1960, συχνά με την υποστήριξη του ελληνικού κράτους. Η κίνηση αυτή δημιούργησε αρχικά αρνητικές εντυπώσεις σε πολλούς μειονοτικούς γιατί θεώρησαν ότι με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται η πτώση του μορφωτικού επιπέδου στα μειονοτικά σχολεία και η δημιουργία πλήθους προβλημάτων για το μαθητικό πληθυσμό. Σε έγγραφό του προς τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας τον Φεβρουάριο του 1963 ο πρόεδρος του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης αναφέρει σχετικά ότι ο πραγματικός λόγος της απόπειρας αποκλεισμού των Αθίγγανων, εκ μέρους των μειονοτικών Τούρκων, δεν είναι οικονομικός αλλά αφορά τη δυσφορία την οποία αισθάνονται επειδή τα σχολεία κατακλύζονται από Αθιγγανόπαιδα τα οποία «*θα μας πνίξουν και θα μας μεταβάλουν εις μειονότητα γύφτων*³⁴²». Φαίνεται πως η εσωτερική διαφοροποίηση και η ιδεολογική της διάσταση που βιώνει η ομάδα των αθίγγανων, συντηρείται στο χώρο της εκπαίδευσης, όπου τα παιδιά που ετεροπροσδιορίζονται ως «Αθίγγανοι» αντιμετωπίζονται ως αντιπρόσωποι μιας υποδεέστερης ομάδας.³⁴³ Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, το Μειονοτικό Σχολείο Σεχρέ Κιουστου στην Κομοτηνή θεωρείτο κατά το 2005 που διενήργησε την έρευνά του, το πιο υποβαθμισμένο μειονοτικό σχολείο της πόλης, *καθώς εδώ φοιτούν κυρίως ρομανίφωνοι τσιγγάνοι μαθητές*.³⁴⁴

Συνεπώς, η ένταξη των Αθίγγανων στο εκπαιδευτικό σύστημα και η γλωσσική αφομοίωσή τους, δεν αρκεί για να άρει από μόνη της το συνολικό κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνουν οι αθιγγανικοί πληθυσμοί της πόλης και την τοποθέτησή τους στα κατώτερα στρώματα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ιεραρχίας. Η πλειοψηφία των Αθιγγάνων ζει σε συνθήκες φτώχειας, πολύ συχνά αθλιότητας και βιώνει την πολύπτυχη κοινωνική ανισότητα, η οποία, ούτως ή άλλως ενυπάρχει στην εθνική κοινωνία, στην ακραία μορφή των κάθετα διχοτομημένων σχέσεων εξάρτησης και υποταγής.³⁴⁵ Στην περίπτωση των Ρομά, η επαφή και η συνύπαρξη των γλωσσών στο σχολικό περιβάλλον μέσα από εκπαιδευτικές πρακτικές που δεν λαμβάνουν υπόψη την ιδιαίτερη κουλτούρα και τη μητρική γλώσσα των παιδιών, οδηγεί σε μια διγλωσσία (ή και τριγλωσσία) τω νέων που αναπαράγει κατά ένα ιδιαίτερα περίπλοκο τρόπο την κοινωνική περιθωριοποίηση και το στιγματισμό. Σε κάθε περίπτωση, αναφερόμαστε σε μία ευάλωτη κοινωνικά ομάδα, με κατά τόπους ακραία περιθωριοποίηση, άρα σε ευάλωτα παιδιά, που σε μεγάλο ποσοστό βρίσκονται εκτός σχολείου ή έχουν διακοπτόμενη φοίτηση σε αυτό (πολλές οικογένειες στέλνουν τα παιδιά

³⁴² Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας*, ό.π., σελ. 135

³⁴³ Τρουμπέτα, ό.π., σελ 227

³⁴⁴ Μαυρομάτης, ό.π., σελ. 134-135

³⁴⁵ Τρουμπέτα, ό.π., σελ 170

στο σχολείο για την οικονομική ενίσχυση). Και μπορεί στο πλαίσιο του εθνικού ανταγωνισμού και οι δυο αντικρουόμενες πλευρές να θέλουν να παρουσιάσουν με το δικό τους τρόπο την εθνική ταυτότητα των αθιγγανικών πληθυσμών της πόλης επιχειρώντας για λόγους πολιτικής τη συνάθροισή τους στην πλειονοτική ή μειονοτική κοινωνία, φροντίζουν όμως να διατηρούν τον πολιτισμικό διαχωρισμό αναφερόμενοι στα αθιγγανικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού.

Στην πόλη της Κομοτηνής, η χωρική συνιστώσα της εκπαίδευσης επηρεάζει την κατασκευή της γλωσσικής πραγματικότητας των Αθίγγανων. Είδαμε παραπάνω ότι τα παιδιά του Ηφαίστου (Καλκάντζας) δυσκολεύονται να φοιτήσουν σε δημόσιο (ελληνόφωνο) σχολείο ακόμα και αν το επιθυμούν, λόγω της απόστασης του οικισμού από το κέντρο της πόλης όπου υπάρχουν δημόσια σχολεία (μέσα στον οικισμό ο οποίος είναι χαρακτηρισμένος ως μειονοτικός, υπάρχει μόνο μειονοτικό δημοτικό). Δε συμβαίνει το ίδιο με τα παιδιά του Αλάν Κουγιού. Μέσα στον οικισμό δεν υπάρχει Δημοτικό Σχολείο και η θέση του οικισμού στον αστικό ιστό³⁴⁶ τους επιτρέπει να φοιτούν σε ελληνόγλωσσα δημόσια σχολεία αν το επιθυμούν.

« (...) Σε συνεργασία έχει γίνει ένα ειδικό σχολείο πίσω από το νοσοκομείο³⁴⁷ που είναι μόνο για τα παιδιά των άπορων, είναι νηπιαγωγείο και δημοτικό (...) Στο σχολείο τα μαθήματα είναι στα ελληνικά, κανονικά, όπως και στα άλλα τα σχολεία. Τα μουσουλμανικά σχολεία υπάρχουν βέβαια σε ένα πολύ μικρό ποσοστό, ένα 10% είναι που το στέλνουν το παιδί σε μειονοτικό. Βέβαια είναι δικιά τους επιλογή, να το γράψουν σε όποιο σχολείο θέλουν. Στην περιοχή τους, γιατί έχει αρκετά μουσουλμανικά, αν μπορεί να πάει στο μουσουλμανικό που θέλει, θα πάει εκεί»

*Ε., 35 ετών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016*

Στην κοινωνία των Αθίγγανων που τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού χαρακτηρίζουν τη πλειοψηφία του πληθυσμού, η θέση που λαμβάνει η γνώση της γλώσσας ως αξία για την κοινωνικοποίηση των ατόμων και τη δυνατότητα για κοινωνική ανέλιξη είναι ιδιαίτερα υψηλή. Στο παρακάτω απόσπασμα η πληροφορήτρια αναφέρεται στο ρόλο

³⁴⁶ Ερώτημα αποτελεί πως θα επηρεάσει την εκπαίδευση των τσιγγανόπαιδων η επικείμενη μετεγκατάσταση του οικισμού βλ. κεφ. 4. 6.3

³⁴⁷ Η πληροφορήτρια αναφέρεται στο 12ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής. Πρόκειται για ένα σχολείο το οποίο δημιουργήθηκε για τους Ρομά της πόλης. Πηγή: Διονύσης Βοργιάς, «Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12^ο δημοτικό σχολείο Κομοτηνής», [xronos.gr](https://www.xronos.gr/reportaz/paleyvei-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis), 10.10.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/paleyvei-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 6.05.2020

των διαμεσολαβητών που συνεργάζονται με το Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού. Πρόκειται για κατοίκους του οικισμού που γνωρίζουν σε ένα επαρκή βαθμό τις γλώσσες που μιλούν οι Ρομά και με τον τρόπο αυτό λειτουργούν ως ο ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στην κοινότητα και στις δομές της πλειονοτικής κοινωνίας. Η διαμεσολάβηση είναι ένας καθιερωμένος θεσμός σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αποτελεί ένα από τα μέτρα που χρησιμοποιούνται προκειμένου να αμβλυνθούν οι ανισότητες που αντιμετωπίζουν οι Ρομά κυρίως στους τομείς της απασχόλησης, της υγείας και της εκπαίδευσης (για περισσότερα βλ. κεφάλαιο 4.6.3). Οι διαμεσολαβητές Ρομά αποτελούν τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους Τσιγγάνους και τους δημόσιους φορείς (υπηρεσίες υγείας, σχολεία, δημοτικές υπηρεσίες κλπ.), ευαισθητοποιώντας και ενημερώνοντας, φροντίζοντας για τη σωστή μεταφορά των μηνυμάτων, προλειαίνοντας το έδαφος ώστε οι δύο πλευρές να συνεργαστούν αρμονικά και να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής των Τσιγγάνων.³⁴⁸ Η θέση αυτή είναι έμμισθη και το άτομο που απασχολείται ως διαμεσολαβητής στην ουσία αποτελεί τον εκπρόσωπο της κοινότητας με τον έξω κόσμο.

«Γιατί στην ουσία ο διαμεσολαβητής είναι ο συνδετικός κρίκος του οικισμού με το κέντρο, με εμάς (...) Εμείς θέλουμε άτομο το οποίο να γνωρίζει την ελληνική γλώσσα, να γράφει την ελληνική γλώσσα, να γνωρίζει την τουρκική και τη ρομανί για να μπορέσει εννοείται να συνεννοείται με τους υπόλοιπους (...)»

*Ε., 35 ετών , γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016*

³⁴⁸ Δημήτρης Παπαμιχαήλ, Εκτίμηση εμβολιαστικής κάλυψης του παιδικού πληθυσμού των τσιγγάνων στην Ελλάδα και διερεύνηση εμποδίων εμβολιασμού, Διδακτορική Διατριβή, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Θεσσαλονίκη 2018, σελ 48, διαθέσιμη στο Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, <https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/43513>, ημερομηνία ανάκτησης 6.08.2021

3.4.2 Μειονοτική εκπαίδευση.

Είναι γεγονός ότι η κατανόηση μιας εκπαιδευτικής πραγματικότητας και η συζήτηση γύρω από αυτήν δεν είναι ποτέ μια εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό ο θεσμός της εκπαίδευσης συνδέεται με το πεδίο της πολιτικής και της ιδεολογίας. Στην περίπτωση όμως της μειονοτικής εκπαίδευσης η σχέση εκπαίδευσης και πολιτικής είναι ιδιαίτερα ορατή και το πολιτικό πλαίσιο είναι αυτό που καθορίζει εδώ και χρόνια τις αποφάσεις για το μειονοτικό μαθητικό πληθυσμό και διαμορφώνει όλες τις πτυχές της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, τόσο τις θεσμικές- οργανωτικές όσο και τις πρακτικές³⁴⁹. Οι κρατικές επιλογές δηλαδή για την εκπαίδευση του μειονοτικού μαθητικού πληθυσμού δε σχετίζονται μόνο με ζητήματα διδακτικής μεθοδολογίας ή διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, αλλά έχουν σαφείς πολιτικές διαστάσεις. Άλλωστε, η φύση του θεσμού της μειονοτικής εκπαίδευσης είναι εξ ορισμού πολιτική. Η συνθήκη της Λωζάνης, βασιζόμενη στις αρχές της αμοιβαιότητας, της αριθμητικής ισορροπίας και του θρησκευτικού χαρακτήρα των εκατέρωθεν μειονοτήτων (ορθόδοξοι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου και μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης), καθιστά τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης μια ειδική περίπτωση όπου τα γλωσσικά, θρησκευτικά και εκπαιδευτικά δικαιώματά της περιγράφονται σε μια διεθνή συνθήκη η οποία υπογράφεται μεταξύ δύο γειτονικών χωρών. Ως προϊόν αυτής της συνθήκης αλλά και των μορφωτικών πρωτοκόλλων που υπογράφηκαν στην πορεία ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία, η εκπαίδευση του μειονοτικού πληθυσμού διέπεται από ιδιαίτερο νομικό καθεστώς και αναφέρεται στο σύνολο των σχολείων που λειτουργούν μόνο στην περιοχή της Θράκης, τα οποία απευθύνονται σε μειονοτικούς μαθητές και λειτουργούν με δίγλωσσο πρόγραμμα.³⁵⁰ Συνεπώς, η έννοια της μειονοτικής εκπαίδευσης κατασκευάζεται εξ' αρχής με πολιτικούς όρους και η εφαρμογή της έχει χωροχρονικές παραμέτρους, αφορά δηλαδή μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή με συγκεκριμένα ανθρωπογεωγραφικά χαρακτηριστικά και εξελίσσεται στο πέρασμα του χρόνου με βάση την πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Άρα, η μελέτη και κατανόησή της θα είναι ελλιπής αν επιχειρηθεί σε αφηρημένο γεωγραφικό πλαίσιο, παραβλέποντας τον τόπο στον οποίο εφαρμόζεται και τις γεωπολιτικές σχέσεις των δυο χωρών.

³⁴⁹ Βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 61

³⁵⁰ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 77, και Έφη Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 181-208

Η συγγραφή του κεφαλαίου για τη μειονοτική εκπαίδευση συνέπεσε χρονικά με την επίσκεψη στην Κομοτηνή του τούρκου Υπουργού Εξωτερικών και Τσαβούσογλου, εξαιτίας της οποίας ο τύπος και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης γέμισαν από δημοσιεύματα και αναρτήσεις γύρω από τις δηλώσεις του υπουργού αναφορικά με το χαρακτήρα της μειονότητας στη Θράκη. Θα σταθώ σε ένα άρθρο που έχει τίτλο «*Τσαβούσογλου: Εκτός από «τουρκική» μειονότητα ανακάλυψε και «τουρκικά» σχολεία στη Θράκη*». Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο δημοσίευμα, ο τούρκος υπουργός εξωτερικών επέλεξε να μεταφέρει το μήνυμα για το χαρακτήρα της μουσουλμανικής μειονότητας ορίζοντας ως «τουρκικά» τα μειονοτικά σχολεία της Κομοτηνής³⁵¹. Στο άρθρο επισημαίνεται επίσης ότι οι αναφορές αυτές του Τσαβούσογλου γύρω από τον χαρακτήρα της μειονότητας στην Θράκη προκάλεσαν την απάντηση του Ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών, με τον εκπρόσωπο Τύπου της ελληνικής κυβέρνησης να κάνει λόγο για συνεχείς προσπάθειες διαστρέβλωσης της πραγματικότητας από την Τουρκία την οποία και κάλεσε να σεβαστεί την Συνθήκη της Λωζάνης³⁵².

Το συγκεκριμένο άρθρο είναι ένα σαφές παράδειγμα ένταξης της εκπαίδευσης της μειονότητας στο πεδίο του πολιτικού, στο πεδίο δηλαδή των ιδεολογικών αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στις δυο χώρες γύρω από το πολύμαχο ζήτημα του χαρακτήρα της μειονότητας. Μέσα από το άρθρο μπορεί κάποιος να διαπιστώσει όχι μόνο τον εγκλωβισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο πολιτικό πλαίσιο των σχέσεων με τη γείτονα χώρα και την επακόλουθη σύνδεση του θεσμού της μειονοτικής εκπαίδευσης με την εξωτερική πολιτική των δυο χωρών, αλλά και τη σημασία της πολιτικής στην αναπαράσταση του αστικού χώρου της Κομοτηνής. Η χωρική αναπαράσταση που κατασκευάζει ο πολιτικός λόγος συνδέεται με την ταυτότητα του ομιλητή/τριας και ταυτόχρονα έχει τη δυναμική να διαμορφώσει την ταυτότητα της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, δηλαδή την ταυτότητα του τόπου. Με άλλα λόγια, η εργαλειακή χρήση της εκπαίδευσης για την (ανα)παραγωγή της εθνικιστικής ιδεολογίας διαμορφώνει τη χωρική αναπαράσταση και συνδέει την εκπαιδευτική πραγματικότητα με την ταυτότητα των εθνοπολιτισμικών ομάδων με έναν τρόπο που φαίνεται ότι ανατροφοδοτεί διαχρονικά και

³⁵¹ Δεν είναι η πρώτη φορά που η ονομασία των σχολείων βρέθηκε στον πυρήνα της διαμάχης για τον προσδιορισμό του θρησκευτικού ή εθνικού χαρακτήρα της μειονότητας. Το 1954, μετά από μια σύντομη περίοδο ελληνοτουρκικής συνεργασίας και μετά από τουρκικές πιέσεις, η ελληνική πλευρά αναγνωρίζει τον εθνικό προσδιορισμό της μειονότητας, μετονομάζοντας τα σχολεία της από «μουσουλμανικά» σε «τουρκικά». Η αναγνώριση αυτή δεν διήρκεσε παρά ένα μικρό διάστημα και φαίνεται ότι συνάντησε αντιδράσεις κυρίως στο τοπικό επίπεδο. Βλ. Ασκούνη, *ό.π.*, σελ. 33

³⁵² «Εκτός από Τουρκική μειονότητα, ανακάλυψε και τουρκικά σχολεία στη Θράκη», in.gr, 30.05.2021, <https://www.in.gr/2021/05/30/politics/tsavousoglou-ektos-apo-tourkiki-meionotita-anakalypse-kai-tourkika-sxoleia-sti-thraki/>, ημερομηνία ανάκτησης 30.05.2021

ανάλογα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις με νέα δεδομένα, τόσο σε πραγματιστικό όσο και σε φαντασιακό επίπεδο, την ταυτότητα της πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσω να παρουσιάσω τον τρόπο που γίνεται αντιληπτός ο θεσμός της μειονοτικής εκπαίδευσης από τον πληθυσμό της πόλης αναδεικνύοντας τις παραμέτρους που ορίζουν, σύμφωνα με τους πληροφορητές/τριες, την εκπαίδευση ως καθοριστικό παράγοντα για τη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της μειονότητας και τις επιπτώσεις που έχει η εκπαιδευτική πολιτική στην διαπολιτισμική επικοινωνία και τη διαμόρφωση του κοινωνικού χώρου της Κομοτηνής. Τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που θα παρουσιαστούν αποτελούν μέρος της ευρύτερης κουβέντας που αναπτύχθηκε με τους πληροφορητές/τριες γύρω από την πολυπολιτισμικότητα, χωρίς να τεθεί εξ αρχής από πλευράς μου το ζήτημα της εκπαίδευσης ως ερευνητικό ερώτημα. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, οι πληροφορητές/τριες εστίασαν σε θέματα που σχετίζονται με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο και βρίσκονται στην ατζέντα των πολιτικών συζητήσεων αναφορικά με την μειονοτική εκπαιδευτική πολιτική (π.χ. σχολικές εφορείες, δίγλωσσο πρόγραμμα, εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, προσχολική εκπαίδευση κ.τ.λ.). Αξίζει να σημειωθεί δηλαδή πως από μόνα τους τα άτομα ανέδειξαν την εκπαίδευση ως ένα ζήτημα που συνδέεται άμεσα με τη συνύπαρξη των εθνοπολιτισμικών ομάδων στον αστικό χώρο. Από τα λόγια των πληροφορητών/τριών προκύπτει επίσης ότι η έννοια της μειονοτικής εκπαίδευσης συνδέεται με όρους και διλήμματα ταυτότητας και πολιτικής μέσα από ένα εύρος ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων τα οποία διαπλέκονται με θέματα φύλου, φυλής, κοινωνικής τάξης και που το καθένα από αυτά αποτελεί από μόνο του ξεχωριστό πεδίο έρευνας. Προηγούμενες έρευνες από το πεδίο έχουν αναδείξει άλλωστε την πολυπλοκότητα του φαινομένου της μειονοτικής εκπαίδευσης, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι δεν είναι μόνο η αλλογλωσσία των μαθητών ή η διαφορετική τους ταυτότητα η αιτία των εκπαιδευτικών προβλημάτων. Είναι επίσης οι συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, η οικονομική στέρση, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονιών, η γεωγραφική και κοινωνική απομόνωση (βλ. περίπτωση οικισμού Ηφαίστου), οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στους κόλπους της ίδιας της μειονότητας και οι έμφυλες πολιτισμικές αναστολές μιας κλειστής παραδοσιακής κοινωνίας³⁵³.

³⁵³ Ασκούνη, «Εκπαιδευτικές και κοινωνικές αλλαγές στη μειονότητα της Θράκης...», ό.π., σελ.139

Η μειονοτική εκπαίδευση είναι, σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης (άρθρα 40 και 45), ο θεσμός που είχε στόχο να προστατεύσει τα δικαιώματα διατήρησης της μητρικής γλώσσας και της θρησκείας, τα οποία αναγνωρίζονται σε αυτήν την ομάδα Ελλήνων πολιτών και αντιμετωπίζονται από τα μέλη της μειονότητας ως αποφασιστικής σημασίας για την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα.³⁵⁴ Από την πολιτική δηλαδή οπτική, μειονοτική εκπαίδευση και ταυτότητα συνδέονται εξ ορισμού. Από την εκπαιδευτική οπτική, η επιχειρηματολογία για τη σύνδεση ταυτότητας και εκπαίδευσης βασίζεται στην αρχή ότι για να μάθει κανείς πρέπει να αισθάνεται ότι οι άλλοι αποδέχονται αυτό που είναι. Με άλλα λόγια, για να κινητοποιηθούν οι μηχανισμοί μάθησης το πρώτο πράγμα που χρειάζεται είναι η αποδοχή της ταυτότητας των μαθητών, τόσο της κοινωνικής όσο και της ατομικής. Για να επικοινωνήσουν τα παιδιά πρέπει να δημιουργηθεί στην τάξη ένας χώρος, ένα πλαίσιο αμοιβαίας αποδοχής και επιτρεπτικότητας για όλους και όλες. Στη διαδικασία αυτή ο εκπαιδευτικός δεν είναι εξωτερικός παρατηρητής- αξιολογητής αλλά συμμετοχος μιας ομάδας στην οποία καταθέτει και διαπραγματεύεται συνεχώς και τις δικές του ταυτότητες.³⁵⁵ Οι αλληλεπιδράσεις που επιχειρούνται στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας στα σχολεία της Κομοτηνής, ενεργοποιούν μια διαπραγμάτευση ταυτοτήτων η οποία εντάσσεται μέσα στο περίπλοκο πλέγμα των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζουν την ευρύτερη κοινωνία, αντανακλά ιστορικές και σύγχρονες πραγματικότητες και καταλήγει σε διάφορους βαθμούς, είτε να ενισχύει, είτε να αμφισβητεί τις καταναγκαστικές σχέσεις εξουσίας που επικρατούν στον αστικό χώρο.³⁵⁶ Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η ταυτότητα των μουσουλμάνων μαθητών και οι πολιτικές της συνδηλώσεις οδηγούν σε περιορισμένη πρόσβαση στο αγαθό της εκπαίδευσης, οξύνουν τις κοινωνικές ανισότητες και συντελούν στην κοινωνική περιθωριοποίηση των μουσουλμάνων πολιτών, αναπαράγοντας τη διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου.

³⁵⁴ Νέλλη Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της Μειονότητας στην Θράκη- Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 13

³⁵⁵ Θάλεια Δραγώνα, «Ταυτότητα και εκπαίδευση», *Κλειδιά και αντικείμενα*, ΥΠΕΠΘ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2007, διαθέσιμο στο http://reader.ekt.gr/bookReader/show/index.php?lib=EDULLL&item=942&bitstream=942_01#page/10/mode/2up

³⁵⁶ Σύμφωνα με τη Φραγκουδάκη, η εθνοτική ταυτότητα των μειονοτικών μαθητών φέρει το στίγμα του προαιώνιου εχθρού. Οποιαδήποτε παρέμβαση στο πεδίο καλείται να αλλάξει μια επί δεκαετίες εδραιωμένη κρατική πολιτική περιθωρίου της μειονότητας, πολιτική που σύμφωνα με την ίδια συνοψίζεται στην δήλωση που πολύ καλοπροαίρετα έκανε ένας από τους δασκάλους της ελληνικής σε μειονοτικό σχολείο, το Σεπτέμβριο του 1997 κατά τη διάρκεια των δράσεων του ΠΕΜ: «Καμιά φορά παρασυρόμαστε σαν δάσκαλοι, παιδιά είναι βλέπεις. Και καμιά φορά βγαίνω από το μάθημα και σκέφτομαι, πω, πω, τι έκανα, το παιδί που εγώ μόρφωσα θα γίνει αύριο ο νέος Σαδίκ». Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, «ΠΩΣ Η «ΠΡΟΣΘΕΣΗ» ΑΝΤΙΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ «ΑΦΑΙΡΕΣΗ»...», ό.π., σελ.116

Στη σκέψη αυτού του ερωτήματος, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι από την αρχή της υπαγωγής της μουσουλμανικής μειονότητας στο ελληνικό κράτος μέχρι πολύ πρόσφατα, η ελληνική πολιτεία αντιμετώπισε το μειονοτικό πληθυσμό, όχι ως μια ομάδα πολιτών αλλά ως «ξένο σώμα» και μέσον για την άσκηση πολιτικής στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Η μειονότητα ταυτίστηκε με την «τουρκική απειλή» και αντιμετωπίστηκε ως κίνδυνος για τα εθνικά συμφέροντα. Βασική παράμετρος αυτής της σύνδεσης υπήρξε η αναγνώριση της τουρκικής ως γλώσσας διδασκαλίας (μαζί με την ελληνική) στα μειονοτικά σχολεία και συνεπώς ως κοινής γλώσσας της μειονότητας. Δεν εκπλήσσει λοιπόν η διαπίστωση ότι για μια μεγάλη περίοδο η εκπαίδευση της μειονότητας αντιμετωπίστηκε λιγότερο ως κοινωνικό ζήτημα και περισσότερο ως πολιτικό διακύβευμα, λόγω ακριβώς του ρόλου της στις διεργασίες συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας και της σύνδεσης αυτής της ταυτότητας με την Τουρκία³⁵⁷. Η Ασκούνη υποστηρίζει ότι η πολιτική διαχωρισμού, που για δεκαετίες υιοθέτησαν οι ελληνικές αρχές, είχε ως αποτέλεσμα ο μειονοτικός πληθυσμός να μην ακολουθήσει την εξέλιξη της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας και να παραμείνει καθηλωμένος στα παραδοσιακά κοινωνικά και οικονομικά του χαρακτηριστικά. Σε αυτές τις συνθήκες η εκπαίδευση, αντί να καλλιεργήσει ως όφειλε, τα στοιχεία εκείνα που θα επέτρεπαν στα μέλη της μειονότητας την κοινωνική συμμετοχή τους ως πολίτες, ενίσχυσε με πολλούς τρόπους την κοινωνική τους απομόνωση³⁵⁸.

Εκπαίδευση, γλώσσα και θρησκεία

Η χρήση της τουρκικής, ως επίσημης γλώσσας της μειονοτικής εκπαίδευσης για το σύνολο του μειονοτικού πληθυσμού, ανεξαρτήτως εθνοπολιτισμικής καταγωγής, λειτουργεί ως βασικός παράγοντας στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης στο μαθητικό πληθυσμό και επιβάλλει τελικά την εκμάθηση της τουρκικής από όλους τους μειονοτικούς μαθητές. Σε όλα τα μειονοτικά σχολεία της Θράκης εφαρμόζεται ένα σύστημα δίγλωσσης εκπαίδευσης το οποίο χρησιμοποιεί σε ισότιμη σχεδόν βάση, όσον αφορά το χρόνο διδασκαλίας, τα ελληνικά και τα τουρκικά. Πρόκειται για ένα αμφίδρομο γλωσσικό πρόγραμμα στο πλαίσιο του οποίου οι δυο γλώσσες δε διδάσκονται μόνο ως γλωσσικά μαθήματα, αλλά χρησιμοποιούνται και για τη διδασκαλία θεωρητικών και θετικών επιστημών.³⁵⁹ Αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιείται η διδασκαλία στα μειονοτικά σχολεία είναι η περιορισμένη ελληνομάθεια των μαθητών, γεγονός που

³⁵⁷ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της Μειονότητας στην Θράκη...*, σελ. 32, 41, 62

³⁵⁸ Ασκούνη, *Εκπαιδευτικές και κοινωνικές αλλαγές στη μειονότητα της Θράκης...*, ό.π., σελ.116

³⁵⁹ βλ. Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 77

επηρεάζει την διαπολιτισμική επικοινωνία, διατηρεί τις ήδη αποδυναμωμένες συμβιωτικές σχέσεις μεταξύ των δυο κυρίαρχων πληθυσμιακών στοιχείων της πόλης και οργανώνει το διαχωρισμό του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου της.

«Τα παιδιά που πηγαίνουν στα μειονοτικά σχολεία, ξεκινάμε από το ότι πρέπει να ξέρουν και τις δυο γλώσσες. Μιλάνε την τουρκική φυσικά, γιατί τη μιλάνε οι περισσότεροι και στο σπίτι τους, αλλά τα ελληνικά δεν τα μιλάνε τόσο καλά. Το μεγάλο πρόβλημα είναι ότι όταν τελικά τελειώσουν, ούτε καλά τούρκικα ξέρουν, ούτε καλά ελληνικά και όταν πηγαίνουν στο πανεπιστήμιο δυσκολεύονται πολύ. Και στην Τουρκία όταν πηγαίνουν στο πανεπιστήμιο δυσκολεύονται (...).»

Χ. άντρας, 45 χρονών μειονοτικός, Πρώην πρόεδρος συλλόγου «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής, Οκτώβριος 2016

Δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων που επικαλούνται τους περιορισμούς που θέτει η εκπαίδευση για τη σύσφιξη των διαπροσωπικών σχέσεων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο ανάμεσα σε πλειονότητα και μειονότητα. Η δυσκολία ανάπτυξης επικοινωνίας τόσο σε επίπεδο καθημερινής ζωής, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, η αναπαραγωγή της περιθωριοποίησης των επιμέρους γλωσσικών μειονοτικών ομάδων λόγω αδυναμίας να ανταποκριθούν με επιτυχία στο σχολικό πρόγραμμα, τα μεγάλα ποσοστά σχολικής διαρροής, είναι κάποια από τα εκπαιδευτικά προβλήματα της μειονοτικής εκπαίδευσης που κατευθύνουν με συγκεκριμένο τρόπο την ανάπτυξη του αστικού χώρου και τις αντιλήψεις γι' αυτόν. Μια προσέγγιση διαπολιτισμικής επικοινωνίας θα πρέπει να αποδομήσει το «αυτονόητο» και να εφεύρει εναλλακτικούς τρόπους και πρακτικές σχεδιασμού του κοινωνικοπολιτισμικού χώρου της πόλης. Στο σημείο αυτό βρίσκω χρήσιμο να αναφέρω την πρόταση που διατυπώθηκε από μέλος της μειονότητας στο πλαίσιο της αποτίμησης των δράσεων του προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων» (βλ. παρακάτω Πίνακα 4) και αφορά στην δημιουργία στην Κομοτηνή ενός πειραματικού διαπολιτισμικού σχολείου στο οποίο να φοιτούν άνετα και με ισότητα παιδιά από όλες τις ομάδες της κοινωνίας.³⁶⁰ Μπορεί να πρόκειται για μια προσωπική άποψη και όχι για συλλογική επίσημη στάση, διαφαίνεται όμως μια τάση που αρχίζει και αναπτύσσεται στον αστικό χώρο της Κομοτηνής για την προσπάθεια δημιουργίας κοινών τόπων συνάντησης των εθνοπολιτισμικών ομάδων που την κατοικούν, με μια εκπαίδευση που να χαρακτηρίζεται από σύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας ως

³⁶⁰ Μουσταφά Μουσταφά, «Το αποτύπωμα του ΠΕΜ στη μειονότητα. Η υπέρβαση των διαχωρισμών», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος-Απρίλιος 2020), σελ 120

απάντηση στις αναχρονιστικές δομές που επιβάλλουν η συνθήκη και τα μορφωτικά πρωτόκολλα .

«Να το δούμε και σε επίπεδο εκπαιδευτικό, που είναι το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα της μειονότητας (...) μπαίνουμε σε μια διαδικασία στο ξαναλέω, να εθελουφλούμε στο κομμάτι που λέγεται τουρκική προπαγάνδα ή να μη το αγγίζουμε και να το πετάμε κάτω από το χαλί, ένα πράγμα σα να μη το βλέπουμε δηλαδή, κάπως έτσι. (...) η εκπαίδευση εδώ θα έπρεπε να κινηθεί ξεπερνώντας τη Συνθήκη τη Λωζάνης η οποία έχει ξεπεραστεί. Μια Συνθήκη της Λωζάνης η οποία σε επίπεδο μειονοτικό έχει ξεπεραστεί από τα κεκτημένα. Ποια Συνθήκη της Λωζάνης; Είναι ένα νομικό κείμενο το οποίο έχει γραφτεί κάποια χρόνια πριν. Στον τομέα που ρυθμίζει σύνορα θα έπρεπε να είναι σεβαστή ως ευαγγέλιο, στον τομέα όμως που ρυθμίζει ανθρώπινα δικαιώματα, αυτά τα πράγματα εξελίσσονται, σήμερα μιλάμε για ευρωπαϊκό κεκτημένο (...) »

Μ. 48 χρονών, νομικός,

μέλος ΔΣ πολιτιστικού συλλόγου πλειονότητας,

Νοέμβριος 2016

Η ιδιαιτερότητα του μειονοτικού εκπαιδευτικού προγράμματος αφορά εκτός από τη γλώσσα διδασκαλίας και τη θρησκευτική παιδεία. Η διδασκαλία του Κορανίου στα δημοτικά σχολεία ανταποκρίνεται στη θρησκευτική ιδιαιτερότητα της μειονότητας και συμβάλει στην καλλιέργεια της θρησκευτικής της ταυτότητας³⁶¹. Το 2013 υπεγράφη μια υπουργική απόφαση σύμφωνα με την οποία οι μαθητές μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας οι οποίοι έχουν επιλέξει να φοιτούν σε δημόσια σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Θράκης και έχουν απαλλαγεί από το μάθημα των Θρησκευτικών, έχουν την δυνατότητα, εφόσον το επιθυμούν, να διδαχθούν το Κοράνιο στο δημόσιο σχολείο στο οποίο φοιτούν. Η διδασκαλία του Κορανίου θα γίνεται εντός του ωραρίου διδασκαλίας χωρίς να εντάσσεται στο Ωρολόγιο Πρόγραμμα Σπουδών, και θα διδάσκεται από προσληφθέντες ιεροδιδασκάλους. Όπως αναφέρει το Υπουργείο Παιδείας σε σχετική του ανακοίνωση, η δυνατότητα αυτή παρέχεται για λόγους ισονομίας και ισοπολιτείας προς τους μαθητές-μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης και αποσκοπεί όχι μόνο στη δυνατότητα διδασκαλίας του Κορανίου στον δημόσιο χώρο της γενικής εκπαίδευσης αλλά και στον σεβασμό της θρησκευτικής πίστης όλων των πολιτών. Για τον λόγο αυτό, στις παιδαγωγικές οδηγίες που δίδονται στους ιεροδιδασκάλους του Κορανίου στα δημόσια σχολεία της Θράκης υπάρχει, μεταξύ άλλων, και η οδηγία να

³⁶¹ Καφετζή, *Ο μουσουλμανικός μειονότητας της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις...*, ό.π., σελ. 91

διαπραγματεύονται και απλά στοιχεία θρησκευολογίας στο πλαίσιο της καλλιέργειας πνεύματος αρμονικής συνύπαρξης, ανεκτικότητας, σεβασμού στη διαφορετικότητα, αλληλεγγύης και ανθρωπισμού³⁶²

Κοινωνικό και μορφωτικό προφίλ της μειονότητας

Η μελέτη των ζητημάτων που σχετίζονται με την εκπαίδευση μπορεί να προσφέρει σημαντικά στοιχεία για το κοινωνικό και μορφωτικό προφίλ της μειονότητας. Το βασικό χαρακτηριστικό της μειονοτικής εκπαίδευσης, διαπιστωμένο εμπειρικά και τεκμηριωμένο πλέον από διαφορετικές επιστημονικές σκοπιές, είναι η χαμηλή παιδαγωγική αποτελεσματικότητα των σχολείων αυτών τόσο ως προς την ελληνομάθεια των μαθητών³⁶³, όσο και ως προς τα συνολικά γλωσσικά και γνωστικά κενά που χαρακτηρίζουν τους και τις αποφοίτους του.³⁶⁴ Σε κοινωνικό επίπεδο, το εξαιρετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των παιδιών της μειονότητας, αντανακλάται στη μεγάλη απόκλιση των μορφωτικών δεικτών της Θράκης³⁶⁵ σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο, στοιχείο ενδεικτικό για τις συνθήκες μακρόχρονης απομόνωσης και κοινωνικής περιθωριοποίησης που βιώνει η μειονότητα, με την εκπαίδευση να μην είχε μέχρι πρόσφατα θέση στη ζωή του μεγαλύτερου μέρους του μειονοτικού πληθυσμού. Εκτός από τη διαφορετική της εθνοπολιτισμική ταυτότητα, βασικό χαρακτηριστικό της μειονότητας είναι ότι ο πληθυσμός της ανήκει σε συντριπτικό ποσοστό σε λαϊκά στρώματα, δηλαδή στα στρώματα εκείνα που αντιμετωπίζουν τα μεγαλύτερα κοινωνικά εμπόδια στην εκπαίδευση και πλήττονται κατά κύριο λόγο από την κοινωνική ανισότητα. Τα ταξικά εμπόδια είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την εκπαιδευτική διαδικασία

³⁶² Βλ. «Δημοτικό», επίσημη ιστοσελίδα Υπουργείου Παιδείας, <https://www.minedu.gov.gr/dimotiko-2/didaktea-yli-dimot/18393-29-02-16-proairetiki-i-didaskalia-tou-koraniou-gia-tous-mousoulmanous-mathites-tis-thrakis-2>, ημερομηνία ανάκτησης 16.02.2022 και «Διδασκαλία του Κορανίου σε μαθητές, μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, που φοιτούν σε δημόσια σχολεία της Θράκης», edu.klimaka.gr,

<https://edu.klimaka.gr/sxoleia/meionotika/2215-didaskalia-koraniou-se-mousoulmanous>, ημερομηνία ανάκτησης 16.02.2022

³⁶³ Λόγω των ειδικών περιβαλλοντικών και κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της ζωής τους, οι μουσουλμάνοι μαθητές δεν επικοινωνούν με παιδιά της ευρύτερης κοινότητας εντός ή εκτός του σχολικού περιβάλλοντος και έτσι δεν εκτίθενται σχεδόν καθόλου στην ελληνική γλώσσα. Η μειονοτική εκπαίδευση θεμελιώθηκε στην κατά τεκμήριο χρήση της τουρκικής γλώσσας ως γλώσσας της μειονότητας από το σύνολο των μουσουλμάνων, παρά το γεγονός ότι δεν αποτελεί τη μητρική γλώσσα και των τριών εθνοτικών ομάδων της μειονότητας. Έτσι, αν και θρησκευτική, η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης αναγνωρίστηκε σιωπηρά και ως γλωσσική. Αναστασία Ματανά, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης: Η περίπτωση της πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116 Α, (2005) βλ. και κεφ. για γλώσσα παρούσας διατριβής

³⁶⁴ Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη, Θάλεια Δραγώνα, Άννα Φραγκουδάκη, «Είκοσι δύο χρόνια ΠΕΜ», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (2020), σελ.107-110.

³⁶⁵ E. Zambeta, 24.5.2019. *Technologies of governance and education welfare: monitoring education transitions in Greece.*, διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1080/03050068.2019.1619331>, ημερομηνία ανάκτησης, 18.01.2021, σελ. 378

και η χαμηλή κοινωνική και μορφωτική καταγωγή θεωρείται διεθνώς από μόνη της εμπόδιο στη μάθηση και παράγει χαμηλή εκπαιδευτική ποιότητα.³⁶⁶ Η περιθωριακή θέση που κατέχει η εκπαίδευση στη ζωή του μειονοτικού πληθυσμού, εικονογραφείται στην εγκατάλειψη του σχολείου με το τέλος της πρωτοβάθμιας βαθμίδας³⁶⁷ (βλ. περίπτωση Πομάκων και Τσιγγάνων).

Αν στη συζήτηση για την εκπαίδευση, προσθέσουμε ένα ακόμη στοιχείο, ότι δηλαδή το ποσοστό αναλφαβητισμού που είναι ιδιαίτερα υψηλό μεταξύ των μελών της μειονότητας είναι ακόμα μεγαλύτερο μεταξύ των γυναικών³⁶⁸ ανεξάρτητα σε ποια εθνοπολιτισμική ομάδα ανήκουν, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το ζήτημα της εκπαίδευσης μέσα στην πολυπλοκότητα του παρουσιάζει ξεκάθαρα προσδιορισμό φύλου. Αν και αυτό σταδιακά αρχίζει να αλλάζει³⁶⁹ και η άμβλυση των αναστολών σχετικά με τη σχολική φοίτηση των κοριτσιών έχει πλέον εδραιωθεί³⁷⁰, η πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης μοιάζει ακόμα περισσότερο «αγορίστικη» υπόθεση, αφού συνδέεται με τη μισθωτή εργασία, ενώ η φοίτηση των κοριτσιών εμφανίζεται απαραίτητη κυρίως για το δημοτικό. Η στάση αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό έκφραση των εσωτερικών ιεραρχήσεων του μειονοτικού πληθυσμού ως προς τις έμφυλες και ταξικές παραμέτρους του³⁷¹.

« (...) Τα πιο πολλά κορίτσια της μειονότητας δεν πήγαιναν σχολείο. Δεν πήγαιναν σχολείο δηλαδή μετά το δημοτικό. Γιατί μέχρι το δημοτικό έχουν πάει όλες. Στην ηλικία μας τώρα έχουν αρχίσει κάπως και φτιάχνουν τα πράγματα, πιο μπροστά όμως όχι. Με εξαίρεση κάποιες δασκάλες που είναι απόφοιτες από κάποιες σχολές της Τουρκίας (...) οι γυναίκες που μένουν στην Κομοτηνή μπορεί από την παιδική τους ηλικία να μιλάνε κάποια ελληνικά,

³⁶⁶ Βλ. Φραγκουδάκη, «ΠΩΣ Η «ΠΡΟΣΘΕΣΗ» ΑΝΤΙΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ «ΑΦΑΙΡΕΣΗ...», ό.π., σελ. 116

³⁶⁷ Το 2000 η διαρροή των παιδιών της μειονότητας από την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση ήταν 65% τη στιγμή που πανελλαδικά το αντίστοιχο ποσοστό δε ξεπερνούσε το 7%. Το 2010 η διαρροή μειώθηκε από 65% σε 28%. Αυτή η ταχύτατη μείωση είναι από μόνης της ένα κοινωνικό γεγονός, γιατί δείχνει μια πολύ ισχυρή δυναμική αλλαγών στην κοινωνία της μειονότητας. Το ποσοστό της διαρροής, παρά τη μεγάλη μείωση, εξακολουθεί να είναι πολλαπλάσιο του εθνικού μέσου όρου, όμως αυτό δεν αναιρεί τη μεγάλη πρόοδο που έχει συντελεστεί. Βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της Μειονότητας στην Θράκη...*, σελ. 139

³⁶⁸ Σελλά- Μάζη, «Η τουρκόφωνη δίγλωσση μειονότητα της Θράκης», ό.π., σελ. 85-95

³⁶⁹ Το 1997 το ποσοστό των κοριτσιών της μειονότητας ήταν 28% στο γυμνάσιο και 36% στο λύκειο. Σήμερα είναι 45% στο γυμνάσιο και 48% στο λύκειο. Τα τέλη της δεκαετίας του 1990 το πρόβλημα της σχολικής διαρροής ήταν δραματικό για τα κορίτσια, αφού το 78% εγκατέλειπε το σχολείο χωρίς απολυτήριο γυμνασίου, γεγονός που συνδέεται και με την κατά βάση αγροτική προέλευση του μειονοτικού πληθυσμού ή/και τη χαμηλή θέση του στην κοινωνική ιεραρχία. βλ. Ασκούνη, «Εκπαιδευτικές και κοινωνικές αλλαγές στη μειονότητα της Θράκης...», ό.π., σελ.139

³⁷⁰ Στο ίδιο, σελ.139

³⁷¹ Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας...», ό.π., σελ. 184-185

αλλά όταν οι περισσότερες μετά μένουν στο σπίτι και δεν έχουν άλλη επαφή, είναι δύσκολο να τα θυμούνται (...)»

E., 40 χρονών γυναίκα, τουρκογενής μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων νομιμοποιούνται σε επίπεδο καθημερινής ζωής από τους κοινωνικούς θεσμούς. Στην περίπτωση της Θράκης, η περιορισμένη πρόσβαση των μειονοτικών γυναικών στην εκπαίδευση λόγω «φυσικών» περιορισμών που δημιουργεί η κοινωνικοπολιτισμική τους κουλτούρα και παράδοση, μαρτυρά ότι η σφαίρα των γυναικείων δραστηριοτήτων είναι περιορισμένη και υποτάσσεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύστημα που οι άντρες της μειονοτικής κοινωνίας έχουν τον έλεγχο και κατέχουν προνομιακή θέση. Το γεγονός ότι είναι πολλές οι μουσουλμάνες γυναίκες που δε συνεχίζουν τη φοίτησή τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με αποτέλεσμα να μη μιλούν και την ελληνική γλώσσα, δημιουργεί κενό στην επικοινωνία με τη δημόσια ζωή της πόλης και μεγάλες αποστάσεις από τα συλλογικά προβλήματα. Γι' αυτές τις γυναίκες η κοινωνία ως ολότητα στις δομικές και πολιτισμικές της διαστάσεις είναι ένα "κλειστό βιβλίο"³⁷². Σε αυτό το σύστημα, οι γυναίκες μιας ανώτερης κοινωνικοοικονομικής θέσης που έχουν συχνά ανώτερες ή πανεπιστημιακές σπουδές, μπορούν να ενταχθούν και να κατακτήσουν υψηλότερες θέσεις, γεγονός που με τη σειρά του σημαίνει ότι οι έμφυλοι ρόλοι εμπριέχουν εσωτερικές ανισότητες και ταξικές σχέσεις ή αντίστροφα ότι οι ταξικές ανισότητες εκφράζονται με έμφυλους όρους. Η Κανακίδου στην έρευνα που πραγματοποίησε το 1996 για τις γυναίκες της Δυτικής Θράκης υποστηρίζει πως οι περισσότερες μουσουλμάνες παρά τη μόρφωσή τους απέχουν από την αγορά εργασίας και ακόμα και στις περιπτώσεις που ασκούν κάποιο επάγγελμα εξακολουθούν να είναι εγκλωβισμένες στο παραδοσιακό πρότυπο της συζύγου. Παρότι δηλαδή η μόρφωση μπορεί να δημιουργήσει και να αναπαράγει ταξικές ανισότητες, τελικά το κυρίαρχο μοντέλο της μουσουλμανικής κοινωνίας εκπροσωπείται από «γυναίκες-συζύγους», συγκροτώντας μια ενιαία αναλυτική κατηγορία στη βάση των έμφυλων όρων³⁷³.

« (...) Οι γυναίκες δουλεύουν κυρίως στα χωράφια. Υπάρχει μια γενιά τώρα που έχει εξελιχθεί και δουλεύει, υπάρχουν μηχανικοί, γιατροί, καθηγήτριες, δασκάλες, γυναίκες που έχουν μαγαζιά, αλλά υπάρχει και ένα μεγάλο ποσοστό που δε δουλεύει, είναι εξαρτημένες

³⁷² Ελένη Κανακίδου, *Η προσωπικότητα της μουσουλμάνας γυναίκας και η συμβολή της στις παραδοσιακές δομές αγωγής και εκπαίδευσης των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Δ.Π.Θ., 1996, μέρος τρίτο, κεφάλαιο 1

³⁷³ Για περισσότερα αναφορικά με την διαφορά ανάμεσα στις έμφυλες και ταξικές σχέσεις βλ. Τζόουν Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές Επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών» στο Έφη Αβδελά, Αγγελική Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκα και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ 136-137

από την άνδρα ή από την πεθερά επειδή πολλές φορές μένει στο ίδιο σπίτι, γιατί στα χωριά ακόμη υπάρχει αυτό και ειδικά τώρα με την οικονομική κρίση που ξαναγυρίζουν στα χωριά τους (...))»

Ε., 40 χρονών γυναίκα, τουρκογενής μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Σε ένα πλαίσιο όπως αυτό γίνεται αντιληπτό ότι για να κατανοήσουμε το ζήτημα της μειονοτικής εκπαίδευσης και τη σχέση του με τον αστικό χώρο, πρέπει αφενός να γνωρίσουμε τη δομή και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που διέπει τα μειονοτικά σχολεία και αφετέρου να λάβουμε υπόψη τις σχέσεις εξουσίας που καθορίζουν την ιεραρχημένη κοινωνική θέση της μειονότητας στους κόλπους της ελληνικής πλειονοτικής κοινωνίας καθώς και αυτές που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της, ανάμεσα δηλαδή στις επιμέρους εθνοπολιτισμικές ομάδες (τουρκογενείς, πομάκοι, τσιγγάνοι). Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί το σημερινό θεσμικό πλαίσιο και η δομή της μειονοτικής εκπαίδευσης όπως αναπτύχθηκε διαχρονικά (βλ. Πίνακα 2) και ο ιδιαίτερος τρόπος σύνδεσής της με τους τουρκογενείς, τους πομάκους, και τους τσιγγάνους, όπως αυτός προέκυψε από το πεδίο. Το πρώτο κομμάτι παρουσιάζεται ενιαίο, αφού από θεσμικής άποψης η μειονοτική εκπαίδευση αφορά και στις τρεις εθνοπολιτισμικές κατηγορίες, ενώ επιλέγω να παρουσιάσω σε διακριτά υποκεφάλαια ανά εθνοπολιτισμική ομάδα, τις αφηγήσεις που συνδέονται με την εκπαίδευση, ταξινομημένες δηλαδή με βάση την εθνοπολιτισμική ταυτότητα του πληροφορητή/τριας όπως αυτή ορίζεται είτε από προσωπική τους δήλωση, είτε με βάση τη γειτονιά όπου κατοικούν, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο να αναδείξω τα ιδιαίτερα θέματα που κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα αναγνωρίζει ως σημαντικά σε σχέση με την εκπαιδευτική διαδικασία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Θεσμικό πλαίσιο και δομή της μειονοτικής εκπαίδευσης. Μια σύντομη εικόνα από το παρελθόν.

Η σημερινή δομή της μειονοτικής εκπαίδευσης αποτελεί εξελιγμένη μορφή του εκπαιδευτικού συστήματος που εφαρμοζόταν στη Δυτική Θράκη κατά την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα το 1920. Το 1920 λειτούργησαν στη Δυτική Θράκη 86 πρωτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα (μεντρεσέδες), στα οποία φοιτούσαν μουσουλμανόπαιδες και ήταν ιδιωτικά (τον ιδιωτικό χαρακτήρα της η μειονοτική εκπαίδευση διατηρεί μέχρι και σήμερα και προβλέπεται η καταβολή διδάκτρων για τα μειονοτικά σχολεία). Από την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, τη βάση για την οργάνωση της εκπαίδευσης της μειονότητας αποτελεί η Συνθήκη της Λωζάνης του 1923 που προβλέπει, με τα άρθρα 40 και 41, τη δυνατότητα ύπαρξης ιδιωτικής και δημόσιας μειονοτικής εκπαίδευσης και εκφράζει την υποχρέωση του κράτους να τη χρηματοδοτεί και να την παρέχει. Αξίζει να αναφερθεί ότι η βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε η δομή της εκπαίδευσης³⁷⁴ των μουσουλμάνων της μειονότητας είναι η λογική

³⁷⁴ Οι Μπαλτσιώτης και Τσιτσελίκης αναφέρουν ότι ως ιστορικά δεδομένα που προσδιορίζουν την εκπαίδευση της μειονότητας μπορούν να θεωρηθούν τα εξής: α. ο αρχικά θρησκευτικός

λειτουργίας του προεθνικού οθωμανικού θεσμού των millet σύμφωνα με τον οποίο κάθε (εθνο)θρησκευτική κοινότητα ελέγχει τα εκπαιδευτικά της θέματα³⁷⁵.

Μειονοτικά σχολεία σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης λειτούργησαν στη Θράκη από τη δεκαετία του 1930. Τότε γίνονται και οι πρώτες προσπάθειες θέσπισης ενός νομικού πλαισίου που να τα διέπει. Η εκπαίδευση των μουσουλμάνων τέθηκε από την αρχή κάτω από τον έλεγχο της θρησκευτικής κοινότητας. Η διδασκαλία του Κορανίου υπήρξε η βάση για την εκπαίδευση από την ίδρυση των πρώτων σχολείων της μειονότητας και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους ήταν το μοναδικό αντικείμενο διδασκαλίας. Οι μαθητές/τριες διδάσκονταν κυρίως τις αρχές της ισλαμικής θρησκείας μέσα από το Κοράνιο από θρησκευτικούς λειτουργούς. Η διδασκαλία της αραβικής γλώσσας με στόχο την ανάγνωση του ιερού βιβλίου ήταν βασική. Την ίδια περίοδο φαίνεται πως τα ελληνικά δε διδάσκονταν στα μειονοτικά σχολεία και ο νομοθέτης αναγκάζεται το 1936 να επαναλάβει στο άρθρο 2 παρ.7 του Αναγκαστικού Νόμου 132 της 7/25.9.1936 «την υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία»³⁷⁶.

Στις 20 Απριλίου του 1951 υπογράφεται Μορφωτική Συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, στα πλαίσια της σύστασης της επιτροπής των Υπουργών Εξωτερικών του συμβουλίου της Ευρώπης και με το νομοθετικό διάταγμα 2203-15/08/1952 ιδρύεται στην Κομοτηνή το πρώτο σχολείο Δευτεροβάθμιας Μειονοτικής Εκπαίδευσης, το εξατάξιο, με καθεστώς ιδιωτικού Γυμνασίου, Τζελάλ Μπαγιάρ, από το όνομα του τότε πρωθυπουργού της Τουρκίας που παρίστατο στα εγκαίνια στις 3/12/1952 μαζί με τον τότε βασιλιά Πάυλο. Η πρώτη τάξη του άρχισε τη λειτουργία της το έτος 1953-54 με μουσουλμάνους μαθητές. Το Διάταγμα όριζε επίσης τα σχετικά με τη λειτουργία του σχολείου. Με Υπουργική Απόφαση στις 8/9/1953 ορίζεται ότι στην ελληνική θα διδάσκονται τα Ελληνικά, η Γεωγραφία, η Ιστορία και η Αγωγή του Πολίτη και όλα τα υπόλοιπα μαθήματα του αναλυτικού στην τουρκική γλώσσα. Στο ίδιο διάστημα υπογράφηκε μια περαιτέρω διμερής συμφωνία που αφορούσε την ανταλλαγή διδακτικού προσωπικού ανάμεσα στις δυο χώρες, μέσω της οποίας Τούρκοι εκπαιδευτικοί (επονομαζόμενοι «μετακλητοί») δίδασκαν στα μειονοτικά σχολεία. Στη συνέχεια, ρυθμίστηκε το ζήτημα της χρηματοδότησης των μειονοτικών σχολείων, το οποίο συνδέεται με τον ιδιωτικό χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης, καθώς και το ζήτημα του διδακτικού προσωπικού, έτσι ώστε διορίστηκαν και πλειονοτικοί εκπαιδευτικοί με το καθεστώς δημοσίων υπαλλήλων του ελληνικού κράτους. Περισσότερα για τις διμερής συμφωνίες και τα μορφωτικά πρωτόκολλα που υπεγράφησαν ανάμεσα στις δυο χώρες περιγράφονται παραπάνω στο πλαίσιο της παρουσίασης της μειονοτικής πολιτικής που ακολούθησε η Ελλάδα απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (βλ. κεφ. 3.2), καθώς η εκπαιδευτική πολιτική για τη μειονότητα πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα από το περίπλοκο πλέγμα των σχέσεων και των εξελίξεων των ελληνοτουρκικών σχέσεων, των οποίων αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα.

προσανατολισμός της μειονότητας ως αποτέλεσμα της σχέσης των οθωμανικών millet με τη βαλκανική εθνοποιητική διαδικασία, ο οποίος αντανακλάστηκε και στη διαμάχη παλαιομουσουλμάνων και κεμαλικών, β. η μεταγενέστερη, σε σχέση με το ελληνικό κράτος – έθνος, συγκρότηση του αντίστοιχου τουρκικού, γ. η κατά βάση αγροτική συγκρότηση των τοπικών μουσουλμανικών κοινωνιών, που δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη κοινωνική κινητικότητα και δεν διεκδικούν την ανάπτυξη εκπαιδευτικού συστήματος, δ. η σχέση των ελίτ της μειονότητας με την Τουρκία καθώς και η συνεχής μετανάστευση προς τα εκεί αυτών, αλλά και άλλων, κυρίως αστικοποιημένων στρωμάτων της μειονότητας, ε. οι ελληνοτουρκικές σχέσεις από την προσάρτηση της Θράκης και ύστερα, στ. η ανάπτυξη σχολικών δικτύων στην ελληνική επικράτεια από το 1950 και μετά η οποία επηρεάζει τις πτυχές της μειονοτικής εκπαίδευσης, και ζ. η πολιτική της διακριτικής μεταχείρισης που έχει υποστεί η μειονότητα μέχρι τις αρχές του 1990, βλ. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης. Συλλογή νομοθεσίας - Σχόλια*, Σάκκουλας, Αθήνα 2001, σελ 335

³⁷⁵ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας*, ό.π., σελ 74-75

³⁷⁶ Μπαλτσιώτης, Τσιτσελίκης, *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης ...*, ό.π., σελ 335

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ο όρος «μειονοτική εκπαίδευση» αναφέρεται σε ένα σύνολο σχολείων που λειτουργούν στην περιοχή της Θράκης, έχουν ειδικό καθεστώς και απευθύνονται αποκλειστικά στα παιδιά της μειονότητας^{377,378}. Τα μειονοτικά σχολεία αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση στο πλαίσιο της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας τόσο ως προς το θεσμικό χαρακτήρα τους, όσο και ως προς τη δομή του αναλυτικού προγράμματος και τους εκπαιδευτικούς. Από νομική άποψη η μειονοτική εκπαίδευση διέπεται αφενός από διεθνείς κανόνες (που είτε δεσμεύουν διμερώς τα δυο κράτη, είτε έχουν ευρύτερη ισχύ, όπως οι διεθνείς συμβάσεις προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου) και αφετέρου από ένα περίπλοκο σύνολο εσωτερικών κανόνων (νόμους, διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις του υπουργείου Παιδείας), έναν δηλαδή πραγματικά «νομικό λαβύρινθο³⁷⁹», που επί της ουσίας καθορίζει το νομικό της καθεστώς.³⁸⁰ Από διοικητική τώρα άποψη, παρόλο που προβλέπεται ο δημόσιος χαρακτήρας της εκπαίδευσης για πολλές πλευρές της (ίδρυση, διαχείριση, λειτουργία των σχολείων), ισχύουν και διατάξεις που διέπουν την ιδιωτική εκπαίδευση. Στα μειονοτικά σχολεία προβλέπεται η καταβολή συμβολικών διδάκτρων, αλλά το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων λειτουργίας τους αναλαμβάνεται από το ελληνικό κράτος³⁸¹ και η ισχύς των περισσότερων ρυθμίσεων που αφορούν στην ιδιωτική παιδεία φαίνεται πως είναι μάλλον τυπική παρά ουσιαστική³⁸².

³⁷⁷ Απευθύνεται δηλαδή τους εγγεγραμμένους στα δημοτολόγια κατοίκους της Θράκης, Έλληνες πολίτες, μουσουλμάνους/ες κατά το θρήσκευμα, απογόνους των μη ανταλλαγμένων πληθυσμών (Ελλάδας-Τουρκίας) με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης.

³⁷⁸ Με βάση τη συνθήκη της Λωζάνης, η δέσμευση του ελληνικού κράτους για παροχή μειονοτικής εκπαίδευσης αφορά ρητά μόνο το δημοτικό σχολείο, επειδή αυτό αποτελούσε την υποχρεωτική εκπαίδευση της εποχής. Παρόλα αυτά το μειονοτικό καθεστώς επεκτάθηκε μερικώς και στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την ίδρυση δυο μειονοτικών γυμνασίων, του «Γζελάλ Μπαγιάρ» στην Κομοτηνή το 1952 και του Μειονοτικού Γυμνασίου Ξάνθης το 1965. Είναι σαφές ότι τα δυο αυτά σχολεία δεν αρκούν να καλύψουν τις ανάγκες της μειονότητας για δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 69

³⁷⁹ Συγκεκριμένα, τα θέματα της εκπαίδευσης της μουσουλμανικής μειονότητας ρυθμίζονται σήμερα από α) τις οικείες διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάνης (άρθρα 40, 41, 45), β) από το Ελληνοτουρκικό Μορφωτικό Πρωτόκολλο του 1968, γ) από τους Νόμους 694 και 695/1977 και από τα κατ' εξουσιοδότηση αυτών εκδοθέντα Προεδρικά Διατάγματα και τις Υπουργικές Αποφάσεις που ακολουθούν τα επόμενα χρόνια. Βλ. Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 93

³⁸⁰ Βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη ...* ό.π., σελ 63-64

³⁸¹ Το άρθρο 14 της Υπουργικής Απόφασης 55369/78 προβλέπει την καταβολή διδάκτρων από τους/τις μαθητριες των μειονοτικών σχολείων σε ετήσια βάση. Τα δίδακτρα καθορίζονται από τον ιδρυτή του σχολείου με την έγκριση του νομάρχη, το ύψος τους προσδιορίζεται από τη οικονομική κατάσταση του γονέα, ενώ στην πράξη εισπράττονται απευθείας από κοινοτικούς ή άλλους πόρους και από κρατικές επιχορηγήσεις. βλ. Λ. Μπαλτσιώτης και Κ. Τσιτσελίκης (2001), *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης. Συλλογή Νομοθεσίας – Σχόλια*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, σελ 51-54 και Κ. Τσιτσελίκης (2003), *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης*, Κλειδιά και Αντικλειδιά, ΥΠΕΠΘ & Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ 19

³⁸² Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 64

«Στην πραγματικότητα, δημόσιο είναι το σχολείο, απλά ανήκει στη μειονότητα. Δηλαδή με τον καιρό όταν άρχισαν να δίνονται χρήματα από το κράτος για τη διαχείριση των σχολείων ας πούμε, ο δήμος κάθε χρόνο μέσω του υπουργείου παιδείας δίνει χρήματα όπως δίνει στα δημόσια σχολεία, δίνει και στα μειονοτικά κονδύλια για να πάρουν πετρέλαιο, για να καθαρίσουν και τα μεταφέρουμε αυτά στο ταμείο των σχολείων για το κάθε σχολείο χωριστά. Παλιά όμως δε γινόταν αυτό».

Ε., 40 χρονών γυναίκα, τουρκογενής μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Τα περισσότερα κτήρια στα οποία στεγάζονται τα Μειονοτικά Σχολεία ανήκουν στη μουσουλμανική κοινότητα, όπου 60% χαρακτηρίζονται ως βακουφική περιουσία και 20% είναι κτισμένα στον αυλόγυρο κάποιου τεμένους ή συστεγάζονται με αυτό, γεγονός που επιβεβαιώνει και το θρησκευτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Μόνο ένας μικρός αριθμός αποτελεί ιδιοκτησία του ελληνικού δημοσίου. Σε κάθε μειονοτική σχολική μονάδα αναλογεί ένα μικρό ποσό από τα ταμεία των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης για τα λειτουργικά έξοδα.³⁸³ Η σχετική θεσμική αυτονομία που εκ των πραγμάτων φαίνεται ότι χαρακτήριζε τη μειονοτική εκπαίδευση μέχρι και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο έχει αποδυναμωθεί με το κανονιστικό πλαίσιο που βαθμιαία διαμορφώνεται, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Επιπλέον, το πολύπλοκο αλλά και ευμετάβλητο θεσμικό πλαίσιο με το οποίο λειτουργεί η μειονοτική εκπαίδευση μέσω μιας σειράς εγκυκλίων και αποφάσεων, επιτρέπει την άσκηση απόλυτου κρατικού ελέγχου από την πλευρά τόσο των κεντρικών, όσο και των τοπικών εκπαιδευτικών διοικητικών μηχανισμών. Η παρέμβαση της μειονότητας στη διοίκηση των σχολείων (π.χ. οι σχολικές εφορίες) είναι περιορισμένη και γίνεται σε ένα πλαίσιο αυστηρά ελεγχόμενο από κρατικούς φορείς.

Το εκπαιδευτικό προσωπικό των μειονοτικών σχολείων περιλαμβάνει δύο κατηγορίες: τους δασκάλους του ελληνόγλωσσου και τους δασκάλους του τουρκόγλωσσου μέρους του προγράμματος. Για τους πρώτους ισχύει, ως προς το εργασιακό καθεστώς ή τις προϋποθέσεις διορισμού, το ίδιο πλαίσιο που διέπει συνολικά τους δασκάλους των δημοσίων σχολείων. Από το 1995 άρχισαν να διορίζονται στα μειονοτικά σχολεία και εκπαιδευτικοί ειδικοτήτων (αγγλικής γλώσσας και φυσικής αγωγής). Οι δάσκαλοι του τουρκόγλωσσου μέρους του προγράμματος είναι σχεδόν στο σύνολό τους μέλη της μειονότητας, απόφοιτοι της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης (ΕΠΑΘ) και υπηρετούν ως δημόσιοι υπάλληλοι³⁸⁴. Άλλες κατηγορίες μουσουλμάνων δασκάλων που

³⁸³ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ. 96

³⁸⁴ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 64

υπήρχαν παλιότερα (απόφοιτοι Τουρκικών Διδασκαλείων, Ιεροσπουδαστηρίων κλπ), τείνουν σήμερα να εκλείψουν. Στους εκπαιδευτικούς της μειονοτικής εκπαίδευσης περιλαμβάνεται και πολύ μικρός αριθμός τούρκων «μετακλητών» δασκάλων οι οποίοι υπηρετούν στα μειονοτικά σχολεία στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας, σε ίσο αριθμό με τους έλληνες εκπαιδευτικούς, υπαλλήλους του ελληνικού δημοσίου, που διδάσκουν στα ελληνορθόδοξα μειονοτικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης³⁸⁵.

Η Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκη³⁸⁶ (ΕΠΑΘ), στην οποία εκπαιδεύονται μέλη της μειονότητας με σκοπό να διδάξουν στα μειονοτικά σχολεία, ήταν για χρόνια η μόνη σχολή που έδινε μια πραγματική δυνατότητα στους μειονοτικούς μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων (βλ. Πίνακα 3) να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, και κατά συνέπεια τη μοναδική, για τα μέλη της μειονότητας, προοπτική απασχόλησης ως δημόσιοι υπάλληλοι.³⁸⁷ Ο επόμενος πληροφορητής, δάσκαλος ο ίδιος, είναι απόφοιτος της ΕΠΑΘ, για την οποία αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Εμείς έχουμε σπουδάσει στην Ελλάδα, είμαστε δημόσιοι υπάλληλοι του ελληνικού κράτους με ό,τι συνεπάγεται αυτό. Την εποχή εκείνη υπήρχε η παιδαγωγική ακαδημία στη Θεσσαλονίκη και άρα διοριστήκαμε όπως όλοι διορίζονται στο ελληνικό δημόσιο και μας πληρώνει το ελληνικό δημόσιο. Και βέβαια εμείς βγάλαμε ένα τμήμα της παιδαγωγικής το οποίο έβγαζε δασκάλους μόνο με το μειονοτικό πρόγραμμα, δηλαδή είχε μαθήματα που έχουν σχέση. Η σχολή δεν υπάρχει πια, έκλεισε. Οι δάσκαλοι μπορεί να είναι και μετακλητοί απ' έξω. Υπάρχουν και μετακλητοί 16 στο σύνολο σε όλα τα σχολεία της Κομοτηνής. Οι μετακλητοί πληρώνονται από έξω, είναι τούρκοι πολίτες και έρχονται μέσω συμφωνιών ενώ εμείς είμαστε δημόσιοι υπάλληλοι του ελληνικού κράτους (...) Για τους δασκάλους υπήρχε

³⁸⁵ Ένας μικρός αριθμός μετακλητών δασκάλων διδάσκει στα μειονοτικά σχολεία στο πλαίσιο των ανταλλαγών που όριζε η Μορφωτική Συμφωνία του 1951. Στο ίδιο, σελ 91

³⁸⁶ Ειδικότερα για την ΕΠΑΘ, αναφέρουμε πως ιδρύθηκε το 1968 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και καταργήθηκε σύμφωνα με δημοσιεύματα, την 31/08/2013 (για να μπορέσουν να ολοκληρώσουν την φοίτησή τους οι εν ενεργεία φοιτητές) γιατί αντικαταστάθηκε σύμφωνα με το νόμο Ν. 3966/2011 από τομέα σχετικής κατεύθυνσης που προβλέφθηκε να δημιουργηθεί στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΑΠΘ. Στους αποφοίτους της παρέχεται πλέον η δυνατότητα να κατατάσσονται σε σχολές ή τμήματα της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης. Η κατάργηση και η πορεία της αντικατάστασης της ΕΠΑΘ έχει απασχολήσει πολλές φορές την κοινή γνώμη Βλ. ενδεικτικά «Έδωσε τα τελευταία πτυχία η ΕΠΑΘ και... κλείνει οριστικά!», Μαχητής, καθημερινή εφημερίδα Θράκης, 01.07

http://maxitisthrakis.blogspot.com/2011/07/blog-post_7073.html, ημερομηνία ανάκτησης 25.03.2019, «Η Τουρκική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Διδασκαλείο Εκπαιδευτικών Μειονοτικού Προγράμματος ή Τομέας Μειονοτικής Εκπαίδευσης;» 22.01.2017, TRT, <https://www.trt.net.tr/greek/ekpompes/2017/01/22/e-tourkike-meionoteta-tes-dutikes-thrakes-03-2017-656498>, ημερομηνία ανάκτησης 25.03.2019, Για περισσότερα βλ. και Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 49, 58

³⁸⁷ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη*, ό.π., σελ 317

και έκλεισε η σχολή στη Θεσσαλονίκη αλλά έκαναν ένα άλλο τμήμα στο Αριστοτέλειο, αλλά μετά δεν ξέρω αν έκλεισε και αυτό τελείως ή πάγωσε, γιατί μετά το άλλαξαν. Και στην Αλεξανδρούπολη υπάρχει ένα διδασκαλείο για τον ίδιο σκοπό να βγάξει δασκάλους το οποίο και αυτό έχει παγώσει γιατί είμαστε σε ένα στάδιο με αυτό το θέμα που γίνονται διεργασίες».

Ι., 48 ετών άντρας, κάτοικος Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα φαίνεται η πρόθεση του πληροφορητή να γίνει σαφές ότι διαφέρει από τους μετακλητούς δασκάλους³⁸⁸, γιατί ο ίδιος είναι δημόσιος υπάλληλος του ελληνικού κράτους και άρα του έχει δοθεί από την πολιτεία η δυνατότητα να ενταχθεί ισότιμα με τους υπόλοιπους Έλληνες συναδέλφους του στον ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Φαίνεται από τα λόγια του πως ο ίδιος αντιλαμβάνεται αυτή τη δυνατότητα ως ιδιαίτερης σημασίας για το κοινωνικό και επαγγελματικό προφίλ του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Ιεροσπουδαστήρια

Τα ιεροσπουδαστήρια (medrese) είναι ιερατικά σχολεία, που τυπικά παρέχουν βασική εκπαίδευση για μουσουλμάνους θρησκευτικούς λειτουργούς. Ιεροσπουδαστήρια υπήρχαν στην περιοχή της Θράκης από την οθωμανική περίοδο και συνέχισαν τη λειτουργία τους μετά την προσάρτηση της Θράκης στο ελληνικό κράτος. Τα μόνα που εξακολουθούν να λειτουργούν από τη δεκαετία του 1950 μέχρι σήμερα είναι δύο, ένα στην Κομοτηνή και ένα στον Εχίνο της Ξάνθης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 μέχρι το 1998 η διάρκεια σπουδών ήταν πενταετής και στα δύο ιεροσπουδαστήρια. Το 1998 ρυθμίζεται για πρώτη φορά το καθεστώς των ιεροσπουδαστηρίων, αυξάνεται η διάρκεια σπουδών σε 6 χρόνια (2 τριετείς κύκλους), οι τίτλοι σπουδών τους ορίζονται ως ισότιμοι των δημοσίων εκκλησιαστικών γυμνασίων και λυκείων αντίστοιχα, και στη συνέχεια καθορίζεται αναλυτικά το πρόγραμμα μαθημάτων σε αντιστοιχία με αυτό που ισχύει στη δημόσια εκπαίδευση. Το πρόγραμμα των ιεροσπουδαστηρίων παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από αυτό των μειονοτικών γυμνασίων-λυκείων. Ο κύριος κορμός αποτελείται από μαθήματα που διδάσκονται στην ελληνική γλώσσα. Στα τουρκικά διδάσκονται, εκτός από το μάθημα της τουρκικής γλώσσας, τα θρησκευτικά και η ισλαμική ιστορία, ενώ παράλληλα περιλαμβάνονται η αραβική γλώσσα και το κοράνιο στα αραβικά. Σύμφωνα με το επίσημο ωρολόγιο πρόγραμμα, τα μαθήματα που διδάσκονται στην τουρκική και αραβική γλώσσα αποτελούν κατά μέσο όρο το ¼ του συνολικού χρόνου διδασκαλίας. Φαίνεται ότι η πρόσφατη αναβάθμιση των ιεροσπουδαστηρίων συνοδεύεται από άμβλυση του θρησκευτικού τους χαρακτήρα. Ένα τέτοιο συμπέρασμα προκύπτει και από το ότι για πρώτη φορά το 2001-02 εγγράφονται κορίτσια στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής. Για το ελληνόγλωσσο πρόγραμμα χρησιμοποιούνται τα σχολικά εγχειρίδια του Ο.Ε.Δ.Β., ενώ για τα υπόλοιπα μαθήματα οι διδάσκοντες είναι εκείνοι που διαμορφώνουν τα διδακτικά βιβλία, μετά από έγκριση του Συντονιστή Μειονοτικών Σχολείων. Ιστορικά τα ιεροσπουδαστήρια συνδέθηκαν στενά με τους δασκάλους των μειονοτικών σχολείων. Μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1960, αρκούσε ο τίτλος σπουδών του ιεροσπουδαστηρίου για να γίνει κανείς δάσκαλος. Στη

³⁸⁸ Αποτέλεσμα της διμερούς συμφωνίας του 1954 ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία που αφορούσε την ανταλλαγή διδακτικού προσωπικού ανάμεσα στις δύο χώρες, μέσω της οποίας Τούρκοι εκπαιδευτικοί ονομαζόμενοι μετακλητοί δίδασκαν στα μειονοτικά σχολεία βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 43

συνέχεια και μέχρι πολύ πρόσφατα η συντριπτική πλειονότητα των σπουδαστών της ΕΠΑΘ ήταν απόφοιτοι ιεροσπουδαστηρίου.³⁸⁹

Αναφορικά με το μέγεθος του μειονοτικού πληθυσμού, σε όλη τη Θράκη ο μειονοτικός πληθυσμός είναι σήμερα σχεδόν 16.000 και κατανέμεται ως εξής στις αντίστοιχες βαθμίδες: 1.400 μαθητές και μαθήτριες στο νηπιαγωγείο, 7.700 μαθητές στο δημοτικό σχολείο, 4.000 στο γυμνάσιο και 3.000 στο λύκειο. Σχεδόν το 65% των παιδιών ηλικίας δημοτικού φοιτά στα ξεχωριστά, αμιγή μειονοτικά δημοτικά σχολεία, που λειτουργούν με δίγλωσσο πρόγραμμα. Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών της μειονότητας (74%) φοιτά σε δημόσια ελληνόγλωσσα γυμνάσια και λύκεια, ενώ περίπου το ένα τέταρτο των μαθητών (26%) εγγράφεται στα δύο μειονοτικά γυμνάσια/λύκεια και τα ιεροσπουδαστήρια³⁹⁰. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι η Συνθήκη της Λωζάνης δε λειτουργεί δεσμευτικά για τις μειονότητες εφόσον δεν υποχρεώνει τα μέλη τους να κάνουν χρήση της μειονοτικής εκπαίδευσης, ενώ είναι δεσμευτική για την πολιτεία διότι είναι υποχρέωση του κράτους να εξασφαλίσει για αυτές ειδικό εκπαιδευτικό καθεστώς. Παρόλα αυτά, είναι πολύ λίγες οι περιπτώσεις επιλογής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από μουσουλμάνους μαθητές/τριες, ενώ είναι σαφής η προτίμησή τους για τη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση.³⁹¹

Από την αρχή της κοινωνικοποίησης τους έξω από το στενό οικογενειακό περιβάλλον και της ένταξής τους στις δομές της ευρύτερης κοινωνίας, οι μαθητές και μαθήτριες της μειονότητας έρχονται αντιμέτωποι/ες με μια διαχωρισμένη πολιτισμικά πραγματικότητα την οποία χρειάζεται να διαχειριστούν κατά περίπτωση. Η μειονοτική εκπαίδευση υπό αυτήν την έννοια φαίνεται πως έχει τη δυναμική να χαράξει όρια και να επηρεάσει τη λειτουργία και τη δομή του χώρου. Και αντίστροφα, η χωρικότητα μέσα π.χ. από την οργάνωση της πόλης σε εθνοπολιτισμικές γειτονιές, μπορεί και καθορίζει το εκπαιδευτικό περιβάλλον. Το κοινό εκπαιδευτικό περιβάλλον που θα μπορούσε να αποτελέσει τον τόπο συνάντησης και γνωριμίας των παιδιών της μειονότητας με τις υπόλοιπες εθνοπολιτισμικές κοινότητες της πόλης είναι κάτι που δεν έχει τη δυναμική που θα έπρεπε ως τόπος διαπολιτισμικής επικοινωνίας σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία όπως η Κομοτηνή, αφού η πλειονότητα των παιδιών φοιτά στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία που

³⁸⁹ Το κείμενο αυτό προέρχεται από Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ. 71-75

³⁹⁰ Ανδρούσου, Ασκούνη, Δραγώνα, Φραγκουδάκη, «Είκοσι δύο χρόνια ΠΕΜ», ό.π., σελ 107

³⁹¹ Ευαγγελία Τρέσσου, «Μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη. Τα αίτια της αποτυχίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 63, (Απρίλιος-Ιούνιος 1997), σελ. 49

απευθύνονται αποκλειστικά στο μειονοτικό μαθητικό πληθυσμό. Αλλά ακόμα και στο πλαίσιο ενός μειονοτικού σχολείου συχνά τα παιδιά έρχονται σε επαφή με μαθητές και μαθήτριες κυρίως της δικής τους εθνοπολιτισμικής ομάδας. Μιλάμε δηλαδή για την ύπαρξη στην πόλη σχολείων πολλών εθνοπολιτισμικών «κατηγοριών» που αντικατοπτρίζουν τους πολλαπλούς διαχωρισμούς του κοινωνικού της χώρου. Υπάρχουν τα δημόσια ελληνόφωνα σχολεία όπου φοιτά μικτός μαθητικός πληθυσμός, δηλαδή μαθητές και μαθήτριες της πλειονότητας και της μειονότητας αλλά υπάρχουν και αμιγή μειονοτικά δίγλωσσα σχολεία με μειονοτικό πληθυσμό από μια μόνο εθνοπολιτισμική ομάδα, ανάλογα τα χαρακτηριστικά της γειτονιάς όπου είναι εγκαταστημένο το σχολείο, δηλαδή μειονοτικά σχολεία όπου φοιτούν κυρίως πομακόφωνοι ή αθιγγανικοί πληθυσμοί.

Προσχολική Εκπαίδευση -Νηπιαγωγεία

Σύμφωνα με το νόμο του 1985 (παρ. 1 & 3 του άρθρου 2 του Νόμου 2666/1985) η πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρέχεται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα εκτός από τα δημοτικά σχολεία και στα νηπιαγωγεία. Στη μειονοτική εκπαίδευση, παρόλο που ως οργανωμένο σύστημα σχολείων υφίσταται κυρίως για το επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεν υπάρχει πρόβλεψη ή ειδική ρύθμιση για την προσχολική αγωγή, δηλαδή για δίγλωσσα νηπιαγωγεία. Τα κενά στο θεσμικό πλαίσιο αλλά και οι πολιτικές παράμετροι του ζητήματος αποτελέσαν σημαντικά εμπόδια για το άνοιγμα της προσχολικής εκπαίδευσης στα παιδιά της μειονότητας, στοιχείο με πολλές εκπαιδευτικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις. Το ζήτημα αρχίζει και γίνεται πιο περίπλοκο, όταν με νόμο του ελληνικού κράτους η προσχολική εκπαίδευση γίνεται υποχρεωτική και είναι πλέον διετής για όλους του έλληνας πολίτες από την ηλικία των 4 ετών³⁹². Η εφαρμογή του νόμου για τη διετή υποχρεωτική εκπαίδευση είναι σταδιακή και μεταξύ των δήμων που αρχικά εξαιρέθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας από την άμεση εφαρμογή, είναι και ο Δήμος της Κομοτηνής, λόγω έλλειψης κτιριακής υποδομής³⁹³.

³⁹² Βάσει του [νόμου 4521/2018](#), για τα νήπια που συμπληρώνουν ηλικία 4 ετών καθίσταται υποχρεωτική σταδιακά από το σχολικό έτος 2018-2019 και σε κάθε περίπτωση εντός τριετίας. Εγγράφονται σε αυτό νήπια 5 ετών που η φοίτηση τους είναι υποχρεωτική, βάσει του [v. 3518/2006](#), και νήπια 4 ετών (φοίτηση σταδιακά υποχρεωτική). Επίσης βάσει του [v.4521/2018](#), όπως αντικαταστάθηκε και ισχύει με το άρθρο 34 του [v. 4704/2020](#), κατά το σχολικό έτος 2020-2021 η δίχρονη προσχολική εκπαίδευση εφαρμόζεται σε 327 δήμους της χώρας, σε σύνολο 332 δήμων. Οι εναπομείναντες 5 δήμοι θα ενταχθούν στη δίχρονη προσχολική εκπαίδευση το επόμενο σχολικό έτος 2021-2022. Πηγή: επίσημη ιστοσελίδα Ευρωπαϊκής Επιτροπής, https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/primary-education-20_el

³⁹³ Βλ. Διονύσης Βοργιάς, «Έτσι θα εφαρμοστεί η δίχρονη προσχολική αγωγή στον Δ. Κομοτηνής», [xronos.gr](https://www.xronos.gr/reportaz/etsi-tha-efarmoste-i-dihroni-prosholiki-agogi-ston-d-komotinis), 04.09.2020, <https://www.xronos.gr/reportaz/etsi-tha-efarmoste-i-dihroni-prosholiki-agogi-ston-d-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 05.05.2021

Αξίζει να σημειωθεί ότι έως τις αρχές του 1990 νηπιαγωγεία λειτουργούσαν μόνο στις πόλεις και στις μικτές πληθυσμιακά περιοχές. Την περίοδο αυτή εκδηλώνεται συγκεκριμένο ενδιαφέρον των ελληνικών κρατικών αρχών για την ίδρυση νηπιαγωγείων σε αμιγής μειονοτικές περιοχές. Η πολιτική ήταν σαφής: τα νηπιαγωγεία αυτά θα είναι ελληνόγλωσσα και θα λειτουργούν με έλληνες εκπαιδευτικούς. Επίσημος στόχος αυτής της προσπάθειας ίδρυσης νηπιαγωγείων ήταν, σύμφωνα με την πολιτεία, η βελτίωση των εκπαιδευτικών συνθηκών για τα παιδιά της μειονότητας και η ενίσχυση της ελληνομάθειας των μικρών μαθητών/τριών. Η θεσμοθέτηση της προσχολικής εκπαίδευσης στο χώρο της μειονότητας με αυτούς τους όρους, αποσιωπά το θέμα της αλλογλωσσίας και επιβάλλει ως μόνη προοπτική το ελληνόγλωσσο νηπιαγωγείο, πυροδοτώντας την εθνικιστική διαμάχη γύρω από το χαρακτήρα της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η Ασκούνη υποστηρίζει ότι η προσπάθεια αυτή διέπεται από μια ηγεμονική αφομοιωτική λογική η οποία δεν αναγνωρίζει ως θεμιτό αντικείμενο διαπραγμάτευσης το ενδεχόμενο ενός δίγλωσσου νηπιαγωγείου. Ενδεικτική της πολιτικής διάστασης είναι και η γεωγραφία αυτής της παρέμβασης. Προηγήθηκε η ίδρυση νηπιαγωγείων σε «απομακρυσμένες» από τον πυρήνα του ζητήματος περιοχές. Η ίδρυση αμιγών μειονοτικών νηπιαγωγείων άρχισε να υλοποιείται δηλαδή σε περιοχές πιο «περιφερειακές» σε σχέση με τα κέντρα των μειονοτικών διεκδικήσεων, λιγότερο εμπλεκόμενες στην πολιτική σύγκρουση και συνεπώς πιο δεκτικές στις επιδιώξεις της ελληνικής πολιτικής. Τα πρώτα νηπιαγωγεία σε αμιγείς μειονοτικές περιοχές λειτούργησαν το 1987 σε ορεινές πομακόφωνες κοινότητες του νομού Έβρου, ενώ η τελευταία περιοχή που ιδρύθηκαν ήταν ο «σκληρός» νομός της Ροδόπης. Στο νομό Ροδόπης το πρώτο νηπιαγωγείο με αμιγώς μειονοτικούς μαθητές λειτούργησε το 1996 στον αθιγγανικό οικισμό του Ηφαίστου στην Κομοτηνή³⁹⁴. Παράλληλα με τις ενέργειες της ελληνικής πολιτείας, από το 2000 ο Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας αρχίζει και αναπτύσσει σε όλη τη Θράκη ένα δίκτυο άτυπων νηπιαγωγείων και παιδικών σταθμών στα χωριά της μειονότητας αλλά και μέσα στην Κομοτηνή, στο οποίο φοίτησε σημαντικός αριθμός νηπίων και χρησιμοποιείτο αν όχι αποκλειστικά, τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό η τουρκική γλώσσα³⁹⁵.

Σε κάθε περίπτωση, μέχρι πρόσφατα που η φοίτηση στην προσχολική εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική, το αν ένα παιδί θα φοιτούσε στο νηπιαγωγείο εξαρτιόταν τόσο από τα κοινωνικά όσο και από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε οικογένειας. Οι οικογενειακές δομές που χαρακτηρίζουν το μειονοτικό πληθυσμό στηρίζουν το

³⁹⁴ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 180- 182

³⁹⁵ Καφετζή, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης...*, ό.π., σελ 95

παραδοσιακό μοντέλο ανατροφής των παιδιών και η εκχώρηση ενός μέρους της κοινωνικοποίησής του σε ένα εκπαιδευτικό θεσμό δεν αποτελούσε πρώτη προτεραιότητα. Με αυτήν την έννοια, η υιοθέτηση από μέρους των γονέων της μειονότητας μιας νέας εκπαιδευτικής πρακτικής, να στείλουν δηλαδή τα παιδιά τους στο νηπιαγωγείο, αποτυπώνει ευρύτερες διεργασίες κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών. Ταυτόχρονα το φαινόμενο έχει σαφείς ιδεολογικές παραμέτρους. Η επιλογή του νηπιαγωγείου είναι και τυπικά μονόδρομος. Μεταφράζεται υποχρεωτικά σε επιλογή ελληνόγλωσσου νηπιαγωγείου, δεδομένου ότι δεν υπάρχει αντίστοιχο δίγλωσσο μειονοτικό³⁹⁶.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνεται αντιληπτό ότι η βαθμίδα της προσχολικής εκπαίδευσης δεν έχει ξεφύγει από την γενική κατάσταση που χαρακτηρίζει τη μειονοτική εκπαίδευση, όπου η πολιτική διάσταση κατευθύνει τις εκπαιδευτικές επιλογές, και μάλιστα τα τελευταία χρόνια πρωταγωνιστεί στην πολιτική αντιπαράθεση που αναπτύσσεται γύρω από το θεσμό. Το 2016 ο δήμος Κομοτηνής υπογράφει δύο αποφάσεις με τις οποίες επιβάλλει την διακοπή λειτουργίας δύο παιδικών σταθμών στην Κομοτηνή λόγω μη νόμιμης άδειας ίδρυσης και λειτουργίας. Και οι δύο παιδικοί σταθμοί εμφανίζονται ως παραρτήματα του Συλλόγου Επιστημόνων και το θέμα λαμβάνει σε τοπικό επίπεδο μεγάλες διαστάσεις. Λίγες μέρες αργότερα έρχεται να προστεθεί και τρίτη απόφαση διακοπής λειτουργίας παιδικού σταθμού στην Οργάνη Ροδόπης. Πρόκειται για ένα ακόμα παράρτημα του Συλλόγου Επιστημόνων. Σύμφωνα με το δήμο, οι παιδικοί σταθμοί λειτουργούσαν παράνομα, σε χώρους που δεν είχαν την κατάλληλη αδειοδότηση, χωρίς κανέναν έλεγχο για την ασφάλεια των παιδιών. Το Τουρκικό ειδησεογραφικό κανάλι TRT θα κάνει εκτενή αναφορά στο θέμα γράφοντας:

«Η υπόθεση των παιδικών σταθμών ή παραρτημάτων του Συλλόγου αναδεικνύει το μείζον θέμα της παντελούς έλλειψης προσχολικής εκπαίδευσης για την μειονότητα κατά το πρότυπο των μειονοτικών σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Και παρόλο που η φοίτηση στο δημόσιο νηπιαγωγείο κατέστη υποχρεωτική από το σχολικό έτος 2010-2011, ουδέποτε υπήρξε μέριμνα για την ίδρυση δίγλωσσων μειονοτικών νηπιαγωγείων στην περιοχή της Θράκης (...) Το αίτημα για δίγλωσση μειονοτική προσχολική αγωγή πηγάζει από την ανάγκη να υπάρχει συνέχεια στον κορμό της μειονοτικής εκπαίδευσης. Με λίγα λόγια, τα παιδιά προσχολικής ηλικίας θα ενσωματωθούν με μεγαλύτερη ευκολία στον κορμό της μειονοτικής εκπαίδευσης ξεκινώντας από ένα μειονοτικό σχολείο στο οποίο θα διδαχθούν τόσο την μητρική τους γλώσσα όσο και την

³⁹⁶ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 172-200

γλώσσα υπηκοότητας (...). Ο Δήμαρχος Κομοτηνής όταν κλήθηκε να σχολιάσει την απόφαση που πήρε για κλείσιμο των παραρτημάτων του Συλλόγου τα οποία προσδιόρισε ως παιδικούς σταθμούς, είπε χαρακτηριστικά ότι στην Κομοτηνή δεν πρέπει να υπάρχουν παιδιά δύο ταχυτήτων. Πράγματι, στην Ελλάδα του 2016 δεν δικαιολογείται να υπάρχουν παιδιά δύο ταχυτήτων όταν μάλιστα μιλάμε για παιδιά που ανήκουν σε μία Μειονότητα. Ωστόσο, το γεγονός αυτό βαραίνει όλες τις πλευρές και κυρίως όσους δεν βάζουν υπεύθυνα και έγκαιρα στο τραπέζι το θέμα παροχής δίγλωσσης προσχολικής μειονοτικής εκπαίδευσης για τα παιδιά της Τουρκικής Μειονότητας στην Θράκη. Κάτι τέτοιο στερεί από τα παιδιά το δικαίωμα ελεύθερης και απρόσκοπτης επιλογής στην εκπαίδευση και διαιωνίζει ένα πρόβλημα το οποίο αλυσιδωτά δημιουργεί νέα άλλα προβλήματα».

Απόσπασμα άρθρου με τίτλο: Η Τουρκική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης, ημερομηνία άρθρου, 29/06/2016, ημερομηνία ανάκτησης 22/5/2021

Ανεξάρτητα από τον όποιο πολιτικό σχολιασμό για τις θέσεις του συγκεκριμένου άρθρου και των πολιτικών μηνυμάτων που επιδιώκει να μεταφέρει για την ύπαρξη μίας και ενιαίας τουρκικής μειονότητας στην Κομοτηνή, η διαπίστωση για τη σχέση εκπαίδευσης και πολιτικής δε διαφέρει πολύ από αυτή που έγινε για τις δηλώσεις του Τούρκου Υπουργού Εξωτερικών αναφορικά με την ύπαρξη στην πόλη τουρκικών σχολείων. Πρόκειται για ένα ακόμη παράδειγμα εργαλειακής χρήσης της εκπαίδευσης στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων με στόχο τον ορισμό του χαρακτήρα της μειονότητας. Με πεδίο αντιπαράθεσης το θεσμό της εκπαίδευσης οι δυο πλευρές διαμορφώνουν την πολιτική τους γύρω από την εθνοπολιτισμική ταυτότητα του μειονοτικού πληθυσμού. Η αναγνώριση του δομικού ρόλου που διαδραματίζει η εκπαίδευση στη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων της πόλης μαρτυρά αφενός το ρόλο του θεσμού ως μηχανισμού παραγωγής του αστικού χώρου της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Κομοτηνής και αφετέρου τη σχέση του με τη δυνατότητα μετασχηματισμού του ευρύτερου γεωγραφικού της χώρου. Στο παραπάνω απόσπασμα φαίνεται ότι ο αστικός χώρος αποτελεί εκτός από προϊόν συγκεκριμένων θεσμών που αναπαράγουν σχέσεις ιεραρχίας (αναφέρομαι στο θεσμό της εκπαίδευσης αλλά και στο ρόλο του μειονοτικού συλλόγου και του τουρκικού καναλιού) και χωρική έκφραση μιας πολιτικής πραγματικότητας που ξεπερνά τα γεωγραφικά όρια της Κομοτηνής. Υπό αυτό το πρίσμα υπάρχουν μεγάλα περιθώρια διερεύνησης της διάρθρωσης του ανθρωπογεωγραφικού σχηματισμού της πόλης και της οργάνωσης των λειτουργιών του καθώς και της σύνδεσης του με χώρους και τόπους έξω από αυτόν.

Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο

Το δικαίωμα της Μουσουλμανικής Μειονότητας να διαθέτει ένα ιδιαίτερο εκπαιδευτικό σύστημα στη συγκεκριμένη μορφή που λειτούργησε, ευνόησε την απομόνωση της μειονοτικής εκπαίδευσης από το κεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας και αναχαίτισε τη συνολική ένταξη των μελών της μειονότητας στην ελληνική κοινωνία. Ένα πρώτο εμπόδιο τίθεται ήδη από την ελλιπή μετάδοση της ελληνικής γλώσσας και της κοινωνικής πραγματικότητας αποτέλεσμα κυρίως του τρόπου που εφαρμόζεται το δίγλωσσο πρόγραμμα διδασκαλίας.³⁹⁷ Το κάθε κομμάτι του προγράμματος έχει τα δικά του βιβλία (βλ. Πίνακα 4) και τους αντίστοιχους δασκάλους, πρόκειται δηλαδή για δυο εκπαιδευτικές –κοινωνικές πραγματικότητες που λειτουργούν παράλληλα και που τις περισσότερες φορές δεν συναντώνται ποτέ³⁹⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Τα σχολικά βιβλία των μειονοτικών δημοτικών σχολείων

Τα βιβλία των μαθημάτων που διδάσκονται στην ελληνική γλώσσα εκδίδονται με ευθύνη των ελληνικών εκπαιδευτικών αρχών. Μέχρι το έτος 1999-2000 τα μειονοτικά σχολεία χρησιμοποιούσαν τα ίδια βιβλία που διδάσκονταν σε όλα τα σχολεία της χώρας, βιβλία γραμμένα για φυσικούς ομιλητές της ελληνικής και συνεπώς εντελώς ακατάλληλα για αλλογλωσσους μαθητές. Τα βιβλία αυτά αντικαταστάθηκαν με νέα, τα οποία φτιάχτηκαν ειδικά για τα μειονοτικά σχολεία από το Πρόγραμμα Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων και μετά από μια περίοδο πειραματικής εφαρμογής αποτελούν, από το έτος 2000, τα επίσημα βιβλία του ελληνόγλωσσου προγράμματος. Είναι γραμμένα παίρνοντας υπόψη την αλλογλωσσία και την εθνοπολιτισμική διαφορετικότητα των μαθητών και έχουν στόχο την καλλιέργεια της ελληνομάθειας μαζί με την προώθηση του σεβασμού προς την ιδιαίτερη ταυτότητα της συγκεκριμένης ομάδας.³⁹⁹ Ο Γεωργασόπουλος υποστηρίζει ότι κάθε σχολικό βιβλίο είναι ένα μοντέλο μέσα από το οποίο αντανακλάται και μεταβιβάζεται η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία.⁴⁰⁰ Οι ειδικοί της εκπαίδευσης υποστηρίζουν επίσης ότι τα σχολικά εγχειρίδια, όχι μόνο αποτυπώνουν το πολιτισμικό γίνεσθαι της κοινωνίας για την οποία προορίζονται, αλλά ελέγχοντας τη γνώση, λειτουργούν και ως μηχανισμός πολιτιστικής κατανομής.⁴⁰¹ Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι τα βιβλία της μειονοτικής εκπαίδευσης αποτελούν αντικείμενο συνεχούς αντιπαράθεσης ανάμεσα σε μειονότητα και πλειονότητα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα διαφορετικά βιβλία του ελληνόγλωσσου προγράμματος των μειονοτικών δημοτικών – σε σχέση με τα βιβλία του οργανισμού που χρησιμοποιούνται στα δημόσια ελληνόφωνα σχολεία της

³⁹⁷ Το ελληνόγλωσσο μέρος περιλαμβάνει τα μαθήματα της ελληνικής γλώσσας, ιστορίας, γεωγραφίας, μελέτης περιβάλλοντος, κοινωνικής και πολιτικής αγωγής. Στο τουρκόγλωσσο, εκτός από τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας ανήκουν τα μαθήματα των θρησκευτικών, φυσικής, μαθηματικών, και αισθητικής αγωγής., Πηγή: Νέλλη Ασκούνη, «Η εκπαίδευση της μειονότητας: δομή και θεσμικό πλαίσιο», διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος ΠΕΜ https://museduc.gr/images/stories/docs/ekpaideysi_meionotitas_domi_kai_thesmiko_plaisio.pdf, ημερομηνία ανάκτησης, 5.05.2021

³⁹⁸ «Φάκελος 1997-2019: Το πρόγραμμα για την εκπαίδευση των παιδιών στη μειονότητα της Θράκης» (επιμ. Έφη Αβδελα), Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020)

³⁹⁹ Το κείμενο αυτό προέρχεται από το Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ. 65-66

⁴⁰⁰ Κ., Γεωργασόπουλος, «Ιδεολογία και λογοκρισία στο σχολικό βιβλίο», στο *Το σχολικό βιβλίο: Πρακτικά διημέρου*, Πατάκης, Αθήνα 1990, σελ 61

⁴⁰¹ Γιώτα Ξανθάκου, Μαρία Καΐλα, «Το σχολικό βιβλίο (αντιαυταρχικές “μυρουδιές”», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 39 (Μάρτιος- Απρίλιος 1988), σελ 71

επικράτειας- παρουσιάζονται από τους κόλπους της μειονότητας ως άλλη μια περίπτωση διακριτικής μεταχείρισης εις βάρος της. Εκπρόσωποι της μειονότητας υποστηρίζουν ότι με βάση την αρχή της ισότητας στη εκπαίδευση οι μαθητές των μειονοτικών σχολείων έχουν το δικαίωμα να επωφελούνται από τα ίδια βιβλία με τους μαθητές που επιλέγουν να ολοκληρώσουν τον κύκλο των σπουδών τους στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση σε δημόσια σχολεία και η απόφαση του Υπουργείου με την οποία αφήνεται στην κρίση των εκπαιδευτικών η χρήση των δημοσίων βιβλίων του Οργανισμού, χαρακτηρίζεται από τον Σύνδεσμο των Σχολικών Εφοριών Μειονοτικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, ως «απογοητευτική»⁴⁰². Αναφορικά με το τουρκόγλωσσο μέρος του προγράμματος, το Μορφωτικό Πρωτόκολλο του 1968 προβλέπει ότι τα βιβλία έρχονται από την Τουρκία (το ίδιο ισχύει αντίστοιχα και για τα ελληνικά βιβλία που στέλνονται στα ελληνορθόδοξα μειονοτικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης με ευθύνη των ελληνικών εκπαιδευτικών αρχών). Η Θάλεια Δραγώνα, επιστημονική υπεύθυνη του ΠΕΜ γράφει ότι για να σπάσουν συμβολικά οι αγκυλώσεις σχετικά με την παραγωγή βιβλίων στο μειονοτικό σχολείο, τα οποία σύμφωνα με τις διακρατικές συμφωνίες έρχονται από την Τουρκία, φτιάχτηκε υπό την εποπτεία των συνεργατών του προγράμματος ένα βιβλίο στα τουρκικά, γραμμένο από διανοούμενους της μειονότητας. Αυτό το εξαιρετικό παράδειγμα αυτενέργειας της μειονότητας, δεν το είδε με θετικό μάτι η ηγεσία της και το κατέκρινε⁴⁰³.

Είναι προφανές ότι η αντιμετώπιση της εκπαίδευσης ως πολιτικό διακύβευμα γύρω από το οποίο αρθρώνεται το μειονοτικό έχει πολλά παραδείγματα από το πεδίο, όπως αυτό προέκυψε κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων και της επιτόπιας έρευνας. Ακολουθεί ένα ακόμα παράδειγμα. Σύμφωνα με πληροφορία που δόθηκε από πληροφορητή (κατά τη διάρκεια ελεύθερης συζήτησης και όχι με τη μορφή συνέντευξης), τα τελευταία χρόνια έχει προκύψει ένα ζήτημα για τη μετεγκατάσταση του μειονοτικού δημοτικού σχολείου του Μάστανλη σε νέο χώρο που αποτελεί δημοτική περιουσία. Το Μάστανλη είναι ένα από τα 5 δημοτικά μειονοτικά σχολεία που υπάρχουν σήμερα στην Κομοτηνή. Η χρονολογία έναρξης λειτουργίας του σχολείου δε μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Προφορικές μαρτυρίες δηλώνουν πως το σχολείο λειτούργησε σε ένα κτίσμα που αποτελούνταν από ένα παλιό σπίτι και ένα φούρνο, το οποίο παραχωρήθηκε από κάτοικο της περιοχής για να καλυφθεί η ανάγκη κτιρίου για τη λειτουργία σχολείου στη γειτονιά Μάστανλη όταν ο πληθυσμός της αυξήθηκε απότομα με την άφιξη των μουσουλμανικών πληθυσμών από τη Βουλγαρία⁴⁰⁴.

⁴⁰² «Ερώτηση για τα βιβλία των μειονοτικών σχολείων από τον Ιλχάν Αχμέτ», paratiritis-news.gr, 02.10.2018, <https://www.paratiritis-news.gr/news/erotisi-gia-ta-vivlia-ton-meionotikon-scholeion-apo-ton-ilchan-achmet/>, ημερομηνία ανάκτησης 1.5.2021

⁴⁰³ Θάλεια Δραγώνα, «Μια μακρόπνοη εκπαιδευτική και κοινωνική παρέμβαση (1997-2019)», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020), σελ. 113

⁴⁰⁴ Το όνομα του σχολείου ταυτίζεται με το όνομα της γειτονιάς. Κι αυτό με τη σειρά του προέρχεται από τον τόπο καταγωγής των πρώτων κατοίκων της. Το Μάστανλη, το σημερινό Momchilgrad της Βουλγαρίας, αποτέλεσε την κοιτίδα των πρώτων κατοίκων της γειτονιάς που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στα ΒΑ της πόλης, όταν με το συνδέρδιο του Βερολίνου δημιουργείται επίσημα το κράτος της Βουλγαρίας και η κατάσταση πλέον για τους μουσουλμάνους της περιοχής είχε γίνει δύσκολη. Αυτός ο πληθυσμός θα αποτελέσει τον πρώτο πυρήνα της γειτονιάς. Βλ. Μαρία Δήμου, «Η ιστορία του μειονοτικού Δημοτικού σχολείου Μάστανλη Κομοτηνής», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 01.05.2019, <https://www.paratiritis-news.gr/article/213042/I-istoria-tou-Meionotikou-Dimotikou-Sxoleiou-Mastanli-Komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης, 12.12.2019

Από τότε λίγα πράγματα έχουν αλλάξει στο σημερινό κτίριο του σχολείου.⁴⁰⁵ Τα τελευταία χρόνια όμως η μετεγκατάστασή του κρίνεται αναγκαία για έναν ακόμη λόγο. Η εσωτερική μετανάστευση από τις ορεινές περιοχές της Ροδόπης έχει αυξήσει και πάλι τον πληθυσμό της γειτονιάς. Τα παιδιά του Χάρμανλικ και της περιοχής γύρω από το δρόμο προς την Καρυδιά, έρχονται να προστεθούν στο μαθητικό δυναμικό του σχολείου. Και ενώ, σύμφωνα με τον πληροφορητή, η πρόταση και μετεγκατάσταση του σχολείου στον προτεινόμενο χώρο του δήμου αρχικά έγινε δεκτή από τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας, στη συνέχεια απορρίφθηκε και αντικαταστάθηκε από το αίτημα της μειονότητας για ίδρυση νέου δημοτικού σχολείου. Σύμφωνα πάντα με τον πληροφορητή, η κίνηση αυτή συνδέεται με την πάγια θέση της ελίτ της μειονότητας να παρουσιάσει αριθμητική αύξηση του μειονοτικού πληθυσμού της πόλης, και η ίδρυση ενός ακόμα δημοτικού σχολείου θα επικύρωνε έμμεσα αυτή την παραδοχή. Σε κάθε περίπτωση, η διαφωνία που αναπτύσσεται γύρω από τον τρόπο με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί η μετεγκατάσταση του σχολείου, μοιάζει να βάζει σε δεύτερη προτεραιότητα την κάλυψη των αναγκών του μαθητικού πληθυσμού των παρακείμενων μουσουλμανικών γειτονιών και να υπακούει σε πολιτικές πτυχές εθνικιστικού περιεχομένου που φαίνεται πως δημιουργεί ο εθνοτικός ανταγωνισμός στην περιοχή. Μέσα από αυτό το παράδειγμα προβάλλει για άλλη μια φορά το γεγονός ότι ο σχεδιασμός των λειτουργιών του χώρου της πόλης της Κομοτηνής αναπτύσσεται εν μέσω «αντίθετων φωνών» που είναι εθνοτικά χρωματισμένες.

Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Μειονοτικά γυμνάσια

Με βάση τη Συνθήκη της Λωζάνης, η δέσμευση του ελληνικού κράτους για παροχή μειονοτικής εκπαίδευσης αφορά ρητά μόνο το δημοτικό σχολείο, επειδή αυτό αποτελούσε την υποχρεωτική εκπαίδευση της εποχής. Το μειονοτικό καθεστώς επεκτάθηκε μερικώς και στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας με την ίδρυση δύο μειονοτικών γυμνασίων, του «Τζελάλ Μπαγιάρ» στην Κομοτηνή το 1952 και του Μειονοτικού Γυμνασίου Ξάνθης το 1965. Εξατάξια κατά την ίδρυσή τους, χωρίζονται το 1979 σε τριτάξια γυμνάσια και λύκεια,

⁴⁰⁵ Το τμήμα του φούρνου εντάχθηκε στο σχολικό πια κτίριο, η είσοδος μεταφέρθηκε από την αυλή, έκλεισε η έξοδος δίπλα από το τζαμί, χτίστηκε τα τελευταία χρόνια ένα μικρό παράρτημα για τις τουαλέτες, το κυλικείο, μια αίθουσα κι ένα γραφείο, και αν και το κτίριο έχει κριθεί επανειλημμένως ως ακατάλληλο, μέχρι σήμερα έχει σταθεί αδύνατη η μετεγκατάστασή του. Πηγή: άρθρο της εφημερίδας Παρατηρητής της Θράκης με θέμα: «Η ιστορία του Μειονοτικού Δημοτικού Σχολείου Μάστανλη Κομοτηνής». Το άρθρο περιλαμβάνει αποσπάσματα της εισήγησης της Μαρίας Δήμου στην εκδήλωση «Σελίδες (δια)πολιτισμικής ιστορίας της πόλης» που έγινε την Τετάρτη, 27 Φεβρουαρίου 2019, στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Κομοτηνής. Εκπονήθηκε στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών σχολικών προγραμμάτων κατά το σχολικό έτος 2017-2018 και μετά από πρόταση της Δ/σης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ροδόπης. Βλ. Μαρία Δήμου, «Η ιστορία του μειονοτικού Δημοτικού σχολείου Μάστανλη Κομοτηνής», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 01.05.2019, <https://www.paratiritis-news.gr/article/213042/I-istoria-tou-Meionotikou-Dimotikou-Sxoleiou-Mastanli-Komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 12.12.2019

σύμφωνα με τα ισχύοντα για τη μέση εκπαίδευση. Τα σχολεία αυτά έχουν χαρακτηριστικά αντίστοιχα των μειονοτικών δημοτικών. Ορίζονται μεν ως ιδιωτικά, λειτουργούν όμως με ένα ιδιότυπο πλαίσιο που εμπεριέχει και βασικές ρυθμίσεις της δημόσιας εκπαίδευσης. Το πρόγραμμά τους είναι επίσης δίγλωσσο και η κατανομή των μαθημάτων στις δύο γλώσσες είναι περίπου ισοδύναμη.⁴⁰⁶ Οι εκπαιδευτικοί του ελληνόγλωσσου προγράμματος υπηρετούν ορισμένοι σε οργανικές θέσεις (μόνο στο μειονοτικό γυμνάσιο/ λύκειο της Κομοτηνής) και οι περισσότεροι με απόσπαση ή ως αναπληρωτές. Τη διδασκαλία των τουρκικών μαθημάτων αναλαμβάνουν καθηγητές που προέρχονται από τη μειονότητα, αντίστοιχων ειδικοτήτων, με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου (αμείβονται από τη Σχολική Εφορεία), ενώ στο «Τζελάλ Μπαγιάρ» διδάσκει και μικρός αριθμός Τούρκων μετακλητών εκπαιδευτικών. Για τα μαθήματα που διδάσκονται στην ελληνική χρησιμοποιούνται τα σχολικά εγχειρίδια του Ο.Ε.Δ.Β., όπως σε όλα τα δημόσια σχολεία πανελλαδικά. Κατά το διάστημα 2002-04 στο πλαίσιο του προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων» (βλ. Πίνακα 5) παράχθηκε και δοκιμάστηκε πειραματικά ευρεία σειρά διδακτικών υλικών είτε συμπληρωματικών είτε εναλλακτικών προς τα υπάρχοντα σχολικά εγχειρίδια, προσαρμοσμένων στις γλωσσικές και εκπαιδευτικές ανάγκες των μειονοτικών μαθητών. Τα σχολικά εγχειρίδια για το τουρκόγλωσσο πρόγραμμα έρχονται από την Τουρκία, όπως και για τα μειονοτικά δημοτικά σχολεία.

Οι βασικότερες αλλαγές στη στάση της μειονότητας απέναντι στην εκπαίδευση των παιδιών εντοπίζονται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση όπου παρατηρείται θεαματική διεύρυνση της φοίτησης στα δημόσια γυμνάσια. Ο μαζικός προσανατολισμός προς την ελληνόγλωσσα δημόσια εκπαίδευση είναι μεν σε μεγάλο βαθμό καθορισμένος από τους περιορισμούς του σχολικού δικτύου (τα μειονοτικά γυμνάσια-λύκεια μπορούν να δεχτούν περιορισμένο αριθμό μαθητών), παράλληλα όμως, όπως δείχνουν τα ερευνητικά δεδομένα, εκφράζει την επιθυμία ένταξης στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Ένας από τους βασικότερους λόγους αυτής της επιλογής είναι η ελληνομάθεια, την οποία γονείς και μαθητές αναγνωρίζουν ως ουσιαστική και αναγκαία προϋπόθεση για τη μελλοντική επαγγελματική και κοινωνική ένταξη. Η επιλογή των δημόσιων σχολείων συνδέεται στενά

⁴⁰⁶ Σύμφωνα με τα ιδρυτικά τους κείμενα, τα μαθήματα της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, της ιστορίας, γεωγραφίας και κοινωνικής και πολιτικής αγωγής διδάσκονται στα ελληνικά, ενώ τα υπόλοιπα (θρησκευτικά, τουρκική γλώσσα, φυσική, μαθηματικά κλπ) στην τουρκική. Αντίθετα με τα δημοτικά, τα μαθήματα των ξένων γλωσσών και της φυσικής αγωγής διδάσκονται από τουρκόφωνους εκπαιδευτικούς και ανήκουν στο αντίστοιχο μέρος του προγράμματος. Βλ. Νέλλη Ασκούνη, «Η εκπαίδευση της μειονότητας: δομή και θεσμικό πλαίσιο...», ό.π. σελ. 3

με το μέτρο της ποσόστωσης, την προνομιακή δηλαδή δυνατότητα πρόσβασης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση που δόθηκε στα μέλη της μειονότητας το 1995.⁴⁰⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 Πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων – ΠΕΜ»

Το Πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων⁴⁰⁸» εφαρμόστηκε στη Θράκη και στόχευε στη μεταρρύθμιση και βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης για τα παιδιά της μειονότητας και ειδικότερα στη βελτίωση της ελληνομάθειας. Το Πρόγραμμα ξεκίνησε με ευρωπαϊκή συγχρηματοδότηση το 1997, περιλάμβανε πέντε φάσεις και ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2019. Βασική αρχή που διέπει συνολικά τη λογική του προγράμματος είναι η αναγνώριση της ταυτότητας και ο σεβασμός των ιδιαιτεροτήτων της μειονότητας της Θράκης. Η εκπαιδευτική παρέμβαση αφορούσε τις δυο βαθμίδες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας εφαρμόστηκε σε όλα τα μειονοτικά δημοτικά, ενώ στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας, εκτός από τα μειονοτικά σχολεία, συμπεριέλαβε και όλα τα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια όπου φοιτούσαν παιδιά της μειονότητας. Η παρέμβαση εστιάστηκε στο μέρος εκείνου του προγράμματος που διδάσκεται στην ελληνική γλώσσα. Οι δύο βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους οργανώθηκε ήταν η παραγωγή νέων σχολικών βιβλίων και εκπαιδευτικών υλικών, κατάλληλων για μαθητές με άλλη μητρική γλώσσα από την ελληνική και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε νέα βιβλία και τις παιδαγωγικές μεθόδους που αυτά εισηγούνταν. Το έργο του προγράμματος δεν περιορίστηκε μόνο στο εσωτερικό του σχολείου αλλά περιέλαβε και ευρύτερες δραστηριότητες στο επίπεδο της κοινότητας,⁴⁰⁹ υποστηρικτικές της εκπαιδευτικής παρέμβασης μέσω της δημιουργίας πρότυπων εκπαιδευτικών κέντρων για τα παιδιά της μειονότητας, ανεξάρτητων από το θεσμό του σχολείου. Στο πλαίσιο αυτό λειτούργησαν δυο κέντρα στήριξης του προγράμματος (ΚΕΣΠΕΜ) στην Ξάνθη και την Κομοτηνή. Πρόκειται για εκπαιδευτικούς χώρους που καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς παρείχαν δωρεάν μαθήματα ελληνικής γλώσσας για παιδιά δημοτικού με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδικών εκπαιδευτικών λογισμικών. Στα ΚΕΣΠΕΜ προσφέρονται επίσης δημιουργικές δραστηριότητες για νήπια, παιδιά και εφήβους, μαθήματα ελληνικών για ενήλικες, μαθήματα τουρκικής γλώσσας για εκπαιδευτικούς καθώς και ψυχοπαιδαγωγική υποστήριξη και συμβουλευτική, ενώ λειτουργεί και δανειστική βιβλιοθήκη για μαθητές και εκπαιδευτικούς. Τα ΚΕΣΠΕΜ στελεχώθηκαν με προσωπικό (διοικητικούς υπαλλήλους, εκπαιδευτικούς, εμψυχωτές, ψυχολόγους) τόσο από τη μειονότητα όσο και από την πλειονότητα, ενώ η βασική λογική που τα διακρίνει είναι ο σεβασμός της αλλογλωσσίας και της πολιτισμικής ταυτότητας των παιδιών.

Τριτοβάθμια Εκπαίδευση

Σταθμός στην εκπαιδευτική πολιτική για τη μειονότητα και στην προσπάθεια για προσέγγιση του μειονοτικού πληθυσμού θεωρείται η ειδική ρύθμιση του Ν.2341/95 (φ.208Α/6.10.95, Άρθρο 2) του Υ.Π.Ε.Π.Θ. η οποία ορίζει με απόφαση του Υπουργού Παιδείας χωριστό ποσοστό θέσεων (0,5%) στην τριτοβάθμια ανώτατη και ανώτερη εκπαίδευση (ΤΕΙ, ΑΕΙ, Ε.Π.Α.Θ.) για τα παιδιά των μουσουλμάνων της Θράκης που έχουν

⁴⁰⁷ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ. 79

⁴⁰⁸ Το πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων (ΠΕΜ)» είναι ένα από τα προγράμματα που συγχρηματοδότησε η Ευρωπαϊκή Ένωση με σκοπό την αντιμετώπιση των εθνικών προκλήσεων στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών.

⁴⁰⁹ Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Παιδαγωγικές προκλήσεις του ΠΕΜ: επιτυχίες και όρια της εκπαιδευτικής και κοινωνικής παρέμβασης», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020), σελ. 130

αποφοιτήσει από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το μέτρο της ποσόστωσης υιοθετεί μια λογική θετικής, αυτή τη φορά, διάκρισης επιχειρώντας να αμβλύνει τον εμφανή εκπαιδευτικό αποκλεισμό που για χρόνια είχε υποστεί η μειονότητα, ενώ παράλληλα επιδιώκει να ανακόψει το ρεύμα προς τα τουρκικά πανεπιστήμια. Εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού μαθητών/τριών που μπορούν να σπουδάσουν στα σχολεία της μειονότητας πολλά παιδιά κατέφευγαν για συνέχιση των σπουδών τους στην Τουρκία ή σταματούσαν το σχολείο. Η Τουρκία, υποστηρίζοντας την προσπάθεια μελών της μειονότητας να υιοθετήσουν την τουρκική ταυτότητα μέσω της εκπαίδευσης, έχει οργανώσει εδώ και χρόνια μια πολιτική υποδοχής των μαθητών/τριών με οικοτροφεία, υποτροφίες κτλ.⁴¹⁰ Σήμερα, το ποσοστό των παιδιών που καταφεύγουν στην Τουρκία για σπουδές φαίνεται να έχει μειωθεί σημαντικά. Πολλά παιδιά της μειονότητας συνεχίζουν μετά το μειονοτικό δημοτικό στο δημόσιο γυμνάσιο και λύκειο και φυσικά στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Όπως διαφαίνεται, το εκπαιδευτικό μέτρο της ποσόστωσης για την εισαγωγή μειονοτικών φοιτητών στα ελληνικά πανεπιστήμια και η ταυτόχρονη δυνατότητα μετάταξης από την ΕΠΑΘ στα πανεπιστήμια, αποτέλεσε πραγματική τομή στο χειρισμό του μειονοτικού ζητήματος, αφού ενισχύθηκε η διαμόρφωση ενός στρώματος διανοουμένων και ισχυρότερων κοινωνικών στρωμάτων που έχει λάβει ελληνική εκπαίδευση και νιώθει πως συμμετέχει στους επίσημους μηχανισμούς του κράτους. Το εκπαιδευτικό μέτρο αποτελεί τμήμα της συνολικής μειονοτικής πολιτικής που εγκαινιάστηκε τη δεκαετία του 1990 η οποία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια προσέγγισης του πληθυσμού.⁴¹¹

Μπορεί ο βασικός σκοπός της εκπαιδευτικής διαδικασίας να είναι η δημιουργία μιας ευκαιρίας για κοινωνική ένταξη στα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες, στην περίπτωση όμως της πόλης της Κομοτηνής, τα περιοριστικά μέτρα ενάντια στο μειονοτικό πληθυσμό οδήγησαν μέσα στα χρόνια, το μεγαλύτερο μέρος των νέων που έφυγαν για σπουδές στην Τουρκία να εγκατασταθούν εκεί, με αποτέλεσμα να χάνει η μειονότητα τα μορφωμένα μέλη της⁴¹² γεγονός που επηρέασε με συγκεκριμένο τρόπο την ταξική της σύνθεση.

«Ένα μεγάλο ποσοστό της νεολαίας έχει φύγει στο εξωτερικό και στην Τουρκία αλλά και σε χώρες της Ευρώπης. Εντάξει ήταν ανέκαθεν πιο φτωχή η μειονότητα από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Ας πούμε δεν υπάρχουν πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι που ήταν εκείνο

⁴¹⁰ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 75-79 και 320

⁴¹¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 58

⁴¹² Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 53

το κομμάτι που σήκωσε ουσιαστικά την οικονομική κατάσταση της χώρας, επειδή δεν υπήρχαν πολλά άτομα από τη μειονότητα ως δημόσιοι υπάλληλοι, στην αρχή δηλαδή δεν υπήρχαν καθόλου. Μετά με το που άνοιξαν τα ΚΕΠ στις πόλεις πήραν και άτομα που μιλούσαν τουρκικά και εκεί απασχολήθηκαν κάποιοι και μονιμοποιήθηκαν (...) Εγώ δε μπορούσα τότε να μπω στα πανεπιστήμια στην Ελλάδα, τότε ο Γιώργος Παπανδρέου, δεν κάνω πολιτική αλλά ήταν δικό του τότε, έφερε την ποσόστωση το τρεις τοις χιλίοις που κάθε χίλια παιδιά από την Ελλάδα που έμπαιναν στο πανεπιστήμιο έμπαιναν και τρεις μειονοτικοί με ποσόστωση και υπάρχει ακόμη αυτό. Αν θυμάμαι καλά το 1996 έγινε. Έμπαινε με εξετάσεις αλλά με πολύ μεγαλύτερο βαθμό εισαγωγής, με μόρια που του έδινε ας πούμε. Από αυτό ωφελήθηκαν πάρα πολλοί. (...) Υπήρχαν άτομα που ήθελαν να σπουδάσουν στην Τουρκία, γιατί μπορεί για παράδειγμα μια πόλη στην Τουρκία να είναι πιο κοντά από ότι η Αθήνα ή να είναι πιο καλό το πανεπιστήμιο, αλλά όσοι επιθυμούσαν να σπουδάσουν στην Ελλάδα δεν μπορούσαν, αυτό είναι το θέμα (...)

Ε., 40 χρονών γυναίκα, τουρκογενής μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα η πληροφορήτρια αντιλαμβάνεται ως διακριτική μεταχείριση εις βάρος των μειονοτικών μαθητών το να μη μπορούν να επιλέξουν την Ελλάδα ως χώρα για τις σπουδές τους, παρά τα όποια θετικά χαρακτηριστικά μπορεί να έχει σύμφωνα με την ίδια η πραγματοποίηση των σπουδών στην Τουρκία. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990 τα μέλη της μειονότητας ήταν αποκλεισμένα από την ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση⁴¹³. Για το λόγο αυτό, η εφαρμογή του μέτρου της ποσόστωσης γίνεται αντιληπτή από την πληροφορήτρια ως τομή στη μέχρι τότε εκπαιδευτική διαδικασία με άμεσες επιπτώσεις στον νεανικό πληθυσμό της μειονότητας που επιθυμεί να σπουδάσει.

Ωστόσο, οι αντιδράσεις για τη ρύθμιση αυτή ποικίλουν. Σύμφωνα με πληροφορίες που δόθηκαν κατά τη διάρκεια άτυπων συζητήσεων με τους πληροφορητές/τριες της πλειονότητας, η στάση της μειονότητας ήταν αρχικά αρνητική, γεγονός δύσκολο να

⁴¹³ Μέχρι τη δεκαετία του 1990 η φοίτηση ήταν γενικευμένη μόνο στο επίπεδο του δημοτικού σχολείου, ενώ η μαθητική διαρροή από την υποχρεωτική εκπαίδευση εμφάνιζε ιδιαίτερα ψηλά ποσοστά. Ερευνητές αναφέρουν ότι μέχρι το 1990 μόνο δυο άτομα είχαν κατορθώσει να εισαχθούν σε ελληνικό πανεπιστήμιο, ενώ ένας μικρός αριθμός επιστημόνων της μειονότητας που αποφοίτησαν από ελληνικές ανώτατες σχολές, ξεκίνησαν αλλού τις σπουδές τους (κυρίως στην Τουρκία) και στη συνέχεια πήραν μετεγγραφή. Σήμερα, το εκπαιδευτικό επίπεδο των μελών της μειονότητας παραμένει χαμηλό με σημαντική απόκλιση από το μέσο όρο σε εθνικό επίπεδο. Η κατάσταση όμως φαίνεται να αλλάζει με πολύ γρήγορους ρυθμούς. Η φοίτηση των παιδιών της μειονότητας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες διευρύνεται και τείνει να γενικευτεί. Βλ. Ασκούνη, «Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...», ό.π., σελ 75 και την επίσημη ιστοσελίδα του προγράμματος «Εκπαίδευση των Παιδιών της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης: Πρόσθεση όχι Αφαίρεση-Πολλαπλασιασμός όχι Διαίρεση», <https://museduc.gr/el>, ημερομηνία ανάκτησης 12.12.2019

εξηγηθεί ειδικά όταν αναλογιστεί κάποιος ότι ο αποκλεισμός των μειονοτικών μαθητών/τριών από τα ελληνικά πανεπιστήμια αποτελούσε ένα από τα σημεία αιχμής ακόμη και των τουρκικών απόψεων για τη μειονοτική εκπαίδευση. Η ένταση των κινητοποιήσεων κορυφώθηκε με τη μαζική αποχή των μαθητών/τριών που λέγεται πως είχε 100% επιτυχία. Από την άλλη, οι πλειονοτικοί της περιοχής ζητούσαν μέσα από άρθρα στον τοπικό τύπο τη γενίκευση του μέτρου σε όλη τη Θράκη. Άλλοι ζητούσαν την αναστολή της ρύθμισης με την αιτιολογία ότι θα προκαλούσε ψυχολογικό πρόβλημα, δηλαδή αισθήματα άνισης μεταχείρισης στο χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής και ακόμη προβλήματα στην καλή συμβίωση των χριστιανών και των μουσουλμάνων. Το μέτρο της ποσόστωσης για την εισαγωγή στα πανεπιστήμια φαίνεται πως ακόμα και σήμερα προκαλεί αντιδράσεις σε κάποιους κύκλους της πλειονοτικής κοινωνίας⁴¹⁴.

Στα παραπάνω κείμενα επιχειρήθηκε μια σύντομη παρουσίαση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας που επικρατεί στην Κομοτηνή για τη μουσουλμανική μειονότητα της πόλης και των αλλαγών που έχουν συντελεστεί στην εφαρμογή της τα τελευταία χρόνια. Οι αλλαγές αυτές είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών. Παρόλο που πολλά εμπόδια παραμένουν, οι εκπαιδευτικοί δείκτες βελτιώνονται σταθερά, ένδειξη ότι ο δρόμος της εκπαίδευσης και άρα η αρμονική κοινωνική ένταξη, αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα για τα μέλη της μειονότητας⁴¹⁵. Στο εκπαιδευτικό πεδίο, το Πρόγραμμα Εκπαίδευση Μουσουλμανόπαιδων ήταν μια από τις βασικές συνιστώσες των αλλαγών και δεν είναι τυχαίο ότι αναφέρθηκαν σε αυτό και οι πληροφορητές/τριες όταν προσπαθούσαν να εξηγήσουν τις συνθήκες που επικρατούν στην πόλη αναφορικά με την εκπαίδευση του μειονοτικού πληθυσμού. Από τον επιστημονικό λόγο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα λόγια της Άννας Φραγκουδάκη, μία εκ των υπευθύνων του προγράμματος, για την αντίδραση στην εφαρμογή του προγράμματος από τις ηγεσίες και των δυο πλευρών, μειονότητας και πλειονότητας, χαρακτηριστικό παράδειγμα της διχοτόμησης του κοινωνικού χώρου της πόλης αλλά και των ιδεολογικών αγκυλώσεων που καθορίζουν την ανάπτυξη των λειτουργιών του αστικού χώρου: *Τις ηγεσίες κι από τις δυο πλευρές, μειονότητας και πλειονότητας, δεν τις κερδίσαμε ποτέ, στάθηκαν από την αρχή και εξακολουθούν να είναι εναντίον του έργου, εκτός από μερικές και από τις δυο πλευρές φωτεινές εξαιρέσεις. Τους ενόχλησε η αμφιβολία μας για τις δύο*

⁴¹⁴ Βλ. «Μουσουλμάνοι σε περιζήτητες σχολές με χαμηλές βαθμολογίες- Από τους 440 εισακτέους μόνο περίπου 50 πέρασαν με πάνω από τη βάση. Το καθεστώς αυτό που είχε θεσπίσει ο Γ. Παπανδρέου, όταν ήταν υπουργός Παιδείας», [esos.gr](https://www.esos.gr/arthra/39561/moysoylmanoi-se-perizitites-sholes-me-hamiles-vathmologies-apo-toys-440-eisakteoys-mono), 01.09.2015, <https://www.esos.gr/arthra/39561/moysoylmanoi-se-perizitites-sholes-me-hamiles-vathmologies-apo-toys-440-eisakteoys-mono>, ημερομηνία ανάκτησης 1.05.2021

⁴¹⁵ Ανδρούσου, Ασκούνη, Δραγώνα, Φραγκουδάκη, «Είκοσι δύο χρόνια ΠΕΜ», ό.π., σ.110

αντίπαλες «αλήθειες» που προέβαλαν από την κάθε πλευρά, σε δυο παράλληλους μονολόγους που δεν συναντώνται. Ας σημειωθεί ότι οι τοπικές ηγεσίες πλειονότητας και μειονότητας εμφανίζουν μια εντυπωσιακή σύμπνοια, ενώ είναι αντίπαλες ηγετικές ομάδες. Συστηματικά και οι δυο εμφανίζονται σε όλα τα ζητήματα με σχέδια, παρόμοιες θέσεις είτε κατοπτρικά είτε κυριολεκτικά⁴¹⁶.

Τουρκογενείς

Η διερεύνηση των απόψεων των κατοίκων της Κομοτηνής και της πολυσημαντότητας των σχέσεων που αυτοί αναπτύσσουν με τον υλικό και άυλο χώρο της πόλης, θέτει ως στόχο την κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας της περιοχής και τους όρους της ανάπτυξής της. Στις αφηγήσεις των τουρκογενών πληροφορητών/τριων φαίνεται ξεκάθαρα η αντίληψη που έχουν για τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την εξωτερική πολιτική Ελλάδας και Τουρκίας. Οι πληροφορητές/τριες αντιλαμβάνονται ότι η εκπαίδευση αποτέλεσε πεδίο διαρκούς πολιτικής αντιπαράθεσης και ότι η εκπαιδευτική πολιτική για τη μειονότητα μεταβάλλεται διαχρονικά ακολουθώντας τις διακυμάνσεις των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Στις αφηγήσεις τους μπορεί επίσης να διακρίνει κανείς τη γνώση που έχουν για τα βασικά σημεία αντιπαράθεσης ανάμεσα στις δυο πλευρές και φαίνεται να έχουν υιοθετήσει τις απόψεις του κυρίαρχου λόγου γύρω από τις κεντρικές διεκδικήσεις της «ηγεσίας» της μειονότητας. Άλλωστε το κοινωνικό προφίλ των τουρκογενών πληροφορητών/τριών, αφηγήσεις των οποίων περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο κείμενο, είναι κοινό. Πρόκειται για αστούς/αστές, με ανώτατο επίπεδο μόρφωσης, οι δύο από τους τρεις έχουν σπουδάσει στην Τουρκία και όλοι τους εμπλέκονται με τα κοινά (μέλη της τοπικής αυτοδιοίκησης ή/και μέλη μειονοτικών συλλόγων). Στα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που ακολουθούν φαίνεται πως έχουν άποψη για όλα και η αφήγησή τους, πέρα από τη βιωματική πλευρά, έχει εμφανώς το πολιτικό της περιεχόμενο.

«Μετά τον εμφύλιο, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις έγιναν πιο καλές εδώ. Το 1951 η Τουρκία έκανε μεγάλες επενδύσεις εδώ και εκείνο το διάστημα υπογράφηκαν συνθήκες εκπαιδευτικές μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας. Το 1951 με 1967 ήταν η περίοδος με τα λιγότερα προβλήματα (...) Το πως αλλάζει όμως η ιστορία είναι απίστευτο. Το 1959 ο τότε υπουργός παιδείας περνούσε από το χωριό Άρατος και είδε μια πινακίδα που έλεγε ότι

⁴¹⁶ Φραγκουδάκη, «ΠΩΣ Η «ΠΡΟΣΘΕΣΗ» ΑΝΤΙΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ «ΑΦΑΙΡΕΣΗ»...», ό.π., σελ. 116

υπάρχει μειονοτικό σχολείο και είτε αμέσως να την αλλάξετε την πινακίδα και να την κάνετε να λέει τουρκικό. Όταν ήρθε η χούντα όμως οι σχέσεις χάλασαν (...)»

Χ. άντρας, 45 χρονών μειονοτικός, πρώην πρόεδρος συλλόγου «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής», Οκτώβριος 2016

Η επόμενη πληροφορήτρια στην αφήγησή της περιγράφει τους λόγους που την έθεσαν σε δύσκολη θέση κατά την προσπάθεια ένταξή της στην κοινωνική ζωή της Κομοτηνής. Ερχόμενη από μια ξένη χώρα να κατοικήσει στην Κομοτηνή, δε θεωρεί ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι αυτές που της δημιούργησαν προβλήματα, αλλά κυρίως η μειονοτική της ταυτότητα που την υποχρέωνε να ενταχθεί σε μια σειρά κρατικών μηχανισμών που καθόριζαν τις συνθήκες της διαβίωσής της. Εγκλωβισμένη ανάμεσα στη διγλωσσία της μειονοτικής εκπαίδευσης η προσωπική της, όπως την αντιλαμβάνεται, αδυναμία να γνωρίζει με επάρκεια έστω τη μια από τις δύο γλώσσες, της στέρησε τη δυνατότητα να φοιτήσει στο σχολείο επιλογής των γονιών της και την ανάγκασε να είναι σε ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον που η ίδια χαρακτηρίζει «ρατσιστικό» για την εποχή της. Και σε επίρρωση όλων αυτών, η διαφοροποίηση με την κυρίαρχη ομάδα εντείνεται όταν ως μαθήτρια του δημόσιου σχολείου δεν έχει τις ίδιες δυνατότητες με τους πλειονοτικούς συμμαθητές της να συμμετάσχει στο σύστημα εισαγωγής στο πανεπιστήμιο. Η διακριτική αυτή μεταχείριση σε βάρος των μειονοτικών μαθητών μέσω της αδυναμίας τους να ενταχθούν ισότιμα στο εκπαιδευτικό σύστημα, ισοδυναμεί με άνισους όρους συμμετοχής στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης και κατ' επέκταση της χώρας και του ελληνικού έθνους.

«Εκείνα τα χρόνια ήταν ακόμη πιο δύσκολα, ειδικά για μένα που ήρθαμε από τη Γερμανία όταν ήμουν 11 χρονών. Και εκεί που έμενα είναι πολυπολιτισμική πόλη, αλλά με άλλους όρους. Εκεί είσαι μετανάστης, δεν είναι το ίδιο. Όταν ήρθαμε στην Κομοτηνή, ο πατέρας μου επειδή εγώ δεν ήξερα τουρκικά καλά, δεν ήξερα όμως ούτε ελληνικά, θεώρησε ότι ήταν καλύτερα να πάω για ένα χρόνο στο μειονοτικό σχολείο της γειτονιάς. Και αυτό γιατί στο σπίτι μιλάμε τούρκικα οπότε είναι πιο εύκολο να πηγαίνω σε τούρκικο σχολείο. Πήγα ένα χρόνο εκεί και μετά έδωσα εξετάσεις για το μειονοτικό γυμνάσιο-λύκειο στην Κομοτηνή αλλά δεν πέρασα. Με εξετάσεις ήταν τότε γιατί είχε πάρα πολλούς μαθητές και γινόταν με εξετάσεις⁴¹⁷ και όποιος δεν έμπαινε, έψαχνε για άλλο σχολείο, δημόσιο. Εγώ

⁴¹⁷ Βάσει της Υπουργικής Απόφασης Ζ2/152/22.5.1996/ΦΕΚ 444Β'/31.5.1996, για την εγγραφή μαθητριών και μαθητών στην πρώτη τάξη των Μειονοτικών Γυμνασίων διενεργείται πλέον κλήρωση., πηγή: «ΕΓΓΡΑΦΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΕ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ», ιστοσελίδα edu.klimaka.gr

δεν πέρασα γιατί δε μπορούσα να γράψω ούτε να διαβάσω καλά στα τουρκικά και καθόλου στα ελληνικά, και οι εξετάσεις για το μειονοτικό γυμνάσιο είναι και στις δυο γλώσσες και έτσι πήγα σε δημόσιο σχολείο χωρίς να ξέρω όμως ούτε μια λέξη στα ελληνικά. Ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Τότε ήμουν πρώτη γυμνασίου. Με βοήθησε ο πατέρας μου πάρα πολύ. Τότε δεν υπήρχαν φροντιστήρια, δεν υπήρχαν ιδιαίτερα, δεν υπήρχε τίποτα στην Κομοτηνή. Με βοήθησε πάρα πολύ, έγραφε όλα τα κείμενα που έπρεπε να διαβάσω με λατινικούς χαρακτήρες γιατί δε μπορούσα να διαβάσω ελληνικά. Παρόλα αυτά τα κατάφερα τότε ήταν δύσκολα χρόνια διότι δεν πήγαιναν πολλά παιδιά της μειονότητας σε δημόσια σχολεία. Είχαμε ένα ρατσιστικό κομμάτι να αντιμετωπίσουμε. Το 1984 ήταν όλα εντελώς διαφορετικά. Ο πατέρας μου ήταν σύγχρονος άνθρωπος, άλλο μυαλό, είχε ζήσει και πολλά χρόνια στο εξωτερικό. Είμαστε και Κομοτηναίοι εμείς, δηλαδή δεν ήρθαμε από κάποιο ορεινό χωριό και η μάνα μου και ο πατέρας μου και έχουν άλλο σκεπτικό. Με βοήθησαν πάρα πολύ. Τελείωσα και το δεύτερο λύκειο Κομοτηνής, έμαθα ελληνικά, δεν έμεινα ποτέ σε τάξη με τη βοήθεια των γονιών μου πάντα. Εκείνα τα χρόνια το 1989, δε θα το πιστέψεις, αλλά δε μπορούσαμε να δώσουμε εξετάσεις για το πανεπιστήμιο στην Ελλάδα. Μας είπαν αυτό είναι το απολυτήριό σας μπορείτε να πάτε όπου θέλετε αλλά δε μπορείτε να δώσετε εξετάσεις εδώ. Δεν μπορούσαμε να κάνουμε δηλαδή ότι οι άλλοι συμμαθητές μας. Δε συμπληρώσαμε καθόλου μηχανογραφικό. Δεν μπορούσαμε επειδή ήμασταν της μειονότητας. Άτυποι κανόνες βέβαια, δώσαμε εξετάσεις στην Τουρκία, πέρασα Γερμανική φιλολογία που ήταν η πρώτη μου γλώσσα ουσιαστικά και την ήξερα πολύ καλά δεν τελείωσα όμως εκεί αλλά στο πανεπιστήμιο της Αδριανούπολης. Μετά έγινα καθηγήτρια και άνοιξα ένα φροντιστήριο ξένων γλωσσών, αφού πρώτα δούλεψα σε ένα φροντιστήριο εδώ στην Κομοτηνή, δεν είχα ιδιαίτερο θέμα με τους γονείς, γιατί μιλούσα πια τα ελληνικά καλά. (...)

Ε., 40 χρονών γυναίκα, τουρκογενής μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Το γεγονός της «προοδευτικότητας» που αναγνωρίζει η πληροφορήτρια στους γονείς της κυρίως λόγω της εμπειρίας τους από τη ζωή σε άλλη χώρα, είναι αυτό που δίνει στην ίδια περισσότερες ευκαιρίες για μάθηση και τη διαφοροποιεί από άλλους μειονοτικούς που λόγω του κοινωνικο-οικονομικού προφίλ τους στερούνται παρόμοιων ευκαιριών. Σε κάθε περίπτωση, οι επίσημοι θεσμοί και το ελληνικό κράτος γίνονται αντιληπτοί ως εμπόδια για την προσωπική πρόοδο και ανάπτυξη. Μπορεί ωστόσο, παρά τα λεγόμενα της πληροφορήτριας, να είχαν θεωρητικά οι μειονοτικοί μαθητές τη δυνατότητα

να συμμετέχουν ως έλληνες πολίτες στις εκάστοτε διαδικασίες επιλογής, κάτι τέτοιο όμως ήταν ανέφικτο στην πράξη κυρίως λόγω της ανεπαρκούς ελληνομάθειας που τους εμπόδιζε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των εξετάσεων αλλά και λόγω του γενικότερου χαμηλού επιπέδου της μειονοτικής εκπαίδευσης⁴¹⁸. Παρόλα αυτά, ο τρόπος που αφηγείται η πληροφορήτρια τη δυσκολία που αντιμετώπισε, ως δηλαδή καθολική απαγόρευση σε αυτήν και στους υπόλοιπους μειονοτικούς μαθητές να συμμετάσχουν στο εισαγωγικό σύστημα στο πανεπιστήμιο, φανερώνει ότι η κατάσταση που επικρατούσε στο εκπαιδευτικό σύστημα γινόταν αντιληπτή ως μια ακόμη πολιτική κοινωνικού διαχωρισμού και περιθωριοποίησης της μειονότητας. Γενικά το εκπαιδευτικό σύστημα θεωρείται από τη μειονότητα σαν ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που η μειονοτική κοινωνία καλείται να αντιμετωπίσει.

«Το μεγαλύτερο πρόβλημά μας είναι η εκπαίδευση. Η εκπαίδευση στα μειονοτικά σχολεία είναι σε άσχημη κατάσταση. Τα παιδιά μας πάνε σε μειονοτικό σχολείο και δεν είναι καλή η κατάσταση. Οι δάσκαλοι δεν έχουν καλό επίπεδο. (...) Σύμφωνα με το νόμο αυτοί που διδάσκουν στα μειονοτικά σχολεία είναι όλοι Επαθήμες, είναι δηλαδή όλοι απόφοιτοι της Θεσσαλονίκης και είναι όλοι μειονοτικοί οι οποίοι είχαν πολύ χαμηλό επίπεδο όταν ξεκίνησαν. Οι περισσότεροι που πήγαιναν στην ΕΠΑΘ ήταν μαθητές του Ιεροσπουδαστηρίου, δεν πήγαιναν από άλλα σχολεία (...) Διδάσκουν την τουρκική γλώσσα μόνο αυτοί και ο καλύτερος δάσκαλος να είσαι του κόσμου δε μπορείς να διδάξεις στα σχολεία τα δικά μας. Τώρα το πρόγραμμα σπουδών είναι μεικτό πρόγραμμα τουρκικών και ελληνικών σε ποσοστό 50-50 (...) Τώρα γιατί επιλέγουμε να πάει το παιδί σε μειονοτικό και δεν επιλέγουμε να πάει σε δημόσιο να μάθει ελληνικά, αφού τα τούρκικα τα μιλάει στο σπίτι. Μπορεί να έχει δίκιο να το ρωτήσει κάποιος αυτό, αλλά τα σχολεία αυτά έχουν δημιουργηθεί με τη συνθήκη της Λωζάνης και θέλουμε να επιβιώσουν. Για να συνεχίζουν να υπάρχουν τα σχολεία αυτά εμείς στέλνουμε τα παιδιά μας και γνωρίζοντας ότι δεν είναι καλή η εκπαίδευση εκεί, αλλά συνεχίζουμε και τα στέλνουμε. Τα στέλνουμε και σε παράλληλη στήριξη, για να τα βοηθήσουμε σε όλες τις γλώσσες και στα τουρκικά και στα ελληνικά και στα αγγλικά που πηγαινούν φυσικά. (...) Τώρα για τα ελληνικά μαθήματα, από ό,τι βλέπω από το παιδί μου δεν υπάρχει πρόβλημα στους δασκάλους των ελληνικών. Μπορεί κάποιος καθηγητής να δηλώσει και το μειονοτικό σχολείο και οι περισσότεροι το δηλώνουν, γιατί έχουν μουσουλμανικές γιορτές και χριστιανικές γιορτές οπότε έχει πιο

⁴¹⁸ Για την περίοδο μέχρι το 1995 η μόνη δυνατότητα πρόσβασης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση που είχαν τα μέλη της μειονότητας ήταν η ΕΠΑΘ που σκοπό είχε την προετοιμασία των μειονοτικών δασκάλων και δε μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ότι υπαγορεύτηκε από οποιαδήποτε μέριμνα για την άμβλυνση του εκπαιδευτικού αποκλεισμού της μειονότητας βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 75-76

πολλές μέρες που κάθεσαι. Ουσιαστικά οι δάσκαλοι που δε θέλουν να δουλέψουν έρχονται στα μειονοτικά σχολεία (...) Τώρα πια έκλεισε και η ΕΠΑΘ. Βέβαια, υπάρχουν και αυτοί που έχουν αποφοιτήσει. Τώρα φέτος άνοιξε μια σχολή αλλά και πάλι δεν είναι αυτό που πρέπει για τα μειονοτικά σχολεία. Δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή κανένας φορέας που να εκπαιδεύει δασκάλους για τα μειονοτικά σχολεία (...) Εντάξει, όλη η εκπαίδευση έχει προβλήματα, αλλά η μειονοτική έχει τεράστια προβλήματα».

Χ. άντρας, 45 χρονών μειονοτικός, πρώην πρόεδρος συλλόγου «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής», Οκτώβριος 2016

Ο πληροφορητής αναφέρεται με μια μακρά αφήγηση στους λόγους που κατά τη γνώμη του η μειονοτική εκπαίδευση αποτελεί ένα από τα βασικά προβλήματα της μειονότητας. Ο πληροφορητής συνδέει άμεσα την εκπαίδευση με το πεδίο της πολιτικής, παρουσιάζοντας την εκπαίδευση της μειονότητας σε πλήρη εξάρτηση από πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους που συνδέονται με το μειονοτικό ζήτημα. Η αφήγησή του, όπως και κάθε αφήγηση, οργανώνει τα γεγονότα, τις καταστάσεις και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τις εκπαιδευτικές πολιτικές σύμφωνα με την προσωπική του αντίληψη για την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δήλωσή του, ότι παρόλο που οι γονείς έχουν διαπιστώσει τις ελλείψεις της μειονοτικής εκπαίδευσης και τις δυσκολίες που δημιουργεί στην εκπαίδευση των παιδιών τους, συνεχίζουν να στέλνουν τα παιδιά στα μειονοτικά σχολεία⁴¹⁹ ως μια συνειδητή επιλογή για τη διαφύλαξη των κεκτημένων της μειονότητας και του ιδιαίτερου χαρακτήρα της και ενδεχομένως ως μια στρατηγική συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας στη μουσουλμανική μαθητική νεολαία, αφού το σχολείο δεν έχει σαν μοναδικό του στόχο την παροχή γνώσεων αλλά και την

⁴¹⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία που στοιχίζονται στο πλαίσιο του προγράμματος «Εκπαίδευση των Παιδιών της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης: Πρόσθεση όχι Αφαίρεση-Πολλαπλασιασμός όχι Διαίρεση», το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών ηλικίας δημοτικού (περίπου τα δύο τρίτα) με επιλογή των γονέων τους ακολουθούν σήμερα τη μειονοτική εκπαίδευση, φοιτούν δηλαδή στα ξεχωριστά και αμιγή μειονοτικά δημοτικά σχολεία, με το διπλό και δίγλωσσο πρόγραμμα, όπου διδάσκουν εκπαιδευτικοί της πλειονότητας για την ελληνική γλώσσα και τα μαθήματα στα ελληνικά, και της μειονότητας για την τουρκική γλώσσα και τα μαθήματα στα τουρκικά. Εκτός από τα παιδιά που ακολουθούν το μειονοτικό σχολείο, σημαντικός αριθμός παιδιών της μειονότητας φοιτά σήμερα και στα δημόσια ελληνόγλωσσα σχολεία. Σε επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ο αριθμός των μαθητών της μειονότητας που φοιτά στο γυμνάσιο έχει αυξηθεί θεαματικά τα τελευταία 15 χρόνια. Η φοίτηση στο γυμνάσιο τείνει να γενικευτεί. Το ένα τέταρτο περίπου φοιτά σε σχολεία αποκλειστικά για τη μειονότητα (μειονοτικό γυμνάσιο ή ιεροσπουδαστήριο), ενώ τα τρία τέταρτα των μαθητών βρίσκονται πλέον στα δημόσια γυμνάσια. Όμως παρά τη σαφέστατη βελτίωση που παρατηρείται, μέχρι πρόσφατα υπήρχαν φαινόμενα συχνής επανάληψης τάξεων ή εγκατάλειψης του σχολείου. Για τη γενιά που αποφοίτησε από το δημοτικό το 1997-98 η διαρροή από το γυμνάσιο ήταν 65% και παρόλο που το ποσοστό της μαθητικής διαρροής μειώνεται με γρήγορους ρυθμούς, φαίνεται ότι παραμένει σαφώς υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο. Πολύ μεγάλη είναι η αύξηση της πρόσβασης των μειονοτικών μαθητών και στο επίπεδο του λυκείου. Σημαντικό ποσοστό ακολουθεί τα σχολεία τεχνικής δημόσιας εκπαίδευσης. Πηγή: <https://museduc.gr/el/>, ημερομηνία ανάκτησης 27.12.2019

κοινωνικοποίηση των παιδιών και τη μεταφορά στοιχείων κουλτούρας και πολιτισμού. Μέσα από αυτήν την επιλογή οι μειονοτικοί κάτοικοι οργανώνουν το χώρο της πόλης και τις διαπροσωπικές σχέσεις των παιδιών τους στη βάση ενός πολιτικού διαχωρισμού που καλείται να παραμείνει διακριτός και να συνεχίζει να αναπαράγει το δίπολο μειονότητα – πλειονότητα στην κοινωνική ζωή της πόλης. Στην πραγματικότητα, αυτή η επιλογή αποτελεί μια δυναμική παραγωγή της ανθρωπογεωγραφίας της πόλης όπως αυτή συντίθεται από την καθημερινή ζωή και τις λειτουργίες της.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η παρέμβαση της μειονότητας στη διοίκηση και στη λειτουργία των σχολείων (για παράδειγμα οι σχολικές εφορίες) είναι πλέον περιορισμένη και γίνεται σε ένα πλαίσιο αυστηρά ελεγχόμενο από κρατικούς φορείς. Αυτή η αλλαγή φαίνεται πως έχει γίνει αντιληπτή από τον πληροφορητή και παρουσιάζεται στην αφήγησή του σαν άλλη μια διαδικασία διακριτικής μεταχείρισης εις βάρος της μειονότητας από την οποία στερείται το δικαίωμα να αναλάβει την εκπαίδευση των παιδιών της μέσα από διαδικασίες και θεσμούς που θα καθορίζει η μειονοτική κοινωνία. Στον εξωτερικό παρατηρητή, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει ο πληροφορητής τις εκπαιδευτικές διαδικασίες, η εκπαίδευση μοιάζει να ενσαρκώνει ακόμα στην πράξη την πολιτική της περιθωριοποίησης της μειονότητας καθιστώντας το μειονοτικό πληθυσμό σε υποδεέστερη κοινωνική θέση αφού λαμβάνει χαμηλότερης ποιότητας εκπαίδευση και άρα λιγότερες ευκαιρίες για κοινωνική ανέλιξη από ότι η πλειονότητα. Για άλλη μια φορά η έννοια «μειονότητα» συνδέεται με πολιτικές περιθωριοποίησης και κοινωνικής απομόνωσης σε σχέση με την πλειονοτική κοινωνία που μπορεί να απολαμβάνει δικαιότερη μεταχείριση από τους θεσμούς του κράτους, παρουσιάζοντας έτσι με συγκεκριμένη ιεραρχία τη θέση των ατόμων στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον.

«(...) Εάν δεν μας εμπόδιζαν και δε μας δυσκόλευαν και οι δράσεις μας γίνονταν όπως προβλέπεται στη συνθήκη της Λωζάνης που σημαίνει ότι οι σχολικές εφορίες θα μπορούσαν να πάρουν το δάσκαλο που ήθελαν, το επίπεδο των παιδιών θα ήταν πολύ υψηλό γιατί θα διάλεγε η σχολική εφορία ποιον δάσκαλο θέλει να πάρει. Η σχολική εφορία είναι ο διοικητής ουσιαστικά του σχολείου τον οποίο επιλέγουν οι γονείς και οι κηδεμόνες (...) Αυτό που είναι σημαντικό είναι η σχολική εφορία να διαλέξει τον κατάλληλο δάσκαλο και να προχωρήσει το σχολείο. Και αν υπάρχει ένας δάσκαλος που δεν αρέσει στη σχολική εφορία και δεν είναι καλός να κάνει για ένα χρόνο σύμβαση και μετά να τελειώσει η σύμβασή του. Αυτό ήταν παλιά. Και τότε όλοι προσπαθούσαν να γίνουν καλύτεροι, ενώ τώρα περιμένουν όλοι από το κράτος, κάθονται και δεν δουλεύουν και οι περισσότεροι σκέφτονται να πάω σε ένα χωριό να μην έχει πολλά παιδιά και να κάθω εκεί και ξέρω ότι

ο δάσκαλος που διορίζεται σε ένα χωριό κάνει άλλες δουλειές και δεν κάνει το δάσκαλο (...))»

Χ. άντρας, 45 χρονών μειονοτικός, πρώην πρόεδρος συλλόγου «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής», Οκτώβριος 2016

Η κεντρική θέση της ηγεσίας της μειονότητας για την εκπαίδευση - όπως αυτή εκφέρεται κυρίως μέσω του Συλλόγου Επιστημόνων και του Συλλόγου Τούρκων Δασκάλων Δυτικής Θράκης, αλλά και του μειονοτικού τύπου και βουλευτών και πολιτικών προσώπων που προέρχονται από αυτήν, είναι η υπεράσπιση της μειονοτικής εκπαίδευσης, την οποία θεωρούν βασικό πυλώνα της ταυτότητας και του πολιτισμού της μειονότητας. Πρόκειται για θέση πολιτικής υπεράσπισης της ταυτότητας η οποία προσδιορίζεται ως ενιαία και τουρκική. Οι επίσημες τοποθετήσεις της ηγεσίας απέναντι σε οποιαδήποτε παρέμβαση στο χώρο της εκπαίδευσης καθορίζονται από αυτή τη βασική πολιτική αρχή. Ειδικότερα, όσον αφορά στις παρεμβάσεις με στόχο την ποιοτική αναβάθμιση του ελληνόφωνου προγράμματος των μειονοτικών σχολείων και τη βελτίωση της ελληνομάθειας γενικότερα, αυτές αντιμετωπίζονται με τρόπο που κυμαίνεται από την άρνηση και την καχυποψία έως τη θεώρηση τους ως θετικά μέτρα, τα οποία, όμως, πάσχουν από μονομέρεια και δεν αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά την υποβάθμιση του μειονοτικού σχολείου και της τουρκόφωνης εκπαίδευσης⁴²⁰.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου πρέπει να αναφέρω ότι συνάντησα και τουρκογενείς μειονοτικούς που μου μίλησαν για την ύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων στο εσωτερικό της μειονότητας και αναγνώρισαν και τα ιδιαίτερα προβλήματα που κάθε μια από αυτές καλείται να αντιμετωπίσει. Διαπίστωνα πάντα όμως έναν δισταγμό στον τρόπο που εκφραζόντουσαν αυτές οι απόψεις και διαισθανόμουν την προσπάθεια του πληροφορητή να εκφραστεί «με τα σωστά λόγια» κρατώντας την όποια ισορροπία ο ίδιος αισθανόταν πως πρέπει να διαφυλάξει⁴²¹.

«Τα προβλήματα μοιράζονται. Η κάθε κοινότητα έχει τα δικά της ζητήματα και τα προβλήματα και τη δική τη ιδιοσυγκρασία. Υπάρχουν όμως και τα προβλήματα τα κοινά τα οποία απασχολούν όλο τον πληθυσμό, όπως τα θέματα υποδομών πώς θα έρθει π.χ. το

⁴²⁰ Ανδρέας Νοταράς, «Εκπαιδευτικές Πρακτικές και διλήμματα ταυτότητας στη μειονότητα της Θράκης. Η περίπτωση της Ξάνθης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 127 Γ' (2008), σελ 82-83

⁴²¹ Τα άτομα που μου εξέφρασαν τέτοιου είδους απόψεις έτυχε να είναι άντρες, γι' αυτό και αναφέρομαι μόνο σε πληροφορητές. Επίσης δεν ήταν μόνο το περιεχόμενο των λόγων τους που μου έδινε αυτήν την εντύπωση αλλά και λεπτομέρειες στην εκφορά του λόγου, η γλώσσα του σώματος, στοιχεία που δεν μπορούν να μεταφερθούν στον αναγνώστη και στην αναγνώστρια μέσα από το γραπτό απόσπασμα που παραθέτω εδώ.

νερό δηλαδή, τα τεχνικά βασικά προβλήματα που είναι τα καθημερινά. Κατά τα άλλα η κάθε κοινότητα έχει τα δικά της ιδιαίτερα προβλήματα τα οποία πηγάζουν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε κοινότητας. Από αυτά τα βασικά είναι η εκπαίδευση και η γλώσσα η δικιά τους»

A., 29 χρονών, τουρκογενής μειονοτικός,
μέλος ΔΣ Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης, Απρίλιος 2016

Πομάκοι

Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των Πομάκων, προκύπτει από την επιλογή ή τη δυνατότητά τους (ανάλογα τον τόπο κατοικίας τους) να στείλουν τα παιδιά τους στο μειονοτικό σχολείο, στο ιεροσπουδαστήριο⁴²² ή στο δημόσιο σχολείο. Η επιλογή αυτή συνδέεται στη συνέχεια με το στάδιο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και την εισαγωγή σε κάποιο πανεπιστημιακό ίδρυμα. Σύμφωνα με την Ασκούνη, μια τέτοια επιλογή εμπεριέχει και μια σαφή τοποθέτηση στο ζήτημα της ταυτότητας⁴²³. Για ένα τμήμα των γονέων της μειονότητας φαίνεται ότι η εκπαίδευση των παιδιών τους δε μπορεί παρά να αποτυπώνει και να προωθεί την τουρκική ταυτότητα. Το ελληνόφωνο γυμνάσιο δε θα μπορούσε σε αυτήν την περίπτωση να αποτελέσει εναλλακτική επιλογή για αυτή τη μερίδα της μειονότητας κυρίως για λόγους πολιτικούς. Οι Πομάκοι, ως τμήμα της μειονότητας, συμμετέχουν στις ευκαιρίες και στους περιορισμούς που παρέχει η μειονοτική εκπαίδευση και τοποθετούνται ιδεολογικά στην πολιτική διάσταση του ζητήματος, μέσα από τις επιλογές που κάνουν για την εκπαιδευτική διαδρομή του νεανικού πληθυσμού τους. Σαν μια γενική παρατήρηση, φαίνεται πως οι πομακόφωνοι ακολουθούν ευκολότερα τη μέση εκπαίδευση στα ελληνικά σχολεία από ότι οι τουρκόφωνοι που έχουν ως πρώτη επιλογή τα μειονοτικά. Ανάλογη στάση κρατούν και για την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

«Εδώ (στο Χάρμανλικ), σχολείο πάνε όλα τα παιδιά γενικά, αγόρια –κορίτσια... Κοίταξε, δημοτικό πάνε σίγουρα όλοι, δεν υπάρχει κανείς που να μην πάει (...) Κατά ένα μεγάλο ποσοστό πάνε κυρίως μειονοτικό σχολείο (...) Υπάρχει ένα στη Φιλιππουπόλεως, εκεί πήγε και η κόρη μου σχολείο. Κάπου εδώ υπάρχουν δυο σχολεία. Πάνε σε αυτά (...) το νηπιαγωγείο είναι δημόσιο (...) η κόρη μου έχει σχετικά μια βάση στα ελληνικά από το νηπιαγωγείο (...) Η γλώσσα αποκτιέται όμως λίγο αργότερα, γιατί άμα δε τη μιλάς στην καθημερινότητα (...) όταν θα έρθει η ώρα θα πρέπει να δούμε και πού θα σπουδάσει (...)

⁴²² Το ιεροσπουδαστήριο αποτελεί ένα ενδιάμεσο δρόμο ανάμεσα στο μειονοτικό και στο ελληνόφωνο γυμνάσιο. Βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ. 313

⁴²³ Στο ίδιο, σελ. 319

Ό,τι θέλει αυτή (...) Αυτό που πρέπει να έχουμε κατά νου και να δούμε, όταν θα έρθει η ώρα, είναι το πού θα θέλει να πάει. Την πρωτοβουλία να επιλέξει θα την έχει εκείνη. Να δούμε βέβαια και το γυμνάσιο, γιατί αν θέλει να σπουδάσει στην Ελλάδα, πρέπει να πάει σε δημόσιο σχολείο, για να αποκτήσει τη γλώσσα ή αν είναι να πάμε (για σπουδές) στην Τουρκία, θα πρέπει να πάει σε μειονοτικό, θα δούμε. Είναι Τετάρτη τάξη ακόμη (...)»

Ι., 48 ετών άντρας, κάτοικος Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016

Στην όποια συζήτηση για τη γλώσσα και την εκπαίδευση των Πομάκων πρέπει να σημειωθεί ότι οι μελετητές αναφέρουν ότι το ποσοστό σχολικής διαρροής είναι μεγαλύτερο στις γυναίκες. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990 παρατηρούνταν στέρση δυνατότητας σπουδών στα νεαρά κορίτσια της μειονότητας, αλλά και αποκλεισμός τους από την άσκηση μιας σειράς άλλων πιο «κοινωνικών», κατά τα λεγόμενά τους, επαγγελμάτων (όπως κομμωτική), κάτι που η Τσιμπιρίδου υποστηρίζει ότι αφορά κυρίως στους Πομάκους (και Αθίγγανους).⁴²⁴ Σήμερα φαίνεται πως η πρακτική αυτή σταδιακά αρχίζει να εγκαταλείπεται, παρόλο που η πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης μοιάζει μέσα από τα λόγια του πληροφορητή περισσότερο «αγορίστικη» υπόθεση με τον ίδιο να βεβαιώνει τη φοίτηση των κοριτσιών κυρίως στο δημοτικό.

Το κεντρικό εκπαιδευτικό και πολιτικό ζήτημα στην εκπαίδευση των Πομάκων αφορά στη γλώσσα τους που στη συγκεκριμένη εκπαιδευτική συνθήκη παραβλέπεται παντελώς. Η χρήση ή μη της μητρικής γλώσσας του πομακόφωνου μουσουλμανικού πληθυσμού στα μειονοτικά σχολεία συνδέεται άμεσα με το ζήτημα της ταυτότητας της συγκεκριμένης εθνοπολιτισμικής ομάδας και το χαρακτήρα της μειονότητας εν γένει (θρησκευτικός ή εθνικός). Στο κεφάλαιο για τη γλώσσα υπάρχει εκτενής αναφορά γύρω από τη σύνδεση της γλώσσας των Πομάκων με τον εθνικισμό που επικρατεί στην περιοχή και την δυνατότητα ένταξης των πομακόφωνων, μέσω της εκπαίδευσης, στην πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης ως ισότιμων πολιτών. Αυτό που συμπερασματικά αναφέρουμε εδώ είναι ότι στην περίπτωση των Πομάκων η πολιτική διάσταση υπερκαθορίζει την εκπαιδευτική διαδικασία με μια αφομοιωτική λογική, σε μια πόλη που το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικότητας (ανα)κατασκευάζεται συνεχώς.

⁴²⁴ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118 (2005), σελ. 74

Και στην περίπτωση των Ρομά, η εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με τη γλωσσική συμπεριφορά των αθιγγανικών πληθυσμών, αφού καθίσταται υποχρεωτική η εκμάθηση της τουρκικής, ως δεύτερης επίσημης γλώσσας της εκπαίδευσης (πλέον της ελληνικής), από τη νέα γενιά. Η ρητή και επίσημη αναγνώριση της τουρκικής ως γλώσσα της μειονότητας και κατά συνέπεια η καθιέρωσή της ως γλώσσα διδασκαλίας του μειονοτικού μέρους του προγράμματος φανερώνει αδιαφορία για τη γλώσσα του σπιτιού των Τσιγγάνων. Με τον τρόπο αυτό καταδικάζεται μεγάλη μερίδα της μειονότητας να βρίσκεται μακριά από τους χώρους του σχολείου. Οι Τσιγγάνοι αρχίζοντας το δημοτικό σχολείο έρχονται αντιμέτωποι με δύο στην ουσία «ξένες» γλώσσες (τουρκική και ελληνική), ενώ η γλώσσα του σπιτιού τους περιφρονείται.

Όμως η περίπτωση των Τσιγγάνων διαφέρει ριζικά από την περίπτωση των Πομάκων. Η διαδικασία της ιδεολογικής, θρησκευτικής ή γλωσσικής αφομοίωσής τους συνδέεται άμεσα με το στερεότυπο και τα χαρακτηριστικά της αθιγγανικής ταυτότητας η οποία λειτουργεί ως το «πολιτισμικό σύνορο» που θέτει όρους απόστασης και διαχωρισμού ανάμεσα στις πολιτισμικές ομάδες. Σύμφωνα με τον Μαυρομμάτη, μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι άρχισαν να φοιτούν στα μειονοτικά σχολεία μετά το 1960, συχνά με την υποστήριξη του ελληνικού κράτους. Η κίνηση αυτή δημιούργησε αρχικά αρνητικές εντυπώσεις σε πολλούς μειονοτικούς, γιατί θεώρησαν ότι με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται η πτώση του μορφωτικού επιπέδου στα μειονοτικά σχολεία και η δημιουργία πλήθους προβλημάτων για το μαθητικό πληθυσμό. Σε έγγραφό του προς τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας τον Φεβρουάριο του 1963 ο πρόεδρος του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης αναφέρει σχετικά ότι ο πραγματικός λόγος της απόπειρας αποκλεισμού των Αθιγγανων, εκ μέρους των μειονοτικών Τούρκων, δεν είναι οικονομικός αλλά αφορά τη δυσφορία την οποία αισθάνονται επειδή τα σχολεία κατακλύζονται από Αθιγγανόπαιδα τα οποία «*θα μας πνίξουν και θα μας μεταβάλουν εις μειονότητα γύφτων*⁴²⁵». Φαίνεται πως η εσωτερική διαφοροποίηση και η ιδεολογική της διάσταση που βιώνει η ομάδα των αθιγγανων, συντηρείται στο χώρο της εκπαίδευσης, όπου τα παιδιά που ετεροπροσδιορίζονται ως «Αθιγγανοί» αντιμετωπίζονται ως αντιπρόσωποι μιας υποδεέστερης ομάδας⁴²⁶. Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή το Μειονοτικό Σχολείο Σεχρέ Κιουστού στην Κομοτηνή, θεωρείτο κατά

⁴²⁵ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας*, ό.π., σελ. 135

⁴²⁶ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ. 227

το 2005 που διενήργησε την έρευνά του, το πιο υποβαθμισμένο μειονοτικό σχολείο της πόλης, καθώς εδώ φοιτούν κυρίως ρομανίφωνοι τσιγγάνοι μαθητές⁴²⁷.

Η πλειοψηφία των Αθιγγάνων ζει σε συνθήκες φτώχειας, πολύ συχνά αθλιότητας και βιώνει την πολύπτυχη κοινωνική ανισότητα, η οποία, ούτως ή άλλως ενυπάρχει στην εθνική κοινωνία, στην ακραία μορφή των κάθετα διχοτομημένων σχέσεων εξάρτησης και υποταγής⁴²⁸. Συνεπώς, η ένταξη των Αθιγγάνων στο εκπαιδευτικό σύστημα και η γλωσσική αφομοίωσή τους, δεν αρκεί για να άρει από μόνη της το συνολικό κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνουν οι αθιγγανικοί πληθυσμοί της πόλης και την τοποθέτησή τους στα κατώτερα στρώματα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ιεραρχίας. Στην πόλη της Κομοτηνής, η χωρική συνιστώσα της εκπαίδευσης επηρεάζει την κατασκευή της γλωσσικής πραγματικότητας των Αθιγγάνων. Είδαμε και σε άλλο σημείο ότι τα παιδιά του Ηφαιστού (Καλκάντζας) δυσκολεύονται να φοιτήσουν σε δημόσιο (ελληνόφωνο) σχολείο ακόμα και αν το επιθυμούν, λόγω της απόστασης του οικισμού από το κέντρο της πόλης όπου υπάρχουν δημόσια σχολεία (μέσα στον οικισμό ο οποίος είναι χαρακτηρισμένος ως μειονοτικός, υπάρχει μόνο μειονοτικό δημοτικό). Ο γεωγραφικός παράγοντας είναι στην περίπτωση των κατοίκων του οικισμού καθοριστικός για την κοινωνική και πολιτισμική τους ένταξη στην κοινωνία της πόλης.

«Υπάρχει το μειονοτικό (δημοτικό) εδώ, εγώ όμως δε θέλω να πάει ο εγγονός μου στο μειονοτικό και θέλω να πάει στο δημόσιο σχολείο. Στο δημόσιο που θα μάθει την ελληνική γλώσσα. Υπάρχουν 4 μειονοτικά. Το 1 ο , 2 ο ,3 ο είναι πίσω από το πάρκο και το 4ο είναι αυτό (το μειονοτικό δημοτικό που βρίσκεται στον οικισμό). Αυτά είναι καταγεγραμμένα ότι είναι μειονοτικά. Εγώ ας πούμε δε θέλω να μάθει το παιδί εδώ σπουδές και θέλω να πάει σε ένα ελληνικό και να μάθει την ελληνική γλώσσα. Και πηγαίνουν 13 παιδιά στο δημόσιο δημοτικό από εδώ (...) Γιατί το παιδί μπορεί να γραφτεί όπου θέλει, ελεύθερα. Για να ξεκινήσει όμως ένα παιδάκι από εδώ που θέλει να πάει στο δημόσιο, για να πάει, πρέπει κάποιος από εδώ να το πάει και να το φέρει. Οπότε, αφού οι γονείς είναι άνεργοι και δεν τους φτάνουν τα χρήματα, δε θα το στείλουν ή θα το στείλουν τελικά εδώ (...)».

Μ., 58 ετών άντρας, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

⁴²⁷ Μαυρομμάτης, ό.π., σελ. 134-135

⁴²⁸ Τρουμπέτα, ό.π., σελ. 170

Δε συμβαίνει το ίδιο με τα παιδιά του Αλάν Κουγιού. Μέσα στον οικισμό δεν υπάρχει Δημοτικό Σχολείο και η θέση του οικισμού στον αστικό ιστό⁴²⁹ τους επιτρέπει θεωρητικά λόγω απόστασης να φοιτούν σε ελληνόγλωσσα δημόσια σχολεία αν το επιθυμούν.

« (...) Σε συνεργασία έχει γίνει ένα ειδικό σχολείο πίσω από το νοσοκομείο⁴³⁰ που είναι μόνο για τα παιδιά των άπορων, είναι νηπιαγωγείο και δημοτικό (...) Στο σχολείο τα μαθήματα είναι στα ελληνικά, κανονικά, όπως λειτουργούν και στα άλλα τα σχολεία. Τα μουσουλμανικά σχολεία υπάρχουν βέβαια σε ένα πολύ μικρό ποσοστό, ένα 10% είναι που το στέλνουν σε μειονοτικό. Βέβαια είναι δικιά τους επιλογή, να γραφούν σε όποιο σχολείο θέλουν. Συνήθως τα μουσουλμανικά άμα είναι στην περιοχή τους, γιατί έχει αρκετά μουσουλμανικά, αν μπορεί να πάει στο μουσουλμανικό που θέλει, θα το κάνουμε εκεί»

Λ., 35 ετών γυναίκα, εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,

Απρίλιος 2016

Στην Κομοτηνή για τους κατοίκους του Αλάν Κουγιού, είναι πολύ ισχυρή η συσχέτιση των υψηλών ποσοστών σχολικής διαρροής με το εξαιρετικά χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης.

«Ναι εντάξει, έχουμε κάνει πολλές προσπάθειες με τη σχολική διαρροή και σε κάποια βήματα πήγαμε πολύ καλά (...) αλλά εννοείται ότι έχουμε ακόμη (...) αλλά έχει αλλάξει όμως το σύστημα. Ποιο είναι το θέμα; Παλαιότερα, όταν πρωτοξεκίνησα να δουλεύω εγώ έλεγαν ότι θα γράψεις το παιδί στο σχολείο λέει το κράτος και ότι εγώ θα σου δώσω 300 ευρώ τη σχολική χρονιά⁴³¹. Τι έκαναν τώρα αυτοί. Το κράτος τους έδινε το πόσο

⁴²⁹ Ερώτημα αποτελεί το πως θα επηρεάσει την εκπαίδευση των τσιγγανόπαιδων η επικείμενη μετεγκατάσταση του οικισμού βλ. κεφ. 4.6.3

⁴³⁰ Η πληροφορήτρια αναφέρεται στο 12ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής. Πρόκειται για ένα σχολείο το οποίο δημιουργήθηκε για τους Ρομά της πόλης. Πηγή: Διονύσης Βοργιάς, «Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12^ο δημοτικό σχολείο Κομοτηνής», [xronos.gr](http://www.xronos.gr/reportaz/paleyvei-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis), 10.10.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/paleyvei-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 06.05.2020

⁴³¹ Προφανώς εδώ η πληροφορήτρια αναφέρεται στα χρήματα που δίνονται στους Ρομά στο πλαίσιο του μέτρου για την «Εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα». Το ύψος της εισοδηματικής ενίσχυσης ανέρχεται στο ποσό των τριακοσίων (300) ευρώ ετησίως για κάθε παιδί-μαθητή υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Ως υποχρεωτική εκπαίδευση, νοείται η φοίτηση του μαθητή στις τάξεις του δημοτικού σχολείου και του γυμνασίου. Η εισοδηματική αυτή ενίσχυση παύει να καταβάλλεται μετά το πέρας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης του μαθητή και σε κάθε περίπτωση με την συμπλήρωση του δεκάτου έκτου (16^{ου}) έτους της ηλικίας του, πηγή: «Εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα», Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, Αθήνα, 8 Ιουλίου 2002, http://6dim-diap-eflefth.thess.sch.gr/Greek/Ekpaidefsi_Tsigganopaidon/NomothesiaTsigdon/EisodimatikiEnisxisiOikogion.htm, ημερομηνία ανάκτησης 03.04.2020

ταυτόχρονα με την εγγραφή οπότε τι έκαναν; Τα γράφανε, έπαιρναν τα λεφτά και έφευγαν. Τώρα αλλάζει το σύστημα. Πρέπει να τελειώσεις το έτος, να σου δώσει ο διευθυντής το χαρτί ότι έχει παρακολουθήσει, έχει φοιτήσει σωστά και δεν υπάρχουν απουσίες και αυτά. Επειδή αυτοί λειτουργούν πάρα πολύ με τα οικονομικά, με τα λεφτά έχει λειτουργήσει (...)

Λ., 35 ετών γυναίκα, εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,

Απρίλιος 2016

Αν και η γενική εικόνα που παρουσιάζει η μειονοτική εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από πλήθος προβλημάτων, εντούτοις οι Ρομά συνιστούν μια ακραία περίπτωση. Ο γεγονός ότι τα παιδιά των Αθίγγανων δεν φοιτούν καθόλου ή φοιτούν μόνο περιστασιακά και ασυνεχώς στο σχολείο διαπιστώνεται εύκολα κατά πρώτον εμπειρικά. Οι λόγοι των μεγάλων ποσοστών σχολικής διαρροής ή της ελλιπούς φοίτησης ποικίλουν, οι σημαντικότεροι, ωστόσο, άπτονται του βιοπορισμού. Τα παιδιά προσπαθούν να συνεισφέρουν στο εισόδημα της οικογένειας ή ακολουθούν τους γονείς στις μετακινήσεις τους κατά την εποχιακή απασχόληση. Επανειλημμένα έχει παρουσιαστεί σε μελέτες⁴³² ότι τα παιδιά των φτωχών οικογενειών- πολύ περισσότερο των περιθωριοποιημένων ομάδων- «κληρονομούν» τις δομικές συνθήκες διαβίωσης της οικογένειάς τους. Ως συνέπεια αυτού προκύπτει ένας ατέρμονος φαύλος κύκλος αποκλεισμού και απόκλισης. Ένας επιμέρους παράγοντας που λειτουργεί ανασταλτικά στη σχολική φοίτηση σχετίζεται με τις εισφορές που υποχρεούνται να καταβάλουν οι μαθητές στη μειονοτική εκπαίδευση που έχει ιδιωτικό χαρακτήρα⁴³³. Από τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί στις Δ/νσεις και Γραφεία Πρωτοβάθμιας Εκπ/σης προκύπτουν τα εξής στοιχεία για κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης: η μεγάλη πλειοψηφία των παιδιών των τσιγγάνων δεν φοιτά στο νηπιαγωγείο. Επίσης πολλά παιδιά και ιδιαίτερα των μετακινούμενων οικογενειών δεν εγγράφονται στο δημοτικό σχολείο. Αρκετά δε από αυτά τα παιδιά που φοιτούν στο δημοτικό σχολείο αντιμετωπίζουν μαθησιακά προβλήματα και προβλήματα προσαρμογής στο σχολικό περιβάλλον. Οι μαθητές αυτοί αποθαρρύνονται εύκολα και συχνά περιθωριοποιούνται, απουσιάζουν συχνά ή σε άλλες περιπτώσεις εγκαταλείπουν οριστικά το σχολείο, ιδιαίτερα κατά το πέρασμα τους από το δημοτικό στο γυμνάσιο⁴³⁴.

⁴³² Η εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στην Ελλάδα απασχολεί την πολιτεία τα τελευταία 25 χρόνια τουλάχιστον. Έχουν σχεδιαστεί και υλοποιηθεί πολλά προγράμματα και το καθένα λειτουργήσε ως περιβάλλον για έρευνα. Βλ. Σκούρτου, Ε. 2016. Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά. Σελ. 98-99. Διαθέσιμο στο <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PRIMEDU390/roma8.pdf> εκπαιδευτικές δράσεις, δημιουργία και εφαρμογή εκπαιδευτικών υλικών κ.ά.

⁴³³ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 177-180

⁴³⁴ Εγγραφή και φοίτηση Τσιγγανοπαίδων στο νηπιαγωγείο και στο δημοτικό σχολείο (εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ – Φ4/350/Γ1/1028/22-8-1995)

«Κόντρα στη σχολική διαρροή παλεύουν καθημερινά οι δάσκαλοι του 12ου Δημοτικού Σχολείου Κομοτηνής. Φέτος, 120 είναι οι εγγεγραμμένοι μαθητές, σε σχέση με 105 πέρσι, όμως αυτός ο αριθμός μπορεί να μεταβληθεί μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς (...) "Τα προβλήματα του συγκεκριμένου σχολείου είναι γνωστά", μας λέει ο διευθυντής, εξηγώντας μας καλύτερα που έγκειται η 'διαφορά' του εν λόγω σχολείου. "Είμαστε ένα σχολείο το οποίο δημιουργήθηκε για μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα, τους Ρομά της πόλης μας. Δίνουμε καθημερινά, οι συνάδελφοί μου κι εγώ προσωπικά, έναν τιτάριο αγώνα, για να μπορέσουμε να μειώσουμε τη σχολική διαρροή -αυξάνοντας τον αριθμό των μαθητών" (...)Τα πανεπιστημιακά ιδρύματα κάνουν πολλές έρευνες για τη σχολική διαρροή στους Ρομά. Το πρόβλημα είναι πολύπλοκο, δεν είναι εύκολο. Πρέπει να διαγνώσουμε γιατί υπάρχει αυτή η σχολική διαρροή και πώς μπορούμε να βοηθήσουμε αυτές τις οικογένειες, ώστε να φέρουν τα παιδιά τους στο δημοτικό σχολείο. Υπάρχουν πολλές αιτίες για τη σχολική διαρροή, μία από αυτές είναι και ο φόβος που διακατέχει τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα". Καταλήγοντας, ο διευθυντής εξηγεί πως λύση είναι η παιδεία. "Με την επαφή που έχω με τα παιδιά και τους γονείς τους από την αρχή της σχολικής χρονιάς, έχω διαπιστώσει πως οι οικογένειες δεν γνωρίζουν το πώς να μεγαλώσουν τα παιδιά τους. Εδώ θα πρέπει να εστιάσει η πολιτεία, να δώσει κάποιες κατευθυντήριες γραμμές, ώστε να αλλάξει η νοοτροπία των ανθρώπων, ώστε να μπου μέσα στο γονιδιό τους η γνώση και η παιδεία" (...)

Απόσπασμα άρθρου⁴³⁵ με τίτλο:

«Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής:

ΓΙΟΡΤΑΣΕ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ ΜΕ ΠΑΡΑΟΛΥΜΠΙΑΚΑ ΑΘΛΗΜΑΤΑ»,

πηγή: xronos.gr, Οκτώβριος 2017

Στην Έκθεση Πολιτικών Κοινωνικής υποστήριξης Ρομά⁴³⁶ αναφέρεται ενδεικτικά για τα αίτια της σχολικής διαρροής των Ρομά.: «Οι πολιτισμικοί παράγοντες της σχολικής διαρροής των Ρομά αφορούν στην σχέση και τις αντιλήψεις των Ρομά για την εκπαίδευση των παιδιών τους και το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα. Αναφέρεται ότι το σχολείο είναι παραδοσιακά ξένος θεσμός για τους Ρομά, καθώς αποτελεί τμήμα ενός κόσμου που ήταν απειλητικός προς αυτούς. Στην κοινότητα των Ρομά είναι η οικογένεια που αναλαμβάνει το

⁴³⁵ Διονύσης Βοργιάς, «Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12ο δημοτικό σχολείο Κομοτηνής», xronos.gr, 10.10.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/paleyvei-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 06.05.2020

⁴³⁶ Χ., Ασημόπουλος, Δ., Κομπότη, Ε., Κοντογιάννη, Χρ., Θέμελη, ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ, Παραδοτέο 1ης Φάσης, ΤΜΗΜΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΙΔΙΚΟΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΣ ΚΟΝΔΥΛΙΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ Τ.Ε.Ι. ΑΘΗΝΑΣ, Αθήνα, Νοέμβριος 2016, σελ 94-95

ρόλο της κοινωνικοποίησης, αλλά και της εκπαίδευσης των παιδιών. Παραδοσιακά, το σχολείο αντιπροσώπευε ρόλους, συμπεριφορές και πρότυπα ξένα προς την κουλτούρα των Ρομά και αφομοιωτικό θεσμό. Σημαντικό ρόλο ως προς αυτό παίζει και το ότι η γλώσσα των Ρομά είναι προφορική και επομένως η ανάγνωση και γραφή είναι τρόπος ξένος στην έκφραση και την επικοινωνία τους. Οι σχολικοί παράγοντες της σχολικής διαρροής των Ρομά αφορούν στην έλλειψη ετοιμότητας και την ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού συστήματος να παρέχει κατάλληλα σχεδιασμένη εκπαίδευση στα παιδιά Ρομά σύμφωνα με τις ανάγκες τους στη βάση μιας διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής προσέγγισης». Σύμφωνα με τη Λυδάκη, αυτό που κάνει τους Τσιγγάνους να στέλνουν τελικά τα παιδιά τους στο σχολείο παρά τα όσα αναφέρει η παραπάνω έκθεση, είναι ότι πλέον ζουν σε έναν αστικό χώρο και το πρόβλημα του αναλφαβητισμού τους προβάλλει έντονα. Υπό αυτήν την έννοια η αστικότητα έχει τη δυναμική να μεταβάλει την κουλτούρα μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας, η οποία εμφανίζεται με αυτόν τον τρόπο ως πεδίο ανοικτό και εξελισσόμενο το οποίο διαμορφώνεται από τις κοινωνικές διεργασίες που πραγματοποιούνται στον αστικό χώρο. Ωστόσο, τα στοιχεία δείχνουν ότι παρόλο που σχεδόν όλα τα παιδιά εγγράφονται στο δημοτικό, λίγα είναι εκείνα που συνεχίζουν στο γυμνάσιο και στο λύκειο, και ακόμα λιγότερα αυτά που πάνε στο πανεπιστήμιο, κυρίως για λόγους που σχετίζονται με το ότι η οικογένεια είναι δύσπιστη για το σχολικό θεσμό και ανησυχεί για το πώς θα φερθούν στα τσιγγανόπουλα. Βέβαια, η αναγκαιότητα να βγουν νωρίς στη δουλειά παραμένει πάντα ένας από τους βασικούς λόγους της σχολικής διαρροής, ενώ για τις γυναίκες ο γάμος και η οικογένεια από πολύ μικρή ηλικία, εμποδίζουν τη συνέχιση της φοίτησης στο σχολείο⁴³⁷. Αυτό όμως που θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σχολιαστεί είναι ότι μια σειρά κοινωνικών συμπεριφορών των Ρομά, όπως η σχολική διαρροή, συσχετίζεται σε πολλές μελέτες με την πολιτισμική ταυτότητα του πληθυσμού η οποία θεωρείται υπεύθυνη για την εξαίρεση τους από την κοινωνική ζωή της πόλης, και στιγματίζεται ως αιρετική για τους κοινωνικούς κανόνες που διέπουν μια σύγχρονη κοινωνία. Η εγκατάσταση μιας άλλης οπτικής στην ανάγνωση των δεδομένων, ότι δηλαδή η αστικότητα μπορεί να επηρεάσει την καθημερινή ζωή και τις συνήθειες των Τσιγγάνων, θέτει εκ νέου το πλαίσιο διερεύνησης της σχέσης ανάμεσα στις εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στην Κομοτηνή και στον πολυπολιτισμικό αστικό της χώρο. Η διερεύνηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών μιας πόλης σαν την Κομοτηνή, που την καθιστούν μοναδική ως προς το σύνολο των σχέσεων και των δομών της, θέτει ως στόχο τον επαναπροσδιορισμό του πολυπολιτισμικού χώρου ως ένα χώρο που μπορεί να δημιουργήσει πολιτισμικές συνέργειες και όχι πολιτισμικές

⁴³⁷ Άννα Λυδάκη, «Γυναίκες Τσιγγάνες», ό.π., σελ 204

ασυνέχειες και να ενεργοποιήσει διαφορετικές πρακτικές για την κοινωνική ενσωμάτωση των εθνοπολιτισμικών ομάδων που τον κατοικούν. Η εμπλοκή των συλλογικοτήτων για παράδειγμα (πχ πολιτιστικών συλλόγων, μη κυβερνητικών οργανώσεων), οδηγεί σε ένα σχέδιο δράσης που όλη η πόλη συμμετέχει στην ανάπτυξη της διαπολιτισμικότητας.

«Τα προβλήματα του σχολείου είναι πολλά, όμως οι δάσκαλοί του προσπαθούν να τηρούν το πρόγραμμα διδασκαλίας, καθώς από πέρσι το σχολείο συμμετέχει στο ενιαίο πρόγραμμα διδασκαλίας. Έτσι, και στο συγκεκριμένο σχολείο γιορτάστηκε η πανελλήνια ημέρα αθλητισμού, αν και μία εβδομάδα μετά την κανονική της ημερομηνία. Η παραπάνω δράση έγινε σε συνεργασία με τον σύλλογο Περπατώ, εθελοντές και εργαζόμενοι του οποίου γνώρισαν τα αθλήματα στους μαθητές, το πρωί της Δευτέρας. "Συνήθως, τα περισσότερα παιδιά γνωρίζουν τα ολυμπιακά αθλήματα, όμως δεν γνωρίζουν -όπως δεν τα γνωρίζει και πολύς κόσμος- τα παραολυμπιακά αθλήματα. Γι' αυτό η μέρα ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία, χάρη στον σύλλογο Περπατώ, να γνωρίσουν οι μαθητές μας αυτά τα αθλήματα" (...)»

Απόσπασμα άρθρου⁴³⁸ με τίτλο:

«Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής:

ΓΙΟΡΤΑΣΕ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ ΜΕ ΠΑΡΑΟΛΥΜΠΙΑΚΑ ΑΘΛΗΜΑΤΑ»,

πηγή: *xronos.gr*, Οκτώβριος 2017

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η διαπολιτισμική επικοινωνία ανάμεσα στα διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα που συνυπάρχουν στην ίδια πόλη, δεν είναι ποτέ ουδέτερη σε σχέση με την τοπική κοινωνία και τις σχέσεις εξουσίας που την χαρακτηρίζουν. Για το λόγο αυτό η μειονοτική εκπαίδευση αποδεικνύεται θεμελιακός παράγοντας μέσα από τον οποίο αναπαράγονται οι κοινωνικές ιεραρχήσεις ανάμεσα στην πλειονότητα και την μειονότητα, αλλά και στο εσωτερικό της μειονότητας αναδεικνύοντας για άλλη μια φορά την κυρίαρχη ιδεολογία που εμπεριέχεται στους κόλπους της. Εξαιτίας του κοινωνικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης, που βασικός του στόχος θα πρέπει να είναι η άρση της κοινωνικής απομόνωσης και η ένταξη στην κοινωνική ζωή της πόλης όλων των ετερόκλητων πολιτισμικά και κοινωνικά ομάδων, η μειονοτική εκπαίδευση αναδεικνύει όλο το πλέγμα των προβλημάτων που σχετίζονται με την αποδοχή και ένταξη των επιμέρους μειονοτικών ομάδων στα κυρίαρχα σχήματα πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής δράσης

⁴³⁸ Διονύσης Βοργιάς, «Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12^ο δημοτικό σχολείο Κομοτηνής», *xronos.gr*, 10.10.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/paleyeyi-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 06.05.2020

που αναπτύσσονται στον αστικό χώρο της Κομοτηνής. Υπό αυτό το πρίσμα, η μειονοτική εκπαίδευση μπορεί να θωρηθεί ως ο ενδιάμεσος κρίκος που συνδέει θεσμικά στο πεδίο τους άλλους δύο βασικούς διαμορφωτικούς παράγοντες της μειονοτικής ταυτότητας, δηλαδή τη γλώσσα και τη θρησκεία, μαζί με τους οποίους έχει τη δυναμική να «εγκλωβίσει» τα μέλη της μειονότητας σε μια ομοιόμορφη συλλογική ταυτότητα και να τα εμποδίζει από την ενδεχόμενη αποποίησης της.⁴³⁹ Μέσω δηλαδή της διγλωσσίας των μειονοτικών σχολείων αλλά και λόγω του θρησκευτικού χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης, επηρεάζεται βαθύτατα η γλωσσική και κοινωνική συμπεριφορά του μειονοτικού πληθυσμού. Ως επακόλουθο, προκύπτουν μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με τη δυνατότητα κατασκευής ατομικής ταυτότητας ως προσωπική επιλογή απέναντι στις ισχυρές συλλογικότητες και τις σχέσεις εξουσίας που συναπαρτίζουν το συγκεκριμένο αστικό πλαίσιο. Τούτων όλων δοθέντων, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως οι διαχωριστικές γραμμές και οι ιεραρχίες δύναμης που έχουν επικρατήσει στην οργάνωση της τοπικής πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Κομοτηνής βρίσκουν πρόσφορο έδαφος, αν όχι προϋπόθεση για τη διατήρησή τους, στο θεσμό της εκπαίδευσης. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η πολιτική διάσταση και οι σχέσεις εξουσίας που συναντώνται στην πόλη ενσωματώνονται στις αφηγήσεις που αφορούν στην εκπαίδευση και αναδεικνύουν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε εθνοπολιτισμική ταυτότητα, μειονοτική εκπαίδευση και παραγωγή του αστικού χώρου.

3.4.3. Αντιλήψεις για τη θρησκεία της μειονότητας.

Τη σημερινή εποχή που οι θρησκευτικές διαφορές εξακολουθούν να αποτελούν παγκοσμίως βάση διαχωρισμών, αποκλεισμών και συγκρούσεων, η θρησκεία βρίσκεται στο επίκεντρο της συζήτησης που αναπτύσσεται γύρω από την πολυπολιτισμικότητα των εθνικών κρατών, αναδεικνύοντας την πολιτική διάσταση του θρησκευτικού χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών. Στην Ελλάδα, η διάσταση του ιερού, δηλαδή η θρησκευτική διάσταση δεν χωρίστηκε ποτέ εντελώς ούτε από τον πολιτισμό, ούτε από την πολιτική και αυτό φαίνεται από τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας μέχρι σήμερα. Πολλοί Έλληνες πιστεύουν και διατείνονται ότι *ο ελληνισμός και η ορθοδοξία είναι αδιαχώριστα και μαζί με την ελληνική γλώσσα όχι μόνο αποτελούν τη βάση της ελληνικής ταυτότητας αλλά και την*

⁴³⁹ Βλ. Ανδρέας Χ. Τάκης, «Πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας και δικαιώματα του ανθρώπου», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011 σελ 31-53

ενότητα και το μέλλον του έθνους.⁴⁴⁰ Ιστορικά, ειδικές συνθήκες και γεγονότα και κυρίως οι σχέσεις με τους άλλους, το Ισλάμ (δηλαδή οι Τούρκοι) από τη μία πλευρά, και οι Ρωμαιοκαθολικοί (δηλαδή οι Ευρωπαίοι) από την άλλη, συντελούσαν στο να ισχυροποιούν και να συσπειρώνουν τη διασύνδεση του ελληνισμού με την Ορθοδοξία. Η θρησκεία σηματοδοτεί την ελληνική ταυτότητα και συνείδηση και τον επίσημο πολιτισμικό και πολιτικό διαχωρισμό μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Παρόλο που για τη θέση της θρησκείας σαν μηχανισμό διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας έχουν γραφτεί πολλές και σημαντικές μελέτες, οι χωρικές διαστάσεις του φαινομένου έχουν παραμεληθεί. Ο Kong⁴⁴¹ το 2001 έγραφε ότι η θρησκεία, μέχρι πρόσφατα, είχε λιγότερη προσοχή από τους γεωγράφους σε σχέση με άλλες αναλυτικές κατηγορίες όπως η φυλή, η εθνικότητα ή το φύλο. Οι γεωπολιτικές εξελίξεις και το θέμα του “Πολέμου κατά της Τρομοκρατίας” έκαναν τους ακαδημαϊκούς να αναγνωρίσουν τη θρησκεία σαν “την αναδύομενη πολιτική γλώσσα της εποχής μας⁴⁴² και άρχισε να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική διάσταση της θρησκείας στη διαμόρφωση του χώρου. Παρά την ευρύτητα του φαινομένου, η Ελλάδα αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση σε σχέση με το Ισλάμ. Το ελληνικό Ισλάμ δεν είναι το ίδιο με το υπόλοιπο ευρωπαϊκό Ισλάμ κυρίως εξαιτίας της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, δηλαδή ενός αυτόχθονου πληθυσμού με ελληνική ιθαγένεια. Το Ισλάμ στον Ελλαδικό χώρο έχει ιστορικές ρίζες που ανάγονται στο Οθωμανικό παρελθόν. Μέχρι σήμερα, η μουσουλμανική παρουσία στην Ελλάδα φαίνεται μόνο ανεπαίσθητα να απηχεί τις διεθνείς και ευρωπαϊκές εξελίξεις περί ισλαμοφοβίας. Λαμβάνοντας όλα αυτά υπόψη, θα είχε ενδιαφέρον να αναδειχθεί η χωρική διάσταση της θρησκείας και του τρόπου με τον οποίο η διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας γύρω από το συγκεκριμένο μηχανισμό συγκρότησης, παράγει χωρικότητες που εκφράζονται με διαφορετικό τρόπο μέσα στον ελληνικό εθνικό χώρο.

Η χωρική έκφραση της συγκρότησης εθνικής ταυτότητας γύρω από τη θρησκεία εμφανίζεται στην Ελλάδα αρχικά στη Θράκη και την Κομοτηνή. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου της Κομοτηνής είναι η ιστορικά εδραιωμένη

⁴⁴⁰ Νίκος Κοκοσαλάκης, «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μια ιδιόμορφη ιστορική σχέση», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.) *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα- Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004, σελ. 27

⁴⁴¹ Lily Kong, “Mapping ‘new geographies’ of religion: politics and poetics in modernity”, *Progress in Human Geography*, First Published June 1, 2001, στο *Social & Cultural Geography*, Vol.11, No.8 (December 2010), p.p., 211-233

⁴⁴² John Agnew, “Religion and geopolitics”, *Geopolitics*, First Published July 2006, στο Rhys Dafydd Jones “Islam and the rural landscape: discourse of absence in west Wales”, *Social & Cultural Geography*, Vol.11, No.8 (December 2010), p.p., 183-191

συνύπαρξη ατόμων που τοποθετούν τους εαυτούς τους σε διαφορετικές εθνοτικές συσσωματώσεις και αναπτύσσουν κατά κύριο λόγο την εθνική ταυτότητά τους με βάση τη θρησκεία. Στην περίπτωση της Θράκης η σχέση θρησκείας και πολιτικής είναι αυτονόητη, αφού η συνθήκη της Λωζάννης του 1923 υιοθέτησε ως προσδιοριστικό κριτήριο για την ανταλλαξιμότητα ή μη των πληθυσμών μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1922 τη θρησκευτική πίστη, ορίζοντας έτσι σε θεσμικό επίπεδο μια μερίδα πληθυσμού που κατοικεί στην περιοχή ως «μειονότητα». Και ενώ αυτή η σχέση θεωρείται εξ ορισμού δεδομένη, η κριτική συζήτηση για την κατανόησή της οδηγεί σε στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο το θρησκευτικό κριτήριο δημιουργεί δίκτυα και σχέσεις που επηρεάζουν την ανάπτυξη του αστικού χώρου και καθορίζει το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι ατομικοί και συλλογικοί προσδιορισμοί του πληθυσμού γύρω από τη θρησκεία ανάγονται σε πολιτικό διακύβευμα που διαμορφώνει πολλαπλές ιδεολογικές και θεωρητικές κατασκευές. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Κομοτηνή στο πλαίσιο επικοινωνίας σε δημόσιους χώρους χρησιμοποιείται ο όρος «μουσουλμάνοι» για όλους τους μειονοτικούς πολίτες και άρα, κατ' αντιστοιχία, τα μέλη της πλειονότητας ορίζονται αναγκαστικά ως «χριστιανοί», ακολουθώντας τη σχηματική διχοτόμηση του αστικού χώρου με βάση δυο βασικές αναλυτικές κατηγορίες πολιτών. Ως αναλυτικές κατηγορίες ωστόσο, οι όροι αυτοί είναι προβληματικοί, τόσο ως προς το πολιτικό τους φορτίο όσο και για το γεγονός ότι αποδίδουν ταυτότητες στις οποίες οι άνθρωποι δεν αυτοαναγνωρίζονται αναγκαστικά⁴⁴³ ενώ ταυτόχρονα αποκρύπτουν άλλες επιμέρους ταυτότητες και κατηγορίες πληθυσμού που συγκροτούν την πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το κεντρικό χαρακτηριστικό για την κοινωνία της Θράκης είναι ότι η χρήση του θρησκευτικού κριτηρίου για τον ορισμό της μειονότητας δημιουργεί ένα θεσμικό «άλλο» εντός του ελληνικού κράτους και έχει οδηγήσει στη δημιουργία μιας σειράς συμπληρωματικών συμφωνιών, νόμων, και διατάξεων που καθορίζουν το θεσμικό πλαίσιο με το οποίο γίνεται η διαχείριση της μειονοτικής παρουσίας. Πράγματι, φαίνεται πως οι κρατικές επιλογές για τη διαχείριση της μειονότητας αποτέλεσαν ισχυρούς μηχανισμούς απόδοσης ταυτότητας στο μειονοτικό πληθυσμό. Δεν είναι τυχαίο ότι η έρευνα πεδίου επιβεβαιώνει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι μειονοτικοί κάτοικοι της Θράκης ερμηνεύουν σήμερα το περιεχόμενο της θεσμικής κατηγορίας «μειονότητα» είναι

⁴⁴³Εφη Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ 182

συνάρτηση των αντιλήψεων που έχουν διαμορφώσει για τους κρατικούς χειρισμούς και τις μεταβολές τους στο χρόνο.⁴⁴⁴

Σαρία

Το πιο επίκαιρο παράδειγμα του θεσμικού «άλλου» της Θράκης, είναι η εφαρμογή της Σαρίας. Η Ελλάδα αποφάσισε πως για το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο (Σαρία και Ιεροδικεία) μπορεί η μειονότητα να κρατήσει τον ισλαμικό νόμο και για όλα τα άλλα να προσφεύγει στα αστικά δικαστήρια και αποτελεί με την επιλογή αυτή τη μοναδική ευρωπαϊκή χώρα όπου επιβιώνει η Σαρία, ο ισλαμικός νόμος στον οποίο υπόκειται το «βασιλείο του ιδιωτικού» της μουσουλμανικής μειονότητας. Η απόκλιση από τον Αστικό Κώδικα υπέρ της δικαιοταξίας του Ιερού Νόμου του Ισλάμ (Σαρία) αποτελεί την τρέχουσα έκφανση ενός συλλογικού δικαιώματος της μουσουλμανικής μειονότητας της Δ. Θράκης, αναγνωρισμένου από τη Συνθήκη της Λωζάννης, το οποίο συνίσταται στην υποχρεωτική ρύθμιση της οικογενειακής και προσωπικής κατάστασης των μειονοτικών, σύμφωνα με τα «έθιμά τους». Σύμφωνα με την ερμηνεία που έχει δοθεί, μόνον τα μέλη της συγκεκριμένης μειονότητας μπορούν να το απολαμβάνουν. Τυχόν Μουσουλμάνοι μετανάστες ή νεοεισερχόμενοι πιστοί του Ισλάμ δεν το δικαιούνται.⁴⁴⁵

Και ενώ οι ευρωπαϊκές χώρες αντιμετωπίζουν την πρόκληση για την ενσωμάτωση των μουσουλμάνων πολιτών στον κοινωνικό ιστό και προχωρούν σε μια σειρά από ρυθμίσεις στο πλαίσιο της σύγχρονης δημοκρατίας,⁴⁴⁶ στη Θράκη οι θεσμικές ρυθμίσεις που καθιερώθηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάννης διατηρούνται μέχρι και σήμερα υπό το πρίσμα ότι προασπίζουν τα «μειονοτικά δικαιώματα» και διατηρούν όσο το δυνατόν αναλλοίωτη τη θρησκευτική ταυτότητα της μειονότητας. Σύμφωνα με το Γιάννη Κτιστάκι, αυτή η κοινοτιστική θέση της ελληνικής διοίκησης, η εξαίρεση δηλαδή των μουσουλμάνων πολιτών της από την εφαρμογή των κανόνων δικαίου που ισχύουν για τους υπόλοιπους στο όνομα της αυτονομίας της μειονότητας, αντιστρατεύεται την πραγματική προστασία των μελών της και «δημιουργεί στο γεωγραφικό χώρο της ελληνικής έννομης τάξης έναν λευκό χώρο για να υποδηλωθεί αυτή η *terra incognita* του ιερού μουσουλμανικού νόμου⁴⁴⁷».

⁴⁴⁴ Έφη Πλεξουσάκη, «Το όνομα του «Άλλου»: θέσεις και αντιπαραθέσεις κατά τη σύνθεση της κατηγορίας «μειονότητα» στη Θράκη», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011 σελ 224

⁴⁴⁵ Βλ. Γιάννης Κτιστάκις, *Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σελ 160

⁴⁴⁶ Παραδείγματα αναφέρονται στο βιβλίο του Γιάννη Κτιστάκι, *Ιερός νόμος του Ισλάμ ...*, ό.π., σελ 167

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σελ 160

Το πρόβλημα έχει δυο όψεις: αφενός η Σαρία έρχεται σε σύγκρουση με τις βασικές αρχές της ισότητας και έχει άμεσες αρνητικές συνέπειες στη ζωή των γυναικών και των παιδιών, αφετέρου η συγκεκριμένη εκδοχή που εφαρμόζεται στη Θράκη χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό (πρόκειται για κανόνες αμετάβλητους επί έναν αιώνα σχεδόν) και αυθαιρεσία.⁴⁴⁸ Και παρότι επιτρέπεται, στο πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας, να υπάρχουν αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας χάριν του σεβασμού των ιδιαιτεροτήτων κάθε θρησκευτικής κοινότητας, οι περισσότεροι νομικοί υποστηρίζουν ότι τα όρια αυτών των αποκλίσεων δεν μπορεί να είναι ασύμβατα με θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα των πολιτών.⁴⁴⁹ Η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού δικαίου, συνιστά μεταξύ άλλων, θεσμοθετημένο σύστημα διακρίσεων κατά των μουσουλμάνων γυναικών προς όφελος των ανδρών και της «εθνικής ταυτότητας», που έρχεται σε σύγκρουση με τα ατομικά δικαιώματα⁴⁵⁰ και ιδίως με την ισότητα των φύλων⁴⁵¹.

Από το 2018 με το νόμο 4511/2018, η εφαρμογή της Σαρίας για τους μουσουλμάνους πολίτες της Θράκης έπαψε να είναι υποχρεωτική. Ο νόμος προβλέπει τον περιορισμό στην εφαρμογή της, αφού η προσφυγή στον Μουφτή για οικογενειακές υποθέσεις (όπως για γάμους, διαζύγια, κ.ο.κ.) θα είναι πλέον προαιρετική. Ειδικότερα, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου, η υπαγωγή των διαδικιών στη δικαιοδοσία

⁴⁴⁸ Ενδεικτικά σημειώνεται ότι ο Μουφτής Κομοτηνής έχει δώσει άδεια γάμου δεκαεπτάχρονης, (υπ' αριθ. 42/2003 και 48/2003 άδειες γάμου), δεκαεξάχρονης (υπ' αριθ. 417/2002 και 467/2002 άδεια γάμου), δεκαπεντάχρονης (υπ' αριθ. 483/2002 άδεια γάμου) και δεκατετράχρονης (υπ' αριθ. 395/2002 άδεια γάμου), Βλ. Στο ίδιο, σελ 16 και 78-83

⁴⁴⁹ Νίκος Αλεβιζάτος, «Η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων: μεταξύ ισότητας και κοινοτισμού», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σελ 69-77

⁴⁵⁰ Έστω και αν κάποιοι το εκλαμβάνουν ως προνόμιο και θεωρούν ότι η απουσία σεβασμού σε κάποιες μειονοτικές ιδιαιτερότητες, στο όνομα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και βασικών δημοκρατικών αρχών, μπορεί να θεωρηθεί ως από καθέδρας υπόδειξη περί του καλού και του κακού και ενδέχεται να αυξήσει το αίσθημα της απειλής της μειονότητας και να την οδηγήσει σε μεγαλύτερη περιχαράκωση., βλ. Δημήτρης Χριστόπουλος, «Μειονοτικές και πολιτειακές ιδιαιτερότητες: συνειρμική από την ελληνική εμπειρία», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σελ 90-101

⁴⁵¹ Διάφορα δημοσιεύματα υπάρχουν σχετικά με περιπτώσεις μουσουλμάνων γυναικών που προσέφυγαν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προκειμένου να δικαιωθούν για ζητήματα κληρονομικού κυρίως δικαίου, όπου τα ελληνικά δικαστήρια γνωμοδότησαν πως θα εκδικαστούν με βάση τον ισλαμικό νόμο και τελικά το ΕΔΑΔ τις δικαίωσε και επιβεβαίωσε το δικαίωμα των ανθρώπων που ανήκουν στη μειονότητα της Θράκης να υπάγονται στα κοινά δικαστήρια και τον Αστικό Κώδικα. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έκρινε ομόφωνα ότι με την υποχρεωτική εφαρμογή του ισλαμικού θρησκευτικού νόμου (Σαρία) «ωπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου αριθμ. 1 (προστασία της ιδιοκτησίας)». Βλ. ενδεικτικά «Καταδίκη της Ελλάδας από το Στρασβούργο για την υποχρεωτική εφαρμογή της Σαρίας», πρώτο ΘΕΜΑ, 19.12.2018, <https://www.protothema.gr/greece/article/848782/katadiki-tis-elladas-apo-to-strasvourgo-gia-tin-upohreotiki-efarmogi-tis-saria/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.09.2021

του Μουφτή θα γίνεται εφόσον αμφότερα τα διάδικα μέρη υποβάλλουν σχετική αίτησή τους ενώπιον του για επίλυση συγκεκριμένης, πάντα, διαφοράς κατά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο⁴⁵². Σύμφωνα με δηλώσεις πολιτικών προσώπων γύρω από το θέμα, η νομοθετική ρύθμιση αυτή θα είναι ολοκληρωμένη και επαρκής όταν η ελληνική πολιτεία προχωρήσει στην ολοκληρωτική κατάργηση του ισλαμικού νόμου της Σαρίας κάτι με το οποίο, σύμφωνα πάντα με τις δηλώσεις των πολιτικών, *στη συντριπτική της πλειοψηφία η μειονότητα της Θράκης θέλει*.⁴⁵³

Συνοπτικά, οι βασικές αρχές που διέπουν τη Σαρία είναι οι εξής: Ο Μουφτής, ένας καθαρά θρησκευτικός λειτουργός (Ιεροερμηνευτής),⁴⁵⁴ έχει ανακηρυχθεί από την ελληνική πολιτεία δικαστής (Ιεροδίκης) που δικάζει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό όλες τις οικογενειακού χαρακτήρα υποθέσεις των μουσουλμάνων της περιοχής του και δίνει γνωμοδοτήσεις (φετβάδες) επί κληρονομικών και άλλων οικογενειακών υποθέσεων. Ο Μουφτής δικάζει με βάση το Κοράνι και όχι τον Αστικό Κώδικα, χωρίς δικονομία, στην τουρκική γλώσσα, με αραβική γραφή.⁴⁵⁵ Σύμφωνα με νομικούς, η διαδικασία αυτή προσκρούει σε δυο θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, οι οποίες ταυτόχρονα αποτελούν μέρος των διεθνών συμβατικών δεσμεύσεων της Ελλάδας: την αρχή της ισότητας των φύλων και την αρχή της υπεροχής του συμφέροντος του τέκνου. Ο νόμος 1920 του 1991 (ο οποίος κατήργησε το νόμο 2345/1920) ανέθετε στον εκάστοτε Μουφτή την υποχρεωτική εκδίκαση όλων των οικογενειακών διαφορών των ελλήνων μουσουλμάνων. Οι μειονοτικοί της Θράκης δεν μπορούσαν να πάνε, μέχρι και το 2018, σε κανέναν τακτικό δικαστή (στον

⁴⁵² Παράλληλα, ο Νόμος 4511/2018 προβλέπει ότι «οι κληρονομικές σχέσεις των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης ρυθμίζονται από τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα, εκτός εάν ο διαθέτης συντάξει ενώπιον συμβολαιογράφου δήλωση τελευταίας βούλησης, κατά τον τύπο της δημόσιας διαθήκης, με αποκλειστικό περιεχόμενο της τη ρητή επιθυμία του να υπαχθεί η κληρονομική του διαδοχή στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Η δήλωση αυτή είναι ελεύθερα ανακλητή, είτε με μεταγενέστερη αντίθετη δήλωσή του ενώπιον συμβολαιογράφου, είτε με σύνταξη μεταγενέστερης διαθήκης, κατά τους όρους του Αστικού Κώδικα. Ταυτόχρονη εφαρμογή του Αστικού Κώδικα και του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην κληρονομική περιουσία ή σε ποσοστό ή και σε διακεκριμένα στοιχεία αυτής απαγορεύεται. Βλ. «Δημοσιεύθηκε ο Νόμος 4511/2018 με τις αλλαγές στη Σαρία», lawspot, 16.01.2018, <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/dimosieythike-o-nomos-4511-2018-me-tis-allages-sti-saria>, ημερομηνία ανάκτησης 01.09.2021

⁴⁵³ «"Σημαντικό βήμα" η εθελοντική εφαρμογή της Σαρία», πρώτο ΘΕΜΑ, 30.01.2018, <https://www.protothema.gr/greece/article/755649/simadiko-vima-i-ethelodiki-efarmogi-tis-saria/>, ημερομηνία ανάκτησης 1.09.21

⁴⁵⁴ Ο ερμηνευτής του Ιερού Νόμου είναι ο Μουφτής. Πρόκειται για Μουσουλμάνο θεολόγο, που κατέχει την οθωμανική γραφή, εντεταλμένο να συντάσσει και να εκδίδει «φετβάδες», δηλαδή τις επίσημες μεν, αλλά όχι υποχρεωτικές για τον καθή γνωμοδοτήσεις για ζητήματα σχετικά με τον Ιερό Νόμο. Καθή είναι ο πρόεδρος του μουσουλμανικού Ιεροδικείου που δικάζει κατά τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ. Μέχρι το 1913 οι ρόλοι του Καδή και του Μουφτή ήταν διακριτοί, τα δε πρόσωπα ξεχωριστά. Στη συνέχεια όμως ο Μουφτής, εκτός από θρησκευτικός λειτουργός και ερμηνευτής του Ιερού Νόμου, ανέλαβε ρητά και τα καθήκοντα του καδή και εξελίχθηκε σε Ιεροδίκη (άρθρο 10 παρ. 1 του νόμου 2345/1920). Η κατάσταση αυτή παρατείνεται μέχρι και σήμερα. Βλ. Κτιστάκης, *Ιερός νόμος του Ισλάμ...*, ό.π., σελ 31-32

⁴⁵⁵ Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Η Θράκη και τα μάτια σας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2000, σελ 35

Πρωτοδική Κομοτηνής για παράδειγμα) για τις οικογενειακές τους διαφορές. Η Σαρία είχε οριστεί να διέπει κάθε στοιχείο της οικογενειακής κατάστασης (γάμος, διαζύγιο, διατροφή, επιτροπεία, κηδεμονία, ισλαμική διαθήκη, εξ αδιαθέτου διαδοχή) των ελλήνων μουσουλμάνων της Θράκης. Αξίζει να σημειωθεί ότι καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα, ούτε η Τουρκία, δεν επιτρέπει την υποκατάσταση του εθνικού (κοσμικού) δικαίου της από τους Ιερούς Κανόνες οποιασδήποτε θρησκείας και δεν έχει εμπιστευτεί την απονομή δικαιοσύνης σε αξιωματούχο του Ισλάμ ή άλλης θρησκείας. Επιπλέον στη Θράκη, οι ειδικοί που ασχολούνται με τη Σαρία σημειώνουν ότι εντοπίζονται διαφορετικές λύσεις μεταξύ των τριών Ιεροδικείων⁴⁵⁶, που σημαίνει ότι δεν υφίσταται ενιαία ερμηνεία του κανόνα δικαίου από τους ιεροδίκες, γεγονός που οφείλεται κυρίως στο ότι η Σαρία στη Δυτική Θράκη δεν απαντάται σε γραπτή μορφή. Ενώ δηλαδή τα ισλαμικά κράτη έχουν ενσωματώσει τους κανόνες της Σαρίας στον Αστικό τους Κώδικα και αυτοί έχουν αποτυπωθεί σε κείμενο, τούτο δε συνέβη ποτέ στην Ελλάδα. Η λύση επομένως της οικογενειακής διαφοράς των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών επαφίεται στην αυθεντία του εκάστοτε Ιεροδίκη, ο οποίος τεκμαίρεται αμάχητα ότι γνωρίζει το εθνικό ισλαμικό δίκαιο⁴⁵⁷.

Είναι γεγονός ότι οι αντανάκλασεις της θρησκείας στην κοινωνία και το ζήτημα της εφαρμογής της Σαρίας στη Θράκη έχει απασχολήσει πολλούς ειδικούς επιστήμονες και νομικούς και επικράτησε έντονα στην ειδησεογραφική επικαιρότητα, ειδικότερα την περίοδο που ψηφιζόταν ο νόμος που θα καθιστούσε προαιρετική την εφαρμογή της. Αυτό που έχει σημασία για την συγκεκριμένη έρευνα είναι το πώς γίνεται αντιληπτή η εφαρμογή της από το μειονοτικό πληθυσμό της πόλης της Κομοτηνής αλλά και από τους πλειονοτικούς κατοίκους της και ο ρόλος που διαδραματίζει η Σαρία στη διατήρηση παράλληλων πολιτισμικών συστημάτων που χαρακτηρίζονται από θεσμικές διαφορές και σχέσεις ιεραρχίας, διατηρώντας το διχοτομημένο σχήμα του «εμείς» και οι «άλλοι» στον

⁴⁵⁶ Σήμερα λειτουργούν τρία Ιεροδικεία στη Θράκη: στη Ξάνθη (Μουφτής Ξάνθης), στην Κομοτηνή (Μουφτής Κομοτηνής) και στο Διδυμότειχο, βλ. Κτιστάκης, *Ιερός νόμος του Ισλάμ...*, ό.π., σελ 33

⁴⁵⁷ Κανένας ανώτερος θρησκευτικός λειτουργός ή Ιεροδίκης δεν μπορεί να ελέγξει ως προς την καταλληλότητα του κανόνα δικαίου, την ορθή εφαρμογή του στην προκειμένη υπόθεση ή ακόμα και αν υφίσταται κάποιος κανόνας στην ισλαμική δικαιοταξία. Θα μπορούσε να υποστηρίξει βέβαια κάποιος ότι ο προβλεπόμενος στο νόμο 1920/1991 –υποχρεωτικός συνταγματικός έλεγχος του Μονομελούς (και του Πολυμελούς, σε δεύτερο βαθμό) Πρωτοδικείου επί των αποφάσεων των Ιεροδικείων αποτρέπει τις κραυγαλέες, τουλάχιστον, παραβιάσεις των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων. Τούτο δεν συμβαίνει. Ο έλεγχος των Πρωτοδικείων είναι έλεγχος ρουτίνας. Τα στατιστικά στοιχεία είναι συντριπτικά: μόνο 1 σε σύνολο 2.679 αποφάσεων της δεκαεπταετίας 1991-2006 κρίθηκε επί της ουσίας αντισυνταγματική. Ακόμα και αν σε αυτή προστεθούν και άλλες 10 αποφάσεις των Πρωτοδικείων που έκριναν ισάριθμες αποφάσεις των Ιεροδικείων αντισυνταγματικές για δικονομικές παραβάσεις, η εδραιωμένη εντύπωση περί αναποτελεσματικότητας του συνταγματικού ελέγχου διατηρείται. Για όλα τα παραπάνω βλ. Γιάννης Κτιστάκης, «Η μειονότητα στη Θράκη: συνηγορία για μια φιλελεύθερη προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σελ 81-82.

ίδιο αστικό χώρο. Οι μουσουλμάνοι της Θράκης χαρακτηρίζονταν από την αρχή της ύπαρξής τους ως μειονότητα, ως βαθιά θρησκευόμενοι και επιμένουν να αυτοπροσδιορίζονται κατά κύριο λόγο μέσω της θρησκευτικής τους πίστης. Ο θρησκευτικός παράγοντας είναι αυτός που έχει διαδραματίσει τον περισσότερο δυναμικό ρόλο στη μορφοποίηση της συνείδησης των μελών της μειονότητας. Η ίδια η Σαρία εμπεριέχει πολιτιστικά στοιχεία στη βάση των οποίων στηρίζεται η συγκρότηση της μειονοτικής ταυτότητας και η διατήρηση της εθνικής συνείδησης, οπότε η εφαρμογή της ή όχι είναι ένα ζήτημα ιδιαίτερα ιδεολογικά φορτισμένο. Ο Κτιστάκης αναφέρει ότι ένας βασικός πολιτικός λόγος για τον οποίο η μειονότητα (ή μερίδα της μειονότητας) υποστηρίζει ότι πρέπει να καταργηθεί η Σαρία είναι ότι θέλει να επιλέγει, δηλαδή να εκλέγει, η ίδια το θρησκευτικό της ηγέτη. Σήμερα, με το πρόσχημα ότι ο Μουφτής είναι δικαστής (Ιεροδίκης) και ότι οι δικαστές στην Ελλάδα δεν εκλέγονται, η ελληνική διοίκηση διορίζει το Μουφτή, δίδει ποινικά τους αντιφρονούντες Μουφτήδες και στερεί με αυτόν τον τρόπο από τη μειονότητα το δικαίωμα να επιλέγει με όποιον τρόπο κρίνει η ίδια την ηγεσία της⁴⁵⁸. Από την άλλη πλευρά οι πλειονοτικοί αναγνωρίζουν (όπως προέκυψε από το πεδίο), το εθνικιστικό και όχι το θρησκευτικό κίνητρο πίσω από τη διάθεση διατήρησης της Σαρίας από όσους μειονοτικούς την υποστηρίζουν, επιχειρώντας δικές τους ερμηνείες για την εξέλιξη του φαινομένου. Κατά τη διάρκεια ελεύθερης συζήτησης με πληροφορητές/τριες από την πλειονότητα διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις γύρω από τη θρησκευτική συμπεριφορά της μειονότητας, όπως π.χ. ότι σήμερα οι μειονοτικοί είναι χωρισμένοι σε προξενικούς λόγω της δημιουργίας ενός εθνικιστικού πυρήνα στη Θράκη και μουφτειακούς, που ως βαθιά θρησκευόμενοι, επιμένουν να αυτοπροσδιορίζονται κατά κύριο λόγο μέσω της θρησκευτικής τους πίστης, αρνούμενοι να αποδεκτούν τις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις (κοσμικό κράτος). Η εφαρμογή της Σαρίας στην Κομοτηνή, με το ρόλο του Μουφτή (και του ψευτομουφτή) ως ένα από τα βασικά ζητήματα που σχετίζονται με αυτήν, συνιστά ένα σύνθετο διακύβευμα που συνδέεται με πολιτικές και συχνά εθνικιστικές ιδεολογίες, εντός και εκτός μειονότητας, οι οποίες επηρεάζουν τις διαπολιτισμικές σχέσεις και την κοινωνική σύνθεση του αστικού χώρου. Σε κάθε περίπτωση, η όποια συζήτηση γύρω από το θέμα μοιάζει να παραπέμπει απ' ευθείας στη στενή διαπλοκή θρησκείας και πολιτικής που υπάρχει στο συγκεκριμένο χωρικό συμφραζόμενο και στην επικρατούσα πλέον άποψη για την εργαλειακή χρήση του θρησκευτικού κριτηρίου στη διαμόρφωση συνειδήσεων, αν και με διαφορετική, ανάλογα την οπτική, ερμηνεία για τον τρόπο που συμβαίνει αυτό.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σελ 83

«(...) τα περισσότερα είναι θρησκευτικά προβλήματα, δηλαδή στα θέματα της μειονότητας. Εδώ το θέμα που τίθεται είναι το θέμα των μουφτήδων. Το θέμα είναι η εκλογή μουφτήδων. Εμείς την εκλογή μουφτήδων δεν την είχαμε ποτέ και σε καμία χώρα, ακόμη και σε αυτές που κυριαρχεί το Ισλάμ. Τίθεται απλά στο πλαίσιο μιας πολιτικής προπαγάνδας που προωθείται. Το ζήτημα για εμάς είναι η εφαρμογή της Σαρίας. Δεν είναι δυνατόν να συζητάμε την εφαρμογή της Σαρίας σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, σε ένα Ευρωπαϊκό κράτος. (Η μειονότητα) δεν έχει εκφραστεί δημοσίως κατά της Σαρίας και κατά της εφαρμογής της, ακόμη και οι συνάδελφοι νομικοί και μουσουλμάνοι νομικοί συνάδελφοι, κανείς δεν τοποθετήθηκε ανοιχτά κατά της Σαρίας και της εφαρμογής της (...)Τα καθήκοντα του ψευτομουφτή; Παρίσταται ενδεχομένως και δίνει ευχές σε διάφορες εκδηλώσεις. Αυτός είναι ένα δημιούργημα. Μαζεύτηκαν 3 και ο κούκος μέσα στα τζαμιά και είπαν να βγάλουν αυτόν που ουσιαστικά υπέδειξε η τουρκική προπαγάνδα στην περιοχή. Αυτός ονομάστηκε ψευτομουφτής και είναι κάποιος ο οποίος «ασκεί», ας το πούμε έτσι εντός εισαγωγικών, γιατί δεν έχει καμία αρμοδιότητα εφαρμογής δικαίου όπως έχει ο μουφτής σαν θρησκευτική οντότητα στην κοινότητα. Το πρόβλημα στο λέω ποιο είναι. Είναι η επιλογή η άμεση από τους πιστούς. Και τότε επέλεξαν δηλαδή οι πιστοί; Επέλεξαν ποτέ οι πιστοί ποιον θα έχουν ιμάμη; Επέλεξαν οι πιστοί ποιον θα έχουν μουφτή σε άλλες χώρες; Επέλεξαν μητροπολίτη; Μου πέφτει εμένα λόγος αν θα έχουμε επικεφαλής τον σεβασμιότατο Παντελεήμονα μητροπολίτη Μαρωνείας; Αυτά είναι παράδοξα. Αν εστιάσουμε σε κάποιο πρόβλημα σήμερα, θα έπρεπε να εστιάσουμε στην εφαρμογή της Σαρίας για τα ατομικά δικαιώματα και όμως σε αυτό δεν εστιάζει ποτέ κανέναν τους. Μπαίνουμε σε μια διαδικασία στο ξαναλέω, να εθελουφλούμε στο κομμάτι που λέγεται τουρκική προπαγάνδα (...)»

Θ., άντρας πλειονοτικός, 47 χρονών, μέλος πολιτιστικού συλλόγου πλειονότητας,
Νοέμβριος 2016

« (...) ναι, υπάρχει ο ισλαμικός νόμος, η Σαρία. Σε περιπτώσεις διαζυγίου ή με τα κληρονομικά μπορείς να επιλέξεις αν θα πας στα δικαστήρια ή με τον ισλαμικό νόμο στη μουφτεία. Συνήθως τι επιλέγουμε εμείς; Συνήθως η μια απόφαση επικυρώνεται από την άλλη. Υπάρχουν και οι δυο περιπτώσεις. Ειδικά στα κληρονομικά από ότι βλέπω επιλέγουν τα δικαστήρια, γιατί ο ισλαμικός νόμος έχει κάποια θέματα άμα είσαι κακόβουλος, έχει όμως και μεγάλη σημασία ποιος είναι αυτός που εφαρμόζει το νόμο (...) Η θρησκεία μας πάντως προστατεύει τη γυναίκα, για αυτό έγινε έτσι, άσε αυτά που λένε ότι είναι εναντίον της γυναίκας. Εγώ βλέπω ότι την προστατεύει, όταν το διαβάζεις το κοράνι βλέπεις μια

προστασία προς τη γυναίκα. Και όταν παντρεύονται⁴⁵⁹ βάζουν ένα αντίτιμο σε περίπτωση που θα χωρίσουν. Όταν γίνεται ο ισλαμικός γάμος μπροστά σε μάρτυρες, ο γαμπρός πρέπει να βάλει ένα αντίτιμο και να πει ότι εγώ βάζω στο γάμο παράδειγμα 50 λίρες ή χρυσαφικά. Αυτά δεν τα δίνει κάπου. Κανονικά παλιά τα έδειχναν ότι τα έχουν, τώρα δε γίνεται έτσι. Αλλά αυτό έγινε στην περίπτωση που ο άντρας χωρίσει τη γυναίκα και πει ότι εγώ δε σε θέλω, τότε πρέπει να τα πληρώσει στη γυναίκα για να ζήσει μετά (...) Εδώ πολυγαμία δεν υπήρξε ποτέ⁴⁶⁰. Δεν είναι η Σαρία που εφαρμόζεται στις ανατολικές χώρες. Δεν αναφέρεται πουθενά, δεν υπάρχει. Δε ξέρω άμα έχει γραφτεί πουθενά, αλλά δεν υπάρχει. Δηλαδή κάποιος για να παντρευτεί μια δεύτερη γυναίκα πρέπει να έχει βγει διαζύγιο για την πρώτη. Οι γάμοι που γίνονται στη μουφτεία καταγράφονται και στον δήμο, δηλώνονται. Θεωρείται ότι έχει παντρευτεί με ισλαμικό γάμο. Προτιμούν τώρα τελευταία και τον πολιτικό γάμο. Κάνουν πρώτα πολιτικό και μετά θρησκευτικό ή το αντίθετο. Είναι μεγάλη συζήτηση η σαρία, γίνονται μεγάλες έρευνες για αυτό. Έχουν έρθει και καθηγητές από την Ευρώπη. Δε μπορώ να πω ότι μας αδικεί. Εμένα δε με αδικεί. Εγώ με ισλαμικό νόμο έχω παντρευτεί. Τότε δεν υπήρχε ο πολιτικός. Με δηλώσεις φυσικά ότι παντρευτήκαμε στο δήμο, με χαρτί της μουφτείας. Δεν έχω δει ότι με αδίκησε πουθενά αυτό το πράγμα, είναι επιλογή σου».

Φ, 40 χρονών, γυναίκα μειονοτική, μέλος τοπικής αυτοδιοίκησης, Νοέμβριος 2016

Θρησκεία και χώρος

Η θρησκεία επηρεάζει την κοινωνική δομή με διάφορους τρόπους, αφού επηρεάζει καιρίες επιλογές του ατόμου όπως τον τρόπο ζωής, τις οικονομικές συμπεριφορές, τους ρόλους των φύλων, τα δικαιώματα της γυναίκας και τις οικογενειακές σχέσεις. Οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης συνάπτουν σχέσεις και επικοινωνούν με βάση τη συγγένεια και τη θρησκευτική ομοιότητα. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης των κοινωνικών

⁴⁵⁹ Σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, ο γάμος είναι σύμβαση ιδιωτικού δικαίου: ο άνδρας υποχρεούται να προσφέρει στη γυναίκα ένα είδος δωρεάς και να της εξασφαλίσει διατροφή ως αντιπαροχή για το δικαίωμά του να έχει μαζί της συζυγικές σχέσεις, οι οποίες απαγορεύονται εκτός γάμου. Η διαδικασία που ακολουθείται είναι η ακόλουθη: πρόταση γάμου από τον άντρα, αποδοχή της πρότασης από τη γυναίκα ή τον κηδεμόνα της στο όνομα του Αλλάχ με παρουσία δυο μαρτύρων και καθορισμός της δωρεάς (nikāh). Η τελευταία διακρίνεται σε «δωρεά λόγω σύναψης γάμου» (συνήθως οικοσυσκευή), η οποία ανήκει στη νεόνυμφη και σε «δωρεά λόγω λύσης γάμου» (συνήθως χρυσές οθωμανικές λίρες) την οποία αποκτά η γυναίκα όταν ο γάμος λυθεί. Το Ιεροδικείο λύνει τον γάμο μετά από σχετικό αίτημα του συζύγου και ταυτόχρονα ρυθμίζει την καταβολή της «δωρεάς λόγω λύσης γάμου» και της στοιχειώδους τρίμηνης διατροφής προς τη σύζυγο (διατροφή του πένθιμου τριμήνου, κατά το οποίο η γυναίκα δεν μπορεί να παντρευτεί). Για περισσότερα βλ. Κτιστάκης, *Ιερός νόμος του Ισλάμ...*, ό.π., σελ. 48, 57-58

⁴⁶⁰ Σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, η διγαμία επιτρέπεται. Σε πρόσφατο έγγραφο του προς τον αρμόδιο ληξιαρχο ο Μουφτής Κομοτηνής βεβαιώνει ότι η διγαμία επιτρέπεται, κατ' εξαίρεση, από τον Ιερό Νόμο, μόνο όταν συντρέχουν «ειδικοί λόγοι» και έχει προηγηθεί ειδική άδεια του ιδίου. Για περισσότερα βλ. Στο ίδιο, σελ. 55-56

σχέσεων επεκτείνεται από τα χωριά στα αστικά κέντρα, όπου το κοινοτικό πλαίσιο διατηρείται ακόμη μέσα από την οργάνωση του χώρου σε γειτονίες.⁴⁶¹ Η θρησκεία καθορίζει επίσης σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές προτιμήσεις μιας κοινωνικής ομάδας, αφού ορίζει κώδικες και συμπεριφορές που άπτονται των θεσμών μιας κοινωνίας. Η σχέση πολιτικής και θρησκείας διαφέρει ανάλογα με τη θρησκευτική παράδοση και εξαρτάται τόσο από τη φύση της θρησκείας όσο και από άλλους παράγοντες.

Ο τρόπος που ορίζεται η αιτιακή σχέση θρησκείας και πολιτικής στη Θράκη έχει επηρεάσει την ανάπτυξη του αστικού χώρου της Κομοτηνής από όλες τις πλευρές, π.χ. κοινωνική και οικονομική οργάνωση, πολεοδομική ανάπτυξη, διαπολιτισμικές σχέσεις και διαμορφώνει τους ιδιαίτερους όρους της παρουσίας του μουσουλμανισμού στην πόλη. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η παρουσία της μουσουλμανικής θρησκείας στην περιοχή δεν έχει την ίδια μορφή με την παρουσία του Ισλάμ στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η θρησκεία κυριαρχεί στο δημόσιο χώρο των μουσουλμανικών γειτονιών της Κομοτηνής μέσα από διάφορες εκφράσεις, όπως η ύπαρξη μουσουλμανικών τεμένων και η πολεοδομική ανάπτυξη στη βάση πολιτισμικών και θρησκευτικών προτύπων και κανόνων. Επιπλέον, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην υπόλοιπη Ελλάδα, η πόλη δεν χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του ορθόδοξου στοιχείου. Η παρουσία της μουσουλμανικής θρησκείας είναι ορατή παντού και είναι αυτή που χαρακτηρίζει την πολιτισμική ταυτότητα της Κομοτηνής, αφού «χρωματίζει» το αστικό τοπίο και μαρτυρά την ιστορική πολυπολιτισμική σύνθεση της πόλης. Ταυτόχρονα, ο χώρος επιδρά στην παραγωγή της θρησκείας με όρους πολιτικούς μέσα από την παρουσία μιας αναγνωρισμένης μειονότητας η ταυτότητα της οποίας ορίζεται με βάση τη θρησκεία και όχι το έθνος ή τη φυλή. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τον τρόπο που η πολιτική διάσταση της θρησκείας διαπλέκεται με την κλίμακα του χώρου και αποκτά χωρικότητα τόσο σε εθνικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο, δημιουργώντας διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης της θρησκευτικής “ετερότητας”.

« (...) Εγώ άλλωστε το έχω πει πολλές φορές και το έχω γράψει κιόλας, ότι όλα τα τεμένη και τα οθωμανικά μνημεία στη χώρα πρέπει να ισοπεδωθούν. Να κρατήσουν αυτά που έχουν αρχιτεκτονική αξία και τα υπόλοιπα δε θα έπρεπε να υπάρχουν κατ' εμέ. Και αυτό στη βάση της σκέψης της αποκατάστασης της φυσιογνωμίας του τόπου. Δε θεωρώ ότι επειδή ήρθε ο άλλος και έμεινε στο σπίτι μας ως ληστής και βιαστής, τώρα πρέπει να κρατάμε τα πράγματα που άφησε πίσω. Εντάξει, για τη Θράκη είναι αλλιώς, τα

⁴⁶¹ Κανακίδου, *Η προσωπικότητα της μουσουλμάννας γυναίκας και η συμβολή της στις παραδοσιακές δομές αγωγής και εκπαίδευσης των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Δ.Π.Θ., 1996.

χρησιμοποιούν οι άνθρωποι, δε μπορείς να πεις κάτι, ίσα ίσα, επαινούμε τον διαχειριστή της μειονοτικής περιουσίας που τα αναδεικνύει. Αλλά τώρα αυτοί που βλέπουν ένα τέμενος πχ στις Σέρρες και νομίζουν ότι θα φέρουν τούρκους τουρίστες επειδή θα το διατηρήσουν, κάνουν τεράστιο λάθος και ανοίγουν πόρτες που θα φανούν εργαλεία για κάποιους οι οποίοι έχουν τελείως διαφορετικά σχέδια από αυτά του τουρισμού (...)»

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα φαίνεται καθαρά ο τρόπος με τον οποίο ο πληροφορητής αντιλαμβάνεται την εργαλειακή χρήση της θρησκείας, στη συγκεκριμένη περίπτωση των θρησκευτικών μνημείων, για την προώθηση πολιτικών και εθνικιστικών επιλογών. Η ανάδειξη των μουσουλμανικών θρησκευτικών μνημείων αποτελεί για τον ίδιο έναν λάθος πολιτικό χειρισμό που θα επιτρέψει μια χωρικοποίηση των εθνικιστικών διαθέσεων αφού με αφορμή τη συμβολική σημασία που θα αποδοθεί στο θρησκευτικό μνημείο θα μπορέσουν να διατυπωθούν απόψεις και διεκδικήσεις για τον ελλαδικό χώρο που «*ανοίγουν πόρτες που θα φανούν εργαλεία για κάποιους οι οποίοι έχουν τελείως διαφορετικά σχέδια από αυτά του τουρισμού*». Ο πληροφορητής υποστηρίζει ότι τα ισλαμικά μνημεία πρέπει να υπάρχουν μόνο στη Θράκη «*που τα χρησιμοποιούν οι άνθρωποι*». Αυτή η χωρικοποιημένη υποκειμενικότητα για την παρουσία της ισλαμικής θρησκείας στον ελλαδικό χώρο, δείχνει ότι η σχέση θρησκείας και πολιτικής είναι πρωτίστως χωρική και ο χαρακτήρας αυτής της σχέσης εξαρτάται από την ταυτότητα του τόπου (πολυθρησκευτική κοινωνία με την παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας), αλλά και με γεγονότα και σχέσεις έξω και πέρα από αυτόν (σχέσεις Ελλάδας Τουρκίας και ιμπεριαλιστικές εθνικές πολιτικές).

Πολλοί είναι οι ερευνητές που επισημαίνουν ότι η διαχείριση σε τοπικό επίπεδο της μειονότητας στο πλαίσιο της διατήρησης της θρησκευτικής και πολιτισμικής της αυτονομίας, οδήγησε σε μια συλλογική άποψη των Ελλήνων ότι το Ισλάμ είναι τμήμα του Θρακικού χώρου και μόνο αυτού. Για παράδειγμα, στη Θράκη και στην Κομοτηνή τζαμιά είναι αποδεκτό να υπάρχουν, αλλού όχι. Εάν δεν γκρεμίστηκαν ή γκρεμίζονται, επιτελούν άλλες λειτουργίες: είναι σινεμά, μαγαζιά, αποθήκες ή μουσεία.⁴⁶² Χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι ο δημόσιος χώρος και ο χώρος της πόλης δεν λειτουργεί και στην Κομοτηνή ως

⁴⁶² Δημήτρης Χριστόπουλος «Ελληνικό Ορθόδοξο 'γένος' και Έλληνες Μουσουλμάνοι: τι μπορεί να αλλάξει με το νέο νόμο περί ελληνικής ιθαγένειας (2010)», Εισήγηση στην ημερίδα στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος *Το Ισλάμ στην Ελλάδα: Θρησκευτική ταυτότητα και πρακτική μεταξύ αυτόχθονων και μεταναστών Μουσουλμάνων*, Αθήνα 11 Ιουνίου 2011, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα Institute for Rights, Equality & Diversity (i-RED) http://www.fahs.surrey.ac.uk/islamgreece/documents/11_June_2011%20final%20draft.pdf, ημερομηνία ανάκτησης 15.02. 2017

πεδίο αντιπαραθέσεων και εθνοτικών διεκδικήσεων μέσω άλλων διαδικασιών, όπως για παράδειγμα με την ονοματολογία των δρόμων ή με την κατασκευή εκκλησιών ή τζαμιών αντίστοιχα όπου θεωρηθεί αναγκαίο να τονιστεί η παρουσία της μίας ή της άλλης εθνοθρησκευτικής ομάδας. Ωστόσο, παρόλο που το Ισλάμ γίνεται αντιληπτό από πολλούς ως μια «αντίπαλη» θρησκεία για το «ομοιογενές» ελληνικό ορθόδοξο εθνικό σώμα μέσω της ταύτισης αυτής της θρησκείας με τους Τούρκους, στη Θράκη και στην Κομοτηνή η ετερότητα αυτή θεωρείται κομμάτι του χώρου, άμεσα συσχετισμένη με την ιστορία της περιοχής και το βασικό διαχωρισμό των εθνοθρησκευτικών ομάδων επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μιλλέτ. Μέσα από τη συνθήκη της Λωζάνης το μιλλέτ επιβίωσε τοπικά και δημιούργησε μια τοπική συνθήκη στη διαχείριση της ετερότητας του αντιθετικού δίπολου Χριστιανισμός και Ισλάμ, δημιουργώντας έτσι ένα φαντασιακό θρησκευτικό σύνορο πέρα από το οποίο ή μέσα στο οποίο οι τρόποι με τους οποίους οι μουσουλμάνοι μπορούν να εκφράζουν τη θρησκευτική τους πίστη διαφέρουν από την υπόλοιπη Ελλάδα. Στην περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης ο χώρος είναι αυτός που καθορίζει τη θρησκευτική ελευθερία, αφού τα θρησκευτικά δικαιώματα των μειονοτικών φαίνεται πως δεν τους ακολουθούν εκτός Θράκης. Για παράδειγμα, οι έλληνες Θρακιώτες μειονοτικοί που ζουν στην Αθήνα, επιτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα όπως οι μετανάστες, σε αυτο-οργανωμένους χώρους προσευχής σε διαμερίσματα, αποθήκες και υπόγεια⁴⁶³ αφού δεν υπάρχουν ακόμα στην πρωτεύουσα μουσουλμανικά τεμένη.

Η χρήση της μαντίλας ως θρησκευτικό και πολιτισμικό σύμβολο

Η Κομοτηνή είναι μια αστική περιοχή όπου η θρησκεία αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό της ταυτότητάς του τόπου και γίνεται ορατή μέσα από μια ποικιλία εκφράσεων και πρακτικών της καθημερινής ζωής. Η μουσουλμανική θρησκεία αποτυπώνεται στο δημόσιο χώρο της πόλης και μέσα από την ενδυμασία των μουσουλμάνων κατοίκων, κυρίως των γυναικών που φοράνε μαντίλα. Ο κόσμος του Ισλάμ δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ντύσιμο το οποίο προσλαμβάνει ιδιαίτερους συμβολισμούς.⁴⁶⁴ Ειδικότερα, το ζήτημα της γυναικείας ενδυμασίας αναφέρεται πως συνδέεται με ένα

⁴⁶³ Οι περισσότεροι από αυτούς τους χώρους είναι είτε παράνομοι, είτε λειτουργούν με άδεια, π.χ. πολιτιστικού συλλόγου, ως σωματείο, που διατηρεί και χώρο προσευχής. Συνήθως είναι εγκαταστημένοι σε υπόγεια ή σε παλιά γκαράζ και αποθήκες με την εξαίρεση ενός μεγάλου χώρου στο Μοσχάτο που ανήκει στο Ελληνο-Αραβικό Πολιτιστικό Κέντρο και κατασκευάστηκε σε πρώην εργοστάσιο με ιδιωτικά κεφάλαια., πηγή: Αλέξανδρος Σακελλαρίου, «Η θρησκεία στην πόλη: Η συνύπαρξη της θρησκευτικής διαφορετικότητας στον αστικό χώρο», Ιούνιος 2017, ιστοσελίδα Κοινωνικός Άτλας της Αθήνας, <https://www.athenssocialatlas.gr>, ημερομηνία ανάκτησης 10.1.2020

⁴⁶⁴ Γιάννης Ζαϊμάκης, Κατερίνα Καπράνη, «Μουσουλμάνες γυναίκες και πολιτισμική αλλαγή: Ετερότητα, φύλο και θρησκεία σε έναν αγροτικό οικισμό στη Δυτική Θράκη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116 Α' (2005), σελ 104

ολόκληρο σύστημα που υπάρχει στην παράδοση της ισλαμικής κοινωνίας το οποίο αφορά στον αποκλεισμό της γυναίκας από τους περισσότερους κοινωνικούς τομείς που συνδέονται με το συνολικό οικοδόμημα της καθημερινότητας.⁴⁶⁵

Τη σύγχρονη εποχή των μεγάλων μεταναστευτικών ροών από μουσουλμανικές χώρες προς την Ευρώπη, η υποχρεωτική κάλυψη του σώματος των γυναικών αποτελεί διεθνώς μια από τις πιο πολυσυζητημένες επιταγές του Ισλαμικού νόμου. Οι περισσότεροι υποστηρίζουν ότι η μαντίλα δεν μπορεί παρά να συμβολίζει την υποταγή των γυναικών στα πατριαρχικά πρότυπα. Παρόλα αυτά, το φαινόμενο της επιστροφής της χρήσης της μαντίλας στο δυτικό κόσμο αντιμετωπίζεται ως ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με όρους θρησκείας και τα ερωτήματα είναι πολλά για το τι συγκεκριμένα επιδιώκουν οι νέες κυρίως γυναίκες που ξαναφορούν τη μαντίλα.⁴⁶⁶ Στον αντίποδα όσων υποστηρίζουν ότι η μαντίλα είναι αιτία διάκρισης εις βάρος των γυναικών ή λειτουργεί ως μορφή καταπίεσης από τις παραδοσιακές ισλαμικές κοινωνίες, διατυπώνεται η άποψη ότι η εικόνα της μαντίλας στις δυτικές κοινωνίες συγκροτεί μια κατασκευή της δυτικής κουλτούρας. Με άλλα λόγια, οι τρόποι που αντιλαμβάνεται η δυτική κουλτούρα τη χρήση της μαντίλας διαφέρουν κατά πολύ από αυτό που πραγματικά σημαίνει η μαντίλα για τις μουσουλμάνες. Όπως αναφέρει η Τσιμπιρίδου, μελετώντας το δυτικό φεμινισμό παρατηρείται πως, οι γυναίκες της Ανατολής ομογενοποιούνται και εμφανίζονται ως μια ενιαία κατηγορία. Σε αυτή την κατηγοριοποίηση λοιπόν, κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η καταπίεση, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η τάξη, η εθνότητα, η εθνικότητα, οι διαφορετικές παραδόσεις και οι συνθήκες των κοινωνιών αυτών.⁴⁶⁷

Στη Θράκη, η χρήση της μαντίλας συνδέεται με τον πολιτισμό και τη θρησκεία της μειονοτικής κοινωνίας και αποτελεί μια εμπειρία γνώριμη και οικεία για όλες τις γυναίκες της μειονότητας, αφού η Ισλαμική θρησκεία μαζί με τις παραδόσεις της περιοχής την καθιστούν ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της γυναικείας ενδυμασίας. Όλες οι γυναίκες της μειονότητας, ακόμα και αν δεν έχουν υιοθετήσει τη χρήση της μαντίλας, την έχουν φορέσει έστω μια ή και περισσότερες φορές, καθώς χωρίς αυτή δεν μπορούν να παρακολουθήσουν καμία θρησκευτική εκδήλωση.⁴⁶⁸ Υπάρχουν ερευνητές/τριες που υποστηρίζουν πως στις

⁴⁶⁵ Κανακίδου, *Η προσωπικότητα της μουσουλμάνας γυναίκας...*, ό.π., μέρος τρίτο κεφ. 1

⁴⁶⁶ Άννα Καραμάνου, «Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός;», Κύκλος ιδεών για την εθνική ανασυγκρότηση, 20.4.2016, <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>, ημερομηνία ανάκτησης 10/1/2020

⁴⁶⁷ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Η γυναίκα στο Ισλάμ. Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μουσουλμάνες της Ανατολής: Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*, μτφρ., Κατερίνα Κιτίδη, Κριτική, Αθήνα 2006, σελ. 33-100

⁴⁶⁸ Σεριφέ Σιράκ, *Η μαντίλα στη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη: Ανάμεσα στην επιλογή και στην επιβολή*, διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος

αστικές περιοχές της Θράκης η χρήση της μαντίλας τείνει να αποκτήσει μια καταναλωτική σημασία σε αντιστοιχία με τα καταναλωτικά πρότυπα της αστικής κοινωνίας⁴⁶⁹. Διαμορφώνεται έτσι σταδιακά ένας λόγος που αμφισβητεί ορισμένες κυρίαρχες αντιλήψεις και μικρές αλλαγές φαίνεται να κυοφορούνται στις ενδυματολογικές προτιμήσεις και στο επίπεδο των έμφυλων σχέσεων⁴⁷⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τις επισκέψεις στο πεδίο αυτό που προέκυψε για την ενδυμασία των μουσουλμάνων γυναικών στο δημόσιο χώρο της πόλης είναι ότι κυρίως η μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες φοράνε το μαύρο μακρύ μανδύα στο σώμα τους και καλύπτουν το κεφάλι τους με μαντήλα άσπρου ή μαύρου χρώματος χωρίς να καλύπτουν το πρόσωπο, ενώ οι νεότερες γυναίκες καλύπτουν μόνο το κεφάλι τους με πολύχρωμες μαντίλες.

Παρά λοιπόν το ζήτημα που έχει ανοίξει στην Ευρώπη και στην υπόλοιπη Ελλάδα για τη χρήση της μαντίλας,⁴⁷¹ στη Θράκη η παρουσία της μαντίλας στο δημόσιο χώρο θεωρείται δεδομένη λόγω της ύπαρξης της μουσουλμανικής μειονότητας. Η χρήση της όμως φαίνεται πως αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Η πλειονοτική κοινωνία, που παρατηρεί με κάποια αποστασιοποίηση τις εξελίξεις, θεωρεί δεδομένο ότι η μουσουλμανική κοινωνία και τα κοινωνικά της δίκτυα είναι υπεύθυνα για τον τρόπο που οργανώνεται και αναπαράγεται η χρήση της μαντίλας μεταξύ των μελών της (βλ. απόσπασμα συνέντευξης κεφ. 1.2.2), ενώ σε επιστημονικό επίπεδο αρχίζει και διερευνάται η νέα τάση στη χρήση της μαντίλας και αν αυτή η «νέα» μαντίλα φέρει διαφορετικά

Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών σε συνεργασία με το University College London Institute of Education, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2018, σελ 36, 39.

Διαθέσιμη στο <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2672742/theFile>

⁴⁶⁹ Ο Μαλκίδης γράφει πως η γυναίκα στη μουσουλμανική κοινωνία της ελληνικής Θράκης είναι ντυμένη με το μαύρο μακρύ μανδύα (φερετζέ) και την καλύπτρα της κεφαλής (yasmak, που πρόκειται για τον τουρκικό τύπο του niqab) γιατί δεν πρέπει να φαίνονται οι καμπύλες του κορμιού της και να σκανδαλίζονται οι άντρες. Η καλύπτρα μπορεί να βγει μόνο μπροστά σε γυναίκες ή σε πολύ στενούς συγγενείς που ορίζονται γενικώς και κατά περίπτωση. Και στη θάλασσα οι γυναίκες βουτούν και κάνουν μπάνιο με αυτά τα ρούχα. Βεβαίως υπάρχουν οι εξαιρέσεις εκείνων των γυναικών που, είτε επειδή μορφώθηκαν, ειδικά στην Τουρκία, είτε γιατί έζησαν στην Ευρώπη, είτε γιατί άσκησαν δικό τους επάγγελμα, είτε ακόμη επειδή οι σύζυγοί τους είναι νεωτεριστές, δε φορούν ούτε φερετζέ, ούτε yasmak και ακολουθούν τη μέση οδό. Φορούν το χειμώνα παλτό και το καλοκαίρι καπαρντίνα ή ημίπαλτο ή κάτι παρόμοιο και στο κεφάλι πολύχρωμη μαντίλα. Πηγή: Μαλκίδης, *Η οικογένεια και η γυναίκα...*, ό.π., σελ 71-72.

⁴⁷⁰ Ζαϊμάκης, Καπράνη, *Μουσουλμάνες γυναίκες και πολιτισμική αλλαγή...*, ό.π., σελ 108

⁴⁷¹ Το 2004, η Γαλλική Εθνοσυνέλευση ψήφισε νόμο για την απαγόρευση της μαντίλας και άλλων θρησκευτικών συμβόλων στα δημόσια σχολεία, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες και τη κριτική ότι το μέτρο περιορίζει τις θρησκευτικές ελευθερίες. Στο Βέλγιο το 2010, ψηφίστηκε νόμος που απαγορεύει σε όλη τη χώρα τη μαντίλα που κρύβει το πρόσωπο. Ο νόμος, που δεν μιλά ειδικά για την μπούργκα ή το νικάμπ, προβλέπει ότι τα άτομα που θα εμφανίζονται σε δημόσιους χώρους "με το πρόσωπο καλυμμένο μερικώς ή ολικώς και με ρούχα που είναι έτσι φτιαγμένα ώστε να μην είναι αναγνωρίσιμο το άτομο που τα φορά", θα τιμωρούνται με πρόστιμο ή και φυλάκιση από μία έως επτά ημέρες. Στην Ελλάδα, η συζήτηση αναζωπυρώθηκε, με τη συμμετοχή της μαντιλοφορούσας μαθήτριας στην παρέλαση κατά την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου 2016, για περισσότερα βλ. Καραμάνου, ό.π., <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>

νοήματα από την μαντίλα των προηγούμενων γενεών⁴⁷². Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε η Ζωγραφάκη⁴⁷³ το 2011, στην οποία μελετάται η κοινωνική πορεία των γυναικών της μειονότητας μετά την πρόσβαση τους στην εκπαίδευση, φαίνεται πως η εκπαιδευτική εμπειρία των μουσουλμάνων γυναικών επηρέασε την στάση τους απέναντι στους παραδοσιακούς θεσμούς της μειονοτικής κοινωνίας. Τολμούν πλέον, ασκώντας κριτική στις υπάρχουσες δομές να τις μεταβάλλουν, εισάγοντας ταυτόχρονα νέα είδη κοινωνικών προτύπων και γυναικείας ταυτότητας. Η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Σεριφέ Σιράκ, μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας, μετά από συνεντεύξεις που πραγματοποίησε το 2017 στο πλαίσιο των σπουδών της με γυναίκες της μειονότητας που φορούν μαντίλα⁴⁷⁴ και κατοικούν στη Θράκη, κατέληξε επίσης στο συμπέρασμα πως η μόρφωση των γυναικών παίζει πρωτεύοντα ρόλο στον τρόπο με τον οποίο υιοθετούνται τόσο η μαντίλα, όσο και άλλες παραδοσιακές πρακτικές στη μειονοτική κοινωνία, καθώς επηρεάζει σημαντικά τους όρους με τους οποίους ερμηνεύονται οι πρακτικές αυτές⁴⁷⁵. Οι γυναίκες που χρησιμοποιούν έναν θρησκευτικό λόγο για να αιτιολογήσουν την απόφασή τους να βάλουν τη μαντίλα τείνουν να είναι όσες έχουν υψηλή μόρφωση και έχουν μεγαλώσει στην πόλη, καθώς λόγω του προνομίου αυτού είναι σε θέση να γνωρίζουν περισσότερα σε θέματα θρησκείας και πολλές φορές να κρατούν μια κριτική στάση απέναντι της. Οι γυναίκες που ανήκουν στα χαμηλά μορφωτικά στρώματα και ζουν σε χωριά, δεν διαθέτουν γνώσεις γύρω από τη θρησκεία και η πρακτική της κάλυψης ερμηνεύεται από τις ίδιες με όρους παράδοσης.⁴⁷⁶ Η Σιράκ υποστηρίζει επίσης πως η χρήση της μαντίλας από νέες, μορφωμένες μουσουλμάνες αποτελεί χαρακτηριστικό των τελευταίων δεκαετιών, καθώς στις δεκαετίες του '80 και του '90 υπήρχε μια τάση απόρριψής της από τις νέες της μειονότητας. Αυτή η τάση σχετιζόταν με τις πολιτικές εξέλιξης στη Τουρκία, όπου το κεμαλιστικό κίνημα της εποχής απαγόρευε τη χρήση της μαντίλας και αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο και στη μειονοτική κοινωνία της Θράκης. Με άλλα λόγια, οι ιδέες για την «απελευθέρωση» των γυναικών από τη μαντίλα και το σπίτι είχαν εισαχθεί από την

⁴⁷² Βλ. Σιράκ, *Η μαντίλα στη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη...*, ό.π., στο <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoalib/default/data/2672742/theFile>

⁴⁷³ Ζωγραφάκη, Μ. (2011). Κοινωνικές πορείες γυναικών από τη μειονότητα της Θράκης: ο ρόλος της εκπαίδευσης. (Κοινωνικές Επιστήμες Εκπαίδευση, PhD). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, (ΕΚΠΑ). Διαθέσιμη στο <http://hdl.handle.net/10442/hedi/34662>

⁴⁷⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση που έκανε η Σιράκ στον επίλογο της εργασίας της, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «ενώ κανείς θα περίμενε ότι λόγω της κοινής καταγωγής θα κέρδιζα ευκολότερα την εμπιστοσύνη των γυναικών, τελικά αποδείχθηκε ως ένα εμπόδιο, το οποίο ήταν δύσκολο να ξεπεραστεί (...) Οι γυναίκες δεν ένιωθαν άνετα να μοιραστούν τις απόψεις και εμπειρίες τους μαζί μου, διότι δεν φορούσα μαντίλα όπως αυτές και αυτό τους προκαλούσε ανασφάλεια» βλ. Σιράκ, *Η μαντίλα στη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη...*, ό.π., σελ 75

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σελ 42

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 47

Τουρκία και στη μειονότητα, μέσω των νέων που φοιτούσαν σε πανεπιστήμια της Τουρκίας και στη συνέχεια μετέφεραν τις εμπειρίες τους και στην μειονοτική κοινωνία.⁴⁷⁷ Σήμερα, η μαντίλα μοιάζει να αποτελεί για κάποιες μορφωμένες γυναίκες της μειονότητας ένα μέσο επαναδιαπραγμάτευσης της ταυτότητας τους και αίτημα αποδοχής της διαφορετικότητας τους. Οι γυναίκες αυτές δεν υιοθετούν μια απορριπτική στάση απέναντι στη νεωτερικότητα καθώς ακολουθούν νεωτερικά στοιχεία, δηλαδή μορφώνονται, εργάζονται, έχουν άποψη που εκφέρουν δημόσια, διεκδικούν τις επιλογές τους. Όμως, μέσω της μόρφωσης ερμηνεύουν τη θρησκεία και την παράδοση μέσα από ένα νέο πρίσμα, με αποτέλεσμα να τις μεταβάλουν και να τις μεταφέρουν πιο κοντά στις σημερινές αξίες.⁴⁷⁸ Οι Hopkins & Greenwood υποστηρίζουν ότι το ισλαμικό ένδυμα εκφράζει σε πολλές περιπτώσεις την επιθυμία των γυναικών να ελέγξουν τις κατηγοριοποιήσεις που τους επιβάλλονται, δημιουργώντας νέες σημασίες και διόδους διαπραγμάτευσης.⁴⁷⁹ Υπό αυτό το πρίσμα, η μαντίλα δεν σημαίνει για τις μορφωμένες μουσουλμάνες της Θράκης που την χρησιμοποιούν καταπίεση και περιορισμό, αλλά ένα μέσο ενδυνάμωσης και διαμόρφωσης μιας πιο σταθερής ταυτότητας που αρνείται το αντιθετικό δίλημμα: Ελλάδα ή Τουρκία. Οι μουσουλμάνες της μειονότητας δηλαδή γνωρίζουν πλέον ότι δεν είναι απαραίτητη η εγκατάλειψη της μειονοτικής κουλτούρας για να είναι άξιες κοινωνικής αναγνώρισης.⁴⁸⁰

Η χρήση της μαντίλας είναι ένα ζήτημα που αποτελεί από μόνο του ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας. Με αφορμή την αναφορά στη χρήση της μαντίλας από κάποιους πληροφορητές και πληροφορήτριες της πλειονότητας κατά την επιτόπια έρευνα, αυτό που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διατριβής είναι απλώς η καταγραφή του φαινομένου σαν ένα ακόμη στοιχείο που συνδέεται με την έμφυλη μειονοτική ταυτότητα, την αστικότητα και την παρουσία της θρησκείας της μειονότητας στο δημόσιο χώρο της Κομοτηνής. Η μαντίλα στην περίπτωση αυτή γίνεται αντιληπτή ως ένα έμφυλο θρησκευτικό και πολιτισμικό σύμβολο με σαφές πολιτικό περιεχόμενο.

Η περίπτωση των Πομάκων και των Τσιγγάνων

Μιλώντας για το θρησκευτικό χαρακτήρα της μειονότητας αξίζει να σημειώσουμε ότι ενώ υπάρχουν αρκετά διαθέσιμα στοιχεία για τη γλωσσική σύνθεση του πληθυσμού που εξαιρέθηκε από την ανταλλαγή (και το διαχωρισμό τους σε τουρκόφωνους,

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σελ 8 και σελ 50

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σελ 73

⁴⁷⁹ Nick Hopkins, Ronni Michelle Greenwood, Hijab, visibility and the performance of identity. *European Journal of Social Psychology*, 43(5), First published: 02 July 2013, p.p., 438-447. Access to Document: 10.1002/ejsp.1955

⁴⁸⁰ Σιράκ, ό.π., σελ. 73

πομακόφωνους και ομιλητές της ρομανί), για τις θρησκευτικές πρακτικές έχουμε λιγότερο έγκυρη πληροφορία. Φαίνεται πάντως ότι η πλειοψηφία τους είναι σουνίτες μουσουλμάνοι, ενώ ανάμεσα στον πομακόφωνο πληθυσμό συναντώνται και ετερόδοξοι σουνίτες. Οι θρησκευτικές πρακτικές των ομιλητών της ρομανί αποτελούν ένα ακόμα περισσότερο ανεξερεύνητο πεδίο⁴⁸¹. Αυτό που είναι ωστόσο κοινός τόπος στις μελέτες που αφορούν στην περιοχή είναι ότι η θρησκεία είναι αυτή που χρησιμοποιήθηκε από τον τουρκικό εθνικισμό ως το βασικό ιδεολογικό μέσο για τη διαμόρφωση μιας συλλογικής, αλλά και ταυτόχρονα εθνικής συνείδησης και κυρίως για τη συσπείρωση και ομαδοποίηση όλων των μουσουλμανικών πληθυσμών της Θράκης με στόχο τη συγκρότηση μιας ενιαίας μουσουλμανικής μειονότητας. Το ελληνικό κράτος από την άλλη πλευρά υποστήριζε την προβολή του θρησκευτικού στοιχείου στον αυτοπροσδιορισμό των μελών της μειονότητας σε μια προσπάθεια υποβιβασμού της εθνικής της ταυτότητας. Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, η σχέση θρησκείας και πολιτικής παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για κάθε επιμέρους μειονοτική ομάδα πληθυσμού.

Στην περίπτωση των Ρομά, υπάρχουν ερευνητές που στην προσπάθειά τους να αναδείξουν το γεγονός ότι δεν είναι όλοι οι αθιγγανικοί πληθυσμοί της Θράκης μουσουλμανικοί (και άρα κατ' επέκταση, σύμφωνα με τον τουρκικό εθνικισμό, τουρκοί), εστιάζουν στα ιστορικά στοιχεία και υποστηρίζουν ότι ένα μεγάλο τμήμα του αθιγγανικού πληθυσμού παρέμειναν χριστιανοί ακόμα και λίγο πριν την ενσωμάτωση με το ελληνικό κράτος. Χαρακτηριστικά ο Ζεγκίνης⁴⁸² αναφέρει πως σύμφωνα με μια τουρκική στατιστική του 1910, από τις 4.000 Αθιγγάνων που υπάρχουν στη Δ. Θράκη, οι 2.400 ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και μόνον οι 1.600 ήταν μουσουλμάνοι, ενώ ο αριθμός των μουσουλμάνων Αθιγγάνων της Θράκης αυξήθηκε μετά το 1920 και μέχρι τη συνθήκη της Λωζάνης, κυρίως γιατί επιτράπηκε η παλιννόστηση των μουσουλμανικών πληθυσμών που προηγουμένως είχαν καταφύγει στην Τουρκία.⁴⁸³ Ο ίδιος μελετητής επισημαίνει *«Θα πρέπει να διευκρινιστεί και τούτο, ότι στη Δυτική Θράκη κατά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης, κατοικούσαν και αρκετοί ορθόδοξοι Αθίγγανοι. Οι Αθίγγανοι αυτοί ασφαλώς δεν αποτέλεσαν, ούτε αποτελούν τμήμα της μουσουλμανικής μειονότητας. Οι πληθυσμοί αυτοί συνεχίζουν την ορθόδοξη παράδοσή τους, η οποία έχει την αφετηρία της στο Βυζάντιο. Σήμερα, οι ορθόδοξοι Αθίγγανοι, οι οποίοι είναι εγκαταστημένοι στη Δυτική Θράκη,*

⁴⁸¹ Πλεξουσάκη, «Το όνομα του «Άλλου»...», ό.π., σελ. 223

⁴⁸² Αναφορικά με τη θρησκεία των Αθιγγάνων ο Ζεγκίνης υποστηρίζει πως το ποσοστό των χριστιανών και μουσουλμάνων Αθιγγάνων στη Θράκη άλλαξε στο πέρασμα των χρόνων επειδή πολλοί δε μπόρεσαν να αντέξουν τα πιεστικά μέτρα που εφάρμοσε σε βάρος τους η οθωμανική διοίκηση και εξισλαμίστηκαν., βλ. Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης...*, ό.π., σελ 41

⁴⁸³ Στο ίδιο, σελ. 44-45

αποτελούν μια αδιάσπαστη κοινωνική ομάδα με τους υπόλοιπους ελληνικούς χριστιανικούς πληθυσμούς και συμμετέχουν σε όλες τις δραστηριότητες της εθνικής και θρησκευτικής ζωής του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Θράκης (...) Η περίπτωση των ορθόδοξων Αθίγγανων της Θράκης δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης⁴⁸⁴». Σύμφωνα με την Τρουμπέτα, το ενδιαφέρον των ερευνητών για τους Ρομά της περιοχής επικεντρώνεται ιδιαίτερα στους μουσουλμάνους. Αυτοί, στο συμφραζόμενο της Θράκης, καθίστανται αυτόματα σημείο προβολής της αντιπαλότητας ανάμεσα στο χριστιανισμό και στο Ισλάμ στη βάση της αντίληψης των θρησκειών ως ανταγωνιστικών κέντρων εξουσίας. Η ταύτιση του χριστιανισμού με τον ελληνισμό και του Ισλάμ με το τουρκικό έθνος ενισχύει τη διαφοροποίηση ανάμεσα στις επιμέρους ομάδες Ρομά που κατοικούν στην πόλη. Υπό αυτό το πρίσμα, έμφαση δίνεται⁴⁸⁵ στο περιεχόμενο της θρησκευτικής πίστης των Ρομά και στους παράγοντες που το διαμορφώνουν. Σύμφωνα με το στερεότυπο για τους τσιγγάνους η «φύση της φυλής» των Ρομά είναι αυτή που τους υπαγορεύει τον ανέμελο και άναρχο βίο, τους αποστερεί την ικανότητα να αναπτύξουν εθνική και θρησκευτική συνείδηση και ακυρώνει την ταύτιση των μουσουλμάνων Ρομά με το τουρκικό έθνος, αλλά ουσιαστικά με κάθε έθνος.⁴⁸⁶ Αναφέρεται σχετικά ότι σε ιστορικές πληροφορίες από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι Αθίγγανοι της Κομοτηνής ασκούσαν τα μουσουλμανικά θρησκευτικά τους καθήκοντα με *επιπολαιότητα* και ότι *κατ' επίφαση* μόνο ήταν μουσουλμάνοι,⁴⁸⁷ ενώ στην πράξη εξακολουθούσαν να τηρούν ορισμένα από τα χριστιανικά λατρευτικά τους έθιμα.⁴⁸⁸ Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι στην ομολογία πίστης των μουσουλμάνων Αθίγγανων ενυπάρχουν θεμελιακές διαφορές ως προς το σουνίτικο Ισλάμ το οποίο δεν ασπάστηκαν γιατί αυτό τους «*βόλευε καλύτερα από κάθε άποψη*» και για το λόγο αυτό χαρακτηρίζονται «μουσουλμοφανείς».⁴⁸⁹ Στην προσπάθεια όμως να

⁴⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 47

⁴⁸⁵ Στο ίδιο σελ 43 και Κανακίδου, *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, ό.π., σελ 65

⁴⁸⁶ Σεβαστή Τρουμπέτα, «Το διακύβευμα της καταγωγής των Ρομά: ελληνικότητα, (εκ) πολιτισμός, και κοινωνική περιθωριοποίηση», στο Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, σελ 106-111

⁴⁸⁷ Προκειμένου να τεκμηριωθεί το επιχείρημα ότι οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι δεν ήταν ποτέ αφοσιωμένοι στο Ισλάμ και αναγνωρίζονταν ιστορικά ως ετερόδοξοι, ο Ζεγκίνης αναφέρει ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι υποβάλλονταν στην υποχρέωση ενός είδους κεφαλικού φόρου όπως και οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας και σημειώνει ότι στα κείμενά του ο τούρκος περιηγητής Τσελεπί καταφέρεται εναντίον των Αθίγγανων της Κομοτηνής λέγοντας ότι «ενώ έχουν την περιβολή μουσουλμάνου, στην πράξη είναι χειρότεροι και από τους άπιστους». Πηγή: Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης...*, ό.π., σελ 42-43

⁴⁸⁸ Υπάρχουν έντονες διαφορές και στη φαινομενολογική θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων των διάφορων οικισμών, κυρίως ως προς την τήρηση του τυπικού της θρησκείας, γι' αυτό και δε διαθέτουν όλοι οι οικισμοί ένα τζαμί, όπως συμβαίνει πχ με το Αλάν Κουγιού βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 212

⁴⁸⁹ Στην προσπάθεια ακύρωσης της σχέσης των μουσουλμάνων Ρομά με το τουρκικό έθνος εντάσσεται και το επιχείρημα της «ετεροδοξίας», η άποψη δηλαδή ότι πρόκειται για οπαδούς του Μπεκτασισμού.

διαχωριστούν για πολιτικούς λόγους από το υπόλοιπο τμήμα της μειονότητας, οι Ρομά στιγματίζονται πολιτισμικά και αντιμετωπίζονται ως αφερέγγυοι και ανίκανοι να ακολουθήσουν τις κοινωνικές συμπεριφορές τους περιβάλλοντός τους και την ανάπτυξη εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης.

« (...) Εγώ τους έλεγα κρατήστε και κανένα έθιμο, γιατί αυτοί είναι κάπου μεταξύ Ισλάμ και Χριστιανισμού, έχουν δηλαδή κάνα δυο χριστιανικά έθιμα, είναι και καμιά φορά που ανάβουν κανένα κερί. Μπορεί να το έκαναν για να τα έχουν καλά και με τους χριστιανούς, ξέρεις τώρα, τους τσιγγάνους δεν τους ενδιαφέρει η θρησκεία και αυτά, δεν ασχολούνται με τέτοια πράγματα (...)»

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως σε περιπτώσεις ομάδων που ζουν σε συνθήκες περιθωριοποίησης, οι ίδιες οι ομάδες μέσα από τις ενέργειές τους διατηρούν ή ανατρέπουν το κοινωνικό στερεότυπο που έχει αναπτυχθεί για αυτές. Άλλωστε, το ίδιο το στερεότυπο συγκροτείται μέσα από διαδικασίες κοινωνικών σχέσεων και βιωμένης καθημερινότητας σε έναν τόπο. Ο μηχανισμός αυτός συγκρότησής επιβεβαιώνει τη δύναμη του χώρου να διαμορφώνει και να αναπαράγει οικουμενικά κοινωνικά στερεότυπα ανακατασκευάζοντάς τα, ανάλογα στις τοπικές συνθήκες. Στην παρακάτω αναφορά, εμφανίζονται οι Ρομά του Αλάν Κουγιού που ζουν στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής, να χρησιμοποιούν τον εθνοτικό ανταγωνισμό της περιοχής που επιβάλλει την ενίσχυση της ελληνικότητάς τους βάσει της θρησκείας και να διεκδικούν για τον εαυτό τους προνόμια με τρόπο που καταλήγει να επιβεβαιώνει το τσιγγάνικο στερεότυπο και να οξύνει τον κοινωνικό τους στιγματισμό.

«(...) Για να καταλάβεις πως ενεργούν, θα σου πω ένα παράδειγμα. Πριν κάποια χρόνια, είχαν πάει κάποιιοι στο δήμο και είχαν πει πως εμείς έχουμε και πάρα πολλούς χριστιανούς στο Αλάν Κουγιού και έρχεται 15 Αυγούστου και θέλουμε να μας δώσει ο δήμος κάποια χρήματα για να μεταφέρουμε κάποιους προσκυνητές Ρομά στην Τήνο για να προσκυνήσουν, όπως και έγινε. Τελικά όλη η ιστορία ήταν ότι έπρεπε ο δήμος να βάλει να τους πάει στην Τήνο προκειμένου αυτοί να ζητιανέψουν (...)»

Ν., 50 ετών άντρας, κάτοικος Κομοτηνής, μέλος ΤΑ, Οκτώβριος 2016

Βλ. Τρουμπέτα, «Το διακύβευμα της καταγωγής των Ρομά...», ό.π., σελ 111 και Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 194

Στο προαναφερόμενο παράδειγμα της χρήσης τους εθνοτικού ανταγωνισμού από την πλευρά των ίδιων των Ρομά, προστίθεται ένα ακόμη ζήτημα που αφορά στο πως τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα αυτοπροσδιορίζονται και τοποθετούνται σε σχέση με την υπόλοιπη μειονοτική ή πλειονοτική κοινωνία. Φαίνεται πως η σύνδεσή τους με τη μία ή την άλλη κυρίαρχη ομάδα (πλειονότητα/ μειονότητα) σχετίζεται αφενός με την επιδίωξη τους να συνδεθούν με μια ομάδα- κομιστή υπέρτερου κοινωνικού κύρους, η οποία να έχει πρόσβαση στην «εξουσία» και αφετέρου, με την επιδίωξή τους να αποβάλουν το στίγμα της κατωτερότητας υιοθετώντας μια υπέρτερη ταυτότητα.⁴⁹⁰

«Κάποιοι λόγω οικονομικής κατάστασης, κάποιοι λόγω επαγγέλματος, είναι ταυτισμένοι με τη μία ή την άλλη πλευρά οπότε χαρακτηρίζονται ως Ρουν-Τζου και Τουρκ-Τζου, δηλαδή ελληνίζοντες και τουρκίζοντες. Αυτό ισχύει βέβαια ευρύτερα για όλες τις ομάδες της μειονότητας αλλά και για τους τσιγγάνους»

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Για τους Αθίγγανους του Ηφαίστου, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται με τον όρο μουσουλμάνοι, η μουσουλμανική θρησκεία χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο ως τεκμήριο «τουρκικότητας». Η διάθεση απόδειξης τουρκικότητας στηρίζεται σε μια προσπάθεια κοινωνικής ανέλιξης και ανατροπής της περιθωριοποίησης⁴⁹¹. Πρέπει όμως να αναφέρει κανείς ότι, παρόλο που η κυρίαρχη ομάδα των τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας⁴⁹² αποδέχεται την ένταξη των αθίγγανικών πληθυσμών σε ένα φανταστικό χώρο εθνικής ομοιογένειας της μειονότητας όπου ταυτίζεται η θρησκεία με την εθνότητα, απορρίπτει την πολιτισμική τους ένταξη, αναπαράγοντας την κοινωνική περιθωριοποίηση των πληθυσμών αυτών⁴⁹³ (βλ. κεφ. 4.6.4).

Αντίστοιχα για τους Πομάκους, υπήρξε έντονη η προσπάθεια «επανισλαμισμού» τους από τον τουρκικό εθνικισμό.⁴⁹⁴ Μια μερίδα του πληθυσμού διακηρύσσει τον ισλαμικό χαρακτήρα των Πομάκων ως τη βάση του πολιτισμού τους, συνδέοντας τη θρησκεία με την

⁴⁹⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 205

⁴⁹¹ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 89

⁴⁹² Στον επίσημο ελληνόφωνο λόγο (πολιτικό, δημοσιογραφικό κ.λ.π.) η «μειονότητα» απαρτίζεται από τρεις επιμέρους εθνοτικές ομάδες: τους «Τουρκογενείς ή απλώς τουρκικής καταγωγής», τους «Πομάκους», τους «Ρομά» ή «Αθίγγανους. Πηγή: Νατάσσα Ιωαννίδου, «Αναδυόμενες ταυτότητες στις παρυφές της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη: η σημασία της «εμπειρίας» στο πλαίσιο της εθνογραφικής έρευνας», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονότητες και μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, Κριτική, Αθήνα 2009, σελ 56

⁴⁹³ Σύμφωνα με τον Μαυρομμάτη, η όποια αποδοχή σε επίπεδο ρητορικής εκ μέρους των μειονοτικών Τούρκων, αναιρείται από άλλες πρακτικές, και κυρίως από την άρνησή τους να παντρευτούν με κατοίκους της Καλκάντζας. Βλ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας*, ό.π., σελ 91

⁴⁹⁴ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Πολιτικές της ετερότητας, ΕΚΚΕ, Γ' /2005 τεύχος 118, σελ 76

εθνοτική ταυτότητα και την πολιτική. Η θρησκεία γίνεται στην περίπτωση αυτή για τους Πομάκους ο συμβολικός χώρος που διαμορφώνει την αλληλεπίδρασή τους με την υπόλοιπη κοινωνία της Κομοτηνής, μειονοτική και πλειονοτική, αφού λειτουργεί αντίστοιχα ως εργαλείο ένταξης ή διαχωρισμού. Έτσι η θρησκεία λειτουργεί για τον πομάκινο πληθυσμό ως παράγοντας που διαμορφώνει συνειδήσεις και πολιτικές επιλογές και που συγκροτεί τελικά εθνική ταυτότητα. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της επιλογής συνδέονται και στην περίπτωση των Πομάκων με την ανάγκη ένταξης τους στους κόλπους μιας κυρίαρχης ομάδας με δυνατή παρουσία στην κοινωνική ζωή της πόλης. Ωστόσο, η πολιτισμική ένταξη στη μειονότητα μέσω της θρησκείας, δεν γίνεται πάντα με την αυθόρμητη επιλογή των ασθενέστερων πολιτισμικά. Ο Λυγερός γράφει: *Η στροφή των Πομάκων προς την Τουρκία, οφείλεται κατά κύριο λόγο στη θρησκεία τους. Τα όργανα του προξενείου ασκούν αφόρητες πιέσεις, χαρακτηρίζοντας άπιστους όσους Πομάκους τηρούν αποστάσεις από τους εθνικιστικούς κύκλους.*⁴⁹⁵

Αυτό που έχει εξίσου ενδιαφέρον να αναφερθεί για τον πληθυσμό των Πομάκων είναι ότι η θρησκεία έχει χρησιμοποιηθεί ενίοτε και προς απόδειξη του αντίθετου σκοπού, δηλαδή της πολιτισμικής -και άρα κατ' επέκταση εθνοτικής- διαφοροποίησης τους από τον τουρκικό πληθυσμό. Στο πλαίσιο μιας συζήτησης η οποία εντάθηκε από τα μέσα της δεκαετίας τους '80, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των Πομάκων φέρονται να εμπεριέχουν χριστιανικά στοιχεία,⁴⁹⁶ τα οποία, αν και σε συγκαλυμμένη μορφή, γίνονται αντιληπτά στο τελετουργικό της λατρείας τους. Όπως υποστηρίζεται, οι Πομάκοι δεν είναι ορθόδοξοι μουσουλμάνοι (σουνίτες) αλλά ανήκουν στην αδελφότητα των μπεκτασήδων, γεγονός που δικαιολογεί και την ονομασία που παρουσιάζονται να φέρουν, δηλαδή «αλεβίτες-κιζιλμπάσηδες». Κατ' αυτό τον τρόπο χαρακτηρίζονται και αυτοί ως «μουσουλμοφανείς» και κατ' ουσία ως «κρυπτοχριστιανοί». Με την απόδοση «μουσουλμανοφάνειας» στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Πομάκων επιδιώκεται, κατά πρώτον, η διαφοροποίησή τους από τους σουνίτες μουσουλμάνους της Τουρκίας, ενώ η απόδοση χριστιανικών στοιχείων στην πίστη τους αποτελεί ένα βήμα προσέγγισης στην ελληνική εθνική ιδεολογία.⁴⁹⁷ Σε κάθε περίπτωση πάντως, η θρησκεία χρησιμοποιείται εργαλειακά για τη διαμόρφωση

⁴⁹⁵ Σταύρος Λυγερός, «Η Θράκη στο στόχαστρο της Τουρκίας», *Τετράδια Πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής*, Τεύχος 32 (1993), σελ 25

⁴⁹⁶ Για παράδειγμα, ο Λυγερός γράφει ότι οι Πομάκοι εξισλαμίστηκαν τους τελευταίους αιώνες, αλλά από τότε είναι πολύ πιστοί μουσουλμάνοι, αν και διατηρούν κάποια κατάλοιπα των παλιών θρησκευτικών εθίμων τους. Βλ. Στο ίδιο, σελ 25.

⁴⁹⁷ Το πλέον προσφιλές παράδειγμα που επιστρατεύεται προς τεκμηρίωση της υποτιθέμενης επιρροής του χριστιανισμού στα μέλη της μειονότητας, είναι η γιορτή «Hidrellez», στην οποία φέρονται οι μουσουλμάνοι να τιμούν τον Άγιο Γεώργιο., Βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 90-93

πολιτισμικής και εθνοτικής ταυτότητας⁴⁹⁸ στη βάση μάλιστα της αντίληψης ότι ο ισλαμισμός και ο χριστιανισμός είναι ανταγωνιστικές εξουσιαστικές θρησκείες και συγχρόνως αντιπρόσωποι ανταγωνιστικών εθνών.⁴⁹⁹ Παρά την προσπάθεια χρήσης από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας της θρησκείας των Πομάκων ως μέσο κατάργησης της ενιαίας θρησκευτικής και άρα και εθνικής τουρκικής ταυτότητας του μειονοτικού πληθυσμού, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι Πομάκοι συνδέονται με την Τουρκία όχι μόνο με το δεσμό της θρησκείας, αλλά κυρίως με τη συνθήκη της Λωζάνης που στην ουσία υπαγορεύει και νομιμοποιεί στη βάση του Διεθνούς Δικαίου αυτή την πολιτική σύνδεση⁵⁰⁰.

Συνοψίζοντας, σημειώνουμε ότι η χρήση της θρησκείας ως μηχανισμού συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, και ιδιαίτερα σε αντιδιαστολή με το Ισλάμ (στην ουσία με τους Τούρκους), είναι ένα ζήτημα βαθιά ριζωμένο στον ελληνικό χώρο. Στο διχοτομημένο αστικό τοπίο των μουσουλμάνων και των χριστιανών της Κομοτηνής, η έκδηλη πολιτική λειτουργία που έχει η θρησκεία για την μειονότητα παραμετροποιείται ανάλογα τον πληθυσμό και την οπτική γωνία της κάθε πλευράς. Στη διαδικασία της συγκρότησης μιας ενιαίας και ομοιογενούς μειονοτικής παρουσίας, τα ιδιαίτερα θρησκευτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά αποσιωπούνται από την ελίτ της μειονότητας, ενώ τα κοινωνικά υποκείμενα στην προσπάθεια τους να ξεφύγουν από το περιθώριο της κοινωνικής ζωής της πόλης, επιλέγουν να υιοθετήσουν ταυτότητες και συλλογικούς προσδιορισμούς που θα διασφαλίσουν την ένταξη τους στην κυρίαρχη πολιτισμικά ομάδα. Από την άλλη, ο ασταθής χειρισμός του ελληνικού κράτους απέναντι στη μειονότητα τροφοδότησε αυτή τη διαδικασία και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην παραγωγή των ετερο-και αυτό-προσδιορισμών των μειονοτικών ομάδων. Η πολλαπλότητα των αντιλήψεων γύρω από το θρησκευτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα της μειονότητας που παρουσιάζεται από τους πληροφορητές της πλειονότητας, έρχεται σε αντίθεση με την εικόνα της μίας και ενιαίας μουσουλμανικής μειονότητας που προβάλλει η ελίτ της, και αποδίδει ορατότητα στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα κοινωνικά υποκείμενα κωδικοποιούν, αναγνωρίζουν και κατανοούν το χώρο στον οποίο ζουν.

⁴⁹⁸ Θα πρέπει να αναφερθεί ένα ακόμα ιστορικό γεγονός που μαρτυρά τη στοχοθετημένη επιλογή της αλλαγής της θρησκείας των Πομάκων προς όφελος του εθνικισμού. Στον Α' Βαλκανικό πόλεμο οι Πομάκοι βαφτίστηκαν ομαδικά από τον βουλγαρικό στρατό στα ποτάμια, αλλά αμέσως μετά την αποτίναξη της σύντομης βουλγαρικής κυριαρχίας το καλοκαίρι του 1913, η μουσουλμανική ταυτότητα των «νεοφώτιστων» επανεπιβεβαιώθηκε πανηγυρικά, με την τελετουργική καταστροφή των νεόδμητων εκκλησιών και των χριστιανικών εικόνων. Η τραυματική ανάμνηση αυτού του βίαιου προσηλυτισμού, εξακολουθεί να θεωρείται μέχρι σήμερα ως ένας από τους βασικότερους παράγοντες που απέτρεψαν ιστορικά οποιαδήποτε ταύτιση των σλαβόφωνων Πομάκων με τη βουλγαρική εθνική φαντασική κοινότητα. Πηγή: Κωστόπουλος *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 27-28

⁴⁹⁹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 93

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, σελ 81

4. Η ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

4.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΕ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ

«Εδώ ανέκαθεν ζούσαν μουσουλμάνοι και χριστιανοί μαζί. Ήταν στην ίδια γειτονιά, ήταν δίπλα-δίπλα τα μαγαζιά τους, ήταν δίπλα-δίπλα τα σπίτια τους. Όλοι γνωρίζονται μεταξύ τους, δεν υπάρχει αυτή η ατμόσφαιρα η εχθρική, η μη γνώριμη, που κλείνεις την πόρτα του σπιτιού σου και δεν ενδιαφέρεσαι τι γίνεται με τον διπλανό σου. Υπάρχει αυτή η παλιά κουλτούρα της γειτονιάς, η οποία έστω και λίγο, έστω και αλλοιωμένα, ζει ακόμη».

A., 29 χρονών, άντρας μειονοτικός,

Απρίλιος 2016

Η ιστορία της διαμόρφωσης των πολιτισμών αποτυπώνεται στο δομημένο περιβάλλον της πόλης, όχι μόνο με την ανθρώπινη δεξιότητα (κτίρια, μνημεία), αλλά και με την ίδια την οργάνωση του χώρου. Νόμοι, κανόνες και διατάξεις δρουν στο δομημένο περιβάλλον αλλάζοντάς το, επανασυνθέτοντάς το ή και καταστρέφοντάς το στη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης. Μ' αυτό τον τρόπο ο αστικός σχηματισμός ενσωματώνει τις διαδοχικές φάσεις της ανάπτυξης της πόλης και της οργάνωσης του οικονομικοκοινωνικού της χώρου.⁵⁰¹ Σύμφωνα με τον Lefebvre, η πόλη είναι η προβολή της κοινωνίας πάνω στο έδαφος, δηλαδή όχι μόνο πάνω στο αισθητό πεδίο, αλλά πάνω στο ιδιότυπο επίπεδο που αντιλαμβάνεται και συλλαμβάνει η σκέψη και που ορίζει την πόλη και το αστικό. Αυτό που εγγράφεται και προβάλλεται δεν είναι μόνο μια απώτερη τάξη, μια κοινωνική σφαιρικότητα, ένας τρόπος παραγωγής, ένας γενικός κώδικας, αλλά και ένας χρόνος ή χρόνοι, ρυθμοί. Η πόλη είναι το πλήθος, η συνύπαρξη και η συγχρονικότητα των προτύπων (patterns), των τρόπων που ζει κανείς την αστική ζωή (π.χ. η καθημερινή ζωή και οι διαφοροποιήσεις της).⁵⁰²

Η Κομοτηνή υπήρξε ανέκαθεν ένας πολυπολιτισμικός αστικός σχηματισμός, του οποίου το κυρίαρχο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η ύπαρξη διακριτών πολιτισμικών χωρικών ενότητων, με τη μορφή συνοικιών και γειτονιών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. κεφ. 1), οι συνοικίες/γειτονίες ως συνθήκη χωρικής οργάνωσης της πολυπολιτισμικότητας είναι μια κληροδοτημένη δομή του αστικού περιβάλλοντος καθώς ο τρόπος οργάνωσης της

⁵⁰¹ Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός, «Εθνοπολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης», *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ*, No 20 (2012), σελ 118

⁵⁰² Henri Lefebvre, «Συνέχειες και ασυνέχειες», στο *Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική*, μτφρ., Πάνος Τουρνικιώτης, Κλωντ Λωραν, Κουκίδα, Αθήνα 2006, σελ 83-84

πόλης σε γειτονίες ως χωροκοινωνικές ενότητες με κατοίκους με όμοια εθνοτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά υπάρχει από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συνεχίστηκε από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του Ελληνικού κράτους.

Οργάνωση της πόλης σε γειτονίες, τότε.

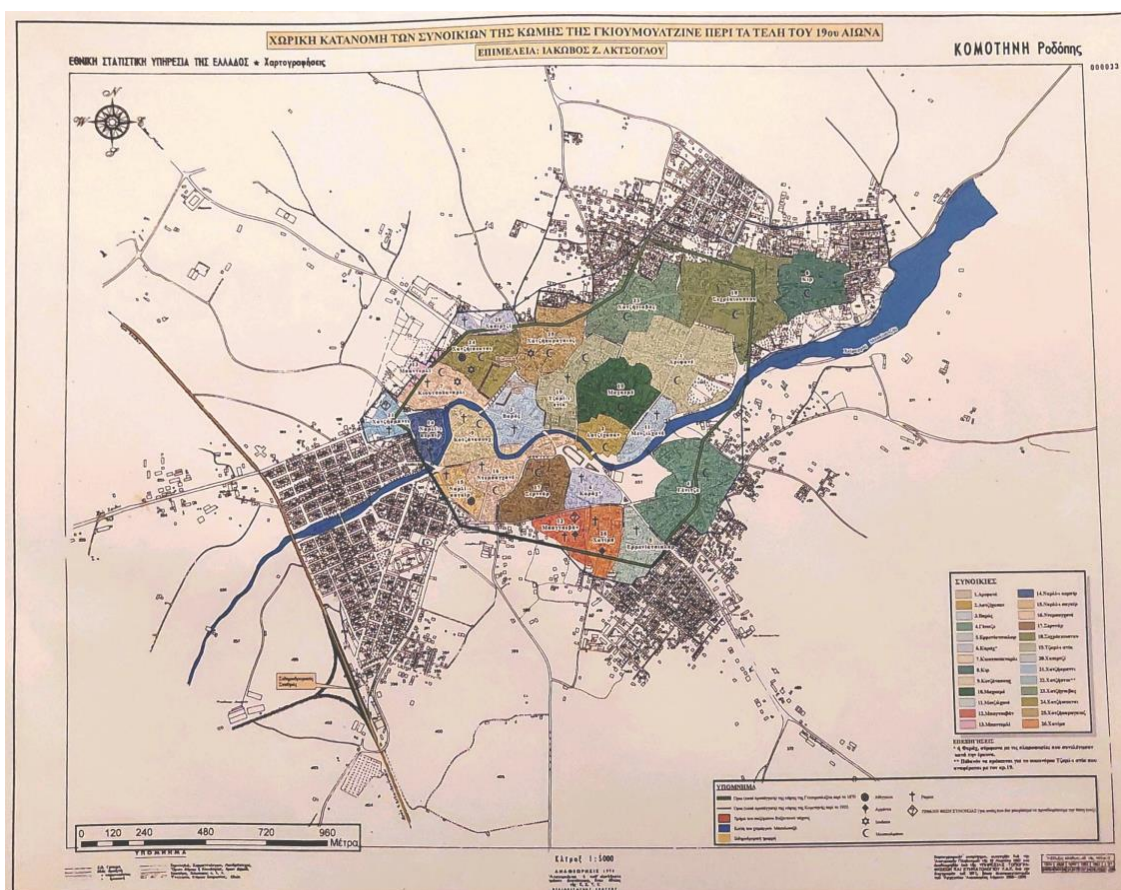
Στην Κομοτηνή, η μελέτη της χωρικής οργάνωσης της πόλης πρέπει να λάβει σοβαρά υπ' όψη ότι το σύγχρονο δυτικού τύπου αστικό μόρφωμα, αναπτύχθηκε ιστορικά στη βάση της ισλαμικής χωρικής κουλτούρας διαχείρισης και οργάνωσης του χώρου. Τα σημάδια της μουσουλμανικής πολιτικής οργάνωσης του χώρου στη βάση των μιλλετιών αποτυπώνονται στην εθνοτική πολλαπλότητα του αστικού τοπίου της Κομοτηνής και στην ιστορικά εφαρμοσμένη χωρική οργάνωση της πόλης σε συνοικίες και γειτονίες ή αλλιώς τους γνωστούς μαχαλάδες της οθωμανικής περιόδου, οι οποίοι αποτελούν τον πρόγονο του τρόπου χωρικής οργάνωσης της σύγχρονης πόλης σε εθνοπολιτισμικές γειτονίες. Πράγματι, κατ' αντιστοιχία με τους υπόλοιπους βορειοελλαδικούς οικισμούς, η Κομοτηνή κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι διαρθρωμένη σε συνοικίες που διατηρούν μια σχετική αυτονομία και που αποτελούν τα βασικά κύτταρα του αστικού οργανισμού. Η δομή αυτή της πόλης είναι αποτέλεσμα μιας μακράιωνης εξέλιξης και, ως σύστημα σχεδόν αυτορρυθμιζόμενο, αποκτά τη φυσική της μορφή έως το τέλος του 19ου αιώνα χωρίς ορατή επέμβαση του κράτους σε μεγάλη κλίμακα.⁵⁰³ Υπάρχουν διακεκριμένες συνοικίες χριστιανών, μωαμεθανών και εβραίων, που διατηρούν διακριτό το φυλετικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα των κατοίκων τους και οι διάφορες πολιτισμικές ομάδες του πληθυσμού, Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι, Αρμένιοι, Αθίγγανοι, τείνουν να συγκεντρώνονται στις αντίστοιχες περιοχές της πόλης. Τα όρια μεταξύ των χωρικών αυτών ενοτήτων, ιδίως όταν πρόκειται για ομοιογενείς πληθυσμούς, είναι άλλοτε ασαφή και άλλοτε σαφώς διακριτά, ανάλογα την ιστορική στιγμή της πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης.⁵⁰⁴ Ο Ιάκωβος Ζ. Ακτσόγλου στο έργο του με θέμα τη διοικητική διαίρεση της Κομοτηνής (Γκιουμουλτζίνα) στο τέλος του 19^{ου} αιώνα δημιουργεί, μεταξύ άλλων, ένα χάρτη στον οποίο αποτυπώνεται η θέση των συνοικιών (mahallat) της τότε κώμης (χωρική κατανομή κατά προσέγγιση) και στον οποίο εμφανίζεται με σύμβολα η σύνθεση του

⁵⁰³ Αλέκα Γερόλυμπου, Νίκος Καλογήρου, Κωστής Χατζημιχάλης, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου*, Υπουργείο Βιομηχανίας, Έρευνας & Τεχνολογίας, Τόμος Β, Σεπτέμβριος 1988, σελ 15

⁵⁰⁴ Βλ. Ιάκωβος Ζ. Ακτσόγλου, *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine Sancagi) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα : μια συμβολή στην ιστορία της Κομοτηνής : βάσει των σχετικών πληροφοριών από την Επετηρίδα της Γενικής Διοικήσεως Εντίρνε (Salname-i Vilayet-i Edirne), του οικονομικού έτους 1314 (1898-1899)*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Κομοτηνή 2013

πληθυσμού ανά χωρική ενότητα, βάσει των σχετικών στοιχείων από την Επετηρίδα της Γενικής Διοικήσεως Εντίρε του οικονομικού έτους 1314 (1898-1899), αξιοποιώντας ταυτόχρονα σχετικές με το θέμα προφορικές πληροφορίες που συνελέγησαν μετά από επιτόπια έρευνα στην περιοχή, καθώς και πληροφορίες που δόθηκαν από το προσωπικό της Διαχειριστικής αρχής Βακουφίων Κομοτηνής⁵⁰⁵ (βλ. Εικόνα 5). Η αξία αυτού του χάρτη για την ιστορία της πόλης της Κομοτηνής είναι αδιαμφισβήτητη, ενώ στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής συμβάλει στη χαρτογραφική τεκμηρίωση της ιστορικότητας της χωρικής οργάνωσης της πόλης σε γειτονιές και συνοικίες ανά εθνοπολιτισμική ομάδα, παρουσιάζοντας τη θέση της κάθε συνοικίας στον αστικό σχηματισμό στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, μόλις δυο δεκαετίες πριν από την ενσωμάτωση της Δ. Θράκης και της Κομοτηνής στο ελληνικό κράτος (1920).

Εικόνα 5: Χωρική Κατανομή των συνοικιών της κώμης της Γκιουμουλτζίνας περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πηγή: Ακτσόγλου, 2013

⁵⁰⁵ Ακτσόγλου, ό.π., σελ. 31

Στην Κομοτηνή, η συγκρότηση του αστικού χώρου σε θρησκευτικο- πολιτισμικές ομάδες ακολουθεί τον τρόπο της πολιτειακής και θεσμικής διαχείρισης και οργάνωσης του αστικού χώρου που εφαρμοζόταν στον τότε μουσουλμανικό κόσμο. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η ποικιλία των θρησκευτικο-πολιτισμικών ομάδων που ζούσαν στα εδάφη της είχε οδηγήσει σε μια οριζόντια κατάτμηση των κυβερνωμένων λαών σύμφωνα με τη θρησκευτικο- πολιτισμική ιδεολογία τους. Ένα ισλαμικό κράτος ήταν, υπό αυτό το πρίσμα, μια συνομοσπονδία μιλλέτ (millet),⁵⁰⁶ δηλαδή μια συνομοσπονδία διαφόρων θρησκευτικών κοινωνικο-πολιτισμικών κοινοτήτων υπό την προστασία του πολιτικού κέντρου όπου ήταν συγκεντρωμένη η ισχύς. Το πολιτικό κέντρο έδινε μια κοινωνικοπολιτική ταυτότητα σε κάθε θρησκευτική-πολιτιστική ομάδα, η οποία συνδεόταν με το σύστημα με συγκεκριμένη πράξη απόδοσης της ιδιότητας του πολίτη, που ονομαζόταν δίμμι.⁵⁰⁷ Το προνόμιο της απόκτησης καθεστώτος προστατευμένης μειονότητας μέσω πράξης δίμμι δινόταν μόνο στους οπαδούς ενός προφήτη στον οποίο αποκαλύφθηκε ένα ιερό βιβλίο. Οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι ήταν αποδεκτοί ως προστατευόμενες μειονότητες. Ξεκινώντας από το σύνταγμα της Μεδίνας, ως την πρώτη συμφωνία με μια άλλη θρησκευτική ομάδα, τους Εβραίους της Μεδίνας, οι Μουσουλμάνοι όριζαν ότι ο καθένας θα ήταν όχι μόνο ελεύθερος αναφορικά με το δόγμα και την πρακτική της θρησκείας, αλλά επίσης ελεύθερος να συμμορφώνεται με τους νόμους της κοινότητας στην οποία ανήκε: οι Εβραίοι θα κρίνονταν βάσει του Εβραϊκού νόμου, οι Χριστιανοί βάσει του Χριστιανικού νόμου και ούτω καθεξής. Η επιτυχία των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης να εξασφαλίσουν την έκδοση σουλτανικού διατάγματος με το οποίο ιδρύονταν το μιλλέτ τους αποκτά υπό αυτό το πρίσμα, ιδιαίτερη ιστορική σημασία. Στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με το Τανζιμάτ,⁵⁰⁸ το μεταρρυθμιστικό διάταγμα Χάτι Χουμαγιούν (Hatt-i Hümayun) που εκδόθηκε το 1856, νομιμοποιούσε επισήμως τα μιλλέτ και χρησιμοποιούσε αρκετά ριζοσπαστική γλώσσα μιλώντας, μεταξύ άλλων, για την κοινότητα των "πεπολιτισμένων εθνών", για την "πρόοδο" και τα "φώτα του πολιτισμού."⁵⁰⁹ Ο Αχμέτ Νταβούτογλου

⁵⁰⁶ millet είναι οθωμανικός όρος που περιγράφει ένα σύνολο ανθρώπων προσδιορισμένο με βάση τη θρησκεία τους

⁵⁰⁷ Αχμέτ Νταβούτογλου, *Εναλλακτικές κοσμοθεωρίες. Η επίδραση της ισλαμικής και της δυτικής κοσμοθεωρίας στην πολιτική θεωρία*, Σωτήρης Ρούσσος (Επιστημονική Επιμέλεια Αραβικών – ισλαμικών όρων), μτφρ., Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2011

⁵⁰⁸ Ο όρος Τανζιμάτ (=μεταρρύθμιση, τακτοποίηση, εκσυγχρονισμός) περιγράφει μια σειρά από μεταρρυθμίσεις με στόχο την αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε επίπεδο διοίκησης, οικονομίας και σχέσεων της με τους υπηκόους της, που επιφέρουν σημαντικές αλλαγές, καθοριστικές για την πορεία της Αυτοκρατορίας. Τοποθετείται χρονικά στο διάστημα 1839-1876, για περισσότερα βλ. Γερόλυμπος, Καλογήρου, Χατζημιχάλης, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση...*, ό.π., σελ. 16-21

⁵⁰⁹ Πηγή: «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Το Χάτι Χουμαγιούν του 1856», επίσημη ιστοσελίδα Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού, 14.06.2000,

υποστηρίζει πως «το οθωμανικό σύστημα των μιλλετιών είναι η τελευταία και πλέον εξελιγμένη εκδοχή του θρησκευτικού- πολιτιστικού πλουραλισμού». Μέσω αυτού του τρόπου χωρικής οργάνωσης και πολιτικής διαχείρισης «οι Μουσουλμάνοι κατάφεραν να αναπτύξουν και να αναπαράγουν μια πολιτική κουλτούρα κατάλληλη για αληθινή συνύπαρξη διαφόρων πολιτισμικών ομάδων, μέχρι που επήλθε η νίκη και η επέκταση του δυτικού κοινωνικοοικονομικού πλουραλισμού, μαζί με μια έντονα προκληθείσα εθνική συνείδηση που αποτέλεσε τη βάση του έθνους- κράτους».⁵¹⁰ Η ταξινόμηση των μη Μουσουλμάνων υπηκόων της αυτοκρατορίας σε ιεραρχικές κοινωνικές ομάδες εμπεριείχε ωστόσο την απαρχή της μεταμόρφωσης της θρησκευτικής ταυτότητας σε εθνική⁵¹¹.

Οργάνωση της πόλης σε γειτονιές, τώρα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η Κομοτηνή με το πέρασμά της από την οθωμανική επικράτεια στο νεοσύστατο -δυτικού προσανατολισμού- έθνος-κράτος, καλείται να προσαρμοστεί με τη δυτική κουλτούρα διαχείρισης του χώρου και τη σημειολογική αναφορά της στη χωρική οργάνωση. Μια δομικά πολυπολιτισμική πόλη καλείται με τη μετάβαση αυτή να συντονιστεί σε άλλες πρακτικές διαχείρισης του αστικού χώρου με ουσιαστικές διαφοροποιήσεις «οντολογικού» περιεχομένου. Η ίδια η έννοια του έθνους-κράτους είναι ένας διαφορετικός τύπος διακυβέρνησης, ξένος προς τον τρόπο ανάπτυξης και χωρικής οργάνωσης στη βάση του οποίου αναπτύχθηκε η Γκιουμουλτζίνα.

Πράγματι, με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη μετάβαση από το μιλλέτ στο έθνος- κράτος, η πολιτική παρεμβάσεων στα αστικά κέντρα που εφαρμόστηκε σε όλη τη χώρα με σκοπό το μετασχηματισμό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους σε έναν εθνικά ομοιογενή χώρο, δεν άφησε ανεπηρέαστη την χωρική οργάνωση της Κομοτηνής. Ως πρωτεύουσα της ελληνικής Θράκης, η Κομοτηνή κρίθηκε αναγκαίο να προσαρμοστεί στα εθνικά πρότυπα πολεοδομικής οργάνωσης. Αυτό το πνεύμα διαπνέει τα μεσοπολεμικά σχέδια της πόλης (1933, 1938) που είχαν όμως περιορισμένη επιτυχία εφαρμογής, επειδή ο πολεοδομικός σχεδιασμός που προέβλεπαν μπόρεσε να εφαρμοστεί αποκλειστικά στις νέες επεκτάσεις (Αρμενιό, Ρέμβη, Σταθμός, Ήφαιστος ή Καλκάτζα). Παρά τις συστηματικές προσπάθειες αναδιάταξης της σημειολογίας του αστικού χώρου της Κομοτηνής (π.χ. μετατροπή μουσουλμανικών νεκροταφείων σε δημοτικά πάρκα), ένα μεγάλο τμήμα του αστικού ιστού διατήρησε την παραδοσιακή τοπιογραφία του, με τους θρησκευτικούς

<http://www.ime.gr/projects/tanzimat/gr/main/143.html>, ημέρα ανάκτησης 26.3.2017

⁵¹⁰ Νταβούτογλου, *Εναλλακτικές κοσμοθεωρίες...*, ό.π., σελ., 336-337

⁵¹¹ Bruce Masters, «Christians in a changing world». *The Cambridge History of Turkey: Volume 3: The Larger Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006

τόπους (τεμένη, εκκλησίες, συναγωγή) να ορίζουν συμβολικά τις αντίστοιχες συνοικίες και γειτονιές (συναγωγή Μπεϊτ-Ελ, συνοικία Οβρεγιό).⁵¹²

Με την προσάρτηση της περιοχής στο νεοελληνικό κράτος (1920), η ορθόδοξη χριστιανική ομάδα αναδείχθηκε σε κυρίαρχη εις βάρος των υπολοίπων, λόγω της συνάφειας που είχε με την κεντρική πολιτική εξουσία. Στη συνέχεια, η ελληνορθόδοξη ομάδα ενισχύθηκε αριθμητικά μέσω μαζικών πληθυσμιακών εγκαταστάσεων-εκτοπίσεων (1919 και 1923), εσωτερικών μεταναστεύσεων και προγραμμάτων εποικισμού (1980-1995). Έτσι, αυξήθηκαν και εντάθηκαν οι χωρικές διεκδικήσεις της κυρίαρχης ομάδας στο τοπίο της πόλης. Η έκβαση αυτών των διαδικασιών συνέχισε να εκφράζεται με διάφορους τρόπους, αγνοώντας την παρουσία και τις ανάγκες των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων.⁵¹³ Σχηματικά και πάντα σε σχέση με το θρησκευτικό κριτήριο, μπορούμε να πούμε ότι σήμερα ο πληθυσμός της Κομοτηνής αποτελείται από τους Χριστιανούς και τους κατοίκους των θρησκευτικών μειονοτήτων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο 2 της παρούσας διατριβής, ο Χριστιανικός πληθυσμός κατοικεί στις δυτικές, νοτιοδυτικές και νότιες γειτονιές, καθώς και στο κέντρο της πόλης. Οι πιο εύπορες Χριστιανικές γειτονιές βρίσκονται στα δυτικά. Το εύπορο Μουσουλμανικό στοιχείο αποτελούμενο κυρίως από Μουσουλμάνους εμπόρους, κατοικεί στην παραδοσιακή Βορειοανατολική Μουσουλμανική συνοικία αλλά και στο κέντρο της πόλης. Η ανατολική περιοχή κατοικείται από εργατικό πληθυσμό Μουσουλμανικών εθνοτήτων, κυρίως Πομάκων.⁵¹⁴ (βλέπε Εικόνα 3, κεφ.2.2.3 Πολεοδομική οργάνωση και σχεδιασμός της πόλης της Κομοτηνής). Ο Κουτσούκος το 2009, επιχείρησε να καταγράψει τις συνοικίες της Κομοτηνής⁵¹⁵ με τα ονόματά τους και τη θέση που καταλαμβάνουν στο σημερινό αστικό σχηματισμό (βλ. Εικόνα 6).

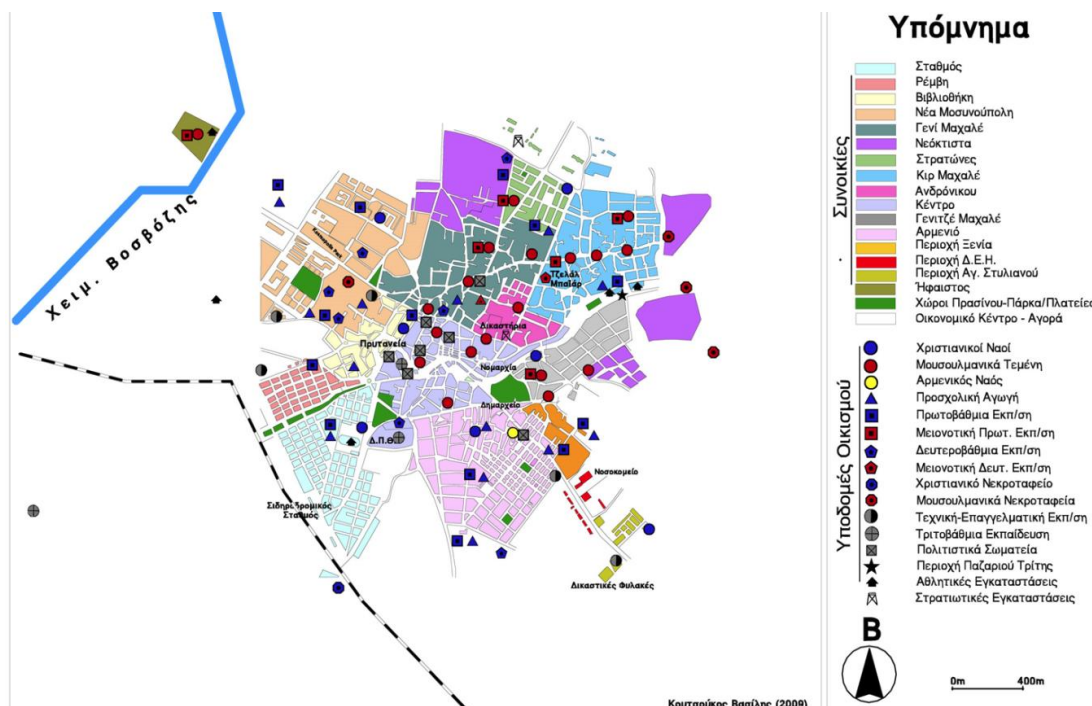
⁵¹² Βασίλης Κουτσούκος, *Κομοτηνή: η ιστορική γεωγραφία μιας πολυ-εθνοτικής πόλης*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/76-2009-07-31-10-09-47/146-komotini, ημερομηνία ανάκτησης 10/10/2021

⁵¹³ Βασίλης Κουτσούκος, «Εθνοπολιτισμική πολυμορφία και χωρικός ανταγωνισμός στη Δυτική Θράκη. Μια πρώτη απόπειρα καταγραφής της ιστορικής γεωγραφίας της Κομοτηνής του 20ου αιώνα», *Γεωγραφίες*, Νο 10 (2005), σελ 107-129.

⁵¹⁴ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής*, Δ' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 2004, σελ 16

⁵¹⁵ Κουτσούκος, *Κομοτηνή: η ιστορική γεωγραφία μιας πολυ-εθνοτικής πόλης*, ό.π., ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2021

Εικόνα 6: Συνοικίες της Κομοτηνής και Υποδομές ανά συνοικία, Πηγή: Κουτσούκος, 2009

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να θυμίσουμε ότι ο όρος συνοικία εμφανιζόταν και κατά την οθωμανική περίοδο. Θα πρέπει να είμαστε όμως ιδιαίτερα προσεχτικοί όταν συγκρίνουμε συνοικίες και γειτονίες σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, γιατί οι χωρικές αυτές ενότητες αναφέρονται, ανάλογα με την ιστορική περίοδο, σε εντελώς διαφορετικά πληθυσμιακά μεγέθη που αλλάζουν τα δομικά χαρακτηριστικά και τη δυναμική τους .

Η ιστορική προσέγγιση της διοικητικής οργάνωσης της Κομοτηνής μπορεί να αναδείξει την πολυπλοκότητα των διαδικασιών διαμόρφωσης του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην ερμηνευτική ανάλυση της οργάνωσης της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Η ανάγνωση αυτή εστιάζει από τη μια πλευρά στο κατά πόσο η διαχείριση των πολιτισμικο-θρησκευτικών διαφορών, στη βάση των μιλλέτ, κατά την πρώτη φάση διαμόρφωσης του χώρου της πόλης την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (και ως πρώτη φάση εννοούμε εδώ ένα αφαιρετικό ως προς τις επιμέρους ιστορικές περιόδους ιστορικό πλαίσιο) και η ύπαρξη μιας θρησκευτικής «μειονότητας» στο πλαίσιο του ελληνικού έθνους-κράτους από την άλλη, έχουν επηρεάσει την πολεοδομική δομή, τον αστικό σχεδιασμό, τις καθημερινές πρακτικές κατοίκησης και τους μηχανισμούς συγκρότησης των κοινωνικών και πολιτισμικών ροών στη σύγχρονη πόλη.

Οι γειτονιές ως πολιτισμικές χωρικές ενότητες μέσα από τα μάτια των κατοίκων.

Η χωρική οργάνωση και διαχείριση της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Κομοτηνής στηρίχτηκε παραδοσιακά στην υποδιαίρεση των κατοίκων σε θρησκευτικο-κοινωνικές ομάδες. Η χωροχρονική αυτή συνέχεια στον τρόπο οργάνωσης του πολυπολιτισμικού χώρου μαρτυρά πως η διαπλοκή πολιτισμικού, θρησκευτικού και πολιτικού έχει βαθιές ρίζες στη διαμόρφωση της πολυπολιτισμικής κοινωνίας και στην αστική διακυβέρνηση του πολυπολιτισμικού γίνεσθαι. Η παρουσίαση που προηγήθηκε κρίθηκε αναγκαία ώστε να κατανοηθεί η πολυπολιτισμική φυσιognωμία της πόλης όπως έχει δομηθεί ιστορικά, αναπαριστάται από τους κατοίκους της και διαπραγματεύεται κοινωνικά μέσα από τους πολιτιστικούς συλλόγους.

Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν θα παρουσιαστούν οι γειτονιές της Κομοτηνής όπως αυτές έχουν οριστεί από τους πληροφορητές και της πληροφορήτριες, ενώ τη μελέτη κάθε γειτονιάς θα διατρέχουν οριζόντια ως κεντρικοί άξονες ανάλυσης τα ζητήματα που παρουσιάζονται σε όλα τα κεφάλαια της διατριβής ως σημαντικά για την κατανόηση της πολυπολιτισμικής κοινωνίας (γλώσσα, εκπαίδευση, θρησκεία, φύλο). Ταυτόχρονα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στο περιεχόμενο της συλλογικής ταυτότητας και στα χαρακτηριστικά των θρησκευτικο-πολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στις συνοικίες/ γειτονιές της πόλης, θα επιχειρηθεί να αναδειχθούν τα διαφορετικά μοτίβα του πολυπολιτισμικού χώρου και οι ροές ανάμεσα στις διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες που διαμορφώνουν συνθετικά το αστικό περιβάλλον. Αυτό δεν αποκλείει ότι μέσα από κάποια γειτονιά δεν μπορεί να προκύψουν και άλλα επιμέρους ζητήματα που θα κριθεί αναγκαίο να γίνουν ορατά για να περιγράψουν το αστικό περιβάλλον και τις χωροκοινωνικές σχέσεις. Η διαδικασία της έρευνας είναι μια ανοικτή διαδικασία που μπορεί να εισάγει συνεχώς νέα δεδομένα ως καινούριους άξονες για ανάλυση.

Η ανά γειτονιά περιγραφή της πόλης περιλαμβάνει μια καταγραφή των χωρικών ενότητων που συγκροτούν τον πολεοδομικό ιστό, αναδεικνύοντας τη θρησκευτική και εθνοπολιτισμική σύνθεση κάθε γειτονιάς, με ταυτόχρονες αναφορές σε ιστορικά, πολεοδομικά και πολιτισμικά στοιχεία που συγκροτούν τη φυσιognωμία της κάθε χωρικής ενότητας αλλά και τη σχέση της με την υπόλοιπη πόλη, στοιχεία που αντανakλούν την πολλαπλότητα του ερευνητικού πεδίου. Για το σκοπό αυτό αξιοποιήθηκαν σχετικές με το θέμα πηγές και κυρίως προφορικές πληροφορίες που συνελέγησαν μετά από επιτόπια έρευνα, καθώς και πληροφορίες που δόθηκαν κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων με προνομιακούς πληροφορητές/ πληροφορήτριες. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων

δημιουργήθηκαν από δυο πληροφορητές⁵¹⁶ της πλειονότητας, δυο σκαριφήματα (βλ. Σκαρίφημα 1 και Σκαρίφημα 2 στο τέλος του κεφαλαίου 4.1), τα οποία απεικονίζουν τις γειτονιές της Κομοτηνής ως χωροκοινωνικές ενότητες/ τόπους που κατοικούν οι διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες της πόλης. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων δημιουργήθηκε ένα ακόμη σκαρίφημα (Σκαρίφημα 3), από πληροφορητή της μειονότητας αυτή τη φορά. Το Σκαρίφημα 3, το οποίο απεικονίζει τη θέση των μουσουλμανικών γειτονιών στο χάρτη της Κομοτηνής, σύμφωνα πάντα με την άποψη του πληροφορητή, παρατίθεται στο κεφάλαιο 4.6.1 που έχει θέμα τις μουσουλμανικές γειτονιές της πόλης. Αξιοποιώντας τις πληροφορίες και από τα τρία σκαριφήματα και τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν κατά την επιτόπια έρευνα, δημιουργήθηκε ο Χάρτης 1 με τίτλο: «Παρουσία των εθνοπολιτισμικών ομάδων στις γειτονιές της Κομοτηνής» (βλ. τέλος κεφαλαίου 4.1). Ο Χάρτης 1 παρουσιάζει τις γειτονιές της Κομοτηνής και την πληθυσμιακή σύνθεση της κάθε γειτονιάς ανά εθνοπολιτισμική ομάδα⁵¹⁷ σε ποσοστό επί τοις εκατό. Για την αποτύπωση των γειτονιών της Κομοτηνής στο Χάρτη 1, χρησιμοποιήθηκε ως χαρτογραφικό υπόβαθρο το φύλλο χάρτη πόλης Κομοτηνής που έχει επιμεληθεί ο Χαράλαμπος Κατσιμίγας (Οκτώβριος 2016), μετά από την παραχώρηση των πνευματικών δικαιωμάτων από το δημιουργό του για τη χρήση του στο πλαίσιο της διατριβής. Η ονομασία κάθε χωρικής ενότητας/ γειτονιάς, η επισήμανση των θέσεων και των ορίων των γειτονιών, καθώς και η πληθυσμιακή σύνθεση ανά γειτονιά σε ποσοστό επί τοις εκατό που παρουσιάζονται στο Χάρτη 1 είναι κατά προσέγγιση και στηρίζονται στις αφηγήσεις των κατοίκων της πόλης και στον τρόπο που αυτοί και αυτές αντιλαμβάνονται την χωρική οργάνωση του εθνοπολιτισμικού χώρου. Ανεξάρτητα όμως από τα επιμέρους χαρακτηριστικά κάθε χωροκοινωνικής ενότητας που παρουσιάζονται στο Χάρτη 1, πρέπει να σημειωθεί ότι οι γειτονιές της Κομοτηνής δεν αποτελούν κλειστά συστήματα μιας μόνο εθνοπολιτισμικής ομάδας κατοίκων, αλλά ανοικτές χωρικές ενότητες που υπόκεινται συνεχώς σε διαδικασίες αλλαγής και εξέλιξης με διαφορετικό κατά περίπτωση ρυθμό.

«(...) εδώ δεν είναι Βηρυτός να έχουμε τομείς. Σε όλες τις γειτονιές υπάρχουν και από εδώ και από εκεί. Μπορεί τα ποσοστά κάποιων (πληθυσμιακών ομάδων) να είναι από πολύ μικρά, μέχρι πολύ μεγάλα (...) Το Γενιτζέ Μαλέ εδώ είναι περιοχή που είναι κυρίως μουσουλμάνοι, σε ένα ποσοστό 50%, έχει όμως και χριστιανούς (...) έχεις αρκετούς

⁵¹⁶ Το Σκαρίφημα 1 με τίτλο: ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΝΑ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΜΑΔΑ, δημιουργήθηκε από τον αρχιτέκτονα και περιφερειακό σύμβουλο ΑΜΘ, κο Κώστα Κατσιμίγα και το Σκαρίφημα 2 με τίτλο: Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ, από τον τέως δήμαρχο Κομοτηνής κο. Γιώργο Πετρίδη.

⁵¹⁷ Με το χαρακτηρισμό ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ, οι πληροφορητές/τριες αναφέρονται στους παλιούς πλειονοτικούς κατοίκους της πόλης και στους πρόσφυγες του '22.

χριστιανούς στην οδό Αδριανουπόλεως και υπάρχει και ένα 15% που είναι Αθίγγανοι λόγω του Αλάν Κουγιού (...)

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

Θα ήθελα να σημειώσω ότι κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ζητούσα από κάθε πληροφορητή/τρια να μου δείξει τη θέση και τα όρια της γειτονιάς για την οποία μου μιλούσε στο χάρτη της Κομοτηνής και οι αποκλίσεις που εντόπισα ήταν σχετικά μικρές. Η διαφορά, όπου υπήρχε, αφορούσε κυρίως στην ονομασία των γειτονιών (δλδ διαφορετική ονομασία ανάλογα την εθνοπολιτισμική ταυτότητα του πληροφορητή/τριας). Υπήρχαν βέβαια και πληροφορητές/τριες που δυσκολεύονταν να εντοπίσουν τη γειτονιά τους στο χάρτη, κυρίως λόγω έλλειψης εξοικείωσης με τη χρήση και ανάγνωση χαρτών. Πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι στο πλαίσιο της έρευνας για την περιοχή μελέτης διαπιστώθηκε πως ο διαχωρισμός του αστικού ιστού της Κομοτηνής σε επιμέρους τμήματα και η καταγραφή αυτών των τμημάτων σε χάρτη, γίνεται με διαφορετικούς τρόπους (χωρίς ωστόσο μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους), ανάλογα το κριτήριο που επιλέγεται να ορίσει κάθε φορά τις χωρικές ενότητες (πχ. υποδομές, εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά, κτλ), με αποτέλεσμα τα όρια των χωρικών αυτών ενοτήτων να εμφανίζονται «ρευστά».

«(...) δεν υπάρχει καμία θεσμοθετημένη διαδικασία⁵¹⁸ (επί ελληνικού κράτους) που ονόμασε τη γειτονιά έτσι και τη γειτονιά αλλιώς, ούτε έχουμε σχετικές αποφάσεις στα χέρια μας, ούτε γνωρίζουμε αν το δημοτικό συμβούλιο πριν τον πόλεμο ονόμασε κάποιες συνοικίες. Επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα στοιχεία για την Οθωμανική διοίκηση και το πώς ονομάζονταν οι γειτονιές, προκύπτουν από Οθωμανική επετηρίδα (...) Έρχεται το ελληνικό κράτος το 1920. Το ελληνικό κράτος ορίζει, απαλλοτριώνει και φτιάχνει γειτονιές. Στα διαγράμματα πόλης διαβάζουμε προσφυγικός οικισμός Ρέμβης, Σταθμού, προσφυγικός οικισμός Αγίου Γεωργίου, προσφυγικός οικισμός Στρατώνων. Αυτά είναι όπως τα ονομάτισε ο οργανισμός αποκατάστασης προσφύγων. Οι υπόλοιπες γειτονιές της Κομοτηνής δε μας προκύπτει ότι είχαν (...) και επειδή ο δήμος Κομοτηνής δεν έχει αρχεία προ του 1946, διότι τα αρχεία καταστράφηκαν από τους Βούλγαρους μετά την αποχώρησή τους, δεν γνωρίζουμε αν το 1932 κάποιο δημοτικό συμβούλιο ονόμασε αυτή τη γειτονιά έτσι ή αλλιώς. Έχουμε τους χάρτες της αποκατάστασης των προσφύγων και τίποτα άλλο. Τώρα αυτό που συμβαίνει είναι ότι σταματάς και ρωτάς έναν Κομοτηναίο σε ποια γειτονιά μένεις; Και θα σου απαντήσει (...) θα ακούσεις άλλο όνομα από το χριστιανό και άλλο από το μουσουλμάνο. Δηλαδή σε μια οικοδομή που βρίσκεται στην οδό Βύρωνος, ο μὲν Έλληνας θα

⁵¹⁸ Με εξαίρεση τη χωρική ενότητα της Νέας Μοσυνούπολης (περιοχή ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ)

σου πει μένω στο κέντρο ή μένω στη γειτονιά του αρχαιολογικού μουσείου, ο δε μουσουλμάνος θα σου πει μένω στο Σαντέρμαλε, το οποίο σήμερα έχει δεν έχει 10 οικογένειες μουσουλμάνων. Σε όλη την περιοχή του Σαντέρμαλε κατοικούν χριστιανοί (...) Αλλά αν υπάρχει κάποιος μουσουλμάνος που μένει εκεί και τον ρωτήσεις που μένει, θα σου πει στο Σαντέρμαλε. Ο χριστιανός που μένει δίπλα του θα σου πει στον Άγιο Γεώργιο στα ΚΤΕΛ. Έτσι τις περιοχές (στο χάρτη) τις κυκλώσαμε στο περίπου, τις κυκλώσαμε με τη λογική ότι αν ρωτήσουμε έναν κάτοικο αυτής της περιοχής θα σου πει μένω στον Άγιο Γεώργιο και μπορεί κάποια στιγμή να το πει πιο εξειδικευμένα προσθέτοντας κάτι, π.χ. στον Άγιο Γεώργιο στη Ζυμβρακάκη. Εμένα αν με ρωτήσεις, εκεί θα σου απαντήσω ότι μένω, θα στο προσδιορίσει κάπως έτσι. Ένας μουσουλμάνος όμως, στο είπα αυτό, θα σου πει κάτι άλλο ενδεχομένως. Φυσικά δε θα σου πει για Ρέμβη, Σταθμό και προσφυγικές γειτονιές»

Κώστας Κατσιμίγας, αρχιτέκτονας, Οκτώβριος 2016

Είναι απολύτως κατανοητό ότι από τη στιγμή που δεν υπάρχει επίσημη ονομασία για κάθε χωρική ενότητα δεν είναι εύκολο να τοποθετούν στον χάρτη με απόλυτη ακρίβεια τα όρια της κάθε γειτονιάς. Επίσης, ο κάθε ερευνητής και ερευνήτρια που μπαίνει σε ένα τέτοιο εγχείρημα, το πιο πιθανό είναι να καταλήξει σε διαφορετικό αποτέλεσμα ως προς την απόλυτη απόδοση των ορίων των γειτονιών και της ονομασίας τους, ανάλογα δηλαδή από τα στοιχεία και τις πληροφορίες που συνέλεξε και μπόρεσε να αξιοποιήσει. Το γεγονός άλλωστε ότι ως πηγή χρησιμοποιούνται κυρίως προφορικές πληροφορίες που στηρίζονται στην προσωπική άποψη και γνώση του κάθε πληροφορητή/τριας εμπεριέχει εξ ορισμού το στοιχείο της υποκειμενικότητας. Μπορούμε όμως να προχωρήσουμε σε κάποιες διαπιστώσεις για τα κοινά στοιχεία αυτών των ερευνητικών προσπαθειών και την ερμηνεία τους για την κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας της Κομοτηνής. Παρά τις όποιες ενέργειες έχουν γίνει για την ομογενοποίηση του αστικού περιβάλλοντος της Κομοτηνής και την απόδοσή του με όρους που να ακολουθεί τα υπόλοιπα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους, η επιτόπια έρευνα καταλήγει σε μια χαρτογραφική απεικόνιση της πολυπολιτισμικότητας που κάνει ξεκάθαρη την ιστορικότητα των μουσουλμανικών τμημάτων του αστικού ιστού καθώς και τον ενεργό τους ρόλο στη χωρική οργάνωση της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Αυτό είναι στοιχείο που δεν μπορεί να «σβηστεί» από το χώρο της πόλης, όπου οι μουσουλμανικοί μαχαλάδες παρουσιάζονται να συνυπάρχουν με τις προσφυγικές γειτονιές και τις σύγχρονες ονομασίες των νεότερων τμημάτων του αστικού ιστού. Και μπορεί η απόφαση να χρησιμοποιήσουμε την μια ή την άλλη σύλληψη στην απόδοση της χωρικής οργάνωσης να εξαρτάται από τη φύση των εξεταζόμενων δεδομένων ή/και την πρόθεση της καταγραφής, όταν μιλάμε όμως με τους

κατοίκους της Κομοτηνής το βίωμα της πολυπολιτισμικότητας που μεταφέρεται στον χάρτη καταγράφει την ανθρώπινη χωρική εμπειρία με τρόπο που μαρτυρά τις διαφορετικές συλλήψεις/ κατανοήσεις του αστικού χώρου. Η έννοια του χώρου της πόλης της Κομοτηνής εμφανίζεται συνδεδεμένη με διαφορετικό τρόπο με την κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα και σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τον πολιτικό ρόλο της συλλογικής αυτής μνήμης στην αστική διαδικασία,⁵¹⁹ στην ανάπτυξη των διαπολιτισμικών ροών και στη διαμόρφωση του περιεχομένου της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

« (...) Θα σου πω ένα παράδειγμα. Τις προάλλες ήμασταν έξω, ήταν και ένας φίλος μειονοτικός, ήταν και ένας παππούς, ο οποίος δεν ήξερε λέξη ελληνικά. Τον ρωτάει ένας δικός μας «καλά ρε παππού, τόσα χρόνια γιατί δεν έμαθες ελληνικά;» και τι του απαντάει; «Που να φανταστώ ότι η Ελλάδα θα μείνει τόσα χρόνια;» Ζούσε δηλαδή με την ελπίδα ότι θα ξαναλλάξουν τα σύνορα, γιατί μέχρι το 1920 ζούσαμε με 600 χρόνια τουρκοκρατία. Εντάξει, κάποια στιγμή έφυγαν, αλλά μετά περάσαμε 7 χρόνια Βουλγάρων, μετά περάσαμε 20 χρόνια Ελλάδας, μετά ξαναήρθαν οι Βούλγαροι, μετά από 3 χρόνια ξαναέφυγαν οι Βούλγαροι και σου λέει μέσα σε όλη αυτή την αναμπουμπούλα, μπορεί να ξαναγυρίσει η Τουρκία και μπορεί να έχει και δίκιο. Τώρα δηλαδή αυτή η έκφραση ότι είμαι Κομοτηναιός, τι μπορεί να σημαίνει για αυτόν; (...) εγώ δεν τους θεωρώ συμπατριώτες μου, συντοπίτες ναι, αλλά για αυτό που λέμε πατρίδα, όχι (...) η πατρίδα του συγκεκριμένου είναι η Τουρκία, δεν μπορείς να το αλλάξεις αυτό, το σέβομαι, αλλά δεν το εκτιμώ (...)»

Κ., 50 χρονών, πλειονοτικός,

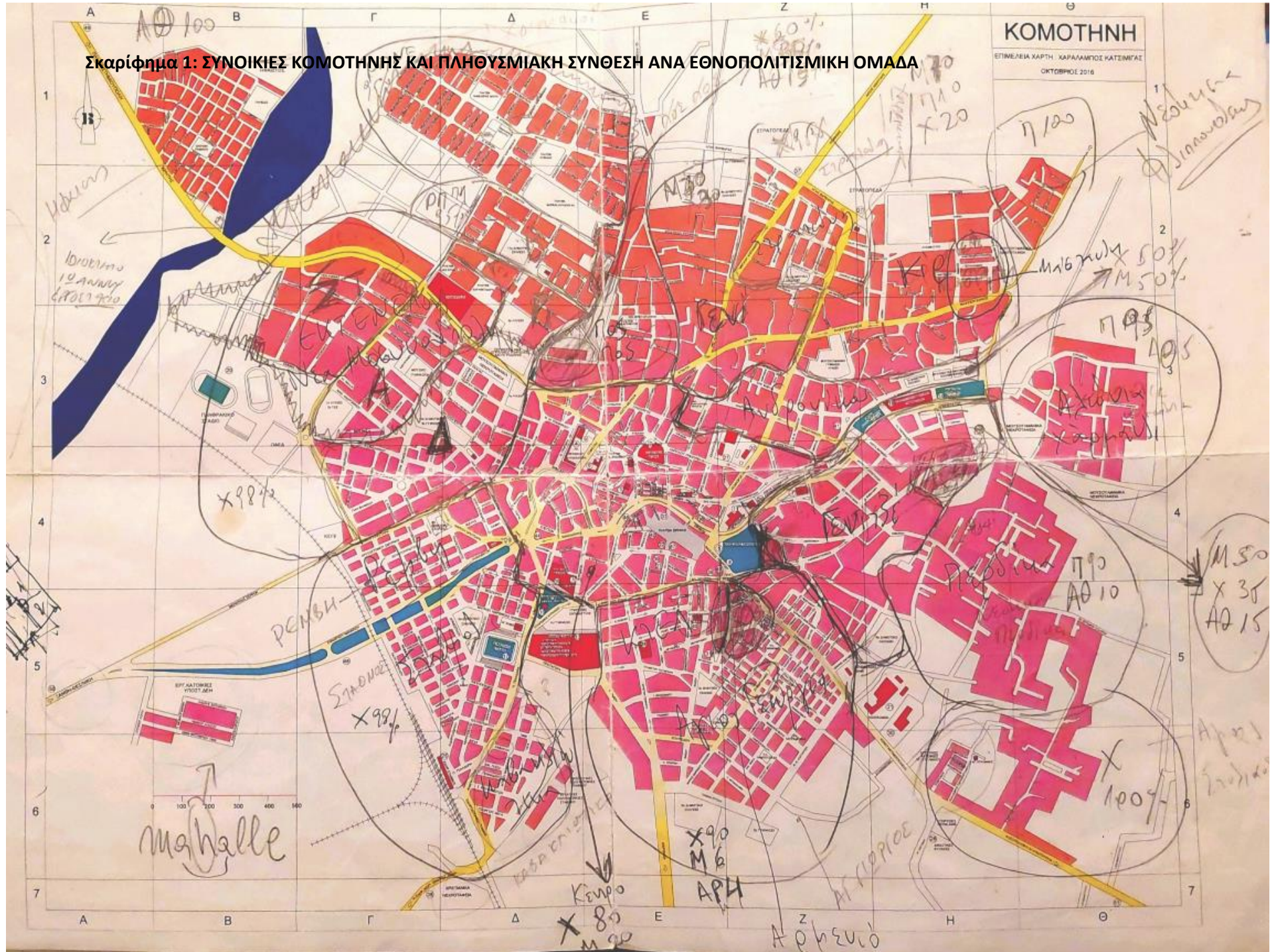
Νοέμβριος 2016

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφέρω κάτι ακόμα. Η έρευνα πεδίου έδειξε ότι το βίωμα της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή αποτελεί ξεκάθαρα μια προσωπική υπόθεση. Παρόλο που συχνά οι πληροφορητές/τριες υποστηρίζουν ότι στηρίζονται σε επιστημονικά δεδομένα και στοιχεία για όσα περιγράφουν, οι αφηγήσεις τους εμπεριέχουν κυρίως προσωπικές μνήμες και αντιλήψεις που δημιουργούν πολλές παράλληλες ιστορίες για τον ίδιο τόπο και επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ο αστικός χώρος είναι ένα ανοιχτό δίκτυο το οποίο αποδέχεται την ταυτόχρονη συνύπαρξη διαφορετικών ταυτοτήτων, διαφορετικών “άλλων” και πολλαπλών αφηγήσεων.⁵²⁰

⁵¹⁹ David Harvey, «Ο χώρος ως λέξη κλειδί», *Γεωγραφίες*, No 10 (2005), σελ 24-26

⁵²⁰ Doreen Massey, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρητικότητας* (Δίγλωσση Έκδοση), Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και Παπασωτηρίου, Αθήνα 2001 και David Harvey, “Space as a Keyword”, εισήγηση στο Marx and Philosophy Conference, Institute of Education, London 2004, διαθέσιμο στο <http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2021

Σκαρίφημα 1: ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΝΑ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Σκαρίφημα 2 : Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

ΧΑΡΤΗΣ 1 : ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΙΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ (ΠΟΣΟΣΤΑ%)

	ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	ΤΟΥΡΚΟΓΕΝΕΙΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ	ΠΟΜΑΚΟΙ	ΑΘΙΓΓΑΝΟΙ	ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΕΣ	ΑΡΜΕΝΙΟΙ	
	1. ΚΕΝΤΡΟ	20	80					
	2. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ	50	50					
	3. ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ	30	60		10			
	3.1 ΠΟΣ-ΠΟΣ				100			
	4. ΓΕΝΙ	70	30					
	5. ΚΙΡ	80	10	10				
	5.1. ΜΑΣΤΑΝΛΙ							
	6. ΓΕΝΙΤΖΕ	45	40					
	6.1. ΑΛΑΝ ΚΟΥΓΙΟΥ				15			
	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	7. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ	6	90				
		7.1. ΑΡΜΕΝΙΟ						4
8. ΡΕΜΒΗ		2	98					
9. ΣΤΑΘΜΟΣ		2	98					
10. ΚΑΒΑΚΛΙΩΤΙΚΑ			100					
	11. ΣΤΡΑΤΩΝΕΣ	15	85					
	12. ΝΕΟΚΤΙΣΤΑ ΠΕΡΔΙΚΑ			90	10			
	13. ΧΑΡΜΑΝΛΙΚ ΑΛΩΝΙΑ			95	5			
	14. ΝΕΟΚΤΙΣΤΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΕΩΣ			100				
ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ ΝΕΑ ΜΟΣΥΝΟΥΠΟΛΗ	15. ΤΜΗΜΑ Α	2	93			5		
	16. ΤΜΗΜΑ Β		5			95		
	17. ΤΜΗΜΑ Γ1,Γ2	2	98					
	18. ΤΜΗΜΑ Δ	2	98					
	19. ΤΜΗΜΑ Ε		10			90		
	20. ΤΜΗΜΑ ΣΤ		100					
	21. ΑΓ. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ		100					
	22. ΗΦΑΙΣΤΟΣ ΚΑΛΚΑΝΤΖΑ				100			

4.2 Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί η γειτονιά του ιστορικού κέντρου, ως μια ξεχωριστή εθνοπολιτισμική ενότητα που εμφανίζει τα δικά της χαρακτηριστικά. Με αφορμή το φυσικό χώρο του κέντρου, που αποτελεί το τμήμα της πόλης όπου συνυπάρχουν ιστορικά μνημεία, κτίρια και τοποθεσίες (πχ. παλιά αγορά), τα οποία μαρτυρούν ότι η πολυπολιτισμικότητα δεν είναι ένα νεότερο κοινωνικό φαινόμενο για την Κομοτηνή αλλά αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της συγκρότησής της, επιχειρώ να παρουσιάσω πώς γίνεται αντιληπτό το βίωμα της πολυπολιτισμικότητας από τους κατοίκους της πόλης και τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στη διαπολιτισμική επικοινωνία και τη δράση των πολιτιστικών συλλόγων.

Σε μια τυπική μονοκεντρική πόλη όπως είναι η Κομοτηνή, η περιοχή του κέντρου αποτελεί τον πυρήνα του αστικού ιστού καθώς λειτουργεί ως το σημείο αναφοράς για όλες τις υπόλοιπες γειτονιές που αρθρώθηκαν σταδιακά τριγύρω της. Η ίδια η φυσιογνωμία της γειτονιάς αποτελεί μια μικρογραφία του συνόλου της πόλης: πολυπολιτισμικότητα, συνύπαρξη πλειονοτικών και μειονοτικών κατοίκων που εμφανίζονται σε μεγάλο ποσοστό να συγκατοικούν στις ίδιες πολυκατοικίες, συνύπαρξη διαφορετικών χρήσεων γης (κατοικία, εμπόριο, υπηρεσίες, χώροι αναψυχής), το πάρκο της Αγίας Ειρήνης δίπλα στη μεγάλη, 18 στρεμμάτων, κεντρική πλατεία, και ένα ασαφές ιστορικό κέντρο γύρω από το οποίο συγκεντρώνονται οι κεντρικές λειτουργίες και τα βασικότερα αρχιτεκτονικά και πολιτισμικά στοιχεία που μαρτυρούν την πλούσια πολιτισμική παρακαταθήκη της Κομοτηνής. Η μελέτη του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου υπογράμμισε το μονοκεντρικό χαρακτήρα της οργάνωσης του αστικού ιστού και εστίασε στην ανάγκη αυτό να αλλάξει στο μέλλον, διατηρώντας στο κέντρο της πόλης μόνο τις λειτουργίες που παρέχονται εφ' άπαξ για όλους⁵²¹, καθώς και τις λειτουργίες του ιστορικού κέντρου.

Ο τότε Δήμαρχος της πόλης Γιώργος Πετρίδης περιγράφει με τα παρακάτω λόγια το κέντρο και τις προθέσεις της δημοτικής αρχής γι' αυτό, σε συνέντευξη που μου παραχώρησε τον Απρίλιο του 2016:

«Μέσα από ένα σχέδιο αστικής ανάπλασης θα γίνουν στην περιοχή του κέντρου κάποιες παρεμβάσεις οικιστικής ανάπλασης και ανάδειξης μιας διαδρομής στην πόλη με την ενοποίηση μνημείων και κτηρίων ιστορικών και τη βιώσιμη διασύνδεσή τους με τις

⁵²¹ Σύμφωνα με τη μελέτη, η πόλη πρέπει να οργανωθεί σε συνοικίες και γειτονιές. Κάθε συνοικία πρέπει να έχει το δικό της συνοικιακό κέντρο και κάθε γειτονιά το δικό της τοπικό κέντρο. Όλες οι κεντρικές λειτουργίες, τόσο εκείνες που παρέχονται με τη μορφή ιδιωτικών υπηρεσιών, όσο και ο κοινωνικός εξοπλισμός που παρέχει το κράτος και ο δήμος, πρέπει να αποκεντρωθούν στα διάφορα επίπεδα κέντρων (πόλης, συνοικίας, γειτονιάς), ανάλογα με την εμβέλειά του. Πηγή: Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Δ' ΦΑΣΗ, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 18

εμπορικές δραστηριότητες στην περιοχή του τείχους. Μέσα από αυτή τη διαδρομή καταγράφεται πραγματικά η ιστορία της πόλης από τα βυζαντινά έως τα νεοελληνικά χρόνια. Πρόκειται για μια περιοχή γύρω από το παλιό Βαρόσι. Το Βαρόσι ήταν η ελληνική συνοικία, δηλαδή η χριστιανική συνοικία επί τουρκοκρατίας, στην οποία υπάρχει το βυζαντινό τείχος που ήταν ο πυρήνας στον οποίο δομήθηκε η Κομοτηνή, η Γκιουμουλτζίνα ή τα Κουμουτζηνά των βυζαντινών χρόνων. Μέσα στο βυζαντινό τείχος υπάρχει η παλαιότερη εκκλησία της Κομοτηνής, η Παναγία, η οποία ανάγεται κατά κάποιους στον 16ο-17ο αιώνα, δηλαδή στην Οθωμανική περίοδο, αλλά έχει κτιστεί μέσα στο τείχος το βυζαντινό. Εδώ, εντός του τείχους, υπήρχε επίσης η παλιά εβραϊκή χάβρα, η συναγωγή, η μεγάλη εβραϊκή συναγωγή, η οποία έχει καταρρεύσει τώρα. Δίπλα και έξω από το τείχος υπάρχει το παλαιότερο τζαμί της πόλης, το Εσκή τζαμί, το οποίο είναι του 1600 περίπου. Παραδίπλα υπάρχει το Ιμαρέτ το οποίο είναι σήμερα εκκλησιαστικό μουσείο, το οποίο όμως παλιά, όταν χτίστηκε κάπου στο 1700, ήταν οθωμανικό πτωχοκομείο. Παραέξω υπάρχει η Τσανάκλειος σχολή, ένα κτήριο νεοκλασικό του 1906 το οποίο είναι δωρεά του Αιγυπτιώτη Νέστορα Τσανακλή, Κομοτηναίου στην καταγωγή, μεγαλέμπορου βαμβακιού, που το έχτισε και εκεί ήταν το πρώτο οικοτροφείο θηλέων για τις Ελληνίδες σπουδάστριες οικοκυρικής. Στην περιοχή του κέντρου υπάρχει η Ερμού και η πλατεία Ηφαίστου, όπου είναι συγκεντρωμένα τα εργαστήρια του λευκοσιδήρου. Η Ερμού αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του αστικού ιστού της παλαιάς αγοράς της Κομοτηνής και κατά συνέπεια είναι σημαντική για την ιστορική μνήμη των κατοίκων. Εμείς τώρα αυτό που θέλουμε να κάνουμε σαν δήμος είναι να ενοποιήσουμε όλο αυτό το χώρο και να δημιουργηθεί μια τουριστική διαδρομή, αλλά ταυτόχρονα και μια ιστορική διαδρομή, που θα ακολουθεί ουσιαστικά την ιστορία της πόλης, από τα Βυζαντινά, στα Οθωμανικά και στα Νεοελληνικά χρόνια, την αρχή της Νεοελληνικής περιόδου, λίγο πριν από την απελευθέρωση. Η περιοχή του ιστορικού κέντρου προβλέπεται να παίζει έτσι σημαντικό ρόλο για την ενίσχυση της Κομοτηνής ως πόλο αστικού τουρισμού με έμφαση στην πολυπολιτισμικότητα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι για εμάς τους κατοίκους της Κομοτηνής η πολυπολιτισμικότητα έχει κυρίως αναφορές στην καθημερινή ζωή της πόλης».

Δήμαρχος Κομοτηνής,

απόσπασμα συνέντευξης από το προσωπικό μου αρχείο,

Απρίλιος 2016

Στο τμήμα της συνέντευξης που παρατίθεται εδώ, ο δήμαρχος αναφέρεται στην πρόθεση του δήμου Κομοτηνής να υλοποιήσει ένα σχέδιο Στρατηγικής Βιώσιμης Αστικής Ανάπτυξης (βλ. Πίνακα 6) της περιοχής του ιστορικού κέντρου. Το συγκεκριμένο

απόσπασμα αποτελεί ταυτόχρονα και μια ολοκληρωμένη περιγραφή της φυσιογνωμίας της ευρύτερης χωρικής ενότητας που ονομάζω γειτονιά του κέντρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: σχέδιο Στρατηγικής Βιώσιμης Αστικής Ανάπτυξης περιοχής ιστορικού κέντρου

Το έργο με τίτλο "ολοκλήρωση ανάδειξης βυζαντινού τείχους - ενοποίηση μνημείων"⁵²², υλοποιείται μέσω του χρηματοδοτικού προγράμματος "Ολοκληρωμένες χωρικές επενδύσεις (ΟΧΕ) - Εγνατία Οδός" του ΕΣΠΑ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και ο σχεδιασμός του βασίζεται στο εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο πόλεως του 1933. Τα έργα εξελίσσονται από τον Νοέμβριο του 2018 και έχουν χρονικό ορίζοντα ολοκλήρωσης τους δεκαοκτώ μήνες. Το αποτέλεσμα της ανάπλασης μπορεί να το διαπιστώσει κανείς στην οδό Σωκράτους και στην οδό Πέριξ του τεμένους Εσκή Τζαμί. Ο χώρος αναπλάστηκε και διαμορφώθηκαν ράμπες αναπήρων και διάδρομοι, ενώ προβλέφθηκαν χώροι για φύτευση δένδρων που αφαιρέθηκαν κατά τις εργασίες, αλλά υπάρχει δέσμευση ότι θα αντικατασταθούν με νέα. Στα σχέδια της σημερινής διοίκησης του Δήμου είναι η επέκταση της ανάπλασης και σε άλλες οδούς του ιστορικού κέντρου. Η ανάπλαση του ιστορικού κέντρου προς το παρόν δεν δίνει την αίσθηση μιας δραστικής αλλαγής στο τμήμα αυτό της πόλης, όμως η συνέχεια περιλαμβάνει κατεδαφίσεις ακινήτων, απαλλοτριώσεις και απελευθέρωση χώρων γύρω από το Βυζαντινό Τείχος, στη βάση του οποίου εξελίσσεται το όλο έργο. Σε δεύτερη φάση θα γίνει διάνοιξη και διαμόρφωσης πολιτιστικής διαδρομής και χώρου αναψυχής γύρω από το τείχος. Πίσω από τη Λέσχη Κομοτηναιών δημιουργείται πολιτιστική διαδρομή φάρδους έξι μέτρων, εκ των οποίων τα δύο μέτρα θα χρησιμοποιηθούν ως ζώνη πρασίνου. Το υπόλοιπο τμήμα, απέναντι από το βυζαντινό τείχος, θα διαμορφωθεί για περίπατο και καθιστικά και θα φωτιστεί αναλόγως. Βεβαίως, ακόμη κι όταν όλα τα παραπάνω προχωρήσουν καλώς, το ιστορικό κέντρο της Κομοτηνής δεν θα είναι ενοποιημένο με την πλατεία Ειρήνης. Κι αυτό ακριβώς είναι το στοίχημα της δημοτικής αρχής, αφενός η ανάπλαση εμπορικών δρόμων του κέντρου που είναι παραμελημένοι εδώ και χρόνια, αφετέρου η ενοποίηση του ιστορικού κέντρου με την κεντρική πλατεία.

Στη γειτονιά αυτή είναι συγκεντρωμένα τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά και θρησκευτικά μνημεία της πόλης (βλ. ΠΙΝΑΚΑ 7) που μαρτυρούν πως η περιοχή αποτελεί ιστορικά τη χωρική έκφραση της πολυπολιτισμικής παρουσίας και της διαπολιτισμικής συνύπαρξης των περισσότερων εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στην πόλη.

⁵²² Πηγή: Δήμητρα Συμεωνίδου «Το ιστορικό κέντρο αλλάζει, οι πρώτες εικόνες», xronos.gr, 12.04.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/istoriko-kentro-allazei-oi-protos-eikones>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020 και Δήμος Παρκιντζάκης, «Δήμος Κομοτηνής: Αξιοποιεί το ΕΣΠΑ, αλλάζει το ιστορικό κέντρο», xronos.gr, 24.02.2017, <https://www.xronos.gr/oikonomia/dimos-komotinis-axiopoiei-espallazei-istoriko-kentro>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020 και Διονύσης Βοργιάς, «Γ. Γκαράνης: «Τον Μάιο τα λαμπρά εγκαίνια της Τσανακλείου», xronos.gr, 13.02.2020, <https://www.xronos.gr/reportaz/g-gkaranis-ton-maio-ta-lampra-egkainia-tis-tsanakleioy>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

Κεντρική θέση σε αυτή τη χωρική ενότητα κατέχει η δημοτική αγορά και η Ερμού, χώροι πολυσυλλεκτικοί, όπου εκεί πραγματοποιούνται οι περισσότερες εμπορικές συναλλαγές και δραστηριότητες της πόλης. Σε αντιστοιχία με όλες τις πόλεις των Βαλκανίων, έτσι και στην Κομοτηνή, κατά την οθωμανική περίοδο οι διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες (χριστιανοί, μουσουλμάνοι, εβραίοι κλπ.) είχαν δημιουργήσει συμπαγείς πυρήνες, καθεμιά γύρω από το θρησκευτικό τους κέντρο, έχοντας την κεντρική αγορά ως το κοινό κομμάτι της πόλης. Οι περιοχές των αγορών και των εργαστηρίων αποτελούσαν τον μόνο ουσιαστικό «κεντρικό» χώρο που ξεχώριζε με σαφήνεια από τις διακριτές γειτονίες στις οποίες κατοικούσαν οι άνθρωποι χωρισμένοι ανάλογα την εθνοθρησκευτική τους προέλευση⁵²³.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 : Αρχιτεκτονικά και θρησκευτικά μνημεία της περιοχής του κέντρου

- Αγορά Κομοτηνής: Ανοιχτός, υπαίθριος χώρος στο κέντρο της Κομοτηνής. Τμήμα της παραδοσιακής αγοράς της Κομοτηνής έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικός τόπος που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία σύμφωνα με το Ν 1469/50. Στο τμήμα αυτό της πόλης διατηρείται ένας μεγάλος αριθμός παραδοσιακών κτισμάτων και μνημείων
- Εσκή Τζαμί: (Τουρκικά: EskiCamii), μεταφράζεται ως το Παλαιό Τέμενος είναι ένα οθωμανικό μνημείο το οποίο σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί χρονολογείται από το 1608/9 ή το 1677/78 κατά μια επιγραφή. Βρίσκεται στο κέντρο της Κομοτηνής κοντά στο Ιμαρέτ Κομοτηνής. Σύμφωνα με έκδοση των μουφτειών Ξάνθης, Κομοτηνής, Διδυμοτείχου, το Τέμενος αυτό αν και ονομάζεται "Παλαιό" είναι νεότερο από το Γενί Τζαμί Κομοτηνής (το οποίο ονομάζεται "Νέο Τέμενος"), καθώς χρησιμοποιείται ως πηγή η αφήγηση του Εβλιγιά Τσελεμπί. Ωστόσο, πιθανότερο είναι να είναι πράγματι το πρώτο τζαμί της Κομοτηνής που ιδρύθηκε ως μεστζίτ από τον Γαζή Αχμέτ Εβρενός και αποτελούσε μέρος του ευρύτερου συμπλέγματος ευαγών κτηρίων που ενσωμάτωσε στο βακούφι του.
- Ιμαρέτ: είναι από τα παλαιότερα σωζόμενα οθωμανικά μνημεία της Ευρώπης και χρονολογείται μεταξύ των αρχών της δεκαετίας του 1360 και του τέλους του 14ου αιώνα. Βρίσκεται στην Κομοτηνή και χτίστηκε από τον Οθωμανό κατακτητή Γαζή Αχμέτ Εβρενός κοντά στα ανατολικά τείχη του βυζαντινού κάστρου των Κουμουτζηνών. Από το 1999 στο μνημείο αυτό στεγάζεται το Εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητρόπολης Μαρώνειας και Κομοτηνής. Έχει συνδεθεί με τοπικές παραδόσεις των Κομοτηναιών για ύπαρξη βυζαντινού ναού της Αγίας Σοφίας στη συγκεκριμένη θέση, και σύμφωνα με αυτές, στο κτίσμα ενσωματώθηκαν τμήματα του ναού. Η μετατροπή του Ιμαρέτ σε Εκκλησιαστικό Μουσείο έγινε με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής ένωσης το διάστημα

⁵²³ Αλέκα Καραδήμου- Γερολύμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδίτικες πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Τροχαλία, Αθήνα 1997, σελ 87

1994-1999. Στην ταμπέλα που τοποθετήθηκε έξω από μνημείο γράφει ότι είναι "ένα Βυζαντινό μνημείο στην Κομοτηνή το οποίο μετατράπηκε σε εκκλησιαστικό μουσείο (ιμαρέτ)". Η Ένωση Πανεπιστημιακών Απόφοιτων Μειονότητας Δυτικής Θράκης έκανε αναφορά για το θέμα στον Οργανισμό για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη (OSCE) υποστηρίζοντας ότι η κίνηση αυτή είχε σκοπό "την αλλαγή της ταυτότητας του οθωμανικού μνημείου και μάλιστα με τη βοήθεια της Ευρωπαϊκής ένωσης"

- Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου: Βρίσκεται στο εσωτερικό του φρουρίου στην ανατολική του πλευρά. Χτίστηκε την εποχή της τουρκοκρατίας (1800) πάνω στα θεμέλια βυζαντινού ναού, για το οποίο έχουμε αναφορά στα 1548 από τον περιηγητή Pierre Belon. Ο ναός στην σημερινή του μορφή είναι αναστηλωμένος και έχει κηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο
- Τσανάκλειος Σχολή: Επιβλητικό οικοδόμημα της τελευταίας περιόδου του εκλεκτικισμού στην οδό Δημοκρίτου 17, που ανεγέρθηκε για να χρησιμεύσει ως εκπαιδευτήριο με δαπάνες του αποδήμου Κομοτηναίου ευεργέτη Νέστορα Τσανακλή. Στην Τσανάκλειο στεγαζόταν η Γενική Διοίκηση Θράκης (1922 – 1954) και η Νομαρχία Ροδόπης (1954 – 1972). Αργότερα και μέχρι πρόσφατα στεγαζόταν εκεί η Πρυτανεία του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ιστορικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά

Προσπαθώντας να ορίσω την περιοχή του κέντρου και τα πολεοδομικά και ανθρωπογεωγραφικά χαρακτηριστικά της χωρικής αυτής ενότητας, χρησιμοποιώ δυο χάρτες/πηγές ως σημεία αναφοράς. Το χάρτη του ΓΠΣ της Κομοτηνής, ο οποίος παρουσιάζει τις πολεοδομικές ενότητες/γειτονίες όπως αυτές ορίζονται στο εγκεκριμένο σχέδιο (βλ. Εικόνα 4, κεφάλαιο 2.2.3) και το Χάρτη 1, ο οποίος προέκυψε από τα τρία σκαριφήματα που δημιούργησαν οι πληροφορητές, τα οποία παρουσιάζουν τα όρια των γειτονιών της πόλης και την παρουσία των εθνοπολιτισμικών ομάδων σε κάθε μια από αυτές. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, τα όρια μεταξύ των γειτονιών δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από χάρτη σε χάρτη, παρά το διαφορετικό τρόπο και κίνητρο σχεδίασής τους. Στην Εικόνα 4 φαίνεται η έκταση που καταλαμβάνει η ευρύτερη γειτονιά του πολεοδομικού κέντρου της πόλης, όπως αυτή έχει οριστεί στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της Κομοτηνής. Σύμφωνα με όσα αναλυτικότερα αναφέρονται στη μελέτη του ΓΠΣ της Κομοτηνής, η περιοχή του κέντρου της πόλης, χαρακτηρίζεται ως ζώνη ειδικών κινήτρων (ZEK) με σκοπό τη διατήρηση της φυσιογνωμίας της περιοχής. Η γειτονιά του κέντρου περιλαμβάνει περιοχές που διαθέτουν εγκεκριμένο σχέδιο συμβατό με τον πολεοδομικό ιστό. Για το λόγο αυτό, οι υπόλοιπες παρεμβάσεις στην περιοχή του κέντρου περιορίζονται κυρίως σε διανοίξεις ορισμένων

οδών του κυρίου οδικού δικτύου και διαμορφώσεις του δημόσιου χώρου (στάθμευση, πεζοδρόμηση, φύτευση)⁵²⁴. Στο Χάρτη 1, παρουσιάζεται η περιοχή του κέντρου της Κομοτηνής, όπως αυτή ορίζεται από τους πληροφορητές. Σύμφωνα με τους πληροφορητές, η γειτονιά του κέντρου οριοθετείται από βορρά από τμήμα της οδού Εγνατίας, δυτικά από τις οδούς Φ. Πολυζόπουλου και Ροδόπης, νότια από την οδό Νικολάου Ζωΐδη έως περίπου την πλατεία Βιζυηνού, ενώ το ανατολικό της όριο περιλαμβάνει το Άλσος της Αγίας Παρασκευής, την οδό Δημοκρατίας έως τη στρατιωτική λέσχη, τα Δικαστήρια και το Εφετείο. Στην περιοχή του κέντρου υπολογίζεται πως κατοικούν, σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα Κώστα Κατσιμίγα, Χριστιανοί κάτοικοι σε ένα ποσοστό 80% και Μουσουλμάνοι σε ποσοστό 20%. Πρόκειται για κατοίκους μεσαιών κυρίως αστικών στρωμάτων, έμπορους και επιχειρηματίες. Πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρξαν πληροφορητές που κατά τη διάρκεια των συζητήσεων παρουσίασαν μια πιο διευρυμένη περιοχή ως κέντρο της πόλης, εντάσσοντας σε αυτήν την χωρική ενότητα και μια έκταση που συμπεριλαμβάνει το Αρμενιό (γειτονιά όπου κατοικούσαν οι Αρμένιοι) και ένα τμήμα των βόρειων μουσουλμανικών γειτονιών και συγκεκριμένα αυτό που αναπτύσσεται εκατέρωθεν της Φιλιππουπόλεως και αποτελεί μια από τις πρώτες επεκτάσεις της πόλης προς τα βόρεια για την κατοικία μουσουλμάνων κατοίκων. Παρά τις διαφορές που εντοπίστηκαν στην οριοθέτηση του κέντρου της πόλης, σε όλες τις περιγραφές η περιοχή περικλείει τον πρώτο πυρήνα της πόλης, το βυζαντινό κάστρο και τις πρώτες περιοχές επέκτασης εκτός των τειχών. Εντός των ορίων της γειτονιάς του κέντρου περιλαμβάνονται δηλαδή όλες οι πρώτες σταδιακές επεκτάσεις της πόλης που οδήγησαν στην οικιστική οργάνωση σε γειτονιές ανά εθνοθρησκευτική ομάδα. Ο διαχωρισμός αυτός, που δεν είναι ιδιαίτερα εμφανής σήμερα λόγω αλλαγής της κλίμακας του χώρου, ήταν σαφής στην κλίμακα της τότε πόλης με διακριτά όρια σε κάθε γειτονιά.

Ο πυρήνας του ιστορικού κέντρου είναι η εντός των τειχών περιοχή του κάστρου, έκτασης περίπου 14 στρεμμάτων, που αποτέλεσε το πρώτο κύτταρο του αστικού οργανισμού της Κομοτηνής στην απαρχή της δημιουργίας της πόλης.⁵²⁵ Το κάστρο ήταν τετράπλευρο, με τέσσερις εισόδους και δεκαέξι πύργους. Μέσα σε αυτό το ορθογώνιο βυζαντινό φρούριο του 4^{ου} μ.χ. αιώνα, που ήταν κατασκευασμένο δίπλα στην Εγνατία οδό, υπήρχαν χάνια για την ασφαλή διανυκτέρευση των ταξιδιωτών. Το κάστρο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, απέκτησε χαρακτήρα οικισμού όταν οι κάτοικοι της κατεστραμμένης Μοσνούπολης κατέφυγαν εκεί και στη συνέχεια οίκησαν μέσα και έξω από αυτό. Από τότε

⁵²⁴ Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Δ' ΦΑΣΗ, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 23-24

⁵²⁵ Για περισσότερα βλ. κεφάλαιο 2.1 παρούσας διατριβής, 2.1.Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

ο χαρακτήρας της οχυρωμένης έκτασης αρχίζει να αλλάζει και να δημιουργείται σταδιακά μια μικρή πόλη. Το 1363 που η περιοχή καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς, ο πληθυσμός αυξάνεται ακόμα περισσότερο και τα Κουμουτζηνά των βυζαντινών χρόνων αρχίζουν να επεκτείνονται σταδιακά έξω από τον τειχισμένο οικισμό όπου έμεναν οι χριστιανοί.⁵²⁶ Σε αυτό συνηγορεί και η κατασκευή από τον Γαζή Εβρενός του Ιμαρέτ (1371-1383) έξω από την ανατολική πλευρά του περιβόλου. Το κτιριακό συγκρότημα του Ιμαρέτ, όπως και το παρακείμενο Εσκή τζαμί, σηματοδοτεί μια νεότερη φάση στην ανάπτυξη του οικισμού και άρχισαν να αναπτύσσονται οι πρώτες συγκεντρώσεις κατοικίας ανάλογα τα εθνοτικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά των κατοίκων. Η πρώτη χριστιανική γειτονιά εκτός των τειχών ονομάστηκε «Βαρόσι». Η ονομασία αυτή ήταν συνηθισμένη επί Τουρκοκρατίας για τις εκτός κάστρου χριστιανικές συνοικίες και τη συναντάμε και σε άλλες πόλεις.⁵²⁷ Βαρόσι ονομαζόταν και η σημερινή οδός Βενιζέλου, που τα χρόνια της ενσωμάτωσης διέσχισε την ελληνική συνοικία στην Κομοτηνή. Ήταν ο δρόμος με το μεγαλύτερο και ιστορικότερο ξενοδοχείο της πόλης, το Ροδόπη, το καμπαναριό της μητρόπολης και δεκάδες αρχοντόσπιτα και καταστήματα Ελλήνων και Εβραίων εμπόρων και βιοτεχνών. Ο δρόμος οδηγούσε από τη μητρόπολη και το κάστρο, στο εμπορικό κέντρο, την αγορά της πόλης, και τη μεγάλη γέφυρα, που ένωνε την ελληνική γειτονιά με το δημαρχείο και την κεντρική πλατεία⁵²⁸.

Η Κομοτηνή με τον Μπουκλουτζά και το Βαρόσι

⁵²⁶ «Το κάστρον της Κομοτινής υφίστατο ήδη από πολλών αιώνων και μόνον όταν οι κάτοικοι της Μοσυνόπολεως συνέρρευσαν εις αυτό κατά τον ΙΓ' και ιδία κατά τας αρχάς του ΙΔ' αιώνα μετεβλήθη εις πόλιν», απόσπασμα ομιλίας Στίλπωνος Κυριακίδη, «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΙΝΗΣ», Ελέγχει εν Κομοτινή τη 9η Μαΐου 1954, πηγή: <http://archive.is/05iEh#selection-199.0-199.23>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2017

⁵²⁷ Για περισσότερα βλ. Καραδήμου- Γερολύμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης...*, σελ. 83-108

⁵²⁸ Πηγή: <https://www.xronos.gr/epikairotiata/i-komotini-me-ton-mpoykloytza-kai-varosi>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

Εικόνα 7: Η φωτογραφία τραβήχτηκε κατά την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής 1913-1919 Δεξιά διακρίνεται το ξενοδοχείο Ροδόπη.

Πηγή: <https://www.xronos.gr/epikairota/i-komotini-me-ton-mpoykloytza-kai-varosi>

Από το βυζαντινό κάστρο, διασώζεται όρθιο τη σημερινή εποχή μόνο ένα τμήμα του αρχικού τείχους, αποτέλεσμα εκτεταμένων καταστροφών που προκλήθηκαν σε αυτό. Το κάστρο καταστράφηκε μερικώς από τους Τούρκους, κατά την άλωση της πόλης το 1363, ενώ το 1910 οι Βούλγαροι κατεδάφισαν τους πύργους και μεγάλο μέρος του.⁵²⁹ Από το 1920 και μετά, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1950, μεγάλο τμήμα της νότιας πλευράς κατεδαφίστηκε για τη διάνοιξη της σημερινής οδού Σοφούλη, ενώ λέγεται πως οικοδομικό υλικό από το κάστρο αφαιρέθηκε συστηματικά προκειμένου να αξιοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για άλλες κατασκευές⁵³⁰. Σήμερα, η περιοχή εντός των τειχών περιλαμβάνει κοινόχρηστους και δημόσιους χώρους, καθώς και ιδιωτικές ιδιοκτησίες. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο πλαίσιο της συνολικής προσπάθειας προβολής της πολιτισμικής κληρονομιάς της πόλης, υλοποιούνται γύρω από το κάστρο μια σειρά από παρεμβάσεις που σκοπεύουν στην ανάδειξη και προβολή του. Η Κομοτηνή μοιάζει να επιδιώκει πλέον την ανάδειξη της πολυπολιτισμικής της ταυτότητας προβάλλοντας τη συνύπαρξη των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων που διαμόρφωσαν ιστορικά τον πολιτισμικό πλούτο του αστικού πεδίου και η περιοχή του κέντρου εμφανίζεται ως το καταλληλότερο τμήμα του χώρου για την υλοποίηση αυτής της επιλογής.

Οι Εβραίοι της Κομοτηνής και η θέση τους στον αστικό ιστό της πόλης.

Μελετώντας την περιοχή του ιστορικού κέντρου, ερχόμαστε σε επαφή με την Εβραϊκή Κοινότητα, μια ακόμη κοινότητα που αποτελούσε για αιώνες κομμάτι της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής. Στην Κομοτηνή υπήρχε εβραϊκή κοινότητα περίπου από το 1500 μέχρι και το 1943. Η κοινότητα αποτελούνταν από Σεφαραδίτες Εβραίους, δηλαδή Εβραίους που κατάγονταν από την Ιβηρική Χερσόνησο, οι οποίοι εκδιώχτηκαν από την Ισπανία στα τέλη του 15ου αιώνα. Οι Εβραίοι της Κομοτηνής, πιθανότατα από την αρχή της έλευσης τους στην πόλη, κατοικούσαν σε μια σαφώς οροθετημένη περιοχή μέσα στο χώρο του βυζαντινού φρουρίου, σε μια δική τους συνοικία που λεγόταν Εβραγιά. Στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που η ύπαρξη χωριστών συνοικιών ανά εθνοπολιτισμική ομάδα ήταν η βασική λογική οργάνωσης του χώρου της πόλης, ήταν σύνηθες όπου υφίστατο οχυρωμένο τμήμα οι Εβραίοι να κατοικούν μέσα σε αυτό. Το ξεχωριστό στην

⁵²⁹ Πηγή: Στεργιόπουλος Βαγγέλης, «Κομοτηνή: Η σύζευξη χριστιανικής και μουσουλμανικής παράδοσης», in.gr, 29.01.2022, <https://www.in.gr/2019/10/21/plus/diakopes/the-experts-way/komotini-vyzantino-kastro-imaret-kai-ta-tzamia/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

⁵³⁰ Πληροφορία που προέκυψε κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων

Κομοτηνή είναι ότι οι Εβραίοι ήταν οι αποκλειστικοί σχεδόν κάτοικοι του περιτειχισμένου τμήματος της πόλης. Η Εβραϊκή, παρουσιάζει μια εσωστρέφεια στη χωρική της οργάνωση. Αμυντική διάταξη των κατοικιών, προφυλαγμένη και ελεγχόμενη είσοδος στο εσωτερικό και μια κάποια ρυπαρότητα, στην οποία συντελούσε η ένδεια και η στενότητα χώρου, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της. Σήμερα γνωρίζουμε πως στο φρούριο της Κομοτηνής υπήρχαν πύλες, οι οποίες έκλειναν κατά τη διάρκεια της νύχτας, ενισχύοντας τον αμυντικό χαρακτήρα της συνοικίας, αλλά και την απομόνωση των κατοίκων της. Σταδιακά, και καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία εκσυγχρονίζεται, παρατηρείται μια τάση διάχυσης και εξόδου από τις παραδοσιακές εβραϊκές συνοικίες. Τα οικονομικά ισχυρότερα συνήθως τμήματα του πληθυσμού εγκαθίστανται σε καινούριες συνοικίες, χτίζοντας σπίτια σύγχρονων προδιαγραφών, χωροθετημένα με κάποιο πολεοδομικό σχέδιο. Αυτό ακριβώς συνέβη και στην Κομοτηνή, πιθανότατα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Προοδευτικά λοιπόν, οι εύπορες εβραϊκές οικογένειες “εξήλθαν” του φρουρίου κι άρχισαν να οικοδομούν κατοικίες σε όμορο δυτικό χώρο. Αναφερόμαστε στη σημερινή οδό Μιχαήλ Καραολή, που τότε ονομαζόταν Μακκαβαίων και τους γύρω από αυτήν δρόμους. Σ’ αυτή την “εκτός των τειχών” συνοικία πρέπει να επισημάνουμε ένα νέο πολεοδομικό χαρακτηριστικό: την εμφάνιση νέας κανονικής χάραξης, συγκριτικά πάντοτε με τους ως τότε παραδοσιακούς πυρήνες δόμησης. Για την μέχρι το διωγμό περίοδο, μπορούμε πλέον να αναφερόμαστε σε δυο ξεχωριστές γειτονικές εβραϊκές συνοικίες. Η μια, παραδοσιακή εντός του φρουρίου, είναι ο τόπος κατοικίας των λαϊκότερων και οικονομικά ασθενέστερων τάξεων και η άλλη, “έξωθεν των τειχών”, επί της οδού Μακκαβαίων και πέριξ, κατοικείται από τις υψηλότερες εισοδηματικά τάξεις⁵³¹.

Μέσα στο χώρο του κάστρου η εβραϊκή παρουσία ήταν ιδιαίτερα ισχυρή και διέθετε συναγωγή και δικό της εβραϊκό δημοτικό σχολείο, που παρείχε πολύ καλή εκπαίδευση με έμφαση στα γαλλικά. Σύμφωνα με το μελετητή Θρασύβουλο Παπαστρατή, στην οδό Μακκαβαίων, δίπλα στο σχολείο, βρισκόταν και το κτίριο της ισραηλιτικής λέσχης, χώρος λειτουργικός, όπου συγκεντρώνονταν τα μέλη σε γιορτές κι άλλες ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και κοινωνικές εκδηλώσεις, σε μια εποχή που τέτοιοι χώροι σπάνιζαν σε μια μικρή επαρχιακή πόλη όπως ήταν η Κομοτηνή. Ουσιαστικά όμως, η παρουσία των Εβραίων στην Κομοτηνή επισφραγίστηκε με την κατασκευή της εβραϊκής συναγωγής Beit El, κατά το 18ο -19ο αιώνα. Η συναγωγή Beit El, που σημαίνει ο οίκος του Θεού, ήταν ένα έξοχο δείγμα Βαλκανικής αρχιτεκτονικής που ξεχώριζε λόγω του ορατού εξωτερικά τρούλου της.

⁵³¹ Σημειώματα Θρασύβουλου Ορ. Παπαστρατή, «Οι Εβραίοι της Κομοτηνής», στην προσωπική ιστοσελίδα του Ζαν Κοέν, <https://cohen.gr/new/articles/judaism/603-2009-05-17-10-40-02>, ημερομηνία ανάκτησης 05.03.2020

Βρισκόταν μέσα στο φρούριο της πόλης, σχεδόν σε επαφή με τη δυτική πλευρά του περιβόλου, στην αρχή της οδού Αυτοκράτορος Θεοδοσίου και ακριβώς απέναντι από την ορθόδοξη εκκλησία της παλιάς Παναγίας. Προπολεμικά, ο δρόμος ονομαζόταν οδός Φρουρίου. Η συναγωγή διέθετε ξεχωριστό γυναικωνίτη με αυτοτελή είσοδο στην ανατολική πλευρά, ο οποίος διαχωριζόταν από τον υπόλοιπο χώρο με κιγκλιδώματα. Η είσοδος στην κυρίως συναγωγή γινόταν από την κεντρική πύλη στη βόρεια πλευρά της. Η συναγωγή, ήταν το κέντρο της ζωής της εβραϊκής κοινότητας, που ασχολούνταν με το μικρεμπόριο και με τραπεζικές εργασίες. Άλλωστε, η παραδοσιακή αγορά της πόλης, η οδός Ερμού και τα γύρω στενά, ήταν γεμάτη από εβραϊκά καταστήματα.⁵³²

«Καταρχήν, στο ιστορικό κομμάτι της πόλης έμεναν οι Αρμένιοι, οι Έλληνες χριστιανοί, οι Τούρκοι, και υπήρχε και μια εβραϊκή κοινότητα που δεν υπάρχει πια. Ο συγγραφέας Μισέλ Φάις⁵³³ που μένει χρόνια στην Αθήνα, είναι ο τελευταίος γνωστός Εβραίος της Κομοτηνής. Ο πατέρας του ήταν γιατρός, ο Αλβέρτος Φάις, ήταν ο γιατρός και του πατέρα μου του συγχωρεμένου, αλλά είναι πολλά χρόνια που και ο γιατρός πέθανε και ο γιος του μένει εδώ και δεκαετίες στην Αθήνα».

N., 52 ετών άντρας πλειονοτικός,

Οκτώβριος 2016

Η μεγάλη αλλαγή στην εβραϊκή κοινότητα έγινε στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν εγκαταστάθηκαν στην Κομοτηνή Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη, οι οποίοι έφεραν μαζί τους την ενασχόληση τους με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο κυρίως καπνών και σιτηρών καθώς και με μεγαλύτερες τραπεζικές εργασίες, γεγονός που έφερε ένα καινούριο αέρα και πνεύμα στην ισραηλίτικη κοινότητα της Κομοτηνής⁵³⁴. Μετά την ένωση της Κομοτηνής με την Ελλάδα, το Μάιο του 1920, η κοινότητα των Εβραίων, διατηρούσε πολιτιστική λέσχη και φιλανθρωπικούς συλλόγους, οργανώσεις νέων και γυναικών, με αξιόλογη συμμετοχή στην πολιτιστική και πνευματική δράση της πόλης⁵³⁵. Τον Μάρτιο του 1943, όταν η Κομοτηνή ήταν υπό Βουλγαρική κατοχή κατά τη διάρκεια του Β΄

⁵³² Στο ίδιο, <https://cohen.gr/new/articles/judaism/603-2009-05-17-10-40-02>.

⁵³³ Ο Μισέλ Φάις γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1957. Το 2000 τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Διηγήματος. Ανάμεσα στα έργα του βρίσκεται το μυθιστόρημα *Η Αυτοβιογραφία ενός βιβλίου* που αναφέρεται στη ζωή και την ιστορία της Κομοτηνής. Ολόκληρο το βιβλίο το διατρέχει σαν μαύρο νήμα, χωρίς όμως ποτέ να υπερτονίζεται, η εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας της Κομοτηνής κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το κείμενο αποτελεί απόσπασμα από την παρουσίαση του βιβλίου στην ιστοσελίδα politeianet.gr, <https://www.politeianet.gr/books/9789601617817-fais-misel-patakis-autobiografia-enos-bibliou-109752>, ημερομηνία ανάκτησης 5.03.2020

⁵³⁴ Βασίλης Ριτζαλέος, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006

⁵³⁵ Πηγή «Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ», Κεντρικό Ισραηλικό Συμβούλιο (ΚΙΣ), http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=291&Itemid=107, ανακτήθηκε 12.03.2017

Παγκοσμίου Πολέμου, ολόκληρος ο εβραϊκός πληθυσμός, σχεδόν χίλιοι Κομοτηναίοι, συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Πολωνία, όπου εξοντώθηκαν.⁵³⁶ Το 1958 η Ισραηλίτικη Κοινότητα της Κομοτηνής διαλύθηκε λόγω έλλειψης μελών. Ήδη από την είσοδο των Γερμανών στην πόλη το 1941, η συναγωγή μετατράπηκε σε στάβλο και παρέμενε έτσι επί σειρά ετών, καθώς στο μεταξύ εξοντώθηκαν οι Εβραίοι της πόλης κι ο λειτουργικός της χαρακτήρας αδράνησε αναγκαστικά. Ύστερα, εγκαταλείφθηκε στην τύχη της και στη φθορά του χρόνου.⁵³⁷ Ωστόσο, η Εβραϊκή συναγωγή εντός του βυζαντινού κάστρου διατηρείτο μέχρι και τον Απρίλιο του 1994, όταν πάρθηκε η απόφαση να κατεδαφιστεί, παρόλο που το 1983 είχε χαρακτηριστεί ως διατηρητέα.⁵³⁸ Η ισραηλίτικη κοινότητα διέθετε και δικό της νεκροταφείο, που βρισκόταν στη σημερινή συνοικία Στρατώνων, στη συμβολή των οδών Ολύμπου και Μεγάλου Αλεξάνδρου. Σήμερα, στο σημείο έχουν ανεγερθεί σύγχρονες οικοδομές και τίποτε δεν θυμίζει το παρελθόν του χώρου. Το 2004 ο Δήμος Κομοτηνής τοποθέτησε στο Πάρκο Αγίας Παρασκευής, μνημείο αφιερωμένο στους Εβραίους-θύματα του Ολοκαυτώματος. Το μνημείο αυτό είναι το βασικό στοιχείο στον αστικό χώρο που μαρτυρά την επί πέντε αιώνες παρουσία της εβραϊκής κοινότητας στην πόλη.

«(...) Κανένas τους. Ούτε φωνή, ούτε ίχνος τους. Έγιναν στάχτη όλοι τους στην Πολωνία. Έμειναν πίσω στην Κομοτηνή μοναχά λίγα ενθυμήματά τους, που με το χρόνο- και με των νεότερων ανθρώπων τις ενέργειες- σβήσανε ένα- ένα (...) Κάπου ψηλά, στου Μεγάλου Αλεξάνδρου, στους Στρατώνες, ήταν το εβραϊκό κοιμητήρι. Ολύμπου και Ταταούλων και πέριξ. Έπρεπε όμως να γίνει συνοικισμός Αναπήρων. Τα μνήματα περίσσευσαν και περίττευαν- και δε χρησίμευαν πια σε κανέναν. Κανείς δεν έμενε για να θαφτεί εκεί και κανείς να προσκυνήσει. Έμενε μόνο η μνήμη (...) Στο χώρο της συναγωγής θα συναντήσεις ένα χέρσο οικόπεδο που οι περίοικοι χρησιμοποιούν για να σταθμεύουν τα οχήματά τους. Στο χώρο των μνημάτων, σύγχρονες οικοδομές έχουν προ πολλού εξαφανίσει κάθε ίχνος του παρελθόντος (...) Η οδός Μακκαβαίων λέγεται πια Μιχαήλ Καραολή και τόσο

⁵³⁶ Στις 4 Μαρτίου 1943 οι Βούλγαροι σύμμαχοι των ναζιστών Γερμανών συνέλαβαν 863 Εβραίους. Αρχικά τους μετέφεραν σε μια εγκαταλελειμμένη καπναποθήκη, γνωστή και ως κτίριο Τσελμπόρωφ. Στις 5 Μαρτίου τους επιβίβασαν σε τρένο και τους μετέφεραν αρχικά στο Σμιτλί και στη συνέχεια στην Άνω Τζουμαγιά (Μπλαγκόεβγκραντ). Περίπου 20 άτομα αφέθηκαν ελεύθερα από εκεί, καθώς είχαν τουρκική, ισπανική και ιταλική υπηκοότητα. Οι υπόλοιποι που είχαν ελληνική υπηκοότητα μεταφέρθηκαν στις 19 Μαρτίου με ποταμόπλοιο από τον Δούναβη στη Βιέννη, από εκεί με τρένο στο Κατοβίτσε της Πολωνίας και στη συνέχεια στο στρατόπεδο εξόντωσης Τρεμπλίνκα, όπου εξοντώθηκαν. Επέζησαν του Ολοκαυτώματος μόνον οκτώ άτομα, πηγή: Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ: http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=291&Itemid=17, ανακτήθηκε 12/3/2017

⁵³⁷ Παπαστρατής, *Οι Εβραίοι της Κομοτηνής*, ό.π., στο <https://cohen.gr/new/articles/judaism/603-2009-05-17-10-40-02>, ημερομηνία ανάκτησης, 05.03.2020

⁵³⁸ Στο ίδιο, ημερομηνία ανάκτησης 05.03.2020

το σχολείο, όσο και η λέσχη, αποτελούν μακρινή ανάμνηση. Μόνο μια πάροδος της Καραολή λέγεται οδός Καράσσο, με την επεξήγηση: «Έλλην Ισραηλίτης Μέλος Συμβουλίου Διασυμμαχικής Θράκης 1920» (...).

Απόσπασμα από το βιβλίο «Από την Γκιουμουλτζίνα στην Τρεμπλίνκα – Ιστορία των Εβραίων της Κομοτηνής» του Θρασύβουλου Ορ. Παπαστρατή, εκδόσεις ΠΑΚΕΘΡΑ, 2010

Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με άρθρο τοπικής εφημερίδας, ο Δήμος Κομοτηνής θέλει να αποκαταστήσει, είτε φυσικά είτε ψηφιακά, την Εβραϊκή Συναγωγή, που κατεδαφίστηκε την δεκαετία του '90, στο πλαίσιο της προσπάθειας να μείνει ζωντανή η μνήμη των Εβραίων της Κομοτηνής. Ο Δήμος παράλληλα θέλει να δημιουργήσει ένα μουσείο, στο οποίο θα υπάρχουν εκθέματα που θα αναδεικνύουν την παρουσία της κοινότητας στην Κομοτηνή, συντηρώντας και τις ταφικές πλάκες από το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο που έχουν βρεθεί στο χώρο πλησίον του Μεγάλου Μουσικής Κομοτηνής.⁵³⁹

Οι Αθίγγανοι ως κάτοικοι της γειτονιάς του κέντρου.

Στο πλαίσιο της σύντομης ιστορικής αναδρομής που αποδεικνύει τον ιστορικό χαρακτήρα της πολυπολιτισμικής συγκρότησης της γειτονιάς του κέντρου, πρέπει να γίνει αναφορά και στην παρουσία του πληθυσμού των τσιγγάνων κοντά στον ποταμό Μπουκλουτζά, από όπου μετακινήθηκαν μεταξύ 1935 - 1938, για να κατοικήσουν στον οικισμό του Ηφαίστου. Στο χάρτη του Ακτσόγλου⁵⁴⁰ που δείχνει τη χωρική κατανομή των συνοικιών της Κομοτηνής περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι τσιγγάνοι παρουσιάζονται να κατοικούν μαζί με χριστιανούς στη γειτονιά Ναρλί-ι σαγκίρ που είναι η περιοχή ανάμεσα στην οδό Μακεδονίας και Συμεωνίδα, στην περιοχή δηλαδή κοντά στο αρχαιολογικό μουσείο. Σύμφωνα με το χάρτη, τσιγγάνοι παρουσιάζονται να κατοικούν και στη γειτονιά Χατζήπεκτσι, βορειοδυτικά του τείχους, μαζί με μουσουλμάνους και Εβραίους. Πληροφορητές της εποχής αναφέρουν ότι υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στην παρουσία των Τσιγγάνων και των Εβραίων στην Κομοτηνή. Ο τούρκος περιηγητής Enliya Çelebi υποστηρίζει ότι με την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς, οι Αθίγγανοι κάτοικοί της βρίσκονταν σε συνεχή διένεξη με τους Εβραίους συντοπίτες τους, επειδή οι τελευταίοι είχαν πετύχει να τους αναγνωριστεί από τους Οθωμανούς κατακτητές το δικαίωμα να παραμένουν εντός του φρουρίου της πόλης, το οποίο όμως οι ίδιοι θεωρούσαν ότι τους ανήκει. Έλεγαν μάλιστα, σύμφωνα πάντα με πληροφορίες του Çelebi, ότι το κάστρο αυτό

⁵³⁹ Πηγή: «Να ξαναζωντανέψει η συναγωγή Μπετ Ελ θέλει ο Δήμος Κομοτηνής», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 09.03.2022, <https://www.paratiritis-news.gr/gnomes/na-xanazontanepsei-i-synagogi-bet-el-thelei-o-dimos-komotinis/>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.06.2022

⁵⁴⁰ Βλ., Ακτσόγλου, *Όψη της διοικητικής οργάνωσης...*, ό.π.

ήταν δικό τους από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τελικά, οι δυο πλευρές συμβιβάστηκαν και αποφάσισαν οι μεν Εβραίοι να μένουν εντός του φρουρίου, τη φρουρά όμως που είχε και την ευθύνη της διαφυλάξεως του φρουρίου θα την αποτελούσαν οι Αθίγγανοι. Στη συνέχεια ο Çelebi αναφέρει ότι το κάστρο αυτό κτίστηκε από τον Εβραίο Kumlu Cin για να προστατεύει τους Εβραίους από τις επιδρομές των Αθίγγανων⁵⁴¹.

Το κέντρο της πόλης –μια μικρογραφία της πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Η ανάγνωση της γειτονιάς του κέντρου, μιας γειτονιάς -μικρογραφία της πολυπολιτισμικής συνθήκης της πόλης, δεν πρέπει να γίνεται μονοσήμαντα και μόνο υπό το πρίσμα του κτιριακού αποθέματος και των αρχιτεκτονικών μνημείων, αφού η γειτονιά του κέντρου λειτουργεί ως αναφορά στην ιστορική μνήμη των περισσότερων εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στην Κομοτηνή. Η γειτονιά του κέντρου, μπορεί να λειτουργήσει ως η αφορμή για να κατανοηθεί η ιστορική πολυπολιτισμική συνύπαρξη και να διερευνηθεί η διάδραση ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοθρησκευτικές ομάδες με όρους καθημερινής ζωής. Με άλλα λόγια, το ερώτημα της ύπαρξης ή όχι διαπολιτισμικής επικοινωνίας ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης, έχει ενδιαφέρον να μελετηθεί στον καμβά του ιστορικού κέντρου και της ευρύτερης περιοχής του, όπου όλες οι εθνοπολιτισμικές ομάδες έχουν συμβάλει ιστορικά στη συγκρότηση και ανάπτυξή του. Με αφορμή το τμήμα της πόλης που φαίνεται ιστορικά πως «ανήκει» σε όλους, θα αναζητήσω στα λόγια των πληροφορητών/τριων την άποψή τους για το πώς γίνεται αντιληπτή η πολυπολιτισμικότητα σήμερα. Οι σύλλογοι και οι δράσεις τους θα αποτελέσουν το «όχημα» για αυτήν την αναζήτηση.

Μιλώντας για την ιστορία της πολυπολιτισμικής γειτονιάς του κέντρου και προσπαθώντας να εξετάσουμε τους όρους με τους οποίους διαδραματίζεται η πολυπολιτισμικότητα σε αυτήν σήμερα, θα είχε νόημα να αναφερθούμε ξανά στην έννοια της πολυπολιτισμικότητας, το περιεχόμενο της οποίας αναλύθηκε περισσότερο στο πλαίσιο προηγούμενων κεφαλαίων (βλ. κεφ. 1).⁵⁴² Στη φιλολογική ετυμολογία του όρου, πολυπολιτισμικός είναι αυτός που τον χαρακτηρίζει η συνύπαρξη πολλών πολιτισμικών στοιχείων.⁵⁴³ Στην πολιτική ορολογία, ως πολυπολιτισμικότητα εννοούμε την συνύπαρξη σε ένα δεδομένο γεωγραφικό χώρο μιας πολλαπλής πολιτισμικής ετερότητας, η οποία κυρίως εδράζεται σε εθνοτική, θρησκευτική και γλωσσική διαφορά. Η πολυπολιτισμικότητα,

⁵⁴¹ Ευστράτιος Χ. Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994,, σελ 41-42

⁵⁴² Περισσότερα για πολυπολιτισμικότητα βλ. κεφάλαιο 1 της παρούσας διατριβής

⁵⁴³ Πηγή: Βικιλεξικό, το ελεύθερο λεξικό, <https://el.wiktionary.org/wiki/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

αναφέρεται σε ουσιώδεις αλλαγές που συντελούνται στη δομή της κοινωνίας υπό την επίδραση της συνύπαρξης πληθυσμιακών ομάδων με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, αξίες και τρόπο ζωής⁵⁴⁴. Η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας δεν προβάλλει συνεπώς ως αίτημα εξασθένησης, αλλά τουναντίον, τόνωσης εθνοπολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων γενικά. Με άλλα λόγια, η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας αποβλέπει στην ανάδειξη και προστασία του εθνοπολιτισμικού υποβάθρου της κάθε κοινότητας, γιατί αποδίδει σε αυτό ξεχωριστό νόημα και αξία.⁵⁴⁵ Αν θεωρήσουμε ότι το δικαίωμα της συλλογικής αντιπροσώπευσης για την προβολή των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων των πολιτισμικών κοινοτήτων ασκείται κυρίως από τα συλλογικά υποκείμενα που συγκροτούν τα άτομα, τότε κύριοι εκφραστές του πολιτισμού σε επίπεδο θεσμικών μορφωμάτων είναι οι πολιτιστικοί σύλλογοι. Υπό αυτό το πρίσμα, ο ρόλος των συλλόγων φαίνεται να ενισχύεται στο πλαίσιο της εδραίωσης μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας με τη νεωτερική έννοια του όρου.

Στη συνέχεια θα παρατεθούν αποσπάσματα συνεντεύξεων με εκπροσώπους πολιτιστικών συλλόγων της πόλης που σκοπό έχουν να αναδείξουν ποια είναι η θέση και οι δράσεις των συλλόγων για την προώθηση της πολυπολιτισμικότητας και την παραγωγή του (πολυ)πολιτισμικού χώρου της πόλης. Κατά την ανάλυση αυτή λαμβάνουμε υπόψη (1) την πολιτική έννοια της πολυπολιτισμικότητας και την ιστορία της πολιτικής διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας στον αστικό χώρο της Κομοτηνής, όπως ακροθιγώς αναφέρθηκε παραπάνω, (2) το γεγονός ότι ο χώρος και η χωρικότητα είναι αναπόσπαστο μέρος και προϊόν της διαδικασίας συγκρότησης ταυτοτήτων, όπως και πολιτικών υποκειμένων⁵⁴⁶ και (3) ότι κάθε πολιτικό υποκείμενο δράσης, είτε ατομικό είτε συλλογικό, δεν είναι εύκολο να ενεργήσει ανεξάρτητα από την εθνοπολιτισμική του ταυτότητα και από τα βιώματα που έχουν συντελέσει στη συγκρότησή της.

«(...) Οι μειονοτικοί είναι λίγο αποκομμένοι από κοινές δράσεις συλλογικότητας (...) Γενικά, είναι απομακρυσμένοι χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Δεν έχουν αντιπαλότητες, δεν έχουν κόντρες, αλλά δεν έχουν και ιδιαίτερα αναπτυγμένο δίκτυο συνεργασίας. Συνεργάζονται μόνο στις εκλογές, από εκεί και πέρα δεν υπάρχει συνεργασία. Ούτε στη βάση της προώθησης ενός κοινού στόχου που είναι οριζόντιος. Ας πούμε, πριν από τέσσερα χρόνια ξεκινήσαμε μια δράση που λέγεται ο Άγιος Βασίλης άργησε μια μέρα και

⁵⁴⁴ Άννα Καραμάνου, «Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός;», Κύκλος ιδεών για την εθνική ανασυγκρότηση, 20.4.2016, <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>, ημερομηνία ανάκτησης, 10.01.2020

⁵⁴⁵ Τάιηλορ Τσαρλς, «Η πολιτική της αναγνώρισης», στο Amy Gutman (επιμ.) *Πολυπολιτισμικότητα-Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλίμων Παιονίδης, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 1999, σελ 12

⁵⁴⁶ Massey Doreen, *Για το χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σελ 62

συγκεντρώνουμε τρόφιμα για να διανεμηθούν σε οικογένειες της Κομοτηνής που έχουν ανάγκη (...) και εμπλέξαμε όλους τους συλλόγους της πόλης σε αυτό. Ξεκινήσαμε δηλαδή με 10 συλλόγους, τους βάλαμε να συνεργαστούν με μαγαζιά της πόλης. Τους βάλαμε σε ένα παιχνίδι, ποιος θα μαζέψει τα πιο πολλά τρόφιμα, τα οποία θα δοθούν μετά στην κοινωνική υπηρεσία του δήμου για να διανεμηθούν στις οικογένειες που έχουν ανάγκη. Ξεκινήσαμε με 10 πολιτιστικούς συλλόγους και φέτος φτάσαμε τους 50 (...) συγκεντρώνουμε συνήθως πλέον 7 τόνους τροφίμων (...) το κάνουμε κάθε χρόνο τέλη Ιανουαρίου(...) οι σύλλογοι που συμμετέχουν είναι από παντού, είναι από όλες τις πολιτισμικές ομάδες, είναι π.χ. οι Αρμένιοι μέσα, εννοείται ότι είναι μέσα και όλοι οι πολιτιστικοί σύλλογοι Καππαδόκων και Ποντίων και συμμετέχουν και αυτοί. Τώρα, αν σε έναν τέτοιο οριζόντιο σκοπό αν είναι μέσα και οι μειονοτικοί; Όχι, οι μειονοτικοί σύλλογοι δεν είναι μέσα (...) υπάρχουν βέβαια κάποιοι μουσουλμάνοι που βοηθάνε σε αυτό που κάνουμε, υπάρχουν πολλοί μουσουλμάνοι οι οποίοι θα φέρουν τρόφιμα κατά τη διάρκεια της δράσης, απλά τώρα το θέμα είναι να τους ενεργοποιήσεις και συλλογικά ώστε να συμμετέχουν (...) τώρα γιατί δεν είναι μέσα; Ένας λόγος είναι ότι η δράση λέγεται ο Άγιος Βασίλης, που είναι ένα χριστιανικό σύμβολο. Αλλά θέλουμε να βρούμε έναν τρόπο, είναι το φετινό μας το στοίχημα αυτό, και ήδη είμαστε σε επαφή με συλλόγους της μειονότητας για το πως μπορούμε να το κάνουμε έτσι ώστε να κάνουν και αυτοί μια δράση η οποία θα έχει παρόμοιο χαρακτήρα, αλλά το όνομα να είναι λίγο πιο προσαρμοσμένο σύμφωνα με τα δικά τους πιστεύω (...) Να κάνουν μια παρόμοια δράση παράλληλα, γιατί κοινή- κοινή δε μπορούμε (...) όμως μπορεί να μη συμμετέχουν οι μειονοτικοί σύλλογοι, αλλά ο πληθυσμός που αποδέχεται τη βοήθεια θα μπορούσε να είναι και μειονοτικός, γιατί η επιλογή των φτωχών οικογενειών που τα έχουν ανάγκη γίνεται μέσα από την κοινωνική υπηρεσία του δήμου και σε καμία περίπτωση δεν γίνονται διακρίσεις».

Μ., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών, εκπρόσωπος της άτυπης οργάνωσης

«Ο Άγιος Βασίλης άργησε μια μέρα»,

Απρίλιος 2016

Το πιο πάνω απόσπασμα αναφέρεται στις δράσεις της άτυπης οργάνωσης ο «Άγιος Βασίλης άργησε μια μέρα». Η συγκεκριμένη οργάνωση μπορεί να μην είναι ένας πολιτιστικός σύλλογος, η δράση της όμως παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας γιατί προσπαθεί να ενεργοποιήσει τη δικτύωση και τη συνεργασία ανάμεσα στους πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής και σε άλλους κοινωνικούς εταίρους, όπως είναι ο εμπορικός κόσμος της πόλης. Οι όροι και οι περιορισμοί για την ανάπτυξη αυτής της συνεργασίας μπορούν να δώσουν στοιχεία για τις δυναμικές που αναπτύσσονται ανάμεσα στους συλλόγους των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Σύμφωνα με όσα περιγράφει η

πληροφορήτρια, η συνεργασία ανάμεσα στους συλλόγους της μειονότητας και της πλειονότητας δεν είναι εύκολο να επιτευχθεί εξαιτίας εθνοπολιτισμικών διαφορών, οι οποίες σε αυτήν την περίπτωση εκφράζονται στο συμβολικό πεδίο. Η ονομασία δηλαδή της δράσης παρουσιάζεται ως το εμπόδιο για τη συνεργασία. Μια συνεργασία που προσκρούει πάνω σε συμβολισμούς που μαρτυρούν την τμηματοποίηση του κοινωνικού χώρου της πόλης και των κατοίκων της σε πλειονοτικούς/χριστιανούς και μειονοτικούς/μουσουλμάνους. Παρόλο που πρόκειται για μια δράση που πρώτον, έχει πεδίο αναφοράς όλη την κοινωνία της Κομοτηνής (διανομή τροφίμων σε φτωχές οικογένειες που το έχουν ανάγκη) και δεύτερον, ενεργοποιεί τη δικτύωση ανάμεσα στους συλλόγους και στον εμπορικό κόσμο της πόλης (οι σύλλογοι προσπαθούν να συγκεντρώσουν τρόφιμα από μαγαζιά της πόλης), οι σύλλογοι, ως θεσμικοί φορείς εκπροσώπησης των εθνοπολιτισμικών ομάδων, δεν προωθούν τη συνεργασία, αλλά έρχονται να “διαφυλάξουν” τον εθνοπολιτισμικό τους χώρο, με απώτερο φυσικά σκοπό να προωθήσουν τις ιδεολογικοπολιτικές αξίες που υπηρετούν.

« (...) Κοινή δράση δε μπορούμε να κάνουμε, γιατί ονομάζεται ο Άγιος Βασίλης άργησε μια μέρα, και μετά θα φωνάζει και ο Μητροπολίτης, για να φανταστείς και τώρα μου έκαναν παρατήρηση (...) μου είπαν γιατί έβαλες τον Άγιο Βασίλη από τη στιγμή που η ορθοδοξία έχει έναν Άγιο από την Καισαρεία και εφόσον έχουμε και εμείς ένα σύμβολο χριστιανικό, γιατί δε χρησιμοποίησες αυτό, και έβαλες τον Άγιο Βασίλη της Coca Cola; Εντάξει, εδώ υπάρχουν κάποιες τέτοιες δυσκολίες σε αυτές τις ομάδες (...)»

Μ., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών, εκπρόσωπος της άτυπης οργάνωσης

«Ο Άγιος Βασίλης άργησε μια μέρα»,

Απρίλιος 2016

Αναφερόμενοι στα εμπόδια για την ανάπτυξη της συνεργασίας, η θρησκεία μοιάζει να παίζει πρωτεύοντα ρόλο στο διαχωρισμό. Ο διαχωρισμός αυτός εμφανίζεται να είναι επιθυμητός και από τις δυο πλευρές (χριστιανοί/ μουσουλμάνοι) παρόλο που η δράση έχει έναν χαρακτήρα που αγγίζει αξίες και των δυο θρησκειών, όπως η παροχή βοήθειας σε ανθρώπους που το έχουν ανάγκη. Η ανάπτυξη μιας κριτικής συζήτησης για την κατανόησή αυτής της στάσης θα έπρεπε να εμβαθύνει σε αναλύσεις και μελέτες γύρω από τη σχέση θρησκείας και πολιτικής. Η μελέτη της σχέσης θρησκείας και πολιτικής σε τοπικό επίπεδο είναι προφανές πως θα οδηγούσε σε συμπεράσματα που υπερβαίνουν την θρησκευτική αντιπαράθεση Ισλάμ και Χριστιανισμού και διαπλέκονται με πολιτικές διαχείρισης της παρουσίας πλειονότητας- μειονότητας στο χώρο της πόλης και τις αντιλήψεις για την εθνική ταυτότητα. Στο παραπάνω παράδειγμα στεκόμαστε στο ρόλο

που παίζει η θρησκεία στη δημιουργία (ή μάλλον στη διατήρηση) της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στην Κομοτηνή. Επέλεξα να παραθέσω το συγκεκριμένο απόσπασμα στο κεφάλαιο που μιλάω για το ιστορικό κέντρο της πόλης, με αφορμή τη σκέψη ότι ο αστικός χώρος διαθέτει ιστορική μνήμη, που όμως εμπλουτίζεται συνεχώς, μέσα από την ατομική και συλλογική δράση των κοινωνικών υποκειμένων. Η γειτονιά του ιστορικού κέντρου της Κομοτηνής, ως δημόσιου χώρου της πόλης, λειτουργεί ως εφαλτήριο για την αφήγηση των μεταλλαγών της πολυπολιτισμικότητας που αντανακλά κάθε φορά τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Η ανάληψη για παράδειγμα κοινής συλλογικής δράσης γύρω από ένα ζήτημα που αφορά όλους, όπως είναι η φτώχεια, θα μπορούσε να δημιουργήσει νέα πεδία δράσης για τους κατοίκους και χρήστες της πόλης με όρους πολυπολιτισμικής συνύπαρξης, ανεξαρτήτως θρησκευματος ή εθνοπολιτισμικής καταγωγής, παράγοντας μια νέα χωρική συνθήκη στην περιοχή. Αν σκεφτούμε όμως τον ορισμό του Lefebvre⁵⁴⁷ για το νοητό χώρο (δηλαδή για τις αναπαραστάσεις του χώρου), όπου ως νοητός χώρος ('conceived space') ορίζεται ο κυρίαρχος χώρος των συμβόλων που χαρακτηρίζεται από αναπαραστάσεις ισχύος και ιδεολογίας, φαίνεται από το συγκεκριμένο παράδειγμα πως η συλλογική έκφραση στην Κομοτηνή αναπαράγει την επικρατούσα ιδεολογία που στηρίζεται στη διχοτόμηση και τον πολιτισμικό διαχωρισμό.

Πέρα όμως από το νοητό χώρο, ο φυσικός χώρος του ιστορικού κέντρου αποτελεί το τμήμα της πόλης που η ανάπτυξή του συνδέεται άμεσα με την ιστορία της και τους μετασχηματισμούς της μέσα στο χρόνο. Για το λόγο αυτό το αστικό τοπίο της περιοχής είναι ιδιαίτερα φορτισμένο με κοινωνικά, πολιτικά και θρησκευτικά μηνύματα. Στο σήμερα, διαφαίνεται ότι το ιστορικό κέντρο που αποτελούσε παραδοσιακά πεδίο συνάντησης των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων, αρχίζει να γίνεται αντιληπτό υπό όρους διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Επίσημοι θεσμοί της πόλης (σύλλογοι και τοπική αυτοδιοίκηση) δείχνουν ενδιαφέρον να αναδείξουν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της γειτονιάς του κέντρου, μέσα από δράσεις που η υλοποίησή τους προϋποθέτει συνεργασία με τους πολίτες και διαπολιτισμική επικοινωνία.

«Θα ήθελα να σου πω για μια πολιτιστική δράση που σκεφτόμαστε να κάνουμε, που είναι κάτι οριζόντιο και έχει στόχο την ανάδειξη του ιστορικού κέντρου της πόλης. Για το λόγο αυτό σκεφτήκαμε να συνεργαστούμε από την αρχή με τη μειονότητα, γιατί ουσιαστικά το ιστορικό κέντρο είναι πολυπολιτισμικό (...) και να φτιάξουμε ένα σύλλογο, με το όνομα ReKreation με το K της Κομοτηνής (...) που προσπαθεί να αναδείξει όλο αυτό το

⁵⁴⁷ βλ. Henri Lefebvre, *The production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford 1991, p.p. 33, 38-39

ιστορικό κέντρο της πόλης. Θέλουμε να ενεργοποιήσουμε όλη αυτή την περιοχή γιατί είναι λίγο υπανάπτυκτη, αρχίζουν τα μαγαζάκια και κλείνουν (...) υπάρχουν και κάποια προγράμματα που μπορούν να γίνουν σε συνεργασία με το δήμο για να μπορέσουμε να κάνουμε πχ αναβίωση των παλαιών επαγγελματών, οπότε να αξιοποιηθούν τα σπιτάκια εκεί (...) να μπου μέσα άνεργοι να μάθουν την τέχνη και να κάνουν κάτι με ένα παλιό επάγγελμα, να αποκατασταθούν οι χώροι και να αρχίσουμε να προσελκύουμε καλλιτέχνες και να φτιάχνουν κεραμικά, να φτιάχνουν διάφορα τέτοια πραγματάκια, ώστε να ζωντανέψει η περιοχή (...). Επειδή το καταστατικό του ReKreation είναι τώρα στο δικαστήριο αλλά λόγω αποχής δικηγόρων είναι πίσω, έχουμε ξεκινήσει την ιδέα για ένα ντοκιμαντέρ, το οποίο θα ξεκινήσει ιστορικά από την πόλη, από τα αρχαία χρόνια, από το τείχος το Βυζαντινό. Εκεί που θα δώσουμε πολύ περισσότερη έμφαση είναι ότι πολυπολιτισμικότητα της πόλης είναι όλες οι ομάδες του πληθυσμού, είναι οι Αρμένιοι, είναι οι Εβραίοι, είναι και οι μειονοτικοί. Αλλά θα προσπαθήσουμε να δώσουμε όλο το πλέγμα, δε θα περιοριστούμε, γιατί υπάρχει και μια συζήτηση ότι η πολυπολιτισμικότητα της πόλης είναι οι μουσουλμάνοι και οι χριστιανοί. Δεν ισχύει ακριβώς έτσι αυτή η διχοτόμηση. Οπότε, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε μέσα από μαρτυρίες παλιών, το πού ζούσαν, τις συνοικίες τους και να φτάσουμε στο σήμερα και να θέσουμε το ερώτημα ποια είναι η Κομοτηνή τελικά; Ποια θέλετε να είναι η Κομοτηνή; (...)

*Μ., γυναίκα πλειονοτική, , 30 χρονών,
εκπρόσωπος του υπό δημιουργία συλλόγου ReKreation,
Απρίλιος 2016*

Σε αντίθεση με το προηγούμενο παράδειγμα συλλογικής δράσης, το συγκεκριμένο που έχει πεδίο αναφοράς τον αστικό χώρο αυτόν καθ' αυτόν, μοιάζει να χρήζει διαφορετικής αντιμετώπισης από τα συλλογικά υποκείμενα αναφορικά με την πρόθεση για συνεργασία ανάμεσα στις εθνοπολιτισμικές ομάδες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διαφορά στην προσέγγιση ανάμεσα στις δυο προτάσεις (δήμου και συλλόγου) που έχουν πεδίο εφαρμογής τη γειτονιά του ιστορικού κέντρου. Ο δήμος υλοποιεί ένα έργο που αφορά στη δημιουργία μιας τουριστικής διαδρομής που θα ενοποιεί σημεία αρχιτεκτονικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, όπως το βυζαντινό τείχος και η Τσανάκλειος σχολή, μέσα από παρεμβάσεις πολεοδομικού χαρακτήρα που αφορούν κυρίως αναπλάσεις δρόμων και αποκατάσταση ιστορικών κτιρίων.⁵⁴⁸ Η δράση του συλλόγου για την ανάδειξη της γειτονιάς του κέντρου έχει κατά βάση ανθρωπογεωγραφικό χαρακτήρα και στοχεύει να

⁵⁴⁸ Βλ. Διονύσης Βοργιάς, «Γ. Γκαράνης: «Τον Μάιο τα λαμπρά εγκαίνια της Τσανακλείου», xronos.gr, 13.02.2020, <https://www.xronos.gr/reportaz/g-gkaranis-ton-maio-ta-lampra-egkainia-tis-tsanakleioy>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

προσεγγίσει την πολυπολιτισμικότητα του τοπίου μέσα από ενέργειες που αφορούν στην κοινωνία και στις σχέσεις που έχει αναπτύξει κάθε κοινότητα με τον κοινωνικό και οικονομικό χώρο της πόλης. Αν κάναμε μια απόπειρα να δούμε αυτές τις δυο περιπτώσεις παρέμβασης στον αστικό κέντρο μέσα από το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας με τη νεωτερική έννοια του όρου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παρέμβαση του δήμου μοιάζει να χρησιμοποιεί τη γειτονιά του ιστορικού κέντρου για να εμφανίσει την πολυπολιτισμική παρουσία με όρους ιστορικούς και «στατικούς», χωρίς να προχωράει στην ανάδειξη της καθημερινής ζωής των κοινοτήτων στο χώρο της πόλης, ενώ η παρέμβαση του συλλόγου στοχεύει να παρουσιάσει το πολυπολιτισμικό δεδομένο με όρους «δυναμικούς» που θα αναδείξουν το βιωματικό χαρακτήρα της ιστορικής συνύπαρξης, προβάλλοντας το γεγονός ότι η ανάπτυξη του αστικού τοπίου αποτελεί ένα κοινωνικο/πολιτικό διακύβευμα που βρίσκεται πάντα υπό κατασκευή⁵⁴⁹.

«(..) Όταν το σημείο αναφοράς σου είναι κάτι τόσο κοινό σε όλους τους κατοίκους και κάτι τόσο οριζόντιο, όπως είναι ο χώρος της πόλης ο ίδιος, δεν είναι κάτι θεωρητικό, είναι ο χώρος ο ίδιος, χρειάζεται να προσελκύσεις και όλη τη μουσουλμανική κοινότητα (...) να τους πεις ότι θα θέλαμε και τη δική σας συμμετοχή, γιατί είστε ένα ποσοστό πληθυσμού στη συγκεκριμένη γειτονιά, δε θα μπορούσαμε να το κάνουμε χωρίς εσάς, χωρίς τη συμμετοχή σας. Τώρα από τη συζήτηση στην πράξη, έχει μια απόσταση. Το τι θα γίνει τελικά θα δείξει. Αλλά νομίζω ότι με τον καιρό όλα γίνονται (...) πιστεύω ότι τα πράγματα μπορούν να αλλάξουν, ότι θέλουν κίνητρα και άμα τους δώσεις κάτι, βλέπεις ότι αντιδρούν θετικά προς εσένα, απλά πρέπει να το πηγαίνεις ανάλογα με τις αντιστάσεις τις οποίες έχουν, δεν χρειάζεται τον άλλον ούτε να τον πιέσεις, ούτε να τον αφήσεις πάρα πολύ χαλαρό, θέλει όμως να έχεις επαφή με τον κόσμο και με όλους αυτούς τώρα και με τα μαγαζάκια μέχρι να σε εμπιστευτούν ότι στο τέλος δε θα τους γράψεις και να τους πείσεις ότι θες να κάνεις κάτι, να το θες για έναν κοινό τόπο, γιατί αν δεν το θες, τα συμφέροντα του καθενός θα βγουν και θα διαλύσει πριν ακόμη ξεκινήσει (...)»

*Μ., γυναίκα πλειονοτική, , 30 χρονών,
εκπρόσωπος του υπό δημιουργία συλλόγου ReKreation,
Απρίλιος 2016*

Μια γενική διαπίστωση γύρω από τη γειτονιά του κέντρου και τις παρεμβάσεις που πραγματοποιούνται ή σχεδιάζονται να πραγματοποιηθούν σε αυτήν, είναι πως το συγκεκριμένο τμήμα της πόλης αποτελεί το αντικείμενο του ενδιαφέροντος για όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες ή για την ακρίβεια για την ελίτ αυτών των ομάδων, που έχουν τη

⁵⁴⁹ Nigel Thrift, 'New urban eras and old technological fears: reconfiguring the goodwill of electronic things', *Urban Studies* 33 (8): 1463-1493, (October 1996), p. 2

δύναμη της θεσμικής αντιπροσώπευσης των μελών τους (π.χ. τοπική αυτοδιοίκηση, πολιτιστικοί σύλλογοι). Φαίνεται μάλιστα πως το ενδιαφέρον για τις παρεμβάσεις στο ιστορικό κέντρο είναι ιδιαίτερα έντονο και έχει τη δυναμική να παρακάμψει τυχόν προβλήματα που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη προσπάθεια συνεργασίας ανάμεσα στους συλλόγους της πόλης. Σημασία έχει να σκεφτούμε με ποιον τρόπο θα γίνει τελικά αυτή η συνεργασία (αν και εφόσον προχωρήσει), ποιοι είναι οι όροι που θα τεθούν, τα ζητήματα που τυχόν θα προκύψουν και η άποψη που θα προβάλλει ο κάθε εταίρος για το τι σημαίνει ανάδειξη του ιστορικού κέντρου στη βάση της προβολής της τοπικής πολυπολιτισμικότητας. Φαίνεται πως και εδώ είναι πολλά τα πράγματα που θα πρέπει «να ληφθούν υπόψη» στη διαδικασία σχεδιασμού της δράσης. Ο Lefebvre κάνει την υπόθεση πως ο χώρος μπορεί να είναι ένα πολιτικό όργανο χειρισμένο με σκοπιμότητα αν και αυτή η σκοπιμότητα κρύβεται κάτω από τις συναφείς εμφανίσεις του χώρου. Είναι ένα μέσο στα χέρια κάποιου, ατομικό ή συλλογικό, δηλαδή μιας εξουσίας (π.χ. ενός κράτους / ή εδώ της τοπικής αυτοδιοίκησης), μιας κυρίαρχης τάξης ή μιας ομάδας (π.χ. εδώ οι σύλλογοι) που μπορεί ή να αντιπροσωπεύει ολόκληρη την κοινωνία, ή και να κατέχει τα κύρια αντικείμενά της. Στο σημείο αυτό προκύπτουν ερωτήματα που μόνο σε αυτήν την υπόθεση μπαίνουν: «Ποιος κατέχει μια τέτοια αναπαράσταση του χώρου και γιατί;». Σ' αυτήν την υπόθεση, η αναπαράσταση του χώρου εξυπηρετεί πάντα μια στρατηγική, που είναι ταυτόχρονα αφηρημένη και συγκεκριμένη, εσκεμμένη και ηθελημένη, που είναι δηλαδή προβλημένη. Ένας τέτοιος χώρος στελεχώνεται σύμφωνα με τα διατάγματα της εξουσίας με κάποια αυθαιρεσία και σαν όργανο μπορεί να δράσει πάνω στους προϋπάρχοντες πληθυσμούς, δηλαδή στους ιστορικούς πληθυσμούς.⁵⁵⁰

«(...) Έχουμε ήδη μιλήσει με το βασικό σύλλογο της μειονότητας και συμφωνούν. Ο Σύλλογος Επιστημόνων είναι ο πιο προχωρημένος θεωρητικά σύλλογος, επομένως θέλουν να κάνουν πράγματα, θέλουν να αναδείξουν το ιστορικό κέντρο, θέλουν και να χρηματοδοτήσουν τη δράση, αλλά είναι ευαίσθητα αυτά τα πράγματα. (...) σκέψου να πάρω εγώ τώρα λεφτά από τη μειονότητα. Πώς θα φανεί; Ή με ποιο τρόπο θα γίνει αυτό; γιατί ακόμη και σε αυτό θα πρέπει αν θα πάρεις 1000 ευρώ από εδώ, να πάρεις και 1000 ευρώ και από εκεί, να προσπαθήσεις να κρατήσεις την ισορροπία ώστε να μη φαίνεται ότι έχεις συμφέροντα (...), ε, ναι, κάποια στιγμή οι όροι θα τεθούν (...)»

*Μ., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών,
εκπρόσωπος του υπό δημιουργία συλλόγου ReKreation,
Απρίλιος 2016*

⁵⁵⁰ Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη*, ό.π., σελ. 214

Παρά την πρόθεση που εμφανίζεται να υπάρχει για να προχωρήσει η πρόταση του συλλόγου αναφορικά με τις δράσεις ανάδειξης του ιστορικού κέντρου της πόλης, η πληροφορήτρια συνεχίζει να προβληματίζεται γύρω από το αν θα επιτευχθεί τελικά αυτή η συνεργασία.

« (...) είναι και το τζαμί εκεί πέρα, το οποίο θεωρείται θρησκευτικός χώρος των μουσουλμάνων, επομένως εκ των πραγμάτων θα έχεις αντιδράσεις. Θα έχεις αντιδράσεις, τις οποίες δε, θα τις ακούσεις να λέγονται από παντού, ίσως ακόμα και από τον Μητροπολίτη, ο οποίος τυχαίνει να είναι λίγο πιο σκληροπυρηνικός. Υπάρχουν προβλήματα. Είναι ο καθένας στην μεριά του και είναι δύσκολο να τους βάλεις και να ξεπεράσεις τα στερεότυπα, κυρίως μάλιστα τώρα που είναι όλο αυτό το κλίμα με τους χρυσαυγίτες και πιάσ' το αβγό και κούρευ' το, είναι και η φτώχεια τώρα και είναι λίγο πιο τεταμένα τα πράγματα και όλοι οι άνθρωποι κλεινόμαστε στον εαυτό μας και την οικογένεια μας και την ασφάλεια μας και παύουμε να είμαστε τόσο ανοιχτόμυαλοι. Το ίδιο γίνεται και από τη δική τους την πλευρά. Θα δεις λίγους ανθρώπους οι οποίοι είναι ανοιχτοί για να προσελκύσουν την από εδώ μεριά, είναι λίγα βέβαια τα παιδιά αυτά (...)»

*M., γυναίκα πλειονοτική, , 30 χρονών,
εκπρόσωπος του υπό δημιουργία συλλόγου ReKreation,
Απρίλιος 2016*

Το κύριο ζήτημα που εμφανίζεται ως εμπόδιο στην ανάπτυξη της συνεργασίας είναι η θρησκεία, ως ο προσδιοριστικός παράγοντας των σχέσεων των επιμέρους ομάδων. Και ενώ η Κομοτηνή χαρακτηρίζεται από τη χωρική συνύπαρξη των διαφορετικών θρησκευτικών χώρων, η παρουσία του τζαμιού στο κέντρο της πόλης προτάσσει, σύμφωνα με την πληροφορήτρια, προσεκτικούς χειρισμούς στην οποιαδήποτε προσπάθεια παρέμβασης της περιοχής γύρω από αυτό. Ο ρόλος που επιτελεί το Γενί τζαμί που βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο, δίπλα στην παλιά αγορά με τα μικρά μαγαζιά- εργαστήρια του λευκοσιδήρου της μειονότητας (τενεκετζίδικα), είναι ιδιαίτερα σημαντικός και βαθιά συμβολικός, αφού δεν αφορά μόνο στην κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών των πιστών, αλλά ταυτόχρονα μαρτυρά την παρουσία της μουσουλμανικής κοινότητας στο δημόσιο χώρο της πόλης και μάλιστα στην πιο κεντρική και πολυπολιτισμική γειτονιά της. Ωστόσο, η πληροφορήτρια πιστεύει ότι τελικά η δυσκολία στην επίτευξη συνεργασίας είναι αποτέλεσμα μιας πολυπαραγοντικής κατάστασης που στηρίζεται τόσο στις θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές πλειονότητας και μειονότητας, όσο και στην πολιτική επιλογή για διαφοροποίηση καθώς και σε παράγοντες που ξεπερνούν τις πολιτικές του τόπου και συνδέονται με κοινωνικά φαινόμενα που κυριαρχούν στο εθνικό ή ακόμα και το παγκόσμιο

κοινωνικό γίνεσθαι (π.χ. οικονομική κρίση, αύξηση της παρουσίας της ακροδεξιάς στον αστικό χώρο). Τα φαινόμενα αυτά δημιουργούν στην Κομοτηνή μια τοπική χωρική συνθήκη που θα οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερη πόλωση των κοινωνικών σχέσεων υπό την έννοια ότι ο χώρος είναι προϊόν αλληλεξαρτήσεων που συγκροτείται μέσω αλληλεπιδράσεων από το παγκόσμιο έως το τοπικό⁵⁵¹.

« (...) Ναι, έχω φίλους μουσουλμάνους. Είναι λίγοι όμως, δεν είναι πολλοί αυτοί που θα μπουν σε αυτή τη διαδικασία. Άτομα δηλαδή που έτυχε να σπουδάσουν στην Ελλάδα, τώρα με τις ποσοτώσεις και όλα αυτά, μου ζήτησαν να πάω μαζί τους και στην Κωνσταντινούπολη, δεν είναι δηλαδή ότι νιώθουν τόσο πολύ την Κομοτηνή και θέλουν τόσο πολύ να καθίσουν εδώ ή να μείνουν εδώ. Το προξενείο είναι εδώ το οποίο για εμένα τους πολώνει πάρα πολύ, ενώ στην Ξάνθη είναι λίγο πιο εντάξει τα πράγματα (...)»

*Μ., γυναίκα πλειονοτική, , 30 χρονών,
εκπρόσωπος του υπό δημιουργία συλλόγου ReKreation,
Απρίλιος 2016*

Ο ρόλος των συλλόγων που δραστηριοποιούνται στην πόλη.

Στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς του κέντρου επιτελούνται οι βασικότερες πολιτιστικές εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα στην Κομοτηνή και στις οποίες συμμετέχουν οι περισσότεροι πολιτιστικοί σύλλογοι (π.χ. οι ετήσιες εκδηλώσεις στην κεντρική πλατεία Αγίας Ειρήνης για τα Ελευθέρια Κομοτηνής). Δεν είναι λοιπόν τυχαία η επιλογή να φιλοξενήσει ο «χώρος» της συγκεκριμένης γειτονιάς την αρχή της συζήτησης γύρω από τη δυνατότητα που υπάρχει για διαπολιτισμική επικοινωνία μέσα από τις πολιτιστικές δράσεις των συλλόγων που δραστηριοποιούνται στην πόλη.

«Η Κομοτηνή “γέμισε” με θρακιώτικους ήχους, τραγούδια και χορούς για τα Ελευθέρια 2022 (...) Με μουσική συνοδεία οι συμμετέχοντες της εκδήλωσης -που γίνεται στο πλαίσιο του προγράμματος που έχει σχεδιάσει η ΔΚΕΠΠΑΚ⁵⁵² για τα Ελευθέρια 2022-χόρεψαν σε όλο το κέντρο της πόλης, ενώ περαστικοί τους χειροκροτούσαν, τραγουδούσαν μαζί τους και χόρευαν επίσης (...)».

Απόσπασμα άρθρου με τίτλο⁵⁵³: «Κομοτηνή: “Γέμισε” η πόλη θρακιώτικους χορούς και τραγούδια για τα Ελευθέρια», εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ 2/5/2022

⁵⁵¹ Βλ. Doreen Massey , Για το χώρο, μτφρ. Μπιμπλή Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008

⁵⁵² ΔΚΕΠΠΑΚ: ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΦΕΛΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

⁵⁵³ Ανδρέας Αγελαρίδης, «Κομοτηνή: “Γέμισε” η πόλη θρακιώτικους χορούς και τραγούδια για τα Ελευθέρια», [xronos.gr](https://www.xronos.gr/politismos/komotini-gemise-i-poli-thrakiotikoys-horoys-kai-tragoydia-gia-ta-elevtheria), 02.05.2022, <https://www.xronos.gr/politismos/komotini-gemise-i-poli-thrakiotikoys-horoys-kai-tragoydia-gia-ta-elevtheria>, ημερομηνία ανάκτησης 31.05.2022

Το ιστορικό κέντρο έχει λειτουργήσει σαν πόλος έλξης ακόμα και για δράσεις πολιτιστικών συλλόγων της πόλης, το προφίλ των οποίων δε σχετίζεται πάντα άμεσα με το χώρο ή τις εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στην πόλη. Παρακάτω θα αναφερθούν εκδηλώσεις που έχουν πραγματοποιηθεί από τον πολιτιστικό σύλλογο Alma Libre. Ο σύλλογος έχει έδρα την Κομοτηνή και έχει ως σκοπό τη διάδοση της Λατινοαμερικάνικης κουλτούρας. Σύμφωνα με την επίσημη περιγραφή του, αποτελείται από άτομα όλων των ηλικιών που αγαπούν τη Salsa, το Tango Argentino και άλλους χορούς της Λατινικής Αμερικής. Λειτουργεί μη κερδοσκοπικά, με στόχο να προσφέρει στα μέλη του⁵⁵⁴ έναν εναλλακτικό τρόπο διασκέδασης που βασίζεται στην κοινωνική επαφή μέσω των latin χορών⁵⁵⁵.

«(...) Ξεκινήσαμε σαν μια παρέα που απλά θέλαμε να κάνουμε κάτι διαφορετικό από το να πίνουμε καφέδες στην πλατεία. Σιγά-σιγά όμως, αρχίσαμε να δίνουμε έναν χαρακτήρα και τόνο εξωστρέφειας σε αυτό το πράγμα. Αρχικά ξεκινήσαμε γιατί θέλαμε περισσότερα μέλη και επομένως εάν ο άλλος δε σε δει, δε σε γνωρίσει, δεν παρουσιάσεις το έργο σου, είναι πολύ δύσκολο να έρθει να γραφτεί και να θέλει να μάθει να χορεύει. Σιγά-σιγά αρχίσαμε να έχουμε και σχέσεις με το δήμο της Κομοτηνής, με τη Δ.Κ.Ε.Π.Α.Κ, η οποία στήριζε τις δράσεις μας, μας παραχώρησαν και αίθουσα, αλλά είχαμε και εμείς μια ενεργή συμμετοχή, ώσπου πριν από τρία -τέσσερα χρόνια είχαμε ξεκινήσει να κάνουμε μιλόνγκες⁵⁵⁶ σε χώρους της πόλης ώστε να αναδείξουμε σημεία της πόλης τα οποία είναι λίγο παραμελημένα. Ξεκινήσαμε από την αυλή του αρχαιολογικού μουσείου στο κέντρο της πόλης, που ήταν εντάξει καταπληκτικά, συνεχίσαμε με τον σταθμό των τρένων, όπου εκεί καθίσαμε 4 χρόνια γιατί ο ενθουσιασμός ήταν τεράστιος, είχαμε 400-450 άτομα που έρχονταν εκεί στο σταθμό στην προβλήτα δίπλα στα τρένα για να χορέψουν, πήγαμε στο ρολόι εδώ στην παλιά πόλη και γενικότερα προσπαθούμε να έχουμε ένα χαρακτήρα στο ότι συμμετέχουμε και είμαστε ενεργοί συμμετοχοί σε αυτή την πόλη ώστε να μπορέσουμε και εμείς να βοηθήσουμε στην πολιτιστική της ανάπτυξη (...)»

A., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών,

εκπρόσωπος του Πολιτιστικού συλλόγου Alma Libre,

Απρίλιος 2016.

⁵⁵⁴ Σύμφωνα με την πληροφορήτρια ο σύλλογος είναι ανοικτός να συμμετέχουν άτομα από όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες *«αρκεί να αγαπούν τους λάτιν χορούς»*. Ωστόσο, σύμφωνα με όσα δηλώνει η ίδια στο απόσπασμα της συνέντευξης που παρατίθεται παρακάτω, η συμμετοχή στο σύλλογο ατόμων της μειονότητας όλα αυτά τα χρόνια, ήταν αμελητέα.

⁵⁵⁵ Πηγή: https://www.facebook.com/pg/almalibrekomotinis/about/?ref=page_internal, ημερομηνία ανάκτησης 1/3/2020

⁵⁵⁶ "Μιλόνγκα" είναι το όνομα που δίνεται σε χορευτικές εκδηλώσεις αφιερωμένες στο Αργεντινικό Τάγκο.

Οι πολιτιστικοί σύλλογοι μιας πόλης, ως φορείς κοινωνικής δράσης, ιδρύονται από ένα σύνολο εθελοντών και μορφοποιούνται σύμφωνα με την πλειοψηφική έκφραση των αναγκών των μελών τους. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι, ως φορείς που παράγουν ή αναπαράγουν πολιτισμό, δεν περιορίζονται αποκλειστικά σε ενέργειες και δράσεις που επικεντρώνονται στη διατήρηση της εθνικής και τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς των μελών τους. Συχνά έχουν περιεχόμενο που δε σχετίζεται άμεσα με την τοπική κοινωνία ή με πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ομάδας που εκπροσωπούν. Όμως, όπως κάθε συλλογικότητα και ένας τέτοιου τύπου πολιτιστικός σύλλογος επιδιώκει την κοινωνική επαφή των μελών του μέσα από τις δράσεις και τις εκδηλώσεις που υλοποιεί. Η συλλογική δράση του συλλόγου που εκπροσωπεί η πληροφορήτρια έχει σκοπό να συμβάλλει, σύμφωνα με τους τελεστές, αφενός στη δημιουργία δικτύωσης ανάμεσα στα μέλη μέσα από το χορό και αφετέρου στη δημιουργία νέων κοινωνικών γεγονότων που λαμβάνουν χώρα μέσα στην πόλη και στοχεύουν στην ανάδειξή της. Στα λόγια της η πληροφορήτρια παρουσιάζει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο χώρο και στο πολιτιστικό γεγονός (χορευτική εκδήλωση) στη βάση μιας διαδικασίας αμφίδρομης προβολής. Η επιτέλεση δηλαδή της εκδήλωσης στο δημόσιο χώρο της πόλης και μάλιστα σε σημεία ιστορικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, θα συντελέσει στην προβολή του συλλόγου ώστε «ο άλλος να σε δει, να σε γνωρίσει και να παρουσιάσεις το έργο σου», ενώ ταυτόχρονα μέσα από την πραγματοποίηση της εκδήλωσης σε χώρους της πόλης και σημεία της πόλης τα οποία είναι λίγο παραμελημένα, η πόλη θα προβληθεί, συμβάλλοντας έτσι στην πολιτιστική της ανάπτυξη. Ο χώρος εμφανίζεται ως το μέσο για να προβληθεί η πολιτιστική δράση και αντίστροφα, η πολιτιστική δράση εμφανίζεται ως το μέσο για να προβληθεί ο χώρος. Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα δυο, θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα νέο συλλογικό βίωμα στους κατοίκους της πόλης που θα προωθήσει τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες και θα επαναπροσδιορίσει τη χρήση του δημόσιου χώρου της πόλης μέσα από τον πολιτισμό. Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο στο υπάρχον πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, μπορούν πολιτιστικά γεγονότα που μοιάζουν σε πρώτη ματιά «ουδέτερα» πολιτικά, δεν συμμετέχουν δηλαδή εξ ορισμού στο διχοτομημένο πολιτισμικό φορτίο της Κομοτηνής, να δημιουργήσουν νέου τύπου κοινωνικούς δεσμούς και να οδηγήσουν στη χαλάρωση των «παραδοσιακών» ηθών και εθίμων του καθιερωμένου πολυπολιτισμικού χώρου που στηρίζεται στην τμηματοποίηση και στο διαχωρισμό.

« (...) Δεν είχαμε μουσουλμάνους. Πες ότι στους 700 εγγεγραμμένους που πέρασαν όλα αυτά τα χρόνια, οι μουσουλμάνοι να ήταν συνολικά 10 (...) βλέπεις είναι μαθημένοι

αλλιώς, καμία σχέση με μας (...) Εδώ τώρα έχουν αρχίσει να εμφανίζονται ζευγαράκια μουσουλμάνων και να πηγαίνουν ας πούμε στο Κόσμος, σε μια ταβέρνα που έχει εκεί πέρα, γιατί εκεί δε θα τους δει κανένας. Αρχίζουν να γίνονται δειλά βήματα, να κάνουν δημόσιες εμφανίσεις (...) Γυναίκες μέχρι τώρα στο σύλλογο, άντε να ήρθαν δυο. Θυμάμαι ότι μια μουσουλμάνα που ήταν μέλος παλιά ήταν κομμώτρια, δηλαδή ήταν λίγο επαναστάτρια. Εγώ σου μιλάω για ένα μέσο όρο ανθρώπων, όχι μόνο για μια (...)

A., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών,
εκπρόσωπος του Πολιτιστικού συλλόγου *Alma Libre*,
Απρίλιος 2016.

Η παραπάνω πληροφορήτρια πιστεύει πως οι θρησκευτικές και οι πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε πλειονότητα και μειονότητα, έχουν σταθεί εμπόδιο για την παρουσία μειονοτικών κατοίκων στις δράσεις του συλλόγου. Υποστηρίζει ότι η θρησκεία (και η πολιτική μέσω της θρησκείας) επιβάλλει πρότυπα και συμπεριφορές που καθιστούν τις εκδηλώσεις του συλλόγου απαγορευτικές για τα κοινωνικά υποκείμενα της μειονότητας, τα οποία εμφανίζονται να καταναλώνουν το χώρο της πόλης με όρους εσωστρέφειας. Ένα ακόμη ερώτημα που προκύπτει είναι πόσο εύκολα, σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία σαν την Κομοτηνή, μπορεί να γίνει αποδεκτός «ο άλλος» και το σύστημα των αξιών του και να αναπτυχθούν ευκαιρίες για διαπολιτισμική επικοινωνία, όταν οι αξίες της μειονοτικής κοινότητας συγκρούονται με τις αξίες της πλειονοτικής (με βάση το σχήμα της διχοτόμησης) σε θέματα καθημερινής ζωής, πολιτισμικών και κοινωνικών προτύπων και σε θεμελιώδεις θέσεις της δυτικής κοινωνίας, όπως είναι η ισότητα των φύλων, η οποία, τουλάχιστον επισήμως, αναγνωρίζεται και εφαρμόζεται από τις φιλελεύθερες δημοκρατίες;

« (...) μια μουσουλμάνα γυναίκα δε θα έχει θέμα στο δήμο, δε θα χάσει κάτι από την υπηρεσία που της προσφέρεται. Δεν υπάρχει θέμα διαφοροποίησης των ανθρώπων απέναντι στις υπηρεσίες ή στη λειτουργία του αστικού ιστού (...) Αν δεν πάνε στο δήμο, είναι καθαρά θέμα προξενείου (...) και υπάρχει και ο περιορισμός ο θρησκευτικός (...) τώρα εγώ αν έχω φίλες μουσουλμάνες. Έχω, αλλά όχι ότι έχω 100 φίλες μουσουλμάνες. Μια κοπέλα έχω, που κάναμε και περισσότερη παρέα στη δουλειά. Δουλεύαμε μαζί σε ένα εργοστάσιο που τώρα έχει κλείσει. Τα γραφεία ήταν κάτω στην Αθήνα και εμείς δουλεύαμε εδώ πέρα που ήταν το εργοστάσιο. Οπότε, έρχονται επίσκεψη εδώ κάποιοι Αθηναίοι από τα γραφεία της Αθήνας και γνωριστήκαμε μαζί τους. Και τη ρωτάνε από που είσαι, από την Τουρκία; Και τους λέει, εγώ δεν είμαι Τουρκάλα, είμαι Ελληνίδα. Δε θα ακούσεις πολλούς να το λένε έτσι, τόσο ξεκάθαρα (...) Η συγκεκριμένη δε φορούσε μαντίλα, ο μπαμπάς της ήταν πολύ προχωρημένος και στο ντύσιμό της δε την ξεχώριζες αν ήταν μουσουλμάνα ή όχι.

Παρόλα αυτά, τα έθιμα για τη γυναίκα, έθιμα. Παράδειγμα, η μουσουλμάνα που παντρεύεται το μουσουλμάνο, όταν αυτός πάει φαντάρος, είναι υποχρεωμένη να μένει στην πεθερά της. Και ακόμα και αυτή, όσο καιρό ήταν ο άντρας της στο στρατό, πήγε στο Μέγα Πιστό⁵⁵⁷ και έμεινε στην πεθερά της. Νέα κοπέλα (...)»

*A., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών,
εκπρόσωπος του Πολιτιστικού συλλόγου Alma Libre,
Απρίλιος 2016.*

Στην παραπάνω διατύπωση, η έμφαση δίνεται στο ρόλο της οικογένειας έτσι όπως εκφράζεται μέσα από τη στάση του άντρα-πατέρα στη διαμόρφωση της κοινωνικής συμπεριφοράς της γυναίκας «η συγκεκριμένη δε φορούσε μαντίλα, ο μπαμπάς της ήταν πολύ προχωρημένος και στο ντύσιμό της δε την ξεχώριζες αν ήταν μουσουλμάνα ή όχι». Ωστόσο, παρόλο που το οικογενειακό περιβάλλον έχει επιτρέψει στη γυναίκα του παραδείγματος να διαμορφώσει μια «προοδευτική» κοινωνική συμπεριφορά που συμβαδίζει με τα πρότυπα της υπόλοιπης κοινωνίας της πόλης, οι παραδοσιακές πεποιθήσεις σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο των φύλων επιδρούν στην διαμόρφωση της κουλτούρας της μουσουλμανικής κοινωνίας και αντανακλούν μια κατά φύλο κοινωνική δόμηση της ταυτότητας που στηρίζεται στην αρχή της γυναικείας «υποταγής». Αυτός είναι ένας κανόνας από τον οποίο φαίνεται πως τελικά μια γυναίκα της μουσουλμανικής κοινότητας της Κομοτηνής είναι δύσκολο να ξεφύγει⁵⁵⁸ «και ακόμα και αυτή, όσο καιρό ήταν ο άντρας της στο στρατό, πήγε στο Μέγα Πιστό και έμεινε στην πεθερά της».

Στη συνέχεια των λόγων της, η ίδια πληροφορήτρια υποστηρίζει ότι, η συντηρητική στάση της μειονότητας σε θέματα θρησκείας, η αυστηρή τήρηση των παραδόσεων και οι περιορισμοί που δέχονται οι γυναίκες λόγω του φύλου τους, δεν ισχύουν με τον ίδιο τρόπο παντού. Κάνοντας αντιπαραβολή με την Τουρκία και χρησιμοποιώντας την κοινωνία της Τουρκίας ως σημείο αναφοράς για το σύστημα των αξιών και των παραδόσεων που τηρεί η μουσουλμανική κοινωνία της Κομοτηνής,⁵⁵⁹ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αυστηρότητα και η βαθιά θρησκευτικότητα που χαρακτηρίζει τους μουσουλμάνους της πόλης, είναι μια τοπική συνθήκη. Η ανάγκη να παραμείνει η μουσουλμανική κοινωνία πιστή στις παραδοσιακές αξίες προκύπτει, σύμφωνα με την πληροφορήτρια, από την αγωνία να μην

⁵⁵⁷ Πρόκειται για χωριό, 10 περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Κομοτηνής, στους πρόποδες της οροσειράς της Ροδόπης. Το Μεγάλο Πιστό ανήκει στον δήμο ΙΑΣΜΟΥ της Περιφερειακής Ενότητας ΡΟΔΟΠΗΣ. Πηγή: <https://buk.gr/el/poli-perioxi/megalo-pisto>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03..2020

⁵⁵⁸ Για περισσότερα βλ. Βάνα Τεντοκάλη, «Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δυο φύλων», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*. FUTURA, Αθήνα 2009, σελ. 59-70

⁵⁵⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας θεσμικής διαφοροποίησης είναι ότι ενώ για τους Μουσουλμάνους της Θράκης ισχύει ο Ισλαμικός νόμος Σαρία και όχι οι νόμοι της Ελληνικής Πολιτείας (ν. 1920/1991), στην Τουρκία έχει καταργηθεί από το 1924.

χαθεί η εθνοπολιτισμική ταυτότητα των μουσουλμάνων, μια αγωνία που κατά την άποψή της χαρακτηρίζει όλες τις εθνοπολιτισμικές κοινωνίες που ζουν εκτός της χώρας αναφοράς τους. Επιπλέον, στην Κομοτηνή το δόγμα της πολυπολιτισμικότητας που επιτάσσει ότι η κοινωνία είναι χωρισμένη σε ξεχωριστές κουλτούρες, με διαφορετικούς κανόνες, σύμφωνα με τη θρησκευτική πίστη και τις παραδοσιακές αξίες της κάθε κοινότητας, έχει επικυρωθεί από τη συνθήκη της Λωζάνης και εφαρμόζεται από ένα ευρύτερο πλαίσιο κανόνων και θεσμικών διαφοροποιήσεων.

« (...) Εδώ ισχύει αυτό γιατί εδώ πέρα είναι πιο κοντά στο προξενείο και στη θρησκεία γιατί είναι από μια ξένη χώρα, όπως είναι και οι έλληνες στην Αστόρια θεωρώ (...) Θα σου πω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στην πλατεία, εκεί στο ρολόι κάτω, στο κέντρο της πόλης, έχει ένα εστιατόριο, το Σουλτάν Τεπέ. Έλληνας είναι ο ιδιοκτήτης. Εκεί έχει μόνο μοσχάρι. Είχε δηλαδή μόνο μοσχάρι, τώρα έβαλαν και χοιρινό. Ο μάγειρας που είναι μουσουλμάνος, έκανε ολόκληρη φασαρία. Έπρεπε να του πάρουν καινούρια μαχαίρια γιατί δε θέλει να ακουμπήσει το χοιρινό με το μοσχάρι γιατί θα μολυνθεί το κρέας, να μην ψήνουν στην ίδια ψησταριά το χοιρινό και το μοσχάρι. Και έρχεται ένα ζευγάρι χορευτών από την Άγκυρα και τους πάμε για φαγητό. Τους κάνω και εγώ την ερώτηση, τι κρέας τρώτε; Μου λέει η κοπέλα: γιατί με ρωτάς; Λέω, χοιρινό τρως ας πούμε; Λέει φυσικά. Και μένω εγώ έτσι. Της λέω, ήρθες από την Άγκυρα, από τα βάθη της ανατολής, και τρώτε χοιρινό; Και αυτή δεν καταλάβαινε τι τη ρωτούσα και μετά όταν της εξήγησα τι γίνεται, μου λέει πλάκα μου κάνεις, συμβαίνουν τέτοια πράγματα; Εντάξει, η κοπελίτσα ήταν μικρή, ήταν 23-24, ήταν και χορεύτρια της σάλσα, ήταν επομένως λίγο πιο εξελιγμένη, αλλά δεν παύει να έχει γεννηθεί στην Τουρκία και να ζει στην Άγκυρα, αλλά το συμπέρασμα είναι ότι όλα αυτά τα στερεότυπα που μπορείς να συναντήσεις εδώ στην Κομοτηνή, εκεί δε θα τα βρεις (...)»

*A., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών,
εκπρόσωπος του Πολιτιστικού συλλόγου Alma Libre,
Απρίλιος 2016.*

Η συγκρότηση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας ως αποτέλεσμα της πολιτιστικής δράσης συνδέεται με τις δράσεις των συλλογικοτήτων τόσο της πλειονότητας, όσο και της μειονότητας και κυρίως με τη δυνατότητα ανάπτυξης διασυλλογικής συνεργασίας μεταξύ τους. Στα αποσπάσματα που ακολουθούν γίνεται αναφορά σε δυο από τους σημαντικότερους μειονοτικούς συλλόγους της Κομοτηνής, στον σύλλογο Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης και στην Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής (GTGB). Ο σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας είναι ο πιο ενεργός μειονοτικός σύλλογος με μεγάλο αριθμό μελών και παραρτήματα και σε άλλες πόλεις της Θράκης, ενώ η Ένωση

Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής θεωρείται επισήμως ανενεργό σωματείο, καθώς υπάρχει απόφαση αναστολής λειτουργίας της λόγω της χρήσης του όρου “τουρκική” στην ονομασία (για περισσότερα περί ονομασίας μειονοτικών συλλόγων βλ. κεφ. 1.2.3). Μέσα από τις περιγραφές των μελών γύρω από τις δράσεις των συλλόγων, μπορεί κανείς να διακρίνει στοιχεία που αφορούν στην πολιτική διάσταση του πολιτισμού και το ρόλο που διαδραματίζει στη διαμόρφωση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

«Ο σύλλογος επιστημόνων είναι ένας πολύ δραστήριος σύλλογος που ασχολείται και με θέματα που αφορούν τα δικαιώματα της μειονότητας και συμμετέχει και σε πολλά forum του εξωτερικού και έχει και πολλούς επιστήμονες που ασχολούνται με θέματα παράβασης της συνθήκης της Λωζάνης (...) Για να γίνει κάποιος μέλος του συλλόγου επιστημόνων πρέπει να είναι μειονοτικός και να είναι απόφοιτος πανεπιστημίου ή της Ελλάδας ή του εξωτερικού, δεν υπάρχει θέμα (...) Έχει πάνω από 1000 μέλη, είναι γενικότερα ο πιο μεγάλος σύλλογος της μειονότητας με πολλά παραρτήματα και σε άλλες πόλεις (...) με πολλές δραστηριότητες και για παιδιά, θεατρικές ομάδες, χορευτικά. Τώρα τελευταία ασχολούνται και λόγω της κρίσης και με θέματα αγροτικά και έχουν δημιουργήσει και ένα ινστιτούτο αγροτικής και κτηνοτροφικής μελέτης όπου προσπαθούν να καθορίσουν ποιο προϊόν και σε ποια περιοχή θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερο αποτέλεσμα. Είναι μέσα στην κοινωνία, ακολουθεί τη ροή της κοινωνίας και το τι μπορεί να χρειάζεται για να βοηθήσει τους ανθρώπους. Βέβαια προωθεί και τα ήθη και τα έθιμα της μειονότητας μέσα από τις δραστηριότητες που κάνει. Κάνει πολλά φιλανθρωπικά. Ειδικά οι γυναίκες κάνουν πολλές έρευνες για να μπορούν να βοηθήσουν σε κάποιους τομείς. Πριν από κάποια χρόνια είχαν αγοράσει ένα ασθενοφόρο για το νοσοκομείο της Κομοτηνής (...) Την επόμενη χρονιά βοήθησαν ένα ίδρυμα ανιάτων που έχουμε εδώ στην περιοχή μας. Δεν είναι ότι κάνουν δράσεις μόνο για τη μειονότητα, είναι και ευρύτερο (...) μπορεί ο οποιοσδήποτε να πάει. Δεν γίνεται ποτέ αυτή η διάκριση, ότι η εκδήλωση αυτή είναι μόνο για τη μειονότητα, είναι απλά στην επιθυμία του καθενός να συμμετάσχει ή όχι (...)»

Ε., γυναίκα μειονοτική, 40 χρονών, μέλος συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,

Νοέμβριος 2016

Σύμφωνα με την πληροφορήτρια, ο σύλλογος έχει μια πλούσια πολιτιστική και φιλανθρωπική δράση, που δεν περιορίζεται στη μειονότητα, αλλά αφορά σε όλη την κοινωνία της Κομοτηνής και στην οποία έχουν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν όλοι και όλες, ανεξαρτήτως αν είναι μειονοτικοί/ες ή όχι. Ωστόσο, ένας από τους βασικούς στόχους του συλλόγου είναι η ενασχόλησή του με θέματα παράβασης της συνθήκης της Λωζάνης, ένα κατεξοχήν πολιτικό ζήτημα, που στον πολιτικά φορτισμένο αστικό χώρο της Κομοτηνής

αποκτά σημαίνουσα σημασία. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες που προσπαθούν να προωθήσουν τα ήθη και τα έθιμα της μειονότητας συνδέονται μέσα από την επίσημη ατζέντα του συλλόγου με δράσεις πολιτικού περιεχομένου, καθιστώντας την πολιτισμική δραστηριότητα έναν ακόμη άξονα στην προσπάθεια επικύρωσης της μειονοτικής ταυτότητας. Το στοιχείο αυτό φαίνεται πως επηρεάζει τη διασυλλογική επικοινωνία και μεταφέρει, μέσω του συλλόγου, την πολιτική αντιπαράθεση που υπάρχει για την ταυτότητα της μειονότητας στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο αστικό πεδίο.

« (...) Γενικότερα, πριν από μια πενταετία- δεκαετία (ο σύλλογος) είχε μια πιο στενή επαφή, τώρα βλέπω ειδικά τα τελευταία χρόνια ότι έχει γίνει μια αποστασιοποίηση και λόγω της κατάστασης στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή. Κάποιες από τις εκδηλώσεις που γίνονται από το σύλλογο, φοβάται ο κόσμος να μη γίνει στόχος. Κάποια ΜΜΕ το δημιουργούν αυτό (...) Υπάρχει αυτό στην κοινωνία και από τις δυο πλευρές (...) Υπάρχουν και άλλοι πολλοί (μειονοτικοί) σύλλογοι στην Κομοτηνή, όπως η τουρκική νεολαία που σας είπα πριν. Εκεί βέβαια επειδή έχει στην ονομασία τουρκικός φαίνεται ως κλειστός και απαγορευμένος σύλλογος στην Ελλάδα, έχει όμως πολλές δραστηριότητες, οι οποίες απευθύνονται μόνο στη μειονότητα, διότι από την ευρύτερη κοινωνία ελάχιστοι είναι που συμμετέχουν (...) Γιατί αν είμαι πλειονοτικός και πάω σε εκδήλωση της τουρκικής νεολαίας, θα στοχοποιηθώ. Επειδή έχει αυτή την απαγόρευση ως το πούμε έτσι και από τότε που μπήκε αυτή η απαγόρευση δεν έχει επαφή πλέον, μέχρι τότε είχαν μεικτές ομάδες ποδοσφαίρου, όπως μου έλεγε ο πρόεδρος, και είχαν και καλές θέσεις. Τότε οι ομάδες ήταν μεικτές και έπαιζαν μαζί (...) Ο κόσμος (της μειονότητας) συμμετέχει στις εκδηλώσεις τους, έχει μεγάλη απήχηση στον κόσμο και αυτοί έχουν χορευτικά, θεατρικά, ομάδες παιδιών, κάνουν χειροτεχνίες, κάνουν διάφορες δραστηριότητες (...)»

*Ε., γυναίκα μειονοτική, 40 χρονών, μέλος συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,
Νοέμβριος 2016*

« (...) Στις δράσεις συμμετέχουν και άτομα που δεν είναι μειονοτικά. Συμμετέχουν στα μαθήματα για να μάθουν χειροτεχνίες από τις γυναίκες που διδάσκουν εκεί. Στις εκδηλώσεις που γίνονται όμως πιο ανοικτές, δεν συμμετέχουν. Παλιά δε συνέβαινε αυτό. Από τα αρχεία των παλιών χρόνων βλέπουμε ότι παίζανε έλληνες χριστιανοί στην ομάδα ποδοσφαίρου μας (...)»

*Χ., άντρας μειονοτικός, 45 χρονών, μέλος συλλόγου Τουρκικής Νεολαίας,
Οκτώβριος 2016*

Στα λόγια της πληροφορήτριας φαίνεται πως η πλειονοτική κοινωνία της Κομοτηνής, αναγνωρίζοντας την πολιτική διάσταση των πολιτισμικών δράσεων και τα μηνύματα που ενδεχομένως αυτές επιδιώκουν να μεταφέρουν, παρακολουθεί με δισταγμό τις όποιες ενέργειες και αποφεύγει να συμμετάσχει *για να μη στοχοποιηθεί*. Επιπλέον, μέσα από το παράδειγμα των δράσεων του συλλόγου της τουρκικής νεολαίας, όπως αυτές περιγράφονται και από τους δυο μειονοτικούς πληροφορητές, φαίνεται πως το πολιτικό έρχεται να επικαθορίσει τη διαπολιτισμική επικοινωνία που είχε αναπτυχθεί μέσα από τις μεικτές ομάδες ποδοσφαίρου και να διαμορφώσει εκ νέου τους όρους επικοινωνίας πλειονότητας και μειονότητας. Σύμφωνα με τα λόγια των πληροφορητών, υπάρχουν μέλη της πλειονοτικής κοινωνίας που συμμετέχουν στις πολιτιστικές δράσεις των μειονοτικών συλλόγων που γίνονται μέσα στον χώρο του συλλόγου (π.χ. μαθήματα ζωγραφικής, χειροτεχνίας κ.τ.λ.), *στις εκδηλώσεις που γίνονται όμως πιο ανοικτές δε συμμετέχουν*, στοιχείο που δείχνει την διαφορετική πρόσληψη του πολιτικού μηνύματος από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα στους διαφορετικούς χώρους υλοποίησης της πολιτιστικής δραστηριότητας. Στον ιδιωτικό χώρο υπάρχουν άτομα που συμμετέχουν, τα ίδια όμως άτομα δεν υποστηρίζουν δημόσια αυτή τους την επιλογή, δεδομένου ότι φοβούνται πως μια τέτοια κίνηση θα θεωρηθεί ότι έχει πολιτικό περιεχόμενο. Η ταυτότητα του χώρου, ιδιωτικός- δημόσιος, επηρεάζει σαν υπόβαθρο με διαφορετικό τρόπο τη στάση των ατόμων απέναντι στη συγκρουσιακή κατάσταση που λαμβάνει χώρα στο πολιτικό πεδίο και αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται οι κοινωνικές σχέσεις στον πολυπολιτισμικό χώρο της Κομοτηνής.

Η γειτονιά του κέντρου αποτελεί χώρο ενδιαφέροντα για όλες τις κοινωνικές ομάδες και αντιληπτό με όρους διαπολιτισμικής επικοινωνίας, η οποία εκφράζεται (και) μέσω των συλλόγων. Το ζήτημα του ρόλου των πολιτιστικών συλλόγων στη διαμόρφωση της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, είναι ένα ανοικτό ζήτημα που θα τεθεί πολλές φορές και σε πολλά διαφορετικά σημεία αυτής της διατριβής, δεδομένου ότι συνδέεται με όλο το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, εντός και εκτός μειονότητας. Συνδυάζοντας ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης που προκύπτουν από το φυσικό χώρο του κέντρου της Κομοτηνής ή/και εκφράζονται σε αυτόν, επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί η δυνατότητα για διασυλλογική επικοινωνία που ο αστικός χώρος προδιαθέτει ή αντιστρόφως να αναζητηθούν ενέργειες διαπολιτισμικής επικοινωνίας που επιχειρούνται στον αστικό χώρο μέσω των συλλόγων. Φαίνεται λοιπόν ότι η συνύπαρξη των διαφορετικών κοινοτήτων, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από τις πολιτικές διαχείρισης της μειονότητας, έχει δημιουργήσει μια χωρικότητα που καθορίζει το σημερινό περιεχόμενο της

πολυπολιτισμικότητας και δημιουργεί συγκεκριμένα στερεότυπα και περιορισμούς στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, παρά τους όρους της εσωστρέφειας και τη δυσκολία ανάπτυξης συνεργασίας, τουλάχιστον σε συλλογικό επίπεδο, το μήνυμα που θέλησαν να περάσουν οι πληροφορητές/τριες είναι σαφές: ζούμε μαζί στον ίδιο χώρο, απομακρυσμένοι κοινωνικά αλλά συνυπάρχοντας ειρηνικά.

«(...) Γενικότερα είμαστε πολύ φιλικοί όλοι (...) Σκέψου ότι εγώ άρχισα να αντιλαμβάνομαι τι γίνεται τώρα που ασχολούμαι με τα κοινά και τους συλλόγους. Οι περισσότεροι Κομοτηναίοι άμα τους ρωτήσεις, δεν έχουν ιδέα του τι γίνεται. Είναι σα να μην υπάρχει γι' αυτούς το κομμάτι της μουσουλμανικής μειονότητας (...) δεν είναι ορατό. Συμπεριφέρονται δηλαδή πραγματικά σαν να μην υπάρχει. Και εγώ, θα σου μιλήσω για εμένα, μέχρι κάποια ηλικία θεωρούσα ότι δεν υπάρχει, δεν μπήκα ποτέ στη διαδικασία να προβληματιστώ, αν είμαστε πολύ κοντά, αν είμαστε πολύ μακριά, αν συνεργαζόμαστε, πώς είναι η ζωή μας εδώ, δε νομίζω ότι ποτέ έχει δημιουργηθεί προβληματισμός πάνω σε αυτό το κομμάτι. Μετά, μέσα από την ενασχόληση με τα κοινά, αρχίζεις και βλέπεις πως είναι. Πρέπει να συνεργαστούμε, δεν πρέπει να συνεργαστούμε, πώς είναι δυνατόν να είμαστε τόσο χώρια. Τόσο χώρια και τόσο κοντά. Γιατί νομίζω ότι οι περισσότεροι Κομοτηναίοι θα στο πουν αυτό, αν κάνεις δηλαδή ένα γκάλοπ, θεωρώ ότι άντε το 5% να σου πει ότι έχει πρόβλημα, γιατί σου ξαναλέω, γενικότερα είμαστε πολύ φιλικοί όλοι (...) είμαστε τόσο ξεχωριστά αλλά και τόσο καλά μαζί (...)»

Μ., γυναίκα πλειονοτική, 30 ετών, εκπρόσωπος πολιτιστικών συλλόγων,

Απρίλιος 2016

4.3 ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ

Στα δυτικά της Κομοτηνής βρίσκεται η Νέα Μοσυνούπολη που πήρε το όνομά της από την αρχαία Μοσυνούπολη, η καταστροφή της οποίας αποτέλεσε την αφορμή για τη δημιουργία της Γκιουμουλτζίνας, της σημερινής δηλαδή Κομοτηνής. Η περιοχή είναι όμως ευρέως γνωστή ως ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ από το όνομα της κατασκευάστριας εταιρείας που ανέλαβε την ανοικοδόμησή της. Η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ αποτελεί μια χωροκοινωνική ενότητα που συγκεντρώνει πολλά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που συναντώνται στον αστικό ιστό της Κομοτηνής. Η σύνδεση της ανάπτυξης της περιοχής με την άφιξη νεοεισερχόμενων κατοίκων με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που έρχονται να προστεθούν στον ήδη υπάρχοντα πολυπολιτισμικό καμβά της πόλης, και το παράδειγμα των πολιτιστικών συλλόγων με την πιο ενεργή ίσως συμμετοχή στη διαδικασία υποδοχής των νεοεισερχομένων πολιτών μέσω δράσεων με ποικίλες χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις, αποτελούν κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά.

Η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, ως γειτονιά της Κομοτηνής, είναι μια χωροκοινωνική ενότητα της οποίας η ανάπτυξη συνδέεται με την εγκατάσταση παλιννοστούντων ομογενών από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και με μια οργανωμένη διαδικασία οικιστικής ανάπτυξης της πόλης προς τα δυτικά. Η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, παρά τις διαφορετικές φάσεις ανοικοδόμησής της και τα ιδιαίτερα πολεοδομικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η κάθε φάση, εμφανίζεται στα σκαρίφημα που δημιούργησαν οι πληροφορητές με μια σχετική ομοιομορφία ως προς την πληθυσμιακή σύνθεση. Ιδιαίτερα στο Σκαρίφημα 2, που παρουσιάζει την πολυπολιτισμικότητα στην Κομοτηνή στη βάση της θρησκείας, η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, παρά την έκτασή της, εμφανίζεται σαν μια ενιαία, χωρίς διαφοροποιήσεις, χωρική ενότητα (βλ. σκαρίφημα 2 κεφ. 4.1). Εξαιρέση παρουσιάζουν τα τμήματα Β και Ε (βλ. Χάρτη 1), στα οποία κατοικούν οι παλιννοστούντες ομογενείς, που και αυτά παρουσιάζουν με τη σειρά τους ομοιομορφία στο εσωτερικό τους. Η εκτενής ωστόσο περιγραφή της ανάπτυξης της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ που θα ακολουθήσει, θα αναδείξει την παρουσία επιμέρους εθνοπολιτισμικών ομάδων στα τμήματα αυτά. Η παρατήρηση αυτή σχετίζεται με το γεγονός ότι η ιδιότητα του παλιννοστούντα ομογενή που χρησιμοποιήθηκε για τον χαρακτηρισμό του συνόλου των νεοεισερχόμενων κατοίκων, κινήθηκε στη λογική της ομογενοποίησης της ταυτότητας των επιμέρους τμημάτων των πληθυσμών αυτών παραβλέποντας, για λόγους που θα δούμε στη συνέχεια, τις όποιες εθνοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις οι πληθυσμοί αυτοί παρουσιάζουν.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να σημειώσω για άλλη μια φορά ότι η πόλη, ως βιωμένος χώρος, γίνεται αντιληπτή με διαφορετικούς τρόπους από τα άτομα που την

κατοικούν. Αυτό που συνέβη και στην περίπτωση της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ είναι ότι ο αποσπασματικός και μερικός χαρακτήρας των αναφορών που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα και τις συνεντεύξεις με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες, συγκροτεί μια οπτική ανάγνωσης της ανάπτυξης της γειτονιάς που καταγράφει συγκεκριμένες επιλογές και τρόπους δράσης. Οι αναφορές για τη γειτονιά της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, οι οποίες συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, μπορεί να είναι διαφορετικές και να ποικίλουν ανάλογα την οπτική του πληροφορητή/ πληροφορήτριας, αλλά ταυτόχρονα σε πολλά σημεία συμπίπτουν και αλληλεπικαλύπτονται συγκροτώντας τελικά μια συνολική εκδοχή ανάμεσα στις πολλές που πιθανόν να υπάρχουν για την περιοχή και που στο συγκεκριμένο κείμενο παραμένουν στο περιθώριο της αφήγησης.

Ιστορία και Πολεοδομική ανάπτυξη.

Η ιστορία της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ ξεκινάει το έτος 1979 όταν η κρατική πολιτική υιοθέτησε ένα πρόγραμμα Ενεργού Πολεοδομίας, όπου το Ελληνικό Δημόσιο απαλλοτριώνει 1.200 στρέμματα δυτικά της πόλης προκειμένου να γίνει η Ζώνη Ενεργού Πολεοδομίας για λόγους «δημόσιου συμφέροντος». Η έκταση παραχωρείται στη θυγατρική εταιρεία Κτηματική Κατασκευαστική Ανώνυμος Εταιρεία - ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε., της τότε Κτηματικής Τράπεζας, για να πραγματοποιήσει το έργο. Η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε. πραγματοποιεί εργασίες σε ένα ποσοστό 20% της έκτασης. Η ιστορία θα δείξει πως στη συνέχεια η υπόλοιπη έκταση πουλήθηκε και εξακολουθεί να πουλιέται ως οικόπεδα σε φορείς και ιδιώτες.

«Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 η κυβέρνηση αποφάσισε να ασχοληθεί με το θέμα της ανάδειξης της Θράκης και το οποίο ενδεχομένως θα ανέτρεπε και τα δημογραφικά προβλήματα που υπήρχαν στην περιοχή. Για το λόγο αυτό για την περιοχή της Ροδόπης αποφάσισε 3 βασικά πράγματα. Πρώτων, να ιδρύσει ένα πανεπιστήμιο όπου θα ερχόντουσαν φοιτητές και η έλευση θα δημιουργούσε μια κινητικότητα. Για το σκοπό αυτό, απαλλοτρίωσε μια έκταση 4.000 στρεμμάτων, όσο δηλαδή περίπου ήταν και η πόλη, σε απόσταση 3 χιλιομέτρων. Την ίδια στιγμή αποφασίζει να δημιουργήσει μια βιομηχανική περιοχή εκτάσεως 5.000 στρεμμάτων νοτιοανατολικά της Κομοτηνής και να σχεδιάσει εκεί τη τρίτη μεγαλύτερη ΒΙΠΕ της χώρας μετά των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης. Μετά από αυτό το τεράστιο επίτευγμα του πανεπιστημίου και της βιομηχανικής έκρηξης που θα γνώριζε η Κομοτηνή, φρονούσαν τότε στην κυβέρνηση ότι θα δημιουργούταν τεράστιο στεγαστικό πρόβλημα από όλους αυτούς οι οποίοι θα έρχονταν στην Κομοτηνή επειδή θα δημιουργούνταν πάρα πολλές θέσεις εργασίας. Για το λόγο αυτό απαλλοτρίωσε μια έκταση βορειοδυτικά της Κομοτηνής προς την έξοδο της πανεπιστημιούπολης, όπου εκεί

βρίσκονταν όλοι οι λαχανόκηποι της Κομοτηνής, δηλαδή ήταν μια περιοχή αρδευόμενη, υψηλής παραγωγικότητας, όπου εκεί βρίσκονταν μονάδες παραγωγής οπωροκηπευτικών τα οποία διοχετεύονταν στην αγορά της Κομοτηνής αλλά και της ευρύτερης περιοχής. Απαλλοτριώνεται λοιπόν αυτή η έκταση προκειμένου εκεί να εφαρμοστούν προγράμματα ενεργού πολεοδομίας, δηλαδή θα ερχόταν ο ίδιος ο φορέας στον οποίο θα περιερχόταν η έκταση για να κατασκευάσει οργανωμένα σπίτια τα οποία θα διέθετε στην αγορά. Στην αγορά τα σπίτια θα πωλούντο με αυτόν τον τρόπο αφού πρώτα είχαν οργανωθεί. Ο φορέας στον οποίο ανατέθηκε αυτή η δουλειά της ενεργούς πολεοδομίας ήταν η Κτηματική Τράπεζα. Η Κτηματική Τράπεζα συνέστησε έναν φορέα τον οποίο ονόμασε Εθνική Κτηματική Ενεργούς Πολεοδομίας με το ακρώνυμο ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Ο πρώτος διευθύνων σύμβουλος και πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου ορίστηκε ο Αιμίλιος Ζαχαρέας, οικονομολόγος και πατέρας της Μάρας Ζαχαρέα της σημερινής δημοσιογράφου...».

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,

Οκτώβριος 2016

Η γειτονιά της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ είναι χωρισμένη σε επιμέρους χωρικές ενότητες με βάση τη φάση την οποία οι χωρικές ενότητες αυτές ανοικοδομήθηκαν. Υπό αυτό το πρίσμα, η περιοχή της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ χωρίζεται σε 6 υπο-περιοχές (Α, Β, Γ (Γ1 & Γ2), Δ, Ε, ΣΤ) που εμφανίζουν δικά τους πολεοδομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Η περιοχή Δ που απεικονίζεται στο Χάρτη 1 ως τμήμα της χωρικής ενότητας της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, δεν είναι κομμάτι της απαλλοτριωθείσας έκτασης των 1200 στρεμμάτων. Ήταν περιοχή με ιδιωτικές γαίες, μπαχτσέδες και λαχανόκηπους που το σχέδιο πόλης της Κομοτηνής του 1933 την προέβλεπε ως περιοχή πρασίνου. Όταν όμως τελικά ανοικοδομήθηκε, συνηθίζεται να αναφέρεται από τους κατοίκους της Κομοτηνής ως ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, λόγω της άμεσης γειννίας με αυτήν και την διαφοροποίησή της από τις όμορες προσφυγικές περιοχές στα νότια.

« (...) Σε πρώτη φάση έχουμε τον τομέα Α, όπου η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε. αναθέτει την εκπόνηση μελετών κτιριακών έργων σε επώνυμους Έλληνες αρχιτέκτονες όπως είναι ο Αλέξανδρος Τομπάζης, ο Σκρουμπέλος, ο Μορφέσης και τα λοιπά. Και στη συνέχεια δημοπρατεί τα έργα αυτά και εμφανίζονται μεγάλες εταιρίες από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και χτίζουν τα πρώτα σπίτια της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (...) Η Α φάση τελείωσε το 1984-1985, εκεί κάπου γύρω. Ενδεχομένως το εγχείρημα να άρχισε και κάπου νωρίτερα γιατί άρχισε επί ΝΔ, άρα πριν το 1981, ως απαλλοτρίωση και τα λοιπά. Το 1984 είχαν τελειώσει τα σπίτια και άρχιζαν να πωλούνται. Το 1984 ξέρω ανθρώπους που άρχιζαν να αγοράζουν σπίτια (...) Μόλις η κατασκευή ολοκληρώθηκε, η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ στράφηκε να τα πουλήσει

στην αγορά της Κομοτηνής όπου βέβαια ούτε το πανεπιστήμιο είχε εξελιχθεί ακόμα, γιατί πέρα από τη νομική που ιδρύθηκε το 1974 άλλη σχολή δεν υπήρχε στο τότε πανεπιστήμιο στην Κομοτηνή και η δε ΒΙΠΕ ήταν στην ανάπτυξη και ήταν χορταριασμένα οικόπεδα με εξαίρεση 2-3 εργοστάσια που είχαν γίνει το 1982, δεν υπήρχε τίποτα άλλο στην ΒΙΠΕ Κομοτηνής, η οποία άλλωστε είχε οριοθετηθεί το 1978 και δεν είχε καλά -καλά ολοκληρωθεί (...)

*Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016*

Παρά τη διατύπωση της κρατικής πολιτικής ότι το πρόγραμμα της Ενεργού Πολεοδομίας στην περιοχή εφαρμόστηκε για λόγους «δημόσιου συμφέροντος», η κριτική που ασκείται για το αποτέλεσμα του εγχειρήματος είναι μεγάλη και αφορά κυρίως στις επόμενες φάσεις της ανάπτυξης της περιοχής, όπως θα παρουσιαστεί και στη συνέχεια. Αλλά ακόμα και για την Α' φάση, που τη δεκαετία του '80 που χτίστηκε, αποτέλεσε έναν από τους πρότυπους οικισμούς κατοικιών μαζικής κατασκευής, η κριτική είναι έντονη αναφορικά με τους σκοπούς της δημιουργίας της σε σχέση με τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα που δημιούργησε για το σύνολο της πόλης.

« (...) Αυτή η ενέργεια δεν είχε καμιά θετική επιρροή στην αγορά της Κομοτηνής γιατί άλλοι μελετητές τα μελέτησαν, άλλες εταιρίες τα κατασκεύασαν (...) απλά μπορεί για κάποια μεροκάματα να απασχολήθηκαν από το εργατικό δυναμικό της περιοχής (...) Αυτό το εγχείρημα που έγινε, όχι μόνο δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες του αρχικού σχεδιασμού, αλλά δημιούργησε και πολλά προβλήματα στην αγορά των σπιτιών γιατί η ντόπια αγορά δέχθηκε έναν ξένο ανταγωνιστή. Και οι εργολάβοι της Κομοτηνής και το εργατικό δυναμικό δέχθηκαν ένα θανάσιμο χτύπημα γιατί την παραγωγή σπιτιών στην Κομοτηνή την ανέλαβε μια τράπεζα, ξένα επενδυτικά γραφεία και ξένοι εργολάβοι. Και τα σπίτια αυτά πουλήθηκαν άμεσα (...)

*Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016*

Μετά την ολοκλήρωση της Α φάσης της ανοικοδόμησης της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ και όταν πια ο νέος οικισμός ήταν γεγονός, αρχίζει να απασχολεί την Τοπική Αυτοδιοίκηση η επίσημη ονομασία της περιοχής.

« (...) Την περίοδο λοιπόν 1987-90 επί δημαρχίας Ανδρέα Στυλιανίδη, έρχεται το δημοτικό συμβούλιο και ονομάζει το νέο συνοικισμό δυτικά της πόλης, Νέα Μοσνουπόλη. Προφανώς έτσι ονομάστηκαν οι περιοχές που ανέφερα πριν, πλην της Δ η οποία ήταν τότε

μπαχτσέδες και δεν υπήρχε τίποτα να ονομαστεί. Ονομάστηκε βασικά Μοσσουνούπολη όλη η περιοχή που θα γινόταν εν δυνάμει από την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Ωστόσο, ο κόσμος προτιμούσε να την ονομάζει ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Σπάνια χρησιμοποιούσαν τη λέξη Νέα Μοσσουνούπολη. Κάποιοι λόγιοι και κάποιοι μορφωμένοι θέλοντας να συμφωνήσουν με την απόφαση του δημοτικού συμβουλίου την έλεγαν και Νέα Μοσσουνούπολη. Ο απλός κοσμάκης όμως έλεγε ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, όπως λένε και σήμερα. Ωστόσο, το ΚΤΕΛ των αστικών συγκοινωνιών αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει τη νέα ορολογία και έβαλε στις πινακίδες των αστικών λεωφορείων Νέα Μοσσουνούπολη. Ο κόσμος όμως άμα τον ρωτήσεις που μένεις, θα σου πει στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, όχι στη Νέα Μοσσουνούπολη (...) Η Νέα Μοσσουνούπολη, ουσιαστικά η Μοσσουνούπολη, ο νέος οικισμός, είναι εις ανάμνηση της παλιάς Μοσσουνούπολης, η οποία ήταν μαμά της Κομοτηνής (...)»

*Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016*

Αφού το πρώτο τμήμα της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ έχει πια ανοικοδομηθεί, για άλλη μια φορά ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με περιοχές εκτός Κομοτηνής, έρχονται να επηρεάσουν την εξέλιξη της πόλης και οδηγούν τη Νέα Μοσσουνούπολη να απομακρύνεται από τον αρχικό σκοπό της δημιουργίας της. Βρισκόμαστε μετά το 1985, όπου η Περεστρόικα που εφαρμόζεται στην ΕΣΣΔ στην αρχή και η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης στη συνέχεια, προκαλούν κύμα κοινωνικών κι πολιτικών αλλαγών στον Ευρωπαϊκό και Διεθνή χώρο στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσεται και ένα μεγάλο ρεύμα «επαναπατριsmού των προσφύγων» των πρώην σοβιετικών πολιτών στις ευρωπαϊκές ιστορικές τους πατρίδες. Στην Κομοτηνή, σε αντιστοιχία με όσα συμβαίνουν στην υπόλοιπη χώρα, αρχίζει την περίοδο αυτή η οργανωμένη μετακίνηση ομογενών προς την πόλη με προορισμό την εγκατάστασή τους στην περιοχή ενεργού πολεοδομίας της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Μέσα σε αυτό το ιστορικό συμφραζόμενο, η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ αναπτύσσεται τελικά σαν χώρος υποδοχής παλιννοστούντων Ελλήνων από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η πρώτη ομάδα νεοεισερχομένων κατοίκων μετακινείται προς την Κομοτηνή από άλλες περιοχές της Ελλάδας στο πλαίσιο της πολιτικής ενίσχυσης του πληθυσμιακού στοιχείου της πόλης. Η διαδικασία αυτή έρχεται να προστεθεί στην ιστορία αστικοποίησης της Κομοτηνής, όπου η συνεχής άφιξη νέων κατοίκων με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της δημιουργίας της πόλης. Και μπορεί οι παλιννοστούντες πρόσφυγες να επιστρέφουν στην «ιστορική πατρίδα» τους, μεταφέρουν όμως μια ποικιλία πολιτισμικών χαρακτηριστικών από διαφορετικές περιοχές της πρώην ΕΣΣΔ.

«(...)Το 1985-86 έχουμε τις αφίξεις των πρώτων Ρωσοποντίων στην πόλη, των Ελλήνων παλινοστούντων από την Πρώην Σοβιετική Ένωση (...) με τις αφίξεις των πρώτων Ρωσοπόντιων το κράτος βάζει την Αγροτική Τράπεζα, η οποία παίρνει την περιοχή Β και κατασκευάζει μονοκατοικίες με τη μέθοδο της βαριάς προκατασκευής (...) Η Αγροτική Τράπεζα αγόρασε τη γη και με το ίδιο σύστημα της ενεργούς πολεοδομίας κατασκεύασε τη φάση Β ως φορέας πλέον κατασκευαστικός, αλλά με το σύστημα της ενεργούς πολεοδομίας, μονοκατοικίες με το σύστημα της βαριάς προκατασκευής (...) μονοκατοικίες οι οποίες δόθηκαν - χαρίστηκαν στους πρώτους Ρωσοπόντιους που ήρθαν. Στην περιοχή Β πάλι τον πρώτο λόγο τον είχε η Εθνική Κτηματική Ενεργούς Πολεοδομίας, ωστόσο το κράτος έβαλε την Αγροτική Τράπεζα (...)»

Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016

« (...) στην περιοχή της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, όπου υπάρχει ένας χώρος οργανωμένης δόμησης, σε εκείνον το χώρο χτίστηκαν 250 περίπου κατοικίες προκείμενου να στεγαστούν Πόντιοι οι οποίοι είχαν έρθει, προσέξτε το αυτό, από τις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης την περίοδο 1969-1970 (...) ζούσαν οι περισσότεροι στο λεκανοπέδιο της Αττικής στην περιοχή των Αχαρνών, δεν είχαν σπίτια, δεν είχαν τίποτα (...) Έγινε λοιπόν μια πρώτη εσωτερική μετανάστευση προς την Κομοτηνή κάπου στο 1987-1988. Από τις Αχαρνές στην Αθήνα, εδώ. Έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος θύλακας για την ενίσχυση του πληθυσμιακού στοιχείου (...) παρέμενε πάντα σαν μεγάλος στόχος να έρθει ένας μεγάλος πληθυσμός ελληνοποντίων στην περιοχή αυτή να εγκατασταθεί (...) Με αυτό λοιπόν το σχέδιο φέρανε αυτές τις πρώτες οικογένειες από τις Αχαρνές, από την Καλλιθέα, ήρθαν αυτές οι οικογένειες και δόθηκαν τα πρώτα 250 σπίτια τα οποία ήταν προκατασκευασμένα (...) το 1988 είχε τελειώσει ο πρώτος οικισμός στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (...) μιλάμε εκεί που είναι μια εκκλησία του Κοσμά του Αιτωλού»

τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας

«Ο Εύξεινος Πόντος»,

Νοέμβριος 2016

Η άφιξη των πρώτων παλινοστούντων στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ οδήγησε στην ανοικοδόμηση του Β' τμήματος της απαλλοτριωθείσας περιοχής (βλ. Χάρτη 1), όπου σύμφωνα με τους προνομιακούς πληροφορητές/τριες, το τμήμα αυτό ανοικοδομήθηκε με προκατασκευασμένες μονοκατοικίες βαριάς προκατασκευής, οι οποίες διανεμήθηκαν στις οικογένειες των νεοεισερχομένων κατοίκων. Ο τρόπος της διανομής των κατοικιών και η

πολιτική παροχών που την υποστήριξε, χρήζει διαφορετικής αντιμετώπισης ανάλογα την οπτική του πληροφορητή/τριας.

« (...) Τους χαρίστηκαν αυτά τα σπίτια (...) δεν πλήρωσαν ούτε δεκάρα τσακιστή. Υποτίθεται ότι θα τα ξοφλούσαν με κάποιο είδος δανειοδότησης, αλλά τελικά μετά από λίγα χρόνια τους έκαναν και μια εξοφλητική και δεν πλήρωσε ποτέ κανείς τίποτα (...) ότι το σπίτι που αξίζει 60.000 να το πληρώνετε σταδιακά, αλλά δεν πλήρωσε κανένας τίποτα και λένε κάποια στιγμή, εντάξει χαρίζονται (...)»

*Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016*

« (...) τα σπίτια ήταν προκάτ με ένα χρησιδάνειο από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης σήμερα- του τότε Υπουργείου Γεωργίας, όπου τα μονά κοστολογούνταν 3 εκατομμύρια και τα διπλά 6 εκατομμύρια, τα οποία έπρεπε να αποπληρώσουν οι Πόντιοι και θα έπαιρναν τον τίτλο από τη στιγμή που θα είχαν αποπληρωθεί. Όμως η εγκατάσταση εδώ ήταν ιδιαίτερα προβληματική με την έννοια του ότι δεν υπήρχαν δουλειές, δεν υπήρχε τίποτα απολύτως. Με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα τεράστιο πρόβλημα στον οικισμό, να δημιουργηθούν τεράστια προβλήματα γιατί κάποιοι ήταν και νεοφερμένοι. Νεοφερμένοι εννοώ τη δεκαετία του '80, κάποιοι λίγοι (...) Ανάμεσα στους πρώτους πάντα μιλάμε. Μιλάμε πάντα για αυτές τις 250 οικογένειες οι οποίες εγκαταστάθηκαν στον πρώτο οικισμό στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (...)»

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Μετά την ολοκλήρωση του Β' τμήματος της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, βρισκόμαστε στην περίοδο που αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των ομογενών που καταφθάνουν στη χώρα. Από το 1991 με τις πολιτικές αλλαγές που πραγματοποιούνται στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, ο αυξανόμενος αριθμός των μετακινούμενων ομογενών προς την Ελλάδα υποδεικνύει την ανάγκη για την ανάπτυξη ενός οργανωμένου σχεδίου υποδοχής των παλιννοστούντων. Το σχέδιο αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει δράσεις για την οικιστική αποκατάσταση των νεοεισερχομένων καθώς και διαδικασίες για τη συνολικότερη αποδοχή και ένταξή τους στις τοπικές κοινωνίες υποδοχής προς επίλυση των όποιων φαινομένων ρατσισμού και ξενοφοβίας θα μπορούσε να παρουσιάσει η ελληνική κοινωνία.⁵⁶⁰

⁵⁶⁰ Κωνσταντίνος Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96 (1998), σελ. 185–218

Οι παλιννοστούντες που φτάνουν στη Θράκη την περίοδο των πολιτικών αλλαγών του 1991, φιλοξενούνται αρχικά σε προσωρινά κέντρα ή σε ενοικιαζόμενες κατοικίες. Τα Κέντρα Φιλοξενίας και οι οικισμοί Υποδοχής δέχονται τους παλιννοστούντες από λίγες ημέρες μέχρι μερικούς μήνες χωρίς να έχουν εξασφαλιστεί από την αρχή οι προϋποθέσεις για μόνιμη εγκατάσταση. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πληροφορητών/τριων οι συνθήκες διαμονής στον οικισμό Υποδοχής των παλιννοστούντων στις Σάπες, 30 περίπου χιλιόμετρα έξω από την πόλη της Κομοτηνής, δεν ήταν καλές.

«(...) Όπως καταλαβαίνεται από τη στιγμή που δεν υπήρχε οργανωμένο σχέδιο για την εγκατάσταση τους, ξεκίνησαν οι πρόχειροι καταυλισμοί. Ο πρώτος καταυλισμός ξεκίνησε στην περιοχή των Σαπών μεταφέροντας εκείνα τα παραπήγματα για τους σεισμόπληκτους της Καλαμάτας (...) έγιναν περίπου 300 λυόμενες κατασκευές στην περιοχή των Σαπών, έξω από τις Σάπες δηλαδή, όπου εκεί ήταν το δράμα. Εγκαταστάθηκαν εκεί οι Πόντιοι, όπου το καλοκαίρι είχε πολύ ζέστη, ουσιαστικά ήταν λαμαρίνα (...) πάνω λαμαρίνα, κάτω λαμαρίνα και οι τοίχοι. Δραματικές δηλαδή συνθήκες. Βάλανε μπουλντόζες και διαμόρφωσαν το χώρο, έβαλαν νερό, έφεραν από την Καλαμάτα αυτές τις κατασκευές και έτσι ξεκίνησε ένας ακόμη μεγαλύτερος αγώνας πίεσης προς την πολιτεία, όπου η φωνή του συλλόγου ήταν η μοναδική φωνή για να ευαισθητοποιήσουμε πάνω από όλα την κοινή γνώμη να συμμεριστεί το πρόβλημα και να συμπαραταχθούν μαζί μας οι τοπικές αρχές και η εκκλησία (...)»

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στη μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών που εκδόθηκε το 1995, οι κάτοικοι της Θράκης αντιμετωπίζουν με αρνητικό πνεύμα τους νεοεγκαθιστάμενους και η κοινωνική ένταξή τους στο νέο τόπο εγκατάστασης καθίσταται προβληματική, ενώ διαγράφεται ο κίνδυνος να οδηγηθούν σε απομόνωση από την τοπική κοινωνία. Ένας από τους βασικότερους λόγους στον οποίο αποδίδει η μελέτη την παραπάνω διαπίστωση, είναι το ζήτημα της απασχόλησης των παλιννοστούντων. Η Θράκη πλήττεται από την ανεργία και η προσθήκη ενός σημαντικού αριθμού παλιννοστούντων που αναζητούν εργασία στην τοπική ανεργία δημιουργεί τεράστια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα στην περιοχή.⁵⁶¹ Άλλωστε, οι ίδιοι οι παλιννοστούντες

⁵⁶¹ Γεράσιμος Νοταράς, «Η ανομοιογένεια του πληθυσμού», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995, σελ 39-59

αναγνωρίζουν ότι μία από τις δύο βασικές προϋποθέσεις μόνιμης εγκατάστασης (πέραν από την κατοικία) είναι η δυνατότητα εργασίας τους στον τόπο υποδοχής.

«(...) βασικό τους μέλημα (των παλινοστούτων) ήταν να εξασφαλίσουν το στεγαστικό πρόβλημα. Οπότε ένα άνθρωπος που έχει στέγη είναι λίγο πιο εύκολο να ενσωματωθεί και να καλύψει τη βασική του ανάγκη και από εκεί και πέρα βλέπουμε. Βέβαια, στην πορεία αποδείχθηκε πως η βασική ανάγκη που έπρεπε να καλυφθεί ήταν το εργασιακό, γιατί αν έχεις εργασία όλα τα υπόλοιπα λύνονται (...)»

*Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής, Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου Ποντίων
Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»,
Απρίλιος 2016*

Από μια ενδεικτική δειγματοληψία που έγινε το 1992 στους παλινοστούτες που διέμεναν στον οικισμό Υποδοχής των Σαπών, προκύπτει ότι από τα 1.556 άτομα του οικισμού είχαν εξασφαλίσει μόνιμη εργασία τα 13 (<1 %), προσωρινή εργασία είχαν εξασφαλίσει 325 άτομα (21%) και 208 εποχιακή (13%). Σύμφωνα με τη μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας ενός οργανωμένου προγράμματος για να επιτευχθεί ο στόχος της εκτεταμένης εγκατάστασης ομογενών στη Θράκη. Θα πρέπει να ξεκινήσουν μεγάλα έργα στην περιοχή που να ανταποκρίνονται στο μέγεθος και την πολυπλοκότητα του προβλήματος μέσα από ένα εκτεταμένο οικιστικό πρόγραμμα που θα εξασφαλίσει την απασχόληση του αργούντος δυναμικού της περιοχής και των νεοεγκαθισταμένων.⁵⁶²

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ιδρύθηκε το 1990 το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Ομογενών Ελλήνων⁵⁶³ (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.). Το Ίδρυμα ιδρύθηκε με σκοπό την υποδομή και κοινωνική ένταξη⁵⁶⁴ των Ελλήνων της τέως Σοβιετικής Ένωσης, που ήδη είχαν αρχίσει να φτάνουν στην χώρα μας από το 1988. Υπήρξε Κοινωφελές Ίδρυμα Ιδιωτικού

⁵⁶² Στο ίδιο, σελ. 57

⁵⁶³ Το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Ομογενών Ελλήνων (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.) ιδρύθηκε, σε εκτέλεση του άρθρου 8 του Ν. 1893/90 (8.8.1990) με Προεδρικό Διάταγμα την 13.12.1990 και τυπικά άρχισε τη λειτουργία του την 1η Ιανουαρίου 1991, ενώ η πρώτη συνεδρίαση του Δ.Σ. πραγματοποιήθηκε την 13.2.1991 και έπαψε την λειτουργία του το Μάρτιο του 2003 με τον ν. 3072/2002 οπότε τέθηκε εκκαθάριση. Πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., <http://users.otenet.gr/~eiypoe/skopos.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

⁵⁶⁴ Ενδεικτικό της δράσης του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. είναι το ότι από την 01.01.1991 που άρχισε να λειτουργεί το ίδρυμα μέχρι την 30.11.1993, ασχολήθηκε με 11.500 παλινοστήσεις, δηλαδή με το ¼ των ατόμων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, και στα τρία Κέντρα φιλοξενίας και στους τρεις οικισμούς Υποδοχής για την προσωρινή εγκατάσταση παλινοστούτων που λειτουργούσαν στη Θράκη, ενοικιάστηκαν 712 κατοικίες και αγοράστηκαν άλλες 151, όπου εγκαταστάθηκαν 7.722 ομογενείς, δηλαδή το 17% όσων έρθει από το 1989 και το 65% όσων έχει ασχοληθεί το Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. Πηγή: Νοταράς, «Το ζήτημα της Θράκης», ό.π., σελ. 55-56

Δικαίου και εποπτευόμενο από τον Υπουργό Εξωτερικών. Μήνυμα του τέως Προέδρου του ΕΙΥΑΠΟΕ κ. Γ. Ιακώβου που περιέχεται στην Έκθεση Πεπραγμένων του 1991-1995 αναφέρει πως για την περίοδο αναφοράς η εικόνα του προγράμματος Παλινοστούντων στον στεγαστικό τομέα έχει βελτιωθεί αισθητά, αφού στο τέλος της πενταετίας 80% των ενταγμένων στο πρόγραμμα διαμένουν σε κατοικίες και μόνο 20% σε Οικισμούς Υποδοχής (που προβλέπεται ότι θα καταργηθούν μέχρι το τέλος του 1996) και Κέντρα Φιλοξενίας. Πέραν της στέγασης βασικό παραμένει το θέμα της εργασιακής αποκατάστασης των παλινοστούντων. Η εργασιακή αποκατάσταση όμως σχετίζεται άμεσα με την οικονομική δραστηριότητα στη Θράκη. Το θέμα της Θράκης είναι ασφαλώς στις προτεραιότητες της Πολιτείας, και δηλώνει την ελπίδα, ότι η αναπτυξιακή πορεία της περιοχής θα εξασφαλισθεί σύντομα. Μόνο αν τροchioδρομηθεί, σημειώνει ο πρόεδρος του ΕΙΥΑΠΟΕ, η αναπτυξιακή πορεία της Θράκης, θα μπορέσουν οι Ομογενείς να ριζώσουν και να μην την εγκαταλείψουν για τα μεγάλα αστικά κέντρα.⁵⁶⁵

Η έδρα του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. θα μεταφερθεί τελικά από την Αθήνα στην Κομοτηνή με στόχο, σύμφωνα με δημοσίευμα σε εφημερίδα τον Ιούλιο του 1997, να λειτουργήσουν τα κέντρα των αποφάσεων στην περιοχή της Θράκης, όπου υπάρχει το πρόβλημα της παλιννόστησης και εγκατάστασης των Ελληνοποντίων. Αναφορικά με τη δράση του ιδρύματος μεταφέρονται τα λόγια του τότε προέδρου του κ. Γλάρου ο οποίος ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι «το ΔΣ θα προχωρήσει στον αναπροσανατολισμό του προγράμματος του Ιδρύματος στους νομούς της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, με προτεραιότητα εκτός από τη στεγαστική πολιτική, την επαγγελματική αποκατάσταση και κοινωνική ένταξη των Ελληνοποντίων. Τόνισε δε, ότι θα δημιουργηθούν ολοκληρωμένα προγράμματα⁵⁶⁶ για την ένταξη των ομογενών στις αναπτυξιακές δραστηριότητες της περιοχής, με αξιοποίηση των ειδικοτήτων και του υψηλού μορφωτικού επιπέδου των Ελληνοποντίων, σε άμεση

⁵⁶⁵ Μήνυμα του τέως Προέδρου του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε και Διευθύνοντα Συμβούλου Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. κ. Γ. Ιακώβου στην Έκθεση Πεπραγμένων του φορέα για την περίοδο 1991-1995. Πηγή επίσημη ιστοσελίδα ΕΙΥΑΠΟΕ: <http://users.otenet.gr/~eiyapoe/minima.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

⁵⁶⁶ Σύμφωνα με όσα αναγράφονται στην επίσημη ιστοσελίδα του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. «Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι παλινοστούντες ομογενείς, πέραν του ζητήματος της απόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας είναι οι τεράστιες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν για προσαρμοσθούν και να εργασθούν, σε μια χώρα, όπως η Ελλάδα, που και την γλώσσα της δεν γνωρίζουν καλά και τελείως διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης έχουν να αντιμετωπίσουν και οι κοινωνικές οικονομικές και πολιτικές συνθήκες είναι διαφορετικές και τα προβλήματα προσαρμογής είναι τεράστια, δεδομένων και των ειδικών συνθηκών που λειτουργούν στη Ελληνική κοινωνία. Παράλληλα η Ελλάς και κοινωνία της βιώνει καθημερινά τις τεράστιες μεταβολές που είναι προϊόν την ένταξη της σε ένα νέο περιβάλλον, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι οι ομογενείς παλινοστούντες είναι σε μεγάλο αριθμό θύματα διακρίσεων, ξενοφοβίας ακόμη και ρατσισμού συνέπεια των ειδικών συνθηκών αφομοίωσης, προσαρμογής και διαβίωσης τους στη Ελλάδα». Πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., <http://users.otenet.gr/~eiyapoe/skopos.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση, την τοπική κοινωνία, τους φορείς και τους ίδιους τους πρόσφυγες»⁵⁶⁷

Στα λόγια των προέδρων του Ιδρύματος εντοπίζονται όλα αυτά τα ζητήματα που αναγνωρίζονται ως σημαντικά από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη για τη διαχείριση της παλιννόστησης στην Κομοτηνή και στον ευρύτερο χώρο της Θράκης: οικιστικό ζήτημα, ζήτημα της απασχόλησης για τους νεοεισερχόμενους πληθυσμούς, ένταξη του φαινομένου της παλιννόστησης στην ευρύτερη αναπτυξιακή προοπτική της Θράκης, συνεργασία με τους τοπικούς φορείς και την Τοπική Αυτοδιοίκηση για την επίτευξη των παραπάνω στόχων. Η παλιννόστηση των ομογενών και η εγκατάστασή τους στη Θράκη, αντιμετωπίζεται ταυτόχρονα και ως πρόβλημα αλλά και ως ευκαιρία με πολλές συνιστώσες και η διαχείριση του φαινομένου είναι ένα ζήτημα με τεράστια πολυπλοκότητα και δυναμική που προγραμματίζεται να επηρεάσει έντονα την οικονομική, πολιτισμική και πολεοδομική φυσιογνωμία του αστικού χώρου δημιουργώντας στους εμπλεκόμενους με τη διαχείριση του φορείς, κίνητρα για να εντατικοποιήσουν τη δράση τους.

«(...) Αντιλαμβανόμενη λοιπόν η Εθνική Κτηματική και η θυγατρική της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ ότι τα κέρδη δεν ήταν τα αναμενόμενα και τα προσδοκώμενα, προβαίνει στην αρχή της δεκαετίας του 1990 στην πώληση κομματιών οικοπέδων και συγκεκριμένα στην περιοχή Γ. Εδώ είναι το όριο της περιοχής Γ το οποίο και αυτό χωρίζεται σε δυο κομμάτια ας πούμε το Γ1 και το Γ2. (βλ. Χάρτη 1). Το Γ1 κλείνει εδώ και το Γ2 εδώ. Πρώτα το Γ1 θεωρείται ένα ενιαίο οικοδομικό τετράγωνο, χωρίζεται σε κομμάτια γης και πωλείται με δικαίωμα οικοδόμησης συγκεκριμένων τετραγωνικών με το σύστημα της καθέτου ιδιοκτησίας. Εσείς δηλαδή θα μπορούσατε να αγοράσετε ένα κομμάτι, αλλά σε αυτό το κομμάτι δε θα μπορούσατε να είστε κύριοι κατά 100% αλλά θα είχατε ένα ποσοστό εξ αδιαιρέτου επί του όλου οικοπέδου κατά κυριότητα και κατά χρήση το συγκεκριμένο κομμάτι γης πάνω στο οποίο θα μπορούσατε να χτίσετε συγκεκριμένο αριθμό τετραγωνικών μέτρων και η ιδιοκτησία σας θα ήταν κατοχυρωμένη με το σύστημα της καθέτου ιδιοκτησίας. Κάθετη ιδιοκτησία είναι όταν έχουμε ένα κοινό οικόπεδο και ο καθένας χτίζει από ένα σπίτι σε αυτό το οικόπεδο, ένα σπίτι δικό μου, ένα σπίτι δικό σου. Κάνουμε μια σύσταση καθέτου ιδιοκτησίας και λέμε ότι το οικόπεδο το έχουμε από κοινού 50% εξ αδιαιρέτου ο καθένας και εσύ χτίζεις αυτό και εγώ χτίζω εκείνο. Με τον τρόπο αυτόν η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ λέει έχω ένα οικόπεδο που είναι 500 στρέμματα το χωρίζω σε οικόπεδα 500 μέτρων όπου εσύ μπορείς

⁵⁶⁷ Παύλος Αλισάνογλου, «Στην Κομοτηνή το Ίδρυμα Υποδοχής Παλιννοστούντων», εφημερίδα τα ΝΕΑ. 19.07.1997, <http://www.tanea.gr/news/greece/article/3972487/?iid=2> , ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

να χτίσεις 220 τετραγωνικά, 280 τετραγωνικά. Και έχεις τη χρήση του οικοπέδου αυτού, την κυριότητα όμως έχει στο 1% στο 1,5% των 35 στρεμμάτων και δικαίωμα να χτίσεις εκεί και όλοι μαζί. Να χτίσεις στο δικό σου κομμάτι, το οποίο είναι κατά χρήση δικό σου, κατά κυριότητα είναι όλων. Η κυριότητα και η χρήση είναι δυο διαφορετικά πράγματα. Έχεις λοιπόν την κυριότητα εξ αδιαιρέτου ενός τεράστιου οικοπέδου, τη χρήση της γης όπου εκεί έχεις το δικαίωμα να χτίσεις στο οικόπεδο, όπου εκεί το κατοχυρώνεις με το σύστημα της καθέτου ιδιοκτησίας. Έτσι έχουμε στην περιοχή Γ1 την πρώτη καταστρατήγηση του θεσμού της ενεργούς πολεοδομίας, αυτό δεν είναι ενεργός πολεοδομία, αυτό είναι μια έμμεση πώληση οικοπέδων, άρα αυτή η γη η οποία απαλλοτριώθηκε ως αγροτική γη έναντι πινακίου φακής και δόθηκε σε μια τράπεζα, άρχισε να πουλιέται ως οικόπεδα. Δηλαδή, μπορεί να απαλλοτριώθηκε με, ας πούμε 500 ευρώ το στρέμμα, και να πουλήθηκε 500.000 ευρώ το στρέμμα και το κέρδος, την υπεραξία αυτή την καρπώθηκε η τράπεζα η οποία δεν έκανε τίποτα απολύτως. Το μόνο το οποίο έκανε μερικώς η τράπεζα ήταν κάποιες υποδομές και αυτές όχι πλήρεις. Δηλαδή κάποιους δρόμους, κάποιες αποχετεύσεις, κάποια τέτοια πράγματα. Αυτή ήταν η επιβάρυνση που είχε η τράπεζα. Πουλούσε οικόπεδα σε μια ήδη διαμορφωμένη γη. Σε μια δεύτερη φάση λίγα χρόνια μετά, πάντα μέσα στη δεκαετία του 1990, πουλάει στον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας την περιοχή Γ2 όπου ο αυτόνομος Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας ανέγειρε εργατικές κατοικίες. Η Γ1 σε ιδιώτες με το σύστημα που είπαμε και η Γ2 στον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας, σε εργατικές κατοικίες (...)

Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016

«... Την ίδια περίπου χρονική στιγμή ο δήμος Κομοτηνής, μιλάμε για αρχές της δεκαετίας του 1990, προβαίνει σε μια ευρύτατη αλλαγή του σχεδίου πόλης και αυτή η περιοχή πρασίνου, η περιοχή Δ (βλ. Χάρτη 1) αλλάζει χρήση και γίνεται οικόπεδα. Αυτό έγινε γιατί η Κομοτηνή ήταν η μόνη πρωτεύουσα νομού η οποία δεν έκανε επέκταση με το σύστημα του Τρίτση με την επιχείρηση πολεοδομικής ανασυγκρότησης του 1982. Δεν έκανε γενικό πολεοδομικό για το λόγο ότι το υπουργείο εσωτερικών μπλόκαρε το σχέδιο μη έχοντας συγκεκριμένη θέση για το τι θα κάνει με το μειονοτικό, αν της μειονότητας θα της δώσει τη δυνατότητα να χτίσει ή όχι. Να τακτοποιήσει ή να μην τακτοποιήσει εκκρεμότητες που είχαν μουσουλμανικές γειτονίες γενικότερα, αλλά κωλυσιεργούσε το Υπουργείο Εσωτερικών να συνεργαστεί με το Υπουργείο Χωροταξίας για το τι θα γίνει με το πολεοδομικό, με αποτέλεσμα να ναυαγήσει το γενικό πολεοδομικό. Ο δήμος Κομοτηνής μη έχοντας τη δυνατότητα να κάνει κάποια επέκταση με τη δική του πολιτική και χωρίς την

πολιτική της τράπεζας, μετέτρεψε αυτούς τους χώρους πρασίνου σε οικοδομικά τετράγωνα και ανάγκασε τους κατοίκους σταδιακά να παραχωρήσουν για κοινή χρήση τους δρόμους και τις πλατείες και στη συνέχεια ο κόσμος μπορούσε και έχτιζε και αγόραζε και σε αυτή την περιοχή. Αυτή η περιοχή λοιπόν που βρίσκεται μεταξύ της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, της απαλλοτριωθείσας έκτασης για την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ και ανάμεσα του ιστούς της υπάρχουσας πόλης, αυτή η γειτονιά άρχισε να δημιουργείται από το 1992-93 και μέσα στη δεκαετία του 1990 και ακόμη και σήμερα έχει αδόμητα οικοπέδα (...) Αυτή η περιοχή, ως γεινιάζουσα, πήρε εξ υπαγωγής, και όχι επισήμως, (το όνομα) (...) που μένεις; Στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, που μένεις; Στη Νέα Μοσυνούπολη (...) ούτε βαφτίστηκε με κανένα όνομα ποτέ αυτή η γειτονιά, όπως δεν έχει βαφτιστεί και καμία άλλη επίσημα πλην της Μοσυνούπολης. Άλλη απόφαση από το δήμο και από πλευράς ελληνικού δημοσίου δε θα δεις που να ονοματίζει γειτονιές. Η μόνη περιοχή που ονοματίστηκε ήταν η περιοχή που απαλλοτριώθηκε και δημιουργήθηκε από την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ και ονομάστηκε Νέα Μοσυνούπολη. Έτσι και οι κατοικούντες εκεί λένε που μένεις; Στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (...) που μένεις στη Νέα Μοσυνούπολη (...) Αυτή είναι η περιοχή Δ η οποία δεν έχει σχέση με Εθνική Κτηματική και είναι καθαρά οικοπέδα (...)

Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016

Βρισκόμαστε πλέον στην περίοδο 1995-2000 όπου προωθείται η κρατική βοήθεια μέσω του Εθνικού Ιδρύματος Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλινοστούτων Ομογενών Ελλήνων στη βάση της προηγούμενης λογικής της αγροτικής αποκατάστασης. Η ελληνική πολιτική μετά το 1996 στην περιφέρεια ΑΜΘ μετατοπίστηκε σε ένα πιο ευέλικτο πρόγραμμα αυτό-στέγασης και δανειοδότησης των παλινοστούτων στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του ΕΙΥΑΠΟΕ. Το πρόγραμμα αποκατάστασης περιλαμβάνει την επιδοτούμενη αποκατάσταση στην περιφέρεια ΑΜΘ με άμεση χρηματική στήριξη 11 εκ. δρχ. ανά οικογένεια και 500.000 δρχ για κάθε παιδί και εξαρτημένο ενήλικα. Οι όροι του δανείου είναι 30% άτοκα και με προθεσμία επιστροφής 15 χρόνια. Προϋπόθεση για την επιδότηση είναι η απόδειξη ελληνικής καταγωγής, η οποία επιβεβαιώνεται μέσα από την αίτηση παλιννόστησης από τις ελληνικές προξενικές αρχές, μετά δηλαδή την άφιξη των παλινοστούτων στον ελλαδικό χώρο.⁵⁶⁸

⁵⁶⁸ Βλ. Ευτυχία Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των "Ρωσοποντίων"», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 267- 296 και «Μετανάστευση στην πατρίδα», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ. 233-248

«(...) στις αρχές του 2000 το Εθνικό Ίδρυμα Παλινοστούντων Ομογενών αγοράζει την περιοχή Ε. Ακόμη ίσχυε όμως το καθεστώς της ενεργούς πολεοδομίας (...) και μετατρέπει πια αυτή η περιοχή σε καθαρά οικοπεδική περιοχή. Έτσι η περιοχή πολεοδομείται, χωρίζεται σε οικοπέδα τα οποία χαρίζονται στους Ρωσοπόντιους και μαζί με ένα πολύ ενδιαφέρον δάνειο το οποίο και αυτό δεν ξεπληρώθηκε, χτίστηκε η περιοχή αυτή από παλινοστούντες ομογενείς. Τους δώσανε λεφτά άφθονα, πακτωλό χρημάτων και εκεί έχτιζε ο καθένας με βάση αυτά ένα ωραίο αυθαίρετο. Έπαιρνε δηλαδή μια άδεια για 100 τετραγωνικά, έχτιζε 300. Τότε μάλιστα υπήρξε ο παρομιώδης νόμος⁵⁶⁹ της Παπανδρέου ο οποίος έλεγε ότι όποιος Ρωσοπόντιος κατασκευάσει αυθαίρετο μέχρι 2 χρόνια από τώρα νομιμοποιείται με 3 ευχές: νόμιμο, νόμιμο, νόμιμο. Με έναν πάρα πολύ απλό και αδάπανο τρόπο νομιμοποιήθηκαν αυθαίρετα τα οποία έγιναν στο μέλλον. Δηλαδή, (ο νόμος έλεγε) αν θες να χτίσεις αυθαίρετο και θες να το χτίσεις μέσα στα επόμενα 2 χρόνια νομιμοποιείται το αυθαίρετό σου. Κάποια στιγμή όταν η περιοχή αυτή έγινε ένα γκέτο από μετανάστες, γιατί όπως ξέρουμε πολύ καλά μαζί με τους Ελληνοπόντιους που ήρθαν, εγκαταστάθηκαν στη χώρα με διάφορων τύπων πιστοποιητικά, όχι μόνο Πόντιοι, αλλά άνθρωποι από τις ίδιες περιοχές μεν, αλλά άλλης προέλευσης π.χ. Γεωργιανοί, Καζάκοι, Ουζμπέκοι, οι οποίοι ελληνοποιήθηκαν κάποιοι από αυτούς (...) κάποιοι ήταν και μουσουλμάνοι και επειδή στις σοβιετικές χώρες δεν ήταν και πολύ φανατικό το πράγμα με τις θρησκείες, ο Μουράτ πολύ ευχαρίστως έγινε Γιώργος ώστε να πάρει ένα χαρτί και να εγκατασταθεί στην περιοχή ως παλινοστήσας ομογενής (...) έτσι το θέμα είναι ότι τα παιδιά τους πηγαίνουν στα ελληνικά σχολεία, αρχίζουν να μαθαίνουν σιγά σιγά ελληνικά και αυτό σιγά σιγά θα ξεπεραστεί και δε θα υπάρχει κάποιο πρόβλημα, αλλά σαφέστατα υπάρχουν άνθρωποι που δεν ήταν ελληνικής καταγωγής. Εδώ λοιπόν η γλώσσα που κυριαρχεί στην ομιλία τη μεταξύ τους είναι η ρωσική ή η γεωργιανή, μόνο οι νέες γενιές αρχίζουν και μιλάνε σιγά σιγά τα ελληνικά, τα νέα παιδιά (...) Δυστυχώς όμως εδώ δημιουργήθηκε ένα γκέτο με στοιχεία

⁵⁶⁹ Ο πληροφορητής αναφέρεται πολύ πιθανό στην Τροπολογία αναφορικά με το σχέδιο νόμου "Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην Ελληνική Επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση", στην εισηγητική έκθεση της οποίας αναφέρεται ότι με την παρ. 10 καλύπτεται το θέμα που έχει δημιουργηθεί από την παραχώρηση οικοπέδων στην κατηγορία των παλινοστούντων, σύμφωνα με τις διατάξεις του από 24.4.1985 Πρ. Δ/τος, οι οποίες προβλέπουν την καταβολή τμήματος ίσου με το 1/3 της τρέχουσας αξίας, ορίζοντας την μη οφειλή τμήματος για τις παραχωρήσεις αυτές και παράλληλα τη διαγραφή των τυχόν βεβαιωθεισών οφειλών προς την Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος. Επιπρόσθετα ορίζει και για τις μελλοντικές παραχωρήσεις οικοπέδων σ' αυτούς την μη οφειλή τμήματος. Βλ. ΤΡΟΠΟΛΟΓΙΑ, Στο σχέδιο νόμου "Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην Ελληνική Επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση", Υπουργοί: ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ Β. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ Γ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΑΣ Γ. ΑΝΩΜΕΡΙΤΗΣ. Επίσημη ιστοσελίδα ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, 13.03.2001, <https://www.hellenicparliament.gr>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

εγκληματικότητας, όχι τόσο από τους ελληνικής καταγωγής, από τους πραγματικούς παλιννοστήσαντες, όσο από αυτούς που είχαν παρεισφρήσει (...)»

*Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016*

Η εγκατάσταση των παλιννοστούντων στην Κομοτηνή και συγκεκριμένα στην περιοχή της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, συνδέεται με οικονομικούς, κοινωνικούς και αναπτυξιακούς παράγοντες, αλλά και με πολιτισμικές συνιστώσες. Η εθνική στρατηγική στηρίζεται στην αναγνώριση των πολιτισμικών ομοιοτήτων ως στοιχείο της ελληνικότητας των ατόμων και ως όχημα για την κοινωνική τους ένταξη. Η ενσωμάτωση των παλιννοστούντων Ελλήνων στον «ελληνικό ρυθμό ζωής» και η «αφομοίωσή» τους αποτελεί το κύριο ζητούμενο για τον ελληνικό κρατικό μηχανισμό. Πρόκειται όμως για ένα πληθυσμό με ιδιαιτερότητες γλώσσας, θρησκείας, πεποιθήσεων, στάσεων και τρόπων ζωής που καθορίστηκαν πριν τον ερχομό τους στην ελληνική κοινωνία⁵⁷⁰ με την οποία ερχόμενοι σε επαφή ενεργοποιούν διαδικασίες πολιτισμικής αλληλεπίδρασης με αρνητικά κάποιες φορές αποτελέσματα, αφού η τοπική κοινωνία αναγνωρίζει στην άφιξή τους αρνητικές επιδράσεις στη κοινωνική ζωή και στην πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης.

«(...) παρατηρήθηκε μια αύξηση της εγκληματικότητας στην πόλη προερχόμενη από κάποιους που εγκαταστάθηκαν γύρω στο 2000 στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, όχι όμως για εκεί μέσα (...) αλλά οι διαρρήξεις, η διακίνηση ναρκωτικών, το εμπόριο όπλων, οι πυροβολισμοί, τα καλάσνικωφ και τα λοιπά, έχουν αφετηρία αυτή τη γειτονιά. Δεν σημαίνει δηλαδή ότι ο γεωργιανός θα έκανε μια διάρρηξη εδώ. Είχαμε εγκληματικότητα από αυτούς εδώ για μέσα στην πόλη (...) μεγάλη (...) και κυρίως στον τομέα των ναρκωτικών, της μαστροπείας και τα λοιπά, η οποία ξεκίνησε από εδώ (...) έτσι μια ολόκληρη πόλη που μέχρι πριν δεν είχε ιδέα τι θα πει διάρρηξη, βρέθηκε ξαφνικά αντιμέτωπη με το οργανωμένο έγκλημα που προέρχεται κυρίως από τους κατοίκους αυτής της γειτονιάς (...)»

*Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,
Οκτώβριος 2016*

Στα λόγια του πληροφορητή είναι έντονος ο διαφορετικός χαρακτηρισμός για τους παλιννοστούντες ανάλογα τη χώρα προέλευσης, χαρακτηρίζοντας τους ως *πραγματικούς παλιννοστήσαντες και μη*, στη βάση της ελληνικότητάς τους, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιείται η θρησκεία ως κριτήριο αξιολόγησης της ελληνικής τους ταυτότητας. Η υπογράμμιση της θρησκείας ως κριτήριο ταύτισης με το ελληνικό έθνος είναι ένα

⁵⁷⁰ Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σελ 185-218

ιδιαίτερα ενδιαφέρον φαινόμενο με ευρύτερες πολιτικές επιπτώσεις. Στην περίπτωση της Κομοτηνής, όπου η πολυπολιτισμικότητα στην πόλη αναγνωρίζεται κυρίως μέσα από το πρίσμα της θρησκείας, ο προσδιορισμός των κατοίκων μέσα από τη θρησκευτική τους ταυτότητα αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία. Η διαπίστωση της πολλαπλής διαφορετικότητας των παλιννοστώντων σε σχέση με την τοπική κοινωνία, εισάγει ως έννοια- ζητούμενο το κατά πόσο είναι κάποιος γνήσιος Έλληνας ή όχι, χαρακτηρίζοντας τα άτομα ανάλογα τη χώρα προέλευσης. Η «ελληνικότητα» και η ελληνική καταγωγή αποτελεί τελικά προνόμιο όχι μόνο για τον τρόπο που αντιμετωπίζονται από την τοπική κοινωνία (βλ. λόγια πληροφορητή), αλλά και για την πρόσβαση που έχουν στις κοινωνικές παροχές π.χ. στο πλαίσιο της απόκτησης μόνιμης κατοικίας στο πρόγραμμα αγροτικής αποκατάστασης του ΕΙΥΑΠΟΕ⁵⁷¹ που συνεχίζει να εφαρμόζει το πρόγραμμά του στην περιοχή της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ.

«(...) Εδώ εγκλημάτησαν εις βάρος της πόλης η Εθνική Κτηματική και στη συνέχεια η Εθνική Τράπεζα και το Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Παλιννοστώντων, εγκαθιστώντας τους ανθρώπους και δημιουργώντας ένα γκέτο και εκτινάσσοντας την εγκληματικότητα σε μια περιοχή που δεν ήξερε τι θα πει διάρρηξη (...) Ο δήμος κάνει ότι μπορεί για την περιοχή, κάνει υποδομές, κάνει κανένα δρόμο⁵⁷²(...) Κλείνει λοιπόν και η περιοχή Ε. Είμαστε λοιπόν περίπου στο 2000 και κάτι. Οι κατοικίες χτίζονται, οι άνθρωποι αυτοί παραμένουν εδώ περίπου μέχρι την οικονομική κρίση, μέχρι το 2012 και όταν τους χτυπάει η κρίση εγκαταλείπουν τα σπίτια αυτά τα οποία ουσιαστικά έχτισαν χωρίς δικά τους λεφτά και

⁵⁷¹ Βλ. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ. 267- 296

⁵⁷² Σε διάφορα δημοσιεύματα τοπικών εφημερίδων περιγράφεται η διαμάχη μεταξύ Τοπικής Αυτοδιοίκησης και ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε, γύρω από το ζήτημα της κατασκευής κοινωνικών υποδομών στην απαλλοτριωθείσα περιοχή, γεγονός που πλέον μεταφράζεται σε αγωγές με χρηματικές απαιτήσεις. Συγκεκριμένα, δημοσίευμα στην τοπική εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ το Δεκέμβριο του 2017, αναφέρει: «Για την ιστορία θυμίζουμε ότι σχεδόν πριν από μία δεκαετία, η ΔΕΥΑΚ ανέλαβε να εκτελέσει μία σειρά έργων στην περιοχή που είναι γνωστή ως Εκτενεπόλ χωρίς να έχει υποχρέωση και αρμοδιότητα. Η δημοτική επιχείρηση τότε συνέβαλε σε ένα οικιστικό πρόγραμμα 6.000 κατοικιών, από το οποίο θα είχε έσοδα και για τη δημοτική επιχείρηση. Η Εκτενεπόλ είχε υποχρέωση να κατασκευάσει συνολικά 6.000 κατοικίες, όμως τροποποιώντας μονομερώς τη σύμβαση που είχε με το ελληνικό δημόσιο τότε, άλλαξε η σύμβαση και αντί να κατασκευαστούν 6.000 κατοικίες, τελικά κατασκευάστηκαν 1.500.

Η ΔΕΥΑΚ αναλαμβάνοντας, χωρίς να έχει την υποχρέωση, να εκτελέσει μία σειρά υποδομών στο υπό ανέγερση νέο οικισμό υπολόγισε σε έσοδα που θα προέρχονταν από την σύνδεση των κατοικιών με τη δημοτική επιχείρηση και επιπλέον τους λογαριασμούς. Με τη μονομερή τροποποίηση της σύμβασης, η ΔΕΥΑΚ έχασε ουσιαστικά έσοδα από 4.500 κατοικίες οι οποίες δεν κατασκευάστηκαν και από τις οποίες ευελπιστούσε ότι θα είχε έσοδα. Για τα διαφυγόντα κέρδη άνω των 8 εκ. ευρώ έχει στραφεί με αγωγές κατά της «Κτηματικής Κατασκευαστικής Ανώνυμης Εταιρείας - Εκτενεπόλ Α.Ε...

Σήμερα μεγάλο τμήμα της κτηματικής περιοχής της Εκτενεπόλ παρουσιάζει την εικόνα της εγκατάλειψης, ήμβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του προέδρου της ΔΕΥΑΚ. Φρεάτια που απουσιάζουν σχεδόν από κάθε σημείο, έχουν κλαπεί αλλά δεν έχουν αντικατασταθεί, σκουπίδια και πρόχειρα παρατήγματα, συνθέτουν την εικόνα». Πηγή: Δήμητρα Συμεωνίδου, «Ανοιχτό το "μέτωπο" με την Εκτενεπόλ», xronos.gr, 02.12.2017, <http://www.xronos.gr/reportaz/anoihto-metopo-me-tin-ektenepol>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018, βλ. επίσης παλαιότερα δημοσιεύματα: <http://www.xronos.gr/epikairota/i-ektenepol-anagorise-ofeili-800000-eyro-alla-ohi-7-ek-eyro>

περίπου το 60%-70% των κατοίκων αυτής της περιοχής έχουν μεταναστεύσει στην Κύπρο ή την Ολλανδία. Εδώ δηλαδή είναι μια ημι-έρμη περιοχή με καινούρια σπίτια, τα οποία χτίστηκαν μέσα στον 20ο αιώνα. Πρόκειται για ένα ακόμη τρανό παράδειγμα της σοφίας του ελληνικού κράτους (...)

Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,

Οκτώβριος 2016

«(...) το 2016, ούτε οι μισοί δεν έχουν μείνει στην Κομοτηνή (...) έχουν φύγει λόγω οικονομικών γιατί και να έχεις σπίτι, αν δεν έχεις εργασία, δεν μπορείς να ζήσεις. Οπότε ο πληθυσμός της συγκεκριμένης ομάδας έχει μειωθεί μέσα στην πόλη, έχουν φύγει, είτε προς εξωτερικό, είτε προς μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως Αθήνα (...)

Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής,

Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»,

Απρίλιος 2016

Η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε., βλέποντας την έλλειψη ανταπόκρισης των παλιννοστούντων στην πολιτική κινήτρων που προσφέρει η πολιτεία για την εγκατάστασή τους στην Κομοτηνή και την τάση μετανάστευσης των κατοίκων της περιοχής, αλλάζει τον αρχικό σχεδιασμό για τον αριθμό των κατοικιών που σκοπεύει να κατασκευάσει, δημιουργώντας πλήθος προβλημάτων στη γειτονιά, η οποία εμφανίζει σταδιακά συνθήκες εγκατάλειψης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ενώ η ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε. είχε υποχρέωση να κατασκευάσει συνολικά 6.000 κατοικίες στο νέο οικισμό των παλιννοστούντων, τροποποιώντας μονομερώς τη σύμβαση που είχε με το ελληνικό δημόσιο, αντί να κατασκευαστούν 6.000 κατοικίες, τελικά κατασκευάστηκαν 1.500.⁵⁷³

Όλα αυτά εντείνουν το πρόβλημα της περιθωριοποίησης, της κοινωνικής απομόνωσης και της κτιριακής εγκατάλειψης, μετατρέποντας την περιοχή της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ σε μια γειτονιά με ιδιαίτερα πολεοδομικά χαρακτηριστικά και προβλήματα. Αξίζει να σημειωθεί όμως, ότι μέσα στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, δηλαδή εντός των ορίων της απαλλοτριωθείσας περιοχής, έχει αναπτυχθεί μια ζώνη με εμπορικές χρήσεις, κατά μήκος της οδού Εθνικής Αντιστάσεως. Το 2002 η Τράπεζα Πειραιώς αγόρασε από την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ Α.Ε. μια έκταση περίπου 12.000 τ.μ. και ανεγείρει το Εμπορικό Κέντρο Kosmopolis, του

⁵⁷³ Συμεωνίδου, «Ανοιχτό το "μέτωπο"...", ό.π., στο <http://www.xronos.gr/reportaz/anoihto-metopome-tin-ektenepol>,

οποίου έχει και μέχρι σήμερα τη διαχείριση. Στο εμπορικό κέντρο συγκεντρώνονται γνωστές εμπορικές αλυσίδες καταστημάτων καθώς και αίθουσες ψυχαγωγίας (σινεμά) που καθιστούν την εμπορική ζώνη έναν τόπο προορισμού για το σύνολο της πόλης. Σε μια περιοχή δηλαδή αμιγούς κατοικίας, που ανοικοδομήθηκε σταδιακά και σε αντιστοιχία με την πολιτική για την υποδοχή των ομογενών στην πόλη, λειτουργεί ένας πολυχώρος ψυχαγωγίας που συγκεντρώνει δραστηριότητες υπερτοπικού χαρακτήρα.

«(...) Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 2000 μέχρι το 2005 και το τελευταίο κομμάτι, αυτό το ΣΤ, μπήκε μέσα στην ίδια λογική της πώλησης οικοπέδων. Πλέον, αν θέλεις οικόπεδο πηγαίνεις στην Εθνική Τράπεζα και αγοράζεις το οικόπεδό σου, το οποίο έχει το συντελεστή δόμησης (...) τα έχουν τακτοποιήσει όλα (...) δηλαδή η Ζώνη Ενεργού Πολεοδομίας, έγινε μια κοινή οικοπεδοποίηση που ο καθένας αγοράζει το οικοπεδάκι του και κερδίζει αυτό που έχει ο συντελεστής του (...) Έτσι η Κομοτηνή έκανε μια άτυπη επέκταση προς τα δυτικά σε μια περιοχή εντελώς ακατάλληλη για επέκταση, διότι είναι μια γη υψηλής παραγωγικότητας. Αλλού θα έπρεπε να έχει επεκταθεί η Κομοτηνή (...) αλλά δυστυχώς εδώ βρήκαν, εδώ έχτισαν (...)»

Δ., 58 χρονών, άντρας πλειονοτικός, πρώην αντιδήμαρχος,

Οκτώβριος 2016

Κάτοικοι.

Η συνθετική ανάλυση του τόπου μέσα από τις επιμέρους θεωρητικές παραμέτρους οδηγεί αρκετές φορές σε επικαλύψεις που είναι αναπόφευκτες εξαιτίας της συνθετότητας του πεδίου ή μοιάζει να απομακρύνεται από τη χωρικότητα εξαιτίας της ανάπτυξης θεωριών που έχουν διαφορετική επιστημονική καταγωγή. Στην πραγματικότητα η προσέγγιση αυτή είναι απαραίτητη για την απόδοση του πλουραλισμού των εννοιών που περιγράφουν το χώρο της πόλης. Για να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ ως χωροκοινωνικής ενότητας και την ενεργητική σύνδεσή της με τον υπόλοιπο αστικό ιστό, πρέπει να ανατρέξουμε σε θεωρητικές αναφορές και μελέτες που αφορούν στην πολιτισμική ταυτότητα και ιστορία των νεοεισερχομένων κατοίκων της, παράλληλα με τους μηχανισμούς ένταξής τους στο κοινωνικό γίνεσθαι της πόλης. Η χωρική ενότητα της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, μετά την Α' φάση της ανοικοδόμησής της, αναπτύσσεται πλέον ad hoc με σκοπό να υποδεχθεί τους νεοεισερχόμενους παλιννοστούντες ομογενείς που φτάνουν στην Κομοτηνή από διαφορετικές αφετηρίες, δημιουργώντας στην περιοχή ένα νεογέννητο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που ωριμάζουν στο συγκεκριμένο τόπο και διαπλέκονται με τη ζωή της υπόλοιπης πόλης. Οι νέοι κάτοικοι προσδιορίζονται στη βάση ενός κοινού

χαρακτηριστικού γνωρίσματος, αυτό της ελληνικότητας του ομογενή, που εμπεριέχει όμως πολλές εσωτερικές διαφοροποιήσεις και σχέσεις εξουσίας.

Έλληνες ομογενείς θεωρούνται από την πολιτεία τα πρόσωπα που έχουν ελληνική εθνική συνείδηση και κυρίως ελληνική καταγωγή⁵⁷⁴. Στη χρονική περίοδο 1985-1995, το ελληνικό κράτος καλείται να απαντήσει στο ζήτημα που σχετίζονται με την επίσημη ονομασία της ομάδας Ελλήνων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ, επιλέγοντας τελικά τον όρο παλιννοστούντες.⁵⁷⁵ Ένα από τα ζητούμενα που προκύπτουν είναι ποιος θα έχει την εξουσία να «ονομάσει» τους εισερχόμενους πληθυσμούς καθώς «ονομάζοντας» καθιερώνει ταυτότητες, προβάλλει υποκείμενα και δημιουργεί ομάδες «ακροατών» και ακροατήρια⁵⁷⁶. Στην περίπτωση των πολιτών της πρώην ΕΣΣΔ, όποιοι πάρουν βεβαίωση ελληνικής καταγωγής από τις προξενικές αρχές θεωρούνται παλιννοστούντες, δηλαδή ομοεθνείς και τα τυπικά κριτήρια για τη δυνατότητα μετάβασης στην Ελλάδα που έχει θέσει η πολιτεία για αυτήν την περίοδο είναι η κατοχή ελληνικού διαβατηρίου ή/και μια βεβαίωση της ελληνικής καταγωγής από τις προξενικές αρχές.⁵⁷⁷

Οι Έλληνες ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ ακολουθούν το δρόμο προς την Ελλάδα ανταποκρινόμενοι στις προσκλήσεις της επίσημης εθνικής πολιτικής που καλεί τους ομογενείς να επιστρέψουν στη μητέρα πατρίδα με τη συνακόλουθη δέσμευση σχετικά με την τελική εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο. Συγκεκριμένα για το νομό Ροδόπης, το βασικότερο κίνητρο για την εγκατάστασή τους στην περιοχή ήταν η στεγαστική τους αποκατάσταση, η οποία εντάχθηκε στη γενικότερη πολιτική του κράτους για την ενίσχυση και τη συγκράτηση του πληθυσμού της Θράκης και ειδικότερα των νομών Ροδόπης και Ξάνθης.

⁵⁷⁴ Πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., <http://users.otenet.gr/~eiypaoe/info4palin.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

⁵⁷⁵ Η Πολιτεία χαρακτηρίζει τους Ομογενείς που προσφεύγουν μετά το 1980 στη Ελλάδα από τα Κράτη της Ανατολικής Ευρώπης ως «Παλιννοστούντες» και όχι ως πρόσφυγες όπως χαρακτήριζε τους ομογενείς του διωγμού 1914-1922. Η επάνοδος στην Ελλάδα γίνεται με βούληση του ατόμου και όχι πάντοτε κάτω από τις συνθήκες απειλής ή κινδύνου ζωής. Πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., <http://users.otenet.gr/~eiypaoe/info4palin.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

⁵⁷⁶ Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ 278

⁵⁷⁷ Η θεώρηση εισόδου με την ένδειξη «ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ» χορηγείται από τις ελληνικές προξενικές υπηρεσίες της Μόσχας με στοιχεία προερχόμενα κυρίως από τα Προξενικά Μητρώα των Ομογενών που ζούσαν στην πρώην ΕΣΣΔ. Οι ομογενείς εγκαθίστανται στην Ελλάδα είτε με την έκδοση βίζας παλιννόστησης, είτε με την έκδοση τουριστικής βίζας. Τα ποσοστά χρήσης της κάθε επιλογής αλλάζουν συν το χρόνω. Στην αρχή της μεταναστευτικής ροής οι περισσότεροι εισερχόμενοι επιλέγουν τη βίζα παλιννόστησης, ενώ προς το τέλος η τουριστική βίζα είναι η βασική επιλογή τους ως διερευνητικό μέτρο της κατάστασης που θα βρουν στην Ελλάδα (βλ. Βουτυρά, Στο ίδιο, σελ 278, 279 και Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα...», ό.π., σελ 238

«(...) Υπήρχαν προσκλήσεις στα προξενεία των χωρών που μας έλεγαν ελάτε, σας περιμένουν (στην Ελλάδα) (...) βέβαια εντάξει, άλλα βρήκαν οι άνθρωποι (...)»

Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής, Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου Ποντίων Ν.

Ροδόπη «Η Τραπεζούντα», Απρίλιος 2016

«(...) Υπήρχε μια κατεύθυνση, μια directive, του να φύγουν απ' εκεί και τους έταξαν λαγούς με πετραχήλια, τους είπαν ότι θα τους έπαιρναν από εκεί και ότι θα είχαν δουλειά (...) έκαναν ελκυστική την προσέλευση (...)»

Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &

Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος», Νοέμβριος 2016

Σύμφωνα με τη Βουτυρά⁵⁷⁸, το πολιτικό πλαίσιο της υποδοχής και της ένταξης των παλιννοστούντων από την πρώην ΕΣΣΔ είναι αποτέλεσμα μιας τουλάχιστον εικοσαετούς διαδικασίας διαμόρφωσης ελληνικής πολιτικής που θα μπορούσε να συνοψιστεί σε τρεις διακριτές χρονικές περιόδους. Κατά τη χρονική περίοδο 1985-1995, η πολιτική του αγροτικού εποικισμού σε λιγότερο προνομιούχες περιοχές με κέντρο βάρους τη Βόρεια Ελλάδα, είναι το κύριο πολιτικό αφήγημα για τη διαχείριση της παλιννόστησης. Πρόκειται για μια πολιτική εμπνευσμένη από την πολιτική αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων του 1922. Για τη Θράκη, η παλιννόστηση ομογενών από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, θεωρήθηκε μια ευκαιρία για δημογραφική ανάπτυξη, απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία κάθε αναπτυξιακής προσπάθειας στην περιοχή. Στη μελέτη με αντικείμενο την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη της Θράκης με βάση την εθνική και γεωπολιτική της σημασία που εξέδωσε το Δεκέμβριο του 1994 η Ακαδημία Αθηνών, αναφέρεται ότι από το 1989 ο αριθμός των παλιννοστούντων από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ είναι σημαντικός και η εγκατάστασή τους στη Θράκη αποτελεί ευκαιρία για την περιοχή.⁵⁷⁹ Ωστόσο, όπως επισημαίνει η έρευνα, από τα 40.070 άτομα που αφίχθηκαν στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα του 1993, το 80-90% περίπου εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, λόγω σχέσεων με πρόσωπα που είχαν εγκατασταθεί εκεί παλιότερα ή/και γιατί εκεί προσφέρονται μεγαλύτερες δυνατότητες αντιμετώπισης των στοιχειωδών αναγκών.

⁵⁷⁸ Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα ...», ό.π., σελ 238

⁵⁷⁹ Η κατάρτιση αυτής της μελέτης ανατέθηκε σε ομάδα ειδικών επιστημόνων, υπό την εποπτεία των Ακαδημαϊκών Ξενοφώντος Ζολώτα, Άγγελου Αγγελόπουλου και Ιωάννου Πεσμαζόγλου. Πηγή: Νοταράς, «Η ανομοιογένεια του πληθυσμού...», ό.π., σελ 39-57

«(...) Για διαφόρους λόγους η πολιτεία επέλεξε να εγκαταστήσει, για λόγους δηλαδή ευνοήτους, ένα μεγάλο αριθμό Ποντίων από τις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης στη Θράκη. Στην αρχή μιλούσαν για έναν αριθμό γύρω στις 50.000 (...)»

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Σε πίνακα⁵⁸⁰ που περιγράφει τη ροή⁵⁸¹ των ομογενών ανά νομό, περιφέρεια και έτος, φαίνεται πως τα άτομα που έφτασαν στο Νομό Ροδόπης κατά το διάστημα 1977 έως 2000 προσεγγίζουν το ποσοστό του 4,423% του συνόλου της επικράτειας, ήτοι 6.870 άτομα συνολικά. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι από την αρχή της άφιξης παλιννοστούντων ομογενών στην Ελλάδα, η μεγαλύτερη ροή προς το Νομό Ροδόπης σε απόλυτα νούμερα πραγματοποιήθηκε κατά την πρώτη φάση της παλιννόστησης που περιγράφουμε, και συγκεκριμένα τα έτη 1992 και 1993 με 1.083 και 1.112 άτομα αντίστοιχα, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά σε όλη τη Θράκη ήταν 3.609 και 5.224 άτομα.

«(...) Λοιπόν, πρώτα από όλα να πω ότι αναφερόμαστε σε πληθυσμιακή ομάδα παλιννοστούντων οι οποίοι είναι κυρίως Πόντιοι στην καταγωγή τους, οι οποίοι έχουν έρθει από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Από Ουζμπεκιστάν και Καζακστάν ξεκίνησε η ροή από το '89 και λίγο αργότερα, 5 χρόνια αργότερα το '94 άρχισε η ροή και από άλλες χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπως Αρμενία, Γεωργία (...) μιλάμε για χιλιάδες ανθρώπους στο νομό Ροδόπης (...) Το '89 που ξεκίνησαν από το Ουζμπεκιστάν και Καζακστάν, είναι λίγο διαφορετική η κατηγορία των ανθρώπων (...) Οι περισσότεροι είναι Πόντιοι πρόσφυγες τότε με τη μικρασιατική καταστροφή κυρίως, από νωρίτερα οικονομικοί πρόσφυγες, όπου από τις αρχές του 19ου ξεκίνησε η ροή προς το Ουζμπεκιστάν και Καζακστάν, όπου ανάμεσα υπήρχαν και οι πολιτικοί πρόσφυγες (...)»

*Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής,
Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»,*

Απρίλιος 2016

⁵⁸⁰ Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα...», ό.π., σελ 250

⁵⁸¹ Μελετώντας τη ροή των παλιννοστούντων ανά έτος αξίζει να σημειωθεί για την πληρέστερη κατανόησή του φαινομένου, ότι το 1989 είναι η χρονιά που άρχισαν οι πολιτικές αναταραχές και το 1991 είναι το έτος αλλαγής της πολιτικής κατάστασης.

Έρευνα⁵⁸² με αντικείμενο τους Πόντιους που εγκαταστάθηκαν γενικά στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο 1985-1990 δείχνει ότι οι περισσότεροι έχουν πολύ καλό εκπαιδευτικό επίπεδο (σε σχέση μάλιστα με τα ποσοστά που εμφανίζονται στην ελληνική κοινωνία εκείνη την περίοδο). Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς κατά την περίοδο της άφιξής τους δεν μιλούν την ελληνική γλώσσα και δε γνωρίζουν τις δυνατότητες που τους προσφέρονται για απασχόληση, με αποτέλεσμα να απασχολούνται τελικά στην παραοικονομία ή να εργάζονται ανασφάλιστοι ή/και να εμφανίζουν μεγάλα ποσοστά ανεργίας στην πόλη που εγκαταστάθηκαν. Είναι επίσης γεγονός ότι μαζί με τους ομογενείς που δικαιούνται την άμεση νομιμοποίηση τους, επωφελήθηκαν και άλλα πρόσωπα που έκαναν χρήση πλαστών εγγράφων και πιστοποιητικών προκειμένου να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια (βλ. Πίνακα 8) και το περιπόθητο ελληνικό διαβατήριό ενώ στερούντο της ιδιότητας αυτής.⁵⁸³ Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με την έλλειψη βασικών υπηρεσιών στους χώρους υποδοχής, οδήγησαν στην ανάπτυξη φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Και βέβαια, στους χώρους αυτούς μοιραία είναι η εμφάνιση της εγκληματικότητας και φαινομένων «γκέτο⁵⁸⁴», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι πληροφορητές/ πληροφορήτριες για την περιοχή της Εκτενεπόλ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Διαδικασία απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας με βάση το νόμο 2910/2000

Σύμφωνα με το νόμο 2910/2000, το κρίσιμο σημείο πλέον για την αναγνώριση ενός προσώπου ως ομογενούς δεν είναι μόνο η ελληνική καταγωγή που βεβαίωναν οι προξενικές αρχές, αλλά και η ύπαρξη στο πρόσωπό του της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Ο όρος αυτός σύμφωνα με τις αρχές στόχευε στην επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων, όπως θεμάτων χρηματισμού, αγοραπωλησίας πλαστών διαβατηρίων κτλ, που οδήγησαν στο φαινόμενο της απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας από άτομα μη ελληνικής καταγωγής. Για το λόγο αυτό εισάγεται η πρακτική της συνέντευξης που δίνει ο αιτών/ αιτούσα σε ειδική τετραμελή επιτροπή,⁵⁸⁵ δουλειά της οποίας είναι να αποδείξει την ύπαρξη ελληνικής συνείδησης και να πιστοποιήσει με τον τρόπο αυτό την ελληνικότητα του ατόμου.⁵⁸⁶ Η επιτροπή μέσα από τη συνέντευξη ορίζεται να

⁵⁸² Ερευνητική Ομάδα: Κούλα Κασιμάτη σε συνεργασία με Βασίλη Μάο, Νίκο Γλυτσό, Βλάση Αγτζίδη, Μαρία Βεργέτη, Αντώνη Ραγκούση, «Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους ένταξη», Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής- Γ.Γ. Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα 1992

⁵⁸³ Τα Ελληνικά δικαστήρια ασχολήθηκαν και ασχολούνται ακόμη με περιπτώσεις ανάκλησης της ελληνικής ιθαγένειας από πρόσωπα που δεν έχουν καμιά σχέση με τους ομογενείς (βλ. αντί πολλών ΣτΕ 3550/2001,53/2002,3222/2369/2002,1921/2002 κοκ), πηγή: <http://users.otenet.gr/~eiyapoe/info4palin.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 10/3/2018

⁵⁸⁴ Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σελ. 185-218

⁵⁸⁵ Αποτελούμενη από την ΕΥΠΠ, Γεν. Γραμματεία Παλινοστούτων, Περιφέρεια και εκπρόσωπο του Υπ. Εσωτερικών. Βλ. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ 267-296

⁵⁸⁶ Στην αρχή η διαδικασία απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας με βάση το νέο νόμο, κρίθηκε θετική. Στη συνέχεια στο επίπεδο της εφαρμογής, οι Πόντιοι διαμαρτύρονται μέσω των συλλόγων τους,

εξετάσει αν το άτομο αισθάνεται ότι ανήκει στο τμήμα του ελληνισμού της πρώην ΕΣΣΔ, εάν έχει επαφή με τα ελληνικά ήθη και έθιμα, με τις παραδόσεις και τον τρόπο ζωής, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στον τόπο διαμονής των Ελλήνων στις χώρες αυτές, εάν γνωρίζει την ελληνική γλώσσα ή την ποντιακή διάλεκτο κλπ. Ο νόμος αυτός συνοδεύεται από μια εποικιστική πολιτική κινήτρων για την εγκατάσταση των παλιννοστούντων σύμφωνα με την οποία η ελληνική επικράτεια χωρίζεται σε 4 ζώνες (περιφέρειες) με προφανή στόχο την αποκέντρωση με οικονομικά κίνητρα και συγκεκριμένα προνόμια ανάλογα την περιοχή εγκατάστασης. Η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη στην οποία ανήκει η Κομοτηνή, αποτελεί τη Ζώνη κινήτρων Α μαζί με τα νησιά του Αιγαίου. Όμως, παρά τα άμεσα οικονομικά οφέλη της εγκατάστασης στη Ζώνη Α οι περισσότεροι παλιννοστούντες προτιμούν την εγκατάστασή τους στα μεγάλα πολεοδομικά συγκροτήματα (Ζώνη Δ).

Η ποντιακή ταυτότητα, δεν είναι κάτι καινούριο για την πόλη της Κομοτηνής. Ο αυτο- και ετερο- προσδιορισμός Πόντιος/α, δήλωνε αρχικά άτομα με προσφυγική καταγωγή από τον Πόντο, που είτε οι ίδιοι, είτε πρόγονοί τους μετακινήθηκαν στη μητροπολιτική Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, προερχόμενοι κυρίως από την Τουρκία αλλά και από τη Ρωσία μετά την Οκτωβριανή επανάσταση.⁵⁸⁷ Τέτοιος πληθυσμός έφτασε και στην Κομοτηνή στην αρχή του αιώνα, ο οποίος εγκαταστάθηκε στις λεγόμενες προσφυγικές γειτονιές, στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε ξεχωριστό σημείο, και κατοίκησε μαζί με τους υπόλοιπους πρόσφυγες που έφταναν μαζικά στην πόλη λόγω της διαδικασίας ανταλλαγής των πληθυσμών ή σε χωριά γύρω από την πόλη.

«(...) Υπήρχαμε εμείς οι παλιοί Πόντιοι (...) Οι Πόντιοι οι οποίοι υπήρχαν εδώ (Κομοτηνή) είναι αυτοί όπως είμαι και εγώ από το 1922 με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Που φύγαμε δηλαδή από τις πατρογονικές μας εστίες, από το γεωγραφικό μας χώρο που ήταν ο συγκεκριμένος (...) που ήταν ο γεωγραφικός χώρος του Πόντου με τα γεωγραφικά όρια που εκτείνονται από τη Σινώπη έως και την Τραπεζούντα και πιο βαθιά στα όρια του νομού Σεβάστειας και Άγκυρας. Όπου εκεί με την ανταλλαγή των πληθυσμών, εδώ που τα λέμε, κανένας Πόντιος δεν υπήρχε στο γεωγραφικό χώρο που λέγεται Πόντος όταν έγινε η

κάνοντας αναφορά σε πληθώρα προβλημάτων που γιγαντώνονται μέσα από τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, γεγονός που δημιουργεί τεράστια προβλήματα για την κοινωνία των νεοπροσφύγων. Βλ ενδεικτικά άρθρο «Οι νεοπρόσφυγες Πόντιοι από την πρώην ΕΣΣΔ και η δεινή κατάστασή τους», *pontosnews*, 20.10.2015, <http://www.pontos-news.gr/article/142057/oi-neoprosfyges-pontioi-apo-tin-proin-essd-kai-i-deini-katastasi-toys>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

⁵⁸⁷ Ελευθερία Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες Ποντιακών συλλόγων», στο *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρική (επιμ.), Βιβλιόραμα, σειρά ΚΕΜΟ, Αθήνα, 2010, σελ. 504

ανταλλαγή των πληθυσμών, γιατί πολύ απλά συνετελέσθη πιο πριν η γενοκτονία των Ποντίων. Αναγκαστήκαμε να φύγουμε από τις πατρογονικές μας εστίες βίαια από το 1919. Νομίζω είναι και γνωστή η ιστορία και με τα 300.000 θύματα των Ποντίων της τουρκικής θηριωδίας, ένα σχέδιο εξόντωσης δηλαδή του χριστιανικού πληθυσμού που είχε εμπνευστεί ο von Sanders, ένας Γερμανός επιτετραμμένος πρέσβης στην Τραπεζούντα. Το σχέδιο ήταν δηλαδή να μεταφερθούν οι Πόντιοι από το εσωτερικό στα παράλια σε ατελείωτα ταξίδια. Ξεκίνησαν έτσι τα Αμελέ Ταμπουρού⁵⁸⁸, ξεκίνησε το αντάρτικο του Πόντου και έτσι γράφτηκαν οι σελίδες της ιστορίας μας⁵⁸⁹. Εμείς βρεθήκαμε λοιπόν εδώ από το 1922. Οι γονείς μας, οι παππούδες μας δηλαδή, και εγκαταστάθηκαν κυρίως στη βόρεια Ελλάδα. Βέβαια και στην Αθήνα και παντού, αλλά κύρια όμως στη βόρεια Ελλάδα. Εμείς που μεγαλώσαμε στα γόνατα των γονιών και ειδικά του παππού ακούγαμε όλες αυτές τις ιστορίες για το πόσο δύσκολη ήταν η προσφυγιά και ποια ήταν τα προβλήματα. Εγώ τουλάχιστον τα άκουγα και τα αφουγκραζόμουν, ρουφούσα τα λόγια του παππού που έμειναν βαθιά χαραγμένα στη μνήμη, ο οποίος είχε μια απίστευτη διαύγεια πνεύματος πράγμα που με έκανε να ευαισθητοποιηθώ ακόμη περισσότερο για την ιστορία μας και να την ψάξω. Νομίζω την έψαξα σε ένα μεγάλο βαθμό και κατάλαβα και αρκετά πράγματα (...) Υπήρχε (στην Κομοτηνή) μια συνοικία των προσφύγων, γιατί πρόσφυγες υπήρχαν και από τη Μικρά Ασία, πρόσφυγες υπήρχαν και από τη Ρωμυλία, πρόσφυγες υπήρχαν και από την Ανατολική Θράκη. Υπήρχαν τέτοιες γειτονιές προσφύγων, υπάρχουν αυτές οι γειτονιές των προσφύγων όπου ανάμεσα υπήρχαν και οικογένειες Ποντίων. Οι περισσότερες όμως οικογένειες Ποντίων, η διεύθυνση εποικισμού του τότε Υπουργείου Γεωργίας, έτσι λεγόταν

⁵⁸⁸ Αμελέ Ταμπουρού είναι τα τάγματα εργασίας των Τούρκων Σύμφωνα με το ακόλουθο άρθρο οδήγησαν στο θάνατο 250 χιλιάδες Έλληνες. Βλ. «Αμελέ Ταμπουρού. Τα τάγματα εργασίας των Τούρκων που οδήγησαν στο θάνατο 250 χιλιάδες Έλληνες». Μηχανή Του Χρόνου, <http://www.mixanitouxronou.gr/ta-tagmata-ergasias-ton-tourkon-pou-odigisan-sto-thanato-250-chiliades-ellines-ta-efialtika-amele-tampourou-vinteo/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

⁵⁸⁹ Η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη περίοδο 1914-1918 και η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, οδήγησε σε τεράστιες μετακινήσεις Ελληνικών πληθυσμών από την Μικρά Ασία και τον Πόντο προς την Ελλάδα και τη Ρωσία. Από αιώνες ήδη ζούσαν στη Ρωσία και τις Χώρες της Μαύρης Θάλασσας αρκετοί Έλληνες επιδίδομενοι στο εμπόριο και τη ναυτιλία για αυτό και ήταν δελεαστικοί τόποι νέας εγκατάστασης στους πρόσφυγες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά και μετά τη διάλυση της. Ο Ελληνισμός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και μετέπειτα της ΕΣΣΔ προήλθε από ποικίλα κύματα μεταναστών και φυγάδων, που κατέφυγαν στις ρωσικές χώρες (της νότιας Ρωσίας και κυρίως του Καυκάσου) στα τέλη του 18ου, σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. στην πρώην ΕΣΣΔ. Σύμφωνα με τη σοβιετική απογραφή του 1989 κατοικούσαν στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ 358.000 Έλληνες, οι οποίοι αποτελούσαν αναγνωρισμένη μειονότητα και από διάφορες πηγές εκτιμάται ότι ο πραγματικός αριθμός το 1989 πλησίαζε τις 500.000 άτομα. Τα γεγονότα που συνέβησαν και οδήγησαν στη διάλυση της ΕΣΣΔ το 1989 είχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μεγάλου προσφυγικού ρεύματος Ελλήνων Ομογενών προς τη Χώρα μας. Οι άνθρωποι αυτοί γεύτηκαν για δεύτερη φορά τη προσφυγιά σε δυο γενιές, αφού οι πρόγονοί τους, κυρίως Πόντιοι και Μικρασιάτες, έπεσαν θύματα της «εθνοκάθαρσης» που έγινε σε βάρος των Ελλήνων και Αρμενίων από την πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο 1914-1922., πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα Εθνικού Ιδρύματος Υποδοχής και Αποκατάστασης Ομογενών Ελλήνων (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.) <http://users.otenet.gr/~eiyapoe/info4palin.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

διεύθυνση εποικισμού, είχε κάνει ένα αρκετά καλά οργανωμένο σχέδιο όπου έδωσε αγροτεμάχια και έδωσε κλήρο και γη για να χτιστούν οι οικισμοί κανονικά, ένα στρέμμα αντιστοιχούσε στην κάθε οικογένεια, δηλαδή υπήρχε ένα οργανωμένο σχέδιο εγκατάστασης των προσφύγων. Έτσι εγκαταστάθηκαν και οι Πόντιοι (...) στα χωριά Τριλόριο, Υφαντές που είναι έξω από την πόλη, εκεί εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι Πόντιοι. Στην περιοχή των Σαπών στα Κασσιτερά (...)

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Δεν συνέβη όμως το ίδιο με τους παλινοστούντες ομογενείς από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης οι οποίοι, όταν έφτασαν στην Κομοτηνή, δεν αναμείχθηκαν κοινωνικά με την υπόλοιπη πόλη μέσω της τοποθέτησής τους σε μια ήδη υπάρχουσα γειτονιά, αλλά εγκαταστάθηκαν στο «δικό τους» διακριτό χωροκοινωνικό κύτταρο. Ως προς την πολιτισμική διαχείριση των νεοεισερχομένων κατοίκων, ένα από τα βασικά παράδοξα αφορά στο γεγονός ότι οι ομοεθνείς παλινοστούντες έρχονται με εν δυνάμει πλήρη πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δικαιώματα, αλλά παρόλα αυτά η ένταξή τους παραμένει ένα ζητούμενο, δεδομένου ότι στο επίπεδο των αξιών και της γλωσσικής, θρησκευτικής, πολιτισμικής συμπεριφοράς συνεχίζουν να διαφέρουν από τη συμπεριφορά των «ιθαγενών». Ιδιαίτερα ο παράγοντας γλώσσα αποτελεί βασικό εμπόδιο για την επικοινωνία και την κοινωνική τους ένταξη.⁵⁹⁰ Η πλειοψηφία των παλινοστούντων ομογενών από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. δεν μιλούσε την ελληνική γλώσσα και αυτή που τη μιλούσαν, μιλούσαν την ποντιακή διάλεκτο.⁵⁹¹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μια σημαντική παράμετρος για την κατανόηση της πολιτισμικής διαχείρισης των παλινοστούντων από την πρώην ΕΣΣΔ και την κοινωνική ένταξή τους στην πόλη της Κομοτηνής, είναι η κατανόηση της πολιτικής εννοιολόγησης του όρου «παλινοστούντας», αλλά και της ταυτότητας των νεοεισερχομένων κατοίκων όπως ετεροπροσδιορίζεται και βιώνεται σε ενδο-ομαδικό επίπεδο στο πλαίσιο της διαφορετικής χώρας προέλευσης. Ο Μαυρέας⁵⁹² υποστηρίζει ότι η έλευση των Ποντίων προσφύγων είναι στην ουσία μετανάστευση και όχι παλιννόστηση ή επαναπατρισμός, καθώς πρόκειται για πληθυσμό που ποτέ στο παρελθόν δε διέμενε στην Ελλάδα. Με τη χρήση όμως του όρου «παλιννόστηση», προωθείται η κοινωνική τους ενσωμάτωση μέσω μιας σειράς μέτρων που

⁵⁹⁰ Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ 271

⁵⁹¹ Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία, χρησιμοποιούν ακόμη διάφορες γλώσσες που μιλιόταν στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., κυρίως τη ρωσική.

⁵⁹² Βλ. Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού ...», ό.π., σελ. 185-218

αποσκοπούν στην υλοποίηση μιας εθνικής στρατηγικής, ενώ με το χαρακτηρισμό τους ως «μειονεκτουσών ομάδων» εφαρμόζεται μια πολιτική (περιορισμένων σχετικά)⁵⁹³ παροχών.⁵⁹⁴ Ο ορισμός του φαινομένου της μετανάστευσης ως παλιννόστησης έχει επίσης ως σκοπό την αναγνώριση του σημαντικού ρόλου της εθνότητας ως κριτηρίου αναγνώρισης μιας σειράς κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, όπως και του δικαιώματος μετακίνησης εντός των ευρωπαϊκών κρατών, σε μια εποχή που η είσοδος στην Ευρώπη είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό προνόμιο για όσους μπορούν να το τεκμηριώσουν μέσω της εθνικής τους καταγωγής. Άλλωστε, η έννοια της μετανάστευσης ορίζεται ως πολιτισμικό φαινόμενο που συνεπάγεται το βίωμα μιας διαφορετικής κοινωνίας και συνεπώς της πολιτισμικής ετερότητας.⁵⁹⁵ Τα στοιχεία της ετερότητας των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ προκύπτουν, σύμφωνα με τη Βουτυρά, από μια μεταβαλλόμενη διαλεκτική σχέση μεταξύ του «εδώ» και του «εκεί», του «τότε» και του «τώρα».⁵⁹⁶ Οι προσδιορισμοί αυτοί αναφέρονται δηλαδή στο διαφορετικό σημείο εκκίνησης από την ΕΣΣΔ και στο διαφορετικό χρόνο και τόπο άφιξης τους στην Ελλάδα και εγκατάστασής τους στη γειτονιά της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ στην Κομοτηνή. Οι διαφορετικές αυτές διαδρομές συνδέουν τόπους μεταξύ τους και συγκροτούν το νέο τόπο της εγκατάστασής ως προϊόν αλληλοσυσχετίσεων και σχέσεων που αποτελούν ενθικευμένες (*embedded*) πρακτικές και αναδεικνύουν την πολλαπλότητα και τη συγχρονία της συνύπαρξης ατόμων και ομάδων με διαφορετικές, άνισες και συχνά αντικρουόμενες αφηγήσεις και διαδρομές⁵⁹⁷.

«(...) οι περισσότεροι ήρθαν από την περιοχή της Γεωργίας. Δηλαδή το πρόβλημα το είχε το Σοχούμι, το Βατούμι, δηλαδή η δημοκρατία της Γεωργίας με την Αμπχαζία ξεκίνησαν πόλεμο μεταξύ τους για να γίνουν ξεχωριστά κράτη. Στην ουσία η Αμπχαζία διεκδικούσε να γίνει ξεχωριστό κράτος και ξεκίνησε ο πόλεμος γιατί τα εδάφη αυτά τα κατείχε η Γεωργία. Μέσα και στη Γεωργία και στην Αμπχαζία ζούσαν Πόντιοι και τα θύματα αυτής της ιστορίας ήταν οι Πόντιοι για δεύτερη φορά. Η πρώτη φορά ήταν ο ιστορικός Πόντος, οι πατρογονικές εστίες. Κάθε φορά που γίνονταν οι Ρώσο-Τουρκοί πόλεμοι ένας μεγάλος αριθμός Ποντίων έφευγε με τα στρατεύματα των Ρώσων προκειμένου να μην υφίστανται αυτά τα οποία

⁵⁹³ Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα...», ό.π., σελ. 236-238

⁵⁹⁴ Η ελληνική Πολιτεία έλαβε από το 1980 μέχρι σήμερα μια πλειάδα ευνοϊκών ρυθμίσεων, ειδικώς για τους ομογενείς που προσφεύγουν στη χώρα μας από τα Κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Τα ευνοϊκά μέτρα για τους ομογενείς είχαν αντικείμενο κυρίως τα ζητήματα απόδοσης της Ελληνικής ιθαγένειας και την εξομοίωση των ομογενών με τους ημεδαπούς σε διάφορα καίρια ζητήματα (κυρίως ασφαλιστικά, επαγγελματικά κλπ). Πηγή: Επίσημη ιστοσελίδα Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., <http://users.otenet.gr/~eiypoe/info4palin.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

⁵⁹⁵ Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα...», ό.π., σελ 244-246

⁵⁹⁶ Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ. 270

⁵⁹⁷ Ντίνα Βαΐου, «Από τις «ΓΥΝΑΚΕΣ» στο «ΦΥΛΟ», στο *Το φύλο της μετανάστευσης*, Ντίνα Βαΐου, Μαρία Στρατηγάκη (επιμ.), Μεταίχμιο, 2009, σελ 28

υφίσταντο αυτοί οι οποίοι έμεναν. Έτσι λοιπόν οι περισσότεροι πήγαν στην περιοχή του Καυκάσου. Και εμένα οι γονείς μου είναι από τον ιστορικό Καύκασο, δηλαδή τις νότιες απολήξεις του όρους Καυκάσου. Υπήρχε ένα γεωγραφικό κομμάτι που ζούσε ένας μεγάλος αριθμός Ποντίων με 30 τόσα αυτόνομα χωριά με πρωτεύουσα το Καρς, το οποίο τότε ερχόταν στα χέρια των Τούρκων και τότε στα χέρια των Ρώσων. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία έφευγαν οι Πόντιοι (...) Έρχεται ο Στάλιν φοβούμενος ότι οι Πόντιοι δε θα είναι μαζί του και για να εδραιωθεί εξόρισε γύρω στις 50.000 Ποντίους στις στέπες του Καζακστάν και έτσι έμειναν στις στέπες του Καζακστάν γύρω στις 50.000. Στο Ουζμπεκιστάν, στην Αρμενία (...) Άλλοι μετά την κατάρρευση του καθεστώτος και το θάνατο του Στάλιν επέστρεψαν, όχι στον Πόντο -ο Πόντος είχε τελειώσει- εδώ και εκείνοι που έμειναν είναι οι λεγόμενοι κρυπτοχριστιανοί, οι οποίοι δεν είναι λίγοι, οι οποίοι μιλάνε άπταιστα τα ποντιακά αλλά είναι ένα κομμάτι το οποίο μας πονάει όλους και είναι γνωστό σε όλους ότι υπάρχουν χιλιάδες Ποντίων εκεί στην περιοχή του ιστορικού Πόντου (...) Εν πάση περίπτωση, έτσι διασκορπίστηκαν οι Πόντιοι στα διάφορα μέρη του ορίζοντα. Οι περισσότεροι από την περιοχή του Καζακστάν επέστρεψαν στην προηγούμενη τους κατοικία που ήταν τα παράλια του Εύξεινου Πόντου, δηλαδή στο Βατούμι, στο Σοχούμι, δηλαδή εκεί που είναι σήμερα η περιοχή της Γεωργίας. Άλλοι πήγαν προς την περιοχή της Σεβαστούπολης στην Κριμαία, της Μαριούπολης στην Ουκρανίας (...)

Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,

Νοέμβριος 2016

Σε πολιτισμικό επίπεδο, οι διαδρομές αυτές δεν αναφέρονται μόνο στη γεωγραφική ακτίνα αλλά και στην πολιτισμική διαφορά που συνεπάγεται αυτή η ακτίνα σε σχέση με μια πολιτισμική εγγύτητα (αξίες, κοινωνικές πρακτικές)⁵⁹⁸ και σχετίζεται με τις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης και προσαρμογής των μετακινούμενων ομάδων στη χώρα υποδοχής. Σε αντιστοιχία με τα παραπάνω, η έννοια της παλιννόστησης⁵⁹⁹ νοηματοδοτείται πολιτικά ως μια διαδικασία «εθελοντικού

⁵⁹⁸ Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα...», ό.π., σελ. 244

⁵⁹⁹ Η έννοια της παλιννόστησης ως δικαίωμα επιστροφής στην «ιστορική πατρίδα» από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης διαμεσολαβείται από μια προοδευτική μεταστροφή στη νοηματοδότηση του «ανήκειν» που επιτελείται αρχικά στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών μετά το 1985, κατά την περίοδο της Περεστρόικα στην ΕΣΣΔ, η οποία εισήγαγε τους όρους της επαναδιαπραγμάτευσης των συλλογικών ταυτοτήτων και της προοδευτικής επανασύνδεσης των μελών της κοινωνίας με τη Δύση. Στο πολιτικό επίπεδο μια από τις άμεσες επιπτώσεις των κοινωνικών αλλαγών την περίοδο αυτήν είναι η μερική απελευθέρωση των συνόρων που οδήγησε σε εκατομμύρια αιτήματα διαβατηρίων και βίζας παλιννόστησης προς τη Δύση από μέλη «μη ιθαγενών» εθνικών μειονοτήτων της ΕΣΣΔ, με δυνατότητα μετανάστευσης προς τις ιστορικές τους πατρίδες (πχ Γερμανοί, Εβραίοι, Πολωνοί, Έλληνες). Αυτού του είδους οι μετακινήσεις ονομάστηκαν «παλιννοστήσεις»

επαναπατρισμού» πολιτών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην «ιστορική τους πατρίδα» λόγω ιδιότητας (ομογένεια). Οι Έλληνες ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ αναγνωρίζονται ως μέλη μιας ιστορικής διασποράς «συγγενών εξ αίματος», γεγονός που νομιμοποιεί την προνομιακή μεταχείρισή τους σε σχέση με άλλες κατηγορίες μετακινούμενων πληθυσμών προς την Ελλάδα και η ένταξη τους πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας διαδικασίας «οργανωμένου επαναπατρισμού»⁶⁰⁰ που επιτελείται από την πολιτεία και από τους επίσημους και ανεπίσημους πολιτικούς φορείς σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο,⁶⁰¹ στη βάση ενός επαναπροσδιορισμού των σχέσεων πολιτικής εξουσίας και πολιτισμικής κοινότητας.⁶⁰² Η Λίνα Βεντούρα υποστηρίζει ότι ο όρος διασπορά που χρησιμοποιείται για να περιγράψει, μεταξύ άλλων, τον πληθυσμό των ομογενών Ελλήνων της πρώην ΕΣΣΔ, χρησιμοποιείται σήμερα στον επιστημονικό λόγο ως έννοια που ενώνει και ομογενοποιεί σκορπισμένους πληθυσμούς σε διεθνικό επίπεδο διαμορφώνοντας την εικόνα μιας φυσικής οργανικής κοινότητας ανθρώπων που αρθρώνεται γύρω από τη διάσταση της κοινής καταγωγής ενώ ταυτόχρονα θεμελιώνει την ενότητα και την αλληλεγγύη στα μέλη της πάνω σε μια πραγματική ή φαντασιακή σχέση με την κοιτίδα των προγόνων.⁶⁰³ Άλλοτε η καταγωγή και άλλοτε η κουλτούρα θεωρούνται θεμέλιοι λίθοι της ταυτότητας και της αλληλεγγύης μιας παγκοσμιοποιημένης και (όπως τη χαρακτηρίζει η Βεντούρα) από-εδαφοποιημένης συσσωμάτωσης που καλείται να ανασυγκροτηθεί εκ νέου στη χώρα υποδοχής, παράγοντας υβριδικές συλλογικές ταυτότητες μέσα από τις αλληλοσυσχετίσεις με τους ντόπιους πληθυσμούς και την επανα-εδαφοποίησή της στον τόπο της εγκατάστασης.

(ethnic return migrations) στο πλαίσιο μιας πολιτικής ορθότητας απέναντι στους «δικούς μας ξένους» που ήθελε να διαφοροποιηθεί από την προηγούμενη ψυχροπολεμική πρακτική ασύλου, σε όσους κατάφεραν να αυτομολήσουν από την Ανατολική Ευρώπη στη Δύση. Πηγή: Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες ...», ό.π., σελ 275-276

⁶⁰⁰ Βλ. Στο ίδιο, σελ. 273

⁶⁰¹ Η Βουτυρά αναφέρει πως υπήρχε μια δυσκολία στην αποδοχή του ότι η παλιννόστηση είναι ένα ευρύτερο φαινόμενο που δεν αφορά μόνο στην Ελλάδα αλλά μια ευρύτερη πολιτική ευρωπαϊκών κρατών που έχουν αντίστοιχες διασπορές στην Ανατολική Ευρώπη – εξ ου και η οικονομική συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε προγράμματα ένταξης των «δικών μας ξένων». Πηγή: Στο ίδιο, σελ 277

⁶⁰² Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, η διαδικασία χάραξης νέων συνόρων με την απότομη αύξηση του αριθμού των κρατών στην Ανατολική Ευρώπη και στο χώρο που καταλάμβανε η πρώην ΕΣΣΔ καθώς και το γεγονός ότι στην τελευταία το 1989 το ένα τέταρτο των πολιτών ζούσε εκτός των διοικητικών περιφερειών που ορίζονταν ως κοιτίδες των αντίστοιχων εθνικών τους ομάδων, οδήγησαν μεταξύ άλλων, στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων πολιτικής εξουσίας και πολιτισμικής κοινότητας και στον αυτό-χαρακτηρισμό κάποιων κρατών της περιοχής ως πατρίδων διασπορών για λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Πηγή: Λίνα Βεντούρα, «Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες», *Σύγχρονα θέματα*: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας, 92, (2006), σελ 32

⁶⁰³ Βλ. Στο ίδιο, σελ. 31-39

«(...) Εν πάση περίπτωση, όταν άνοιξαν τα σύνορα για αυτούς, ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να πραγματοποιήσουν το όνειρο, μάλλον την επιθυμία των παππούδων ότι όταν κάποτε ανοίξουν τα σύνορα να φύγουν και να έρθουν στην Ελλάδα. Έτσι λοιπόν ξεκίνησαν να έρχονται από το Καζακστάν, από τη Γεωργία από την Αμπχαζία, από το Ουζμπεκιστάν και ένας μεγάλος πληθυσμός από όλους αυτούς ξεκίνησε να έρχεται και στη Θράκη (...)

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση των ατομικών και οικογενειακών σχεδίων για εγκατάσταση προς μια περιοχή φαίνεται να έπαιξε η ύπαρξη κοινωνικών δικτύων αλληλοβοήθειας και μηχανισμών κοινωνικής ένταξης συνδεδεμένων και με τη συλλογική δράση στον τόπο υποδοχής. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις επίσημων θεσμικών φορέων, η απόφαση του παλινοστούντα για μετακίνηση «είναι πράξη ατομικής επιλογής και συνάρτηση της εκτίμησής του για τις προοπτικές που έχει στη χώρα την οποία ζει».⁶⁰⁴ Οι παλινοστούντες προτιμούν την αστική αποκατάσταση με γνώμονα την παρουσία συγγενών και κοινωνικών δικτύων έτσι όπως διαμορφώθηκαν συν τω χρόνω.⁶⁰⁵

«(...) γιατί η εγκατάσταση των Ποντίων έγινε με τρεις διαφορετικούς τρόπους για τους οποίους θα μιλήσω στη συνέχεια. Ο πρώτος τρόπος ήταν αυτός. Σπίτια οργανωμένης δόμησης εκεί στην περιοχή της Εκτενεπόλ -215 οικογένειες εγκαταστάθηκαν εκεί. Στη συνέχεια το πρόβλημα άρχισε να γίνεται πολύ πιο έντονο γιατί όπως είπαμε ο συγγενής άρχισε να φέρνει το συγγενή, ο φίλος τον φίλο και ξεκίνησε μετά και ένα κύμα φυγής από όλες τις χώρες της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης(...)

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Κατά την άφιξη των παλινοστούντων στην Κομοτηνή, γίνεται μια προσπάθεια να αποσιωπηθεί αρχικά το γεγονός ότι οι νέοι κάτοικοι της πόλης διαφέρουν πολιτισμικά τόσο μεταξύ τους -λόγω της διαφορετικής χώρας καταγωγής-, όσο και με το γηγενή ποντιακό πληθυσμό που δεν έχει την εμπειρία της παλινοστούσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στους

⁶⁰⁴ αναφορά στην εισήγηση του Ζ.Γ. Χατζηδημητρίου, Διευθυντή Προγράμματος Παλινοστούντων του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., «Έλληνες πρόσφυγες από την πρώην ΕΣΣΔ στη Θράκη: προβλήματα ένταξης και προοπτικές», στο πλαίσιο του Ανοικτού Πανεπιστημίου 1995-1996. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κομοτηνής - Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 15 Ιαν.1996, σελ. 1, Πηγή: Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σελ. 190

⁶⁰⁵ Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ. 280

παλινοστούντες πληθυσμούς μέσα από τη μακραίωνη παραμονή τους στις χώρες του Σοβιετικού καθεστώτος. Η αποσιώπηση αυτή επιχειρείται κυρίως από τους «παλιούς» Ποντιακούς συλλόγους με σκοπό την ομαλή ένταξη των παλινοστούντων στην ευρύτερη τοπική κοινωνία αλλά και την ταυτόχρονη αριθμητική ενίσχυση του ποντιακού στοιχείου στον πολιτισμικό πλουραλισμό της πόλης. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως οι διαφορές παλινοστούντων- γηγενών μπορούν να αντιμετωπιστούν με δύο βασικούς εναλλακτικούς τρόπους⁶⁰⁶: πρώτον, ως διαφορές που πρέπει να απαλειφθούν και οι παλινοστούντες να αφομοιωθούν από το γηγενή πληθυσμό, ώστε να μη δημιουργούνται προβλήματα για τους ίδιους, αλλά και για τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο. Η «αφομοίωση» υπονοεί ότι οι παλινοστούντες, οι οποίοι επί σειρά δεκαετιών έζησαν μακριά από την Ελλάδα ή ίσως και να μην την επισκέφτηκαν ποτέ, θα μοιάζουν σταδιακά στο ντόπιο πληθυσμό, εγείροντας έτσι το ζήτημα της ιδιαίτερης κοινωνικο-πολιτισμικής τους ταυτότητας, το οποίο σχετίζεται με τις ιδιαιτερότητες ενός συγκεκριμένου και τοπικά διαμορφωμένου πνευματικού πολιτισμού, δηλαδή τις ιδιαιτερότητες γλώσσας, αξιών, πεποιθήσεων, στάσεων ή τρόπων ζωής, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα προέλευσης. Δεύτερον, να αντιμετωπιστούν οι διαφορές ανάμεσα στους παλινοστούντες και το γηγενή πληθυσμό, ως διαφορές που έρχονται να εμπλουτίσουν την κοινωνική πραγματικότητα της χώρας υποδοχής και για την περίπτωση της Κομοτηνής, να διευρύνουν τα όρια της πολυπολιτισμικής της φυσιογνωμίας, αλλά και να εμπλουτίσουν και αυτήν ακόμα την εδραιωμένη ταυτότητα των «παλιών» Ποντίων.

ΣΥΛΛΟΓΟΙ

Μέσα σε αυτό το θεωρητικό και πολιτικό πλαίσιο θα προσεγγίσουμε τις δράσεις των πολιτιστικών συλλόγων ως μηχανισμών που συνέβαλαν στη διαχείριση της παλινοστέησης στην Κομοτηνή. Μιλώντας για συλλόγους στο κεφάλαιο αυτό αναφερόμαστε τόσο στους ποντιακούς συλλόγους που είχαν συσταθεί από τον προσφυγικό πληθυσμό της πόλης μετά το 1922, όσο και στους «νέους» συλλόγους που δημιουργήθηκαν στην Κομοτηνή με την άφιξη των παλινοστούντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

Από την άφιξή τους στην Ελλάδα μέχρι και σήμερα, οι Πόντιοι πρόσφυγες του '22 ίδρυσαν πολλούς συλλόγους, οι οποίοι ως εθελοντικές συσσωματώσεις στη βάση της ευρύτερης ή στενότερης τοπικής καταγωγής, εμφανίζονται δυναμικά στη δημόσια σφαίρα. Η εμφάνιση τέτοιων προσφυγικών συλλόγων μετά το 1922 ήταν ένα γενικότερο φαινόμενο,

⁶⁰⁶ Βλ. Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού...», ό.π., σελ. 185-218

που αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας για το ρόλο τους στη διαμόρφωση προσφυγικής ταυτότητας και στην ένταξη των μελών τους στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία⁶⁰⁷. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στην Κομοτηνή, όπου έχουμε τη δημιουργία προσφυγικών ποντιακών συλλόγων με έντονη παρουσία στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή της πόλης. Οι σύλλογοι αυτοί λειτούργησαν αρχικά με βάση την καλλιέργεια της προσφυγικής ταυτότητας και η παρουσία τους στην πόλη συνδέεται με πολλές «ιστορίες εγκατάστασης».

«(...) Εμένα η καταγωγή μου είναι από την Αμφίπολη Σερρών. Βρέθηκα εδώ σαν γεωλόγος να υπηρετώ στις τάξεις του ΥΠΕΧΩΔΕ και έτσι ήταν η πρώτη μου επαφή με το ποντιακό στοιχείο, βλέποντας στην κεντρική πλατεία αυτήν εδώ την πινακίδα που έχουμε έξω «Σύλλογος Ποντίων ο Εύξεινος Πόντος», οπότε και εγώ μέσα στη δική μου μοναξιά και στα προβλήματά μου, αναζήτησα να βρω μια στέγη. Ότι καλύτερο ήταν για εμένα μετά ο σύλλογος Ποντίων, το καταφύγιο μου, όπου ξεκίνησα μετά την πολιτιστική μου δράση. Αμέσως εντάχθηκα στις τάξεις του συλλόγου Ποντίων σαν γραμματέας, μετά σαν χοροδιδάσκαλος και για πολλά χρόνια πρόεδρος του συλλόγου Ποντίων. Μιλάμε για τη δική μου προσωπική εγκατάσταση εδώ στη Θράκη την περίοδο του 1984 (...)»

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Κατά τη χρονική περίοδο της άφιξης των παλινοστούντων ομογενών στην Κομοτηνή, οι «παλιοί» Ποντιακοί σύλλογοι είχαν από καιρό εδραιώσει μια θέση στη διαμόρφωση της κοινωνικοπολιτισμικής πραγματικότητας μέσα στο πλαίσιο της πολιτισμικής και ευρύτερης δράσης τους στα κοινωνικά δρώμενα της πόλης. Έτσι στην αρχή της διαδικασίας της παλιννόστησης, γίνονται οι κυρίαρχοι και «αποκλειστικοί» «συνομιλητές» με τους επίσημους τοπικούς θεσμικούς φορείς και έχουν την ευκαιρία του ετεροπροσδιορισμού των νεοεισερχόμενων κατοίκων στη βάση της ενίσχυσης και ανάδειξης μιας κοινής Ποντιακής ταυτότητας (αυτός που έχει τη δύναμη να ονοματίζει). Οι σύλλογοι αυτοί θα προσπαθήσουν να πείσουν για την ελληνικότητα των «δικών μας ξένων⁶⁰⁸» και να διαχειριστούν την κοινωνική ένταξη των παλινοστούντων στην πόλη αναπτύσσοντας το αφήγημα μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας στη βάση της ποντιακής καταγωγής. Από ανθρωπολογική σκοπιά, οι εννοιολογικές διακρίσεις ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι», «εμείς» και «αυτοί» ή στο «εμείς» και «εσείς» αποτελούν τις βασικές κατηγορίες ταυτοποίησης που, όπως είναι γνωστό, δεν προσδιορίζονται με ουσιαστικά

⁶⁰⁷ Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές...», ό.π., σελ. 277

⁶⁰⁸ Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα...», ό.π., σελ 238

κριτήρια, αλλά αποτελούν ετεροπροσδιοριζόμενα μεγέθη στο πλαίσιο των πολλαπλών ταυτοτήτων που συνθέτουν την υποκειμενικότητα των μελών μιας κοινωνικής ομάδας⁶⁰⁹.

«(...) Όμως η εγκατάσταση εδώ ήταν ιδιαίτερα προβληματική με την έννοια του ότι δεν υπήρχαν δουλειές, δεν υπήρχε τίποτα απολύτως. Με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα τεράστιο πρόβλημα στον οικισμό, να δημιουργηθούν τεράστια προβλήματα γιατί πολλοί ήταν και νεοφερμένοι. Την εποχή εκείνη ξεκίνησε και το πρόβλημα της ένταξης των Ποντίων (...) η πολιτεία παίρνει θέση κάτω από την πίεση του συλλόγου μας γιατί μέχρι εκείνο το διάστημα δεν υπήρχε τίποτα... ο σύλλογός μας ιδρύθηκε το 1962. Έχει άπειρα μέλη και είναι ο κύριος εκφραστής του ποντιακού στοιχείου (...)»

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Σύμφωνα με τους εκπροσώπους των Ποντιακών συλλόγων της Κομοτηνής, η δράση των συλλογικοτήτων των παλιών Ποντίων της πόλης, συνετέλεσε άμεσα στην διαμόρφωση του πλαισίου δράσης του Ιδρύματος (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.) που ήταν υπεύθυνο για τους παλιννοστούντες και επηρέασε τις αποφάσεις που αφορούσαν στην οικιστική ανάπτυξη της περιοχής της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ.

«(...) Και έτσι ξεκινήσαμε έναν αγώνα να κάνουμε μια επιτροπή με τον Μητροπολίτη, τον Νομάρχη και τον Δήμαρχο και κατεβήκαμε στην Αθήνα και διεκδικήσαμε από την πολιτεία να γίνει ένα οργανωμένο σχέδιο δόμησης προκειμένου να ενταχθούν οι Πόντιοι ομαλά στην περιοχή μας. Παράλληλα, μέσα στα αιτήματά μας ήταν και ένα αίτημα το οποίο είχαμε από κοινού εκφράσει όλοι και έγινε κύριο σύνθημά μας, ότι ο δρόμος των Ποντίων για τη Θράκη θα έπρεπε να περνάει μέσα από την ανάπτυξη της. Δεν μπορούσε να υπάρχει άλλος δρόμος, δε μπορούσε να δεχθεί η Θράκη με τα μέσα και με την ανύπαρκτη βιομηχανική περιοχή που υπήρχε ή δεν υπήρχε, να δώσει δουλειές σε νέο κόσμο. Τα επιχειρήματά μας νομίζω τα άκουσαν από τη στιγμή που υπήρχε ένας σχεδιασμός. Ιδρύθηκε πια το Ίδρυμα Παλιννοστούντων Ποντίων, το οποίο μπήκε σε άλλες βάσεις με έδρα την Κομοτηνή, δημιουργήθηκε εδώ η έδρα. Για την εγκατάσταση ήταν όλα του συλλόγου. Λόγω και του ότι εργαζόμουν και στο Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος με τους συναδέλφους μου μηχανικούς και αρχιτέκτονες εκπονήσαμε ένα σχέδιο εγκατάστασης να έχουμε και εμείς μια πρόταση, την οποία πρόταση την παρουσίασα στον τότε πρόεδρο και πρότεινα, με προτάσεις του συλλόγου μας έγιναν όλα αυτά, να δοθεί

⁶⁰⁹ Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ 282

κομμάτι της Εκτενεπόλ 1000 στρέμματα και να εγκατασταθούν εκεί οι Πόντιοι (...) υλοποιήθηκε ουσιαστικά η πρόταση μας (...) με τη μόνη διαφορά ότι εμείς ζητήσαμε 1000 στρέμματα, πρόεδρος ήταν τότε ο κύριος Ιακώβου ο πρώην υπουργός εξωτερικών της Κύπρου. Ο κύριος Ιακώβου ήταν υπουργός εξωτερικών της Κύπρου και ανέλαβε πρόεδρος του ιδρύματος επειδή ήταν ο πρώτος που είχε κάνει ένα οργανωμένο σχέδιο για το πως να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες από τα κατεχόμενα, οπότε είχε την εμπειρία. Τότε το κόμμα του είχε χάσει τις εκλογές και δεν ήταν υπουργός εξωτερικών και με συναίνεση όλων των κομμάτων έγινε ο πρόεδρος του ιδρύματος. Η πρώτη μου επικοινωνία με τον κύριο Ιακώβου ήταν μια μεγάλη εμπειρία και για μένα αλλά και εκείνος αμέσως αντιλήφθηκε ότι είχε να κάνει με ένα οργανωμένο σχέδιο και είχε μια σκέψη για το πως θα μπορούσε να γίνει η εγκατάσταση των Ποντίων. Πήρε λοιπόν ένα γραπτό κείμενο, το οποίο έλεγε κάποια πράγματα. Η μια μορφή είναι αυτή με την οργανωμένη δόμηση. Η δεύτερη πρόταση ήταν να ενισχυθούν οικισμοί, όχι μόνο ποντιακοί αλλά και γύρω, μεικτοί οικισμοί, να ενισχυθούν δηλαδή τα χωριά με επιπλέον ποντιακό στοιχείο που θα ήθελε να ασχοληθεί και με επιπλέον γεωργικές καλλιέργειες για να τους δοθεί και κλήρος, να τους δοθεί και το αντίστοιχο ποσό να αγοράσουν σπίτια και έτσι ξεκίνησε αυτό το σχέδιο να λειτουργεί (...)

Εν τω μεταξύ, το πρόβλημα άρχισε να γίνεται έντονο γιατί όλα αυτά στο επίπεδο του σχεδιασμού πατούσαν γερά, στο στάδιο της υλοποίησης όμως υπήρχαν προβλήματα μετά τη βίαιη φυγή των Ποντίων με τον πόλεμο από την Αμπχαζία και τη Γεωργία (...) είχαν ξεκινήσει να έρχονται απευθείας καράβια στην Αλεξανδρούπολη με πρόσφυγες για να τους εγκαταστήσουν εδώ. Οπότε η πρώτη φάση ήταν να μπουν εδώ στους οικισμούς. Στην αρχή νοικιάστηκαν και ξενοδοχεία, χτιστήκαν και κάποια σπίτια στην Αλεξανδρούπολη μέσα στην Ξάνθη, επίσης παράλληλα στο ζυγό της Καβάλας, ακόμη και εκεί έγιναν. Μια τέτοια μορφή προσωρινής διαβίωσης μέχρι να πάμε στη μόνιμη μορφή εγκατάστασης (...) τους έβαζαν πρόχειρα σε οικισμούς στρατιωτικού τύπου, όπως αυτές στις Σάπες που είπαμε με κατασκευές λυόμενες (...) Δηλαδή, ενώ το σχέδιο της οργανωμένης δόμησης εγκρίθηκε, ο κόσμος ερχόταν (...) ο κόσμος μαζευόταν μέχρι να υλοποιηθεί αυτό (...) Ψάχναμε απεγνωσμένα να βρούμε σπίτια και πάλι δώσαμε τη λύση ο σύλλογος Ποντίων (...)

Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, σε μια πόλη σαν την Κομοτηνή, που η αστική ανάπτυξη συσχετίζεται έντονα με την άφιξη νέων κατοίκων, η ένταξη σε συλλόγους αφορά αρχικά την επίλυση λειτουργικών ζητημάτων (π.χ. στέγαση, βοήθεια στην εύρεση εργασίας,

οικονομική βοήθεια κ.τ.λ.), αλλά στη συνέχεια υπερβαίνει αυτή τη λειτουργία και προχωρά σε άλλα επίπεδα που αφορούν στην ουσιαστική ενσωμάτωσή του ατόμου στη ζωή της πόλης. Οι σύλλογοι βοηθούν δηλαδή στη μετάβαση από την ένταξη στην πόλη στην ένταξη στην κοινωνία (βλ. κεφ. 1.1.3). Στην περίπτωση των Ποντιακών συλλόγων της Κομοτηνής, ο ρόλος τους στην εκπλήρωση των παραπάνω ζητημάτων, υπήρξε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των προνομιακών πληροφορητών, καθοριστικός τόσο για την ανάπτυξη της γειτονιάς της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ όσο και για την κοινωνική ένταξη των νεοεισερχομένων κατοίκων στην πόλη. Οι Ποντιακοί σύλλογοι⁶¹⁰ έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην κοινωνική ένταξη των παλιννοστούντων ομογενών προωθώντας τα συλλογικά συμφέροντα τους, παρέχοντας ένα ψυχολογικό δίκτυ ασφαλείας και καλλιεργώντας το αφήγημα για μια ενιαία πολιτισμική ταυτότητα, την ποντιακή, που στηρίζουν στη βάση της κοινής καταγωγής των νεοεισερχομένων κατοίκων. Για τους Ποντιακούς συλλόγους το παρελθόν και συγκεκριμένα η μνήμη του παρελθόντος, αποτελεί επίκεντρο της ύπαρξής τους ως ομάδας. Οι εκδηλώσεις των συλλόγων που αναφέρονται στο παρελθόν, π.χ. θεατρικές παραστάσεις στα ποντιακά λόγω οικειότητας, χορευτικά συγκροτήματα ποντιακών χωρών και άλλες πολιτιστικές δράσεις ποικίλου περιεχομένου, συνθέτουν τη βάση, τον «ιδρυματικό μύθο» που συνδέει το «εδώ» με το «εκεί» και το «τώρα» με το «τότε» πάνω στο οποίο διαμορφώνονται δημόσια οι Πόντιοι ως ομάδα, δίνοντας κυριαρχία σε ένα επίσημο αφήγημα και όχι σε μικρότερα ατομικά.⁶¹¹ Από την πλευρά τους οι παλιννοστούντες αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους προσφέρει μια αναπτυγμένη πολιτισμική κοινότητα στην πόλη υποδοχής, παραβλέποντας (τουλάχιστον στη φάση της εγκατάστασης), τις διαφορετικές αφετηρίες

⁶¹⁰ Ο όρος σύλλογος Ποντίων μπορεί να αναφέρεται σε 3 διαφορετικές κατηγορίες συλλόγων. 1. Στους πολιτιστικούς συλλόγους «παλιών Ποντίων», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι πληροφορητές/ πληροφορήτριες, δηλαδή τους πολιτιστικούς συλλόγους που ίδρυσε το προσφυγικό κύμα των Ποντίων που μεταφέρθηκε στην Ελλάδα με την ανταλλαγή πληθυσμών του 1922 2. στους πολιτιστικούς συλλόγους που ίδρυσαν στη συνέχεια στη βάση του τόπου καταγωγής οι παλιννοστούντες Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα κατά την περεστρόικα και την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και 3. στους ελληνικούς πολιτιστικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν στη Σοβιετική Ένωση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του Ελληνισμού, την εποχή που, σύμφωνα με τη Βεργέτη, *η ιδεολογία και η πρακτική της περεστρόικα επιτρέπουν να αναφανεί ο κρυμμένος εθνισμός των ομάδων με αποτέλεσμα τη δημιουργία χιλιάδων οργανώσεων πολιτών στα μέρη της πληθυσμιακής συγκέντρωσης του ελληνισμού, με σκοπό τη διεκδίκηση αιτημάτων όπως η επιστροφή στην πατρίδα*. Ενδεικτικά αναφέρεται η Πανερωσιακή Ένωση των Ελλήνων που ιδρύεται στη Μόσχα τον Ιούλιο του 1989 και μετονομάζεται το 1991 σε «Πόντος», με κύριο στόχο της τη συσπείρωση των επιμέρους συλλόγων για την κοινή αντιμετώπιση των προβλημάτων του Ελληνισμού στη Σοβιετική Ένωση. Πηγή: Μαρία Βεργέτη «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού της πρώης Σοβιετικής Ένωσης», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους ένταξη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο και Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα (1993), σελ 27-54. Στο κείμενο εδώ αναφερόμαστε στις πρώτες 2 κατηγορίες συλλόγων.

⁶¹¹ Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη...», ό.π., σελ 277

τους μέσα από τις οποίες θα επαναπροσδιοριστούν στη συνέχεια δημιουργώντας τους δικούς τους συλλόγους.

«(...) Τώρα να ξεκινήσουμε λίγο με την υποδοχή και τα λοιπά. Υπήρχε σύλλογος Ποντίων όπου ουσιαστικά κάποιες πληθυσμιακές ομάδες είχαν φύγει προς τη Ρωσία, προς τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και κάποιες ήρθαν στην Ελλάδα τότε στην αρχή του 20^{ου} αιώνα, οπότε οι Πόντιοι πρόσφυγες που ζούσαν εδώ για πολλά χρόνια είχαν οργανωθεί με συγκεκριμένη ταυτότητα και είχαν δημιουργήσει συλλόγους των παλιών Ποντίων, οπότε οι καινούριοι που ήρθαν προσπάθησαν να έρθουν σε επαφή με τους παλιούς συλλόγους λόγω και της ίδιας καταγωγής και υπήρχε οργανωμένη βοήθεια και δράση. Τότε υπήρχαν δυο παλιοί σύλλογοι, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο Εύξεινος Πόντος. Την περισσότερη ροή υποδέχθηκε ο Εύξεινος Πόντος και επειδή ήταν και καλύτερες εποχές και οικονομικά δηλαδή μπορούσαν και από το δήμο να δοθούν κάποια κονδύλια και τα λοιπά, σε συνεργασία με το δήμο και αποδέκτη το σύλλογο, γινόταν κάποιες δράσεις (...) (η υποδοχή) δεν ήταν τόσο οργανωμένη, ότι τώρα δηλαδή θα έρθουν τόσες οικογένειες. Αφού ήρθαν, και ήρθαν λόγω του προγράμματος⁶¹² και του ιδρύματος που λέμε εμείς, από εκεί και πέρα έπρεπε κάπως και να ενσωματωθούν και να ασχοληθούν και πολιτιστικά και κάπου να απευθυνθούν για να τους καταλάβουν, οπότε τους ήταν πιο εύκολο να απευθυνθούν σε ένα σύλλογο, σε έναν ντόπιο Πόντιο ας πούμε και να πουν έχω ανάγκη αυτό και το άλλο, παρά σε μια οργανωμένη αυτοδιοικητική ενότητα. Ουσιαστικά κάποια προβλήματα λύνοντας μέσα από το σύλλογο, δηλαδή πήγαινες στο σύλλογο έλεγες χρειάζομαι αυτό (...) Σε αυτό το ρόλο συνετέλεσε επίσης η δίψα για το πολιτιστικό κομμάτι. Επειδή στις χώρες της Σοβιετικής Ένωσης τις είχαν πνίξει λίγο τις εθνικές (ταυτότητες), είχαν κλείσει τα σχολεία και τα λοιπά, οπότε υπήρχε μια δίψα πολύ έντονη. Οπότε ήρθαν εδώ και κατευθείαν ποντιακοί χοροί, τραγούδια τέτοια (...) διψούσαν για αυτά και για αυτό κατευθείαν έγινε, ειδικά με τα μικρά παιδιά, έγινε κατευθείαν ενσωμάτωση με τη συμμετοχή τους σε πολιτιστικά δρώμενα αμέσως. Από εκεί και πέρα για κάποιες κοινωνικές ανάγκες ας πούμε, η επαφή με την κοινωνική υπηρεσία του δήμου γινόταν κυρίως μέσω του συλλόγου (...)

Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής,

Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»,

Απρίλιος 2016

⁶¹² Η πληροφορήτρια αναφέρεται στο Πρόγραμμα Παλινοστούντων του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.

Στη συνέχεια, οι παλιννοστούντες αρχίζουν να κάνουν ενέργειες και να δημιουργούν δικούς τους συλλόγους για να ορίσουν οι ίδιοι τον εαυτό τους και να διαχειριστούν μόνοι τους τα λειτουργικά και κοινωνικο-πολιτισμικά τους ζητήματα, στη βάση των υβριδικών ταυτοτήτων που αναπτύσσονται ως αποτέλεσμα της πολιτισμικής ώσμωσης ανάμεσα στα δεδομένα της χώρας προέλευσης και τα δεδομένα στη χώρα υποδοχής. Εισάγονται με τον τρόπο αυτό νέα πολιτισμικά δρώμενα στην πολιτισμική σκηνή της πόλης και αναδεικνύονται διαφορετικές διαστάσεις της «κοινής πολιτισμικής ταυτότητας», ενώ παράλληλα επιχειρούν με τον τρόπο αυτό να επιλύσουν από μόνοι τους, χωρίς δηλαδή την ύπαρξη των συλλόγων των παλιών Ποντίων ως ενδιάμεσων φορέων, τα ζητήματα που σχετίζονται με τη διαδικασία της παλιννόστησης, ανάλογα με τον τόπο καταγωγής και την εγκατάσταση της κάθε ομάδας στον οικισμό της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ.

«(...) παράλληλα, άρχισαν να δημιουργούνται σύλλογοι από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες με σκοπό να προωθήσουν κάποια θέματα, τα οποία μόνο ζώντας τα μπορείς να καταλάβεις τί ανάγκες έχει ένας ιδιαίτερος πληθυσμός σε ένα συγκεκριμένο τόπο. Κυρίως δημιουργήθηκαν σύλλογοι με βάση την καταγωγή, ας πούμε από το Ουζμπεκιστάν, γιατί (οι παλιννοστούντες) ενώ είχαν ίδια βιώματα και ίδια ταυτότητα, ήταν από διαφορετικές περιοχές, διαφορετικές χώρες ουσιαστικά (...) οπότε κάπως υπήρχε διαχωρισμός. Οπότε υπήρχε ένας σύλλογος καταγόμενων από Ουζμπεκιστάν, σύλλογος καταγόμενων από τη Γεωργία ή συγκεκριμένο χωριό της Γεωργίας, οπότε άρχισαν και έφτιαχναν καινούριους συλλόγους (...) στην αρχή οι μικροί σύλλογοι, οι αρχικοί που ανέφερα ότι δημιουργήθηκαν με βάση τον τόπο καταγωγής, ο καθένας προσπαθούσε μέσω του συλλόγου να λύσει τα λειτουργικά προβλήματα από τεχνικά θέματα της περιοχής, θέματα αποχέτευσης, φωτισμού και τα λοιπά μέχρι και κοινωνικά μέσω του συλλόγου, γινόταν δηλαδή κάποιοι εκπρόσωποι των συλλόγων, έρχονταν στο δήμο και παρουσίαζαν τα προβλήματα και προσπαθούσαν να τα λύσουν σε συνεργασία με την αυτοδιοίκηση (...)»

*Άντρας πλειονοτικός,
τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας «Ο Εύξεινος
Πόντος»,*

Νοέμβριος 2016

«(...) σιγά σιγά όλοι αυτοί (οι διαφορετικοί σύλλογοι), μετά από κάποια στιγμή, μετά από 5 χρόνια ας πούμε, που φιλοτακτοποιήθηκαν (οι παλιννοστούντες) στα σπίτια τους και βρήκαν κάπως το δρόμο τους και ενσωματώθηκαν και δεν υπήρχε ανάγκη διαχωρισμού, οπότε αυτόματα άρχισε να υπολειτουργεί αυτό με τους (διαφορετικούς) συλλόγους και ουσιαστικά τώρα αυτή την πληθυσμιακή ομάδα (όλων των

παλινοστούτων) εκπροσωπεί ένας σύλλογος, Τραπεζούντα λέγεται. Όλους σαν μια ομάδα από τις διάφορες περιοχές, πάλι Ποντίων, ο πολιτιστικός Σύλλογος Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ»⁶¹³(...) (Ο σύλλογος) ξεκίνησε από νεολαία ποντιακή, μια κοινή προσπάθεια (...) δημιουργήθηκε μετά από την άφιξη των παλινοστούτων (...) δεν έγινε από τους παλινοστούτες, έγινε από τη νεολαία, απλώς αγκαλιάστηκε μετά από τους παλινοστούτες λόγω κάποιων δράσεων που η νεολαία ανοίχτηκε προς τις παραδόσεις των παλινοστούτων, κάποια δρώμενα για να τα κρατήσουμε, κάποια δρώμενα που ήθελαν αυτοί τα ενισχύσαμ, και επειδή είμαι από τα ιδρυτικά μέλη στα λέω από μέσα (...) ξεκίνησε από μεράκι των νέων και αγκαλιάσαμε κάποια δρώμενα των παλινοστούτων και τελικά τώρα πια μετά από 15 χρόνια το επίκεντρο είναι τα δρώμενα των παλινοστούτων (...) οπότε, σιγά σιγά υπερίσχυσε αυτός ο σύλλογος (...) και σε συνεργασία με σκοπό την προώθηση του τόπου μας γίνεται μια πολύ μεγάλη πολιτιστική δράση στα βουνά του δήμου Κομοτηνής τα Παρχάρια. (Τα Παρχάρια) είναι λιβάδια πάνω στα βουνά, δηλαδή οροπέδια πάνω στα βουνά, κάπως έτσι (...). δηλαδή είναι σαν γεωγραφική η έννοια, απλώς επειδή γίνονταν γιορτές το έχουμε συνδυάσει με την ονομασία (του πολιτιστικού δρώμενου) (...) είναι γεωγραφική η λέξη, αλλά το έχουμε σαν ονομασία εμείς. Είναι ένα έθιμο των Ποντίων που ουσιαστικά ανέβαιναν αρχές καλοκαιριού πάνω στα βουνά με τα ζώα τους και έμεναν όλο το καλοκαίρι εκεί και γίνονταν παράλληλα χοροί και τέτοια (...) Και εμείς ναι, τα ζώα έχουμε αλλά το αναβιώνουμε σαν γιορτή πάνω στα βουνά και έχει δημιουργηθεί μια ολόκληρη δομή. Αυτό γίνεται πάντα σε συνεργασία, επειδή είναι πολύ μεγάλη η εκδήλωση, πάντα με τοπικούς φορείς και με την αυτοδιοίκηση (...) Τα παλιά χρόνια υπήρχε και μια χρηματοδότηση, τώρα είναι πολύ λίγη, δηλαδή περισσότερο με προσωπική δουλειά των μελών του συλλόγου, αλλά και σε συνεργασία με το δήμο. Μέσω της εκδήλωσης έχουμε φέρει πάρα πολύ κόσμο στην Κομοτηνή για να έρθουν στην εκδήλωση να γνωρίσουν και την Κομοτηνή και την εκδήλωση (...) Στα Παρχάρια καλούμε όλους τους συλλόγους της περιοχής μαζί με τα χορευτικά τους (...) Υπήρχαν και 300-400 χορευτές που χορεύαν ταυτόχρονα, με παραδοσιακές στολές Θρακών, Εβριτών Ποντίων, κυρίως Ποντίων (...) οι περισσότεροι σύλλογοι ήταν Ποντίων (...) να φανταστείς πάρα πολλούς ανθρώπους με παραδοσιακές

⁶¹³ Ο πολιτιστικός Σύλλογος Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ» ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 2002 και λειτουργούσε μέχρι το 2008 ως Σύλλογος Ποντιακής Νεολαίας. Αποτελείται από μέλη ποντιακής καταγωγής του νομού Ροδόπης καθώς και γειτονικών νομών. Πρέπει να αναφερθεί ότι ενεργά μέλη του συλλόγου είναι και Πόντιοι νεοπρόσφυγες που έχουν εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης. Διοικείται από 15μελές Διοικητικό Συμβούλιο και έχει έδρα στα Σπιτάκια Πολιτισμού, Ευτέρπης και Παπάγου Γωνία, Εκτενεπόλ, Κομοτηνή, πηγή: επίσημη ιστοσελίδα συλλόγου «Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ», <http://trapezounta2002.blogspot.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 08.01.2020

στολές να χορεύουν πάνω στην πρασινάδα των βουνών. Είναι πάρα πολύ ωραίο το θέαμα και αυτό γίνεται μόνο με συνεργασία (...)»

Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής,

Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»,

Απρίλιος 2016

Με επίκεντρο τα «δρώμενα των Παλινοστούντων», όπως χαρακτηριστικά περιγράφει η πληροφορήτρια, ο σύλλογος των παλινοστούντων εγκαθίσταται στην κοινωνικοπολιτισμική ζωή της πόλης σαν βασικός φορέας δράσης, έτσι όπως αναδύθηκε ως υβριδικό μόρφωμα από το εσωτερικό των συλλογικών σχηματισμών του Ποντιακού πληθυσμού της πόλης, διαχωρίζοντας τη θέση του από τους παλαιότερους συλλόγους Ποντίων και υπογραμμίζοντας τη διαφορετικότητα που προκύπτει για τα μέλη του μέσα από τη διαδικασία της παλιννόστησης (χαρακτηριστικά αναφέρεται στο βιογραφικό του συλλόγου ότι τα μέλη του είναι Πόντιοι νεοπρόσφυγες, σε αντιπαράθεση με το χαρακτηρισμό πρόσφυγες για τα μέλη των παλιών Ποντιακών συλλόγων της πόλης). Μέσα από τα πολιτιστικά δρώμενα επιτυγχάνεται η συσσωμάτωση των ατόμων γύρω από τη συλλογική ταυτότητα του παλινοστούντα /νεοπρόσφυγα και επικυρώνεται η αριθμητική επάρκεια του συλλόγου, ώστε να καταστεί άτυπος θεσμικός φορέας με ικανή διαπραγματευτική δύναμη για να συνδιαλέγει με την τοπική αυτοδιοίκηση και τους επίσημους πολιτικούς θεσμούς. Στη συνέχεια, ο σύλλογος εμφανίζεται να φέρει την ευθύνη της σωστής διαχείρισης των ζητημάτων που αφορούν στον οικισμό της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, συνδέοντας το πολιτισμικό κεφάλαιο των νεοπροσφύγων της πόλης με τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης χωροκοινωνικής ενότητας, μετατρέποντας με τον τρόπο αυτό τον πολιτισμικό σύλλογο σε φορέα πολιτικής δράσης. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η συλλογική ταυτότητα των παλινοστούντων ταυτίζεται με τον οικισμό (πολιτισμός και τόπος ταυτίζονται) και προωθείται η συλλογική παροχή αγαθών και υπηρεσιών για τους κατοίκους της περιοχής στη βάση του κοινού χαρακτηριστικού της παλιννόστησης. Γενικότερα, στην περίπτωση των συλλόγων των παλινοστούντων, ο πολιτισμός αποτελεί τη γέφυρα που συνδέει εξ ορισμού κάθε καινούργια συλλογικότητα με τη δυναμική της εδραιωμένης για την πόλη, πολιτιστικής ταυτότητας των Ποντίων, ενώ ταυτόχρονα η νέα αυτή συλλογικότητα γίνεται αποδέκτης δικαιωμάτων και κοινωνικών πολιτικών αλληλεγγύης που στηρίζονται στην ιδιότητα του παλινοστούντα. Έτσι, κάτω από την ομπρέλα του πολιτισμού, ο σύλλογος επιτελεί λειτουργίες που υπερβαίνουν τον ιδρυτικό

του χαρακτήρα και συνδέονται με όλα τα ζητήματα που αφορούν στην κοινωνικοπολιτισμική ομάδα που εκπροσωπεί.

«(...)Παράλληλα, γίνονται κάποιες κοινωνικές δράσεις (από το σύλλογο). Παράδειγμα, συνεργαζόμαστε με το δήμο για μοίρασμα τροφίμων, ειδικές βοήθειες από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα λοιπά, τα μέλη του συλλόγου βοηθάνε με δικό τους προσωπικό κόπο (...) Υπάρχουν τυπικά μέλη και ενεργά μέλη. Εγγεγραμμένοι είναι περίπου 2000 οικογένειες. Στα πολιτιστικά δρώμενα συμμετέχουν όμως πολύ λιγότεροι (...) παρόλο που σαν αποδέκτες αυτών των κοινωνικών δράσεων ήταν κάποιοι σύλλογοι με συγκεκριμένη ταυτότητα π.χ. πολύτεκνοι, ΑΜΕΑ, παλιννοστούντες και τα λοιπά, άρα αυτές οι δράσεις θα μπορούσαν να γίνουν μέσω του δήμου ή να γίνουν μέσω του συλλόγου. Οπότε πήραμε τη διανομή εμείς (ο σύλλογος) πάνω μας με πολύ προσωπικό κόπο των εδώ, δηλαδή με κοινωνική ευθύνη κάποιοι άνθρωποι κάθονταν και διοργάνωναν τέτοιου είδους δράσεις (...) με ταυτόχρονη έντονη πολιτιστική δράση στον οικισμό. Στον οικισμό γίνονται κάποιες αναβιώσεις και άλλα τέτοια πολιτιστικά (...) Οι παλιννοστούντες είναι πιο πολύ συγκροτημένοι στον Τραπεζούντα. Πολιτιστικά συμμετέχουν και σε δράσεις άλλων συλλόγων, χοροί και τέτοια πράγματα. Όσον αφορά όμως σε θέματα του οικισμού και γενικώς σε θέματα των παλιννοστούντων, είναι μέσα από τον Τραπεζούντα (...) επειδή ο οικισμός παλιννοστούντων είναι συμπαγής και είναι στην άκρη της πόλης (...)εκεί (στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ) είναι αντιπροσωπευτικό. Ας πούμε και πολιτιστικές δράσεις και τα λοιπά γίνονται συχνά εκεί (...) Τα θέματα λειτουργίας του οικισμού, φωτισμός, κάποια πάρκα, παιδικές χαρές και τα λοιπά και όταν υπάρχει κάποιο θέμα απευθύνονται στο σύλλογο. Κάποια μπορούν να λυθούν και με προσωπική δράση των μελών του συλλόγου και με κάποιες δράσεις που κάνουν μόνοι τους, π.χ. καθαρισμού ή κάποιες τεχνικές εργασίες και τα λοιπά ή κατευθείαν από το σύλλογο ή αλλιώς ερχόμαστε στο δήμο και ζητάμε να γίνουν κάποιες συγκεκριμένες ενέργειες που μπορεί να γίνουν μόνο από τεχνική υπηρεσία του δήμου (...) Και τα γραφεία του συλλόγου είναι στον οικισμό. Είναι ένα μικρό προκάτ σπιτάκι. Υπήρχε ένα πρόγραμμα παλιά στο Υπουργείο Πολιτισμού με σκοπό τη δημιουργία πολιτιστικών μονάδων και είχαν φέρει προκάτ σπιτάκια και τα τοποθέτησαν σε περιοχές που υπήρχαν τέτοιοι συμπαγείς οικισμοί (...) και είχαν φέρει και σε εμάς και παραχωρήθηκε από το δήμο προς χρήση σε εμάς (...) είναι μέσα (στον οικισμό) ένα πολύ μικρό σπιτάκι (...)

Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής, Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου

Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα»,

Απρίλιος 2016

Παρά τη βεβαιότητα της προηγούμενης πληροφωρήτριας για την αναγκαιότητα της ύπαρξης ξεχωριστών συλλόγων Παλινοστούντων στο πλαίσιο της ορθότερης διαχείρισης των ζητημάτων που τους αφορούν, τα μέλη των παλιών Ποντιακών συλλόγων δε φαίνεται να αντιμετωπίσαν με ιδιαίτερη θέρμη αυτό το διαχωρισμό σε παλιούς και νέους Πόντιους ή αλλιώς σε πρόσφυγες και νεοπρόσφυγες. Κατά τη γνώμη τους τίθεται με τον τρόπο αυτό σε αμφισβήτηση το οικοδόμημα της κοινής πολιτισμικής ταυτότητας στερώντας ταυτόχρονα στους παλιούς συλλόγους των Ποντίων το προνόμιο της αποκλειστικής διαχείρισης της παλινοστούτησης στην πόλη. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει η Βουτυρά, οι συνθήκες της διαπραγμάτευσης της ταυτότητας συχνά είναι ανταγωνιστικές,⁶¹⁴ με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται συγκρούσεις μέσα και ανάμεσα σε συλλόγους που επιδιώκουν να διαμορφώσουν τη δημόσια εικόνα των μελών τους ως ενιαίας κοινωνικής ομάδας.

«(...) και το πρόβλημα (του τρόπου ανοικοδόμησης της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ) γινόταν ολοένα και πιο έντονο (...) τότε ήταν και το πρώτο ρήγμα που άρχισε να έρχεται στις τάξεις των Ποντίων, όπου βγήκαν κάποιοι δικοί τους και ηγήθηκαν κάποιας προσπάθειας να διεκδικήσουν κάτι διαφορετικό. Να φύγουν δηλαδή από την πρόταση του συλλόγου Ποντίων Εύξεινος Πόντος (...) έκαναν δικό τους σύλλογο και θέλανε πλέον να εκπροσωπούνται μόνοι τους (...) εκεί δημιουργήθηκε για πρώτη φορά ένας δικός τους σύλλογος, αφού έτσι ήθελαν οι περισσότεροι. Εγώ επέμενα ότι είναι λάθος. Μετά διαλύθηκε. Ήταν επόμενο ότι δε θα υπάρχει πλέον. Σύλλογος Παλινοστούντων (...) λάθος και το όνομα. Τί θα πει Σύλλογος Παλινοστούντων; Και εκεί βγήκαν διάφοροι δικοί τους να κρατάνε τη σημαία του αγώνα ζηλεύοντας τη δόξα, ξέρω εγώ (...) Οι οποίοι ήταν φίλοι μου, δεν είχαμε κάτι να χωρίσουμε μεταξύ μας (...)»

*Άντρας πλειονοτικός, τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου Ποντίων Κομοτηνής &
Περιφέρειας «Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016*

Στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, κλήθηκαν να κατοικήσουν άνθρωποι από διαφορετικές χώρες προέλευσης, με διαφορετικό πολιτισμικό προφίλ και κοινωνικές πρακτικές, που έρχονται να ενσωματωθούν σε μια ήδη πολυπολιτισμική κοινωνία με διαφορετικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις και έμφυλες νοοτροπίες. Η αναγνώριση της γυναικείας εμπειρίας είναι αναγκαίο στάδιο στην κατανόηση της κοινωνικοπολιτισμικής φυσιογνωμίας της περιοχής. Η αναγνώριση αυτή δε σημαίνει μια ακόμη αφήγηση συμβάντων, αλλά προβληματισμό για τα διακυβεύματα, τα δρώντα υποκείμενα, τις μορφές κινητοποίησης, τη συμμετοχή στα

⁶¹⁴ Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», ό.π., σελ 282

κοινά και στα πολιτιστικά δρώμενα, την ενσωμάτωση στην πόλη και στο πολιτικό λόγω φύλου, και στην πολιτική διάσταση του πολιτισμού που λόγω έμφυλης κουλτούρας απορρίπτει, εμποδίζει ή προωθεί κοινωνικά υποκείμενα.

«(...) Είχε δημιουργηθεί στην αρχή σύλλογος γυναικών (παλινοστούντων), απλώς σου λέω όλα αυτά απορροφήθηκαν στην πορεία. Έχουμε όμως γυναικείο τμήμα στο σύλλογο Τραπεζούντα. Το ξέρεις ότι οι πιο ενεργές είναι οι γυναίκες στη διοργάνωση πολιτιστικών δράσεων και γενικώς; Και θα μιλήσω ως γυναίκα, οι γυναίκες τραβάνε μπροστά. Και ενδιαφέρονται περισσότερο για τα κοινά, απλώς λόγω των πάμπολλων υποχρεώσεων που έχουν σε όλους τους τομείς, εργασία, οικογένεια, όλα είναι δύσκολο να συνδυαστούν και γι' αυτό δε βγαίνουν πολλές φορές μπροστά (...) εμένα ο σύλλογος δε με βοήθησε από μόνος του (στην πολιτική μου καριέρα) (...) απλώς επειδή ήμουν πολύ ενεργό μέλος με γνώρισε ο κόσμος (...). Και από την άλλη να πω ότι μια γυναίκα να συμμετέχει σε αυτά της είναι πολύ δύσκολο. Και αυτό πρέπει να καταγραφεί και αν γίνεται να εξαπλωθεί παντού, γιατί γυναίκα που ασχολείται με τα κοινά εδώ, δεν στηρίζεται από πουθενά (...) Όχι ότι είναι ένας αδύναμος κρίκος, είναι υπερβολικά πολύ δυνατός κρίκος η γυναίκα, απλώς επειδή έχει πολλά και πολλούς τομείς να αντιμετωπίσει. Γιατί όλα γίνονται εις βάρος της οικογένειας και όταν λείπεις 8 ώρες στη δουλειά και μετά στο καπάκι έχεις συμβούλιο και έχεις μικρό παιδί, δεν μπορείς, κάπου, κάτι πρέπει να θυσιαστεί (...)»

*Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής, Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου
Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα», Απρίλιος 2016*

Η ύπαρξη των πολιτιστικών συλλόγων παλινοστούντων, κάτω από τους συγκεκριμένους περιορισμούς που φαίνεται πως θέτουν οι έμφυλες πολιτισμικές συνιστώσες της συλλογικής τους ταυτότητας, θα δώσουν υπόσταση στη γυναικεία εμπειρία και θα αποτελέσουν για τις γυναίκες ένα δομημένο χώρο διαλόγου και κοινωνικής έκφρασης, έναν τόπο συνάντησης πέρα από τα νοητά όρια του χωροχρόνου της καθημερινότητάς τους. Το ερώτημα είναι με ποιους όρους και με τί δυναμικές αναπτύσσεται αυτή η διαδικασία.

«(...) Πέρα από το ότι όλες οι δράσεις οι πολιτιστικές στηρίζονται στη συμβολή των γυναικών, υπάρχει και τμήμα (γυναικών). Κάνουν κάποιες ενημερωτικές δράσεις για γυναίκες, υπάρχει τμήμα καλλιτεχνικών για γυναίκες, μέσα από το οποίο δίνεται μια ευκαιρία στη γυναίκα να ξεφύγει από την καθημερινότητα της και να έρθει σε επαφή με άλλες γυναίκες και συζητούνται μέσα από τα καλλιτεχνικά, να το πω γιατί είναι πολύ σημαντική η οποιαδήποτε μάζωξη γυναικών γιατί μέσα από εκεί ανοίγεται η γυναίκα, της

δίνεται βήμα και δίνεται η δυνατότητα (...) Πιστεύω πως αν δεν υπήρχε αυτό το τμήμα πολλές γυναίκες δε θα έβγαιναν από το σπίτι λόγω των πάμπολλων υποχρεώσεων. Δηλαδή είναι μια ευκαιρία 2 ώρες την εβδομάδα να έρθουν να επικοινωνήσουν, να μάθουν και για εργασιακά θέματα γιατί μέσα από εκεί γίνονται συζητήσεις για το τι τρέχει μέσα στην πόλη, αν βγήκε κάποιο πρόγραμμα απασχόλησης, δηλαδή ενημερώνονται από εκεί. Επίσης, όταν γίνεται κάποια δράση μέσα στην πόλη προσπαθούμε να συμμετάσχουμε πάντα. Δηλαδή, κάποιες οργανωμένες δράσεις που διοργανώνονται με το σύλλογο των εθελοντών και τα λοιπά, δίνουμε πάντα το παρόν. Υπήρχαν δράσεις ας πούμε καλλωπισμού της πόλης και συμμετείχαμε (...)»

*Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής, Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου
Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα», Απρίλιος 2016*

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε τα εξής. Οι παλιοί σύλλογοι των Ποντίων στην αρχή και οι νεοσύστατοι πολιτιστικοί σύλλογοι των παλινοστούντων στη συνέχεια, λειτουργούν ως όχημα για την κοινωνική ενσωμάτωση των ομογενών παρέχοντας τη δυνατότητα στους νέους κατοίκους να συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή της πόλης. Η συμμετοχή σε έναν τέτοιο πολιτιστικό σύλλογο προωθεί την ενεργή συνομιλία με το κράτος, δηλαδή σε τοπική κλίμακα με την τοπική αυτοδιοίκηση, ενώ ενδυναμώνει τις κοινωνικές σχέσεις και κάνει «ορατά» τα άτομα μέσω της συλλογικότητας, καθιστώντας τους συλλόγους ένα θεσμό κοινωνικής δράσης.

«(...) Γιατί οι ενεργοί πολίτες είναι συνήθως μέσα σε συλλογικότητες (...) Ο τρόπος να προσεγγίσεις τον πολίτη είναι να βρεις τη συλλογικότητα του (...) Υπάρχουν κάποιοι πολίτες που είναι ενεργοί από μόνοι τους, αλλά αυτό είναι σπάνιο, συνήθως μέσα από συλλόγους. Ας πούμε π.χ. εμένα αν με ενδιαφέρει η αιμοδοσία θα πάω σε σύλλογο να γραφτώ. Αν είμαι πολύ ενεργή σε αυτό το σύλλογο μπαίνω στο διοικητικό συμβούλιο και να μη θέλω δηλαδή, με βάζουν. Οπότε, όποιος θέλει να καλύψει π.χ. το κομμάτι αιμοδότες, απευθύνεται στο σύλλογο και λέει ορίστε μου ένα άτομο, δεν είναι ανάγκη να είναι πρόεδρος, μπορεί και να μην είναι καν μέλος του συλλόγου ή μέλος του διοικητικού, αλλά συνήθως μέσα από το σύλλογο βρίσκεται (αυτό το άτομο) (...)»

*Μ., 32 χρόνων, γυναίκα ποντιακής καταγωγής, Μέλος Πολιτιστικού Συλλόγου
Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η Τραπεζούντα», Απρίλιος 2016*

Εικόνα 8, 9, 10 : ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ

Πηγή: google maps και προσωπικό αρχείο

4.4. ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ: Ρέμβη, Σταθμός, Καβακλιώτικα.

Ο χαρακτηρισμός της περιοχής στις νοτιοδυτικές παρυφές της Κομοτηνής ως προσφυγικής, έχει γίνει με κριτήριο την ανάπτυξη του αστικού ιστού στη βάση του ιστορικού γεγονότος της εγκατάστασης των προσφύγων από τη Μικρασιατική καταστροφή κατά την περίοδο 1922-1930. Το τμήμα αυτό του αστικού ιστού δεν είναι ενιαίο, αλλά περιέχει επιμέρους αναγνωρισμένες χωρικές υποενότητες- γειτονιές με παρόμοια χαρακτηριστικά.

Όταν μιλάμε για τις προσφυγικές γειτονιές στην Κομοτηνή, αναφερόμαστε σε 5 συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν στις παρυφές του αστικού κέντρου με σκοπό την εγκατάσταση των προσφύγων. Πρόκειται για τους συνοικισμούς Ρέμβη, Σταθμός, Καβακλιώτικα, Αγ. Γεώργιος και Στρατώνες. Οι τρεις πρώτοι συνοικισμοί βρίσκονται νοτιοδυτικά, παράλληλα με την κοίτη του ποταμού Βοσβόζη και την οδό προς την Ξάνθη, ο συνοικισμός του Αγ. Γεωργίου βρίσκεται νοτιοανατολικά με κατεύθυνση παράλληλα με το δρόμο προς την Αλεξανδρούπολη και η προσφυγική γειτονιά των Στρατώνων βρίσκεται βόρεια, κοντά στην περιοχή των στρατοπέδων της πόλης (βλ. Χάρτη 1). Με δεδομένο τον προσφυγικό χαρακτήρα και των 5 γειτονιών, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό τους, ανάλογα με τα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της περιοχής της πόλης της οποίας αποτελούν επέκταση ή/και γειτνιάζουν. Παρά τη φαινομενική ύπαρξη κοινών συνθηκών στην εγκατάσταση των προσφύγων, η αλληλεπίδραση του χώρου της πόλης με τους προσφυγικούς πληθυσμούς επηρεάζει την ανάπτυξη της κάθε γειτονιάς και η βίωση και η αντίληψη του χώρου από τους πρόσφυγες δημιουργεί μια τοπική συλλογική ταυτότητα γειτονιάς με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Πρόκειται δηλαδή για ένα σύμπλεγμα παραγόντων που αλληλεπιδρούν και δίνουν τη συνολική φυσιογνωμία της προσφυγικής γειτονιάς. Στην παρούσα μελέτη, οι γειτονιές της Ρέμβης, του Σταθμού και τα Καβακλιώτικα παρουσιάζονται σαν μια χωρική ενότητα με παρόμοια ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ο Αγ. Γεώργιος και ο συνοικισμός των Στρατώνων, προσεγγίζονται ως ξεχωριστές γειτονιές με διαφορετική φυσιογνωμία, τόσο λόγω της διαφορετικής τους θέσης στο χάρτη της πόλης, όσο και λόγω της σύνδεσης της ανάπτυξης τους με διαφορετικά στοιχεία της ιστορίας της. Στο χάρτη που ακολουθεί, παρουσιάζονται οι προσφυγικοί οικισμοί της Κομοτηνής και τη θέση τους σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη.

Εικόνα 11. Κομοτηνή, Οικιστικές περιοχές για την αποκατάσταση των Προσφύγων,
Πηγή: Κώστας Κατσιμίγας, αρχιτέκτονας, Απρίλιος 2005

Στοιχεία για τον προσφυγικό πληθυσμό.

Σύμφωνα με τον Αντώνιο Ρωσσίδη, η Κομοτηνή είναι μια πόλη προσφύγων, μια προσφυγούπολη.⁶¹⁵ Ο Ρωσσίδης αποδίδει βέβαια το χαρακτηρισμό αυτό στην Κομοτηνή εξαιτίας της συνολικότερης παρουσίας της ως τόπος υποδοχής προσφύγων κατά διάφορες χρονικές περιόδους και στη βάση διαφορετικών ιστορικών γεγονότων (πχ επιδρομές Βουλγάρων, ρωσοτουρκικός πόλεμος, Βαλκανικοί πόλεμοι, επαναπατρισμός Ελλήνων προσφύγων μετά τη Βουλγαρική κατοχή της Θράκης κτλ) που προκάλεσαν μετακινήσεις προσφυγικών πληθυσμών προς την περιοχή.⁶¹⁶ Ωστόσο, ο όγκος του προσφυγικού

⁶¹⁵ Αντώνης Ρωσσίδης, Κομοτηνή, Θρακική Επετηρίδα, τόμος 3, Μ.Ο.Κ., Κομοτηνή 1982, σελ 217-223

⁶¹⁶ Οι προσφυγικές ροές προς τη Θράκη και κατά αντιστοιχία προς την Κομοτηνή, αφορούν και στην επάνοδο στα πατρώα εδάφη των Ελλήνων προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει την ευρύτερη περιοχή της Θράκης κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η παλιννόστηση άρχισε μετά από την ανακωχή του Μούδρου (Νοέμβριος 1918) και κορυφώθηκε το 1920, όταν ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Θράκη. Έτσι, από τους 70.000 Έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος την περίοδο της βουλγαρικής διοίκησης της Θράκης, επαναπατρίστηκαν στη Θράκη το 1920 «οι 51.000 και επρόκειτο να παλιννοστήσουν βαθμιαίως 12.000». πηγή: Πάλλης Αλέξανδρος, «Προσφυγικόν Ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι, Αθήνα, Φοίνιξ Ε.Π.Ε., 1930, σ. 667-672 στο Βασιλική Φύλιου, « Η προσφυγική εγκατάσταση στο

ρεύματος που δημιούργησε η μικρασιατική καταστροφή τον Αύγουστο του 1922 δε μπορεί να συγκριθεί αριθμητικά με καμία άλλη μαζική προσφυγική ροή προς την Κομοτηνή, ενώ η έλευση των προσφύγων θα αλλάξει ριζικά την κοινωνική, οικονομική και χωροταξική δομή της πόλης. Συγκεκριμένα, η Κομοτηνή υποδέχτηκε 11.000 πρόσφυγες επί πληθυσμού περίπου 21.000 κατοίκων⁶¹⁷, δηλαδή κάτι παραπάνω από το ½ του πληθυσμού της την εποχή εκείνη. Τα στατιστικά στοιχεία που παρουσιάζουν την πληθυσμιακή εξέλιξη όλων των πόλεων της Βορείου Ελλάδας σε σχέση με τους πρόσφυγες, δείχνουν σε απόλυτα νούμερα ότι σύμφωνα με την απογραφή του 1920 ο πληθυσμός στην Κομοτηνή ανέρχεται στους 21.294 κατοίκους, ενώ στην απογραφή του 1928 μετά τον ερχομό των προσφύγων, η Κομοτηνή έχει πληθυσμό 31.551 κατοίκους.⁶¹⁸

Ο βαθμός της αλληλοεπίδρασης ανάμεσα στους πρόσφυγες και κατά συνέπεια των προσφυγικών γειτονιών με τον υπόλοιπο κοινωνικοοικονομικό χώρο της πόλης και ο σημαντικός ρόλος τους στη συνδιαμόρφωση της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας στην Κομοτηνή, γίνεται αντιληπτός μόνο από τη στιγμή που γίνεται κατανοητό το μέγεθος της πληθυσμιακής και κοινωνικής αλλαγής που επέφερε η εγκατάσταση των προσφύγων. Η αναφορά στη σύσταση του πληθυσμού σε σχέση με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης των προσφύγων σκιαγραφεί τις επιμέρους πτυχές της αστικής συγκρότησης της πόλης. Η μελέτη της πληθυσμιακής σύνθεσης της Κομοτηνής υποδηλώνει τη διαφοροποίηση που παρατηρείται ανάμεσα στους κοινωνικούς και χωρικούς σχηματισμούς, δηλ. συγκεκριμένες συναρθρώσεις οικονομικών, πολιτικών, υλικών και κοινωνικών δυνάμεων, που παραλλάζουν με την ιστορική συγκυρία, την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική συγκρότηση, μετασχηματίζονται στην ιστορική πορεία⁶¹⁹ και αποτυπώνονται στο χώρο της πόλης. Στην Κομοτηνή, παρατηρείται γεωγραφική διασπορά ως προς τις χώρες καταγωγής των προσφύγων, αλλά και διαφορές στην δομή του πληθυσμού αναφορικά με το φύλο και την ηλικία προσφύγων και ντόπιων πληθυσμών. Τα στατιστικά στοιχεία επιβεβαιώνουν πως το σημείο τομής στην αστική ανάπτυξη της νεότερης Κομοτηνής θεωρείται η μαζική εγκατάσταση των προσφύγων μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, καθώς το 90% του

νομό Ροδόπης (1923-1930): Η περιοχή των Σαπών», εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές Νοτιοανατολικής Ευρώπης» του τομέα Διεθνών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, σελ 27

⁶¹⁷ Αλέκα Καραδήμου- Γερολύμπου, «Προσφυγική Εγκατάσταση και ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, ΙΔΡΥΜΑ ΜΩΡΑΙΤΗ, Αθήνα 1999, σελ. 89-118

⁶¹⁸ Πηγή: Στατιστικές απογραφές 1920 και 1928, στο «Προσφυγική Εγκατάσταση και ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», Στο ίδιο, σελ. 100-101

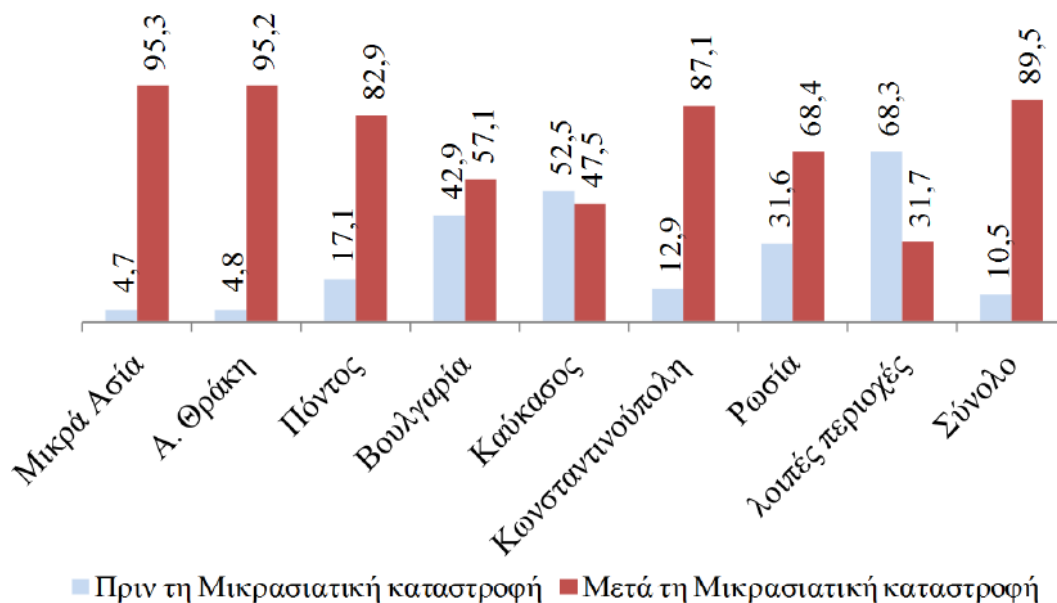
⁶¹⁹ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 -1940*, Πολιτιστικό, Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σελ 14

συνόλου των προσφύγων που βρίσκονται στην πόλη την εποχή εκείνη, δήλωσε ότι ήλθε στην περιοχή μετά το 1922.

Ροές προσφύγων προϋπήρξαν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, της Μικρασιατικής Καταστροφής και σε μερικές περιπτώσεις ήταν σημαντικές, όπως εκείνες από τη Βουλγαρία, τον Καύκασο, τη Ρωσία και άλλες χώρες. Οι μετακινήσεις αυτές οφείλονται στις συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές προέλευσης των προσφύγων αλλά και στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των προσφύγων από τη Βουλγαρία, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών. Λέγεται ότι σε εκτέλεση του άρθρου 56 της Συνθήκης του Νειγύ, βάση της οποίας ρυθμίστηκαν οι όροι της εθελούσιας ανταλλαγής ελληνικών και βουλγαρικών πληθυσμών, 46.000 Έλληνες ήρθαν τότε στην Ελλάδα από τη Βουλγαρία, ενώ από την Ελλάδα έφυγαν 92.000 Βούλγαροι⁶²⁰. Παρότι τα νούμερα αυτά δείχνουν ιδιαίτερα μεγάλα και οι επιπτώσεις που θα είχαν στην πληθυσμιακή σύνθεση θα είναι σίγουρα σημαντικές, στη Μικρασιατική καταστροφή οφείλεται η δημιουργία του σύγχρονου πληθυσμιακού προφίλ της Κομοτηνής αλλά και ολόκληρης της Θράκης. Το σχεδιάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζει το ποσοστό των προσφύγων που έφτασαν στη Θράκη πριν και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, καθώς και την κατανομή του πληθυσμού της Κομοτηνής σύμφωνα με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης των προσφύγων. Τα στοιχεία προκύπτουν από τη στατιστική αποτύπωση του πληθυσμού της ελληνικής Θράκης με βάση τα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής⁶²¹ του 1928 (Πίνακας 9). Στα δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής, στις αναλύσεις του προσφυγικού πληθυσμού περιλαμβάνονται και αποκαλούνται συμβατικά ως «πρόσφυγες», μόνον όσοι ήρθαν στη Θράκη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες, οι οποίοι ήλθαν στη Θράκη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή (περίπου το 10% του συνόλου προσφύγων), συναθροίζονται στην ανάλυση με τους υπόλοιπους πληθυσμούς της Θράκης και σημαίνονται ως «γηγενείς και λοιποί».

⁶²⁰ Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης, «Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού», στο Παναγιώτης Κεραμάρης, Γεώργιος Τζάστας, Ερρίκος Αυγητίδης, Λογγίνος Ηλιοπούλος (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας και του πολιτισμού της Θράκης*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας Θράκης, Κομοτηνή, 2015

⁶²¹ Το 1928, ο πραγματικός πληθυσμός της ελληνικής Θράκης ήταν 303.171 άνθρωποι (153.894 άνδρες και 149.217 γυναίκες). Το 1928 οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 35,5% του πληθυσμού της Θράκης. Βλ. Στο ίδιο, σελ 393

Σχεδιάγραμμα 1: αναλογία προσφύγων που απογράφηκαν στη Θράκη, σύμφωνα με το χρόνο άφιξής τους (πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή)
 Πηγή: Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης, σελ 399

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Απογραφή⁶²² της 15ης-16ης Μαΐου 1928

Η απογραφή της 15ης-16ης Μαΐου 1928 διεξήχθη υπό την εποπτεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, η οποία τότε υπάγονταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Σε κάθε Νομό, ο Νομάρχης είχε τη γενική επίβλεψη της διεξαγωγής της, με σκοπό την ορθή και ομοιόμορφη εφαρμογή των σχετικών οδηγιών και αποφάσεων. Σε κάθε Δήμο ή Κοινότητα συγκροτήθηκαν επιτροπές απογραφής, στις οποίες συμμετείχαν τα αντίστοιχα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια και άλλα μέλη. Οι τοπικές επιτροπές χώρισαν τις περιοχές ευθύνης σε απογραφικούς τομείς και διόρισαν τους απογραφείς, οι οποίοι ήταν κυρίως δάσκαλοι, ιερείς και άλλοι εγγράμματοι άνθρωποι. Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε κάθε σπίτι την πρώτη ημέρα της απογραφής και ο αρχηγός της οικογένειας ήταν υποχρεωμένος να συμπληρώσει από ένα για κάθε μέλος που διανυκτέρευσε εκεί το βράδυ της 15ης-16^{ης} Μαΐου. Οι απογραφείς επισκέφτηκαν όλες τις κατοικίες την επόμενη ημέρα και έλεγξαν τα ερωτηματολόγια για την ορθή συμπλήρωσή τους. Επίσης, ήταν υπεύθυνοι για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων στις περιπτώσεις όπου κάποιος δεν γνώριζε γραφή και ανάγνωση. Παρόλο δε που ο νόμος καθιστούσε υποχρεωτική τη συμμετοχή στην απογραφή, εάν κάποιος αρνιόταν, τότε οι απογραφείς ήταν υποχρεωμένοι να συλλέξουν πληροφορίες από συγκατοίκους ή γείτονες.

⁶²² Βλ. Στο ίδιο

Μετά τη συλλογή τους, τα ερωτηματολόγια αποστέλλονταν στις αρμόδιες Νομαρχίες και στη συνέχεια στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για την τελική επεξεργασία τους (ΓΣΥΕ 1933: ξ-ξη'). Προφανώς, είναι απολύτως άγνωστη η αποτελεσματικότητα του συστήματος που εφαρμόστηκε σε κάθε έναν από τους Δήμους και στις Κοινότητες της Ελλάδας. Ευλόγως πάντως μπορούν να διατυπωθούν διάφορες επιφυλάξεις με δεδομένη την εν γένει εικόνα της Δημόσιας Διοίκησης και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης εκείνη την εποχή, ιδιαίτερα δε στις περιοχές που είχαν πρόσφατα ενσωματωθεί στην Ελλάδα όπως είναι και η Θράκη.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ύπαρξη μιας έντονης ποικιλομορφίας στον χώρο της πόλης κατά την εποχή εκείνη είναι αποτέλεσμα τόσο των διαφορετικών ιστορικών γεγονότων που προηγήθηκαν της Μικρασιατικής καταστροφής και προκάλεσαν μετακινήσεις πληθυσμών προς την περιοχή, όσο και της ετερογενούς γεωγραφικής προέλευσης των ανταλλάξιμων πληθυσμών. Ο Πελαγίδης αναφέρει πως σύμφωνα με την απογραφή του 1928, στην πληθώρα των «τοπικών» και άλλων πληθυσμών που βρίσκεται στην Κομοτηνή, οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 34% του πληθυσμού της πόλης. Η πολυπληθέστερη προσφυγική ομάδα ήρθε από την Ανατολική Θράκη και ακολουθούν οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη- Βουλγαρία). Οι πρόσφυγες δηλαδή από την ευρύτερη περιοχή της ιστορικής Θράκης (Ανατολική και Βόρεια Θράκη) αποτελούν συνολικά το 75% του προσφυγικού πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στην Κομοτηνή μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών.⁶²³

Η υποδοχή, η περίθαλψη και η αποκατάσταση των προσφύγων υπήρξε ένα τεράστιο έργο για την Κομοτηνή, το οποίο επηρέασε ποικιλοτρόπως τη λειτουργία της πόλης. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της πόλης με την έλευση των προσφύγων επηρέασε ριζικά τη διαδικασία αστικοποίησης, τα έργα υποδομής και την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας. Αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες με σημαντικές γνώσεις και μόρφωση, καταξιωμένοι έμποροι, που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία, ενώ η παρουσία του προσφυγικού πληθυσμού στην πόλη, δημιούργησε απόθεμα εργατικού δυναμικού με ειδικευμένους, σε πολλές περιπτώσεις, τεχνίτες. Αναφορικά με τους Θρακιώτες πρόσφυγες, οι οποίοι αποτελούν και το 75% του προσφυγικού πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στην Κομοτηνή μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, το μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Ας μη λησμονείται ο μεγάλος αριθμός σχολείων που λειτουργούσαν στην Ανατολική Ρωμυλία και την Ανατολική Θράκη, καθώς

⁶²³ Στάθης Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913 – 1930). Ο πόνος και η δόξα*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003

και Φιλεκπαιδευτικών, Πολιτιστικών και Φιλανθρωπικών συλλόγων, που μεριμνούσαν για την πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη του Θρακικού Ελληνισμού. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η εκπαίδευση των Ελλήνων στη Θράκη έφτασε σε πολύ ψηλό επίπεδο⁶²⁴, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Οι επιπτώσεις της προσφυγικής εγκατάστασης αποτυπώθηκαν έντονα σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Οι πρόσφυγες ήρθαν να εμπλουτίσουν την υπάρχουσα πολιτισμική ποικιλομορφία της Κομοτηνής όπως είχε καθιερωθεί εξαιτίας κυρίως της ύπαρξης στην πόλη ομάδων με διακριτά χαρακτηριστικά, π.χ. μουσουλμανικοί πληθυσμοί, πληθυσμοί Αρμενίων, Εβραίων κλπ. Η μελέτη των χώρων κατοίκησης των προσφύγων και η σχέση τους με την υπόλοιπη πόλη συνδέεται με την κατανόηση της συλλογικής ιστορικής τους μνήμης, όπως αυτή διαμορφώνεται εξαιτίας αυτού που πολλοί ερευνητές έχουν ονομάσει «η εμπειρία της προσφυγιάς⁶²⁵». Σύμφωνα με την Άννη Βρυχέα, η χωρική έκφραση κάθε μορφής ξεριζωμού και των ξεριζωμένων, ο τρόπος που μορφοποιούνται κάθε φορά οι ανάγκες, τα οράματα, οι μνήμες, τα βάσανα και οι χαρές σε ιδιωτικούς και κοινόχρηστους χώρους, τόπους, τοπία και αντικείμενα, αποτελούν υλικό πρόσθετων πολύτιμων πληροφοριών σε πολλά επίπεδα⁶²⁶. Η κατανόηση των χωρικών αυτών εκφράσεων, προϋποθέτει την παρατήρηση των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών δεδομένων όπως αποτυπώνονται μέσα στο χώρο και στο χρόνο και καθορίζουν τη σχέση των προσφυγικών τμημάτων της πόλης με τον υπόλοιπο αστικό ιστό.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης των στατιστικών στοιχείων από την απογραφή του 1928, περιέχουν και άλλες πληροφορίες αναφορικά με την κοινωνική και πληθυσμιακή σύνθεση των νεοαφιχθέντων προσφύγων. Τα στοιχεία για την πληθυσμιακή σύνθεση του προσφυγικού πληθυσμού μετά τη συνθήκη της Λωζάνης, δείχνουν υψηλά ποσοστά γυναικείου πληθυσμού που εγκαθίστανται στην Κομοτηνή και στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης.⁶²⁷

⁶²⁴ Στο ίδιο, σελ. 187

⁶²⁵ Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές...», ό.π., σελ 279

⁶²⁶ Άννη Βρυχέα, «Για την κατοίκηση των προσφύγων: Χώροι διαφοράς και συλλογικής μνήμης», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, ΙΔΡΥΜΑ ΜΩΡΑΙΤΗ, Αθήνα 1999, σελ. 130

⁶²⁷ Είναι μάλλον προφανές ότι η πολύ υψηλή αναλογία ανδρών σε 100γυναίκες στην προ της Μικρασιατικής Καταστροφής περίοδο (σχεδιάγραμμα 3), ιδιαίτερα από τις περιοχές της πρώην Οθωμανικής αυτοκρατορίας, υποδηλώνει την προσπάθεια των ανδρών να αποφύγουν τη στράτευση στα τάγμα εργασίας (αμελέ ταμπουρού) και τις επιπτώσεις της πολιτικής των νεότουρκων σε σχέση με τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Τουρκίας, βλ. Ζαφείρης, *Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928...*, ό.π., σελ 399

	Πραγματικός πληθυσμός			Πρόσφυγες		
	Άντρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άντρες	Γυναίκες	Σύνολο
Νομός Ροδόπης	92.483	87.958	180.441	30.408	29.370	59.778
Επαρχία Κομοτηνής	35.877	33.820	69.697	10.724	9.983	20.707
Δήμος Κομοτηνής	15.984	15.567	31.551	5.435	5.310	10.745
Θράκη	153.954	149.217	303.171	54.210	53.397	107.607

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: Ο πραγματικός πληθυσμός της Θράκης το 1928 και οι Πρόσφυγες σε χωρικό επίπεδο Επαρχίας και Δήμων. Πηγή: Κωνσταντίνος Ν. Ζαφείρης, σελ 400

Η κατά φύλο σύνθεση του προσφυγικού πληθυσμού δεν είναι ένα ακόμη στατιστικό δεδομένο της απογραφής, αλλά μας δίνει περισσότερα στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική δυναμική των νέων κατοίκων της Κομοτηνής. Ο προσφυγικός πληθυσμός δηλαδή που έφτασε στην Κομοτηνή με την ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν σε μεγάλο ποσοστό γυναικείος, ο οποίος εμπλούτισε με ιδιαίτερα στοιχεία την οικονομικο-κοινωνική ζωή της πόλης. Δεν είναι λίγα αυτά που έχουν γραφτεί για τις Μικρασιάτισσες και τις λουπές γυναίκες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Ιδιαίτερα για το εκπαιδευτικό επίπεδο των προσφύγων γυναικών από την Ανατολική Ρωμυλία και την Ανατολική Θράκη, που αποτελούν και την πλειοψηφία όσων ήρθαν στην Κομοτηνή, αναφέρεται πως ήταν ιδιαίτερα υψηλό, αφού η γυναικεία εκπαίδευση στη Θράκη (Βόρεια και Ανατολική) είχε οργανωθεί με ιδιαίτερη μέριμνα και φροντίδα με την ίδρυση παρθεναγωγείων, όταν αντίστοιχα το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών στην Ελλάδα ήταν αναλφάβητο⁶²⁸. Όσον αφορά στην ελληνική οικονομία, το όφελος υπήρξε επίσης σημαντικό, αφού η στέγαση των προσφύγων συνδέεται με αύξηση εξειδικευμένης και φθηνής εργατικής δύναμης, η οποία αλληλοεπιδρά με το χώρο της πόλης και οδηγεί σε ριζικές μεταβολές του κοινωνικού σχηματισμού. Εκτός της γενικότερης παρατήρησης της αύξησης της προσφοράς εξειδικευμένης και φθηνής εργατικής δύναμης και της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς λόγω της παρουσίας των προσφύγων, μια πλησιέστερη παρατήρηση αναδεικνύει την κατά φύλο διάκριση αυτής της απασχόλησης, εντοπίζοντας τη δυνατή γυναικεία παρουσία στην αστική οικονομία (με έμφαση στην παραγωγή υφαντουργικών ειδών και στην ταπητουργία)

⁶²⁸ Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913 – 1930)*..., ό.π., σελ.187

με ένα δυνατό γυναικείο προλεταριάτο, που τις περισσότερες φορές αποσιωπήθηκε από την ιστορία των πόλεων.⁶²⁹ Η σε βάθος μελέτη αυτών των διαδικασιών και φαινομένων θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας, η αναφορά όμως σε αυτό το κοινωνικό δεδομένο είναι απαραίτητη για την ανάδειξη της συνθετότητας των χωρικών διαστάσεων της εγκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού στις προσφυγικές γειτονιές στην Κομοτηνή και των κοινωνικοοικονομικών παράγων που επέφερε αυτή η εγκατάσταση στην ανάπτυξη της πόλης.

«...Η Σωσάννα Βαγδατλή Ιωακειμίδου (1905-1987), κόρη του γουναρά Στυλιανού Βαγδατλή, έρχεται με την Μικρασιατική καταστροφή του '22 μαζί με την οικογένειά της και τον αρραβωνιαστικό της Ιωακείμ Ιωακειμίδη, και εγκαθίστανται στην Κομοτηνή (...) Στο Εσκή Σεχίρ (όπου ζούσε πριν έρθει στην Κομοτηνή), η Σωσάννα Βαγδατλή, μαθαίνει γρήγορα την ταπητουργική τέχνη, αφού, από 6 ετών, καθημερινά, μόλις τελείωνε το σχολείο της, ύφαινε χαλί στο αργαλειό μαζί με φίλες, εξαδέλφες και θείες της που ήταν έμπειρες υφάντρες. (...) Με την Μικρασιατική καταστροφή του '22 και την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι Χριστιανοί της Μ. Ασίας μετατοπίζονται στην Ελλάδα. Μαζί τους φυσικά μετατοπίζονται και τα υφαντουργικά κέντρα. Η Σωσάννα Βαγδατλή κατόρθωσε να πάρει μαζί της κι έναν μικρό αργαλειό απ' την μακρινή πλέον πατρίδα της. Σαν όλους τους πρόσφυγες, ανασκουμπώνονται για να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους στην καινούρια πατρίδα τους (...) Με πολύ κόπο και μόχθο οι αργαλειοί αυξήθηκαν τόσο στην περιφέρεια της Κομοτηνής, όσο και σ' ολόκληρο το νομό Ροδόπης. Οι παραγγελίες έρχονταν η μία μετά την άλλη, οι υφάντρες ύφαιναν ακατάπαυστα. Το βάψιμο των μαλλιών γίνονταν στα καζάνια του βαφείου στο σπίτι της οδού Βυζαντίου 23 στην Κομοτηνή από την ίδια την Σωσάννα Ιωακειμίδου. (...) Οι "αμπλάδες" (θείες), όλες προσφυγοπούλες, ήταν οι μαστόρισσες που είχαν την ευθύνη της ύφανσης και γύρω τους κάθονταν οι μικρότερες που βοηθούσαν μαθαίνοντας ταυτόχρονα την τέχνη⁶³⁰ ...»

Απόσπασμα από την Ιστορία Της Οικογένειας του εργοστασίου χειροποίητων χαλιών «ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ» στην Κομοτηνή, όπως υπάρχει στην ιστοσελίδα του εργοστασίου.

⁶²⁹ Βλ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π., 195-201

⁶³⁰ Επίσημη ιστοσελίδα εργοστασίου χειροποίητων χαλιών «ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ» <http://www.ioakeimidis.gr/i-istoria-tis-oikogeneias>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018. Στην ιστοσελίδα αναφέρονται ονόματα προσφύγων γυναικών που ύφαιναν στα σπίτια τους στην περιοχή Σιδηροδρομικού Σταθμού, στην περιοχή Αγ. Γεωργίου και σε άλλες περιοχές της Κομοτηνής για λογαριασμό της οικογενειακής επιχείρησης. Σύμφωνα με το άρθρο που υπάρχει στην ιστοσελίδα, η έρευνα για την καταγραφή ακόμη περισσότερων υφαντριών, συνεχίζεται.

Πολεοδομική ανάπτυξη και δημιουργία των προσφυγικών γειτονιών.

Το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης (1923-1930) στην πόλη της Κομοτηνής, αποτελεί μέρος του συνολικότερου έργου αποκατάστασης των προσφύγων που είχε να αντιμετωπίσει η Ελληνική πολιτεία. Εξαιτίας μάλιστα της εξαίρεσης των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης από τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς η Θράκη αποτέλεσε μια ιδιαίτερη εποικιστική περιφέρεια, στην οποία η προσφυγική αποκατάσταση αποτέλεσε δύσκολο εγχείρημα, τόσο από άποψη γεωμορφολογίας, όσο και από έλλειψη ζωτικού χώρου, αφού στην περιοχή ζούσαν οι συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί που είχαν εξαιρεθεί από την ανταλλαγή καθώς και οι βουλγαρικοί πληθυσμοί⁶³¹ που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή κυρίως την περίοδο της προσάρτησης της «Δυτικής» τότε Θράκης στη βουλγαρική διοίκηση (1913-1918). Θα πρέπει επίσης να θυμίσουμε ότι η Θράκη ενσωματώθηκε στον εθνικό κορμό μόλις το Μάιο του 1920 και η περιοχή ήταν προφανώς εντελώς απροετοίμαστη να αντιμετωπίσει τη δημογραφική αλλαγή από την άφιξη των προσφύγων, την αστική ανάπτυξη και τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες που αυτή επιφέρει. Ως προς την πληθυσμιακή σύνθεση, το 1923 που είναι η επίσημη ημερομηνία μετακίνησης των ανταλλάξιμων πληθυσμών, βρίσκει την Κομοτηνή με ένα μωσαϊκό πληθυσμών που περιλαμβάνει μόνιμα εγκατεστημένους ντόπιους Έλληνες, παλιούς μουσουλμάνους κατοίκους, Εβραίους που εγκαταστάθηκαν στη Κομοτηνή μετά το 1600, Αρμένιους που εγκαταστάθηκαν μεταγενέστερα και πρόσφυγες μουσουλμάνους που κατέφυγαν στην πόλη μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους. Οι χάρτες που ακολουθούν παρουσιάζουν την έκταση της πόλης της Κομοτηνής το 1920 πριν την άφιξη των προσφύγων και το 1925 μετά την άφιξη των προσφύγων και την επέκταση του αστικού ιστού για την υποδοχή των ανταλλάξιμων πληθυσμών. (Πηγή χαρτών: Κώστας Κατσιμίγας,⁶³² Απρίλιος 2005)

⁶³¹ Το 1922 φτάνουν στις ελληνικές ακτές περίπου 1.200.000 πρόσφυγες, δηλαδή το ¼ του πληθυσμού που είχε η χώρα εκείνη τη χρονική περίοδο. Ο κύριος όγκος των προσφύγων έφθασε στην ελληνική επικράτεια με τη Μικρασιατική Καταστροφή, το χρονικό διάστημα 1922-1923. Στη συνέχεια, μεγάλο μέρος του βουλγαρικού πληθυσμού εγκατέλειψε την περιοχή την περίοδο 1924-1930, βάση του πρωτοκόλλου εκούσιας ανταλλαγής ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών, που επισυνάφθηκε στη συνθήκη του Νεϊγύ (Νοέμβριος 1919).

⁶³² Ο Κώστας Κατσιμίγας είναι αρχιτέκτονας. Έχει διατελέσει 2 φορές Δημοτικός Σύμβουλος στο Δήμο Κομοτηνής, Αντιδήμαρχος Τεχνικών Έργων (1991-1994) και Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου (1995-1998). Το 2017 ανέλαβε Αντινομάρχης αρμόδιος σε θέματα Ανάπτυξης, Διοίκησης και Οικονομικών και έχει διατελέσει Εκτελεστικός Γραμματέας της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (2011-2014). Από το 2019 είναι εκλεγμένος Περιφερειακός Σύμβουλος Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Στα ενδιαφέροντά του συγκαταλέγονται η έρευνα και μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του αστικού χώρου, επίσης θέματα περιβάλλοντος και διαχείρισης υδάτινων πόρων και δικτύων μεταφορών στην Ανατολική Βαλκανική Χερσόνησο και τον Εύξεινο Πόντο. Σε αυτά τα πεδία έχει δημοσιεύσει επιστημονικά άρθρα και έχει παρουσιάσει τα πορίσματα των ερευνών του ως προσκεκλημένος ομιλητής διάφορων φορέων.

Εικόνα 12: Χάρτης που παρουσιάζει την Κομοτηνή το 1920, σε σχέση με τη σημερινή έκταση της πόλης.

Εικόνα 13: Χάρτης που παρουσιάζει την Κομοτηνή το 1925 μετά την άφιξη των προσφύγων.

Μια μελέτη που προσπαθεί να κατανοήσει τις σχέσεις μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας με το χώρο, εξετάζει τα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία έγινε η εγκατάσταση και η ένταξη της ομάδας στο κοινωνικοοικονομικό γίνεσθαι της πόλης. Στην περίπτωση των ανταλλάξιμων πληθυσμών, τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής εκείνης που περιγράφονται εδώ αναφέρονται ως τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας ένταξης των προσφύγων στην Κομοτηνή, τα οποία επηρέασαν τη σχέση ομάδας και ατόμου με το χώρο και καθόρισαν τη δυναμική της ομάδας. Μέσα σε ένα βιωμένο πολυπολιτισμικό αστικό περιβάλλον, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, διαμορφώθηκε ένας ιδιαίτερος τρόπος ζωής για τους πρόσφυγες που συγκρότησε τη φυσιογνωμία της κάθε προσφυγικής γειτονιάς και την εξέλιξή της στο πέρασμα του χρόνου. Η μελέτη των προσφυγικών γειτονιών στην Κομοτηνή αποτελεί τμήμα της συνολικότερης αφήγησης γύρω από τη διαδικασία της αποκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής στην Ελλάδα και την τοποθέτησή τους σε προσφυγικούς συνοικισμούς στις παρυφές των πόλεων⁶³³.

Σε όλη την Ελλάδα, η προσφυγική αποκατάσταση θα λάμβανε χώρα τόσο στην ύπαιθρο (αγροτική) με την παροχή στέγης και κλήρου, όσο και στις πόλεις (αστική) με την παροχή στέγης. Στη Βόρεια Ελλάδα, ο κρατικός μηχανισμός ήδη κινητοποιημένος από τις προηγούμενες μετακινήσεις πληθυσμών, διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο μέσω των διάφορων φορέων και επιτροπών⁶³⁴. Ειδικότερα στην περιοχή της Θράκης, αμέσως μετά την προσάρτηση της στην ελληνική επικράτεια, η Γενική Διοίκηση (1920-1922) έλαβε τα απαραίτητα μέτρα για την παλιννόστηση των προσφύγων. Ο κεντρικός οργανισμός Γεωργικής, Εποικιστικής και Κτηνιατρικής Υπηρεσίας δημιούργησε γεωργικά γραφεία εποικισμού, με επικεφαλής νομογεωπόνους, οι οποίοι ανέλαβαν να μελετήσουν τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής, τις κλιματολογικές συνθήκες, την κατάσταση των οικιών και την πληθυσμιακή σύσταση.⁶³⁵ Ο Φεβρουάριος του 1923 είναι η

⁶³³ Στη δεκαετία 1930, η αυτοστέγαση και η εκτός σχεδίου δόμηση, κάλυψαν τις άμεσες στεγαστικές ανάγκες για να κατοικήσουν οι πληθυσμοί τελούντες υπό ανταλλαγή σε όλο τον ελλαδικό χώρο και οδήγησαν σταδιακά στην επέκταση προς τις περιοχές στις παρυφές των πόλεων στις οποίες οι πρόσφυγες ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι.

⁶³⁴ Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το Υπουργείο Πρόνοιας, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, το Υπουργείο Γεωργίας, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και άλλοι φορείς ήταν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κινητοποιημένοι για την προσφυγική αποκατάσταση στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Στο έργο της άμεσης περίθαλψης, η συνδρομή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (των φιλανθρωπικών εταιρειών, του Ερυθρού Σταυρού κ.ά) ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Πηγή: Ανθούλα Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, ΙΔΡΥΜΑ ΜΩΡΑΙΤΗ, Αθήνα 1999, σελ 25

⁶³⁵ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος (1918-1922). Από τη γενοκτονία την παλιννόστηση, το Ταξιαρχικό καθεστώς και την απελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό*, Αντ. Σταμούλης 2003, σελ. 279

στιγμή που η Ελληνική Πολιτεία ζήτησε την οικονομική και τεχνική συμπαράσταση της Κοινωνίας των Εθνών για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος σε όλη την Ελλάδα. Η προσφυγή της πολιτείας στην τεχνική και οικονομική βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών⁶³⁶, οδήγησε στην ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης των Προσφύγων (ΕΑΠ) τον Σεπτέμβριο του 1923⁶³⁷, ενός οργανισμού με νομική υπόσταση και διεθνή εποπτεία, που είχε σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων και την ομαλή κοινωνική ένταξή τους στο ελληνικό κράτος. Σκοπός της Επιτροπής ήταν η άμεση εφαρμογή στεγαστικής πολιτικής που προέβλεπε μόνιμη οικία, προκειμένου να αποφευχθούν κοινωνικές αναταραχές σε περίπτωση περιθωριοποίησης των προσφύγων. Για τον λόγο αυτό κατάργησε κάθε πρόχειρο κατάλυμα, εγκαθιστώντας τους πρόσφυγες σε περιοχή και οικία παρόμοια μ' αυτήν που είχαν εγκαταλείψει ή ανάλογα με τους συγγενικούς δεσμούς που υπήρχαν μεταξύ των προσφύγων. Σταδιακά συντελέστηκε η μετάβαση του πρόσφυγα από την κατηγορία του ενοικιαστή στην κατηγορία του ιδιοκτήτη⁶³⁸. Την αποκατάσταση των προσφύγων αναλαμβάνει από τη μία η ΕΑΠ και από την άλλη ο κεντρικός κρατικός μηχανισμός.⁶³⁹ Η ΕΑΠ συγκέντρωσε κυρίως τις προσπάθειές της στον αγροτικό εποικισμό αφήνοντας στην ελληνική κυβέρνηση τη φροντίδα του αστικού εποικισμού.⁶⁴⁰ Στην πόλη της Κομοτηνής, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων της Κοινωνίας των Εθνών, λειτούργησε από το 1923 έως το 1925 στο κτίριο⁶⁴¹ της Λέσχης Κομοτηναιών που υπάρχει ακόμα και σήμερα στην πόλη και λειτουργεί πλέον ως καφετέρια.

⁶³⁶ Η επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών βοήθησε στην αποκατάσταση των προσφύγων. Ασχολήθηκε με τα μέτρα υγιεινής, επέβλεψε και επέβαλε τον εμβολιασμό. Διέθεσε μερικά εφόδια και χρήματα και διατήρησε δύο καταυλισμούς προσφύγων στη Θράκη. Πηγή: Edward Hale Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*, Ιωσήφ Γρ. Κασσεσιάν (μτφρ.), Λιβάνη, Αθήνα 1997, σελ. 324

⁶³⁷ Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί πως οι δραστηριότητες της Επιτροπής δεν αφορούσαν μόνο τους πρόσφυγες που ανταλλάχθηκαν σύμφωνα με τη Σύμβαση Υποχρεωτικής Ανταλλαγής, αλλά και μια μεγάλη κατηγορία προσφύγων από τον Οκτώβριο του 1912. Βλ Βασιλική Φίλιου, « Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930) : Η περιοχή των Σαπών», εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές Νοτιοανατολικής Ευρώπης» του τομέα Διεθνών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, διαθέσιμη στο <https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/10365/1/Filiou.pdf> , σελ 6

⁶³⁸ Βίκα Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992) σελ 70-71

⁶³⁹ Ευστάθιος Πελαγίδης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία», Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 1994, διαθέσιμη στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/2403#page/32/mode/2up>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018, σελ 29

⁶⁴⁰ Βλ. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920- 1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984

⁶⁴¹ Η ιστορία του κτιρίου είναι μεγάλη. Το 1885, μετά τις μεταρρυθμίσεις στο οθωμανικό κράτος, επετράπη η ίδρυση μειονοτικών συλλόγων. Έτσι το 1885 ιδρύθηκε ο ελληνικός σύλλογος Ομόνοια. Το 1908 μετονομάστηκε σε Ένωσις. Επί βουλγαρικής κατοχής διαλύθηκε και επανιδρύθηκε το 1921. Η ΕΑΠ στεγάστηκε στο κτίριο την περίοδο 1923-1925. Το 1925 παραδόθηκε για χρήση στο σύλλογο Ένωσις, ενώ η κυριότητα περιήλθε σε αυτόν το 1959. Πριν από λίγα χρόνια το κτίριο ανακαινίστηκε

[eyropis](#)

Εικόνα 14: Κτίριο Λέσχης Κομοτηναίων όπου στεγάστηκε η ΕΑΠ στην Κομοτηνή την περίοδο 1923-1925, Πηγή: <http://www.xronos.gr/reportaz/prospatheia-entaxis-tis-leshis-komotinaion-sta-istorikoterakafe-tis-eyropis>

Από το σύνολο των προσφύγων σε επίπεδο ελληνικής επικράτειας, το 47% εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές και το 53 % σε αστικές περιοχές σε κύριους και μικρότερους αστικούς οικισμούς στην περίμετρο της πόλης.⁶⁴² Για την περιοχή της Θράκης, τα προβλήματα για την προσφυγική αποκατάσταση αποκτούν, όπως αναφέρθηκε, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, εξαιτίας της μουσουλμανικής μειονότητας και της εξαίρεσης του μουσουλμανικού πληθυσμού από την ανταλλαγή. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα για την αγροτική αποκατάσταση στη Θράκη ήταν αυτό της έλλειψης καλλιεργήσιμων εδαφών. Έτσι, παρατηρήθηκε μείωση του προβλεπόμενου κλήρου που έπρεπε να παραχωρηθεί και το φαινόμενο της αυθαίρετης κατάληψης γαιών.⁶⁴³ Σε εξαίρεση με ότι συνέβη στην υπόλοιπη Ελλάδα, στην περιοχή της Θράκης, η ΕΑΠ αποφάσισε να εφαρμόσει τη μέθοδο της απαλλοτρίωσης των μουσουλμανικών εκτάσεων με αποζημίωση, όχι όμως με τη σύμφωνη γνώμη του ιδιοκτήτη. Αυτό δημιουργούσε ιδιαίτερα ζητήματα επειδή οι 2.000 μουσουλμανικές οικογένειες που είχαν καταφύγει ως πρόσφυγες στην Ανατολική Θράκη πριν από την ανταλλαγή, μπορούσαν να επιστρέψουν και να απαιτήσουν τις περιουσίες τους.⁶⁴⁴ Ωστόσο, η αστική αποκατάσταση συνάντησε στη Θράκη, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, περισσότερα εμπόδια από την αγροτική. Ο αριθμός των αστών προσφύγων ήταν μεγάλος αναλογικά με τα ανταλλάξιμα (μουσουλμανικά) σπίτια στις πόλεις που ήταν λίγα και τα οικιστικά προγράμματα του κράτους καθυστερούσαν, λόγω των πολιτικών

πλήρως και λειτουργεί σήμερα ως καφετέρια και χώρος εκδηλώσεων. Πηγή: Δήμητρα Συμεωνίδου, «Η Κομοτηνή με τον Μπουκλουτζά και το Βαρόσι», [xronos.gr](http://www.xronos.gr/epikairoti/i-komotini-me-ton-mpoykloytza-kai-varosi) 11.05.2016 <http://www.xronos.gr/epikairoti/i-komotini-me-ton-mpoykloytza-kai-varosi>, ημερομηνία ανάκτησης 25.4.2018

⁶⁴² Το 80% των αγροτικών συνοικισμών ιδρύθηκε στην περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας. Βλ. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», ό.π., σελ 26

⁶⁴³ Από τα 1.160.129 στρέμματα γης που διαχειρίστηκε η Επιτροπή ως το 1926 στην εποίκιστική περιφέρεια Θράκης, τα 600.226 ήταν μουσουλμανικές περιουσίες, τα 67.143 ήταν απαλλοτριωμένα, τα 263.912 ήταν δημόσιες εκτάσεις, τα 3.500 νοικιάζονταν και τα 225.288 ήταν κοινοτική γη ή ανήκαν σε μη ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, που είχαν μεταναστεύσει πριν από την Ανταλλαγή. Πηγή:

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Κοινωνία των εθνών Γενεύη 1926, Φιλοκτήτης και Μαρία Βεινόγλου (μτφρ.), Τροχαλία, Αθήνα 1997 (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης που έγινε στη Γενεύη το 1926 από την «Κοινωνία των Εθνών»), σελ 47,48,71,72

⁶⁴⁴ Πηγή: Πελαγίδης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία», ό.π.

ανωμαλιών και της κακής οικονομικής κατάστασης κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Στη Θράκη λόγω της εξαίρεσης του μουσουλμανικού πληθυσμού από την ανταλλαγή, τα ανταλλάξιμα σπίτια ήταν ακόμα λιγότερα. Προσπαθώντας η πολιτεία να λύσει το πρόβλημα της προσωρινής, σε πρώτη φάση, στέγασης των προσφύγων, με νομοθετικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 17/11/1922, επιτράπηκε η επίταξη μέρους ή του συνόλου των οικημάτων που δεν κατοικούνταν ή δεν χρησιμοποιούνταν από τον ιδιοκτήτη. Σύμφωνα με το άρθρο 6 του διατάγματος, αρμόδια για τις επιτάξεις και τις απαλλοτριώσεις ήταν η Επιτροπή Απαλλοτριώσεων, η οποία με σύντομες διαδικασίες κατέβαλε, όπου προβλεπόταν, τις αποζημιώσεις στους δικαιούχους ή στους ιδιοκτήτες. Με νέο νομοθετικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 23/11/1922, ο Υπουργός Περιθάλψεως αν έκρινε πως η προσωρινή στέγαση των προσφύγων δεν καλυπτόταν πλήρως από το προηγούμενο διάταγμα (17/11/1922), είχε τη δυνατότητα να εφαρμόσει την επίταξη και σε κατοικημένα ή κατ' άλλον τρόπο χρησιμοποιούμενα οικήματα.⁶⁴⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Γενικός Διοικητής Θράκης Σπύρος Δάσιος κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για την άμεση προσωρινή στέγαση των προσφύγων στη Θράκη, εφαρμόζοντας το μέτρο των επιτάξεων και των απαλλοτριώσεων, μέτρα που υιοθετηθήκαν χρονικά μετά από την αναδιοργάνωση των Εποικιστικών Υπηρεσιών που έγινε τον Σεπτέμβρη του 1923⁶⁴⁶. Με το πόρισμα του τοπικού γραφείου Κομοτηνής της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης που είχε έδρα στην Κομοτηνή κρίθηκε αν ήταν εφικτή ή όχι η εγκατάσταση των προσφύγων και αποφασίστηκε τελικά η εγκατάσταση 1.350 προσφυγικών οικογενειών στην πόλη της Κομοτηνής.⁶⁴⁷ Καταλήφθηκαν έτσι στην Κομοτηνή ακόμη και κατοικημένοι χώροι, μουσουλμανικές κυρίως ιδιοκτησίες, οι ένοικοι των οποίων αναγκάστηκαν να μοιραστούν την κατοικία τους με τους πρόσφυγες.

«(...) Καταρχήν η αποκατάσταση πάνω από 15.000 προσφύγων δεν έγινε εν μια νυκτί. Οι πρόσφυγες ήταν υποχρεωτικά φιλοξενούμενοι σε σπίτια μουσουλμάνων και υπήρχαν ομάδες δικαιούχων. Ο παππούς μου και η γιαγιά μου που ήρθαν από τις 40 Εκκλησιές, για τρεισήμισι χρόνια φιλοξενούνταν σε σπίτι μουσουλμάνων (...) Μετά την μικρασιατική καταστροφή όσοι ήρθαν, Έλληνες χριστιανοί πρόσφυγες, τους έβαλαν να

⁶⁴⁵ Γιαννακούρος Παναγιώτης, *Αγροτική νομοθεσία μετά διατάξεων προσφυγικής νομοθεσίας*, γ' έκδοση, Αθήνα 1984 στο Φίλιου, «Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930)...», ό.π., σελ 34

⁶⁴⁶ Οι διευθύνσεις του εποικισμού αναδιοργανώθηκαν τον Σεπτέμβρη του 1923 και ήταν τρεις. Η διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας με έδρα τη Θεσσαλονίκη, η διεύθυνση Εποικισμού Θράκης με έδρα την Κομοτηνή και η διεύθυνση Παλαιάς Ελλάδας-Ηπείρου-Νησιών με έδρα την Αθήνα. Η κάθε διεύθυνση διαίρεσε τις περιφέρειες σε περιοχές, καθεμιά από τις οποίες είχε το δικό της γραφείο εποικισμού με επικεφαλής έναν γεωπόνο. Πηγή: Πελαγίδης «Η αποκατάσταση των προσφύγων...», ό.π., σ. 24-25. .

⁶⁴⁷ Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος (1918-1922). Από τη γενοκτονία την παλιννόστηση...*, ό.π., σ.286

μένουν σε σπίτια μουσουλμάνων. Αλλά και πού να μείνουν; Σε αντίσκηνα; Σε σπίτια χριστιανών; Πόσοι ήταν χριστιανοί στην Κομοτηνή εκείνη την περίοδο; Την περίοδο 1913-1919 που η περιοχή δόθηκε στη Βουλγαρία,⁶⁴⁸ οι Βούλγαροι εκδίωξαν όλους τους Έλληνες που πήγαν Θεσσαλονίκη και ξαναγύρισαν αργότερα(...) Από το 1913 έως 1919 λέγεται πως υπήρχαν δυο οικογένειες Ελλήνων στην Κομοτηνή, οι οποίες είχαν αυστριακή υπηκοότητα, όλοι οι υπόλοιποι είχαν φύγει (...) Στη συνέχεια η Βουλγαρία ήταν ηττημένη χώρα στον Β' Βαλκανικό Πόλεμο, σύμμαχος των Γερμανών, άρα και ηττημένη στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Τουρκία ήταν διαλυμένη τελείως, και η Θράκη με τη συνθήκη του Νεϊγύ το 1919, αποφασίστηκε να δοθεί στην Ελλάδα. Περιερχόταν στους Έλληνες. Ομως τί να περιέλθει στους Έλληνες; Μια περιοχή που δεν είχε Έλληνες; Ποιος θα ασκούσε τη διοίκηση; Για αυτό η ANΤΑΝΤ, το ΝΑΤΟ της εποχής, εγκατέστησε το διάσημο κρατίδιο (της "Διασυμμαχικής Θράκης"), για να φτιάξουν ένα κλίμα εμπιστοσύνης και να επιστρέψουν οι Έλληνες, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, να επιστρέψουν στην Κομοτηνή. Σε αυτό το εξάμηνο ήρθαν περίπου 2.000-2.5000. Άρα, το Μάιο του 1920 που οι συμμαχικές δυνάμεις παρέλασαν και ο συμμαχικός στρατός παρέδωσε τη διοίκηση στους Έλληνες, οι Έλληνες πλέον είχαν κάπως επανακάμψει και όταν ο ελληνικό στρατός μπαίνει στην Κομοτηνή βρίσκει 20.000 κατοίκους. Η πρώτη απογραφή που γίνεται από την ελληνική διοίκηση το 1920 αριθμεί 20.000 κατοίκους. Εγώ είμαι σε θέση να σου πω, παρόλο που μια έρευνα θα βγάλει τα αποτελέσματα, αλλά εγώ μπορώ να σου πω ότι 2.000 περίπου να ήταν Έλληνες, ίσως να είναι και υπερβολικό. Περίπου 5.000 ήταν Βούλγαροι έποικοι οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί από την περίοδο 1913-1919 και οι υπόλοιποι ήταν μουσουλμάνοι. Υπήρχαν και 1.300 Εβραίοι και ίσως και καμία 500 Αρμένιοι, ίσως είναι και υπερβολικό το νούμερο. Αυτή ήταν η εικόνα της Κομοτηνής το 1920. Όταν λοιπόν ξαφνικά το 1922-23 έρχεται κόσμος, πού θα μείνει αυτός ο κόσμος; Υποχρέωσε λοιπόν η διοίκηση κάθε οικογένεια Κομοτηναίων, είτε ήταν χριστιανοί, είτε ήταν μη χριστιανοί, να φιλοξενήσει μια οικογένεια προσφύγων στο σπίτι τους. Δηλαδή συγκατοίκησαν. Η οικογένεια του παππού μου έμενε σε ένα τούρκικο σπίτι πίσω από το πάρκο μέχρι το 1927 (...) Στα σπίτια τουαλέτες δεν υπήρχαν, υπήρχε μια κουζίνα υπαίθρια. Και λέγανε το κράτος: πόσα άτομα είστε εσείς; 4 ή 3; ένα δωμάτιο κρατάς

⁶⁴⁸ Το 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, η Δυτική Θράκη δίδεται στη Βουλγαρία και παραμένει υπό την κατοχή της (με εξαίρεση τη για δύο μήνες Αυτόνομη Κυβέρνηση Δυτικής Θράκης) μέχρι το 1919. Τότε εκδιώκεται ολόκληρος ο ελληνικός πληθυσμός, που καταφεύγει σε ελληνικές περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη, η Δράμα και η Καβάλα, αλλά και σε οθωμανικές, κυρίως στη Κων/πολη. Η Κομοτηνή, αποτέλεσε την πρώτη προτεραιότητα της βουλγαρικής πολιτικής για αλλοίωση της εθνολογικής κατάστασης στη Δυτική Θράκη. Εκπονήθηκε μάλιστα και ένα πρόγραμμα μαζικού εποικισμού Βουλγάρων στη Δυτική Θράκη, το οποίο εφαρμόστηκε έντονα στην Κομοτηνή. Πηγή: Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης, από την πρώιμη Οθωμανοκρατία μέχρι τις μέρες μας*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνιου Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004 σελ. 286-288.

εσύ και η οικογένειά σου και στο άλλο θα βάλεις πρόσφυγες. Και πήγαινε εκεί μια οικογένεια και ζούσαν. Που κοιμόντουσαν; Στη γη. Πέρασαν τα πάνδεινα(...)»

Απόσπασμα συνέντευξης με θέμα της προσφυγικές γειτονιές της Κομοτηνής,

Κώστας Κατσιμίγας, Απρίλιος 2016

Η Βασιλική Φίλιου στην έρευνα της για την προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης την περίοδο 1923- 1930, αναφέρεται σε μελέτες που υποστηρίζουν πως υπήρχαν διαμαρτυρίες των μουσουλμάνων της Θράκης σχετικά με τις επιτάξεις. Η Κοινωνία των Εθνών αποφάσισε να ερευνήσει την υπόθεση με τη σύσταση ειδικής επιτροπής για το θέμα των επιτάξεων ακινήτων που ανήκαν σε μουσουλμάνους. Σύμφωνα με αναφορά της επιτροπής με ημερομηνία 17 Δεκεμβρίου 1928, το 1923 είχαν επιταχθεί 127 τζαμιά και σχολεία, καθώς και 8.243 αγροτικά τεμάχια και 667 στάβλοι που ανήκαν σε μουσουλμάνους. Από το καλοκαίρι του 1923 και μετά δεν έγινε καμιά νέα επίταξη, ενώ, σύμφωνα με αναφορά της ίδιας επιτροπής, είχαν εκκενωθεί σταδιακά τα κατεχόμενα από τους πρόσφυγες δωμάτια των μουσουλμανικών οικιών ενώ η συμβίωση τερματίστηκε επίσημα το 1928⁶⁴⁹.

«... Στους μουσουλμάνους δεν έδινε κάποιο επίδομα η διοίκηση, τους υποχρέωσε. Κάποια στιγμή ζήτησαν, υπάρχουν ιστορίες πως πήγαν και ζήτησαν. Υπάρχουν Κομοτηναίοι και καλοί μουσουλμάνοι και καλοί χριστιανοί, και έγιναν κάποιες νορμάλ συγκατοικήσεις και οι οικογένειες ενδιαφέρθηκαν και αγαπήθηκαν. Αλλά υπήρχαν και περιπτώσεις που σφάχτηκαν. Υπήρξαν περιπτώσεις μουσουλμάνων που πήγαν στα δικαστήρια, ζήτησαν αποζημιώσεις, διάφορα πράγματα, υπήρχαν όμως και οικογένειες που αγαπήθηκαν. Σταδιακά όμως από το 1926-27 και μετά άρχισε να ολοκληρώνεται(...)»

Απόσπασμα συνέντευξης με θέμα της προσφυγικές γειτονιές της Κομοτηνής,

Κώστας Κατσιμίγας, Απρίλιος 2016

Στην περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας, η εγκατάσταση των προσφύγων, επιτελεί ταυτόχρονα και μια «εθνική προτεραιότητα», αυτή της ενίσχυσης με ελληνικά στοιχεία της εθνολογικής σύνθεσης της Βορείου Ελλάδας.

«Η εγκατάσταση στη Μακεδονία και τη Θράκη του 1/3 του αστικού και των 3/4 του αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού άλλαξε την εθνολογική σύνθεση και κατοχύρωσε την ελληνικότητα των ευαίσθητων αυτών περιοχών. Στη Θράκη, όπου ο ελληνικός πληθυσμός

⁶⁴⁹ Φίλιου, «Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930)...», ό.π., σελ 34, 35

είχε υποστεί δραστική μείωση μετά τη βουλγαρική κατοχή το 1913, η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν άμεση προτεραιότητα για το ελληνικό κράτος. Το 1924 το ελληνικό στοιχείο έφθασε το 62,1% του πληθυσμού, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα ένας στους τρεις κατοίκους της Θράκης ήταν πρόσφυγας. Η εθνολογική αυτή αναμόρφωση παγίωσε, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, την ελληνική κυριαρχία στα εδάφη τα οποία προσαρτήθηκαν με τους αγώνες του 1912-13 και συγκράτησε στον εθνικό κορμό τη δυτική Θράκη. Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα αποτέλεσε ασπίδα προστασίας της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας και της προσέδωσε ένα πρωτόγνωρο αίσθημα ασφάλειας. Το επίτευγμα της ομοιογένειας του ελληνικού κράτους ήταν ασφαλώς το πιο ουσιαστικό αντιστάθμισμα της καταστροφής και η καθοριστική σημασία του είναι εμφανής και στη σημερινή περίοδο της έξαρσης των εθνικιστικών και μειονοτικών προβλημάτων στο βαλκανικό χώρο».

Γιαννακόπουλος Γ., «Η δημιουργία της σύγχρονης Ελλάδας»,
ένθετο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*⁶⁵⁰,
Αύγουστος 2001

Ταυτόχρονα με τις ενέργειες για την ενίσχυση της εθνολογικής σύνθεσης των βόρειων περιοχών της Ελλάδας, το νομοθετικό έργο της εποχής εκείνης είναι ιδιαίτερα πλούσιο σε θέματα πολεοδομικού σχεδιασμού, αστικής ανάπτυξης και διοικητικής μεταρρύθμισης, ώστε να καταφέρει να υποστηρίξει τις χωροταξικές και δημογραφικές αλλαγές που επιφέρει η εγκατάσταση των προσφύγων.⁶⁵¹ Είναι η εποχή που αρχίζουν να δημιουργούνται οι νέοι δήμοι της χώρας σε αντιστοιχία με την ανάπτυξη των αστικών κέντρων. Στην Κομοτηνή, το ΦΕΚ του έτους 1924 για την ίδρυση του Δήμου Κομοτηνής (ΦΕΚ 194/Α/14-7-1924), θα συμπεριλάβει στο Δήμο και τους δορυφορικούς οικισμούς Μεγάλο και Μικρό Κρανοβούνιο, Παραδημή, Μεσοχώρι και Υφαντές με αποκλειστικά προσφυγικό πληθυσμό. Το 1938, προστίθεται και ο οικισμός Ήφαιστος στα δυτικά της πόλης που κατοικείται αποκλειστικά από αθίγγανους που μετακινήθηκαν από κεντρικό σημείο της πόλης προκειμένου να κατασκευαστούν έργα κοινής ωφέλειας (βλ. κεφ. 4.6.4). Παράλληλα, θεμελιώδεις νόμοι έθεσαν τη βάση της μετέπειτα πολεοδόμησης και οικιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα.⁶⁵² Ειδικότερα στη Βόρεια Ελλάδα, μετά την απελευθέρωση των περιοχών, οι βορειοελλαδικές πόλεις αποτελούν κατεξοχήν πεδίο άσκησης της ελληνικής πολεοδομίας.

⁶⁵⁰Βλ. Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η δημιουργία της σύγχρονης Ελλάδας», στο Η προσφυγιά του '22, Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 98 (30.8.2001), σελ. 39

⁶⁵¹Αναφορικά με τη συνεχόμενη παραγωγή νομοθετικού πλαισίου, αναφέρονται 130 νόμοι και 525 Ν.Δ. μέσα στη χρονιά του 1926, ενώ το 1913-1922 ο μέσος όρος ήταν 320 νομοθετήματα το χρόνο. Βλ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής ...*, ό.π., κεφ. 4,5

⁶⁵²Καραμούζης, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», ό.π. σελ. 15-32

Εκπονείται μια ευρύτατη ποικιλία σχεδίων που περιλαμβάνουν επεμβάσεις σε παλιές και νέες πόλεις, ανασχεδιασμό ιστορικών κέντρων, οργάνωση δικτύου αγροτικών οικισμών, σχεδιασμό μικρών χωριών, με βασικό στόχο, όπως περιγράφει η Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, *έναν «ενιαίο» αστικό χώρο που οφείλει να αντικαταστήσει τον πολυδιασπασμένο χώρο των θρησκευτικών ή εθνικών επιμέρους ομάδων, να απαλείψει τις ιστορικά διαμορφωμένες ιδιοτυπίες των διαφορετικών κοινοτήτων, να μεταμορφώσει την πολυπυρηνική οργάνωση της πόλης σε μονοκεντρική και να εκφράσει με σαφήνεια και ενάργεια τη νέα εθνική πραγματικότητα*⁶⁵³.

Παρόλες αυτές τις νομοθετικές εξελίξεις, το συνολικό πρόγραμμα σχεδιασμού των προσφυγικών οικισμών δε σχετίστηκε άμεσα, ούτε καν έμμεσα, με το σχεδιασμό των πόλεων. Η αυτονομία των φορέων (ΕΑΠ, υπηρεσίες Πρόνοιας, κ.λ.π.) οδήγησε σε ανεξάρτητη δράση. Στους αστικούς και αγροτικούς προσφυγικούς οικισμούς η πολεοδομική οργάνωση που επικρατεί είναι απλούστατη. Κάθε οικισμός «ρυμοτομείται προχειρώς και χωρίζεται σε οικόπεδα», με αποτέλεσμα να προκύπτουν παραλλαγές απλών ορθογωνικών σχεδίων οικοπεδοποίησης από την επανάληψη του βασικού τύπου που συχνά είναι μοναδικός. Ιδιαίτερα για τους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς, σε αρκετές περιπτώσεις, η απόσταση τους από την υπάρχουσα πόλη δημιουργεί προβλήματα ασυνέχειας και αδυναμίας προσαρμογής προς τον υπάρχοντα αστικό ιστό.⁶⁵⁴ Το Υπουργείο Συγκοινωνίας, ως το αρμόδιο υπουργείο για την ανέγερση προσφυγικών οικισμών κατά την περίοδο 1923-1927, στις εγκυκλίους του προς όλους τους φορείς που υπεισέρχονται στην εγκατάσταση των προσφύγων, υπενθυμίζει ότι η ίδρυση προσφυγικού οικισμού δίπλα σε αστικό χώρο ισοδυναμεί ουσιαστικά με επέκταση της πόλης και θα πρέπει να εναρμονίζεται προς το νέο ή το υπό εκπόνησιν σχέδιο, διότι «άλλως θα προκύψουν σοβαρά προβλήματα». Σε πείσμα της παράκαμψής του από άλλους φορείς, το Υπουργείο Συγκοινωνίας θα επιχειρήσει να προωθήσει τις γενικότερες πολεοδομικές του απόψεις και θα εκπονήσει σχέδια για όλες τις βορειοελλαδικές πόλεις. Μέσα σε αυτό το κλίμα, εκπονήθηκε το 1932 και το σχέδιο πόλης Κομοτηνής.

Το ρυμοτομικό σχέδιο της Κομοτηνής, ήταν το πρώτο που εγκρίθηκε για την πόλη μετά την απελευθέρωση και αποτελούσε αυστηρή εφαρμογή του Ιπποδάμειου συστήματος ακολουθώντας την τότε κυρίαρχη πολεοδομική άποψη του Γερμανικού ορθολογισμού. Το

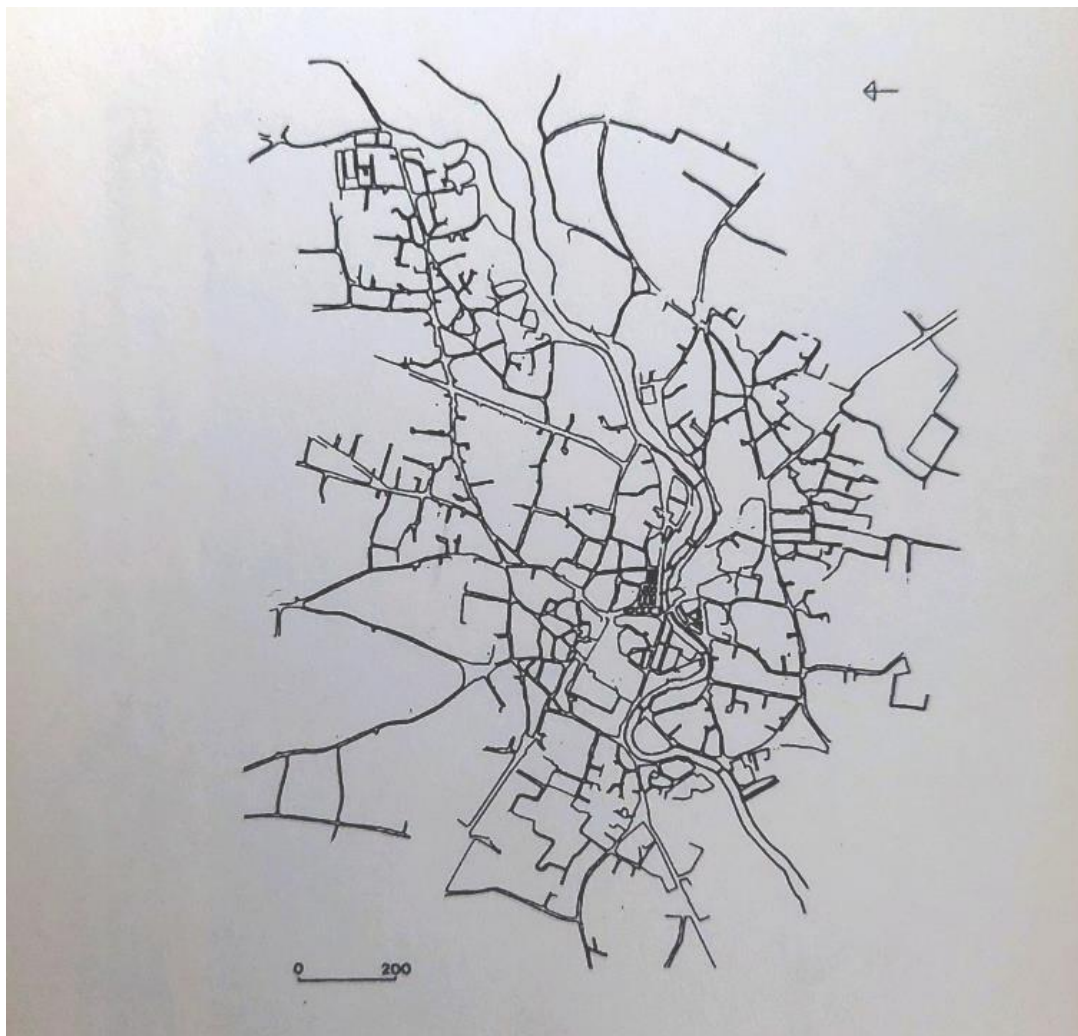
⁶⁵³Μετά το 1922 και την ανταλλαγή των πληθυσμών συντάσσεται, για να τεθεί εν ισχύ το 1923, η νέα πολεοδομική νομοθεσία (με κύριο το Ν.Δ 1923 «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους») που θα πλαισιώσει το γίνεσθαι της νεοελληνικής πόλης μέχρι και τη δεκαετία του 1980. Βλ. «Προσφυγική Εγκατάσταση και ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», Καραδήμου- Γερολύμπου, «Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα...», ό.π., σελ 92

⁶⁵⁴Βλ. Στο ίδιο

σχέδιο αφορούσε κυρίως τις νεόδμητες συνοικίες που κτίστηκαν για να υποδεχθούν πληθυσμούς τελούντες υπό ανταλλαγή. Η έλευση των μετακινηθέντων βάσει της συνθήκης της Λωζάνης, οδήγησε στην επέκταση της δόμησης νοτιοδυτικά, παράλληλα με την κοίτη του ποταμού Βοσβόζη και την οδό προς την Ξάνθη. Αντίστοιχη επέκταση υπήρξε και με νοτιοανατολική κατεύθυνση, παράλληλα με το δρόμο προς την Αλεξανδρούπολη. Στην Κομοτηνή των 21.294 κατοίκων σύμφωνα με την απογραφή του 1920, ο ιστορικός οικισμός εκτεινόταν σε επιφάνεια 120 εκταρίων, με συνολική πυκνότητα 177 κάτοικοι ανά εκτάριο. Το 1928, μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, η πόλη έχει αλλάξει. Από τους 31.551 κατοίκους που καταγράφονται, οι 10.745 είναι πρόσφυγες, ενώ οι 6000 Τούρκοι που έφυγαν με την ανταλλαγή αντικαταστάθηκαν από εσωτερικούς μετανάστες. Το σχέδιο πόλης που εγκρίθηκε το 1932, και φαίνεται στις αεροφωτογραφίες του 1938, επεκτείνει την πόλη κατά 180 εκτάρια προσδίδοντας πυκνότητα 105 κατοίκων ανά εκτάριο.⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σελ 102

Εικόνα 15 Κομοτηνή. Παραδοσιακός ιστός προ της προσφυγικής εγκατάστασης.

Πηγή: Έρευνα ΑΠΘ, Βορειοελλαδικοί οικισμοί

Όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. κεφ. 2), η ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας στον αστικό ιστό δημιουργεί μια τοπική πραγματικότητα στον τρόπο κατανομής και διαχείρισης του οικιστικού χώρου εντελώς διαφορετική από την υπόλοιπη Ελλάδα, με αποτέλεσμα το σχέδιο να συναντήσει σωρεία δυσκολιών και καθυστερήσεων στην εφαρμογή του. Στις προσφυγικές συνοικίες δεν παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα προβλήματα στην εφαρμογή του σχεδίου, αφού είχε ακολουθηθεί το Ιπποδάμειο σύστημα, με στενούς ωστόσο δρόμους και ελάχιστους χώρους για κοινόχρηστα και κοινωφελή. Στις μουσουλμανικές όμως συνοικίες, που το σχέδιο προέβλεπε διανοίξεις και μια ρυμοτομία τελείως διαφορετική από τον υφιστάμενο δαιδαλώδη πολεοδομικό ιστό, το σχέδιο δε μπόρεσε να εφαρμοστεί, με αποτέλεσμα τα παλιά τμήματα του αστικού χώρου και

ιδιαίτερα οι μουσουλμανικές συνοικίες να μείνουν ανέπαφα⁶⁵⁶, παρακάμπτοντας το βασικό στόχο των υπόλοιπων σχεδίων για έναν «ενιαίο» αστικό χώρο που οφείλει να αντικαταστήσει τον πολυδιασπασμένο χώρο των θρησκευτικών ή εθνικών επιμέρους ομάδων. Σε πολλές των περιπτώσεων οι απαραίτητες απαλλοτριώσεις προσέκρουαν στις τοπικές αντιδράσεις της κοινότητας⁶⁵⁷ και για τη δημιουργία κοινόχρηστων εκτάσεων, όπως πάρκα και κοινωφελείς υποδομές (κυρίως σχολεία⁶⁵⁸), χρησιμοποιούνται στη φάση αυτή ακόμα και εγκαταλελειμμένα μουσουλμανικά νεκροταφεία που περιέρχονται στο Ελληνικό Δημόσιο. Άλλωστε, από το 1918, στις πόλεις της βόρειας Ελλάδας η νομοθεσία διευρύνει ουσιαστικά την έννοια της δημόσιας ωφέλειας με τρόπο που δεν ίσχυε στη νότια. Επιτρέπεται δηλαδή «η εν ταις Νέαις Χώραις απαλλοτριώσεις ιδιοκτησίας λόγω δημόσιας ωφέλειας» που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, σε κατάργηση νεκροταφείων και κατεδάφιση τειχών με δυνατότητα νέας διαφορετικής διάθεσης του εδάφους τους, επιτρέποντας ακόμα και την απαλλοτρίωση «ανθυγιεινών κατοικιών».⁶⁵⁹ Μην ξεχνάμε πως στην Κομοτηνή, τη διαδικασία της εγκατάστασης των προσφύγων που ήρθαν από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρασία με τις υποχρεωτικές ανταλλαγές της συνθήκης της Λωζάνης, έρχονται να συμπληρώσουν και αρκετοί Έλληνες πρόσφυγες που ήρθαν και από την Ανατολική Ρωμυλία με τις ανταλλαγές που συμφωνήθηκαν με τη Βουλγαρία τα έτη 1924 και 1925 και εγκαταστάθηκαν στις παρυφές της τότε πόλης αφού απαλλοτριώθηκαν γεωργικές εκτάσεις.⁶⁶⁰

Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων οδήγησε στην ανέγερση οικημάτων και στους 5 προσφυγικούς συνοικισμούς της Κομοτηνής (μέχρι τις 31/12/1928 είχαν ανεγερθεί 1.849 οικήματα) ενώ και μέχρι το 1930 η αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην Κομοτηνή έφτασε συνολικά τα 1.922 κτίσματα.⁶⁶¹ Σύμφωνα με τον Κώστα Κατσιμίγα, το κράτος ή η ΕΑΠ ανέθεταν την ανέγερση των συνοικισμών σε εργολάβους ή φρόντιζαν να

⁶⁵⁶Πηγή: «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», το blog του Κωνσταντίνου Κατσιμίγα, <https://katsimigas.wordpress.com/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

⁶⁵⁷ Πηγή: Όλγα Τσιούλφα, «Οι προσφυγικές κατοικίες της Κομοτηνής», 20.02.2016 <http://www.xronos.gr/epikairoτητα/oi-prosfygikes-katoikies-tis-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

⁶⁵⁸Πηγή: «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», το blog του Κωνσταντίνου Κατσιμίγα, <https://katsimigas.wordpress.com/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

⁶⁵⁹ Καραδήμου- Γερολύμπου «Προσφυγική Εγκατάσταση και ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», ό.π., σελ 93

⁶⁶⁰ «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», το blog του Κωνσταντίνου Κατσιμίγα, <https://katsimigas.wordpress.com/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

⁶⁶¹ Ζαφείρης, «Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928...», ό.π., σελ. 391-419 [ΓΣΥΕ 1931, σελ. 105]

εφοδιάζουν τους πρόσφυγες με τα απαραίτητα μέσα (π.χ. χορηγήθηκαν άτοκα δάνεια σε προσφυγικές οικογένειες για τη στέγασή τους) για να κατασκευάσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους. Αναφορικά με τον τύπο των κατοικιών, εφαρμόστηκε το σύστημα της ανέγερσης μικρών κατοικιών, συνήθως μονοκατοικιών ή διπλοκατοικιών, μονώροφων ή διώροφων, με ένα ή δύο δωμάτια, κουζίνα και τους αναγκαίους βοηθητικούς χώρους.

«(...) Και όταν έγιναν τα προσφυγικά σπίτια τί πιστεύεται ότι ήταν; (...) τα προσφυγικά σπίτια ήταν μικρά, συνήθως σε οικόπεδα που δεν υπερέβαιναν τα 100 τετραγωνικά και τα σπίτια ήταν οριακά 50 τετραγωνικά. Είχαν δυο δωμάτια, ένα χολ και μια κουζίνα που μπορούσες με το ζόρι να μαγειρέψεις κάτι και να φας ένα φαγητό, χωρίς χώρους υγιεινής και για να πλένονται είχαν έναν κουβά γιατί δεν είχαν ούτε νερό (...) Από έπιπλα υπήρχε κάποιος πάγκος, κάποιος ψευτοκαναπές ή κάποιο τραπέζι. Βγαίνανε από την κουζινόπορτα και ήταν η αυλή και ίσως υπήρχε και ένας διάδρομος για να βγαίνεις στην αυλή (...) τα σπίτια είχαν όλα περίπου αυτή την τυπολογία. Αυτά τα σπίτια δεν πειράχτηκαν σχεδόν ποτέ μέχρι τον πόλεμο. Αμέσως μετά τον πόλεμο άρχισαν να γίνονται προσθηκούλες με κάποιο χώρο υγιεινής ή με κάποιο στάβλο που γινόταν στην αυλή για να μπει κανένας γάιδαρος, καμία κατσίκα, καμία κότα, οι αυλές δηλαδή τους επέτρεπαν να έχουν κάποια κατσίκα, κάποια κότα, τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον (...) και στη συνέχεια εγκαθίστατο εκεί κάποιος ηλικιωμένος για να ελευθερωθεί το σπίτι προκειμένου να πάει ο γιος ή η κόρη που παντρεύτηκε (...) Εγώ θυμάμαι πάντως και μέχρι τη δεκαετία του 1970 να υπάρχουν οικόσιτα ζώα μέσα στις αυλές τους, πράγμα το οποίο καταργήθηκε από το 1980 και μετά (...) και κάπως έτσι εξελίσσεται η προσφυγική κατοικία σιγά σιγά ειδικά τα επόμενα χρόνια (...)»

*Απόσπασμα συνέντευξης με θέμα της προσφυγικές γειτονίες της Κομοτηνής,
Κώστας Κατσιμίγας, Απρίλιος 2016*

Η οικοδόμηση των συνοικισμών, ελλείπει χρόνου και χρημάτων, συχνά δεν συνδυαζόταν με έργα υποδομής (ύδρευση, αποχετευτικό σύστημα, οδικό δίκτυο, χώροι πράσινου κ.ά.). Παρά την ελαφρά διαφοροποίηση των προσφυγικών κατοικιών μιας γειτονιάς από τις κατοικίες της άλλης, ως προς το εμβαδόν, την ποιότητα κατασκευής και τη λειτουργικότητα, επικρατούσε μια γενική ομοιομορφία ως προς τα οικοδομικά υλικά που χρησιμοποιούνται.

«(...) Τα προσφυγικά σπίτια στην Κομοτηνή ήταν διαφόρων υλικών, με κοινά όμως χαρακτηριστικά. Έχουμε προσφυγικά με τσιμεντόλιθους που έκανε το κράτος, έχουμε προσφυγικά με ομόπλινθους συμπαγείς, με τούβλα συμπαγή, παντού όμως δεν έχουμε

καθόλου μπετόν, ενώ όλα τα σπίτια έχουν κεραμοσκεπή (...) τα σπίτια παραδόθηκαν από το 1925-26 μέχρι και το 1930, που ολοκληρώνεται η μαζική αποκατάσταση των προσφύγων (...)Μέχρι τον πόλεμο δεν έχουμε αντικατάσταση των σπιτιών αυτών με άλλα. Μετά τον πόλεμο αρχίζουν να γκρεμίζονται κάποια προσφυγικά και να γίνονται μονοκατοικίες με μπετόν (...)υπάρχουν εδώ ακόμα και πολυκατοικίες που δόθηκαν σε πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, αλλά είναι ακραίες περιπτώσεις (...)»

Απόσπασμα συνέντευξης με θέμα της προσφυγικές γειτονίες της Κομοτηνής,
Κώστας Κατσιμίγας, Απρίλιος 2016

Σε πρόσφατο δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας⁶⁶² για τις προσφυγικές γειτονίες της Κομοτηνής, αναφέρεται μεταξύ άλλων: «Οι προσφυγικές γειτονίες της Κομοτηνής αλλάζουν και όπου τα σπίτια δεν κατοικούνται ή δεν έχουν συντηρηθεί, η κατεδάφιση φαντάζει ως η μόνη λύση. Δυστυχώς δεν έχει προβλεφθεί ούτε μια κατοικία προσφυγική στην Κομοτηνή να κηρυχτεί διατηρητέα. Τα προσφυγικά του Αγίου Γεωργίου, η γειτονιά της Ρέμβης, τα Καβακλιώτικα στον Σταθμό και τα προσφυγικά σπίτια στις Στρατώνες, όσα έχουν απομείνει, βρίσκονται εκεί για να μας θυμίσουν την ιστορία μας».

Σύλλογοι.

Οι πρόσφυγες των προσφυγικών συνοικισμών της Κομοτηνής μετέφεραν στην νέα τους πατρίδα τον πολιτισμό τους και αποτέλεσαν βασική συνιστώσα της πολυπολιτισμικής κληρονομιάς της πόλης. Συνέπεια της έντονης πολιτιστικής τους παράδοσης και του αισθήματος του «ανήκειν» σε μια συμπαγή πολιτιστική ομάδα, υπήρξε η οργάνωση σε πολιτιστικούς συλλόγους και σωματεία, για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους μέσα από τη συλλογική δράση. Η ίδρυση συλλόγων αποτέλεσε εύλογη συνέχεια της παράδοσης που υπήρχε στον ελληνικό χώρο αναφορικά με τη σωματειακή οργάνωση από την πρώιμη περίοδο της τουρκοκρατίας, όταν δηλαδή οι Έλληνες σχημάτιζαν αδελφότητες με θρησκευτικό και φιλανθρωπικό σκοπό.⁶⁶³ Για τους πρόσφυγες οι σύλλογοι έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση της «εμπειρίας της προσφυγιάς». Ειδικότερα για τους πρόσφυγες από την περιοχή της ιστορικής Θράκης (Ανατολική και Βόρεια Θράκη), που αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στην Κομοτηνή μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, παρατηρείται σωματειακή οργάνωση στους νέους τόπους εγκατάστασης σε συλλόγους Ανατολικοθρακών και

⁶⁶² Πηγή: Δήμητρα Συμεωνίδου, «Μνήμες προσφυγικές υπό ...κατεδάφιση», xronos.gr , 22.02.2018 <http://www.xronos.gr/reportaz/mnimes-prosfygikes-y-po-katedafisi>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

⁶⁶³ Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1950, σελ. 23

Ανατολικορωμιωτών. Οι πρόσφυγες αυτοί έχουν έντονα αναπτυγμένη τη «θρακική ταυτότητα» που επιδιώκουν να διατηρήσουν και μέσα από τις συλλογικές πολιτιστικές δράσεις.

Σύλλογοι λειτουργούσαν σε περιοχές της Θράκης καθ' όλη την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα μετά την παροχή εκ μέρους της Πύλης προνομίων ισότητας σε όλους τους υποτελείς⁶⁶⁴. Μετά την έλευση και εγκατάσταση πάντως των προσφύγων Θρακιωτών, κατά κύριο λόγο στις περιοχές της Δυτικής Θράκης και της Μακεδονίας, αυξήθηκε κατακόρυφα ο αριθμός των θρακικών συλλόγων ανάμεσα στους οποίους προστίθενται και όσοι σύλλογοι μεταφέρθηκαν από τις «χαμένες» πατρίδες⁶⁶⁵. Οι σύλλογοι που ίδρυσαν οι πρόσφυγες Θρακιώτες μετά το 1922 είναι εύλογο ότι δε είχαν κοινούς σκοπούς με τους συλλόγους που λειτουργούσαν έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Οι σκοποί λειτουργίας όσων συλλόγων ιδρύθηκαν εκείνη την περίοδο από πρόσφυγες Θρακιώτες επικεντρώνονται στην υποστήριξη των υλικών και ηθικών αναγκών τους και την παροχή υλικής βοήθειας και ηθικής συμπαράστασης στους αναξιοπαθούντες.⁶⁶⁶ Η εμφάνιση τέτοιων προσφυγικών συλλόγων μετά το 1922 ήταν ένα γενικότερο φαινόμενο, που αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας για το ρόλο τους στη διαμόρφωση προσφυγικής ταυτότητας και στην ένταξη των μελών τους στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία⁶⁶⁷. Όλοι ωστόσο οι σύλλογοι των προσφύγων παρόλο που συγκροτήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και ανεξαρτήτως ποια είναι η «μητέρα πατρίδα» των μελών τους, έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την επιδίωξη να διαφυλάξουν και να αναβιώσουν τα έθιμα του τόπου καταγωγής της αντίστοιχης πληθυσμιακής ομάδας και να ανασυγκροτήσουν τη συλλογική πολιτιστική τους ταυτότητα.

«(...) Έχω κι εγώ μέσα μου ιστορίες πολλές, από τον προπάππου και την προγιαγιά που έφυγαν από τη ζωή, όταν εγώ ήμουν είκοσι χρονών. Έχω ζήσει τα έθιμα τους, τις

⁶⁶⁴ Ας μη λησμονούμε το μεγάλο αριθμό συλλόγων που λειτουργούσαν σε Ανατολική, Βόρεια και Δυτική Θράκη το 19ο και 20ο αι αλλά και νωρίτερα μέχρι τον ξεριζωμό των Θρακιωτών, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι Θρακιώτες ήταν εξοικειωμένοι με τη συλλογική οργάνωση. Βλ. Κυριακή Καρατζούνη, Αποτελέσματα έρευνας στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής εργασίας με θέμα: «Οι Θρακικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι ως οργανωμένες μορφές προώθησης της θρακικής ταυτότητας και ως φορείς παιδείας», Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2008, σελ 79

⁶⁶⁵ Στο ίδιο

⁶⁶⁶ Δεν υπήρχε πλέον ανάγκη να προσπαθούν οι Θρακιώτες οργανωμένα να διατηρήσουν την ελληνικότητα και τη θρησκευτικότητα τους, εφόσον ζούσαν πλέον στην Ελλάδα και η εθνική και θρησκευτική τους ταυτότητα ήταν κοινές με αυτές του υπόλοιπου ντόπιου ελληνικού πληθυσμού. Έτσι, οι πρώτοι θρακικοί σύλλογοι που επαναλειτούργησαν ή ιδρύθηκαν στις περιοχές της ελεύθερης Δυτικής Θράκης μετά το 1920 από Δυτικοθρακιώτες είχαν ως σκοπό, μεταξύ άλλων, τη διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας των προσφύγων, την οικονομική ενίσχυση, Στο ίδιο.

⁶⁶⁷ Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές...», ό.π., σελ 277

ιστορίες τους, τις συνήθειες τους, ακόμη και τον ιδιωματοισμό στη γλώσσα. Έχω ακούσματα και είναι πολύ σημαντικό (...) Δεν μιλούσαν για την προσφυγιά. Πονούσε το κομμάτι αυτό. Κάπου – κάπου έλεγαν εμείς στην Πατρίδα κάναμε αυτό ή κάναμε εκείνο. Αλλά για τον ίδιο τον ξεριζωμό και την προσφυγιά δεν μιλούσαν πολύ. Νοσταλγούσαν πάρα πολύ τον τόπο τους. Πήγαν όταν ήταν πολύ μεγάλοι πια. Φανταστείτε ότι ο προπάππους μου, η μαμά του ζούσε εκεί, την είδε τελευταία φορά το '40 και μετά ξανά πάλι το 1967. Είναι τραγικό (...) Ο Σύλλογος μας (Πολιτιστικός Σύλλογος Ανατολικορωμιλιωτών) είχε ιδρυθεί το 2008, αδράνησε για λίγο καιρό και τον Ιανουάριο του 2017, μια ομάδα ανθρώπων με αγάπη και μεράκι για την παράδοση τον επαναδραστηριοποιήσαμε. Τώρα αριθμεί 100 μέλη και 80 χορευτές. Μας αγκάλιασαν από την πρώτη στιγμή Θρακιώτες και μη (...) Τα μέλη μας είναι άτομα όλων των ηλικιών. Είναι ένας Σύλλογος με ιστορική ταυτότητα, την Ανατολική Ρωμυλία, την Βόρεια Θράκη⁶⁶⁸».

Απόσπασμα δημοσιευμένης συνέντευξης της γραμματέως
του Πολιτιστικού Συλλόγου Ανατολικορωμιλιωτών,
Οκτώβριος 2017

Ρέμβη, Σταθμός, Καβακλιώτικα.

Η Ρέμβη είναι η γειτονιά που εκτείνεται στα δυτικά της πόλης, από το ΙΚΑ ως τις γραμμές των τρένων. Η κοίτη του ποταμού Μπουκλουτζά, η σημερινή οδός Υψηλάντου και η συνέχεια της η Εθνάρχου Μακαρίου που οδηγεί στην έξοδο της πόλης προς Ξάνθη, χωρίζουν τη Ρέμβη από τη γειτονιά του Σταθμού και την υπόλοιπη προσφυγική περιοχή. Η ιστορία της είναι συνυφασμένη με τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Τα πρώτα σπίτια της Ρέμβης άρχισαν να κατασκευάζονται για τους πρόσφυγες το 1922 και τελείωσαν το 1926 επί κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου.⁶⁶⁹ Για παράδειγμα στη γειτονιά της Ρέμβης, σε αντίθεση με άλλες προσφυγικές γειτονιές της Κομοτηνής, όπου τα σπίτια ανεγέρθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες με χρήματα και οικοπέδα που τους είχαν δοθεί από το ελληνικό κράτος, οι κατοικίες φαίνεται πως κατασκευάστηκαν οργανωμένα. Για το λόγο αυτό στην περιοχή

⁶⁶⁸ Πηγή: Μαρία Νικολάου, «Κομοτηνή: Από την Ανατολική Ρωμυλία στη Ροδόπη. Ο Πολιτιστικός Σύλλογος Ανατολικορωμιλιωτών, μια μεγάλη παρέα...», EPT news, 02.10.2017, <http://www.ert.gr/perifereiakoi-stathmoi/komotini/komotini-apo-tin-anatoliki-romylia-sti-rodopi/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

⁶⁶⁹ Πηγή: Διονύσης Βοργιάς, «14 χρόνια μας κερνούν βυσσινάδα», xronos.gr, 04.07.2017, <https://www.xronos.gr/politismos/14-hronia-mas-keroun-vyssinada>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.05.2018

είναι όλα τα σπίτια πανομοιότυπα και συναντάμε δυο-τρεις υπο-κατηγορίες σπιτιού που τις έκανε όλες το κράτος⁶⁷⁰.

«(...) Η Ρέμβη είναι σπίτια που σαφέστατα έκανε το κράτος. Ενώ σε κάποιες περιπτώσεις στην περιοχή του Σταθμού βλέπουμε ότι τα σπίτια δεν είναι όμοια και ο καθένας βλέπουμε ότι έβαλε το σπίτι του τη δική του πινελιά, κάτι που δε συναντάμε καθόλου στην περιοχή της Ρέμβης (...)»

*Απόσπασμα συνέντευξης με θέμα της προσφυγικές γειτονίες της Κομοτηνής,
Κώστας Κατσιμίγας, Απρίλιος 2016*

Τις δεκαετίες που ακολούθησαν, ένα δέντρο έγινε σήμα – κατατεθέν της συνοικίας. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ρέμβης είναι σύμφωνα με τους κατοίκους της, οι βυσσινιές, οι οποίες άρχισαν να φυτεύονται περίπου από το 1947, από άκρο σε άκρο της γειτονιάς, στα πεζοδρόμια και σε αυλές σπιτιών. Ακόμα και σήμερα, που ο αριθμός των βυσσινιών έχει περιοριστεί σε σχέση με το παρελθόν, τα λευκά άνθη που ξεπροβάλλουν τους ανοιξιάτικους μήνες προσδίδουν μια ξεχωριστή ομορφιά στη γειτονιά της Ρέμβης. *«Η Ρέμβη την άνοιξη, όταν άνθιζαν οι βυσσινιές, ήταν πανέμορφη μέσα στα άσπρα άνθη. Όλοι οι δρόμοι στολισμένοι μοσχομύριζαν. Γι' αυτό το όνομα Ρέμβη της ταιριάζει, καθώς ρεμβάζω σημαίνει αναπολώ, στέλνω το μυαλό μου στα παλιά⁶⁷¹».* Σε άρθρο του τοπικού τύπου αναφέρεται πως οι βυσσινιές όριζαν όχι μόνο την εικόνα της γειτονιάς, αλλά και την κοινωνική ζωή των ανθρώπων της.⁶⁷²*«Τα παλαιότερα χρόνια μάζευαν τα βύσσινια στις αυλές, τα καθάριζαν και στη συνέχεια έφτιαχναν βυσσινάδα, γλυκό βύσσινιο και το κερασό. Σήμερα απέμειναν λίγες βυσσινιές για να θυμίζουν τη δόξα και την ομορφιά της, γιατί το συγκεκριμένο δέντρο ζει περίπου 35-40 χρόνια. Οι περισσότερες ξεριζώθηκαν μαζί με τα σπίτια που γκρεμίστηκαν για να κτισθούν στη θέση τους πολυκατοικίες. Οι παιδικές αναμνήσεις της γενιάς 1950-1960 είναι δεμένες με τις ασβεστωμένες βυσσινιές, τα παιχνίδια γύρω από αυτές, το μάζεμα των καρπών τους περίπου στο τέλος Ιουνίου και το βύσσινιο γλυκό, που ήταν το καλύτερο κέρασμα της εποχής εκείνης για κάθε σπίτι ρεμβιώτικο. Μετά το μάζεμα των βύσσινων γίνονταν μικρές παρέες από τις νοικοκυρές, 5-6 μαζί σε μια αυλή, όπου καθάριζαν τα βύσσινια με τραγούδια και τα*

⁶⁷⁰ Τσιούλφα, ό.π., <http://www.xronos.gr/epikairotita/oi-prosfygikes-katoikies-tis-komotinis>

⁶⁷¹ Βοργιάς, ό.π., <https://www.xronos.gr/politismos/14-hronia-mas-kernoyn-vyssinada>

⁶⁷² «Ρέμβη Κομοτηνής: Μια συνοικία... σκέτη άνοιξη!», [inkomotini.news](https://inkomotini.news/%CF%81%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%AE%CF%82-%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%AC-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CE%B9%CF%83%CE%BC/), 03.04.2017, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018

συνηθισμένα καλαμπούρια της γειτονιάς για το ποια θα κάνει το καλύτερο γλυκό βύσσινο ή ποιο γλυκό θα δέσει καλύτερα και θα έχει ωραιότερο χρώμα⁶⁷³». Προσπαθώντας μα κρατήσει ζωντανή την ιστορία της γειτονιάς, ο γυναικείος σύλλογος Ρέμβης καθιέρωσε από το 2003 τη γιορτή του βύσσινου και αναβιώνει με αυτή τη γιορτή το έθιμο με τις συνταγές των παραδοσιακών γλυκών και ποτών του βύσσινου. Η συνοικία, όπως αναφέρεται στο αντίστοιχο άρθρο, κρατά την παράδοση από γενιά σε γενιά. Με αυτόν τον τρόπο ο γυναικείος σύλλογος, αναβιώνοντας δραστηριότητες που σχετίζονται με τη βυσσινιά και μέσα από την αναφορά της κοινωνικής διάστασης αυτών των δραστηριοτήτων στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της περιοχής, προσπαθεί να (ανα)συγκροτήσει τη συλλογική ταυτότητα της γειτονιάς και να συσφίξει τις σχέσεις των κατοίκων της. Οι κάτοικοί της εμφανίζονται ως μέλη μιας χωρικής ενότητας με ιδιαίτερα πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που συναντώνται σε «κάθε σπίτι ρεμβιώτικο».

Εικόνα 16: Φωτογραφία του 1913. Βούλγαρος φωτογράφος απαθανατίζει την δυτική έξοδο (προς Ξάνθη) στην περιοχή της σημερινής Ρέμβης. Στο βάθος η οικία Στάλιου. Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Εικόνα 17: Η γειτονιά της Ρέμβης με τα προσφυγικά και τις ανθισμένες βυσσινιές.

Πηγή: <https://inkomotini.news>

⁶⁷³ Βοργιάς, ό.π., <https://www.xronos.gr/politismos/14-hronia-mas-kernoyn-vyssinada>

Εικόνα 18: Η Ρέμβη όπως εκτείνεται παράλληλα με την παλιά κοίτη του ποταμού.

Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Η προσφυγική γειτονιά του Σταθμού πήρε την ονομασία της από το Σιδηροδρομικό Σταθμό που αποτελεί το τοπόσημο της περιοχής. Η ιστορία του σιδηροδρομικού σταθμού είναι μεγάλη και προηγείται κατά πολύ της δημιουργίας της προσφυγικής γειτονιάς. Το 1897 που τέθηκε σε λειτουργία η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκη – Δεδέαγατς, κατασκευασμένη από την εταιρεία Jonction Salonique- Constantinople (J.S.C.), πραγματοποιείται η σύνδεση του σταθμού της Κομοτηνής με το οθωμανικό σιδηροδρομικό δίκτυο,⁶⁷⁴ ενώ από το 1900 ο σταθμός εξυπηρετείται από τα υπεραστικά τρένα ανάμεσα σε Θεσσαλονίκη και Αλεξανδρούπολη.⁶⁷⁵ Ο σιδηροδρομικός σταθμός αποτελεί και το όριο της πόλης της Κομοτηνής στα νοτιοδυτικά του αστικού ιστού.

⁶⁷⁴ Η αστική αρχιτεκτονική και οι πολεοδομικές εξελίξεις στην Κομοτηνή από το 1800 έως το 1913, Κώστας Κατσιμίγας, διάλεξη Κομοτηνή, 23.01.2017

⁶⁷⁵ «Κομοτηνή», Βικιπαίδεια, ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%AE>, ημερομηνία ανάρτησης 01.05.2018

Εικόνα 19: Η γειτονιά του Σταθμού το 1942. Η λήψη πρέπει να είναι από την Τσανάκλειο.

Στα αριστερά η Αγία Σοφία και δεξιά το 3ο Δημοτικό Σχολείο.

Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Εικόνα 20: Κομοτηνή 1969.

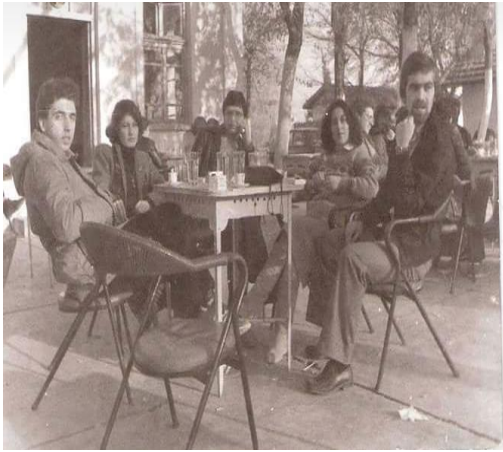
Δημοτικό αθλητικό κέντρο στη γειτονιά του Σταθμού.

Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Εικόνα 21: Σιδηροδρομικός Σταθμός Κομοτηνής 1920.

Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Εικόνα 22: Φοιτητές απολαμβάνουν το καφεδάκι τους στο καφέ του σταθμού. (από την σελ. ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ)

Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Τα Καβακλιώτικα, είναι το νοτιοανατολικό τμήμα της χωρικής ενότητας και εκτείνεται εκατέρωθεν της οδού Καβακλή. Το Καβακλή ήταν επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας, με κυριότερο χωριό το Σιναπλί ή Σιναπλή που ήταν ένα κεφαλοχώρι των 1.800 κατοίκων. Οι κάτοικοί του ήρθαν πρόσφυγες στην Ελλάδα το 1906 και το 1924-1925 και εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές (Νέα Φιλιπούπολη & στην Κοιλάδα Λαρίσης, Μεσσούνη Ροδόπης, Πολύκαστρο Κιλκίς, Σίνδο της Θεσσαλονίκης) μεταξύ των οποίων και η Κομοτηνή⁶⁷⁶. Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα Κώστα Κατσιμίγα, προϋπήρχε στα Καβακλιώτικα της Κομοτηνής από την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής του 1913- 1919, ένας βουλγαρικός οικιστικός πυρήνας με μια συστάδα σπιτιών με 25-30 βουλγάρικα σπίτια επί της σημερινής οδού Καβακλή. Όταν στη συνέχεια ήρθαν οι πρόσφυγες με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το κράτος απαλλοτρίωσε την περιοχή πίσω από την οδό Καβακλή και έδωσε οικόπεδα σε πρόσφυγες προερχόμενους από την Ανατολική Ρωμυλία.⁶⁷⁷ Οι Ανατολικορωμιλιώτες πρόσφυγες ζουν στην πόλη και ενσωματώνονται με τον υπόλοιπο προσφυγικό πληθυσμό του συνοικισμού. Στην σύγχρονη περίοδο, δημιουργούν συλλόγους για να αναδείξουν τα έθιμα και τον πολιτισμό της Ανατολικής Ρωμυλίας με σκοπό να αναπτύξουν μια συλλογική πολιτισμική ταυτότητα για τους προερχόμενους από αυτήν την περιοχή της Θράκης. Ο χοροδιδάσκαλος του Πολιτιστικού Συλλόγου Ανατολικορωμιλιωτών, με καταγωγή από το Σιναπλί της Ανατολικής Ρωμυλίας, αναφέρει σε συνέντευξη του στον τοπικό τύπο⁶⁷⁸: *«Το Σιναπλί είναι κομμάτι της καρδιάς μου, το μέρος που μεγάλωσα και το μέρος των εικόνων του παππού και της γιαγιάς (...) Πολλά «τραγικά» έχει να διηγηθεί κάθε Ανατολικορωμιλιώτης μιλώντας για τους ανθρώπους*

⁶⁷⁶ «Σιναπλί», Βικιπαίδεια, ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια,

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%BB%CE%AF>

⁶⁷⁷ Τμήμα συνέντευξης που μου δόθηκε αναφορικά με τις προσφυγικές γειτονιές.

⁶⁷⁸ Νικολάου, ό.π., <http://www.ert.gr/perifereiakoi-stathmoi/komotini/komotini-apo-tin-anatoliki-romylia-sti-rodopi/>

εκείνους. Ο Σύλλογος είναι μια καλή αφορμή αυτά, κι άλλα επίσης σημαντικά, να έρθουν στο προσκήνιο (...) Στους χορούς (που διδάσκονται στο σύλλογο) βάση μας είναι η Θράκη και ειδικότερα η Ανατολική Ρωμυλία (...) Ο χορός είναι εύκολος. Σκοπός μας η διάσωση και διάδοση των εθίμων. Δεν μένουμε μόνο εκεί. Αναλύουμε πολλά που αφορούν στους χορούς και στα δρώμενα, ώστε να μπορέσουμε να τα παρουσιάσουμε κάποια στιγμή σε κάποια εκδήλωση της πόλης (...)».

Ολοκληρώνοντας την αφήγηση για το νοτιοδυτικό προσφυγικό συνοικισμό της Κομοτηνής, αναφέρουμε συμπερασματικά ότι ο προσφυγικός πληθυσμός, προστιθέμενος στον ντόπιο πληθυσμό, εμπλούτισε το πολυπολιτισμικό τοπίο της πόλης με νέες αντιλήψεις και πολιτισμικές αξίες, επιτάχυνε την αστική ανάπτυξη και επηρέασε καθοριστικά τη σύγχρονη αστική πραγματικότητα για την πόλη. Στις αστικές γειτονιές της Ρέμβης, του Σταθμού και στα Καβακλιώτικα, η σημερινή πληθυσμιακή σύνθεση εμφανίζει μια παρουσία του ελληνικού στοιχείου σε ποσοστό της τάξεως του 98% σύμφωνα με όσα ειπώθηκαν στις συνεντεύξεις. Πρόκειται για χριστιανικές περιοχές που αποτέλεσαν τους βασικούς οικιστικούς πυρήνες υποδοχής των ανταλλάξιμων πληθυσμών, εξυπηρετώντας την πολιτική προτεραιότητα της ενίσχυσης του χριστιανικού στοιχείου της πόλης. Πολεοδομικά, το ρυμοτομικό σχέδιο του 1933 που δημιουργήθηκε για την Κομοτηνή στο πλαίσιο του σχεδιασμού των πόλεων για την υποδοχή των προσφύγων σε όλη την Ελλάδα, επηρεάζει ακόμα και σήμερα την οικιστική ανάπτυξη της πόλης, αποδεικνύοντας πως οι χωροκοινωνικές επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων παραμένουν ακόμα ιδιαίτερα σημαντικές .

Εικόνα 23: Προσφυγικές κατοικίες τότε και τώρα.

Πηγή: Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, τοπικός ιστότοπος στο Facebook

Εικόνα 24: Σε φωτογραφία του 1941, η «άγνωστη» συνοικία Καβακλή. Στις αρχές του 20ου αιώνα βούλγαροι εξαρχικοί αγοράζουν λαχανόκηπους νοτιοδυτικά της πόλης και ιδρύουν τη συνοικία Καβακλή, μεταξύ Σιδ. Σταθμού και Ελληνικών Νεκροταφείων, αλλά και Νότια του Αγίου Γεωργίου. Οικοδομούν περί τις 25 κατοικίες, οι περισσότερες επί της σημερινής οδού Παναγή Τσαλδάρη

Εικόνα 25: Κομοτηνή. Τμήμα πόλης και επεκτάσεων σε αεροφωτογραφία, 1938

Πηγή: Έρευνα ΑΠΘ, Βορειοελλαδικό οικισμό

4.5 ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΟ

Η περιοχή της πόλης που εδώ καταγράφεται ως γειτονιά του Αγ. Γεωργίου θα μπορούσε να ενταχθεί στην ευρύτερη ενότητα των προσφυγικών γειτονιών καθώς ένα μεγάλο τμήμα της δημιουργήθηκε για τη στέγαση των προσφύγων που έφτασαν στην Κομοτηνή την περίοδο της Μικρασιατικής καταστροφής. Η ανθρωπογεωγραφία της γειτονιάς είναι όμως πολύ πιο πλούσια. Παρόλο που πρόκειται για μια κατεξοχήν χριστιανική γειτονιά, αν μελετήσουμε την ιστορία της υπό το πρίσμα της πολιτισμικής συνύπαρξης, θα δούμε ότι στο χώρο της έχουν εγκατασταθεί σταδιακά πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετική πολιτισμική καταγωγή, όπως για παράδειγμα Αρμένιοι έποικοι από την Ανατολική Θράκη και Ηπειρώτες και Δυτικό-Μακεδόνες που έρχονται να εγκατασταθούν ως μόνιμοι κάτοικοι στη Γκιουμουλτζίνα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η προσέγγιση της γειτονιάς, ως μιας σύνθετης πολιτισμικά χωρικής ενότητας, γίνεται περισσότερο κατανοητή αν σκεφτούμε την Κομοτηνή υπό τους όρους που λειτουργούσε η πόλη κατά την Οθωμανική περίοδο και κατά τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση.

Όταν μιλάμε για τη «γειτονιά του Αγίου Γεωργίου» αναφερόμαστε σήμερα, όπως προκύπτει από διάφορες πηγές,⁶⁷⁹ στην ευρύτερη χωρική ενότητα γύρω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Στο Χάρτη 1, που παρουσιάζονται οι γειτονιές της πόλης με βάση τις περιγραφές των πληροφορητών και των πληροφορητριών, ως γειτονιά του Αγ. Γεωργίου ορίζεται η περιοχή που ξεκινάει από τις οδούς Νικολάου Ζωΐδη και Απ. Σούζου και φτάνει μέχρι το 5ο Δημοτικό Σχολείο και το 2^ο Γυμνάσιο στα νότια της πόλης στην έξοδο προς Μαρώνεια, ανατολικά εκτείνεται παράλληλα με την οδό Δημ. Μπλέτσα και Σισμανόγλου και δυτικά φτάνει έως την οδό Κοσμίου και το κτίριο του Πανεπιστημίου. Στη γειτονιά περιλαμβάνεται και το προσφυγικό κομμάτι εκατέρωθεν της οδού Σαράντα Εκκλησιών έως και την οδό Περγάμου. Ως προς την πληθυσμιακή σύνθεση, στη γειτονιά κατοικούν σήμερα χριστιανοί της πλειονότητας σε ποσοστό 90%, μουσουλμάνοι σε ποσοστό 6% και Αρμένιοι σε ποσοστό 4%. Στο Σκαρίφημα 2 του κεφαλαίου 4.1, η περιοχή εμφανίζεται ως αμιγώς χριστιανική. Εντός της χωρικής ενότητας που ονομάζουμε γειτονιά του Αγίου Γεωργίου, υπάρχει ένα διακριτό κομμάτι που καταγράφηκε από όλους με τον όρο «Αρμενιό» και αποτελεί το τμήμα εκείνο της πόλης στο οποίο κατοικούσαν οι Αρμένιοι. Στην αφήγηση κάποιων πληροφορητών/τριών, το Αρμενιό παρουσιάζεται ως τμήμα της ευρύτερης περιοχή του κέντρου της πόλης. Η θέση του όμως στο χάρτη της πόλης παραμένει η ίδια. Στο κεφάλαιο αυτό θα προχωρήσουμε με βάση την παραδοχή ότι η

⁶⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά στο https://el.wikipedia.org/wiki/Xartis_synoikiwn_Komotinis.svg το χάρτη των συνοικιών της πόλης

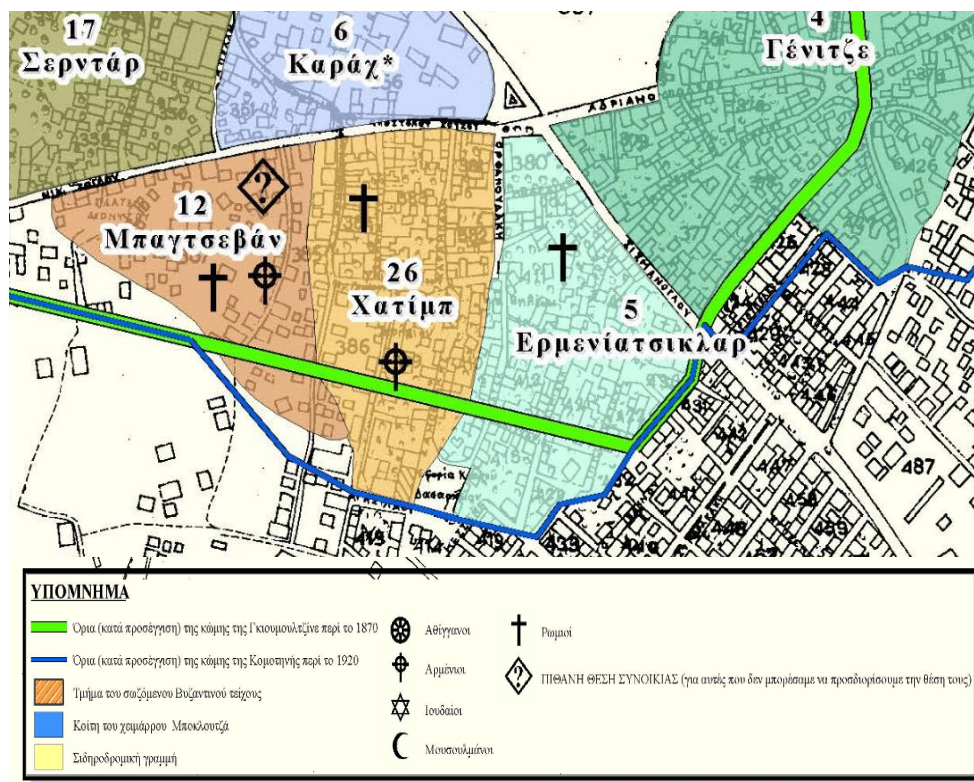
περιοχή που κατοικούσαν οι Αρμένιοι εντάσσεται στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου. Παρόλο που για τις ανάγκες της έρευνας ο ορισμός της γειτονιάς γίνεται με βάση το πως αντιλαμβάνονται ο πληροφορητές/τριες την περιοχή, δεν αποκλείεται οι κάτοικοι της γειτονιάς να προσδιορίσουν την περιοχή τους στη βάση και άλλων στοιχείων.

Ο χάρτης του Ακτσόγλου⁶⁸⁰ (βλ. Εικόνα 5) που απεικονίζει κατά προσέγγιση τη χωρική κατανομή και την πληθυσμιακή σύνθεση των συνοικιών της κώμης της Γκιουμουλτζίνε περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παρουσιάζει τρεις συνοικίες μέσα στα όρια της σημερινής γειτονιάς του Αγ. Γεωργίου. Πρόκειται για τις συνοικίες Μπαγτσεβάν, Χατίμπ και Ερμενιατσικλάρ, οι οποίες εμφανίζονται μεικτές ως προς την πληθυσμιακή σύνθεση αφού κατοικούν εκεί Ρωμιοί και Αρμένιοι. Μόνο η συνοικία Ερμενιατσικλάρ εμφανίζεται να κατοικείται αμιγώς από Ρωμιούς. Σε άλλες πηγές, η περιοχή αναφέρεται ως Χατίμπ ή Καράχ ή Φαράχ Μαχαλάς,⁶⁸¹ δηλαδή Άνω Μαχαλάς.⁶⁸² Παρά τις διαφορές στην ονομασία, γεγονός που οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ότι τα μουσουλμανικά ονόματα των γειτονιών έχουν περάσει προφορικά από γενιά σε γενιά, πρόκειται από τότε για μια αμιγώς χριστιανική χωρική ενότητα.

⁶⁸⁰ Βλ. Ακτσόγλου, *Όψη της Διοικητικής Οργανώσεως της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα...*, ό.π.

⁶⁸¹ «Ποιος ήταν ο Νικόλαος Ζωίδης πρώτος αιρετός Δήμαρχος Κομοτηνής 1925-27», [απόσπασμα άρθρου της εφημερίδας "Παρατηρητής της Θράκης" που περιέχει συνέντευξη του κ. Ιωάννη Σιδηρά ο οποίος μιλάει για τον Νικόλαο Ζωίδη] στην επίσημη ιστοσελίδα του Συλλόγου Ηπειρωτών του Νομού Ροδόπης, 11.05.2014, <http://epirotessrodopis.blogspot.com/2014/05/1925-27.html>, ημερομηνία ανάκτησης 25.05.2018

⁶⁸² Κώστας Κατσιμίγας, *Διάλεξη στην αρχιτεκτονική, προσωπικό αρχείο*, 23.01.2017

Εικόνα 26. Τμήμα του χάρτη του Ακτσόγλου «Όψη της Διοικητικής Οργανώσεως της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα» Μια συμβολή στην ιστορία της Κομοτηνής». Στο συγκεκριμένο τμήμα του χάρτη διακρίνονται οι συνοικίες του 19^ο αιώνα που βρίσκονται στη σημερινή γειτονιά του Αγίου Γεωργίου.

Ιστορία και πολεοδομικά χαρακτηριστικά.

Η σημερινή ονομασία της γειτονιάς έχει προέλθει από τον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αγ. Γεωργίου και Χατζηκωνσταντή Ζωΐδη. Η γειτονιά κατοικήθηκε και οικοδομήθηκε κατά τη δεκαετία 1845 -1855 γύρω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου που πιθανότατα ήταν μοναστήρι στο παρελθόν⁶⁸³. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου που βλέπουμε σήμερα κατασκευάστηκε το 1866, ενώ το 1882 χτίστηκε στον προαύλιο χώρο του ναού το 2ο Νηπιαγωγείο με δωρεά του Ηπειρώτη Χατζηκωνσταντή Ζωΐδη. Η σωζόμενη κτητορική επιγραφή γράφει ότι το νηπιαγωγείο είναι «δωρεά του Χατζηκωνσταντή και της Βασιλικής Ζωΐδη⁶⁸⁴ και από κάτω η ημερομηνία «1882». Το κτίριο του νηπιαγωγείου υπάρχει μέχρι και σήμερα και στεγάζει το Θρακικό Μουσείο Παιδείας της Εταιρείας Παιδαγωγικών Επιστημών Νομού Ροδόπης. Γύρω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου έχουν διασωθεί και μερικά από τα διατηρητέα αρχοντικά της πόλης, όπως η οικία Τσανακλή, ακριβώς απέναντι από την είσοδο του ναού, το αρχοντικό Μαρέ στην οδό

⁶⁸³ Κώστας Κατσιμίγας, Διάλεξη στην αρχιτεκτονική, ό.π., 23.01.2017

⁶⁸⁴ <http://epirotessrodopis.blogspot.com/2014/05/1925-27.html>, ό.π., ημερομηνία ανάκτησης 25.05.2018

Χατζηκωνσταντή Ζωΐδη 7 και η οικία του πρώην Δημάρχου Δημητρίου Μπλέτσα στην οδό Ιωακείμ Γ⁶⁸⁵.

Ως προς τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της περιοχής, οι Αρμένιοι, δεν είναι η μόνη εθνοπολιτισμική ομάδα που έχει κατοικήσει στη γειτονιά του Αγ. Γεωργίου. Στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου πολύ δρόμοι έχουν ονόματα Ηπειρωτών και συνδέουν με τον τρόπο αυτό την ιστορία της γειτονιάς με την παρουσία της Ηπειρωτικής παροικίας στην πόλη. Τα ονόματα των οδών Χατζηκωνσταντή Ζωΐδη, Νικόλαου Ζωΐδη (Δήμαρχος Κομοτηνής από το 1924 έως το 1925), Αποστόλου Σούζου (Δήμαρχος Κομοτηνής από το 1919 έως το 1924), Δημητρίου Μπλέτσα (ο οποίος εξελέγη Δήμαρχος Κομοτηνής το 1934 και το 1955) ανήκουν σε επιφανείς ηπειρώτες⁶⁸⁶ της Κομοτηνής. Ως προς τα ιστορικά στοιχεία της παρουσίας της Ηπειρωτικής παροικίας στην πόλη, μελετητές υποστηρίζουν ότι την περίοδο 1865 – 1890 εγκαθίστανται στην Κομοτηνή Ηπειρώτες και Δυτικό-Μακεδόνες οι οποίοι ασχολούνται με το εμπόριο, τον πρωτογενή τομέα και τη μεταποίηση και αποκτούν τεράστιες περιουσίες⁶⁸⁷. Σύμφωνα με το σύλλογο Ηπειρωτών⁶⁸⁸, οι πρώτοι Ηπειρώτες εγκαθίστανται ως μόνιμοι κάτοικοι Κομοτηνής λίγο νωρίτερα, και συγκεκριμένα το έτος 1850. Κατά τις προηγούμενες δεκαετίες ήταν διερχόμενοι από τη Ροδόπη με τα караβάνια τους. Οι Ηπειρώτες,⁶⁸⁹ εξαιτίας της οικονομικής τους ευμάρειας και της

⁶⁸⁵ «Εκκλησία Αγίου Γεωργίου Κομοτηνή», ιστοσελίδα Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, emtgreece.com <https://www.emtgreece.com/el/monasteries-and-churches/ekklisia-agiou-georgiou>, ημερομηνία ανάκτησης 25.05.2018

⁶⁸⁶ Η αρχική παρουσία των παλαιών Κομοτηναίων Ηπειρωτών είναι του Μιχαήλ Σούζου του Χατζηκωνσταντή Ζωΐδη, του Καστάνια, του Σίτη, του Σκουτέρη, του Ζησιάδη και έπονται οι Μαλιόπουλος, Μουζιόπουλος, Ζωΐδης, Λάλας, Δομπόλης και πολλοί άλλοι. Πηγή: Σύλλογος Ηπειρωτών Ν. Ροδόπης, ό.π., <http://epirotesorodopis.blogspot.com/2014/05/1925-27.html>, ημερομηνία ανάκτησης 25.05.2018

⁶⁸⁷ Κώστας Κατσιμίγας, Διάλεξη στην αρχιτεκτονική, 23.01.2017

⁶⁸⁸ Ο Σύλλογος Ηπειρωτών Νομού Ροδόπης Άγιος Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων, είναι ο παλαιότερος μεταξύ των Συλλόγων της περιοχής της Ροδόπης, ιδρυθείς την 14^η Μαΐου 1928, και φυσικός φορέας και συνεχιστής της μακράς και μεγάλης προσφοράς της ιστορικής Ηπειρωτικής παροικίας του Νομού Ροδόπης. Σκοπός του συλλόγου είναι να συμβάλει ακόμη περισσότερο στην ευρύτερη πολιτιστική προσφορά του τόπου και της προβολής της Ηπείρου. Στην επίσημη ιστοσελίδα του συλλόγου αναφέρεται πως υπάρχει Ηπειρωτική παροικία στο Νομό Ροδόπης που έχει ζωή σχεδόν εκατό πενήντα χρόνια. Πηγή: επίσημη ιστοσελίδα συλλόγου Ηπειρωτών, ό.π., <http://epirotesorodopis.blogspot.com>.

⁶⁸⁹ Ιδιαίτερος λόγος γίνεται και για τη συμβολή των Ηπειρωτών στον αγώνα κατά των Βουλγάρων στη Θράκη. Ο Ιωάννης Σιδηράς Ιστορικός, Νομικός και Θεολόγος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι εν μία νυκτί (όπως είπε οι Σκουτέρης και Τελωνίδης) οι Ηπειρώτες αγόρασαν τσιφλίκια προκειμένου να αποφευχθεί η Βουλγαρική διείσδυση στη Θράκη. «Οι Ηπειρώτες χρηματοδοτούσαν την προμήθεια όπλων για αντίσταση εναντίον των Βουλγάρων πριν ακόμη τη Βουλγαρική κατοχή, έκαναν επιτροπή αγώνος μυστική με μέλη Ηπειρώτες, υπήρχε η ομάδα κρούσης των νέων που ήταν Ηπειρώτες και βέβαια δεν πρέπει να λησμονήσουμε ότι πολλοί από τους Ηπειρώτες συνελήφθησαν ως όμηροι και οδηγήθηκαν στην Αδριανούπολη και επέστρεψαν μετά την απελευθέρωση της πόλης μας. Ήταν αυτοί που ανέστησαν την Κομοτηνή μετά το 1920, με πρώτους δημάρχους τον Απόστολο Σούζο και τον Νικόλαο Ζωΐδη, ενώ στη συνέχεια μεγάλοι πολιτευτές που αναδείχθηκαν ήταν ο Δημήτριος Μπλέτσα, δήμαρχος που παρασημοφόρησε εξ ονόματος της ελληνικής πολιτείας την ιστορική σημαία της Κομοτηνής που σημειωτέον ράφτηκε και από Ηπειρώτισσες κοπέλες, μεταξύ των οποίων ήταν Αυδή και Δόξα Σκουτέρη», πηγή: Άρθρο με θέμα ΟΙ ΗΠΕΙΡΩΤΕΣ ΡΟΔΟΠΗΣ ΤΙΜΟΥΝ ΤΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

περιουσίας που απέκτησαν στην Κομοτηνή, υπήρξαν μεγάλοι δωρητές χρηματικών ποσών σε όλους τους ναούς του Καζά Γκιουμουλτζίνας και ενίσχυσαν οικονομικά την εύρυθμη και απρόσκοπτη λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ήταν εξέχοντα μέλη της κοινότητας των Ρωμίων και για το λόγο αυτό κατείχαν δημόσια αξιώματα, όπως επίτροποι σε εκκλησιές που για εκείνη την εποχή ήταν θέση κύρους, μέλη της εφοροδημογεροντίας, της Κοινοτικής Αντιπροσωπείας και της Σχολικής Εφορευτικής Επιτροπής. Διετέλεσαν υποδήμαρχοι επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέλη του Εμπορικού, Τεχνικού και Αγροτικού Επιμελητηρίου και μέλη της Οθωμανικής τοπικής Τράπεζας. Ηπειρώτης ήταν και ο πρώτος αιρετός δήμαρχος Κομοτηνής, Νικόλαος Ζωΐδης.⁶⁹⁰

Τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της γειτονιάς του Αγίου Γεωργίου έρχεται να ενισχύσει η πληροφορία που δόθηκε από τον αρχιτέκτονα Κώστα Κατσιμίγα, ότι στην γειτονιά υπήρχε και μια συστάδα βουλγάρικων σπιτιών, από την εποχή της βουλγάρικης κατοχής της περιόδου 1913-1919.

« (...) Γενικά τέτοια σπίτια (βουλγάρικα) έχουμε και στην περιοχή που είναι γύρω από την πλατεία όπου είναι η οδός Σαμοθράκης, εδώ κάπου. Εδώ που είναι η βιβλιοθήκη σήμερα (επί της οδού Σαμοθράκης) είναι παλιό βουλγάρικο δημόσιο κτήριο. Εδώ υπήρχε ένας ισχυρός βουλγάρικος πυρήνας για το λόγω αυτό υπήρχε και βουλγάρικο νεκροταφείο εδώ που είναι σήμερα το κτηνιατρείο. Όταν εξαφανίστηκαν οι Βούλγαροι έχτισε η ελληνική διοίκηση το κτηνιατρείο (...)».

Κώστας Κατσιμίγας, αρχιτέκτονας, απόσπασμα συνέντευξης προσωπικού αρχείου,

Οκτώβριος 2016

Η επέκταση της γειτονιάς του Αγ. Γεωργίου πέραν του αρχικού της πυρήνα πραγματοποιείται με την άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρασιατική καταστροφή. Το χαρακτηριστικό που διαχωρίζει την γειτονιά του Αγίου Γεωργίου από τις

ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

https://epiotesrodopis.blogspot.com/2018/05/blog-post_12.html?spref=fb,

ημερομηνία άρθρου 12 Μαΐου 2018, ημερομηνία ανάκτησης 01.06.2018

⁶⁹⁰ Ο Νικόλαος Ζωΐδης ήταν γιος του Χατζηκωνσταντή και της Βασιλικής Ζωΐδη, που δώρισαν στην πόλη το 2^ο νηπιαγωγείο που χτίστηκε στον προαύλιο χώρο του ναού του Αγ. Γεωργίου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται για τον ίδιο «Ο Νικόλαος Ζωΐδης έχαιρε της εκτιμήσεως τόσο του χριστιανικού όσο και του οθωμανικού στοιχείου της Κομοτηνής και της πέριξ περιοχής (...) Μάλιστα, κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας, λόγω της αναγνωρισιμότητάς του και του κύρους του μέσα στις χριστιανικές ενορίες της Κομοτηνής διετέλεσε δημοτικός σύμβουλος, έφορος, δημογέροντας της απόσπασμα άρθρου της εφημερίδας "Παρατηρητής της Θράκης" που περιέχει συνέντευξη του κ. Ιωάννη Σιδηρά, θεολόγο, εκκλησιαστικού ιστορικού και νομικό ο οποίος μιλάει για τον Νικόλαο Ζωΐδη.

Πηγή: «Νικόλαος Ζωΐδης: Πρώτος αιρετός Δήμαρχος Κομοτηναίων», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 01.06.2019, <https://www.paratiritis-news.gr/article/213989/Nikolaos-Zodis-Protos-Airetos-Dimarxos-Komotinaion>, ημερομηνία ανάκτησης 5.03.2020

υπόλοιπες προσφυγικές γειτονιές (Ρέμβη, Σταθμός, Καβακλιώτικα), οι οποίες αναπτύχθηκαν οργανωμένα από το κράτος για την υποδοχή των προσφύγων, είναι ότι ο αρχικός πυρήνας της γειτονιάς προϋπήρχε της ανάπτυξης των προσφυγικών κατοικιών. Η έκταση στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου που ορίστηκε ως περιοχή οργανωμένης ανάπτυξης από το κράτος για την εγκατάσταση των προσφύγων που έφτασαν στην Κομοτηνή το 1922, αναπτύσσεται εκατέρωθεν της οδού Ζυμβρακάκη και εκτείνεται από την οδό Θεμιστοκλέους έως την οδό Περγάμου. Τη χωρική συνέχεια του προσφυγικού οικισμού χωρίζει η οδός Ι. Σισμάνογλου, μια κεντρική οδική αρτηρία που παρουσιάζει καθημερινά μεγάλη ροή αυτοκινήτων. Το παρακάτω σχέδιο απεικονίζει την οικιστική περιοχή για την αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στη γειτονιά του Αγ. Γεωργίου.

Εικόνα 27. Το σχέδιο δημιουργήθηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Κώστα Κατσιμίγα, και είναι τμήμα συνολικότερου σχεδίου που παρουσιάζει όλους τους προσφυγικούς οικισμούς της πόλης

Τα «προσφυγικά του Αγίου Γεωργίου» είναι μία από τις περιοχές που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες σχεδόν έναν αιώνα πριν. Γεννημένος και μεγαλωμένος σε αυτή τη γειτονιά, στη συμβολή των οδών Στρατηγού Ιωάννου και Θέμιδος, ο Κώστας Κατσιμίγας⁶⁹¹ θυμάται παιδί τις γειτόνισσές του από την Καππαδοκία να ομιλούν την τουρκική γλώσσα.

⁶⁹¹ Απόσπασμα συνέντευξης που παραχώρησε ο ίδιος στην εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ, πηγή: Δήμητρα Συμεωνίδου, «Μνήμες προσφυγικές υπό ...κατεδάφιση», xronos.gr, 22.02.2018, <http://www.xronos.gr/reportaz/mnimes-prosfygikes-y-po-katedafisi>

« (...) η συγκεκριμένη γειτονιά άρχισε να δημιουργείται στα τέλη της δεκαετίας του '20 και φιλοξένησε πρόσφυγες από παντού, κυρίως από την περιοχή των Σαράντα Εκκλησιών αλλά και από την Μικρά Ασία και κυρίως την Καππαδοκία. Στον δρόμο μας είχαμε Καππαδόκες, Σαραντοεκκλησιώτες, Αδριανουπολίτες και ανθρώπους από την Κεσσάνη και από τα Μάλγαρα, ήτανε αναμεμιγμένος ο πληθυσμός (...)»

Κώστας Κατσιμίγας, αρχιτέκτονας, απόσπασμα συνέντευξης προσωπικού αρχείου,

Οκτώβριος 2016

Αναφορικά με τον τρόπο που χτίστηκαν τα σπίτια, φαίνεται ότι τα προσφυγικά του Αγίου Γεωργίου ανεγέρθηκαν σε πολλές των περιπτώσεων από τους ίδιους τους πρόσφυγες με χρήματα και οικοπέδα που τους είχαν δοθεί από το ελληνικό κράτος, σε αντίθεση με τις άλλες προσφυγικές γειτονιές όπου τα σπίτια κατασκευάστηκαν κυρίως από το κράτος⁶⁹².

«Μπορεί να ανεγέρθηκαν την ίδια εποχή για την στέγαση των προσφύγων, όμως δεν ήτανε όμοια, δεν ήτανε σπίτια που τα έχτιζε το κράτος, αλλά ήτανε σπίτια που το κράτος ήθελε να χτιστούν με ένα συγκεκριμένο σχέδιο και έδινε στους δικαιούχους τα σχέδια και κάποια ενίσχυση χρηματική. Αυτό οδήγησε στο να γίνονται σπίτια όμοια μεν, αλλά διέφεραν κιόλας, γιατί ο καθένας έβαζε την προσωπική του πινελιά. Ο κόσμος ήτανε υποχρεωμένος να ακολουθήσει ένα συγκεκριμένο σχέδιο, δεν μπορούσε να αλλάξει την διάταξη, άλλος όμως το έκανε λίγο πιο ψηλό, λίγο πιο χαμηλό (...) βλέπουμε ότι ο καθένας έβαλε το σπίτι του το γείσο, το παράθυρο, τη σκάλα, το κάγκελο που είχε π.χ. στην Αδριανούπολη. Βλέπουμε δηλαδή πινελιές από τα σπίτια από τις χαμένες πατρίδες. Αυτό είναι το χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης γειτονιάς. Επίσης, ανάλογα με τα χρήματα που διέθετε ο καθένας χρησιμοποιούσαν λογίων-λογιών υλικά, ξύλα, κιρπίτσια⁶⁹³ ή τούβλα (...)»

Κώστας Κατσιμίγας, αρχιτέκτονας, απόσπασμα συνέντευξης προσωπικού αρχείου,

Οκτώβριος 2016

Ωστόσο, και τα προσφυγικά του Αγ. Γεωργίου ακολουθούν τη μοίρα των υπόλοιπων προσφυγικών της πόλης όπου από τη δεκαετία του 1970 αρχίζουν οι ανεγέρσεις μικρών πολυκατοικιών σε μεγάλα προσφυγικά οικοπέδα κάνοντας οροφδιαμερίσματα. Τέτοιες πολυκατοικίες συναντούμε πολλές στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με

⁶⁹² Στο ίδιο

⁶⁹³ Πλίνθοι, τούβλα από χώμα και αποξηραμένα στην ήλιο, χωρίς ψήσιμο όπως είναι τα κανονικά τούβλα. Οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιούσαν μέχρι και τη δεκαετία του 1960 στην Ελλάδα. Στη βόρεια Ελλάδα είναι γνωστά και ως κιρπίτσια, τούρκικη λέξη.

δημοσίευμα σε τοπική εφημερίδα της Κομοτηνής όσα από τα προσφυγικά του Αγίου Γεωργίου έχουν διασωθεί από την οργιώδη ανοικοδόμηση των προηγούμενων δεκαετιών, καταρρέουν υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης, της αδιαφορίας της πολιτείας αλλά και των ίδιων των ιδιοκτητών τους που δε μπορούν ή θέλουν να αντιληφθούν την σπουδαιότητα τους. Στο δημοσίευμα υπογραμμίζεται πως σε πολλές περιπτώσεις οι προσφυγικές κατοικίες της Κομοτηνής αποτελούν λαμπρό δείγμα λαϊκής αρχιτεκτονικής που έφεραν οι Έλληνες πρόσφυγες από τις χαμένες πατρίδες στην Ανατολική Θράκη και τη Μικρασία. Ένα κτίριο είναι άλλωστε διατηρητέο όχι μόνο για την ομορφιά του αλλά και την ιστορία που κουβαλάει⁶⁹⁴.

Αρμενιό.

Εντός των ορίων της σημερινής γειτονιάς του Αγ. Γεωργίου, σε μια οικιστική ενότητα γνωστή με το όνομα «Αρμενιό», ήταν εγκαταστημένη και η αρμένικη παροικία της Κομοτηνής. Το Αρμενιό, αναπτύχθηκε σε μια ακτίνα γύρω από το ναό του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή (Σουρπ Κρικόρ Λουσαβορίτς) που βρίσκεται επί της οδού Δημητρίου Μπλέτσα και αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα της αρμένικης παροικίας της πόλης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η οδός Δημητρίου Μπλέτσα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ονομαζόταν «Αρμενική οδός» (rue Armenienne) και μετονομάστηκε πολλές φορές μέχρι να πάρει το σημερινό της όνομα (οδός «Κωνσταντινουπόλεως» και αργότερα «Βασιλέως Γεωργίου»). Από προφορικές μαρτυρίες παλαιότερων γνωρίζουμε ότι προτού να χτιστεί η σημερινή εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή, υπήρχε αρχικά στην ίδια θέση ένα παραλληλόγραμμο, ξύλινο, πρόχειρο κτίριο, όπου οι πιστοί ασκούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Γύρω από αυτό το κτίριο οργανώθηκε και η αρμένικη παροικία. Το γεγονός ότι οι Αρμένιοι εγκαταστάθηκαν σε ιδιαίτερη συνοικία φανερώνει ότι μετοίκησαν στην πόλη με δική τους πρωτοβουλία όταν αυτή δεν είχε συγκροτηθεί ακόμη πολεοδομικά. Κατά τη συνήθεια της εποχής, οι οθωμανικές αρχές έδιναν στους εποίκους άδεια δημιουργίας οικισμού «έξω από τα τείχη της πόλης». Αυτό έγινε και με τους Αρμένιους, οι οποίοι φαίνεται ότι κατοικούσαν μόνο στην Κομοτηνή και όχι στην ευρύτερη περιοχή της Ροδόπης.⁶⁹⁵ Ωστόσο, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες ηλικιωμένων Αρμενίων, στην

⁶⁹⁴ Τσιούλφα, «Οι προσφυγικές κατοικίες της Κομοτηνής», ό.π., στο <http://www.xronos.gr/epikairota/oi-prosfygikes-katoikies-tis-komotinis>

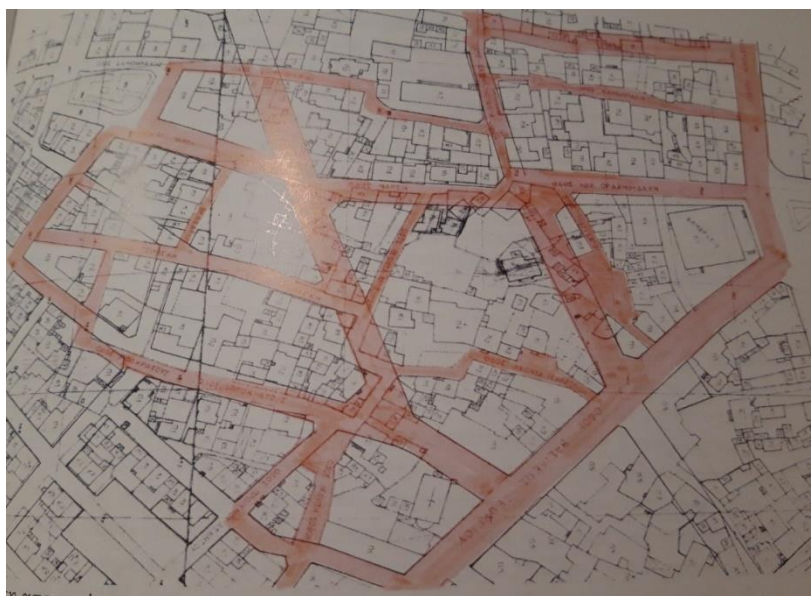
⁶⁹⁵ *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (επιστημ. επιμ.), Τζένη Κασαπιάν, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (επιμ.), Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, Κομοτηνή 2009, σελ 150

περιοχή που ονομάζεται Αρμενιό κατοικούσαν κυρίως οι «παλιοί» Αρμένιοι, δηλαδή εκείνοι που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη πριν από την άφιξη των προσφύγων του 1922⁶⁹⁶.

« (...) Κοίταξε, υπάρχει μια περιοχή στην Κομοτηνή που λέγεται Αρμενιό που έμεναν οι Αρμένιοι. Αυτό ήταν αρχικά. Όταν είχαν έρθει οι πρόσφυγες είχαν πάει σε άλλο μέρος της πόλης και μένανε. Τώρα μένουν παντού, σε όλη την πόλη. Εν τω μεταξύ για να πούμε την αλήθεια, αυτή τη στιγμή ο πληθυσμός τους έχει μειωθεί πολύ και αλλάζει και μέσα από τους μικτούς γάμους (...)»

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμένικης Κοινότητας Κομοτηνής

Στη συνέχεια, ακολουθεί φωτογραφία τοπογραφικού χάρτη που παρουσιάζει την έκταση και τους δρόμους⁶⁹⁷ της συνοικίας «το Αρμενιό» έως τη δεκαετία του 1950. Ο χάρτης περιλαμβάνεται στο λεύκωμα του Εκπολιτιστικού Μορφωτικού Ομίλου Αρμενίων Κομοτηνής με τίτλο «οι Αρμένιοι της Κομοτηνής»⁶⁹⁸.

Εικόνα 28. Η έκταση και οι δρόμοι της συνοικίας «το Αρμενιό», έως τη δεκαετία του 1950.

Η εγκατάσταση των πρώτων Αρμενίων στην Κομοτηνή τοποθετείται πιθανώς κατά το 18^ο και σίγουρα τον 19^ο αιώνα. Αρχικά, η παροικία ήταν ολιγομελής και αποτελείτο από Αρμένιους που κατά κύριο λόγο ήρθαν στην περιοχή από την Ανατολική Θράκη.

⁶⁹⁶ Στο ίδιο, σελ 29

⁶⁹⁷ Στο «Αρμενιό» περιλαμβάνονται οι οδοί Ναρσή, Σαμακοβίου, Τσιμισκή, Λέοντος Σοφού, Λέοντος Αρμενίου, Μιθριδάτου, Βελισσαρίου, Βυζαντίου, Λέοντος Ισαύρου, Ρουπέν Κεβορκιάν κ.ά. Τα σοκάκια ως τη δεκαετία του 1940 ήταν στρωμένα με φαρδιά άσπρα ποταμίσια πέτρα που βλέπουμε στην οδό Λέοντος Αρμενίου, η οποία είναι από τις ελάχιστες που έχουν διατηρήσει την παλιά τους μορφή. Οι ονομασίες των οδών χαρακτηρίζουν τη γειτονιά., Στο ίδιο, σελ 135

⁶⁹⁸ Δημιουργός χάρτη: Κατσιμίγας Κώστας, στο *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, ό.π., σελ 119

Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν έμποροι από την Αδριανούπολη και την Οδησό.⁶⁹⁹ Η παροικία⁷⁰⁰ αναπτύχθηκε κυρίως μετά από το 1915 και ιδιαίτερα μετά από το 1922, όταν στον παλιό πυρήνα προστέθηκαν τα κύματα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Δυο είναι τα σημεία αναφοράς για την αρμένικη παροικία της Κομοτηνής. Το πρώτο είναι η «Αρμένικη Κοινότητα» της Κομοτηνής, δηλαδή το συλλογικό όργανο που δημιούργησαν οι Αρμένιοι της πόλης και το οποίο λειτουργεί με διαφορετικές μορφές από τον 19^ο αιώνα έως και σήμερα και το δεύτερο είναι η Αρμένικη Εκκλησία, η οποία αποτελεί ως σήμερα το κέντρο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η ζωή και η δράση των Αρμενίων. Ο ναός του Αγίου Γρηγορίου⁷⁰¹ εγκαινιάστηκε στις 25 Νοεμβρίου 1834, όταν πρόεδρος της κοινότητας ήταν ο Γιακούπ Γιακουπιάν, έμπορος από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος *μοίραζε το χρόνο του μεταξύ των δύο πόλεων.*⁷⁰² Ο ναός χτίστηκε σε οικόπεδο της αρμένικης κοινότητας με χρηματικές δωρεές των Αρμενίων της πόλης⁷⁰³ και λειτουργούσε όχι μόνο ως θρησκευτικό κέντρο, αλλά ως *ομφαλός της κοινωνικής, πολιτιστικής και πνευματικής ζωής των Αρμενίων.*

«Η εκκλησία για να καταλάβεις, γιορτάσαμε πέρυσι τα 180 χρόνια της. Δηλαδή εμείς οι Αρμένιοι είμαστε στην Κομοτηνή από την Οθωμανική περίοδο. Τώρα ένας μεγάλος αριθμός Αρμενίων ήρθε όταν έγινε η μικρασιατική καταστροφή το 1922 (...) μαζί με τους Έλληνες ήρθε πάρα πολύς πληθυσμός Αρμενίων στην Ελλάδα, ο οποίος μεταξύ άλλων εγκαταστάθηκε στην Κομοτηνή. Έτσι η κοινότητα έφτασε να έχει τέσσερις - πέντε χιλιάδες άτομα. Η εκκλησία προϋπήρχε όπως είπα, η κοινότητα προϋπήρχε, είχε ως πούμε διοικητικές δομές. Από εκεί και μετά τώρα υπάρχει ο συλλογικός πυρήνας της κοινότητας που έχει και τα παρακλάδια του, έχει πολιτιστικό σύλλογο χωριστό και αυτόνομο, με δικιά του διοίκηση που βέβαια εντάξει χρηματοδοτείται από την κοινότητα (...) το έργο μας τώρα σαν κοινότητα είναι κατά βάση η διαχείριση της περιουσίας (...)»

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμένικης Κοινότητας Κομοτηνής

⁶⁹⁹ Οβαννές Γαζαριάν, «Η αρμενική παροικία κλείνει τα ενενήντα», Αρμένικο περιοδικό, 74 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2012), διαθέσιμο στο <https://armenika.gr/koinotita/75-istoria-paroikias/478-h-armenikh-paroikia-klinei-ta-eneninta>

⁷⁰⁰ Ο όρος παροικία αναφέρεται στον αρμένικο πληθυσμό που κατοικεί στην Κομοτηνή, ενώ ο όρος κοινότητα, στο συλλογικό όργανο που δημιούργησαν οι Αρμένιοι.

⁷⁰¹ Η Εκκλησία, αν και φέρει το όνομα του Αγίου Γρηγορίου, γιορτάζει την δεύτερη Κυριακή του Δεκέμβρη προς τιμή του Αγίου Ιακώβου. Αυτόν τον θεωρούν οι Αρμένιοι ως σωτήρα της πόλης γιατί όταν έπεσε επιδημία πανούκλας στην Κομοτηνή οι κάτοικοι κάνανε τάμα στον Άγιο Ιάκωβο να σώσει την πόλη από την αρρώστια και πράγματι η επιδημία παρήλθε, πηγή: Παράσχος Ανδρούτσος «Οι Αρμένιοι της Ροδόπης», xronos.gr, 13.10.2018, <https://www.xronos.gr/arthra/oi-armenioi-tis-rodopis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020

⁷⁰² Στο ναό σώζεται ακόμα και σήμερα η κτητορική επιγραφή στην οποία αναγράφεται το έτος ανέγερσης και το ποσό που διατέθηκε για την ανέγερση του ναού.

⁷⁰³ *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, ό.π., σελ. 227

Η αρμένικη παροικία της Κομοτηνής, δεν αποτελούσε μεμονωμένη εξαίρεση στις κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά μέρος του πλέγματος των αρμενικών παροικιών που είχαν δημιουργηθεί κατά τον 19^ο αιώνα στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στη Θράκη. Από εμπορικό οδηγό της εποχής, ο οποίος εκδιδόταν από το 1879 στην Κωνσταντινούπολη, προκύπτει ότι κατά το έτος 1895 ήταν εγκατεστημένοι στην Κομοτηνή 265 Αρμένιοι, αριθμός που παραμένει ίδιος έως και το 1900. Τα επόμενα χρόνια, στις απογραφές που διενέργησαν οι οθωμανικές αρχές, παρατηρείται αύξηση του αριθμού στις Αρμένιων που έρχονται να εποικήσουν στον καζά της Γκιουμουλτζίνας, πρόκειται όμως για στοιχεία που αφορούν την ευρύτερη περιοχή του καζά⁷⁰⁴ και όχι μόνο την πόλη της Κομοτηνής.⁷⁰⁵ Οι πρώτοι Αρμένιοι με την ιδιότητα του πρόσφυγα ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Κομοτηνή στα χρόνια που μεσολάβησαν από τους Βαλκανικούς πολέμους των ετών 1912-1913 έως και τη λήξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου το 1918. Έτσι, η αρμένικη παροικία έφτασε να αριθμεί το 1920 περίπου 396 άτομα. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο αριθμός των Αρμενίων της Κομοτηνής αυξήθηκε κατακόρυφα, γεγονός που οφείλεται στο ότι πολλοί εγκατέλειψαν τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη μετά από την ήττα του ελληνικού στρατού και τον διωγμό των ελληνικών πληθυσμών. Σύμφωνα με στοιχεία που προέρχονται από το αρχείο του αρμένικου ναού της Κομοτηνής, το 1922 ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Κομοτηνή και στα γύρω χωριά, 1689 Αρμένιοι. Πρόκειται για πρόσφυγες που κατάγονταν κυρίως από την Ανατολική Θράκη και ειδικότερα από τη Ραιδεστό. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι η άφιξη των προσφύγων του 1922, δημιούργησε σοβαρές ζυμώσεις, ανακατατάξεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της αρμένικης παροικίας. Οι Αρμένιοι πρόσφυγες ήρθαν σε σύγκρουση με τους ντόπιους Αρμένιους που και λιγότεροι ήταν, και λιγότερα προβλήματα αντιμετώπιζαν, αφού ήταν επαγγελματικά αποκατεστημένοι και κυρίως ήταν Έλληνες υπήκοοι. Οι Αρμένιοι που είχαν εγκατασταθεί στην Κομοτηνή πριν από το 1920 απέκτησαν αυτοδίκαια την ελληνική υπηκοότητα αμέσως μετά την ενσωμάτωση της Θράκης με την Ελλάδα, ενώ οι Αρμένιοι

⁷⁰⁴ Διοικητική διαίρεση που χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η λέξη προέρχεται από οθωμανική τουρκική γλώσσα και σημαίνει "διοίκηση" και συχνά μεταφράζεται ως "επαρχία". Στην ελληνική ιστοριογραφία μεταφράζεται και ως "νομός" μιμούμενος την μεταγενέστερη διοικητική διαίρεση της Ελλάδας, πηγή: ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια Βικιπαίδεια.

⁷⁰⁵ Τις πρώτες ασφαλείς πληροφορίες για τον αριθμό των Αρμενίων που ήταν εγκατεστημένοι στην Κομοτηνή κατά τα πρώτα χρόνια της παρουσίας τους στην πόλη, τις οφείλουμε στην απογραφή που διενέργησαν οι οθωμανικές αρχές από το 1881/2 έως το 1893, και η οποία αναφέρεται σε 322 Αρμένιους που κατοικούσαν στον καζά της Γκιουμουλτζίνας. Η απογραφή αφορούσε όμως ολόκληρο τον καζά, οπότε δεν προκύπτει ακριβής αριθμός Αρμενίων που ζούσαν μέσα στην πόλη της Κομοτηνής. Το 1906/7 οι οθωμανικές αρχές διενεργούν νέα απογραφή από την οποία προκύπτει ότι οι Αρμένιοι κάτοικοι του καζά Γκιουμουλτζίνας ανέρχονται στους 493. Η αύξηση της τάξεως του 35% μέσα σε 20 περίπου χρόνια στον αριθμό των Αρμενίων που κατοικούσαν στην ευρύτερη περιοχή, οφειλόταν προφανώς στην άφιξη νέων Αρμενίων εποίκων. Πηγή: *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, ό.π., σελ 56

πρόσφυγες που ήρθαν στην πόλη με τη Μικρασιατική καταστροφή δεν είχαν την ελληνική υπηκοότητα. Η διαφορετική προέλευση, το διαφορετικό νομικό καθεστώς, οι μεγάλες κοινωνικές διαφορές, ακόμα και η διαφορετική γλώσσα, φαίνεται ότι προκαλούσαν συχνά τριβές ανάμεσα στα μέλη της αρμενικής παροικίας.⁷⁰⁶ Ωστόσο, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η κατάσταση φαίνεται να έχει εξομαλυνθεί, αφού οι περισσότεροι πρόσφυγες του 1922 είχαν ήδη φύγει από την Κομοτηνή, ενώ όσοι απέμειναν, προφανώς συμβιβάστηκαν με τους ντόπιους.⁷⁰⁷ Στη συνέχεια, ο πληθυσμός της Αρμενικής παροικίας στην Κομοτηνή θα συνεχίσει να εμφανίζει αυξομειώσεις εξαιτίας γεγονότων που συνδέονται τόσο με τοπικές συνθήκες, όσο και με ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις στον ευρύτερο ελλαδικό και διεθνή χώρο (π.χ. πολιτικές διαχείρισης των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής από το ελληνικό κράτος, αναχώρηση πληθυσμού Αρμενίων για τη Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας με βάση ειδική συμφωνία που υπέγραψε η Ελλάδα με την τότε Σοβιετική Ένωση το 1926, απέλαση από τις ελληνικές αρχές Αρμενίων της Κομοτηνής και μετανάστευση κατοίκων προς τη Βουλγαρία με την κατηγορία ότι κατά τη διάρκεια της τριπλής κατοχής 1941-1944 συνεργάστηκαν με τις βουλγαρικές αρχές, μετανάστευση του αρμενικού πληθυσμού προς άλλες πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού, αναζητώντας μια καλύτερη τύχη). Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, η αρμενική παροικία της Κομοτηνής αριθμούσε περίπου 800- 1000 άτομα (σε πληθυσμό πόλης 30.135 κατοίκους σύμφωνα με την απογραφή του 1928), από τους οποίους οι μισοί και πλέον είχαν εγκατασταθεί στην πόλη μετά την ενσωμάτωση της περιοχής με την Ελλάδα. Ο ρόλος αυτών των Αρμενίων στην οικονομική ζωή της πόλης ήταν ιδιαίτερα σημαντικός και τα 20 χρόνια που μεσολάβησαν από το 1922 έως το 1945 υπήρξαν για την αρμενική παροικία της Κομοτηνής ο «χρυσός αιώνας» της. Η τελευταία σημαντική έξοδος των Αρμενίων της Κομοτηνής έγινε το 1946 και το 1947, όταν 246 μέλη της μετανάστευσαν στην τότε Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας, φτάνοντας στη δεκαετία του 1950 η αρμενική παροικία της Κομοτηνής να αριθμεί λιγότερο από 150 άτομα. Από το 1991 και την περίοδο της παλιννόστησης, η σύνθεση του πληθυσμού των Αρμενίων αλλάζει για άλλη μια φορά, όταν άρχισαν να εγκαθίστανται στην Ροδόπη νέοι πρόσφυγες από την τέως Σοβιετική Ένωση, ανάμεσα στους οποίους αρκετοί προέρχονταν από την Αρμενία ή από μικτούς γάμους με Πόντιους πρόσφυγες.⁷⁰⁸ Τα προσφυγικά σπίτια που σώζονται ως σήμερα στην οδό Λέοντος Αρμενίου στεγάζουν συνήθως πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σελ 56

⁷⁰⁷ Συγκεκριμένα, το 1924, δύο μόλις χρόνια μετά την άφιξη των Αρμενίων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, 321 οικογένειες (ήτοι 1063 άτομα), αριθμός μεγάλος για την εποχή, μεταφέρθηκαν από τις ελληνικές αρχές στη νότια Ελλάδα. Στο ίδιο, σελ 49

⁷⁰⁸ Στο ίδιο, σελ 160

Χαρακτηριστικό των κατοικιών ο ψηλός μαντρότοιχος που κρατάει την ιδιωτική ζωή της οικογένειας απροσπέλαστη από την αδιάκριτη ματιά του περαστικού.⁷⁰⁹ Σε όλο το Νομό Ροδόπης, ο αριθμός των Αρμενίων ανέρχεται σήμερα στους 1.500 περίπου⁷¹⁰ ενώ στην Κομοτηνή έχουν απομείνει περίπου εκατό⁷¹¹, παρόλα αυτά υπάρχει ικανοποιητική παροικιακή δραστηριότητα.⁷¹² Η σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή στην παρουσία των Αρμενίων στην πόλη δείχνει αφενός την ιστορική σύνδεση των Αρμενίων με τον αστικό χώρο της Κομοτηνής και αφετέρου τις διακυμάνσεις στον πληθυσμό τους, διακυμάνσεις που συνδέονται με την πολεοδομική ανάπτυξη της Κομοτηνής και τη διαμόρφωση του πολυπολιτισμικού της τοπίου.

«Η διασπορά του πληθυσμού των Αρμενίων είναι τεράστια, μιλάμε για δυο - δυόμιση εκατομμύρια πληθυσμό αυτή τη στιγμή στην Αρμενία και οχτώ στη διασπορά, μόνο στην Καλιφόρνια έχει ενάμιση εκατομμύριο. Αυτά τα λέω για να γίνει αντιληπτό πως είμαστε εμείς εδώ (...) υπάρχει η κεντρική επιτροπή, μια δομή για όλη την Ελλάδα, η Αρμενική Εθνική Επιτροπή Ελλάδος, που έχει έναν εσωτερικό κανονισμό, η οποία λειτουργεί και αποφασίζει για θέματα των Αρμενίων. Υπάρχει η κεντρική επιτροπή και υπάρχουν αντιπρόσωποι σε κάθε νομό (...) εμείς λειτουργούμε σαν Αρμένικη Κοινότητα Κομοτηνής η οποία όμως είναι κάτω από τη σκέπη της Αρμενικής Εκκλησίας. Όσον αφορά το θρησκευτικό κομμάτι, υπάρχει Αρχιεπισκοπή στην Αθήνα και ο Αρχιεπίσκοπος των εν Ελλάδι Ορθοδόξων Αρμενίων, γιατί ουσιαστικά είμαστε αναγνωρισμένοι ως το πούμε θρησκευτικο-εθνικά ως Έλληνες (...) δηλαδή Έλληνες είμαστε, δεν μπορείς να του δώσεις εθνική διάσταση. Έλληνες, ελληνικό διαβατήριο, ελληνική ιθαγένεια, ελληνική υπηκοότητα, οπότε φεύγει λίγο το εθνικό, παραμερίζεται, υπάρχει όμως στο παρασκήνιο (...) τώρα στους τύπους, επειδή έχουμε και τους μουσουλμάνους εδώ, οι οποίοι θέλουν και αυτοί να αναγνωριστούν, εμείς δεν διεκδικούμε περαιτέρω πράγματα γιατί μετά η πολιτεία θα

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σελ 135

⁷¹⁰ Ανδρούτσος, ό.π., <https://www.xronos.gr/arthra/oi-armenioi-tis-rodopis>

⁷¹¹ Γαζαριάν, «Η αρμενική παροικία κλείνει τα ενενήντα», ό.π., <https://armenika.gr/koinotita/75-istoria-paroikias/478-h-armenikh-paroikia-klinei-ta-eneninta>

⁷¹² Σε ομιλία του στην έναρξη της "Αρμενικής Εβδομάδας" που διεξήχθη στην Κομοτηνή το 2018 με πρωτοβουλία του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών ΔΠΘ, ο πρόεδρος της Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής κος Ματεοσιάν, είπε μεταξύ άλλων «Σήμερα τα μέλη της αρμενικής κοινότητας, οι ντόπιοι Αρμένιοι, ανέρχονται σε 120, ενώ τα τελευταία 20 χρόνια που υπάρχει ένα κύμα παλιννόστησης, μαζί με τους Ποντίους έχουν έρθει και πολλοί Αρμένιοι. Συνολικά υπολογίζεται πως στην Κομοτηνή κατοικούν 1.000 άτομα αρμενικής καταγωγής, εκ των οποίων τα δραστήρια μέλη και τα παρόντα στις εκδηλώσεις της κοινότητας όπως και στην εκκλησία είναι γύρω στα 250 άτομα κατά περίπτωση», πηγή: Δήμητρα Συμεωνίδου, «Η αρμενική γλώσσα διδάσκεται στην Κομοτηνή», xronos.gr 01.03.2018, <https://www.xronos.gr/reportaz/i-armeniki-glossa-didasketai-stin-komotini>, ημερομηνία ανάρτησης 01.04.2020

αναγκαστεί να αναγνωρίσει δικαιώματα και στους μουσουλμάνους οι οποίοι θέλουν να λένε ότι είναι Τούρκοι (...)»

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμένικης Κοινότητας Κομοτηνής

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο πληροφορητής προσπαθεί να εξηγήσει την οργανωτική δομή της αρμένικης παροικίας της Κομοτηνής ως μέλος μιας ευρύτερης αρμένικης κοινότητας σε Ελλάδα και εξωτερικό. Αρχικά, αναφέρεται σε ένα θεσμικό φορέα που συνδέει τις αρμένικες παροικίες σε όλη την Ελλάδα. Πρόκειται μάλλον για την Αρμενική Εθνική Επιτροπή Ελλάδος που αποτελεί τον κύριο πολιτικό φορέα για την προβολή και προώθηση του Αρμενικού Ζητήματος⁷¹³. Συνεχίζοντας, εξηγεί ότι βασική δομή της οργάνωσης της κοινότητας είναι η εκκλησία. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο λεύκωμα του Εκπολιτιστικού Μορφωτικού Ομίλου Αρμενίων Κομοτηνής, η κοινοτική οργάνωση των Αρμενίων της Κομοτηνής άλλαξε ριζικά κατά τη διάρκεια των δυο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, εξαιτίας αφενός της δραματικής συρρίκνωσης της αρμενικής παροικίας και, αφετέρου, της απόκτησης το 1968 της ελληνικής υπηκοότητας απ' όλους τους Αρμενίους που ζούσαν στην Ελλάδα⁷¹⁴ πάνω από 8 χρόνια. Έκτοτε, οι αρμενικές κοινότητες έχασαν τον πολιτικό τους χαρακτήρα και σε μεγάλο βαθμό ταυτίστηκαν με τα ενοριακά συμβούλια των κατά τόπους αρμενικών ναών. Οι εκκλησιαστικές αυτές επιτροπές ή εφορίες, ανάμεσά τους και αυτή της Κομοτηνής, ορίζονται σήμερα από το «Κεντρικό Συμβούλιο Ορθοδόξων Αρμενίων» το οποίο εδρεύει στην Αθήνα. Το Κεντρικό Συμβούλιο των Ορθοδόξων Αρμενίων είναι το ανώτατο διοικητικό όργανο της κοινότητας το οποίο εκλέγεται κάθε δύο χρόνια από την Εθνική Κληρικολαϊκή Συνέλευση των αντιπροσώπων, που εκλέγονται με άμεση και καθολική ψηφοφορία από τα μέλη της κοινότητας⁷¹⁵.

⁷¹³ Ιδρύθηκε το 1965 στην Αθήνα και αμέσως ίδρυσε γραφεία και στην Θεσσαλονίκη αλλά και σε πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Η Αρμενική Εθνική Επιτροπή Ελλάδος είναι μέλος του δικτύου των Αρμενικών Εθνικών Επιτροπών που λειτουργούν σε όλες τις κοινότητες της αρμενικής διασποράς και έχει έδρα τις Βρυξέλλες, πηγή: επίσημη ιστοσελίδα Αρμενική Εθνική Επιτροπή Ελλάδος <https://www.ancg.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2020

⁷¹⁴ Ο αριθμός των Αρμενίων στην Ελλάδα σήμερα είναι περίπου 60.000 άτομα, Πηγή: <https://www.ancg.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2020

⁷¹⁵ Η ενορία της Κομοτηνής, όπως και όλη η κοινότητα, υπαγόταν από το 1834 έως το 1924 διοικητικά στην αρχιεπισκοπή Αδριανούπολης και Ραιδεστού, με την οποία συνεργαζόταν και στην οποία λογοδοτούσε το κοινοτικό συμβούλιο. Η αρχιεπισκοπή υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Αρμενικού Αποστολικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως το οποίο είχε τη φροντίδα της επιλογής και του διορισμού των εφημέριων των παροικιών. Μετά από τα τραγικά γεγονότα του Α' παγκοσμίου πολέμου και της Μικρασιατικής καταστροφής, κέντρο της Μακεδονίας και της Θράκης έγινε για το διάστημα από το 1924 έως το 1931 η Θεσσαλονίκη, στην οποία υπήχθη προσωρινά η ενορία της Κομοτηνής. Από το 1931 και μετά η Εκκλησία των Αρμενίων της Κομοτηνής υπήχθη στην μητρόπολη της Αθήνας και στην δικαιοδοσία του Αρμενικού Πατριαρχείου της Κιλικίας στον Λίβανο. Έκτοτε, κάθε έξι χρόνια, οι αρμένικες παροικίες της Ελλάδας, ανάλογα με το μέγεθός τους, εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους στην εθνική κληρικολαϊκή συνέλευση, η οποία συνέρχεται υπό την προεδρία του

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η αρμένικη παροικία λειτουργεί στην Κομοτηνή με βάση δομές και αποφάσεις που τη συνδέουν με τη δράση της κοινότητας σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η εθνοπολιτισμική ταυτότητα των Αρμενίων δεν οικοδομείται δηλαδή μέσα από μια κλειστή τοπική ιστορία, αλλά αναφέρεται σε μετακινήσεις και επικοινωνία που διαπερνούν το χώρο της πόλης και αντιστοιχούν σε κοινωνικές επαφές και σχέσεις με απομακρυσμένες δομές, αλλά και στο βίωμα που αποκομίζουν οι Αρμένιοι απ' όλα αυτά.⁷¹⁶ Ωστόσο, η παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας, δημιουργεί μια τοπική συνθήκη που παραμετροποιεί τους όρους της πολιτικής δράσης της αρμένικης κοινότητας της Κομοτηνής. Η συνύπαρξη δηλαδή με τη μουσουλμανική μειονότητα απαιτεί από τους Αρμένιους της πόλης πιο «προσεχτικούς» χειρισμούς σε σχέση με πολιτικές διεκδικήσεις που άπτονται θέματα εθνικής ταυτότητας, γεγονός που καθιστά τον αστικό χώρο της Κομοτηνής ένα ιδιόμορφο πολιτικό πεδίο που υπακούει σε τοπικούς περιορισμούς. Σύμφωνα με τη Massey, η εκάστοτε τοπική ιδιαιτερότητα πηγάζει από το γεγονός ότι κάθε τόπος αποτελεί το επίκεντρο μιας ιδιαίτερης διαπλοκής κοινωνικών σχέσεων, ευρύτερων αλλά και τοπικότερων ενώ σε έναν άλλο τόπο οι ίδιες ακριβώς σχέσεις μπορεί να μην δίνουν το ίδιο αποτέλεσμα. Τελικά, το σύνολο αυτών των σχέσεων αντιδρά με τη συσσωρευμένη ιστορία του τόπου από όπου αντλεί ένα πρόσθετο στοιχείο ιδιαιτερότητας: η τοπική ιστορία νοείται εδώ ως επάλληλα στρώματα από διαδοχικά πλέγματα συνεκτικών δεσμών, τόσο στα πλαίσια του ίδιου του τόπου όσο και με τον έξω κόσμο.⁷¹⁷ Παρόλο που ο συσχετισμός δράσεων στην περίπτωση των Αρμενίων και των μειονοτικών μουσουλμάνων πραγματοποιείται ανάμεσα σε μια αναγνωρισμένη με διεθνή συνθήκη θρησκευτική μειονότητα και σε μια ολιγάριθμη, πλέον, εθνοπολιτισμική ομάδα, φαίνεται πως η συνύπαρξη τους στον ίδιο αστικό χώρο έχει τη δυναμική να επηρεάσει τη σκοπιμότητα και τη δυνατότητα σχεδιασμού των ενεργειών των συλλογικών τους φορέων. Σε αυτήν τη

Αρμενίου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και εκλέγει με άμεση ψηφοφορία το Κεντρικό Συμβούλιο των Ορθόδοξων Αρμενίων, το οποίο με τη σειρά του και πάντα υπό την προεδρία του Αρμενίου Αρχιεπισκόπου Αθηνών, διορίζει σε κάθε ενορία τα επιμέρους εκκλησιαστικά συμβούλια. Στις εκκλησιαστικές αυτές επιτροπές ή εφορίες, προϊστάται ο κατά τόπους εφημέριος. Ο ιερατικός προϊστάμενος της παροικίας ορίζεται από το πατριαρχείο της Κιλικίας. Πηγή: *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, σελ 58-59, 150-151

⁷¹⁶ Βλ. Doreen Massey, "A Global Sense of Place", στο *Space, Place and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis (1994), Στα ελληνικά «Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού» στο: *Νέα Οικολογία*, 1995, σελ. 56- 61, μτφρ. Γ. Παρασκευόπουλος, διαθέσιμο στο http://archive.eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/MHXD237/1_%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%20%CE%B3%CE%B9%CE%B1%20%CF%84%CE%B1%20%CF%83%CE%B5%CE%BC%CE%B9%CE%BD%CE%AC%CF%81%CE%B9%CE%B1/EL_Massey%20%281994%29%20H%20%CE%A0%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CF%83%CE%BC%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%A4%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D.pdf

⁷¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 8

περίπτωση η αστικότητα, ως έννοια που κατεξοχήν παραπέμπει στην πόλη ως τόπο συνάντησης και συγκρότησης διαφορετικών ταυτοτήτων⁷¹⁸, επιβάλλει μια συγκεκριμένη στρατηγική συλλογικής δράσης για τα κοινωνικά υποκείμενα. Για τους Αρμένιους, η προώθηση της συλλογικής τους κουλτούρας στηρίζεται στην πολιτική αποδοχή της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας από την κυρίαρχη ιδεολογία της πόλης. Μέσα στον πολυπολιτισμικό αστικό χώρο πραγματοποιούνται με τον τρόπο αυτό, διαφορετικές επιτελέσεις της πολυπολιτισμικότητας, γεγονός που δημιουργεί έναν κύκλο συνεχών διαπροσωπικών αναμετρήσεων ανάμεσα στα συλλογικά υποκείμενα και στις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες.

Θρησκεία, γλώσσα και εκπαίδευση · ο ρόλος τους στην προβολή της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των Αρμενίων.

Η πολιτική αποδοχή από την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των Αρμενίων, φαίνεται σε πολλές εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής της πόλης. Μάλιστα, με αφορμή τη θρησκεία, πραγματοποιούνται κοινές εκδηλώσεις με την κυρίαρχη πολιτιστική ομάδα αναδεικνύοντας τους δεσμούς φιλίας που θεωρείται πως δένουν τους δυο πολιτισμούς. Η θρησκεία κατέχει κεντρικό ρόλο στην πολιτική για τη διαχείριση και προβολή της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των Αρμενίων, πρακτική που γίνεται απόλυτα αποδεκτή από την θρησκευτική πλειονότητα της πόλης.

« (...) η γιορτή του Αγίου Ιακώβου⁷¹⁹ είναι ιδιαίτερα σημαντική για τους Αρμένιους της Κομοτηνής, καθώς θεωρείται ότι ο Άγιος Ιάκωβος έσωσε δυο φορές τον αρμενικό πληθυσμό από λιμό και ως εκ τούτου ο εορτασμός της μνήμης του είναι πάντοτε ιδιαίτέρως πανηγυρικός. Αυτό ας πούμε το κάνουμε εμείς ως κοινότητα (...) επίσης, όταν κάναμε τα 180 χρόνια από την λειτουργία του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή της Αρμενικής Εκκλησίας της

⁷¹⁸ Ντίνα Βαίου, Ταυτότητες/ ετερότητες γυναικών στην πόλη, στο συλλογικό τόμο META – ΤΟΠΙΣΕΙΣ, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος, Επιμέλεια Σάσα Λαδά, εκδόσεις FUTURA, σελ 143

⁷¹⁹ Η αρμενική εκκλησία της Κομοτηνής - παρά το γεγονός ότι είναι αφιερωμένη στον Άγιο Γρηγόριο το Φωτιστή (Σούρπ Κρικόρ Λουσαβορίτς) - εορτάζει τη μνήμη του Αγίου Ιακώβου (Σουρπ Αγκόπ) χάρη σε ένα παμπάλαιο τάμα των κατοίκων της Κομοτηνής. Για άγνωστο στην ιστορία λόγο, οι κάτοικοι έκαναν τάμα στον Άγιο Ιάκωβο να σώσει την πόλη από την επιδημία πανούκλας που είχε πέσει στην Κομοτηνή. Πράγματι η επιδημία παρήλθε. Η παροικία - κρατώντας την υπόσχεσή της - αφιέρωσε το ετήσιο "μαντάγ" (θυσία, τάμα) στο σωτήρα άγιο. Αρκετά χρόνια αργότερα, όταν όλα ξεχάστηκαν, το τάμα λησμονήθηκε. Τότε μια νέα επιδημία σάρωσε την πόλη. Επειδή οι πιστοί θεώρησαν πως η νέα συμφορά που τους βρήκε οφειλόταν στο ότι είχαν αθετήσει το λόγο τους, ορκίστηκαν να τηρούν πιστά την ετήσια προσφορά στον Άγιο Ιάκωβο και ζήτησαν εκ νέου τη βοήθειά του. Η επιδημία πέρασε και έκτοτε η εκκλησία - αν και φέρει το όνομα του Αγίου Γρηγορίου - γιορτάζει τη δεύτερη Κυριακή του Δεκεμβρίου προς τιμήν του σωτήρα της πόλης Αγίου Ιακώβου. Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι ο Άγιος Γρηγόριος ο Φωτιστής τιμάται και από την Ελληνορθόδοξη Εκκλησία την 30η Σεπτεμβρίου ως Άγιος Γρηγόριος της Μεγάλης Αρμενίας. Πηγή: Κασαπιάν, Χατζόπουλος (επιμ.), *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, ό.π., σελ. 228

Κομοτηνής το φθινόπωρο του 2014, τους μάζεψα όλους και τους συλλόγους και λοιπά και τρέξαμε όλοι μαζί, κάτω από τη σκέπη της αρμενικής κοινότητας. Φέραμε χορωδία 50 μελών από την Κωνσταντινούπολη, φέραμε ακόμα και τον Πατριάρχη που έτυχε να είναι εκείνη την περίοδο εδώ και επικοινωνήσαν τα Πατριαρχία μεταξύ τους και καταφέραμε να έρθει και ο Βαρθολομαίος (...) και έγινε η συνάντηση μέσα στη δικιά μας την εκκλησία και αυτό θεωρήθηκε πολύ μεγάλο γεγονός για την πόλη. Δόθηκε έκταση και τα λοιπά (...) Τώρα, λειτουργίες Πάσχα, εσπερινοί και ιδιαίτερα ο επιτάφιος που είναι ένα σημαντικό γεγονός και που κατά την περιφορά του γίνεται η συνάντηση με την όμορη ελληνική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου εδώ στη γειτονιά και ψέλνουν μαζί εκεί οι παπάδες (...) βρισκόμαστε εκεί και ανταλλάσσουμε ευχές, έχει πολύ ενδιαφέρον και έχει γίνει πλέον σαν ένα παραδοσιακό λαογραφικό γεγονός της πόλης (...)

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής

«Οι παράλληλες πορείες Ελλήνων και Αρμενίων είναι ένα ζήτημα που έχει αναδειχθεί δεκάδες φορές, ωστόσο ο τρόπος που οι δύο πολιτισμικές ομάδες συνυπάρχουν στην Κομοτηνή είναι αξιοσημείωτος. Ένα ακόμα παράδειγμα αυτού ήταν ο πανηγυρικός εορτασμός της μνήμης του Αγίου Ιακώβου που έλαβε χώρα στην αρμενική ορθόδοξη εκκλησία της πόλης μας, με τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μαρώνειας και Κομοτηνής, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη των Ορθοδόξων Αρμενίων της Ελλάδος και τον Εφημέριο Αρμενικών Ορθοδόξων Ιερών Ναών Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, να βρίσκονται παρόντες στην κατανυκτική τελετή. Σε αυτήν συμμετείχαν ακόμα πλήθος κόσμου και εκπροσώπων της δραστήριας αρμενικής κοινότητας Κομοτηνής αλλά και των δημοτικών αρχών της πόλης μας»

Άρθρο με τίτλο Έλληνες και Αρμένιοι γιόρτασαν μαζί την μνήμη του Αγίου Ιακώβου στην Κομοτηνή,

πηγή ηλεκτρονική εφημερίδα ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ⁷²⁰

«Νωρίς το απόγευμα της Μεγάλης Παρασκευής συναντήθηκαν για άλλη μία φορά οι Επιτάφιοι του Αγίου Γεωργίου Κομοτηνής με τον Επιτάφιο της Αρμενικής Κοινότητας. Πρόκειται για ένα έθιμο που γίνεται επί σειρά ετών, λίγες ώρες πριν την μεγάλη συγκέντρωση των Επιταφίων στο Ηρώο της Κομοτηνής. Η πομπή ξεκίνησε από τον Ναό των

⁷²⁰ «Έλληνες και Αρμένιοι γιόρτασαν μαζί την μνήμη του Αγίου Ιακώβου στην Κομοτηνή», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 19.12.2018, <https://www.paratiritis-news.gr/article/209080/Ellines-kai-Armenioi-giortasan-mazi-tin-mnimi-tou-Agiou-Iakobou-stin-Komotini>, , ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2020

Αρμενίων, τον Άγιο Γρηγόριο, και κατευθύνθηκε προς τον Άγιο Γεώργιο, όπου στον δρόμο έξω από τον Ναό οι ιερείς και πλήθος πιστών αντάλλαξαν ευχές για Καλή Ανάσταση»

Άρθρο με τίτλο : Συναντήθηκαν και φέτος οι Επιτάφιοι του Αγίου Γεωργίου και της Αρμενικής Κοινότητας, πηγή: ηλεκτρονική εφημερίδα marΩn.news⁷²¹

Στο παραπάνω απόσπασμα συνέντευξης, ο πληροφορητής περιγράφει θρησκευτικές γιορτές και λειτουργίες που πραγματοποιεί η αρμένικη κοινότητα και η εκκλησία των Αρμενίων που βρίσκεται στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με τον πληροφορητή, οι γιορτές αυτές μετατρέπονται, λόγω του πανηγυρικού τους χαρακτήρα, σε μεγάλα θρησκευτικά και πολιτιστικά γεγονότα για την πόλη, στα οποία συμμετέχουν όχι μόνο οι Αρμένιοι αλλά και οι υπόλοιποι χριστιανοί και οι δημοτικές αρχές της Κομοτηνής. Στη συνέχεια παρατίθενται αποσπάσματα άρθρων του τοπικού ηλεκτρονικού τύπου στα οποία γίνεται αναφορά στις θρησκευτικές εορταστικές εκδηλώσεις που περιγράφει ο πληροφορητής. Κάνοντας μια γρήγορη αντιπαραβολή στα δυο είδη πηγών μπορεί να δει κανείς ότι η τοπική κοινωνία αντιμετωπίζει τις θρησκευτικές εκδηλώσεις της Αρμένικης Κοινότητας ως απόδειξη της παράλληλης πορείας Ελλήνων και Αρμενίων και του αξιοσημείωτου τρόπου που οι δύο πολιτισμικές ομάδες συνυπάρχουν στην Κομοτηνή. Φαίνεται επίσης πως οι δράσεις θρησκείας γίνονται ταυτόχρονα αντιληπτές και ως δράσεις πολιτισμού που προωθούν τη διαπολιτισμική επικοινωνία ανάμεσα στις πολιτισμικές ομάδες.

Στα συγκεκριμένα παραδείγματα θρησκευτικών εορταστικών εκδηλώσεων, καλλιεργείται μια διαπολιτισμική επικοινωνία με βάση τις κοινές θρησκευτικές αρχές και αξίες. Μέσα δηλαδή από το ίδιο το θρησκευτικό γεγονός αναπτύσσεται ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που δείχνει ότι η σχέση κοινωνίας και θρησκείας σε μια πολυπολιτισμική (πολυθρησκευτική) κοινωνία διαφέρει ανάλογα με τη θρησκευτική παράδοση και εξαρτάται τόσο από τη φύση της θρησκείας όσο και από άλλους παράγοντες, όπως είναι οι σχέσεις με το κράτος και την κυρίαρχη ιδεολογία, οι πολιτικοί παράγοντες, οι ιστορικές συγκυρίες κ.ά. Η διαπολιτισμική επικοινωνία που αναπτύσσεται μέσα από τα κοινά θρησκευτικά πιστεύω και αποκτά κύρος από την παρουσία εμβληματικών θρησκευτικών προσωπικοτήτων, χαρακτηρίζεται από τη φύση της από μια στατικότητα και έλλειψη προοπτικών δικτύωσης με άλλες πολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στον αστικό ιστό και δεν ασπάζονται την ίδια θρησκεία. Επιπλέον, με αφορμή τη θρησκεία, δίνεται η

⁷²¹ «Συναντήθηκαν και φέτος οι Επιτάφιοι του Αγίου Γεωργίου και της Αρμενικής Κοινότητας», ηλεκτρονική εφημερίδα marΩn.news 27.04.2017, <https://maronnews.gr/?p=4075>, ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2020

ευκαιρία σε μια εθνοπολιτισμική ομάδα με πολύ μικρή πληθυσμιακή παρουσία, να μπορεί να κάνει ορατή την ύπαρξή της στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της πόλης μέσα από τα θρησκευτικά γεγονότα στα οποία συμμετέχουν *πλήθος κόσμου και οι δημοτικές αρχές*.

Οι θρησκευτικές εκδηλώσεις της αρμένικης εκκλησίας και ο αντίκτυπός τους στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή της πόλης, μπορούν να γίνουν αφορμή για μια σειρά από παρατηρήσεις για το ρόλο της θρησκείας στην πολυπολιτισμική (και πολυθρησκευτική) Κομοτηνή. Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι η θρησκεία στην Κομοτηνή, δεν χρησιμοποιείται εργαλειακά μόνο για να διαμορφώσει εθνοπολιτισμική ταυτότητα, αλλά συμβάλει στην κοινωνική δομή και διάρθρωση του αστικού χώρου. Η υλοποίηση κοινών θρησκευτικών τελετουργιών που σηματοδοτούνται στο δημόσιο χώρο μέσα από την χρήση θρησκευτικών συμβόλων (π.χ. συνάντηση επιταφίων) συμβάλει στην τμηματοποίηση του αστικού χώρου στο δίπολο χριστιανισμός/ μουσουλμανισμός και δίνει στη διαπολιτισμική επικοινωνία συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ο Harvey υποστηρίζει πως δεν υπάρχει κανενός είδους χώρος έξω από τις διαδικασίες που τον ορίζουν. Η έννοια του χώρου είναι προσδεμένη με ή στο εσωτερικό της εκάστοτε διαδικασίας η οποία με τη σειρά της δεν συμβαίνει απλά στο χώρο, αλλά ορίζει το δικό της χωρικό πλαίσιο.⁷²² Αν ορίσουμε την επιτέλεση της θρησκείας ως μια διαδικασία που προβάλλει την εθνοπολιτισμική ταυτότητα των ομάδων, τότε η θρησκεία αποκτά πολιτική διάσταση και επηρεάζει τη δομή και τη λειτουργία της κοινωνίας και κυρίως τις σχέσεις μειονότητας- πλειονότητας στον αστικό χώρο της Κομοτηνής. Στα παραπάνω παραδείγματα, η κοινωνική αντανάκλαση των θρησκευτικών αντιλήψεων της κυρίαρχης ιδεολογίας της πλειονότητας, αποτυπώνεται στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς του Αγίου Γεωργίου η οποία χάνει τη εθνοπολιτισμική της ουδετερότητα. Η γειτονιά αποκτά θρησκευτική ταυτότητα και αυτή με τη σειρά της καθορίζει την κοινωνική ζωή και διαμορφώνει μια πραγματικότητα στην οποία η τμηματοποίηση του χώρου της πόλης αποτελεί εθνοπολιτισμικό βίωμα. Ωστόσο, για να απαντήσει κάποιος στο ερώτημα σε ποιο βαθμό η θρησκεία αποτελεί μια συνειδητή επιλογή για την προβολή της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας σε μια πόλη όπως η Κομοτηνή, οφείλει να μελετήσει σε βάθος τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ της πολιτικής και της θρησκείας ως σχέση αντιπροσώπευσης των εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στην πόλη.

⁷²² David Harvey., «Ο χώρος ως λέξη κλειδί», *Γεωγραφίες*, 5 (2005), σελ 24

« (...) με αφορμή τη μεγάλη θρησκευτική γιορτή της αρμενικής κοινότητας –αυτής του Αγίου Ιακώβου, ήρθε ξανά στο προσκήνιο η δημιουργία Τμήματος Αρμενικής Γλώσσας στο ΔΠΘ. “Σημασία έχει ότι είναι μια κουβέντα που έχει ξεκινήσει κατά τη διάρκεια της αρμενικής εβδομάδας που είχε γίνει πέρυσι με πρωτοβουλία του ΔΠΘ, αλλά η δημιουργία του τμήματος δεν είναι κάτι που γίνεται αύριο, αλλά πρέπει να υπάρξει και μία πρωτοβουλία της αρμενικής δημοκρατίας να λειτουργήσει υποστηρικτικά”, σχολίασε ο πρόεδρος της αρμενικής κοινότητας Κομοτηνής (...) Στην Κομοτηνή, λόγω του εορτασμού βρέθηκαν επίσης ο μητροπολίτης των ορθοδόξων Αρμενίων της Ελλάδας, ο πρόεδρος των Αρμενίων Ελλάδας και ο πρέσβης της Αρμενίας στην Αθήνα (...) Επίσης τις ευχές τους στην αρμενική κοινότητα έδωσαν όλοι οι τοπικοί άρχοντες και εκπρόσωποι φορέων και αρχών (...)»

Άρθρο με τίτλο : Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής ζητούν τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δ.Π.Θ., πηγή: εφημερίδα xronos.gr⁷²³

Στο παραπάνω παράδειγμα φαίνεται πως με αφορμή ένα δημόσιο θρησκευτικό γεγονός επιτελεστικού χαρακτήρα, προωθείται ένα αίτημα της εθνοπολιτισμικής ομάδας των Αρμενίων προς την ηγεσία του τόπου και άλλους εκπροσώπους της κοινωνικής και πολιτικής ελίτ, που σκοπό έχει να προβάλει την παρουσία της αρμένικης παροικίας στο θρακικό χώρο και να ενισχύσει το ρόλο της στην πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης.

Οι γλώσσα και η εκπαίδευση αποτελούν προνομιακά πεδία δράσης για την προβολή της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας κάθε ομάδας πληθυσμού. Άλλωστε, οι εκπαιδευτικές δομές των Αρμενίων στην Κομοτηνή, έχουν μακραίωνη ιστορία. Οι Αρμενικές Κοινότητες της Ελλάδας ίδρυσαν από τα τέλη του 19ου αιώνα σχολεία σε όλες τις πόλεις όπου υπήρχε συγκέντρωση αρμενικού πληθυσμού. Στην Κομοτηνή, λειτουργούσε αρμένικο δημοτικό σχολείο για την εκπαίδευση αρμενοπαίδων μέχρι και λίγο μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Η ίδρυση του πρώτου σχολείου τοποθετείται στη δεκαετία του 1830 και η δυναμικότητα του δεν ξεπερνούσε τους είκοσι μαθητές. Λέγεται μάλιστα ότι το δημοτικό σχολείο της Κομοτηνής υπήρξε το πρώτο αρμένικο σχολείο που λειτούργησε στον ελλαδικό χώρο⁷²⁴. Μετά την ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα το 1920, το

⁷²³ «Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής ζητούν τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δ.Π.Θ.», xronos.gr, 10.12.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/oi-armenioi-tis-komotinis-zitoy-n-tmima-armenikis-glossas-sto-dpth>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020

⁷²⁴ Πρώτοι δάσκαλοι του σχολείου ήταν οι εφημέριοι που εκτελούσαν και χρέη εκπαιδευτικού. Για το λόγο αυτό τα πρώτα βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα λειτουργικά βιβλία. Το επίπεδο στην πρώιμη φάση της λειτουργίας του σχολείου ήταν προφανώς χαμηλό. Αργότερα όμως –άγνωστο πότε φαίνεται πως στα μαθήματα προστέθηκε και η διδασκαλία της παλαιοτουρκικής και το σχολείο στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα έγινε εξατάξιο. Οι απόφοιτοι του αρμένικου δημοτικού σχολείου

αρμένικο σχολείο της Κομοτηνής απέκτησε καθεστώς μειονοτικού σχολείου και υπήχθη διοικητικά στη «Γενική Επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων» της Γενικής Διοίκησης Θράκης⁷²⁵. Από το 1922 έως το 1928 οι μαθητές που φοιτούσαν ετησίως στο σχολείο ανέρχονται περίπου στους 150. Το 1940 το σχολείο είχε 4 δασκάλους με άγνωστο αριθμό μαθητών και με δίγλωσσο πρόγραμμα. Τα μισά σχεδόν μαθήματα διδάσκονταν στην ελληνική, ενώ τα άλλα μισά στην αρμενική γλώσσα.⁷²⁶ Κατά τη διάρκεια της κατοχής της ελληνικής Θράκης από τους Βούλγαρους την περίοδο 1941- 1944, το αρμένικο δημοτικό σχολείο λειτουργούσε χωρίς προβλήματα.⁷²⁷ Το 1946 το σχολείο έκλεισε οριστικά λόγω έλλειψης μαθητών και το 1980 το κτίριο του σχολείου που βρισκόταν απέναντι από την εκκλησία κατεδαφίστηκε και στη θέση του ανεγέρθηκε πολυκατοικία, όπου στεγάζονται τα γραφεία και ο Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής. Σήμερα, λειτουργεί κάθε Σάββατο το «σαββατιάτικο σχολείο», στην αίθουσα της αρμενικής κοινότητας, όπου γίνονται μαθήματα αρμενικής γλώσσας. Η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών προέρχεται από οικογένειες προσφύγων από την πρώην Σοβιετική Ένωση⁷²⁸. Αξίζει να σημειωθεί, ότι όπως αναφέρεται και στο παραπάνω απόσπασμα άρθρου, οι Αρμένιοι ζητούν να δημιουργηθεί τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δ.Π.Θ.

« (...) Υπάρχει ένα διακοινοτικό συμβούλιο που ασχολείται με την εκπαίδευση. Διακοινοτικό γεωγραφικά, δηλαδή όλων των Αρμενίων της Θράκης, δηλαδή στο Διδυμότειχο, στην Αλεξανδρούπολη, στην Κομοτηνή, στη Ξάνθη, στην Καβάλα (...)»

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής, Απρίλιος 2016

Και στην περίπτωση της εθνοπολιτισμικής ομάδας των Αρμενίων, η γλώσσα και η εκπαίδευση αποτελούν, μαζί με τη θρησκεία, τους κεντρικούς μηχανισμούς συγκρότησης εθνοπολιτισμικής ταυτότητας. Παρόλο που ο πληθυσμός των Αρμενίων της Θράκης είναι πλέον πολύ μικρός, μέσα από την ενδοκοινοτική δικτύωση και τις δομές της κοινότητας συνεχίζουν να πραγματοποιούνται εκπαιδευτικές δράσεις για τη διατήρηση της συλλογικής

της Κομοτηνής, μπορούσαν στη συνέχεια να φοιτήσουν στο οθωμανικό λύκειο της πόλης (ονομαζόταν «Ίνταντιέ»), το οποίο λειτουργούσε ως εφιαλτήριο για ανώτερες σπουδές. Βλ. *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, ό.π., σελ 288, 289

⁷²⁵ Στο ίδιο, σελ 63

⁷²⁶ Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής και γενικότερα της Θράκης ήταν εκ των πραγμάτων πολύγλωσσοι. Παράλληλα με τη μητρική τους γλώσσα, γνώριζαν την ελληνική και την τουρκική. Στο δημοτικό σχολείο ενίοτε μάθαιναν και μια τέταρτη, η οποία συνήθως ήταν η γαλλική. Πηγή, Στο ίδιο, σελ 291

⁷²⁷ Αμέσως μετά την κατάληψη της Θράκης οι Βούλγαροι κατήγγησαν τα ελληνικά δημόσια σχολεία και εφάρμοσαν στην περιοχή το βουλγαρικό εκπαιδευτικό σύστημα. Όλα τα παιδιά σχολικής ηλικίας έπρεπε να γραφτούν στα βουλγαρικά σχολεία, εκτός από τα παιδιά των «Τούρκων» μουσουλμάνων και των Αρμενίων, τα οποία μπορούσαν να φοιτήσουν σε δικά τους σχολεία που αναγνωρίστηκαν ως ιδιωτικά. Η μοναδική αλλαγή που επέβαλαν οι βουλγαρικές αρχές στο πρόγραμμα σπουδών, αφορούσε στο μάθημα των ελληνικών το οποίο αντικαταστάθηκε από τα βουλγαρικά., πηγή: Στο ίδιο, σελ 65

⁷²⁸ Στο ίδιο, σελ 323

μνήμης της ομάδας. Η επαφή με τη γλώσσα και την παράδοση, αναβιώνουν το αίσθημα του «ανήκειν» και προσδιορίζουν κοινωνικά την εθνοπολιτισμική ταυτότητα των μελών της ομάδας.

« (...)βέβαια, έτσι όπως έχουν γίνει τα πράγματα τώρα, με τόσο μεγάλη διασπορά, το φρόνημα δεν σβήνει. Μπορεί εδώ, επειδή είμαστε λίγοι, αλλά υπάρχουν παροιμίες που είναι τεράστιες (...) εδώ ο πληθυσμός έχει μειωθεί δραματικά, γιατί εντωμεταξύ υπάρχουν μεικτοί γάμοι. Για παράδειγμα τώρα ο γιος μου δεν έχει επαφή ας πούμε (με τη γλώσσα). Όταν ήταν μικρός πήγε στο σχολείο που πηγαίνουν τα παιδάκια κάθε Σάββατο και μαθαίνουν στοιχειώδη πράγματα. Όταν ήταν μικρός πήγαινε λίγο, αλλά μετά ζοριζόταν και σταμάτησε. Δεν είμαστε και καταπιεστικοί (...) μου κακοφαίνεται βέβαια τώρα που το παιδί μου δεν μιλάει τη γλώσσα αλλά και από την άλλη, να το βάλω σε ένα τρυπάκι (...) είναι βαρύ φορτίο ξέρεις, και το βλέπω και συνολικά, είναι πολύ βαρύ φορτίο να είσαι Αρμένιος, όπου και αν ζεις. Να ξέρεις δηλαδή ότι αποδεκάτισαν τους προγόνους σου και δεν έχεις δικαίωμα να τους ξεχάσεις (...)»

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμένικης Κοινότητας Κομοτηνής, Απρίλιος 2016

Στην περίπτωση των Αρμενίων το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο έχουν ενταχθεί ως κοινότητα παρήγαγε, στη βάση κοινών χαρακτηριστικών, έναν ενιαίο κοινωνικό χώρο με την πλειονότητα, με τον οποίο έχουν σε μεγάλο βαθμό ταυτιστεί. Σε αυτό έχει συμβάλει, μεταξύ άλλων, η εντατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τους μεικτούς γάμους Αρμενίων και Ελλήνων. Είναι επομένως φανερό ότι η διαδικασία της συγκρότησης της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας σε έναν τόπο, είναι στην πραγματικότητα μια σύνθετη διαδικασία που καθορίζεται από τους όρους που διαμορφώνουν οι τοπικές συνθήκες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας. Υπό αυτό το πρίσμα, ο κοινωνικός χώρος μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας διαμορφώνεται διαφορετικά για τα διάφορα πολιτισμικά υποκείμενα που τον συγκροτούν. Παρά το μικρό πληθυσμιακό μέγεθος της εθνοπολιτισμικής ομάδας των Αρμενίων φαίνεται πως η δράση τους στον κοινωνικό χώρο της Κομοτηνής, όπως τουλάχιστον αυτή αναπαρίσταται μέσα από τον τοπικό τύπο και τα λόγια του πληροφορητή, παράγει σημαντικά κοινωνικά αποτελέσματα κάνοντας την παρουσία τους ορατή στο πολυπολιτισμικό τοπίο της πόλης.

Οι συλλογική αντιπροσώπευση των Αρμενίων πραγματοποιείται όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από την Αρμένικη Κοινότητα της Κομοτηνής, το συλλογικό όργανο που δημιούργησαν οι Αρμένιοι από την απαρχή της παρουσίας τους στην πόλη. Εκτός όμως από την Αρμένικη Κοινότητα, οι Αρμένιοι ίδρυσαν καθ' όλη την διάρκεια της παρουσίας τους στην πόλη, περί τους 13 συλλόγους. Από αυτούς εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμη ο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός του Ελέους και ο Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής. Ο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός⁷²⁹ είναι παράρτημα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και είναι μια φιλανθρωπική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1910 στη Ν. Υόρκη από ομάδες Αρμενισσών που ήταν εγκαταστημένες στις ΗΠΑ. Το παράρτημα της Κομοτηνής δημιουργήθηκε το 1946 και εξακολουθεί να ασκεί τις δραστηριότητές του ως σήμερα⁷³⁰. Ο Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής ιδρύθηκε το 1980 από Αρμένιους που είναι εγκαταστημένοι από παλιά στην πόλη. Σκοπός του είναι η προβολή και διατήρηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας των Αρμενίων. Ο όμιλος ανέπτυξε πολλές δραστηριότητες όπως προβολές κινηματογραφικών ταινιών και ντοκιμαντέρ, ενημερωτικά ιατρικά θέματα, συναυλίες μουσικής, εκθέσεις ζωγραφικής, φωτογραφίας, εκπομπές, ποδηλατοδρομία στα Ελευθέρια, προβολή εθίμων.⁷³¹ Όταν με το κύμα των προσφύγων από την πρώην Σοβιετική Ένωση ήρθαν στην Κομοτηνή Αρμένιοι που κατοικούσαν στην περιοχή της Αρμενίας και Αρμενοπόντιοι από μικτούς γάμους, ο όμιλος ανέλαβε το δύσκολο έργο να βοηθήσει στην ένταξη των προσφύγων στην τοπική κοινωνία της Κομοτηνής⁷³². Οι άνθρωποι αυτοί έφεραν μαζί τον πολιτισμό και την κουλτούρα του τόπου που διαβίωναν όπως αυτός είχε εξελιχθεί. Γενικότερα, οι δράσεις του συλλόγου θεωρούνται από τους Αρμένιους της Κομοτηνής πολύ σημαντικές για την προώθηση της εθνοπολιτισμικής τους κουλτούρας. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στην έκδοση του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής «Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής», με τη δημιουργία του Μορφωτικού Ομίλου ξεκίνησε μια νέα φάση για την αρμένικη παροικία της πόλης, αφήνοντας πίσω αυτήν της εσωστρέφειας. Ήταν η εποχή που άνθιζαν οι σύλλογοι. Η

⁷²⁹ Ο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός του Ελέους από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 οργάνωσε και κατασκηνώσεις, οι οποίες από το 1990 λειτουργούν στο Πευκοχώρι της Χαλκιδικής σε ιδιόκτητο χώρο βλ. Στο ίδιο, σελ 159

⁷³⁰ Ο Αρμενικός Κυανούς Σταυρός έχει περιφερειακές διοικήσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη και παραρτήματα σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας. Είναι η πολυπληθέστερη αρμενική οργάνωση γυναικών με πολύ πλούσια δράση στο χώρο της εκπαίδευσης, της κοινωνικής πρόνοιας καθώς και της αποστολής ανθρωπιστικής βοήθειας προς την Αρμενία, βλ. *Η Αρμένικη Κοινότητα της Θεσσαλονίκης*, Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), Ντέμπορα Γουαιτχάουζ (μτφρ.), UNIVERSITY STUDIO PRESS, Αθήνα 2005

⁷³¹ Ανδρούτσος «Οι Αρμένιοι της Ροδόπης», ό.π., <https://www.xronos.gr/arhtra/oi-armenioi-tis-rodopis>,

⁷³² *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, ό.π., σελ 160

μεταδικτατορική περίοδος είχε περάσει και υπήρχε ένα άνοιγμα σκέψης στο καινούριο που ελλόχευε. Παλιότερα, παρά τη γλωσσική πανδαισία, όλες οι εθνότητες ζούσαν η μια δίπλα στην άλλη, και όχι η μια μέσα στην άλλη, κλεισμένες στον εαυτό τους.⁷³³

«Εμείς στην Αρμένικη Κοινότητα μπορώ να σου πω ότι η λειτουργία μας είναι πιο πολιτική εντός εισαγωγικών. Είναι περισσότερο πολιτική θέση. Όσον αφορά τώρα τα του πολιτιστικού περιεχομένου πράγματα, είναι ανατεθειμένα στον πολιτιστικό όμιλο και μάλιστα τώρα σκεφτόμαστε να ιδρύσουμε και ένα αθλητικό σωματείο. Δηλαδή γίνονται διάφορες δραστηριότητες και ας είναι μια μικρή κοινωνία. Εμείς ας πούμε κάνουμε ένα χορευτικό τα τελευταία 15 χρόνια το οποίο το χρηματοδοτεί η κοινότητα αλλά περιλαμβάνεται στις δράσεις του πολιτιστικού συλλόγου. Κάπως έτσι γίνονται οι δράσεις. Δηλαδή το γεγονός ότι χρηματοδοτούμε τις δράσεις, δε σημαίνει ότι πρέπει να έχουμε και λόγο στη λειτουργία τους (...) τώρα σε σχέση με τις διαπολιτισμικές συνεργασίες με άλλους συλλόγους, εμάς είναι λεπτή η θέση μας. Όσον αφορά σε πράγματα που ανακατεύονται οι μουσουλμάνοι εμείς προσπαθούμε να είμαστε πιο προσεχτικοί, αλλά αυτό δεν είναι κάτι (...)

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμένικης Κοινότητας Κομοτηνής, Απρίλιος 2016

Η δημιουργία του Μορφωτικού Ομίλου ως συλλόγου που είναι υπεύθυνος για τις πολιτιστικές δράσεις, αναγνωρίζεται ως καθοριστικής σημασίας για την προβολή της ιδιαίτερης πολιτισμικής κληρονομιάς των Αρμενίων της πόλης. Αναφέρεται μάλιστα πως η ίδρυση και η δημιουργία συλλόγων είναι ένα σημαντικό βήμα για την προώθηση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας που αποτελεί και το μεγάλο ζητούμενο για τον πολυπολιτισμικό χώρο της Κομοτηνής. Όμως, παρά την αναγνώριση της ανάγκης για να αφεθεί πίσω η εσωστρέφεια, φαίνεται από τα λόγια του πληροφορητή, ότι και αυτή η πρόθεση υπακούει σε συγκεκριμένα όρια και προϋποθέσεις. Όπως συνεπάγεται και από τα προηγούμενα, φαίνεται πως η διάθεση για διαπολιτισμική επικοινωνία ακολουθεί τη διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου της πόλης σε χριστιανούς/ μουσουλμάνους και απαιτεί από τους Αρμένιους να δρουν με συγκεκριμένο τρόπο γύρω από τις δράσεις που συνδέονται με την προβολή της εθνικής τους ταυτότητας. Η προσοχή που θεωρεί ο πληροφορητής πως απαιτείται, δεν περιορίζεται μόνο στις δράσεις «πολιτικού» χαρακτήρα, όπως είναι αυτές που προωθεί ως συλλογικό όργανο η Αρμένικη Κοινότητα (π.χ. για τη διδασκαλία της αρμένικης γλώσσας), αλλά φαίνεται να αφορά και στις πολιτιστικές εκδηλώσεις των συλλόγων και στη μεταξύ τους συνεργασία. Μέσα από τα λόγια αυτά

⁷³³ Στο ίδιο, σελ 15

αναγνωρίζεται η πολιτική διάσταση των πολιτιστικών δράσεων και της δυνατότητας που έχουν να διαμορφώνουν το κοινωνικό τοπίο της πόλης με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Αυτή η οπτική της ανάπτυξης της διαπολιτισμικής συνεργασίας μέσα από το πρίσμα της πολιτικής, επηρεάζει της ποιότητα της συλλογικής ζωής και συνδέεται άμεσα με την αναπαραγωγή της διαφορετικότητας και της τμηματοποίησης του αστικού χώρου. Η έλλειψη κινήτρων για την ανάπτυξη συνεργασίας με όλα τα συλλογικά υποκείμενα και τα εμπόδια πολιτικής φύσεως αναδεικνύουν τους περιορισμούς που προκύπτουν ως τοπική συνθήκη για την εφαρμογή της πολυπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Κατά συνέπεια, η προώθηση ή όχι τη διαπολιτισμικής συνεργασίας με όλες τις συλλογικές ομάδες επιδρά στην κοινωνική συγκρότηση του αστικού χώρου και συντελεί στην πολιτικοποίηση των πολιτισμικών δράσεων.

Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο πληροφορητής αναγνωρίζει ότι οι πολιτισμικές δράσεις που συντελούνται μέσα από τους συλλόγους, έχουν έμφυλο χαρακτήρα. Ο κατά φύλο διαχωρισμός των πολιτισμικών δράσεων αναπαράγει μια αντίληψη που θέλει τις γυναίκες να είναι κατεξοχήν αρμόδιες για δράσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα που ανήκουν *κατά εθιμικό δικαίωμα* στην γυναικεία φύση. Αυτή η προσέγγιση, αναδεικνύει τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει ο πολιτισμός για τη διατήρηση του συμβολισμού και των σχέσεων φύλου. Με τις πολιτισμικές δράσεις οι έμφυλες σχέσεις εγγράφονται στο χώρο της πόλης δημιουργώντας συσχετίσεις ανάμεσα στα διαφορετικά πεδία κοινωνικής δράσης. Μέσα από αυτή τη διαδικασία ο χώρος παράγεται κοινωνικά ως «έμφυλος» και, ως ιδεολογική κατασκευή, αναπαράγει με τη σειρά του τις σχέσεις φύλου.

(...) και υπάρχει και ο σύλλογος των κυριών που δεν είναι δηλαδή ακριβώς γυναικείος σύλλογος (...) είναι ο κυανός σταυρός, ο αντίστοιχος ερυθρός σταυρός, ο οποίος συνήθως πλαισιώνεται από κυρίες. Συμμετέχουμε και εμείς βέβαια και εγώ είμαι μέλος, αλλά τα συμβούλια και οι άνθρωποι που τρέχουν είναι συνήθως γυναίκες, δηλαδή έχει ανατεθεί κατά εθιμικό δικαίωμα στο γυναικείο πληθυσμό. Το οποίο και αυτό είναι παρακλάδι μιας παγκόσμιας οργάνωσης, ο κυανός σταυρός είναι παγκόσμια οργάνωση αρμενική, η οποία δρα παγκόσμια φιλανθρωπικά και τα λοιπά, και είναι και στην Αρμενία και στη διασπορά (...)

Άντρας 55 ετών, εκπρόσωπος Αρμενικής Κοινότητας Κομοτηνής, Απρίλιος 2016

Η πολιτισμική συνιστώσα των κτιρίων της γειτονιάς.

Πολλά από τα διατηρητέα κτίρια της γειτονιάς του Αγ. Γεωργίου χρησιμοποιούνται σήμερα για να στεγάσουν φορείς πολιτισμού, όπως μουσεία, βιβλιοθήκες και πολιτιστικούς συλλόγους της πόλης. Η σημασία της ύπαρξης κτιρίων αρχιτεκτονικού και ιστορικού ενδιαφέροντος δεν περιορίζεται στην ανάδειξη της ιστορίας της γειτονιάς και στην αισθητική αναβάθμιση του τοπίου. Μέσα από τη νέα του χρήση το κτίριο μπορεί να συμμετάσχει στην πολιτισμική ζωή και να συμβάλλει εκ νέου στην παραγωγή του πολιτισμικού χώρου της γειτονιάς. Όλα τα παρακάτω κτίρια που περιγράφονται σε ηλεκτρονικό τουριστικό οδηγό της Θράκης βρίσκονται στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου.

«Τα παλιά αρχοντικά της Κομοτηνής αποτελούν αδιάψευστο μάρτυρα της οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης των Ελλήνων της πόλης κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας (...) Χτίστηκαν από τα μέσα του 19ου μέχρι τις αρχές του 20ου αι. Μεταξύ αυτών που απέμειναν ξεχωρίζουν του εμπόρου Πειΐδη, ανακαινισμένο – στεγάζει το Λαογραφικό Μουσείο του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής - στην οδό Αγίου Γεωργίου, ενώ λίγο παραπέρα στην ίδια οδό και πλευρά, απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου σώζεται το αρχοντικό Ζ. Α. Τσανακλή, χτισμένο το 1891, το οποίο παραχωρήθηκε από το Δήμο Κομοτηνής στο Σύλλογο Σαρακατσάνων (...) Η Δημοτική Βιβλιοθήκη στεγάζεται στο ανακαινισμένο αρχοντικό του Ηπειρώτη εμπόρου Μαλλιοπούλου (αργότερα ιδιοκτησία Ταμαρέση), το οποίο χτίστηκε στα 1910, ενώ την περιοχή απέναντι από το πρώην Β' Γυμνάσιο (οδός Κωνσταντή Ζωΐδη 7) την κοσμεί με την παρουσία του το επίσης ανακαινισμένο αρχοντικό Ζωγράφου (αργότερα Μαρρέ)»

πηγή: <http://www.kom.gr/tourguide/sights/mansions.html>

Όταν το κτίριο μετατρέπεται από χώρος κατοικίας σε χώρο πολιτισμού, μεταλλάσσεται σε ένα ζωντανό κύτταρο του πολιτισμικού ιστού της πόλης και μπορεί να γίνει η αφορμή για να αναπτυχθεί μια νέα χωρικότητα στην περιοχή η οποία θα είναι αποτέλεσμα της πολιτισμικής δράσης. Με τον τρόπο αυτό η ιστορική μνήμη δεν περιορίζεται στην ανάδειξη της αρχιτεκτονικής αξίας του κτιρίου αλλά αποτελεί αφορμή για την παραγωγή νέων κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών γεγονότων που λαμβάνουν χώρα μέσα ή και γύρω από αυτό, στο δημόσιο χώρο της πόλης. Στην περίπτωση της Κομοτηνής, όλα αυτά συμβαίνουν σε ένα πολυπολιτισμικό αστικό περιβάλλον όπου η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί μια έντονα φορτισμένη πολιτικά έννοια. Η επιτέλεση της πολιτιστικής δράσης στο δημόσιο χώρο αποκτά ιδιαίτερη συμβολική αξία και χαρακτηρίζει πολιτισμικά τις γειτονιές.

«Για μια ακόμη χρονιά στην Οδό Αγίου Γεωργίου τα μέλη και οι φίλοι του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής (ΜΟΚ) χόρεψαν, τραγούδησαν, έφαγαν και ήπιαν ως μέλη μιας μεγάλης παρέας, μιας μεγάλης γειτονιάς. Τα εγκαίνια τέλεσε ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μαρωνείας και Κομοτηνής, κ.κ. Παντελεήμων παρουσία του νέου δημάρχου Κομοτηνής (...) Ο πρόεδρος του ΜΟΚ σημειώνει “Μας ευχαριστεί πολύ η ανταπόκριση. Ο κόσμος, μέρες πριν, μας ρωτούσε αν θα κάνουμε το γλέντι. Νέα παιδιά πλαισιώνουν την εκδήλωσή μας και όλο το βράδυ χορεύουν παραδοσιακούς χορούς. Αυτό είναι το μέλλον του τόπου, αυτή είναι η συνέχεια, είναι αυτοί οι οποίοι θα πάρουν στα χέρια τους τα ηνία της Παράδοσης” (...) η Κομοτηνή είναι μια περιοχή προσφυγική, με πολλούς Ανατολικορωμιλιώτες, Ανατολικοθρακιώτες. Εδώ βρήκαν φιλοξενία οι πρόγονοί τους και εμείς σαν ντόπιοι μαθαίνουμε, διδασκόμαστε»

Απόσπασμα άρθρου με τίτλο: Όλη η γειτονιά του Αγίου Γεωργίου μια παρέα χάρη στο Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής⁷³⁴

«Για 5η συνεχόμενη χρονιά ο Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής (ΜΟΚ) ξεκίνησε τη χρονιά του χορεύοντας. Μετά τον καθιερωμένο αγιασμό που τέλεσε ο Μητροπολίτης Μαρωνείας και Κομοτηνής Παντελεήμων , στη συνέχεια «ακολούθησε η παραδοσιακή μας βραδιά η οποία γίνεται για 5η χρονιά και έχει γίνει κάτι σαν θεσμός για τα μέλη και τους φίλους» λέει στον «Χ» ο πρόεδρος του ΜΟΚ Στέφανος Κούκλαρης. Για ακόμη μία χρονιά ο ΜΟΚ σχεδιάζει να υλοποιήσει ένα πλάνο με «πολλές δράσεις ποικίλης ύλης είτε σαν ΜΟΚ, είτε σε συνεργασία με άλλους φορείς μέχρι το τέλος Ιουνίου (...)»

Απόσπασμα άρθρου με τίτλο: Με χορό και τραγούδι άρχισε η χορευτική χρονιά του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής⁷³⁵

Τα παραπάνω κείμενα αποτελούν αποσπάσματα άρθρων από ηλεκτρονικές εφημερίδες με θέμα πολιτιστική εκδήλωση που πραγματοποίησε ο Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής⁷³⁶ στην οδό Αγίου Γεωργίου, όπου και βρίσκεται η έδρα του καθώς και το

⁷³⁴ Πηγή: Μαρία Νικολάου, «Όλη η γειτονιά του Αγίου Γεωργίου μια παρέα χάρη στο Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής», ert.gr, 23.09.2019, <https://www.ert.gr/perifereiakoi-stathmoi/komotini/oli-i-geitonia-toy-agiou-georgiyy-mia-parea-chari-sto-morfotiko-omilo-komotinis/> ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020

⁷³⁵ Πηγή: «Με χορό και τραγούδι άρχισε η χορευτική χρονιά του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής», xronos.gr, 24.09.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/me-horo-kai-tragoydi-arhise-i-horeytiki-hronia-toy-morfotikoy-omiloy-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020

⁷³⁶ Ο Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής θεωρείται ο σπουδαιότερος πολιτιστικός φορέας της περιοχής της Κομοτηνής και ολόκληρης της Θράκης καθώς και ένας από τους σημαντικότερους όλης της επαρχιακής Ελλάδας. Ιδρύθηκε το 1959 από μια ομάδα δραστήριων πολιτών της Κομοτηνής και λειτουργεί σαν ιδιωτικό σωματείο με 300 περίπου μέλη. Έχει λαογραφικό μουσείο. Στα 25 χρόνια ζωής του ο όμιλος έχει να επιδείξει μια ογκώδη και αξιοπρόσεκτη δραστηριότητα που επεκτείνεται σε

Λαογραφικό του Μουσείο⁷³⁷, με αφορμή την έναρξη της νέας πολιτιστικής χρονιάς. Σύμφωνα με το άρθρο, η εκδήλωση πραγματοποιείται στο δρόμο της πόλης μπροστά από το σύλλογο και έχει γίνει κάτι σαν θεσμός για τα μέλη και τους φίλους. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης τα μέλη του συλλόγου και οι καλεσμένοι χορεύουν παραδοσιακούς χορούς και γεύονται τοπικές γεύσεις καθημένοι στα τραπέζια και τις καρέκλες που έχουν τοποθετηθεί κατά μήκος του δημόσιου δρόμου. Η κατανόηση του αστικού χώρου ως χώρου κοινωνικού, αποτελεί τον θεωρητικό άξονα για να δούμε στο συγκεκριμένο παράδειγμα τον τρόπο που η πολιτιστική δράση συμβάλει στην παραγωγή του χώρου. Ο Φραγκόπουλος υποστηρίζει ότι όταν η συγκρότηση και η έκφραση μιας συλλογικής μνήμης πραγματοποιείται στους κοινούς χώρους, οι χώροι αυτοί στο εξής νοηματοδοτούνται κοινωνικά⁷³⁸. Ο δημόσιος χώρος του δρόμου αποτελεί έτσι το χωρικό πλαίσιο του πολιτιστικού γεγονότος, το οποίο έχει συγκεκριμένη πολιτισμική ταυτότητα. Τα μέλη του συλλόγου μέσα από το πολιτιστικό γεγονός, χορεύοντας δηλαδή στο δρόμο ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς, παρουσιάζουν την παράδοση του τόπου τους και συμβάλλουν ταυτόχρονα στον κοινωνικό και εθνοπολιτισμικό προσδιορισμό της γειτονιάς. Από την άλλη, η εμπλοκή του δρόμου της πόλης στην εκδήλωση, ενισχύει τη σχέση των ατόμων με τον τόπο της γειτονιάς, δημιουργώντας νέες μνήμες και εμπειρίες από τη χρήση του, εμπειρίες που έχουν προσδιορισμένο πολιτισμικά περιεχόμενο.

Με αφορμή το συγκεκριμένο παράδειγμα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο δημόσιος χώρος της γειτονιάς μπορεί να αποτελέσει τον πυρήνα της πολυπολιτισμικότητας και του διαπολιτισμικού διαλόγου για την πόλη της Κομοτηνής. Το ζητούμενο είναι αν υπάρχει η δυνατότητα να αρθούν οι περιορισμοί που ασκεί η τοπική συνθήκη της πολυπολιτισμικότητας που στηρίζεται στο διχοτομημένο πολιτισμικό τοπίο μειονότητας – πλειονότητας και να αναπτυχθεί ο διαπολιτισμικός διάλογος ανάμεσα στα συλλογικά υποκείμενα της πόλης. Η χρήση του δρόμου για τη φιλοξενία της πολιτιστικής εκδήλωσης ορίζει τη γειτονιά ως τόπο συλλογικότητας και πολιτιστικής έκφρασης. Υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας ως πρακτικής διαχείρισης της ετερότητας και του πολιτισμικού

όλους τους τομείς της πνευματικής, καλλιτεχνικής και γενικά πολιτιστικής κινήσεως. Ασχολείται με τις επιστήμες, λαογραφία, τέχνες, την κοινωνική ζωή, πηγή: επίσημη ιστοσελίδα Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής, <http://kentrolaografias.gr/el/content>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020

⁷³⁷ Το Λαογραφικό Μουσείο Κομοτηνής, ανήκει στον Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής, λειτουργεί από το 1962 και από το 1989 στεγάζεται στο αρχοντικό Πεΐδη στην οδό Αγίου Γεωργίου, που είναι χαρακτηριστικό δείγμα τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής και αναστηλώθηκε υποδειγματικά. Για μια περίοδο δεν λειτουργούσε συστηματικά, όμως από το 2016 λειτουργεί υπό την αιγίδα της Δημοτικής Κοινοφελούς Επιχείρησης Πολιτισμού – Παιδείας – Αθλητισμού Κομοτηνής. Πηγή: ηλεκτρονικός ταξιδιωτικός οδηγός <https://www.visitthraci.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020

⁷³⁸ Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση σ' ένα πομάκικο χωριό της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 265

πλουραλισμού, προκύπτουν διάφορες σκέψεις και ερωτήματα. Ποιες είναι οι δυνατότητες και οι περιορισμοί στο να οριστεί η γειτονιά πεδίο πολυπολιτισμικού διαλόγου και διαπολιτισμικής επικοινωνίας; Σε μια πόλη σαν την Κομοτηνή, που η πολιτική χρήση του πολιτισμού είναι εμφανής σε διάφορες εκφράσεις της κοινωνικής ζωής, πόσο «χαρακτηρισμένες» πολιτισμικά είναι αυτές οι δράσεις που λαμβάνουν χώρα στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς; Υπάρχει διάθεση συμμετοχής και συνεργασίας με τη μειονοτική κοινωνία (και αντίστροφα), ή η τμηματοποίηση του αστικού πεδίου σε γειτονίες χαρακτηρισμένες ως μειονοτικές και πλειονοτικές, καθορίζει το πολιτισμικό γεγονός και δημιουργεί ταυτόχρονα οικειοποίηση του χώρου της γειτονιάς με όρους εξαίρεσης και αποκλεισμού; (πολιτιστικές εκδηλώσεις της μειονότητας που λαμβάνουν χώρα μόνο στις χαρακτηρισμένες στην τοπική αστική κουλτούρα ως μειονοτικές γειτονίες και αντιστρόφως). Μέσα από τη μέχρι στιγμής εμπειρία μου από το πεδίο, πιστεύω ότι σε περίπτωση που τεθεί στα άτομα το ερώτημα ποιοι/ες έχουν τη δυνατότητα συμμετοχής στις δημόσιες εκδηλώσεις των πολιτιστικών συλλόγων, θα έπαιρνα την απάντηση ότι όλοι και όλες είναι ελεύθεροι και καλοδεχούμενοι/ες να παραβρεθούν σε όποια εκδήλωση επιθυμούν. Όμως, πόσο πραγματικά ορατή ή ακόμα και ελκυστική είναι η δυνατότητα συμμετοχής σε μια τέτοια εκδήλωση για όλα τα κοινωνικά υποκείμενα; Όταν δηλαδή πρόκειται για μια πολιτιστική εκδήλωση που διοργανώνεται από έναν πολιτιστικό σύλλογο (και όχι κεντρικά από το δήμο) και που μάλιστα πραγματοποιείται στο δημόσιο χώρο μιας γειτονιάς με συγκεκριμένη πληθυσμιακή σύνθεση, πόσο συχνά συμμετέχουν άτομα της μειονότητας; Γιατί κάθε πολιτιστικό γεγονός που πραγματοποιείται στο δημόσιο χώρο της πόλης αποκτά εξ ορισμού δημόσιο χαρακτήρα και σε αυτό μπορούν να συμμετάσχουν όλοι. Και τέλος, πόσο πρόθυμοι είναι οι σύλλογοι να αναπτύξουν συνεργασία ή να συμμετάσχουν σε μια πολιτιστική εκδήλωση που έχει συγκεκριμένη πολιτισμική ταυτότητα;

Όλα τα ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω απαιτούν νέο κύκλο έρευνας για να απαντηθούν, αφού τα ερευνητικά δεδομένα που έχουν προκύψει στο πλαίσιο της παρούσας δεν επαρκούν για να δοθούν με ασφάλεια απαντήσεις και μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Η υπόθεση που παρουσίασα εδώ με αφορμή τα σπίτια παραδοσιακής αρχιτεκτονικής που στεγάζουν φορείς πολιτισμού στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου, είναι ότι η παρουσία κτιριακού αποθέματος με ιστορική μνήμη και αξία σε μια γειτονιά της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κοινωνική ζωή της γειτονιάς και κρύβει δυναμικές οι οποίες, με καταλύτη τις δράσεις των συλλόγων, μπορούν να συμβάλουν στην (ανα)παραγωγή του αστικού χώρου μέσα από ένα πλέγμα κοινωνικών διαδικασιών. Ο ιστορικός χαρακτήρας του αρχικού πυρήνα της γειτονιάς, όπως

καθίσταται ορατός μέσα από την ύπαρξη των παλιών αρχοντικών, διαμορφώνει μια χωρική συνθήκη που είναι ικανή να παράγει κοινωνικές σχέσεις και βιώματα, τα οποία θα επαναπροσδιορίσουν τη φυσιογνωμία της γειτονιάς και τις σχέσεις τον ανθρώπων με τον τόπο. Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούν οι σύλλογοι (ανα)παράγουν συνεχώς την πολιτισμική ταυτότητα των μελών τους και, όταν αυτή η δράση υλοποιείται στο δημόσιο χώρο, διαχέεται κοινωνικά και νοηματοδοτεί εκ νέου το χώρο της γειτονιάς. Κατά αυτό τον τρόπο η πολιτισμική δράση μπορεί να νοηθεί ως η μη υλική πλευρά μιας χωρικότητας που αποτελεί μέρος της κοινωνικής δυναμικής του χώρου της γειτονιάς. Το ζητούμενο για την πόλη της Κομοτηνής είναι αν στη χωρικότητα που παράγεται υπάρχει δυνατότητα για δράσεις με πολυπολιτισμικό χαρακτήρα που προωθούν τη διαπολιτισμική επικοινωνία και παράγουν ένα ενιαίο πολιτισμικά αστικό χώρο.

Εικόνα 29

Εικόνα 30

Στιγμιότυπα από την εκδήλωση του ΜΟΚ που πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 2019 επί της οδού Αγίου Γεωργίου, πηγή: ηλεκτρονική εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ

4.6. ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ

Αν κινηθούμε με βάση την παραδοχή ότι μια πολυπολιτισμική πόλη σαν την Κομοτηνή συγκροτείται, ως σύνολο και ως ανθρωπογεωγραφικός μηχανισμός, από ένα δίκτυο πολλαπλών πολιτισμικών τόπων που είναι οι γειτονιές της, τότε μέσα από τη μελέτη των μουσουλμανικών γειτονιών μπορούμε να αναδείξουμε τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την αλληλεπίδραση της μουσουλμανικής μειονότητας με την υπόλοιπη πόλη και τις λειτουργίες της. Η αφήγηση γύρω από τις μουσουλμανικές γειτονιές θα εστιάσει στα επιμέρους ποιοτικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των μουσουλμάνων κατοίκων και της διάδρασής της με τις υπόλοιπες ομάδες που συγκροτούν την πόλη, στη βάση όσων προέκυψαν από τις συνεντεύξεις με τους πληροφορητές/τριες και τη μελέτη του τύπου και της βιβλιογραφίας.

Δεν είναι όμως καθόλου εύκολο να δώσει κανείς μια σύντομη περιγραφή των χαρακτηριστικών της μειονότητας και των επιμέρους της ομάδων. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η δυσκολία δεν οφείλεται σε αυτό καθαυτό το γεγονός ότι πρόκειται για μια ανομοιογενή ομάδα. Κύριο αίτιο της δυσκολίας είναι ότι η αναγνώριση της εσωτερικής της πολυμορφίας ή αντίστροφα η αποσιώπηση της, αποτελούν αντικείμενο αντιπαράθεσης στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο. Σε αυτό το πλαίσιο το όνομα των εθνοπολιτισμικών ομάδων της μειονότητας δεν εμπεριέχει απλά προσδιορισμούς ταυτότητας, αλλά φέρει ένα βαρύ ιδεολογικό φορτίο.⁷³⁹ Στην ίδια λογική κινείται και η παρατήρηση της Πλεξουσάκη, η οποία υποστηρίζει ότι η ιδεολογική φόρτιση του προσδιορισμού της μειονότητας επηρεάζει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων στην περιοχή και εικονογραφεί τις δυσκολίες του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου όπου η πολιτική διάσταση είναι παρούσα εξαρχής στον τρόπο με τον οποίο θα ονομάσει κανείς την υπό μελέτη πραγματικότητα. Γνωρίζοντας ότι οι εθνοπολιτισμικές κατηγορίες στο εσωτερικό της μειονότητας δε χρησιμοποιούνται μόνο για να δηλώσουν εθνοπολιτισμικές διαφορές αλλά έχουν συγκεκριμένες πολιτικές χρήσεις,⁷⁴⁰ ακόμα και η ονομασία των μουσουλμανικών γειτονιών, στη βάση της ταυτότητας των κατοίκων τους, προκαλεί προβληματισμό για την πολιτική ορθότητα της χρήσης της (π.χ. γειτονιά Πομάκων ή γειτονιά ορεσίβιων μουσουλμάνων;).

Η ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων στο εσωτερικό της μειονότητας συνδέεται με ιστορικά γεγονότα που αφορούν στην ανάπτυξη της Κομοτηνής και της ευρύτερης περιοχής της Θράκης. Τέτοια γεγονότα είναι ο εποικισμός των Τούρκων,

⁷³⁹ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη*, ό.π., σελ 32

⁷⁴⁰ Πλεξουσάκη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας...», ό.π., σελ 182

Οθωμανών και Αθίγγανων στην περιοχή και ο τρόπος που αυτός πραγματοποιήθηκε, η διαδικασία εξισλαμισμού των ντόπιων πληθυσμών αλλά και η μαζική εισροή μουσουλμάνων προσφύγων από τη Βουλγαρία. Το ιστορικό πλαίσιο από το οποίο προέκυψε θεσμικά η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης ως μια ενιαία πληθυσμιακή ομάδα είναι γνωστό και έχει ήδη αναφερθεί πολλές φορές στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Τη «γένεση» της ενιαίας μειονότητας ορίζει η συνθήκη της Λωζάνης που υπογράφηκε το 1923, σύμφωνα με την οποία οι μουσουλμάνοι το θρήσκευμα Έλληνες πολίτες της Δυτικής Θράκης εξαιρέθηκαν από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία και τους δόθηκε το δικαίωμα να παραμείνουν στη Ελλάδα ως μειονότητα. Θεσμικά η υπόσταση της μειονότητας ορίστηκε ενιαία με βάση το κριτήριο της θρησκείας. Η σημασία αυτής της επιλογής έχει συγκεκριμένο ιστορικό περιεχόμενο και δε μπορεί να γίνει κατανοητή παρά μόνο σε συνάρτηση με το σύστημα των οθωμανικών μιλλέτ όπου η κύρια διάκριση των πληθυσμών ήταν η θρησκευτική.⁷⁴¹

Μειονοτική ταυτότητα και οργάνωση του αστικού χώρου σε γειτονιές.

Παρά την ενιαία θεσμική υπόσταση της μειονότητας, είναι γεγονός ότι η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια ως προς την εθνοτική καταγωγή των κατοίκων, τη γλώσσα και τα πολιτιστικά στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν. Τα τελευταία χρόνια έχει επικρατήσει στα κείμενα των ερευνητών/τριών και στον τύπο μια τριχοτομημένη εικόνα σύμφωνα με την οποία η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης αποτελείται από τρεις βασικές ομάδες⁷⁴² με διαφορετικά εθνοφυλετικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά: τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους ή Τουρκογενείς,⁷⁴³ τους Πομάκους και τους Αθίγγανους.⁷⁴⁴ Ο τριμερής αυτός ορισμός βασίζεται σε υπαρκτές διαφοροποιήσεις, ταυτόχρονα όμως, όπως κάθε κατηγοριοποίηση, ενέχει τον κίνδυνο μιας σχηματικής απεικόνισης της μειονότητας σε τρία σαφώς διακριτά

⁷⁴¹ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη*, ό.π., σελ 31

⁷⁴² Η μειονότητα απαρτίζεται από Τούρκους ομιλητές της τουρκικής γλώσσας, Πομάκους, ομιλητές μιας σλαβογενούς γλώσσας και Τσιγγάνους, μέρος των οποίων μιλάει τη Ρομανί. Έχει επισημανθεί ότι ο τριμερής διαχωρισμός της μειονότητας με εθνοτικούς όρους σε Τούρκους, Πομάκους και Τσιγγάνους, δεν ισχύει με απόλυτη αντιστοιχία στο γλωσσικό επίπεδο. Υπάρχει μια σαφής μετακίνηση των δύο, αρχικά μη τουρκόφωνων ομάδων της μειονότητας προς την τουρκική γλώσσα. Για περισσότερα βλ. κεφ. 3.4.1 Γλωσσικό ζήτημα» της παρούσας διατριβής.

⁷⁴³ Τα τελευταία χρόνια στην ελληνική βιβλιογραφία έχει επικρατήσει οι τουρκόφωνοι να αποκαλούνται «Τουρκογενείς», βλ. Ναθαναήλ Μ. Παναγιωτίδης, *Το μειονοτικό εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδος*, Γνώμη, Αλεξανδρούπολη 1996, σελ. 11.

⁷⁴⁴ Η σε τρία μέρη υποδιαίρεση της θρησκευτικής μειονότητας και κυρίως η προσπάθεια προσδιορισμού των διαφορετικών χαρακτηριστικών των τριών υποομάδων/ κοινοτήτων, ακολουθεί την ιστορία και την πορεία της μελέτης του μειονοτικού φαινομένου στην Ελλάδα. βλ., «Οι εικόνες της μειονότητας στη Θράκη», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, υποσημείωση 4, σελ 82

μέρη. Στην πραγματικότητα τα όρια των τριών επιμέρους ομάδων είναι ρευστά, κυρίως γιατί τα κριτήρια του προσδιορισμού τους δεν μπορούν να θεωρηθούν «αντικειμενικά» ή «εμφανή».⁷⁴⁵ Σε επίπεδο ελληνικής κυβέρνησης ο τριμελής ορισμός της μειονότητας δεν εκφράζεται ή δεν εκφραζόταν σχεδόν ποτέ ανοικτά. Πρόκειται περισσότερο για μια βούληση η οποία καταπνίγεται στο πλαίσιο των διακρατικών σχέσεων Ελλάδας- Τουρκίας, με συνέπεια να αποσιωπάται τελείως σε περιόδους ελληνοτουρκικής φιλίας. Σε κάθε περίπτωση, ο διαχωρισμός της μειονότητας σε Τούρκους, Πομάκους και Τσιγγάνους είναι κοινός τόπος στην καθημερινότητα των κατοίκων της Θράκης μακριά από τους λόγους των επισήμων και τις κυρίαρχες ρητορικές,⁷⁴⁶ γεγονός που διαπιστώθηκε και κατά την επιτόπια έρευνα και τις συζητήσεις με τους πληροφορητές/τριες. Ωστόσο, είναι εμφανής η διαφορά που υπάρχει στην τοποθέτηση που επιλέγουν να κάνουν οι πληροφορητές γύρω από τα συστατικά στοιχεία της πολυπολιτισμικότητας στην πόλη, ανάλογα τη θέση τους για το μειονοτικό ζήτημα.

«Στην πόλη υπάρχουν Τσιγγάνοι, Τούρκοι και Πομάκοι (...) Φυσικά η πλειοψηφία των Πομάκων που μένουν στην πόλη έχει κατέβει από τα ορεινά χωριά τους και τώρα έχουν εκτουρκιστεί ως προς τη συνείδηση, ως προς το φαίνεσθαι, ως προς τις δηλώσεις τους στα ΜΜΕ. Δεν ξέρω τι πιστεύουν, αλλά είναι πολύ μεγάλο το κομμάτι της μειονοτικής κοινωνίας που έχει πομακική καταγωγή. Εξάλλου, υπάρχουν δυο γειτονιές εδώ στην πόλη που είναι όλοι Πομάκοι. Τα αυθαίρετα που είναι εδώ από πίσω (...) Έχει φυσικά και δυο τσιγγανομαχαλάδες η πόλη, έναν στα βορειοανατολικά και έναν στα δυτικά. Εδώ αυτό που λέγεται Αλάν Κουγιού ή τέρμα Αδριανουπόλεως που είναι το πιο πρόσφατο και είναι και αυτοί του Ηφαιστού (...) Τώρα εδώ στα βορειοανατολικά όπως είπα, έχει γίνει μια ολόκληρη πόλη που είναι αυθαίρετη και είναι όλοι αυτοί οι Πομάκοι που κατέβηκαν από τη Ροδόπη και δηλώνουν Τούρκοι, τι άλλο να δηλώσουν άλλωστε στην Κομοτηνή, αλλά είναι διαφορετική κατάσταση, δεν ξέρω αν έχει ο οικισμός τους κάποια στοιχεία που είναι εθνοτικά ή που θα άξιζε να τα επισημάνει κανείς (...)».

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Μέσα στην έντονη πολιτισμική ετερότητα που παρουσιάζει η περιοχή, οι μειονοτικές ταυτότητες των κατοίκων της πόλης κατασκευάζονται σε σχέση με την πλειοψηφική –ηγεμονική ταυτότητα των τουρκογενών και αποκτούν πολιτική διάσταση

⁷⁴⁵ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 34

⁷⁴⁶ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
σελ 107

καθώς συγκροτούνται μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο των πολιτικών σκοπιμοτήτων που υπηρετούν. Στη διαδικασία ταυτοποίησης της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των μειονοτικών σε σχέση με την πλειοψηφική –ηγεμονική ταυτότητα υπάρχουν δύο βασικές εκδοχές. Η μία αφορά στην προβολή μιας «ομογενοποιημένης εικόνας» για τη μειονότητα κάτω από την τουρκική εθνοτική ταυτότητα. Η εικόνα αυτή προβάλλεται συστηματικά από την ελίτ των αστών μουσουλμάνων και προωθείται μέσω του Προξενείου της Κομοτηνής. Αυτή η εκδοχή για τη μειονότητα δεν διαφοροποιεί τους μουσουλμάνους παρά μόνο με γεωγραφικά κριτήρια (πχ ορεσίβιοι μουσουλμάνοι της Ροδόπης για τους Πομάκους) και αντιδρά σε οποιαδήποτε αντίθετη δήλωση, πχ μποϊκοτάρισμα εκδηλώσεων που διοργανώνονται από χριστιανούς και υπάρχει επίσημη εκπροσώπηση από Πομάκους ή Τσιγγάνους. Η δεύτερη εκδοχή είναι αυτή για τη ύπαρξη τριών διακριτών ομάδων στο εσωτερικό της θρησκευτικής μειονότητας. Μια κριτική που έχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια σε σχέση με τη συγκεκριμένη εκδοχή είναι ότι αποτελεί κατασκευή της ένθερμης πατριωτικής και εθνικιστικής πτέρυγας της Ελλάδας και κάποιες φορές έχει προβληθεί και σαν επίσημη εκδοχή από τις εκάστοτε συντηρητικές κυβερνήσεις. Από την άλλη, υπάρχουν ερευνητές και ερευνήτριες που υποστηρίζουν πως παρόλο που ο διαχωρισμός της μειονότητας είναι υπαρκτός στην καθημερινότητα των κατοίκων της Θράκης, οι τοπικές αρχές (πχ η τοπική αυτοδιοίκηση) φαίνεται να αποσιωπούν αυτήν την εσωτερική διάκριση στον επίσημο λόγο τους, ακολουθώντας την ελίτ της μειονότητας που επιθυμεί την ενιαία προβολή της μειονοτικής ταυτότητας.⁷⁴⁷ Αντίστοιχο σχόλιο για αποσιώπηση της υπάρχουσας κατάστασης από τις τοπικές αρχές, καταγράφηκε και κατά τη διάρκεια συζήτησης με πληροφορητή.

«Κοίταξε, η αλήθεια είναι ότι δε μπορούμε να αγνοήσουμε την πραγματικότητα. Δεν μπορώ να αρνηθώ ούτε την ύπαρξη των Τούρκων, ούτε των Τσιγγάνων, ούτε των Πομάκων (...) ο ρόλος μας δεν είναι να μεταμφιέσουμε την πραγματικότητα, όμως η ιστορία αυτή είναι ένα πολιτικό εργαλείο (...) Ακόμα και για τις γειτονιές. Νομίζω ότι πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου και την πολιτική του ενδεχόμενη χρήση και να αναδεικνύεται και από εμάς και όχι από άλλους. Και νομίζω ότι είναι σαφές ότι εδώ στην Κομοτηνή οι γειτονιές έχουν άλλο νόημα, δε μπορούμε δηλαδή να τις βλέπουμε σαν τις γειτονιές που υπάρχουν π.χ. στα Τρίκαλα (...) Σύμφωνα, να το αναδείξουμε, αλλά έχοντας όλες τις παραμέτρους κατά νου, ότι δηλαδή αυτή η διαφορετικότητα στα χέρια ενός τρίτου μπορεί να λειτουργήσει εντελώς αντίθετα. Για αυτό εγώ θέλω να κάνουμε εμείς πράγματα και όχι κάποιος άλλος (...) π.χ. για τους Πομάκους, ρωτάω το δήμαρχο γιατί φοβόμαστε να το πούμε, αφού κάποιος άνθρωποι

⁷⁴⁷ Στο ίδιο, σελ 103-108

λένε ότι είναι Πομάκοι. Κατάλαβες δηλαδή, ακόμη και η χρήση της λέξης είναι ταμπού, για να μην αναδείξουμε τη διαφορετικότητα στο εσωτερικό της μειονότητας. Να μπορούν να λένε ελεύθερα οι άνθρωποι ότι είναι όλοι Τούρκοι. Εν πάση περιπτώσει, αυτή είναι η κατάσταση και πάμε παρακάτω (...) Οι ίδιοι κατά κανόνα λένε ότι είναι Τούρκοι. Εντάξει, υπάρχουν και αυτοί (οι Πομάκοι) που λένε την αλήθεια, αλλά δεν καταφέρνουμε ούτε αυτό να τους πούμε, ότι μπορούν δηλαδή να χρησιμοποιούν όποιο όνομα θέλουν. Γιατί το ότι το συγκεκριμένο όνομα έχει μια συγκεκριμένη πολιτική αξία δεν το ξέρουν, ούτε καν κατά νου δεν το έχουν. Αυτοί έχουν στο μυαλό τους τα μεγέθη της Κωνσταντινούπολης και την αίγλη της σημερινής Τουρκίας και σου λέει, από το να πω Πομάκος, ας πω αυτό. Ο Πομάκος με ποια χώρα ταυτίστηκε; Οπότε, Τούρκος σου λέει. Έχουν και κάποια απωθημένα με τη δική μας πλευρά από παλαιότερες εποχές, οπότε λένε και κάτι το οποίο ξέρουν ότι μας ενοχλεί, κάποιοι έχουν και υλικό συμφέρον να παριστάνουν τους Τούρκους. Ανοίγουν κάποιες πόρτες οικονομικά, κοινωνικά, επαγγελματικά. Αλλά γενικά πώς να το κάνουν; Η αλήθεια είναι πως εδώ στη Ροδόπη είναι λίγο σφιχτά τα πράγματα, δεν δέχεται εύκολα ο άλλος ότι είναι «μη Τούρκος» (...).

Κ. 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Σε συνέχεια του παραπάνω αποσπάσματος θα ήθελα να σχολιάσω ότι στις συνεντεύξεις που πραγματοποίησα κατά τη διάρκεια της έρευνας, οι περισσότεροι πληροφορητές/τριες απέφευγαν να ορίσουν τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό της μειονότητας και αναφέρονταν σε αυτές με περιγραφικό τρόπο, πχ διαφορετική γλώσσα, διαφορετικά έθιμα ή διαφορετικός πολιτισμός, χωρίς να προχωρούν οι ίδιοι σε μια σαφή κατηγοριοποίηση σε διακριτές εθνοπολιτισμικές ομάδες. Ακόμα και όταν γινόταν αναφορά σε διακριτές ομάδες μειονοτικού πληθυσμού, υπήρχε η υποσημείωση εκ μέρους τους ότι στην ουσία μιλάμε για μια ενιαία μειονότητα. Αυτό εκτιμώ πως συνέβαινε είτε για την αποφυγή μιας κατηγοριοποίησης του μειονοτικού πληθυσμού στη βάση του πολιτικά ορθού, είτε στην προσπάθεια να μου περιγράψουν πώς πραγματικά έχει εξελιχθεί η κατάσταση σήμερα στην Κομοτηνή, ότι δηλαδή όλες οι επιμέρους ομάδες της μειονότητας έχουν αποκτήσει τουρκική συνείδηση (κάτι τέτοιο διαπιστώθηκε να συμβαίνει πολύ πιο έντονα για τους Πομάκους και πολύ λιγότερο για τους Αθίγγανους).

Η δημιουργία ενός κοινού κοινωνικού χώρου πολιτισμικής ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης για όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως φύλου ή φυλής, αποτελεί την πρόκληση για την πολυπολιτισμική Κομοτηνή. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και των συζητήσεων με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες γύρω από τις μουσουλμανικές γειτονιές, φάνηκε η σημασία που αποδίδεται στο ρόλο των πολιτιστικών συλλόγων της μειονότητας στη διαπραγμάτευση της πολιτισμικής ταυτότητας των μειονοτικών κατοίκων της πόλης, αναδεικνύοντας τη σημασία του πολιτισμού για τη μετάβαση από το 'εγώ' στο 'εμείς' και τη συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας. Όλοι οι άνθρωποι που μου προτάθηκαν από την τοπική κοινωνία ως προνομιακοί πληροφορητές/τριες για τη μειονοτική κοινότητα είναι ή έχουν υπάρξει στο παρελθόν ενεργά μέλη σε συλλόγους. Συγκεκριμένα, οι πληροφορητές/τριες με τους οποίους με σύστησαν να συνομιλήσω για θέματα της μειονότητας, έχουν υπάρξει όλοι /όλες μέλη του ΔΣ μειονοτικών συλλόγων, οι περισσότεροι (πλην ενός) με πανεπιστημιακές σπουδές - κατά βάση στην Τουρκία και, όπως φάνηκε από τη συζήτηση, είναι μέσης ή ανώτερης οικονομικής τάξης. Η πρώτη παρατήρηση από το πεδίο αφορά λοιπόν το κοινωνικό προφίλ των πληροφορητών/τριών που δείχνει ότι τα άτομα που εντάσσονται ενεργά στους συλλόγους και παίρνουν δημόσια το λόγο για να διεκδικήσουν τα δικαιώματα των υπόλοιπων μελών φαίνεται πως ανήκουν σε αυτό που οι μελετητές ονομάζουν «ελίτ» της μειονότητας. Όταν δηλαδή τα διαφορετικά πολιτισμικά υποκείμενα μιας πόλης συνομιλούν μεταξύ τους δια εκπροσώπων, όπως είναι τα μέλη του ΔΣ των συλλόγων, έχει σημασία να προσέξουμε το προφίλ των ατόμων που διαχειρίζονται αυτή τη συνομιλία. Μέσα από τις διαφορετικές επιτελέσεις της «πολυπολιτισμικότητας» πρωταγωνιστούν αυτές οι κατηγορίες ελίτ (όπως διαμορφώνονται στο εσωτερικό της μειονότητας), όχι πάντα με κίνητρα ανιδιοτέλειας και για το κοινό συμφέρον των ομάδων που εκπροσωπούν, αλλά αναπαράγοντας έναν κύκλο συνεχών διαπροσωπικών αναμετρήσεων με τους ομολόγους τους, χρησιμοποιώντας πολιτικά το συμβολικό τους κεφάλαιο προς ίδιον συμφέρον⁷⁴⁸.

⁷⁴⁸ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Πως μπορεί κανείς να είναι Πομάκος» στην Ελλάδα σήμερα;», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ 213

4.6.1 Βορειοανατολικές Μουσουλμανικές γειτονιές της Κομοτηνής (Τουρκογενείς).

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν οι βορειοανατολικές μουσουλμανικές γειτονιές της Κομοτηνής, στις οποίες κατοικούν κυρίως οι τουρκογενείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί της μειονότητας. Σαν απόρροια των ιστορικών σχέσεων της πληθυσμιακής αυτής ομάδας με τον αστικό χώρο της Κομοτηνής, οι βορειοανατολικές μουσουλμανικές γειτονιές αποτελούν την χωρική έκφραση της μειονοτικής παρουσίας στην πόλη και μάλιστα του τμήματος εκείνου της μειονότητας που θεωρείται η κοινωνική και πολιτισμική ελίτ της.

Οι κάτοικοι

Ο τουρκόφωνος μουσουλμανικός πληθυσμός ή αλλιώς οι τουρκογενείς, αποτελεί το βασικό κορμό του συνόλου της μειονότητας καταλαμβάνοντας το ήμισυ σχεδόν του πληθυσμού με μεγαλύτερη πυκνότητα στο νομό Ροδόπης. Ως προς την ακριβή εθνοτική καταγωγή των τουρκόφωνων δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία. Λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι μετά την οθωμανική κατοχή ο εποικισμός της Θράκης γινόταν με μουσουλμανικές ομάδες προερχόμενες από την Ανατολία (Γιουρούκοι Τούρκοι) και με στρατιώτες και διοικητικούς προερχόμενους από όλες τις κατεχόμενες περιοχές (Τούρκοι, Αλβανοί και εξισλαμισθέντες Σλάβοι), συνάγουμε το συμπέρασμα πως αυτός ο σημαντικά ετερογενής από εθνοτική άποψη πληθυσμός τελικά απώλεσε τα πολιτιστικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά του υπέρ μιας τουρκικής εθνοτικής συνείδησης και γλώσσας.⁷⁴⁹

«Οι πρώτοι ήρθαν από την Ανατολή, από το Καραμάν, εγκαταστάθηκαν εδώ στο τέλος του 1300. Ήρθαν εδώ λόγω της αναγκαστικής μετανάστευσης από τους Οθωμανούς. Τους μοίρασαν. Είχαν πρόβλημα οι Οθωμανοί με ομάδες πληθυσμών στην Ανατολή και τους στέλνουν εδώ εξορία και εγκαταστάθηκαν εδώ. Μαζί τους όμως έστειλαν και άτομα που θα τους καθοδηγούσαν που να εγκατασταθούν. Η δεύτερη μετανάστευση και η μεγαλύτερη, ήταν το 1877 που γινόταν πόλεμος στη Ρωσία και έτσι ήρθε πολύ κόσμος. Πρόσφυγες ουσιαστικά. Μετά το δεύτερο βαλκανικό πόλεμο έρχεται αρκετός κόσμος εδώ κυρίως από τη Βουλγαρία και μένει. Και όλοι αυτοί χρησιμοποιούν την περιοχή ως πέρασμα για να πάνε στην Ανατολή. Όμως, υπάρχουν πολλοί που ενώ σκεφτόντουσαν να μεταναστεύσουν στην Ανατολή, μένουν εδώ. Τους αρέσει και μένουν εδώ. Το 1930 οι Γάλλοι έκαναν μια

⁷⁴⁹ Ελένη Σελλά- Μάζη, «Η τουρκόφωνη δίγλωσση μειονότητα της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 86

συμφωνία για να μάθουν ποιοι είναι οι ντόπιοι εδώ και εκεί φάνηκε ότι υπήρχε ένας μεγάλος πληθυσμός που ήταν γεννημένος στη Βουλγαρία. Και έδιναν κεφαλόχαρτα τότε, ότι εσύ είσαι τουρκικής καταγωγής, αλλά μόνο στους Τούρκους. Ήταν μεν όλοι Οθωμανοί, έτσι δήλωναν τότε, αλλά έγραφαν την καταγωγή.⁷⁵⁰ Υπάρχουν αυτά τα χαρτιά και η γιαγιά μου είχε τέτοιο στο σπίτι της γραμμένο στα γαλλικά, ήταν σαν απογραφή ουσιαστικά. Αυτό γιατί με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923 οι Γάλλοι ήταν οι διαμεσολαβητές εδώ. Εξαίρέθηκε η περιοχή από την ανταλλαγή, αλλά οι Γάλλοι ήταν οι διαμεσολαβητές. Το 1930 λοιπόν έκαναν απογραφή και όσοι ήταν από την Τουρκία τους έδιναν χαρτί. Δεν τους έλεγαν είσαι από την Τουρκία, αλλά έλεγε στα γαλλικά ότι η τάδε, γεννημένη τότε, με πατέρα και μητέρα τάδε, είναι τουρκικής καταγωγής (...)

Χ., άντρας μειονοτικός, 40 χρονών, Οκτώβριος 2016

Πέρα όμως από τις όποιες διαφορές στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και στην καταγωγή των επιμέρους ομάδων της μειονότητας, υπάρχουν διαφορές και στην κοινωνικοοικονομική φυσιογνωμία του μειονοτικού πληθυσμού. Στην Κομοτηνή φαίνεται πως υπάρχει ένας παλιός αστικός μουσουλμανικός πληθυσμός που αποτελείται κυρίως από εμπόρους και τεχνίτες, με σημαντική παρουσία παραδοσιακών επαγγελμάτων. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις. Αναφέρεται ότι σημαντικό μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων στην αγορά της Κομοτηνής βρίσκεται στα χέρια των μελών της μειονότητας, πρόκειται όμως κατά ένα μεγάλο ποσοστό για ένα κλειστό και παράλληλο κύκλωμα σε σχέση με την τοπική αγορά. Οι ερευνητές/τριες αναφέρουν ότι εξίσου μικρός είναι ο αριθμός όσων ασκούν επαγγέλματα που απαιτούν ψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, είτε ως ελεύθεροι επαγγελματίες, είτε ως μισθωτοί. Μικρός σχετικά παραμένει και ο αριθμός των μορφωμένων μελών της μειονότητας, η πλειονότητα των οποίων έχει σπουδάσει στην Τουρκία,⁷⁵¹ αφού μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ο δρόμος για τα ελληνικά πανεπιστήμια ήταν κλειστός για τους μειονοτικούς μαθητές. Τον περιορισμένο αυτό αριθμό των επιστημόνων δηλώνει ο συχνά χρησιμοποιούμενος όρος «ελίτ» της μειονότητας από τον οποίο άλλωστε προέρχεται και η μειονοτική πολιτική

⁷⁵⁰ Εδώ ο πληροφορητής αναφέρεται στην προεθνική «οθωμανικότητα» του Millet-i-Islam, και στην προσπάθεια σταδιακής μετάβασης των τουρκόφωνων μουσουλμάνων Ελλήνων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους σε μια εθνικά προσδιορισμένη νεωτερικότητα. Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Το «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους 1956-2008*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ 42

⁷⁵¹ Εξάιρεση είναι η ομάδα των δασκάλων των μειονοτικών σχολείων που έχουν σπουδάσει στην Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων αποτελεί και τη μοναδική κατηγορία εργαζομένων της μειονότητας με το καθεστώς του δημοσίου υπαλλήλου βλ. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 52

ηγεσία.⁷⁵² Η κοινωνική «ελίτ» της μειονότητας κατοικεί κυρίως στις βορειοανατολικές «παλιές» μουσουλμανικές γειτονίες της πόλης.⁷⁵³

Ιστορικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά.

Η ιστορία των μουσουλμανικών γειτονιών της βορειοανατολικής Κομοτηνής ξεκινά από πολύ νωρίς και ακολουθεί τα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν την περιοχή. Όταν η Κομοτηνή καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς το 1363, η τότε πόλη αρχίζει να επεκτείνεται σταδιακά και εκτός των τειχών του βυζαντινού φρουρίου της. Με την άφιξη δεκάδων χιλιάδων μουσουλμάνων προσφύγων από τη νότια Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πόλεμου το 1877-78, ο πληθυσμός της Κομοτηνής μεγαλώνει θεαματικά. Λόγω της μαζικής και απότομης αυτής μετανάστευσης ιδρύονται νέες γειτονίες στα βόρεια της πόλης για να υποδεχθούν τους μουσουλμάνους πρόσφυγες. Οι γειτονίες αυτές αναπτύσσονται υπό τη μορφή ενός δαιδαλώδους πολεοδομικού ιστού βορειοανατολικά του βυζαντινού φρουρίου και εκατέρωθεν των κεντρικών οδικών αρτηριών της εποχής, της Εγνατίας οδού και της οδού Φιλιππουπόλεως. Κατά τη διάρκεια της προσάρτησης της περιοχής στη Βουλγαρία (1913-1919) συνεχίζεται η άφιξη στην Κομοτηνή και άλλων μουσουλμάνων από τη Νότια Βουλγαρία επηρεάζοντας αριθμητικά τη σύνθεση του πληθυσμού.⁷⁵⁴ Στον μέλλον, η παρουσία των μουσουλμανικών γειτονιών στον πολεοδομικό ιστό της Κομοτηνής και οι πολιτικές που θα ασκηθούν στη μειονότητα σε συσχετισμό με τους Ελληνικούς πληθυσμούς της Τουρκίας, θα είναι αυτές που θα επηρεάσουν τα μέγιστα την οικιστική ανάπτυξη της πόλης.⁷⁵⁵

Σε αντιστοιχία με την αρχική δομή που είχε η παραδοσιακή βόρεια μουσουλμανική συνοικία, οι μουσουλμανικές γειτονίες της βορειοανατολικής Κομοτηνής είναι αναπτυγμένες σήμερα γύρω από το γραμμικό εμπορικό κέντρο κατά μήκος της οδού Φιλιππουπόλεως και εκατέρωθεν αυτής, κοντά στον αντίστοιχο τομέα του κέντρου της πόλης. Οι γειτονίες αυτές κατοικούνται κατά κύριο λόγο από τους παλαιούς κατοίκους⁷⁵⁶ της θρησκευτικής μειονότητας της Κομοτηνής. Οι κάτοικοι ασχολούνται ως επί το πλείστον

⁷⁵² Στο ίδιο, σελ 51-52

⁷⁵³ Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής, (Ν. 1337/83) Δ' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 2004, σελ 16

⁷⁵⁴ Ταυτόχρονα την περίοδο αυτή εκδιώκονται όλοι οι Έλληνες που καταφεύγουν κυρίως στη Θεσσαλονίκη. Την περίοδο (1919-20) όταν ιδρύθηκε το κρατίδιο υπό την ANTANT οι Έλληνες επανήλθαν Βλ. Κωνσταντίνος Κατσιμίγας, «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», Το blog του Κωνσταντίνου Κατσιμίγα <https://katsimigas.wordpress.com/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE/>, ημερομηνία ανάκτησης 12.11.2019

⁷⁵⁵ Κατσιμίγας, ό.π., ημερομηνία ανάκτησης 12.11.2019

⁷⁵⁶ Δήμος Κομοτηνής, Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Α' ΦΑΣΗ, 1994, σελ 18

με το εμπόριο και αποτελούν το σχετικά εύπορο στοιχείο της. Αν και εντός σχεδίου, η περιοχή διατηρεί την παραδοσιακή μορφή του δαιδαλώδους πολεοδομικού ιστού των μουσουλμανικών γειτονιών. Το πρόβλημα εδώ έγκειται στο ότι το εγκεκριμένο σχέδιο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την παραδοσιακή μορφή του αστικού ιστού και το ιδιοκτησιακό καθεστώς και για του λόγους αυτούς δεν έχει εφαρμοστεί. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στη μελέτη του ΓΠΣ της Κομοτηνής, η περιοχή χρειάζεται ειδική πολεοδομική αντιμετώπιση που μπορεί να κυμαίνεται από απλή αναθεώρηση του σχεδίου για προσαρμογή στον αστικό ιστό, με παράλληλη εφαρμογή μηχανισμού απόκτησης γης για κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους, μέχρι ανάπλαση με βάση τους αντίστοιχους πολεοδομικούς μηχανισμούς.⁷⁵⁷ Στο χάρτη Π.1.11 ΓΕΝΙΚΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ (βλ. Εικόνα 4, κεφ. 2.2.3, σελ. 101) μπορεί να δει κανείς τα προτεινόμενα πολεοδομικά όρια της βορειοανατολικής συνοικίας της πόλης, όπως αυτά έχουν οριστεί στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της Κομοτηνής, και τις γειτονιές που εντάσσονται σε αυτήν. Η οριοθέτηση των βορειοανατολικών χωρικών ενότητων που προτείνει το ΓΠΣ βασίζεται στην υπάρχουσα δομή, την οποία επεκτείνει και οργανώνει, προσθέτοντας στις παραδοσιακές βορειοανατολικές μουσουλμανικές γειτονιές και νέα τμήματα που κατοικούνται κυρίως από χριστιανικό πληθυσμό (πχ περιοχή Στρατώνων στη γειτονιά 6). Η βορειοανατολική συνοικία περιλαμβάνει σύμφωνα με το ΓΠΣ⁷⁵⁸ τις εντός σχεδίου γειτονιές 5 και 7 γύρω από τον παραδοσιακό άξονα συνοικιακών λειτουργιών Φιλιππουπόλεως-Εγνατίας, την εντός σχεδίου γειτονιά 6 και την εντασσόμενη στο σχέδιο γειτονιά αυθαιρέτων 14.

Ο χάρτης Π.1.11 παρουσιάζει την οργάνωση του χώρου της Κομοτηνής σε συνοικίες και γειτονιές, ως αποτέλεσμα του επίσημου χωρικού σχεδιασμού. Στον Χάρτη 1 (κεφ. 4.1 σελ. 253), παρουσιάζονται τα όρια των βορειοανατολικών μουσουλμανικών γειτονιών, η ονομασία τους, καθώς και η εθνοπολιτισμική σύνθεση του πληθυσμού που κατοικεί σε αυτές, όπως καταγράφεται από τους πληροφορητές/τριες. Οι κατηγορίες πληθυσμού ορίζονται από τους πληροφορητές/τριες με τους όρους Τουρκογενείς Μουσουλμάνοι, Χριστιανοί, Πομάκοι και Αθίγγανοι και στη βάση αυτής της κατηγοριοποίησης παρουσιάζεται η ποσοστιαία παρουσία τους σε κάθε μουσουλμανική γειτονιά, πάντα σύμφωνα με την προσωπική εκτίμηση των πληροφορητών/τριων. Στις βορειοανατολικές μουσουλμανικές γειτονιές συμπεριλαμβάνονται και χωρικές ενότητες/γειτονιές που η παρουσία χριστιανών εμφανίζεται σε σχετικά υψηλά ποσοστά.

⁷⁵⁷ Δήμος Κομοτηνής, Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Δ' ΦΑΣΗ, ό.π., σελ 16

⁷⁵⁸ Δήμος Κομοτηνής, Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Δ' ΦΑΣΗ, ό.π., σελ 19

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ζητούσα πάντα, όπως έχει ήδη ειπωθεί, από τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες, να μου δείξουν στο χάρτη της Κομοτηνής τα όρια της γειτονιάς τους. Στο Σκαρίφημα 3 που ακολουθεί στο τέλος του κεφαλαίου, παρουσιάζονται στο χάρτη της Κομοτηνής, οι γειτονιές όπου κατοικούν μουσουλμανικοί πληθυσμοί, όπως τις τοποθέτησε στο χάρτη ένας πληροφορητής. Ο πληροφορητής είναι άντρας, κάτοικος Κομοτηνής, μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας, πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Ο πληροφορητής δεν δίνει στοιχεία για την ποσοστιαία παρουσία του μουσουλμανικού πληθυσμού στις γειτονιές που καταγράφει, τις ορίζει όμως με ονόματα. Οι ονομασίες των γειτονιών στο Σκαρίφημα 3 παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία με τις ονομασίες που καταγράφηκαν από τους πληροφορητές της πλειονότητας, πχ. Yeni Mahalle, Kir Mahalle και τοποθετούνται περίπου στις ίδιες περιοχές της πόλης. Όπως φαίνεται στο Σκαρίφημα 3 που ακολουθεί, κατά τη διάρκεια της καταγραφής των μειονοτικών γειτονιών, ο πληροφορητής δε διαχωρίζει τη μουσουλμανική παρουσία στην πόλη σε επιμέρους εθνοπολιτισμικές ομάδες, αλλά αναφέρεται με τον όρο μουσουλμανικές γειτονιές στο σύνολο των περιοχών όπου κατοικούν μειονοτικοί πληθυσμοί (πχ, Χάρμανλικ, Πος Πος).

Οι διαφορές που παρατηρούνται στα όρια κάθε μουσουλμανικής γειτονιάς ή στην ονομασία τους στις περιγραφές των πληροφορητών/τριων δεν εκπλήσσει, αν αποδεχτούμε την παραδοχή ότι οι γειτονιές που συγκροτούν μια πόλη δεν ορίζονται μόνο ως αποτέλεσμα του επίσημου χωρικού σχεδιασμού, αλλά και ως αποτέλεσμα/ αποτύπωμα της ιστορικής μνήμης για αυτές, ως αποτέλεσμα δηλαδή του τρόπου που γίνεται αντιληπτή η πόλη από τους κατοίκους της αλλά και ως αποτέλεσμα της σύνδεσης των γειτονιών με την πολιτική νοσηματοδότηση της μειονοτικής ταυτότητας. Η χωρική διαίρεση σε γειτονιές με διαφορετικά κριτήρια διαχωρισμού –ανάλογα τον πληροφορητή/τρια- λειτουργούν σα διαφορετικά layers της ίδιας πόλης που συνδέονται μεταξύ τους μέσα από την κοινή, για όλους τους πληροφορητές/τριες, λογική του διαχωρισμού στου αστικού ιστού σε ξεχωριστές εθνοπολιτισμικές ενότητες. Άλλωστε, από την εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των μιλλέτ, τα όρια των χωρικών ενότητων στην Κομοτηνή γίνονται αντιληπτά με βάση την εθνοπολιτισμική ταυτότητα των κατοίκων τους και τους διαφορετικούς όρους χρήσης του χώρου από τα υποκείμενα που τον κατοικούν.

«Θα σου πω το εξής, ότι εγώ βλέπεις ότι σου μιλάω για Γενί, για Γενιτζέ, για Kir Μαλέ, αυτές τις ονομασίες των γειτονιών που είναι οι κατοικημένες. Αν ρωτήσεις το μέσο Κομοτηναίο δεν τις γνωρίζει. Δε θα σου πει στο Kir Μαλέ, θα σου πει στα τούρκικα της οδού Φιλιππουπόλεως, δε θα σου πει το Γενί Μαλέ, θα σου πει τα τούρκικα της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κάποιος άλλος μπορεί να σου πει στα μουσουλμανικά και άλλος στα

τούρκικα της οδού Αδριανουπόλεως. Θα σου πει δηλαδή με βάση τον κύριο δρόμο που διασχίζει τον οικισμό. Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως, Μεγάλου Αλεξάνδρου. Από την άλλη, ο μουσουλμάνος θα το πει Γενί Μαλέ. Το Μαλέ είναι από το Μαχαλέ. Αμα βρίσκεται ανάμεσα σε δυο φωνήεντα το η εξαφανίζεται στη διάλεκτο που μιλάνε, δηλαδή *ma(h)alle*».

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

Ός προς τα πολεοδομικά τους χαρακτηριστικά, τα περισσότερα σημεία των μαχαλάδων χαρακτηρίζονται από έλλειψη κοινωνικού εξοπλισμού, ελεύθερων χώρων και χώρων στάθμευσης οχημάτων. Οι δρόμοι δεν διαθέτουν το απαιτούμενο πλάτος σε σχέση με τον αριθμό των αυτοκινήτων που διέρχονται ή σταθμεύουν, δεν είναι διασφαλισμένη η διακίνηση των πεζών σε πεζοδρόμια, ενώ η αδιέξοδη οδός είναι συνηθισμένο φαινόμενο⁷⁵⁹ (βλ. χαρακτηριστικά την οδό Λαβυρίνθου στο Γενί Μαλέ). Οι κατοικίες και οι μαχαλάδες παρουσιάζουν έναν άλλον τρόπο οργάνωσης του χώρου της πόλης, ο οποίος είναι παράγωγο της καθημερινής ζωής και του πολιτισμού μιας μεγάλης πληθυσμιακής ομάδας της Κομοτηνής. Οι μουσουλμανικές γειτονιές αποτελούν κομμάτι της πολιτισμικής κληρονομιάς της πόλης και είναι πλούσιες σε μνήμες και ιστορία. Όπου επικρατεί ο δαιδαλώδης πολεοδομικός ιστός υπάρχουν κυρίως χαμηλά σπίτια μικρής αρχιτεκτονικής αξίας από ευτελή υλικά (ωμοί πλίνθοι), με ψηλές μάνδρες και εσωτερικές αυλές που εμποδίζουν την άμεση επικοινωνία του σπιτιού με τον έξω κόσμο και τη ζωή του μαχαλά. Οι αυλές αυτές λειτουργούσαν σαν ένας ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στον ιδιωτικό χώρο-κατοικία και στο δημόσιο χώρο- δρόμο, εξυπηρετώντας έμφυλους κοινωνικούς κανόνες και περιορισμούς. Από αυτές τις αυλές επικοινωνούσαν παλαιότερα τα σπίτια με πόρτες που ένωναν αυλή με αυλή (*komsukaru*) έτσι ώστε οι γυναίκες να μπορούν να επισκεφτούν η μία την άλλη, χωρίς να βγουν στο δρόμο με κίνδυνο να της δει αντρικό βέβηλο μάτι, κάτι που θα δημιουργούσε προβλήματα στην μετέπειτα ζωή τους αν δεν ήταν παντρεμένες ή στην οικογενειακή ζωή τους εάν ήταν νυμφευμένες.⁷⁶⁰ Στον προστατευμένο ενδιάμεσο χώρο της αυλής οι γυναίκες μπορούσαν να κινούνται σχετικά ελεύθερα. Στην ίδια αυλή μπορεί να συμβίωναν καθημερινά τρεις και τέσσερις οικογένειες δημιουργώντας μια κοινότητα για τις γυναίκες που την μοιράζονταν. Στην κοινότητα αυτή των γυναικών

⁷⁵⁹ Για περισσότερα βλ. Δήμος Κομοτηνής, Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Δ' ΦΑΣΗ, ό.π.

⁷⁶⁰ Μαλκίδης Θεοφάνης, *Η οικογένεια και η γυναίκα στην κοινωνία των μουσουλμανικών μειονοτήτων της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 116 Α, Αθήνα 2005., σελ 71

αναπτυσσόταν μια εκπληκτική συνοχή, η οποία επέτρεπε τις συζητήσεις για όλα τα ζητήματα⁷⁶¹ και τις προστάτευε από το εξωτερικό περιβάλλον.

«Θυμάμαι στο παλιό σπίτι στο μουσουλμανικό μαχαλά που μέναμε όταν ήμουν μικρή, υπήρχε εσωτερική αυλή που επικοινωνούσε με τις αυλές των διπλανών σπιτιών. Οι μεγαλύτερες γυναίκες πηγαίνανε από το ένα σπίτι στο άλλο χωρίς να χρειαστεί να βγουν στο δρόμο. Μάλιστα είχα ακούσει μια ιστορία, ότι οι αυλές αυτές είχαν βοηθήσει και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, γιατί μπορούσες να κρύψεις κάποιον και αυτός να μετακινηθεί από σπίτι σε σπίτι, χωρίς να βγει στο δρόμο (...) Γιατί όταν αρχίζει ο εμφύλιος πολλοί έγιναν αντάρτες και δικοί μας και κόσμος σκοτώθηκε στον πόλεμο (...) Επειδή ήρθαν στον εμφύλιο οι πρώτες ομάδες που ήθελαν να προωθήσουν τον κομμουνισμό και για αυτό οι άλλοι εδώ προσπαθούσαν να συνεργαστούν με τη μειονότητα και όχι με αυτές τις ομάδες»

Ε., 40 χρονών, γυναίκα μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Στο πλαίσιο της μελέτης της πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης, τα σχόλια που συνδέονται με την παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας στον αστικό ιστό αφορούν κυρίως τους λόγους για τους οποίους έχει καταστεί μέχρι σήμερα αδύνατη η εφαρμογή στην Κομοτηνή των κανονιστικών μηχανισμών που ισχύουν για όλες τις ελληνικές πόλεις με συνήθη ρυμοτομία (νόμος του 1923, ΓΟΚ, ΓΠΣ κλπ.). Βασικός λόγος είναι ότι, παρότι οι βορειοανατολικές μουσουλμανικές γειτονίες είναι εντός σχεδίου,⁷⁶² ο αστικός ιστός συνεχίζει ακόμα και σήμερα να διατηρεί την παραδοσιακή μορφή του γεγονός που, σε συνδυασμό με το υφιστάμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς, δυσχεραίνει την εφαρμογή του εγκεκριμένου σχεδίου. Ωστόσο, τα περιοριστικά μέτρα απέναντι στη μειονότητα είναι ένας εξίσου καθοριστικός παράγοντας που επηρέασε τα μέγιστα την εξέλιξη της πόλης. Να σημειωθεί ότι την περίοδο 1967 – 1992 ελάχιστες οικοδομικές άδειες χορηγήθηκαν σε μουσουλμάνους, ενώ στις μουσουλμανικές συνοικίες δεν πραγματοποιήθηκε καμιά διάνοιξη⁷⁶³.

«Δε μπορείς να το καταλάβεις αυτό, μόνο άμα το ζήσεις, είναι αδιανόητο. Ήταν βέβαια άλλα χρόνια τότε, πολύ δύσκολα και ζήσαμε πολλά πράγματα, ήταν το 1989.

⁷⁶¹ Ελένη Κανακίδου, *Η προσωπικότητα της μουσουλμάνας γυναίκας και η συμβολή της στις παραδοσιακές δομές αγωγής και εκπαίδευσης των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Δ.Π.Θ., 1996, μέρος τρίτο, κεφάλαιο 1

⁷⁶² Σε αντίθεση με ένα σημαντικό τμήμα της ανατολικής περιοχής της πόλης όπου κατοικούν μουσουλμανικές εθνότητες κυρίως Πομάκων και έχει αναπτυχθεί με αυθαίρετη δόμηση βλ. Δήμος Κομοτηνής, Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Δ' ΦΑΣΗ, ό.π., σελ 16

⁷⁶³ Κωνσταντίνος Κατσιμίγας, Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής, <https://katsimigas.wordpress.com/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE/>, ημερομηνία ανάκτησης 12.11.2019

Οι γονείς μου ήρθαν από τη Γερμανία με χρήματα, ήθελαν να κάνουν το σπίτι τους εδώ και δε μπορούσαν να πάρουν άδεια οικοδομής, δε μπορούσαν ούτε να αλλάξουν τα κεραμίδια στη σκεπή. Ο πατέρας μου είχε λεφτά. Είχε φέρει ολόκληρο σχέδιο στην πολεοδομία και είχε πει θέλω μια ωραία μονοκατοικία στο κέντρο της πόλης και του έλεγαν όχι, δε μπορείς (...) Τα πράγματα άλλαξαν περίπου το 1996 με την ισονομία και την ισοπολιτεία και ηρέμησε λίγο η μειονότητα (...)

Ε., 40 χρονών, γυναίκα μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Η άρση των περιοριστικών μέτρων σε βάρος της μειονότητας είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθούν κατακόρυφα από το 1992 και μετά οι οικοδομικές άδειες σε μουσουλμάνους πολίτες. Στη θέση των χαμηλών μουσουλμανικών σπιτιών έχουν χτιστεί σε διάφορα σημεία στις βορειοανατολικές μουσουλμανικές συνοικίες, σύγχρονες πολυκατοικίες. Παρόλα αυτά, η περιορισμένη εφαρμογή του σχεδίου στον πολεοδομικό ιστό έχει περιορίσει σε πολλές περιπτώσεις την ανοικοδόμηση νέων κατοικιών.

«Στις περιοχές που υφίσταται ο παραδοσιακός αστικός ιστός, υπάρχουν τέτοιες περιοχές, όπως είναι η περιοχή του Γενί Μαλέ, δεν έχουμε σπουδαία ανοικοδόμηση, δηλαδή γκρέμισμα και χτίσιμο άλλων σπιτιών, γιατί δεν υπήρχε στη γειτονιά εφαρμογή σχεδίου πόλεως. Έτσι στο Γενί Μαλέ, εκτός από τη Μεγάλο Αλεξάνδρου, δε θα δούμε άλλη ανοικοδόμηση σοβαρή και αν μπορούμε στα στενά θα δούμε ίσως πασαλείμματα σε παλιά σπίτια, τα οποία μπορεί να πήραν άδεια, αλλά μπορεί να μην πήραν και καμία. Μπορεί ένα βράδυ να άλλαξαν τα κεραμίδια τους γιατί και ο μαντρότοιχος εμποδίζει τα αδιάκριτα βλέμματα του αστυνομικού που λέει για τα αυθαίρετα (...) Ενώ όπου εφαρμόστηκε το σχέδιο, δηλαδή έγινε διάνοιξη κάποιων οδών και διαμόρφωση του δημόσιου χώρου, όπως συνέβη π.χ. στο κέντρο και στο Γενιτζέ, όπου έχουμε εφαρμογή σχεδίου, έχουμε και τη δυνατότητα να χτιστούν νέα πράγματα (...) έτσι σε μια γειτονιά που έχουμε εφαρμογή σχεδίου και έχουμε κατοικίες, έχουμε δει να ξεφυτρώνουν σύγχρονες οικοδομές ή πολυκατοικίες (...) Έτσι μετά το 1992, εάν κάποιος μουσουλμάνος είχε οικόπεδο με πρόσωπο σε κανονικό δρόμο έχτιζε, δεν είχε πρόβλημα. Τέτοια δυνατότητα όμως είχαν λίγοι βέβαια μετά το 1992 (...) η ανοικοδόμηση δεν έχει παντού τα ίδια χαρακτηριστικά πχ στην Αδριανουπόλεως δεν έχουμε μεγάλες πολυκατοικίες, ενώ στην οδό Φιλίππουπόλεως έχουμε μεγαλούτσικες πολυκατοικίες (...)

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

Η λήξη των περιοριστικών μέτρων εις βάρος της μειονότητας και η ανοικοδόμηση που αυτή επιφέρει, φαίνεται να έχει επηρεάσει όπως ήταν φυσικό, τα δεδομένα συμβίωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Στη θέση των χαμηλών μουσουλμανικών σπιτιών όπου τώρα έχουν χτιστεί σύγχρονες πολυκατοικίες, η πληθυσμιακή σύνθεση των γειτονιών έχει αλλάξει, με αρκετούς Χριστιανούς να κατοικούν πλέον σε αυτές. Κάποιοι μελετητές⁷⁶⁴ εκτιμούν ότι η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στην πόλη της Κομοτηνής με βάση τα νέα οικιστικά δεδομένα θα οδηγήσει στη σταδιακή κατάργηση των στερεοτύπων και προκαταλήψεων και θα συμβάλει αναμφίβολα στην αλλαγή της εικόνας του «Άλλου» στη συνείδηση τόσο των Χριστιανών όσο και των Μουσουλμάνων.⁷⁶⁵

«Υπάρχει πλέον μια μίξη στην κατοικία. Εγώ γνωρίζω χριστιανούς που ζουν σε πολυκατοικίες στην οδό Φιλιππουπόλεως ή στη Στενιμάχου στο Κιρ Μαλέ, αν και η πλειοψηφία συνεχίζει να είναι μουσουλμάνοι (...) Οι Χριστιανοί δεν πήγαν εκεί γιατί ήταν πιο φθηνά να τα αγοράσουν, ή κάτι τέτοιο, αλλά είχε π.χ. το προσφυγικό σπίτι του εδώ που μένει τώρα η γιαγιά και αυτή η πολυκατοικία που είναι στα μουσουλμανικά είναι 100 μέτρα πιο δίπλα θα πάει και έχουμε έτσι και τη γιαγιά δίπλα για να κοιτάει το παιδί. Δεν έχουν πρόβλημα να συγκατοικήσουν. Στη Λεωφόρο Ηρώων έχουμε πολυκατοικίες που είναι 50-50, αν πας να τα φωτογραφίσεις θα δεις 10 ονόματα χριστιανών, 10 μουσουλμάνων, 5 χριστιανών, 5 μουσουλμάνων στην ίδια πολυκατοικία. Κυριλέ είσοδο, με τα ονόματά τους γραμμένα και τα λουπά (...) Τώρα εκατέρωθεν της Μαραθώνος υπάρχει διαφορά στην πληθυσμιακή σύνθεση. Από δεξιά και πέρα υπάρχουν παραπάνω μουσουλμάνοι από ότι χριστιανοί. Σπάνια όμως οι δρόμοι αποτελούν όρια γειτονιών. Στη Μαραθώνος όμως έχουμε διαχωρισμό που δεν υπάρχει όμως π.χ. στην οδό Φιλιππουπόλεως που δεξιά και αριστερά έχουμε την ίδια κατηγορία πληθυσμού (...) Στο Κιρ Μαλέ που φτάνει μέχρι τους Στρατώνες μπορεί να είναι μισά -μισά τα διαμερίσματα ή να είναι 10 μουσουλμάνοι και 3 χριστιανοί. Το Κιρ Μαλέ είναι η εξοχική γειτονιά, είναι η καινούρια γειτονιά η οποία πυκνοκατοικήθηκε και αυξήθηκε με τον ερχομό των προσφύγων από τη Βουλγαρία. Τι άλλο μπορούμε να πούμε; Στη γειτονιά Ανδρονίκου, έχουμε 50-50. Η Ανδρονίκου είναι μια μικτή γειτονιά που

⁷⁶⁴ Γ. Χατζηκωνσταντίνου, Ο Ν. Ροδόπης να καταστεί μέχρι το 2015 μια περιοχή διαρκούς και βιώσιμης ανάπτυξης, με κοινωνική συνοχή και διαρκή βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης των κατοίκων της, Αναπτυξιακή Εταιρία Ροδόπης, Κομοτηνή 2006, σελ 45

⁷⁶⁵ Ωστόσο, στην Α' φάση της μελέτης του ΓΠΣ που πραγματοποιήθηκε το 1994, οι μελετητές υποστήριζαν την άποψη ότι ενώ η διατήρηση του σχεδίου θα βοηθήσει την ανοικοδόμηση των γειτονιών με αντιπαροχή απευθυνόμενη σε μικτή πελατεία, οι λειτουργικές όμως και πολιτιστικές διαφορές των δύο κοινοτήτων (περισσότερο παρά οι εθνικές) είναι μάλλον βέβαιο ότι θα αποθαρρύνουν τη ζήτηση και από τις δύο κοινότητες και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν έχουν ξεκινήσει επενδυτικές πρωτοβουλίες βλ. Δήμος Κομοτηνής, Μελέτη ΓΠΣ (Ν. 1337/83) Α' ΦΑΣΗ, ό.π., σελ 18

ονοματίζεται από το δρόμο. Παλαιότερα είχε άλλο όνομα. Στο χάρτη του Ακτσόγλου είχε άλλο όνομα που μου διαφεύγει αυτή τη στιγμή».

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα ο αφηγητής περιγράφει διάφορα σημεία των μουσουλμανικών γειτονιών, αναφερόμενος στο πώς οι σύγχρονες οικιστικές συνθήκες μέσα από την ανοικοδόμηση που έχει πραγματοποιηθεί σε ορισμένες περιοχές έχουν οδηγήσει στη συγκατοίκηση Χριστιανών και Μουσουλμάνων και στην αλλαγή που αυτή έχει επιφέρει στην πληθυσμιακή σύνθεση των γειτονιών. Μια πρώτη επιτόπια παρατήρηση δείχνει ότι η παρουσία του Χριστιανικού στοιχείου στις σύγχρονες πολυκατοικίες δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει ιδιαίτερα την πολιτισμική ταυτότητα της μουσουλμανικής γειτονιάς, παρά την αλλαγή που μπορεί να έχει προκαλέσει στη γενική εικόνα της. Άλλωστε η συγκατοίκηση από μόνη της δεν τεκμηριώνει την αύξηση των κοινωνικών επαφών και σχέσεων ανάμεσα στους ενοίκους του ίδιου κτιρίου ή τους κατοίκους της γειτονιάς. Ωστόσο, αυτή η παρατήρηση προσθέτει νέα στοιχεία χωρικής πληροφορίας στη συζήτηση γύρω από την πολυπλοκότητα του αστικού χώρου της Κομοτηνής και τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά. Στοιχεία που τεκμηριώνουν ταυτόχρονα την πολυπλοκότητα στις κοινωνικές σχέσεις και αμφισβητούν τη μονοσήμαντη ανάγνωση για τους όρους που τις επηρεάζουν. Στην περίπτωση της Κομοτηνής, οι μουσουλμανικές γειτονιές δεν διαφοροποιούνται μόνο ως προς το οικιστικό περιβάλλον από τις υπόλοιπες γειτονιές της πόλης, αλλά αποτελούν χωρική έκφραση της κοινωνικής οργάνωσης της μουσουλμανικής κοινωνίας και λειτουργούν σε μεγάλο βαθμό ως πολιτισμικοί θύλακες, ως αυτόνομα χωροκοινωνικά τμήματα που παρουσιάζουν εσωτερικούς κοινωνικούς κανονισμούς λειτουργίας. Ο παραδοσιακός κοινοτικός χαρακτήρας της οργάνωσης της μουσουλμανικής κοινωνίας που παρατηρείται σε όλες τις οικιστικές δομές στη Θράκη, διατηρείται στα αστικά κέντρα μέσα από την οργάνωση του χώρου σε γειτονιές. Η γειτονιά αποτελεί ένα μικρόκοσμο, ο οποίος τείνει στην αυτάρκεια και εντός των ορίων του διαμορφώνονται όλα τα συστήματα οργάνωσης και λειτουργίας ατόμων και ομάδων με βάση μια εγγενή και ιδιότυπη δική τους λογική.⁷⁶⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, οι γειτονιές αποτελούν τη βασική χωρική συνθήκη μέσα στην οποία αναπτύσσεται η κοινωνική ζωή και καλλιεργείται ο θρησκευτικός πολιτισμός της. Στην περίπτωση της Κομοτηνής, η διατήρηση της γειτονιάς σαν κλειστό θρησκευτικο-πολιτισμικό σύστημα βοηθάει στην κοινωνική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας στη βάση της συνοχής των μελών της και αναπαράγει κοινωνικά πρότυπα και

⁷⁶⁶ Κανακίδου, *Η προσωπικότητα της μουσουλμάννας γυναίκας...*, ό.π., σελ 48

κανόνες συμπεριφοράς μέσα από μια κοινωνικά επεξεργασμένη εικόνα της πραγματικότητας.⁷⁶⁷

Στη διαδικασία κατανόησης της αιτιακής σχέσης χώρου και κοινωνίας, ενδιαφέρον έχει να σχολιάσουμε τον τρόπο με τον οποίο η ιστορική παρουσία των μουσουλμανικών πληθυσμών φαίνεται να έχει επηρεάσει τη σχέση των αστών μουσουλμάνων με το χώρο της πόλης της Κομοτηνής και την αντίληψη που έχουν οι ίδιοι διαμορφώσει για τη σχέση τους με τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες. Η ιστορική παρουσία των «τουρκογενών» στην περιοχή και η σημασία που έπαιξε στην ανάπτυξη της πόλης, φαίνεται να έχει δημιουργήσει ένα αίσθημα «εντοπιότητας» που ορίζει μια ιεράρχηση με όρους αστικότητας στις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της μειονότητας (παλιοί και νέοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί, παλιοί και νέοι κάτοικοι της πόλης, αστοί και ορεσίβιοι, έμποροι και αγρότες, εύποροι και φτωχοί). Οι τουρκογενείς τοποθετούνται συχνά στο λόγο τους ως οι «γηγενείς» κάτοικοι σε σχέση με το χώρο της πόλης και ως κυρίαρχοι σε σχέση με τις υπόλοιπες μειονοτικές ομάδες. Άρα, το γεγονός της πολυπολιτισμικότητας εμπεριέχει όρους εξουσίας που είναι πολιτισμικά, χωρικά και χρονικά προσδιορισμένοι.

«Εδώ είναι οι παλιές γειτονιές που μένουν ακόμη μειονοτικοί (...) Η Φιλιππουπόλεως πρέπει να υπήρχε, η Εγνατία υπήρχε. Εκεί που μένω εγώ, δηλαδή στο κέντρο της πόλης, η γειτονιά υπήρχε από τότε. Εγώ μένω εκεί που ήταν το παλιό το σπίτι της γιαγιάς μου. Η λέσχη Κομοτηναίων υπήρχε και η χάβρα των Εβραίων (...) Αυτό εδώ το Χάρμανλικ που λες, η γειτονιά αυτή, είναι καινούρια. Είναι έξω από το σχέδιο πόλεως, είναι περιοχή αυθαιρέτων και αυτοί που μένουν είναι ορεσίβιοι μουσουλμάνοι, καινούριοι σχετικά στην πόλη, όχι παλιοί σαν και εμάς (...) Αυτοί εδώ στον Ήφαιστο βέβαια παλιά έμεναν στο κέντρο. Το 1938 ήταν περίπου εδώ, στο μικρό πάρκο. Αυτοί είναι μουσουλμάνοι Ρομά (...)»

Ε., 40 χρονών, γυναίκα μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Παράλληλα, όσο αυτή η «εντοπιότητα» επηρεάζεται από τον τουρκικό εθνικισμό που δρα στην περιοχή, τόσο αυξάνεται η πολιτική της διάσταση και καθορίζονται οι όροι με τους οποίους εξελίσσεται η διαπολιτισμική επικοινωνία στην καθημερινή ζωή της πόλης. Σε ορισμένες περιπτώσεις φάνηκε να προβάλλεται ένα αίσθημα του «ανήκειν» για το χώρο της πόλης από τους ιστορικούς κατοίκους της, οι οποίοι έχουν συγκεκριμένη εθνική συνείδηση και χώρα αναφοράς. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι τουρκογενείς είναι το μόνο κομμάτι της μειονότητας που έχει «μητέρα πατρίδα» και μάλιστα μια χώρα πολύ δυνατή

⁷⁶⁷ Στο ίδιο, Κεφ. 1, Μέρος Τρίτο

στην παγκόσμια πολιτική σκηνή. Η γειτνίαση της Τουρκίας με το χώρο που κατοικούν οι τουρκογενείς πληθυσμοί της μειονότητας, η γεωπολιτική της ισχύ και η ένταση που χαρακτηρίζει ενίοτε τις σχέσεις Ελλάδας –Τουρκίας, φαίνεται πως επιτρέπουν σε κάποιους την αίσθηση μιας ρευστής γεωπολιτικής κατάστασης και μιας συνέχειας παρελθόντος και παρόντος για το χώρο της Κομοτηνής και της ευρύτερης περιοχής της Θράκης. Μια τέτοια προσδοκία, οδηγεί στην κατανόηση της μειονοτικής ιδιότητας με όρους περιφρούρησης της εθνοτικής ταυτότητας και λειτουργεί ανασταλτικά σε κάθε δυνατότητα ουσιαστικής διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

«(...) Η σκοπιμότητα της ύπαρξής τους είναι στο να ενισχύσουν, μάλλον να διατηρήσουν και καταρχήν να διαφυλάξουν εκείνα τα χαρακτηριστικά της μειονότητας που τη διαχωρίζουν και που επομένως της δίνουν την οντότητα της την πολιτισμική, τη θρησκευτική, την εθνική σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, δηλαδή προστατεύουν την μειονότητα από την ενσωμάτωση της που είναι κάτι που δεν θα 'θέλαν σε καμία περίπτωση ούτε οι ίδιοι, ούτε και αυτοί που κάνουν το κουμάντο. Είναι ακριβώς η περίφραξη, η περιτοίχιση της ιδιομορφίας της μειονότητας και με κάθε τρόπο προσπαθούν να το περιφρουρήσουν αυτό κυρίως πολιτιστικά, πολιτισμικά και με παρεμβάσεις τέτοιες στην κοινωνία της μειονότητας που να τους καταξιώνει ότι εμείς είμαστε εδώ, αλλά από την άλλη είμαστε μειονότητα και θα παραμείνουμε μειονότητα»

Θ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Αυτό που έχει ενδιαφέρον για αυτήν την εργασία είναι να κατανοήσουμε την επίπτωση που έχει η προσπάθεια περιφρούρησης της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της μειονότητας για την ανάπτυξη του χώρου και της λειτουργίας της πόλης σε προγραμματικό επίπεδο και σε συνθήκες καθημερινής ζωής. Για το λόγο αυτό είναι αναγκαία η κατανόηση των επιμέρους συστατικών στοιχείων με τα οποία η ταυτότητα αυτή συγκροτείται και των κοινωνικών συνθηκών που την επηρεάζουν. Η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του μειονοτικού πληθυσμού είναι ένα σύνθετο ζήτημα που αφορά στη διαδικασία σταδιακής μετάβασης από μια πολιτισμική συνείδηση εθνότητας (κληρονομιά του οθωμανικού μιλλέτ) σε μια εθνική (τουρκική) συνείδηση. Η βασική παράμετρος που διαμορφώνει τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας της μειονότητας, είναι ο διαχωρισμός της από τον πλειονοτικό πληθυσμό σε όλα τα επίπεδα. Ο διαχωρισμός της μειονότητας ως πολιτική στάση δεν ήταν επιλογή μόνο της ελληνικής πολιτικής, αλλά ταυτόχρονα αποτέλεσε σταθερό στόχο και της τουρκικής πολιτικής στη Δυτική Θράκη. Η ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού συνοδεύτηκε από τη συνεχή αποδυνάμωση των όποιων – έστω και χαλαρών-

συμβιωτικών δεσμών μεταξύ των δύο πληθυσμιακών στοιχείων της περιοχής και από την εμπέδωση και οργάνωση του διαχωρισμού στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα. Οι διαχωριστικές τάσεις ήταν κυρίαρχες ακόμη και στα μικρά διαλείμματα ελληνοτουρκικής συνεργασίας, η οποία κατά κανόνα συνοδεύτηκε από παραχωρήσεις προς τη μουσουλμανική μειονότητα. Οι παραχωρήσεις αυτές δεν αποσκοπούσαν στην ουσία στην ένταξη της μειονότητας στην ελληνική κοινωνία, αλλά ήταν ουσιαστικά παραχωρήσεις προς το τουρκικό κράτος με την ελπίδα ότι έτσι μπορούν να διασφαλιστούν αντίστοιχα ανταλλάγματα για την ελληνική μειονότητα που ζούσε στην Τουρκία.⁷⁶⁸

Πολιτικές

Ο διαχωρισμός της μειονότητας σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο που επέβαλαν οι ελληνικές πολιτικές με τη συνεπικουρία του τουρκικού εθνικισμού, οδήγησαν στη απομόνωση του μειονοτικού πληθυσμού και στην αναστολή κάθε δυνατότητας κοινωνικής εξέλιξης.⁷⁶⁹ Η περιθωριοποίηση και η διατήρηση της μειονότητας σε μια κοινωνικά υποδεέστερη θέση οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας συλλογικής μειονοτικής συνείδησης, αποτέλεσμα των διακρίσεων που από κοινού υφίστανται τα μέλη της. Μεγάλο τμήμα των τουρκογενών – καθώς και των άλλων επιμέρους ομάδων της μειονότητας- είναι εγκλωβισμένο μέσα στο δίπολο που έχει επιβάλει αυτή η πολιτική διαχωρισμού. Όπως υποστηρίζει η Τρουμπέτα, παρά την ανάπτυξη μιας κοινής μειονοτικής συνείδησης για το σύνολο του μειονοτικού πληθυσμού, τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα της μειονότητας επιζητούν την αποδοχή τους από την ελληνική πλειονοτική κοινωνία και, ακόμη και αν δεν είναι πεισμένοι ότι ανήκουν στο «ελληνικό έθνος», είναι τουλάχιστον σίγουρο ότι επιθυμούν να γίνουν αποδεκτοί από ένα υπέρτερο, καθότι πλειονοτικό, κοινωνικό σύνολο.⁷⁷⁰ Ωστόσο, μέσα στο συγκεκριμένο πολιτικό συγκείμενο, που για χρόνια οι μειονοτικοί αντιμεπιζόντουσαν ως «τουρκική απειλή» και ως κίνδυνος για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα, η κοινωνική μειονοτική συνείδηση που έχει διαμορφωθεί έχει συσταθεί ως «άλλη» σε αντιδιαστολή με αυτή του έλληνα πολίτη ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί ενοποιητικά απέναντι στις εσωτερικές γλωσσικές, εθνοτικές, ταξικές διαφορές του μειονοτικού πληθυσμού⁷⁷¹ (βλ. κεφ. 3.1).

⁷⁶⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πορεία προς την αυτόνομη πολιτική συγκρότησης της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ. 141-142

⁷⁶⁹ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 41

⁷⁷⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, σελ 124-125

⁷⁷¹ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, σελ 42

Κύριο πεδίο ανάπτυξης του κοινωνικού διαχωρισμού υπήρξε μια στρατηγική καταπάτησης των δικαιωμάτων του μειονοτικού πληθυσμού, έτσι όπως αυτή εφαρμόστηκε μέσα από ένα σύνολο μέτρων και επιμέρους πολιτικών που κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν οι απαγορεύσεις και οι διακρίσεις σε βάρος της μειονότητας. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως έχουν γίνει αντιληπτά αυτά τα μέτρα και οι επιμέρους πολιτικές από τους μειονοτικούς κατοίκους της Κομοτηνής. Οι μειονοτικοί πληροφορητές/τριες κατά τη διάρκεια της αφήγησή τους για τη ζωή στην πόλη, αναφέρθηκαν συχνά σε μέτρα και πολιτικές που κατά τη γνώμη τους έχουν επηρεάσει την καθημερινότητά τους και στις δυνατότητες και στους περιορισμούς που έχουν συναντήσει ως μειονοτικοί. Μπορεί πολλές φορές στην αφήγησή τους να μην υπάρχει άμεση σύνδεση όσων αναφέρουν ότι τους έχει συμβεί ως αποτέλεσμα των περιοριστικών μέτρων με τη γενικότερη συζήτηση ή να παρατηρούνται γενικότερες ανακρίβειες σε όσα περιγράφουν, ωστόσο, φαίνεται έντονα η ανάγκη να μου τονίσουν ότι εξαιτίας αυτών των μέτρων και των πολιτικών, το να είσαι μειονοτικός/η στην Κομοτηνή σημαίνει μια σειρά από δυσκολίες και κινδύνους που δεν αντιμετωπίζουν οι πλειονοτικοί συντοπίτες τους. Στο πλαίσιο μιας κατά βάση αγροτικής κοινωνίας, όπως αυτή της μεταπολεμικής Ελλάδας, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα δύσκολες για τον πληθυσμό της Θράκης, είτε άνηκε στην πλειονότητα, είτε στη μειονότητα. Κάνεις όμως δε μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι η πολιτική διαχωρισμού που εφαρμόστηκε από τη δεκαετία του 1950 και μετά εμπόδισε το μειονοτικό πληθυσμό να ακολουθήσει την εξέλιξη της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας και συνετέλεσε στο να παραμείνει καθλωμένος στις παραδοσιακές του δομές.⁷⁷²

Ενδεικτική της παραπάνω άποψης είναι η αναφορά που κάνουν οι τουρκογενείς πληροφορητές/τριες στην εφαρμογή του άρθρου 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας. Το άρθρο 19 θεσπίστηκε το 1955 και, σε κραυγαλέα αντίφαση με τις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προέβλεπε ότι: «όσοι πολίτες αλλογενείς εγκατέλειψαν την Ελλάδα χωρίς την πρόθεση επανόδου, μπορούν να απωλέσουν την ελληνική τους ιθαγένεια» (περισσότερα για την εφαρμογή του άρθρου 19 βλ. κεφ. 3.2). Η Παπανικολάου αναφέρει ότι το κριτήριο που έθετε το άρθρο 19 για την εγκατάλειψη της Ελλάδας χωρίς την πρόθεση επανόδου, εφαρμόστηκε με εντελώς αυθαίρετο τρόπο, αν αναλογιστεί κανείς ότι περιλάμβανε ανθρώπους που δεν εγκατέλειψαν ποτέ την Ελλάδα, ανθρώπους που μετακινήθηκαν στην

⁷⁷² Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 53

Αθήνα προκειμένου να εργαστούν, ανθρώπους που έχασαν την ιθαγένειά τους ενώ υπηρετούσαν τη στρατιωτική τους θητεία.⁷⁷³

«Πολλοί είναι οι Τουρκογενείς που έφυγαν από την Κομοτηνή και από τα χωριά της Κομοτηνής. Μετά, αρχές του 1940, αρχίζει ο εμφύλιος που πολλοί έγιναν αντάρτες και δικοί μας και κόσμος σκοτώθηκε στον πόλεμο. Ξέρουμε ότι αδέρφια εκεί σκότωσαν ο ένας τον άλλον, όπως συμβαίνει και παντού (...) Από τους παππούδες μας έχουμε μάθει ότι στους πολέμους τότε εμπιστεύονταν τόσο πολύ τη μειονότητα που τους έδιναν και βαθμό και πολεμούσαν σαν στρατηγοί ακόμη. Το 1974 χάλασαν εντελώς (οι ελληνοτουρκικές σχέσεις) και το μεγαλύτερο κύμα μετανάστευσης έγινε το 1974 (...) φοβήθηκε ο κόσμος και άρχισε να φεύγει. Μετά άρχισαν αυτά που σου είχα πει, δε μπορούσαν να αγοράσουν χωράφια να επισκευάσουν τα σπίτια τους. Αυτά άρχισαν αρχές του 1980 (...) Πάρα πολύς κόσμος έφυγε (...) Συνήθως ασκούσαν πίεση σε εκείνους που ήταν εύποροι, ο πλούσιος αναγκάστηκε να φύγει, ο φτωχός δεν έφυγε. Υπήρχε και το άρθρο 19. Ξέρεις πόσους έδιωξαν με το άρθρο 19; Πολλοί φοιτητές πήγαν για εκπαίδευση (στην Τουρκία) εκείνο το διάστημα αλλά στην επιστροφή στο τελωνείο υπήρχε πρόβλημα, τους είχαν διαγράψει. Ένας συγγενής μου πήγε στην Αθήνα να περάσει εξετάσεις και ξεσηκώνονται οι Αθηναίοι και είπαν γιατί μας στέλνουν τον Τούρκο; Ο υπεύθυνος που ήταν εκεί στην Αθήνα τους είπε ότι το κράτος αποφάσισε να φύγετε από την Ελλάδα (...)»

Χ., άντρας μειονοτικός, 40 χρονών, Οκτώβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο πληροφορητής αναφέρει, μεταξύ άλλων, πως οι οικονομικά ευκατάστατοι μειονοτικοί είναι αυτοί που έφυγαν κυρίως από την Κομοτηνή και την ευρύτερη περιοχή της Θράκης εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων, άποψη που βρίσκει σύμφωνους και πολλούς ερευνητές/τριες. Η Ασκούνη σημειώνει πως η ταξική σύνθεση της μειονότητας, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων, είναι μια εξίσου σημαντική παράμετρος που επηρέασε την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη του μειονοτικού πληθυσμού της Κομοτηνής τις τελευταίες δεκαετίες. Οι κοινωνικές ομάδες της μειονότητας που θα είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν μια δυναμική ανάπτυξης φαίνεται ότι εγκατέλειψαν την περιοχή για να εγκατασταθούν στην Τουρκία και ταυτόχρονα οι ιδιοκτήτες γης οι οποίοι πουλούσαν τις περιουσίες τους σε χριστιανούς επένδυσαν τα χρήματά τους όχι στη Θράκη αφού δε μπορούσαν, αλλά στην Τουρκία.⁷⁷⁴

⁷⁷³ Αντιγόνη Παπανικολάου, «Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της Ιθαγένειας», στο Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη (επιμ.) *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές*, σειρά μελετών ΚΕΜΟ 3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ 253, 259

⁷⁷⁴ Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη...*, ό.π., σελ 53

« (...) Σκέψου έναν πληθυσμό 30% να μη μπορεί ούτε καν να χτίσει στην πόλη του ή στο χωριό του. Τι θα τα κάνει τα λεφτά που βγάζει; Δε θα τα μεταφέρει να πάρει αλλού ένα άλλο σπίτι; Αφού δε μπορεί να πάρει εδώ. Ήταν εντελώς λάθος οι πολιτικές της χώρας, γιατί έτσι έφυγαν και πολλά λεφτά στο εξωτερικό εκείνο το διάστημα (...)»

Ε., 40 χρονών, γυναίκα μειονοτική, Νοέμβριος 2016

Σύλλογοι

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή για τις μειονοτικές γειτονιές, ο διαμεσολαβητικός ρόλος των εκπροσώπων των συλλόγων χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από μια προσπάθεια διεκδίκησης μιας ενιαίας ταυτότητας για τη μειονότητα και συχνά μιας θέσης στην πολιτική ζωή του τόπου για τα ίδια τα άτομα. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι ιδιαίτερα έντονα στην περίπτωση των τουρκογενών μειονοτικών, που βρίσκονται εξαιτίας της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας υψηλά στην ιεραρχία των κοινωνικών σχέσεων εντός και εκτός μειονότητας, στοιχείο που τους δίνει τη δυνατότητα να συμμετέχουν δυναμικά στην αστική διαδικασία.

«Το είδα όταν κατέβηκα ως δημοτικός σύμβουλος, βγήκα πρώτος σε ψήφους. Ο σύλλογος βοήθησε για να βγω. Είναι ένα πρώτο στάδιο συμμετοχής με τα κοινά ο σύλλογος. Από τους παλιούς προέδρους του συλλόγου μας τρεις από αυτούς έγιναν βουλευτές μετά. Αλλά τότε ήταν αναγνωρισμένος ο σύλλογος».

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,⁷⁷⁵

Οκτώβριος 2016

Στην περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης αυτή η παρατήρηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Σε μια περιοχή όπου ο εθνοτικός ανταγωνισμός κατευθύνει τις σχέσεις ανάμεσα στις εθνοπολιτισμικές ομάδες οι εκπρόσωποι των συλλόγων έχουν, εξαιτίας του διαμεσολαβητικού τους ρόλου με την τοπική εξουσία, τη δυναμική να αρθρώσουν λόγο περί εθνοτικής ταυτότητας. Με τις πολιτισμικές δράσεις και τα δημόσια κοινωνικά γεγονότα επιτελεστικού χαρακτήρα, οι εκπρόσωποι των συλλόγων μπορούν και αρθρώνουν ηγεμονικά το λόγο τους και αναπαριστούν κατά το δοκούν στο «δημόσιο κοινό» το περιεχόμενο της «πολυπολιτισμικότητας» στην περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο οι πολιτισμικές δράσεις μέσα από την εξουσία του λόγου διαμορφώνουν συλλογικές και ατομικές ταυτότητες για τους «από τα κάτω» και μπορούν, στο ρευστό κλίμα της υπό

⁷⁷⁵ Η συνέντευξη με τον πρόεδρο της Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής έγινε με τη βοήθεια ενός τρίτου προσώπου που είχε το ρόλο διερμηνέα, καθώς ο πληροφορητής μιλούσε τουρκικά.

διαμόρφωση «πολυπολιτισμικότητας», να εντείνουν τις όποιες εθνοτικές και πολιτισμικές διακρίσεις εις βάρος κοινωνικών υποκειμένων και ομάδων που βρίσκονται στο περιθώριο (λόγω π.χ. φύλου, φυλής ή οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης). Η Τσιμπιρίδου γράφει ότι ο εγκιβωτισμός των διαφορετικών κοινωνικών υποκειμένων σε διαφορετικές σφαίρες εθνοπολιτισμικής πραγματικότητας, οι οποίες για χρόνια «συνομιλούσαν» επισήμως δια εκπροσώπων, είτε αυτοί ήταν πρόεδροι συλλόγων και κοινοτήτων, είτε βουλευτές ή θρησκευτικοί ηγέτες, καθιερώνεται σήμερα και από εξωτερικές και εσωτερικές πολιτικές ηγεμονίας (π.χ. τα αθηναϊκά κανάλια και οι επίσημες ηγεσίες του τόπου) που αναπαράγουν συστηματικά την εικόνα των «δύο κόσμων». Μια εικόνα που αγνοεί εσωτερικές διακρίσεις και αποχρώσεις στο εσωτερικό της κάθε κατηγορίας και οδηγεί στη «σιωπή» των κατοίκων γύρω από το ζήτημα της «ανάμικτης» πραγματικότητας της Θράκης.⁷⁷⁶

Όταν αναφερόμαστε σε κοινωνικά υποκείμενα που βρίσκονται στο περιθώριο, αναφερόμαστε κατεξοχήν και στις γυναίκες. Όταν διαμορφώνονται σε συλλογικό επίπεδο οι πολιτικές της εκπροσώπησης και της διαπραγμάτευσης, τότε τον πρώτο λόγο έχουν οι άντρες. Στη μειονοτική κοινωνία της Κομοτηνής, το ζήτημα των έμφυλων σχέσεων συνδέεται με την πολιτική συνιστώσα της πολιτισμικής δράσης και εκπροσώπησης, εγκλωβίζοντας τις περισσότερες φορές τις γυναίκες σε παραδοσιακούς ρόλους και πεδία κοινωνικής δράσης. Οι γυναίκες, ως επί το πλείστον, δε συμμετέχουν στους συλλόγους σε ηγετικούς ρόλους αλλά επιλέγονται κυρίως ως υπεύθυνες για δράσεις πολιτιστικού ή φιλανθρωπικού χαρακτήρα που θεωρούνται πιο κοντά στη *γυναικεία φύση*. Συνδέοντας τη δράση των εκπροσώπων των συλλόγων με την προσωπικότητα του διαμεσολαβητή, οι γυναίκες φαίνεται πως αναλαμβάνουν έργο που αναπαράγει τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους που υπάρχουν στην οικογένεια και οι ίδιες παραμένουν αφανείς και σε κάθε περίπτωση πίσω από την αντρική κυρίαρχη παρουσία παράγοντας συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά αποτελέσματα.

«Και στο δικό μας σύλλογο οι δραστηριότητες του παραρτήματος για τη γυναίκα είναι συνήθως πολιτιστικές και πολιτισμικές, δηλαδή έχουν σκοπό την προώθηση και την γνωστοποίηση στον κόσμο των παραδοσιακών ρούχων, ενδυμασιών, κατασκευασμάτων, ό,τι μπορεί να έρθει στο ανθρώπινο μυαλό με βάση τα δικά της χαρακτηριστικά, για αυτό το λόγο γίνονται πολλές φορές διάφορες επιδείξεις είτε κεραμικής, είτε πάλι ρούχα παραδοσιακά (...) Κατά τα λοιπά, επειδή στις γυναίκες τους αρέσουν πολύ τα ταξίδια,

⁷⁷⁶ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Πως μπορεί κανείς να είναι Πομάκος» στην Ελλάδα σήμερα», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), Περιπέτειες της Ετερότητας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ 210-213

διοργανώνουν διάφορα ταξίδια και μέσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία από εδώ, είτε συνήθως για πολιτισμικούς λόγους, είτε πάλι για εκπαιδευτικούς (...) Οι τομείς που υπάρχει κατεξοχήν η δυνατότητα να συνεργάζεται περισσότερο ο σύλλογος με τον δήμο ή την τοπική αυτοδιοίκηση, είναι το τμήμα γυναικών που είναι τα μέλη γυναίκες που δραστηριοποιούνται στα πλαίσια του συλλόγου, έχουν ξεχωριστό διοικητικό συμβούλιο αυτές. Είναι μέσα στο σύλλογό μας, είναι υπό την αιγίδα του συλλόγου μας απλά έχουν τη δική τους διοίκηση να το πω (...) οι δράσεις τους προορίζονται με βάση τις δράσεις του καταστατικού, ότι λέει το καταστατικό (...) Το διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου αποτελείται από άνδρες. Η τελική απόφαση είναι στο διοικητικό συμβούλιο, απλά προαποφασίζουν αυτές (...)

A., 29 χρονών, άντρας μειονοτικός,
μέλος ΔΣ Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,
Απρίλιος 2016

Ωστόσο, η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή της πόλης μέσω των συλλόγων, γίνεται αντιληπτή από τους πληροφορητές, ως μια ιδιαίτερη ευκαιρία για τις γυναίκες να αποκτήσουν βήμα και θέση στην πολιτική σκηνή του τόπου.

«Μερικές γυναίκες από αυτές που είναι μέλη στο σύλλογό μας και δραστηριοποιούνται, είναι και τοπικοί σύμβουλοι εδώ πέρα. Υπάρχει γενικώς σύνδεση (...) Για αυτό το λόγο και στο παράρτημα γυναικών υπήρχαν και υπάρχουν άτομα που έχουν ασχοληθεί με τα κοινά, έχουν θέσει υποψηφιότητα, έχουν γίνει δημοτικοί σύμβουλοι και από το πόστο τους πάλι βοηθάνε να συνεργαστεί ο δήμος με διάφορους συλλόγους (...)

A., 29 χρονών, άντρας μειονοτικός,
μέλος ΔΣ Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,
Απρίλιος 2016

«Για να μαζέψουμε τις γυναίκες που είναι μέλη του συλλόγου μας, διοργανώνουμε διάφορες δράσεις, εκδηλώσεις, καφέδες και γενικά κοινωνικές εκδηλώσεις. Έχουμε δραστηριότητες που συμμετέχουν γυναίκες όπως κεραμικά, κοσμήματα και φτιάχνουν χειροτεχνίες. Για αυτό μαζεύονται και κάνουν πράγματα μαζί (...)

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,
Οκτώβριος 2016

Σε συνέχεια όλων των παραπάνω περί ορισμού του περιεχομένου της πολυπολιτισμικότητας του αστικού χώρου μέσα από τις δράσεις των συλλόγων, η δεύτερη παρατήρηση αφορά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η διαπραγμάτευση της πολυπολιτισμικότητας και η παραγωγή του κοινωνικού χώρου της πόλης. Μέσα δηλαδή από τη συζήτηση με τους πληροφορητές/τριες γύρω από τις γειτονιές όπου κατοικούν, επανήλθε το ζήτημα αν και σε ποιο βαθμό, οι σύλλογοι συνεισφέρουν στη διαπολιτισμική επικοινωνία με τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης ή αν μέσα από τις δράσεις τους, στη βάση της προβολής και προάσπισης της πολιτισμικής ταυτότητας, ενισχύουν το διαχωρισμό της μειονότητας ώστε να διατηρηθεί διακριτή η παρουσία της στην πολυπολιτισμική πραγματικότητα της πόλης. Όταν οι σύλλογοι στοχεύουν κατά κύριο λόγο στη διατήρηση των χαρακτηριστικών της κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας -όπως αυτήν την ορίζουν- ως αυτόνομης πολιτισμικής οντότητας στο κοινωνικό γίνεσθαι, τότε δε λειτουργούν σαν γέφυρες επικοινωνίας, αλλά σαν προασπιστές των συλλογικών δικαιωμάτων της εκάστοτε πολιτισμικής κοινότητας, εντείνοντας εν μέρει την απομόνωση και τον πολιτισμικό διαχωρισμό. Στην περίπτωση μάλιστα που αυτό γίνεται μέσα από το φίλτρο του εθνικισμού, οι δράσεις των συλλόγων μπορούν και να αποτελέσουν ανασταλτικό παράγοντα για την προώθηση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας στο αστικό σύστημα εν γένει. Υπό αυτό το πρίσμα, *οι πολιτικές συνιστώσες του πολιτισμού και οι πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής*⁷⁷⁷ διαπλέκονται θεσμικά μέσω των συλλόγων και των δράσεων τους. Όταν μια ομάδα ανθρώπων συστήνει έναν πολιτιστικό σύλλογο, συνδέει αυτόματα τον πολιτισμό με την πολιτική μέσω μιας επίσημης θεσμικής μορφής. Οι σύλλογοι διαμορφώνουν ένα πλέγμα δραστηριοτήτων που διαπλέκεται με την τοπική πραγματικότητα και μέσα από τις δράσεις τους επιδρούν στην παραγωγή του κοινωνικού χώρου της πόλης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρατήρηση των δράσεων των συλλόγων της μειονότητας και των δράσεων τη υπόλοιπης κοινωνίας προς αυτούς, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού αποτελούν την επίσημη θεσμική μορφή με την οποία φέρονται να έχουν τη δυνατότητα τα μειονοτικά υποκείμενα να εκφράζουν συλλογικά στην πόλη τον πολιτισμό τους.

Η ελευθερία έκφρασης της μειονότητας μέσω της ίδρυσης συλλόγων είναι σεβαστή από το 1923 μέχρι σήμερα, με την προϋπόθεση να ικανοποιεί τις ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες, αλλά και να μην αντιβαίνει στα χρηστά ήθη και στη δημόσια τάξη, όπως αναφέρεται στο Τμήμα Ε΄ της Συνθήκης της Λωζάνης που αφορά στην Προστασία των

⁷⁷⁷ Παναγιώτης Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ 92

Μειονοτήτων.⁷⁷⁸ Η ίδρυση όμως και η λειτουργία των συλλόγων της μειονότητας, συνδέεται με τον τουρκικό εθνικισμό και έχει αποτελέσει πεδίο πολιτικής διαμάχης ανάμεσα σε μειονότητα και πλειονότητα, διαμάχη που παίρνει νομική υπόσταση με βάση το ζήτημα της ονομασίας των συλλόγων (βλ. Πίνακα 1 και κεφ. 1.2.3). Σήμερα, η χρήση του όρου «τουρκικός/η» στην ονομασία των συλλόγων είναι απαγορευμένη, με αποτέλεσμα κάποιοι σύλλογοι, όπως η Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής, να έχουν σταματήσει, τουλάχιστον επισήμως, τη λειτουργία τους. Η διαμάχη αυτή γύρω από την ονομασία των συλλόγων της μειονότητας έχει εκφραστεί και στο δημόσιο χώρο της πόλης, μέσα από κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα στην πόλη της Κομοτηνής. Σύμφωνα με την άποψη του Αλέξη Αλεξανδρή, η συγκέντρωση διαμαρτυρίας που διοργάνωσε στις 29 Ιανουαρίου 1988 μια αυτοτιτλοφορούμενη ανώτατη μειονοτική επιτροπή σε συνεργασία με δυο μειονοτικές εφημερίδες και τη Μουφτεία Ξάνθης, στο χώρο μπροστά από τα γραφεία της Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας στην Κομοτηνή, πρέπει να χαρακτηριστεί ως μια σοβαρότατη ήττα των 800 περίπου εξτρεμιστικών στοιχείων της μειονότητας, αφού η μεγάλη πλειονότητα των δυτικοθρακιωτών μουσουλμάνων απέφυγε να λάβει μέρος σε μια τέτοια δυναμική εκδήλωση που είχαν προγραμματίσει οι διοργανωτές της.⁷⁷⁹ Ο παρακάτω πληροφορητής φαίνεται πως έχει διαφορετική άποψη γύρω από το θέμα.

«Το 1928 ιδρύθηκε ο σύλλογος (Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής) και μέχρι το 1974 δεν είχε κανένα πρόβλημα. Μετά τα γεγονότα της Κύπρου που οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Τούρκους χάλασαν, άρχισαν και οι δυσκολίες για το σύλλογο. Όταν ιδρύθηκε στην Κύπρο το τουρκικό κράτος την επόμενη μέρα το 1983 με εντολή του Υπουργείου Εσωτερικών μας έκαναν δικαστήριο, δεν ήξερε κανείς για αυτό το δικαστήριο. Τελείωσε το δικαστήριο χωρίς να το γνωρίζει ο τότε σύλλογος και τους γνωστοποιήθηκε μετά ότι έγινε δικαστήριο στο οποίο δεν παραστήκατε και έχετε πρόστιμο και πρέπει να κατεβάσετε την πινακίδα σας και δε θα έχετε δράσεις. Δεν μπορείτε με αυτό το όνομα να κάνετε δράσεις. Αυτή η γνωστοποίηση έγινε το Δεκέμβριο του 1987, ενώ το δικαστήριο έγινε το 1983. Παράλληλα με την Τουρκική Νεολαία έκλεισε και η Τουρκική Ένωση Ξάνθης. Έκλεισε και ο Σύλλογος Τούρκων Δασκάλων στην Κομοτηνή γιατί είχαν παρόμοια θέματα. Μετά αφού πέρασαν τα χρόνια, το 1988 και δε μπορούσαν να κάνουν δράσεις οι σύλλογοι, στις 29 Ιανουαρίου του 1988 ο κόσμος διαδήλωσε εναντίον αυτών των αποφάσεων στην

⁷⁷⁸ «Η Συνθήκη της Λωζάνης (το πλήρες κείμενο)», επίσημη ιστοσελίδα ΙΜΒΡΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ, <https://imbrosunion.com/174-2/>, ημερομηνία ανάκτησης, 12.12.2019

⁷⁷⁹ Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», στο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923- 1987*, ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991, σελ 530

Κομοτηνή.⁷⁸⁰ Περίπου 10.000 άτομα βγήκαν στους δρόμους και έκαναν διαδήλωση. Τίποτα όμως δεν έγινε. Με τη νεολαία Ξάνθης έχουμε το ίδιο καταστατικό και πήγαν αυτοί στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και το κέρδισαν, αλλά δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην Ελλάδα η απόφαση.⁷⁸¹ Η Τουρκική Νεολαία δεν έκανε προσφυγή, δεν πήγε, επειδή είπαν ότι είναι ένας μικρός σύλλογος. Η Ξάνθη πήγε σε ανώτερο δικαστήριο. Την απόφαση όμως του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου η Ελλάδα δεν την αναγνώρισε και δεν λειτουργεί ουσιαστικά και αυτή. Δεν έχει δηλαδή γίνει κάτι διαφορετικό. Δεν μπορεί να πάρει ΑΦΜ, να κόψουν αποδείξεις, να έχουν βιβλία κανονικά, πρακτικά, και ότι έχει ένας σύλλογος δεν μπορούν να το έχουν. Δυσκολευόμαστε, γιατί ο μόνος σκοπός του συλλόγου είναι να βοηθήσει τους ανθρώπους και τη μειονότητα και γενικότερα όλο τον κόσμο και τους φοιτητές. Άμα κοιτάξεις το παρελθόν, την ιστορία, ο σύλλογος μας, δεν έχει κάνει ποτέ κάτι εναντίον της χώρας. Ο κυριότερος στόχος είναι η ελληνοτουρκική φιλία. Η μεγαλύτερη δυσκολία είναι η λέξη τουρκικός και για αυτό το λόγο έχουμε κλείσει εμείς και δεν έχουμε δράσεις που θα μπορούσαν να φέρουν σε δύσκολη θέση την Ελλάδα (...)»

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,

Οκτώβριος 2016

⁷⁸⁰ Η κινητοποίηση αυτή γιορτάζεται ακόμα και σήμερα από μερίδα της μειονότητας ως επέτειος για τη συλλογική αντίσταση της μειονότητας στην απόφαση της ελληνικής δικαιοσύνης να κλείσουν όλοι οι σύλλογοι που περιέχουν τον όρο «τουρκικός», πηγή: «Επετειακή εκδήλωση στην Κομοτηνή για την 29η Ιανουαρίου 1988. Για να τιμηθεί η συλλογική αντίσταση της Τουρκικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης», TRT. NET, ημερομηνία άρθρου 30.01.2019, <https://www.trt.net.tr/greek/balkania-kupros/2019/01/30/epeteiake-ekdelose-sten-komotene-gia-ten-29e-ianouariou-1988-1135796>,

ημερομηνία ανάκτησης 1.06.2022

⁷⁸¹ Στο άρθρο με τίτλο: «Επίσκεψη εργασίας στο Στρασβούργο από την Τουρκική Αντιπροσωπεία της Δυτικής Θράκης» που υπάρχει στην ιστοσελίδα της ΜΚΟ «Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Τούρκων Δυτικής Θράκης ΑΒΤΤΦ» που έχει έδρα στη Γερμανία, αναφέρεται ότι «(...) Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης εργασίας, έχουν τεθεί στην ημερήσια διάταξη οι αποφάσεις του ΕΔΑΔ για τον Πολιτιστικό Σύλλογο Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης και άλλες τουρκικές μειονοτικές ενώσεις της Δυτικής Θράκης, οι οποίες δεν έχουν εφαρμοστεί από την Ελλάδα για μια δεκαετία καθώς και η τρέχουσα νομική διαδικασία (...) Η αντιπροσωπεία μεταβίβασε επίσης τα σημερινά προβλήματα της τουρκικής κοινωνίας της Δυτικής Θράκης στον τομέα της εκπαίδευσης και της θρησκείας, δήλωσαν ότι η Ελλάδα, με τους διάφορους νόμους και πρακτικές της, παραβίασε σαφώς την εκπαιδευτική και θρησκευτική αυτονομία της τουρκικής κοινωνίας της Δυτικής Θράκης, εγγυημένη από διεθνείς και διμερείς συνθήκες. Η Τούρκικη αντιπροσωπεία της Δυτικής Θράκης, σχετικά με τον τίτλο της έκθεσης «Πρωτόθση των δικαιωμάτων των μελών εθνικών μειονοτήτων» και το σχέδιο απόφασης της Κ.Σ.Σ.Ε πριν από την ψηφοφορία στη Γενική Συνέλευση σε συνάντηση με τον εισηγητή Badaea με το τμήμα της έκθεσης σχετικά με την Ελλάδα μετάρωσε τις απόψεις και τις προτάσεις της τουρκικής κοινωνίας της Δυτικής Θράκης». Πηγή: «Επίσκεψη εργασίας στο Στρασβούργο από την Τουρκική Αντιπροσωπεία της Δυτικής Θράκης», Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Τούρκων Δυτικής Θράκης ΑΒΤΤΦ», ημερομηνία άρθρου 23.01.2019, <https://www.abttf.org/html/index.php?link=detay&id=5914&grup=4&l=gr&arsiv=0>, ημερομηνία ανάκτησης 10.02.2020

Πίνακας 11: Στοιχεία για την πολιτική διαμάχη γύρω από την ονομασία και τη δράση των συλλόγων της μειονότητας.

Η ιστορία γύρω από το περιεχόμενο της δράσης των συλλόγων είναι πολύ παλιά και ξεκινάει από την απαρχή τη ίδρυσης των πρώτων μειονοτικών συλλογικοτήτων στη Δυτική Θράκη, με τη διαμάχη μεταξύ των συντηρητικών⁷⁸² (παλαιομουσουλμάνων) και νεωτεριστών (κεμαλικών) φορέων με τους τελευταίους να στοχεύουν στην ανάπτυξη ενός τουρκικού εθνικισμού στη Δυτική Θράκη (βλ.κεφ. 3.2). Τα σημεία που χρήζουν παρατήρησης στις έρευνες που έχουν πραγματοποιήσει μελετητές γύρω από τη δράση των μειονοτικών σωματείων και συλλόγων στη Θράκη, αφορούν στον εντοπισμό του τρόπου ενασχόλησης των πολιτιστικών φορέων της μουσουλμανικής μειονότητας με τα εθνικά θέματα σε επίπεδο τόσο προθέσεων όσο και δραστηριοτήτων⁷⁸³.

Για την περίοδο 1923-1947, οι μελετητές αναφέρουν ένα σημαντικό αριθμό οργανώσεων, μη επίσημου χαρακτήρα, από τις οποίες θα σημειώσουμε την «Ένωση Τούρκων Νέων» η οποία ιδρύεται το 1927 και το 1928 στην Ξάνθη και την Κομοτηνή. Η οργάνωση προσέφερε με την πολιτιστική της δράση σημαντικό έργο στην κατεύθυνση της αφομοίωσης των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων και άσκησε παράλληλα σημαντικό προπαγανδιστικό έργο. Ο σκοπός της ένωσης ήταν «η πνευματική διαπαιδαγώγηση της τουρκικής νεολαίας με τη σπουδή της νέας τουρκικής γραφής και διαλέκτου». Το 1936 ιδρύεται η «Ένωση Τούρκων δασκάλων Ροδόπης – Έβρου», με σκοπό την προαγωγή των επαγγελματικών γνώσεων των μελών της και τη λήψη μέτρων σχετικά με την πρόοδο των «τουρκικών σχολείων» της Δυτικής Θράκης. Η ένωση το 1966 με απόφαση του πολυμελούς πρωτοδικείου (334/1966) μετονομάστηκε σε «Ένωση Τούρκων Δασκάλων Δυτικής Θράκης». Μετά το 1947 και μέχρι το 1974 λειτουργούσαν πολλές οργανώσεις, από τις οποίες κάποιες είχαν επιβιώσει από την προηγούμενη περίοδο και κάποιες άλλες που ιδρύθηκαν μετέπειτα είχαν πολιτικό ή εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Μεταξύ αυτών οι μελετητές μνημονεύουν ότι το 1971 λειτουργούσαν η «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας» και η «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων». Μετά τη διχοτόμηση της Κύπρου το 1974 οι περισσότερες

⁷⁸² Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης στο χώρο της μειονότητας εμφανίζονται δύο ειδών ενώσεις: οι θρησκευτικές, δηλαδή οι συντηρητικές, και οι νεωτεριστικές. Τα θρησκευτικά σωματεία αποσκοπούν στην ενίσχυση και προάσπιση των αρχών του ισλαμισμού και παράλληλα στη διασφάλιση και ενίσχυση των επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους σύμφωνα με την ηθική του Ισλάμ. Το πρώτο θρησκευτικό σωματείο ιδρύεται στην Κομοτηνή το 1933 με την επωνυμία «Ένωση των μουσουλμάνων της Ελλάδος (İttihat - İslam)». Σύμφωνα με το καταστατικό του σωματείου ο σκοπός του ήταν η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των μουσουλμάνων και η σύσφιξη των σχέσεων όσων δεχόταν τη διδασκαλία του Κορανίου, τις παραδόσεις και τα ήθη του Ισλάμ. Τα μέλη του σωματείου τα αποτελούσαν όλοι οι Έλληνες υπήκοοι, μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα. Η «Ένωση των μουσουλμάνων της Ελλάδος» προσπάθησε να εμποδίσει τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου μετά τη δεκαετία του '30 και την αποστολή δασκάλων από την Τουρκία. Δεν διστάζει ακόμη να καταγγείλει το τουρκικό προξενείο της Κομοτηνής για την ανάμειξη του σε θέματα θρησκευτικών αργιών και να διαμαρτυρηθεί ότι με την ελληνοτουρκική προσέγγιση η μειονότητα από θρησκευτική τείνει να μεταβληθεί σε τουρκική. Το σωματείο διαλύεται το 1978, λίγα χρόνια μετά το θάνατο του ιδρυτή του Hafız Ali Reşat. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, το 1949, ιδρύεται το δεύτερο θρησκευτικό σωματείο με την επωνυμία «Ισλαμική αφύπνιση των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης (İntibah -i İslam)». Ο σκοπός του σωματείου βάσει του καταστατικού του ήταν η «άμυνα εναντίον κάθε ενέργειας που αντιβαίνει στη θρησκεία και προέρχεται από την έκλυση των ηθών». Η στάση που κράτησε το σωματείο απέναντι στους νεωτεριστές σε σχέση με την «Ένωση των μουσουλμάνων της Ελλάδος» ήταν ήπια. Το σωματείο διαλύθηκε μετά τα γεγονότα του 1974 στην Κύπρο, Πηγή: Λιάζος Νικόλαος, «Τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια της μειονοτικής εκπαίδευσης στην ανάπτυξη διαπολιτισμικών σχέσεων μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη», Διδακτορική Διατριβή, Θεολογική Σχολή Τμήμα Κοινωνικής και Ποιμαντικής Θεολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 2007, σελ 44-47

⁷⁸³ Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Η εθνικιστική ιδεολογία στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Έμφυλοι ρόλοι και σεξουαλικότητα μέσα από το λόγο των πολιτιστικών φορέων μιας ακριτικής πόλης», *Δίνη* 8 (1995/6), σελ.153-179,

ενώσεις διαλύθηκαν από τα ελληνικά δικαστήρια με την αιτιολογία ότι στον τίτλο τους περιεχόταν το επίθετο «τουρκικός» προσδιορισμός⁷⁸⁴. Το 1983 είναι έτος τομή στη λειτουργία των συλλογικοτήτων της μειονότητας. Από αυτή τη χρονιά θα ξεκινήσει μια νομική διαμάχη που θα κρατήσει χρόνια, σχετικά με το δικαίωμα σύστασης μειονοτικών συλλόγων με εθνικό προσδιορισμό («τουρκικός») ή χωρίς καθόλου προσδιορισμό (χωρίς τον όρο «μουσουλμανική μειονότητα»)⁷⁸⁵. Τα σωματεία και οι σύλλογοι μετά το 1983 διαλύθηκαν με αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων με το αιτιολογικό ότι, η χρήση του όρου «τουρκικός» δε μπορεί παρά να προορίζεται για Τούρκους υπηκόους και άτομα με «τουρκική» ιθαγένεια. Αμφιβολίες δημιουργήθηκαν και για τους σκοπούς των σωματείων⁷⁸⁶, των οποίων η επωνυμία θεωρήθηκε ενδεικτική της επιδίωξής τους για τη διαμόρφωση αρχών και αξιών κατά τα εθνολογικά πρότυπα της Τουρκίας.⁷⁸⁷ Το 1987 με την απόφαση του Αρείου Πάγου με αριθμό 1729/20.11.1987 απαγορεύτηκε οριστικά η χρήση του όρου «τουρκικός» από τους τίτλους των συλλόγων Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής⁷⁸⁸ και Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής

⁷⁸⁴ Φωτεινή Ασημακοπούλου, Σεβαστή Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Λιβάνη, Αθήνα 2002, σελ 235-236

⁷⁸⁵ Κων/νος Τσιτσελίκης, «Για το όνομα των μειονοτικών συλλόγων της Θράκης», πηγή: KEMO, 6.05.2008, <https://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=121>, ημερομηνία ανάρτησης 5.03.2019

⁷⁸⁶ Λιάζος Νικόλαος, «Τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια της μειονοτικής εκπαίδευσης...», ό.π., σελ 44-47

⁷⁸⁷ Αναφέρω ως παράδειγμα της επικράτησης αυτής της λογικής, την απόφαση του Αρείου Πάγου για τη χρήση του όρου «τούρκος» στην ονομασία του συλλόγου «Πολιτιστικός Σύλλογος Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης», όπου σύμφωνα με δημοσίευμα στο lawnet υποστηρίζεται ότι: «ο αρεοπαγίτης Δ. Κυριτσάκης πρότεινε να απορριφθεί η αίτηση του εκπροσώπου του Σωματείου «Πολιτιστικός Σύλλογος Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης», που ζητούσε να αναρριφθεί απόφαση του Τριμελούς Εφετείου Θράκης, με την οποία αρνήθηκε την αναγνώριση του Σωματείου (...) Μάλιστα, σε συνδυασμό με τους όρους του καταστατικού του Σωματείου, προσέθεσε ο Κυριτσάκης, που ορίζει ότι εγγράφονται γυναίκες ελληνικής υπηκοότητας, προκύπτει ότι το Σωματείο αντιλαμβάνεται και αντιμετωπίζει τα μέλη του ως Τούρκους, με τουρκική εθνική συνείδηση και όχι απλώς ως Μουσουλμάνους ελληνικής υπηκοότητας. Έτσι, το Σωματείο υποδηλώνει ότι επιδιώκει με την λειτουργία του την προώθηση εντός των ορίων της ελληνικής Επικράτειας των τουρκικών ιδεωδών, σε αντίθεση με άλλα νομίμως λειτουργούντα στην χώρα μας Σωματεία διαφόρων ομάδων, διαφορετικής εθνικής καταγωγής, όπως είναι Αρμενίων, Ισραηλιτών, κ.λ.π., που επιδιώκουν θεμιτά την διατήρηση των εθνικών τους εθίμων, την γλώσσα και άλλα», πηγή: «Προς απόρριψη η αίτηση αναίρεσης του Πολιτιστικού Συλλόγου Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης», lawnet.gr, 31.01.2005, <https://lawnet.gr/law-news/%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1/prosaporrici-i-aitisi-anaireisis-tou-politistikou-sullogou-tourkon-gunaikon-nomou-rodopis/>, ημερομηνία ανάκτησης 05.02.2020

⁷⁸⁸ Ο Νομάρχης Ροδόπης, ως Εποπτεύουσα Αρχή των σωματείων του νομού, υπέβαλε αίτηση στα τέλη του 1983 στο Μονομελές Πρωτοδικείο Ροδόπης για τη λήψη προσωρινών μέτρων κατά της Ένωσης. Η αίτηση γίνεται δεκτή από το δικαστήριο το οποίο επικαλούμενο μεταξύ άλλων τη σύγχυση που δημιουργείται ως προς την ιθαγένεια των μελών του λόγω της επωνυμίας του σωματείου και την αντίθεση της επωνυμίας αυτής με τη Συνθήκη της Λωζάννης, απαγορεύει τη χρήση της λέξης «τουρκική» στην είσοδο ή στην εξωτερική όψη του κτιρίου από τις 30/11/1983 και την αναπαραγωγή της επίμαχης ονομασίας μέσω εντύπων, σφραγίδων ή άλλων μέσων. Εν συνέχεια ο νομάρχης υποβάλλει νέα αίτηση στο Πολυμελές Πρωτοδικείο Ροδόπης για τη διάλυση του σωματείου λόγω της χρήσης του όρου «τουρκική» στην επωνυμία του. Το δικαστήριο αποδέχθηκε την αίτηση και απαγόρευσε τη χρήση των λέξεων τουρκική ή τουρκικών. Νέα αίτηση του Νομάρχη Ροδόπης για τη διάλυση του σωματείου έγινε αποδεκτή από το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ροδόπης στις 29 Ιουνίου 1984. Κατά των υπ' αριθμ.299/1984 και 300/1984 αποφάσεων του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης, για τη διάλυση των σωματείων «Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής» και «Ένωσης Τούρκων διδασκάλων Δυτικής Θράκης», ασκήθηκε έφεση στο Τριμελές Εφετείο Θράκης, που απορρίφθηκε ως κατ' ουσίαν αβάσιμη. Η εν λόγω απόφαση στηρίχθηκε στο εξής αιτιολογικό: «...οι ημεδαποί, ομογενείς ή μη, ομόθρησκοι ή αλλόθρησκοι, ομόγλωσσοι ή αλλόγλωσσοι καθ' οιονδήποτε τρόπον αποκτήσαντες την ελληνικήν ιθαγένεια, αποκαλούνται Έλληνες και μόνον Έλληνες, ο όρος δε «Τούρκος», «τουρκικός» κ.λ.π. ... δεν υποδηλώνει τον Έλληνα πολίτην...» Η επωνυμία του ανωτέρου σωματείου κρίθηκε οριστικά με την άριθμ. 1729/ 1987 απόφαση του Δ' Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, που απέρριψε την από 24/12/1986 αίτηση αναίρεσης του σωματείου «Ένωσης

Θράκης. Όπως αναφέρει η παραπάνω απόφαση, η λειτουργία οργάνωσης τουρκικής νεολαίας με καταστατικό που αναφέρεται στη διατήρηση της τουρκικής μουσουλμανικής ταυτότητας των μελών της, δημιουργεί ασάφεια εάν τα μέλη του συλλόγου είναι αλλοδαποί και μάλιστα τούρκοι υπήκοοι ή μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Τον Απρίλιο του 1991 η «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής» και η «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» δέχονται, μετά από δικαστικές αποφάσεις, του 1984 και 1987, την τελική ρητή διαταγή να αντικατασταθεί το όνομα «Τούρκος» με τη λέξη «μειονοτικός» ή να σταματήσουν να λειτουργούν. Στο τέλος του 1994 οι δύο σύλλογοι δέχονται καινούρια κοινοποίηση: ή θα ακολουθήσουν τις δικαστικές αποφάσεις ή θα κλείσουν. Και οι δύο σύλλογοι αποφάσισαν να κλείσουν⁷⁸⁹.

Η αναφορά που πραγματοποιείται στο σημείο αυτό γύρω από την ονομασία των συλλόγων της μειονότητας, δε σκοπεύει να ερευνήσει σε βάθος τις παραμέτρους της (δικαστικής πλέον) διαμάχης που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα σε πλειονότητα και μειονότητα περί ονομασίας, αλλά να συμβάλει στην ανάδειξη του ρόλου που παίζουν οι πολιτιστικοί φορείς της μειονότητας στη κατασκευή του εθνοπολιτισμικού τοπίου της πόλης στη βάση της εθνοτικής διαφοροποίησης των μελών τους, καθώς και στην ανάδειξη των όρων με τους οποίους διαπραγματεύονται τον διαπολιτισμικό διάλογο και τη διασυλλογική επικοινωνία με την υπόλοιπη κοινωνία. Η Τσιμπιρίδου γράφει ότι η ανάγκη συνασπισμού των ανθρώπων κάτω από συλλογικότητες συνειδητού επιπέδου μας υποδεικνύει έναν τρόπο αναζήτησης της ταυτότητας έτσι όπως αυτή διαρθρώνεται ανάμεσα στην εθνοτική ομάδα και το έθνος, το τοπικό μικροεπίπεδο και το γενικό μακροεπίπεδο, την περιφέρεια και το κέντρο, εκφραζόμενη μέσα από ένα συγκεκριμένο σύστημα πολιτισμικών αξιών, έτσι όπως αυτές παρατηρούνται στις συλλογικές αναπαραστάσεις (...) Ένα γενικότερο ερώτημα θα μπορούσε να αποτελέσει αν, κατά πόσο και πώς, αυτού του είδους οι συλλογικότητες οδηγούν στην καθιέρωση μιας ταυτότητας και αν στοχεύουν στη δημιουργία μιας «κοινωνίας πολιτών» ή αναπαράγουν προγενέστερες πολιτισμικές αξίες υπηρετώντας τυφλά εθνικιστικά ιδεώδη.⁷⁹⁰ Στον προσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ πολυπολιτισμικής πόλης και ατόμου και στον αυτοπροσδιορισμό κάποιων κατοίκων της περιοχής μέσω των συλλόγων τους, έχει σημασία η κατανόηση των όρων με τους οποίους συγκροτούνται οι συλλογικότητες και η σημασία της ανάπτυξης τους στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Στην περίπτωση της Κομοτηνής φαίνεται πως ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» λειτουργεί σαν «πολιτικό κεφάλαιο» για κάποιες κοινωνικές ομάδες που επιδιώκουν να διεκδικήσουν

Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής» κατά της αριθ. 158/ 1986 απόφασης του Εφετείου Θράκης. Ειδικότερα, με την ανωτέρω απόφαση κρίθηκαν ως αβάσιμες οι αιτιάσεις «περί παραβάσεως του άρθρ. 105 (άρθρ. 559 αριθ. 1 ΚΠΔ) και περί δεδικασμένου (άρθρ. 550 αριθ. 1 ΚΠΔ. Με την αριθ. 1730/1987 απόφαση εξάλλου του Δ' Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, απορρίφθηκε επίσης και η από 2110/1986 αίτηση του σωματείου «Ένωση Τούρκων δασκάλων Δυτικής Θράκης» κατά της αριθ. 159/1986 απόφασης του Εφετείου Θράκης. Βλ. Αλεξανδρή, «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987...», ό.π., σελ. 529-535

⁷⁸⁹ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης...*, ό.π., σελ. 237

⁷⁹⁰ Τσιμπιρίδου., «Η εθνικιστική ιδεολογία στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Έμφυλοι ρόλοι και σεξουαλικότητα...», ό.π., σελ.156

δικαιώματα και να αμφισβητήσουν παγιωμένες σχέσεις εξουσίας, επικαλούμενες μια κοινωνική πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από διακρίσεις και αποκλεισμούς. Έτσι, στις εν λόγω περιπτώσεις, η επίκληση μιας καταγωγής ή μιας πολιτισμικής κληρονομιάς δεν εκφράζεται ως επιθυμία του συν-ανήκειν σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία με όρους διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αλλά ως ένα πολιτικό αίτημα αναγνώρισης της ύπαρξης ενός εθνικού πληθυσμού μέσα στο χώρο της πόλης. Αυτή η συστηματική προσπάθεια εκ μέρους των συλλόγων για τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας της μειονότητας και τη μετατροπή της από θρησκευτική σε εθνική, μεταβάλλει τις σχέσεις των ανθρώπων με τον τόπο, τη σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους, και διαμορφώνει νέους όρους διαχείρισης του συν-ανήκειν στην πολυπολιτισμική τοπική κοινωνία.

«Ο σύλλογος έχει περίπου 400 μέλη. Εμείς όμως επειδή είμαστε σύλλογος για τη νεολαία, όσοι περνούν τα 45 χρόνια δεν είναι πλέον μέλη, έτσι είναι το καταστατικό. Είναι περισσότερα δηλαδή στην πραγματικότητα τα μέλη μας, αλλά εγγεγραμμένα μέλη νεολαίας είναι 400. Οπότε οι άλλοι δε μένουν εγγεγραμμένοι, αλλά συμμετέχουν όμως στις δράσεις (...) Εμένα, άλλαξε ο τρόπος που με βλέπουν τώρα. Ενώ είχα αποκτήσει φίλους χριστιανούς πιο παλιά, αυτοί όταν ανέλαβα στο σύλλογο αυτό, σταμάτησαν να μιλάνε μαζί μου (...) Δυστυχώς (στις εκδηλώσεις) ούτε από το δήμο μπορούν να μας καλέσουν, είμαστε απαγορευμένος σύλλογος. Πηγαίνουμε όμως σε άλλες Βαλκανικές χώρες που μας καλούν. Μας είχαν καλέσει και σε ένα συμπόσιο του πανεπιστημίου, αλλά το είχε οργανώσει ένας τούρκος καθηγητής (...) Ο κόσμος μας εδώ όμως παρόλο που είμαστε κλειστός σύλλογος μας εμπιστεύεται και μας στηρίζει πολύ (...) Με τους άλλους μειονοτικούς συλλόγους κάνουμε κοινές δράσεις, είμαι μέλος και των άλλων συλλόγων (...) Με τους άλλους όμως συλλόγους δεν έχουμε καμία σχέση μαζί τους. Έχουμε δυσκολίες με την επαφή μαζί τους. Αυτό το αποδίδω στο μειονοτικό πιο πολύ, διότι έχουμε και το Σύλλογο Επιστημόνων που δεν είναι απαγορευμένος, αλλά και αυτοί έχουν ελάχιστες δράσεις κοινές με άλλους συλλόγους (...)»

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,

Οκτώβριος 2016

Η ανάπτυξη των δράσεων των συλλόγων και η επίπτωσή τους στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας πρέπει να είναι ένα ζήτημα που θα απασχολήσει ιδιαίτερα τους επιστήμονες του χώρου, αφού συνδέεται με την παραγωγή του κοινωνικού χώρου της πόλης και έχει πολιτικές προεκτάσεις που άπτονται αλλαγών και επιπτώσεων σε όλες τις

κλίμακες του γεωγραφικού χώρου. Τα σημεία παρατήρησης που έχουν σημασία για την κατανόηση της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας συνδέονται με ευρύτερα ιστορικο-πολιτικά φαινόμενα που διαπερνούν τα όρια του συγκεκριμένου τόπου. Παρόλο δηλαδή που στην περίπτωση της Θράκης ο εθνικισμός πρέπει να κατανοηθεί και ως ιδιαίτερο «τοπικό» φαινόμενο, δεδομένης αφενός της περιφερειακής θέσης που κατέχει η περιοχή στην κρατική οργάνωση, και επομένως στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της χώρας, και αφετέρου της πληθυσμιακής της ιδιαιτερότητας, σε κάθε περίπτωση δε μπορεί να ειπωθεί ως μεμονωμένο φαινόμενο αλλά ως ολικό κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο που ενέχει ταυτόχρονα πολιτικές, ιδεολογικές, ψυχολογικές και συμβολικές οριζούσες.⁷⁹¹ Η συγκρότηση δηλαδή των υποκειμένων σε συλλογικούς φορείς και η πορεία αυτών των φορέων καθορίζεται από όρους που δεν απορρέουν μόνο από το αστικό περιβάλλον που δραστηριοποιούνται οι σύλλογοι, αλλά αναπτύσσονται και από τη διάδραση με ευρύτερες και πιο γενικές εθνικές πολιτικές, με κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις (π.χ. οικονομική κρίση) και γεωπολιτικά γεγονότα (π.χ. βλ. διάλυση των συλλόγων στη Θράκη μετά τα γεγονότα του 1974 στην Κύπρο). Εξαιτίας αυτής της διάδρασης, οι σύλλογοι προχωρούν στην καλλιέργεια της συλλογικής ταυτότητας μέσα από δράσεις αλληλεγγύης που ξεπερνούν την πολιτισμική σφαίρα. Οι δράσεις αυτές συνδέουν άτομα και πληθυσμούς στη βάση ενός κοινού χαρακτηριστικού που στην περίπτωση των συλλόγων της μειονότητας είναι η εθνοτική καταγωγή με συγκεκριμένο κράτος αναφοράς.

« (...) Τώρα οι δράσεις μας. Έχουμε δυο τμήματα παραδοσιακών χορών, ένα για μικρούς και ένα για μεγάλους και όπου μας καλούν πάμε και κάνουμε παρουσίαση. Έχουμε ομάδα μουσικής ορχήστρας που μαθαίνουν κιθάρες ή παραδοσιακά όργανα και όπου μας προσκαλούν πάμε και κάνουμε συναυλίες, ακόμη και στην Αθήνα πήγαμε πέρσι (...) Κάνουμε και τις εγγραφές στα πανεπιστήμια της Τουρκίας όλων των μαθητών που θα γίνουν φοιτητές μετά. Επίσης, αυτοί που δεν έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους στο γυμνάσιο ή στο λύκειο, τους βοηθάμε να πάρουν απολυτήριο γυμνασίου ή λυκείου μέσα από τα ανοιχτά πανεπιστήμια. Στην Τουρκία υπάρχει το πανεπιστήμιο του Anadolı. Επίσης, μέσω των μελών μας βοηθάμε κάποιους φοιτητές που δυσκολεύονται να πληρώσουν τα δίδακτρα τους, μέσω εθελοντών μελών του συλλόγου μας, τους βοηθάμε οικονομικά (...) Βοηθήσαμε επίσης τους Σύριους μετανάστες με ρούχα που μαζέψαμε. Στην Καβάλα ήταν οι πιο κοντινοί και μαζέψαν και πήγαν υλικό εκεί. Επίσης, τα παιδιά τους έμεναν στην Αλεξανδρούπολη σε κάποια κέντρα φιλοξενίας των Σύριων μεταναστών και τους πήγαμε τρόφιμα και ρούχα. Επίσης, βοηθάμε με διάφορες δράσεις που κάνουμε και για τους

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σελ 155

ανθρώπους που έχουν ανάγκη εδώ. Έχουμε δράσεις βιβλιοθήκης που σημαίνει ότι προσπαθούμε στα μικρά παιδιά να τους μάθουμε να διαβάζουν να τους μεταδώσουμε τις συνήθειες μας και να τους μάθουμε ότι το βιβλίο είναι κάτι καλό. Στα παιδιά που πηγαίνουν στο λύκειο και ετοιμάζονται για τις εξετάσεις του πανεπιστημίου φέραμε ψυχολόγο που τους άκουσε και προσπάθησε να τους βοηθήσει σε αυτό (...) Στην μουσουλμανική μειονότητα υπάρχει πολύ ανεργία. Πιο πολύ δουλεύουν σε αγροτικές δουλειές. Παλιά αυτοί δούλευαν στα εργοστάσια. Η βιομηχανική μας περιοχή είχε επίσημα τη δεκαετία του 1990, 97 εργοστάσια, που είχαν ανοίξει και ας μη δούλευαν όλα, ενώ τώρα έχει μόνο 7. Εκεί δούλευε η μειονότητα. Στα εργοστάσια. Τώρα είναι εξαρτημένοι από τις συντάξεις των γονιών και των παππούδων. Βέβαια υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό που ασχολείται με τη γεωργία και τη κτηνοτροφία. Όσοι έχουν χωράφια τα δουλεύουν οι νέοι που είναι απόφοιτοι του πανεπιστημίου οι πιο πολλοί. Είναι κρίμα αυτό. Αυτή τη στιγμή οι νέοι δυσκολεύονται να παντρευτούν. Τα παιδιά έχουν γυρίσει στα σπίτια τους ζουν με τους γονείς του πλέον. Και υπάρχει μεγάλος αριθμός που ζει ελεύθερος λόγω εξόδων. Είναι σαν να έχουν απογοητευτεί με τη ζωή, δεν υπάρχει αγώνας για κάτι καλύτερο. Όμως βλέπω και νέους που κάνουν αγώνα για να σταθούν στα πόδια τους. Πάνε στο εξωτερικό εποχικοί για να στείλουν χρήματα στις οικογένειές τους. Πάνε στη Γερμανία και πολλοί στην Ολλανδία. Και σε εργοστάσια, αλλά και σε φυτώρια και σε αγροτικές δουλειές. Στην Ολλανδία προτιμούν αυτούς που ξέρουν ότι είναι από εδώ, διότι ξέρουν να δουλεύουν στα χωράφια και τους προτιμούν. Εκεί βρίσκουν δουλειές επειδή υπάρχουν και οι τουρκικές εταιρίες. Ο σύλλογος βοηθάει και σε αυτό. Έχουμε νέους που δουλεύουν σε αυτά τα εργοστάσια. Βρίσκονται στο σύλλογο μας πολλές φορές με τη νεολαία, τους κάνουν συμβάσεις και τους παίρνουν εκεί. Ακόμη και τα αεροπορικά τους εισιτήρια τους τα πληρώνουμε για να πάνε (...)

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,

Οκτώβριος 2016

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έχει ενδιαφέρον να δει κανείς τη σχέση πολιτικών εξελίξεων με το περιεχόμενο διαφόρων δραστηριοτήτων των συλλόγων και πως αυτά τα φαινόμενα γίνονται αντιληπτά στη μειονοτική κοινωνία, ως στοιχεία που επιδρούν στις δράσεις και στην πορεία των συλλόγων.

«(...) θέλω να τονίσω επίσης ότι προεκλογικά όλοι οι υποψήφιοι βουλευτές περνούσαν από το σύλλογό μας. Ακόμη και ο νομάρχης ερχόταν από το σύλλογο μας και μας χαιρετούσε και οπωσδήποτε μια φορά την εβδομάδα ερχόταν και έπινε καφέ μαζί μας και

συμμετείχε και στις εκδηλώσεις μας τότε. Μέχρι το 2008 οι εκλεγμένοι συμμετείχαν στις εκδηλώσεις μας, μετά άλλαξαν τα πράγματα. Κατά την άποψη μου αυτό οφείλεται γιατί άλλαξε η μειονοτική πολιτική της Ελλάδας. Μέχρι τις αρχές του 1990 η μειονότητα είχε ανεξάρτητους βουλευτές. Από το 1996 και μετά μπήκαν στα κόμματα της χώρας. Τότε έγιναν μεγάλα ανοίγματα. Αυτά τα ανοίγματα τα είδαμε εμείς το 2008 (...) παλαιότερα ήταν άψογη η συνεργασία. Και οι δήμαρχοι οι δικοί μας και ο νομάρχης έρχονταν πολύ συχνά. Ο νομάρχης Αδριανούπολης ερχόταν σχεδόν κάθε εβδομάδα. Τότε ήταν άλλα χρόνια, τώρα είναι αδύνατον να το κάνεις. Υπήρχε μια συνεργασία των τριών χωρών τότε, Βουλγαρίας, Ελλάδας, Τουρκίας με διάφορα θέματα, όχι μόνο πολιτισμικά αλλά και λειτουργικά, ας πούμε καταπολέμηση κουνουπιών ή πλημμύρες και τέτοια. Είχε γίνει ένα δίκτυο τριών χωρών στον Έβρο και βρίσκονταν οι 3 χώρες σχεδόν κάθε δεκαπέντε μέρες. Είχε γίνει με κέντρο την Ελλάδα και με άλλους δυο εταίρους, άρα πρέπει να ήταν πρόγραμμα ΕΣΠΑ. Είχαμε πολύ στενή συνεργασία, που δεν έχουμε τώρα. Το τι φταίει; Εγώ θυμάμαι να σου πω το 2007-2009 είχαμε και οι δυο χώρες πολύ καλές σχέσεις, γιατί με τον Παπανδρέου τότε υπουργό είχαμε συμμετάσχει σε πολλές κοινές συναντήσεις Ελλάδας-Τουρκίας και συζητιούνταν πολλές αναπτυξιακές προοπτικές. Οι συζητήσεις ήταν αναπτυξιακού χαρακτήρα και για τις δυο χώρες, αλλά δεν προχώρησαν (...) Ήταν το 2008 ή 2009 που κάναμε ένα φεστιβάλ τουρκικού κινηματογράφου, το τουρκικό προξενείο Κομοτηνής, η Νομαρχία Ροδόπης, ο δήμος Κομοτηνής και ο Σύλλογος Επιστημόνων της Μειονότητας. Το κάναμε στον κινηματογράφο Cosmopolis, ήταν δυο- τρεις μέρες. Τρία συνεχόμενα χρόνια το κάναμε, τουρκικές ταινίες με υπότιτλους ελληνικούς. Είχε μεγάλη επιτυχία. Μετά βέβαια εντάξει, άλλαξαν νομάρχες και πρόξενοι και το σταματήσαμε, αλλά ήταν φανταστική εκδήλωση (...) Εμείς σαν σύλλογος κάνουμε ακόμα προσπάθειες με άλλους συλλόγους, από τη Βουλγαρία ας πούμε. Με μουσουλμάνους κυρίως. Εμείς ένα πράγμα να ξεκαθαρίσουμε όμως, η μειονότητα δεν αρνήθηκε ποτέ τη συνεργασία (...) Όταν αλλάζουν όμως οι κυβερνήσεις και αλλάζουν και τα πρόσωπα, αλλάζουν πολλά πράγματα»

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,
Οκτώβριος 2016

Η έντονη αντιπαράθεση που υπάρχει γύρω από τη χρήση ή όχι του όρου «τουρκικός» στην ονομασία των συλλόγων, αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα του εθνικιστικού φαινομένου όπως αυτό αναπαράγεται και από τις δυο πλευρές (πλειονότητα και μειονότητα), όπου οι μεν δεν επιτρέπουν τη λειτουργία των συλλόγων που χρησιμοποιούν τον όρο «τουρκικός» στην ονομασία τους και οι δε κατηγορούν το ελληνικό κράτος για καταπάτηση των δικαιωμάτων της μειονότητας. Ο τρόπος με τον οποίο οι

συλλογικότητες της μειονότητας διαπραγματεύονται την εθνοπολιτισμική ταυτότητα των μελών τους συνδέεται και με το προφίλ που επιλέγει να έχει ο κάθε σύλλογος.

«Καταρχάς ιδρύθηκε το 1982 ο σύλλογος μας και αυτή τη στιγμή αριθμεί πάνω από 1055 μέλη. Είναι από μόνος του επίσημος σύλλογος αναγνωρισμένος, γιατί υπάρχουν και άλλοι σύλλογοι εδώ, και άλλες ενώσεις οι οποίες δεν έχουν νομική προσωπικότητα, είναι απαγορευμένες να το πούμε με λίγα λόγια, λόγω της ονομασίας που θέλησαν αυτοί οι σύλλογοι να έχουν στο όνομά τους. Δηλαδή είναι η Τουρκική Ένωση Ξάνθης και η Τουρκική Νεολαία Κομοτηνής, που είναι δυο σύλλογοι που δεν λειτουργούν. Είναι και ο σύλλογος Τούρκων Δασκάλων Μειονότητας Δυτικής Θράκης, ο οποίος δεν είναι πάλι αναγνωρισμένος. Και αυτός είναι κλειστός, δε λειτουργεί δηλαδή επίσημα, δεν είναι επίσημος. Ο δικός μας σύλλογος είναι ο Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης, δεν έχει αυτή την ονομασία στον τίτλο και είναι επίσημα αναγνωρισμένος. Ο δικός μας είναι επίσημος, για αυτό έχει την δυνατότητα να ασκεί πολιτιστικές, είτε κοινωνικές δραστηριότητες. Έχει 1055 μέλη μέσα στα οποία είναι μια τεράστια γκάμα επιστημόνων, από γιατρούς μέχρι δικηγόρους, από πολιτικούς μηχανικούς και αρχιτέκτονες, ότι μπορείς να φανταστείς (...)»

A., 29 χρονών, μειονοτικός,

Μέλος ΔΣ Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας, Απρίλιος 2016

Οι σύλλογοι δίνουν, εξ ορισμού της σύστασής τους, βαρύτητα στη διατήρηση και ενίσχυση των στοιχείων εκείνων που αποτελούν τα διακριτικά τους γνωρίσματα και τα οποία διαφοροποιούν τα μέλη τους από όσους δε διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά. Με λίγα λόγια επιδιώκουν να διαφυλάξουν και να προωθήσουν τη συλλογική ταυτότητα των μελών τους. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν στη βάση της ανάπτυξης της πολυπολιτισμικότητας, μπορεί να υπάρξει μέσω των συλλόγων διάλογος πολιτισμών και να δημιουργηθεί ένας κοινός τόπος και μια λογική διαπολιτισμικής επικοινωνίας, στην οποία όλες οι πλευρές επιθυμούν να αναπτύξουν τη διάδραση μέσα από κοινές δράσεις και ενέργειες ή αν ο εθνικισμός λειτουργεί σαν το βασικό ορατό ή αόρατο εμπόδιο που εμποδίζει τη συνεργασία και την επικοινωνία ανάμεσα στις διαφορετικές πολιτισμικές κοινότητες της πόλης.

«Πολιτιστικά λίγο, να πούμε τις λοιπές δομές του κράτους ή των δήμων ή της περιφέρειας με τους οποίους συνεργάζεται ο σύλλογος. Μπορώ να σου διακρίνω έναν δυο τομείς, οι οποίοι είναι τομείς στους οποίους κατεξοχήν ο δικός μας σύλλογος δραστηριοποιείται. Οι δραστηριότητες αυτών των τομέων είναι και πολύ κοντά με την

κοινωνία των πολιτών και με τις δραστηριότητες που θα μπορούσε να κάνει (...) Συμμετέχει ο δικός μας σύλλογος σε φεστιβάλ ή σε πανηγύρια που γίνονται εδώ στην περιοχή για την παρουσίαση όλων των πολιτισμών που υπάρχουν εδώ πέρα και εμείς είμαστε ένα κομμάτι αυτού, καλούμαστε να γίνουμε ένα κομμάτι αυτού. Μπορεί να είναι μια επίδειξη κινηματογράφου αυτό, είτε μια επίδειξη για παραδοσιακές ενδυμασίες και τα λοιπά. Ο δήμος και η περιφέρεια κάθε χρόνο διοργανώνει φεστιβάλ, έχει αρχίσει δηλαδή να διοργανώνει φεστιβάλ, στο οποίο ανοίγουν κάποια σταντ και παρουσιάζουν παραδοσιακά προϊόντα. Στα Ελευθέρια⁷⁹² πάντα έχουμε λάβει πρόσκληση και συμμετείχαμε (...) Τώρα αυτή τη στιγμή έχει αλλάξει λίγο η μορφή του συλλόγου. Είχαμε τμήμα ζωγραφικής, είχαμε τμήμα θεάτρου στο σύλλογο μας, τα οποία αυτή τη στιγμή έχουν αποκολληθεί δεν είναι πια υπό την αιγίδα του συλλόγου, λειτουργούν μόνα τους κάποια άτομα που κάνουν εκθέσεις ζωγραφικής. Ο δήμος πέρυσι όταν είχαμε ακόμη υπό την αιγίδα μας το τμήμα ζωγραφικής, είχε κάνει έκθεση στο πολιτιστικό ίδρυμα Παπανικολάου και είχαμε συμμετάσχει εκεί πέρα σαν σύλλογος με το τμήμα ζωγραφικής. Με καλλιτέχνες από τη μειονότητα που έκαναν διάφορα είδη ζωγραφικής ή μια τέχνη που λέγεται εμπρού και παρουσιάστηκαν αυτά τα έργα. Το τμήμα θεάτρου που ανά δυο χρόνια ή κάθε χρόνο, ανάλογα με το φόρτο, ανεβάζει κάποιες θεατρικές παραστάσεις εδώ πέρα στον παλιό κινηματογράφο Ρεξ. Σε αυτές τις εκδηλώσεις συμμετέχουν κατά το πολύ περισσότερο τα μέλη του συλλόγου μας, αλλά και τοπικοί φορείς (...) Για να πω την αλήθεια στο κομμάτι της επικοινωνίας είμαστε λίγο πίσω οι σύλλογοι. Η πρόσκληση που κάνουμε για όλες τις εκδηλώσεις μας είναι γενική, αναφέρεται και απευθύνεται σε όλους (...) Όχι, θα σε γελούσα αν σου έλεγα ότι υπάρχει αυτό το πράγμα (κοινές δράσεις), γιατί όπως καταλαβαίνεις υπάρχει μια είδους δυσκολία στο να οργανώσεις κάτι τέτοιο, δηλαδή συνήθως δεν υπάρχουν άτομα πάρα πολλά που ασχολούνται με τέτοιες δραστηριότητες (...) Για να λέμε την αλήθεια συνήθως, όπως προανέφερα, συμμετέχουμε οριζόντια στις εκδηλώσεις που γίνονται σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης όπως και πολλοί σύλλογοι το κάνουν, αλλά από κοινού διοργάνωση κοινής εκδήλωσης με άλλους συλλόγους με θέματα που θα συμφωνούσαμε όλοι, αυτή η επικοινωνία θα μπορούσα να πω ότι δεν υπάρχει. Δεν υπάρχει αυτό το διαπολιτισμικό. Το πολυπολιτισμικό υπάρχει στην πόλη εκ φύσεως (...) Συνήθως οι μειονοτικοί είτε είναι μη κυβερνητικές οργανώσεις, είτε είναι εκπρόσωποι θεσμών ή τοπικής αυτοδιοίκησης, δεν παραλείπονται από τέτοιου είδους εκδηλώσεις, δηλαδή καλούνται δεν μπορώ να πω ότι παραμερίζονται εντελώς ή δε τους λογαριάζουν ή δεν τους φωνάζουν πουθενά. Τους

⁷⁹² Γιορτή για τον εορτασμό της απελευθέρωσης της Κομοτηνής από την Βουλγαρική κατοχή και την ενσωμάτωση της στον εθνικό κορμό (14 Μαΐου 1920) που πραγματοποιείται κάθε χρόνο το Μάιο, με ένα πλήθος εκδηλώσεων, υπό την αιγίδα του Δήμου Κομοτηνής

καλούν, καλούμαστε, δεν υπάρχει αυτό το θέμα. Το θέμα είναι να δράσει ο σύλλογος ο ίδιος να κάνει μια κίνηση. Ίσως σε κάποια άλλα θέματα εκτός πολιτισμού, στο θέμα της υγείας ας πούμε, ναι. Το θέμα της υγείας είναι λίγο διαφορετικό. Έχουν γίνει κοινές δράσεις του συλλόγου κατά διάφορες περιόδους με τον ΟΚΑΝΑ ή για να γίνει μια εκδήλωση κατά των ναρκωτικών, μια ενημέρωση κατά των ναρκωτικών στην οποία έχουν κληθεί γιατροί και από την πλευρά της μειονότητας και από την πλευρά της πλειονότητας. Όταν δηλαδή το αντικείμενο είναι κάτι έτσι πιο γενικό. Ή ας πούμε μια εκδήλωση σχετικά με τις μητέρες, ας πούμε για τη γέννα, για ασθένειες γυναικών και τα λοιπά, γίνονται τέτοιου είδους εκδηλώσεις κοινές, αλλά θα μπορούσα να πω ότι γίνονται σε βαθμό που είναι πολύ λίγες ας πούμε. Θα ήθελα να είναι περισσότερες για να υπάρχει αυτή η αλληλεπίδραση που λέγαμε και να συνηθίσει περισσότερο ο κόσμος εδώ πέρα. Αυτό θα εξασφαλίσει την επαφή και τη γνωριμία κιόλας, γιατί είμαστε μια περιοχή που ζούμε ειρηνικά εδώ και χρόνια (...)

*A., 29 χρονών, μειονοτικός, Μέλος ΔΣ Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,
Απρίλιος 2016*

Σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία όπως η Κομοτηνή, η οποία χαρακτηρίζεται στην ουσία από τη σύνθεση δύο κυρίαρχων πολιτισμικών συστημάτων, οι δράσεις που επιλέγονται να υλοποιούνται για την προώθηση του πολιτισμού της μιας ή της άλλης συνιστώσας, αποκτούν ταυτόχρονα πολιτική σημασία και παίζουν καθοριστικό ρόλο για την διατήρηση της ισορροπίας στην πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Ασφαλώς και ο ρόλος κάθε πολιτιστικού συλλόγου είναι η διατήρηση και η προβολή του δικού του πολιτισμικού συστήματος εθίμων και αξιών, αλλά η πολυπολιτισμικότητα ως πολιτική έννοια θα μπορούσε να δημιουργεί κοινούς στόχους για όλους τους δρώντες πολιτιστικούς φορείς της πόλης. Ο διάλογος που αναπτύσσεται μέσα από κοινές πολιτιστικές δράσεις είναι σημαντικός και δίνει τη δυνατότητα σε ανθρώπους από διαφορετικούς πολιτισμούς να επεξεργαστούν από κοινού θέματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος και γίνεται, αυτός καθαυτός, μήνυμα προς το κοινωνικό σύνολο για την εμπέδωση μιας ειδικής σχέσης μεταξύ των δύο βασικών πολιτισμικών συνιστωσών του χώρου της πόλης. Το επιχείρημα ότι «οι πολιτισμικές διαφορές θα πρέπει να είναι σεβαστές» δεν είναι από μόνο του δικαιολογία για την περιχαράκωση και την απομόνωση.⁷⁹³ Ο διάλογος και η συνύπαρξη των πολιτισμών πρέπει να πηγαίνει πέρα από το στερεότυπο «να σεβόμαστε τις πολιτισμικές διαφορές» και να προχωράει σε προτάσεις για κοινές δράσεις και ενέργειες διαπολιτισμικού χαρακτήρα.

⁷⁹³ Άννα Καραμάνου, στο άρθρο της με θέμα: «Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός;» πηγή: <https://ekyklos.gr/sb/202-polypolitismikotita-i-plouralismos.html>, ό.π.

Βέβαια, η ευθύνη βαρύνει και τα δύο κυρίαρχα πολιτισμικά συστήματα της πόλης και ίσως με την πλειονότητα να φέρει μεγαλύτερο βαθμό ευθύνης στην υλοποίηση του παραπάνω στόχου, ως η κυρίαρχη θεσμικά πλευρά.

«Εδώ λοιπόν τώρα ό,τι εκδηλώσεις κάνουμε, είναι πολίτες αυτού του τόπου και συμμετέχουν, οι προσκλήσεις είναι για όλους. Ό,τι εκδηλώσεις κάνουμε και έρχεται ο σύλλογος Χ, από το χωριό τάδε και μου ζητήσει μια στήριξη, θα την πάρει και το αμιγές χωριό το μειονοτικό και το χριστιανικό. Αν βοηθήσω στο να κάνω μια εκδήλωση στο πανηγύρι του Παντελεήμονα στο Κρανοβούνι, το ίδιο θα γίνει και στην Ιτέα που έχουν το Μελβέρτ όταν μου ζητήσουν τα τραπέζια, τις καρέκλες και μια οικονομική ενίσχυση. Έρχεται ο σύλλογος τους, η νεολαία τους, και μου λένε πάρτι στην πλατεία που το κάνουν κάθε χρόνο και σαφώς τους δίνουμε εξέδρες και φώτα και κάνουν το πάρτι τους. Δεν υπάρχει διαχωρισμός όσον αφορά στην τοπική αυτοδιοίκηση η οποία οφείλει, γιατί είναι πολίτες αυτού του τόπου, ψηφίζουν και έχουν και πολλούς εκλεγμένους και αυτή τη στιγμή έχουμε και πάρα πολλούς αντιδημάρχους μειονοτικούς (...) Όταν στα Ελευθέρια κάνουμε την έκθεση Θρακών καλλιτεχνών και εκθέτουν όλοι οι ντόπιοι καλλιτέχνες τα έργα τους και το κάνουν επίσημα και έρχεται ο κόσμος όλος και τα βλέπει και σαφώς υπάρχουν και μειονοτικοί μέσα ζωγράφοι, δε ξεχωρίζουν (...) Στις δράσεις είπαμε που κάνουμε στην πλατεία και βγαίνουν τα χορευτικά της πόλης ή και των χωριών να χορέψουν παραδοσιακούς χορούς, μέσα είναι και το συγκρότημα των κοριτσιών τους που χορεύουν (...) μόνο ο Σύλλογος Επιστημόνων υπάρχει στη μειονότητα, δε ξέρω αν υπάρχει κάτι άλλο και δεν το γνωρίζω εγώ. Όλες οι συμμετοχές που έχουν γίνει μέσω του Συλλόγου Επιστημόνων έχουν γίνει, ζωγραφικές, θεατρικά, οι οποίες για μένα είναι πάρα πολύ καλό γιατί άρχισαν να γίνονται ενώ δεν υπήρχαν παλιά. Νοιάζονται και θέλουν. Εγώ έχω ανοίξει και επικοινωνία με το πανεπιστήμιο της Αδριανούπολης, έφερα τους αρχιτέκτονες με σχέδιο και ζωγραφική που έχουν κάνει και κάναμε έκθεση εδώ, θα πάμε και εμείς εκεί. Έτσι κάπως είναι τα πράγματα. Και από το δικό μου το μυαλό είχε περάσει ότι θα μπορούσε να υπάρξει αυτή η συνύπαρξη. Πιστεύω όμως ότι στην πορεία θα εξελιχθούν τα πράγματα γιατί ήδη γίνονται καλά βήματα. Θέλω να πιστεύω ότι αυτή η εξωτερική πολιτική, αυτό το ότι πιέζονται οι άνθρωποι, επηρεάζονται να το πω αλλιώς, θα αλλάξει (...)

Εκπρόσωπος Δήμου Κομοτηνής, γυναίκα 55 χρονών, πλειονοτική, Νοέμβριος 2016

«(...) Τώρα για την πολυπολιτισμικότητα. Υπάρχουν οι Αθίγγανοι που ζουν στην περιοχή του Ηφαιστού οι οποίοι είναι μια άλλη μάζα, έχουν τελείως διαφορετικά ήθη και έθιμα, πεπονηθείς, η οποία είναι μια ομάδα που πρέπει να προσεγγιστεί αλλιώς. Είμαστε

εμείς μια άλλη ομάδα ως μειονοτικοί, είναι η πλειονότητα οι χριστιανοί ορθόδοξοι μια άλλη ομάδα (...) Η αλληλεπίδραση μπορώ να πω ότι σε μεγάλο βαθμό δε γίνεται αυτό το πράγμα. Οι λόγοι ποιοι είναι; Οι ιδιαιτερότητες της περιοχής. Γενικώς ο κόσμος. Ας πούμε, θα κάνω μια εκδήλωση για το θέμα της εκπαίδευσης της μειονοτικής. Έχει ο καθένας τις δικές του απόψεις. Πολύ φοβάμαι ότι όταν θα γίνει μια συζήτηση για αυτό το πράγμα δε θα καταλάβει ο ένας τον άλλον ή θα γίνει ας πούμε μια σύγκρουση, που η σύγκρουση είναι κάτι καλό αν είναι να προκύψουν κάποια αποτελέσματα. Αλλά συνήθως η σύγκρουση όπως την καταλαβαίνουμε τώρα ή όπως θέλουμε να την καταλάβουμε, δεν είναι αυτή η σύγκρουση, η δημιουργική. Είναι αυτή που δε βγάζει κάποιο αποτέλεσμα και στο τέλος σε κάνει και να μετανιώνεις που έχεις μπει κιόλας, να το πω και έτσι λίγο πιο έμμεσα. Βέβαια στο θέμα της υγείας ας πούμε που είναι κάτι γενικό, μπορεί να υπάρχει (συνεργασία). Ενώ σε θέματα που άπτονται της ιδιαιτερότητας της κάθε κοινότητας (...) Και μέσα στη μειονότητα υπάρχουν διαφορετικές απόψεις σε σχέση π.χ. με το θέμα της εκπαίδευσης. Σε θέματα που είναι ιδιαίτερα, ο κόσμος είναι λίγο αποτραβηγμένος από αυτό, δεν το αγγίζει αυτό το πράγμα. Ενώ σε θέματα γενικά, γίνονται ενέργειες και συνεργασίες και με το δήμο και με άλλους φορείς. Στα άλλα υπάρχουν φραγμοί που υπήρχαν ανέκαθεν ας πούμε. Μόνο και μόνο λόγω της ιδιότητας που ανήκει σε άλλη θρησκεία ή ότι σε θεωρεί άλλο εθνικά ή εθνολογικά (...) Γενικά, η συνεργασία δεν προωθείται και γενικά δηλαδή εγώ που ήμουν μέσα στη διοικητικά πράγματα και είμαι και μέσα στα διοικητικά πράγματα του συλλόγου είναι κιόλας δύσκολο να υποδείξεις στο κόσμο (...) Εγώ θα ήθελα σε θέματα μεγάλα να γινόταν συζήτηση με τους τοπικούς συλλόγους γιατί μπορεί καμία φορά οι βουλευτές ή άλλοι που εκπροσωπούν τη μειονότητα να μη μεταφέρουν τη γνώμη που ισχύει μέσα στη μειονότητα. Μιλάμε για ένα σύλλογο που είναι πάνω από χίλια άτομα και έχει μια δύναμη, έχει μια δυναμικότητα (...) δεν υπάρχει καταρχάς συνεννόηση ας πούμε και υπάρχει αυτός ο φόβος να το πω. Αυτή η δυσκολία προσέγγισης που μακάρι να μην υπήρχε. Γιατί όταν συζητάς, βρίσκεις και πιο εύκολα λύση και υπάρχει πραγματικά μια ειρήνη, αλλιώς τραβάει ο καθένας το δικό του δρόμο και υπάρχει μια διάσπαση (...)

A., 29 χρονών, μειονοτικός,
Μέλος ΔΣ Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,
Απρίλιος 2016

« (...) Στον Ήφαιστο είναι Μουσουλμάνοι Ρομά. Κάνουμε εκεί μερικές εκδηλώσεις, έχουμε σχέσεις και σαν σύλλογος. Έρχονται και αυτοί. Υπάρχουν κοινές εκδηλώσεις (...) Ήταν πολύ πιο εύκολο τότε που είχαμε κάνει την ταινία (στον κινηματογράφο Costropolis),

όλοι είχαν μαζέψει άτομα, όλοι έστειλαν προσκλήσεις (...) Εμείς γενικά δυσκολευόμαστε με τη συνεργασία αυτή τη στιγμή, ενώ παλαιότερα ήταν άψογη η συνεργασία(...)

Πρόεδρος Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής,

Οκτώβριος 2016

« (...) Σε επίπεδο συλλόγων δεν έχουμε καμία συνεργασία με τους συλλόγους που απηχούν κάποιες απόψεις Α ή Β (...) αναφέρομαι στους συλλόγους τους μειονοτικούς. Οι μειονοτικοί σύλλογοι είναι κατά κύριο λόγο πολιτικοί σύλλογοι (...) Το πρόβλημα για εμένα δεν είναι η δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού του ατόμου, μέλους μιας κοινωνικής ομάδας. Το πρόβλημα είναι αυτή η μειονοτική ομάδα αν ξέρει που βρίσκεται κυριολεκτικά, αν είναι ενσωματωμένοι σε αυτό που λέγεται κοινωνική πραγματικότητα ή όχι. Δηλαδή, όταν μια πολιτιστική ομάδα αναπτύσσεται σε ένα παράλληλο περιβάλλον, δεν προσδοκώ ότι αυτή η κοινωνική ομάδα θα προσφέρει συνολικά σε αυτό που λέγεται πολιτισμός ή πολυπολιτισμικότητα στην περιοχή, αλλά δρουν παράλληλα (...) θα μπορούσαν δηλαδή αυτές οι πολιτιστικές ομάδες να κάνουν βήματα τα οποία θα υπερβαίνουν ένα στενό πλαίσιο σκέψης σαν αυτό που θέτει ο τίτλος τους. Δεν αντιλαμβάνονται όμως τον εαυτό τους ως μέλη ενός πολιτιστικού σωματείου, το οποίο θα πρέπει να συνδράμει στην πολιτιστική αναμόρφωση της περιοχής, αλλά αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως μέλη πολιτικής ομάδας εξυπηρέτησης συχνά ξένων συμφερόντων στην περιοχή (...) Παραδείγματος χάρη, είναι ελάχιστες οι προσπάθειες ανάδειξης της πολιτιστικής τους δράσης πέρα από τα στενά τους όρια, ότι κάνουν το κάνουν για ίδια κατανάλωση (...) Ο σύλλογος τους έχει να κάνει με μια συγκεκριμένη επιδίωξη, να συσπειρώσουν επιστήμονες, οι οποίοι θα έχουν μια συγκεκριμένη θρησκευτική ταυτότητα και εθνική. Εστιάζοντας στη διαφορετικότητα, κυρίως σε αυτή σου τη διαφορετικότητα, έχεις αποκλείσει την συμμετοχή σου από κάποιους άλλους, αλλά υποτίθεται και πως σαν σύλλογος επιστημονικός έχεις την υποχρέωση να παρέχεις στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο την επιστημοσύνη σου, καθιστώντας την προσβάσιμη σε πληθώρα κόσμου. Τι έχει κάνει ο Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας προς αυτή την κατεύθυνση; Τίποτα. Λυπάμαι που το λέω (...)

Θ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός,

εκπρόσωπος πολιτιστικού συλλόγου πλειονότητας,

Νοέμβριος 2016

Στα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται πως δεν υπάρχει συνεργασία ανάμεσα στους συλλόγους της μειονότητας με τους συλλόγους της πλειονότητας. Και όπου αυτή μοιάζει να υπάρχει, στην πραγματικότητα δεν είναι συνεργασία. Πρόκειται απλώς για συνύπαρξη των φορέων σε εκδηλώσεις που πραγματοποιεί ο δήμος και καλούνται να συμμετάσχουν όλοι οι πολιτιστικοί σύλλογοι. Οι λόγοι που εμφανίζονται να εμποδίζουν την ανάπτυξη συνεργασίας ενισχύουν την εντύπωση ότι πρόκειται για παράλληλα πολιτισμικά συστήματα, με διαφορετικά κοινωνικά, θρησκευτικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά που συνυπάρχουν στην ίδια πόλη. Και ενώ όλοι προβάλλουν την πρόθεση για επικοινωνία, μοιάζει να θεωρούν δεδομένη την αδυναμία επίτευξής της ως κάτι δύσκολο, που ο κόσμος δε θα είναι εύκολο να το δεχτεί, ειδικά τώρα. Παρά τους όποιους ισχυρισμούς για την κουλτούρα του κόσμου να δεχτεί την αλλαγή και την πολυγλωσσία των μελών των συλλόγων ως τα βασικά εμπόδια για την υλοποίηση κοινών δράσεων, υποβόσκει έντονα η άποψη ότι το θέμα του εθνικισμού είναι αυτό που εμποδίζει στην πραγματικότητα κάθε προσπάθεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων, όχι μόνο σε αυτές που αναφέρονται σε αυτό το κεφάλαιο, αλλά σε όλες τις συνεντεύξεις, οι περισσότεροι/ες πληροφορητές/τριες ήθελαν να τονίσουν ότι ζουν και συνυπάρχουν ειρηνικά, αλλά όταν το θέμα έφτανε στο σημείο της συνεργασίας, υπονοούσαν ότι η κοινωνική πραγματικότητα της περιοχής δεν το επιτρέπει.

Η διαπραγμάτευση της πολιτισμικής ποικιλότητας από τους πολιτιστικούς και λοιπούς συλλόγους της περιοχής και οι όροι με τους οποίους αυτή υλοποιείται μέσα από ζητήματα όπως π.χ. η ονομασία των μειονοτικών συλλογικοτήτων, είναι ένα θέμα που τελεί υπό παρατήρηση, όχι μόνο από την τοπική αλλά και από την ευρύτερη κοινωνία. Με άλλα λόγια, η πολιτική διάσταση του ρόλου και της λειτουργίας των συλλόγων της μειονότητας, εντοπίζεται σε πλήθος μελετών και δημοσιευμάτων, που η συγκέντρωσή και η ανάλυση τους χρήζει αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας. Ωστόσο, μια ενδεικτική αναφορά σε αντίστοιχες πηγές δείχνει πως γίνονται αντιληπτές σε συμβολικό επίπεδο οι δράσεις των συλλόγων για τη διαμόρφωση της μειονοτικής ταυτότητας.

«(...) Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, δεκάδες είναι οι μειονοτικοί σύλλογοι που έχουν δημιουργηθεί στην ευαίσθητη περιοχή της Θράκης, όπου κατοικεί η Μουσουλμανική μειονότητα τα τελευταία χρόνια. Νομικοί διατυπώνουν προβληματισμούς για ασαφείς διατυπώσεις στα καταστατικά των συλλόγων που έρχονται σε αντίθεση με κρίσιμα εθνικά θέματα καθώς και με την ελληνική νομοθεσία. Ο προβληματισμός που τίθεται, σύμφωνα με τον δικηγόρο Γιώργο Κυμπαρίδη και τέως πρόεδρο του Δικηγορικού Συλλόγου Ροδόπης, είναι ο εξής: Για ποιο λόγο κατατίθενται αιτήσεις για αμιγώς μουσουλμανικά σωματεία, ενώ

υπάρχουν ήδη αντίστοιχα σωματεία όπου μπορούν αν συμμετάσχουν όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτως θρησκευματος; (...) Έως το 2017, σύμφωνα με το Πρωτοδικείο στον νομό Ξάνθης, έχουν ιδρυθεί 57 σύλλογοι με μουσουλμάνους στο κατατεθειμένο καταστατικό τους (...) Την ίδια ώρα, στον νομό Ροδόπης η κατάσταση είναι λίγο πιο ασαφής, καθώς έχουν κλείσει και έχουν ανοίξει αρκετοί, σύμφωνα με εκτιμήσεις νομικών κύκλων και ο τελικός τους αριθμός ανέρχεται στους 45. Αυτή τη στιγμή, σύμφωνα με πληροφορίες του Sputnik, περίπου 30 μειονοτικοί σύλλογοι είναι οι πιο ενεργοί και δραστήριοι στην Θράκη, (ενώ συνολικά έχουν δημιουργηθεί πάνω από 100) και στους τρεις νομούς Ξάνθης, Ροδόπης, Έβρου. Τοπικοί παράγοντες της Θράκης, αλλά και αξιωματούχοι του ελληνικού κράτους, έχουν βάλει το θέμα στο μικροσκόπιο (...) Παράλληλα κάποια από τα καταστατικά των συλλόγων, επιβεβαιώνουν την έλλειψη αντανάκλαστικών της Ελληνικής Πολιτείας, την ενδεχόμενη παντελή έλλειψη ειδικών γνώσεων των συσχετισμών και των συνθηκών της περιοχής από κρατικούς λειτουργούς που εγκρίνουν και αποδέχονται ανάλογες αιτήσεις σωματείων, που δεν έχουν την εύλογη υποψία να δουν πίσω από τους αναφερόμενους σκοπούς και να καταλάβουν τι εξυφάνεται από κάποιους κύκλους υπό το πρόσχημα μίας αίτησης για σύσταση σωματείου και αντιμετωπίζουν τα πάντα καλοπροαίρετα και επιδερμικά. Προφανώς, δεν μιλούμε για τυποποιημένες απλές υποθέσεις σύστασης ενός τυχαίου σωματείου αφού οι σκοποί του κάθε σωματείου, και οι πόροι του για την επίτευξη των, η διαδικασία εγγραφής σε αυτά και οι συσχετισμοί με άλλες εγχώριες και διεθνείς οργανώσεις, πρέπει πάντα να εξετάζονται υπό το πρίσμα της δημόσιας τάξης και ασφάλειας της χώρας (...)

Απόσπασμα άρθρου με τίτλο: «Αυξήθηκαν οι μειονοτικοί σύλλογοι στη Θράκη»,
πηγή: <https://sputniknews.gr/ellada/201902192185050-meionotikoi-sylogoι-thraki-mousoulmanoι/>, ημερομηνία άρθρου 19/02/2019,

ημερομηνία ανάκτησης, 18/2/2020

«(...) Και σα να μην έφταναν όλα αυτά, βλέπουμε τον τελευταίο καιρό να φυτρώνουν παντού σύλλογοι Τσιγγάνων στη Θράκη. Κυρίες και Κύριοι, κατάγομαι από τη Θήβα που έχει δύο μεγάλους, εμφανείς σε κάθε επισκέπτη, καταυλισμούς τσιγγάνων. Σύλλογο δεν έχουν μέχρι σήμερα (...) Κυρίες και Κύριοι, το Συμβούλιο της Ευρώπης, έχει ειδική διεύθυνση για τους Ρομά, η οποία αδυνατεί να επικοινωνήσει με αντιπροσώπους και όργανα εκπροσώπησης των Ελλήνων Τσιγγάνων. Δεν είναι στη μέχρι σήμερα κουλτούρα τους, η εκπροσώπηση, η σωματειακή οργάνωση (...) Οι σύλλογοι αυτοί της Θράκης, είναι

ένα ακόμη αποτέλεσμα της επεμβατικής πολιτικής της κεντρικής διοίκησης στο εσωτερικό της μειονότητας (...))»

Απόσπασμα ομιλίας⁷⁹⁴ σε ημερίδα με θέμα «Πρόσφυγες και μειονότητες: δυσχέρειες ενσωμάτωσης», Αθήνα 14/02/2008

Σύμφωνα με τα παραπάνω, κάθε πτυχή του πολιτισμικού μετασχηματίζεται υπό τους όρους του μειονοτικού ζητήματος μετατρέποντας τους συλλόγους σε φορείς πολιτικής δράσης με συγκεκριμένο περιεχόμενο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα άτομα φαίνεται να οργανώνονται σε συλλογικούς φορείς που ορίζονται για να σταθούν απέναντι στις επίσημες εξουσιαστικές δομές του κράτους για να διεκδικήσουν δικαιώματα που υπερβαίνουν τον προφανή λόγο συγκρότησής τους. Άτομα και συλλογικότητες φαίνονται να φέρουν την ευθύνη της διαχείρισης της μειονοτικής ταυτότητας απέναντι σε ένα κράτος που αντιδρά και αντιστέκεται στο να αποδεχτεί την πολυπολιτισμικότητα του τόπου στην πραγματική της διάσταση και μέσα από όρους κοινωνικής δικαιοσύνης και αποδοχής του διαφορετικού. Επιπλέον, το πέρασμα των δράσεων των πολιτιστικών συλλόγων στην πολιτική σφαίρα, μεταλλάσσει το ίδιο το περιεχόμενο του πολιτισμικού και δημιουργεί προβλήματα στην ανάπτυξη ενός αυτόνομου και ανεπηρέαστου διαλόγου ανάμεσα στους πολιτισμούς που συγκατοικούν στην πόλη. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί, ότι η ποικιλία των συλλογικοτήτων που συνθέτουν το κοινωνικό πεδίο παρουσιάζει διαφορές τόσο ως προς την ονομασία (π.χ. σύλλογοι, ενώσεις), όσο και ως προς την επίσημη στρατηγική δράσης. Αυτό που επιχειρείται να συμβεί εδώ είναι η κατανόηση των συλλογικοτήτων ως φορέων που μέσω της προώθησης της πολιτισμικής ταυτότητας των μελών τους συμμετέχουν (ή όχι) στην ανάπτυξη του διαπολιτισμικού διαλόγου και αυτό είναι κάτι που διαπερνά το κοινωνικό πεδίο σε όλο του το φάσμα ανεξαρτήτως επιμέρους διαφορών. Οι περισσότερες συλλογικότητες, ανεξαρτήτως τύπου ή κατηγορίας, εμφανίζονται ως υπεύθυνες να διαχειριστούν τα προβλήματα των μελών τους και των πολιτισμικών κοινοτήτων τους και συχνά πραγματοποιούν δράσεις που συνδέονται με αυτό που ορίζεται ότι καθορίζει το περιεχόμενο της ταυτότητας της μειονότητας, όπως η γλώσσα και η εκπαίδευση, μετατρέποντας τη φύση τους από πολιτισμική σε πολιτική. Το ερώτημα λοιπόν παραμένει: ποιος ο ρόλος των συλλόγων και η θέση τους στην υλοποίηση μιας σειράς στόχων πολιτικού χαρακτήρα που διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα και καθορίζουν την ανάπτυξη του χώρου; Υπό το παραπάνω πρίσμα μπορούμε να ισχυριστούμε

⁷⁹⁴ Γιάννης Κτιστάκης, Ομιλία σε ημερίδα με θέμα: *Πρόσφυγες και μειονότητες: δυσχέρειες ενσωμάτωσης*, 14.02.2008 πηγή: Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών ομάδων, ΚΕΜΟ, <https://www.kemo.gr/index.php?sec=thematics&cat=9>, ημερομηνία ανάκτησης 07.05.2018

ότι ο συνδυασμός πολιτισμικών και πολιτικών στόχων στις δράσεις των συλλόγων εκφράζει τη λογική της προσδοκώμενης συμμετοχής στις αποφάσεις που αφορούν στα μειονοτικά ζητήματα και την πρακτική τους εφαρμογή. Οι σύλλογοι δηλαδή, αξιοποιώντας τη δύναμη που τους δίνει η συμμετοχή των μελών τους και η επίσημη θεσμική τους μορφή ως οι εκφραστές μιας κοινωνίας πολιτών με συγκεκριμένες ανάγκες και χαρακτηριστικά, επιδιώκουν να συμμετέχουν ενεργά στην άσκηση πολιτικής αρθρώνοντας λόγω στο σχεδιασμό του αστικού χώρου και των λειτουργιών του. Μέσα από τις δράσεις των συλλόγων και την επιρροή που αυτές ασκούν, προβάλλεται για άλλη μια φορά το γεγονός ότι η ανάπτυξη του αστικού χώρου είναι κοινωνικο/πολιτικό διακύβευμα. Δημιουργείται δηλαδή ένα πλαίσιο για τη συναίρεση του τοπικού με το υπερτοπικό, του δημόσιου με το ιδιωτικό, του δήμου και των δημόσιων φορέων με τις οργανωμένες κοινωνικές ομάδες.⁷⁹⁵ Σαν παράδειγμα αυτής της διαδικασίας θα αναφέρουμε ενδεικτικά από την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης, το ρόλο του Συλλόγου Επιστημόνων της Μειονότητας γύρω από το ζήτημα που προέκυψε για την εφαρμογή του νόμου περί υποχρεωτικής φοίτησης στην προσχολική εκπαίδευση.

Ο Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης (βλ. κεφ. 4.2 και Παράρτημα ΙΙΙ) μετράει τριάντα οχτώ χρόνια λειτουργίας. Συστήθηκε το 1982 από ομάδα νέων επιστημόνων της Μειονότητας. Σήμερα ο Σύλλογος αριθμεί πάνω από 1.200 μέλη και σε αυτόν εγγράφονται όσοι είναι απόφοιτοι ανώτερων και ανώτατων σχολών είτε της Ελλάδας, είτε του εξωτερικού. Συγκεκριμένα, σε άρθρο της ηλεκτρονικής εφημερίδας Milletgazetesi, αναφέρεται για τις δράσεις του συλλόγου:

«Ανέκαθεν ο Σύλλογος Επιστημόνων συσπείρωνε στους κόλπους της τον κόσμο της διανοήσης της Μειονότητας. Παραμένει δραστήριος και ενεργός και είναι ο μοναδικός Σύλλογος με τις περισσότερες συνεργασίες με τοπικές ελληνικές αρχές και άλλα σχήματα, κυρίως με πολιτιστικό προσανατολισμό. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο εν λόγω Σύλλογος δεν αντιμετώπισε ουδέποτε προβλήματα δικαστικής αναγνώρισης ή απαγόρευσης όπως τα υπόλοιπα τουρκικά σωματεία, οπότε κατά μία έννοια έγινε Σύλλογος αναφορά και σταθμός και για τις ελληνικές αρχές. Ο Σύλλογος Επιστημόνων με την πάροδο του χρόνου οργανώθηκε σε τμήματα και παραρτήματα με διάφορες θεματικές, όπως το τμήμα γυναικών, το τμήμα νεολαίας, το τμήμα ανθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ά. Η δράση του είναι γνωστή και στο εξωτερικό καθώς συμμετέχει με εκπροσώπους σε ευρωπαϊκά και διεθνή

⁷⁹⁵ Μαρία Μαντουβάλου, «Η ανάπτυξη του αστικού χώρου ως κοινωνικο πολιτικό διακύβευμα», στο *Ανέκδοτα Κείμενα, ένα βιβλιαράκι για τη Μαίρη Μαντουβάλου*, Ντίνα Βαΐου (επιμ.), Ο Πολίτης, Αθήνα 2007, σελ 28

φόρα και συνέδρια. Στις 23 Μαΐου 2016 ο Δήμαρχος Κομοτηνής, Γιώργος Πετρίδης, υπογράφει δύο αποφάσεις με τις οποίες επιβάλλει την διακοπή λειτουργίας δύο παιδικών σταθμών στην Κομοτηνή λόγω μη νόμιμης άδειας ίδρυσης και λειτουργίας. Και οι δύο παιδικοί σταθμοί εμφανίζονται ως παραρτήματα του Συλλόγου Επιστημόνων. Ακολουθούν οι σχετικές θυροκολλήσεις των αποφάσεων και το θέμα λαμβάνει σε τοπικό επίπεδο μεγάλες διαστάσεις. Λίγες μέρες αργότερα έρχεται να προστεθεί και τρίτη απόφαση διακοπής λειτουργίας παιδικού σταθμού στην Οργάνη Ροδόπης. Πρόκειται για ένα ακόμα παράρτημα του Συλλόγου Επιστημόνων (...) Η διαμάχη αυτή μεταξύ του Συλλόγου και του Δήμου όπως όλα δείχνουν θα λυθεί στις αίθουσες των δικαστηρίων. Είναι πολύ λυπηρό οι τοπικές αρχές να έρχονται σε διενέξεις με ιστορικούς συλλόγους και να οδηγούνται σε δικαστικές διαμάχες. Παρόλα αυτά η ουσία του ζητήματος βρίσκεται αλλού. Η υπόθεση των παιδικών σταθμών ή παραρτημάτων του Συλλόγου αναδεικνύει το μείζον θέμα της παντελούς έλλειψης προσχολικής εκπαίδευσης για την μειονότητα κατά το πρότυπο των μειονοτικών σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (...)

Απόσπασμα άρθρου της εφημερίδας *Milletgazetesi* με τίτλο «Ο Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης και η δίγλωσση προσχολική μειονοτική εκπαίδευση», πηγή <http://www.milletgazetesi.gr/>, ημερομηνία άρθρου 26 /6/2016, ημερομηνία ανάκτησης 1/2/2020

Το παραπάνω άρθρο αναφέρεται στις δράσεις του συλλόγου της μειονότητας αναφορικά με τη λειτουργία μειονοτικών παιδικών σταθμών. Με αφορμή το μέτρο της υποχρεωτικής δίχρονης προσχολικής εκπαίδευσης έρχεται στην επιφάνεια ξανά το ζήτημα της προσχολικής εκπαίδευσης της μειονότητας (βλ. κεφ. 3.4.2). Δεν λείπουν μάλιστα οι περιπτώσεις συλλόγων της πλειονότητας⁷⁹⁶ που έχουν υποστηρίξει, ως επίσημοι θεσμικοί φορείς, δημόσια τη θέση τους για το εν λόγω εκπαιδευτικό ζήτημα. Στην περίπτωση της μειονότητας, η εφαρμογή του μέτρου συνδέεται με το ζήτημα της μειονοτικής εκπαίδευσης όπως αυτό ορίζεται από τη συνθήκη της Λωζάνης, η οποία δεν προέβλεπε φυσικά την εποχή που υπογράφηκε την προσχολική εκπαίδευση. Η εφαρμογή στην πράξη του συγκεκριμένου μέτρου για τη μειονότητα είναι ένα ζήτημα με ιδιαίτερες πολιτικές παραμέτρους που θα απασχολήσει τις αρμόδιες υπηρεσίες. Ο λόγος που επιλέχθηκε να γίνει αναφορά εδώ είναι γιατί η λειτουργία παραρτημάτων από ένα σύλλογο με τη λογική

⁷⁹⁶ Βλ. π.χ. Διονύσης Βοργιάς, Δήμητρα Συμεωνίδου, «Δήμος Κομοτηνής: Όλα τα δεδομένα για τα νηπιαγωγεία ενόψει υποχρεωτικής φοίτησης», *xronos.gr* 10.03.2018, <https://www.xronos.gr/reportaz/dimos-komotinis-ola-ta-dedomena-gia-ta-nipiagogeia-enopsei-yphreotikis-foitisis>, όπου αναφέρεται η ανακοίνωση που επέδωσαν στον περιφερειακό διευθυντή Εκπαίδευσης Παναγιώτη Κεραμάρη, τα μέλη του Συλλόγου Γυναικών Ροδόπης για το συγκεκριμένο ζήτημα, ημερομηνία ανάκτησης, 01.02.2020

της προσχολικής εκπαίδευσης, δείχνει το βαθμό της συμμετοχής των συλλόγων σε ζητήματα που άπτονται του στρατηγικού αστικού σχεδιασμού και επηρεάζουν την ανάπτυξη του αστικού χώρου. Η δράση αυτή του Συλλόγου Επιστημόνων της Μειονότητας αναφέρθηκε σε ανεπίσημες συζητήσεις με αρκετούς από τους πληροφορητές/τριες τόσο από τη μειονότητα, όσο και από την πλειονότητα, με διαφορετικό κατά περίπτωση κριτικό σχόλιο. Δεν υπάρχει ωστόσο από πλευράς μου κάποια διάθεση κριτικής τοποθέτησης απέναντι στη λειτουργία των εν λόγω παραρτημάτων του συλλόγου ή στον τρόπο που έγινε η διαχείριση του ζητήματος από την τοπική αυτοδιοίκηση. Σκοπός μου είναι η αναφορά ενός παραδείγματος που συνδέει άμεσα τις δράσεις των συλλόγων με τον αστικό σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο θα ήθελα να επισημάνω ότι ο τρόπος που πολυπολιτισμικότητα, γειτονιές και σύλλογοι συνδέονται σε μια χωρική σχέση με ιδιαίτερο χαρακτήρα, είναι μια παρατήρηση που προκύπτει από το πεδίο. Ενώ ο πολιτισμός αποτελεί πλέον αντικείμενο του αστικού σχεδιασμού υπό το πρίσμα ότι η πολιτιστική πολιτική που ακολουθεί κάθε πόλη μπορεί να αποτελέσει σημαντικό μέτρο για την αστική ανάπτυξη,⁷⁹⁷ στην Κομοτηνή, η διαχείριση του πολιτισμού δημιουργεί μια ειδική συνθήκη εξαιτίας της μειονοτικής παρουσίας και της ιστορικής πολυπολιτισμικότητας που παρουσιάζει ο αστικός χώρος. Οι σύλλογοι με τη σειρά τους, ως εκφραστές των εθνοπολιτισμικών ομάδων, υπερβαίνουν μέσα από τις δραστηριότητές τους τη σφαίρα της πολιτισμικής δράσης και συμβάλουν στην παραγωγή του κοινωνικού χώρου και στη χωρική οργάνωση της πόλης. Στις περισσότερες πόλεις της χώρας, ο πολιτισμός είναι συνυφασμένος κυρίως με τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους. Στην Κομοτηνή, ο πολιτισμός συνδέεται άμεσα με την πολιτική διαμάχη γύρω από τον ορισμό της μειονότητας αλλά και με την έννοια της γειτονιάς, αφού η τελευταία αποτελεί ιστορικά τον κατεχοχόν γεωγραφικό χώρο εθνοπολιτισμικής έκφρασης της πολυπολιτισμικής πόλης και λειτουργεί ως το χωροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς της κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας που κατοικεί σε αυτήν. Άρα πολυπολιτισμικότητα, σύλλογοι και γειτονιές διαπλέκονται σε μια χωρική σχέση αλληλεξάρτησης με τη δυνατότητα να επηρεάζουν το δομημένο περιβάλλον και το στρατηγικό σχεδιασμό της πόλης.

⁷⁹⁷Βλ. C. Landry, *Creativity, Culture & the City: A question of interconnection*. State of North Rhine-Westphalia: Commissioned by the European Centre for the Creative Economy (ECCE)/Forum Avignon, (2013), http://charleslandry.com/panel/wpcontent/uploads/downloads/2013/04/ECCE_report.pdf

ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ 3 Οι γειτονιές όπου κατοικούν μουσουλμανικοί πληθυσμοί

4.6.2 Ανατολική Κομοτηνή. Γειτονιά Χάρμανλικ.

Το Χάρμανλικ ή Αλωνότοπος όπως σημαίνει η λέξη στα ελληνικά, είναι μια μουσουλμανική γειτονιά στην ανατολική πλευρά της Κομοτηνής. Η πολιτισμική σύνθεση των κατοίκων της γειτονιάς συνδέεται με την παρουσία Πομάκων μέσα στον αστικό ιστό. Το κείμενο που ακολουθεί στοχεύει στην κατανόηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των Πομάκων και του τρόπου με τον οποίο γίνονται αντιληπτά από τα ίδια τα υποκείμενα της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, ως στοιχεία για την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων. Η περιθωριακότητα των Πομάκων ως διακριτής εθνοπολιτισμικής ομάδας, έρχεται σε αντιδιαστολή με την έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως πολιτικής διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας και μαρτυρά τις εσωτερικές ιεραρχίες και συσχετισμούς που εμπεριέχει ο αστικός χώρος της Κομοτηνής. Μέσα από τη μελέτη της ιστορίας των Πομάκων στην Κομοτηνή και στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης, τις εθνικές και τοπικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν στη συγκεκριμένη εθνοπολιτισμική ομάδα και την αναφορά στον τρόπο που ο σύλλογος της γειτονιάς συμμετέχει στην παραγωγή του αστικού χώρου, θα επιχειρηθεί να γίνει κατανοητή η κοινωνική ταυτότητα του Χάρμανλικ και η σχέση των κατοίκων του με την υπόλοιπη πολυπολιτισμική πόλη.

Κάτοικοι.

Στο λήμμα που υπάρχει στην ελεύθερη διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια Βικιπαίδεια, οι Πομάκοι περιγράφονται ως μία μουσουλμανική πληθυσμιακή ομάδα που μιλάει μία διάλεκτο της βουλγαρικής και συγκεκριμένα την «Πομακική γλώσσα». Στην ίδια πηγή αναφέρεται ότι σήμερα η πληθυσμιακή αυτή ομάδα είναι διασκορπισμένη μεταξύ Ελλάδος, Βουλγαρίας, Βόρειας Μακεδονίας, Τουρκίας και Αλβανίας.⁷⁹⁸ Στη Θράκη, οι Πομάκοι αποτελούν μία από τις τρεις πληθυσμιακές ομάδες που συγκροτούν τη μουσουλμανική μειονότητα σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης. Τα νούμερα αναφορικά με την παρουσία των Πομάκων στη περιοχή στηρίζονται σε εκτιμήσεις, αφού οι επίσημες ελληνικές απογραφές από το 1961 δεν συμπεριλαμβάνουν ερωτήματα θρησκειώματος και μητρικής γλώσσας. Ο Κωστόπουλος γράφει ότι μετά την απογραφή του 1991 υπήρξαν εκτιμήσεις που στηρίζονται σε στοιχεία του υπουργείου εξωτερικών για την παρουσία 34.300 Πομάκων στο σύνολο της

⁷⁹⁸ «Πομάκοι», Βικιπαίδεια, ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%BF%CE%B9>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2020

μειονότητας (98.000 άτομα συνολικά, από τα οποία οι 49.000 είναι Τουρκογενείς και οι 14.700 Ρομά)⁷⁹⁹.

Ακροβατώντας ιστορικά ανάμεσα σε τρεις εθνικισμούς, Τουρκίας, Βουλγαρίας και Ελλάδας, οι Πομάκοι αποτελούν την ομάδα εκείνη της μειονότητας που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ζύμωση της εθνοπολιτισμικής της ταυτότητας, ανάλογα πάντα τις εκάστοτε ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες οι οποίες καθορίζουν τη διαμόρφωσή της. Από την πλευρά της εθνικής ιδεολογίας, δύο «αντιφατικά» χαρακτηριστικά των Πομάκων, η σλαβική τους γλώσσα και η ισλαμική τους πίστη σε συνδυασμό με τη δοξασία της αρχαίας θρακικής καταγωγής τους, αρκούν για να καταστήσουν τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα *ιδεολογικό αντικείμενο, ικανό να αντανακλά διακρατικές αντιπαλότητες*.⁸⁰⁰ Ακόμα και η ονομασία του πληθυσμού των Πομάκων αποτελεί αντικείμενο προς διαπραγμάτευση στο πλαίσιο της τριμερούς εθνικής διεκδίκησης, αφού συνδέεται με το ζήτημα της καταγωγής και της πολιτισμικής και εθνοτικής ταυτότητας τους (βλ. Πίνακα 12).

Πίνακας 12: Ονομασία Πομάκων.

Οι πλέον προσφιλείς ονομασίες που αποδίδονται σε αυτήν την πληθυσμιακή ομάδα στη Βουλγαρία είναι οι λέξεις «Πομάκος» (βουλγαρικά romaci) και «achrjani». Η ετυμολογία της πρώτης ονομασίας στηρίζεται στη λέξη «romagas» που σημαίνει «βοηθός», ενώ σύμφωνα με άλλες εκδοχές η βουλγαρική λέξη romaci προέρχεται από το «romachamedanci» που σημαίνει «εξιλαμισμένοι» και λόγω της δύσκολης προφοράς της έχει συντομευτεί στην καθομιλουμένη, επιβεβαιώνοντας τη θεωρία ότι οι Πομάκοι είναι εξισλαμισμένοι Βούλγαροι. Κατά ανάλογο τρόπο υποστηρίζεται η προέλευση της λέξης «achrjani» από την αρχαία βουλγαρική λέξη «agarjani» που σημαίνει «άπιστοι». Οι Έλληνες διανοούμενοι ερμηνεύουν με διαφορετικό τρόπο την ονομασία των Πομάκων με σκοπό την τεκμηρίωση της αρχαίας ελληνικής καταγωγής του πληθυσμού τους. Σύμφωνα με τους Έλληνες, η ονομασία «Αχριανοί» ή «Αγριανοί» συνδέει τους Πομάκους με το ομώνυμο αρχαίο θρακικό φύλο. Εκκινώντας από δοξασίες όπως το ότι οι «ρίζες της ελληνικής φυλής» βρίσκονται στη Θράκη, οι Πομάκοι ανάγονται σε απόγονους των αρχαίων Θρακών και συνεπώς σε «αυθεντικούς» Έλληνες. Μια περαιτέρω ελληνική εκδοχή, τους συνδέει με το Μεγάλο Αλέξανδρο. Στην εκδοχή αυτή η ονομασία «Πομάκος» φέρεται να αποτελεί παράφραση της λέξης «Απόμαχος» με την οποία χαρακτηρίζονταν οι στρατιώτες του Μ. Αλεξάνδρου, οι οποίοι μετά το θάνατό του επέστρεψαν από τη μακρινή Ανατολή στην πατρίδα τους. Οι Τούρκοι ιστοριογράφοι από τη δική τους πλευρά θεωρούν τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα απογόνους τουρκικών φυλών, Κουμάνων και Πετσενέγκων, που εγκαταστάθηκαν στο χώρο των Βαλκανίων τον 11^ο αιώνα.⁸⁰¹

⁷⁹⁹ Τάσος Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης - Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Βιβλιόραμα - Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Αθήνα 2009, σελ. 286-288.

⁸⁰⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 82

⁸⁰¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 82-83 βλ. και Κωστόπουλος *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 46

Για το ζήτημα της τριμερούς εθνικής διεκδίκησης η Τρουμπέτα γράφει ότι οι Πομάκοι εισχώρησαν ακούσια στον εθνικό λόγο των βαλκανικών κρατών, αφού με τον καθορισμό των συνόρων μεταξύ της Βουλγαρίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάνης, οι περιοχές που παραδοσιακά κατοικούσαν οι ορεισίβιοι Πομάκοι συνέπεσαν με τη συνοριακή ζώνη ανάμεσα στα τρία εθνικά κράτη, τα οποία δεν ικανοποιήθηκαν με το διαμελισμό της Θράκης. Η διαμονή ενός αριθμητικά μεγάλου μέρους των Πομάκων στη Βουλγαρία και ενός μικρότερου μέρους στην Ελλάδα, καθιστά αυτήν την πληθυσμιακή ομάδα σε ανάχωμα πρόσβασης της Βουλγαρίας στην ελληνική Θράκη και άρα στο Αιγαίο.⁸⁰² Τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης της Θράκης από την Οθωμανική κυριαρχία, οι ελληνικές αρχές, αντιμέτωπες με το βουλγαρικό εθνικισμό που αντιμετώπιζει τους «βουλγαρορωμαμεθανούς» ως αναπόσπαστο συστατικό μέρος του βουλγαρικού έθνους και ως πληθυσμιακό έρεισμα για την ανάκτηση της Δυτικής Θράκης, θεωρούν προτιμότερο να τονίσουν την ιστορική ταύτιση των σλαβόφωνων Πομάκων με το ενιαίο μουσουλμανικό millet και κατ' επέκταση τον «τουρκισμό». Η ίδια συλλογιστική κυριαρχεί και κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και συνεχίστηκε, όπως προαναφέρθηκε, και καθ' όλη τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου. Μόνο η Επιτροπή Αλύτρωτων Βορείων Ελλήνων⁸⁰³ θεωρεί τους Πομάκους *μικτό πληθυσμό που έλκει την καταγωγή του από τους Σλάβους, Έλληνες κι άλλες εθνότητες*, τονίζει όμως και αυτή ότι *όσον αφορά την εθνική τους συνείδηση είναι Τούρκοι*.⁸⁰⁴

Η πολιτική ιστορία του τόπου δείχνει ότι οι Πομάκοι απασχόλησαν με διαφορετικό τρόπο κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους τις ελληνικές κυβερνήσεις. Από τη συνειδητή αποσιώπηση της πολιτισμικής και γλωσσικής ιδιαιτερότητάς τους για πολλά χρόνια μετά την ανεξαρτησία της Θράκης για τους λόγους που αναφέρθηκαν, τα περιοριστικά μέτρα εις βάρος τους και το καθεστώς της επιτηρούμενης ζώνης στις περιοχές όπου κατοικούσαν Πομάκοι⁸⁰⁵

⁸⁰² Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 80-81

⁸⁰³ Η Επιτροπή Αλυτρώτων Ελλήνων ήταν μια από τις οργανώσεις που είχαν συσταθεί στην Ελλάδα και την Αμερική για την υποστήριξη των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων.

⁸⁰⁴ Κωστόπουλος *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 24

⁸⁰⁵ Από το 1937 και μετά, τα πομακοχώρια υπάγονταν στην «επιτηρούμενη ζώνη» που επέβαλε η μεταξική δικτατορία (Το καθεστώς Μεταξά, τον Δεκέμβριο του 1936, κύρωσε τον Αναγκαστικό Νόμο 736/1936 «περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων»). Η πρόσβαση σε αυτά και οι κινήσεις εν γένει των κατοίκων τους ελεγχόταν από το στρατό, απαγορευόταν στη διάρκεια της νύχτας. Για την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος ή μετάβαση ακινήτου απαιτούνταν προηγούμενη άδεια της επιτροπής Στρατιωτικής Ασφάλειας, που είχε και την ανεξέλεγκτη αποκλειστική διαχείριση (χωρίς δημοπρασία) των φυσικών πόρων της περιοχής, οι κάτοικοι της οποίας μπορούσαν να εκτοπιστούν ή να απομακρυνθούν δια της βίας από τις εστίες τους για 5 χρόνια με συνοπτικές διαδικασίες. Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 27-29

που έληξε μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μέχρι τη σημερινή προσπάθεια ανάδειξης της εθνικής τους ταυτότητας στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας, οι Πομάκοι βρίσκονται στο επίκεντρο μιας ιδιόζουσας ελληνικής πολιτικής που έχει επηρεάσει τον τρόπο που οι ίδιοι τοποθετούνται μέσα στη μουσουλμανική μειονότητα και την ευρύτερη κοινωνία της Θράκης. Η Τσιμπιρίδου αναφέρει στο Πολιτικές της ετερότητας⁸⁰⁶ τα λόγια των Shore and Wright, σύμφωνα με τα οποία οι «πολιτικές του τόπου» ως αναλυτικό εργαλείο μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε τις επί τόπου «μορφές με τις οποίες η εξουσία δημιουργεί δίκτυα και σχέσεις μεταξύ των δρώντων υποκειμένων, θεσμούς και λόγους στο χώρο και στο χρόνο». Στην περίπτωση των Πομάκων, οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν οδήγησαν μια μερίδα του πληθυσμού τους να προσπαθεί να αναδείξει τον ισλαμικό (τουρκικό) χαρακτήρα της και μια άλλη να προσπαθεί να διακηρύξει την πολιτισμική και εθνοτική της αυτονομία. Στο πλαίσιο αυτής της «διχοτομικής» θεώρησης της κοινωνικοπολιτισμικής πραγματικότητας, οι πιο μετριοπαθείς προσπαθούν να μην πάρουν θέση, αναγνωρίζοντας την «επικινδυνότητα» της όποιας τοποθέτησης.

«(...) δεν θα μιλήσω για εθνοτικά και καταγωγή (...) αυτό το θέμα στην περιοχή μας είναι ένα καυτό θέμα, λόγω του ότι μπαίνει στο θέμα αυτό η πολιτική, μπαίνουν και άλλα θέματα και δε θα ήθελα να πω και κάτι που δε θα ισχύει και που δεν είναι σωστό να το πω (...) μπορώ να πω όμως ότι οι περισσότεροι κάτοικοι της γειτονιάς (Χάρμανλικ) προέρχονται από πομακόφωνες περιοχές (...)»

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Η αυθαιρεσία που βίωναν καθημερινά οι Πομάκοι και οι διοικητικές μεθοδεύσεις σε βάρος τους, είχαν ως αποτέλεσμα να ζουν για χρόνια στο περιθώριο βιώνοντας έντονα το αίσθημα της απειλής και της ανασφάλειας, μετατρέποντάς τους σε υποδεέστερα κοινωνικά υποκείμενα στα μάτια των κυρίαρχων της περιοχής από όποια κατηγορία πληθυσμού και αν προέρχονται, ακόμα δηλαδή και εντός της μειονότητας.⁸⁰⁷ Ο Λυγερός αναφέρει: *οι σχέσεις*

⁸⁰⁶ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 118, Αθήνα 2005, σελ 62

⁸⁰⁷ Στα μάτια των άλλων κατοίκων της περιοχής, οι Πομάκοι γίνονται εδώ και αιώνες αντιληπτοί απαξιοτικά, μέσα από προγενέστερα στερεότυπα και τις αναπαραστάσεις του «λίγο έμπιστου», του

Τούρκων – Πομάκων ιστορικά ήταν προβληματικές, γιατί οι Τούρκοι τους θεωρούσαν υποδεέστερους και τους υποτιμούσαν.⁸⁰⁸ Άλλοι ερευνητές αναφέρουν ότι αντίστοιχη ήταν αρχικά και η άποψη των Ελλήνων και ότι μάλιστα σε μία από τις σπάνιες περιπτώσεις που το όνομα των Πομάκων αναφέρθηκε στο ελληνικό κοινοβούλιο, ο αγορητής αισθάνθηκε υποχρεωμένος να διευκρινίσει ότι πρόκειται για μία «τάξιν κατωτέραν Τούρκων», «ανθρώπων ημιβάρβαρων» ή εν πάση περιπτώσει «ημιαγρίων».⁸⁰⁹ Ενισχύοντας αυτήν την εικόνα, οι αναπαραστάσεις που συναντώνται για τους Πομάκους στην ελληνική βιβλιογραφία εδώ και πολλά χρόνια, έχουν αναπαράγει το στερεότυπο ενός «εξωτικού πληθυσμού», απομονωμένου γεωγραφικά και κοινωνικά,⁸¹⁰ που ζει πάντα στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής και του σύγχρονου κόσμου. Η εικόνα αυτή κάνει τους Πομάκους ευάλωτους στις προθέσεις των εθνικισμών που επικρατούν στην περιοχή και τους αναγκάζει να θέσουν υπό διαπραγμάτευση την πολιτισμική τους υπόσταση. Μέσω του εθνικισμού που στοχεύει στον προσεταιρισμό τους, οι Πομάκοι αναζητούν τη θέση τους ανάμεσα στους κυρίαρχους της περιοχής, μετακινούμενοι μεταξύ των δύο εθνικιστικών πόλων, την τουρκική προπαγάνδα που προσπαθεί να δημιουργήσει μια ενιαία εθνική συνείδηση στις μουσουλμανικές ομάδες, αναδεικνύοντας την κοινή μειονοτική (και υποβαθμισμένη) κατάσταση των πληθυσμών, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα τη θρησκεία σαν πεδίο αναφοράς, και την ελληνική, που προσπαθεί να αναδείξει την ύπαρξη μιας αυτόνομης πομακικής πολιτισμικής ταυτότητας που διαχωρίζει τους Πομάκους από τους Τουρκογενείς και αποτελεί προϋπόθεση για την ισότιμη ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία.

Πολεοδομικά Χαρακτηριστικά και Αστικοποίηση των Πομάκων.

Η παραδοχή ότι το Χάρμανλικ είναι μια γειτονιά που κατοικούν Πομάκοι προκύπτει από τις μαρτυρίες πληροφορητών της πλειονότητας που δεν είναι κάτοικοι της γειτονιάς, ενώ οι τουρκογενείς πληροφορητές/τριες όταν αναφέρονταν στο Χάρμανλικ μιλούσαν για

«αποστάτη», του «ανθρώπου που αλλάζει εύκολα γνώμη» αλλά και του «καθυστερημένου ορεσίβιου». Βλ στο ίδιο, σελ 77

⁸⁰⁸ Σταύρος Λυγερός, «Η Θράκη στο στόχαστρο της Τουρκίας», *Τετράδια Πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής*, 32 (1993), σελ 25

⁸⁰⁹ Γ. Ζερβός (26.11.1928), Αι αγορεύσεις του ελληνικού Κοινοβουλίου (1909-1956), Αθήνα 1956, τ. 9^{ος}, σελ. 272-3, στο Τάσος Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης - Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*. Βιβλιόραμα - Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Αθήνα 2009, σελ 26

⁸¹⁰ Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση σ' ένα πομάκικο χωριό της Θράκης», ό.π., σελ 270

«μουσουλμάνους που κατέβηκαν στην Κομοτηνή από τα βουνά». ⁸¹¹ Ο πληροφορητής⁸¹² κάτοικος της γειτονιάς, αποφεύγει να συνδέσει τη γειτονιά του άμεσα με τους Πομάκους. Η πληροφορία για τον εθνοπολιτισμικό χαρακτήρα της χωρικής αυτής ενότητας επιβεβαιώνεται έμμεσα στα λόγια του πληροφορητή από αναφορές για τη γλώσσα που μιλούν οι κάτοικοί της. Εκτός από τη γειτονιά Χάρμανλικ, με την οποία θα ασχοληθούμε εκτενέστερα σε αυτό το κεφάλαιο, υπάρχουν και άλλες χωρικές ενότητες στην Κομοτηνή που σύμφωνα με τους πληροφορητές είναι γειτονιές που κατοικούν Πομάκοι και οι οποίες καταγράφονται ως τέτοιες στο Χάρτη 1 που παρουσιάζει την εθνοπολιτισμική σύνθεση των χωρικών ενότητων της Κομοτηνής. Πρόκειται για τις περιοχές Νεόκτιστα Φιλιππουπόλεως και Νεόκτιστα Περδίκια (στα βόρεια και ανατολικά της Κομοτηνής αντίστοιχα), ονόματα που έχουν αποδοθεί στις γειτονιές από τους κεντρικούς δρόμους που υπάρχουν στην περιοχή (οδός Φιλιππουπόλεως και οδός Περδίκια (Ομήρου)).

«Το Χάρμανλικ στο χάρτη είναι εδώ, κοντά στο παζάρι (...) υπάρχει και μια άλλη συνοικία, η οποία όμως με τα χαρακτηριστικά της είναι στην ίδια μοίρα με το Χάρμανλικ και δημιουργήθηκε με τις ίδιες συνθήκες. Είναι μια περιοχή με κτίσματα πιο πολύ αυθαίρετα και δημιουργήθηκε τα προηγούμενα χρόνια εκτός σχεδίου πόλεως και από αυτήν την άποψη μοιάζουν (με το Χάρμανλικ), αλλά δεν έχει σχέση γεωγραφικά και τοπογραφικά (...) Ακριβώς είναι αυτός ο δρόμος που λέγεται Αδριανουπόλεως και χωρίζει τις δυο συνοικίες (...) Αυτή η συνοικία, ως Νεόκτιστα Περδίκια αναφέρεται (...)»

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

⁸¹¹ Στη γραμμή της ενοποιημένης τουρκικής εκδοχής για τη μειονότητα κατά το πρότυπο του τουρκικού εθνικισμού, οι Πομάκοι δε διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους παρά μόνο με γεωγραφικά κριτήρια «ορεινοί μουσουλμάνοι της Ροδόπης». Η Τσιμπιρίδου υποστηρίζει ότι η σκληρή αυτή στάση φαίνεται να γίνεται ηπιότερη με ρητορικές που ετεροπροσδιορίζουν τους Πομάκους πια ως «Τούρκους Πομακικής καταγωγής», πηγή: Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 104

⁸¹² Για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και το σεβασμό του πληροφορητή, κάποιες φορές μπορεί να αλλάξουν κάποια δεδομένα της βιοϊστορίας του. Οι αλλαγές αυτές δεν αλλοιώνουν τις απόψεις του πληροφορητή και τις ερμηνείες που προκύπτουν από αυτές, εξαιτίας όμως της μικρής κλίμακας του χώρου αναφοράς, κρίνονται απαραίτητες για να διαφυλαχτεί η ανωνυμία του.

«Εδώ όπως βλέπεις είναι τα νεόκτιστα της Φιλιππουπόλεως, εδώ έχουμε Πομάκους 100%. Εδώ στα Αλώνια, Πομάκοι 95% και Αθίγγανοι 5%. Αυτά εδώ είναι περιοχές ορεισίβιων Πομάκων. Εγκατέλειψαν τα χωριά τους και κατέβηκαν στην Κομοτηνή για δουλειά μετά το 1970-80 (...) Σε κάποιες από αυτές τις περιοχές υπήρχαν και κάποιοι Αθίγγανοι, οι περισσότεροι από το Αλάν Κουγιού, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το εμπόριο λαϊκής τέχνης και απέκτησαν μια αγοραστική δύναμη και έχτισαν σπίτια μόνιμης μορφής μαζί με τους Πομάκους. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε ότι υπήρξε ενσωμάτωση Αθιγγάνων και Πομάκων. Ζούσαν μέσα στην ίδια γειτονιά, αλλά ήταν 4-5 σπίτια πιο εκεί και δεν μπορούν να αποτελέσουν ξεχωριστή κατηγορία τα λίγα σπίτια Αθιγγάνων σε αυτή την περιοχή των νεόκτιστων Περδίκια (...) Δηλαδή, ένας κάτοικος θα του πεις που μένεις και θα σου πει νεόκτιστα Περδίκια. Το όνομα βγήκε από την οδό, η οποία τώρα έχει μετονομαστεί σε οδό Ομήρου. Η Περδίκια είναι αυτός ο δρόμος που πήγαινε έτσι και πλέον έχει αλλάξει το σχέδιο και πλέον αυτή ονομάζεται Ομήρου, αλλά κανείς δε λέει ότι μένει στη γειτονιά της οδού Ομήρου, αλλά στα νεόκτιστα της Περδίκια και στα νεόκτιστα της οδού Φιλιππουπόλεως. Τα λένε νεόκτιστα γιατί μετά το 1970 έχουμε αυτή την άναρχη δόμηση (...) το 1970 άρχισαν να χτίζονται αλλά το όργιο της ανοικοδόμησης έγινε τη δεκαετία του 1980, πυκνοκατοικήθηκαν και χτίζονται μέχρι και τώρα. Τα έχτιζαν οι ίδιοι εν μια νυκτί. Ισόγεια σπίτια είναι αυτά. Εδώ πριν ήταν χωράφια, καλλιεργήσιμα. Κάποιοι μεγαλοκτηματίες είχαν τα χωράφια τους (...) Κάποιοι έχουν τίτλους, κάποιοι δεν έχουν. Πλέον όταν έχεις κάτι 20 χρόνια, γίνεται δικό σου (...)»

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

«Υπήρχαν παλιά πομακοχώρια και στη Ροδόπη και υπάρχουν στην Κομοτηνή Πομάκοι στην καταγωγή, αλλά έχουν ενταχθεί στα πολιτισμικά και στη συνείδησή τους την εθνοτική. Δεν θα σου πει κάποιος ότι εγώ είμαι Πομάκος. Από πού θα καταλάβεις ότι αυτός είναι Πομάκος; Από την καταγωγή. Αν σου πει για παράδειγμα ότι κατάγεται από τη Χλόη. Ένα χωριό ορεινό στην περιοχή του Κέχρου ας πούμε. Δεν είναι στο δήμο Κομοτηνής, είναι πιο ανατολικά. Τότε θα ξέρεις ότι αυτοί είναι Πομάκοι. Αλλά ο ίδιος δε θα παραδεχτεί ότι είναι Πομάκος (...) στις γειτονιές αυθαίρετων που ήρθαν από τα χωριά εδώ, υπάρχουν αρκετοί Πομάκοι (...) Αυτές όλες είναι γειτονιές αυθαίρετων (...) Τα τελευταία 20-30 χρόνια φτιάχτηκαν (...) ήρθαν από τα χωριά και επειδή δεν μπορούσαν να βρουν και να χτίσουν και να κάνουν μέσα στην πόλη, με την ανοχή τότε της αστυνομίας και των τοπικών παραγόντων (...) είναι χαμηλά σπιτάκια, πυκνοδομημένα, με εσωτερικές αυλές. Αυτά που βλέπεις είναι όλα ισόγεια. Ένας κεντρικός δρόμος είναι η Ομήρου και τα άλλα είναι πάροδοι και πολλά αδιέξοδα (...) οι περισσότεροι εδώ

είναι οικογένειες κυρίως (...) πουθενά δεν καταγράφονται όμως. Δεν καταγράφονται και κανείς δεν δηλώνει Πομάκος, δεν δηλώνουν Πομάκοι (...)»

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Απρίλιος 2016

Από τα παραπάνω αποσπάσματα μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για την παρουσία των Πομάκων στην πόλη της Κομοτηνής και τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά των γειτονιών όπου έχουν εγκατασταθεί. Πρόκειται για περιοχές αυθαιρέτων στα βόρεια και βορειοανατολικά της Κομοτηνής, στις παρυφές της πόλης, συχνά σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Οι γειτονιές που δημιουργήθηκαν εμφανίζουν τα βασικά χαρακτηριστικά της οικιστικής οργάνωσης των μουσουλμανικών γειτονιών, δηλαδή στενοί δρόμοι, πυκνή δόμηση με ισόγεια σπίτια με εσωτερικές αυλές και σύμφωνα με τους πληροφορητές σε πολλές περιπτώσεις τα σπίτια κατασκευάστηκαν γρήγορα και πρόχειρα από τους ίδιους τους κατοίκους και υπό την ανοχή των αρχών για τις όποιες παρατυπίες υπήρξαν κατά τη διάρκεια της κατασκευής τους. Οι κάτοικοι των γειτονιών αυτών δεν δηλώνουν Πομάκοι καθώς σύμφωνα με τους πληροφορητές της πλειονότητας *έχουν ενταχθεί στα πολιτισμικά και στη συνείδησή τους την εθνοτική με τους Τουρκογενείς.*

Ειδικότερα για τη γειτονιά του Χάρμανλικ (βλ. φωτογραφίες στο τέλος του κεφαλαίου), η οποία θα μας απασχολήσει περισσότερο κατά τη διάρκεια του κεφαλαίου, τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά δεν διαφέρουν από τις υπόλοιπες γειτονιές στις οποίες σύμφωνα με τις πληροφορίες κατοικούν Πομάκοι. Η περιοχή είναι μια από τις περιοχές επεκτάσεων του ΓΠΣ Κομοτηνής, ωστόσο παρουσιάζει ακόμα έντονα προβλήματα σε δρόμους και υποδομές. Βρίσκεται στη βορειοανατολική περιοχή της Κομοτηνής, κοντά στην περιοχή όπου γίνεται το παζάρι και δίπλα από τα μουσουλμανικά νεκροταφεία και από την περιοχή Αλάν Κουγιού που κατοικούν οι Αθίγγανοι τη χωρίζει η οδός Αδριανουπόλεως. Εντός της γειτονιάς υπάρχουν ακόμα καλλιεργήσιμες εκτάσεις και πολλές αδιέξοδες οδοί. Η βασική οδική αρτηρία της γειτονιάς είναι η οδός Πηνειού. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Δήμος Κομοτηνής δεν έχει προχωρήσει μέχρι σήμερα στην ονομασία και την αρίθμηση όλων των οδών με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να παραλαμβάνουν την αλληλογραφία τους από ταχυδρομικές θυρίδες που έχουν τοποθετήσει στο σημείο τα ΕΛΤΑ για την εξυπηρέτησή τους.⁸¹³ Ενδιαφέρον έχει επίσης ότι όσοι δρόμοι της γειτονιάς έχουν ονόματα, τα περισσότερα είναι ονόματα ποταμών των Βαλκανίων

⁸¹³ Πηγή: «Κομοτηνή: Βρήκαν την αλληλογραφία τους πεταμένη στο δρόμο», ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΠΗΣ, 08.01.2022, <https://fonirodopis.gr/press/118748/komotini-vrikan-tin-allilografia-tous-petameni-sto-dromo/>, ημερομηνία ανάκτησης, 15.02.2022

(π.χ. Στρυμόνος Α, Στρυμόνος Β, Αξιού), λες και επιδιώκεται με αυτόν τον τρόπο μια έμμεση αναφορά στην βαλκανική καταγωγή των κατοίκων.

Για τις περιοχές της πόλης που περιέγραψαν οι πληροφορητές ως γειτονιές που κατοικούν Πομάκοι γίνεται αναφορά και στις επίσημες μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εκπόνησης του ΓΠΣ της Κομοτηνής, όπου οι χωρικές αυτές ενότητες παρουσιάζονται ως γειτονιές που έχουν εγκατασταθεί ορεισίβιοι μουσουλμάνοι πομακικής καταγωγής. Συγκεκριμένα, στην έκθεση για την Α΄ Φάση του ΓΠΣ που εκπονήθηκε το Δεκέμβριο του 1994,⁸¹⁴ στο κεφάλαιο που περιγράφει τη θέση των ενοτήτων κατοικίας (γειτονιών) κατά κοινωνική ομάδα (μειονότητα και τάξη), αναφέρεται ότι *οι γεωργοί του ορεινού όγκου κατοικούν στις γειτονιές 11, 12 και 13 στα ανατολικά της πόλης*, ενώ στην υποσημείωση αυτής της αναφοράς διευκρινίζεται ότι *σε μικρά ποσοστά υπάρχουν Πομάκοι και στις γειτονιές 4 και 5* (βλ. Εικόνα 3 κεφ. 2.2.3 με θέμα: Γεωγραφική Διάρθρωση Γειτονιών και Τόπων Εργασίας κατά Κοινωνική Ομάδα 1994). Δέκα χρόνια σχεδόν μετά, στη Δ΄ φάση της μελέτης του ΓΠΣ που περιλαμβάνει τις προσαρμογές των προηγούμενων μελετών, αναφέρεται πως *η ανατολική περιοχή της Κομοτηνής κατοικείται από εργατικό πληθυσμό Μουσουλμανικών εθνοτήτων (κυρίως Πομάκων)*. Η μελέτη εστιάζει επίσης στα πολεοδομικά προβλήματα που παρουσιάζουν οι γειτονιές σε αυτήν την περιοχή της πόλης όπου ένα τμήμα της είναι εντός σχεδίου, ενώ ένα άλλο σημαντικό τμήμα της έχει αναπτυχθεί με αυθαίρετη δόμηση με αποτέλεσμα η περιοχή να χρειάζεται ειδική πολεοδομική αντιμετώπιση.⁸¹⁵

Η αλλαγή που ουσιαστικά εντοπίζεται στις προηγούμενες αναφορές, είναι ότι μέσα στα 10 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στην εκπόνηση των μελετών, οι Πομάκοι (η παρουσία των οποίων στις συγκεκριμένες περιοχές της πόλης επιβεβαιώνεται και στις δύο μελέτες που προαναφέρθηκαν), περιγράφονται από γεωργοί του ορεινού όγκου αρχικά, ως εργατικός πληθυσμός στη συνέχεια. Η αλλαγή αυτή συνδέεται με τα χαρακτηριστικά της αστυφιλίας των Πομάκων και με τους λόγους που την προκάλεσαν. Σύμφωνα με όσα αναφέρει η Τρουμπέτα για την αφετηριακή κατάσταση των μειονοτήτων που προέκυψαν βάσει της συνθήκης της Λωζάνης, τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας αποτελούσαν κατά κύριο λόγο αγροτικό

⁸¹⁴ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής*, (Ν. 1337/83), Α΄ φάση, Δήμος Κομοτηνής, 1994 σελ 10

⁸¹⁵ *Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής* (Ν. 1337/83) , Δ΄ φάση, Δήμος Κομοτηνής 2004, σελ 16

πληθυσμό⁸¹⁶ που κατοικούσε στις νότιες πεδινές περιοχές αλλά και στα βόρεια και βορειοανατολικά στην οροσειρά της Ροδόπης, ενώ οι ορεισίβιοι μουσουλμάνοι ήταν ως επί το πλείστον Πομάκοι.⁸¹⁷ Ενώ όμως πριν το 1960 το μεγαλύτερο μέρος της μειονότητας ασχολείται με τη γεωργία, παρατηρείται μια βαθμιαία αστικοποίηση αρχικά με τη μορφή εποχικής μετανάστευσης των νέων προς την πόλη, όπου και μετατρέπονται σταδιακά από αγρότες σε εργάτες, γεγονός που οφείλεται τόσο στην έλλειψη εργατικών χεριών στην πόλη, όσο και στη σταδιακή απαξίωση της αγροτικής οικονομίας.⁸¹⁸ Σχολιάζοντας το φαινόμενο της μετακίνησης των μειονοτικών πληθυσμών προς τις πόλεις της Θράκης, η ίδια ερευνήτρια υποστηρίζει ότι η μετακίνηση αυτή επηρεάζει δομικά την απασχόληση στην περιοχή προκαλώντας μια αισθητή μετατόπιση από τον πρωτογενή στον τριτογενή τομέα με ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των μισθωτών. Για τους Πομάκους, η μετακίνηση προς την πόλη δημιουργεί μια *εκτεταμένη προλεταριοποίηση* του πληθυσμού τους. Αυτοί συμμετέχουν στην αστική αγορά εργασίας *από την πλέον μειονεκτική θέση, εφόσον συνήθως στερούνται ειδικότητας και συχνά δε διαθέτουν επαρκείς γνώσεις της ελληνικής γλώσσας και των καθιερωμένων σχέσεων της ελληνικής κοινωνίας*. Σύμφωνα με στοιχεία που αφορούν στην απασχόληση στη Θράκη, η παρουσία των Πομάκων στον κλάδο των εμποροβιοτεχνών και μικροεπιχειρηματιών -ακόμη και στην Κομοτηνή, όπου τα μέλη της μειονότητας ελέγχουν μεγάλο μέρος της τοπικής αγοράς (περίπου το 50%)- είναι σχετικά ασθενής και κυρίως απασχολούνται στη βιομηχανία και στις οικοδομές.⁸¹⁹ Η ανελεύθερη εργασιακή συμπεριφορά στην οποία εξαναγκάζονται εκφράζεται και στη συστηματική τους απουσία από τις διεκδικητικές κινητοποιήσεις. Αυτό γίνεται εμφανές και στον κλάδο των οικοδομών, παρότι όπως αναφέρουν συνδικαλιστικοί φορείς, ανταποκρίνονται παραδειγματικά στα καθήκοντά τους απέναντι στο σωματείο⁸²⁰.

«Λοιπόν, εμείς είμαστε η συνοικία του Χάρμανλικ ή Αλωνότοπος όπως σημαίνει. Το Χάρμανλικ σημαίνει αλώνι, όπως παλιά αλώνιζαν σε έναν τόπο. Όντως παλιά ήταν τόπος όπου γινόταν το αλώνισμα και από εκεί πήρε το όνομά του. Να ξεκινήσουμε από την αρχή, από το

⁸¹⁶ Ένας αριθμός μεγαλογαιοκτημόνων και γενικότερα μελών ισχυρότερων κοινωνικών στρωμάτων του μουσουλμανικού πληθυσμού, έσπευσαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας που επέβαλε την ανταλλαγή των πληθυσμών. Συνεπώς, όσοι απέμειναν στη Θράκη ανήκαν κατά πλειοψηφία στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 37

⁸¹⁷ Στο ίδιο, σελ 37

⁸¹⁸ Περισσότερα για το θέμα βλ. Φραγκόπουλος «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π., σελ 274 - 277

⁸¹⁹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 103

⁸²⁰ Στο ίδιο, σελ 106- 107

1960 περίπου που δημιουργείται. Το 1960 περίπου έγιναν τα πρώτα σπίτια. Ο κόσμος ήρθε εδώ από την ορεινή περιοχή της Ροδόπης. Ήταν άνθρωποι οι οποίοι ήθελαν να είναι κοντά στην πόλη, άρα και στην εργασία, άρα και στη βιομηχανική περιοχή για να δουλέψουν, για να έχουν μια καλύτερη μοίρα δηλαδή από το χωριό. Από το 1960 ξεκίνησαν, αλλά από το 1985 με 2000 αυξήθηκαν με μεγαλύτερη ταχύτητα, με αποτέλεσμα τώρα να έχουμε περίπου 400 οικογένειες, άρα 1500 κατοίκους περίπου (...)»

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Στο πλαίσιο της εκτεταμένης διαδικασίας αστικοποίησης που παρατηρείται την περίοδο αυτή για το σύνολο του μειονοτικού πληθυσμού, όλο και περισσότερες γυναίκες της μειονότητας, ως μέλη πλέον της εκβιομηχανισμένης και αστικοποιημένης κοινωνίας, ενσωματώνονται στο εργατικό δυναμικό της πόλης. Είναι η εποχή που η πυρηνική οικογένεια αρχίζει να κερδίζει συνεχώς έδαφος εις βάρος της εκτεταμένης παραδοσιακής, με τη μουσουλμάνα γυναίκα να καταλαμβάνει κυρίως θέσεις χαμηλής εξειδίκευσης (πχ πωλήτριες).⁸²¹ Το χαρακτηριστικό αυτό γίνεται ιδιαίτερα έντονο για την κλειστή κοινωνία των Πομάκων όπου η απασχόληση της Πομάκας εκτός του οικογενειακού αγροτικού νοικοκυριού αποτελούσε για αιώνες τεράστιο ταμπού. Το στοιχείο που θα χαρακτηρίσει την εργασιακή κατάσταση του γυναικείου πληθυσμού των Πομάκων στην αγορά εργασίας κατά τη διαδικασία της μετάβασής τους στον αστικό χώρο, είναι οι ιδιαίτερα δυσμενείς προϋποθέσεις ένταξης, αφού αποτελούσε ανειδίκευτο προσωπικό που δεν διέθετε πάντα επαρκείς γνώσεις της ελληνικής γλώσσας, με μεγάλα ποσοστά αναλφαβητισμού. Με τον τρόπο αυτό οι Πομάκες αποκλείστηκαν συστηματικά από την επίσημη ζώνη της αγοράς εργασίας και εντάχθηκαν στο απόθεμα εργατικών δυνάμεων ως φτηνό και πάντα διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Κατά κανόνα απασχολήθηκαν στον εργατικό τομέα ως εποχιακές εργάτριες γης -συνήθως χωρίς ασφάλεια- και σε δύο βιομηχανικούς κλάδους που παραδοσιακά απασχολούσαν γυναικείο μειονοτικό εργατικό προσωπικό: στην καπνοβιομηχανία και στον κλάδο του ενδύματος. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1996, οι Πομάκες συνιστούν την εποχή αυτή περίπου το

⁸²¹ Θεοφάνης Μαλκίδης, *Η οικογένεια και η γυναίκα στην κοινωνία των μουσουλμανικών μειονοτήτων της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 116 Α, Αθήνα 2005, σελ 60

20% των μειονοτικών εργατριών που απασχολούνται στην καπνοβιομηχανία,⁸²² ενώ οι απασχολούμενες στον κλάδο του ενδύματος ήταν συχνά εγκλωβισμένες στο χώρο της ανασφάλιστης εργασίας, κυρίως με τη μορφή υπεργολαβίας (φασόν) στις μικρές επιχειρήσεις⁸²³ (χαρακτηριστικό που αφορά στο σύνολο των μειονοτικών γυναικών που εργάστηκαν σε αυτόν τον κλάδο).

Συνολικά για όλη την κοινωνία των Πομάκων, η αστικοποίηση επηρέασε με πολλούς τρόπους την παραδοσιακή δομή της κοινωνίας τους και τα κοινωνικά και πολιτισμικά τους αρχέτυπα, καθώς και τη σχέση τους με την πλειονότητα και την υπόλοιπη μειονότητα που κατοικεί στην πόλη. Η εισαγωγή της μισθωτής εργασίας (από αγρότες- εργάτες στην πόλη) με τις αλλαγές που επιφέρει στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων (αλλαγές που άπτονται μέχρι τη δομή της οικογένειας, αφού η προηγούμενη δομή βασιζόταν στην οργάνωση του νοικοκυριού στο πλαίσιο της αγροτικής παραγωγής), η ένταξη σε ένα αστικό σύστημα αξιών που επιφέρει σταδιακή άρση του κλειστού χαρακτήρα της παραδοσιακής κοινωνίας, οι προοπτικές που φαίνεται πως διαγράφονται για σταδιακή άρση της κοινωνικής απομόνωσης της νέας γενιάς καθώς η εγκατάστασή στο αστικό κέντρο καθιστά δυνατή τη φοίτηση στην τακτική εκπαίδευση βελτιώνοντας τις προϋποθέσεις για εργασία, και η ένταξη του γυναικείου πληθυσμού στον εργατικό τομέα, είναι ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής μετάβασης που συντελείται στην κοινωνία των Πομάκων.⁸²⁴ Το ερώτημα που αναδύεται στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας αφορά στη θέση που καλούνται να πάρουν οι Πομάκοι στη δομή των κοινωνικών σχέσεων στο περιβάλλον της πολυπολιτισμικής πόλης. Στον αστικό χώρο που έρχονται να κατοικήσουν μέσα σε προχειροφτιαγμένα αυθαίρετα καταλύματα στις παρυφές της Κομοτηνής,⁸²⁵ βρίσκονται αντιμέτωποι με μια κοινωνική πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από σχέσεις και κοινωνικές ιεραρχήσεις με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Όπως αναφέρει η Τρουμπέτα για το θέμα, στην πορεία της εντατικής μετακίνησης των Πομάκων προς τα αστικά κέντρα *η απόσταση που τους χωρίζει από τις υπόλοιπες ομάδες της μειονότητας, όσο και από την πλειονοτική κοινωνία, ελαττώνεται μέχρι που ουσιαστικά*

⁸²² Το ποσοστό αυτό έχει προκύψει από έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε το πρώτο εξάμηνο του 1996. Στο χρονικό αυτό διάστημα, οι μειονοτικές εργάτριες που απασχολούνταν στην καπνοβιομηχανία δεν ξεπερνούσαν το 35% του συνόλου των 1500 εργαζομένων στον κλάδο σε ολόκληρη τη Θράκη. Το 20% αποτελεί ποσοστό αυτής της συσχέτισης., Βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 105

⁸²³ Στο ίδιο, σελ 104- 106

⁸²⁴ Βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., και Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π.

⁸²⁵ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας...*, ό.π., σελ 76

εκλείπει. Σε αυτόν το χώρο καλούνται, εκ των πραγμάτων, οι Πομάκοι εσωτερικοί μετανάστες να τοποθετηθούν και ιδεολογικά.⁸²⁶ Η Τιμπιρίδου με τη σειρά της θα χαρακτηρίσει τη διαδικασία κατά την οποία οι Πομάκοι εγκαταλείπουν τα χωριά τους και εγκαθίστανται στην πόλη συμμετέχοντας στις νέες κοινωνικές σχέσεις και αντιλήψεις, ως το πέρασμα στον εκσυγχρονισμό και την εποχή της νεωτερικότητας που συνεπάγεται όμως άμεσα και την ανάγκη διεκδίκησης μιας νεωτερικού περιεχομένου ταυτότητας φαντασιακού τύπου με την οποία θα πραγματεύονται τη νέα κοινωνική τους υπόσταση. Σημειώνεται χαρακτηριστικά πως οι Πομάκοι, φέροντας το στίγμα της μειονότητας και του περιθωριακού, προβαίνουν σε δύο είδους πρακτικές σε ό,τι αφορά την εθνοτική τους ταυτότητα: είτε απορρίπτουν την πομακική εθνοτική καταγωγή συντασσόμενοι με τους άλλους μουσουλμάνους που δηλώνουν «Τούρκοι», είτε προβάλλουν έντονα την εθνοτική τους καταγωγή, κατασκευάζοντας έτσι τη νέα εθνοτική τους ταυτότητα, την πομακική⁸²⁷. Αν και ανταγωνιστικής φύσης οι δύο αναφερόμενες τάσεις φαίνεται πως έχουν ένα κοινό τόπο: απορρέουν από την επιθυμία των φορέων τους να ενταχθούν ισότιμα στο περιβάλλον τους και από την επιθυμία να γίνουν αποδεκτοί από μια σύγχρονη κοινότητα που έχει πρόσβαση στην εξουσία και, κατ' αυτήν την έννοια, αποτελεί μια δυναμική κοινότητα⁸²⁸. Καθίσταται λοιπόν για τον πομακικό πληθυσμό ως φυσικό επακόλουθο η ανάγκη τους να διεκδικήσουν κατά τη διαδικασία της αστικοποίησης μια νέα ταυτότητα που θα έχει δυναμικά χαρακτηριστικά και θα τους βοηθήσει να καταρρίψουν το στερεότυπο του περιθωριακού χαρακτήρα της παρουσίας τους.

Κατά τη διαδικασία της αστικοποίησης, η προσέγγιση του πληθυσμού των Πομάκων από τον τουρκικό εθνικισμό μοιάζει να είναι μια σχετικά εύκολη υπόθεση, αφού στις περιοχές όπου εγκαθίστανται ως εσωτερικοί μετανάστες, μοιράζονται τον ίδιο οικιστικό και ζωτικό χώρο με τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα των μειονοτικών Τούρκων. Ενταγμένοι σε αυτόν τον χώρο, είναι αντικειμενικά ευκολότερα προσεγγίσιμοι από την τουρκική πολιτική, ενώ υποκειμενικά είναι ευνοϊκά προδιατεθειμένοι δέκτες της πολιτικής αυτής διότι η τουρκική προπαγάνδα επωφελούμενη από τη δυσμενή κοινωνική κατάσταση και τη δυσαρέσκεια των μελών της μειονότητας επεδίωξε να εισαγάγει το εθνικό συστατικό στη συνείδηση μεγάλου μέρους της⁸²⁹. Την ίδια ακριβώς άποψη για τον τρόπο που η αστικοποίηση των Πομάκων μπορεί να επηρεάσει την εθνική τους συνείδηση, φαίνεται πως έχουν και οι επίσημες κρατικές

⁸²⁶ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 119

⁸²⁷ Τιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας...*, ό.π., σελ 76

⁸²⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π. σελ 120

⁸²⁹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 122

υπηρεσίες. Στη εισαγωγή μιας συλλογής πομακικών παραμυθιών, που εκδόθηκε το 1997 από τη Νομαρχία Ξάνθης και το γυμνάσιο Σμίνθης, αναφέρεται ότι το κύριο σκεπτικό που υπαγόρευσε τη δημιουργία του βιβλίου ήταν η διάσωση ενός μέρους του παραδοσιακού πολιτισμού των Πομάκων που με την «αστικοποίηση» του πληθυσμού είναι καταδικασμένο να χαθεί. Ένα χρόνο νωρίτερα, στο εξασέλιδο υπηρεσιακό σημείωμα με τίτλο «Μειονοτική Πολιτική και Πομάκοι», που συνέταξε το 1996 το τμήμα Μειονοτικών Θεμάτων του ΥΠΕΞ, υπογραμμίζεται ότι το αποτέλεσμα της εγκατάστασης Πομάκων στις πόλεις είναι η «επιμειξία» τους με τους Τούρκους των πεδιάδων και των αστικών κέντρων και η όποια παραδοσιακή «διαφοροποίηση» της επίμαχης πληθυσμιακής ομάδας «τα τελευταία χρόνια μειώνεται»⁸³⁰. Στην περίπτωση των Πομάκων, ο αστικός χώρος εμφανίζεται ως το συμβολικό και γεωγραφικό πεδίο που ευνοεί τον εκτουρκισμό και τη δημιουργία μιας κοινής φαντασιακής μειονοτικής ταυτότητας που θα συγκροτηθεί μέσα από την επαφή τους με τους τουρκογενείς μειονοτικούς. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Φραγκόπουλος, η εθνοτική ταυτότητα ως στέρεο διαχρονικό θεμέλιο της τοπικής κοινότητας προκύπτει από τη συνδιαλλαγή μιας ομάδας με άλλες ομάδες και εξασφαλίζει τη δυναμική αναπαραγωγή της στο χρόνο.⁸³¹ Στους αστικοποιημένους Πομάκους που βρίσκονται κάτω από την επίδραση του τουρκικού εθνικισμού, η Τουρκία εμφανίζεται ως το κράτος αναφοράς και η πολιτική ηγεσία της μειονότητας ως πολιτικός εκφραστής της, που έχει μάλιστα τη δυνατότητα να τους προσφέρει μια συνολική δυναμική προοπτική.⁸³² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, υιοθετείται συχνά από τον πομάκικο πληθυσμό μια στρατηγική που στοχεύει στην κυρίαρχη ομάδα των τουρκογενών μειονοτικών, προβάλλοντας το αφήγημα της ενιαίας μειονοτικής ταυτότητας που τους καθιστά ισότιμα μέλη της μειονοτικής κοινωνίας. Για τον παρακάτω πληροφορητή, η μειονοτική ταυτότητα και μάλιστα στην ενιαία της εκδοχή, αποτελεί το συνολικό πλαίσιο αναφοράς της αστικής πραγματικότητας. Κάθε παρέκκλιση από αυτήν την εκδοχή καταδικάζεται άμεσα ως ζημιογόνα για την τοπική κοινωνία και, παρότι αναγνωρίζει θετικά την οπτική της πολυπολιτισμικής παρουσίας στο εσωτερικό της μειονότητας, την οποία ο ίδιος περιγράφει ως γλωσσική ποικιλία, προβλέπει για το μέλλον την επικράτηση μιας ενιαίας, ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά, μειονοτικής πολιτισμικής ταυτότητας και την κατάργηση οποιασδήποτε άλλης πολιτισμικής έκφρασης.

⁸³⁰ Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 170, 198

⁸³¹ Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π., σελ 270-271, 281

⁸³² Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 122

«(...) εδώ πέρα αυτό με το εθνοτικό χρησιμοποιείται αρκετά, θα το ακούτε και εσείς στις τηλεοράσεις, αλλά εγώ δε θέλω να χρησιμοποιήσω κανέναν τέτοιο εθνοτικό όρο γιατί για εμένα δεν υπάρχει κάτι διαφορετικό εδώ πέρα. Ναι μεν, γλωσσικών ομάδων διαφορετικών μπορούμε να το δεχτούμε έτσι, αλλά αλλιώς δεν υπάρχει. Εδώ υπάρχει μια μειονότητα, η οποία είναι η επίσημη και στην οποία ανήκω και εγώ (...)

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Ο ρόλος των πολιτικών στην κατασκευή της Πομακικής ταυτότητας.

Αν συμφωνήσουμε με την άποψη ότι οι «παλινδρομικές κινήσεις» της ελληνικής κρατικής πολιτικής απέναντι στους Πομάκους στόχευαν άλλοτε στην πλήρη ένταξη των Πομάκων στην τουρκογενή μειονοτική κοινότητα και άλλοτε επιχείρησαν να τους «αυτονομήσουν» πολιτισμικά ή να αποδείξουν την ελληνική καταγωγή τους, τότε μπορούμε να κατανοήσουμε το ευμετάβλητο μιας πολιτισμικής και εν γένει εθνοτικής ταυτότητας για μια πληθυσμιακή ομάδα που ζει και εξελίσσεται στον κοινωνικό χώρο της Κομοτηνής. Πρόκειται για αυτό που η Τσιμπιρίδου περιγράφει ως «αμφισημία και αμφιταλάντευση» που δημιουργεί πολλαπλές ταυτότητες που όλες όμως έχουν ως κοινή βάση, τη βάση της ανασφάλειας. Συγκεκριμένα η Τσιμπιρίδου αναφέρει: *«Σε κάθε όμως περίπτωση (οι Πομάκοι) φαίνεται να βιώνουν την ύπαρξή τους τόσο σε πραγματικό όσο και σε φανταστικό επίπεδο, με συμβολισμούς που δηλώνουν την επικινδυνότητα της μετέωρης κατάστασης ανθρώπων που ζουν στην αμφιθυμία της ύπαρξής τους, μετακινούμενοι ανάμεσα σε διαφορετικά πολιτισμικά μορφώματα που τους τοποθετούν στο περιθώριο⁸³³».*

Η αμφιταλαντευόμενη στάση της πολιτικής της Ελλάδας απέναντι στους Πομάκους πηγάζει όχι μόνο από την προσπάθεια να αντισταθεί η χώρα στους εθνικισμούς των όμορων κρατών αλλά και από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα είχε βασικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά που έρχονται σε αντίθεση με το ελληνικό πρότυπο, αποκλείοντας αρχικά οποιαδήποτε διεκδίκηση με όρους αφομοίωσης από τον ελληνικό εθνικισμό. Η σλαβοφωνία των Πομάκων θεωρούνταν από αδιάφορη έως προβληματική, ενώ το μουσουλμανικό θρήσκευμά τους διαχώριζε απόλυτα από τον «ελληνισμό» όπου σύμφωνα με

⁸³³ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας...*, ό.π., σελ 76- 77

την οθωμανική παράδοση των millet (ή γένους) μπορούσε να συμπεριλάβει μονάχα ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς⁸³⁴. Ήδη από την εποχή της ενσωμάτωσης των «Νέων Χωρών» στο ελληνικό βασίλειο, οι αρχιτέκτονες της αφομοιωτικής πολιτικής φρόντιζαν να κάνουν σαφή διαχωρισμό μεταξύ των χριστιανών «ξενόφωνων» πληθυσμών, που μπορούσαν (και όφειλαν) να εξελληνιστούν στο ορατό μέλλον και των αλλόθρησκων μειονοτικών ομάδων για τις οποίες το ζητούμενο σε πρώτη φάση ήταν απλώς η διασφάλιση της νομιμοφροσύνης τους. Σε επίσημες μάλιστα εκθέσεις στελεχών του Υπουργείου Παιδείας της εποχής εκείνης, αναφέρεται ότι: οποιαδήποτε «σοβαρά σκέψεις περί αφομοιώσεως των ετεροθρήσκων στοιχείων» θεωρείται αδιανόητη, καθώς η θρησκευτική διαφορά συνιστά το πιο αδιαπέραστο φράγμα στις εθνικές «μεταπηδήσεις» της εποχής⁸³⁵. Ωστόσο, μια σειρά ιστορικών γεγονότων μαρτυρούν στη συνέχεια τη διάθεση των ελληνικών αρχών να αντιμετωπίζουν τους Πομάκους ως μέσο επίτευξης κάποιου εθνικού σκοπού, ανάλογα πάντα με τις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής. Ο Κωστόπουλος αναφέρει ότι για πρώτη φορά οι ελληνικές κρατικές υπηρεσίες και η εγχώρια εθνικιστική διάνοηση ασχολήθηκαν με τους Πομάκους το 1946-48 λόγω εδαφικών διεκδικήσεων που είχε εγείρει η κυβέρνηση Τσαλδάρη για τα νοτιότερα εδάφη της Βουλγαρίας στα οποία κατοικούσαν πολυπληθείς πομάκιμοι πληθυσμοί. Όταν όλα τα άλλα επιχειρήματα κατέρρευσαν, οι Πομάκοι κλήθηκαν να συνεισφέρουν τη στοιχειώδη εθνολογική βάση της επιζητούμενης επέκτασης. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι παρόλο που το εγχείρημα αποδείχθηκε ατελέσφορο, η σχετική προπαγανδιστική ζύμωση καλλιέργησε το έδαφος και παρήγαγε τις ιδεολογικές προϋποθέσεις για τους μεταγενέστερους σχεδιασμούς που θα είχαν αντικείμενο τους Πομάκους της ελληνικής επικράτειας.

Η ιστορική ματιά στη στάση της Ελλάδας απέναντι στους Πομάκους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή παραμετροποιείται ανάλογα τη σχέση της Ελλάδας με την Τουρκία, μια σχέση που επηρεάζει άμεσα την κρατική πολιτική για το σύνολο της μειονότητας. Οι αρχές της δεκαετίας του '50 είναι η εποχή που οι ελληνοτουρκικές σχέσεις βρίσκονται στην καλύτερη στιγμή τους (βλ. ελληνοτουρκική συμμαχία στο πλαίσιο του NATO και του Βαλκανικού Συμφώνου) και έτσι, την περίοδο αυτή, πραγματοποιούνται μια σειρά από παραχωρήσεις της επίσημης Αθήνας, που ενισχύουν τον τουρκικό αυτοπροσδιορισμό της μειονότητας⁸³⁶ και

⁸³⁴ Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 19

⁸³⁵ Στο ίδιο, σελ 26

⁸³⁶ Δεν συμμερίζονταν ωστόσο όλοι οι αρμόδιοι παράγοντες αυτήν τη στάση και διατυπώνουν μια αρνητική άποψη απέναντι στη διαδικασία «εκτουρκισμού» της μειονότητας. Ο Γενικός Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, Αθανάσιος Παπαευγενίου, κάνει ειδική αναφορά στους Πομάκους και

οδηγούν στον εκτουρκισμό των Πομάκων. Η στάση της ελληνικής κρατικής πολιτικής που βοηθά στον εκτουρκισμό του μειονοτικού πληθυσμού θα ανατραπεί στη συνέχεια τόσο λόγω των Σεπτεμβριανών του 1955 αλλά και λόγω της επιδείνωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, που ήδη υπέβασκε, λόγω Κυπριακού. Η Τουρκία, καταβάλει την περίοδο αυτή ιδιαίτερες προσπάθειες για την επίσημη, από ελληνικής πλευράς, αναγνώριση των Πομάκων ως Τούρκων «ως αποτελούντων δηλαδή μειονότητα τουρκικής προελεύσεως», αίτημα που η ελληνική πλευρά θα αρνηθεί με κάθε τρόπο να ικανοποιήσει. Η Ελλάδα θέτει μάλιστα σε εφαρμογή το πρώτο πρόγραμμα προσεταιρισμού των Πομάκων «δι' ειδικής μεταχειρίσεως», που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ανέγερση μιναρέδων στα πομακοχώρια με κρατικές δαπάνες. Σκοπός αυτής της ενέργειας είναι να ανατρέψει η Ελλάδα την τουρκική προπαγάνδα που υποστήριζε πως υπήρχε πρόθεση εκχριστιανισμού των Πομάκων από την ελληνική πλευρά⁸³⁷. Στο σημείο αυτό πρέπει να θυμίσουμε ότι την εποχή αυτή βρισκόμαστε μέσα στην περίοδο του Ψυχρού πολέμου, με την Ελλάδα να συνιστά τη νοτιότερη χώρα- μέλος της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας στην Ευρώπη. Ο «από Βορράν κίνδυνος» παραμένει ακόμα ορατός στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, μιας χώρας που παρουσιάζει την ιδιομορφία να χωρίζεται από τις άλλες χώρες του NATO μέσω των βαλκανικών χωρών που ήταν μέλη του συμφώνου της Βαρσοβίας, στο οποίο ανήκε και η Βουλγαρία. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, και παρά την όποια αλλαγή στην επίσημη πολιτική στάση της Ελλάδας απέναντι στους Πομάκους, η περιοχή της Ροδόπης που κατοικείται κυρίως από Πομάκους, συνεχίζει να παραμένει επιτηρούμενη στρατιωτική ζώνη μέχρι ακόμα και το 1996⁸³⁸. ο Λυγερός επισημαίνει ότι παρά τις όποιες αλλαγές στην πολιτική της Ελλάδας απέναντι στους Πομάκους *το ελληνικό κράτος διέπραξε ολέθρια σφάλματα στην αντιμετώπιση τους. Κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, η Αθήνα, υποτασσόμενη στην αμερικανική και Νατοϊκή πολιτική σκοπιμότητα, όχι μόνο δεν απέτρεψε, αλλά και συνέβαλε ενεργά στον εκτουρκισμό των Πομάκων, ώστε η πολυάριθμη μουσουλμανική μειονότητα της Βουλγαρίας να χρησιμοποιηθεί ως μοχλός πίεσης... Τα σφάλματα όμως συνεχίστηκαν και μετά. Μετά την Τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974, το ελληνικό κράτος δεν έκανε διάκριση μεταξύ Τούρκων και Πομάκων, με αποτέλεσμα να εξωθήσει περαιτέρω τους Πομάκους στην αγκαλιά της Τουρκίας... Η Ελλάδα με την πολιτική*

σημειώνει ότι κατά τη δική του άποψη, κακώς αυτοί χαρακτηρίζονται ως Τούρκοι, ενώ ισχυρίζεται πως είναι απόγονοι των αρχαίων Θρακών, των Αγριάνων. Για περισσότερα βλ. Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 42-47

⁸³⁷ Στο ίδιο, σελ 64-65

⁸³⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες*, ό.π., σελ 45

της, δεν τους άφησε ζωτικό χώρο, ούτε τους άφησε περιθώρια να καταφύγουν στην ελληνική εθνική ταυτότητα⁸³⁹.

Τη δεκαετία του 1960 που η «Πομακική Πολιτική» αποτέλεσε αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο των κρατικών σχεδιασμών με στόχο την «ανάγκη για εθνική διατήρηση της φυλετικής διάκρισης της Πομακικής φυλής», οι εκδοχές της πομακικής πολιτικής πήραν τη μορφή συγκεκριμένων υλικών παροχών, όπως δωρεάν διανομή 2000 ελληνόφωνων αλφαβηταρίων στα σχολεία των πομακικών κοινοτήτων, χτίσιμο νέων σχολείων ή επισκευή των παλιότερων, κατασκευή υδραγωγείων και γεφυριών, υδροδότηση χωριών, περίφραξη κοινοτικών νεκροταφείων, επισκευή ή αποπεράτωση τζαμιών και μιναρέδων, έως και διανομή τροφίμων από τον Ερυθρό Σταυρό για την κάλυψη της πείνας και της ανέχειας που βασάνιζαν -ένα μέρος τουλάχιστον- της κοινωνίας των Πομάκων, ενώ δημιουργούνται και τα «σπίτια του παιδιού» που ασχολούνται με τη φύλαξη των μικρών παιδιών όταν οι γυναίκες δουλεύουν στα χωράφια. Ιδιαίτερα μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν την περίοδο αυτή, οι σχεδιασμοί που αποσκοπούσαν στην ανάδειξη, προβολή και εμπέδωση μιας ιδιαίτερης πομακικής ταυτότητας για τον Πομακικό πληθυσμό. Είναι χρονικά η εποχή που η εθνολογική έρευνα προσπαθεί να αποδείξει την ελληνική καταγωγή των Πομάκων και ξεκινούν να πραγματοποιούνται από τους Έλληνες διανοούμενους μια σειρά από μελέτες ανθρωπολογικού χαρακτήρα που προσπαθούν να αποδείξουν την απαρέγκλιτη συγγένεια των Πομάκων με τους αρχαίους Θράκες⁸⁴⁰. Η

⁸³⁹ Λυγερός, «Η Θράκη στο στόχαστρο της Τουρκίας», ό.π., σελ 25. Βλ. επίσης Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 14-15

⁸⁴⁰ Σύμφωνα με την Τρουμπέτα, στην πραγματικότητα, οι Έλληνες διανοούμενοι δεν εγκαινίασαν καμιά καινούρια συζήτηση, αλλά υιοθέτησαν μια προϋπάρχουσα, από την οποία και δανείστηκαν τα επιχειρήματά τους. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η υιοθέτηση του δυτικοευρωπαϊκού φυλετικού λόγου κατά τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, όπως φαίνεται σε εργασίες πολλών ελλήνων μελετητών πχ των Πουλιανού, Αλεβιζάτου και Σκλέπα- Ιουστινιανού, Χιδίρογλου, ή του Ξηροτύρη. Ο τελευταίος προσπάθησε μάλιστα να αποδείξει την εξ' αίματος συγγένεια των Πομάκων με τους αρχαίους Θράκες μέσα από μια ανάμιξη από εθνογραφικές αναφορές σε έθιμα και από εξετάσεις αίματος σε Πομάκους. Ο Κωστόπουλος για το θέμα της προπαγανδιστικής χρήσης των ανθρωπολογικών μελετών γράφει πως η αρχή για τους Έλληνες μελετητές έγινε το 1958 από τον πρόεδρο της Εταιρείας Θρακικών Μελετών Πολύδωρο Παπαχριστοδούλου, και αναπαράχθηκε στη συνέχεια από νεώτερους δια της αντιγραφής. Ο Παπαχριστοδούλου αναφέρεται προς απόδειξη των ισχυρισμών του ένα προπαγανδιστικό άρθρο του 1947 στην αθηναϊκή εφημερίδα το Έθνος, στο οποίο υποστηρίζεται ότι με βάση ιστορικά, γλωσσολογικά και ανθρωπολογικά επιχειρήματα, οι Πομάκοι είναι ιθαγενείς κάτοικοι της Θράκης χωρίς την παραμικρή «εθνική συγγένεια» με τους Βούλγαρους ή τους Τούρκους, αλλά «συγγενέστατοι προς τους Έλληνες» οι οποίοι μάλιστα, όπως ισχυρίζεται το δημοσίευμα, πριν τη βουλγαρική κατάκτηση της Αν. Ρωμυλίας από τους βούλγαρους, μιλούν εκτός από τη γλώσσα τους, και τη γλώσσα της θρησκείας τους, τα ελληνικά. Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Κωστόπουλος, αν και οι μεταγενέστεροι συγγραφείς που επικαλούνται αποδείξεις για την καταγωγή των Πομάκων παραπέμπουν στο πρωτότυπο άρθρο της εφημερίδας, στην πραγματικότητα κανείς τους δεν μπόρεσε να το αναζητήσει, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι όλοι ανεξάρτητα παραθέτουν τη λανθασμένη ημερομηνία του

επίδραση που έχουν οι «βιολογίστικες απόψεις» στη διαμόρφωση συνειδήσεων, τουλάχιστον στο χώρο της Θράκης, φαίνεται και στα εκλαϊκευμένα «ανθρωπολογικά» επιχειρήματα που συχνά χρησιμοποιούν απλά μέλη της πλειονότητας προκειμένου να αποδώσουν την ιδεατή εικόνα των Πομάκων.⁸⁴¹ Ο Φραγκόπουλος υποστηρίζει πως η συζήτηση για την «εθνολογική» προέλευση των Πομάκων αποτέλεσε «ιστορικό διακύβευμα» μείζονος σημασίας καθ' όλη την περίοδο ολοκλήρωσης των κρατών- εθνών της περιοχής και πολλά ιστορικά βιβλία δημοσιεύθηκαν όχι μόνο από Έλληνες αλλά και από Βούλγαρους και Τούρκους συγγραφείς σχετικά με το παρελθόν αυτού του λαού. Σε κάθε περίπτωση, οι γεωπολιτικές συνθήκες που προκάλεσαν το «ιστορικό αυτό διακύβευμα» αλλά κυρίως η βιωματική του αποδοχή από τον ίδιο τον πληθυσμό των Πομάκων, μπορεί να θεωρηθεί «ως μια μακρόχρονη διαδικασία πολιτισμικής προσαρμογής μιας κυριαρχούμενης ομάδας σε μία ή πολλές διαδοχικές, κυρίαρχες ομάδες».⁸⁴²

Από πλευράς ελληνικής πολιτείας, η έξαρση επιστημονικού ενδιαφέροντος για τους Πομάκους προμηνύει τις ουσιαστικές αλλαγές που θα πραγματοποιηθούν τη δεκαετία του 1990 στο πεδίο της απτής πολιτικής πραγματικότητας.⁸⁴³ Η βασική τομή στη μειονοτική πολιτική που πραγματοποιείται το 1990 εκφράζεται στην διακομματική απόφαση όπου αποφασίζεται η κατάργηση των διοικητικών ενοχλήσεων εις βάρος της μειονότητας, για τις οποίες εκτιμάται πως τελικά έφεραν τα αντίθετα αποτελέσματα από τα επιδιωκόμενα και ταυτόχρονα εξέθεσαν την Ελλάδα διεθνώς.⁸⁴⁴ Η πτυχή αυτής της πολιτικής αφορά τους Πομάκους κυρίως μέσω της άρσης της διοικητικής απομόνωσης των ορεισίβιων Πομάκων, με την πανηγυρική κατάργηση της «μπάρας» του Εχίνου, των ειδικών «λευκών ταυτοτήτων» και των συνακόλουθων περιορισμών εισόδου και μετακίνησης Ελλήνων πολιτών στην «Επιτηρούμενη Ζώνη». Η κατάργηση της μπάρας συνοδεύτηκε από τη μαζική διάνοιξη ή

δημοσιεύματος, η οποία αναγράφεται εκ παραδρομής στο κείμενο του Παπαχριστοδούλου. Πηγή: Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 86 και Κωστόπουλος *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 88-89

⁸⁴¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 86

⁸⁴² Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π., σελ 272

⁸⁴³ Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 15.

⁸⁴⁴ Η επίσημη εξαγγελία αυτής της πολιτικής «ισονομίας και ισοπολιτείας» έγινε από τον πρωθυπουργό Κων/νο Μητσοτάκη το Μάιο του 1991 με ομιλίες του στη Ξάνθη και στην Κομοτηνή . Η υλοποίησή της ολοκληρώθηκε επί των κυβερνήσεων Παπανδρέου και Σημίτη. Βλ. Στο ίδιο, σελ 147

ασφαλτόστρωση δρόμων από το Δ' Σώμα Στρατού, με αποτέλεσμα τη διευκόλυνση της μετακίνησης στην ορεινή ζώνη και το άνοιγμα της περιοχής στην υπόλοιπη χώρα.⁸⁴⁵

Η πτυχή της πολιτικής τομής του 1990 που έχει ωστόσο ιδιαίτερη σημασία για το θέμα μας, είναι ότι πραγματοποιείται η πρώτη επίσημη αναγνώριση του «τρισπόστατου» χαρακτήρα της μειονότητας και η προβολή της εθνοτικής πολυμορφίας του. «Η μειονότητα αποτελείται από τρεις σαφώς διαφορετικές εθνοτικές ομάδες», διακήρυξε στην ομιλία του στη Ξάνθη το Μάιο του 1991 ο πρωθυπουργός Κων/νος Μητσοτάκης. «Υπάρχουν οι Τουρκογενείς, οι Πομάκοι και οι Αθίγγανοι. Κάθε μία από αυτές με την ιδιαιτερότητά της, με διαφορετικές παραδόσεις που πρέπει να γίνονται σεβαστές απ' όλους». Σύμφωνα με την ερμηνεία των πρωθυπουργικών λόγων⁸⁴⁶ από το διπλωματικό ρεπορτάζ των ημερών, στόχος της νέας γραμμής ήταν η προσαρμογή της μειονοτικής πολιτικής στα νέα διεθνή δεδομένα με βάση την αντίληψη προσδιορισμού των μειονοτήτων ως εθνοτικών ομάδων (ethnic groups), δηλαδή ατόμων με ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα, πολιτιστική και γλωσσική, οι οποίοι όμως είναι ενεργοί πολίτες της χώρας στην οποία έχουν γεννηθεί και ζουν⁸⁴⁷. Μάλιστα, στην κοινοβουλευτική συζήτηση για τις ακριτικές περιοχές το Γενάρη του 1993, κυβέρνηση και αξιωματική αντιπολίτευση θα συμφωνήσουν ότι η θρησκευτική μειονότητα της Θράκης είναι ταυτόχρονα «πολυεθνική» όσο αναφορά «την καταγωγή των μελών της, καθώς αποτελείται από Τουρκογενείς, Πομάκους και Αθίγγανους, η κάθε μία φυλή με διαφορετική πολιτιστική ταυτότητα».⁸⁴⁸

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτιστική ταυτότητα των Πομάκων γίνεται το επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Το 1995 στο σχέδιο που εκπόνησε η Ακαδημία Αθηνών για την ανάπτυξη της Θράκης, θα προτείνει μεταξύ άλλων, τη δημιουργία τοπικού τηλεοπτικού σταθμού με προγράμματα που θα αφορούν την προβολή των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων των Πομάκων

⁸⁴⁵ Στο ίδιο, σελ 153

⁸⁴⁶ Στο ίδιο, σελ 149

⁸⁴⁷ Η θεωρητική ανάδειξη της έννοιας εθνοτική ομάδα και ethnicity, φαίνεται να συμπληρώνει την αναλυτική δυνατότητα των «κλασσικών» εννοιών «κοινωνική τάξη» και «έθνος». Η συγκρότηση της εθνοτικής ταυτότητας των Πομάκων μέσα από την αναδρομική προσέγγιση της βιωμένης ιστορίας τους και την αλληλεπίδραση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες της περιοχής (πρόκειται για μια μειονοτική εθνοτική ομάδα στο εσωτερικό μιας μειονότητας η οποία βρίσκεται εντός μιας μειονεκτικής περιοχής της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δλδ στη Θράκη), οδήγησε στη διατύπωση της υπόθεσης για την ύπαρξη μιας σύγχρονης πολλαπλής ταυτότητας για τους Πομάκους που ενεργοποιείται ανάλογα με το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον στο εσωτερικό του οποίου εκφράζεται. Για περισσότερα βλ. Ι. Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π., σελ 270-271, 281

⁸⁴⁸ Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ 151

και την ανάπτυξη της πομακικής διαλέκτου, τα οποία θα μπορούσαν, όπως υποστηρίζει η μελέτη, να χρηματοδοτηθούν από την Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο του προγράμματος για τις ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες της Ευρώπης.⁸⁴⁹ Μέσα από τις δηλώσεις αυτές διαφαίνεται η σημασία που αρχίζει να αποδίδεται στη γλώσσα των Πομάκων ως στοιχείου ανάδειξης της πολιτισμικής και εθνοτικής πολυμορφίας της μειονότητας. Η ανάδειξη του πολιτισμού των Πομάκων ως όχημα για την τεκμηρίωση της «μη τουρκικότητας» του πομάκικου πληθυσμού, μπαίνει στο επίκεντρο των δράσεων όχι μόνο της κρατικής αλλά και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που δεν περιορίζεται μόνο σε εκδόσεις που επιχείρησαν να κωδικοποιήσουν την πομακική γλώσσα μέσα από λεξικά και γραμματικές (βλ. κεφ. 3.4.1). Η ιδιωτική πρωτοβουλία που είχε ως πυρήνα την κατασκευαστική εταιρεία «Μηχανική Α.Ε.», πραγματοποίησε μια σειρά από δράσεις⁸⁵⁰ με σκοπό να προβληθεί ο πολιτισμός των Πομάκων. Χρηματοδότησε για παράδειγμα τη λειτουργία ενός «Κέντρου Πομακικών Ερευνών» στην Κομοτηνή (1997), την κυκλοφορία των πρώτων κασετών με πομακικά δημοτικά τραγούδια, την «αναβίωση» του παραδοσιακού πανηγυριού του Αλάν Τεπέ που είχε πάψει να πραγματοποιείται από το 1982, τη δημιουργία πομακικών πολιτιστικών συλλόγων στα χωριά Πάχνη και Σμίνθη. Υποστήριξε παράλληλα οικονομικά κάποιους φορείς με συμπληρωματική ή παράλληλη δραστηριότητα, όπως το «Ταμείων Θράκης» και το ΠΑΚΕΘΡΑ.⁸⁵¹ Τις δραστηριότητες αυτές συμπλήρωσε η έκδοση δύο πομακόγλωσσων εφημερίδων στην Κομοτηνή και στη Ξάνθη (1997). Η μία η «Ζαγάλιστα» (που σημαίνει Αγάπη), κυκλοφόρησε την 1^η Οκτωβρίου στην Κομοτηνή ως «Δελτίο του Κέντρου Πομακικών Ερευνών», χρηματοδοτούμενο από τον Εμφιετζόγλου. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα 1.000 αντίτυπα του πρώτου φύλλου μοιράστηκαν δωρεάν στα πομακοχώρια, πρακτική που κατά τα φαινόμενα συνεχίστηκε μέχρι τέλους, καθώς πουθενά στο έντυπο δεν αναγράφεται τιμή φύλλου ή κόστος συνδρομής. Η δεύτερη εφημερίδα, η «Γκαζέτα Πομάτσκι» (Πομάκικη Εφημερίδα) διανεμόταν στη Ξάνθη ως δεκαπενθήμερο ένθετο της τοπικής «Εφημερίδας».⁸⁵² Στο σημείο αυτό αν δούμε συνολικά τις κινήσεις του ελληνικού εθνικισμού, όπως περιγράφηκαν σε διάφορα σημεία έως τώρα, θα παρατηρήσουμε ότι σχεδιάζονται με βάση παραδοσιακά ερμηνευτικά εργαλεία που

⁸⁴⁹ Λευτέρης Παπαγιαννάκης, «Η αναγκαία Υπέρβαση», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995, σελ. 123-127

⁸⁵⁰ «Μηχανική Α.Ε.», πραγματοποίησε και μια σειρά αναπτυξιακών έργων στην περιοχή όπως δρόμοι και γέφυρες, βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης...*, ό.π., σελ. 174

⁸⁵¹ Αναλυτικά για το ΠΑΚΕΘΡΑ στο σχετικό δικτυακό τόπο <http://pakethra.gr/>, Το εντυπωσιακότερο βήμα του κέντρου υπήρξε η έναρξη διδασκαλίας της πομακικής και «γνωριμίας με τον πομακικό πολιτισμό» στα γραφεία του ΠΑΚΕΘΡΑ από το 2003 και εξής, βλ. Στο ίδιο, σελ. 174

⁸⁵² Στο ίδιο, σελ. 158 & 165-166

συνιστούν την πολιτισμική ταυτότητα μιας εθνοτικής ομάδας, δηλαδή τη γλώσσα (και την εκπαίδευση), τη θρησκεία και την καταγωγή. Ο στρατηγικός στόχος της ελληνικής εθνικιστικής τακτικής, έτσι όπως αυτή αρθρώνεται από τα επιμέρους στοιχεία της, είναι η συγκρότηση μιας πομακικής ταυτότητας η οποία θα είναι αυτοτελής και ταυτόχρονα έκδηλα επισφραγισμένη με το στοιχείο της ελληνικότητας⁸⁵³. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η καταγωγή χρησιμοποιείται ως στοιχείο «εντοπιότητας» του Πομάκικου πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης, στη βάση του επιχειρήματος της αρχαίας θρακικής φυλής. Η θρησκεία χρησιμοποιείται από τον ελληνικό εθνικισμό, από τη μία ως στοιχείο διαχωρισμού από την υπόλοιπη μουσουλμανική μειονότητα στη βάση του διαφορετικού δόγματος (σουνίτες- σίιτες) και από την άλλη ως χαρακτηριστικό συσχέτισης με την ελληνική θρησκεία και άρα την ελληνική εθνική ταυτότητα (κρυπτοχριστιανοί) (βλ. κεφ. 3.4.3). Τέλος η γλώσσα, παρά του σλαβικού της χαρακτήρα, αναγνωρίζεται από τον ελληνικό εθνικισμό ως στοιχείο ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας, που απορρίπτει κάθε σύνδεση με τους τουρκογενείς.

Ο ρόλος των πολιτιστικών συλλόγων στην αστική διαδικασία.

Βρισκόμαστε χρονικά στη δεκαετία του 1990 όπου χρησιμοποιείται για πρώτη φορά ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» για να περιγράψει την πολυπολιτισμική εικόνα της Θράκης στην πολιτική της διάσταση. Στο σημείο αυτό, η ιδιωτική πρωτοβουλία μέσα από τις δράσεις της προσπαθεί να κάνει αισθητή την παρουσία των Πομάκων στο πολυπολιτισμικό πεδίο της περιοχής. Σύμφωνα με την Τσιμπιρίδου, οι πολιτικές του Πολιτισμού που προβάλλουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των ομάδων, συγκροτούνται συνήθως σε πολιτιστικές κοινότητες, όπως είναι οι πολιτιστικοί σύλλογοι⁸⁵⁴. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο όπως έχει ήδη ειπωθεί, ότι η δεκαετία του 1990 είναι η εποχή που παρατηρείται μια έξαρση συλλόγων και σωματείων στην περιοχή (τόσο μεταξύ μουσουλμάνων, όσο και μεταξύ χριστιανών). Για τους Πομάκους, οι πρωτοβουλίες αυτές στοχεύουν σε διεκδικήσεις νεωτεριστικού τύπου κύρια πολιτικού χαρακτήρα, όπως είναι οι εθνοτικές ή εθνικές ταυτότητες.⁸⁵⁵ Οι σύλλογοι, ως νέοι μηχανισμοί εξουσίας, επιχειρούν μέσα από δράσεις πολιτισμού να κατασκευάσουν την πομακική ταυτότητα εστιάζοντας σε εκδηλώσεις που αφορούν στη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο πομακικός πληθυσμός, την ενίσχυση της εκπαίδευσης με ελληνικά στοιχεία -όταν πρόκειται για συλλόγους που υπηρετούν τον ελληνικό εθνικισμό- και την ανάδειξη, ανάλογα την περίπτωση,

⁸⁵³ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 85

⁸⁵⁴ Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», ό.π., σελ 110

⁸⁵⁵ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας...*, ό.π., σελ 68-69

της καταγωγής ή της θρησκείας των Πομάκων, κινούμενοι δηλαδή σε αντιστοιχία με τα εργαλεία του εθνικισμού που περιγράφηκαν παραπάνω. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι λειτουργούν υπό αυτό το πρίσμα ως το εργαλείο της κοινωνίας του εκάστοτε εθνικισμού για την προώθηση των ιδεών του. Ας υπενθυμίσουμε ότι η πρωτοβουλία και η χρηματοδότηση των πρώτων πολιτιστικών συλλόγων Πομάκων προέρχονται από μη- Πομάκους Έλληνες εθνικιστές (σε αντίθεση με τη συγκρότηση των πρώτων συλλόγων Τούρκων της Θράκης που ανήκει σε μειονοτικούς μετανάστες που ζουν στη Γερμανία)⁸⁵⁶. Συχνά οι σύλλογοι με τη βοήθεια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας πραγματοποιούν αναπτυξιακά έργα στην περιοχή αναφοράς τους και εστιάζουν σε πολιτιστικές δράσεις με έντονα συμβολικό περιεχόμενο, όπως είναι για την περίπτωση των Πομάκων η αναβίωση παραδοσιακών πανηγυριών. Αναφερόμαστε ενδεικτικά στην ίδρυση πολιτιστικού συλλόγου που αναλαμβάνει, αντί των παραδοσιακών χορηγών, τη διοργάνωση του κιζηλμπάσικου⁸⁵⁷ πανηγυριού στο Χίλια, προκειμένου να επιτευχθεί ο εκτουρκισμός των δρώμενων του πανηγυριού (παρουσία Τούρκων βουλευτών, εισαγωγή παλαιστών και εθίμων από την Αδριανούπολη, απαγόρευση χρήσης της πομακικής γλώσσας στην παλαίστρα κ.λ.π)⁸⁵⁸. Ως αντίδραση σε αυτήν την κίνηση, η κοινότητα των Πομάκων που επιθυμεί την προώθηση της Πομακικής ταυτότητας ως ανεξάρτητης εθνοτικής ταυτότητας με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, αναλαμβάνει να αποκαταστήσει το χαρακτήρα της εκδήλωσης. Αυτές οι αντιπαραθέσεις δείχνουν πως γύρω από διαφορετικές εννοιολογήσεις της εθνικής ταυτότητας, οργανώνονται από τους συλλόγους αντικρουόμενες πολιτιστικές δράσεις και τελετουργίες, με σαφές πολιτικό περιεχόμενο.

«Η επανάσταση των Μπεκτασήδων (Αλεβιτών) της ελληνικής Θράκης συνεχίζεται για δεύτερη χρονιά. Πέρυσι για πρώτη φορά, μετά από πολλά χρόνια που μεσολάβησαν της βίαιης αρπαγής του από τους μηχανισμούς του τουρκικού εθνικισμού, διεξήχθη το αυθεντικό αλεβίτικο πανηγύρι στις 4 – 7 Αυγούστου 2017, εν μέσω σφοδρών αντιδράσεων των προξενικών αρχών και των ανθρώπων τους (ψευτομουφτήδες, δημοσιογράφοι, έμμισθοι πράκτορες κ.α.). Φέτος, το πανηγύρι θα ξαναγίνει στις 3,4 και 5 Αυγούστου 2018. Η τουρκική πλευρά έσπευσε μέσω του ελεγχόμενου συλλόγου «Χίλια» να ανακοινώσει τη διοργάνωση

⁸⁵⁶ Στο ίδιο, σελ 69, υποσημείωση 18

⁸⁵⁷ Αλεβίτικη αίρεση Μπεκτασήδων με ξεχωριστά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, πηγή: Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece: From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*. Martinus Nijhoff Publishers, Netherlands 2012, σελ. 263.

⁸⁵⁸ Βλ. Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας*, ό.π., σελ 69, υποσημείωση 20 και Τσιμπιρίδου, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», ό.π., σελ 110

αντιπανηγυριού στις 27 – 29 Αυγούστου. Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε άκρως προκλητική και προκάλεσε οργή. Η προσπάθεια δε που έγινε από τη λεγόμενη «Συμβουλευτική Επιτροπή της Μειονότητας» προκειμένου να μην πραγματοποιηθεί το αυθεντικό αλεβιτικό πανηγύρι έπεσε στο κενό. Με τη σειρά τους οι Αλεβίτες απευθύνθηκαν με επίσημο έγγραφο στο ελληνικό κράτος, προκειμένου να πάρουν με τον πιο επίσημο τρόπο άδεια για τη διεξαγωγή της θρησκευτικής γιορτής τους».

Απόσπασμα άρθρου⁸⁵⁹ στην ηλεκτρονική εφημερίδα ΖΑΓΑΛΙΣΑ με τίτλο: «ΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΟΝΙΑ ΑΛΕΒΙΤΙΚΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙ ΣΤΑ ΧΙΛΙΑ!», Τεύχος 96, Μάιος - Ιούνιος 2018

Η ερμηνεία των πολιτισμικών δράσεων υπό το πρίσμα της πολιτικής αναδεικνύει και στην περίπτωση των Πομάκων, την εμπλοκή των συλλόγων στην κατασκευή εθνοτικών ταυτοτήτων και νέων γεωγραφικών τόπων με συγκεκριμένα κατά περίπτωση χαρακτηριστικά. Σε ένα τέτοιο κλίμα, όπου οι σύλλογοι ως επίσημοι θεσμοί αναλαμβάνουν την προώθηση των τοπικών ζητημάτων και διαπραγματεύονται την εθνοτική ταυτότητα των μελών τους, δε δημιουργεί ιδιαίτερη εντύπωση η δημιουργία συλλόγου για την προώθηση των αιτημάτων των κατοίκων της γειτονιάς Χάρμανλικ. Αυτό που θα είχε ενδιαφέρον είναι να δούμε πώς ο σύλλογος ως θεσμική οντότητα διαπραγματεύεται τα αιτήματα των μελών του και ποια είναι τα χαρακτηριστικά των ατόμων που αναλαμβάνουν αυτήν τη διαπραγμάτευση για μια εθνοτική ομάδα που είναι στο περιθώριο του χωρικού και κοινωνικού γίνεσθαι της πόλης.

«Ο σύλλογος λέγεται Μειονοτικός Μορφωτικός , Πολιτιστικός και Αθλητικός σύλλογος Χάρμανλικ. Περιλαμβάνει αρκετούς τομείς. Δημιουργήθηκε το 2010 και έχει μια ιστορία 6 ετών. Περισσότερο οι κάτοικοι της περιοχής που προβληματιζόμασταν πώς θα λύσουμε προβλήματα καθημερινότητας, πιο πολύ είχαμε αυτό το σκοπό γιατί υπήρχε ανάγκη για δρόμους και υποδομές, οι οποίες έλειπαν παντελώς λόγω του ότι (η γειτονιά) αναπτύχθηκε ραγδαία και χωρίς κάποιο σχέδιο (...) Η γειτονιά είναι στην ουσία αυθαίρετη ακόμα. Μπήκε στο καινούριο σχέδιο πόλεως αλλά η ρυμοτόμηση δεν έχει γίνει. Άρα αυτό το καθεστώς ισχύει με το δήμο (...)».

Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016

⁸⁵⁹ «ΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΟΝΙΑ ΑΛΕΒΙΤΙΚΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙ ΣΤΑ ΧΙΛΙΑ!», ΖΑΓΑΛΙΣΑ Τεύχος 96, Μάιος - Ιούνιος 2018, διαθέσιμο στο <http://zagalisa.gr/content/gia-deyteri-xronia-alebitiko-panigyri-sta-xilia>, ημερομηνία ανάκτησης 01.09.2019

Ο σύλλογος εμφανίζεται ότι είναι σύλλογος γειτονιάς που στον τίτλο του όμως φέρει μια πολιτική έννοια, αυτή της μειονοτικής κατάστασης, αποδίδοντας με τον τρόπο αυτό αυτομάτως στη φυσιογνωμία της γειτονιάς του Χάρμανλικ έναν προσδιορισμό πολιτικού περιεχομένου. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Παπαταξιάρχη⁸⁶⁰ που εστιάζει στην πολιτισμική συγκρότηση των ποικίλων εντόπιων εννοιολογήσεων του τόπου, μπορούμε να ερμηνεύσουμε κριτικά ακόμα και την πλέον «φυσική» εντόπια κατηγορία του τοπικού ορίου, την έννοια δηλαδή εδώ της «γειτονιάς». Αντιμετωπίζοντας τη «γειτονιά» ως πολιτισμικά συγκροτημένη κατηγορία εννοιολόγησης της τοπικής ταυτότητας θα μπορούσαμε με βάση τα εσωτερικά (πολυ)πολιτισμικά της χαρακτηριστικά να μελετήσουμε τις προσπάθειες του συλλόγου για την κατασκευή μιας κοινής τοπικής ταυτότητας για τα μέλη του, χρησιμοποιώντας ως βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τη μειονοτική ιδιότητα. Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναλύθηκαν παραπάνω για την θεώρηση των Πομάκων ως αντικείμενο του εθνοτικού ανταγωνισμού και τη θέση των υποκειμένων μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε υπό νέο πρίσμα τη σύνδεση του χωρικού προσδιορισμού με άλλες έννοιες πολιτικού περιεχομένου και πως αυτές τελούν υπό διαπραγμάτευση μέσα από τις δράσεις ενός συλλόγου.

«Η γειτονιά έχει πληθυσμό περίπου 1500 άτομα. Δεν είναι όλοι μέλη του συλλόγου, αφού είναι μια συνοικία που είναι από 20 χωριά, δηλαδή από 20 διαφορετικά φρούτα. Πιάσε όλα (τα χωριά), πιάσε Σαρακίνη, Κάρδαμος, Κάτω Βιρσύνη, Άνω Βιρσίνη, Δρύμη που είναι το χωριό μου, Άρτια. Σχεδόν η βορειανατολική πλευρά όλη. Η ανατολική πλευρά πέφτει λίγο πιο μακριά σε εμάς. Είμαστε δηλαδή ένα μείγμα από διαφορετικά μέρη και είναι πολύ δύσκολο να φέρεις κοντά ανθρώπους που είναι από διαφορετικά μέρη, αλλά παρόλα αυτά εμείς κάναμε μια αρχή το 2010 και αυτή τη στιγμή έχουμε κάπου στα 500 μέλη (...) το καταστατικό είναι ανοιχτό και όχι μόνο για Αλωνότοπος (Χάρμανλικ) και όποιος άλλος θέλει από την Κομοτηνή μπορεί να γίνει μέλος και μειονοτικός και πλειονοτικός (...) Φυσικά δεν υπάρχει στο καταστατικό κάτι τέτοιο. Ναι μεν στο όνομα λέμε ότι είναι μειονοτικός, αλλά δεν έχει κάτι το καταστατικό που να λέει ότι δε μπορεί».

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016*

⁸⁶⁰ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Διά τη σύστασιν και την ωφέλεια της κοινότητας του χωριού: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο Μαρία Κομνηνού και Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία, ιδεολογία*, Παπαζήσης Αθήνα 1990

Στο παραπάνω απόσπασμα ενώ ο πληροφορητής αναγνωρίζει τη διαφορετική καταγωγή των κατοίκων της γειτονιάς και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις που δημιουργούνται στο Χάρμανλικ λόγω αυτής της ανομοιογένειας, αναγνωρίζει τη μειονοτική κατάσταση ως το χαρακτηριστικό γνώρισμα που μπορεί να συνδέσει όλες τις πολιτισμικές παραμέτρους και να δημιουργήσει μια κοινή τοπική ταυτότητα κάτω από έναν πολιτικό όρο που θεωρεί πως φέρει (ή μπορεί να φέρει) κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Μάλιστα, εμφανίζει το σύλλογο σαν ένα ανοικτό θεσμικό φορέα που μπορεί να υποδεχτεί στους κόλπους του οποιονδήποτε το επιθυμεί ακόμα και αν δε έχει κανένα από τα δύο βασικά χαρακτηριστικά: τη μειονοτική κατάσταση ή την κατοίκηση στη γειτονιά. Με έναν τρόπο δηλαδή «εθνοτικού αποχαρακτηρισμού» του συλλόγου μέσα από το χωρικό προσδιορισμό που υπάρχει στην ονομασία του, η συμμετοχή στο σύλλογο είναι ανοικτή σε όποιον ζει στην Κομοτηνή και επιθυμεί να γίνει μέλος.

«Πιστεύω πως οι άνθρωποι βρίσκονται όταν έχουν κοινούς στόχους και έχουμε κοινούς στόχους, δε ζούμε σε ξεχωριστό τόπο, ζούμε στην Κομοτηνή πρωτίστως. Αλλά από την άλλη αν σκεφτείς ότι τα προβλήματα που έχω εγώ στο Χάρμανλικ οι άλλοι δε τα έχουν, άρα ποτέ δε θα με καταλάβαιναν. Σε άλλα πράγματα όμως μπορεί να είναι κοινά πχ τα τουριστικά, γιατί η Κομοτηνή χρειάζεται αυτή την προβολή την τουριστική, έχει πράγματα να δείξει. Η Τουρκία είναι δίπλα, πάνε Θεσσαλονίκη, γιατί να μη περάσει και από την Κομοτηνή; Πρέπει να αναδείξουμε προορισμούς για τον κόσμο. Βέβαια θα μου πεις τι ρόλο θα παίξει (ο σύλλογος). Πιστεύω ότι οι σύλλογοι μπορούν να πιέσουν σε επίπεδο δήμων και περιφέρειας σε αυτά τα πράγματα και να γίνουν κάποια πράγματα. Παράδειγμα έφερα τώρα, δεν πρέπει να αποκλείουμε, γιατί όλοι ζούμε μαζί (...) Υπάρχει συνεργασία με το δήμο και πολύ καλή. Εγώ τώρα 4 χρόνια που είμαι στο σύλλογο είχαμε μια καλή συνεργασία, είχαμε μια κατανόηση και πιστεύω πως στα μέτρα του δυνατού βρήκαμε ανταπόκριση. Πάντα έχουμε μια επαφή με το δήμο».

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Οι δράσεις των συλλόγων δεν είναι αυτόνομες από τον τόπο που πραγματοποιούνται. Ο καθορισμός μιας στάσης με αφορμή συλλογικά ζητήματα, η συγκρότηση και έκφραση μιας συλλογικής μνήμης πραγματοποιείται στους κοινούς χώρους οι οποίοι στο εξής νοηματοδοτούνται κοινωνικά⁸⁶¹. Έτσι ο χώρος της γειτονιάς χρησιμοποιείται σαν το γεωγραφικό υπόβαθρο για την έκφραση της πολιτισμικής δράσης που σκοπό έχει τη συγκρότηση και την ενίσχυση της συλλογικής ταυτότητας.

«Ως μειονοτικός σύλλογος, κάνουμε κάθε χρόνο κάποιες μικρές εκδηλώσεις. Ας πούμε πέρσι κάναμε μια εκδήλωση που είχε μουσική και χορό, αλλά μαζί και με αυτό κάναμε και το παζάρι για να μαζέψουμε χρήματα. Η εκδήλωση έγινε στη γειτονιά μας, σε μια πλατεία, που στην Κομοτηνή δε θα βρεις συνοικιακή πλατεία, και καυχόμαστε ότι έχουμε μια τέτοια πλατεία (...) κάνουμε εδώ τις εκδηλώσεις, έχουμε και ένα καλό χώρο διαμορφωμένο (...)»

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Η πραγματοποίηση δράσεων στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς που πραγματοποιούνται στη βάση ενός χαρακτηριστικού, που για την περίπτωση του Χάρμανλικ είναι η μειονοτική κατάσταση, έχουν τη δυναμική να αποδώσουν σταδιακά ένα χαρακτηρισμό στη γειτονιά και να κατασκευάσουν ένα χαρακτήρα για το χώρο με βάση εκδηλώσεις που απεικονίζουν την κοινωνική πραγματικότητα του τόπου, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τα μέλη του συλλόγου.

«Πραγματοποιήθηκε με μεγάλη συμμετοχή η τελετή μεβλήτ που οργάνωσε ο Μειονοτικός-Μορφωτικός-Πολιτιστικός και Αθλητικός Σύλλογος περιοχής Χάρμανλικ στην Κομοτηνή (...) Στην εκδήλωση κέρδισαν τον θαυμασμό μαθητές των μαθημάτων Κορανίου με τους ύμνους που είπαν και με τα ποιήματα που απήγγειλαν. Στους μαθητές των μαθημάτων Κορανίου δόθηκαν διάφορα δώρα (...) Κατά τις ομιλίες πρωτοκόλλου, ο υπεύθυνος δημοσίων σχέσεων του συλλόγου ανέφερε πως η συνοικία του Χάρμανλικ πραγματοποίησε μια πρωτιά και ευχαρίστησε εξ ονόματος της συνοικίας όλους όσους μόχθησαν και συμμετείχαν σε αυτήν την εκδήλωση (...) Ο πρόεδρος του κόμματος DEB Μουσταφά Αλή Τσαβούς στον χαιρετισμό του ανέφερε : "Αξιότιμοι ομογενείς μου, αξιότιμε λαέ του Χάρμανλικ. Ο Μειονοτικός-Μορφωτικός-

⁸⁶¹ Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π., σελ 265

Πολιτιστικός και Αθλητικός Σύλλογος περιοχής Χάρμανλικ από τότε που ιδρύθηκε έφερε το Χάρμανλικ στο προσκήνιο. Η συνοικία του Χάρμανλικ εδώ και δύο χρόνια βιώνει αυτές τις ομορφιές. Εξ ονόματος των Τούρκων της Δυτικής Θράκης και του κόμματός μου, τους συγχαίρω. Επιθυμώ να πω το εξής. Οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης είναι δεσμευμένοι στην θρησκεία και στην γλώσσα τους. Αιώνες τώρα βιώνουν αυτήν τη θρησκεία και τη γλώσσα. Ελπίζω πως θα τα βιώνουμε μέχρι την αιωνιότητα”».

Απόσπασμα άρθρου στην ηλεκτρονική εφημερίδα *Tourkika Nea.gr*⁸⁶² με τίτλο: «ΤΕΛΕΤΗ ΣΤΗΝ ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΧΑΡΜΑΝΛΙΚ», 12 Μαΐου 2011

Στο παραπάνω απόσπασμα, φαίνεται ο τρόπος με τον οποίο μια πολιτιστική εκδήλωση θεωρείται «εκφραστής» της συλλογικής ταυτότητας των κατοίκων της γειτονιάς και αφορμή για τη συμμετοχή σε πολιτικά και εθνικά ζητήματα υπερτοπικού χαρακτήρα. Μέσα από την πολιτιστική δράση παρουσιάζεται από τη μία πλευρά η πραγματικότητα που βιώνεται στο μικρόκοσμο της γειτονιάς και από την άλλη πλευρά, μια πραγματικότητα που ξεπερνά τα όρια της τοπικής κοινωνίας⁸⁶³. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφέρω ότι δεν έχω σκοπό να πάρω θέση για την πολιτισμική και εν γένει εθνοτική ταυτότητα των κατοίκων της γειτονιάς του Χάρμανλικ, αλλά να αναδείξω τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη ενός πολιτιστικού συλλόγου μέσα από την οργάνωση και υλοποίηση πολιτιστικών δράσεων, εμφανίζονται ως νέοι κοινωνικοί εταίροι στην αστική διαδικασία. Τα μέλη του συλλόγου, μπορούν και αλληλοεπιδρούν τόσο με το χώρο της γειτονιάς, όσο και με την ευρύτερη κοινωνία της πόλης, αναδεικνύοντας το σύλλογο ως ένα νέο κοινωνικό πεδίο πολιτικής δράσης. Αν θεωρήσουμε ότι στην περίπτωση της Κομοτηνής οι χωρικές ενότητες είναι πολιτισμικά συγκροτημένες, η ύπαρξη ενός συλλόγου σε μια γειτονιά δημιουργεί τις ιδανικές προϋποθέσεις για την διά αντιπροσώπων επικοινωνία μιας πολιτισμικής ομάδας με την κεντρική εξουσία.

«Εμείς λεγόμαστε πολιτιστικός σύλλογος αλλά πολλές φορές αναγκαστήκαμε να ασχοληθούμε με τις καθημερινές ανάγκες. Έχουμε σαν σύλλογος πολύ συχνή επαφή με το δήμο από τα προηγούμενα χρόνια ειδικά, αλλά και τώρα για να λύσουμε τα προβλήματά μας (...)

⁸⁶² «ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΧΑΡΜΑΝΛΙΚ», εφημερίδας Μπιρλίκ, 26.04.2011, διαθέσιμο στο <https://tourkikanea.gr/thraki/harmanlik/>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.10.2019. Η ηλεκτρονική εφημερίδα tourkikanea.gr, δημοσιεύει μεταφράσεις και νέα των Τουρκικών Εφημερίδων και Ιστοσελίδων που αφορούν στην Ελλάδα. Το συγκεκριμένο άρθρο που ανακτήθηκε, αποτελεί μετάφραση άρθρου της τουρκικής εφημερίδας Μπιρλίκ.

⁸⁶³ Βλ. Φραγκόπουλος, «Θρησκεία, ταυτότητα και πολιτική σύγκρουση...», ό.π., σελ 264

Εντάξαμε (τα έργα) μέσω ΕΣΠΑ, λύσαμε τα βασικά δηλαδή των υποδομών π.χ. δρόμοι, αλλά υπάρχουν ακόμη πράγματα που πρέπει να γίνουν. Πρώτων, να γίνει ρυμοτόμηση την οποία την έχουμε συζητήσει αλλά λόγω χρημάτων πρέπει να γίνει μια δουλειά πριν από το έργο, αλλά πρέπει να λυθεί (...) Τα προηγούμενα έργα ήταν μέσω ΕΣΠΑ και τελείωσαν το 2015 νομίζω. Αυτά ήταν για τους δρόμους και έργα ομβρίων και αποχετευτικά, τα οποία έγιναν περίπου στο 90% και αυτή τη στιγμή έχει η γειτονιά μια εικόνα όσον αφορά τις υποδομές σχετικά καλή. Αυτή τη στιγμή όπως σας είπα, περιμένουμε αυτό το πράγμα για το οποίο έχουμε γράψει αλλά και προφορικά έχουμε μεταφέρει στο δήμο αυτή την απαίτηση για ρυμοτόμηση για να μπορούμε από εδώ και πέρα όσα γίνουν να γίνουν με βάση το σχέδιο. Είναι στο σχέδιο απλά μένει η ρυμοτόμηση. Κάπου στα 3.000.000 χρειάζονται μας είπαν και αν γίνει μόνο μέσω ΕΣΠΑ αλλιώς το ξέρουμε ότι και στους δήμους αλλά και σε όλη τη χώρα επικρατεί μια δυσκολία με τα οικονομικά, άρα μέσω ΕΣΠΑ αν γίνει αυτό το πράγμα κάποια στιγμή, ελπίζουμε (...) Κοιτάξτε, το Χάρμανλικ εδώ και 5 χρόνια έχει ακουστεί και στη μειονότητα και στην πλειονότητα. Δηλαδή εμείς σαν σύλλογος πιστεύω πως κάνουμε καλή δουλειά όλο το επιτελείο, είμαστε με όλα τα παιδιά. Προσπαθούμε να αναδείξουμε όλα τα προβλήματα και τα καλά και όλα αυτά που κάνουμε. Προσπαθούμε να δημιουργήσουμε και στους κατοίκους ένα περιβάλλον καλό και πολιτισμικά».

Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016

Στο απόσπασμα που προηγήθηκε ο πληροφορητής αναφέρεται σε πολεοδομικά ζητήματα της γειτονιάς που θεωρεί ότι λύθηκαν μέσα από την παρέμβαση και την πίεση του συλλόγου. Παρά την ανάδειξη της σημαντικότητας αυτών των ενεργειών δε ξεχνά να υπενθυμίσει ότι ένα καλό πολιτισμικά περιβάλλον είναι εξίσου σημαντικό για την ποιότητα της ζωής των κατοίκων της γειτονιάς και πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα για το σύλλογο. Λαμβάνοντας υπόψη της πολιτικές διαστάσεις των πολιτισμικών πρακτικών,⁸⁶⁴ η ερμηνεία της πολιτιστικής δράσης ενός συλλόγου αποκτά καινούριο περιεχόμενο, ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε σε μια πολιτισμική ομάδα που ανήκει κοινωνικά και πολιτισμικά στο περιθώριο της κοινωνίας. Κεντρικό στοιχείο για την κατανόηση της διαδικασίας της συλλογικής

⁸⁶⁴ Βλ. Παναγιώτης Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 92

διαπραγμάτευσης της εθνοτικής/ πολιτισμικής ταυτότητας της κοινωνίας της γειτονιάς και την κατασκευή της μέσα από τις πολιτιστικές δράσεις, είναι η παρατήρηση των ατόμων που αναλαμβάνουν τη διαμεσολαβητική δράση και την επικοινωνία με την τοπική εξουσία /τοπική αυτοδιοίκηση και την ευθύνη για το σχεδιασμό των πολιτιστικών δράσεων.

«Ακούγεται ωραίο αλλά όπως σας είπα αυτά τα πράγματα για να προχωρήσουν χρειάζονται ανθρώπινο δυναμικό να τρέχει, θέλει να αφιερώσεις πάρα πολύ χρόνο. Και εγώ λέω δεν κερδίζω τίποτα τουλάχιστον επέτρεψε μου να έχω αυτό, αφού τρέχω. Άμα θες έλα και εσύ να προβληθείς. Δεν είναι μόνο αυτό το ζητούμενο δηλαδή δε προβάλλεσαι μόνο, πρέπει να ιδρώσεις, πρέπει να τρέξεις γιατί αλλιώς δεν προβάλλεσαι, πρέπει να παρουσιάσεις κάποιο έργο. Από την άλλη αν ήμασταν ενωμένοι σε ανώτατο επίπεδο πολλοί σύλλογοι, θα μπορούσες πιο εύκολα γιατί θα υπήρχαν τα κατάλληλα άτομα να το ψάξουν αλλά χρειάζονται άτομα».

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016*

Τα στελέχη των συλλόγων είναι συνήθως επιτυχημένοι επαγγελματίες, οι οποίοι προσπαθούν να μεσολαβήσουν στην κεντρική εξουσία για να καταφέρουν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής στη γειτονιά τους. Η δια αντιπροσώπων επικοινωνία των ανθρώπων με την κεντρική εξουσία γίνεται, όπως αναφέραμε στην εισαγωγή του κεφαλαίου, από την κατηγορία των ελίτ, οι οποίοι αντλούν δύναμη και επιβάλλουν τις ηγεμονικές τους πρακτικές χάρη στο διαμεσολαβητικό τους ρόλο.⁸⁶⁵ Στη συγκεκριμένη γειτονιά, η πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας για κάποιους λίγους, σε αντίθεση με το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των υπόλοιπων κατοίκων, φαίνεται πως τονίζει την αναγκαιότητα για μια δια αντιπροσώπου εκπροσώπηση.

«Να σου πω και ότι από την άλλη ο πληθυσμός ας μη πω ότι είναι αμόρφωτος, απλά δεν είναι τόσο επιπέδου (...) μιλάνε μέτρια ελληνικά βέβαια. Μιλάνε, γενικά δε μπορούμε να πούμε ότι είναι και τελείως άσχετοι. Άμα πιάσεις οποιονδήποτε, ας πούμε τη γυναίκα μου, θα μπορέσεις να συνεννοηθείς, αλλά όχι κάτι ιδιαίτερο (...)»

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ, Νοέμβριος 2016*

⁸⁶⁵ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας*, ό.π., σελ 60-61

Σε άμεση επαφή με τη ζωή της γειτονιάς και την καθημερινότητα των κατοίκων της, τα εκλεγμένα μέλη ενός θεσμικού φορέα όπως είναι ένας σύλλογος, εμφανίζονται ως τα ιδανικότερα άτομα να μεταφέρουν τα αιτήματα των κατοίκων για τη διαχείριση της γειτονιάς στην κεντρική εξουσία. Ωστόσο, στην περίπτωση μιας γειτονιάς όπως το Χάρμανλικ όπου η εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα του πληθυσμού είναι υπό διαπραγμάτευση (Πομάκοι για τους πληροφορητές της πλειονότητας, μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας ο χαρακτηρισμός που χρησιμοποιείται από τον κάτοικο/πληροφορητή, ορεσίβιοι μουσουλμάνοι στις επίσημες αναφορές), μπορεί να υπάρχουν έντονες διαφορές στο πως ελίτ και υποδεέστεροι βιώνουν και διαπραγματεύονται την ετερότητα του πολιτισμικού τους τοπίου.

«Το ότι προβάλαμε τα προβλήματα μας και αναγκάστηκαν να επιλυθούν με κάποιο τρόπο, είναι η μεγαλύτερή μας επιτυχία. Μέσω δήμου κάναμε κάποια πράγματα και πιέσαμε καταστάσεις ώστε να ενταχθεί στο ΕΣΠΑ και να γίνει όλη αυτή η υποδομή. Ήταν έργο 3.500.000, μέσω δήμου έγινε βέβαια, αλλά και εμείς παίξαμε το ρόλο να πιέσουμε με τη δύναμη φυσικά των μελών μας ως σύλλογος, έχουμε δηλαδή πίσω μας τη δύναμη αυτή. Τα προβάλαμε στον δήμο, στον τύπο, παντού δηλαδή. Είναι μεγάλη η προβολή και η πίεση για να γίνουν κάποια πράγματα. Από εκεί και πέρα το πετύχαμε και από την άλλη όταν λες Χάρμανλικ, και όχι μόνο στην Κομοτηνή, αλλά και σε όλη την Ροδόπη αν πεις, έχει ακουστεί, υπάρχει μια συνοικία εκεί και υπάρχει και ένας σύλλογος που δουλεύει. Μάλιστα εγώ πιστεύω πως παρά τις δυσκολίες και τις δυνατότητες τις μικρές τις οικονομικές αλλά και για τους ανθρώπους, γιατί και οι άνθρωποι δεν μπορούν να συγκριθούν με αυτούς που γεννήθηκαν στην Κομοτηνή και έχουν ένα άλλο επίπεδο μόρφωσης. Και αν αναλάβουν πρωτοβουλίες στο σύλλογο και να τους στηρίξεις και αν τους περάσεις ιδέες, αυτό είναι πάντα πολύ πιο δύσκολο. Εγώ πιστεύω πως ήταν κατόρθωμα που κάναμε όλα αυτά σας σύλλογος. Βέβαια εμείς ονειρευόμαστε να υπήρχε μια πλατφόρμα συλλόγων που να έχουν ένα ανώτατο (όργανο) ώστε να αντιπροσωπεύουν πολύ μεγαλύτερα πλήθη. Δηλαδή να συνεργάζονται για έναν κοινό σκοπό και θα έχουν και δύναμη όταν θα είναι όλοι μαζί ενωμένοι. Εγώ να σου πω την αλήθεια μειονοτικό το έχω σκεφτεί όλο αυτό (...)»

Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου

περιοχής Χάρμανλικ,

Νοέμβριος 2016

Μιλώντας για μια ομάδα που η πολιτισμική της ταυτότητα βρίσκεται υπό διαπραγμάτευση και παρατηρώντας τα χαρακτηριστικά των διαμεσολαβητών της, δε μπορούμε να μη σταθούμε στον κατά φύλο προσδιορισμό της συλλογικής αντιπροσώπευσης της τοπικής κοινωνίας. Το φύλο δε θεωρείται ως μια ξεχωριστή αναλυτική κατηγορία, αλλά ως παράγοντας που πρέπει να συνυπολογιστεί στην κατανόηση του τρόπου και των χαρακτηριστικών που περιλαμβάνει η διαπραγμάτευση της πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων της γειτονιάς μέσα από το σύλλογο.

«Κοίταξε, στην αρχή (ο σύλλογος) δημιουργήθηκε μόνο με άνδρες, αλλά όχι από επιλογή, από ανάγκη θα έλεγα. Βεβαίως δεν υπάρχει κάτι τέτοιο (ότι είναι μόνο για άνδρες), τουλάχιστον όσον αφορά στο καταστατικό. Αλλά όσον αφορά τις γυναίκες, είχαμε κάνει μια καμπάνια για να έρθουν και οι γυναίκες και να αγκαλιάσουν το σύλλογο γιατί και αυτές έχουν τις δικές τους ανάγκες σε άλλους τομείς για να οργανωθούν οι ίδιες για μπορέσουν να προσφέρουν μέσα στη στέγη του συλλόγου τα δικά τους. Κάποιες ας πούμε μπορούν να φέρουν για να κάνουν ομιλίες γυναικολογικών θεμάτων, τις οποίες τις κάναμε κιάλας αλλά προχωράει αργά γιατί θέλει τρέξιμο. Αλλά μέλη του ΔΣ δεν είναι γυναίκες, γιατί πρέπει να φτάσουμε πρώτα σε κάποιο επίπεδο να ωριμάσει το πράγμα (...) Εμείς προς το παρόν οργανώσαμε τον τομέα των γυναικών για να λειτουργήσει και να αρχίσουν να ασχολούνται, κάναμε ξεχωριστό τμήμα δηλαδή. Είναι εντός του συλλόγου τμήμα γυναικών όπως και το τμήμα νεολαίας. Ανοιχτήκαμε δηλαδή και στη νεολαία (...) Μετά γράφτηκαν 200 γυναίκες».

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Η συνεισφορά αυτής της δήλωσης στην κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων έγκειται σε δύο βασικά σημεία. Το πρώτο είναι ότι ο πληροφορητής αναγνωρίζει τις γυναίκες της γειτονιάς ως μια «ειδική κατηγορία» πληθυσμού με διαφορετικές ανάγκες και χαρακτηριστικά. Και το δεύτερο ότι η συμμετοχή στο ΔΣ θεωρείται ιδιαίτερα δύσκολη αφού προϋποθέτει αρχικά την «ωρίμανση» της τοπικής κοινωνίας για την εισαγωγή της γυναίκας σε ρόλους «ηγετικών». Φαίνεται πως μέσα από τη λειτουργία του συλλόγου, οι κατά φύλο σχέσεις που υπάρχουν στην κοινωνία της γειτονιάς αναπαράγονται, όχι με τον αποκλεισμό των γυναικών, όπως τουλάχιστον δηλώνει ο πληροφορητής, αλλά με τη συμμετοχή τους σε ορισμένες ενέργειες και δράσεις που είναι προκαθορισμένες και έχουν προσδιορισμό φύλου. Οι όροι

πρόσβασης στις δράσεις του συλλόγου (ξεχωριστό γυναικείο τμήμα με συγκεκριμένη ατζέντα) ταυτίζονται με τη «γυναικεία» φύση και η συλλογική δράση για τις γυναίκες τοποθετείται σε συγκεκριμένο πλαίσιο όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους άντρες που διοικούν το σύλλογο και διαχειρίζονται τις δομές του. Αν λοιπόν ο αστικός χώρος παράγεται κοινωνικά και πολιτισμικά και αν οι σύλλογοι μέσα από τις πολιτισμικές τους δράσεις παράγουν χώρο, τότε ο χώρος αυτός στηρίζεται σε συγκεκριμένες συσχετίσεις και αναπαραστάσεις που έχουν έμφυλο προσδιορισμό.

«Τώρα βέβαια εγώ είμαι σαν άτομο υπέρ για τις γυναίκες όπως είπα και για την κόρη μου, πρώτα απ' όλα να σπουδάσουν και να παίρνουν σωστές και υπεύθυνες αποφάσεις για τη ζωή (...) αλλά τώρα μένει να ενεργοποιηθούν, να μπορούν να έχουμε καλύτερα αποτελέσματα και αυτό όμως έχει τρέξιμο. Τις προάλλες μιλούσα με την υπεύθυνη του τομέα (γυναικών). Είναι μορφωμένη, είναι νέα γυναίκα και μου έλεγε για τις δυσκολίες, ότι κάλεσε και δεν ήρθαν και της είπα ότι αυτά τα πράγματα θέλουν υπομονή και ότι εμείς κάναμε το πρώτο βήμα, ότι ξεκινήσαμε 3 και θα γίνουμε 15 και οι 15 θα φέρουν άλλους 70. Αν τα βάψουμε μαύρα δε θα κερδίσουμε και τίποτα αλλά της είπα εμείς κάναμε το βήμα δε θα σταματήσουμε, ότι μπορούμε να το κάνουμε, άλλωστε αυτά τα πράγματα δυστυχώς γίνονται σιγά σιγά γιατί πρέπει να σπάσεις κάποια πράγματα και είναι πάρα πολύ δύσκολο. Τα πιο απλά είναι τα πιο δύσκολα (...) Κοίταξε, έχουμε κάνει κάποιες εκδηλώσεις με κλήσεις από άλλους συλλόγους, όπως το σύλλογο επιστημόνων για να μας μιλήσουν για τα γυναικολογικά και τέτοια μέσω συνεργασιών. Έχουν γίνει 2-3 τέτοιες εκδηλώσεις που είναι μια σημαντική προβολή. Εμένα μου αρέσει να το προβάλλω για να ακουστεί και να μιμηθεί και όταν το δει κάποιος να θέλει να συμμετάσχει να πει έχασα τη μια φορά, θα πάω στην επόμενη. Κάνουμε ό,τι χρειάζεται για να γίνουν πολύ περισσότερα (...)»

*Εκπρόσωπος Μειονοτικού-Μορφωτικού-Πολιτιστικού και Αθλητικού Συλλόγου
περιοχής Χάρμανλικ,
Νοέμβριος 2016*

Οι σύλλογοι, μέσα από τη διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας, αποκτούν τη δυναμική να κατασκευάσουν ή να αναδιαμορφώσουν την ταυτότητα των μελών τους. Στην παραπάνω αφήγηση, η κατηγορία μειονοτική γυναίκα παρουσιάζεται ομοιογενής και ανεξάρτητη εσωτερικών διαφοροποιήσεων, π.χ. τάξης ή εθνικής καταγωγής, με τα «γυναικεία θέματα», που στηρίζονται συνήθως στα ιατρικά, να μπορούν να αντιμετωπιστούν

από κοινού μέσα από συνεργασίες με άλλους συλλόγους της μειονότητας εκτός γειτονιάς που έχουν ήδη αναπτύξει πλούσια δράση (και έχουν επίσης σαφή εθνοτικό και πολιτιστικό προσδιορισμό). Ο σύλλογος αναδεικνύεται στην περίπτωση αυτή σαν ένας μηχανισμός σύνδεσης ανάμεσα σε γυναίκες με διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά⁸⁶⁶ στη βάση μιας κοινής κατάστασης, της μειονοτικής, που θεωρείται ως απαραίτητη συνθήκη για την διαμόρφωση μιας ξεχωριστής αναλυτικής κατηγορίας για τον αστικό χώρο.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφέρω αυτό που η Τσιμπιρίδου θεωρεί ότι σημαίνει να είσαι Πομάκος σήμερα⁸⁶⁷: *«Στη Θράκη, οι πολιτικές του τόπου που στρέφονται γύρω από την οικοδόμηση της νέας «πολυπολιτισμικής» πραγματικότητας από το 1990 και μετά, δίνοντας έμφαση στη ρητορική γύρω από το εθνοτικό ανήκειν, καθιστούν τη δημόσια ζωή «θέατρο εθνοτικών ταυτοτήτων» ενώ συγκαλύπτονται επιμελώς στα παρασκήνια οι επιμέρους διακρίσεις και αποκλεισμοί μειονοτικών και περιθωριακών από κάθε κατηγορία πληθυσμού στο συνολικό κοινωνικό τοπίο. Σε ένα τέτοιο σκηνικό, το να δηλώνει κανείς «Πομάκος» φαίνεται να αποκτά ανταλλακτική αξία μόνο με τη μεταφορική του σημασία, ως «περιθωρίου», που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια ως πρακτική αντίστασης στις ηγεμονικές πολλαπλού τύπου πολιτικές. Αυτό όμως είναι ένα άλλο σενάριο, η μεταφορά του οποίου σε οποιαδήποτε πραγματικότητα, εικονική ή μη, ανήκει αποκλειστικά στους πρωταγωνιστές του».*

⁸⁶⁶ προηγούμενη αναφορά του πληροφορητή για τη διαφορετική καταγωγή των κατοίκων της γειτονιάς μαρτυρά τη διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα των ατόμων

⁸⁶⁷ Τσιμπιρίδου, «Πώς μπορεί κανείς να είναι Πομάκος στην Ελλάδα σήμερα», ό.π., σελ 234

Εικόνα 31: Γειτονιά Χάρμανλικ. Διακρίνεται το μουσουλμανικό νεκροταφείο που αποτελεί το νοτιοδυτικό όριο της γειτονιάς

Εικόνα 32: Δρόμος στο εσωτερικό της γειτονιάς του Χάρμανλικ

Εικόνα 33. Στιγμές καθημερινότητας σε ένα από τους λίγους δρόμους που έχουν αριθμηση τα σπίτια.

Εικόνα 34: Οι γραματοθυρίδες τοποθετημένες σε κεντρικό σημείο της γειτονιάς.

Πηγή: google maps και προσωπικό αρχείο

4.6.3 Αλάν Κουγιού/ Γειτονιές Ρομά.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται να δοθεί μια εικόνα των γειτονιών της Κομοτηνής όπου κατοικούν Ρομά, με έμφαση στη γειτονιά του Αλάν Κουγιού που αποτελεί την κυριότερη γειτονιά Ρομά της πόλης από την άποψη του αυτοπροσδιορισμού των κατοίκων της, αλλά και επειδή βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος λόγω της επικείμενης μετεγκατάστασης του οικισμού. Στην προσπάθεια κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας για τους Ρομά της Κομοτηνής, θα παρουσιαστούν αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των πληροφορητών/ τριών καθώς και άρθρα από τον ηλεκτρονικό και έντυπο τύπο που μαρτυρούν τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η παρουσία των Ρομά στην πολυπολιτισμική Κομοτηνή. Σκοπός είναι να γίνει μια δημιουργική σύνδεση ανάμεσα στο δεδομένο της πολυπολιτισμικής ταυτότητας της πόλης και στη θέση που κατέχουν οι Ρομά μέσα σε αυτό, να παρουσιαστεί η σχέση των Ρομά με τη μουσουλμανική μειονότητα της οποίας επίσημα αποτελούν μέρος και να παρατηρηθεί ο ρόλος των συλλόγων και των πολιτικών στην διαχείριση της αθιγγανικής παρουσίας στην πόλη. Θα ήθελα να σημειώσω πως η προσπάθεια αυτή αποδείχτηκε ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα, γιατί η πολιτιστική ταυτότητα των Ρομά συνδέεται με συνθήκες και αναφορές που ξεπερνούν την κλίμακα της πόλης ενώ ταυτόχρονα διαπλέκονται με αυτήν με έναν τρόπο δυναμικό και αυτόνομο. Οι απόψεις των πληροφορητών/τριών και του τύπου εμπεριέχουν σε μεγάλο βαθμό στερεότυπα βαθιά ριζωμένα και αντανακλούν μια τοπική πραγματικότητα με όρους που συχνά τα αναπαράγουν. Η Λυδάκη υποστηρίζει πως όταν πρόκειται για ισχυρά και διαχρονικά στερεότυπα, όπως εκείνα που αποδίδονται στους Τσιγγάνους, είναι δύσκολο να παραμεριστούν. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι σε κάθε ερμηνευτική προσέγγιση του οποιουδήποτε κοινωνικού φαινομένου, είναι πιθανόν να υπεισέλθουν η υποκειμενικότητα, οι προηγούμενες παραστάσεις και τα γνωστικά σχήματα του ερευνητή ή της ερευνήτριας και να υπονομεύσουν την αντικειμενικότητα της μελέτης.⁸⁶⁸ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τονίζεται το γεγονός ότι πρόκειται για μια προσπάθεια παρουσίασης της κοινωνικής πραγματικότητας και όχι για την πραγματικότητα αυτήν καθ' αυτήν, η οποία εμπεριέχει πολλαπλές ερμηνείες και αλήθειες.

⁸⁶⁸ Άννα Λυδάκη, «Γυναίκες Τσιγγάνες» στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 195

Οικισμοί Ρομά στην Κομοτηνή.

Στην Κομοτηνή, υπάρχουν τρεις οικιστικές περιοχές οι κάτοικοι των οποίων προσδιορίζονται από το εξωτερικό τους περιβάλλον ως Ρομά. Ο Ήφαιστος,⁸⁶⁹ ο οποίος βρίσκεται στα δυτικά της Κομοτηνής, το Αλάν Κουγιού και η προέκτασή του που είναι γνωστή ως Ανάχωμα, που βρίσκεται στο τέλος της οδού Αδριανουπόλεως και σε αντιδιαμετρική θέση προς τον Ήφαιστο και το Πος-Πος κοντά στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, το οποίο στο Χάρτη 1 εμφανίζεται μέσα στη μικτή πληθυσμιακά γειτονιά Μαραθώνος. Επίσης, μέσα στη Μαραθώνος έχει αναπτυχθεί ένας νέος θύλακας κατοίκησης αθίγγανων, σε μια επιμήκη λωρίδα στα όρια με την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (βλ. Χάρτη 1, σημείο στη γειτονιά 3 που έχει αποδοθεί με μια ελαφριά διαγράμμιση). Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου αναφέρθηκαν και άλλες γειτονιές στον αστικό χώρο της Κομοτηνής στις οποίες φαίνεται να κατοικεί ένα μικρό ποσοστό Ρομά. Όμως η παρουσία των Ρομά στις γειτονιές αυτές, πέρα του ότι είναι μικρή αριθμητικά, δεν είναι αυτή που χαρακτηρίζει τη φυσιογνωμία του χώρου. Πρόκειται για τις μουσουλμανικές γειτονιές στην Ανατολική Κομοτηνή στις οποίες κατοικούν, σύμφωνα με τους πληροφορητές, κυρίως Πομάκοι.

Εκτός από τις γειτονιές που βρίσκονται στον αστικό χώρο της Κομοτηνής, υπάρχει ένας ακόμη οικισμός στον οποίο κατοικούν Ρομά και ο οποίος ανήκει διοικητικά στο δήμο Κομοτηνής. Πρόκειται για τον οικισμό Μελέτη⁸⁷⁰ που βρίσκεται περίπου 12 χλμ δυτικά της Κομοτηνής στο δρόμο προς τη Ξάνθη. Στη Μελέτη, οι μισοί κάτοικοι είναι τουρκογενείς μουσουλμάνοι και οι άλλοι μισοί είναι Ρομά μουσουλμάνοι. Ο οικισμός ενσωματώθηκε στο δήμο Κομοτηνής με το σχέδιο Καλλικράτης.

«Είναι τρεις οι πυρήνες των Ρομά στο δήμο Κομοτηνής. Είναι το σκληρό κομμάτι, αυτό που λέμε το Αλάν Κουγιού, που πραγματικά τα πράγματα είναι άσχημα εκεί. Είναι μια κοινωνία Ρομά στον οικισμό Μελέτη που ενσωματώθηκε στο δήμο Κομοτηνής μετά τον Καλλικράτη, η οποία είναι ένας οικισμός στον οποίο οι μισοί κάτοικοι είναι τουρκογενείς μουσουλμάνοι και οι άλλοι μισοί είναι Ρομά μουσουλμάνοι. Εκεί όμως τα πράγματα είναι καλύτερα σε ότι αφορά και την κοινωνικοποίηση τους (...) Στο δε Ήφαιστο, είναι μια ιδιότυπη κατάσταση όπου είναι

⁸⁶⁹ Παρότι ο Ήφαιστος είναι εκτός των ορίων του ΓΠΣ της πόλης της Κομοτηνής, θεωρούνταν πάντα συνοικία της πόλης και όχι ένας ανεξάρτητος οικισμός (βλ. περισσότερα κεφ. 4.6.4)

⁸⁷⁰ Ο οικισμός Μελέτη δε θα αποτελέσει αντικείμενο έρευνας στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής. Παρόλο που ανήκει διοικητικά στο δήμο Κομοτηνής, δε θεωρείται τμήμα του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε πληροφορίες αναφορικά με τον οικισμό έτσι όπως ειπώθηκαν από τους πληροφορητές κυρίως για την άντληση στοιχείων που αφορούν στην πρόσληψη της διαφοράς ανάμεσα στους οικισμούς των Ρομά της πόλης.

Ρομά αλλά δεν το παραδέχονται. Λένε ότι είναι Τούρκοι. Δε θέλουν να τους λες Ρομά (...) Είναι και μια τέταρτη κατηγορία που την ξέχασα, οι οποίοι είναι εντοπισμένοι στην περιοχή του Ποσ-Ποσ, έτσι λέγεται, είναι στις δυτικές παρυφές της πόλης, μια μικρή ομάδα περίπου 100-150, 200 το πολύ ανθρώπων, δηλαδή καμιά 40-50 οικογένειες (...)».

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Απρίλιος 2016

«(...) Έχει δυο τσιγγανομαχαλάδες η πόλη μέσα, έναν εδώ στα βορειοανατολικά και έναν στα δυτικά. Εδώ αυτό που λέγεται Αλάν Κουγιού ή τέρμα Αδριανουπόλεως (...) Και ο άλλος είναι αυτός του Ηφαιστου στο δρόμο για την πανεπιστημιούπολη που τον διασχίζει μόλις περάσεις τη γέφυρα (...) Είναι και μια ακόμη συγκεκριμένη γειτονιά εκεί προς την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, στην Κοσμόπολη κοντά, ας πούμε πάνω από την Εγνατία (...) και έχουν και το δικό τους μουσουλμανικό νεκροταφείο εκεί που λέγεται το νεκροταφείο του συνοικισμού, αλλά δε ξέρω για ποιο λόγο έρχονται και αυτοί από τον Ήφαιστο και θάβουν εδώ τους νεκρούς τους (...)»

K., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

«(...) Οι Αθίγγανοι στην Κομοτηνή είναι κάποιοι λίγοι στο Ποσ-Ποσ,⁸⁷¹ είναι κυρίως στην Καλκάντζα και στο Αλάν Κουγιού (...) Εδώ δίπλα στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ είναι η περιοχή Ποσ-Ποσ,⁸⁷² η οποία αποτελεί έναν πυρήνα Αθίγγανων και στο υπόλοιπο κομμάτι δίπλα είναι

⁸⁷¹ Το όνομα της περιοχής προκύπτει από το ότι εκεί κοντά υπήρχε παλιότερα ο τεκές του Ποσ-Ποσ Μπαμπά, ένας λατρευτικός χώρος των Ρομά, του παρακείμενου συνοικισμού Ηφαιστου και της περιοχής Ποσ – Ποσ. Ο τεκές χρονολογείται από τα χρόνια της τουρκοκρατίας και εντάσσεται στους θρησκευτικούς λατρευτικούς χώρους των Αλεβιτών Μπεκτασήδων της Θράκης. «Ο τεκές είναι σήμερα κατεστραμμένος. Μέχρι και τη δεκαετία του 1970 ήταν σε λειτουργία αν και υποβαθμισμένος από την σουνιτική εθνικιστική ηγεσία της μειονότητας, η οποία αντιμετώπιζε με τη μεγαλύτερη δυνατή καχυποψία παρόμοιους χώρους, καθώς απομάκρυναν τους πιστούς από τις επισκέψεις στα σουνιτικά τεμένη (...) Ο τεκές του Ποσ-Ποσ Μπαμπά, με την κρίση που υπήρχε στην απέναντι (νότια) πλευρά του δρόμου αποτελούσε περιοχή ιδιαίτερου σεβασμού αλλά και έντονης θρησκοληψίας των Αθιγγάνων, οι οποίοι πίστευαν ότι ο αγνώστων βιογραφικών στοιχείων Άγιος (Μπαμπά) που ήταν θαμμένος εκεί, εμφανιζόταν τη νύχτα με διάφορες μορφές, γεγονός που τρομοκρατούσε τους περαστικούς. Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες χρειαζόταν ιδιαίτερο θάρρος για να περάσει κανείς αργά τη νύχτα από το σημείο εκείνο (...) Στα νεότερα χρόνια ο τεκές προξένησε την προσοχή και των χρυσοθήρων της περιοχής οι οποίοι ολοκλήρωσαν την φθορά του χρόνου και της ανθρώπινης αδιαφορίας (...) Οι πιστοί του τεκέ βεβαιώνουν ότι ο Μπαμπά (Άγιος) ενοχλημένος από την ανθρώπινη αδιακρισία μετακόμισε και βρήκε καταφύγιο σε τρία-τέσσερα αυτοσχέδια ιερά που φτιάχτηκαν μέσα σε σπίτια του Ηφαιστου, όπου συνεχίζεται η λατρεία του και τα τάματα των αρρώστων, των ερωτευμένων και των πονεμένων ανθρώπων». Πηγή: «Ο ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΠΟΣ-ΠΟΣ ΜΠΑΜΠΑ», Εφημερίδα αντιφωνητής online, <http://antifonitis.gr/online/1128>, ημερομηνία ανάκτησης 05.04.2019

⁸⁷² Σύμφωνα με άρθρο του Αυγούστου του 2018: «"Αναγεννιέται" ο αλεβίτικος τεκές 14ου αιώνα που είναι γνωστός ως τεκές Ποσπόσ, στην Κομοτηνή. Πρόκειται για μία ακόμη σημαντική πρωτοβουλία των ανθρώπων που απαρτίζουν την Διαχειριστική Επιτροπή Μουσουλμανικής Περιουσίας Κομοτηνής και τους οποίους η ελληνική πολιτεία οφείλει να μεριμνήσει να διατηρήσει στις θέσεις τους, ώστε να συνεχίσουν τα

κυρίως χριστιανοί, οι οποίοι δε θα πουν ποτέ ότι εγώ μένω κοντά στο Πος-Πος, αλλά θα χρησιμοποιήσουν το όνομα του δρόμου του κεντρικού (...) Το Πος-Πος θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ένα τμήμα της ευρύτερης γειτονιάς που ονομάσαμε Μαραθώνος. Η διαφορά εκατέρωθεν της Μαραθώνος που θέτει όριο στη γειτονιά είναι η πληθυσμιακή σύνθεση. Δεξιά από τη Μαραθώνος, η σύνθεση αλλάζει. Υπάρχουν παραπάνω μουσουλμάνοι από ότι χριστιανοί και δεν υπάρχουν Αθίγγανοι (...) Οπότε, αυτή η περιοχή που ονομάζω Πος-Πος είναι μια χωρική ενότητα μέσα στη γειτονιά που ονομάζω Μαραθώνος, αλλιώς θα έπρεπε να κάνουμε την Κομοτηνή καμιά 50ρια γειτονιές που είναι αστείο να το κάνουμε πια (...) Εδώ δίπλα από το Πος-Πος θα δούμε και πολυκατοικίες, θα δούμε δηλαδή τα χαμόσπιτα των τσιγγάνων και δίπλα τις πολυκατοικίες των χριστιανών και ενδέχεται και κάποιων μουσουλμάνων οι οποίοι αγόρασαν. Εδώ δηλαδή θα δούμε πολυκατοικίες που αν πάμε στα κουδούνια τους θα δούμε από τα 15 διαμερίσματα στα 12 είναι χριστιανοί και στα 3 μουσουλμάνοι (...)

Δ., 58 χρονών άντρας πλειονοτικός, Οκτώβριος 2016

Η περιγραφή της παρουσίας των Ρομά στην Κομοτηνή συνοδεύεται συχνά από τον χωρικό προσδιορισμό της περιοχής στην οποία κατοικούν μέσα στην πόλη. Η ορατή ετερογένεια των οικιστικών συνθηκών που επικρατούν σε κάθε οικισμό, η έντονη κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα στους οικισμούς, αλλά και οι διαφορετική προσέγγιση της Αθιγγανικής ταυτότητας από τους ίδιους τους Ρομά στο πλαίσιο του αυτοπροσδιορισμού τους μέσα στην πολυπολιτισμική κοινωνία όπου ζουν, έχει ενισχύσει την αντίληψη ότι η κάθε γειτονιά/ οικισμός Ρομά της Κομοτηνής συνιστά ένα ξεχωριστό χωρικό θύλακα με ιδιαίτερη πολιτισμική συμπεριφορά. Γενικότερα, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οικιστικά αλλά και εθνοτικά οι Ρομά της Κομοτηνής εντάσσονται περισσότερο στη μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα των εντός Ελλάδας Τσιγγάνων, παρά στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, με την οποία δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη συνάφεια⁸⁷³.

έργα τους. (...) Ο τεκές του Ποσπός ή τεκές του Πος-Πος Μπαμπά ήταν αλεβίτικος τεκές ο οποίος ανεγέρθηκε το 14ο αιώνα και βρισκόταν στην περιοχή της Νέας Μοσυνούπολης Κομοτηνής στην ομώνυμη συνοικία Ποσπός (...) Ο τεκές λειτούργησε μέχρι την δεκαετία του 1980 και κατεδαφίστηκε από το Δήμο Κομοτηνής το 1989, επί της αιτιολογικής βάσης ότι ήταν ετοιμόρροπος και επικίνδυνος (...) Με την απόφαση 198/2012 του Δήμου Κομοτηνής τον Ιούλιο 2012 αποφασίστηκε η αποκατάσταση του τεκέ στην μορφή που είχε όταν κατεδαφίστηκε». Πηγή: Διονύσης Βοργιάς, «"Αναγεννιέται" ο τεκές Ποσπός στην Κομοτηνή», εφημερίδα xronos.gr, 24.08.2018, <https://www.xronos.gr/reportaz/anagennietai-o-tekes-pospos-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 05.04.2019

⁸⁷³ Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός, «Εθνο-πολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης», ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ, Νο 20 (2012), σελ. 117-138

Σε αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε εκτενέστερα με το Αλάν Κουγιού (Alan Köyü), οι κάτοικοι του οποίου ετεροπροσδιορίζονται αλλά και αυτοπροσδιορίζονται ως Ρομά. Το Αλάν Κουγιού βρισκόταν αρχικά στο κέντρο της Κομοτηνής. Στο σημείο που βρίσκεται σήμερα στο τέλος της οδού Αδριανουπόλεως μεταφέρθηκε το 1961⁸⁷⁴. Το Αλάν Κουγιού αναφέρεται συχνά και με τον όρο Τενεκέ Μαχαλά εξαιτίας των οικιστικών συνθηκών που επικρατούν στον οικισμό. Τον οικισμό χαρακτηρίζουν, σύμφωνα με τους πληροφορητές και τον τοπικό και εθνικό τύπο, η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η παραβατικότητα.

«Στο Αλάν Κουγιού (...) η ανεργία θερίζει και αρκετοί κάτοικοι ζουν με τα επιδόματα πρόνοιας, αναπηρίας και πολυτέκνων. Είναι μουσουλμάνοι στην πλειοψηφία τους. Ο αναλφαβητισμός, ο αλκοολισμός, οι παραβατικές συμπεριφορές και οι αρρώστιες είναι η καθημερινότητα αυτών των ανθρώπων».

Απόσπασμα άρθρου⁸⁷⁵ στην ηλεκτρονική εφημερίδα ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ με τίτλο: «Δύσκολη ζωή στον οικισμό Αλάν Κουγιού», Φεβρουάριος 2017)

«Σοκ όμως και αποτροπιασμό προκαλεί και η μήτρα απ' όπου γεννήθηκε ο 15χρονος εγκληματίας: ο Τενεκεδομαχαλάς Αλάν Κουγιού, μια συνοικία μουσουλμάνων Ρομά όπου κατοικούν περίπου 400 οικογένειες».

Απόσπασμα άρθρου⁸⁷⁶ στην ηλεκτρονική εφημερίδα efsyn.gr με τίτλο: «Αλάν Κουγιού. Συνοικία το όνειρο ή ο εφιάλτης;», Ιανουάριος 2017

Το κεφάλαιο αυτό πραγματεύεται μια σειρά ζητημάτων που συνδέονται με το Αλάν Κουγιού προσπαθώντας όχι μόνο να περιγράψει τον συγκεκριμένο οικισμό των Ρομά, αλλά με αφορμή αυτόν να αναζητηθούν οι όροι που διαμορφώνουν τη θέση των Ρομά στο χωροκοινωνικό πεδίο της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής. Η ερμηνευτική ανάγνωση των διαθέσιμων πηγών για τους Ρομά στην Ελλάδα φέρνει στο φως αναπαραστάσεις οι οποίες έχουν διττό χαρακτήρα: ενώ αφορούν σε κοινότητες που είναι τμήμα του ελληνικού πληθυσμού, συγχρόνως καταδεικνύουν το γενικό τσιγγάνικο στερεότυπο. Το στερεότυπο αυτό αποτελεί μια *οικουμενική κατηγορία* επειδή η ισχύς του παρουσιάζεται σε διαφορετικά

⁸⁷⁴ Σεβαστή Τρουμπέτα σελ 161

⁸⁷⁵ «Δύσκολη ζωή στον οικισμό Αλάν Κουγιού», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ 02.02.2017, <https://www.paratiritis-news.gr/article/188234/index.php>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019

⁸⁷⁶ «Αλάν Κουγιού. Συνοικία το όνειρο ή ο εφιάλτης;», efsyn.gr, 26.01.2017, <http://www.efsyn.gr/arthro/alan-koygiou-synoikia-oneiro-i-o-efialtis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019

χρονικά και χωρικά συμφραζόμενα.⁸⁷⁷ Στο χωρικό συμφραζόμενο της Κομοτηνής, η κοινότητα των Ρομά του Αλάν Κουγιού εμφανίζει μια σειρά από τοπικές «ιδιαιτερότητες» ως αποτέλεσμα ενός ιδιαίτερου πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμών που την καθιστούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε διαφορετικά χωροκοινωνικά επίπεδα. Οι κάτοικοι του Αλάν Κουγιού αποτελούν τμήμα του συνολικού πολυπολιτισμικού πληθυσμού της Κομοτηνής, ανήκουν στην οικουμενική κατηγορία (ή μειονότητα⁸⁷⁸) των Ρομά, στην ειδική αναλυτική κατηγορία των Ρομά της Ελλάδας και της ιδιαίτερης εκδοχής της στη Θράκη, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί ιστορικά λόγω της παρουσίας της στο γεωγραφικό χώρο πριν ακόμα την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς, αποτελούν τμήμα της τοπικής πληθυσμιακής ομάδας των Ρομά της Κομοτηνής όπως αυτή κατανέμεται στους επιμέρους οικισμούς της πόλης με το φαινόμενο της εσωτερικής διαφοροποίησης, και αποτελούν σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης, την τρίτη πληθυσμιακή ομάδα της μουσουλμανικής μειονότητας. Η κατανόηση της χωροκοινωνικής πραγματικότητας του Αλάν Κουγιού δε μπορεί να πραγματοποιηθεί αποσπασμένη από το σύνθετο πλαίσιο των σχέσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω, το οποίο αποτελεί τις επιμέρους πτυχές του ίδιου φαινομένου, με διαφορετική κατά περίπτωση βαρύτητα. Σε αυτήν την προσέγγιση θα πρέπει πάντα να λαμβάνουμε υπόψη ότι σε ένα δυναμικό πεδίο διαπλοκής κοινωνικών δρώντων⁸⁷⁹ τα κοινωνικά υποκείμενα, δηλαδή οι κάτοικοι του Αλάν Κουγιού, δεν αποτελούν απλώς αποδέκτες των εξελίξεων αλλά συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή τους.

Ακολουθώντας την παραπάνω μεθοδολογική προσέγγιση θα παρουσιαστούν στη συνέχεια γενικά στοιχεία που αφορούν στην οικουμενική κατηγορία Ρομά και θα επιχειρηθεί παράλληλα η σύνδεση αυτών με τις ιδιαιτερότητες της «ετερότητας» των Ρομά του Αλάν Κουγιού στο επίπεδο της πόλης της Κομοτηνής. Τρία είναι τα στοιχεία που αναγνωρίζονται εδώ ως κεντρικά προς διερεύνηση στο πλαίσιο της τοπικής συνθήκης: το πολυπολιτισμικό -με ιστορικούς όρους- δεδομένο για την πόλη της Κομοτηνής και η θέση των κατοίκων του Αλάν Κουγιού μέσα σε αυτό, το γεγονός ότι η πληθυσμιακή ομάδα των μουσουλμάνων Αθίγγανων

⁸⁷⁷ Σεβαστή Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας και στα πρωτοσέλιδα της πολιτικής», στο Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Συμβιώσεις, αναρρέσεις, απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, βλ. σελ 11-12

⁸⁷⁸ Για την αναφορά στην οικουμενική κατηγορία των Ρομά με τον όρο «μειονότητα» βλ. στο ίδιο, σελ 35 και Αθανάσιος Γκότοβος, «Από το κοινωνικό περιθώριο στο έθνος των Τσιγγάνων. Κριτική στη μετακένωση πολιτικής ορθότητας», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004, σελ 163- 181 και Λυδάκη «Γυναίκες Τσιγγάνες», ό.π., σελ 189

⁸⁷⁹ Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ 12

ανήκει -τουλάχιστον θεσμικά- στην μουσουλμανική μειονότητα της πόλης και ο τρόπος που γίνεται η διαχείριση της ετερότητας των Αθίγγανων του οικισμού από την επίσημη πολιτική (πολιτικές τοπικής αυτοδιοίκησης, εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές και ΜΚΟ) και τους εκπροσώπους της ομάδας των Αθίγγανων μέσω της ύπαρξης (ή ανυπαρξίας) πολιτιστικών συλλόγων στην περιοχή.

Περί αθιγγανικής ταυτότητας.

Η επίσημη ονομασία των Αθίγγανων στην Ευρώπη αλλά και σε άλλες περιοχές του κόσμου είναι Ρομά⁸⁸⁰(Roma). Ο όρος «Ρομά» είναι σήμερα ο κατεξοχήν «πολιτικά ορθός» και έχει καθιερωθεί από το διεθνές πολιτικό τους κίνημα ως κοινά αποδεκτή ονομασία⁸⁸¹. Πέραν της γενικής αυτής ονομασίας, οι διάφοροι λαοί χρησιμοποιούν και άλλες ονομασίες πχ οι Έλληνες εκτός από Ρομά τους αποκαλούν Αθίγγανους (Τσιγγάνους), Γύφτους (δηλαδή Αιγύπτιους από την πεποίθηση παλαιότερων εποχών ότι οι Ρομά προέρχονται από την Αίγυπτο) και Κατσίβελους,⁸⁸² ενώ σε σχέση με τη θρησκεία Τσιγγάνοι αποκαλούνται στην Ελλάδα κυρίως οι χριστιανοί Ρομά, ενώ οι μουσουλμάνοι Ρομά αποκαλούνται Γύφτοι ή Τουρκόγυφτοι. Λόγω ακριβώς των πολλών ονομασιών αλλά και λόγω διαφορετικών χαρακτηριστικών που παρατηρούνται στις διάφορες αθιγγανικές ομάδες, κάποιιοι Έλληνες συγγραφείς διατύπωσαν την άποψη ότι δεν αποτελούν όλοι οι Αθίγγανοι τον ίδιο λαό⁸⁸³ ενώ άλλοι πιστεύουν πως οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των διαφορετικών ομάδων της αθιγγανικής κοινωνίας δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αποδεικτικά στοιχεία για την υιοθέτηση της άποψης ότι πρόκειται για διαφορετικές φυλές. Πρόκειται κυρίως για διαφορές που οφείλονται στις γλωσσικές και πολιτισμικές επιδράσεις τις οποίες δέχτηκαν ανάλογα τους λαούς που ήρθαν σε επαφή κατά τις συνεχείς μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και περιπλανήσεις. Παρά το γεγονός ότι σήμερα οι Αθίγγανοι συνιστούν επίσημα μια «ομάδα», η διαφοροποίηση στο εσωτερικό αυτής της ομάδας παραμένει έντονη και αφορά στα πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, τις μορφές οργάνωσης, το σύστημα αξιών κλπ. Αυτή η

⁸⁸⁰ Στο σημείο αυτό θέλω να σημειώσω ότι στο κείμενο αυτού του κεφαλαίου που αναφέρεται στον πληθυσμό των Ρομά της Κομοτηνής χρησιμοποιείται συχνά ο γενικός όρος «Αθίγγανοι» χωρίς αρνητικές συνδηλώσεις.

⁸⁸¹ Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ 11

⁸⁸² Εικάζεται ότι ο όρος «Κατσίβελ(λ)οι» προέρχεται από την ιταλική λέξη cattivello που σημαίνει αιχμάλωτος και εξαθλιωμένος στην εμφάνιση άνθρωπος, άπορος, ταλαίπωρος. Πηγή: Στο ίδιο, σελ 54

⁸⁸³ Ευστράτιος Χ. Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994, σελ 13 και Γιώργης Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι. Ιστορία-Γλώσσα-Λαογραφία- Πολιτισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ 16

διαφοροποίηση σύμφωνα με τους μελετητές, έχει τις απαρχές της στις διαφορετικές μορφές κοινωνικοποίησης που ίσχυαν μέσα στην εκάστοτε κοινότητα.⁸⁸⁴ Η Τρουμπέτα υποστηρίζει πως η χρήση της εθνοτικής ομάδας ως αναλυτικής κατηγορίας για τους Ρομά (συνυφασμένης με τις έννοιες της φυλής και του έθνους), είναι εξαρχής προβληματική. Το κυριότερο πρόβλημα έγκειται στη σύγχυση ανάμεσα στους όρους *κατηγορία* και *ομάδα*. Το παράδειγμα των Ρομά είναι από τις πλέον ενδεικτικές περιπτώσεις όπου η κατηγορία -η σύλληψη της συλλογικότητας- δεν προϋποθέτει αναγκαστικά την ύπαρξη ομάδας και εφίσταται η προσοχή στο πολιτικό, κοινωνικό ή πολιτισμικό πρόγραμμα που επιδιώκει να μετατρέψει την *κατηγορία* σε *ομάδα*. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους όρους *κατηγορία* και *ομάδα* αφήνει περιθώρια να αναγνωριστεί η πολυμορφία και η ετερογένεια που απορρέουν από τη διαφορετική κοινωνικοποίηση, τη διαφορετική κοινωνική κατάσταση, τις διαφορετικές πολιτικές επιλογές των Ρομά, τα υποκειμενικά τους βιώματα και τις στρατηγικές τους και να ανατρέψει το τσιγγάνικο στερεότυπο, δηλαδή την εικόνα μιας *ομάδας* που αποτελεί συνάθροιση «παρασίτων», «εγκληματιών», «απολίτιστων» κ.λ.π. Με άλλα λόγια, αναδεικνύεται η κοινωνική δυναμική η οποία υπό συνθήκες θα μπορούσε να ακυρώσει ή να μεταβάλει τη σύλληψη της συλλογικότητας⁸⁸⁵. Σε αυτό το κεφάλαιο εμφανίζεται συχνά ο όρος *ομάδα* για να περιγράψει τον πληθυσμό των Ρομά κατ' αντιστοιχία με τα κείμενα που χρησιμοποιούνται ως αναφερόμενες πηγές.

Οι παρουσίες των Ρομά στην Ευρώπη είναι πολύ παλιά (βλ. Πίνακα 13). Με το θέμα της καταγωγής των Ρομά της Ευρώπης έχουν ασχοληθεί μελετητές σε όλο τον κόσμο. Οι γενικότερα αποδεκτές θεωρήσεις υποθέτουν ότι οι Ρομά προέρχονται από τη Β. Ινδία. Σύμφωνα με τον Έξαρχο, η θεωρία αναφορικά με την καταγωγή των Ρομά που υποστηρίζει πως έχουν ινδική καταγωγή και κατοικούσαν στο βορειοδυτικό τμήμα της Ινδίας σε μια έκταση που ακόμα και σήμερα υπάρχουν συγγενικοί τους πληθυσμοί που μιλούν συγγενικά γλωσσικά ιδιώματα, είναι η θεωρία που μπορεί να αμφισβητηθεί λιγότερο.⁸⁸⁶ Η θεωρία αυτή στηρίζεται σε

⁸⁸⁴ Ο Έξαρχος σχολιάζει: «Βέβαια, οι οπαδοί των θεωριών του οποιοδήποτε μονοεθνισμού δύσκολα μπορούν να κατανοήσουν τα τεκταινόμενα σε κοινωνίες κλειστές, όπως είναι αυτές των Τσιγγάνων. Γιατί, να μην αποδέχονται τη συνύπαρξή τους με κοινωνικές, φυλετικές, γλωσσικές, θρησκευτικές κ.ά. πληθυσμιακές ομάδες, προσπαθούν όμως με τις πολιτικές και λογικές της «κοινωνικής ενσωμάτωσης», να τις εντάξουν στην κυρίαρχη αντίληψη του έθνους, που τα ακριβή του όρια δίνει η κρατική υπόσταση». Στο ίδιο., σελ 29

⁸⁸⁵ Περισσότερα βλ. Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ 38-40

⁸⁸⁶ Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι...*, ό.π., σελ 13.

γλωσσολογικές μελέτες⁸⁸⁷ βάσει των οποίων υπάρχει σημαντική ομοιότητα ανάμεσα στα Ρομανί με γλώσσες που μιλούνται στην Ινδία⁸⁸⁸ (βλ. κεφ. 3.4.1). Οι Ρομά είναι ένας κατά βάση νομαδικός λαός. Στη σύγχρονη μας εποχή, είναι πλέον εγκαταστημένοι στην πόλη, εφόσον τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα (σιδεράδες, καλαθοπλέκτες, ζωέμποροι κ.τ.λ) χάθηκαν. Όμως, παρά την εγκατάστασή τους στον αστικό χώρο, διατηρούν τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της κοινωνίας τους και εξακολουθούν να μένουν μαζί στις ίδιες συνοικίες και περιοχές. Αυτό συμβαίνει γιατί προφανώς ακόμη αισθάνονται ότι είναι ξένοι και «άλλοι» για τους ανθρώπους με τους οποίους ζουν μαζί χρόνια.⁸⁸⁹

Αναφορικά με την κοινωνική οργάνωση, ο πληθυσμός των Ρομά ήταν παραδοσιακά οργανωμένος με τη μορφή «φατριών» που οι ίδιοι αποκαλούν «φάρες» ή «σόγια» ή «ράτσες». Όπως φαίνεται οι «φατρίες» δεν διατηρούσαν πάντοτε σχέσεις μεταξύ τους. Συνήθως μάλιστα ακολουθούσαν διαφορετικές ή ακόμα και ανταγωνιστικές στρατηγικές επιβίωσης.⁸⁹⁰ Η εσωτερική αυτή διαφοροποίηση εκφράζεται και στις ονομασίες που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι Αθίγγανοι για το χαρακτηρισμό των επιμέρους ομάδων, ονομασίες οι οποίες ως επί το πλείστον δηλώνουν το επάγγελμα ή τον τόπο καταγωγής της εκάστοτε ομάδας. Τέτοιες ονομασίες είναι π.χ. Καλπαζαΐα, Καλαθάδες, Σιδεράδες, Τσιλιγκιρήδες (Κλειδαράδες), Γιουνάνλια (Έλληνες), Σταμπούλια (Κωνσταντινουπολίτες), Φιλιπίζια (Φιλιππουπολίτες) κλπ. Ως προς το βαθμό της ένταξής τους στις κοινωνίες τις οποίες ζουν, οι ίδιοι χαρακτηρίζονται ως Ερλίδες (από την τουρκική λέξη *yerli* που σημαίνει ντόπιος) και Φιτσίρια (σκηνίτες, νομάδες).⁸⁹¹ Οι περισσότεροι από τους κατοίκους του Αλάν Κουγιού ανήκουν στην ομάδα των Ποριζαρτζία (= Κοσκινάδες) και οι υπόλοιποι στην ομάδα των Καλπαζαΐα.⁸⁹² Οι πρόγονοι των Ποριζαρτζία ήταν ντόπιοι, ενώ

⁸⁸⁷ Η υπαγωγή της γλώσσας των Ρομά στις ινδικές γλώσσες αποκαλύφθηκε από τον Johann Christian Christoph Rudiger ο οποίος απέδειξε πρώτος ότι η τσιγγάνικη είναι μια σύγχρονη ινδική γλώσσα. Πηγή: Μιχάλης Στύκας, «Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ, 25.08.2018, <https://www.protothema.gr/stories/article/815507/oi-roma-sto-sugchrono-elliniko-kratos/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019

⁸⁸⁸ Πάνω στο ζήτημα της καταγωγής των Ρομά βάσει της γλωσσολογίας, ο Έξαρχος σημειώνει: «Έχω την εντύπωση πως έχει υπερεκτιμηθεί ο ρόλος της Γλωσσολογίας στο θέμα της καταγωγής και της προέλευσης των Τσιγγάνων. Αναμφίβολα η Γλωσσολογία μπορεί να προσφέρει πολλά στο πρόβλημα της καταγωγής και της προέλευσης των Τσιγγάνων, αλλά πρώτα απ' όλα θα πρέπει να γίνει καταγραφή του πλούτου των λεξιλογίων αυτών και μετά να γίνουν οι όποιες μελέτες επί του συντακτικού και της γραμματικής των». Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι*, ό.π., σελ 29-30

⁸⁸⁹ Λυδάκη, «Γυναίκες Τσιγγάνες» ό.π., σελ 196

⁸⁹⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 163

⁸⁹¹ Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, ό.π., σελ 14

⁸⁹² Ιωάννης Γεωργ. Αλεξίου, ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΡΟΜΑΝΙ ΓΛΩΣΣΑΣ (ΕΛΛΗΝΟΡΟΜΑΝΟ), Πέτρος Πάντος και Συμεωνίδου Συμέλα (επιμ.) και Ιωάννης Σταμάτης (ηλεκτρονική επιμ.), διαθέσιμο στο <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/2350/692.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 1.06.2021, σελ 1-3

των Καλπαζαΐα ήταν πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη που ήρθαν το 1922 με την ανταλλαγή των πληθυσμών και έμειναν στο συνοικισμό όλοι μαζί μέχρι το έτος 1955 περίπου. Μετά άρχισαν να φεύγουν λίγοι- λίγοι για διάφορους λόγους σε άλλους οικισμούς της Θράκης και της Μακεδονίας, όπου υπήρχαν Καλπαζαΐα. Τώρα στον οικισμό κατοικούν μόνο δέκα οικογένειες Καλπαζαΐα σε σύνολο των 300 οικογενειών του οικισμού.⁸⁹³

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: Η παρουσία των Ρομά στην Ευρώπη

Οι Ρομά μετακινήθηκαν στη Μέση Ανατολή και στην Ευρώπη⁸⁹⁴ πριν από το 500 έως το 1000 μ.Χ., πιθανώς εξαιτίας της επέκτασης του Ισλάμ και της απειλής πολέμου στην περιοχή. Το 14^ο αιώνα υπάρχει η μαζικότερη συρροή Ρομά στα Βαλκάνια εξαιτίας των επιδρομών των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία⁸⁹⁵. Σύμφωνα με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸⁹⁶ (FRA), οι Ρομά αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του ευρωπαϊκού πολιτισμού για περισσότερα από χίλια χρόνια. Σήμερα, παρουσιάζουν εκτιμώμενο πληθυσμό 10-12 εκατομμύρια στην Ευρώπη, εκ των οποίων έξι εκατομμύρια περίπου ζουν στην ΕΕ.⁸⁹⁷ Στην Ελλάδα οι εκτιμήσεις του αριθμού των Ρομά ποικίλλουν. Από 120.000- 150.000 έως 300.000 άτομα. Τα τελευταία χρόνια η αθρόα είσοδος Βαλκάνιων Ρομά έχει αυξήσει σίγουρα κατά πολύ τον αριθμό τους.⁸⁹⁸ Ο πληθυσμός των Ρομά στην Ελλάδα αφορά εδραίους, που αποτελούν από παλιά τμήμα της ελληνικής κοινωνίας και είναι μονίμως εγκαταστημένοι σε περιοχές γνωστές σαν γύφτικα ή γυφτοχώρια ή γυφτομαχαλάδες και νομάδες που μέχρι πριν από δεκαετίες περιδιάβαιναν τα Βαλκάνια. Ιστορικά, όλοι οι νομάδες Τσιγγάνοι μετά την υπογραφή των Συνθηκών χάραξης και παγίωσης των συνόρων ανάμεσα στα σύγχρονα κράτη, αναγκάστηκαν να περιοριστούν στον «κρατικό» χώρο και στο «εθνικό έδαφος» της κάθε χώρας όπου κατοικούσαν. Πολλές φορές «σόγια» του ίδιου κλάδου βρέθηκαν σε διαφορετικούς «εθνικούς χώρους».⁸⁹⁹ Βρισκόμαστε χρονικά στην εποχή της δημιουργίας των σύγχρονων κρατών που χάραζαν τα σύνορα της επικράτειάς τους και δημιουργούσαν κεντρικούς διοικητικούς θεσμούς.

⁸⁹³ Καλπαζαΐα υπάρχουν επίσης στον Άρατο Ροδόπης, στο Χειμώνιο Έβρου, στο Εύλαλο και Κιμμέρια Ξάνθης, στη Δράμα, στο Δενδροπόταμο Θεσ/νίκης κ.α. Οι κάτοικοί του είναι συνήθως τρίγλωσσοι και μιλούν τη ρομανί, την τουρκική και την ελληνική. Πηγή: Στο ίδιο.

⁸⁹⁴ Η πρώτη παρουσία των Ρομά σε ευρωπαϊκό έδαφος κατά τη βυζαντινή περίοδο έχει απασχολήσει αρκετά τους ερευνητές κυρίως λόγω της ονομασίας «Αθίγγανου» που τους δόθηκε τότε και στην πορεία καθιερώθηκε (σε διάφορες παραλλαγές) στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Το ερώτημα που συζητήθηκε κατά κύριο λόγο ήταν αν οι Ρομά ταυτίζονταν με την αίρεση των «Αθίγγανων» που δρούσε τον 9^ο αιώνα στη βυζαντινή επικράτεια, με κέντρο την Αντιόχεια. Πηγή: Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ 14

⁸⁹⁵ Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι...*, ό.π., σελ 21

⁸⁹⁶ Ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA) είναι το κέντρο εμπειρογνωμοσύνης της ΕΕ για τα θεμελιώδη δικαιώματα. Είναι ένας από τους αποκεντρωμένους οργανισμούς της ΕΕ. Οι οργανισμοί αυτοί δημιουργούνται για να παρέχουν συμβουλές εμπειρογνομόνων στα θεσμικά όργανα της ΕΕ και των κρατών μελών σχετικά με μια σειρά θεμάτων. Ο Οργανισμός συμβάλλει στη διασφάλιση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων που ζουν στην ΕΕ. Πηγή: επίσημη ιστοσελίδα European Union Agency for Fundamental Rights (FRA.) : <https://fra.europa.eu/en/about-fra>

⁸⁹⁷ <https://fra.europa.eu/en/theme/roma>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019

⁸⁹⁸ «Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος (pics)», eurohoops.net 26.10.2018, <https://www.eurohoops.net/el/epikerotita-el/729415/i-roma-sto-sigchrono-elliniko-kratos-pics/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019

⁸⁹⁹ Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι...*, ό.π., σελ 56

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ενισχύθηκε ο έλεγχος στους υπηκόους και στην κινητικότητά τους. Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύονται από τη διαμόρφωση ανάλογης ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία, η μόνιμη εγκατάσταση και η αναδυόμενη έννοια της «πατρίδας» ανάγονται σε αξίες και κατ' αντιστροφή, η χωρική κινητικότητα, ερμηνευμένη ως «περιπλάνηση», ανάγεται σε απαξία⁹⁰⁰.

Ρομά Κομοτηνής.

Οι Ρομά της Κομοτηνής είναι μέρος της ευρύτερης πληθυσμιακής ομάδας των Αθίγγανων της Θράκης που κατοικούν στην περιοχή από τα βυζαντινά χρόνια. Κατά τη διάρκεια των τουρκικών κατακτήσεων αλλά και μετά την οριστική υποταγή της Θράκης στους Τούρκους, κάποιοι Αθίγγανοι προτίμησαν να μεταβούν σε άλλες περιοχές προκειμένου να αποφύγουν την τουρκική απειλή ενώ άλλοι παρέμειναν και αποτέλεσαν μέρος της πολυπολιτισμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις οθωμανικές πηγές υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες αναφορικά με τους Αθίγγανους της Θράκης. Οι αναφερόμενες στους Αθίγγανους οθωμανικές πηγές είναι κυρίως κυβερνητικά έγγραφα, τα περισσότερα διοικητικής φύσεως, όπως φιρμάνια, φορολογικά κατάστιχα, κατάλογοι απογραφής πληθυσμού, δικαστικές αποφάσεις κ.ά. Γενικά, στις οθωμανικές πηγές οι Αθίγγανοι αναφέρονται άλλοτε με το όνομα *kırtiî* σε πληθυντικό αριθμό *kırtiyan*, ονομασία που υποστηρίζεται πως προκύπτει από το ότι κατάγονταν από τους Χριστιανούς Κόπτες της Αιγύπτου. Πολλά στοιχεία για τους Αθίγγανους της Κομοτηνής και τη σχέση τους με τις άλλες πολιτισμικές ομάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αναφέρει ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί στο έργο του «Βιβλίο των ταξιδιών». Μεταξύ άλλων, ο Τσελεμπί αναφέρει ότι μετά την άλωση της Κομοτηνής από τους Οθωμανούς, οι Αθίγγανοι κάτοικοί της βρίσκονταν σε συνεχή διένεξη με τους Εβραίους συντοπίτες τους,⁹⁰¹ επειδή οι τελευταίοι είχαν πετύχει να τους αναγνωριστεί από τους Οθωμανούς κατακτητές το δικαίωμα να παραμένουν εντός του φρουρίου της πόλης, το οποίο όμως οι ίδιοι θεωρούσαν ότι τους άνηκε. Τελικά, πάντα σύμφωνα με αυτήν την εκδοχή, οι δυο πλευρές συμβιβάστηκαν και αποφάσισαν οι μεν Εβραίοι να διαμένουν εντός του φρουρίου, τη φρουρά όμως που είχε και την ευθύνη να διαφυλάσσει το φρούριο αυτό, θα την αποτελούσαν

⁹⁰⁰ Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ 19

⁹⁰¹ Άξια μνείας είναι η σύνδεση των Ρομά με τους Εβραίους που έχει πραγματοποιηθεί κατά καιρούς σε διάφορα χωρικά και πολιτισμικά πλαίσια. Σύμφωνα με την Τρουμπέτα, τα στερεότυπα έχουν την ιδιότητα να παρουσιάζονται συνυφασμένα μεταξύ τους, να ανταλλάσσουν τα περιεχόμενά τους, ακόμα και να αποδεσμεύονται από το αρχικό αντικείμενο της αναπαράστασης. Αυτό συμβαίνει στο συσχετισμό των Ρομά και των Εβραίων όπου οι στερεότυπες εικόνες τους συνδέονται αρχικά μέσω των θρησκευτικών, αργότερα των ρατσιστικών συνδηλώσεών τους., βλ. Στο ίδιο., σελ 20-22

Αθίγγανοι (βλ. κεφ. 4.2). Σε άλλο σημείο ο Τσελεπή αναφέρει μια άλλη εκδοχή βάσει της οποίας το κάστρο της Κομοτηνής κτίστηκε από τον Εβραίο KumluCin για να προστατέψει τους Εβραίους από τις επιδρομές των Αθίγγανων. Ο Τσελεπή αναφέρει επίσης ότι ήταν και αρκετοί οι Αθίγγανοι που κατοικούσαν σε συμπαγείς ομάδες στα περίχωρα της πόλης⁹⁰². Σε κάθε περίπτωση πάντως, το συμπέρασμα που προκύπτει από αυτές τις περιγραφές είναι ότι οι Αθίγγανοι κατοικούν στην Κομοτηνή από την απαρχή της δημιουργίας του πρώτου αστικού θύλακα της πόλης, πριν ακόμα εγκατασταθούν οι Οθωμανοί. Στην απελευθέρωση της Θράκης το 1920, όσοι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι παρέμεναν στη Δυτική Θράκη συνυπολογίστηκαν με τη συνθήκη της Λωζάνης του 1923 στους μη ανταλλάξιμους μουσουλμανικούς πληθυσμούς και αποτέλεσαν, μαζί με τους τουρκογενείς και τους Πομάκους, τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης.

Το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης αποτελούν επιμέρους ομάδα της μουσουλμανικής μειονότητας, τοποθετεί τους Ρομά της πόλης στο επίκεντρο του εθνοτικού ανταγωνισμού που επικρατεί στην περιοχή. Η ιδιομορφία της Θράκης στο να αποτελεί συνοριακή ζώνη και συγχρόνως περιοχή υποβαθμισμένη και «επιφορτισμένη» με τη μειονότητα έχει δώσει το στίγμα της και στον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι Ρομά της περιοχής.⁹⁰³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερη συζήτηση γύρω από την καταγωγή και τη θρησκεία του αθίγγανικού πληθυσμού της Θράκης. Αναφορικά με την καταγωγή, το γεγονός του συσχετισμού των Ρομά της Κομοτηνής με την οικουμενική κατηγορία των Ρομά, στρατεύεται στο πλαίσιο της εθνικιστικής αντιδικίας και εκφράζει την ιδιαιτερότητα του πεδίου. Η επίκληση μιας καταγωγής για τους Ρομά από την Ινδία ή την Αίγυπτο συνεπάγεται για τη Θράκη το διαχωρισμό ενός τμήματος της μουσουλμανικής μειονότητας από την Τουρκία. Επιπροσθέτως, η ύπαρξη τόσο χριστιανών όσο και μουσουλμάνων Ρομά ενισχύει την ετερογένεια της εικόνας τους.

Στο πλαίσιο του εθνοτικού ανταγωνισμού που επικρατεί στην Κομοτηνή και ως αντίλογο στο επιχείρημα της «ενιαίας μειονότητας» υπάρχουν φωνές που υποστηρίζουν την αναγκαιότητα ανάδειξης της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας των Ρομά. Ενώ ο τουρκικός εθνικισμός χρησιμοποιεί τη μουσουλμανική θρησκεία ως ενοποιητικό παράγοντα, ο πολιτισμός χρησιμοποιείται από την αντίθετη πλευρά ως στοιχείο εξαίρεσης και διαχωρισμού από τη

⁹⁰² Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, ό.π., σελ. 41-42

⁹⁰³ Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ. 106

μειονότητα, ενώ επιχειρείται ταυτόχρονα η ανάδειξη για τους Ρομά μιας ελληνικότητας «υπό συνθήκες». Σύμφωνα με την Τρουμπέτα, για την ελληνική πλευρά το επιθυμητό αποτέλεσμα είναι «Αθίγγανοι», οι οποίοι θα αποστασιοποιούνται από τον τουρκικό πολιτικό και εθνικό λόγο, θα έχουν αποτάξει τις κοινωνικά «παθολογικές» τους ιδιότητες που σχετίζονται με το τσιγγάνικο στερεότυπο της παρέκκλισης από τις οικουμενικές αξίες και κατά συνέπεια από τους κυρίαρχους κανόνες της ελληνικής πλειονοτικής κοινωνίας, και θα μεταβληθούν σε «Έλληνες Αθίγγανους» οι οποίοι ακόμα και αν δεν είναι δομικά ενταγμένοι στην ελληνική κοινωνία να είναι τουλάχιστον ιδεολογικά αφομοιωμένοι.⁹⁰⁴ Ουσιαστικά, ο στόχος φαίνεται πως είναι η απόδειξη της μη τουρκικότητας. Στην Κομοτηνή, η ιστορική πολυπολιτισμικότητα που χαρακτηρίζει την περιοχή διευκολύνει την ανάδειξη πολλαπλών πολιτισμικών ταυτοτήτων για τους κατοίκους της και άρα την ένταξη των Ρομά σε μια παγκόσμια πολιτιστική κοινότητα με κοινά χαρακτηριστικά. Η χρήση όμως της πολυπολιτισμικότητας στο πολιτικό πεδίο από τους διαφορετικούς εθνικισμούς που δρουν στην περιοχή καθιστά τους Ρομά και τον πολιτισμό τους αντικείμενο διαπραγμάτευσης.

«(...) Κοίταξε, η αλήθεια είναι ότι δε μπορούμε να αγνοήσουμε την πραγματικότητα. Δεν μπορώ να αρνηθώ ούτε την ύπαρξη των Τούρκων, ούτε των Τσιγγάνων. Ο ρόλος μας δεν είναι να μεταμφιέσουμε την πραγματικότητα, αλλά η ιστορία αυτή είναι ένα πολιτικό εργαλείο. Αν το έχουμε εμείς στα χέρια μας μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε όπως θέλουμε, αν όμως το έχουν άλλοι, τότε πάμε σε καταστάσεις πρώην Γιουγκοσλαβίας και λοιπά (...) Για αυτό εγώ θέλω να κάνουμε εμείς πράγματα και όχι κάποιος άλλος (...) ένα παράδειγμα είναι το μουσείο καλαθοπλεκτικής των Ρομά⁹⁰⁵ που έχουμε στην πόλη το οποίο είναι εξαιρετικό, δεν είναι αυτό που φαντάζεται κανείς δηλ ένα πληκτικό λαογραφικό μουσείο από τα χιλιάδες που υπάρχουν στην Ελλάδα, είναι εκπληκτικό και πρέπει να το αναδείξουμε(...)»

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

⁹⁰⁴ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες...*, ό.π., σελ 192-193

⁹⁰⁵ Το μουσείο καλαθοπλεκτικής των Ρομά ιδρύθηκε στην Κομοτηνή στις 18.2.1995. Βρίσκεται στον οικισμό Θρυλόριο του δήμου Κομοτηνής, σε απόσταση 9 χιλ. από την πόλη. Πρόκειται για εθνογραφικό-τεχνολογικό μουσείο, μοναδικό για το θεματικό του αντικείμενο στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Τον αρχικό πυρήνα των εκθεμάτων αποτελούσαν καλάθια των Ρομά, προερχόμενα από τα τρία εθνικά τμήματα της ευρείας Θράκης, δηλαδή, ελληνικό, βουλγαρικό και τουρκικό. Πηγή: Επίσημη Ιστοσελίδα Μουσείου Καλαθοπλεκτικής, <http://romagr.gr/museum/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019

Η χωρική συνιστώσα ως παράγοντας προσδιορισμού των Ρομά της Κομοτηνής.

Τα κομμάτια των συνεντεύξεων που παρατίθενται εδώ δείχνουν τη γενική εικόνα για το πώς γίνονται αντιληπτοί οι Ρομά της πόλης από τους πλειονοτικούς κατοίκους, τις εσωτερικές τους ιεραρχήσεις ανάλογα με την επιμέρους ομάδα στην οποία ανήκουν και στην οποία κατατάσσονται ανάλογα με το σημείο της πόλης όπου κατοικούν. Ο Έξαρχος υποστηρίζει πως η προσπάθεια των τσιγγάνικων φυλών ήταν, και παραμένει μέχρι και σήμερα, η διατήρηση της συνοχής ανάμεσα στα σόγια και της ράτσες τους και γι' αυτό το λόγο δεν επιθυμούν καθόλου και ούτε επιδιώκουν να διασπείρονται σε αστικές περιοχές. Αυτή είναι και η αιτία που εγκαθίστανται κυρίως σε ανεξάρτητους οικισμούς.⁹⁰⁶ Στην περίπτωση της Κομοτηνής οι σημερινοί οικισμοί των Ρομά είναι αποτέλεσμα του επίσημου χωρικού σχεδιασμού, αφού τόσο ο πληθυσμός του Αλάν Κουγιού όσο και του Ηφαίστου κατοικούσε αρχικά σε άλλα σημεία κοντά στο κέντρο της πόλης. Σύμφωνα με τους πληροφορητές/τριες φαίνεται πως οι Ρομά της Κομοτηνής δεν γίνονται αντιληπτοί από τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης ως μια ενιαία πολιτισμική ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, αλλά ως τρεις ξεχωριστές ομάδες, όσες είναι και οι διαφορετικές περιοχές στις οποίες κατοικούν. Ο όρος δηλαδή Ρομά στην πόλη της Κομοτηνής δεν αρκεί για να περιγράψει το περιεχόμενο της πολιτισμικής ταυτότητας των υποκειμένων, αλλά η ολοκληρωμένη περιγραφή συνοδεύεται απαραίτητα και από ένα χωρικό προσδιορισμό: οι *Τσιγγάνοι του Ηφαίστου* ή οι *Τσιγγάνοι του Αλάν Κουγιού*.

«(...) Ο οικισμός Μελέτη βρίσκεται κοντά στο δρόμο πηγαίνοντας από Κομοτηνή προς Ξάνθη. Έχουν και θεσμικό εκπρόσωπο εκεί, ο πρόεδρος του οικισμού είναι Ρομά και εκπροσωπούνται στο δημοτικό συμβούλιο. Ο πρόεδρος φροντίζει για τον οικισμό πάντα. Εκεί έχουν μια δομή κοινωνική και καταρχήν είναι ένας πιο αστικός χώρος, δηλαδή έχουν βασικά στοιχεία επιβίωσης όπως ένας φτωχός αγρότης στην Ελλάδα. Αρκετοί βέβαια από αυτούς είναι που έφυγαν τα τελευταία χρόνια για Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία να δουλέψουν μετανάστες κυρίως γιατί έχουν συγγενείς εκεί και μπόρεσαν και πήγαν. Είναι πιο εύκολο για αυτούς να πάνε στη Γερμανία παρά για το μέσο νέο Έλληνα που οι συγγενείς έχουν επιστρέψει και δεν έχει κάποιες ρίζες εκεί (...) Χαρακτηριστικό για τη Μελέτη είναι ότι ενώ υπάρχει ένας σχεδιασμός για το χώρο και χτίστηκε και ένα νηπιαγωγείο καινούριο που ολοκληρώθηκε πριν από 2 χρόνια, ο σχεδιασμός είχε γίνει πριν από 5 χρόνια που υπήρχαν παιδιά. Τώρα δεν υπάρχουν παιδιά για να πάνε στο νηπιαγωγείο και είναι ένα άδειο κουφάρι. Καινούριο κτήριο

⁹⁰⁶ Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι*, ό.π., σελ 56

και είναι άδαιο στη Μελέτη και ψάχνει ο δήμος να βρει τρόπο να το αξιοποιήσει. Κυρίως νέες οικογένειες, νέοι άνθρωποι, έφυγαν. Είτε στο εξωτερικό, είτε άλλοι στην Αθήνα. Υπάρχει αλλοίωση πληθυσμιακή εκεί, ενώ εδώ στο Αλάν Κουγιού δεν υπάρχει, γιατί εδώ δεν έχουν δυνατότητες για να φύγουν, ενώ εκεί (...)Ο Ήφαιστος πάλι προέκυψε όταν στα μέσα της δεκαετίας του 50 μετεγκαταστάθηκαν σε εκείνη την περιοχή που ήταν μια δημοτική περιοχή, μια δημοτική έκταση, μετεγκαταστάθηκαν σε πρόχειρους οικισμούς αρκετές δεκάδες οικογενειών Ρομά προκειμένου να εξυγιανθεί μια περιοχή όπου χτίστηκαν προσφυγικές κατοικίες για τους πρόσφυγες που είχαν έρθει από την Μικρά Ασία. Οπότε τους πήραν αυτούς και τους πήγαν στην περιοχή σε πρόχειρους οικισμούς. Χτίσανε σπίτια, πολεοδομήθηκε ο οικισμός γύρω στο '85 και ρυμοτομήθηκε γύρω στο '95. Έχει το σχολείο του, έχει το τζαμί του, ένα δημοτικό ιατρείο το οποίο έχει ρημάξει και το οποίο εγκαταλείφθηκε πριν από 7-8 χρόνια από τον τελευταίο γιατρό, όταν τον είχαν σαπίσει στο ξύλο γιατί δεν τους έγραφε ναρκωτικά, έτσι στεγνά. Και παρόλα αυτά, είναι ένας οικισμός οργανωμένος, μεγάλη βέβαια ανεργία και εκεί, κάποιοι από αυτούς είναι εργάτες στη Γερμανία εδώ και χρόνια και συντηρούν τους συγγενείς τους εδώ. Πιστεύω ότι η εκτίμηση μου είναι ασφαλής ότι είναι πάνω από 80% από αυτούς ζουν και αυτοί με προνοιακά επιδόματα απορίας και αναπηρίας, αλλά αυτοί στον Ήφαιστο δεν θέλουν να θεωρούνται Ρομά (...)

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός,

Απρίλιος 2016

«(...) Έχει Ρομά στην Αδριανουπόλεως από την άλλη μεριά της πόλης, εκεί είναι πιο εύκολο να το πεις ότι είναι Ρομά, στον Ήφαιστο δε λέγεται. Οι περισσότεροι λένε δε ξέρω λέξη ρομανί, τι Ρομά είμαι (...) Κοίταξε, δε ξέρω να σου πω αν έχουν μια ενιαία στάση απέναντι στους υπόλοιπους, εγώ ξέρω αρκετούς που λένε ότι ναι, είμαστε γύφτοι, όμως σε έναν ξένο δε ξέρω τι θα πουν, δε το λες εύκολα βέβαια για τον εαυτό σου αυτό, βλέποντας κιόλας και το ρατσισμό και των ομογενών τους που έχουν μια αίσθηση διαφορετικότητας (...)

K., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Η απόδοση αποκλίνουσας συμπεριφοράς και υποδεέστερου κοινωνικού κύρους στους Αθίγγανους δεν προέρχεται μόνο από την κοινωνία που περιβάλλει αυτήν την ομάδα αλλά συχνά εγγράφεται και στις σχέσεις μεταξύ των μελών της. Είναι σύνηθες οι κάτοικοι των οικισμών που προϋπήρχαν της ανταλλαγής των πληθυσμών να περιφρονούν τους κατοίκους

των νεότερων οικισμών και να τους καταλογίζουν άνομο βίο και ανάρμοστη κοινωνική συμπεριφορά.⁹⁰⁷ Συνδέοντας αυτήν την άποψη με το χωρικό σχεδιασμό και τη χωρική συνιστώσα της διαφοροποίησης, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η λειτουργία της κοινωνίας των Αθίγγανων στη βάση της αλληλεπίδρασης των ομάδων της, τόσο εντός, όσο και εκτός οικισμού, επηρεάζει τη συνολικότερη οργάνωση και το σχεδιασμό της πόλης. Οι κάτοικοι για παράδειγμα του Ηφαίστου θεωρούν πως οι κάτοικοι του Αλάν Κουγιού θέτουν σε κίνδυνο την δική τους δημόσια εικόνα και τον ταυτοτικό τους (αυτο)προσδιορισμό και αντιδρούν στο ενδεχόμενο μεταφοράς τους στον Ήφαιστο.

«(...) Κάποια στιγμή στο παρελθόν που υπήρχε μια σκέψη μετεγκατάστασης αυτών εδώ του Αλάν Κουγιού εκεί, είχαν ξεσηκωθεί, είχαμε ένα ντελίριο ρατσισμού. Αυτό δεν το έχω ζήσει εγώ, το ακούω ότι συνέβη πριν από 30-40 χρόνια μου είπαν ότι μη τους φέρουν εδώ, θα σφαχτούν έτσι και τους φέρουν. Αυτοί είναι γύφτοι (...)»

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός,

Απρίλιος 2016

Ο τόπος δηλαδή που κατοικούν οι Ρομά μέσα στην πόλη δεν νοείται μόνο ως προσδιοριστικό στοιχείο πολιτιστικής ταυτότητας, αλλά υποδηλώνει παράλληλα πολιτισμικές ιεραρχήσεις στο εσωτερικό της κατηγορίας. Οι ιεραρχήσεις αυτές είναι χωρικά προσδιορισμένες και καθορίζουν τη θέση που καταλαμβάνουν οι Ρομά στην κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας που τους περιβάλλει.⁹⁰⁸ Στο πλαίσιο αυτών των ιεραρχήσεων, οι Ρομά που κατοικούν στο Αλάν Κουγιού βρίσκονται στο κατώτατο επίπεδο της πολιτισμικής πυραμίδας της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής. Σύμφωνα με τους πληροφορητές/τριες αλλά και τον τοπικό και εθνικό τύπο, η έλλειψη αστικότητας και οι οικιστικές συνθήκες που επικρατούν στον οικισμό αποτελούν την πρώτη απόδειξη ότι η κοινωνία⁹⁰⁹ του Αλάν Κουγιού διαφέρει ριζικά από τις υπόλοιπες κοινωνίες Ρομά της πόλης. Οι κάτοικοί του διεξάγουν μια άκρως ενδεή ζωή και ζουν σε παραπήγματα αποκομμένοι από τον υπόλοιπο πληθυσμό.

«Προσοχή, αυτό που βλέπετε δεν είναι σκηνικό. Είναι ο τενεκεδομαχαλάς Αλάν Κουγιού, μια συνοικία μουσουλμάνων Ρομά όπου κατοικούν περίπου 400 οικογένειες. Πληθυσμός κυμαινόμενος. (...) Χωρίς δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, με σπιτάκια

⁹⁰⁷ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 197

⁹⁰⁸ Περισσότερα για κοινωνική διαστρωμάτωση Ρομά βλ. Τρουμπέτα, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας...», ό.π., σελ 163

⁹⁰⁹ Όρος που χρησιμοποιεί ο πληροφορητής όταν μιλά για τους οικισμούς των Αθίγγανων της Κομοτηνής.

φτιαγμένα από υλικά κατεδαφίσεων, σαν έτοιμα να γείρουν στη γη. Λάσπη, κρύο, στάσιμα νερά, μπάζα και σκουπίδια. Εκατοντάδες παιδιά που μεγαλώνουν ανάμεσα σε τοίχους από λαμαρίνες, χαρτόκουτα, χωματόπλινθους. Ούτε δάσκαλοι, ούτε σχολείο. Ανεργία καθολική (...) Ο άνθρωπος διαμορφώνει το περιβάλλον του, όμως και το περιβάλλον διαμορφώνει τον άνθρωπο (...)

Απόσπασμα άρθρου⁹¹⁰ στην ηλεκτρονική εφημερίδα *efsyn.gr* με τίτλο: «Αλάν Κουγιού. Συνοικία το όνειρο ή ο εφιάλτης;», Ιανουάριος 2017

«Στο Αλάν Κουγιού, οι κάτοικοι προμηθεύονται νερό από μια κεντρική δημοτική βρύση, δεν υπάρχουν τουαλέτες και καμία υποδομή. Ζεστό νερό και αποχετευτικό σύστημα είναι πολυτέλεια στην περιοχή. Η κατάσταση αυτή υπάρχει πολλές δεκαετίες».

Απόσπασμα άρθρου⁹¹¹ στην ηλεκτρονική εφημερίδα ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ με τίτλο: «Δύσκολη ζωή στον οικισμό Αλάν Κουγιού», Φεβρουάριος 2017

«Σε μία από τις πρώτες παράγκες, κάποιος έγραψε με σπρέι «Welcome to Paris». Η συνέχεια όμως, δεν έχει καθόλου πλάκα στην παραγκούπολη των μουσουλμάνων Ρομά στην Κομοτηνή. Άνθρωποι και σκουπίδια συνυπάρχουν στο Αλάν Κουγιού, που είναι η χειρότερη φαβέλα στην Ελλάδα. Δεν είναι σίγουρο ότι μπορούν να αποδοθούν με ρεαλισμό και ψυχραιμία οι συνθήκες διαβίωσης 300 οικογενειών –περίπου 1.500 ατόμων, κανείς δεν μπορεί να πει με ακρίβεια– σε αυτόν τον άθλιο καταυλισμό στην άκρη της Κομοτηνής, στο τέρμα της οδού Αδριανουπόλεως (...) Ακόμη και όποιος δεν ήξερε, έμαθε για τη «μαύρη τρύπα» της Κομοτηνής».

Απόσπασμα άρθρου⁹¹² με τίτλο: «Μπήκαμε στη χειρότερη «Φαβέλα» της Ελλάδας, στην Άκρη της Κομοτηνής», πηγή *vice.com*, Ιανουάριος 2017

Μέσα στον αστικοποιημένο πολιτισμό στον οποίο ζούμε, το ζήτημα της κατοικίας και οι οικιστικές συνθήκες που επικρατούν σε έναν τόπο δεν αποτελούν μόνο αποτέλεσμα της φτώχειας και της περιθωριοποίησης αλλά και συστατικό στοιχείο δημιουργίας και διατήρησής

⁹¹⁰ «Αλάν Κουγιού. Συνοικία το όνειρο ή ο εφιάλτης;», *efsyn.gr*, 26.01.2017, <http://www.efsyn.gr/arthro/alan-koygiou-synoikia-oneiro-i-o-efialtis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019

⁹¹¹ «Δύσκολη ζωή στον οικισμό Αλάν Κουγιού», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ 02.02.2017, <https://www.paratiritis-news.gr/article/188234/index.php>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019

⁹¹² Κώστας Κουκουμάκας, «Μπήκαμε στη χειρότερη «Φαβέλα» της Ελλάδας, στην Άκρη της Κομοτηνής», *vice.com*, 30.01.2017, <https://www.vice.com/gr/article/bmdmv8/mphkame-sth-xeiroterh-fabela-ths-elladas-sthn-akrh-ths-komothnhs>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019

της. Η Βρυχέα υποστηρίζει πως στον όρο «κατοικία» περιλαμβάνονται σήμερα πιο πολλαπλές σημασίες και ποιότητες αναγκών, ποικίλες δραστηριότητες και σχέσεις ατομικού-συλλογικού. Οι οικιστικές συνθήκες δεν αφορούν στενά και μονοσήμαντα το πρόβλημα στέγης, αλλά το πρόβλημα *κατοίκησης* δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στα τρία επίπεδα του χώρου κατοικία-γειτονιά-πόλη που λειτουργούν σε αλληλεξάρτηση. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κατοίκησης, δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στη δομή του χώρου, καθορίζουν τον «πολιτισμό της καθημερινής ζωής»⁹¹³. Ειδικότερα στην περίπτωση του Αλάν Κουγιού, οι συνθήκες κατοίκησης που επικρατούν στην περιοχή δεν αποδίδονται μόνο στην ένδεια των κατοίκων του, αλλά και στα πολιτισμικά πρότυπα των Αθίγγανων στη βάση της ανάμνησης πρότερων μορφών διαβίωσης και κοινοτικής οργάνωσης (πχ πλανόδιος βίος) και ενός αξιακού συστήματος που αποκλίνει από τον αστικό τρόπο ζωής και δημιουργεί αποκλίνουσες καθημερινότητες. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι υπάρχουν ερευνητές που επικυρώνουν την παραπάνω άποψη. Ο Ζεγκίνης για παράδειγμα αναφέρει⁹¹⁴: *«Η πιο χαρακτηριστική πλευρά των Αθίγγανων είναι αυτή που αφορά τον πλάνητα βίο τους. Οι Αθίγγανοι όλου του κόσμου αρέσκονται να μετακινούνται από τόπο σε τόπο και από περιοχή σε περιοχή. Το φαινόμενο αυτό λειτουργεί στην πλειοψηφία των Αθίγγανων ως βιολογική ανάγκη. Επακόλουθο αυτής της ιδιομορφίας είναι ότι πολλοί από αυτούς διαμένουν σε παραπήγματα και σκηνές. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι τα μεν παραπήγματα σχετικά εύκολα κατασκευάζονται και δεν τους κοστίζει πολύ όταν τα εγκαταλείπουν, ενώ οι σκηνές εύκολα μεταφέρονται στις περιοχές που επιλέγονται για νέα εγκατάσταση»*. Και ενώ μπορεί ο κοινωνικός χώρος της πόλης να παρέχει το δικαίωμα του ανθρώπου στο αυτόβουλο⁹¹⁵ (αφού η πόλη επιτρέπει να αναπτυχθούν ετερότητες⁹¹⁶), επιβάλλει όμως παράλληλα συγκεκριμένες μορφές συμπεριφοράς. Ο αστικός σχεδιασμός γίνεται βάσει συγκεκριμένου προτύπου και αναφέρεται σε ένα «μέσο» άνθρωπο με κοινές επιδιώξεις και σχέση με την πόλη.⁹¹⁷ Η οργάνωση και διαχείριση του αστικού χώρου γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να αφήνει ελάχιστα περιθώρια για ετερόκλητες μορφές χρήσης του με αποτέλεσμα όσοι αποκλίνουν από

⁹¹³ Άννη Βρυχέα, «Κρίση «κατοίκησης», χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009,σελ 73-79

⁹¹⁴ Ζεγκίνης, σελ 17-18

⁹¹⁵ Λυδάκη «Γυναίκες Τσιγγάνες», ό.π., σελ 189.

⁹¹⁶Ο Lefebvre, στο βιβλίο του *Το δικαίωμα στην πόλη*, υποστηρίζει ότι όλοι έχουν δικαίωμα στην αστικότητα: οι φτωχοί, οι αποκλεισμένοι, οι περιθωριοποιημένοι, μπορούν να συμμετέχουν ως διαφορετικότητα στη «γιορτή της αστικότητας» και όχι ως «εχθροί» της πόλης.

⁹¹⁷ Ντίνα Βαΐου, *Σκέψεις για ορισμένα παραλειπόμενα του αστικού σχεδιασμού, Σχεδιασμός αστικού χώρου*, ΕΜΠ, Αθήνα 2007, σελ. 69

το αστικό πρότυπο, να μπαίνουν σε συνθήκες περιθωρίου. Ο Η. Lefebvre υποστηρίζει πως εκείνοι που δεν εντάσσονται, εκείνοι που αντιστέκονται στην συμβολική ή πραγματική βία για ομοιομορφία και κομφορμισμό διαχωρίζονται από τους «δικούς» και με την ετικέτα της ετερότητας μπαίνουν στο περιθώριο ως «άλλοι», τις περισσότερες φορές με την αρνητική υποδήλωση του όρου.⁹¹⁸ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην Κομοτηνή, ο όρος «άλλοι» για τους Τσιγγάνους αποκτά ποικίλο περιεχόμενο και εμπεριέχει πολλαπλές ιεραρχήσεις ανάλογα την γειτονιά όπου κατοικούν⁹¹⁹ αυτοί οι «άλλοι» και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με το χώρο της γειτονιάς αυτής και τόσο η κυρίαρχη πλειονοτική κοινωνία όσο και οι άλλες ομάδες της μειονότητας διαχωρίζουν τους Αθίγγανους της πόλης ανάλογα τη γειτονιά που κατοικούν. Ο χώρος δηλαδή της πόλης ανατροφοδοτεί το περιεχόμενο της ταυτότητας του Αθίγγανικού πληθυσμού της, συγκροτώντας επιμέρους πολιτισμικές ομάδες με εσωτερικές ιεραρχίες και συσχετισμούς.

Η επίγνωση του υποδεέστερου στάτους που αποδίδεται σε κοινωνίες Ρομά, τόσο στο πλαίσιο των εσωτερικών ιεραρχήσεων, όσο και στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της πόλης και η κατοίκησή τους στο περιθώριο (χωρικό και κοινωνικό) που τους αποκλείει από την καθημερινή ζωή, οδηγεί συχνά σε μια αυθόρμητη επιθετική στάση, σε μια εχθρότητα απέναντι στην ευημερούσα κοινωνία και σε μια γενικευμένη απορριπτική συμπεριφορά. Η απορριπτική αυτή συμπεριφορά θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένα είδος αποστασιοποίησης από το εξωτερικό περιβάλλον, η οποία όμως αντίθετα με τον αποκλεισμό που τους έχει επιβληθεί, ξεκινά από δική τους πρωτοβουλία⁹²⁰.

«(...) εδώ επιλέχθηκε η λύση της οργανωμένης μετεγκατάστασης του Αλάν Κουγιού, η οποία έχει τα θετικά της, έχει και τα αρνητικά της. Το βασικό αρνητικό της ήταν ότι θα δημιουργηθεί ένα γκέτο. Από την άλλη μεριά βέβαια ήταν επιλογή δική τους, γιατί οι ίδιοι αισθάνονται εντελώς αμήχανα, το λέω έτσι πολύ κομψά, στην προοπτική του να επιχειρηθεί να ενσωματωθούν, να διασπαρθούν ή καλύτερα και να αναμειχθούν με τους υπόλοιπους μη Ρομά. Αισθάνονται μειονεκτικά ότι δε θα γίνουν αποδεκτοί και έχουν δίκιο γιατί δυστυχώς υπάρχει ο

⁹¹⁸ Henri Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική*, μτφρ., Πάνος Τουρνικιώτης, Κλωντ Λωραν, Κουκίδα, Αθήνα 2006, σελ. 63-80

⁹¹⁹ παρά το γεγονός ότι υπάρχουν διαφορετικές ομάδες Αθίγγανων, η διαφοροποίηση των οποίων αποτελεί ως ένα βαθμό απόρροια ιστορικών γεγονότων, οι διαφορές αυτές μοιάζουν να αγνοούνται από τον κυρίαρχο λόγο και η πολιτιστική ταυτότητα της κάθε επιμέρους ομάδας ορίζεται κυρίως από τη γειτονιά που κατοικεί

⁹²⁰ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, σελ 204-205

ρατσισμός εδώ ο κοινωνικός και επομένως ήταν επιλογή τους τότε και τώρα ακόμη παραμένει επιλογή τους να πάνε οργανωμένα σε μια νέα περιοχή (...)»

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Απρίλιος 2016

Η Χάρης Χριστοδούλου υποστηρίζει πως τα υλικά /φυσικά όρια της περιθωριακής κατοίκησης επιδεινώνουν τις σχέσεις ανισότητας μεταξύ ομάδας κατοίκων και αντίστοιχου χώρου κατοίκησης, που ήδη έχουν διαμορφωθεί με ιδιαίτερους και διακριτούς τρόπους μέσα στο χρόνο, στον ίδιο και σε διαφορετικούς τόπους. Πολύ συχνά, οι κοινωνικές- πολιτισμικές πρακτικές, ξεχωριστές για κάθε ομάδα μέσα στην κυρίαρχη κοινωνία, θέτουν όρια στην καθημερινότητα, ισχυρότερα των υλικών. Παράγουν διακριτούς χώρους με τους οποίους αυτές οι ομάδες και τα υποκείμενα μέσα σε αυτές ως ένα βαθμό ταυτίζονται. Πράγματι, ο τόπος, η θέση και τα όρια της κατοίκησης παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ίδια τη συγκρότηση των υποκειμένων και στη διατήρηση των κοινωνικο-πολιτισμικών τους ταυτοτήτων.⁹²¹ Άλλωστε, οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνουν την καθημερινότητα στην καπιταλιστική πόλη είναι από μόνες τους επαρκείς συνθήκες για τη δημιουργία μηχανισμών αποκλεισμού και κοινωνικής περιθωριοποίησης για πληθυσμιακές ομάδες που ζουν στα όρια της φτώχειας. Η αδυναμία τους να ακολουθήσουν το ρόλο του καταναλωτή τους αποκλείει από το δημόσιο χώρο του κέντρου της πόλης και τους στιγματίζει κοινωνικά.

«(...) ζουν στις παρυφές της πόλης και έρχονται στην πόλη για να ζητιανέψουν. Ναι, μπαίνουν στο κέντρο είτε για να ζητιανέψουν, είτε τα νέα τα παιδιά, εκεί είναι που στεναχωριέμαι περισσότερο που τους βλέπω, να κάνουν έτσι ένα πέρασμα από την πλατεία οι έφηβοι, απλώς να δουν τους άλλους εφήβους. Δεν είναι ότι δεν είναι επιθυμητοί όχι, δεν τους αποκλείει κάποιος, αλλά τί να κάνουν στο κέντρο; Δε μπορούν να μετέχουν. Να πάνε να ψωνίσουν σε ένα μαγαζί; Δεν έχουν λεφτά να ψωνίσουν. Το πολύ πολύ να πάνε στις μπουγάτσες που έχει γύρω- γύρω από το κέντρο να φάνε καμιά μπουγάτσα όταν έχουν τρία ευρώ στην τσέπη τους (...)»

N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Απρίλιος 2016

⁹²¹ Χάρης Χριστοδούλου, «Η συγκρότηση και τα όρια της καθημερινότητας γυναικών στο περιθώριο της ελληνικής πόλης: φεμινιστικές προσεγγίσεις κατοίκησης στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009, σελ. 112

Μετεγκατάσταση Αλάν Κουγιού και η σύνδεση με τις εθνικές πολιτικές.

Το ζήτημα της κατοίκησης των Ρομά σε υποβαθμισμένες περιοχές του αστικού ιστού όπου επικρατούν άθλιες συνθήκες διαβίωσης για τους κατοίκους τους και η έντονη περιθωριοποίηση που υφίστανται οι πληθυσμοί αυτοί, αποτελεί ένα ζήτημα που απασχολεί την ελληνική πολιτεία σε εθνικό επίπεδο (βλ. Πίνακα 14). Το ζήτημα απασχολεί συχνά και τον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο και πολλά είναι αυτά που γράφονται κατά καιρούς για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν στους οικισμούς των Ρομά και τη θέση των οικισμών αυτών σε σχέση με τον αστικό ιστό και την υπόλοιπη λειτουργία της πόλης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: Εθνική Στρατηγική για τους Ρομά

Μέσα στο πλαίσιο για την προώθηση της Εθνικής Στρατηγικής για τους Ρομά συστάθηκε το 2016 στο Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά υπαγόμενη απευθείας στον Υπουργό Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, αρμόδιο για θέματα Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Η Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά έχει ως κύριο έργο, μεταξύ άλλων, τη σύσταση και ανάπτυξη γεωπληροφοριακού συστήματος για την τεκμηρίωση, παρακολούθηση και αξιολόγηση των σχετικών πολιτικών και την παράλληλη χαρτογράφηση των χαρακτηριστικών του πληθυσμού των Ρομά που διαβιεί σε καταυλισμούς και οικισμούς αποκομμένους από το γενικότερο αστικό ιστό⁹²².

«Με τη σύσταση της Ειδικής Γραμματείας, χαρτογραφήσαμε 371 οικισμούς Ρομά σε όλη τη χώρα. Ξέρουμε πλέον σε κάθε Περιφέρεια πόσοι καταυλισμοί υπάρχουν και σε ποια κατάσταση βρίσκονται, με κάθε λεπτομέρεια (...) Συγκροτήσαμε ένα θεσμικό πλαίσιο για την προσωρινή μετεγκατάσταση, ώστε να ακολουθηθούν ορισμένοι κανόνες. Οι οικισμοί δεν θα είναι γκέτο, θα βρίσκονται κοντά στον αστικό ιστό και θα διαθέτουν τις προβλεπόμενες υπηρεσίες, σε συνεργασία με τους δήμους. Οι δήμοι προσφέρουν την έκταση. Εμείς στο υπουργείο, στην Ειδική Γραμματεία Ρομά, με ένα σύνολο τεχνικών συμβούλων, κάνουμε τα σχέδια της μετεγκατάστασης. Στη συνέχεια, δίνουμε στον δήμο όλα τα σχέδια έτοιμα – πάντα σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές -για δημοπράτηση (...)»

Απόσπασμα συνέντευξης της αναπληρώτριας υπουργού Κοινωνικής Αλληλεγγύης σε άρθρο⁹²³ με τίτλο: Σε διαβούλευση δράσεις για τους καταυλισμούς - Συστάθηκε Ειδική Γραμματεία Ρομά, πηγή: lifo.gr, Φεβρουάριος 2018

Σε όλα αυτά τα δημοσιεύματα είναι κοινή διαπίστωση ότι οι οικισμοί των Ρομά είναι κοινωνικά στιγματισμένοι, αποτελούν γκέτο και λειτουργούν με δικούς τους εσωτερικούς μηχανισμούς με βάση κανόνες που αποκλίνουν από τους κοινωνικούς κανόνες που διέπουν την

⁹²² «Άρθρο 42 - Νόμος 4430/2016 - Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά – Έργο», lawspot.gr 31.10.2016, <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/n-4430-2016/arthro-42-nomos-4430-2016-eidiki-grammateia-koinonikis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019

⁹²³ «Σε διαβούλευση δράσεις για τους καταυλισμούς - Συστάθηκε Ειδική Γραμματεία Ρομά», LIFO, 22.02.2018, <https://www.lifo.gr/now/greece/181441/se-diavoyleyysi-draseis-gia-toys-kataylismoys-systathike-eidiki-grammateia-roma>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019

υπόλοιπη κοινωνία. Η αναγνώριση ότι ο ίδιος ο χώρος δε λειτουργεί απλά σαν μια προβολή του κοινωνικού γίνεσθαι αλλά έχει τη δική του δυναμική, διαμορφώνει καθημερινότητες, καθορίζει ή αποκλείει συμπεριφορές,⁹²⁴ οδήγησε σε μια νέα πολιτική δράση που εστιάζει στη μετεγκατάσταση των οικισμών για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής περιθωριοποίησης των Ρομά σε όλη την Ελλάδα στη βάση *ορισμένων κανόνων* που θα αμβλύνουν τις ανισότητες και θα διαμορφώσουν νέες χωροκοινωνικές συνθήκες. Σημείο κλειδί για μια πολιτική δράση που να υπηρετεί την παραπάνω συνθήκη αναγνωρίζεται η συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση ως η υπεύθυνη αρχή για να μεταφέρει σε κεντρικό επίπεδο και να κάνει πράξη σε τοπικό, τις ανάγκες και την ιδιαιτερότητα της κάθε κατάστασης.

«(...) Όπως και να 'χει όμως, η "μετεγκατάστασή" τους είναι ένα ζήτημα που παραμένει ανοιχτό στο Δήμο Κομοτηνής εδώ και πάρα πολλά χρόνια. Παρόλα αυτά, ο νυν δήμαρχος Κομοτηνής Γιώργος Πετρίδης θεωρεί ότι η δημοτική του αρχή έχει παράξει κάποιο έργο στο συγκεκριμένο τομέα, στα έξι χρόνια που κατέχει τα ηνία του Δήμου (...) Το ερώτημα που πλανάται όμως πάνω από τον οικισμό του Αλάν Κουγιού, είναι κατά πόσο υπάρχει υπομονή από πλευράς των Ρομά. Αυτό τουλάχιστον είπε στο ράδιο Χρόνος 87.5 fm ένας εκπρόσωπος τους, ονόματι Αχμέτ Μουφής: "Είναι πολύ άθλια η κατάσταση, πρέπει να το δουν είτε ο δήμαρχος, είτε η πολιτεία, να βρεθούν αυτά τα χρήματα να γίνει μετεγκατάσταση διότι είναι μέσα στην πόλη της Κομοτηνής ένα χιλιόμετρο από την αστυνομία, σχεδόν στο κέντρο της πόλης και είναι ντροπή, εδώ και τόσα χρόνια το ακούμε και δεν γίνεται τίποτα, εγώ ήμουν πιτσιρικάς και τώρα έφτασα στα 50 και ακόμα περιμένουμε να γίνει η μετεγκατάσταση. Όσο αργεί να γίνει είναι εις βάρος τους γιατί ξέρετε οι δικοί μας παντρεύονται μικροί και κάνουν οικογένειες, κάνουν παιδιά (...)»

Απόσπασμα άρθρου⁹²⁵ με τίτλο: *Ανοιχτός ο φάκελος "Ρομά" στην Κομοτηνή*, πηγή: *xronos.gr*, Ιούνιος 2017

«Στην Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά θα βρεθεί την Παρασκευή 15 Ιουνίου ο Δήμαρχος Κομοτηνής κ. Γιώργος Πετρίδης, ο οποίος θα έχει συνάντηση με θέμα το Αλάν Κουγιού και τις δυνατότητες στήριξης της μετεγκατάστασης μέσω της γραμματείας. Άλλωστε το Υπουργείο έχει εκδηλώσει την πρόθεσή του να επιταχύνει τις διαδικασίες

⁹²⁴ Βρυχέα, «Κρίση «κατοίκησης»...», ό.π., σελ. 72

⁹²⁵ Δήμος Μπακιρτζάκης, «Ανοιχτός ο φάκελος "Ρομά" στην Κομοτηνή», *xronos.gr*, 21.06.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/anoihtos-o-fakelos-roma-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019

δημιουργίας υποδομών για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των Ρομά, σε όλη τη χώρα, παρόλο που όσο αφορά το Δήμο Κομοτηνής, η τεχνική βοήθεια που ανακοίνωσε την Τρίτη το Υπουργείο Εργασίας για το θέμα, δεν έχει φτάσει ακόμα σε αυτόν. Σύμφωνα με τον Παρατηρητή πάντως, αξίζει να σημειωθεί πως το Αλάν Κουγιού, λόγω του μεγέθους του, δεν χωράει στην κατηγοριοποίηση που έχει δημιουργήσει η Γενική Γραμματεία, για αυτό και ο κ. Πετρίδης, θεωρώντας πως χρειάζεται ειδική παρέμβαση, θα κάνει αυτή την επίσκεψη ελπίζοντας πως τα στελέχη του υπουργείου θα κατανοήσουν τις ανάγκες και την ιδιαιτερότητα της κατάστασης, που θεωρεί πως δεν καλύπτεται από το γενικό σχέδιο που έχει εκπονήσει η Γραμματεία».

Απόσπασμα άρθρου⁹²⁶ με τίτλο: *Τι θα γίνει με το Αλάν Κουγιού; Τι θα συζητήσουν στην Αθήνα;*, πηγή: ηλεκτρονική εφημερίδα *azinlikca.net*, Ιούνιος 2018

Σε επίπεδο πόλης Κομοτηνής, το ζήτημα της μετεγκατάστασης του Αλάν Κουγιού αποτελεί κεντρικό σημείο του χωρικού σχεδιασμού. Παρακάτω, ακολουθεί απόσπασμα συνέντευξης που παραχώρησε ο δήμαρχος Κομοτηνής⁹²⁷ κος Γιώργος Πετρίδης. Η συνέντευξη παρουσιάζει την εικόνα της νέας κατάστασης για το Αλάν Κουγιού, όπως προκύπτει με τη μετεγκατάσταση του οικισμού σε μια νέα θεσμοθετημένη περιοχή στην Κομοτηνή:

«Η επιχείρηση μετεγκατάστασης για το Αλάν Κουγιού πρωτοξεκίνησε πριν 16 χρόνια, το 2000 όταν ήμουν αντιδήμαρχος. Το σχέδιο μετεγκατάστασης των Ρομά είχε τότε δυο επιλογές, ήταν multiple. Η μια επιλογή ήταν να δοθούν απευθείας χρήματα προκειμένου να μετεγκατασταθούν και να χτίσουν κάτι σε ένα δικό τους χώρο, και όχι σε χωροθετημένο οικισμό, με προϋπόθεση να εκδοθεί νόμιμη οικοδομική άδεια. Είχαμε δηλαδή την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου, δηλαδή ουσιαστικά χαρισμένα δάνεια. Αυτό πρέπει να ξεκίνησε αρχές με μέσα της δεκαετίας του 2000, και θα ολοκληρωνόταν σταδιακά μέχρι να καλυφθεί το σύνολο του πληθυσμού. Στην Κομοτηνή πρέπει να δόθηκαν αρχικά και κάποια χρήματα, αλλά τελικά επιλέχτηκε η λύση της οργανωμένης μετεγκατάστασης, παρόλο που υπάρχει ο κίνδυνος να δημιουργηθεί ένα καινούριο γκέτο. Μετά την οριστική επιλογή της οργανωμένης χωροθέτησης,

⁹²⁶ «Τι θα γίνει με το Αλάν Κουγιού; Τι θα συζητήσουν στην Αθήνα;», ηλεκτρονική εφημερίδα *azinlikca.net*, Ιούνιος 2018, <https://www.azinlikca.net/eidiseis/item/14711-ti-tha-ginei-me-to-alan-kogiou-ti-tha-sizitisoun-stin-athina.html>, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019

⁹²⁷ Η συνέντευξη με το δήμαρχο Κομοτηνής πραγματοποιήθηκε το 2016 για τις ανάγκες εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, απόσπασμα της οποίας παρατίθεται εδώ, συζητήθηκαν γενικότερα ζητήματα που σχετίζονται με τις ενέργειες του δήμου για τη διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας στην πόλη.

όλα κινήθηκαν, και συνεχίζουν να κινούνται, με τη βραδύτητα που χαρακτηρίζει το ελληνικό δημόσιο και γενικά τις διαδικασίες. Αυτό που καταφέραμε τα τελευταία πέντε χρόνια ήταν να αρχίσει το γενικό πολεοδομικό της Κομοτηνής, το οποίο δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ στις αρχές του 2012, και να χωροθετηθεί ειδικός χώρος για τη μετεγκατάσταση του Αλάν Κουγιού, ο οποίος ονοματίζεται στο γενικό πολεοδομικό και καταλαμβάνει μια έκταση 100 στρεμμάτων στις παρυφές της πόλης. Στη συνέχεια, ο δήμος προχώρησε στις διαδικασίες απαλλοτρίωσης αυτής της έκτασης, γιατί αυτές ήταν ιδιωτικές εκτάσεις τρίτων, προκειμένου να προχωρήσουμε στο δεύτερο επίπεδο δηλαδή στην πολεοδόμηση της έκτασης, και μετά στο τρίτο επίπεδο στην κατασκευή των απαραίτητων δημόσιων υποδομών και να φτάσουμε τελικά στο τέταρτο επίπεδο που αφορά την κατασκευή των κτιρίων όπου θα στεγαστούν αυτοί οι άνθρωποι. Σήμερα, αυτό που έχουμε στα χέρια μας είναι η γη. Ολοκληρώθηκε δηλαδή η απαλλοτρίωση, πληρώθηκε από το δήμο η γη, έγιναν τα δικαστήρια αφού πρώτα μεσολάβησε μια προσφυγή αναίρεσης της απαλλοτρίωσης στο Συμβούλιο της Επικρατείας η οποία δικάστηκε και μετά από 8 αναβολές τελικά δικαιώθηκε ο δήμος, οπότε δεν κινδυνεύει πλέον η γη. Στο μεταξύ, εμείς είχαμε φροντίσει και είχαμε πληρώσει, είχαμε καταθέσει στο παρακαταθηκών τις 800.000 που χρειαζόταν για την απαλλοτρίωση, οπότε αυτή είναι δημοτική έκταση σήμερα και σε αυτή τη δημοτική έκταση τώρα αναθέτουμε κάποιες μελέτες πολεοδόμησης έτσι ώστε να εγκριθεί το ρυμοτομικό σχέδιο και με το γενικό πολεοδομικό, η χωροθέτηση της περιοχής ως χώρος μετεγκατάστασης των Ρομά του Αλάν Κουγιού. Τώρα λοιπόν προχωράμε τις πολεοδομικές μελέτες και πιστεύω σε κανένα χρόνο, ενάμιση το πολύ, θα τις έχουμε στα χέρια μας. Ήδη έχει δοθεί και μια εντολή να υπάρχει και μια ετοιμότητα για τα έργα υποδομής που θα χρειαστούν. Υπάρχουν προγράμματα χρηματοδότησης αυτών των υποδομών και εκτιμώ ότι εκεί δε θα υπάρξει πρόβλημα χρηματοδότησης. Υπάρχουν προγράμματα χρηματοδότησης, και ευρωπαϊκά, αλλά αν υποθέσουμε ότι χρειάζεται ένας- ενάμιση χρόνος για την υλοποίηση των μελετών των έργων υποδομής, γιατί οι πολεοδομικές μελέτες τραβάνε και έχουν τις δικές τους περιπέτειες και στη συνέχεια, δεδομένου ότι υπάρχουν -και θα υπάρχουν χρηματοδοτήσεις για αυτό είμαστε σίγουροι- θα χρειαστεί μια διετία ακόμη για την κατασκευή των δημόσιων υποδομών δηλαδή ύδρευση, αποχέτευση, δρόμοι, πεζοδρόμια, κοινόχρηστοι χώροι και τα λοιπά. Σύνολο πάνω -κάτω μπορεί να φτάσουμε την πενταετία προκειμένου να έχουμε μια οργανωμένη αστική περιοχή. Στο μεταξύ, έχουμε κλειδώσει την απογραφή. Έχουμε κάνει δυο απογραφές μέχρι τώρα στην περιοχή της σημερινής εγκατάστασης και έχει δηλωθεί ρητά ότι θα μεταφερθούν μόνο όσοι μένουν στο Αλάν Κουγιού, γιατί υπάρχει πάντα ο κίνδυνος όταν γίνει

γνωστό ότι θα δοθούν σπίτια σε 5 χρόνια, να αρχίσουν και να έρχονται εδώ από όλη την Ελλάδα, και αυτό γιατί στους περισσότερους οικισμούς Ρομά στην Ελλάδα υπάρχουν τεράστια προβλήματα. Το έχουμε δηλώσει και έχει κλείσει αυτό με το θέμα της απογραφής. Αυτές οι οικογένειες που έχουν καταγραφεί, οι 220 περίπου οικογένειες που μένουν στο Αλάν Κουγιού, αυτές είναι που θα δικαιούνται και αποκατάσταση όταν έρθει η ώρα της διανομής των σπιτιών. Για να καταλάβεις, αυτοί που θα πάνε στα 100 στρέμματα σήμερα ζουν σε μια περιοχή το πολύ 6-7 στρέμματα».

Δήμαρχος Κομοτηνής,
απόσπασμα συνέντευξης από το προσωπικό μου αρχείο,
Απρίλιος 2016

Στη σημερινή συγκυρία της πολιτικής δράσης για την παρέμβαση στους οικισμούς των Ρομά σε εθνικό επίπεδο και το σχεδιασμό της μετεγκατάστασής τους σε νεοϊδρυθέντες οικισμούς σε όλη την Ελλάδα, έχει ενδιαφέρον να ξαναδεί κανείς σε επίπεδο πόλης Κομοτηνής, τη διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας και τη λειτουργία της πόλης μέσα από την αναδιοργάνωση του αστικού χώρου που θα προκαλέσει αυτή η χωρική παρέμβαση. Ένα ερώτημα αναφορικά με αυτήν τη διαδικασία είναι το αν η οργάνωση του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου από την κυρίαρχη κοινωνία θα αφήσει περιθώρια για διαφορετικές μορφές χρήσεις του από μια πολιτισμική ομάδα που έχει διαφορετικές αντιλήψεις για το χώρο και τις χρήσεις του.⁹²⁸ Είναι πράγματι γεγονός ότι οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν στο Αλάν Κουγιού κάνουν επιτακτικό το αίτημα για πολιτική παρέμβαση με σκοπό τη βελτίωσή τους. Το δίπτυχο κοινωνική περιθωριοποίηση/ χωρική υποβάθμιση που αναφέρθηκε παραπάνω πρέπει να ανατραπεί για τη μείωση των ανισοτήτων, την αποδοχή της διαφοράς χωρίς στερεότυπα και την κατάκτηση ίσων ευκαιριών για πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές για όλες τις πολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στην πόλη. Ωστόσο, μια σύνοψη των βασικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που έχουν αποδοθεί ως τώρα στο Αλάν Κουγιού (οικισμός γκέτο όπου επικρατεί η παραβατικότητα, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός), θέτει το ερώτημα κατά πόσο η επιλογή εγκατάστασης στο συγκεκριμένο χώρο θα βοηθήσει να εξαιρεθούν μελλοντικά αυτά τα φαινόμενα ή θα έπρεπε να έχουν επιλεγεί εναλλακτικές πολιτικές για τον τόπο χωροθέτησης του οικισμού που θα προωθούσαν την οικειοποίηση του αστικού χώρου από τη συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα με όρους διαπολιτισμικής

⁹²⁸ Για περισσότερα βλ. Έφη Καραθανάση, *Το κατοικείν των Τσιγγάνων. Ο βιο-χώρος και ο κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων*, GUTENBERG, Αθήνα 2000

επικοινωνίας. Το ερώτημα αυτό αποτελεί από μόνο του ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας, έχει όμως σημασία να αναγνωριστεί η ύπαρξή του στο πλαίσιο μιας εργασίας που ασχολείται με την πολυπολιτισμικότητα του αστικού χώρου της Κομοτηνής.

Δημογραφικά στοιχεία Αλάν Κουγιού.

Αναφορικά με τη δημογραφία του οικισμού, τα στοιχεία που έγιναν γνωστά για τους κατοίκους τους Αλάν Κουγιού κατά τη διάρκεια της έρευνας, διαφοροποιούνται ανάλογα την πηγή, και μόνο μια κατά προσέγγιση εκτίμηση μπορεί να περιγράψει με ασφάλεια τον αριθμό των οικογενειών που κατοικούν στον οικισμό. Άλλωστε, τα απόλυτα μεγέθη δεν είναι αυτά που αλλάζουν την εικόνα για τις συνθήκες διαβίωσης και την κοινωνική φυσιογνωμία του οικισμού. Παρακάτω αναφέρονται τα δημογραφικά στοιχεία για το Αλάν Κουγιού όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί από την καταγραφή που πραγματοποίησε το Κέντρο Στήριξης Ρομά και άλλων Ευπαθών Ομάδων του Αλάν Κουγιού.

«Τι να σου πω. Μέσα σε ένα σπίτι 15 τετραγωνικά μένουν μέχρι και τρεις οικογένειες. Υπάρχει ένας κεντρικός δρόμος όπου αριστερά και δεξιά υπάρχουν τα σπίτια τα οποία είναι παραπήγματα. Με το που ξεκίνησε το κέντρο έγινε καταγραφή σπίτι-σπίτι με το διαμεσολαβητή ο οποίος προερχόταν μέσα από το χώρο του οικισμού, ήταν Ρομά αυτός, και μας βοηθούσε και πηγαίναμε σπίτι-σπίτι και κάναμε καταγραφή κανονικά. Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία⁹²⁹ που έχουμε και που τα έδωσα και στο ΕΚΚΑ, δηλαδή στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης, καταγεγραμμένα στο δήμο ως Ρομά του Αλάν Κουγιού είναι 1.121 άτομα. Οι άνδρες είναι 559 και οι γυναίκες 630. Εδραιωποιημένες είναι 369 οικογένειες σύμφωνα με τις δικές μου τις καταγραφές. Υπάρχουν και οικογένειες οι οποίες δεν έχουν έρθει σε εμένα και αυτό είναι δεκτό και δεν μπορώ να επέμβω εγώ στο σπίτι τους γιατί δεν θέλουν βοήθεια οπότε εγώ δεν μπορώ να ξέρω. Σίγουρα θα πρέπει να υπάρχει ένα ποσοστό γύρω στο 30 με 50 οικογένειες τις οποίες εγώ δεν τις γνωρίζω, ακουστά μπορεί να τις ξέρω λόγω συγγένειας από τις οικογένειες που βλέπω, αλλά από εκεί και πέρα δεν ξέρω τυπικά κάτι, ούτε στα φορολογικά τους, ούτε τίποτα (...) Τα άτομα στον οικισμό είναι στην πραγματικότητα 1.189, όμως τα 1.121 είναι οι γραμμένοι στο δήμο (...) Τώρα αν θέλεις μπορώ να σου πω και ηλικιακή κατανομή. Από 0-3 ετών είναι 111 άτομα, 4-5 ετών είναι 74, 6-15 ετών είναι 327, 16-24 ετών είναι 201, 25-64

⁹²⁹ Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2016 άρα και τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ αφορούν αυτήν την περίοδο.

ετών 460 και 65 ετών και άνω είναι 16 (...) Έχουν θνησιμότητα μεγάλη στις μεγαλύτερες ηλικίες γιατί πεθαίνουν μικροί λόγω των συνθηκών (...)

Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,

Απρίλιος 2016

Στο Δήμο Κομοτηνής⁹³⁰ λειτουργούν την περίοδο 2015 – 2019, δύο κέντρα στήριξης Ρομά και άλλων Ευπαθών Ομάδων, ένα στη Δ.Ε. Κομοτηνής και ένα στη Δ.Ε. Αιγείρου (οικισμός Μελέτης⁹³¹). Στόχος των δομών αυτών είναι να παρέχουν ιατροκοινωνική φροντίδα. Αναλυτικότερα, μέσω των Κέντρων Στήριξης των Ρομά προωθείται η Πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας και η κοινωνική προστασία των Ελλήνων τσιγγάνων και άλλων ευπαθών ομάδων με απώτερο στόχο την κοινωνική τους ενσωμάτωση. Ο αναφερόμενος στόχος επιχειρείται να επιτευχθεί με την αξιοποίηση των υπηρεσιών και των παροχών του εθνικού συστήματος υγείας και κοινωνικής φροντίδας καθώς επίσης και με την εξοικείωση της ομάδας στόχου με τις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους. Συγκεκριμένα, το «Κέντρο Στήριξης Ρομά και Ευπαθών Ομάδων» Κομοτηνής, εξυπηρετεί το Αλάν Κουγιού και το Ανάχωμα (προέκταση του Αλάν Κουγιού). Σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρονται στην έκδοση «Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019», έχουν καταγραφεί και εξυπηρετούνται περίπου 500 οικογένειες στο Αλάν Κουγιού και 60 στο Ανάχωμα.

«Το Κέντρο στήριξης Ρομά παλαιότερα ονομαζόταν ιατροκοινωνικό κέντρο για τσιγγάνους (ΙΑΚ). Αποτελείται από δυο κομμάτια, στην ουσία είναι το κοινωνικό κομμάτι και το ιατρικό κομμάτι. Σύμφωνα με το ΦΕΚ, με τις εγκυκλίους και με όλα αυτά που έχουν βγει το γραφείο ήταν υποχρεωτικό να είναι στο ένα χιλιόμετρο μακριά από τον οικισμό και αν θα μπορούσε να υπήρχε και μέσα στο χώρο του οικισμού. Από τη στιγμή που εμάς είναι πολύ ιδιαίτερη η περιοχή αυτή και όσον αφορά από τα σπίτια, από τους δρόμους, από οτιδήποτε, δεν υπήρχε κάποιο κτήριο για να μπορέσουμε να στεγαστούμε εκεί πέρα, οπότε αναγκαστήκαμε και βρήκαμε ένα κτήριο εκτός οικισμού. Τον τελευταίο καιρό το γραφείο μας βρίσκεται το πολιτιστικό κέντρο του δήμου Κομοτηνής. Πρόκειται για ένα κτήριο στο οποίο στεγάζονται όλες

⁹³⁰ Πηγή: Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019, Δήμος Κομοτηνής 2015, σελ 158.

⁹³¹ Το «Κέντρο Στήριξης Ρομά και Ευπαθών Ομάδων» Μελέτης εξυπηρετεί τον οικισμό της Μελέτης (δημοτική ενότητα Αιγείρου) στο οποίο έχουν καταγραφεί και εξυπηρετούνται περίπου 200 οικογένειες. Πηγή: Στο ίδιο, σελ 158.

οι κοινωνικές υπηρεσίες και υπάρχουν δυο γραφεία. Το ένα είναι το γραφείο της κοινωνικής λειτουργού και το άλλο γραφείο είναι το ιατρείο. Τι θέλουμε εμείς να κάνουμε τώρα, ποιος είναι ο σκοπός μας. Ο σκοπός είναι ότι θα πρέπει να αποσυμφορήσουμε τον κόσμο από τα νοσοκομεία, τα ΙΚΑ και όλα αυτά εδώ πέρα με τις διάφορες ειδικότητες που είχαμε κατά καιρούς στο ιατρικό κομμάτι και επίσης να μάθουμε τους ανθρώπους να κοινωνικοποιηθούν και πολύ σημαντικό να σταματήσουν τη σχολική διαρροή και οτιδήποτε άλλο πρόβλημα έχουν (...) Οπότε εμείς τώρα περιμένουμε να ενταχθούμε, έχει βγει το ΦΕΚ, δηλαδή συγκεκριμένα βγήκε 31 Μαρτίου για το Κέντρο Κοινότητας και θα ενταχθούμε στο Κέντρο Κοινότητας⁹³² και κατά πάσα πιθανότητα θα μπορούμε και στην περιφέρεια, η χρηματοδότηση θα γίνεται από την περιφέρεια αλλά θα εξακολουθούμε να υπάρχουμε στο δήμο (...) Λοιπόν, είναι η κοινωνική λειτουργός, η οποία καλύπτει οτιδήποτε πρόβλημα αντιμετωπίζει κάποιος είτε αυτό είναι οικονομικό, είτε αυτό είναι ψυχιατρικό, είτε είναι ψυχολογικό, είτε έχει να κάνει με τα βιβλιάρια υγείας, οτιδήποτε πρόβλημα έχουν οι Ρομά του Αλάν Κουγιού, που μπορεί να είναι ένα πολύ απλό πρόβλημα και μπορεί να είναι και πολύ σύνθετο. Το σύνθετο μπορεί να περιλαμβάνει τα πάντα, το παιδί να μην πηγαίνει στο σχολείο, να μην έχει κάνει τα εμβόλια, να μην έχει βιβλιάρια, οι συνθήκες διαβίωσης να είναι άθλιες οπότε να αναγκαστούμε να μπορούμε στη διαδικασία να δούμε σε τι συνθήκες ζει και να κάνουμε τις απαραίτητες ενέργειες. Αυτό το κάνουμε με το να δίνουμε κάποιες παροχές, ρούχα, τρόφιμα, να μπορέσουμε να τους βάζουμε σε προγράμματα όπως είναι το ΤΕΒΑ δηλαδή το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας για Άπορους (...)

⁹³²Τα Κέντρα Κοινότητας είναι μια δομή που θεσμοθετήθηκε με τον ν. 4368 (ΦΕΚ 21 Α'/21.02.2016) και την Κοινή Υπουργική Απόφαση με Α.Π. Δ23/ΟΙΚ. 14435/1135/29.03.2016 που ορίζει τις ελάχιστες προδιαγραφές λειτουργίας τους (ΦΕΚ 854 Β'/30.03.2016). Τα Κέντρα Κοινότητας, αποτελούν τον βασικό «πυρήνα» διευρυνμένων υπηρεσιών τύπου "One Stop Shop," με εξατομικευμένη ολιστική προσέγγιση, τα οποία, υποστηρίζοντας ή συνεργώντας με τη Δ/ση Κοινωνικών Υπηρεσιών του κάθε ΟΤΑ, αποτελούν μία δράση «ομπρέλα» παρέχοντας υπηρεσίες οι οποίες ανταποκρίνονται και θα ενισχύσουν τις πολιτικές που ήδη υλοποιούνται ή προγραμματίζονται. Αν κατά την προηγούμενη προγραμματική περίοδο λειτούργησαν «Κέντρα Στήριξης Ρομά και Ευπαθών Ομάδων Πληθυσμού», προβλέπεται να συνεχίσουν να λειτουργούν οι ήδη υφιστάμενες δομές ως παραρτήματα του Κέντρου Κοινότητας του οικείου Δήμου. Με τη λειτουργία των Κέντρων Κοινότητας επιδιώκεται η ανάπτυξη ενός τοπικού σημείου αναφοράς για την υποδοχή, εξυπηρέτηση και διασύνδεση των πολιτών με όλα τα κοινωνικά προγράμματα και υπηρεσίες που υλοποιούνται στην περιοχή παρέμβασης. Η χρηματοδότηση των Κέντρων Κοινότητας καλύπτεται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο στο πλαίσιο του Θεματικού Στόχου 9 των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ) του ΕΣΠΑ 2014-2020. Είναι δυνατή και η χρήση πόρων του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) για ενέργειες διαμορφώσεων, κλπ, εφόσον προβλέπεται σχετική δράση στο έγγραφο εξειδίκευσης του οικείου ΠΕΠ. Πηγή: *ΟΔΗΓΟΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ & ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ*, ΜΟΔ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ, ΜΑΙΟΣ 2016, διαθέσιμος στο https://www.mou.gr/elibrary/Guide_KentraKoinothtas2016.pdf, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019

Εν τω μεταξύ, οι παροχές και όλα αυτά με ρουχισμό, είναι σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Κοινωνικών Πολιτικών του δήμου. Καύσιμα τους δίνουμε σαν έκτακτο σε όλους (...) Έρχονται σε εμένα και βέβαια αυτό δε το κάνω μόνη μου, το κάνω μαζί με τη νοσηλεύτρια γιατί είπαμε έχουμε και τα θέματα υγείας, κάνουμε πρωτοβάθμια φροντίδα, μετράμε χοληστερίνη, τριγλυκερίδια, αρτηριακή πίεση, κλείνουμε ραντεβού για να κάνουν τα παιδιά εμβόλια στο ΙΚΑ ή εκεί στο νοσοκομείο ή αναλόγως με το τι ασφάλεια έχουν. Θα τους κάνουμε παραπομπή σε διάφορα άλλα νοσοκομεία ή στα συστήματα υγείας, έχουμε συνεργασία με το κοινωνικό φαρμακείο του δήμου. Όταν υπήρχε γιατρός, οι πολίτες ή και οι δημότες μας έφερναν κάποια φάρμακα άτυπα που ο γιατρός θα μπορούσε να δώσει, έστω ένα Deron σε ένα μικρό παιδάκι, διάφορες δράσεις. Όλα αυτά σαν μια ομάδα σε συνεργασία πάντα με τη Διεύθυνση Κοινωνικών Πολιτικών που έχει τις βασικές παροχές μπορούμε να κάνουμε ένα ολοκληρωμένο σύστημα για να μπορέσουμε λίγο να τους βοηθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους»

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,*

Απρίλιος 2016

Πέραν των ειδικών πληροφοριών για το Αλάν Κουγιού που αναφέρει η πληροφορήτρια, μπορούμε να σταθούμε στα σημεία που μαρτυρούν τον τρόπο που γίνεται η διαχείριση της πολιτισμικής ομάδας των Ρομά στον πολυπολιτισμικό ιστό της πόλης της Κομοτηνής. Γίνεται αντιληπτό, ότι η διαχείριση των Ρομά της πόλης γίνεται στη βάση ενός εθνικού σχεδίου δράσης, όπως αυτό διαμορφώνεται από τις αντίστοιχες εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές (βλ. Πίνακα 15) για τους Ρομά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15: ΕΘΝΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΡΟΜΑ

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, την δεκαετία του 2000, αναγνώρισε ρητά ότι σημαντικό ποσοστό των Ρομά στα κράτη μέλη της Ε.Ε. βιώνει καταστάσεις ακραίας φτώχειας, ότι αντιμετωπίζει διακρίσεις και αποκλεισμό, με αποτέλεσμα χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ακατάλληλες συνθήκες στέγασης, έλλειψη πρόσβασης στην απασχόληση, και επισφαλή υγεία και ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια Ρομ αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες, συμπεριλαμβανομένου του κινδύνου πολλαπλών διακρίσεων⁹³³. Επίσης, πολλοί διεθνείς και εθνικοί φορείς διαπιστώνουν ότι

⁹³³ 8439/10 ADD 1, Πηγή: Χ. Ασημόπουλος, Δ. Κομπότη, Ε. Κοντογιάννη, Χρ. Θέμελη, *ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ*, Παραδοτέο 1ης Φάσης, ΤΜΗΜΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΙΔΙΚΟΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΣ ΚΟΝΔΥΛΙΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ Τ.Ε.Ι. ΑΘΗΝΑΣ, Αθήνα, Νοέμβριος 2016, σελ 14,

υπάρχει χάσμα ανάμεσα στην υιοθέτηση πολιτικών και μέτρων για τους Ρομά και την ουσιαστική εφαρμογή τους στο πεδίο, με σκοπό την άρση του κοινωνικού τους αποκλεισμού, με αποτέλεσμα τα προβλήματα να παραμένουν. Για το λόγο αυτό η Ελληνική Πολιτεία αποφάσισε τη δημιουργία ενός ενιαίου Εθνικού Μηχανισμού (ΕΜ), ο οποίος θα συντονίζει τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης και θα παρακολουθεί και θα αξιολογεί την εφαρμογή τους. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στον Οδηγό Εφαρμογής των Κέντρων Κοινότητας, η παρακολούθηση, θα γίνεται σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, με τη δημιουργία Ενιαίου Πληροφοριακού Συστήματος που θα αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος του ΕΜ. Μέσα από την καθιέρωση ενός συστήματος δεικτών για όλη την Ελλάδα, σχεδιάζεται να αντιμετωπιστεί η απουσία ολοκληρωμένης προσέγγισης σχεδιασμού και εφαρμογής της κοινωνικής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο, να αντιμετωπιστεί η αποσπασματικότητα των δράσεων μεμονωμένων φορέων χωρίς κεντρικό σχεδιασμό και η άνιση χωρική κατανομή των κοινωνικών υποδομών και υπηρεσιών στους Δήμους.⁹³⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι τοπικές αρχές των πόλεων όπου υπάρχουν Ρομά, οφείλουν να συνεργαστούν και να συντονίσουν τις δραστηριότητες τους με υπηρεσίες γενικότερων καθηκόντων. Η ενεργός αυτή συμμετοχή των Δήμων κρίνεται αναγκαία, καθώς οι αποφάσεις που επηρεάζουν τους Ρομά και την ενσωμάτωση τους στις κοινωνίες των μη Ρομά, λαμβάνονται σε τοπικό επίπεδο⁹³⁵.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αυτό που προκύπτει ως ζητούμενο είναι η διερεύνηση των χωρικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού, όχι μόνο υπό το πρίσμα ενός εθνικού ή και ευρωπαϊκού κοινωνικού φαινομένου που αντιμετωπίζει τους Ρομά ως «οικουμενική κατηγορία». Χρειάζεται να αναπτυχθεί μια διαδικασία για την κοινωνική υποστήριξη των Ρομά που θα εστιάζει στις τοπικές χωροκοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνουν το περιεχόμενο του προβλήματος σε επίπεδο πόλης αναφοράς αφού, όπως υποστηρίζει η Massey, κάθε τόπος έχει μια μοναδικότητα και μια ταυτότητα οι οποίες συγκροτούνται τόσο από την ιδιαιτερότητα των αλληλεπιδράσεων, όσο και από τις διασυνδέσεις των κοινωνικών σχέσεων με ευρύτερες διασυνδέσεις που μπορεί να εκτείνονται πολύ πέρα από τον τόπο. Έτσι το χωρικό μπορεί να γίνει κατανοητό ως μια δυναμική συνθήκη που δημιουργείται από άπειρες περιπλοκές και πολυπλοκότητες και από δίκτυα σχέσεων που διαπλέκονται σε κάθε κλίμακα, από το τοπικό έως και το παγκόσμιο.⁹³⁶

διαθέσιμη στο <http://www.teiath.gr/userfiles/lamveny/documents/roma/meletes/politikes.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019

⁹³⁴ ΟΔΗΓΟΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ & ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ, ΜΟΔ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ, ΜΑΙΟΣ 2016

⁹³⁵ Ασημόπουλος, Κομπότη, Κοντογιάννη, Θέμελη, *ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ...*, ό.π., σελ 41

⁹³⁶ Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, Polity Press, Oxford 1994

Η κοινωνία της γειτονιάς του Αλάν Κουγιού και ο ρόλος του Διαμεσολαβητή.

Έκθεση Πολιτικών για την κοινωνική υποστήριξη των Ρομά αναφέρει πως για την ορθή εφαρμογή των πολιτικών θα πρέπει να υπάρχει αποτελεσματική επικοινωνία με τις κοινότητες των Ρομά, έτσι ώστε να συμμετέχουν και οι ίδιοι στις όποιες πρωτοβουλίες τους αφορούν και να μην είναι απλά παθητικοί δέκτες και ενδεχομένως απρόθυμοι δικαιούχοι.⁹³⁷ Η επικοινωνία αυτή στηρίζεται, μέσω της λειτουργίας του Κέντρου Κοινότητας, στο θεσμό των διαμεσολαβητών. Σύμφωνα με τον Οδηγό Εφαρμογής και λειτουργίας των Κέντρων Κοινότητας,⁹³⁸ ο διαμεσολαβητής συμμετέχει ισότιμα στο σχεδιασμό, την υλοποίηση και την αξιολόγηση των δράσεων που αφορούν στους Ρομά, δεδομένου ότι ως μέλος ή/και συνομιλητής της κοινότητας των ωφελούμενων είναι σε θέση να γνωρίζει τις πραγματικές ανάγκες αυτών. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίζει και καθοδηγεί την ομάδα των στελεχών του Κέντρου Κοινότητας ως προς την παροχή των υπηρεσιών. Ειδικότερα, ο Διαμεσολαβητής συνεργάζεται με τις λοιπές ειδικότητες του κέντρου για: τη δημιουργία και εξασφάλιση μίας σχέσης εμπιστοσύνης και ανοικτού διαλόγου μεταξύ των μελών της Κοινότητας Ρομά και των στελεχών του Κέντρου, τη δίκαιη και αμερόληπτη παροχή των υπηρεσιών του Κέντρου, την πληροφόρηση των στελεχών του Κ.Κ. για ζητήματα που αφορούν στους ωφελούμενους, υπό το πρίσμα της προστασίας των προσωπικών δεδομένων, την έγκαιρη ενημέρωση των ωφελούμενων σχετικά με τις προγραμματισμένες ενέργειες του Κέντρου, αλλά και ευρύτερα δράσεων που αφορούν στους ίδιους. Σκόπιμο είναι να διαθέτει: επικοινωνιακά προσόντα και ικανότητα διαπραγμάτευσης, στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, καθώς και να έχει συμμετάσχει ή να συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια που αφορούν στην κοινωνική διαμεσολάβηση (π.χ. εκπαίδευση διαμεσολαβητή από τα προγράμματα ROMED⁹³⁹).

« (...) ο διαμεσολαβητής υποτίθεται πρέπει να τους ξέρει όλους και να έχει πολύ καλές σχέσεις με όλους. Δε μπορεί για παράδειγμα να είναι ένας που να είναι μαλωμένος με το μισό οικισμό. Πώς θα μπορέσει να μας εισάγει μέσα στο σπίτι; (...) Συνήθως αυτός είναι άντρας. Συνήθως, γιατί είναι και με το τι οικισμό έχεις να κάνεις. Η Μελέτη είχε γυναίκα. Σε εμάς (Αλάν

⁹³⁷ Ασημόπουλος, Κομπότη, Κοντογιάννη, Θέμελη, *ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ...*, ό.π., σελ 41

⁹³⁸ *ΟΔΗΓΟΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ & ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ*, ό.π., σελ 46-47

⁹³⁹ Πρόκειται για το «Πανερωπαϊκό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Διαμεσολαβητών και Διαμεσολαβητριών Ρομά (RoMed)» του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, μέσω του οποίου έχουν εκπαιδευτεί και υποστηρίζονται τοπικά στις περιοχές διαμονής και παρέμβασής τους, 79 διαμεσολαβητριες/-τες από 43 διαφορετικές περιοχές – κοινότητες, τόσο στην ηπειρωτική όσο και στη νησιωτική χώρα. Πηγή: http://www.antirropon.eu/?page_id=32, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

Κουγιού) γυναίκα δεν πρόκειται να βγει καμία. Γιατί είναι λίγο διαφορετικά τα πράγματα στο συλ ότι δε θα την αφήσουν να δουλέψει, γιατί μη ξεχνάμε ότι είναι έμμισθη θέση (...)Σαν σύμβαση εργασίας, απλά θα πρέπει να τηρεί κάποιες προδιαγραφές, δηλαδή να είναι μέσα από το χώρο του οικισμού, να τους γνωρίζει όλους, να μην έχει μαύρο ποινικό μητρώο να στο πω έτσι. Ναι, θα μου πεις έχουν και οι άλλοι δικαίωμα, αλλά εννοείται ότι προτιμάμε νέα άτομα (...) θα πρέπει να τους γνωρίζει και να είναι πολύ φιλικός με τους υπόλοιπους για να έχουμε την πρόσβαση μέσα στο σπίτι. Πώς θα πάω εγώ αλλιώς; (...) Είχαμε γύρω στους τρεις διαμεσολαβητές έως τώρα, αλλά λόγω του ότι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στη σύμβαση έργου με το μπλοκάκι που δίναμε στο τέλος και αυτά, οι περισσότεροι φύγανε. Αλλά μετά από τόσα χρόνια εγώ και η άλλη η κοπέλα η νοσηλεύτρια τους ξέρουμε και πηγαίνουμε έτσι στα σπίτια πλέον (...) τί άλλο έχουμε κάνει με τους διαμεσολαβητές; Σε συνεργασία με την Αντίρροπον,⁹⁴⁰ αυτήν την οργάνωση, τη ΜΚΟ τέλος πάντων, όπου υπάρχει ένα πρόγραμμα διαμεσολαβητών οι οποίοι είναι άτομα στην Κομοτηνή από τον οικισμό, αλλά και γενικά από διάφορες πόλεις, από διάφορους οικισμούς όπου συμμετείχαν στο πρόγραμμα. Από εδώ επιλέχθηκαν δυο -τρία άτομα. Πώς επιλέχθηκαν; Να τι γίνεται. Στην αρχή ενημερώνεις τον οικισμό για το πρόγραμμα, έρχονται 20 άτομα και στο τέλος καταλήγουν πάντα να είναι τρία -τέσσερα. Πάντα έτσι είναι, δεν μένουν πάντα όλοι, είναι η νοοτροπία τους έτσι να στο πω. Μαζεύονται όλοι και στο τέλος, ότι ενδιαφέρει τον καθένα, ότι αρπάξουν, όταν αρπάζουν κάτι φεύγουν και μένουν αυτοί που πραγματικά τους ενδιαφέρει. Αυτό το πρόγραμμα είναι ένα σεμινάριο, το οποίο είναι το πως θα εκπαιδευτούν οι διαμεσολαβητές για να μπορέσουν να πάρουν αυτό το χαρτί έτσι ώστε αν θα δημιουργηθεί μια θέση σε ένα Κέντρο Στήριξης Ρομά και Ευπαθών Ομάδων να έχουν αυτό το χαρτί και να μπορέσουν να διεκδικήσουν τη θέση (...) Οπότε κοίταξε, σε συνεργασία με την Αντίρροπον, με δικά τους έξοδα, έστειλα εγώ δυο άτομα και αυτοί τα ανέλαβαν στην Αθήνα. Πρωτότυπη εμπειρία. Και συγκεκριμένα έστειλα και μια γυναίκα, δυο άντρες και μια γυναίκα, ηλικίας 20 με 26. Πρωτότυπη εμπειρία για τους δύο, για

⁹⁴⁰Η ΜΚΟ Αντίρροπον δραστηριοποιείται από το 2001, αρχικά ως επιστημονική ομάδα υποστήριξης Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Δήμος Αχαρνών, Δήμος Ζεφυρίου, Δήμος Μαρκοπούλου Αττικής) και στη συνέχεια ως Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία. Η Αντίρροπον, μεταξύ άλλων δράσεων έχει οργανώσει και υλοποιήσει ήδη από τα πρώτα στάδια της δραστηριοποίησής της, εκπαίδευση διαμεσολαβητών Ρομά, με στόχο την ανάληψη προοπτικά περισσότερων πρωτοβουλιών από την ίδια την ομάδα, περιορίζοντας τη δική της συμμετοχή σε υποστηρικτικό ή συμβουλευτικό και όχι εκτελεστικό ρόλο. Κατά αυτόν τον τρόπο, αναπτύχθηκε ένα δίκτυο μόνιμων συνεργατών σε εθνικό επίπεδο, οι οποίοι προέρχονται από την ίδια την ομάδα των Ρομά. Σε συνέχεια αυτού, το 2011 η Αντίρροπον ανέλαβε την υλοποίηση και το συντονισμό στην Ελλάδα του «Πανευρωπαϊκού Προγράμματος Εκπαίδευσης Διαμεσολαβητών και Διαμεσολαβητριών Ρομά (RoMed)». Πηγή: http://www.antirropon.eu/?page_id=32, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

τους άνδρες. Δεν είχαν ανέβει ποτέ σε αεροπλάνο, δεν είχαν φύγει ποτέ από το σπίτι τους εκτός Κομοτηνής. Η κοπέλα είχε φύγει γιατί ήταν για κάποιο διάστημα στο εξωτερικό, οπότε ήξερε. Και κάναμε και αυτή τη διαδικασία. Πέρασαν πάρα πολύ ωραία από ότι μου είπαν και θα ήθελαν να το ξανακάνουν (...).»

Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016

Η εμπειρική πραγματικότητα της πληροφορήτριας, αναγνωρίζει τη σημαντικότητα του θεσμού του διαμεσολαβητή για την επικοινωνία με τον οικισμό. Η ίδια πληροφορήτρια αναφέρεται όμως στη συνέχεια σε μια ακόμη συνιστώσα που καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική για την αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας με τον πληθυσμό των Ρομά του οικισμού, και αφορά στις προσωπικές σχέσεις που μπορούν να στηρίξουν την επικοινωνία με την ομάδα. Όπως αναφέρεται στην ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ, ένα σύγχρονο διαπολιτισμικό πλαίσιο προγραμμάτων για την κοινωνική υποστήριξη και ένταξη των Ρομά, θεωρεί ως προαπαιτούμενο την οικοδόμηση εμπιστοσύνης στη βάση μιας "πολιτισμικής συνείδησης" που πρέπει να έχουν οι επαγγελματίες που ασχολούνται με τους Ρομά⁹⁴¹. «Σχετικά με την αποτελεσματική επικοινωνία και εμπλοκή δίνεται έμφαση στην σημασία της "πολιτισμικής συνείδησης" ως προαπαιτούμενο για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης. Οι επαγγελματίες χρειάζονται την ευαισθητοποίηση των κεντρικών πολιτισμικών διαστάσεων των κοινοτήτων των Ρομά. Χωρίς αυτή την ευαισθητοποίηση, φαίνεται ότι δεν έχουν τις δεξιότητες επικοινωνίας για την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης, οι οποίες είναι ουσιώδεις για την εργασία με ενήλικες, παιδιά και οικογένειες Ρομά».

«Το πιο σημαντικό με αυτούς είναι να αποκτήσεις μια εμπιστοσύνη. Εγώ δεν έχω παράπονο, έχω αναπτύξει πολύ καλή σχέση. Γιατί τη δουλειά αυτή, από εμπειρία τώρα σου μιλάω, δε θα τη δεις άμεσα, θα τη δεις δηλαδή μετά από τέσσερα - πέντε χρόνια. Είναι λόγω με τις συνθήκες με τις οποίες επικρατούν και έτσι όπως έχουν μεγαλώσει. Δηλαδή, για να μπορέσω εγώ να δουλέψω με κάποιους, δε θα πιάσω τη μεγάλη ηλικία, η μεγάλη ηλικία τελείωσε, έχουν τα δικά τους μυαλά. Εγώ θα πρέπει να δουλέψω με τη μικρή την ηλικία, να τους αλλάξω τον τρόπο ζωής και τη νοοτροπία, το ότι δεν πρέπει να κάνουν παιδιά από τα 14

⁹⁴¹ Ασημόπουλος, Κομπότη, Κοντογιάννη, Θέμελη, ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ..., ό.π., σελ 109

γιατί θα πρέπει να παρακολουθήσουν το σχολείο έτσι ώστε μετά να μπουν στη διαδικασία να βρούμε μια εργασία ή οτιδήποτε. Αυτό που εγώ έχω ξεκινήσει εδώ και δύο χρόνια δε θα φανεί τώρα, θα φανεί αργότερα στα παιδιά τους παράδειγμα. Αν όμως δεν έχεις αποκτήσεις εμπιστοσύνη, δεν πρόκειται να κάνεις δουλειά με αυτούς (...) θεωρώ όμως ότι ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να βάλει ένα όριο, γιατί μετά μπαίνει το συναισθηματικό κομμάτι. Εγώ το έχω φτάσει σε ένα σημείο μέχρι εκεί που είναι το όριο. Οι μεγάλοι με βλέπουν σα παιδί τους, που εμένα αυτό με ενδιαφέρει. Πολλές φορές που με βλέπουν σαν κόρη τους, τί πιο ωραίο να στο λέει ο άλλος; Έτσι δεν είναι; Όπως έρχονται και νέα παιδιά και μου λένε και τα προσωπικά τους. Όπως μερικοί μας καλούν και σε διάφορες εκδηλώσεις και αυτά (...) Έχει τύχει όμως να μην τυγχάνεις αποδοχής ας πούμε (...) δε με πειράζει, γιατί δεν είμαστε όλοι το ίδιο. Δηλαδή το έχω αποδεχθεί. Στην αρχή με πείραζε όλο αυτό, αλλά όχι δεν είναι έτσι. Σκέψου ότι είσαι σε μια κοινότητα, είναι μια κοινότητα ο οικισμός, μια μικρή πόλη, μπορείς να είσαι αρεστός σε όλους; Δηλαδή θα σου πω πως είναι όταν θα πάω στον οικισμό. Θα μου πούνε κάτσε να πιούμε καφέ, δηλαδή όλοι θα με κεράσουν καφέ. Αλλά εκεί που θα φτιάξουν καφέ, μπορεί να έρθει ένας να με βρῖσει (...)

Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016

Στις περισσότερες συζητήσεις για τους Ρομά της Κομοτηνής, παρατηρείται μια αδυναμία των πληροφορητών/τριών να δουν τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των Ρομά που τους θέτει στο περιθώριο και στις στερεοτυπικές αντιλήψεις που υπάρχουν στην υπόλοιπη κοινωνία για τα αίτια της κατάστασης αυτής. Οι αντιλήψεις για το σύστημα των πεποιθήσεων και των πρακτικών που ρυθμίζουν τις σχέσεις των Ρομά τόσο μεταξύ τους, όσο και με την υπόλοιπη κοινωνία, λειτουργούν με τρόπο που ανατροφοδοτούν το στερεότυπο και αναπαράγουν μέσα από τις περιγραφές και τις ερμηνείες που επιχειρούνται κάθε φορά, τους όρους της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Παρατηρώντας δηλαδή τα διάφορα δείγματα λόγου από τις συνεντεύξεις με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες, καθώς και τα δημοσιεύματα και τον τύπο που εκφέρουν δημόσια λόγο για τους Ρομά της Κομοτηνής, βλέπουμε να αποδίδεται στον εν λόγω πληθυσμό μια ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα που είναι υπεύθυνη για την περιθωριακή θέση των ατόμων. Ουσιαστικά δηλαδή το στερεότυπο της ετερότητας των Ρομά μεταφέρεται μέσα από τον τρόπο που κανείς αντιλαμβάνεται και περιγράφει τη διαφορετική νοοτροπία στη βάση

του πολιτισμού τους, ενώ τα όποια εμπειρικά δεδομένα των πληροφορητών/τριών ερμηνεύονται εντός του στερεοτυπικού τρόπου αντίληψης. Από την άλλη, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο μηχανισμός δημιουργίας του στερεότυπου στηρίζεται και στη δράση των ίδιων των υποκειμένων και του συστήματος των πεποιθήσεων και των σχέσεων που αναπτύσσουν στο πλαίσιο της κοινωνίας που κατοικούν.

«Επίσης τι κάνουμε εμείς; Παρακολουθούμε και κάνουμε πάρα πολύ καλό και με τα εμβόλια, κάνουμε πάρα πολύ καλό προγραμματισμό. Πώς; Τους απειλήσαμε, μέσα σε εισαγωγικά, ότι όποιο παιδί δεν έχει κάνει τα εμβόλια και δεν πάει σχολείο δε θα πάρει ξύλα φέτος γιατί είναι έτσι, με αυτή τη νοοτροπία λειτουργούν. Προσπαθείς να βρεις τρόπους να τους κινητοποιήσεις, αλλιώς δεν γίνεται, είναι μια διαφορετική ράτσα, είναι ένας διαφορετικός τρόπος ζωής που μεγαλώνουν, διαφορετικός πολιτισμός, δεν είναι σαν εμάς, οπότε αναγκαστικά πρέπει να βρεις άλλους τρόπους και το καταφέραμε αυτό (...) Επίσης να ξέρεις, δεν πρέπει να τα βρίσκουν όλα έτοιμα, γιατί αλλιώς δεν τους κινητοποιείς να πάνε να δουλέψουν»

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,*

Απρίλιος 2016

«Μαζεύουμε ρούχα και τα τακτοποιούμε στην αποθήκη μας και τα δίνουμε πάλι σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη. Αλλά εμείς ας πούμε δεν είμαστε ανοιχτά για το κοινό. Δεν είμαστε ανοιχτοί για το κοινό, με την έννοια ότι δε μπορώ εγώ τώρα να πω γεια σας, ήρθα να πάρω ρούχα. Όποιος έρθει θα τον στείλει κάποιος να πάει στο ΠΙΚΠΑ, ή να πάει και να με πάρει η δασκάλα του ειδικού σχολείου και να μου πει έχω τρία παιδάκια που έχουν αυτό το πρόβλημα, σε παρακαλώ στείλε μου ρούχα. Γιατί λόγω των Ρομά τέτοιες δομές δεν μπορούν να λειτουργήσουν με αυτόν τον τρόπο στην Κομοτηνή (...) Ήταν ένα μωράκι μια χρονιά και του έδωσα ένα γάλα. Τσιγγανάκι. Μέσα σε δέκα λεπτά βρεθήκαμε κλειδωμένοι και να προσπαθούμε να βρούμε έναν τρόπο να φύγουν τα 200 άτομα που είχαν μαζευτεί απέξω για να πάρουν, αλλά με άγριες διαθέσεις, ρε παιδί μου, δεν είναι έτσι (...)»

Μ., γυναίκα πλειονοτική, 30 χρονών, εκπρόσωπος της άτυπης οργάνωσης

«Ο Άγιος Βασίλης άργησε μια μέρα»,

Απρίλιος 2016

Ο συντονισμός των ενεργειών για τους Ρομά του Αλάν Κουγιού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού η πολιτισμική ομάδα των Ρομά αποτελεί το αντικείμενο εφαρμογής ενός πλέγματος πολιτικών και δράσεων σε τοπικό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο και προϋποθέτει τη συνεργασία πλήθους φορέων, συλλόγων και οργανώσεων.

«Η διαδικασία είναι να βλέπω από παντού τι παίρνουν. Δεν μπορεί να παίρνουν τρόφιμα από εμένα και να πηγαίνουν να παίρνουν τρόφιμα και από την εκκλησία για παράδειγμα. Τα κοιτάω όλα και βλέπω τι γίνεται και από εκεί και πέρα θα βγάλω το πόρισμα το πόσοι μπορούν να πάρουν κάποια παροχή από εμένα. Και έτσι γίνεται η επιλογή. Εντάξει, ρούχα τους δίνουμε συχνά, τα ρούχα είναι από εθελοντές, από δημότες της πόλης που μας φέρνουν που δε τα χρησιμοποιούν. Δεν είναι μόνο για τους Ρομά βέβαια, είναι για όλους η ιματιοθήκη του δήμου, είναι για όλους, απλά τώρα μπορώ να έχω πρόσβαση και εγώ σε συνεργασία με την Διεύθυνση Κοινωνικών Πολιτικών και επίσης από κάποια δέματα που προσφέρουν κάποιες οργανώσεις, κάποιιο σύλλογοι που έχουμε συνεργασία (...) Όπως επίσης είναι και το ΤΕΒΑ που σου είπα ότι δίνει το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας για τους Άπορους, είναι και η κάρτα αλληλεγγύης που δίνουμε και παίρνουν από το σούπερ μάρκετ διάφορα τρόφιμα όπως έγινε μέσω των ΚΕΠ πέρυσι το Μάιο. Έχουν δηλαδή διάφορες παροχές, από διάφορους φορείς (...) Τώρα να σου πω λίγο πως διαλέγουμε ποιοι θα πάρουν, γιατί σκέψου ότι έχω έναν οικισμό ο οποίος είναι τετρακόσιες πόσες οικογένειες, πόσες είπα 370, και μου λένε ότι θα δώσουμε καύσιμη ύλη, αλλά εγώ δε μπορώ να δώσω σε όλους, πρέπει να διαλέξω, αλλά όλοι βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο, σχεδόν δηλαδή το 80% είναι κάτω από το όριο της φτώχειας, οπότε σε αυτήν την περίπτωση τους λέω ότι ξεκινάει από τάδε του μηνός, μέχρι τάδε του μηνός η διαδικασία υποβολής αιτήσεων, και η αίτηση θα ακολουθείται από κάποια δικαιολογητικά. Από το κοινωνικό ιστορικό το οποίο το παίρνει ο κοινωνικός λειτουργός, μόνο ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να το κάνει αυτό και από πίσω θα φέρει διάφορα δικαιολογητικά. Πιο σημαντικό φυσικά είναι το Ε1 και η φορολογική δήλωση του τρέχοντος έτους, γιατί από εκεί πέρα μπορείς να βρεις πάρα πολλά, όπως πχ ότι αυτός τώρα παίρνει κάποιο επίδομα, γιατί παίζουν πάρα πολλά επιδόματα. Αν παίρνει κάποιο επίδομα ή βρίσκεται σε κάποιο πρόγραμμα πχ της κάρτας αλληλεγγύης του ΤΕΒΑ, θα τους απορρίψω, γιατί υπάρχει κάποιος που είναι πιο φτωχός που δεν το έχει ούτε αυτό. Από την άλλη βέβαια είναι σύμφωνα με τις ανάγκες της κάθε οικογένειας. Μπορεί για παράδειγμα να υπάρχει μια οικογένεια που έχει πέντε ανήλικα. Αυτή δε θα μπορέσει να τα βγάλει πέρα με ένα επίδομα πολυτέκνων που παίρνει. Έχω οικογένειες που αντιμετωπίζουν και προβλήματα υγείας. Ναι μεν, μπορεί να παίρνει το

επίδομα βαριάς αναπηρίας που τους δίνει το κράτος μέσω της πρόνοιας, το οποίο ανέρχεται γύρω στα 600 ευρώ ανά δίμηνο, αλλά σύμφωνα με το πρόβλημα υγείας που έχει μπορεί να μην τους φτάνουν. Οπότε βλέπεις την ολική εικόνα της οικογένειας. Οπότε και εγώ αναγκαστικά θα έχω συνεργασία και με την εκκλησία, όπως και με άλλους συλλόγους, θα έχω στενή συνεργασία και από εκεί και πέρα γίνεται μια σχέση με όλους, και με τις υπηρεσίες του δήμου και με άλλες υπηρεσίες, ακόμα και με τα παιδικά χωριά SOS έχω συνεργασία (...) να σου πω την αλήθεια έχουμε αναλάβει κιόλας να τους κινητοποιήσουμε μέσα από τη βοήθεια για την κάρτα ανεργίας. Έχεις κάρτα ανεργίας; Μπορείς και εσύ να έχεις μια θέση να υποβάλλεις τα χαρτιά σου, έστω και για τις θέσεις καθαριότητας που βγάζει ο δήμος, είτε αυτό είναι πεντάμηνο, είτε είναι οχτάμηνο, είτε είναι μέσω του ΟΑΕΔ που βγάζουν κάποιες θέσεις, για να μπορούμε να τους παρακινήσουμε λιγάκι να κάνουν αυτήν τη διαδικασία. Κάποιος ο οποίος δεν έχει κάρτα ανεργίας και όλη μέρα κάθεται πρέπει να έχει μια ποινή, κάτι (...) Για να μπορέσουμε να μπούμε όλοι σε ένα σύστημα, αυτός είναι ο σκοπός μας. Και μέσα από τη συμβουλευτική, την καθημερινή συμβουλευτική υποστήριξη, επίτηδες στο τονίζω αυτό για να καταλάβεις τη δουλειά μας, προσπαθούμε να κάνουμε ένα έργο».

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,*

Απρίλιος 2016

Η εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας για τον πληθυσμό του Αλάν Κουγιού που παρουσιάζει η πληροφορήτρια, επιβεβαιώνει την άθλια κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των κατοίκων του οικισμού και την περιθωριακή τους θέση, γεγονός που τους καθιστά αποδέκτες προνοιακών επιδομάτων και διαφόρων παρεμβάσεων από επίσημους κυβερνητικούς και μη οργανισμούς, θεσμούς και συλλόγους. Στο πλαίσιο μιας ειδικότερης μελέτης για τους Ρομά του οικισμού, θα είχε ενδιαφέρον να δει κανείς πόσα και ποια προγράμματα με παρεμβατικές πρωτοβουλίες έχουν εφαρμοστεί τα τελευταία χρόνια στην Κομοτηνή με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού και να διερευνήσει την αποτελεσματικότητά τους. Η βασική υπόθεση εργασίας θα ήταν αν οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης και οι χωρικές πολιτικές που έχουν εφαρμοστεί μέχρι σήμερα για τους Ρομά στην Κομοτηνή και για τους οικισμούς τους, έχουν σε μεγάλο βαθμό βασιστεί στο στερεότυπο μιας πολιτισμικής ομάδας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που αποκλίνουν από το αστικό πρότυπο (βλ. αναγνώριση από την πληροφορήτρια της ανάγκης να ενταχθούν οι Ρομά του Αλάν Κουγιού στο σύστημα) και δεν

αντιμετώπισαν τους Ρομά ως ένα ακόμη πολιτισμικό κεφάλαιο της περιοχής. Ως μια γρήγορη απάντηση που δεν στηρίζεται σε συγκεκριμένα επιστημονικά δεδομένα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως οι δράσεις αυτές δεν κατάφεραν να πετύχουν ή δε στόχευαν εξαρχής στην κοινωνική ενσωμάτωση των Ρομά στην πολυπολιτισμική Κομοτηνή στη βάση ενός σύγχρονου διαπολιτισμικού μηχανισμού κοινωνικής ένταξης, αλλά αποτέλεσαν αποσπασματικές ενέργειες διαχείρισης του φαινομένου στη βάση των οικουμενικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που αποδίδονται στους πληθυσμούς των Ρομά σε όλη τη χώρα. Το ερώτημα εδώ αφορά επί της ουσίας στον τρόπο που οι στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους Ρομά επηρεάζουν το σχεδιασμό και την εφαρμογή των χωρικών και των κοινωνικών πολιτικών σε έναν πολυπολιτισμικό αστικό χώρο όπως η Κομοτηνή, ερώτημα ιδιαίτερα επίκαιρο ενόψει της μετεγκατάστασης του οικισμού σε μια τοποθεσία μακριά από την πόλη και το δημόσιο χώρο της, διερευνώντας έτσι τη διαλεκτική σχέση μεταξύ κοινωνίας και χώρου για τη συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα. Ωστόσο, η ύπαρξη συνεργασίας ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα λήψης αποφάσεων και σε διαφορετικά είδη φορέων είναι μια πραγματικότητα για το συγκεκριμένο πληθυσμό, που επιβεβαιώνει τη διάθεση της τοπικής αυτοδιοίκησης για συνεργασία με συλλόγους και μη κυβερνητικές οργανώσεις με σκοπό την παροχή βοήθειας ή/και την εξοικονόμηση πόρων για την εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο.

«Μαζεύαμε τα παιδιά και κάναμε δημιουργική απασχόληση σε παιδάκια που τελείωναν το σχολείο και μετά ήθελαν να κάνουν κάτι άλλο από το να γυρνάνε στους δρόμους, και καταφέραμε να έχουμε περίπου στα 50 παιδιά για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα το οποίο όμως ήταν πάρα πολύ καλό. Πήγαμε παιδιά σε κατασκήνωση σε συνεργασία με την οργάνωση Αντίρροπων⁹⁴² από την Αθήνα. Τα πήραν και τα πήγαν στην Αλεξανδρούπολη. Αυτοί είχαν την επίβλεψη και ήταν υπεύθυνοι. Εμείς ήρθαμε σε συνεργασία και κάναμε ότι μπορούσαμε να φέρουμε γονείς, να ενημερώσουμε τους γονείς και ότι άλλο μπορούμε να κάνουμε, και τα πήγαν (...) Νομίζω ότι η κατασκήνωση ήταν μεικτή εθνοτικά. Ναι, μεικτή ήταν»

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016*

⁹⁴² Η Αντίρροπον έχει υλοποιήσει επί σειρά ετών, σε συνεργασία με το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, προγράμματα φιλοξενίας παιδιών και νέων από τις «αποκλεισμένες» ομάδες πληθυσμού, σε θερινές κατασκηνώσεις, επιδιώκοντας τη δημιουργία συνθηκών συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης παιδιών και νέων με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Πηγή: http://www.antirropon.eu/?page_id=32, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

Σύλλογοι.

Μέσα σε ένα σύστημα συλλογικής διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας, η συμμετοχή των συλλόγων θα σήμαινε τη συνομιλία με φορείς από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές. Όμως, οι σύλλογοι του Αλάν Κουγιού δεν θεωρούνται σύμφωνα με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες αξιόπιστοι και αντιπροσωπευτικοί φορείς για την ανάπτυξη κοινών πρωτοβουλιών δράσης.

«Έχουν κάτι συλλόγους, αλλά δεν έχω ασχοληθεί ποτέ με τους συλλόγους τους. Δεν έχω επιτρέψει να έρχονται σύλλογοι, γιατί εγώ δεν είμαι αυτή που θα κάνει με συλλόγους. Θα σου πω γιατί, γιατί είναι σα να βλέπω μόνο μια συγκεκριμένη ομάδα και τους άλλους να τους αφήνω απέξω, οπότε όταν θα ζητήσω κάτι από το Μαχαλά, από όλους, θα βγάλω μια ανακοίνωση στόμα με στόμα. Δε θα πάω να κολλήσω στο τάδε καφενείο μια ανακοίνωση, γιατί το τάδε καφενείο έχει μόνο τους δικούς του και το άλλο καφενείο που έχει τους δικούς του θα μου πει εμένα γιατί δεν ήρθες να μου κολλήσεις; (...) Ναι, ναι έχουν καφενείο. Έρχονται σε μένα μου λένε, ξέρεις ποιος είμαι εγώ; Εγώ είμαι ο πρόεδρος του συλλόγου. Δε με ενδιαφέρει, εγώ σε βλέπω σαν έναν άνθρωπο, είσαι πρόεδρος δεν είσαι, κάνε ό,τι θέλεις στο Μαχαλά μέσα, εγώ δεν βλέπω προέδρους, όχι. Είναι δηλαδή σα να ρίχνεις τους άλλους έξω, κατάλαβες; (...) Πάνω κάτω, έτσι λειτουργούν και έχουν και τα δικά τους, τις βεντέτες τους, έχουν τέτοια. Είναι η τάδε οικογένεια, με την τάδε οικογένεια. Κάπου μια φορά το χρόνο θα δημιουργηθεί ένα επεισόδιο, δεν το γλιτώνουμε. Ναι, έρχονται και μου λένε έγινε εκείνο. Έτσι, στην ουσία λειτουργούμε σαν μια μίνι κοινωνική υπηρεσία (...)».

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,*

Απρίλιος 2016

Στο εσωτερικό ενός οικισμού, τον οποίο η κοινωνική πλειονότητα συνηθίζει να θεωρεί ως ένα συμπαγές σύνολο,⁹⁴³ αναπτύσσονται συχνά ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στις επιμέρους ομάδες που τον συνιστούν. Σύμφωνα με όσα αναφέρει η παραπάνω πληροφορήτρια για το Αλάν Κουγιού, οι σχέσεις αυτές επηρεάζουν τη λειτουργία του οικισμού και την επικοινωνία του με την πλειονοτική κοινωνία της πόλης, αφού δείχνει πως δεν αποτελεί μια ενιαία κοινωνία πολιτών αλλά συγκροτείται από επιμέρους κοινωνικές ομάδες με

⁹⁴³ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 199

διαφορετικές επιδιώξεις. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να θυμίσουμε ότι το βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας των Αθίγγανων ήταν η οργάνωσή τους σε φατρίες και σόγια, δηλαδή ομάδες ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά πχ καταγωγή ή κοινούς σκοπούς λόγω επαγγέλματος, αλλά και με ανταγωνιστικές μεταξύ τους στρατηγικές επιβίωσης. Η Τρουμπέτα υποστηρίζει ότι παρότι η φατρία που ήταν παραδοσιακή μορφή οργάνωσης είναι πια ξεπερασμένη, ο απόηχος της, αν και σε συμβολική πλέον μορφή, εξακολουθεί να υφίσταται,⁹⁴⁴ δίνοντας ένα άλλο περιεχόμενο στη συλλογική δράση.

«(...) οι συλλογικότητες σήμερα της περιοχής αυτής, δεν εκπροσωπούν τους κατοίκους στο σύνολό τους. Πάνε κάποιοι από αυτούς σε ένα δικηγόρο, τους κάνει ένα καταστατικό και λένε εκπροσωπούμε το Αλάν Κουγιού. Έρχεται μετά μια άλλη ομάδα από εκεί πέρα, φτιάχνουν και αυτοί ένα σωματείο με ένα καταστατικό και λένε ότι δεν εκπροσωπούν οι άλλοι τον οικισμό, τον εκπροσωπούμε εμείς... δεν είναι εύκολο να βρεις να συνεργαστείς, διότι είπαμε τα σωματεία εκεί έχουν συγκεκριμένη αξιοπιστία (...) γιατί μαλώνει η μία με την άλλη φατρία. Εκεί μέσα δεν είναι μια τυπική ευάλωτη ομάδα σε ότι αφορά τις εκπροσωπήσεις της (...)»

*N., 55 χρονών, άντρας πλειονοτικός,
Απρίλιος 2016*

Αξίζει να σημειωθεί, πως η εμπλοκή συλλογικοτήτων της πόλης στη διαχείριση θεμάτων που αφορούν στους Ρομά του Αλάν Κουγιού, αλλά και στους Ρομά των υπόλοιπων γειτονιών, δεν φαίνεται να μένει ανεπηρέαστη από τον εθνοτικό ανταγωνισμό που υπάρχει στην περιοχή. Και αντίστοιχα, κάποιοι σύλλογοι των Ρομά τοποθετούν στο επίκεντρο των δράσεων τους την ανάδειξη της εθνικής τους ταυτότητας ως εργαλείο για την προσέγγιση της μίας ή της άλλης πλευράς.⁹⁴⁵

«Είχαμε σύλλογο ναι, Θρακική Εταιρία λεγόταν που εξακολουθεί και υπάρχει. Τώρα έχει την ευθύνη κάποιος φίλος (...) Από εκεί ξεκινήσαμε το 1991. Έκανε και εκδόσεις (...) Η Θρακική Εταιρία νομίζω πως ήταν δυναμική παρουσία. Κάναμε αρκετά πράγματα, πολιτιστικού τύπου βέβαια μόνο. Ένα φεγγάρι πριν κάνα δυο χρόνια, ήταν δραστήριος εδώ στην περιοχή και ο Πρόδρομος Εμφιετζόγλου με τη Μηχανική και είχε χρηματοδοτήσει κάποιες δράσεις του συλλόγου, μεταξύ των οποίων το Πομάκικο αναγνωστικό (...) το πιο πρόσφατο παράδειγμα

⁹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ 163

⁹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ 194-211

τέτοιων δράσεων αναφέρεται στο μουσείο καλαθοπλεκτικής των Ρομά που έχουμε στην πόλη το οποίο είναι εξαιρετικό (...).

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το Μουσείο Καλαθοπλεκτικής των Ρομά ιδρύθηκε και διοικείται από την Θρακική Εταιρεία,⁹⁴⁶ ένα σύλλογο της πόλης που δε σχετίζεται άμεσα με τους Ρομά. Μια τέτοια δράση θα είχε πιθανόν άλλη ερμηνεία στο πλαίσιο ενός άλλου αστικού χώρου, στον διχοτομημένο όμως αστικό χώρο της Κομοτηνής, που η εθνοτική αντιπαράθεση είναι κυρίαρχο χαρακτηριστικό της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, δράσεις που ως βασικό στόχο έχουν την προβολή της πολιτισμικής ταυτότητας μιας ομάδας της μειονότητας χρίζουν πολλαπλής ερμηνείας ως προς την πρόθεση των διοργανωτών τους.

«Τώρα αυτοί ασχολούνται με την ανεργία, δεν έχουν δουλειά, είναι κατεστραμμένοι, παρόλο που ξεκινήσαμε με το σύλλογο να τους φέρουμε λίγο κοντά μας. Τον σύλλογο Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος, που απλά βοηθήσαμε τους ανθρώπους που το ξεκίνησαν (...) Είπαν ότι εμείς δεν είμαστε Τούρκοι και θέλουμε να κάνουμε ένα σύλλογο να βοηθήσουμε τη γειτονιά μας. *Ναι, είναι μια συγκεκριμένη γειτονιά εκεί προς την Εκτενεπόλ στην Κοσμόπολη κοντά και έχουν και το δικό τους νεκροταφείο χωριστά (...)* *Ναι, είναι εκατοντάδες, ο σύλλογος είχε 500 μέλη (...)* Τώρα με την οικονομική κρίση οι δυο πιο δραστήριοι (του συλλόγου) έφυγαν στη Γερμανία (...) υπάρχει σύνδεση με τη Γερμανία μεγάλη. Πάρα πολλοί έχουν πάει τώρα ειδικά με την κρίση, όποιος έχει τρία παιδιά και πάνω, πάει στη Γερμανία, κάθεται και πληρώνεται για τα παιδιά. Τον πληρώνει η Γερμανία επειδή έχει τρία παιδιά από τα επιδόματα. Πάει δουλεύει ως εργάτης για ένα χρονικό διάστημα και μετά κάθεται, παίρνει 1700 ευρώ πόσα παίρνει (...) Οπότε τώρα έχουμε μια αναγκαστική λύση για το σύλλογο με κάποιον που έμεινε πίσω, ο οποίος είναι ένας καλός άνθρωπος και προσπαθεί να βοηθήσει τον οικισμό. Άμα είναι κάποιος που έχει ανάγκη, πάει βοήθεια αυτός για να πάρει επίδομα, να πάρει τρόφιμα από το δήμο. (...) Μιλάνε ελληνικά (...) μέσω δημαρχίας προσπαθούμε να τους στηρίξουμε κάπως με καμία βοήθεια σε τρόφιμα ή κάπως έτσι. *Ναι, εγγεγραμμένοι ήταν κάποτε 500 τόσοι, τώρα ενεργά μέλη δε ξέρω, έχουν ένα καφενείο σαν στέκι εδώ, το είχαν πιο κεντρικά πρώτα και είχαν μέσα ελληνικές σημαίες, Έλληνες μουσουλμάνοι (...) νιώθουν την ανάγκη να πουν ότι*

⁹⁴⁶ Διαμαντής Τριαντάφυλλος, «Μουσείο Καλαθοπλεκτικής των Ρομά», κόμβος ΟΔΥΣΣΕΥΣ, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=3446, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

είναι Έλληνες. Κοίταξε, και εμείς βοηθήσαμε σε αυτό για να μας έχουν από κοντά, αλλά στη συνέχεια γιατί εγώ να εκτεθώ και να με βρίζουν οι Έλληνες και να με φτύνουν και οι Τούρκοι, ποιος ο λόγος; (...) έχουν την ανάγκη να ταυτιστούν με κάποιον ή να ομαδοποιηθούν με κάποιον από τις δυο προφανείς δυνάμεις στην περιοχή, δηλαδή Έλληνες και Τουρκογενείς, οπότε κάποιου το μέρος πρέπει να πάρουν. Κάπως έτσι παίζει για πολλούς (...)

Κ., 50 χρονών, άντρας πλειονοτικός, Νοέμβριος 2016

«Με πολλούς επίσημους (και όχι μόνο) αλλά και φίλους και μέσα σε ζεστή ατμόσφαιρα πραγματοποιήθηκαν το βράδυ του Σαββάτου 2 Απριλίου τα εγκαίνια του Συλλόγου Ελλήνων Μουσουλμάνων της περιοχής Πος Πος Κομοτηνής. Ο Σύλλογος δημιουργήθηκε πριν περίπου ένα χρόνο και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε όχι μόνο να αποκτήσει εκατοντάδες εγγεγραμμένα μέλη αλλά και να γίνει αγαπητός τόσο στην γειτονιά του Πος Πος, όσο και σε όλη την τοπική κοινωνία (...) «Συνηθίσαμε πλέον τις δυσκολίες, πρώτα μας πυροβόλησαν την βιτρίνα, μετά μας έκλειψαν την ελληνική σημαία, στη συνέχεια διέρρηξαν την έδρα του συλλόγου, σήμερα το πρωί ήρθε το ΣΔΟΕ για έλεγχο λες και είμαστε κερδοσκοπική επιχείρηση. Εμείς όμως είμαστε εδώ και όλοι θα καταλάβουν πως ο σκοπός μας έχει να κάνει με το καλό των ανθρώπων της γειτονιάς μας» είτε με νόημα ο πρόεδρος του συλλόγου. Ο Σύλλογος Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος, (...) κατάφερε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να βρεθεί μία δασκάλα ώστε να διοργανωθούν μαθήματα ελληνικής γλώσσας για μικρούς και μεγάλους, προσφέρει σημαντική βοήθεια σε φτωχές οικογένειες με διανομές φαγητών, ενώ πρόσφατα βοήθησε και μία χριστιανική οικογένεια της γειτονιάς που αντιμετώπιζε προβλήματα υγείας (...)

Απόσπασμα άρθρου⁹⁴⁷ με τίτλο: Εγκαίνια στο Σύλλογο Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος, πηγή: rodopinews.gr,

Απρίλιος 2011

Στα παραπάνω αποσπάσματα, παρατίθενται στοιχεία για τη δημιουργία και τη δράση ενός συλλόγου της γειτονιάς Πος-Πος, μιας περιοχής που κατοικείται από Ρομά. Αυτό που αξίζει να παρατηρήσουμε είναι το ότι δημιουργείται ένας σύλλογος γειτονιάς που τονίζει την εθνοτική καταγωγή των μελών του, η προβολή της οποίας αποτελεί κεντρικό σκοπό των

⁹⁴⁷ «Εγκαίνια στο Σύλλογο Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος», rodopinews.gr, 07.04.2011, <http://rodopinews.gr/17174>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

δράσεων του. Οι δράσεις του συλλόγου παραπέμπουν τα μέλη του σε μια συνειδητή προθυμία σύνδεσης με την πλειονοτική πλευρά ως μια προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού τους απέναντι στην κοινωνία της πόλης. Ο σύλλογος απαρτίζεται δηλαδή από μέλη που αποδέχονται την ύπαρξη κοινών μεταξύ τους χαρακτηριστικών, που τα διαφοροποιούν από την υπόλοιπη μουσουλμανική μειονότητα ως άτομα που ενώ διαθέτουν κοινή θρησκεία, δε διαθέτουν κοινή καταγωγή, ή μάλλον διαθέτουν μια συγκεκριμένη και σαφώς διατυπωμένη εθνική καταγωγή, στην οποία βέβαια δεν είναι πουθενά ορατή η αθιγγανική πολιτισμική ταυτότητα. Το έργο του συλλόγου κινείται προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης και της ισχυροποίησης της εθνικής ταυτότητας που επιλέγουν να προβάλλουν τα μέλη του, μέσω της παροχής εκπαίδευσης. Ενώ δηλαδή τονίζεται πως σκοπός της δημιουργίας του συλλόγου είναι το καλό των ανθρώπων της γειτονιάς, πραγματοποιούνται δράσεις, όπως τα μαθήματα ελληνικής γλώσσας (βλ. αντίστοιχο απόσπασμα συνέντευξης κεφ. 3.4.1), που συνδέονται με την ανάδειξη της εθνοτικής ταυτότητας και την προβολή μιας συγκεκριμένης εθνικής αναπαράστασης για τους Ρομά κατοίκους της γειτονιάς. Στην προσπάθεια της εφαρμογής των πολιτισμικών αξιών της κυρίαρχης κοινωνίας που υιοθετεί ο σύλλογος, χρειάζεται η συνδρομή ισχυρότερων δομών που θα επικυρώσουν και θα βοηθήσουν στην υλοποίηση των στόχων του. Βέβαια, όπως περιγράφει ο προηγούμενος πληροφορητής, μέσα στο πλαίσιο του εθνοτικού ανταγωνισμού που επικρατεί στην περιοχή, η συνδρομή αυτή μοιάζει να μη γίνεται εύκολα για τα άτομα που την επιτελούν.

Έμφυλες σχέσεις στον οικισμό.

Μιλώντας για τις κοινωνικές σχέσεις στον οικισμό, δεν γίνεται να μην αναφερθούμε στις έμφυλες σχέσεις, όπως αυτές ορίζονται από τις δομές της τσιγγανικής κοινωνίας. Η παρατήρηση των γυναικών του οικισμού μας βοηθάει να κατανοήσουμε όχι μόνο τις γυναίκες του Αλάν Κουγιού, αλλά και τη συνολική κοινωνική πραγματικότητα του οικισμού, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από την πλειονοτική κοινωνία.

« Οι γυναίκες είναι πάρα πολύ μαζεμένες, συνήθως αυτές είναι όμως που έρχονται στο γραφείο χωρίς να έρθουν οι άντρες, γιατί οι άντρες είναι αυτοί που τις βάζουν, πήγαινε εσύ μπροστά με το παιδί στην αγκαλιά, γιατί εσένα θα σε λυπηθούν, οπότε θα σου δώσουν (...) Επίσης, άμα δεν τακτοποιηθεί το θέμα από τη γυναίκα, θα έρθει ο ίδιος να μου κάνει τα παράπονα, που μπορεί εγώ να τον έχω δει δύο φορές, αλλά να έρθει να μου κάνει τσαμπουκά για το τι έκανε η γυναίκα μου και γιατί δεν πήρε; Κατάλαβες, τότε θα εμφανιστεί αυτός, για να έρθει να κάνει τον τσαμπουκά. Και βέβαια λέω κάνε ό,τι θες, δε θα χαλάσω εγώ τη δουλεία

μου επειδή εσύ θες να πάρεις και κάθεσαι όλη μέρα στο καφενείο και λιάζεσαι και πίνεις ένα καφέ που εννοείται τα λεφτά τα βρίσκεις μαύρα. Λεφτά έχουν, γιατί κάποιιοι τα έχουν από παράνομο εμπόριο. Αυτό, δε θα πω κάτι άλλο (...)

Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,

Απρίλιος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα, οι γυναίκες εμφανίζονται να επιδιώκουν να πετύχουν το στόχο τους με συγκεκριμένους τρόπους και στρατηγικές, που παραπέμπουν στο τσιγγάνικο στερεότυπο της γυναίκας τσιγγάνας με το παιδί στην αγκαλιά που ζητιανεύει. Στην παραπάνω αφήγηση, δεν εμφανίζονται όμως οι γυναίκες ως αυτόβουλα δρώντα υποκείμενα, αλλά ως υποχείρια των ανδρών τους, που τις χρησιμοποιούν για να κερδίσουν όσα περισσότερα μπορούν. Με τον τρόπο αυτό ο άντρας παραμένει ο αρχηγός της οικογένειας που ρυθμίζει τις σχέσεις της οικογένειας με την υπόλοιπη κοινωνία. Ωστόσο, η Λυδάκη υποστηρίζει ότι ο ρόλος των γυναικών μέσα στην τσιγγάνικη κοινωνία είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αφού πρόκειται για μια κοινωνία που διατηρεί πολλές παραδοσιακές δομές όπου το άτομο ορίζεται κυρίως ως μέλος της οικογένειας – συνήθως διευρυμένης- παρά ως προσωπικότητα και σε αυτές τις κοινωνίες ήταν πάντα πολύ σημαντικός ο ρόλος της γυναίκας, παρ' ότι υπάρχει η τάση να πιστεύουμε το αντίθετο. Ακόμη δηλαδή και αν δεχτούμε την εξουσία του πατριαρχικού-αυταρχικού συστήματος, οι γυναίκες, με την κυριαρχία τους στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών, διαιωνίζουν αξίες και διδάσκουν συμπεριφορές πατροπαράδοτες⁹⁴⁸. Η θέση της γυναίκας αναβαθμίζεται με την μητρότητα και για το λόγο αυτό συνήθως οι Τσιγγάνες έκαναν ανέκαθεν πολλά παιδιά, αρχίζοντας σε πολύ νεαρή ηλικία. Σήμερα, μπορεί να κάνουν λιγότερα παιδιά από παλιότερα, αλλά η ηλικία της τεκνοποίησης δεν άλλαξε και πολύ. Μπορεί και σήμερα κανείς να συναντήσει γιαγιάδες στην ηλικία των 35 χρονών.⁹⁴⁹

«Οι γυναίκες βλέπεις παντρεύονται πολύ μικρές, 14 -16. Εννοείται ότι κάνουν και μικρές παιδιά, εντάξει άμα είναι 16, θα έχει σίγουρα ένα παιδί (...)Και οι άντρες όλοι κάθονται. Θα δεις δηλαδή ότι επειδή το 80% είναι άνεργοι και έχουν πρόνοια, κάθονται και κάθονται, και

⁹⁴⁸ Λυδάκη, «Γυναίκες Τσιγγάνες», ό.π., σελ 192-193

⁹⁴⁹ Στο ίδιο, σελ 199

λιάζονται στα καφενεία, και οπότε είναι οι γυναίκες αυτές που θα φροντίσουν το σπίτι παρόλο βέβαια που ο άντρας θα κάνει κουμάντο στο ο,τιδήποτε (...)»

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016*

Η αφήγηση της πληροφορήτριας, αποκαλύπτει στη συνέχεια πλευρές στη σχέση ανδρών και γυναικών του οικισμού που περιέχουν στοιχεία κακοποίησης και καταναγκασμού. Σε ένα κλειστό πλαίσιο κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνει η κοινωνία των Τσιγγάνων του Αλάν Κουγιού, οι γυναίκες Τσιγγάνες μπορεί να είναι διπλά αποκλεισμένες από τις κοινωνικές δομές για ζητήματα που τις αφορούν, με το δεδομένο ότι ζουν σε συνθήκες κοινωνικής απομόνωσης από τον ευρύτερο κοινωνικό ιστό και την καθημερινότητα της πόλης, στοιχεία που περιορίζουν τις κινήσεις τους και τις επιλογές τους.

«Κοίταξε, όταν θα έρθει κάποιος σε μένα στο γραφείο, μπορεί να έρθει και να μου πει το πιο απλό πράγμα, π.χ. ξέρεις κάτι, θέλω να μου δώσεις γάλα. Δε θα το δώσω τόσα απλά, θα κάνω μια ολόκληρη συζήτηση μαζί του, γιατί πίσω από αυτό το γάλα που θα μου ζητήσει μπορεί να κρύβονται πάρα πολλά πράγματα. Μπορεί να κρύβεται μια κακοποίηση ή ότι το παιδί μπορεί να έχει κάποιο πρόβλημα υγείας που να ντρέπεται να το πει. Μπορεί να υπάρχει μέχρι και το πιο κακό που μπορεί να βάλει το μυαλό σου κατάλαβες; (...) Υπάρχουν και περιστατικά κακοποίησης. Γενικά υπάρχει συνεργασία με τον ξενώνα για τις κακοποιημένες που λειτουργεί στο δήμο, και γενικά οι γυναίκες είναι αυτές που θα βγουν μπροστά. Κοίταξε να σου πω όμως κάτι. Είναι πολύ λίγα τα περιστατικά που θα έρθουν ευθέως και θα μου το πουν, διότι φοβούνται. Εγώ μπορεί να τα ξέρω, μπορεί να ξέρω ποιες είναι αυτές, αλλά άμα η κοπέλα δεν έρθει και μου το πει ευθέως, δε θα μπορώ να κάνω κάτι, θα κάνω μόνο συμβουλευτική υποστήριξη, δε θα μπορέσω να της πω πήγαινε εκεί άμα δεν έρθει να μου πει το πρόβλημά της, γιατί στις συναντήσεις που κάνω είναι καθαρά μόνο εγώ και αυτή και εννοείται πως τα προσωπικά δεδομένα είναι απόρρητα. Οπότε μπορεί να ξέρω το ποιες κακοποιούνται, να ξέρω το τι γίνεται μέσα στο Μαχαλά, να ξέρω τα πάντα, αλλά όταν δεν έχεις κάτι χειροπιαστό δεν μπορείς να κάνεις κάτι. Έχω κάνει πάρα πολλές ενέργειες σχετικά με παιδάκια σε συνεργασία με την Εισαγγελία και με την Υπηρεσία Ανηλίκων, με τους κοινωνικούς λειτουργούς, σχετικά με παιδάκια που πρέπει να ενταχθούν σε κάποιο ίδρυμα ή η μητέρα δεν είναι ικανή ή ο πατέρας δεν είναι ικανός για να μεγαλώσει και να φροντίσει τα παιδιά οπότε μπαίνουν σε εκείνη τη διαδικασία. Εκεί κάνουμε περισσότερα, στην κακοποίηση όμως θα κάνω μια συμβουλευτική

υποστήριξη, θα τους πω ξέρεις, υπάρχει αυτό το κέντρο, αν θες να πας. Αν η άλλη έρθει και μου πει όμως θέλω να πάω, τότε εγώ έχω κάνει διάφορες ενέργειες, έχω στείλει άτομο κανονικά σε κάποιο άλλο ίδρυμα εκτός Κομοτηνής και για να αποφύγουμε όλο το σκηνικό (...)

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού, Απρίλιος 2016*

Το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων που φαίνεται πως υπάρχει μέσα στον οικισμό ενεργοποιεί ένα δυνατό μηχανισμό αλληλεγγύης, ο οποίος, σύμφωνα με την πληροφορήτρια, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη δράση των γυναικών. Παρόλο που η γυναικεία δράση δεν είναι θεσμικά δομημένη, λειτουργεί προς όφελος της κοινωνίας του οικισμού και των μελών της που έχουν ανάγκη.

«Οι γυναίκες μπορεί να μην κάνουν αυτό που εμείς λέμε σύλλογο, αλλά θα σου πω πως έχουν μια συνείδηση φύλου στο μυαλό τους. Δηλαδή, θα σου πω ένα παράδειγμα. Μου έχει τύχει να έχω ανακαλύψει μια οικογένεια η οποία είναι σε άθλιες συνθήκες, μπορεί να ήταν ποντίκια μέσα στο σπίτι και σε 12 τετραγωνικά να είναι 7 με 9 άτομα και ούτε τσιμέντο να μην υπάρχει κάτω, ούτε τίποτα, και ήρθε η γειτονιά γύρω- γύρω και μου είπε, εμείς θα τους βοηθήσουμε. Όντως, τους βοήθησαν, παρόλο που και οι ίδιοι έρχονται και μου ζητάνε πράγματα γιατί και αυτοί έχουν ανάγκη. Εγώ έκανα αυτό που ήταν να κάνω για την οικογένεια και οι άλλοι με βοήθησαν σε άλλο κομμάτι που εγώ δε μπορούσα να ανταπεξέλθω. Παράδειγμα, τους βοήθησαν και πήραν μπογιά και βάψανε το σπίτι τους, τους είπα βάψτε εσείς το σπίτι, καθαρίστε το σπίτι και εγώ θα σου φέρω έπιπλα. Με ρώτησε η γειτόνισσα, τι γίνεται εδώ πέρα; το και το. Και τότε ήρθε και η άλλη γειτόνισσα, και ήρθε και η άλλη γειτόνισσα, και άκουσε και η άλλη γειτόνισσα και είπαν μη στεναχωριέσαι, εμείς τους ξέρουμε σε τι κατάσταση είναι και θα βοηθήσουμε. Οι γυναίκες δηλαδή κινητοποιήθηκαν κυρίως, όχι άντρες. Οι άντρες ξέρεις, κάθονται (...)»

*Λ., 35 χρονών, γυναίκα πλειονοτική,
εργαζόμενη στο Κέντρο Στήριξης Ρομά Αλάν Κουγιού,*

Απρίλιος 2016

Κλείνοντας, θα ήθελα να προσθέσω κάποιες τελευταίες παρατηρήσεις. Η κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας του οικισμού του Αλάν Κουγιού αλλά και γενικότερα της κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνουν οι Ρομά της Κομοτηνής στο πλαίσιο του

πολυπολιτισμικού αστικού περιβάλλοντος που διαμένουν, αποτέλεσε για μένα μια ακόμη «δύσκολη υπόθεση». Σε αυτό συντέλεσε τόσο η πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους Ρομά και την υπόλοιπη πλειονοτική και μειονοτική κοινωνία της πόλης, όσο και το ίδιο το υλικό που προέκυψε από το πεδίο και που είχα στη διάθεσή μου για να επεξεργαστώ. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η υπόλοιπη μειονότητα δεν αποδέχεται πολιτισμικά τους Ρομά ως τμήμα της, παρόλο που τους εντάσσει για λόγους εθνοτικού ανταγωνισμού στους κόλπους της, στοιχείο που προέκυψε και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων όταν οι περισσότεροι μειονοτικοί πληροφορητές/τριες διαχώριζαν τους Ρομά από την υπόλοιπη μειονότητα «*αυτοί είναι μουσουλμάνοι Ρομά*» (βλ. αποσπάσματα συνεντεύξεων σε διάφορα κεφ. της παρούσας διατριβής). Ταυτόχρονα, η πολιτισμική ταυτότητα των Ρομά είναι συνδεδεμένη με οικουμενικά στερεότυπα που ξεπερνούν κατά πολύ τον αστικό χώρο της Κομοτηνής και αναφέρονται σε τόπους και χρόνους πέρα από αυτόν. Επομένως, μια προσέγγισή των Ρομά της Κομοτηνής και των οικισμών τους που θα στηριχτεί μόνο στο δεδομένο της μειονοτικής ταυτότητας θα είναι μεθοδολογικά ελλιπής. Επιπλέον, οι πολιτικές για τους μειονοτικούς Τσιγγάνους που εφαρμόζονται από το ελληνικό κράτος και τους ΟΤΑ της περιοχής είναι συνήθως μέρος γενικότερου πακέτου πολιτικών για τους Τσιγγάνους εν Ελλάδι, παρά μέρος των πολιτικών για τη μειονότητα,⁹⁵⁰ άρα η προσπάθεια κατανόησης του ρόλου τους πρέπει να γίνει μέσα από έρευνες και αναγνώσεις που μοιάζουν να «ξεφεύγουν» από το αντικείμενο της έρευνάς μου, ενώ στην πραγματικότητα συνδέονται άμεσα με αυτό. Αναφορικά τώρα με το ερευνητικό υλικό θα μπορούσα να πω ότι συγκεντρώνει όλες τις δυσκολίες και τους προβληματισμούς που διατυπώθηκαν παραπάνω. Πολλές φορές κατά την επεξεργασία του αισθάνθηκα ότι έρχομαι αντιμέτωπη με σκληρές στερεοτυπικές εκφράσεις και διατυπώσεις που χρειάζονται «προσοχή στο χειρισμό» τους, τόσο για να μην αδικήσω όσες και όσους μου μίλησαν, όσο και για να μην παρουσιάσω με λάθος τρόπο την κοινωνική πραγματικότητα, δίνοντας την εντύπωση μιας καθολικά ρατσιστικής κοινωνίας όπου η παρουσία των Ρομά έχει μόνο αρνητικές συνδηλώσεις. Μέσα από αυτήν την προσέγγιση διαπίστωσα ότι παρόλο που το κίνητρο και η διάθεση των πληροφορητών και των πληροφορητριών δεν κινούνταν σχεδόν ποτέ προς αυτήν την κατεύθυνση, ο λόγος περί Τσιγγάνων έχει τόσο έντονα παγιδευτεί σε συγκεκριμένες εκφράσεις και διατυπώσεις που έχει από μόνος του την δυναμική να αναπαριστά με συγκεκριμένο τρόπο την κοινωνική

⁹⁵⁰ Λαλένης, Φραγκόπουλος, Κιοσσές, Κηπουρός, «Εθνο-πολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση...», *ό.π.*, σελ., 117-138

πραγματικότητα. Εν κατακλείδι, η πολυπλοκότητα των φαινομένων που διαπλέκονται στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Κομοτηνής με την εθνοπολιτισμική ομάδα (ομάδες) των Ρομά, καθιστά την κατανόηση του ρόλου τους στην αστική διαδικασία μια περίπλοκη και ιδιαίτερη αναζήτηση.

Εικόνα 35-38: Η γειτονιά του Αλάν Κουγιού (τέρμα Αδριανουπόλεως)

Πηγή: google maps και προσωπικό αρχείο

4.6.4 Ήφαιστος ή Καλκάντζα

Εισαγωγικό σημείωμα από το πεδίο.

Τον Ήφαιστο ή Καλκάντζα τον επισκέφτηκα από κοντά για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 2016. Ο οικισμός είναι χτισμένος στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης και βρίσκεται σε ένα ιδιαίτερα “ορατό” σημείο, πάνω στον οδικό άξονα που συνδέει την Κομοτηνή με την Πανεπιστημιούπολη του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης,⁹⁵¹ δηλαδή σε μια διαδρομή που πραγματοποιούν καθημερινά μεγάλος αριθμός κατοίκων (κυρίως φοιτητών). Όμως μέσα στο μαχαλά δεν είχα μπει ποτέ. Τα χαμηλά σπίτια που βλέπεις από το δρόμο με τα «πιάτα» της δορυφορικής τηλεόρασης που διακρίνονται σε αυτά καθώς και η ενδυμασία των γυναικών που θα συναντήσεις, σε παραπέμπουν σε μία ακόμη μουσουλμανική συνοικία της Κομοτηνής. Ωστόσο, ο Ήφαιστος ή Καλκάντζα έχει τη δική του ιδιαίτερη ιστορία, που συνδέει -τουλάχιστον βιβλιογραφικά- τον οικισμό με το ένα «κομμάτι» της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, τους μουσουλμάνους Αθίγγανους.

Στον Ήφαιστο πήγα συνολικά τρεις φορές στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας για τη συλλογή πληροφοριών και στοιχείων. Τις δύο πρώτες φορές οι πληροφορητές μου, μέλη της πλειονότητας, με πήγαν μια βόλτα με το αυτοκίνητο τους στους στενούς δρόμους του οικισμού για να μου δείξουν από κοντά την περιοχή και να καταλάβω για τι μιλάμε. Κατά τη διάρκεια της βόλτας μου μίλησαν για ζητήματα που συνδέονται με τη δημιουργία του οικισμού, τη σημερινή του κατάσταση και το προφίλ των κατοίκων του. Και στις δύο αυτές επισκέψεις αισθάνθηκα ότι με την παρουσία μας διαταράσσαμε μια έντονη «ιδιωτικότητα» που επικρατούσε στο δημόσιο χώρο του οικισμού (όλοι κοιτούσαν το αυτοκίνητο να δουν ποιος είναι ο “ξένος” που περνάει⁹⁵²) κάτι που ομολογουμένως νιώθεις συχνά στα μικρά χωριά της ελληνικής επαρχίας, ωστόσο στο μαχαλά το ένιωσα ακόμα πιο έντονα. Την τρίτη φορά επισκέφτηκα τον Ήφαιστο καλεσμένη στο σπίτι ενός πληροφορητή. Η τρίτη αυτή επίσκεψη κανονίστηκε μετά από συνεννόηση του Δημάρχου Κομοτηνής με τον συγκεκριμένο κάτοικο, ο οποίος είναι στο ΔΣ πολιτιστικών συλλόγων του οικισμού και έρχεται σε επαφή με το δήμο. Η επίσκεψη πραγματοποιήθηκε με τη συνοδεία μιας φίλης από την Κομοτηνή, μέλος της πλειονότητας, που διατηρεί φιλικές σχέσεις με κάποιες γυναίκες από τα φτωχότερα στρώματα του οικισμού, τις

⁹⁵¹ η οποία βρίσκεται βορειοδυτικά του οικισμού

⁹⁵² εξαιτίας ίσως και της “κατάληψης” των στενών δρόμων από τους κατοίκους του οικισμού (πολλοί καθόντουσαν σε καρέκλες μπροστά από την πόρτα τους, παιδιά έπαιζαν στους δρόμους κτλ.)

οποίες έχει βοηθήσει πολλές φορές στο παρελθόν (με φάρμακα και τροφή για τις ίδιες και τα παιδιά τους). Παρκάραμε το αυτοκίνητο και αρχίσαμε να προχωράμε στα σοκάκια αναζητώντας το σπίτι του πληροφορητή. Η φίλη μου χαιρετούσε τον κόσμο που συναντούσαμε -κάποιους τους ήξερε και κάποιους όχι- και ρωτούσε για το σπίτι, όταν ακούστηκε μια ορχήστρα που έπαιζε ζωντανή μουσική και είδαμε να μαζεύεται κόσμος. Και ενώ προσπαθούσαμε να καταλάβουμε τι συμβαίνει, συναντάμε μια γνωστή της φίλης μου (μουσουλμάνα όπως μαρτυρούσε η μαντήλα που φορούσε), η οποία μας εξήγησε πως σε ένα σπίτι του δρόμου, στο βόρειο άκρο του οικισμού, έχουνε γιορτή για τα γενέθλια της μικρής κόρης και μας κάλεσε να πλησιάσουμε πιο κοντά. Με το που αρχίσαμε να κατευθυνόμαστε προς τα εκεί, όλο και περισσότερες γυναίκες άρχισαν να μας πλησιάζουν και να μας προσκαλούν (με νεύματα γιατί μιλούσαν τούρκικα) να πλησιάσουμε και να πάρουμε μέρος στη γιορτή. Η γιορτή λάμβανε χώρα στο δρόμο, έξω από το σπίτι του κοριτσιού, η πόρτα του σπιτιού ήταν ανοικτή και μπορούσες να δεις μέσα κάποιες γυναίκες που χτένιζαν το κορίτσι (επρόκειτο για ένα πολύ μικρό σπίτι και η ανοικτή πόρτα στο δρόμο σου επέτρεπε να μπορείς να δεις όλους τους χώρους του σπιτιού). Η ορχήστρα ήταν τοποθετημένη στην άκρη του δρόμου κλείνοντας την είσοδο σε αυτόν και οι πλαστικές άσπρες καρέκλες είχαν γεμίσει με καθημένους μεγαλύτερης ηλικίας, ενώ στο κέντρο, στη μέση του δρόμου, είχε στηθεί ο χορός. Ο κόσμος χόρευε κυκλικά με το άκουσμα αμανέδων και στο εσωτερικό του κύκλου γυναίκες και κορίτσια χόρευαν τσιφτετέλι ή κάποιο τέτοιου τύπου χορό. Οι γυναίκες μας χαμογελούσαν συνέχεια⁹⁵³ και μας οδηγούσαν στην πίστα για να χορέψουμε μαζί τους, πράγμα που κάναμε. Μετά από τρεις- τέσσερις χορούς και πολλά χαμόγελα, αφήσαμε τη γιορτή για να πάμε στο σπίτι του πληροφορητή που μας περίμενε. Η αίσθηση που είχα τώρα για τον οικισμό είχε αρχίσει να αλλάζει. Η «ιδιωτικότητα» του δημόσιου χώρου που είχα νιώσει τις άλλες φορές είχε αλλάξει περιεχόμενο και δεν την ένιωθα με την έννοια της «κλειστότητας» και του απόμακρου, αλλά με μια αίσθηση κοινοτισμού που σε καλωσόριζε φιλικά να συμμετάσχεις στη ζωή του οικισμού. Ο δημόσιος δρόμος είχε μετατραπεί σε μια τεράστια αυλή του σπιτιού που γόρταζε, μετατρέποντας τα γενέθλια σε δημόσιο γεγονός, καλώντας όλους τους κατοίκους (και τους επισκέπτες) στον κοινοτικό βίο.

⁹⁵³ Οι περισσότερες από αυτές δεν είχαν καλυμμένο το πρόσωπό τους και δε φορούσαν μαντήλα (κάποιες λίγες φορούσαν), ενώ ήταν ντυμένες με έντονα εμπριμέ φορέματα και πολλά κοσμήματα.

Με αυτήν την αίσθηση φτάσαμε τελικά στο σπίτι όπου μας υποδέχτηκαν ο πληροφορητής με την γυναίκα του με ιδιαίτερη θέρμη (στο καλωσόρισμα μιλούσε κυρίως ο άντρας σε αρκετά καλά ελληνικά που όμως κάποια λάθη στη σύνταξη μαρτυρούσαν πως τα ελληνικά δεν ήταν η μητρική του γλώσσα). Αφού μας πρόσφεραν καφέ και κάναμε τις απαραίτητες συστάσεις, οι τρεις μας (εγώ, ο πληροφορητής και η φίλη μου), ξεκινήσαμε την κουβέντα μας πίνοντας τον καφέ μας στο μπαλκόνι,⁹⁵⁴ ενώ η γυναίκα του κατευθύνθηκε στο εσωτερικό του σπιτιού για να παρακολουθήσει την αγαπημένη της τούρκικη σειρά στη δορυφορική τηλεόραση. Ακόμα και με μια γρήγορη ματιά μπορούσες να καταλάβεις ότι το σπίτι του πληροφορητή ήταν ένα από τα πλούσια σπίτια της Καλκάντζας (καμία σχέση με το προηγούμενο χαμηλό και μικρό σπίτι της γιορτής). Το σπίτι αυτό είχε προαύλιο χώρο, υπερυψωμένο όροφο με μπαλκόνι στο οποίο έφτανες άμα άνοιγες την πόρτα της αυλής και πολλά περισσότερα δωμάτια. Ο ίδιος ο πληροφορητής, ως μέλος και πρόεδρος στο ΔΣ πολιτιστικών συλλόγων του οικισμού, έχει ένα αρκετά αναπτυγμένο δίκτυο γνωριμιών με κατοίκους της Κομοτηνής και άτομα της πλειονότητας και έχει ζήσει και δουλέψει κάποιο διάστημα της ζωής του στην Αθήνα. Το κοινωνικό προφίλ του τον κατατάσσει στην κατηγορία των ευκατάστατων κατοίκων του οικισμού. Αποσπάσματα της συζήτησης μαζί του για τη ζωή στον Ήφαιστο και τις συνθήκες δημιουργίας και λειτουργίας του οικισμού καθώς και το ρόλο των πολιτιστικών συλλόγων στην προσπάθεια εξασφάλισης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης για τους κατοίκους θα παρουσιαστούν εκτενέστερα παρακάτω.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να σημειώσω ότι όταν πήγα στο πεδίο, δεν είχα καμία εικόνα για τα ζητήματα που απασχολούν την επίσημη επιστημονική σκέψη γύρω από τον οικισμό. Ήμουν για την ακρίβεια «ανυποψίαστη» για το πλήθος των θεμάτων που θα προέκυπταν (είχα μόνο την πληροφορία ότι είναι μια μουσουλμανική γειτονιά λίγο έξω από την πόλη που κατοικούν Τσιγγάνοι) και όσα άκουσα και είδα ή μου είπαν οι πληροφορητές, δεν προέκυψαν ως μία «εκ των προτέρων» αναζήτηση επιβεβαίωσης όσων είχα ακούσει ή διαβάσει. Πρόκειται μάλλον για την αντίστροφη διαδικασία, όπου η βιβλιογραφία μου επιβεβαίωσε στη συνέχεια ως καιρία ζητήματα για την Καλκάντζα και τους κατοίκους της όλα όσα αναδύθηκαν από την επιτόπια επίσκεψη στο πεδίο.

⁹⁵⁴ Παρά το κρύο (ήταν Οκτώβρης και νύχτωνε σιγά σιγά) κάτσαμε στο μπαλκόνι για να καπνίσουν οι άλλοι δύο, αφού όπως μας είπε ο οικοδεσπότης, δεν καπνίζουν μέσα στο σπίτι.

Ο οικισμός Ήφαιστος ή Καλκάντζα.

Στο περιθώριο της Κομοτηνής, στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης και περίπου 2 χλμ. από τα τελευταία σπίτια της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, βρίσκεται ο οικισμός Ήφαιστος, που στους ντόπιους είναι ευρέως γνωστός με το όνομα Καλκάντζα. Αν και εξ αρχής η Καλκάντζα θεωρούνταν συνοικία της Κομοτηνής και όχι ένα ανεξάρτητο χωριό,⁹⁵⁵ κατασκευάστηκε πέραν του βορειοδυτικού ορίου της πόλης, δυτικά από το χείμαρρο Βοσβόζη (Πος- Πος) που αποτελεί το φυσικό αλλά και συμβολικό διαχωριστικό όριο⁹⁵⁶ ανάμεσα στον οικισμό και στον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό. Ο οικισμός Ήφαιστος ιδρύθηκε το 1938 επί κυβερνήσεως Μεταξά από το Γενικό Διοικητή της Θράκης Ευάγγελο Καλαντζή.⁹⁵⁷ Στο επίθετο του Γενικού Διοικητή της Θράκης αποδίδεται η ονομασία Καλκάντζα στη βάση του ισχυρισμού ότι το αρχικό όνομα «Καλαϊτζεία ή Καλάντζεια» που δόθηκε στον οικισμό προς τιμήν του ιδρυτή του, οι κάτοικοι το παράφρασαν λόγω γλωσσικής δυσκολίας στο τουρκικότερο «Καλαντζιέ ή Καλαϊτζέ» που θα καταλήξει τελικά στο «Καλκάντζα».⁹⁵⁸ Πολύ αργότερα οι υπεύθυνοι της Νομαρχίας Ροδόπης το μετονόμασαν στο ελληνικότερο «Οικισμός Ηφαιστού». Η πρώτη γνωστή αναφορά του ονόματος Ήφαιστος γίνεται σε έγγραφο του 1949, όμως η ονομασία αυτή θα επικρατήσει μόνο μετά τη δεκαετία του 1980.⁹⁵⁹ Η επιλογή του ονόματος Ήφαιστος πιθανώς σχετίζεται με το γεγονός ότι αρκετοί κάτοικοι του οικισμού ήταν μεταλλουργοί,⁹⁶⁰ εξού και η χρήση του ονόματος του αρχαίου Έλληνα θεού του Ολύμπου για την ονομασία του οικισμού.

⁹⁵⁵ Αρκετοί άνθρωποι από τον οικισμό επιμένουν να ονομάζουν τον οικισμό *χωριό του γιακά* (έτσι ονομάζονται τα χωριά που κατοικούνται από μειονοτικούς Τούρκους και βρίσκονται στους πρόποδες της Ροδόπης). Και αυτό συμβαίνει, παρά το ότι η απόσταση που χωρίζει τον οικισμό από το κοντινότερο χωριό του γιακά είναι τετραπλάσια από αυτήν που τον χωρίζει από την Κομοτηνή, οι κάτοικοι του οικισμού δεν είναι αγρότες και απευθύνονται καθημερινά στην Κομοτηνή για εργασία, τροφοδοσία, διασκέδαση, προσωπικές σχέσεις κ.α., ενώ παράλληλα δεν έχουν επικοινωνία, ούτε τυγχάνουν αποδοχής από τους μειονοτικούς Τούρκους των χωριών του γιακά. Βλ. Γιώργος Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας. Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων της Θράκης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σελ 102

⁹⁵⁶ Ποτάμι με ανάχωμα στη διεύθυνση βορράς-νότος και υπερυψωμένος δρόμος στη διεύθυνση ανατολή-δύση. Πηγή: Στο ίδιο, σελ 101

⁹⁵⁷ Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, ό.π., σελ 58

⁹⁵⁸ Σύμφωνα με τον Μαυρομάτη, το όνομα «Καλκάντζα» είναι εξαιρετικά πρόσφορο σε παρετυμολόγηση. Μια απόπειρα ερμηνείας/ ετυμολόγησης του ονόματος Καλκάντζα εκ μέρους των ίδιων κατοίκων, με αρκετή δόση εξωτισμού, συνδέει την Καλκάντζα με το *kalkan* (ασπίδα στα τουρκικά), ενώ ανάλογη κίνηση εμπνεόμενη ενδεχομένως από τα πάθη των κατοίκων του οικισμού συνδέει το όνομα με το τουρκικό *Kalkınca*, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως «μέχρι που να (ξανά) σηκωθούμε/ αναχωρήσουμε», Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 84

⁹⁵⁹ Στο ίδιο, σελ 85

⁹⁶⁰ Σύμφωνα με την Ιωαννίδου, η πρόσφατη σχετικά μετονομασία σε «Ήφαιστο» παραπέμπει στην ουσιοκρατική αντίληψη της κρατικής εξουσίας και διαφόρων «ειδικών» σύμφωνα με την οποία ο μαχαλάς είναι «καθαρά αθιγγάνικος». Είναι γνωστό ότι ο αρχαιοελληνικός θεός Ήφαιστος συνδεόταν με τη

Σύμφωνα με την Ιωαννίδου,⁹⁶¹ η Καλκάντζα ή Ήφαιστος κατοικείται από μουσουλμάνους και μουσουλμάνες οι οποίοι/ες στην εντόπια ταξινόμηση των διάφορων εθνοτικών ομάδων που κατοικούν στην Κομοτηνή κατατάσσονται στη «χαμηλότερη» αξιολογικά κλίμακα από άποψη πολιτιστική, κοινωνική, οικονομική, ηθική, εθμική και σωματοτυπική και ανήκουν στα πιο αδύναμα και κοινωνικά περιφερειακά ή περιθωριοποιημένα στρώματα της μουσουλμανικής μειονότητας. Οι κάτοικοι της Κομοτηνής και ορισμένοι ερευνητές/τριες χαρακτηρίζουν τους μουσουλμάνους κατοίκους του οικισμού ως μουσουλμάνους Αθίγγανους αδιαφορώντας για τον αυτοπροσδιορισμό τους.⁹⁶² Ο Μαυρομάτης αναφέρει πως το ζήτημα της εθν(ο)τικής- πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων της Καλκάντζας αποτελεί μέρος της ευρύτερη πολιτικής και επιστημονικής συζήτησης γύρω από την ιστορία και των ταυτότητα των μουσουλμάνων Τσιγγάνων της Θράκης.⁹⁶³ Ανεξαρτήτως πάντως επιστημονικών και πολιτικών συζητήσεων, στο πεδίο οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής αναφέρονται για τους κατοίκους του Ηφαιστού με τους χαρακτηρισμούς «Γύφτοι» ή «Κατσίβελοι»⁹⁶⁴ ή «Τουρκόγυφτοι» ή «Ρομά» ή απλώς «Τσιγγάνοι».⁹⁶⁵ Από τη μεριά τους, το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του οικισμού, δεν αποδέχονται τον προσδιορισμό τους ως Τσιγγάνοι και εξαιτίας της μη αποδοχής της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας που τους αποδίδει η υπόλοιπη κοινωνία, ορίζουν τον εαυτό τους με διάφορους τρόπους και στη βάση διαφόρων κριτηρίων (πχ καταγωγή, θρησκεία, γλώσσα) για να αποδείξουν τη σύνδεσή τους με

μεταλλουργία και από την άλλη ότι οι «Αθίγγανοι» θεωρήθηκαν παραδοσιακά συνδεδεμένοι με το επάγγελμα του πλανόδιου γανωματή/ μεταλλουργού. Κάπως έτσι θα σκέφτηκαν οι νομαρχιακές αρχές για να δώσουν το όνομα αυτό στο μαχαλά υποστασιοποιώντας εθνοτικά τους κατοίκους του. Βλ. Αναστασία Ιωαννίδου, *Εμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο. Η περίπτωση της Καλκάντζας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2004, σελ. 30

⁹⁶¹ Στο ίδιο, σελ 5

⁹⁶² Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 87

⁹⁶³ Στο ίδιο, σελ 86

⁹⁶⁴ Η λέξη «κατσίβελος» κατά τον Ανδριώτη, προέρχεται από τη λατινική λέξη *captivus* που σημαίνει αιχμάλωτος και κατ' επέκταση ελεεινός, εξαθλιωμένος, ταλαιπωρημένος. Με αυτό το χαρακτηρισμό ονομάζουν όλους τους Μουσουλμάνους Τσιγγάνους της Θράκης. Στην αρχή είναι μια πολύ περιφρονητική λέξη, ευρέως γνωστή στην Θράκη, η οποία σημαίνει το άτομο που κάνει γύφτικη ζωή αλλά και ο πολύ τσιγκούνης. Πηγή: Παναγιωτίδης Ναθαναήλ, *ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1994, σελ 32.

Διαθέσιμη στο <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/3655?lang=el#page/32/mode/2up>

⁹⁶⁵ Στην έρευνα της για την Καλκάντζα η Ιωαννίδου αναφέρει: «Ο παππούς μου έλεγε ότι τους κατοίκους εκεί άκουγε να τους αναφέρουν ως «Τσεγγενέ» (Τσιγγάνους) και ο ίδιος τους χαρακτήρισε ως «φουκαράδες». Βλ. Ιωαννίδου, *Εμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ 26

τους τουρκογενείς μειονοτικούς και την πολιτισμική διαφοροποίηση τους από τα στοιχεία που θεωρούν πως συγκροτούν την αθιγγανική ταυτότητα.⁹⁶⁶

«Για την καταγωγή να σου πω ψέματα για κάτι που δε ξέρω; Ντόπιος Κομοτηναίος ο πατέρας μου ήταν το 1934 γεννημένος, είχε έρθει εδώ πέρα 4 χρονών (...) Εγώ από ότι έχω μελετήσει και μου αρέσει να διαβάζω, υπάρχουν άνθρωποι, τώρα μιλάμε για ντοκουμέντα, (που) έχουν έρθει από τη Βουλγαρία, από την Τουρκία, αλλά ο προσδιορισμός με βάση τα ιστορικά αρχεία της γείτονας χώρας της Τουρκίας είναι μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, αλλά η φυλή των Μουσουλμάνων ή Μογγόλων ή Τούρκων ή Νεότουρκων ή όπως θέλεις προσδιόρισέ το εσύ, ξεκινάει περί τα 1468. Γιατί το λέω αυτό; Φτιάχνουν το πρώτο τέμενος το μεγάλο με 6 μιναρέδες, δεν υπάρχει άλλο στην Αδριανούπολη στην Ανατολική Θράκη (...) Όταν έφυγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία για να διεκδικήσει τα Βαλκάνια μετά την άλωση την Κωνσταντινούπολης το 1453, το 1458 μετά από 5 χρόνια έφτιαξαν το τέμενος στην Αδριανούπολη το οποίο είναι το μεγαλύτερο στα Βαλκάνια. Ακριβώς το ίδιο αλλά με έναν μιναρέ έφτιαχναν στο Διδυμότειχο. Από εκεί και πέρα ξεχωρίστηκαν άλλοι από την ομάδα των Οθωμανών ή των Τούρκων ή όπως θες πες το. Ένα κομμάτι έχει ξεκινήσει προς τη Βουλγαρία, στη Ρουμανία ένα κομμάτι έχει μείνει, έχουν κατέβει εδώ στην Ελλάδα, έχουν πάει μέχρι την Αυστρία, Ουγγαρία. Αυτά είναι γεγονότα, ιστορία. Τώρα εγώ δε μπορώ να προσδιορίσω τον εαυτό μου γνήσιο τούρκο, διότι έχουν περάσει 4-5 γενιές τώρα. Ο παππούς μου ή ο προπάππος μου από πού προέρχονται δεν το γνωρίζω (...) Δεν μπορείς να προσδιορίσεις τον εαυτό σου έτσι. Μπορεί να γνωρίζω εγώ ακόμη και τον παππού μου. Τον προπάππου μου όμως δε τον γνώριζα. Μπορεί να ήταν ο μεγαλύτερος τύραννος»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

Ως οικισμός, η Καλκάντζα ή Ήφαιστος έχει συνδεθεί με τους μετασχηματισμούς που ανέδειξαν την Κομοτηνή σε πρωτεύουσα του Νομού Ροδόπης, ιδιαίτερα μετά την εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών από το 1922 και εξής.⁹⁶⁷ Ο οικισμός ιδρύθηκε με σκοπό να μετοικήσει εκεί μια ομάδα ανθρώπων που κατοικούσε στο κέντρο της Κομοτηνής και που θεωρούνταν από τον υπόλοιπο πληθυσμό Αθίγγανοι. Μεταξύ 1935 - 1938, μια δεκαπενταετία

⁹⁶⁶ Στη συνέχεια του κεφαλαίου, θα επανέρθω στο θέμα του αυτοπροσδιορισμού και της ταυτότητας των κατοίκων της Καλκάντζας μέσα από το πρίσμα της σχέσης του οικισμού με την Κομοτηνή και τις υπόλοιπες γειτονιές της (σχέση μέσω των συλλόγων με την Τοπική Αυτοδιοίκηση και την ευρύτερη κοινωνία) και τη θέση αυτών των κατοίκων στο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της πόλης (σχέσεις με υπόλοιπη μουσουλμανική μειονότητα).

⁹⁶⁷ Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ 25

περίπου δηλαδή μετά την «ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό», η ομάδα αυτή υποχρεώθηκε να μετεγκατασταθεί από το κέντρο της πόλης στο σημείο που βρίσκεται σήμερα ο οικισμός. Τα μέλη της εγκατέλειψαν τον τόπο που κατοικούσαν μέχρι τότε και «εκτοπίστηκαν» από την ευρύτερη ακτίνα της πόλης⁹⁶⁸ για να τοποθετηθούν σε ένα βαλτότοπο⁹⁶⁹ στην περιφέρεια της.⁹⁷⁰ Σύμφωνα με την Ιωαννίδου, πρόκειται για μια μη οικειοθελή μετεγκατάσταση και μάλλον για έναν αναγκαστικό εκτοπισμό που προέκυψε ως μια «από τα πάνω» πολιτική βούληση στο πλαίσιο εξελληνισμού και εξωραϊσμού της πόλης και κυρίως του κέντρου της, δηλαδή κατά τη διαδικασία μετασχηματισμού της οθωμανικής *Gümülcine* σε ελληνική Κομοτηνή.⁹⁷¹ Η περιοχή κοντά στο κέντρο της Κομοτηνής όπου κατοικούσαν πριν οι κάτοικοι του οικισμού ονομαζόταν σύμφωνα με τον Ζεγκίνη⁹⁷², Ντετελέρ Καραγατζί⁹⁷³ και είναι η περιοχή που σήμερα βρίσκεται κοντά στο Δημοτικό Στάδιο.⁹⁷⁴ Μέχρι και το 1935 επρόκειτο για μια περιοχή ελώδη και ανθυγιεινή, λόγω της ύπαρξης τότε του χειμάρρου Μπουκλουτζά, με τα σπίτια των κατοίκων να έχουν μορφή φτωχικών παραπηγμάτων.⁹⁷⁵ Στο χάρτη του Ακτσόγλου

⁹⁶⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 161

⁹⁶⁹ Για τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην περιοχή εγκατάστασης, η Ιωαννίδου γράφει: «Στο μαχαλά μου είπαν ότι ο στρατός είχε τότε εκχερσώσει την περιοχή από την παραποτάμια βαλτόδη βλάστηση και με κρατική μέριμνα χτίστηκαν τα πρώτα (κανονικά) σπίτια για τους κατοίκους. Σπίτια χτίστηκαν ξανά με κρατική μέριμνα όταν στα 1961 όλη η πόλη - και της Καλκάντζας συμπεριλαμβανομένης - πλημμύρισε», βλ. Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ 28

⁹⁷⁰ Σε εκείνη την περιοχή, αλλά πριν από το χειμάρρο, κατασκευάστηκαν το 1929 τα σφαγεία της Κομοτηνής, που ως κάτι το ρυπαρό, έπρεπε να τοποθετηθούν στο απώτατο δυνατό σημείο. Πηγή: Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ. 101

⁹⁷¹ Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π.

⁹⁷² Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθήγανοι της Θράκης*, ό.π., σελ 58

⁹⁷³ Η Ιωαννίδου στην έρευνα της για την Καλκάντζα, αναφέρει για την περιοχή προέλευσης των κατοίκων του οικισμού: «Κάποιοι κάτοικοι της Καλκάντζας την ανέφεραν επίσης ως «Ναρλί Μπαχτσέ». Την ίδια περιοχή ο παππούς μου, Μικρασιάτης πρόσφυγας, την ανέφερε ως «Ταμπάκ-χανέ» (βυρσοδευεία), ενώ στην εποχή των γονιών μου (δεύτερη γενιά πρόσφυγων) η περιοχή ήταν γνωστή ως «Πισίνα», επειδή υπήρχε πράγματι μία πισίνα που λειτουργούσε στο πλαίσιο ενός κέντρου διασκέδασης, στη θέση της οποίας πριν από μερικά χρόνια χτίστηκε το υπαίθριο δημοτικό θέατρο της πόλης (ακριβώς δίπλα στο Μουσείο). Κάποιος ηλικιωμένος πληροφορητής μου είπε ότι τότε κοντά εκεί υπήρχε κάποιο στρατόπεδο και οι γυναίκες του μαχαλά κέρδιζαν κάποια χρήματα πλένοντας ρούχα από αυτό το στρατόπεδο». Πιθανόν να αναφέρονται στα στρατόπεδα που υπήρχαν εκεί που σήμερα, και από το 1967, βρίσκεται η Δημοτική Αγορά., βλ. Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο* σελ 26

⁹⁷⁴ Σύμφωνα με το Μαυρομμάτη, οι περισσότεροι κάτοικοι της Καλκάντζας κατοικούσαν μέχρι το έτος 1937 σε παραπήγματα και σκηνές στο κέντρο της πόλης, στην περιοχή που βρίσκεται σήμερα μεταξύ των οδών Νικηταρά-Υψηλάντου-Κακουλίδου, κοντά στην όχθη του χειμάρρου Μπουκλουτζά που διέσχισε τότε την Κομοτηνή. Πηγή: Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 83. Ο Λιάπης δίνει τα όρια της περιοχής κάπως ευρύτερα (συμφωνώντας με τον Ακτσόγλου) αναφέροντας ότι μέχρι τότε ο μαχαλάς τους βρίσκονταν στην περιοχή που σήμερα δεσπόζει το Αρχαιολογικό Μουσείο, το παλιό Γυμνάσιο Αρρένων (νυν Εσπερινό), η Νομική Σχολή, το Στάδιο και πρόσφατα το Κτίριο της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης. Όλα αυτά είναι χτισμένα γύρω από ένα αλσύλλιο στο κέντρο του οποίου βρίσκεται το παλιό Ηρώο της πόλης. Πηγή: Αντώνης Λιάπης, *Η Κομοτηνή και η Περιφέρειά της*, Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Κομοτηνή 1996, σελ 51.

⁹⁷⁵ Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ. 26

που δείχνει τη χωρική κατανομή των συνοικιών της Κομοτηνής περί τα τέλη του 19ου αιώνα, οι τσιγγάνοι παρουσιάζονται να κατοικούν μαζί με χριστιανούς στη γειτονιά Ναρλί-ι σαγκίρ που είναι η περιοχή ανάμεσα στην οδό Μακεδονίας και Συμεωνίδη, στην περιοχή δηλαδή κοντά στο αρχαιολογικό μουσείο.⁹⁷⁶

«(...) 13 Μαΐου του 1938 ήρθε ο οικισμός εδώ, αλλά πάρθηκε η απόφαση 24 Οκτωβρίου του 1937 με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου για να μεταφερθεί ο οικισμός. Πριν ήμασταν στην Κομοτηνή, στην πόλη μέσα. Πού είναι το ΙΚΑ ακριβώς; εκεί που είναι η Νομική Σχολή, το στάδιο, η οδός Βύρωνος στην Κομοτηνή, Νέστορα Τσανακλή. Γιατί υπάρχει ένας ιστορικός φούρνος στην Κομοτηνή του Τσιλιγκίρη⁹⁷⁷ του λεγόμενου, όπου έβγαινες στη χίλια δέντρα, εκεί ήταν, με ξύλα, εκεί γύρω. Η δημοτική βιβλιοθήκη, ο δρόμος που έβγαινε στη χίλια δέντρα (...) Η Βύρωνος, εκεί είναι η πισίνα η παλιά και ακόμη υπάρχουν άνθρωποι που έχουν οικόπεδα εκεί πέρα (...) Εκεί γύρω ήταν όταν μεταφέρθηκαν εδώ. Ο πατέρας μου, που ήταν το 1934 γεννημένος, ήρθε εδώ 3 ή 4 χρόνων. Εγώ είμαι 57 πάω στα 58 εδώ μεγάλωσα...»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

Έγγραφα και αποφάσεις για την ίδρυση του οικισμού δε σώζονται, αφού φυλάσσονταν στο αρχείο του Δήμου Κομοτηνής το οποίο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής στη Θράκη (1940-1944). Για τη μετεγκατάσταση των κατοίκων στη νέα περιοχή ο Ζεγκίνης⁹⁷⁸ αναφέρει πως όλα τα έξοδα μεταφοράς, ανεγέρσεως οικιών κλπ. καταβλήθηκαν από το ελληνικό Δημόσιο. Ωστόσο, οι κάτοικοι του οικισμού υποστηρίζουν ότι ουσιαστικά εκδιώχθηκαν και τα νέα σπίτια τα κατασκεύασαν εξολοκλήρου μόνοι τους, ενώ τους

⁹⁷⁶ Ιάκωβος Ζ. Ακτσόγλου, *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine Sancagi) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα : μια συμβολή στην ιστορία της Κομοτηνής : βάσει των σχετικών πληροφοριών από την Επετηρίδα της Γενικής Διοικήσεως Εντίρε (Salname-i Vilayet-i Edirne), του οικονομικού έτους 1314 (1898-1899)*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Κομοτηνή 2013

⁹⁷⁷ Γνωστός φούρνος της εποχής που υπήρχε στην περιοχή. Το όνομά του απαντάται και σε στίχους τραγουδιών που αναφέρονται στην πόλη της Κομοτηνής. Βλ. στίχοι τραγουδιού με τίτλο «Κομοτηνή», διαθέσιμο στο http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Poems&act=details&poem_id=45623

⁹⁷⁸ Σύμφωνα πάντα με τον Ζεγκίνη, τα έξοδα ανέλαβε και πάλι το Δημόσιο όταν το 1961, μετά από καταστροφική πλημμύρα που έγινε στην Κομοτηνή, καταστράφηκε ολοσχερώς ο οικισμός Καλκάντζα. Και τότε το δημόσιο, με πρωτοβουλία του Νομάρχη Ροδόπης Νταουτάκη, ανέλαβε την ανοικοδόμηση των οικιών καθώς και του σημερινού μειονοτικού σχολείου της περιοχής στο οποίο φοιτούν αποκλειστικά τα παιδιά του οικισμού. Πηγή: Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθήγγανοι της Θράκης*, ό.π., σελ 58

απαγορεύτηκε να χρησιμοποιήσουν δομικά υλικά (κεραμίδια, ξυλεία κ.λ.π) από τα παλιά τους σπίτια τα οποία κατεδάφισαν συνεργεία του Δήμου.⁹⁷⁹

«(...) Ήταν 140 οικογένειες⁹⁸⁰ (...) Όταν ήρθαν και τους έδωσαν από ένα οικόπεδο, από ότι θυμάμαι από τον παππού μου που πέθανε το 1972, πήγαιναν στην Κομοτηνή για να ασκήσουν το επάγγελμα, ήταν στιλβωτής και όταν γυρνούσαν το καλοκαίρι, όταν δεν είχε νερό το ποτάμι έπαιρναν με σακούλες ή με μαντίλια ή με ζαχαροτσούβαλα, στα λεγόμενα άσπρα τσουβάλια ήταν η ζάχαρη, δεν υπήρχε η χάρτινη συσκευασία και όσο μπορούσε να κουβαλήσει ο καθένας από αυτούς έφερνε λίγο χώμα, δηλαδή άμμο από το ποτάμι. Άλλος έφερνε 5 πέτρες όσο μπορούσε μέσα στο τσουβάλι και έτσι φτιάχτηκε αυτός ο οικισμός...»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,

κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

Σε συμφωνία με τους υπόλοιπους ερευνητές και ερευνήτριες, ο Μαυρομμάτης υποστηρίζει ότι την αναγκαστική μετοίκηση πρότεινε ο Δήμος Κομοτηνής προβάλλοντας λόγους καθαριότητας και τάξης και με σκοπό την αξιοποίηση του κέντρου της πόλης.⁹⁸¹ Ακολουθεί απάντηση του πληροφορητή στο ερώτημα γιατί μεταφέρθηκε ο οικισμός.

«Ένα ακατάλληλο ζώο καθορίζει και την αξία των άλλων ζώων. Τι θέλω να πω; Παράδειγμα, η γυναίκα μου είχαν από τότε 10 αλογοάμαξα με βαρέλια που καθάριζαν τους βόθρους. Κάποτε οι άνθρωποι τα έκαναν στη γη και εκεί που είναι το ΙΚΑ αυτή τη στιγμή στην Κομοτηνή υπήρχε μια μεγάλη γέφυρα με το ποτάμι ανοιχτό. Και στην πόλη της Κομοτηνής εκεί που είναι αυτό του τροχονόμου και εκεί υπήρχε γέφυρα και που είναι η εθνική τώρα πάλι υπήρχε. Την Κομοτηνή την έσωσε ο πρώην νομάρχης διορισμένος στην εποχή της χούντας,⁹⁸² ο Αλαμάνος. Και ήταν καλός άνθρωπος, από τη Ρόδο ο ίδιος, την Κομοτηνή αυτός την έσωσε με

⁹⁷⁹ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 84

⁹⁸⁰ Άλλοι ερευνητές αναφέρουν ότι σύμφωνα με τους πληροφορητές/τριες τους, επρόκειτο για 80 οικογένειες, βλ Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ 31

⁹⁸¹ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 84

⁹⁸² Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια, πριν τη δικτατορία (1967-1974) η οποία αποπεράτωσε τα αντιπλημμυρικά έργα κλείνοντας την κοίτη του, την πόλη διέσχισε ο χειμάρρος Μπουκλουτζάς που αρκετές φορές προκάλεσε μεγάλες καταστροφές με την υπερχειλίση του. Στις όχθες του χειμάρρου βρισκόταν ο μαχαλάς των κατοίκων της Καλκάντζας. Στην ύπαρξη του χειμάρρου φαίνεται να οφείλονταν το βαλτώδες της περιοχής και οι ανθυγιεινές και αντιαισθητικές συνθήκες διαβίωσης στο μαχαλά. Σύμφωνα με την Ιωαννίδου, δεν ήταν τυχαίο ότι οι τότε κάτοικοι του κατοικούσαν στην περιοχή εκείνη, αλλά πρόκειται για μια απόδειξη ότι από εκείνη την εποχή η πληθυσμιακή αυτή ομάδα ζούσε σε συνθήκες κοινωνικού περιθωρίου στην περιφέρεια της πόλης. Βλ. Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ 26

την έννοια ότι έκλεισε το ποτάμι (...) το 1967 το ποτάμι ήταν ανοιχτό, πριν 40 χρόνια. Και μέσα ήταν βρωμιές και τέτοια, ενώ τώρα έκλεισε και έγινε δρόμος διπλός (...) Πάρε παράδειγμα να το βλέπεις μπροστά σου, να είναι ένα ποτάμι. Οτιδήποτε ακαθαρσίες από το χώρο μέσα εκεί πήγαιναν. Από την οσμή δε μπορούσες να περάσεις το καλοκαίρι (...) Υπήρχαν κάποιες κυρίες που τις ακαθαρσίες τις έριχναν στο ποτάμι. Και εσύ να τις έριχνες για παράδειγμα, αλλά επειδή εκεί έμεναν οι κάτοικοι, οι πρόγονοι μας να στο πω, από τον Ήφαιστο, που έπειτα ονομάστηκε Ήφαιστος, τους θεώρησαν αυτοί της περιφέρειας ότι ήταν οι υπαίτιοι (...)

*Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,
κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016*

Για τη διαδικασία της μετεγκατάστασης ο πληροφορητής αναφέρθηκε επίσης στο γεγονός ότι κάποια άτομα της ομάδας, που διατηρούσαν την εποχή εκείνη σχέσεις με την τοπική εξουσία, χρηματίστηκαν για να συναινέσουν με την μετεγκατάσταση του οικισμού παρασύροντας και τους άλλους κατοίκους του μαχαλά. Και αυτή η πληροφορία συναντάται στην έρευνα και άλλων ερευνητών και ερευνητριών, στοιχείο που δείχνει ότι η επικοινωνία των εκπροσώπων της πληθυσμιακής αυτής ομάδας με το κράτος στηριζόταν παραδοσιακά σε ένα δίκτυο πελατειακών σχέσεων.⁹⁸³ Η Ιωαννίδου αναφέρει για το θέμα «πολλοί από αυτούς μου είπαν επίσης ότι «πουλήθηκαν οι μουχτάρηδες» τους, δηλαδή κάποιοι εκπρόσωποι τους που είχαν κάποιες προσβάσεις (μάλλον στο πλαίσιο δικτύων «πατρωνίας») στην τοπική και κρατική εξουσία (Δήμος, Γενική Διοίκηση), οι οποίοι συμφώνησαν να γίνει η μετεγκατάσταση τους χωρίς να το έχουν συζητήσει πριν με τους συντοπίτες τους».

«(...) το 1937, επί εποχής δημαρχίας Καλαντζή. Πήραν λεφτά για να μεταφερθούν εδώ. Κάτω από το κρεβάτι⁹⁸⁴ και προσδιορίστηκε ότι θα καθίσουν εδώ πέρα (...) από εδώ οι κάτοικοι, οι οποίοι και αυτοί μεταφέρθηκαν εδώ (...) πάντα αυτό γίνεται, το μεγάλο ψάρι τρώει το μικρό. Κάποιοι πονηροί εκείνης της περιόδου εκμεταλλεύτηκαν τις καταστάσεις και πήραν χρυσές λίρες (...)

*Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,
κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016*

⁹⁸³ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 119

⁹⁸⁴ Προφανώς εννοεί την ελληνική έκφραση κάτω από το τραπέζι, δηλαδή κρυφά.

Η έκταση πάνω στην οποία κατασκευάστηκε ο οικισμός ανήκε καταρχήν στο Υπουργείο Γεωργίας, το οποίο και την εκχώρησε στο Δήμο Κομοτηνής. Τα κτίρια στον Ήφαιστο, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, έχουν κτιστεί σε οικόπεδα που τυπικά ανήκουν ακόμα στο Δήμο.⁹⁸⁵ Αυτό συμβαίνει διότι, παρόλο που ο χώρος παραχωρήθηκε από το Δήμο, δεν υπάρχουν έως και σήμερα ξεκάθαροι τίτλοι ιδιοκτησίας γιατί, όπως αναφέρουν μέλη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, *οι κάτοικοι δεν έχουν να πληρώσουν την εφορία για να γίνει η μεταβίβαση.*⁹⁸⁶ Άρα, σύμφωνα με τον Μαυρομάτη, τα σπίτια του οικισμού θεωρούνταν και εξακολουθούν να θεωρούνται αυθαίρετα,⁹⁸⁷ με τις ανάλογες συνέπειες (αδυναμία λήψης δανείου, προβλήματα στη μεταβίβαση κ.λ.π.).⁹⁸⁸

Πολεοδομικά χαρακτηριστικά.

Αναφορικά με την πολεοδομική εικόνα του οικισμού, τα βασικά χαρακτηριστικά είναι τα εξής: ο Ήφαιστος χτίστηκε με Ιπποδάμειο σύστημα. Στο κέντρο του οικισμού προβλέφθηκε μια αρκετά μεγάλη ακάλυπτη έκταση - δύο οικοδομικά τετράγωνα- πιθανόν για τη δημιουργία μελλοντικής πλατείας. Πάνω σε αυτήν την έκταση χτίστηκε αργότερα το σχολείο⁹⁸⁹ και το τζαμί. Πλατείες, χώροι πρασίνου, παιδική χαρά και χώροι άθλησης δεν υπάρχουν.⁹⁹⁰ Οι δρόμοι στον οικισμό είναι στενοί (περίπου 4-5 μ.) και οι περισσότεροι είναι στρωμένοι με τσιμέντο, ενώ υπάρχουν και κάποιοι χωματόδρομοι. Τα πεζοδρόμια είναι πολύ στενά και συχνά

⁹⁸⁵ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 94

⁹⁸⁶ Η πληροφορία προέρχεται από την επιτόπια έρευνα.

⁹⁸⁷ Σύμφωνα με την Τρουμπέτα, την πλειοψηφία των Αθιγγανικών οικισμών και συνοικιών της Θράκης, και κυρίως αυτούς που ιδρύθηκαν μετά το 1923, διέπει ένα «ημινόμιμο» πολεοδομικό καθεστώς, όπου ενώ δεν εντάσσονται στο σχέδιο πόλης, εντούτοις είναι συνδεδεμένοι με το αρδευτικό και ηλεκτρικό δίκτυο, και οι ιδιοκτήτες των σπιτιών δεν διαθέτουν πάντοτε τίτλους ιδιοκτησίας. βλ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 162

⁹⁸⁸ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 94

⁹⁸⁹ Το σχολείο, που κτίστηκε σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του Δήμου Κομοτηνής, λειτουργεί στο σημερινό κτίριο από το 1953. Αρχικά λειτούργησε σε κενή οικία Αθιγγάνου, με ενοίκιο που κατέβαλλε σε αυτόν το ελληνικό Δημόσιο. Το 1961 με τη μεγάλη πλημμύρα που έπληξε την Κομοτηνή, το σχολείο καταστράφηκε και ξαναχτίστηκε με χρήματα του ελληνικού Δημοσίου. Βλ, Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθιγγανοί της Θράκης*, ό.π., σελ 59

⁹⁹⁰ Ο οικισμός περιβάλλεται βέβαια από χωράφια και άρα από πράσινο. Ο Μαυρομάτης όμως επισημαίνει πως στον γειτονικό οικισμό της Εκτενεπόλ, ο οποίος είναι ο πιο καινούριος και σύγχρονος οικισμός της πόλης και περιβάλλεται εξίσου από χωράφια, υπάρχουν πολλές μικρές πλατείες, χώροι πρασίνου και άθλησης., βλ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 93

κατελιμμένα από τις δραστηριότητες των περιοίκων⁹⁹¹ και έτσι ο δρόμος χρησιμοποιείται για τις μετακινήσεις πεζών και οχημάτων και για το παιχνίδι των παιδιών.⁹⁹²

Στον οικισμό, τα περισσότερα σπίτια είναι παλιά (συχνά το κύριο μέρος είναι κατασκευασμένο από το 1961) και κατά κανόνα μονώροφα. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα με τη λογική και αισθητική του τυπικού παραδοσιακού σπιτιού μιας μουσουλμανικής οικογένειας στη Θράκη, δηλαδή εσωτερική κλειστή αυλή και ανεξάρτητα δωμάτια το ένα δίπλα στο άλλο, πολλές φορές με διαφορετικό χρόνο κατασκευής και με ανεξάρτητη πρόσβαση στην αυλή. Υπάρχουν αρκετά νεότερα σπίτια με κοινό χαρακτηριστικό τους την υπερυψωμένη κατασκευή που εξασφαλίζει την ύπαρξη υπογείου και την ύπαρξη περισσότερων παραθύρων στην πρόσοψη. Στον οικισμό υπάρχουν και ορισμένα νεόδμητα διώροφα και τριώροφα σπίτια.⁹⁹³ Σε σχέση με τις κοινωνικές παροχές, ο Μαυρομμάτης αναφέρει ότι στην έρευνα που πραγματοποίησε στην Καλκάντζα το 1996, περίπου το 10% του συνόλου των οικημάτων του οικισμού στερούνταν παροχής ηλεκτρικού ρεύματος και παροχής ύδρευσης. Από τότε έχουν περάσει πολλά χρόνια και τα στοιχεία σε απόλυτα νούμερα πολύ πιθανόν να έχουν μεταβληθεί⁹⁹⁴ ωστόσο, σύμφωνα με τους πληροφορητές, υπάρχουν ακόμα και σήμερα σπίτια που στερούνται αυτών των βασικών κοινωνικών παροχών λόγω ένδειας των κατοίκων τους.⁹⁹⁵

«Το 1982, στην πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ Ανδρέα Παπανδρέου, χαρτογραφήθηκε ο οικισμός και να φανταστείτε από το 1959, εδώ και 57 χρόνια, από τα δημοτικά σφαγεία, από τη γέφυρα δεξιά, δίνουμε νερό στην πόλη της Κομοτηνής και εδώ ήρθε νερό από το 1979-1980 επί της δημαρχίας του αείμνηστου του κυρίου Κατσιμίγα (...) Από τότε ξεκίνησε επί εποχής του, πολλά τα λεφτά, αλλά στο Γιαννίδη υλοποιήθηκε το έργο. Άλλος το ξεκίνησε, άλλος το εγκαίνιασε ως συνήθως. Είναι 500 μέτρα (η απόσταση από το νερό) και εμείς είχαμε τουλούμπες. Και εγώ έχω ακόμη, στο σπίτι των γονέων μου υπάρχει ακόμη, αλλά είναι κατεστραμμένο. Η παγκόσμια διεθνής υγεία λέει η απόσταση της τουλούμπας από το βόθρο

⁹⁹¹ Παρά την ύπαρξη εσωτερικής αυλής στα περισσότερα σπίτια, συχνά κάποιες από τις οικιακές δραστηριότητες μεταφέρονται στο δρόμο (πχ πλύσιμο ρούχων κάποιες φορές και μαγείρεμα), κίνηση που στηρίζεται κυρίως στη στενότητα χώρου των νοικοκυριών. Βλ Στο ίδιο, σελ 97

⁹⁹² Στο ίδιο., σελ 99

⁹⁹³ Περισσότερα στοιχεία για την κατοικία στην Καλκάντζα, βλ. Στο ίδιο, σελ 93- 105

⁹⁹⁴ Ο Μαυρομμάτης στην έρευνά του σημειώνει πως είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια ο αριθμός των σπιτιών που δεν έχουν νερό και ρεύμα, καθώς είναι πολύ πιθανόν διπλανά σπίτια που κατοικούνται από συγγενικά πρόσωπα να εξυπηρετούνται από κοινές παροχές ρεύματος και νερού., βλ Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 97

⁹⁹⁵ Η πληροφορία προέρχεται από την επιτόπια έρευνα.

πρέπει να είναι 12 μέτρα. Ποιος έχει 12 μέτρα οικόπεδο ή αυλή; Όταν είναι να έρθει το νερό, έρχεται και ό,τι είναι στο βόθρο, γιατί το νερό περνάει από τη γη. Το πιο μεγάλο ήταν 6 μέτρα. Άμα είναι στα 200 μέτρα δεν πηγαίνει το ακατάλληλο νερό, δεν απορροφάται, αλλά στα 4 μέτρα, 6 μέτρα με την τουλούμπα (...) Και έχουμε και πρόβλημα υγείας. Από ότι θυμάμαι το έχω συζητήσει και με το δήμαρχο, γιατί 4-5 που έχουν πεθάνει έχει εντοπιστεί το μικρόβιο μιας τέτοιας ασθένειας και λέω τι θα γίνει; Ηπατίτιδα, η οποία προέρχεται από το νερό, από την ακαθαρσία και τα λοιπά. Αυτοί οι άνθρωποι κοιμήθηκαν, αλλά δυστυχώς δεν ξέρω αν το μεταφέρω αυτό το μικρόβιο και εγώ».

*Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,
Νοέμβριος 2016*

Οι Κάτοικοι.

Οι διαφορές στην κατοικία και στην πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές είναι ένα στοιχείο που υποδεικνύει την κοινωνική διαστρωμάτωση που υπάρχει εντός του οικισμού. Η Τρουμπέτα γράφει πως σε κάθε οικισμό Αθιγγάνων, μελών της Μουσουλμανικής Μειονότητας, καθίσταται ευδιάκριτη η ύπαρξη νοικοκυριών περισσότερο ή λιγότερο ευκατάστατων που διαμορφώνουν μια μορφή εσωτερικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Πολλές φορές η κοινωνική αυτή διαστρωμάτωση διαθέτη και χωρική διάσταση με τις περισσότερο ευκατάστατες οικογένειες να κατοικούν συνήθως σε κεντρικά σημεία του οικισμού, ενώ οι λιγότερο ευκατάστατες ζουν εκτοπισμένες στο περιθώριο. Η κοινωνική διαστρωμάτωση περιλαμβάνει μία ευρεία κλίμακα που φτάνει μέχρι και σε εξαθλιωμένους.⁹⁹⁶ Συγκεκριμένα για την Καλκάντζα,⁹⁹⁷ ο Μαυρομάτης σε αντιστοιχία με όσα γράφει η Τρουμπέτα αναφέρει ότι υπάρχει μια αρχικά δυσδιάκριτη για τους εκτός οικισμού, αλλά σαφέστατη για όλους τους κατοίκους του οικισμού, κοινωνική διαστρωμάτωση που έχει στην κορυφή τους «πλούσιους» και στη βάση τους «εξαθλιωμένους», με μικρά ενδιάμεσα στρώματα. Η χωρική έκφραση αυτής της διαστρωμάτωσης σημαίνει το διαχωρισμό του οικισμού μέσω νοητών γραμμών σε περιοχές διαφορετικού κοινωνικού κύρους με τις λιγότερο ευκατάστατες που είναι εκτοπισμένες στα άκρα να στερούνται συχνά συμμετοχής στα δίκτυα

⁹⁹⁶ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 168- 169

⁹⁹⁷ Βασικά κριτήρια κατάταξης αποτελούν η καταγωγή (φατρία) και ο τόπος προέλευσης, το επάγγελμα και η συνακόλουθη ύπαρξη δικτύων στην ευρύτερη κοινωνία, η αρχαιότητα εγκατάστασης στον οικισμό, η οικονομική κατάσταση, και το ατομικό και οικογενειακό ήθος όπως αυτό προσδιορίζεται από την τήρηση ή όχι των ισλαμικών θρησκευτικών επιταγών., βλ. Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζα...*, ό.π., σελ 115

ύδρευσης, αποχέτευσης κ.λ.π.⁹⁹⁸ Σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για εσωτερικούς μετανάστες που προέρχονται από άλλες περιοχές της Θράκης και που συνήθως στιγματίζονται από τους άλλους κατοίκους του οικισμού ως «ξένοι».⁹⁹⁹ Σύμφωνα άλλωστε με το Ζεγκίνη, ο Ήφαιστος δεν είναι ένας ενιαίος μαχαλάς, αλλά αποτελείται από 7 διακριτούς μαχαλάδες.¹⁰⁰⁰

Ο Ήφαιστος στην απογραφή του 2011 είχε πληθυσμό 1.706 άτομα. Ο Ζεγκίνης υποστηρίζει αναφορικά με τους κατοίκους που φαίνονται μόνιμα εγκαταστημένοι στον Ήφαιστο, ότι αυτό που στην πραγματικότητα ισχύει είναι ότι δε μένουν όλοι τους στον οικισμό καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Οι περισσότεροι ταξιδεύουν στα διάφορα μέρη της Ελλάδας προκειμένου να εργαστούν.¹⁰⁰¹ Πολλές οικογένειες εξακολουθούν να μετακινούνται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού σε όλη τη βόρεια Ελλάδα δουλεύοντας ως εργάτες γης.¹⁰⁰² Από αυτούς που διαμένουν μόνιμα στον οικισμό, σημαντικός αριθμός απασχολείται στα δημοτικά σφαγεία που βρίσκονται κοντά, ενώ οι περισσότεροι δουλεύουν σε περιστασιακές εργασίες στη γύρω περιοχή της Κομοτηνής π.χ. στον τεμαχισμό των καυσόξυλων, ως περιστασιακοί (και ανασφάλιστοι) μουσικοί -κυρίως το καλοκαίρι- ή ως φορτοεκφορτωτές. Πολλές γυναίκες δουλεύουν ευκαιριακά ως οικιακοί βοηθοί μιας μέρας και ως καθαρίστριες με χαμηλό ημερομίσθιο (πάντα ανασφάλιστες), κυρίως σε σπίτια και καταστήματα χριστιανών. Η παιδική εργασία είναι κύριο χαρακτηριστικό. Όλα σχεδόν τα αγόρια με το τέλος της φοίτησης στο δημοτικό και κάποιες φορές νωρίτερα, εργάζονται ως βοηθοί στα κρεοπωλεία της Κομοτηνής, με πολύ χαμηλό ημερομίσθιο και βεβαίως ανασφάλιστα. Πολλά παιδιά δουλεύουν μαζί με τους γονείς τους ως εργάτες γης, ενώ άλλα ως λαχειοπώλες, πωλητές μικροπραγμάτων ή και επαιτώντας.¹⁰⁰³ Η ανεργία που μαστίζει τον οικισμό έχει οδηγήσει πολλούς κατοίκους του να μεταναστεύσουν για την ανεύρεση εργασίας και μιας καλύτερης τύχης. Πολλοί κάτοικοι του Ηφαιστού έχουν μεταναστεύσει στο εξωτερικό (κυρίως Γερμανία) ή σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990, ένα σημαντικός αριθμός οικογενειών μετανάστευσε προς αναζήτηση εργασίας στη Δυτική Γερμανία. Κατά τη δεκαετία του 1980 ένας επίσης σημαντικός αριθμός κατοίκων μετακινήθηκε στην Αθήνα στο

⁹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ 116-117

⁹⁹⁹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ 169

¹⁰⁰⁰ Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, ό.π., σελ 59

¹⁰⁰¹ Στο ίδιο, σελ 59

¹⁰⁰² Μετά το 1990 με την έλευση των προσφύγων από την πρώην Σοβιετική Ένωση και των Αλβανών οικονομικών μεταναστών, η θέση των τσιγγάνων εργατών γης έχει καταστεί εξαιρετικά επισφαλής καθώς οι συγκεκριμένες ομάδες τους ανταγωνίζονται έντονα., βλ. Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 107

¹⁰⁰³ Στο ίδιο, σελ 108

πλαίσιο μιας ανεπίσημης κρατικής πολιτικής. Πολλοί από αυτούς διορίστηκαν ως βοηθητικό προσωπικό σε οργανισμούς του ευρύτερου δημόσιου τομέα με την προϋπόθεση να μεταφέρουν τις οικογένειές τους στην Αθήνα και να μεταδημοτεύσουν.¹⁰⁰⁴

«(...) 496 σπίτια είναι, αλλά είναι πάνω από 2000 οικογένειες. Εγώ για παράδειγμα μένω σε αυτό εδώ το σπίτι, αλλά η μικρή μου η κόρη είναι δημότισσα, παντρεύτηκε εδώ πριν φύγει στη Γερμανία. Οι άλλες κόρες μου πήγαν στην Αθήνα εκεί παντρεύτηκαν και έφυγαν. Πού θέλω να καταλήξω; Κάτω από αυτή τη σκεπή μέναμε δυο οικογένειες. Υπάρχουν σπίτια εδώ που μένουν 4 ή και 5 οικογένειες, δηλαδή η κόρη, το εγγόνι, ο γιος (...) Είναι πάνω από 1500 οικογένειες συγκεκριμένα. Μπορώ να το προσδιορίσω και έτσι. Για παράδειγμα, στο διπλανό σπίτι απέναντι μένουν 2 οικογένειες δηλωμένες, αλλά μένει εκεί ο γιός, ο πατέρας και ο εγγονός, δηλαδή 3 οικογένειες. Υπάρχει στο παραπέρα κάτι αντίστοιχο. Όλα έτσι είναι (...) ο οικισμός έχει εδώ γύρω στους 3.500 κατοίκους, αλλά είναι πολλοί στην Ευρώπη. Μπορεί και παραπάνω, 1.800 με 2.000 οικογένειες¹⁰⁰⁵ (...) Εγώ σας έφερα και το συγκεκριμένο παράδειγμα με αυτές τις δυο οικογένειες. Στο διπλανό (σπίτι) μένουν 3 οικογένειες, αλλά οι δύο οικογένειες λείπουν, έχουν μείνει άνθρωποι στην ηλικία μου (...) άλλοι είναι στη Γερμανία, άλλοι είναι στην Αμερική, άλλοι είναι σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Εγώ κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου ήμουν στην Αθήνα 26 χρόνια (...) Το καλοκαίρι όμως γίνεται χαμός μέχρι το πρωί. Δε κοιμάται κανένας το καλοκαίρι»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Η εξέλιξη του πληθυσμού δεν επηρεάστηκε μόνο από την μετανάστευση των κατοίκων του οικισμού προς άλλες περιοχές, αλλά όπως αναφέρθηκε ήδη, από την εισροή και εγκατάσταση στον οικισμό νέων κατοίκων, γεγονός που συνέβη σε διάφορες χρονικές στιγμές. Σύμφωνα με στοιχεία που έχουν δώσει πληροφορητές στο πλαίσιο άλλων ερευνών,¹⁰⁰⁶ μετά το

¹⁰⁰⁴ Συγκροτήθηκε την εποχή εκείνη ένας πυρήνας εγκατάστασης στην περιοχή του Βοτανικού, ενώ ένας παλιότερος πυρήνας υπήρχε στο Λαύριο, βλ. Στο ίδιο, σελ. 107, 108

¹⁰⁰⁵ Ο πληροφορητής, καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης, άλλαζε συνέχεια το νούμερο αναφορικά με τον πληθυσμό του οικισμού. Αυτό όμως που κατά τη γνώμη μου ήθελε να τονίσει όταν αναφερθήκαμε στον πληθυσμό, είναι το γεγονός της συγκατοίκησης πολλών οικογενειών σε ένα σπίτι και τη δυσκολία να υπολογίσεις τους κατοίκους εξαιτίας της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Για τον πληροφορητή, ως κάτοικοι του οικισμού δε νοούνται μόνο όσοι είναι εγγεγραμμένοι στο δημοτολόγιο ή/και κατοικούν στην Καλκάντζα, αλλά και όσοι συνδέονται με την Καλκάντζα και όπου και αν ζουν επιστρέφουν σε αυτήν κάποιες περιόδους της ζωής τους ή κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών τους. Αντιλαμβάνεται δηλαδή τον οικισμό με την ευρύτερη έννοια μιας κοινότητας για τους κατοίκους του.

¹⁰⁰⁶ Βλ. Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ. 31

β' παγκόσμιο πόλεμο εγκαταστάθηκαν γύρω από τον πρώτο οικιστικό πυρήνα που δημιουργήθηκε το 1938, μουσουλμάνοι από ορεινά και πεδινά χωριά από άλλες περιοχές της Θράκης (Αλεξανδρούπολη, Διδυμότειχο, Ξάνθη, ακόμα και από την άλλη πλευρά της Ροδόπης, τη Βουλγαρία). Μετά το 1980, παρατηρείται για άλλη μια φορά εγκατάσταση στον οικισμό μουσουλμάνων Τσιγγάνων από άλλες περιοχές της Θράκης, αυτή τη φορά για το λόγο ότι βρίσκουν φτηνή κατοικία κοντά σε ένα σημαντικό αστικό κέντρο της περιοχής, νοικιάζοντας τα σπίτια αυτών που μετανάστευσαν από τον οικισμό.¹⁰⁰⁷ Η Καλκάντζα με λίγα λόγια έγινε μέσα από τις συνεχόμενες εγκαταστάσεις νέων κατοίκων, ένας πολυσυλλεκτικός μαχαλάς,¹⁰⁰⁸ ενώ διαμορφώθηκαν νέες κοινωνικές ιεραρχίες στο εσωτερικό του οικισμού (παλιοί και νέοι κάτοικοι). Σύμφωνα με όσα αναφέρει στην έρευνά του ο Μαυρομάτης για το κοινωνικό προφίλ των νέων κατοίκων, οι παλιότεροι κάτοικοι εκτιμούν ότι στον οικισμό επιλέγουν να εγκατασταθούν περιθωριακά άτομα ή άτομα με βεβαρημένο παρελθόν και παραβατική δράση¹⁰⁰⁹ και η Ιωαννίδου συμπληρώνει πως κοινός παρονομαστής όλων αυτών που κατέληξαν στην Καλκάντζα είναι ότι για κάποιους λόγους ο οικισμός αναπτύχθηκε ως τόπος που μπορούσε να δεχθεί ανθρώπους με κάποια κοινωνική δυσπραγία, ανθρώπους που εξωθούνταν στο περιθώριο.¹⁰¹⁰ Ο κυρίαρχος εντόπιος λόγος θεωρεί ότι η Καλκάντζα είναι ένας τόπος μάλλον επικίνδυνος, αφού λεγόταν ότι οι άνθρωποι εκεί ήταν πολύ ευέξαπτοι κι ότι συχνά δημιουργούσαν φασαρίες.¹⁰¹¹ Υπ' αυτή την έννοια, η Καλκάντζα και οι άνθρωποι της συνιστούν ένα κοινωνικό περιθώριο στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων της εθνοπολιτισμικά πολυσύνθετης περιοχής.

Ως προς την εθνοπολιτισμική τους καταγωγή, οι κάτοικοι της Καλκάντζας αρνούνται το χαρακτηρισμό του «μουσουλμάνου Τσιγγάνου» και, κατά κανόνα, αυτοπροσδιορίζονται ως «Τούρκοι», προβάλλοντας ως τεκμήριο μη *τσιγγανικότητας* το μόνιμο της εγκατάστασης.¹⁰¹² Η Τουρκία ως μητέρα πατρίδα, φαίνεται να τους παρέχει μια περίοπτη, δυναμική ταυτότητα, η οποία- τουλάχιστον σε ιδεολογικό επίπεδο- τους απαλλάσσει από το στίγμα της κοινωνικά υποδεέστερης ομάδας που φέρουν ως Αθίγγανοι και που τους στερεί κάθε κοινωνικό κύρος, καθώς τους συνδέει με μια σύγχρονη εθνική κοινότητα.¹⁰¹³ Όμως και σε αυτή τη διαδικασία τα

¹⁰⁰⁷ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ. 102

¹⁰⁰⁸ Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ. 32

¹⁰⁰⁹ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π. σελ. 102

¹⁰¹⁰ Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ. 32

¹⁰¹¹ Στο ίδιο, σελ. 5

¹⁰¹² Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π. σελ. 89

¹⁰¹³ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ. 186

πράγματα δεν είναι απλά, αφού η επιλογή του αυτοπροσδιορισμού ως «Τούρκοι» δε λύνει το πρόβλημα ένταξης ούτε σε ατομικό, ούτε σε συλλογικό επίπεδο.¹⁰¹⁴ Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι τόσο η κυρίαρχη πλειονοτική κοινωνία, όσο και οι άλλες ομάδες της μειονότητας, τους καταλογίζουν μια συμπεριφορά που παρουσιάζει πολλαπλούς τύπους ετερότητας και αποκλίνει από τις κυρίαρχες πολιτισμικές και κοινωνικές αξίες οικουμενικού χαρακτήρα. Η «απόκλιση» αποτελεί προφανώς μια έννοια που δε νοείται ανεξάρτητα από τη διαπλοκή μιας ομάδας με το κυρίαρχο εξωτερικό περιβάλλον, το οποίο τελικά διαθέτει την εξουσία να ορίζει τον κανόνα. Στην περίπτωση των μειονοτικών κατοίκων της Καλκάντζας, πρόκειται για μια απόκλιση που δεν ορίζεται από τη γλώσσα και τη θρησκεία, αλλά από τη συμπεριφορά τους, που αποδίδεται κατά στερεότυπο τρόπο στην «ιδιοσυγκρασία» τους και ερμηνεύεται ως ιδιότητα εγγενής στη φύση τους. Η ιδιοσυγκρασία αυτή τους οδηγεί σε μη αποδεχτές κοινωνικά επιλογές, όπως η μη τακτική απασχόληση με μακροχρόνια διαστήματα ανεργίας, έλλειψη πειθαρχίας και ζήλου για κοινωνική ανέλιξη και μέριμνας για το μέλλον, στοιχεία που μεταξύ άλλων, οδηγούν σε μια ασυνήθιστη για τον υπόλοιπο πληθυσμό διάθεση του χρόνου.

Και ενώ οι πολλαπλοί τύποι ετερότητας που αναγνωρίζονται στους κατοίκους της Καλκάντζας τοποθετούν τον οικισμό χωρικά και κοινωνικά στο περιθώριο, χρήζουν ταυτόχρονα διαφορετικής διαχείρισης από τον επίσημο πολιτικό λόγο. Συχνά ο Ήφαιστος γίνεται πεδίο εθνοτικού ανταγωνισμού, όπου η ανάδειξη της πολιτισμικής ετερότητας των κατοίκων του αποτελεί το επίκεντρο με διαφορετική, ανάλογα την πλευρά, στόχευση. Δημιουργείται έτσι σε επίπεδο πολιτικού λόγου ένα ιδιόρρυθμος προσδιορισμός του «συν-ανήκειν», που θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στην έκφραση «δεν είναι σαν και εμάς, αλλά ανήκουν (εθνοτικά) σε εμάς» (είναι Αθίγγανοι και όχι Τουρκογενείς άρα είναι Έλληνες, είναι μουσουλμάνοι και αναγνωρισμένα μέλη της θρησκευτικής μειονότητας, άρα Τούρκοι). Αναφορικά με το ζήτημα του εθνοτικού ανταγωνισμού σε σχέση με την μειονοτική πληθυσμιακή ομάδα των Αθίγγανων συνολικά, η Τρουμπέτα σημειώνει ότι ενώ για την τουρκική πολιτική οι Αθίγγανοι συνιστούν αποκλειστικά μια πτυχή του μειονοτικού ζητήματος, χωρίς συγχρόνως να επηρεάζουν τους εσωκοινωνικούς συσχετισμούς της Τουρκίας,¹⁰¹⁵ για την ελληνική πλευρά αποτελούν επιπλέον ένα κοινωνικό δυναμικό – μια παράμετρο που εγγράφεται στις δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις της χώρας. Η ελληνική πλειονότητα με στόχο να θωρακίσει την εθνική

¹⁰¹⁴ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ. 91

¹⁰¹⁵ Σύμφωνα με την Τρουμπέτα, τα μέλη αυτής της ομάδας προσελκύουν το ενδιαφέρον της τουρκικής εθνικιστικής πολιτικής μόνο όσο παραμένουν εγκατεστημένα στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στο χώρο της Θράκης. Βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ. 184

κυριαρχία από τις εξωτερικές απειλές, επιδιώκει να αναχαιτίσει την ταύτιση των Αθιγγάνων με τους Μειονοτικούς Τούρκους, οι οποίοι με τη σειρά τους προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους για την ύπαρξη μιας αποκλειστικά τουρκικής μειονότητας στη Θράκη, προσδιορίζουν τους μουσουλμάνους Αθιγγανούς συλλογικά ως «Τούρκους¹⁰¹⁶». Επίσης, αποτελούν εκλογικό δυναμικό, το οποίο μπορεί να επηρεάσει- και τελικά επηρεάζει- πολιτικές εξελίξεις.

«Οι κάτοικοι είναι και καχύποπτοι, με την έννοια πως δε γνωρίζουν και επειδή τους κορόιδεψαν πάρα πολλές φορές, κοίταξαν δηλαδή όλοι οι πολιτικοί τα της στιγμής. Πάρτε αυτά τα λεφτά και ψηφίστε εκεί το φάκελο με τα 5.000 ευρώ και τα λοιπά. Αυτούς τους ανθρώπους τους εκμεταλλεύτηκαν και νομίζουν οι κάτοικοι εδώ ότι είναι αυτές οι εποχές (...)»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Η χωρική συνιστώσα ως παράγοντας ανάπτυξης διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής και πολιτισμικής απόκλισης των κατοίκων του Ηφαίστου από την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης, τα οποία είναι συνυφασμένα με τον ενδεή τρόπο ζωής τους, ενισχύονται μέσω της οικιστικής συγκέντρωσής τους σε μια απομονωμένη χωροταξικά περιοχή και της χωρικής απόστασής τους τόσο από τα εύπορα στρώματα της μειονότητας, όσο και από τον πλειονοτικό πληθυσμό της πόλης.¹⁰¹⁷ Άρα, υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας, οι κάτοικοι του Ηφαίστου όπως οι υπόλοιποι αθιγγανικοί πληθυσμοί της Κομοτηνής (με όλες τις διαφοροποιήσεις που εμφανίζουν οι επιμέρους ομάδες τους που υπάρχουν στην πόλη και κατοικούν σε διαφορετικές γειτονιές), τοποθετούνται στη βάση της πολιτισμικής πυραμίδας και υποβάλλονται σε μηχανισμούς πολιτισμικής απομόνωσης. Υπό αυτό το πρίσμα, ο πολιτισμικός πλουραλισμός της πόλης δεν λειτουργεί σαν ένα ανοικτό σύστημα διαπολιτισμικής επικοινωνίας ανάμεσα στις ομάδες που τον συγκροτούν, αλλά υπόκειται σε πολλαπλές ιεραρχίες, οι οποίες διαπερνούν το συμβολικό δίπολο πλειονότητα-μειονότητα διαμορφώνοντας ποικίλα πολιτισμικά σύνορα που εκφράζονται στο χώρο. Ο Μαυρομάτης υποστηρίζει ότι η Καλκάντζα/Ήφαιστος αποτελεί γκέτο και ως τέτοιο την αντιλαμβάνονται τόσο οι ίδιοι οι κάτοικοι, όσο και η ευρύτερη κοινωνία.¹⁰¹⁸ Οι πρακτικές που συγκρότησαν την περιθωριοποίηση για τους κατοίκους της Καλκάντζας έχουν ρίζες στην εποχή

¹⁰¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 184, 186

¹⁰¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 187-188

¹⁰¹⁸ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ 100

της δημιουργίας του οικισμού αλλά και πριν ακόμα από αυτή (μειονοτική θέση από την εποχή που κατοικούσαν μέσα στην πόλη). Οι διαδικασίες με τις οποίες μετεγκαταστάθηκε ο οικισμός και το σημείο στο οποίο μεταφέρθηκε, ευνόησαν τον απομονωτισμό της πληθυσμιακής αυτής ομάδας που τοποθετήθηκε να ζει απομακρυσμένη από την καθημερινή ζωή και τις βασικές λειτουργίες της πόλης. Η τοποθεσία που επιλέχτηκε στο περιθώριο της πόλης, δημιούργησε σταθερά χωρικά όρια που συντέλεσαν στην αδυναμία ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στους κατοίκους με την υπόλοιπη πόλη και διευκόλυνε την καθιέρωση στερεοτύπων και συγκεκριμένων ιεραρχιών. Ο σχεδιασμός του χώρου της πόλης οδήγησε δηλαδή σε μια οργάνωση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας με όρους πολιτισμικής «απομόνωσης» μιας ομάδας σε επίπεδο καθημερινότητας και σε συντεταγμένη διαχείριση των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών ροών. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση της Καλκάντζας ο χώρος της πόλης αναπαριστά και ταυτόχρονα αναπαράγει καθιερωμένες ιεραρχίες και κοινωνικές σχέσεις.

Η διερεύνηση της αλληλεπίδρασης της Καλκάντζας με τις υπόλοιπες γειτονίες της πόλης αποκαλύπτει θέματα που σχετίζονται με την κουλτούρα της πολυπολιτισμικότητας που επικρατεί στην περιοχή και τους εσωτερικούς διαχωρισμούς και ιεραρχήσεις που αυτή εμπεριέχει. Ο κοινωνικός διαχωρισμός πολιτισμικών ομάδων σε γειτονίες με συγκεκριμένα οικιστικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά, οι ηθελημένες και σχεδιασμένες κοινωνικές διαφοροποιήσεις στον αστικό χώρο ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες που τον κατοικούν (π.χ. ανάμεσα στα κύματα των προσφύγων και νεοπροσφύγων που έφτασαν στην Κομοτηνή και σε πληθυσμιακές ομάδες που ήδη κατοικούσαν εκεί αλλά που τα πολιτισμικά ή/και τα εθνοτικά τους χαρακτηριστικά τις τοποθετούν στο περιθώριο), μαρτυρούν μια ιεραρχημένη κατανομή του χώρου της πόλης στη βάση μιας πολιτισμικής διαστρωμάτωσης των κατοίκων της. Ξεκινώντας κανείς να γράψει για τον οικισμό της Καλκάντζας ως μια ακόμη γειτονιά της Κομοτηνής, επιχειρεί στην ουσία να ερευνήσει τις κοινωνικές, οικονομικές, υλικές και πολιτικές συνιστώσες της πολυπολιτισμικότητας που διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν τον χώρο της πόλης στο πλαίσιο της μειονοτικής παρουσίας. Άλλωστε, όπως αναφέρει η Λεοντίδου,¹⁰¹⁹ η πόλη αποτελεί προϊόν της κοινωνίας, τη γεωγραφική έκφραση ενός πολιτισμού, μιας πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας.

¹⁰¹⁹ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 -1940*, Πολιτιστικό, Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σελ. 14

«...Θα σας πω τώρα έναν άγραφο νόμο. Αυτοπροσδιορισμός και οι πλούσιοι. Μια κυρία είχε, εκεί που είναι τώρα η τράπεζα Πειραιώς στην κεντρική αγορά, το πιο πλουσιομάγαζο με γυναικεία ενδύματα. Η ονομασία της ήταν η μόδα. Υπήρχαν και οι αγάδες με 6.000 στρέμματα. Μετά τα σχοιριά, 7.000 στρέμματα που τα βρήκαν αυτά; Και προσδιόριζαν τους ανθρώπους όπως ήθελαν αυτοί. Αυτός είναι σιλβωτής, αυτός είναι γανωτής, αυτός είναι τσοπάνος. Υπήρχαν οι λεγόμενοι μπέηδες πριν από τα γεγονότα του 1955¹⁰²⁰ και οι περισσότεροι από αυτούς έφυγαν στην Τουρκία (...) Αλλά καταστράφηκαν όλοι, ο Θεός τους κατέστρεψε γιατί εκμεταλλεύτηκαν όλοι (...) Όταν έφυγαν από εδώ πριν από τα γεγονότα του 1955, μπορώ να πω έφυγαν με ένα τόνο λίρες. Η μισή Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη είναι δική τους (...) Σε συσχετισμό με τους πλούσιους, έρχεται εδώ ο Τζελάλ Μπαγιάρ¹⁰²¹(..) Υπάρχει σύλλογος με αυτούς τους ανθρώπους που είναι στην οδό Ιωαννίνων και Βυζαντίων. Η Τουρκική Νεολαία (...) Είναι οι πλούσιοι και οι φτωχοί. Δεν τους νοιάζει καθόλου (...))»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα ο πληροφορητής υποστηρίζει πως ο βασικός λόγος διαφοροποίησης της κυρίαρχης ομάδας (των τουρκογενών) της μουσουλμανικής μειονότητας από τις υπόλοιπες, είναι η οικονομική και πολιτική δύναμη που παραδοσιακά κατέχει, γεγονός που της επιτρέπει να προσδιορίζει τους εκάστοτε διαφορετικούς εσωτερικούς και εξωτερικούς άλλους¹⁰²² της θρησκευτικής μειονότητας στη βάση κριτηρίων που δημιουργούν εξουσίες

¹⁰²⁰ Προφανώς ο πληροφορητής αναφέρεται στα επεισόδια που συνέβησαν στη Κωνσταντινούπολη τη νύκτα της 6ης Σεπτεμβρίου 1955 και έμειναν στην ιστορία με την ονομασία «Σεπτεμβριανά» κατά τη διάρκεια των οποίων καθοδηγούμενος τουρκικός όχλος προκάλεσε βίαια επεισόδια κατά των περιουσιών των Ελλήνων ομογενών και των Αρμενίων, πλην όμως Τούρκων υπηκόων, καθώς και άλλων μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, λεηλατώντας και πυρπολώντας ελληνικά καταστήματα, σπίτια, σχολεία και βεβηλώνοντας εκκλησίες και νεκροταφεία και δημιουργώντας τρομοκρατία και ανασφάλεια για τις υφιστάμενες μειονότητες. Αφορμή έδωσε μια βομβιστική επίθεση στο πατρικό σπίτι του Κεμάλ Ατατούρκ στην Θεσσαλονίκη, που αποδείχτηκε στην συνέχεια ότι ήταν σκηνοθετημένη προβοκάτσια από την ίδια την τουρκική κυβέρνηση. Βλ. Κωνσταντίνος Α., Βακαλόπουλος, *Θράκη* (Μικρό). *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού.*, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000

¹⁰²¹ Ο τούρκος πρόεδρος Τζελάλ Μπαγιάρ επισκέφτηκε την Κομοτηνή το Νοέμβριο του 1952 στο πλαίσιο της επίσκεψης που πραγματοποίησε στην Ελλάδα, μετά από πρόσκληση του βασιλιά Παύλου και της βασίλισσας Φρειδερίκης, με σκοπό να εγκαινιάσει την ίδρυση του γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ στη Κομοτηνή που είχε λάβει το όνομά του. Πηγή: «1952: ΟΤΑΝ Ο ΤΟΥΡΚΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΖΕΛΑΛ ΜΠΑΓΙΑΡ ΕΠΙΣΚΕΠΤΟΤΑΝ ΤΗΝ ΘΡΑΚΗ», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 065.12.2017, <http://www.paratiritis-news.gr/article/197557/1952-Otan-o-Tourkos-Proedros-Tzelal-Mpagiar-episkeptotan-tin-Thraki>, ημερομηνία ανάκτησης 02.02.2019

¹⁰²² Η Τσιμπιρίδου, χρησιμοποιεί τους όρους για να τονίσει την ανοχή στην ετερότητα που επικρατεί στην κουλτούρα κάθε κράτους για τις ιστορικές μειονότητες ή τους νέους μετανάστες. Εδώ δανείζομαι τους όρους για να περιγράψω την αποδοχή της ετερότητας στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας, βλ.

δύναμης με ελίτ και πολιτισμικά κυρίαρχους από τη μια πλευρά και περιθωριακούς πληθυσμούς από την άλλη. Να υπενθυμίσω στο σημείο αυτό ότι οι σχέσεις εξουσίας και οι μηχανισμοί περιθωριοποίησης συνεχίζουν να λειτουργούν και στο εσωτερικό του οικισμού δημιουργώντας καινούρια επίπεδα κοινωνικών αποκλεισμών, κοινωνικών ιεραρχήσεων και εξουσιών δύναμης που αφορούν π.χ. στην ετερότητα των παλιών και νέων κατοίκων, στις γυναίκες, στους πλούσιους και στους φτωχούς εντός του οικισμού.¹⁰²³

Στην Κομοτηνή, όπου οι πολιτισμικές διαφορές είναι το κοινωνικό δεδομένο, η πολιτισμική ταυτότητα της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας υφίστανται έναν ιδιόμορφο αποκλεισμό που εκφράζεται ως αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων και του επίσημου ετεροπροσδιορισμού τους από την τοπική κοινωνία. Η ομάδα αυτή που ορίζεται ως πολιτισμικά διαφορετική, καλείται να χρησιμοποιήσει τους χώρους και τους χρόνους της πόλης μέσα από μια σειρά θεσμικών και κοινωνικών περιορισμών που καθημερινά αντιμετωπίζει. Η εφαρμογή αυτών των θεσμικών και κοινωνικών διακρίσεων σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο εγείρει με τη σειρά της ζητήματα γύρω από το πώς η δομή και η μορφή του αστικού χώρου επηρεάζει το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικότητας και διαμορφώνει σχέσεις και ιεραρχίες εντός και εκτός μειονότητας. Πιο συγκεκριμένα, η πολυπολιτισμικότητα της πόλης προσεγγίζεται ως αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης διαδικασίας που εξαρτάται από μια «εντός της γειτονιάς» διάθεση για ένταξη και επικοινωνία, αλλά και από μία «από τα έξω» αποδοχή της διαφορετικότητας και νομιμοποίηση των (δια)πολιτισμικών ροών. Με τους παραπάνω μηχανισμούς, οι πρακτικές που επιτελούνται στο επίπεδο του αστικού χώρου διαμορφώνουν τις νοοτροπίες της συλλογικής ταυτότητας της κάθε επιμέρους πολιτισμικής ομάδας που κατοικεί στην πόλη και οδηγούν στη συγκρότηση του κοινωνικού υποκειμένου με όρους εξαίρεσης και περιθωριοποίησης ή κοινωνικής και πολιτισμικής ενσωμάτωσης και αποδοχής.

Πως νιώθουν όμως οι ίδιοι η κάτοικοι της Καλκάντζας που έχουν τοποθετηθεί χωροθετικά στον ευρύτερο αστικό χώρο της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής -χωρίς όμως να έχουν ενταχθεί στο κοινωνικό της πλαίσιο- και αντιμετωπίζονται από την υπόλοιπη κοινωνία ως άτομα που εμφανίζουν μια αποκλίνουσα πολιτισμική συμπεριφορά; Σε αυτές τις

Φωτεινή Τσιμπιρίδου, «Εισαγωγή: Συσχετίζοντας τη μειονοτική με τη μεταναστευτική εμπειρία: ανάμεσα στις κυβερνοτροπίες και τις επιστημονικές κατηγορίες», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και Μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2009, σελ. 15

¹⁰²³Βλ. Μαυρομάτης, Τα παιδιά της Καλκάντζας..., ό.π., σελ 115-116 & Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π., σελ 37-43

κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μοιάζει να μην καθίσταται σαφές, σε ένα επίπεδο τόσο ψυχολογικό όσο και πολιτικό, το εθνοτικό «ανήκειν» για τους κατοίκους του οικισμού με αποτέλεσμα η μειονοτική τους ταυτότητα να υπόκειται συχνά σε καθεστώς διαπραγμάτευσης.¹⁰²⁴ Εκείνο ωστόσο που φαίνεται να απασχολεί έντονα τους κατοίκους της Καλκάντζας σε σχέση με τον τρόπο ζωής τους και τις δυνατότητες ανέλιξής τους, δε σχετίζεται μόνο με την εθνικότητα ή τη θρησκευτική πίστη (τις οποίες πολύ συχνά χρησιμοποιούν ως προσδιοριστικούς όρους της ταυτότητας τους), αλλά κυρίως με την αίσθηση του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη οικιστική κοινότητα, κλειστή και απομονωμένη, που προδικάζει τις σχέσεις τους με τον ευρύτερο κόσμο. Οι κάτοικοι δηλαδή σε μεγάλο βαθμό αποδίδουν την προσωπική περιθωριοποίηση στο γεγονός ότι κατοικούν στην Καλκάντζα και «φορτώνονται» το κοινωνικό στίγμα που χαρακτηρίζει τον οικισμό.

«Αυτό που θέλω να πω είναι ότι αν για παράδειγμα ο φίλος μου εμένα που μένει εδώ είναι ναρκομανής και καπνίζει χασίς, όταν αυτός θα γίνει μια φήμη και από τον ιερό χώρο της εκκλησίας να έρχομαι ή του Τεμένους, θα πουν και για μένα ότι καπνίζω και εγώ. Το μορφωτικό επίπεδο εδώ είναι χαμηλό (...) Για να σε πληγώσουν πετάνε αμέσως τη σχετική κουβέντα που σε πληγώνει (...) Για αυτό λέω εγώ ότι αν οι γονείς ξέρουν πέντε γράμματα και το περιβάλλον και για παράδειγμα ξέρω εγώ ότι αν μου μιλήσει το παιδί του γείτονα ή η θυγατέρα μου θα τον προσδιορίσουν και αυτόν σαν αυτόν από εκεί (...) »

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

Ειδικότερα για τις γυναίκες, η Ιωαννίδου υποστηρίζει ότι στην Καλκάντζα γίνονται δέκτες και διαχειρίστριες μιας διττής περιθωριοποίησης, λόγω τόσο της ευρύτερης κοινωνικής περιθωριοποίησης τους ως κατοίκων του οικισμού, όσο και λόγω του φύλου τους που με διάφορους τρόπους υποτιμάται από τους άνδρες του μαχαλά.¹⁰²⁵ Η κοινωνική θέση των γυναικών διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό και συγκροτείται τοπικά ανάλογα με τι πολιτισμικές καταβολές αλλά και το ευρύτερο χωροκοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσονται οι έμφυλες σχέσεις. Οι πολιτισμικές πρακτικές που επιτελούνται στην Καλκάντζα αναφορικά με τις σχέσεις των δύο φύλων καθιστούν τις γυναίκες σε ακόμα πιο επιρρεπή θέση σε σχέση με τις πραγματικές δυνατότητες για κοινωνική ανέλιξη που τους

¹⁰²⁴ Ειρήνη Αβραμοπούλου, Λεωνίδας Καρακατσάνης, «Διαδρομές της ταυτότητας: Από τη Δυτική Θράκη στο Γκάζι», *περιοδικό Θέσεις*, Τεύχος 79 (Απρίλιος- Ιούνιος 2002)

¹⁰²⁵ Βλ. Ιωαννίδου, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο...*, ό.π

προσφέρονται, αφού τα κοινωνικό πρότυπο για το ρόλο της γυναίκας μέσω του γάμου, υπερισχύει ακόμα και για τις ίδιες, ενός οράματος για ατομική ανέλιξη και κοινωνική εξέλιξη.

«Εμένα οι θυγατέρες μου οι δίδυμες δυόμιση μήνες περίπου πριν τελειώσουν το λύκειο ήρθαν εδώ διακοπές για 15 μέρες. Αλλά το μεγαλύτερο λάθος το προσδιορίζω στον εαυτό μου όταν τους είχα πάρει κινητά τηλέφωνα. Εγώ είχα έρθει 10 με 15 μέρες πιο μετά γιατί έκανα διαχείριση ταμείου. Ανταλλάξανε τηλέφωνα και δυο μήνες πριν κλείσουν τα σχολεία κλέφτηκαν. Ο άλλος ήρθε από τη Γερμανία, είχαν συνεννοηθεί δηλαδή (...) Και δεν το τελείωσαν το λύκειο αφού κλέφτηκαν. Και οι δυο. Δίδυμες είναι, ότι κάνει η μια κάνει και η άλλη (...) Υπάρχει βέβαια εδώ και μια κοπελίτσα που έχει σπουδάσει στο πανεπιστήμιο των Πατρών, η οποία βοηθάει τα παιδιά με λογοθεραπεία και η οποία είναι στο ΔΣ του νεοϊδρυθέντος φορέα αυτού (...) Τώρα πήγε με τους γονείς της στην Αθήνα, είναι ελεύθερη παρόλο που είναι 30 χρονών. Υπάρχουν και κορίτσια προσδευτικά»

M., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

«-E: Υπάρχει ωστόσο και το άλλο. 13 χρονών δεν είναι ακόμη κατασταλαγμένα και το βλέπεις ότι γεννάει πολλά για να παίρνει το επίδομα.

-M: Γίνονται και γάμοι σε αυτή την ηλικία. Εμένα η γυναίκα μου ήταν 16 στα 17 όταν παντρευτήκαμε.

-E: Ήταν μεγάλη για εδώ.

-M: Η αδερφή μου όταν παντρεύτηκε η μακαρίτισσα ήταν 19 χρονών. Εγώ παντρεύτηκα 19 καθώς πήγαινα στα 20.

-E: Οι γονείς σας ήταν διαφορετικοί. Το σπίτι, που λέω εγώ. Όμως τόσα χρόνια εδώ μέσα όταν κάποιος είναι άνεργος ή αχθοφόρος δηλαδή χαμάλης σε εισαγωγικά. Όταν κάνει μεροκάματο και είναι μόνος, έχει μόνο ένα δωμάτιο και αναγκαστικά όταν παίρνει γυναίκα και κάνει 4 παιδιά μέσα σε αυτό το δωμάτιο (ζουν) και η φτώχεια φέρνει γκρίνια. Θέλω να σου πω ότι για αυτά τα παιδιά τι θα γίνει; Θα τα φτάσει μέχρι τα 14 και θα παίρνει το επίδομα και για τα 4. Μετά θα τα παντρέψει. Αγαπάει τα παιδιά του αλλά επειδή ο ίδιος μεγάλωσε σκληρά δε νοιάζεται να προσφέρει. Για αυτό μόνο το σχολείο εδώ θα μπορούσε να αλλάξει την κατάσταση για να διεκδικήσει το ίδιο το παιδί και να μεγαλώσει διαφορετικά.

-M: Συμφωνούμε. Αυτό το παράδειγμα έφερα και εγώ. Δεν τα αμφισβητώ αυτά που λες τα έχω ζήσει και έτσι είναι»

*M., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας &
E., 55 ετών, γυναίκα πλειονοτική, κάτοικος Κομοτηνής, Νοέμβριος 2016*

Η Καλκάντζα, όπως κάθε περιθωριοποιημένος οικισμός, χαρακτηρίζεται από εκπαιδευτική στέρηση και οικονομική ανέχεια που αναπαράγει τα στοιχεία που οδηγούν στην περιθωριοποίηση των κατοίκων της, αδυνατώντας να προσφέρει δυνατότητες για κοινωνική και οικονομική πρόοδο. Αν η πολυπολιτισμική πραγματικότητα στην Κομοτηνή κατασκευάζει τη διάταξη του χώρου και των γειτονιών, τότε με τη σειρά του ο χώρος κατασκευάζει τη θέση των υποκειμένων στο κοινωνικό πεδίο της πόλης. Στην περίπτωση της Καλκάντζας/ Ηφαίστου, η συγκρότηση και ερμηνεία του αστικού χώρου ενσωματώνει και αναπαράγει αντιλήψεις και πρακτικές για τους κατοίκους και τον πολιτισμό τους με όρους απαξίωσης και αποκλεισμού.

«- M: Εγώ πες ότι θα ζήσω άλλα 10 χρόνια, το μέλλον αυτού του οικισμού είναι τα παιδιά και τα εγγόνια μου.

-E: Τα παιδιά πηγαίνουν σχολείο για να ξέρουν να διαβάζουν, αλλά στην πραγματικότητα δε ξέρει λέξη από αυτά που διαβάζει (..) Από τα 500 παιδιά τα 58 είναι αυτά που θέλουν να πάνε στο σχολείο και να φτάσουν να γίνουν αυτό που είναι να γίνουν. Τα υπόλοιπα όμως παιδιά μένουν πίσω, και όσο πιο αγράμματος είναι κάποιος, τόσο πιο εκμεταλλεύσιμος είναι.

-M: Συμφωνώ. Για αυτό η ελληνική πολιτεία αγαπάει τους ανθρώπους αυτούς για να τους πατάει.

-E: Τους πατάνε για να μπορούν να τους ελέγξουν. Αυτή είναι η πραγματικότητα. Δηλαδή μετράνε κεφάλια σαν τα πρόβατα. Αυτοί οι άνθρωποι άξιζαν κάτι καλύτερο, αλλά αυτό θα ξεκινούσε μόνο αν το σχολείο ήταν ένας χώρος που τα παιδιά τα βοηθούσε. Δηλαδή έβγαλε το δημοτικό αλλά μετά πώς θα προχωρήσει; Δε μπορεί να προχωρήσει. Αν δεν πάρει τις βάσεις. Μετά λέει εγώ το στέλνω, το στέλνει αλλά είναι αδύνατον να παρακολουθήσει τα άλλα παιδιά.

- M: Υπάρχουν αυτή τη στιγμή εδώ οικογένειες που ασκούν το επάγγελμα του αχθοφόρου, του χαμάλη. Το ίδιο πράγμα είναι.

-E: Και αν έχει να πάρει μεροκάματο και αν έχει να πάρει ψωμί για να φάει.

-M: Και πάλι θα συμφωνήσω. Υπάρχουν παιδιά που δε πηγαίνουν (στο σχολείο) με πρόγευμα»

M., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας & E., 55 ετών, γυναίκα πλειονοτική, κάτοικος Κομοτηνής, Νοέμβριος 2016

Στα παραπάνω αποσπάσματα παρακολουθούμε το διάλογο ανάμεσα σε μια γυναίκα της πλειονότητας και σε έναν άντρα του οικισμού, που συζητούν για τις συνθήκες ζωής στον Ήφαιστο και για το ρόλο της εκπαίδευσης. Οι δύο συνομιλητές αναγνωρίζουν την αξία της εκπαίδευσης για τους κατοίκους της Καλκάντζας, όχι μόνο υπό το πρίσμα της μόρφωσης αλλά και της δυνατότητας που προσφέρει για κοινωνική ανέλιξη και διαφυγή από το φαύλο κύκλο της απομόνωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Στον οικισμό λειτουργεί το 4ο Ολοήμερο Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο¹⁰²⁶ από το οποίο παρατηρούνται μεγάλα ποσοστά μαθητικής διαρροής και πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης, αποτέλεσμα πλήθους παραγόντων που λειτουργούν ανασταλτικά για να φοιτήσουν τα παιδιά στο σχολείο. Η αδυναμία παρακολούθησης των μαθημάτων λόγω του δίγλωσσου προγράμματος σπουδών στο οποίο προφανώς αναφέρεται η πληροφορήτρια, οι συνθήκες διαβίωσης στον οικισμό, η δεινή οικονομική κατάσταση των κατοίκων εξαιτίας της οποίας τα παιδιά προσπαθούν να συνεισφέρουν στο εισόδημα της οικογένειας δουλεύοντας καθημερινά ή ακολουθώντας τους γονείς στις μετακινήσεις τους κατά την εποχιακή απασχόληση, είναι κάποιοι από τους παράγοντες που εμποδίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Η Τρουμπέτα αναφέρει πως όταν ερωτήθηκαν οι διδάσκοντες στο σχολείο της Καλκάντζας πού αποδίδουν τη μείωση του αριθμού των παιδιών στο σχολείο, απάντησαν στη μετανάστευση από τον οικισμό και στις υποχρεωτικές εισφορές,¹⁰²⁷ το ύψος των οποίων είναι συχνά απαγορευτικό για πολλές οικογένειες του οικισμού που ζουν σε καθεστώς ένδειας.¹⁰²⁸ Όταν η σχολική διαρροή συσχετιστεί με τα υψηλά ποσοστά παιδικής εργασίας φαίνεται πως ο «αποκλίνον» τρόπος ζωής των κατοίκων του οικισμού διαιωνίζει την περιθωριοποίηση του. Στο πλαίσιο αυτό η εκπαίδευση ή μάλλον η απουσία της, επαναπροσδιορίζεται υπό το φως της αναπαραγωγής

¹⁰²⁶ Η εκπαίδευση των παιδιών της μειονότητας γίνεται στα μειονοτικά σχολεία τα οποία έχουν ιδιωτικό χαρακτήρα, αλλά και στα δημόσια σχολεία. Τα μειονοτικά σχολεία είναι δίγλωσσα (τα μαθήματα γίνονται στην ελληνική και την τουρκική γλώσσα) και διέπονται από ειδικό θεσμικό πλαίσιο. Για περισσότερα αναφορικά με τη μειονοτική εκπαίδευση βλ. κεφ. 3.4.2

¹⁰²⁷ Αρκετές φορές τα ποσά των εισφορών στο πλαίσιο του ιδιωτικού χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης, καλύπτονται εν μέρει από δημοτικές επιδοτήσεις και εν μέρει από το σχολικό ταμείο. Βλ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, σελ 178.

¹⁰²⁸ Στο ίδιο, σελ 180

ταξικών διαιρέσεων και μιας σειράς άλλων κοινωνικο-πολιτισμικών χαρακτηριστικών, τα οποία αφορούν στη συγκρότηση ταυτοτήτων και συλλογικών αναπαραστάσεων και εδραιώνουν μια αποκλίνουσα κοινωνική και πολιτισμική καθημερινότητα στον οικισμό.

«(...) μειονοτικό δημοτικό είναι εδώ. Γυμνάσιο γενικά δεν υπάρχει. Με το διευθυντή της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μίλησε και ο αντιδήμαρχος και ο αντιπεριφερειάρχης και λέει πρέπει να είναι το σχολείο 1.200 μέτρα για να δικαιολογήσει το ελληνικό δημόσιο μεταφορά. Να μπορούν δηλαδή τα παιδιά να πηγαίνουν με κάποιο λεωφορείο από εδώ στο σχολείο. Να στείλει η Νομαρχία ή η Περιφέρεια λεωφορείο για να τα μεταφέρει (...) Υπάρχει το μειονοτικό εδώ, αλλά εγώ δε θέλω να πάει ο εγγονός μου στο μειονοτικό και θέλω να πάει στο δημόσιο για να μάθει ελληνικά (...) Το ίδιο γίνεται και σε άλλους οικισμούς. Το θέμα όμως είναι ότι σε εκείνους τους οικισμούς μπορεί να είναι 10 παιδιά ή 15, εδώ είναι 58 και έτσι αναγκάζονται αυτά τα παιδιά να μη μπορούν να πάνε. Αυτοί που μπορούν να τα στείλουν θα το κάνουν, τα υπόλοιπα δε θα μάθουν. Αυτό που θέλουμε είναι να βάλουν ένα μέσο για αυτά που θέλουν να πηγαίνουν στο σχολείο (...)»

*M., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας &
E., 55 ετών, γυναίκα πλειονοτική, κάτοικος Κομοτηνής, Νοέμβριος 2016*

Ο πληροφορητής αναφέρεται εδώ στην υλική και γεωμετρική πλευρά της χωρικότητας που εμποδίζει την πρόσβαση σε μια εκπαίδευση ίσων ευκαιριών για όλους και αναπαράγει κοινωνικά και οικονομικά αδιέξοδα για το άτομο και την κοινωνία του οικισμού. Το ζήτημα της ύπαρξης μόνο μειονοτικών σχολείων στους μουσουλμανικούς οικισμούς και άρα η αναγκαστική φοίτηση των μαθητών σε αυτά είναι ένα ζήτημα που αφορά στις περισσότερες περιοχές της Θράκης. Όμως σε κλίμακα πόλης Κομοτηνής, οι κάτοικοι του Ηφαίστου είναι σε δυσμενέστερη θέση ως προς αυτήν την επιλογή, αφού σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μειονοτικούς μαθητές που κατοικούν σε γειτονίες μέσα στην πόλη και άρα έχουν πιο εύκολη πρόσβαση στα δημόσια σχολεία αν το επιλέξουν, τα παιδιά του οικισμού δυσκολεύονται λόγω της τοποθεσίας να φοιτήσουν στο σχολείο της επιλογής τους. Ο οικισμός, ως η συγκεκριμένη τοποθεσία στις παρυφές της Κομοτηνής, προσφέρει μειωμένες ευκαιρίες στους κατοίκους του για αλληλεπίδραση με την υπόλοιπη πόλη και την καθημερινότητά της και εμποδίζει τις διαπολιτισμικές ροές μέσα από σταθερά πεδία κοινωνικής συναναστροφής (π.χ. το σχολείο). Από την άποψη αυτή ο χώρος συνομιλεί με τις θεσμικές πρακτικές με μια διάθεση διατήρησης

της ετερότητας για τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, όχι υπό το πρίσμα της προστασίας της διαφοράς της, αλλά της απομάκρυνσης και περιθωριοποίησης της.

Σύλλογοι.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε το ρόλο των πολιτιστικών συλλόγων του οικισμού ως επίσημων φορέων διαπραγμάτευσης της συλλογικής ταυτότητας των κατοίκων του και των υπόλοιπων ζητημάτων που αναδεικνύονται ως σημαντικά και χρήζουν συλλογικής διαχείρισης. Η διερεύνηση της παρουσίας των πολιτιστικών συλλόγων στον Ήφαιστο συνδέεται έντονα με ζητήματα ταυτότητας και εθνοτικού ανταγωνισμού. Το 1994 ιδρύεται στον Ήφαιστο ο πολιτιστικός σύλλογος «Θρακιώτικη φιλία» με χορηγία του επιχειρηματία Πρόδρομου Εμφιετζόγλου. Ο επιχειρηματίας ορίζεται επίτιμος πρόεδρος του συλλόγου και μέγας ευεργέτης. Οι πολιτιστικές δράσεις του συλλόγου περιλαμβάνουν τη δημιουργία χορευτικού τμήματος και ποδοσφαιρικής ομάδας και προσλαμβάνεται χοροδιδάσκαλος για τη διδασκαλία ελληνικών παραδοσιακών χορών. Τα μέλη του συλλόγου παρελαύνουν στην παρέλαση της 28^{ης} Οκτωβρίου 1994 φορώντας ελληνικές παραδοσιακές στολές. Η απάντηση έρχεται σε λιγότερο από ένα μήνα. Ιδρύεται στον Ήφαιστο δεύτερος πολιτιστικός σύλλογος με τον τίτλο "Μορφωτικός Σύλλογος Ηφαιστού" με άγνωστους χορηγούς. Πρώτο μέλημα του νέου συλλόγου είναι επίσης η ίδρυση χορευτικού τμήματος, η παραγγελία στολών από την Τουρκία (με επιχορήγηση της Νομαρχίας Ροδόπης ανάλογη με αυτήν που εισπράττει κάθε πολιτιστικός σύλλογος) και η πρόσληψη χοροδιδασκάλου για να διδάξει τουρκικούς παραδοσιακούς χορούς. Έτσι στην παρέλαση της εθνικής επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου της επόμενης χρονιάς θα παρελάσουν στην Κομοτηνή δύο σύλλογοι από την Καλκάντζα με τα μέλη του ενός να φοράνε ελληνικές παραδοσιακές στολές και του άλλου τουρκικές.¹⁰²⁹ Για το συμβάν, η εφημερίδα Μακεδονία της Θεσσαλονίκης αναφέρει σε άρθρο¹⁰³⁰ της το Δεκέμβριο του 1995:

«(...) Σε έναν από τους συνοικισμούς του δήμου Κομοτηνής που κατοικείται αποκλειστικώς από εξισλαμισμένους Αθίγγανους και ονομάζεται "Ηφαιστος", η τουρκική προπαγάνδα, μέσω του μειονοτικού σχολείου που δρα εκεί και του τζαμιού, έχει κατορθώσει σε σημαντικό βαθμό τον εκτουρκισμό πολλών συνειδήσεων κατοίκων του "Ηφαιστού," οι

¹⁰²⁹ Μαυρομάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας...*, ό.π., σελ. 124

¹⁰³⁰ Απόσπασμα άρθρου, εφημερίδα Μακεδονία της Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος 1995, <http://www.hyper.gr/makthes/951206/51206g00.html>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018

οποίοι αρνούνται την καταγωγή τους ή στην καλύτερη περίπτωση, ντρέπονται γι' αυτήν - όπως υποστηρίζει το σοβαρό θρακιώτικο περιοδικό "ΕΝΔΟΧΩΡΑ". Όσοι στο παρελθόν τόλμησαν να μιλήσουν δημοσίως γι' αυτό το ζήτημα δέχτηκαν σφοδρή επίθεση από τους υπόλοιπους, προφανώς τουρκόφρονες. (...) Κατά τον προηγούμενο χρόνο και με πρωτοβουλία του Χαλίλ Γιασάρ, γνωστού στην περιοχή για τους αγώνες του υπέρ της Ελλάδας, ιδρύθηκε για πρώτη φορά σωματείο με την επωνυμία "ΘΡΑΚΙΩΤΙΚΗ ΦΙΛΙΑ". Ο Γιασάρ έχει πολλές φορές απειληθεί από πράκτορες του προξενείου Κομοτηνής που έχουν αποθρασυνθεί (...) Ο ίδιος ο Γιασάρ, χωρίς δυστυχώς καμιά βοήθεια από πουθενά, συνέχισε τον αγώνα του, το μοναχικό του δρόμο, τον προσωπικό του αγώνα υπέρ της Ψωροκώσταινας (...) Τον επόμενο χρόνο, δηλαδή φέτος, και με την ενθάρρυνση και συνδρομή του τουρκικού προξενείου αλλά και την περιεργη ενίσχυση της νομαρχίας Ροδόπης, ιδρύθηκε ένας νέος σύλλογος με τον τίτλο "Μορφωτικός Σύλλογος Ηφαίστου" στελεχωμένος από τουρκόφρονες Αθίγγανους του σχετικού συνοικισμού - ενώ παράλληλα, το τουρκικό προξενείο επιδιώκει τη διάλυση του σωματείου "Θρακιώτικη Φιλία". Ο νέος σύλλογος που δεν έχει ακριβώς τα ίδια ιδανικά με τον Γέρο του Μοριά και πριν παρουσιάσει οποιαδήποτε δραστηριότητα, άκουσον, άκουσον: επιχορηγήθηκε με ένα εκατομμύριο δραχμές για ν' αγοραστούν, μεταξύ άλλων: ΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΤΟΛΕΣ από την Κωνσταντινούπολη με τις οποίες ΠΑΡΗΛΑΣΑΝ οι Αθίγγανοι του "Ηφαίστου" κατά την 28η Οκτωβρίου 1995 στην Κομοτηνή, αμαυρώνοντας προκλητικά την εθνική μας εορτή (...) Στο μεταξύ, οι ελάχιστοι νέοι που στελεχώνουν το σύλλογο "Θρακιώτικη Φιλία" παρήλασαν με πέντε δανεικές θρακιώτικες στολές και με πολιτικές ενδυμασίες καθότι ο σύλλογος δεν έλαβε ούτε δραχμή επιχορήγηση - όλα αυτά προς μεγάλην δόξα ημών, απογόνων των Σαλαμινομάχων και των τηλεοπτικών εκπομπών για τη Θράκη από ανθρώπους που δεν ξέρουν κατά που πέφτει το Σουφλί (...)

Απόσπασμα άρθρου στην εφημερίδα Μακεδονία της Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος 1995

Είναι εμφανές, πως η διαπραγμάτευση του ζητήματος της ταυτότητας στον Ήφαιστο ήταν το βασικό μέλημα των πολιτιστικών συλλόγων της περιόδου εκείνης που βρήκε ως μέσο για να εκφραστεί τις πολιτιστικές εκδηλώσεις στην πόλη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο πολιτισμός χρησιμοποιείται εδώ εργαλειακά για την δημιουργία συλλογικής ταυτότητας που βάζει σε δεύτερη μοίρα την αθιγγανική και αναδεικνύει την ελληνική ή την τουρκική. Με την οικειοθελή συμμετοχή στους συλλόγους που δημιουργήθηκαν, οι κάτοικοι θα επικυρώσουν επίσημα τον εθνικό προσδιορισμό της επιλογής τους και με τις πολιτιστικές δράσεις θα

συμβάλλουν στην επιτέλεση του ταυτοτικού τους προσδιορισμού στο δημόσιο χώρο της πόλης. Οι σύλλογοι δηλαδή, ως φορείς εθνικής συνείδησης, έρχονται να διαπραγματευτούν θεσμικά το πολιτισμικό συν-ανήκειν και να διεκδικήσουν χώρο στο πολυπολιτισμικό γίνεσθαι της Κομοτηνής ακολουθώντας διαφορετικό σε κάθε περίπτωση ερμηνευτικό πρίσμα της κοινής καταγωγής. Υιοθετώντας την άποψη ότι οι «κοινωνοί» ενός πολιτισμού συνεχονται με αμοιβαίους δεσμούς έναντι των υπολοίπων που υιοθετούν διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία, διαχωρίζουν το «εμείς» ως συλλογική ύπαρξη από το «άλλοι».¹⁰³¹ Η δημιουργία των συλλόγων αυτών δεν προέκυψε από μια εκ των έσω ανάγκη για συλλογική δράση, αλλά ως αποτέλεσμα των διαφόρων πολιτικών και εθνικιστικών συνιστωσών που δρουν στην περιοχή. Το αφήγημα της ύπαρξης απόλυτων χαρακτηριστικών στο εσωτερικό της κάθε επιμέρους πολιτισμικής ομάδας που την ταυτοποιούν με τη μία ή την άλλη εθνοπολιτισμική ταυτότητα είναι κατασκευασμένο, και είναι συνέπεια της πολιτικής αντιπαράθεσης για την εθνοτική ταυτότητα των κατοίκων του οικισμού.

«Ο ένας συγκεκριμένα, ο οποίος είχε σύλλογο για να ωφεληθεί πάλι, διετέλεσε και υποψήφιος βουλευτής της παράταξης της λεγόμενης κοινής δεξιάς, ο Χαλίλ Γιασάρ, ο οποίος ήταν με τον Πρόδρομο Εμφιετζόγλου όταν έστειλε και στον ΟΗΕ και στον Αμερικάνο πρόεδρο Τζορτζ Μπους τον πατέρα, επιστολή που προσδιόριζε τον οικισμό αυτό όπως σας είπα πριν για τους κατοίκους του οικισμού Αλάν Κουγιού (δηλαδή οικισμό Αθίγγανων). Εδώ πήγαν να τον σκοτώσουν. Για να ωφεληθεί ο Πρόδρομος Εμφιετζόγλου, η λεγόμενη Χρυσή Αυγή, άκρα άκρα δεξιά. (...) Αυτοί από τους διάφορους μειονοτικούς κατοίκους της πόλης ή της Ροδόπης υπήρχαν και για αυτό λέγονται Αθίγγανοι και σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη της πατρίδας στη Λάρισα, στη Δράμα, στις Σέρρες υπάρχουν αυτοί οι άνθρωποι. Στην Αγία Βαρβάρα γνώρισα το Βασίλη Παϊτέρη τον τραγουδιστή. Ο αντιδήμαρχος στην προηγούμενη περίοδο ήταν από τους Ρομά. Υπήρχαν άνθρωποι οδοντίατροι, επιστήμονες, νομικοί, τους οποίους εγώ τους έχω γνωρίσει. Έρχονταν και στη γειτονιά μας όπου υπήρχε ένα κασετάδικο και έπαιρναν κασέτες, τραγούδια, βιντεοκασέτες (...) Δε μπορώ να τους κατηγορήσω, ούτε και να τους χαρακτηρίσω. Ο καθένας με τα πιστεύω του (...) Εγώ τότε ήμουν πρόεδρος στον Εκπολιτιστικό Μορφωτικό Σύλλογο Ηφαιστού».

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

¹⁰³¹ Γιάννης Κιουρτσάκης, *Το πρόβλημα της παράδοσης*, Εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1989, σελ.29

Ο πληροφορητής δεν είναι κατανοητό αν εννοεί ότι υπήρξε πρόεδρος στον Μορφωτικό Σύλλογο Ηφαίστου, δηλαδή στον πολιτιστικό σύλλογο που δημιουργήθηκε ως απάντηση στο Σύλλογο Θρακιώτικη Φιλία του Χαλίλ Γιασάρ και που κύριο στόχο είχε την τόνωση της τουρκομουσουλμανικής ταυτότητας στους κατοίκους του οικισμού, ή σε κάποιον άλλο σύλλογο με παρεμφερές όνομα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η συμμετοχή στους πολιτιστικούς συλλόγους αποδεικνύει την ενεργό συμμετοχή των υποκειμένων στους εθνικούς και κομματικούς ανταγωνισμούς που υπάρχουν στον οικισμό και στοχεύουν στην καλλιέργεια εθνικής συνείδησης στους κατοίκους του.

«Μετά όταν έκλεισαν οι σύλλογοι ο ένας άνοιξε και έγινε το παρακλάδι του πρόξενου, ο άλλος έγινε του Εμφιετζόγλου, ο άλλος έγινε της Νέας Δημοκρατίας. Δε με ενδιαφέρει και το πιστεύω του καθενός είναι ιερό, όπως δε θέλω να αμφισβητήσει κανείς και το δικό μου. Το σύνταγμα και η νοημοσύνη μου με καθοδηγούν σε έναν σωστό δρόμο...»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

Στα παραπάνω αποσπάσματα ο πληροφορητής μοιάζει να έχει πλήρη συνείδηση της πρακτικής αυτής, την οποία όμως αναγνωρίζει μόνο σε άλλους. Φαίνεται λοιπόν πως οι κινήσεις αυτές, που έρχονται να εντάξουν σε συμβολικό επίπεδο τα υποκείμενα σε μια εθνοτική ομάδα, βρίσκουν πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθούν γιατί έχουν ρίζες σε παραδοσιακούς διχασμούς εθνοτικής ταυτότητας για τους κατοίκους της Καλκάντζας. Ή αλλιώς, η επιλογή του ατόμου να συμμετάσχει στη μία ή την άλλη εθνοτική ομάδα συνδέεται με συλλογικές δοξασίες περί εθνικής καταγωγής, καθιστώντας για το λόγο αυτό τον Ήφαιστο προνομιακό πεδίο έκφρασης του εθνοτικού ανταγωνισμού και αποδεικνύοντας το δυναμικό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της μειονοτικής ταυτότητας των κατοίκων του.

Οι σύλλογοι όμως ασχολήθηκαν και με τη διαχείριση των χωροκοινωνικών ανισοτήτων που έχουν θέσει τον οικισμό σε ένα καθεστώς αποκλεισμού (ανισότητες βέβαια που συνδέονται έμμεσα με τη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας στους κατοίκους του).

«(...) Το δημοτικό ιατρείο, ο παιδικός σταθμός, η προσθήκη αιθουσών στο 4^ο δημοτικό, έγιναν όταν ήμουν εγώ πρόεδρος στον εκπολιτιστικό Μορφωτικό σύλλογο. Δήμαρχος ήταν ο Παπανδρέλης, τότε για πρώτη φορά εκλέχθηκε ο Σταυρόπουλος σαν Νομάρχης και είχα έρθει εδώ για τις καλοκαιρινές διακοπές και είπα να κάνουμε μια κίνηση να τους μαζέψουμε, και όντως. Μαζεύτηκαν όλοι οι υποψήφιοι δήμαρχοι, περιφερειάρχες, νομάρχες στην αυλή του

σχολείου. Τους καλέσαμε, συζητήσαμε και είπαμε στον Παπανδρέλη, ήταν όλοι, συντηρητικοί, πασοκικοί, κομμουνιστές. Και βουλευτές ήρθαν και υποψήφιοι δήμαρχοι (...) Εγώ τους φώναξα σαν πρόεδρος του συλλόγου σε συνεργασία με έναν από αυτούς τους συλλόγους. Με τον σύλλογο του Χαλίλ Γιασάρ (...) Είχαμε καλέσει όλες τις παρατάξεις, όλα τα κόμματα, τα ηγετικά μέλη των κομμάτων που ήθελαν να είναι αυτοδιοικητικοί υποψήφιοι, δήμαρχοι και σύμβουλοι. Στην αυλή του σχολείου είχε μαζευτεί τόσος κόσμος που μπορώ να πω πως γινόταν πανηγύρι (...) το 1992 στην αυλή του δημοτικού σχολείου στον Ήφαιστο (...) αυτή τη συγκέντρωση την κάναμε με σκοπό να προωθήσουμε τα προβλήματα. Δηλαδή, όπως και σήμερα η καθημερινότητα, η ανεργία, το σχολείο. Ήταν πρώτη, δεύτερα, τρίτη τάξη σε μια αίθουσα (...)

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Ο ανταγωνισμός των πολιτιστικών συλλόγων γύρω από ζητήματα που συνδέονται με την καλλιέργεια του αισθήματος του ανήκειν, φαίνεται να δίνει τη θέση του σε μια συνεργατική διάθεση αναφορικά με ζητήματα που υπερβαίνουν τις πολιτιστικές δράσεις και συνδέονται με την ανάπτυξη του οικισμού. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι καθίστανται στην περίπτωση αυτή στο σύνολό τους, τα επίσημα θεσμικά μορφώματα που καλούνται να δημιουργήσουν γέφυρες επικοινωνίας με την τοπική αυτοδιοίκηση και την επίσημη πολιτική εξουσία για την επίλυση ευρύτερων χωροκοινωνικών προβλημάτων που απασχολούν τους κατοίκους του οικισμού. Η διαδικασία αυτή δίνει κοινωνική δύναμη στους εκπροσώπους των συλλόγων, οι οποίοι ως διαμεσολαβητές των αιτημάτων των μελών τους συνδιαλέγονται με την τοπική εξουσία για το καλό της κοινότητας. Σε πολλές περιπτώσεις το προϊόν αυτής της διαδικασίας είναι ένα εκτεταμένο δίκτυο πελατειακών σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τους εκπροσώπους των πολιτιστικών συλλόγων με τελικό αποτέλεσμα μια γενικευμένη αμφισβήτηση για το ρόλο των συλλόγων, ως κατάλληλων δομών συλλογικής αντιπροσώπευσης.

«Μέχρι τώρα δεν υπήρχε σύλλογος για να βγει προς τα έξω για να προβάλλει την τοπική κουλτούρα (...) Προσωπικό όφελος των μελών των διοικητικών συμβουλίων. Έτσι ήταν μέχρι τώρα. Από εδώ και πέρα όμως αν ένας άνθρωπος πιστεύει και έχει και Θεοφοβία μπορεί να προχωρήσει. Μπορεί να κάνει ως άνθρωπος λάθος, αλλά να λειτουργήσει προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Μέσα σε αυτό το κοινωνικό σύνολο μπορεί να είμαι και εγώ, μπορεί να

ωφεληθώ και εγώ με 5 κιλά μακαρόνια, δε θα βγάλω τον εαυτό μου έξω και δε θα πω ότι είμαι άγγελος. Όχι, αλλά όταν γινόταν αυτά παλιά, γιατί λέει η λαϊκή ρήση κάρφωσε πρώτα τη βελόνα στον εαυτό σου και τη σακοράφα στον άλλον. Με την έννοια ότι αν πονάς εσύ με τη βελόνα, με τη σακοράφα πώς θα αντέξει ο άλλος, που είναι μεγαλύτερη και από το καλαμάκι η σακοράφα; Εννοώ ότι εδώ εκμεταλλεύονταν πολλές φορές με τη δημιουργία του συλλόγου να έχουν δικό του όφελος και άφηναν τα κοινά. Το σχολείο, τους δασκάλους (...)»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Παρότι ο πληροφορητής αναγνωρίζει το προσωπικό όφελος ως ένα από τα πιο μελανά στοιχεία των συλλόγων, συνεχίζει να υποστηρίζει την δράση τους και αναγνωρίζει την ανάγκη της ύπαρξής τους. Για το σκοπό αυτό συμμετέχει ως γραμματέας και ιδρυτικό μέλος σε ένα νεοσύστατο σύλλογο. Ένας βασικός κανόνας για το νέο σύλλογο είναι να διαφυλαχτεί η προσφορά στο κοινωνικό σύνολο αποτρέποντας συμπεριφορές στα μέλη που αποσκοπούν σε προσωπικό όφελος.

«Φτιάξαμε το Σύλλογο Πολιτών Ηφαιστού «Ειρήνη». Λίγο προοδευτική είναι η ονομασία, γιατί οι περισσότεροι εδώ δε ξέρουν τι θα πει αυτή η λέξη. Έχει ιδρυθεί 26 Αυγούστου (2016) με απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης. Στο πρώτο άρθρο είναι η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών αλλά και από τις τοπικές υπηρεσίες, δηλαδή από το δήμο, από την περιφέρεια για την επίλυση των ζητημάτων. Η αλληλοβοήθεια μεταξύ των συλλόγων και τέτοια πράγματα. Συνεργασία, προσπάθεια για το κοινωνικό σύνολο. Σε ένα άρθρο του, που το έχω περάσει εγώ, λέει πως οποιοδήποτε μέλος του διοικητικού συμβουλίου προσδιοριστεί ή εντοπιστεί ότι έχει ωφεληθεί προσωπικά από το δήμο, την περιφέρεια ή το υπουργείο ή από κάποιο από τα υπάρχοντα κόμματα που εκπροσωπούν τον ελληνικό λαό στη Βουλή γίνεται καταγγελία, διαγραφή και στον εισαγγελέα. Οι άλλοι σύλλογοι δεν είχαν τέτοια άρθρα μέσα».

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Οι κανόνες λειτουργίας και οι σκοποί που θέτουν οι σύλλογοι αποτυπώνονται στα καταστατικά ίδρυσης και λειτουργίας τους. Εκεί αποτυπώνονται όλοι οι κανόνες τους οποίους είναι υποχρεωμένα να υιοθετήσουν τα μέλη με σκοπό είτε τη δυνατότητα συμμετοχής τους στο σύλλογο, είτε την εύρυθμη λειτουργία του συλλόγου που θα αποτελέσει εχέγγυο για τη διατήρηση του¹⁰³² (π.χ. καταβολή ετήσιας συνδρομής για να παραμείνουν τα μέλη ενεργά, συμμετοχή σε συνελεύσεις, συμμετοχή στη διοργάνωση δραστηριοτήτων, υπακοή στις αρχές του καταστατικού λειτουργίας του συλλόγου κ.α.).

«Εγώ δε θα ζητήσω συνδρομή από οποιοδήποτε μέλος να μου δώσει 10 ευρώ το μήνα γιατί ξέρω την οικονομική κατάσταση και ότι με δυσκολία επιβιώνουν. Θα ζητήσω 1 ευρώ το μήνα. Και με αυτό το ευρώ δε θα πάω στον σοφολογιάτο το μουφτή όταν θα φύγει από τη ζωή ένας γείτονας που είναι άπορος να τον θάψουν. Με το ευρώ που θα πάρω από εσένα, από την κάθε οικογένεια, θα πάρω 1 ευρώ, είναι 4-5 άτομα το ευρώ δε το υπολογίζουν. Η πρώτη κίνηση που θα κάνω, γιατί στη μουσουλμανική θρησκεία στο Ισλάμ η πρώτη κίνηση που κάνουμε είναι που τυλίγουμε το νεκρό με το σάβανο, είναι να πάρω 10 σάβανα γιατί έτσι πρέπει με βάση το Ισλάμ. Υπάρχουν άνθρωποι εδώ κάποιοι αετονύχηδες οι οποίοι έχουν καρέκλες εδώ και τις νοικιάζουν. Όταν πέθανε η αδελφή μου εμείς πληρώσαμε 250 ευρώ για καρέκλες. Από το ευρώ αυτό που θα συλλέξω θα πάρω 500 καρέκλες, σάβανα και θα είναι του συλλόγου. Αλλά δε θα πάει σε γλέντια, γιατί θα έχω μετά πόλεμο με αυτούς που νοικιάζουν τις καρέκλες. Θα πάνε σε κηδείες, σε βαφτίσια. Σε ανθρώπους που δεν έχουν πόρους και που πρέπει να βοηθηθούν. Το είπα του δημάρχου ότι θέλω να κάνω μια κίνηση. Από τους δημοτικούς συμβούλους σου θέλω τις γραβάτες τους να τις βγάλω σε μειοδοτικό διαγωνισμό. Όσοι άνθρωποι είναι, τόσες γραβάτες, με υπογραφή (...)»

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

Ο νέος σύλλογος, αναγνωρίζοντας την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του οικισμού, σκοπεύει να στοχεύσει σε μια συλλογικότερη συμμετοχή αίροντας το εμπόδιο της οικονομικής ανέχειας, ορίζοντας μια χαμηλή συνδρομή για τα μέλη του. Σαν μια ανοιχτή συλλογικότητα απευθύνεται σε καθέναν και καθεμία που κατοικεί στον οικισμό, λαμβάνει

¹⁰³² Καρατζούνη Κυριακή, *Οι Θρακικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι ως οργανωμένες μορφές προώθησης της θρακικής ταυτότητας και ως φορείς παιδείας*, Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής», Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2008, σελ 43

υπόψη τις τοπικές οικονομικές και χωροκοινωνικές συνθήκες και σκοπεύει να προσπαθήσει να επιλύσει προβλήματα της καθημερινότητας. Είναι φανερό ότι τέτοιου είδους δράσεις υπερβαίνουν την πολιτισμική θεματική και συνδέονται με ζητήματα που αφορούν σε κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις (εντός και εκτός οικισμού), συγκροτούν αναπαραστάσεις και δομούν συλλογικές ταυτότητες. Όλα αυτά δεν συμβαίνουν στο πλαίσιο μιας άτυπης διαδικασίας, αλλά σε ένα θεσμικά δομημένο σύστημα με κανόνες και νομική υπόσταση.

«(Στο σύλλογο) τα ιδρυτικά μέλη έχουμε ακόμη.¹⁰³³ Αν έχουμε έδρα, θα πάρουμε το ιατρείο και θα έχουμε και ΑΦΜ. Κίνηση πολιτών συνδικισμού Ηφαίστου η Ειρήνη. Αλλά δεν έχουμε έδρα. Θα μπορούσα να βάλω εγώ το σπίτι, αλλά για να μεταφερθεί θα πρέπει να γίνει τροποποίηση του καταστατικού στο Πρωτοδικείο και αυτό μπορεί να πάρει και 1 χρόνο. Άλλο η δικάσιμη, άλλο η τροποποίηση του καταστατικού. Μπορεί να γίνει σε 2 λεπτά, μπορεί να πάρει και 1 χρόνο, για αυτό περιμένουμε την απόφαση της δεύτερης ΠΕΔΥ¹⁰³⁴ για να πάρουμε το ιατρείο σαν έδρα. Αυτή τη στιγμή είναι 50 μέλη. (...) Εμείς επισκεφθήκαμε 2-3 φορές το δήμαρχο για αυτό το θέμα και φώναξε τον αντιδήμαρχο και του είπε να ασχοληθεί με το θέμα και όντως ο άνθρωπος όταν τον επισκέφθηκα με 2-3 μέλη του διοικητικού συμβουλίου, μας έδειξε την επιστολή που είχε κάνει στην 4^η ΠΕΔΥ που είναι στη Θεσσαλονίκη για την παραχώρηση του σχετικού ιατρείου. Και πρέπει να πάρει ο δήμαρχος από εκεί ότι δε θα το χρησιμοποιήσει η 4^η ΠΕΔΥ σαν ιατρείο και να το φέρει στο δημοτικό συμβούλιο και να πει πως θα χρησιμοποιηθεί. Η 4^η ΠΕΔΥ εδώ και 17 χρόνια δε το χρησιμοποιεί, δεν έχει δημοτικό ιατρείο, με την έννοια αυτή το δίνουμε στους συντοπίτες μας προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Και εγώ του είπα τότε του δημάρχου, βάλε λίγο χέρι στον αντιδήμαρχο να επισπεύσει να πάρουμε την έγκριση από το δημοτικό συμβούλιο και να το περάσετε και να πάρουμε και το ΑΦΜ και να ξεκινήσουμε να κάνουμε, γιατί μέχρι στιγμής είναι το προσωρινό διοικητικό συμβούλιο (...)».

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας,

Νοέμβριος 2016

¹⁰³³ Η συνέντευξη έχει πραγματοποιηθεί το Νοέμβριο του 2016, άρα το *ακόμη* αναφέρεται σε αυτήν την ημερομηνία.

¹⁰³⁴ Αρχικά για το Πρωτοβάθμιο Εθνικό Δίκτυο Υγείας.

Ο πληροφορητής αναφέρεται στο αίτημα των μελών του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου προς τη δημοτική αρχή για την παραχώρηση του χώρου του πρώην ιατρείου Ηφαίστου για να χρησιμοποιηθεί ως έδρα. Το αίτημα αυτό θα αντιμετωπιστεί με διαφορετικό τρόπο από πλειονοτικούς και μειονοτικούς δημοτικούς συμβούλους, γεγονός που μαρτυρά πως ο Ήφαιστος συνεχίζει να παραμένει ένας γεωγραφικός χώρος έκφρασης του εθνοτικού ανταγωνισμού και ο σύλλογος ένας συμβολικός χώρος έκφρασης των χωρο-κοινωνικών και εθνοτικών διαφορών. Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου συνομιλούν με τους εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης στο πλαίσιο της εξυπηρέτησης των λειτουργικών αναγκών του συλλόγου και είναι υπεύθυνα για μια επιτυχημένη επικοινωνία προς όφελος του συνόλου.

«Με 21 «ναι» και 10 «όχι», το δημοτικό συμβούλιο Κομοτηνής, ενέκρινε για δύο έτη την παραχώρηση της χρήσης του κτίσματος του παλιού δημοτικού ιατρείου Ηφαίστου, στον Σύλλογο Πολιτών του Συνοικισμού, «Ειρήνη». Το θέμα εισήχθη προς συζήτηση και ψήφιση μετά από σχετικό αίτημα του συλλόγου και με δεδομένο ότι το ΠΕΔΥ δεν πρόκειται να επαναχρησιμοποιήσει τον χώρο (ο οποίος παραμένει σε αχρησία επί δεκαετία και πλέον), καθώς δρομολογείται η σύσταση Τοπικής Μονάδας Υγείας (ΤΟΜΥ) στην περιοχή και σε απόσταση μόνο μερικών εκατοντάδων μέτρων από τον οικισμό. Εντύπωση πάντως προκάλεσε το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας, η οποία διενεργήθηκε με ονομαστική ψηφοφορία (...) οι μειονοτικοί δημοτικοί σύμβουλοι όλων των παρατάξεων, πλην ενός, ψήφισαν αρνητικά, ενώ οι πλειονοτικοί συνάδελφοί τους, επίσης όλων των παρατάξεων, πλην ενός,¹⁰³⁵ ψήφισαν θετικά. Κατά τη συζήτηση του θέματος μάλιστα, η ατμόσφαιρα «ηλεκτρίστηκε», με τον δήμαρχο Κομοτηνής να παρεμβαίνει φανερά ενοχλημένος από ορισμένες τοποθετήσεις: Ο σύλλογος είχε αιτηθεί η παραχώρηση να έχει ισχύ για πέντε χρόνια, ωστόσο το Σώμα υιοθέτησε την πρόταση του Δημάρχου για δύο έτη, με το σκεπτικό ότι η θητεία του παρόντος οργάνου λήγει το 2019»¹⁰³⁶

Απόσπασμα άρθρου στο [inkomotini](#) με τίτλο: Περιπετειώδης παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στον Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου «Ειρήνη», ημερομηνία 20/10/2017

¹⁰³⁵ Σύμφωνα με το δημοσίευμα, δήλωσε ότι ψηφίζει ΟΧΙ, για να σπάσει το «απαρτχάιντ».

¹⁰³⁶ «Περιπετειώδης παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στον Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου «Ειρήνη», [inkomotini](#), 20.10.2017, <https://inkomotini.news/video%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B7%CF%82%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF/>, ημερομηνία ανάκτησης 15.11.2018

Στο παραπάνω δημοσίευμα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε ανάμεσα σε πλειονοτικούς και μειονοτικούς δημοτικούς συμβούλους αναφορικά με την παραχώρηση του χώρου. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, αυτό το γεγονός αποτελεί ξεκάθαρη απόδειξη του εθνοτικού ανταγωνισμού που υπάρχει στην πόλη με την εθνική ταυτότητα να αποτελεί το πρωταρχικό φίλτρο για διαπολιτισμική επικοινωνία.

«(...) Σε ένα θέμα που ουδόλως προϋδέαζε για αντιπαράθεση και πάθη, είδαμε να ορθώνεται ένα τείχος ανάμεσα σε πλειονοτικούς και μειονοτικούς συμβούλους όλων των παρατάξεων. Για την παραχώρηση χρήσης του παλιού δημοτικού ιατρείου Ηφαίστου σε έναν νεότευκτο σύλλογο των μουσουλμάνων κατοίκων, προκειμένου οι τελευταίοι να κάνουν στα παιδιά τους μαθήματα ελληνικών και ενισχυτικής διδασκαλίας, όλοι – πλην ενός! – οι παρόντες μειονοτικοί σύμβουλοι είπαν ΟΧΙ. Χωρίς ένα αληθινό επιχείρημα, χωρίς κανέναν πραγματικό λόγο, αρνήθηκαν στον σύλλογο «Ειρήνη» το δικαίωμα να μορφώσει καλύτερα τα παιδιά του, επειδή έτσι ήταν προφανώς η «γραμμή» (...) οι 9 στους 10 παρόντες μουσουλμάνοι σύμβουλοι είπαν το ντροπιαστικό ΟΧΙ (...) δηλώσαμε ότι εδώ θα ψηφίσουμε ποιοι είμαστε υπέρ της μόρφωσης και της ελληνομάθειας των παιδιών του οικισμού, και ποιοι είμαστε εναντίον, για να μην κρυφτεί κανένας πίσω από δικαιολογίες».

Απόσπασμα άρθρου στο inkomoiitni με τίτλο: Περιπετειώδης παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στον Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου «Ειρήνη», ημερομηνία 20/10/2017

Ανεξάρτητα από την πολιτική σκοπιά με την οποία γράφει ο συντάκτης του άρθρου και την πιθανότητα της υποκειμενικής θέασης των γεγονότων που πάντα λαμβάνεται υπόψη στην ανάγνωση αντίστοιχων δημοσιευμάτων, η αντιπαράθεση γύρω από τις δράσεις του συλλόγου υπό το πρίσμα του εθνοτικού ανταγωνισμού είναι μια χωροκοινωνική πραγματικότητα για την πόλη της Κομοτηνής. Επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά η ύπαρξη ενός διαχρονικού πλέγματος σχέσεων που αναπτύσσεται ανάμεσα σε πλειονότητα και μειονότητα γύρω από τη συγκρότηση της μειονοτικής ταυτότητας και αναδεικνύεται η χωρική συνιστώσα αυτής της αντιπαράθεσης όπως εκφράζεται στον οικισμό του Ηφαίστου. Άλλωστε, οι πολλαπλές αντιθέσεις και οι βαθμοί απροσδιοριστίας της μειονοτικής ταυτότητας των κατοίκων του οικισμού για λόγους που αναφέρθηκαν σε άλλα σημεία του κεφαλαίου, καθιστούν τον Ήφαιστο προνομιακό πεδίο έκφρασης του εθνοτικού ανταγωνισμού και της πολιτικής διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας στην πόλη.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να αναφέρω ότι στην προσέγγιση της ανθρωπογεωγραφίας του οικισμού που επιχειρήθηκε δόθηκε έμφαση σε ζητήματα πολιτισμικών πρακτικών που αφορούν στη συγκρότηση ταυτοτήτων και στη διατύπωση αναγνώσεων και ερμηνειών όπου συντίθεται το ατομικό με το κοινωνικό και οι προσωπικές επιλογές με τις θεσμικές πρακτικές. Στόχος αυτής της προσέγγισης είναι να αναγνωριστεί η χωρική συνιστώσα της πολυπολιτισμικότητας στο αστικό περιβάλλον της Κομοτηνής και οι όροι ύπαρξης και διαχείρισής της από τους επίσημους θεσμούς. Στους φανταστικούς, φαντασιακούς, συμβολικούς, και υλικούς χώρους που συνθέτουν την πολυπολιτισμική αστικότητα, οι σύλλογοι εμφανίζονται και στην περίπτωση του Ηφαίστου ως τα επίσημα θεσμικά μορφώματα συλλογικής διαπραγμάτευσης που μέσα από τις δράσεις τους διαπραγματεύονται ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικού πλουραλισμού.

Εικόνα 39, 40, 41 : Εικόνες καθημερινής ζωής στην Καλκάντζα

Εικόνα 42, 43: Το αστικό τοπίο. Διακρίνεται ο μιναρές και η δώροφη κατασκευή δίπλα στα χαμηλά σπίτια του οικισμού.

Πηγή: google maps και προσωπικό αρχείο

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Περί πολυπολιτισμικότητας

Σύμφωνα με την Doreen Massey, οι κοινωνικές σχέσεις, δεν αναπτύσσονται απλώς στο χώρο, αλλά αποτελούν φορείς και παραγωγούς χωρικών σχέσεων.¹⁰³⁷ Σε μια αστική κοινωνία, η οποία συγκροτείται από την συμβίωση διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων που χρησιμοποιούν με διαφορετικούς τρόπους και χρόνους τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί δομικό στοιχείο της αστικότητας, διαμορφώνοντας το πλαίσιο της καθημερινής ζωής και της κοινωνικής οργάνωσης. Με αφορμή την αναγνώριση του ιδιαίτερου τρόπου που συγκροτείται η αστικότητα υπό το πρίσμα του πολιτισμικού πλουραλισμού μιας κοινωνίας, προκύπτει το ερώτημα σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο μπορεί ο πολιτισμός να επηρεάσει τη μορφολογία και τη χωρική οργάνωση μιας πόλης. Στην περίπτωση της Κομοτηνής, η συνύπαρξη κατοίκων με διαφορετικά θρησκευτικά και εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά συνδέεται άρρηκτα με την ιστορία της πόλης και την οργάνωση του αστικού της χώρου σε γειτονιές.

Πιο συγκεκριμένα, η Κομοτηνή είναι μια πολυπολιτισμική πόλη που εμφανίζει ένα ξεχωριστό πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται για μια πολυπολιτισμική, πολύγλωσση και πολυθρησκευτική κοινωνία η οποία συγκροτείται με βάση το κριτήριο της θρησκείας από μια χριστιανική πληθυσμιακή ομάδα που ονομάζεται πλειονότητα και αποτελείται από γηγενείς Ελληνογενείς Θράκες, πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, λίγους Αρμένιους, Πόντιους και άλλους Παλινοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ και μια μουσουλμανική μειονότητα που αποτελείται από Τουρκογενείς, Πομάκους και Αθίγγανους. Στη γενική κατηγορία της πλειονότητας οι επιμέρους κατηγορίες είναι νοσηματοδοτημένες και κινητοποιούνται στις κοινωνικές σχέσεις ως επιμέρους ταυτότητες της ευρύτερης ελληνικής εθνικής ταυτότητας.¹⁰³⁸ Στην περίπτωση των μουσουλμάνων, η ύπαρξη στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης μιας ετερογενούς πληθυσμιακής ομάδας Ελλήνων πολιτών κάτω από την ομπρέλα του όρου «μουσουλμανική μειονότητα», είναι αποτέλεσμα της Διεθνούς Συνθήκης της Λωζάνης και μιας σειράς συναφών συμβάσεων και πρωτοκόλλων που συνοδεύουν αυτή τη συνθήκη. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή είναι ότι με τη συνθήκη της

¹⁰³⁷ Για περισσότερα βλ. Doreen Massey, *Spatial Divisions of Labour, Social structures and the geography of production*, 2nd edition. Routledge, New York 1995

¹⁰³⁸ Ανδρέας Νοταράς, *Εκπαιδευτικές Πρακτικές και διλήμματα ταυτότητας στη μειονότητα της Θράκης. Η περίπτωση της Ξάνθης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 127 Γ', Αθήνα 2008, σελ. 76

Λωζάνης διαμορφώνεται ένα συγκεκριμένο θεσμικά μέλλον, τόσο για τους πληθυσμούς που υποχρεωτικά ανταλλάσσονται μεταξύ των δύο χωρών, όσο και για τους πληθυσμούς που θα θεωρηθούν "μη ανταλλάξιμοι". Οι τελευταίοι θα παραμείνουν στους μέχρι τότε τόπους διαμονής τους αποκτώντας μια νέα επίσημη και *de jure ταυτότητα*, αυτή της "μειονότητας."

Η παραπάνω θεσμική σκοπιά αποτελεί σημαντική συνιστώσα του τρόπου με τον οποίο ορίστηκε εξ αρχής η εθνοπολιτισμική ποικιλία στη Θράκη και στην Κομοτηνή, δηλαδή ως η συνύπαρξη της «μουσουλμανικής μειονότητας» με την χριστιανική πληθυσμιακή ομάδα η οποία στοιχειοθετήθηκε εξ ορισμού ως «πλειονότητα». Σε αυτό το πλαίσιο, είναι συχνό το φαινόμενο να παρουσιάζεται η πολυπολιτισμικότητα της Κομοτηνής μέσα από το δίπολο πλειονότητα και μουσουλμανική μειονότητα αναπαράγοντας με τον τρόπο αυτό μια μονοσήμαντη διχοτόμηση του αστικού χώρου που στηρίζεται σε στερεότυπα και αξίες που αφορούν σε μια χωρικότητα που διαμορφώνεται με βάση ένα προκαθορισμένο λειτουργικό σχήμα. Στη βάση μιας κοινής φαντασιακής γεωγραφίας οι δυο κατηγορίες ακολουθούν συγκεκριμένα μοντέλα συμπεριφοράς, καθημερινής ζωής, πολιτικού λόγου και διεκδικήσεων. Η πολλαπλότητα όμως των κοινωνικών ταυτοτήτων που συναντώνται στην πόλη (βλ. κεφ. 1.1.1) θα πρέπει να ιδωθεί ως αποτέλεσμα των πολιτικών ανισότητας και των πρακτικών ηγεμονίας του τοπίου που περιλαμβάνει όχι μόνο μειονότητες και πλειονότητες αλλά και πολλές εσωτερικές διακρίσεις οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού χαρακτήρα.

Βρισκόμαστε στην περίοδο που η τάση που επικρατεί παγκοσμίως και υιοθετείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση προωθεί την «πολυπολιτισμικότητα» σαν τη μοναδική πολιτική διαχείρισης της ετερότητας με την «ευρωπαϊκότητα» να αποτελεί την κυρίαρχη αφήγηση γύρω από την οποία κατασκευάζονται οι ταυτότητες στα Βαλκάνια.¹⁰³⁹ Η σημερινή συγκυρία της διάδοσης της «πολυπολιτισμικότητας» ως κυρίαρχης πολιτικής διαχείρισης των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στον ίδιο χώρο, δεν είναι ούτε τυχαία, ούτε φυσική και συνδέεται με τα δεδομένα των ευρύτερων εξελίξεων σε εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο.¹⁰⁴⁰ Το ιδιαίτερο με την περίπτωση της Κομοτηνής είναι ότι η πολυπολιτισμικότητα δεν έρχεται να εφαρμοστεί σαν νέα πρακτική διαχείρισης της ετερότητας αλλά αυτή η διαχείριση, που εφαρμοζόταν για χρόνια με συγκεκριμένους όρους στον τμηματοποιημένο

¹⁰³⁹ Pamela Ballinger, «“Authentic Hybrids” in the Balkan borderlands», *Current Anthropology* Vol. 45, No. 1, The University of Chicago Press (2004), pp. 31-60

¹⁰⁴⁰ Φωτεινή Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 118, Αθήνα 2005, σελ. 60

εθνοπολιτισμικά αστικό χώρο, επιχειρεί να αποκτήσει νέα ταυτότητα υπό το πρίσμα της νεωτερικής νοηματοδότησης του πολιτικού της περιεχομένου. Η εμφάνιση αυτής της νέας πολυπολιτισμικής πραγματικότητας στην Κομοτηνή, οδήγησε σε μια σειρά από διεργασίες που θα προσδιορίσουν εκ νέου το περιεχόμενο του όρου, σε μια πόλη που η προβολή της **πολυπολιτισμικής της διάστασης είναι ένα εγχείρημα με ιδιαίτερες πολιτικές προεκτάσεις.** Για το λόγο αυτό η πολυπολιτισμικότητα, όχι σαν απλή διαπίστωση της συνύπαρξης πολλών πολιτισμών (αναλυτική διάσταση του όρου) αλλά ως επίσημη πολιτική πρακτική (κανονιστική διάσταση) αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων και των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες πληθυσμού της Κομοτηνής και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας που αναπτύσσεται (ή όχι) στον αστικό της χώρο.

Φύλο

Η κοινωνική οργάνωση σε μια πολυπολιτισμική πόλη με διαφορετικές πολιτισμικές και θρησκευτικές αναφορές είναι έντονα διαχωρισμένη κατά φύλο. Το φύλο εμπεριέχει τους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές κουλτούρες εμποτίζουν τη βιολογική διαφορά με (κοινωνικές) σημασίες που διακρίνουν γυναικεία και ανδρικά πεδία δραστηριότητας, δράσεις, χώρους, χρόνους κ.λ.π. Αυτές οι αντιλήψεις για το φύλο ενσωματώνονται στους θεσμούς και αποτελούν τρόπο δόμησης σχέσεων εξουσίας.¹⁰⁴¹ Από μια τέτοια οπτική, η πολυπολιτισμικότητα ως η πολιτική καθιέρωσης της συνύπαρξης σε ένα δεδομένο αστικό χώρο μιας πολλαπλής πολιτισμικής ετερότητας, η οποία συχνά εδράζεται στην εθνοτική καταγωγή, τη φυλή, τη θρησκεία και τη γλωσσική διαφορά,¹⁰⁴² έχει αναφορές φύλου που διαπερνούν όλες τις πλευρές της καθημερινής ζωής. Στον κοινωνικά παραγόμενο πολυπολιτισμικό χώρο της Κομοτηνής οι έμφυλες ταυτότητες συνδέονται με συγκεκριμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες, αποτυπώνονται σε συλλογικές συμπεριφορές, διαμορφώνουν διακριτές πρακτικές οικειοποίησης του χώρου της πόλης και επηρεάζονται από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούν σε αυτήν (βλ. κεφάλαιο 1.1.2). Υπό αυτήν την έννοια, η επιτέλεση του φύλου φαίνεται πως αλληλοεπιδρά με τις ήδη εγκαθιδρυμένες επιτελέσεις των υπολοίπων ταυτοτήτων του κοινωνικού συνόλου, επηρεάζοντας το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας και τις διαπολιτισμικές σχέσεις.

¹⁰⁴¹ Ντίνα Βαΐου, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»: Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Ντίνα Βαΐου και Μαρία Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009

¹⁰⁴² Ταίηλορ Γσαρλς, «Η πολιτική της αναγνώρισης», στο Amy Gutman (επιμ.) *Πολυπολιτισμικότητα-Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 1999

Καθ' όλη τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, οι πολιτιστικοί σύλλογοι εμφανίστηκαν να κατέχουν καίρια θέση ως ενδιάμεσοι μηχανισμοί μεταξύ ατόμου και κοινωνίας στη διεκδίκηση χώρου και συλλογικών αιτημάτων προγραμματικού και πολεοδομικού χαρακτήρα και η ανάδειξη του ρόλου τους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της πολεοδομικής εξέλιξης και χωρικής οργάνωσης της Κομοτηνής (βλ. κεφ. 1.1.3). Πέραν της επίλυσης πρακτικών ζητημάτων που απασχολούν τους κατοίκους της πόλης, ένας ακόμα άξονας στην ανάγνωση της χωρικής οργάνωσης από την οπτική των δράσεων των πολιτιστικών συλλόγων είναι η εν δυνάμει πιθανότητα για δημιουργία, μέσω των πολιτισμικών δράσεων, σχέσεων αλληλεγγύης και συνεύρεσης εντός του αστικού ιστού ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες. Η διαπίστωση αυτή συνδέεται με την πολιτική διάσταση των πολιτιστικών δράσεων και τη δυνατότητα που οι τελευταίες έχουν στο να διαμορφώνουν το κοινωνικό τοπίο της πόλης με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Η έρευνα πεδίου έδειξε έλλειψη κινήτρων για την ανάπτυξη συνεργασίας ανάμεσα στα συλλογικά υποκείμενα μειονότητας και πλειονότητας αποκαλύπτοντας ότι τα εμπόδια πολιτικής φύσεως τροφοδοτούν περιορισμούς σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής δημιουργώντας μια τοπική συνθήκη διχοτόμησης του κοινωνικού χώρου που είναι δύσκολο να παρακαμφθεί. Κατά συνέπεια, η αδυναμία ανάπτυξης διαπολιτισμικής συνεργασίας ανάμεσα όλες τις συλλογικές ομάδες επιδρά στην κοινωνική συγκρότηση του αστικού χώρου και συντελεί με τη σειρά της, στην πολιτικοποίηση των πολιτισμικών δράσεων με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Η θέση των πληροφορητών και των πληροφορητριών ήταν σαφής: η διαπλοκή πολιτισμικού- θρησκευτικού και πολιτικού έχει βαθιές ρίζες στη διαμόρφωση του αστικού χώρου της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής με τρόπο που εμποδίζει, παρά προάγει την διαπολιτισμική επικοινωνία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ευρήματα για τον έμφυλο διαχωρισμό των πολιτισμικών δράσεων. Ο κατά φύλο διαχωρισμός των πολιτισμικών δράσεων αναπαράγει μια αντίληψη που θέλει τις γυναίκες να είναι κατεξοχήν αρμόδιες για δράσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα που ανήκουν κατά εθιμικό δικαίωμα στην "γυναικεία φύση". Αυτή η προσέγγιση αναδεικνύει τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει ο πολιτισμός για τη διατήρηση του συμβολισμού και των σχέσεων φύλου. Με τις πολιτισμικές εκδηλώσεις οι έμφυλες σχέσεις εγγράφονται στο χώρο της πόλης δημιουργώντας συσχετίσεις ανάμεσα στα διαφορετικά πεδία κοινωνικής

δράσης. Μέσα από αυτή τη διαδικασία ο χώρος παράγεται κοινωνικά ως «έμφυλος» και, ως ιδεολογική κατασκευή, αναπαράγει με τη σειρά του τις σχέσεις φύλου.

Οι γειτονιές ως τόπος

Στην Κομοτηνή, η πολυπολιτισμικότητα είναι συνυφασμένη άμεσα με την έννοια της γειτονιάς, αφού η τελευταία αποτελεί ιστορικά τον κατεξοχήν γεωγραφικό χώρο εθνοπολιτισμικής έκφρασης και λειτουργεί ως το χωροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας που κατοικεί σε αυτήν. Πέραν όμως της ιστορικότητας του φαινομένου οι γειτονιές ως τόπος είναι, σύμφωνα με τη Massey, το σημείο τομής πολλαπλών κοινωνικών σχέσεων που έχουν αναπτυχθεί διαχρονικά, έχουν αλληλοεπιδράσει μεταξύ τους και εκτείνονται πέρα από αυτόν, προσδένοντάς τον σε σχέσεις και διαδικασίες με άλλους τόπους.¹⁰⁴³ Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν ο χωρικός διαχωρισμός της Κομοτηνής σε γειτονιές εμπεριέχει, υποδηλώνει ή και οδηγεί σε κοινωνικό διαχωρισμό και ποιες σχέσεις και διαδικασίες σύνδεσης λειτουργούν με άλλους τόπους της πόλης. Ή αλλιώς, ποιες είναι οι πραγματικές σχέσεις και οι κοινωνικοί δεσμοί ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν σε διαφορετικές περιοχές της πόλης σε όρους διαπολιτισμικής επικοινωνίας (βλ. κεφ. 4.1). Η χωρική εγγύτητα των γειτονιών της πόλης ως χωροκοινωνικών ενοτήτων ενός ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος ή/και η χωρική συγκατοίκηση των πολιτισμικών υποκειμένων σε αυτές δεν διασφαλίζει εκ προοιμίου την κοινωνικοπολιτισμική ένταξη ή ενσωμάτωση ή δικτύωση των ομάδων. Μια τέτοια δικτύωση μπορεί να είναι μόνο θεωρητική (επιφανειακή) σε επίπεδο κοινωνικής συναναστροφής σε τόπους της πόλης όπου επιτελούνται οι «οριζόντιες» λειτουργίες (πχ αγορά, δημόσιες υπηρεσίες, μέσα μεταφοράς κτλ). Οι παραπάνω διαπιστώσεις συμφωνούν με την άποψη ότι υπάρχουν τυπικές ή άτυπες ρυθμίσεις του χώρου, μέσω των οποίων διαμορφώνονται όρια – άνισες συνθήκες πρόσβασης και αποκλεισμού σε διαφορετικές κλίμακες αλλά και μηχανισμοί κοινωνικής διαπραγμάτευσης (π.χ. πολιτιστικοί σύλλογοι) μέσω των οποίων τα εθνοπολιτισμικά υποκείμενα μπορούν να γίνουν ορατά στην πόλη και να διασφαλίσουν τη συμμετοχή στα κοινά. Σύμφωνα με τη Βαΐου, η προσέγγιση της ίδιας της γειτονιάς ως τόπου, σημαίνει ότι και οι ταυτότητες που συνδέονται με αυτόν τον τόπο θα είναι πολλαπλές και συχνά αντιθετικές, αφού διαφορετικές ομάδες κατασκευάζουν ή επινοούν δικές τους παραδόσεις και τοποθετούνται με διαφορετικό τρόπο

¹⁰⁴³ Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, Polity Press, Oxford 1994

στη διαπλοκή τοπικών και ευρύτερων σχέσεων¹⁰⁴⁴ που αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο τόπο αλλά και που αναφέρονται σε αυτόν.

Στην περίπτωση ορισμένων γειτονιών της Κομοτηνής, η δικτύωση των κατοίκων τους με τους κατοίκους άλλων γειτονιών που αποτελούν κομμάτι της κυρίαρχης ομάδας της πόλης μπορεί να λειτουργήσει ως όχημα για την κοινωνική ενσωμάτωση και τον «αποχαρακτηρισμό» των ατόμων από τη συλλογική ταυτότητα που τους αποδίδεται λόγω του τόπου διαμονής. Ένας τρόπος, για να γίνει αυτό, είναι μέσω της ανάδειξης πολιτισμικών δεσμών που βεβαιώνουν κοινά γνωρίσματα και ενεργοποιούν τη διαδικασία δικτύωσης διευκολύνοντας έτσι την πρόσβαση στο κοινωνικό κατεστημένο της πόλης. Και επειδή η ύπαρξη (ή ανυπαρξία) ροών και ο τρόπος που αναπτύχθηκε η γεωγραφία της πόλης δεν αφορά μόνο στην ανταλλαγή σε επίπεδο διαφορετικών κοινοτήτων που κατοικούν την πόλη αλλά και στις ροές ανάμεσα σε αυτές τις κοινότητες και την τοπική κρατική διακυβέρνηση (τοπική αυτοδιοίκηση), στον πολυπολιτισμικό χώρο της Κομοτηνής, η χωρική οργάνωση και η ανάπτυξη της πόλης προκύπτει και από τις ενέργειες της τοπικής εξουσίας να διαχειριστεί τον θρησκευτικο-πολιτισμικό πλουραλισμό του αστικού πεδίου.

Στο σημείο αυτό εντάσσεται η έννοια του πολιτισμού, των πολιτισμικών πρακτικών και των πολιτιστικών συλλόγων ως αναλυτικού εργαλείου προσέγγισης και μελέτης της χωρικής οργάνωσης της πόλης σε γειτονιές. Η άποψη ότι οι ομάδες, ως πολιτισμοί, είναι εκ προοιμίου συνεκτικοί και εγγεγραμμένοι στο χώρο, αποτελεί την αρχική ιδέα, που ενώ αναδεικνύει τη χωρική διάσταση του πολιτισμού, αναφέρεται και στην υλική υπόσταση του χώρου και βασιζέται, όπως σχολιάζει η Δέλτσου, σε μια ουσιοποιητική αντίληψη για τις εθνοτικές ομάδες νοώντας τις ως μοναδικούς πολιτισμούς.¹⁰⁴⁵ Η θεώρηση του χώρου ως τόπου σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει η Massey, διευρύνει τη σύνδεση πολιτισμού και χώρου/τόπου αποκαλύπτοντας ποικίλες διαστάσεις που συνδέονται με την παραγωγή ταυτοτήτων, συλλογικής μνήμης και συμβολικών αναπαραστάσεων που αναφέρονται στον ή προκύπτουν από τον χώρο και αφορούν ταυτόχρονα στο τοπικό και στο παγκόσμιο. Ο πολιτισμός αναδύεται έτσι ως ο κατεξοχήν μηχανισμός για την ανάπτυξη σχέσεων και δεσμών ανάμεσα στους τόπους. Οι σύλλογοι μέσα από τα πολιτιστικά δρώμενα έχουν την δυναμική να δημιουργήσουν

¹⁰⁴⁴ Βαΐου, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»...», ό.π., σελ. 17-34

¹⁰⁴⁵ Ελευθερία Δέλτσου, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη, και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες ποντιακών συλλόγων», στο Μ. Παύλου και Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες & Μειονότητες: Λόγος Και Πολιτικές*, Βιβλιόραμα (σειρά ΚΕΜΟ), Αθήνα 2009, σελ. 504

δεσμούς και κανάλια επικοινωνίας ανάμεσα στις κοινωνικοπολιτισμικές ομάδες (αλλά και στο εσωτερικό των ομάδων αυτών) με στόχο την κοινωνική εγγύτητα (ως το αντίθετο της κοινωνικής απόστασης) και σε ακολουθία της χωρικής εγγύτητας που υπάρχει ανάμεσα στις γειτονιές των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων στην κλίμακα της πόλης της Κομοτηνής. Η γειτονιά από την άλλη, ως χωροκοινωνική ενότητα, δίνει τη δυνατότητα στους πολίτες να αναπτύξουν συλλογική δράση «εκ των κάτω» παράλληλα με θεσμικές και πολιτικές διαδικασίες «εκ των άνω».¹⁰⁴⁶

Μέσα από την παρατήρηση των γειτονιών και του τρόπου που αυτές γίνονται αντιληπτές από τους κατοίκους της, φαίνεται ότι η αστική οργάνωση της πόλης διαμορφώνει διαφοροποιημένες συνθήκες καθημερινότητας σε διαφορετικές περιοχές της και κάποιες ομάδες κατοίκων έχουν διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης στην απασχόληση, στην κατοικία, στην αναψυχή και εντάσσονται με πολύ διαφορετικούς όρους στην αστική ζωή.¹⁰⁴⁷ Τα όρια των διαφορετικών τμημάτων της πόλης, η χωρική οργάνωση σε γειτονιές και η διαφορετική χρήση του δημόσιου χώρου από τις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες είναι περισσότερο εμφανή στην καθημερινή ζωή των γυναικών, παρά των ανδρών. Αντίστοιχα, οι συνθήκες της καθημερινής ζωής των γυναικών στη βάση συμπεριφορών που συνδέονται κατά μεγάλο βαθμό με τη θρησκεία ή την παράδοση, μοιάζουν να έχουν ιδιαίτερη επίπτωση στην χωρική οργάνωση και στο επίπεδο των συμβολικών σημασιών και μηνυμάτων που μεταφέρει ο χώρος.¹⁰⁴⁸

Πολιτικές και αστικός χώρος

Η αναφορά στις πολιτικές υπό το πρίσμα ενός κανονιστικού πλαισίου που συνδέεται με την αστική ανάπτυξη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο αυτής της διατριβής με σκοπό να γίνει ορατός ο πολυσχιδής τρόπος με τον οποίο το θρησκευτικό και πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής μελέτης έχει διαμορφώσει την υλική μορφή της πόλης και την πολιτική κουλτούρα διαχείρισης της πολυπολιτισμικής παρουσίας. Παρόλο που η αναφορά στους όρους πολιτική και πολιτικές εμπεριέχει πολλαπλότητα εννοιολογικών αναφορών που η κάθε μία από μόνη της θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο διαφορετικής μελέτης, η σύνθεσή τους στο πεδίο

¹⁰⁴⁶ Βαΐου, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»...», ό.π., σελ. 17-34

¹⁰⁴⁷ Ντίνα Βαΐου, «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι. Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009, σελ. 39-54

¹⁰⁴⁸ Elizabeth Wilson, «The Sphinx in the City», *Feminist Review* 45(1), (1995), pp. 138-140

της πόλης παρουσίασε το συνολικό «θεσμικό υπόβαθρο», απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της τοπικής αστικής κουλτούρας οργάνωσης του πολεοδομικού, κοινωνικού και οικονομικού χώρου της Κομοτηνής. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε να πούμε ότι οι πολιτικές για το μειονοτικό πληθυσμό αποτέλεσαν διαχρονικά ένα σύστημα θεσμικών κανόνων που καθόρισαν τα πολιτικά και αστικά δικαιώματα της μειονότητας και «το δικαίωμα στην πόλη» για μια ιστορικά εδραιωμένη πληθυσμιακή ομάδα κατοίκων της (βλ. κεφάλαιο 3). Ταυτόχρονα, ένα σύνολο γενικότερων πολιτικών αποφάσεων που έχουν εφαρμοστεί στον αστικό χώρο της Κομοτηνής π.χ. απόφαση για τον ορισμό ενός τμήματος του αστικού της χώρου ως ζώνη ενεργού πολεοδομίας με σκοπό την άμεση οικιστική ανάπτυξη για την υποδοχή των παλιννοστούντων ομογενών από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (βλ. κεφάλαιο 4.3), επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό πως η έννοια της πολιτικής και των πολιτικών είναι άμεσα συνυφασμένη με την πολεοδομική και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής και αποτελεί ένα φαινόμενο με πολλαπλές συνιστώσες. Επικεντρώνοντας την έρευνα στο περιεχόμενο πολιτικών που είχαν ως πεδίο εφαρμογής τον κοινωνικό χώρο της Κομοτηνής και ιδιαίτερα τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (π.χ. εκπαιδευτική πολιτική για τη μειονότητα και το γλωσσικό ζήτημα), δόθηκε η δυνατότητα να αναδειχθεί ο τρόπος που οι ίδιοι οι κάτοικοι της πόλης αντιλαμβάνονται τις πολιτικές πρακτικές διαχείρισης της πολυπολιτισμικής παρουσίας. Όπως φάνηκε μέσα από προσωπικές μαρτυρίες που παρουσιάζονται στο πλαίσιο του κεφαλαίου 3.4, οι πολιτικές έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, στη διαπολιτισμική επικοινωνία, στις σχέσεις των κατοίκων με το κράτος και στην οργάνωση του αστικού χώρου.

Κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του κοινωνικού χώρου της Κομοτηνής κατέχει η εκπαιδευτική πολιτική για τη μειονότητα. Δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων που επικαλούνται τους περιορισμούς που θέτει η εκπαίδευση για τη σύσφιξη των διαπροσωπικών σχέσεων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο ανάμεσα σε πλειονότητα και μειονότητα. Η δυσκολία ανάπτυξης επικοινωνίας τόσο σε επίπεδο καθημερινής ζωής, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, η αναπαραγωγή της περιθωριοποίησης των επιμέρους γλωσσικών μειονοτικών ομάδων λόγω αδυναμίας να ανταποκριθούν με επιτυχία στο σχολικό πρόγραμμα, τα μεγάλα ποσοστά σχολικής διαρροής, είναι κάποια από τα εκπαιδευτικά προβλήματα της μειονοτικής εκπαίδευσης που κατευθύνουν με συγκεκριμένο τρόπο την ανάπτυξη του αστικού χώρου και τις αντιλήψεις γι' αυτόν.

Η κατανόηση των σχέσεων των κατοίκων της Κομοτηνής και της ευρύτερης περιοχής της Θράκης μεταξύ τους ή σε σχέση με το κράτος φαίνεται κατά κύριο λόγο από τη γνώση ή μη του κύριου επικοινωνιακού κώδικα, δηλαδή της επίσημης γλώσσας του κράτους. Σε μια πολυπολιτισμική και πολύγλωσση κοινωνία, όπως η Κομοτηνή, ο βαθμός επάρκειας ομιλίας της επίσημης γλώσσας του κράτους καθορίζει την επαφή της κάθε κοινότητας με την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης, τη συμμετοχή των ατόμων στην κοινωνική ζωή και τη δυνατότητα να μετέχουν στα κοινά ως πολίτες με κριτική και υπεύθυνη στάση τόσο για θέματα που αφορούν στην εθνοπολιτισμική τους ομάδα όσο και στην πολυπολιτισμική κοινωνία στο σύνολό της. Υπό αυτό το πρίσμα, η σημαντικότερη ίσως παράμετρος του εκπαιδευτικού ζητήματος είναι η περιορισμένη ελληνομάθεια των μουσουλμάνων μαθητών/τριων. Σε όλα τα μειονοτικά σχολεία της Θράκης εφαρμόζεται ένα σύστημα δίγλωσσης εκπαίδευσης το οποίο χρησιμοποιεί σε ισότιμη βάση ως προς το χρόνο διδασκαλίας, τα ελληνικά και τα τουρκικά, επιδιώκοντας τον δίγλωσσο αλφαριθμητικό των μαθητών/τριων (τουρκική- ελληνική). Έτσι, καλλιεργεί την τουρκική στα παιδιά που προσέρχονται στο σχολείο με αυτή ως μητρική γλώσσα και, παράλληλα, καλλιεργεί την ελληνική (ως δεύτερη γλώσσα/ γλώσσα περιβάλλοντος) σε όλους τους μειονοτικούς μαθητές, ανεξάρτητα από το επίπεδο ελληνομάθειας που έχουν. Αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιείται η διδασκαλία στα μειονοτικά σχολεία είναι τα παιδιά να τελειώνουν το σχολείο χωρίς να ξέρουν καλά ελληνικά, γεγονός που επηρεάζει την διαπολιτισμική επικοινωνία, διατηρεί τις ήδη αποδυναμωμένες συμβιωτικές σχέσεις μεταξύ των πληθυσμιακών στοιχείων της πόλης και οργανώνει το διαχωρισμό του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου.

Η περιορισμένη όμως ελληνομάθεια των μουσουλμάνων μαθητών/τριων είναι η μια παράμετρος του εκπαιδευτικού ζητήματος, που σχετίζεται κυρίως με τις σχέσεις μειονότητας-πλειονότητας. Αυτό που επίσης συμβαίνει είναι ότι παρά το γεγονός ότι οι μουσουλμανικές μειονότητες της ελληνικής Θράκης έχουν το δικαίωμα από τη συνθήκη της Λωζάνης να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα και θρησκεία στα σχολεία τους, η τουρκική γλώσσα καθιερώθηκε ως η μόνη γλώσσα για την μειονοτική εκπαίδευση, αποσιωπήθηκε η πολυγλωσσία των παιδιών της μειονότητας, επικυρώθηκε μέσα από συμφωνίες και πρωτόκολλα που υπεγράφησαν από τις δυο χώρες ο τουρκοκεντρικός της χαρακτήρας (βλ. κεφάλαιο 3.4.2), με αποτέλεσμα την αύξηση της τουρκοφωνίας σε όλο το μειονοτικό πληθυσμό. Η μετακίνηση, ωστόσο, μεγάλου ποσοστού εκ των δυο, αρχικά μη τουρκόφωνων ομάδων της μειονότητας, προς την τουρκική γλώσσα υπερβαίνει την εκπαιδευτική πολιτική και

συνδέεται στενά με την υποδεέστερη κοινωνικά θέση και τις σαφείς εκδηλώσεις υποτίμησης που φέρουν οι ταυτότητες του Πομάκου και του Τσιγγάνου στο εσωτερικό της μειονότητας και στο σύνολο της κοινωνίας.

Οι γλώσσες που ομιλούνται σήμερα από τη μουσουλμανική μειονότητα της πόλης, δηλαδή η αθιγγανική ρομανί, η πομακική (romahtsu) και η τουρκική, έχουν μελετηθεί κατά καιρούς από πλήθος ερευνητών διαφόρων επιστημονικών κατευθύνσεων. Αυτό που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής είναι να γίνουν η γλώσσα και η γλωσσική συμπεριφορά των μειονοτικών πληθυσμών της Κομοτηνής κατανοητές σαν εργαλείο παραγωγής χώρου που διαμορφώνει σχέσεις και συσχετίσεις, κατασκευάζει και ανακατασκευάζει κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες, επικαθορίζει την κοινωνική αλληλεπίδραση της καθημερινότητας, αποτρέπει ή προάγει τη διαπολιτισμική επικοινωνία και κυρίως δημιουργεί χώρους ένταξης και αποκλεισμού. Να γίνει επίσης ορατό ότι όλες αυτές οι διαδικασίες έχουν προσδιορισμό φύλου, το οποίο διαπλέκεται με τις πολιτισμικές πράξεις, τις πολιτικές και οικονομικές πρακτικές, την ιστορία και τις συλλογικές ταυτότητες των επιμέρους ομάδων συνδιαμορφώνοντας την καθημερινότητα της πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Στην περίπτωση των Ρομά της Κομοτηνής, υπάρχουν εμφανείς διασυνδέσεις ανάμεσα στην κατασκευή της εθνοπολιτισμικής τους ταυτότητας μέσω της γλώσσας και στον εθνοτικό ανταγωνισμό που επικρατεί στην περιοχή. Οι όροι όμως συμμετοχής τους σε αυτή την πολιτική διαμάχη είναι επιβαρυνμένοι από τα στερεότυπα που συνοδεύουν την ταυτότητα του Τσιγγάνου. Έτσι, και παρά τις έντονες διαφορές που παρατηρούνται ως προς τον αυτοπροσδιορισμό και ετεροπροσδιορισμό των κατοίκων των δυο βασικών οικισμών αθιγγάνων που υπάρχουν στις παρυφές της πόλης (βλ. κεφ. 4.6.3 & 4.6.4), τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά τους, ανάμεσά σε αυτά και η γλώσσα τους, έχουν επιδράσει και συνεχίζουν να επιδρούν στην κοινωνική απομόνωση που τους έχει επιβληθεί από το εξωτερικό τους περιβάλλον. Φαίνεται ότι ακόμα και σε μια κοινωνία η οποία είναι από τη συγκρότησή της πολυπολιτισμική και πολυγλωσσική, η γλώσσα των Αθιγγάνων θεωρείται ως «το πιο αναγνωρίσιμο στοιχείο της ταυτότητας» που συχνά αιτιολογείται ως εμπόδιο για κοινωνική ενσωμάτωση. Κατ' επέκταση, η γλωσσική ταυτότητα των τσιγγάνων, όπως αυτή προκύπτει από τη διγλωσσία ή την τριγλωσσία του αθιγγανικού πληθυσμού, υποβάλλεται σε συνεχή απόρριψη από τις κυρίαρχες ομάδες της πόλης. Στις περιπτώσεις που η τουρκική γλώσσα εμφανίζεται ως μητρική δίνει ελάχιστες ευκαιρίες για κοινωνική αναγνώριση, ενώ η χρήση της

ρομανί έχει έντονη ιδεολογική χροιά και αναπαράγει τη συνθήκη του κοινωνικού περιθωρίου που βιώνουν οι ομιλητές της. Παρότι ο γλωσσικός πλουραλισμός που υπάρχει στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής θα μπορούσε να υποστηρίξει τη γλωσσική ετερότητα των Αθίγγανων της πόλης, υπό την έννοια της σύλληψης του χώρου ως πολλαπλού και σχεσιακού, που στο πλαίσιο μιας συνεχόμενης παραγωγής¹⁰⁴⁹ μπορεί να προτείνει νέους πολιτικούς διαλόγους για τις εθνοπολιτισμικές ομάδες, η γλωσσική καθημερινότητα των Ρομά συνεχίζει να υποβάλλεται στους κοινωνικούς περιορισμούς και προκαταλήψεις που φέρει η αθιγγανική ταυτότητα διατηρώντας και αναπαράγοντας παγιωμένες σχέσεις και ιεραρχίες.

Η περίπτωση των Πομάκων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο που η γλώσσα χρησιμοποιείται ως μηχανισμός κατασκευής εθνικής ταυτότητας. Οι Πομάκοι αποτελούν την πιο αμφιλεγόμενη ομάδα στο εσωτερικό της μειονότητας και έχουν υπάρξει αντικείμενο διακρατικής διαμάχης σε διαφορετικές περιόδους, τόσο στο πλαίσιο των ελληνοβουλγαρικών, όσο και στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων.¹⁰⁵⁰ Το ιδιαίτερο με την περίπτωση των Πομάκων είναι ότι η γλώσσα είναι στο επίκεντρο και των δυο εθνικισμών (ελληνικού και τουρκικού). Η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος στη γλώσσα των Πομάκων δεν είναι τυχαία. Η Τρουμπέτα υποστηρίζει πως ο γλωσσικός παράγοντας, παρότι από μόνος του δεν αρκεί για να στηρίξει τη συγκρότηση μιας αυτοτελούς κοινότητας, συνιστά όμως ένα θεμελιακό πολιτιστικό χαρακτηριστικό με συμβολική αξία και λειτουργικότητα. Από μια αναγνωρισμένη γλωσσική κοινότητα είναι δυνατόν να προκύψει μια συνολικά αυτοτελής κοινότητα.¹⁰⁵¹ Η παραπάνω διαπίστωση μπορεί να θεωρηθεί ως το βασικό ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου οι διαφορετικές ομάδες (πλειονότητα- μειονότητα), εκδηλώνουν διαφορετική στάση για το γλωσσικό ζήτημα των Πομάκων. Η διαφορετική στάση είναι μάλιστα δυνατή ακριβώς επειδή πλειονότητα-μειονότητα συμμερίζονται την ίδια άποψη για τη δυναμική που έχει η γλώσσα ως παράγοντας καθορισμού της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας. Η «διαφορετική» αυτή στάση εκδηλώνεται με κινήσεις προσεταιρισμού και από τις δυο πλευρές και ορίζεται πάνω στην κοινή αντίληψη ότι η γλώσσα διαμορφώνει συνειδήσεις, λειτουργεί ως μηχανισμός ένταξης ή απομόνωσης και (ανα)παράγει τον αστικό χώρο και τις λειτουργίες του. Οι αντίθετες δηλαδή επιλογές που γίνονται από τις αντιμαχόμενες ομάδες ανάγονται εντέλει στην ίδια ιδεολογία. Για τους ίδιους τους Πομάκους από την άλλη, η γλώσσα αποτελεί ένα από τα βασικά

¹⁰⁴⁹ Doreen Massey, *Για το χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008, σελ 99-106

¹⁰⁵⁰ Νέλλη Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη. Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ 35

¹⁰⁵¹ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης...*, ό.π., σελ 89

χαρακτηριστικά της μειονοτικής κατάστασης¹⁰⁵² που βιώνουν από τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται εντός και εκτός μειονότητας, στο ευρύτερο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής. Η στάση που τελικά οι ίδιοι κρατούν είναι αποτέλεσμα πολιτικών παραγόντων και ιστορικών και κοινωνικών διεργασιών.

Αν στη συζήτηση για τη γλώσσα και την εκπαίδευση του μειονοτικού πληθυσμού, προσθέσουμε ένα ακόμη στοιχείο, ότι δηλαδή το ποσοστό αναλφαβητισμού που είναι εξαιρετικά υψηλό μεταξύ των μελών της μειονότητας είναι ακόμα μεγαλύτερο μεταξύ των γυναικών ανεξάρτητα σε ποια εθνοπολιτισμική ομάδα ανήκουν, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το ζήτημα της γλώσσας και της εκπαίδευσης μέσα στην πολυπλοκότητά του παρουσιάζει ξεκάθαρα προσδιορισμό φύλου. Παρόλο που αυτό σταδιακά αρχίζει να αλλάζει, η πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης μοιάζει, ακόμη και σήμερα, περισσότερο «αγορίστικη» υπόθεση, αφού συνδέεται με τη μισθωτή εργασία, ενώ η φοίτηση των κοριτσιών εμφανίζεται απαραίτητη κυρίως για το δημοτικό (βλ. κεφάλαιο 3.4.1 & 3.4.2).

Επιπλέον της ελληνικής γλώσσας και των γλωσσών που ομιλούνται από τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, στην Κομοτηνή υπάρχουν και άλλες γλώσσες που θεωρούνται ως η μητρική γλώσσα μιας μερίδας πολιτών, όπως για παράδειγμα τα αρμένικα που αποτελούν την μητρική γλώσσα της αρμένικης κοινότητας της πόλης και τα ποντιακά που ομιλούνται από τους παλινοστούντες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Για τις πολιτισμικές αυτές ομάδες το ευρύτερο πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο παρήγαγε, στη βάση κοινών χαρακτηριστικών, έναν ενιαίο κοινωνικό χώρο με την πλειονότητα με την οποία έχουν σε μεγάλο βαθμό ταυτιστεί και αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της. Στο εσωτερικό αυτών των ομάδων όλοι μιλάνε ελληνικά ενώ η μητρική τους γλώσσα γίνεται αντιληπτή ως πολιτιστική κληρονομιά που σκοπό έχει να διατηρήσει ζωντανές τις ιστορικές μνήμες και τον ιδιαίτερο πολιτισμό των μελών της ομάδας.

Πολλοί πιστεύουν και διατείνονται ότι *μαζί με την ελληνική γλώσσα ο ελληνοσμός και η ορθοδοξία είναι αδιαχώριστα και όχι μόνο αποτελούν τη βάση της ελληνικής ταυτότητας αλλά και την ενότητα και το μέλλον του έθνους*.¹⁰⁵³ Παρόλο όμως που για τη θέση της θρησκείας σαν μηχανισμό διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας έχουν γραφτεί πολλές και σημαντικές μελέτες, οι χωρικές διαστάσεις του φαινομένου έχουν παραμεληθεί. Ωστόσο, η

¹⁰⁵² Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της ετερότητας...*, ό.π., σελ 73

¹⁰⁵³ Νίκος Κοκοσαλάκης, «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μια ιδιόμορφη ιστορική σχέση», στο Κούλα Κασσιμάτη (επιμ.) *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα- Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004

σχέση θρησκείας και κοινωνίας είναι ένα θέμα με σημαντικές χωρικές διαστάσεις. Κοινή βασική αρχή είναι η αναγνώριση ότι η θρησκεία επιδρά στην κοινωνία και την οικονομία αφού αποτελεί ένα σύστημα ιδεών και αξιών που διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις και έχουν τη δυναμική να επηρεάσουν την οργάνωση του αστικού χώρου. Ο τρόπος με τον οποίο ο θρησκευτικός παράγοντας επηρεάζει τη συγκρότηση του χώρου διαφέρει από τόπο σε τόπο και η αστική κουλτούρα κάθε γεωγραφικής περιοχής είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων. Στην περίπτωση της Θράκης η σχέση θρησκείας και πολιτικής είναι αυτονόητη αφού η συνθήκη της Λωζάννης του 1923 υιοθέτησε τη θρησκευτική πίστη ως το προσδιοριστικό κριτήριο για τον ορισμό μιας μερίδας πληθυσμού που κατοικεί στην περιοχή ως «μειονότητα». Και ενώ αυτή η σχέση θεωρείται εξ ορισμού δεδομένη, η έρευνα πεδίου οδήγησε σε κάποια στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο το θρησκευτικό κριτήριο δημιουργεί δίκτυα και σχέσεις που επηρεάζουν την ανάπτυξη του αστικού χώρου και καθορίζει το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας (βλ. κεφάλαιο 3.4.3). Σύμφωνα με τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες η θρησκευτική πραγματικότητα της πόλης, όπως αυτή βιώνεται μέσα από μια σειρά από πρακτικές και αντιλήψεις που συνδέονται κατά κύριο λόγο με τη θρησκεία (π.χ. σαρία, χρήση της μαντίλας, χρήση της θρησκείας για την κατασκευή συλλογικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο του εθνοτικού ανταγωνισμού της περιοχής), αποτελεί πρωτογενή παράγοντα διαμόρφωσης της καθημερινής ζωής με καθοριστική επίδραση στην οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων.

Χωρική αναπαράσταση της πολυπολιτισμικότητας μέσα από τα μάτια των κατοίκων

Ο Καλβίνο στο έργο του οι Αόρατες πόλεις υποστηρίζει ότι οι πόλεις δεν εμπεριέχουν μόνο ό,τι βλέπουμε αλλά και πολλά άλλα τα οποία δεν βλέπουμε αλλά στα οποία εμπλεκόμαστε. Δεν υπάρχει λοιπόν μόνο η ορατή πλευρά των πόλεων αλλά και πολλές άλλες, οι οποίες είναι αόρατες.¹⁰⁵⁴

Πηγαίνοντας στο πεδίο, ή με απλά λόγια, πραγματοποιώντας μια επίσκεψη στην πόλη της Κομοτηνής, νιώθεις αμέσως πως δεν πρόκειται για μια «συνηθισμένη» πόλη. Τουλάχιστον έτσι ένιωσα εγώ. Η πολυμορφία του αστικού ιστού αιχμαλώτισε το βλέμμα μου από την πρώτη

¹⁰⁵⁴ Σχόλιο στη μελέτη του Θεοδωρή Χιώτη, *Πραγματικές πόλεις: Διαβάζοντας τις Αόρατες Πόλεις του Ίταλο Καλβίνο*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.peri-grafis.net/ergo.php?id=874>, ημερομηνία ανάκτησης 12.11.2019

στιγμή και η έντονη παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου δημιούργησε στα μάτια μου μια εικόνα ενδιαφέρουσα και γοητευτική. Η παρουσία διαφορετικών θρησκευτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων στις διαφορετικές γειτονιές της πόλης ή ακόμα και στην ίδια γειτονιά ήταν προφανής, τόσο μέσα από την ενσώματη παρουσία, όσο και μέσα από την υλική μορφή του αστικού τοπίου. Μουσουλμανικές γειτονιές με χαμηλά σπίτια με ψηλές μάντρες και εσωτερικές αυλές, δίπλα σε πολυώροφες πολυκατοικίες με ταμπέλες μαγαζιών και γραφείων γραμμένες σε ελληνικά ή τούρκικα, ήταν κάποια από τα πρώτα στοιχεία που μαρτυρούσαν ότι υπάρχει και αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη κοινωνική δυναμική εντός του αστικού χώρου και μια σύνθετη καθημερινότητα για τις εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν σε αυτόν. Νομίζω πως τελικά η αίσθηση που αποκόμισα από αυτήν την πρώτη βόλτα στην πόλη υπήρξε η αφορμή για τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισα τα ερευνητικά μου ερωτήματα για την «περιοχή μελέτης». Με αφορμή δηλαδή την αναγνώριση του ιδιαίτερου τρόπου που συγκροτείται η αστικότητα στην Κομοτηνή υπό το πρίσμα του θρησκευτικού και πολιτισμικού πλουραλισμού της τοπικής κοινωνίας, επιχείρησα να διερευνήσω τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην πολυπολιτισμικότητα και στην οργάνωση του αστικού χώρου. Και αν αυτή η *πρώτη μου ματιά* στον πολυπολιτισμικό χώρο της Κομοτηνής υπήρξε για μένα η αφορμή για αυτήν την διατριβή, δεν ήταν τυχαία η επιλογή μου να στηρίξω την έρευνα μου για τη χωρική οργάνωση της πολυπολιτισμικότητας στα μάτια των κατοίκων της.

Στην Κομοτηνή, οι διασταυρούμενες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων, τα δίκτυα των οποίων έχουν με τον καιρό κατασκευαστεί, παίρνουν χωρική μορφή και καθορίζουν την οργάνωση του αστικού χώρου σε γειτονιές. Υπό αυτό το πρίσμα, η πολυπολιτισμικότητα είναι συνυφασμένη άμεσα με την έννοια της γειτονιάς, με την τελευταία να αποτελεί ιστορικά τον κατεξοχήν γεωγραφικό χώρο εθνοπολιτισμικής έκφρασης, λειτουργώντας ως το χωροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας που κατοικεί στην πόλη. Πολυπολιτισμικότητα, κοινωνικές σχέσεις και γειτονιές διαπλέκονται σε μια χωρική σχέση αλληλεξάρτησης με τη δυνατότητα να επηρεάζουν το δομημένο περιβάλλον και το στρατηγικό σχεδιασμό της Κομοτηνής. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διατριβής, όπως έχω επισημάνει ήδη σε διάφορα σημεία, μιλώντας για γειτονιές δεν αναφέρομαι σε έναν θεσμικό όρο, αλλά σε βιωμένες χωρικές ενότητες οι οποίες επισημάνθηκαν από τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες ως διακριτοί τόποι κατοίκησης ανθρώπων με συγκεκριμένα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά (π.χ., γλώσσα, θρησκεία, καταγωγή). Η παρουσίαση των γειτονιών της Κομοτηνής μέσα από τις αναπαραστάσεις που έχουν για

αυτές οι κάτοικοί της, επιβεβαίωσε την αρχική υπόθεση εργασίας ότι η πολυπολιτισμική πραγματικότητα ως πρωτογενής παράγοντας διαμόρφωσης τύπων χωρικής οργάνωσης δεν συνδέεται μόνο με τη μειονοτική παρουσία αλλά στηρίζεται στην ποικιλία των εθνοπολιτισμικών ταυτοτήτων που κατοικούν στην πόλη και στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν κατά καιρούς για τη διαχείρισή τους.

Το βασικό ερώτημα που διατρέχει όλη την ερευνητική προσπάθεια είναι αν η πολυπολιτισμικότητα, ως μια πολιτική διαχείρισης της ετερότητας, εφαρμόζεται στην πόλη με όρους διαπολιτισμικής επικοινωνίας ή πρόκειται για μια συνθήκη απλής συνύπαρξης διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων. Αν ονομάσουμε παράδοση «*ό,τι αναπτύσσεται ιστορικά, μεταδίδεται και μεταβιβάζεται (στο πλαίσιο μιας ομάδας, κοινωνίας κτλ.) σχεδόν αναλλοίωτα, από τη μία γενιά στη άλλη, σε σχέση με συμπεριφορές, αντιλήψεις, ιδέες, έθιμα, δραστηριότητες, πρακτικές και τεχνικές*»,¹⁰⁵⁵ πόσο παράδοση έχει η Κομοτηνή στην εφαρμογή της διαπολιτισμικής επικοινωνίας μεταξύ των κατοίκων της, ιδιαίτερα με όσους έχουν αναγνωρισμένη επισήμως την ετερότητά τους σε γλωσσικό και θρησκευτικό επίπεδο; Ή αλλιώς, είναι η συνύπαρξη διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων σε έναν ιστορικά πολυπολιτισμικό αστικό χώρο, ικανή συνθήκη από μόνη της για τη διαπολιτισμική επικοινωνία; Ή μήπως, στην περίπτωση της Κομοτηνής, η διαχείριση της πολυπολιτισμικής παρουσίας από το επίσημο κράτος έχει δημιουργήσει επί χρόνια την ανάπτυξη στερεοτύπων και συμπεριφορών που στην πραγματικότητα εμποδίζουν, παρά προωθούν την επικοινωνία, λειτουργώντας σαν ένα «γονιδιακό κατάλοιπο» που στην ουσία καθορίζει με συγκεκριμένο τρόπο τις σχέσεις ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα;

Επικεντρώνοντας σε όλο το κεφάλαιο 4 τη μελέτη της χωρικής οργάνωσης της Κομοτηνής, όχι μόνο στα πολεοδομικά χαρακτηριστικά κάθε γειτονιάς, αλλά και στο περιεχόμενο της ταυτότητας των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν στις γειτονιές της πόλης, αναδεικνύονται τα έμφυλα, ταξικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά και λοιπά κοινωνικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν τις ροές ανάμεσα στις εθνοπολιτισμικές ομάδες και διαμορφώνουν συνθετικά το αστικό περιβάλλον. Στην Κομοτηνή, όπου η οργάνωση και η διαχείριση του χώρου στηρίχτηκε παραδοσιακά στην υποδιαίρεση των κατοίκων της σε

¹⁰⁵⁵ Γιώργος Συνεφάκης, «Ο ρόλος των Πολιτιστικών Συλλόγων στο σημερινό γίνεσθαι και η σχέση τους με τα πατρώα εδάφη», 13ο Συμπόσιο Ιστορίας Λαογραφίας & Βλάχικης Παραδοσιακής Μουσικής & Χορού, Ηράκλεια Σερρών 8-9 Σεπτεμβρίου 2012, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα vlahoi.net 19.09.2012, <https://www.vlahoi.net/politismos/politistikoi-sylogoi-kai-i-shesi-tous-me-ta-patroa-edafi>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν σε διαφορετικές γειτονίες, οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες οι οποίες καθορίζουν τη διαπολιτισμική επικοινωνία ανάμεσα στους επιμέρους τόπους της πόλης και στους κατοίκους τους, είναι αποτέλεσμα της σύνθεσης πολλών διαφορετικών σχέσεων εξουσίας και ποικίλων διακρίσεων που επικρατούν εντός (και εκτός) του συγκεκριμένου αστικού χώρου.

Η δομή του κεφαλαίου 4 υποδεικνύει την άποψη των πληροφορητών και των πληροφορητριών γύρω από τις κυρίαρχες εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στην Κομοτηνή και τον τρόπο που θεωρούν ότι παρουσία τους επηρεάζει τη σημερινή δομή και την οργάνωση του πολεοδομικού και κοινωνικού ιστού της πόλης. Η γειτονιά του κέντρου αποτελεί την κατεξοχήν πολυπολιτισμική και πολυσυλλεκτική χωρική ενότητα, όπου η συμβίωση όλων των εθνοπολιτισμικών ομάδων είναι το βασικό χαρακτηριστικό της πληθυσμιακής σύνθεσης της γειτονιάς (βλ. κεφάλαιο 4.2). Με την ύπαρξη εντός της συγκεκριμένης γειτονιάς του ιστορικού πυρήνα της πόλης, της αγοράς και των περισσότερων κεντρικών υπηρεσιών, η αφήγηση γύρω από τη γειτονιά του κέντρου έρχεται να επιβεβαιώσει τις βασικές διαπιστώσεις γύρω από την πολυπολιτισμική συνύπαρξη, δηλαδή την ιστορικότητα του φαινομένου καθώς και το γεγονός ότι παρά τη συγκατοίκηση στον ίδιο χώρο, η σταθερή μορφή επικοινωνίας ανάμεσα σε όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες είναι κατά βάση οικονομικού χαρακτήρα και συχνά σταματά την ώρα που κλείνει η αγορά.¹⁰⁵⁶ Ωστόσο, ο χώρος της γειτονιάς του κέντρου φαίνεται πως είναι ο κοινός τόπος που συνευρίσκονται όλες οι εθνοπολιτισμικές ομάδες και ο μόνος που έχει τη δυναμική να φιλοξενήσει, σύμφωνα με τις μαρτυρίες εκπροσώπων πολιτιστικών συλλόγων, τις όποιες πολιτιστικές εκδηλώσεις διαπολιτισμικού χαρακτήρα, οι οποίες όμως και αυτές έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο και υποβάλλονται σε ένα πλήθος περιορισμών.

Η παρουσίαση της ανάπτυξης της γειτονιάς της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ μέσα από τα λόγια των πληροφορητών και των πληροφορητριών συνδέεται με την εγκατάσταση των παλινοστούντων πληθυσμών στην Κομοτηνή και με μια σειρά από ζητήματα αναφορικά με την κοινωνική τους ένταξη και την ενσωμάτωσή τους στη ζωή της πόλης. Οι επιπτώσεις του φαινομένου της παλινοστούνησης στην Κομοτηνή και ο τρόπος με τον οποίο οι «νέοι κάτοικοι» αντιμετωπίζονται από τους «παλιούς» κατοίκους της πόλης, συνδέεται με τα διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά καθώς και με τη διαφορετική προέλευση των παλινοστούντων.

¹⁰⁵⁶ Τσιμπιρίδου, *Πολιτικές της Ετερότητας...*, ό.π., σελ 67

Για παράδειγμα, με το προσωνόμιο «Ρωσοπόντιοι» με το οποίο αναφέρθηκαν συχνά οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων για τους κατοίκους της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, αναδεικνύονται οι πτυχές στην αφήγηση που σχετίζονται με την καταγωγή και με την συλλογική εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα των παλιννοστούντων, όπως αυτή τους αποδίδεται στον ηγεμονικό λόγο την εποχή της μαζικής παλιννόστησης. Η περιγραφή της εγκατάστασης των παλιννοστούντων στην Κομοτηνή που πραγματοποιήθηκε στο κεφάλαιο 4.3, έγινε σε αντιστοιχία με την επίσημη πολιτική διαχείρισης της παλιννόστησης σε Ελλάδα και Θράκη. Η επιλογή αυτού του τρόπου παρουσίασης της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ έγινε στηριζόμενη στο γεγονός ότι η παλιννόστηση, ως το κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο που επηρέασε τις επιλογές για την επέκταση της πόλης προς τα δυτικά, είναι ένα υπερτοπικό γεγονός που σχετίζεται με αποφάσεις σε εθνικό (και υπερεθνικό) επίπεδο, ενώ η εφαρμογή του σε κλίμακα πόλης αποδεικνύει το ρόλο που παίζει η χωρική διακρίση στη συγκρότηση των πολιτικών πρακτικών. Άρα, η παρουσίαση όσων λαμβάνουν χώρα σε εθνικό επίπεδο σε σχέση με την παλιννόστηση, μπορεί να δώσει μια ερμηνεία για τις τάσεις και επιλογές σε κλίμακα Κομοτηνής, η επάρκεια της οποίας όμως επιτυγχάνεται μόνο με αναλύσεις και καταγραφές γεγονότων και διαδικασιών από το πεδίο.

Κατά τη διαδικασία ανάπτυξης της ευρύτερης χωρικής ενότητας της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, η προώθηση της κοινωνικής αλληλεγγύης και της επίλυσης χωρικών ζητημάτων, πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από πολιτιστικούς συλλόγους οι οποίοι φάνηκε πως στη συγκεκριμένη περίπτωση ορίστηκαν σχεδόν αυτόματα ως συνομιλητές με την εθνική πολιτική σκηνή με μια σχέση (τουλάχιστον όπως ισχυρίζονται οι εκπρόσωποί τους) διαρκούς ανατροφοδότησης στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, η άφιξη των νέων κατοίκων ενεργοποιεί τους πολιτιστικούς συλλόγους των Ποντίων που θα ασχοληθούν με τις συνθήκες εγκατάστασης των παλιννοστούντων και την κοινωνική και πολιτισμική τους ένταξη στην κοινωνία της Κομοτηνής.

Τα ευρήματα της έρευνας πεδίου για την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ αναδεικνύουν κάτι ακόμα ως σημαντικό για την αποκωδικοποίηση των πρακτικών που συγκροτούν τον πολιτισμικό ιστό της γειτονιάς και τη σύνδεσή αυτής με το ευρύτερο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Κομοτηνής. Πρόκειται για την κατανόηση του ρόλου των έμφυλων σχέσεων στη συγκρότηση του κοινωνικού χώρου της πολυπολιτισμικής πόλης ανάμεσα στις διαφορετικές έμφυλες κουλτούρες των πολιτισμικών υποκειμένων που κατοικούν σε αυτήν. Παρόλο που οι κάτοικοι της Κομοτηνής θεωρούν ότι τα δύο φύλα διαφοροποιούνται ως προς τις στάσεις, πεποιθήσεις

και κώδικες κυρίως ανάμεσα σε μειονοτική και πλειονοτική κοινωνία τοποθετώντας, σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, τις γυναίκες της μειονότητας σε μια συντηρητική θέση που χαρακτηρίζεται από πολλούς περιορισμούς και διακρίσεις, υπήρξαν αφηγήσεις από γυναίκες που εγκαταστάθηκαν στην Κομοτηνή με τη διαδικασία της παλιννόστησης που ανέδειξαν το γεγονός ότι οι περισσότερες γυναίκες της Κομοτηνής, ανεξάρτητα σε ποιο πολιτισμικό σύστημα ανήκουν, βρίσκονται αντιμέτωπες με μια σειρά από παρόμοια προβλήματα και περιορισμούς όταν είναι να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να αναλάβουν οποιουδήποτε είδους ηγετική θέση, προβλήματα που συνδέονται με τον τρόπο που ερμηνεύεται κοινωνικά το βιολογικό τους φύλο. Η διαπίστωση αυτή δεν καταργεί ή παραβλέπει την ετερογένεια στο εσωτερικό της κατηγορίας, αλλά μάλλον αναγνωρίζει ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία έμφυλων διακρίσεων που αναπαράγονται σε διαφορετικούς πολιτισμικούς και πολιτικούς σχηματισμούς και συναντώνται στον αστικό χώρο της πολυπολιτισμικής πόλης.

Η γειτονιά της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, υπήρξε η αφορμή για μια ακόμη σημαντική παρατήρηση αναφορικά με την οργάνωση της πόλης σε επιμέρους εθνοπολιτισμικά τμήματα και τη σύνδεση αυτών των τμημάτων μεταξύ τους. Μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών/τριων φάνηκε πως ο χαρακτήρας μιας γειτονιάς παρουσιάζεται αρκετές φορές με διαφορετικό τρόπο μέσα από τα μάτια των κατοίκων που διαμένουν σε αυτή και από την αφήγηση των «έξω», από τον τόπο της γειτονιάς, κατοίκων. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η εθνοπολιτισμική ομοιογένεια μιας χωρικής ενότητας/ γειτονιάς οδηγεί σε στερεοτυπικές κατασκευές χαρακτηριστικών γνωρισμάτων για τους κατοίκους της στη βάση της κοινής καταγωγής, οδηγώντας σε γενικεύσεις που αγνοούν το άτομο και ταυτοποιούν τον τόπο/ τη γειτονιά με τα χαρακτηριστικά που αποδίδουν στα άτομα που τον κατοικούν, δηλαδή με τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα. Σε αυτές τις περιπτώσεις μέσα από μια συνεχή και αλληλένδετη μετάβαση στην αφήγηση από το άτομο στον τόπο και αντίστροφα, άτομα και γειτονιά γίνονται μια οντότητα όπου ενεργεί στην πόλη και για την πόλη. Η γειτονιά ως υλικός χώρος εμφανίζεται να χάνει τη στατικότητα της και να «μετακινείται» προς την πόλη μέσα από τους κατοίκους της και μάλιστα σε συνθήκες χωρικού και κοινωνικού διαχωρισμού από αυτήν (βλ. κεφ. 4.3 αποσπάσματα συνεντεύξεων για την αύξηση της εγκληματικότητας στην πόλη από τους κατοίκους ενός τμήματος της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ). Τότε η υπόλοιπη πόλη παρουσιάζεται με χαρακτηριστικά ομοιογένειας, παραβλέποντας τις όποιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις, στοχεύοντας με τον τρόπο αυτό στην ανάδειξη των «ξένων», ως προς την πόλη, χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης χωρικής μονάδας.

Μια ακόμη σημαντική στιγμή στην πολεοδομική ιστορία της Κομοτηνής, είναι η άφιξη και εγκατάσταση στην πόλη κατά την περίοδο 1922-1930 των προσφύγων από τη Μικρασιατική καταστροφή. Πρόκειται στην ουσία για την πρώτη οργανωμένη υποδοχή νέων κατοίκων στην Κομοτηνή, των οποίων η άφιξη οδήγησε στην επέκταση της πόλης προς τα νότια και νοτιοδυτικά (υπάρχει και ένας μικρός οικιστικός θύλακας προσφύγων στα βόρεια της πόλης στην περιοχή των Στρατώνων) και στη δημιουργία ενός συμπλέγματος επιμέρους χωρικών ενοτήτων οι οποίες συναντώνται στο πλαίσιο αυτής της διατριβής με το χαρακτηρισμό προσφυγικές γειτονιές. Στα κεφαλαία 4.4 και 4.5 παρουσιάστηκαν στοιχεία από την ιστορία και την πολεοδομική ανάπτυξη των προσφυγικών γειτονιών. Παρά τη φαινομενική ύπαρξη κοινών συνθηκών στην εγκατάσταση των προσφύγων, η αλληλεπίδραση του χώρου της πόλης με τους προσφυγικούς πληθυσμούς επηρέασε την ανάπτυξη της κάθε χωρικής υποενότητας δημιουργώντας εντός των ορίων τους μια τοπική συλλογική ταυτότητα γειτονιάς με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Πέραν δηλαδή της προσφυγικής ταυτότητας των κατοίκων, υπήρξε μια σειρά παραγόντων που αλληλεπίδρασαν και έδωσαν τη συνολική φυσιογνωμία της κάθε προσφυγικής γειτονιάς. Η αναφορά, για παράδειγμα, στη σύσταση του πληθυσμού σε σχέση με τον τόπο γεωγραφικής προέλευσης των προσφύγων, σκιαγραφεί τις επιμέρους πτυχές της αστικής συγκρότησης της πόλης την περίοδο εκείνη.

Ο βαθμός της αλληλοεπίδρασης ανάμεσα στους πρόσφυγες και κατά συνέπεια των προσφυγικών γειτονιών με τον υπόλοιπο κοινωνικοοικονομικό χώρο της πόλης και ο σημαντικός ρόλος τους στη συνδιαμόρφωση της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας στην Κομοτηνή, γίνεται αντιληπτός μόνο από τη στιγμή που γίνεται κατανοητό το μέγεθος της πληθυσμιακής και κοινωνικής αλλαγής που επέφερε η εγκατάσταση των προσφύγων, με την υποδοχή, την περίθαλψη και την αποκατάσταση να έχει αποτελέσει ένα τεράστιο έργο, το οποίο επηρέασε ποικιλοτρόπως τη λειτουργία της πόλης. Για παράδειγμα, πέρα από τα έργα υποδομής που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο εκείνη, ήταν αρκετοί και οι πρόσφυγες με σημαντικές γνώσεις και μόρφωση που, ως καταξιωμένοι έμποροι, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία και διαμόρφωσαν τις συνθήκες για την ανάπτυξη ενός εργατικού δυναμικού με ειδικευμένους τεχνίτες.

Στην περίπτωση των προσφυγικών γειτονιών (βλ. κεφάλαιο 4.4 και 4.5), οι πολιτιστικοί σύλλογοι προσπαθούν να κρατήσουν ζωντανή τη φυσιογνωμία κάθε γειτονιάς μέσα από δράσεις πολιτιστικού περιεχομένου που αναβιώνουν παλιές συνήθειες και έθιμα της κάθε

χωρικής ενότητας. Πολλές από αυτές τις εκδηλώσεις έχουν εορταστικό χαρακτήρα και πραγματοποιούνται στους δρόμους της γειτονιάς. Η χρήση του δρόμου για τη φιλοξενία της πολιτιστικής εκδήλωσης ορίζει τη γειτονιά ως τόπο συλλογικότητας και πολιτιστικής έκφρασης. Με αφορμή τις εκδηλώσεις στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς του Αγίου Γεωργίου προέκυψαν διάφορες σκέψεις και ερωτήματα (βλ. κεφ. 4.5) αναφορικά με τη σύνδεση του κοινωνικού χώρου της γειτονιάς με τον πολιτισμικό πλουραλισμό της τοπικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, σε μια πόλη σαν την Κομοτηνή, όπου η πολιτική χρήση του πολιτισμού είναι εμφανής σε διάφορες εκφράσεις της κοινωνικής ζωής, ποιες είναι οι δυνατότητες και οι περιορισμοί στο να οριστεί η γειτονιά -παρά την όποια δυναμική φαίνεται ότι υπάρχει- ως χωρικό πεδίο για την προώθηση του πολυπολιτισμικού διαλόγου και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας; Τα ερωτήματα που τέθηκαν στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου απαιτούν νέο κύκλο έρευνας, αφού τα ερευνητικά δεδομένα που έχουν προκύψει δεν επαρκούν για να δοθούν με ασφάλεια απαντήσεις και μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Ωστόσο, η καταγραφή τους είναι σημαντική για την ανάδειξη της πολλαπλότητας των ζητημάτων που σχετίζονται με τη χωρική διάσταση της πολυπολιτισμικής παρουσίας και τη χωρική συνιστώσα των πολιτισμικών δράσεων.

Σαν τμήμα του χώρου των προσφυγικών γειτονιών, παρουσιάστηκε η οικιστική περιοχή που φιλοξένησε ιστορικά την αρμένικη παροικία της πόλης. Η μελέτη της παρουσίας των Αρμενίων στην Κομοτηνή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η εθνοπολιτισμική ταυτότητα των Αρμενίων βρίσκεται σε συνθήκη πλήρους πολιτικής αποδοχής από την κυρίαρχη ιδεολογία της πόλης (βλ. κεφάλαιο 4.5). Η πολιτική αποδοχή από την κυρίαρχη ιδεολογία, φαίνεται σε πολλές εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής, με τη θρησκεία να κατέχει κεντρικό ρόλο στην πολιτική για τη διαχείριση και προβολή της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των Αρμενίων, πρακτική που γίνεται απόλυτα αποδεκτή από την θρησκευτική πλειονότητα. Μάλιστα, με αφορμή τη θρησκεία, πραγματοποιούνται κοινές εκδηλώσεις με την κυρίαρχη πολιτιστική ομάδα αναδεικνύοντας τους δεσμούς φιλίας που θεωρείται πως δένουν τους δυο πολιτισμούς. Αυτό που καθιστά την περίπτωση των Αρμενίων ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, είναι το γεγονός ότι, παρά τις σχέσεις εγγύτητας με την πλειονοτική κοινωνία, της οποίας οι Αρμένιοι αποτελούν πλέον αναπόσπαστο τμήμα, η παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας δημιουργεί μια τοπική συνθήκη που παραμετροποιεί τους όρους της πολιτικής δράσης της αρμένικης κοινότητας όπως αυτή αναπτύσσεται σε άλλα αστικά κέντρα της χώρας (π.χ. σε Θεσσαλονίκη ή Αθήνα). Εντός δηλαδή του συγκεκριμένου αστικού ιστού, η συνύπαρξη με τη

μουσουλμανική μειονότητα απαιτεί από τους Αρμένιους της πόλης πιο «προσεχτικούς» χειρισμούς σε σχέση με πολιτικές διεκδικήσεις που άπτονται θέματα εθνικής ταυτότητας, γεγονός που αποδεικνύει για άλλη μια φορά ότι ο αστικός χώρος της Κομοτηνής είναι ένα ιδιαίτερο πεδίο που υπακούει σε τοπικούς περιορισμούς με έντονο πολιτικό περιεχόμενο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ατζέντα του συλλόγου των Αρμενίων εστιάζει στην προώθηση και διατήρηση της εθνοπολιτισμικής τους παράδοσης λαμβάνοντας πάντα υπόψη την πολιτική διάσταση των πολιτιστικών δράσεων και τη δυνατότητα που έχουν να διαμορφώνουν το κοινωνικό τοπίο με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των πληροφορητών/τριών και από τη μελέτη του τοπικού τύπου, η διάθεση των Αρμενίων για διαπολιτισμική επικοινωνία ακολουθεί τη διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου της πόλης σε χριστιανούς/ μουσουλμάνους και επηρεάζεται από τον εθνοτικό ανταγωνισμό που υπάρχει στην περιοχή.

Το γεγονός ότι η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια ως προς την εθνοτική καταγωγή των κατοίκων, τη γλώσσα και τα πολιτιστικά στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν, εμφανίζεται στα κείμενα των ερευνητών και στον τύπο μέσα από μια τριχοτομημένη εικόνα σύμφωνα με την οποία η μουσουλμανική μειονότητα αποτελείται από τρεις διακριτές ομάδες: τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους ή Τουρκογενείς,¹⁰⁵⁷ τους Πομάκους και τους Αθίγγανους. Με αφορμή τις γειτονιές που κατοικούν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί, η διατριβή (βλ. κεφ. 4.6) εστίασε στα ποιοτικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των επιμέρους ομάδων της μειονότητας και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας που αυτές οι ομάδες αναπτύσσουν με την υπόλοιπη πόλη. Μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών και των πληροφορητριών φάνηκε ότι ο τριμερής ορισμός της μειονότητας σε τρία διακριτά μέρη βασίζεται όντως σε υπαρκτές διαφοροποιήσεις, τα όρια όμως ανάμεσα τους είναι ρευστά και βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης εξαιτίας των κοινωνικών διεργασιών που πραγματοποιούνται εντός και εκτός μειονότητας στο πλαίσιο του αστικού χώρου.

Ο τουρκόφωνος μουσουλμανικός πληθυσμός, ή αλλιώς οι τουρκογενείς, αποτελεί το βασικό κορμό του συνόλου της μειονότητας καταλαμβάνοντας το ήμισυ σχεδόν του πληθυσμού με μεγαλύτερη πυκνότητα στο νομό Ροδόπης. Στην Κομοτηνή κατοικεί στα βόρεια

¹⁰⁵⁷ Τα τελευταία χρόνια στην ελληνική βιβλιογραφία έχει επικρατήσει οι τουρκόφωνοι να αποκαλούνται «Τουρκογενείς», βλ. Ναθαναήλ Μ., Παναγιωτίδης, *Το μειονοτικό εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδος*, Γνώμη, Αλεξανδρούπολη 1996, σελ. 11.

και βορειοανατολικά της πόλης σε γειτονίες όπου το βασικό τους χαρακτηριστικό είναι ο δαιδαλώδης πολεοδομικός ιστός, η έλλειψη ελεύθερων χώρων με χαμηλά σπίτια από ευτελή οικοδομικά υλικά, με ψηλές μάνδρες και εσωτερικές αυλές που εμποδίζουν την άμεση επικοινωνία του σπιτιού με τον έξω κόσμο και τη ζωή του μαχαλά (βλ. κεφ. 4.6.1).

Στο πλαίσιο της μελέτης της πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης προέκυψε ότι η παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας στον αστικό ιστό έχει αναγνωριστεί από την πολιτεία ως η βασική αιτία που δεν κατέστη μέχρι σήμερα δυνατή η εφαρμογή στην Κομοτηνή των κανονιστικών μηχανισμών που ισχύουν για όλες τις ελληνικές πόλεις. Η σημαντικότερη όμως διαπίστωση που προέκυψε από το πεδίο είναι ότι οι μουσουλμανικές γειτονίες της Κομοτηνής δε διαφοροποιούνται μόνο ως προς το οικιστικό περιβάλλον και τη ρυμοτομία από τις υπόλοιπες γειτονίες της πόλης, αλλά αποτελούν τη χωρική έκφραση της κοινωνικής οργάνωσης της μουσουλμανικής κοινότητας και λειτουργούν σε μεγάλο βαθμό ως πολιτισμικοί θύλακες, ως αυτόνομα χωροκοινωνικά τμήματα που παρουσιάζουν εσωτερικούς κοινωνικούς κανονισμούς λειτουργίας. Η διατήρηση της γειτονιάς σαν κλειστό θρησκευτικο-πολιτισμικό σύστημα βοηθάει στην κοινωνική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας στη βάση της συνοχής των μελών της και αναπαράγει κοινωνικά πρότυπα και κανόνες συμπεριφοράς μέσα από μια κοινωνικά επεξεργασμένη εικόνα της πραγματικότητας.

Ως προς την επίδραση που έχει στην πολυπολιτισμική εικόνα της πόλης η ύπαρξη των μουσουλμανικών γειτονιών, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε κάτι ακόμα που προέκυψε από τη μελέτη των πολιτικών που εφαρμόστηκαν στη μειονότητα. Η άρση των περιοριστικών μέτρων σε βάρος της μειονότητας είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθούν κατακόρυφα από το 1992 και μετά οι οικοδομικές άδειες σε μουσουλμάνους πολίτες και οδήγησε σε μια απότομη ανοικοδόμηση που άλλαξε σε πολλά σημεία τη φυσιογνωμία του αστικού τοπίου. Σε διάφορα σημεία στις βορειοανατολικές μουσουλμανικές συνοικίες των τουρκογενών έχουν χτιστεί, στη θέση των χαμηλών μουσουλμανικών σπιτιών με τα ευτελή υλικά, σύγχρονες πολυκατοικίες. Η λήξη των περιοριστικών μέτρων εις βάρος της μειονότητας και η ανοικοδόμηση που προκάλεσε φαίνεται να έχει επηρεάσει, όπως ήταν φυσικό, και τα δεδομένα συμβίωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Στη θέση των χαμηλών μουσουλμανικών σπιτιών, όπου τώρα έχουν χτιστεί σύγχρονες πολυκατοικίες, η πληθυσμιακή σύνθεση των γειτονιών έχει αλλάξει, με αρκετούς Χριστιανούς να κατοικούν πλέον σε αυτές. Μια πρώτη επιτόπια παρατήρηση έδειξε ότι η παρουσία του Χριστιανικού στοιχείου στις σύγχρονες πολυκατοικίες δεν φαίνεται να έχει

επηρεάσει ιδιαίτερα την πολιτισμική ταυτότητα της μουσουλμανικής γειτονιάς, παρά την αλλαγή που μπορεί να έχει προκαλέσει στη γενική εικόνα της. Άλλωστε, όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο, η συγκατοίκηση από μόνη της δεν τεκμηριώνει την αύξηση των κοινωνικών επαφών και σχέσεων ανάμεσα στους ενοίκους του ίδιου κτιρίου ή τους κατοίκους της γειτονιάς. Για αυτή την διαπίστωση έχουν ληφθεί υπόψη ακόμα κάποια στοιχεία που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις, ότι δηλαδή οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από την προσπάθεια των μειονοτικών να περιφρουρήσουν την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα αλλά και από την ελληνική και την τουρκική πολιτική για Δυτική Θράκη. Η ανάπτυξη δηλαδή του τουρκικού εθνικισμού και οι πολιτικές περιθωριοποίησης που εφαρμόστηκαν για χρόνια από την ελληνική πολιτεία, συνοδεύτηκαν από τη συνεχή αποδυνάμωση των όποιων – έστω και χαλαρών - συμβιωτικών δεσμών μεταξύ των δύο κυρίαρχων πληθυσμιακών στοιχείων της πόλης και από την ενσωμάτωση του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού διαχωρισμού στις χωρικές σχέσεις.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι σύλλογοι των τουρκογενών εμφανίζονται κυρίως ως προασπιστές των πολιτικών δικαιωμάτων της μειονότητας, εντείνοντας εν μέρει την απομόνωση και τον πολιτισμικό διαχωρισμό. Η παρατήρηση των δράσεων των συλλόγων της μειονότητας και της αντίδρασης τη υπόλοιπης κοινωνίας προς αυτούς, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού οι σύλλογοι αποτελούν την επίσημη θεσμική μορφή με την οποία φέρονται να έχουν τη δυνατότητα τα μειονοτικά υποκείμενα να εκφράζουν συλλογικά στην πόλη τον πολιτισμό τους. Η ίδρυση και η λειτουργία των συλλόγων της μειονότητας έχει αποτελέσει κατά καιρούς πεδίο πολιτικής διαμάχης ανάμεσα σε μειονότητα και πλειονότητα, διαμάχη που παίρνει νομική υπόσταση με βάση το ζήτημα της ονομασίας των συλλόγων (η χρήση του όρου «τουρκικός/η» στην ονομασία των συλλόγων είναι απαγορευμένη, με αποτέλεσμα κάποιοι σύλλογοι της μειονότητας, να έχουν σταματήσει, τουλάχιστον επισήμως, τη λειτουργία τους). Μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών/τριων μειονότητας και πλειονότητας γύρω από το ζήτημα των συλλόγων, φάνηκε πως στην περίπτωση της Κομοτηνής, ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» γίνεται αντιληπτός σαν «πολιτικό κεφάλαιο» στη βάση του οποίου κάποιες συλλογικότητες επιδιώκουν να διεκδικήσουν δικαιώματα και να αμφισβητήσουν παγιωμένες σχέσεις εξουσίας, επικαλούμενες μια κοινωνική πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από διακρίσεις και αποκλεισμούς.

Έτσι, η επίκληση μιας καταγωγής ή μιας πολιτισμικής κληρονομιάς δεν εκφράζεται ως επιθυμία του «συν-ανήκειν» σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία με όρους διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αλλά ως ένα πολιτικό αίτημα αναγνώρισης της ύπαρξης ενός εθνικού πληθυσμού μέσα στο χώρο της πόλης. Αυτή η συστηματική προσπάθεια εκ μέρους των συλλόγων για τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας της μειονότητας και τη μετατροπή της από θρησκευτική σε εθνική, μεταβάλλει τις σχέσεις των ανθρώπων με τον τόπο, τη σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους, και διαμορφώνει νέους όρους διαχείρισης του συν-ανήκειν στην πολυπολιτισμική τοπική κοινωνία. Και αντίστοιχα, ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύεται η πολιτισμική δράση των μειονοτικών συλλόγων από τα εκτός μειονότητας κοινωνικά υποκείμενα δείχνει πως ο κοινωνικός χώρος της πόλης γίνεται κατανοητός κατά κύριο λόγο μέσα από το πρίσμα του εθνοτικού ανταγωνισμού που επικρατεί στην περιοχή ενώ ταυτόχρονα υπόκεινται στους περιορισμούς και στις σχέσεις ιεραρχίας που αυτός υποδεικνύει.

Το Χάρμανλικ ή Αλωνότοπος (βλ. κεφ. 4.6.2) όπως σημαίνει η λέξη στα ελληνικά, είναι μια μουσουλμανική γειτονιά στην ανατολική πλευρά της Κομοτηνής, ο πολιτισμικός χαρακτήρας της οποίας συνδέεται με την παρουσία Πομάκων. Ακροβατώντας ιστορικά ανάμεσα σε τρεις εθνικισμούς, Τουρκίας, Βουλγαρίας και Ελλάδας, οι Πομάκοι αποτελούν την ομάδα εκείνη της μειονότητας που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ζύμωση της εθνοπολιτισμικής της ταυτότητας, ανάλογα πάντα τις εκάστοτε ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες οι οποίες καθορίζουν τη διαμόρφωσή της. Από την πλευρά της εθνικής ιδεολογίας, δύο «αντιφατικά» χαρακτηριστικά των Πομάκων, η σλαβική τους γλώσσα και η ισλαμική τους πίστη σε συνδυασμό με τη δοξασία της αρχαίας θρακικής καταγωγής, ήταν αρκετά για να καταστήσουν τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα *ιδεολογικό αντικείμενο, ικανό να αντανakλά διακρατικές αντιπαλότητες*.¹⁰⁵⁸ Μέσα στο πλαίσιο του εθνοτικού ανταγωνισμού, οι Πομάκοι υπήρξαν για χρόνια αποδέκτες μιας σειράς πολιτικών διακρίσεων και αυθαιρεσίας που τους έκαναν να ζουν στο περιθώριο βιώνοντας έντονα το αίσθημα της απειλής και της ανασφάλειας, μετατρέποντάς τους σε υποδεέστερα κοινωνικά υποκείμενα στα μάτια των κυρίαρχων της περιοχής από όποια κατηγορία πληθυσμού και αν προέρχονται, ακόμα δηλαδή και εντός της μειονότητας. Η περιθωριακότητα των Πομάκων ως διακριτής εθνοπολιτισμικής ομάδας, έρχεται σε αντιδιαστολή με την έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως πολιτικής διαχείρισης της

¹⁰⁵⁸ Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες...*, ό.π., σελ. 82

πολιτισμικής ετερότητας και είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα των εσωτερικών ιεραρχιών και συσχετισμών που εμπεριέχει ο αστικός χώρος της Κομοτηνής.

Μέσα στα κατάλοιπα της πολιτικής αυθαιρεσίας και στα αποτυπώματα που αυτή έχει αφήσει στη συνείδηση των Πομάκων, οι σύλλογοι των αστικοποιημένων Πομάκων της Κομοτηνής επιχειρούν μέσα από δράσεις πολιτισμού να (ανα)κατασκευάσουν την πομακική ταυτότητα εστιάζοντας σε εκδηλώσεις που αφορούν στη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο πομάκιος πληθυσμός, στην ενίσχυση της εκπαίδευσης με ελληνικά στοιχεία -όταν πρόκειται για συλλόγους που υπηρετούν τον ελληνικό εθνικισμό- και την ανάδειξη, ανάλογα την περίπτωση, της καταγωγής ή της θρησκείας των Πομάκων, κινούνται δηλαδή σε αντιστοιχία με τις αντίρροπες στρατηγικές που έχουν εφαρμοστεί στους Πομάκους στο πλαίσιο του τριμερή εθνικισμού. Για παράδειγμα, ο πολιτιστικός σύλλογος της γειτονιάς του Χάρμανλικ, μέσα από την οργάνωση και υλοποίηση πολιτιστικών δράσεων εμφανίζεται ως νέος κοινωνικός εταίρος στην αστική διαδικασία. Τα μέλη του συλλόγου, αλληλεπιδρούν τόσο με το χώρο της γειτονιάς, όσο και με την ευρύτερη κοινωνία της πόλης, διεκδικώντας αιτήματα που συνδέονται με τη συλλογική ταυτότητα των κατοίκων. Πραγματοποιώντας δράσεις στο δημόσιο χώρο της γειτονιάς στη βάση ενός χαρακτηριστικού, που για την περίπτωση του Χάρμανλικ είναι η μειονοτική κατάσταση, ο σύλλογος του Χάρμανλικ αποκτά την εξουσία να αποδώσει σταδιακά ένα χαρακτηρισμό στη γειτονιά και να κατασκευάσει ένα χαρακτήρα για το χώρο με βάση εκδηλώσεις που απεικονίζουν την κοινωνική πραγματικότητα του τόπου, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τα μέλη του. Λαμβάνοντας υπόψη της πολιτικές διαστάσεις των πολιτισμικών πρακτικών,¹⁰⁵⁹ η ερμηνεία της πολιτιστικής δράσης του συλλόγου αποκτά καινούριο περιεχόμενο, ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε σε μια πολιτισμική ομάδα που ανήκει κοινωνικά και πολιτισμικά στο περιθώριο της κοινωνίας.

Μιλώντας για πολιτισμικές ομάδες που ανήκουν κοινωνικά και πολιτισμικά στο περιθώριο της κοινωνίας, η μελέτη των γειτονιών της Κομοτηνής όπου κατοικούν Ρομά, αποτελεί ίσως το προνομιακότερο πεδίο για την κατανόηση του πολυσήμαντου τρόπου με τον οποίο η πολυπολιτισμικότητα ως κοινωνικό δεδομένο επηρεάζει την αστικότητα και τη χωρική οργάνωση της πόλης (βλ. εισαγωγή κεφαλαίου 4.6.3). Τα στοιχεία που προέκυψαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας τόσο από τις αφηγήσεις των πληροφορητών και των πληροφορητριών,

¹⁰⁵⁹ Παναγιώτης Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 92

όσο και από τον τοπικό και εθνικό τύπο και τη βιβλιογραφία, έδειξαν πως αν η προσέγγισή των Ρομά της Κομοτηνής και των οικισμών τους είχε στηριχθεί μόνο στο δεδομένο της μειονοτικής ταυτότητας θα ήταν μεθοδολογικά ελλιπής, καθώς η πολιτισμική ταυτότητα των Ρομά είναι συνδεδεμένη με οικουμενικά στερεότυπα που ξεπερνούν κατά πολύ τον αστικό χώρο της Κομοτηνής και αναφέρονται σε τόπους και χρόνους πέρα από αυτόν. Οι απόψεις των πληροφορητών/τριών και του τύπου εμπεριέχουν σε μεγάλο βαθμό στερεότυπα βαθιά ριζωμένα τα οποία συχνά αναπαράγουν, προσαρμόζοντάς τα ταυτόχρονα στις τοπικές συνθήκες και σχέσεις ιεραρχίας που παρατηρούνται στην περιοχή. Το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης αποτελούν επιμέρους ομάδα της μουσουλμανικής μειονότητας, τοποθετεί τους Ρομά της Κομοτηνής στο κάδρο του εθνοτικού ανταγωνισμού που επικρατεί στην πόλη. Υπό αυτό το πρίσμα, η βιβλιογραφική έρευνα έδειξε ότι έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερη συζήτηση γύρω από την καταγωγή και τη θρησκεία του Αθιγγανικού πληθυσμού. Αναφορικά με την καταγωγή, το γεγονός του συσχετισμού των Ρομά της Κομοτηνής με την οικουμενική κατηγορία των Ρομά, στρατεύεται από την πλειονοτική κοινωνία στο πλαίσιο της εθνικιστικής αντιδικίας και εκφράζει την ιδιαιτερότητα του πεδίου. Η επίκληση μιας καταγωγής για τους Ρομά από την Ινδία ή την Αίγυπτο συνεπάγεται το διαχωρισμό ενός τμήματος της μουσουλμανικής μειονότητας από την Τουρκία. Επιπροσθέτως, η ύπαρξη τόσο χριστιανών όσο και μουσουλμάνων Ρομά ενισχύει την ετερογένεια της εικόνας τους. Στον αντίποδα, ο τουρκικός εθνικισμός χρησιμοποιεί τη μουσουλμανική θρησκεία ως ενοποιητικό παράγοντα και βασικό επιχείρημα στο πολιτικό αφήγημα της ενιαίας μουσουλμανικής μειονότητας, αναγνωρίζοντας ωστόσο και πάλι τα διαφορετικά στοιχεία της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Στην Κομοτηνή υπάρχουν τρεις οικιστικές περιοχές οι κάτοικοι των οποίων προσδιορίζονται από το εξωτερικό τους περιβάλλον ως Ρομά. Ο Ήφαιστος, ο οποίος βρίσκεται στα δυτικά της Κομοτηνής, το Αλάν Κουγιού και η προέκτασή του που είναι γνωστή ως Ανάχωμα, που βρίσκεται στο τέλος της οδού Αδριανουπόλεως και σε αντιδιαμετρική θέση προς τον Ήφαιστο και το Ποσ-Ποσ κοντά στην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ. Η περιγραφή της παρουσίας των Ρομά στην Κομοτηνή συνοδεύεται από τους μη Ρομά της πόλης από τον χωρικό προσδιορισμό της περιοχής στην οποία οι αθιγγανικοί πληθυσμοί κατοικούν. Ο όρος δηλαδή Ρομά στην πόλη της Κομοτηνής δεν αρκεί για να περιγράψει το περιεχόμενο της πολιτισμικής ταυτότητας των υποκειμένων, αλλά η ολοκληρωμένη περιγραφή συνοδεύεται απαραίτητα και από ένα χωρικό προσδιορισμό: οι *Τσιγγάνοι του Ηφαιστού* ή οι *Τσιγγάνοι του Αλάν Κουγιού*. Η ορατή ετερογένεια των οικιστικών συνθηκών που επικρατούν σε κάθε οικισμό, η έντονη κοινωνική

διαφοροποίηση ανάμεσα στους οικισμούς, αλλά και η διαφορετική προσέγγιση της Αθιγγανικής ταυτότητας από τους ίδιους τους Ρομά στο πλαίσιο του αυτοπροσδιορισμού τους μέσα στην πολυπολιτισμική κοινωνία όπου ζουν, έχει ενισχύσει την αντίληψη ότι η κάθε γειτονιά/ οικισμός Ρομά της Κομοτηνής συνιστά ένα ξεχωριστό χωρικό θύλακα με ιδιαίτερη πολιτισμική συμπεριφορά. Ο τόπος που κατοικούν οι Ρομά μέσα στην πόλη δεν νοείται μόνο ως προσδιοριστικό στοιχείο πολιτιστικής ταυτότητας, αλλά υποδηλώνει παράλληλα πολιτισμικές ιεραρχίες στο εσωτερικό της κατηγορίας. Οι ιεραρχίες αυτές είναι χωρικά προσδιορισμένες και καθορίζουν τη θέση που καταλαμβάνουν οι Ρομά στην κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας που τους περιβάλλει. Ο χώρος δηλαδή της πόλης ανατροφοδοτεί το περιεχόμενο της ταυτότητας του Αθιγγανικού πληθυσμού της, συγκροτώντας επιμέρους πολιτισμικές ομάδες με εσωτερικές ιεραρχίες και συσχετισμούς.

Στο πλαίσιο αυτών των ιεραρχήσεων, οι Ρομά που κατοικούν στο Αλάν Κουγιού βρίσκονται στο κατώτατο επίπεδο της πολιτισμικής πυραμίδας της πολυπολιτισμικής Κομοτηνής (βλ. κεφάλαιο 4.6.3). Η γλώσσα που ομιλούν οι κάτοικοι του Αλάν Κουγιού, οι οποίοι ετεροπροσδιορίζονται αλλά και αυτοπροσδιορίζονται ως Ρομά, είναι η Ρωμανέ (οι περισσότεροι/ες μιλάνε και τούρκικα και κάποιοι/ες και ελληνικά) ενώ ως προς τη θρησκεία κάποιοι/ες δηλώνουν μουσουλμάνοι/ες και κάποιοι/ες χριστιανοί/ες. Το Αλάν Κουγιού αναφέρεται συχνά και με τον όρο Τενεκέ Μαχαλά εξαιτίας των οικιστικών συνθηκών που επικρατούν στον οικισμό τον οποίο χαρακτηρίζουν, σύμφωνα με τους πληροφορητές/τριες και τον τοπικό και εθνικό τύπο, η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η παραβατικότητα. Στον αστικοποιημένο πολιτισμό στον οποίο ζούμε, οι οικιστικές συνθήκες δεν αφορούν στενά και μονοσήμαντα στο πρόβλημα στέγης, αλλά στο πρόβλημα κατοίκησης δηλαδή στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στα τρία επίπεδα του χώρου κατοικία-γειτονιά-πόλη που λειτουργούν σε αλληλεξάρτηση. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κατοίκησης, δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στη δομή του χώρου, καθορίζουν τον «πολιτισμό της καθημερινής ζωής».¹⁰⁶⁰ Ειδικότερα στην περίπτωση του Αλάν Κουγιού, η έρευνα πεδίου έδειξε ότι οι συνθήκες κατοίκησης που επικρατούν στην περιοχή δεν αποδίδονται μόνο στην ένδεια των κατοίκων, αλλά και στα πολιτισμικά πρότυπα των Αθιγγανών στη βάση της ανάμνησης πρότερων μορφών διαβίωσης και κοινοτικής οργάνωσης (πχ πλανόδιος βίος) και ενός αξιακού

¹⁰⁶⁰ Άννη Βρυχεία, «Κρίση «κατοίκησης», χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009, σελ 73-79

συστήματος που αποκλίνει από τον αστικό τρόπο ζωής και δημιουργεί αποκλίνουσες καθημερινότητες.

Τις τελευταίες δυο δεκαετίες, η γειτονιά του Αλάν Κουγιού βρίσκεται στο προσκήνιο, αφού το ζήτημα της μετεγκατάστασης της έχει αποτελέσει κεντρικό σημείο του χωρικού σχεδιασμού της πόλης της Κομοτηνής. Το γενικό πολεοδομικό της Κομοτηνής, το οποίο δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ στις αρχές του 2012, προβλέπει τη μετεγκατάσταση του Αλάν Κουγιού, σε μια έκταση 100 στρεμμάτων στις παρυφές της πόλης. Στη σύγχρονη συγκυρία της πολιτικής δράσης για την παρέμβαση στους οικισμούς των Ρομά σε εθνικό επίπεδο και το σχεδιασμό της μετεγκατάστασής τους σε νεοϊδρυθέντες οικισμούς σε όλη την Ελλάδα, έχει ενδιαφέρον να ξαναδεί κανείς σε επίπεδο πόλης Κομοτηνής τη διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας και τη λειτουργία της πόλης μέσα από την αναδιοργάνωση του αστικού χώρου που θα προκαλέσει αυτή η χωρική παρέμβαση. Ένα ερώτημα αναφορικά με αυτήν τη διαδικασία είναι το αν η οργάνωση του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου από την κυρίαρχη κοινωνία θα αφήσει περιθώρια για διαφορετικές μορφές χρήσης του χώρου από μια πολιτισμική ομάδα που έχει διαφορετικές αντιλήψεις για αυτόν. Το συγκεκριμένο ερώτημα αποτελεί από μόνο του ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας, έχει όμως σημασία να αναγνωριστεί η ύπαρξή του στο πλαίσιο μιας εργασίας που ασχολείται με την πολυπολιτισμικότητα του αστικού χώρου της Κομοτηνής.

Αναφορικά με τους συλλόγους, οι συλλογικότητες των Ρομά του Αλάν Κουγιού χαρακτηρίστηκαν από τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες ως μη αντιπροσωπευτικοί φορείς για την εκπροσώπηση του οικισμού (βλ.κεφ. 1.3.2.1). Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην συζήτηση για τις συλλογικότητες των Ρομά, η βασική πληροφορήτρια για τις συνθήκες ζωής στο Αλάν Κουγιού στάθηκε στον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι γυναίκες της γειτονιάς όταν οι συνθήκες απαιτούν μια ad hoc συγκρότηση συλλογικής δράσης, κυρίως για λόγους που συνδέονται με την παροχή βοήθειας σε μέλη της τοπικής κοινωνίας της γειτονιάς.

Στο πλαίσιο της κατανόησης των όρων της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή, η βασική διαφορά των Ρομά του Αλάν Κουγιού από τους κατοίκους της γειτονιάς του Ηφαιστού, είναι ότι οι κάτοικοι της Καλκάντζας αρνούνται το χαρακτηρισμό τους ως «μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι» και, κατά κανόνα, αυτοπροσδιορίζονται ως «Τούρκοι», προβάλλοντας ως τεκμήριο μη *τσιγγανικότητας* το μόνιμο της εγκατάστασης (βλ. κεφ. 4.6.4). Η Τουρκία ως μητέρα πατρίδα, φαίνεται να τους παρέχει μια περίοπτη, δυναμική ταυτότητα,

η οποία- τουλάχιστον σε ιδεολογικό επίπεδο- τους απαλλάσσει από το στίγμα της κοινωνικά υποδεέστερης ομάδας που φέρουν ως Αθίγγανοι και που τους στερεί κάθε κοινωνικό κύρος, καθώς τους συνδέει με μια σύγχρονη εθνική κοινότητα. Όμως και σε αυτή τη διαδικασία τα πράγματα δεν είναι απλά για τους Αθίγγανους της πόλης, σε όποια γειτονιά και αν κατοικούν, αφού η επιλογή του αυτοπροσδιορισμού ως «Τούρκοι» δε λύνει το πρόβλημα ένταξης ούτε σε ατομικό, ούτε σε συλλογικό επίπεδο. Αυτό οφείλεται στους πολλαπλούς τύπους ετερότητας που καταλογίζει η πλειονοτική και η κυρίαρχη μειονοτική κοινωνία στους μειονοτικούς Ρομά της Κομοτηνής. Στην περίπτωση των μειονοτικών κατοίκων της Καλκάντζας, πρόκειται για μια απόκλιση που δεν ορίζεται από τη γλώσσα και τη θρησκεία, αλλά κυρίως από τη συμπεριφορά τους, που αποδίδεται κατά στερεότυπο τρόπο στην «ιδιοσυγκρασία» τους και ερμηνεύεται ως ιδιότητα εγγενής στη φύση τους. Τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής και πολιτισμικής απόκλισης των κατοίκων του Ηφαίστου από την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης, ενισχύονται μέσω της κατοίκησης τους σε μια απομονωμένη οικιστικά περιοχή και της χωρικής απόστασης τόσο από τα εύπορα στρώματα της μειονότητας, όσο και από τον πλειονοτικό πληθυσμό της πόλης. Οι κάτοικοι του Ηφαίστου, όπως και οι υπόλοιποι Αθίγγανικοί πληθυσμοί της Κομοτηνής, τοποθετούνται στη βάση της πολιτισμικής πυραμίδας και υποβάλλονται σε μηχανισμούς πολιτισμικής απομόνωσης.

Η διερεύνηση της αλληλεπίδρασης της Καλκάντζας με τις υπόλοιπες γειτονιές της πόλης αποκάλυψε επιπλέον πληροφορίες, οι οποίες σχετίζονται με την κουλτούρα της πολυπολιτισμικότητας που επικρατεί στην περιοχή και τους εσωτερικούς διαχωρισμούς και ιεραρχήσεις που αυτή εμπεριέχει καθώς και πολλά στοιχεία για τις κοινωνικές, οικονομικές, υλικές και πολιτικές συνιστώσες της πολυπολιτισμικότητας που διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν τον χώρο της πόλης στο πλαίσιο της μειονοτικής παρουσίας. Υπό αυτό το πρίσμα, ο πολιτισμικός πλουραλισμός της πόλης δεν λειτουργεί σαν ένα ανοικτό σύστημα διαπολιτισμικής επικοινωνίας ανάμεσα στις ομάδες που τον συγκροτούν, αλλά υπόκειται σε πολλαπλές ιεραρχίες που διαπερνούν το συμβολικό δίπολο πλειονότητα- μειονότητα και προκαλούν ποικίλα πολιτισμικά σύνορα τα οποία εκφράζονται στο χώρο. Ένα ακόμη σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι ο κοινωνικός διαχωρισμός των πολιτισμικών ομάδων σε γειτονιές με συγκεκριμένα οικιστικά και πολεοδομικά χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με τις ηθελημένες και σχεδιασμένες πολιτικές αποφάσεις για την οργάνωση του αστικού χώρου με μέτρα που διαφέρουν ανάλογα τις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες στις οποίες απευθύνονται (π.χ. διαφορές στις πολιτικές πρακτικές που παρατηρούνται για τη διαμόρφωση των τόπων

κατοίκησης των προσφύγων και νεοπροσφύγων που έφτασαν στην Κομοτηνή και των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούσαν για χρόνια στην πόλη αλλά που τα πολιτισμικά ή/και τα εθνοτικά τους χαρακτηριστικά τις τοποθετούν στο περιθώριο) έδειξαν μια ιεραρχημένη κατανομή του αστικού χώρου στη βάση μιας πολιτισμικής διαστρωμάτωσης των κατοίκων του.

Η παρουσίαση των δράσεων των συλλόγων της Καλκάντζας από τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες σε συνδυασμό με τη μελέτη του τοπικού τύπου οδήγησε στο συμπέρασμα ότι στον Ήφαιστο, η εργαλειακή χρήση του πολιτισμού επικεντρώνεται στην κατασκευή εθνοπολιτισμικής ταυτότητας και, ανεξάρτητα ποιος είναι ο ειδικός στόχος που θέτει ο κάθε σύλλογος για τα μέλη του στο πλαίσιο του εθνοτικού ανταγωνισμού, η αθιγγανική ταυτότητα αποσιωπάται, καλλιεργώντας ως συλλογική ταυτότητα για τους κατοίκους της γειτονιάς την ελληνική ή την τουρκική. Με την οικειοθελή δηλαδή συμμετοχή τους στους συλλόγους της γειτονιάς, οι κάτοικοι θα επικυρώσουν επίσημα τον εθνοτικό προσδιορισμό της επιλογής τους και με τις πολιτιστικές δράσεις θα συμβάλλουν στην επιτέλεση του ταυτοτικού τους προσδιορισμού στο δημόσιο χώρο της πόλης. Αναδιατυπώνοντας, οι σύλλογοι της Καλκάντζας, ως φορείς εθνικής συνείδησης, έρχονται να διαπραγματευτούν θεσμικά το πολιτισμικό «συν-ανήκειν» και να διεκδικήσουν χώρο στο πολυπολιτισμικό γίνεσθαι της Κομοτηνής, ακολουθώντας διαφορετικό σε κάθε περίπτωση ερμηνευτικό πρίσμα της συλλογικής ταυτότητας των κατοίκων της γειτονιάς. Υπό αυτήν την έννοια, η δημιουργία των συλλόγων της γειτονιάς μοιάζει σαν να μην προέκυψε από μια εκ των έσω ανάγκη για συλλογική δράση, αλλά ως αποτέλεσμα των διαφόρων πολιτικών και εθνικιστικών συνιστωσών που δρουν στη γειτονιά.

Εν είδει επιλόγου

Η γνωριμία με την πόλη της Κομοτηνής και η μελέτη των συστατικών στοιχείων του αστικού της χώρου, υπήρξε για μένα ένα αντικείμενο έρευνας ιδιαίτερα απαιτητικό αλλά παράλληλα εξίσου συναρπαστικό. Σε μια κοινωνία όπου η συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών αποτελεί δομικό στοιχείο της αστικής ζωής, η πρόκληση για την διερεύνηση των όρων της πολυπολιτισμικής παρουσίας, οδήγησε σε μια σειρά από διαπιστώσεις για την πόλη και την αστικότητα και τις πολλαπλές κοινωνικές δυνάμεις που αλληλεπιδρούν στη συγκρότηση του αστικού χώρου. Η προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας μέσα από το πρίσμα της διαπολιτισμικής επικοινωνίας ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες που κατοικούν στην πόλη, οδήγησε σε αρκετά στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο ενεργείται η

αστική ζωή στην Κομοτηνή. Η διαπολιτισμικότητα προϋποθέτει την πολυπολιτισμικότητα, αλλά δεν απορρέει αυτόματα απ' αυτή. Σύμφωνα με τους μελετητές και οι δύο έννοιες αποδέχονται τον πλουραλισμό, την πολυφωνία και ποικιλομορφία της κοινωνίας, θεωρώντας την πολυπολιτισμικότητα ως τη δεδομένη κατάσταση και τη διαπολιτισμικότητα ως την προοπτική, *ώστε να επιτευχθεί συνύπαρξη, αμοιβαία κατανόηση, αλληλεπίδραση και αλληλοαποδοχή ανάμεσα στους πολιτισμούς.* Στην Κομοτηνή, που ο πολιτισμικός πλουραλισμός είναι το βασικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού της χώρου από την αρχή της συγκρότησής της σε αστικό οργανισμό, το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο η διαπολιτισμικότητα είναι τελικά το ζητούμενο και η προοπτική. Στο πλαίσιο της δικής μου έρευνας, φαίνεται πως η απάντηση έχει εν μέρει δοθεί. Το πολιτικό πλαίσιο που για χρόνια λειτούργησε ως διαμορφωτικός παράγοντας των κοινωνικών σχέσεων, παρήγαγε διαχρονικά μια αστικότητα που χαρακτηρίζεται από αγκυλώσεις και περιορισμούς, ενώ οι ποικίλες εθνοπολιτισμικές και κοινωνικές ταυτότητες που συναντώνται στον αστικό χώρο, έχουν περιορισμένα περιθώρια για να γίνουν ορατές και να διεκδικήσουν το χώρο της πόλης που τους αντιστοιχεί. Ακόμα και η οργάνωση των κατοίκων σε συλλόγους για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων που υπερβαίνουν την έννοια του πολιτισμού και συνδέονται με την ιδιότητα του πολίτη, διαμορφώνεται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο που δε μπορεί να μείνει ανεπηρέαστο από την πολιτική συγκυρία και τον εθνοτικό ανταγωνισμό που κυριαρχεί σε κάθε προσπάθεια ανάπτυξης διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Η χωρική οργάνωση σε γειτονιές αντανακλά την κοινωνική οργάνωση σε διακριτές εθνοπολιτισμικές ομάδες και ταυτόχρονα αναπαράγει την τοπική κουλτούρα της τμηματοποίησης του κοινωνικού χώρου της πόλης. Όμως, η θεώρηση του χώρου ως ανοικτού, που όπως υποστηρίζει η Massey, βρίσκεται διαρκώς υπό κατασκευή, βρίσκεται δηλαδή πάντα σε μια διαδικασία γίνεσθαι, διαμορφώνεται συνεχώς, δεν τελειώνει ποτέ και δεν κλείνει ποτέ, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όποιες απαντήσεις και αν δόθηκαν στο πλαίσιο της δικής μου έρευνας, το βασικό ερώτημα για την πολυπολιτισμικότητα στην Κομοτηνή παραμένει ακόμα ανοικτό για να εξεταστεί ξανά σε άλλες χρονικές στιγμές και υπό άλλες οπτικές που θα αποκαλύψουν καινούρια δεδομένα για την πολυπλοκότητά του.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά Έφη (επιμ.), «Φάκελος 1997-2019: Το πρόγραμμα για την εκπαίδευση των παιδιών στη μειονότητα της Θράκης, *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020), σελ 107-140
- Αβραμοπούλου Ειρήνη, Καρακατσάνης Λεωνίδα «Διαδρομές της ταυτότητας: Από τη Δυτική Θράκη στο Γκάζι. Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο Γκάζι», περιοδικό *Θέσεις - τριμηνιαία επιθεώρηση*, Τεύχος 79, (Απρίλιος- Ιούνιος 2002)
- Αγγελετόπουλος Γεώργιος, «Νεότερη Ελληνική Ιστορία και Τουρκική ιστοριογραφία (1821-1922)», στο Καραμπελιάς Γεράσιμος, Αγγελετόπουλος Γιώργος, Φουρνατζοπούλου Ευδοκία, *Θέματα Τουρκίας*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 1999
- Αγγελόπουλος Γιώργος , «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 63 (1997)
- Ακριτίδου Δήμητρα, Μουσουλμανική Μειονότητα, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004
- Ακτσόγλου Ζ. Ιάκωβος, *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gumulcine Sancagi) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα: μια συμβολή στην ιστορία της Κομοτηνής: βάσει των σχετικών πληροφοριών από την Επετηρίδα της Γενικής Διοικήσεως Εντίρε (Salname-i Vilayet-i Edirne), του οικονομικού έτους 1314 (1898-1899)*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Κομοτηνή 2013
- Αλεβιζάτος Νίκος, «Η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων: μεταξύ ισότητας και κοινοτισμού», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2011, σελ 69-77
- Αλεξανδρής Αλέξης, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», στο *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923- 1987*, ΓΝΩΣΗ, Αθήνα 1991
- Αλεξίου Γεωργ. Ιωάννης, ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΡΟΜΑΝΙ ΓΛΩΣΣΑΣ (ΕΛΛΗΝΟΡΟΜΑΝΟ), Πέτρος Πάντος και Συμεωνίδου Συμέλα (επιμ.) και Ιωάννης Σταμάτης (ηλεκτρονική Επιμ.), διαθέσιμο στο <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/2350/692.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 1.06.2021
- Ανδρούσου Αλεξάνδρα, Νέλλη Ασκούνη, Θάλεια Δραγώνα, Άννα Φραγκουδάκη, «Είκοσι δύο χρόνια ΠΕΜ», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (2020), σελ.107-110.
- Ασημακοπούλου Φωτεινή, Σεβαστή Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Λιβάνη, Αθήνα 2002
- Ασημακοπούλου Φωτεινή, «Οι εικόνες της μειονότητας στη Θράκη», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004

- Ασημόπουλος Χ., Κομπότη Δ., Κοντογιάννη Ε., Θέμελη Χρ., *ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΡΟΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ*, Παραδοτέο 1ης Φάσης, ΤΜΗΜΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΙΔΙΚΟΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΣ ΚΟΝΔΥΛΙΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ Τ.Ε.Ι. ΑΘΗΝΑΣ, Αθήνα, Νοέμβριος 2016, διαθέσιμη στο <http://www.teiath.gr/userfiles/lamveny/documents/roma/meletes/politikes.pdf>, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019
- Ασκούνη Νέλλη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη. Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Τσάτσου Μαρία (επιμ.), ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 2006
- Ασκούνη Νέλλη, «Εκπαιδευτικές και κοινωνικές αλλαγές στη μειονότητα της Θράκης: Η συμβολή του προγράμματος 'Ένταξη και εκπαίδευση μουσουλμανόπαιδων'», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος-Απρίλιος 2020)
- Ασκούνη Νέλλη, «Η εκπαίδευση της μειονότητας: δομή και θεσμικό πλαίσιο», διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουσουλμανόπαιδων museduc.gr https://museduc.gr/images/stories/docs/ekpaideysi_meionotitas_domi_kai_thesmiko_plaisio.pdf, ημερομηνία ανάκτησης, 5.05.2021
- Ασπρέας Γιώργος, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928*, τ.2ος, ΟΙΚΟΣ Ι. ΣΙΔΕΡΗ, Αθήνα 1945
- Βαΐου Ντίνα, «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη», στο Μ. Μοδινός και Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.), *Βιώσιμη Πόλη*, Στοχαστής & ΔΙΠΕ, Αθήνα 2000
- Βαΐου Ντίνα, Χατζημιχάλης Κωστής, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα 2003 (ημερ. α' έκδοσης 1997)
- Βαΐου Ντίνα, *Σκέψεις για ορισμένα παραλειπόμενα του αστικού σχεδιασμού, Σχεδιασμός αστικού χώρου*, ΕΜΠ, Αθήνα 2007
- Βαΐου Ντίνα, «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι. Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009
- Βαΐου Ντίνα, «Από τις «γυναίκες» στο «φύλο»: Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Ντ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009
- Βαΐου Ντίνα, Χατζημιχάλης Κωστής, *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Πουλαντζάς και ΝΗΣΟΣ, Αθήνα 2012
- Βακαλιός Θανάσης, *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δυτική Θράκη. Η περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας με έμφαση στους Πομάκους*, Gutenberg, Αθήνα 1997
- Βακαλόπουλος Α., Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Θράκη*, Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000

- Βακαλόπουλος Α., Κωνσταντίνος, *Η Θρακική έξοδος (1918-1922). Από τη γενοκτονία την παλιννόστηση, το Ταγιαρικό καθεστώς και την απελευθέρωση στο δεύτερο ξεριζωμό*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνιου Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2003
- Βακαλόπουλος Α., Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης, από την πρώιμη Οθωμανοκρατία μέχρι τις μέρες μας*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνιου Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004
- Βάλγκενμπαχ Καταρίνα, «Το φύλο ως αλληλεξαρτώμενη κατηγορία», στο ΝΤ. Βαΐου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.) *Φύλο @ έρευνα. Κείμενα θεωρίας του φύλου από τη Γερμανία*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010
- Βασενχόβεν Λουδοβίκος, «Η οικονομική γεωγραφία της περιοχής», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995
- Βεντούρα Λίνα, «Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες», *Σύγχρονα θέματα*: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας, 92, (2006)
- Βεργέτη Μαρία, «Σύντομη αναδρομή στην ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού της πρώην Σοβιετικής Ένωσης», στο Κούλα Κασμάτη (επιμ.) *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους ένταξη*, Πάντειο Πανεπιστήμιο και Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα (1993)
- Berl Alfred, *Ο ελληνισμός στη Θράκη και στην Κωνσταντινούπολη. Μια διαχρονική εξέταση, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 1994
- Bierstadt Hale Edward, *Η μεγάλη προδοσία. Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρασιατική Καταστροφή και στη Συνθήκη της Λοζάνης*, Ιωσήφ Γρ. Κασσεσιάν (μτφρ.), Λιβάνη, Αθήνα 1997
- Βουραζέλη-Μαρινάκου Ελένη, *Αι εν Θράκη συντεχνιαί των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1950
- Βουτυρά Ευτυχία, «Μετανάστευση στην πατρίδα: παλιννοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ ως «εθνικές μειονότητες», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Βουτυρά Ευτυχία, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των "Ρωσοποντίων"», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Βρυχεία Άννη, «Κρίση «κατοίκησης», χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009
- Γαζαριάν Οβαννές, «Η αρμενική παροικία κλείνει τα ενενήντα», *Αρμένικο περιοδικό*, τεύχος 74 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2012), διαθέσιμο στο <https://armenika.gr/koinotita/75-istoria-paroikias/478-h-armenikh-paroikia-klinei-ta-eneninta>

- Γερόλυμπου Αλέκα, Καλογήρου Νίκος, Χατζημιχάλης Κωστής, *Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου*, Υπουργείο Βιομηχανίας, Έρευνας & Τεχνολογίας, Τόμος Β, Σεπτέμβριος 1988
- Γερόλυμπου- Καραδήμου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδίτικες πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Τροχαλία, Αθήνα 1997
- Γερόλυμπου- Καραδήμου Αλέκα, «Προσφυγική Εγκατάσταση και ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, ΙΔΡΥΜΑ ΜΩΡΑΙΤΗ, Αθήνα 1999
- Γεωργαντζής Α. Πέτρος, *Προξενικά Αρχεία Θράκης*, Δήμος Ξάνθης, Ξάνθη, 1998, σελ. Παράρτημα: Γενική Διοίκησης Θράκης - Πίναξ - Εμφαίων τας πόλεις και τα χωρία της Δυτικής Θράκης μετ' ενδείξεως του πληθυσμού αυτών ως και των εγκατασταθέντων εν αυτοίς πρόσφυγες - Γενικός Διοικητής Θράκης - 7 Ιουνίου 1923
- Γεωργασόπουλος Κώστας, «Ιδεολογία και λογοκρισία στο σχολικό βιβλίο», στο *Το σχολικό βιβλίο: Πρακτικά διημέρου*, Πατάκης, Αθήνα 1990
- Γεωργογιάννης Παντελής, *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 1999
- Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η δημιουργία της σύγχρονης Ελλάδας», στο *Η προσφυγιά του '22, Ιστορικά*, ένθετο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 98 (30.8.2001)
- Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984
- Γκιζελή Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Τεύχος 9 (1992)
- Γκότοβος Αθανάσιος, «Από το κοινωνικο περιθώριο στο έθνος των Τσιγγάνων. Κριτική στη μετακένωση πολιτικής ορθότητας», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Cowan Jane, «Ανθρωπολογία και Πολιτισμική ποικιλότητα. Προσωπικές σκέψεις με αφορμή το ελληνικό παράδειγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 63, (1997)
- Δέλτσου Ελευθερία, «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη, και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες ποντιακών συλλόγων», στο Μ. Παύλου και Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες & Μειονότητες: Λόγος Και Πολιτικές*, Βιβλιόραμα (σειρά ΚΕΜΟ), Αθήνα 2009
- Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα Διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002

- Δραγώνα Θάλεια, «Ταυτότητα και εκπαίδευση», *Κλειδιά και αντικλειδιά*, ΥΠΕΠΘ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2007, διαθέσιμο στο http://reader.ekt.gr/bookReader/show/index.php?lib=EDULLL&item=942&bitstream=942_01#page/10/mode/2up
- Δραγώνα Θάλεια, «Μια μακρόπνοη εκπαιδευτική και κοινωνική παρέμβαση (1997-2019)», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020)
- Έξαρχος Γιώργης, *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι. Ιστορία-Γλώσσα- Λαογραφία- Πολιτισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 2007
- Ευστρατίου Νίκος, «Εθνοαρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη», *Θρακική Επετηρίδα*, Μ.Ο.Κ., τόμος 3, Κομοτηνή 1982, σελ. 115-124
- Ζαϊμάκης Γιάννης, Καπράνη Κατερίνα, *Μουσουλμάνες γυναίκες και πολιτισμική αλλαγή: Ετερότητα, φύλο και θρησκεία σε έναν αγροτικό οικισμό στη Δυτική Θράκη*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 116 Α, Αθήνα 2005
- Ζεγκίνης Χ. Ευστράτιος, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στη ιστορία διαδόσεως του Μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο.*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1984
- Ζεγκίνης Χ. Ευστράτιος, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994
- Ζαφείρης Ν. Κωνσταντίνος, «Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού», στο Παναγιώτης Κεραμάρης, Γεώργιος Τζάστας, Ερρίκος Αυγητίδης, Λογγίνος Ηλιόπουλος (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας και του πολιτισμού της Θράκης.*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας Θράκης, Κομοτηνή, 2015
- Ηλιάδης Χρήστος, «Η Τουρκία ως 'μητέρα πατρίδα' των Μουσουλμάνων της Θράκης και η ελληνική αντίδραση», εισήγηση στο συνέδριο *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις του μειονοτικού και μεταναστευτικού φαινομένου: η ελληνική συγκυρία μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου*, ΚΕΜΟ, Αθήνα 2006
- Harvey David, «Ο χώρος ως λέξη κλειδί», *Γεωγραφίες*, No 10 (2005)
- Ιωαννίδου Αναστασία, *Έμφυλες Ταυτότητες στο περιθώριο. Η περίπτωση της Καλκάντζας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2004
- Ιωαννίδου Νατάσσα, «Αναδυόμενες ταυτότητες στις παρυφές της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη: η σημασία της «εμπειρίας» στο πλαίσιο της εθνογραφικής έρευνας», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονότητες και μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, Κριτική, Αθήνα 2009
- Κανακίδου Ελένη, *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994
- Κανακίδου Ελένη, *Η Προσωπικότητα της Μουσουλμάνας Γυναίκας και η Συμβολή της στις Παραδοσιακές Δομές Αγωγής και Εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης*, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 1996

- Καραθανάση Έφη, *Το κατοικείν των Τσιγγάνων. Ο βιο-χώρος και ο κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων*, GUTENBERG, Αθήνα 2000
- Καρακούσης Δημήτρης, *ΘΡΑΚΗ. Τουριστικός, Ιστορικός, Αρχαιολογικός Οδηγός*, εκδόσεις ΤΟΤΕ, Αλεξανδρούπολη 1998
- Καραμάνου Άννα, «Πολυπολιτισμικότητα ή πλουραλισμός;», *Κύκλος ιδεών για την εθνική ανασυγκρότηση*, ημερομηνία άρθρου 20.4.2016, διαθέσιμο στο <https://ekyklos.gr/sb/202-polygpolitismikotita-i-plouralismos.html>, ημερομηνία ανάκτησης 10/1/2020
- Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», στο Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, ΙΔΡΥΜΑ ΜΩΡΑΙΤΗ, Αθήνα 1999
- Καρατζούνη Κυριακή, *Οι Θρακικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι ως οργανωμένες μορφές προώθησης της θρακικής ταυτότητας και ως φορείς παιδείας*, Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής», Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2008
- Κασαπιάν Τζένη, Χατζόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.), *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (επιστημ. επιμ.), Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, Κομοτηνή 2009
- Κασιμάτη Κούλα σε συνεργασία με Βασίλη Μάο, Νίκο Γλυτσό, Βλάση Αγτζίδα, Μαρία Βεργέτη, Αντώνη Ραγκούση, «Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους ένταξη», Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής- Γ.Γ. Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα 1992
- Κατσιμίγας Κώστας, Διάλεξη στην αρχιτεκτονική, προσωπικό αρχείο, 23.01.2017
- Κατσιμίγας Κωνσταντίνος, «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», διαθέσιμο στο <https://katsimigas.wordpress.com/%ce%a0%ce%bf%ce%bb%ce%b5%ce%bf%ce%b4%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae/>, ημερομηνία ανάκτησης 13.07.2020
- Καφετζή Δ. Ευγενία, *Οι Μουσουλμανικές μειονότητες της Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις από τη συνθήκη της Λωζάνης μέχρι σήμερα. Πολιτικές διεργασίες, εκπαιδευτική πολιτική και οι απόψεις των εκπαιδευτικών.*, Γόρδιος, Αθήνα 2011
- Κέλι Τζόουν , «Η κοινωνική σχέση των φύλων», στο Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά (επιμ.) *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, μτφρ., Μαριάννα Κονδύλη, Ειρήνη Ριζάκη, Κωστούλα Σκλαβενίτη, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 1997
- Κιουρτσάκης Γιάννης, *Το πρόβλημα της παράδοσης*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1989
- Κοκοσαλάκης Νίκος, «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μια ιδιόμορφη ιστορική σχέση», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.) *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα- Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης*, εφ. Η Κυριακάτικη Αυγή, 16.01.2000

- Κουτσούκος Βασίλης, *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2000
- Κουτσούκος Βασίλης, «Εθνοπολιτισμική πολυμορφία και χωρικός ανταγωνισμός στη Δυτική Θράκη. Μια πρώτη απόπειρα καταγραφής της ιστορικής γεωγραφίας της Κομοτηνής του 20ου αιώνα», *Γεωγραφίες*, No 10 (2005), σελ 107-129
- Κουτσούκος Βασίλης, *Κομοτηνή: η ιστορική γεωγραφία μιας πολυ-εθνοτικής πόλης*, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα greekscapes αεροφωτογραφικός άτλαντας ελληνικών τοπίων, <http://www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/76-2009-07-31-10-09-47/146-komotini> , ημερομηνία ανάκτησης 10/10/2021
- Κτιστάκης Γιάννης, *Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006
- Κτιστάκης Γιάννης, «Η μειονότητα στη Θράκη: συνηγορία για μια φιλελεύθερη προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011
- Κτιστάκης Γιάννης, Ομιλία σε ημερίδα με θέμα: *Πρόσφυγες και μειονότητες: δυσχέρειες ενσωμάτωσης*, 14.02.2008 πηγή: Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών ομάδων, ΚΕΜΟ, <https://www.kemo.gr/index.php?sec=thematics&cat=9>, ημερομηνία ανάκτησης 07.05.2018
- Κωστόπουλος Τάσος, *Το "Μακεδονικό" της Θράκης - Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Κώστας Βούλγαρης (επιμ.), Βιβλιόραμα - Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Αθήνα 2009
- Λαλένης Κώστας, Φραγκόπουλος Ιωάννης, Κιοσσές Ιωάννης, Κηπουρός Στέφανος, «Εθνο-πολιτισμική ετερότητα, κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης», *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ*, No 20 (2012), σελ. 117-138
- Λαμπριανίδης Λόης, «Τοπική ανάπτυξη και περιοριστικές ρυθμίσεις. Η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης», *Επιθεώρηση Αστικών και περιφερειακών Μελετών. ΤΟΠΟΣ*, τευχ. 13 (1998), σελ. 32-45
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 -1940*, Πολιτιστικό, Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989
- Lefebvre Henri, *Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική*, μτφρ., Πάνος Τουρνηκιώτης, Κλωντ Λωράν, Κουκίδα, Αθήνα 2006
- Λιάζος Νικόλαος, *Τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια της μειονοτικής εκπαίδευσης στην ανάπτυξη διαπολιτισμικών σχέσεων μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεολογική Σχολή Τμήμα Κοινωνικής και Ποιμαντικής Θεολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 2007
- Λιάπης Αντώνης, *Η Κομοτηνή και η Περιφέρειά της*, Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Κομοτηνή 1996
- Λυγερός Σταύρος, «Η Θράκη στο στόχαστρο της Τουρκίας», *Τετράδια Πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής*, Τεύχος 32 (1993)

- Λυδάκη Άννα, «Γυναίκες Τσιγγάνες» στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Λυκογιάννη Σταυρούλα (Ρούλη), *Έμφυλες καθημερινότητες στις γειτονίες της Αθήνας. Το παράδειγμα της γειτονιάς των Πετραλώνων*, Νήσος, Αθήνα 2021
- Μαγκλάρας Βασίλης, «Συναίνεση και υποταγή. Όψεις της θεωρίας του Γκράμσι για το Πολιτικό και την Κοινωνία των Πολιτών», Επιστημονικό συνέδριο *Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη θεωρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Θεωρίας, Αθήνα 2007
- Μαλκίδης Θεοφάνης, «Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη», *Τετράδια*, τεύχος 42 (1998), σελ. 51-59
- Μαλκίδης Θεοφάνης, *Η οικογένεια και η γυναίκα στην κοινωνία των μουσουλμανικών μειονοτήτων της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 116 Α, Αθήνα 2005
- Μαντουβάλου Μαρία, «Η ανάπτυξη του αστικού χώρου ως κοινωνικο -πολιτικό διακύβευμα», στο *Ανέκδοτα Κείμενα, ένα βιβλιαράκι για τη Μαίρη Μαντουβάλου*, Ντίνα Βαΐου (επιμ.), Ο Πολίτης, Αθήνα 2007
- Μάρκου Γεώργιος, *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997
- Μαυρέας Κωνσταντίνος, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96 (1998), σελ. 185–218
- Massey Doreen, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρητικότητας* (Δίγλωσση Έκδοση), Παπαρούνης Μχάλης (επιμ.), μτφρ. Πάτσου Αργυρώ, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2001
- Massey Doreen, «Ο χώρος, ο τόπος και το κοινωνικό φύλο», ΕΠΟΧΗ, 27.9.1992
- Massey Doreen, *Για το χώρο*, μτφρ. Μπιμπλή Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2008
- Massey Doreen, “A Global Sense of Place”, στο *Space, Place and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis (1994), Στα ελληνικά «Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού», μτφρ. Γ. Παρασκευόπουλος στο: *Νέα Οικολογία* (1995), σελ. 56- 61
- Ματανά Αναστασία, *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης: Η περίπτωση της πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 116 Α, Αθήνα 2005
- Μαυρομμάτης Γιώργος, *Τα παιδιά της Καλκάντζας. Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων στη Θράκη*, Ελεονόρα Βερούκιου (επιμ.), ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, Αθήνα 2005
- Μαυρομμάτης Γιώργος, «Περί των bektashi δερβίσηδων ή αναζητώντας προϋποθέσεις για μια διαφορετική ανάγνωση του Ισλάμ στα Βαλκάνια», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος (επιμ.) *Οριενταλισμός στα όρια, Από τα οθωμανικά βαλκάνια στη σύγχρονη μέση ανατολή*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2008, σελ. 161-195

- Μέκος Κ. Ζαφείριος, *Η Θράκη και τα μάτια σας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2000
- Μήλλας Ηρακλής, «Η δυσκολία προσέγγισης του θέματος «μειονότητες», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Μήλλας Ηρακλής, «Επικοινωνώντας με τον "Άλλο" ή κατανοώντας τον "Εαυτό": Έλληνες και Τούρκοι», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος (επιμ.) *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά βαλκάνια στη σύγχρονη μέση ανατολή*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2008, σελ. 195-207
- Μοσχονάς Α. Σπύρος, «Παράλληλες μονογλωσσίες: Η περίπτωση της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και Μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2009
- Μουσόπουλος Θανάσης, «Συνοπτική ιστορία θρακικής λογοτεχνίας», *Θρακική Επετηρίδα*, τόμος 3, Μ.Ο.Κ., Κομοτηνή 1982, σελ 175-205
- Μουσταφά Μουσταφά, «Το αποτύπωμα του ΠΕΜ στη μειονότητα. Η υπέρβαση των διαχωρισμών», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος-Απρίλιος 2020)
- Μπαλτσιώτης Λάμπρος, Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης. Συλλογή νομοθεσίας - Σχόλια*, Σάκκουλας, Αθήνα 2001
- Μυλωνάς Α. Πόλυς, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1990
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Πολιτικές δυνάμεις και εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1922-1955», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Τόμος 8 (1990), σελ 171-204
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η πορεία προς την αυτόνομη πολιτική συγκρότησης της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Νοταράς Ανδρέας, *Εκπαιδευτικές Πρακτικές και διλήμματα ταυτότητας στη μειονότητα της Θράκης. Η περίπτωση της Ξάνθης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 127 Γ', Αθήνα 2008
- Νοταράς Γεράσιμος, «Το ζήτημα της Θράκης», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995, σελ. 7-13
- Νοταράς Γεράσιμος, «Η ανομοιογένεια του πληθυσμού. Ένα χρόνιο πρόβλημα», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995, σελ. 39-59
- Νταβούτογλου Αχμέτ, *Εναλλακτικές κοσμοθεωρίες. Η επίδραση της ισλαμικής και της δυτικής κοσμοθεωρίας την πολιτική θεωρία*, Σωτήρης Ρούσσοσ (Επιστημονική Επιμέλεια Αραβικών – ισλαμικών όρων), μτφρ., Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2011
- Ξανθάκου Γιώτα, Καίλα Μαρία, «Το σχολικό βιβλίο (αντιαυταρχικές "μυρουδιές")», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 39 (Μάρτιος- Απρίλιος 1988)

- Ξεπαπαδάκος Γιώργος, «ΘΡΑΚΕΣ», *Ρίζες Ελλήνων, Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας*, τεύχος 11, Πήγασος, Θεσσαλονίκη 2009
- Ξιφαράς Δημήτρης, «Η επίδραση των συνθηκών Λωζάνης- Μοντρέ- Παρισίων επί των εθνικών συμφερόντων», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, τεύχος Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 2009, σελ 92-108
- Πάλλης Αλέξανδρος, «Προσφυγικόν Ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι, Αθήνα, Φοίνιξ Ε.Π.Ε., 1930, σελ. 667-672 στο Βασιλική Φίλιου, *Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930): Η περιοχή των Σαπών*, εργασία που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές Νοτιοανατολικής Ευρώπης» του τομέα Διεθνών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
- Παναγιωτίδης Μ., Ναθαναήλ, *Το μειονοτικό εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδος*, Γνώμη, Αλεξανδρούπολη 1996
- Πανόπουλος Παναγιώτης, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος, «Προλογικό σημείωμα», στο Taylor Charles, *Πολυπολιτισμικότητα- Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 1999
- Παπαγιαννάκης Λευτέρης, «Η αναγκαία Υπέρβαση», στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ακαδημία Αθηνών, Τόμος 6, Αθήνα 1995 σελ 109-128
- Παπαθανάση- Μουσιόπουλου Καλλ., «ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1913. (Ανέκδοτα Έγγραφα Χ. Βαμβακά, Ι. Δραγούμη, Ε. Κανελλοπούλου, Α. Χαλκιοπούλου)», *Θρακική Επετηρίδα*, τόμος 3, Μ.Ο.Κ., Κομοτηνή 1982, σελ. 45-83
- Παπαμιχαήλ Δημήτρης, *Εκτίμηση εμβολιαστικής κάλυψης του παιδικού πληθυσμού των τσιγγάνων στην Ελλάδα και διερεύνηση εμποδίων εμβολιασμού*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Θεσσαλονίκη 2018, διαθέσιμη στο <https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/43513>, ημερομηνία ανάκτησης 6.08.2021
- Παπανικολάου Αντιγόνη, «Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της Ιθαγένειας», στο Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη (επιμ.) *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές*, σειρά μελετών ΚΕΜΟ 3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
- Παπαστρατής Ορ. Θρασύβουλος, Σημειώματα: «Οι Εβραίοι της Κομοτηνής», διαθέσιμο στην προσωπική ιστοσελίδα του Ζαν Κοέν, <https://cohen.gr/new/articles/judaism/603-2009-05-17-10-40-02>, ημερομηνία ανάκτησης 5.3.2020
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Διά τη σύστασιν και την ωφέλεια της κοινότητας του χωριού: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο Μαρία Κομνηνού και Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία, ιδεολογία*, Παπαζήσης Αθήνα 1990
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Τα άχθη της ετερότητας. Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 1-72
- Πελαγίδης Ευστάθιος, *Προσφυγική Ελλάδα (1913 – 1930). Ο πόνος και η δόξα*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998

- Πελαγίδης Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 1994, διαθέσιμη στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/2403#page/32/mode/2up>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018
- Πλεξουσάκη Έφη, «Στην Ελλάδα ή στην Τουρκία; Εκπαίδευση και διλήμματα ταυτότητας της «μουσουλμανικής μειονότητας» στη Θράκη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Πλεξουσάκη Έφη, «Το όνομα του «Άλλου»: θέσεις και αντιπαραθέσεις κατά τη σύνθεση της κατηγορίας «μειονότητα» στη Θράκη», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011
- Ριτζαλέος Βασίλης, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006
- Ροδάκης Περικλής, *Οι Θράκες Μουσουλμάνοι. Η τουρκική κατάκτηση της Θράκης*, εκδ. Ρήσος, Αθήνα 1991
- Rosaldo Michelle, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, μτφρ. κεφ. Άννα Βουγιούκα, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα 1994, σελ 185-233
- Ρωσσίδης Αντώνιος, «Κομοτηνή. Σύνομη Ιστορία της πόλης», *Θρακική Επετηρίδα*, Μ.Ο.Κ., τόμος 3, Κομοτηνή 1982, σελ. 217-224
- Σαρρής Ν., *Οι παραβιάσεις της συνθήκης της Λωζάνης*, Σύλλογος Ιμβρίων, Κωνσταντινουπολιτών, Τενέδιων, ΑνατολικοΘρακών, Κομοτηνή 1993
- Σελλά-Μάζη Ελένη, «Η τουρκόφωνη διγλωσση μειονότητα της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Σελλά-Μάζη Ελένη, «Η διγλωσσία στην Ελλάδα», στο Ελένη Σκούρτου, Βασιλεία Κούρτη-Καζούλλη, Ελένη Σελλά-Μάζη, Ασπασία Χατζηδάκη, Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Ανθούλα Ρεβυθιάδου, Πετρούλα Τσοκαλίδου, *Διγλωσσία & Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Θεσσαλονίκη 2015
- Σιγούρος Ιωάννης, *Νομός Ροδόπης: Ιστορία, Αρχαιολογία, Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Πολιτισμός*, Ε.Π.Ε.Κ., Αρχείο Εκδόσεων, Κομοτηνή 1997
- Σιράκ Σεριφέ, *Η μαντίλα στη μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη: Ανάμεσα στην επιλογή και στην επιβολή*, διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών σε συνεργασία με το University College London Institute of Education, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2018
- Σκούρτου Ελένη, «Οι εκπαιδευτικοί και οι δίγλωσσοι μαθητές τους», στο Κ. Βρατσάλης (επιμ.), *Διδακτική Εμπειρία και Παιδαγωγική Θεωρία*, Νήσος, Αθήνα 2005

- Soja Edward W., «Σε διαφορετικούς Χώρους: Τί είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική», *Γεωγραφίες* Νο1 (2001), σελ 11-24
- Στρατηγάκη Μαρία, «Μετανάστριες «χαμένες στη μετάφραση» των ευρωπαϊκών πολιτικών», στο Ντίνα Βαΐου, Μαρία Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009
- Σύλλογος Ιμβριών- Κωνσταντινουπολιτών- Τενέδιων- Ανατολικοθρακών Θράκης, *1923-1993: 70 χρόνια τουρκικές προσκλήσεις και παραβιάσεις της συνθήκης της Λωζάνης. Αγώνας για Δικαίωση. Χρονικό παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, Κομοτηνή 1997
- Συνεφάκης Γιώργος, «Ο ρόλος των Πολιτιστικών Συλλόγων στο σημερινό γίνεσθαι και η σχέση τους με τα πατρώα εδάφη», 13ο Συμπόσιο Ιστορίας Λαογραφίας & Βλάχικης Παραδοσιακής Μουσικής & Χορού, Ηράκλεια Σερρών 8-9 Σεπτεμβρίου 2012, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα vlahoi.net 19.09.2012, <https://www.vlahoi.net/politismos/politistikoi-sylogoi-kai-i-shesi-tous-me-ta-patroa-edafi>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020
- Ταΐηλορ Τσαρλς, «Η πολιτική της αναγνώρισης», στο Amy Gutman (επιμ.) *Πολυπολιτισμικότητα- Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 1999, (ημερ. α' έκδοσης 1997)
- Τάκης Χ. Ανδρέας, «Πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας και δικαιώματα του ανθρώπου», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρωπίνια δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011 σελ 31-53
- Τεντοκάλη Βάνα, «Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δυο φύλων», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετατοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009, σελ. 59-70
- Τερκενλή Θεανώ, «Η θέση των γεωγραφιών της καθημερινής ζωής στην παραγωγή, αναπαραγωγή και πρακτική της πολιτισμικής διαφοράς σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο», *Γεωγραφίες*, τεύχος 1(2001), σελ. 25-42
- Τρέσσου Ευαγγελία, «Μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη. Τα αίτια της αποτυχίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 63, (Απρίλιος-Ιούνιος 1997)
- Τριαντάφυλλος Διαμαντής, «Αρχαία Θράκη», *Θράκη (1994)*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Αθήνα 1994, σελ. 35-97
- Τσακηρίδη- Θεοφανίδη Όλγα, «Τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτισμική διαχείριση», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου- Αλιπραντή, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.) «εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ΕΚΚΕ, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 1999,
- Τρουμπέτα Σεβαστή, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, ΚΡΙΤΙΚΗ & ΚΕΜΟ, Αθήνα 2001
- Τρουμπέτα Σεβαστή, «Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας και στα πρωτοσέλιδα της πολιτικής», στο Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, σελ 11-76

- Τρουμπέτα Σεβαστή, «Το διακύβευμα της καταγωγής των Ρομά: ελληνικότητα, (εκ) πολιτισμός, και κοινωνική περιθωριοποίηση», στο Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, σελ. 93-125
- Τσακηρίδη- Θεοφανίδη Όλγα, «Τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτισμική διαχείριση», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου- Αλιπραντή, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*Άλλοι*». *Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, ΕΚΚΕ, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 1999
- Τσαούσης Γ. Δημήτρης, «Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η εκπαιδευτική διάσταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων», στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.) *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα- Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2004
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Η εθνικιστική ιδεολογία στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Έμφυλοι ρόλοι και σεξουαλικότητα μέσα από το λόγο των πολιτιστικών φορέων μιας ακριτικής πόλης», *Δίνη*, 8 (1995-96), σελ. 153-179
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Αποχρώσεις μιας μειονοτικής κατάστασης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, *Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής Θράκης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 118, Αθήνα 2005
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Η γυναίκα στο Ισλάμ. Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μουσουλμάνες της Ανατολής: Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*, μτφρ., Κατερίνα Κιτίδη, Κριτική, Αθήνα 2006
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Πως μπορεί κανείς να είναι Πομάκος» στην Ελλάδα σήμερα;», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Εισαγωγή: Συσχετίζοντας τη μειονοτική με τη μεταναστευτική εμπειρία: ανάμεσα στις κυβερνοστροφές και τις επιστημονικές κατηγορίες», στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και Μεταναστευτικές Εμπειρίες. Βιώνοντας την κουλτούρα του κράτους*, ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 2009
- Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, «Μειονοτικές γλώσσες στην Ελλάδα», στο Φ. Χριστίδης, Μ. Θεοδωροπούλου *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα* (επιμ. Α), Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2001
- Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, «Για το όνομα των μειονοτικών συλλόγων της Θράκης» ημερομηνία άρθρου 06.05.2008, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ), διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο <https://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=121>, ημερομηνία ανάκτησης 05.03.2019
- Τσοκαλίδου Ρούλα, *Η διγλωσσία αλλιώς: Ερευνητικές προσεγγίσεις για τα ζητήματα της επαφής των γλωσσών και της ένταξης των δίγλωσσων παιδιών στο ελληνικό σχολείο*, Επιμέλεια: Ευαγγελία Τρέσσου, Σούλα Μητακίδου, Γιώτα Καραγιάννη, Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας Α.Π.Θ. 3ης Σεπτεμβρίου, κτήριο Κ.Ε.Δ.Ε.Α, Πανεπιστημιούπολη 2015

- Φίλιας Βασίλης (επιμ.), *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών Ερευνών*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Gutenberg, Αθήνα 1996
- Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου (μτφρ.), *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Κοινωνία των εθνών Γενεύη 1926*, Τροχαλία, Αθήνα 1997 (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης που έγινε στη Γενεύη το 1926 από την «Κοινωνία των Εθνών»), διαθέσιμο στο <https://refugeesingreece.gr/>
- Φραγκόπουλος Ιωάννης, «Κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές όψεις της μετάβασης σε μια ορεινή Πομακική Κοινότητα της Θράκης», στο Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004
- Φραγκουδάκη Άννα, «ΠΩΣ Η «ΠΡΟΣΘΕΣΗ» ΑΝΤΙΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ «ΑΦΑΙΡΕΣΗ» ΚΑΙ Ο «ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ» ΤΗ «ΔΙΑΙΡΕΣΗ», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 147-148 (Οκτώβριος - Απρίλιος 2020)
- Φίλιου Βασιλική, *Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930): Η περιοχή των Σαπών*, εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές Νοτιοανατολικής Ευρώπης» του τομέα Διεθνών Σπουδών της Νομικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, διαθέσιμη στο <https://repo.lib.duth.gr/jsrui/bitstream/123456789/10365/1/Filiou.pdf>
- Χασιώτης Ι.Κ., (επιμ.), *Η Αρμένικη Κοινότητα της Θεσσαλονίκης*, Ντέμπορα Γουαιτχάουζ (μτφρ.), UNIVERSITY STUDIO PRESS, Αθήνα 2005
- Χατζημιχάλης Κωστής, «Έπαινος για την Doreen Massey», κείμενο που διαβάστηκε στη τελετή για την *Αναγόρευση της Doreen Massey σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2012
- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, Τζένη Κασαπιάν, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (επιμ.), Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, Κομοτηνή 2009
- Χιδίρογλου Παύλος, *Οι έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1992 (ημερ. α' έκδοσης 1984)
- Χιώτης Θεοδωρής, *Σχόλιο Για Τις Αόρατες Πόλεις Του Καλβίνο: Πραγματικές πόλεις: Διαβάζοντας τις Αόρατες Πόλεις του Ίταλο Καλβίνο*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.perigrafis.net/ergo.php?id=874>, ημερομηνία ανάκτησης 12.11.2019
- Χριστοδούλου Χάρις, «Η συγκρότηση και τα όρια της καθημερινότητας γυναικών στο περιθώριο της ελληνικής πόλης: φεμινιστικές προσεγγίσεις κατοίκησης στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης», στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετα-τοπίσεις, Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, FUTURA, Αθήνα 2009, σελ. 111-124
- Χριστόπουλος Δημήτρης, «Μειονοτικές και πολιτειακές ιδιαιτερότητες: συνειρμοί από την ελληνική εμπειρία», στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011

Χριστόπουλος Δημήτρης, «Ελληνικό Ορθόδοξο 'γένος' και Έλληνες Μουσουλμάνοι: τι μπορεί να αλλάξει με το νέο νόμο περί ελληνικής ιθαγένειας (2010)», Εισήγηση στην ημερίδα στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος *Το Ισλάμ στην Ελλάδα: Θρησκευτική ταυτότητα και πρακτική μεταξύ αυτόχθονων και μεταναστών Μουσουλμάνων*, Αθήνα 11 Ιουνίου 2011, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα Institute for Rights, Equality & Diversity (i-RED) http://www.fahs.surrey.ac.uk/islamgreece/documents/11_June_2011%20final%20draft.pdf, ημερομηνία ανάκτησης 15.02. 2017

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agnew John, "Religion and geopolitics", *Geopolitics*, First Published July 2006, στο Rhys Dafydd Jones "Islam and the rural landscape: discourse of absence in west Wales", *Social & Cultural Geography*, Vol.11, No.8 (December 2010), p.p., 183-191
- Amos Valerie, Parmar Pratibha, "Challenging imperial feminism", Sue Morgan (eds), *The feminist history reader*, Routledge, New York 2006, p.p. 284-295
- Ballinger Pamela, «"Authentic Hybrids" in the Balkan borderlands», *Current Anthropology* Vol. 45, No. 1, The University of Chicago Press (2004), pp. 31-60
- Bennison Amira K., and Gascoigne Alison L., *CITIES IN THE PRE-MODERN ISLAMIC WORLD- The urban impact of religion, state and society*, Routledge, Abingdon 2007
- Booth Chris, Darke Jane, Yeandle Susan (eds). *Changing places: women's lives in the city*, P. Chapman, London 1996
- Corfield Penelope J., Purvis June, Weatherill Amanda, "History and the challenge of gender History", Sue Morgan (eds), *The feminist history reader*, Routledge, New York 2006, p.p. 116-131
- Douglas George Cole Howard, *Social Theory*. Kraus Reprint, New York, 1920
- Harvey David, *Social Justice and the City*, (Edward Arnold, London 1973), Basil Blackwell, Oxford UK, 1988
- Harvey David, *The condition of post-modernity. An inquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell Publishers, Oxford, 1989
- Harvey David, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Basil Blackwell, Oxford UK, 1996
- Harvey David, "Space as a Keyword", εισήγηση στο Marx and Philosophy Conference, Institute of Education, London 2004, διαθέσιμο στο [http:// frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf](http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf), ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2021
- Hopkins Nick, Greenwood Ronni Michelle, "Hijab, visibility and the performance of identity". *European Journal of Social Psychology*, 43(5), First published: 02 July 2013, p.p., 438-447. Access to Document: 10.1002/ejsp.1955
- Johnston R.J., Gregory Derek & Smith David M. (eds), *The dictionary of HUMAN GEOGRAPHY*, Blackwell Publishers Ltd, Third Edition, Oxford, UK 1994 (ά έκδοση 1981)
- Kong Lily, "Mapping 'new geographies' of religion: politics and poetics in modernity", *Progress in Human Geography*, First Published June 1, 2001, στο *Social & Cultural Geography*, Vol.11, No.8 (December 2010), p.p., 211-233
- Landry Charles, *Creativity, Culture & the City: A question of interconnection*. State of North Rhine-Westphalia: Commissioned by the European Centre for the Creative Economy (ECCE)/Forum Avignon, (2013), https://www.forum-avignon.org/sites/default/files/editeur/ECCE_report.pdf
- Lefebvre Henri, *The production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford 1991

- Lefebvre Henri, *Everyday Life in the Modern World*, trans. Sacha Rabinovitch, Bloomsbury, London 2016 (ά έκδοση στα γαλλικά 1968)
- Leontidou Lila, *The Mediterranean city in transition: Social change and urban development*, Cambridge University Press, Cambridge 2006 (α' έκδοση 1990)
- Massey Doreen, *Space, Place, and Gender*, Polity Press, Oxford 1994
- Massey Doreen, *Spatial Divisions of Labour, Social structures and the geography of production*, 2nd edition. Routledge, New York 1995
- Massey Doreen, *Power- Geometries and the Politics of Space-Time: Hettner-Lecture 1998*, Department of Geography, University of Heidelberg, Germany 1999
- Masters Bruce, "Christians in a changing world", Suraiya N. Faroqhi (eds.) *The Cambridge History of Turkey: Volume 3: The Larger Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006 p.p. 272-282
- Messer B., - Harter S., *Manual for the Adult Self-Perception Profile*. University of Denver, 1986
- Riley Denise, «Does a sex have a history? », Sue Morgan (eds), *The feminist history reader*, Routledge, New York 2006, p.p.149-160
- Simonsen Kristen, Vaiou Dina, «Women's Lives and the Making of the City - Experience from the «North» and «South» of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(3), (2009), pp. 446-465
- Sinha Mrinalini, «Gender and Nation», Sue Morgan (eds), *The feminist history reader*, Routledge, New York 2006, p.p. 323-339
- Spelman Elizabeth V., «Gender & Race: The ampersand problem in feminist thought», Sue Morgan (eds), *The feminist history reader*, Routledge, New York 2006, p.p. 273-284
- Thrift Nigel, 'New urban eras and old technological fears: reconfiguring the goodwill of electronic things', *Urban Studies* 33 (8), (October 1996), p.p. 1463-1493
- Tsitselikis Konstantinos, *Old and New Islam in Greece: From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*. Martinus Nijhoff Publishers, Netherlands 2012
- Vaiou Dina, Lykogianni Rouli, «Women, Neighbourhoods and Everyday Life», *Urban Studies*, vol. 43, no 4, p.p. 731-743
- Wilson Elizabeth, «The Sphinx in the City», *Feminist Review* 45(1), (1995)
- Zambeta Evie, «Technologies of governance and education welfare: monitoring education transitions in Greece», *Comparative Education, Volume 55 (2019)*, p.p. 367-385, διαθέσιμο στο <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03050068.2019.1619331>, Published online: 24.5.2019
- Zukin Sharon, *The culture of cities*, Basil Blackwell, Oxford 1995

ΜΕΛΕΤΕΣ , ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

- Απόφαση 2931/2012: Έγκριση Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Δήμου Κομοτηνής (νομού Ροδόπης), (ΦΕΚ 52/ΑΑΠ/2012), 23-02-2012
- Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο, Ν2508/1997: Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις, Άρθρο 4
- Εγγραφή και φοίτηση Τσιγγανοπαίδων στο νηπιαγωγείο και στο δημοτικό σχολείο (εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ – Φ4/350/Γ1/1028/22-8-1995)
- «Η Συνθήκη της Λωζάνης (το πλήρες κείμενο)», πηγή: επίσημη ιστοσελίδα ΙΜΒΡΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ, <https://imbrosunion.com/174-2/>, ημερομηνία ανάκτησης, 12.12.2019
- ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013
- ΜΕΛΕΤΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ & ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ & ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ & ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, ΑΘΗΝΑ, Ιούνιος 2013
- ΜΕΛΕΤΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, ΣΥΝΟΨΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, ΑΘΗΝΑ, Αύγουστος 2013
- Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής, (Ν. 1337/83), Α' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 1994
- Μελέτη Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Κομοτηνής (Ν. 1337/83) , Δ' φάση, Δήμος Κομοτηνής, 2004
- Νομοθετικό Διάταγμα της 17-7-1923/16-8-1923 - ΦΕΚ 228/Α/16-8-1923 *Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών*
- Ν.3870/2010 «για τις εκλογικές δαπάνες των συνδυασμών και των υποψηφίων», άρθρο 18, παράγραφος 10, εδάφιο (α)
- ΟΔΗΓΟΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ & ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ, ΜΟΔ Α.Ε., ΑΘΗΝΑ, ΜΑΙΟΣ 2016, διαθέσιμος στο https://www.mou.gr/elibrary/Guide_KentraKoinothtas2016.pdf
- Πενταετές Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2014 – 2019, Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης
- «Περιφερειακή Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη & την Καταπολέμηση της Φτώχειας, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ, Κομοτηνή, Ιανουάριος 2015
- Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015 – 2019, ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ 2015

- ΤΡΟΠΟΛΟΓΙΑ στο σχέδιο νόμου "*Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην Ελληνική Επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση*", Υπουργοί: ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ Β. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ Γ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΑΣ Γ. ΑΝΩΜΕΡΙΤΗΣ, διαθέσιμο στην Επίσημη ιστοσελίδα ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, 13.03.2001, <https://www.hellenicparliament.gr>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018
- ΦΕΚ 1471 Β 09.10.2003, *Έγκριση Περιφερειακού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης Περιφέρειας ΑΜΘ*, Άρθρο 3 παρ. 39

ΑΡΘΡΑ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Σημείωση: Τα άρθρα παρατίθενται με αλφαβητική σειρά ονόματος συντάκτη/τριας. Όταν το όνομα δεν αναφέρεται, ακολουθείται η αλφαβητική σειρά με βάση τον τίτλο του άρθρου.

- Αγελαρίδης Ανδρέας, «Κομοτηνή: “Γέμισε” η πόλη θρακιώτικους χορούς και τραγούδια για τα Ελευθέρια», *xronos.gr*, 02.05.2022, <https://www.xronos.gr/politismos/komotini-gemise-i-poli-thrakiotikoys-horoys-kai-tragoydia-gia-ta-eleytheria>, ημερομηνία ανάκτησης 31.05.2022
- «Αλάν Κουγιού. Συνοικία το όνειρο ή ο εφιάλτης;», *efsyn.gr*, 26.01.2017, <http://www.efsyn.gr/arthro/alan-koygiou-synoikia-oneiro-i-o-efialtis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019
- Αλισάνογλου Παύλος, «Στην Κομοτηνή το Ίδρυμα Υποδοχής Παλινοστούτων», *εφημερίδα τα ΝΕΑ*, 19.07.1997, <http://www.tanea.gr/news/greece/article/3972487/?iid=2>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018
- «Αμελέ Ταμπουρού. Τα τάγματα εργασίας των Τούρκων που οδήγησαν στο θάνατο 250 χιλιάδες Έλληνες». *Μηχανή Του Χρόνου*, <http://www.mixanitouxronou.gr/ta-tagmata-ergasias-ton-tourkon-pou-odigisan-sto-thanato-250-chiliades-ellines-ta-efialtika-amele-tampourou-vinteo/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019
- «Άρθρο 42 - Νόμος 4430/2016 - Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά – Έργο», *lawspot.gr*, 31.10.2016, <https://www.lawspot.gr/nomikes-plierofories/nomothesia/n-4430-2016/arthro-42-nomos-4430-2016-eidiki-grammateia-koinonikis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019
- «ΒΙ.ΠΕ. Κομοτηνής: Το χθες και το σήμερα», *xronos.gr*, 01.09.2017, <http://www.xronos.gr/reportaz/vipe-komotinis-hthes-kai-simera>, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017
- Βοργιάς Διονύσης, «Έτσι θα εφαρμοστεί η δίχρονη προσχολική αγωγή στον Δ. Κομοτηνής», *xronos.gr*, 04.09.2020, <https://www.xronos.gr/reportaz/etsi-tha-efarmostei-i-dihroni-prosholiki-agogi-ston-d-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 05.05.2021
- Βοργιάς Διονύσης, «"Αναγεννιέται" ο τεκές Ποσπός στην Κομοτηνή», *εφημερίδα xronos.gr*, 24.08.2018, <https://www.xronos.gr/reportaz/anagennietai-o-tekes-pospos-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 05.04.2019
- Βοργιάς Διονύσης, «Παλεύει ενάντια στη σχολική διαρροή το 12^ο δημοτικό σχολείο Κομοτηνής», *xronos.gr*, 10.10.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/paleyei-enantia-sti-sholiki-diarroi-12o-dimotiko-sholeio-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 6.05.2020
- Βοργιάς Διονύσης, Δήμητρα Συμεωνίδου, «Δήμος Κομοτηνής: Όλα τα δεδομένα για τα νηπιαγωγεία ενόψει υποχρεωτικής φοίτησης», *xronos.gr*, 10.03.2018, <https://www.xronos.gr/reportaz/dimos-komotinis-ola-ta-dedomena-gia-ta-nipiagogeia-enopsei-ypohreotikis-foitisis>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.02.2020
- Βοργιάς Διονύσης, «Γ. Γκάρανης: Τον Μάιο τα λαμπρά εγκαίνια της Τσανακλείου», *xronos.gr*, 13.02.2020, <https://www.xronos.gr/reportaz/g-gkaranis-ton-maio-ta-lampra-egkainia-tis-tsanakleioy>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020

- Βοργιάς Διονύσης, «14 χρόνια μας κερνούν βυσσινάδα», xronos.gr, 04.07.2017, <https://www.xronos.gr/politismos/14-hronia-mas-keroun-vyssinada>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.05.2018
- «ΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΟΝΙΑ ΑΛΕΒΙΤΙΚΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙ ΣΤΑ ΧΙΛΙΑ!», ΖΑΓΑΛΙΣΑ Τεύχος 96, Μάιος - Ιούνιος 2018, διαθέσιμο στο <http://zagalisa.gr/content/gia-deyteri-xronia-alebitiko-panigyri-sta-xilia>, ημερομηνία ανάκτησης 01.09.2019
- «ΓΙΟΡΤΑΣΕ ΤΑ 20Α ΓΕΝΕΘΛΙΑ Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ», Παρατηρητής της Θράκης, 26.01.2016, <https://www.paratiritis-news.gr/news/giortase-ta-20a-genethlia-o-sylogos-gynaika-kai-dimiourgia>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019
- «Δημοσιεύθηκε ο Νόμος 4511/2018 με τις αλλαγές στη σαρία», lawspot, 16.01.2018, <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/dimosieythike-o-nomos-4511-2018-me-tis-allages-sti-saria>, ημερομηνία ανάκτησης 01.09.2021
- «Διδασκαλία του Κορανίου σε μαθητές, μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, που φοιτούν σε δημόσια σχολεία της Θράκης», edu.klimaka.gr, <https://edu.klimaka.gr/sxoleia/meionotika/2215-didaskalia-koraniou-se-mousoulmanous>, ημερομηνία ανάκτησης 16.02.2022
- «Δύσκολη ζωή στον οικισμό Αλάν Κουγιού», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ 02.02.2017, <https://www.paratiritis-news.gr/article/188234/index.php>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019
- «ΕΓΓΡΑΦΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΕ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ», edu.klimaka.gr <https://edu.klimaka.gr/sxoleia/meionotika/532-eggraph-mathitvn-meionotika-sxoleia>, ημερομηνία ανάκτησης, 27.12.2019
- «Εγκαίνια στο Σύλλογο Ελλήνων Μουσουλμάνων του Πος Πος», rodopinews.gr, 07.04.2011, <http://rodopinews.gr/17174>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019
- «Έδωσε τα τελευταία πτυχία η ΕΠΑΘ και... κλείνει οριστικά!», Μαχητής, καθημερινή εφημερίδα Θράκης, 01.07 http://maxitisthrakis.blogspot.com/2011/07/blog-post_7073.html, ημερομηνία ανάκτησης 25.03.2019
- «Εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών με τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης και χαμηλά εισοδήματα», Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, Αθήνα, 8 Ιουλίου 2002, http://6dimdiapelfth.thess.sch.gr/Greek/Ekpaidefsi_Tsigganopaidon/NomothesiaTsigdon/EisodimatikiEnisxisiOikogenion.htm, ημερομηνία ανάκτησης 03.04.2020
- «Είκοσι χρόνια «Γυναίκα και Δημιουργία», 16.01.2016, <https://www.xronos.gr/epikairota/eikosihronia-gynaika-kai-dimiourgia>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019
- Εκτός από Τουρκική μειονότητα, ανακάλυψε και τουρκικά σχολεία στη Θράκη», in.gr, 30.05.2021, <https://www.in.gr/2021/05/30/politics/tsavousoglou-ektos-apo-tourkiki-meionotitaanakalypse-kai-tourkika-sxoleia-sti-thraki/>, ημερομηνία ανάκτησης 30.05.2021
- «Έλληνες και Αρμένιοι γιόρτασαν μαζί την μνήμη του Αγίου Ιακώβου στην Κομοτηνή», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 19.12.2018, <https://www.paratiritisnews.gr/article/209080/Ellines-kai-Armenioi-giortasan-mazi-tin-mnimi-tou-Agiou-Iakobou-stin-Komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2020

- «Επεκτείνεται με τέσσερις νέες συνοικίες και 18 γειτονιές η Κομοτηνή», [xronos.gr](http://www.xronos.gr), 16.03.2012, <http://www.xronos.gr/reportaz/epekteinetai-me-tesseract-nees-synoikies-kai-18-geitonies-i-komotini> ημερομηνία ανάκτησης 25.10.2017
- «Επετειακή εκδήλωση στην Κομοτηνή για την 29η Ιανουαρίου 1988. Για να τιμηθεί η συλλογική αντίσταση της Τουρκικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης», TRT. NET, ημερομηνία άρθρου 30.01.2019, <https://www.trt.net.tr/greek/balkania-kupros/2019/01/30/epeteiake-ekdelose-sten-komotene-gia-ten-29e-ianouariou-1988-1135796>, ημερομηνία ανάκτησης 1.06.2022
- «Επίσκεψη εργασίας στο Στρασβούργο από την Τουρκική Αντιπροσωπεία της Δυτικής Θράκης», Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Τούρκων Δυτικής Θράκης ABTTF», ημερομηνία άρθρου 23.01.2019, <https://www.abttf.org/html/index.php?link=detay&id=5914&grup=4&l=gr&arsiv=0>, ημερομηνία ανάκτησης 10.02.2020
- Ερώτηση για τα βιβλία των μειονοτικών σχολείων από τον Ιλχάν Αχμέτ», [paratiritis-news.gr](http://www.paratiritis-news.gr), 02.10.2018, <https://www.pاراتiritis-news.gr/news/erotisi-gia-ta-vivlia-ton-meionotikon-scholeion-apo-ton-ilchan-achmet/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2021
- «Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΒΙ.ΠΕ. Κομοτηνής: Το χθες και το σήμερα», [xronos.gr](http://www.xronos.gr), 01.09.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/vipe-komotinis-hthes-kai-simera>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2022
- «Η τετραμελής σύνοδος των πρωθυπουργών και... το τρένο στην Καβάλα», [Kavala News](http://www.kavalanews.gr) 4.10.2017, <http://www.kavalanews.gr/6015-i-tetrameris-synodos-prothypourgou-treno-kavala.html>, ημερομηνία ανάκτησης 09.10.2017
- «Η Τουρκική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Διδασκαλείο Εκπαιδευτικών Μειονοτικού Προγράμματος ή Τομέας Μειονοτικής Εκπαίδευσης;» 22.01.2017, TRT, <https://www.trt.net.tr/greek/ekpompes/2017/01/22/e-tourkike-meionoteta-tes-dutikes-thrakes-03-2017-656498>, ημερομηνία ανάκτησης 25.03.2019,
- «Η ιστορία του μειονοτικού Δημοτικού σχολείου Μάνστανλη Κομοτηνής», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 01.05.2019, <https://www.pاراتiritis-news.gr/article/213042/i-istoria-tou-Meionotikou-Dimotikou-Sxoleiou-Mastanli-Komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 12.12.2019
- «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Το Χάτι Χουμαγιούν του 1856», επίσημη ιστοσελίδα Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού, 14.06.2000, <http://www.ime.gr/projects/tanzimat/gr/main/143.html>, ημέρα ανάκτησης 26.3.2017
- «Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ», Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ), http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=291&Itemid=107, ανακτήθηκε 12.03.2017
- Καμπύλης Τάκης, «Ενστάσεις», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 13.04.2008, <https://www.kathimerini.gr/society/319191/enstaseis-16/>, ημερομηνία ανάκτησης 15.01.2022
- «Καταδίκη της Ελλάδας από το Στρασβούργο για την υποχρεωτική εφαρμογή της Σαρία», πρώτο ΘΕΜΑ, 19.12.2018, <https://www.protothema.gr/greece/article/848782/katadiki-tis-elladas-apo-to-strasvourgo-gia-tin-upohreotiki-efarmogi-tis-saria/>, ημερομηνία ανάκτησης 1.09.2021

- «Κομοτηνή: Από την Ανατολική Ρωμυλία στη Ροδόπη. Ο Πολιτιστικός Σύλλογος Ανατολικορωμυλιωτών, μια μεγάλη παρέα...», EPT news, 02.10.2017, <http://www.ert.gr/perifereiakoi-stathmoi/komotini/komotini-apo-tin-anatoliki-romylia-sti-rodopi/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018
- «Κομοτηνή: Βρήκαν την αλληλογραφία τους πεταμένη στο δρόμο», ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΠΗΣ, 08.01.2022, <https://fonirodopis.gr/press/118748/komotini-vrikan-tin-allilografia-tous-petameni-sto-dromo/>, ημερομηνία ανάκτησης, 15.02.2022
- Κουκουμάκας Κώστας, «Μπήκαμε στη Χειρότερη «Φαβέλα» της Ελλάδας, στην Άκρη της Κομοτηνής», vice.com, 30.01.2017, <https://www.vice.com/gr/article/bmdmv8/mphkame-sth-xeiroterh-fabela-ths-elladas-sthn-akrh-ths-komothnhs>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019
- Κουκουμάκας Κώστας, «Βιομηχανική Περιοχή Κομοτηνής. Το Ελντοράντο που έγινε Σαχάρα», tanea.gr: 31.08.2012, <http://www.tanea.gr/news/greece/article/4748658/?iid=2>, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017
- Maltezu Renee, Babington Deepa, «Greek town withers as boom turns to bust», Reuters, 05.03.2012, <http://www.reuters.com/article/oukwd-uk-greece-townidAFTRE8230TF20120304>, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017
- «ΜΕ ΑΥΞΗΜΕΝΟ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟ ΠΡΟΧΩΡΑ ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΧΩΡΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 06.05.2020, <https://www.paratiritis-news.gr/news/me-afximeno-proypologismo-prochora-to-topiko-choriko-schedio-tou-dimou-komotinis/>, ημερομηνία ανάκτησης, 11.11.2021
- «Μερικές γραμμές για την Ενωμένη Κλωστοϋφαντουργία από τον Σταμάτη Κουρούδη», xronos.gr 02.06.2017, <http://www.xronos.gr/oikonomia/merikes-grammes-gia-tin-enklo-apo-ton-stamati-koyroydi>, ημερομηνία ανάκτησης 12.10.2017
- «Με χορό και τραγούδι άρχισε η χορευτική χρονιά του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής», xronos.gr, 24.09.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/me-horo-kai-tragoydi-arhise-i-horeytiki-hronia-toy-morfotikoy-omiloy-komotinis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020
- «Μια γιορτή αθλητισμού και Πολιτισμού στην Κομοτηνή», xronos.gr 16.06.2016, <https://www.xronos.gr/epikairotita/mia-giorti-athlismoy-kai-politismoy-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019
- «ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΤΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΧΑΡΜΑΝΛΙΚ», εφημερίδας Μπιρλίκ, 26.04.2011, διαθέσιμο στο <https://tourkikanea.gr/thraki/harmanlik/>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.10.2019. Η ηλεκτρονική εφημερίδα tourkikanea.gr, δημοσιεύει μεταφράσεις και νέα των Τουρκικών Εφημερίδων και Ιστοσελίδων που αφορούν στην Ελλάδα. Το συγκεκριμένο άρθρο που ανακτήθηκε, αποτελεί μετάφραση άρθρου της τουρκικής εφημερίδας Μπιρλίκ
- «Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης», ανάρτηση του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών στην ιστοσελίδα: <http://www.hri.org/MFA/foreign/musmingr2.htm>, ημερομηνία ανάκτησης 1.2.2010

- «Μουσουλμάνοι σε περιζήτητες σχολές με χαμηλές βαθμολογίες-Από τους 440 εισακτέους μόνο περίπου 50 πέρασαν με πάνω από τη βάση. Το καθεστώς αυτό που είχε θεσπίσει ο Γ. Παπανδρέου, όταν ήταν υπουργός Παιδείας», esos.gr, 01.09.2015, <https://www.esos.gr/arthra/39561/moysoylmanoi-se-perizitites-sholes-me-hamiles-vathmologies-apo-toys-440-eisakteoys-mono>, ημερομηνία ανάκτησης 1.05.2021
- Μπακιρτζάκης Δήμος, «Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής ζητούν τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δ.Π.Θ.», xronos.gr., 10.12.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/oi-armenioi-tis-komotinis-zitoyn-tmima-armenikis-glossas-sto-dpht>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020
- Μπακιρτζάκης Δήμος, «Ανοιχτός ο φάκελος "Ρομά" στην Κομοτηνή», xronos.gr, 21.06.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/anoihtos-o-fakelos-roma-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019
- Μπαρκιντζάκης Δήμος, «Δήμος Κομοτηνής: Αξιοποιεί το ΕΣΠΑ, αλλάζει το ιστορικό κέντρο», xronos.gr, 24.02.2017, <https://www.xronos.gr/oikonomia/dimos-komotinis-axiopoiei-espallazei-istoriko-kentro>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020
- «Να ξαναζωντανέψει η συναγωγή Μπετ Ελ θέλει ο Δήμος Κομοτηνής», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 09.03.2022, <https://www.paratiritis-news.gr/gnomes/na-xanazontanepsei-i-synagogi-bet-el-thelei-o-dimos-komotinis/>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.06.2022
- «Νικόλαος Ζωΐδης: Πρώτος αιρετός Δήμαρχος Κομοτηναίων», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 01.06.2019, <https://www.paratiritis-news.gr/article/213989/Nikolaos-Zodis-Protos-Airetos-Dimarxos-Komotinaion>, ημερομηνία ανάκτησης 05.03.2020
- Νικολάου Μαρία, «Όλη η γειτονιά του Αγίου Γεωργίου μια παρέα χάρη στο Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής», ert.gr, 23.09.2019, <https://www.ert.gr/perifereiakoi-stathmoi/komotini/oli-i-geitonia-toy-agioy-georgioy-mia-parea-chari-sto-morfotiko-omilo-komotinis/> ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020
- «Ο νέος οικισμός της Εκτενεπόλ στην Ξάνθη», greekscapes αεροφωτογραφικός άτλαντας ελληνικών τοπίων, <http://www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/71-2009-07-31-10-08-08/215-ektenepol>, ημερομηνία ανάκτησης 02.03.2022
- «Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής ζητούν τμήμα αρμενικής γλώσσας στο Δ.Π.Θ.», xronos.gr, 10.12.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/oi-armenioi-tis-komotinis-zitoyn-tmima-armenikis-glossas-sto-dpht>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020
- «Οι νεοπρόσφυγες Πόντιοι από την πρώην ΕΣΣΔ και η δεινή κατάστασή τους», pontosnews, 20.10.2015, <http://www.pontos-news.gr/article/142057/oi-neoprosfyges-pontioi-apo-tin-proin-essd-kai-i-deini-katastasi-toys>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018
- Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος (pics)», eurohoops.net 26.10.2018, <https://www.eurohoops.net/el/epikerotita-el/729415/i-roma-sto-sigchrono-elliniko-kratos-pics/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019
- «Οριστική λύση για το Αλάν Κογιού. Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ», KOMOTINI PRESS, 8.11.2011, <https://www.komotinipress.gr/oristikh-lish-gia-alan-koyu-dimosiefthike-sto-fek/>, ημερομηνία ανάκτησης 30.3.2022

- «1952: ΟΤΑΝ Ο ΤΟΥΡΚΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΖΕΛΑΛ ΜΠΑΓΙΑΡ ΕΠΙΣΚΕΠΤΟΤΑΝ ΤΗΝ ΘΡΑΚΗ», ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, 06.12.2017, <http://www.paratiritis-news.gr/article/197557/1952-Otan-o-Tourkos-Proedros-Tzelal-Mpagiar-episkeptotan-tin-Thraki>, ημερομηνία ανάκτησης 02.02.2019
- «Ο ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΠΟΣ-ΠΟΣ ΜΠΑΜΠΑ», Εφημερίδα αντιφωνητής online, <http://antifonitis.gr/online/1128>, ημερομηνία ανάκτησης 05.04.2019
- Παράσχος Ανδρούτσος «Οι Αρμένιοι της Ροδόπης», xronos.gr, 13.10.2018, <https://www.xronos.gr/arthra/oi-armenioi-tis-rodopis>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020
- «Περιπετειώδης παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στο Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου “Ειρήνη”», inkomotini.news, 10.2017, <https://inkomotini.news/video%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B7%CF%82%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF/>, ημερομηνία ανάκτησης 15.11.2018
- «Ποιος ήταν ο Νικόλαος Ζωίδης πρώτος αιρετός Δήμαρχος Κομοτηνής 1925-27», [απόσπασμα άρθρου της εφημερίδας "Παρατηρητής της Θράκης" που περιέχει συνέντευξη του κ. Ιωάννη Σιδηρά ο οποίος μιλάει για τον Νικόλαο Ζωΐδη] στην επίσημη ιστοσελίδα του Συλλόγου Ηπειρωτών του Νομού Ροδόπης, 11.05.2014, <http://epirotessrodopis.blogspot.com/2014/05/1925-27.html>, ημερομηνία ανάκτησης 25.05.2018
- «Προς απόρριψη η αίτηση αναίρεσης του Πολιτιστικού Συλλόγου Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης», lawnet.gr, 31.01.2005, <https://lawnet.gr/lawnews/%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1/pros-aporrici-i-aitisi-anairesis-tou-politistikou-sullogou-tourkon-gunaiikon-nomou-rodopis/>, ημερομηνία ανάκτησης 05.02.2020
- «Ρέμβη Κομοτηνής: Μια συνοικία... σκέτη άνοιξη!», inkomotini.news, 03.04.2017, <https://inkomotini.news/%CF%81%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%AE%CF%82-%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%AC-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CE%B9%CF%83%CE%BC/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018
- Σακελλαρίου Αλέξανδρος, «Η θρησκεία στην πόλη: Η συνύπαρξη της θρησκευτικής διαφορετικότητας στον αστικό χώρο», Ιούνιος 2017, ιστοσελίδα Κοινωνικός Άτλας της Αθήνας, <https://www.athenssocialatlas.gr>, ημερομηνία ανάκτησης 10.01.2020
- «Σε διαβούλευση δράσεις για τους καταυλισμούς - Συστάθηκε Ειδική Γραμματεία Ρομά», LIFO, 22.02.2018, <https://www.lifo.gr/now/greece/181441/se-diavoyleysi-drasesis-gia-toys-kataylismoys-systathike-eidiki-grammateia-roma>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2019
- «"Σημαντικό βήμα" η εθελοντική εφαρμογή της Σαρία», πρώτο ΘΕΜΑ, 30.01.2018, <https://www.protothema.gr/greece/article/755649/simadiko-vima-i-ethelodiki-efarmogi-tis-saria/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.09.2021
- Σταμούλης Θωμάς, «Ακολουθώντας τα χνάρια των Εβραίων της Κομοτηνής», Εφημερίδα Παρατηρητής, 5.10.2011 <https://www.paratiritis-news.gr/>, ημερομηνία ανάκτησης 11.11.2011

- Στεργιόπουλος Βαγγέλης, «Κομοτηνή: Η σύζευξη χριστιανικής και μουσουλμανικής παράδοσης», in.gr, 29.01.2022, <https://www.in.gr/2019/10/21/plus/diakopes/the-experts-way/komotini-vyzantino-kastro-imaret-kai-ta-tzamia/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2020
- Στύκας Μιχάλης, «Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ, 25.08.2018, <https://www.protothema.gr/stories/article/815507/oi-roma-sto-sugchrono-elliniko-kratos/>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2019
- Συμεωνίδου Δήμητρα: «Ο κάθετος άξονας σε νέα εποχή, η Ροδόπη στάσιμη», xronos.gr, 09.03.2017, <http://www.xronos.gr/reportaz/o-kathetos-axonas-se-nea-epohi-i-rodopi-stasimi>, ημερομηνία ανάκτησης 07.10.2017
- Συμεωνίδου Δήμητρα, «Το ιστορικό κέντρο αλλάζει, οι πρώτες εικόνες», xronos.gr, 12.04.2019, <https://www.xronos.gr/reportaz/istoriko-kentro-allazei-oi-protos-eikones>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03. 2020
- Συμεωνίδου Δήμητρα, «Ανοιχτό το "μέτωπο" με την Εκτενεπόλ», xronos.gr, 02.12.2017, <http://www.xronos.gr/reportaz/anoihto-metopo-me-tin-ektenepol>, ημερομηνία ανάκτησης 01.03.2018
- Συμεωνίδου Δήμητρα, «Η αρμενική γλώσσα διδάσκεται στην Κομοτηνή», , xronos.gr., 01.03.2018 <https://www.xronos.gr/reportaz/i-armeniki-glossa-didasketai-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 01.04.2020
- Συμεωνίδου Δήμητρα, «Μνήμες προσφυγικές υπό ...κατεδάφιση», xronos.gr , 22.02.2018 <http://www.xronos.gr/reportaz/mnimes-prosfygikes-ypo-katedafisi>, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2018
- Συμεωνίδου Δήμητρα, «Η Κομοτηνή με τον Μπουκλουτζά και το Βαρόσι», xronos.gr, 11.05.2016 <http://www.xronos.gr/epikairota/i-komotini-me-ton-mpoykloytza-kai-varosi>, ημερομηνία ανάκτησης 25.04.2018
- Συμεωνίδου Δήμητρα, «80 χρόνια από την μετεγκατάσταση του Ηφαίστου, τι άλλαξε;», xronos.gr 26.05.2017, [https://www.xronos.gr/reportaz/80-hronia-apo-tin-metegkatastasi-toy-ifaiस्थ्य-ti-allaxe](https://www.xronos.gr/reportaz/80-hronia-apo-tin-metegkatastasi-toy-ifaiстой-ti-allaxe), ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019
- «Συναντήθηκαν και φέτος οι Επιτάφιοι του Αγίου Γεωργίου και της Αρμενικής Κοινότητας», ηλεκτρονική εφημερίδα marOn.news 27.04.2017, <https://maronnews.gr/?p=4075>, ημερομηνία ανάκτησης 20.04.2020
- «Τι είναι η τροπολογία που πέρασε για την Τουρκική Ένωση Ξάνθης», newsbeast 10.10.2017 <https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/2909712/ti-ine-i-tropologia-pou-perase-gia-tin-tourkiki-enosi-xanthisNewsbeast.gr>, ημερομηνία ανάκτησης 15.01.2022
- «Τι θα γίνει με το Αλάν Κουγιού; Τι θα συζητήσουν στην Αθήνα;», ηλεκτρονική εφημερίδα azinlikca.net, Ιούνιος 2018, <https://www.azinlikca.net/eidiseis/item/14711-ti-tha-ginei-me-to-alan-kogiou-ti-tha-sizitisoun-stin-athina.html>, ημερομηνία ανάκτησης 03.03.2019
- Τριαντάφυλλος Διαμαντής, «Μουσείο Καλαθοπλεκτικής των Ρομά», κόμβος ΟΔΥΣΣΕΥΣ, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=3446, ημερομηνία ανάκτησης 01.05.2019

Τσιούλφα Όλγα, «Οι προσφυγικές κατοικίες της Κομοτηνής», 20.02.2016
<http://www.xronos.gr/epikairota/oi-prosfygikes-katoikies-tis-komotinis>, ημερομηνία
ανάκτησης 01.05.2018

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ/ ΕΠΙΣΗΜΕΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

- «Διοίκηση και Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση», επίσημη ιστοσελίδα Δήμου Κομοτηνής,
<http://www.komotini.gr/dioikisi-kai-ilektroniki-diakivernisi/o-dimos-komotinis>,
ημερομηνία ανάκτησης 22.07.2017
- «Δομημένο Αστικό Περιβάλλον», επίσημη ιστοσελίδα Δήμου Κομοτηνής,
<https://www.komotini.gr/domimeno-astiko-perivalon/poleodomiki-organosi>,
ημερομηνία ανάκτησης 04.10.2017
- «Τουρισμός», επίσημη ιστοσελίδα Δήμου Κομοτηνής,
<https://www.komotini.gr/tomeis-drastiriotitas/toyrismos>, ημερομηνία ανάκτησης
05.11.2017
- «Βαλκανικοί Πόλεμοι», Βικιπαίδεια η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια,
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CE%B9, ημερομηνία
ανάκτησης 04.10.2017
- «Βοσβόζης» Βικιπαίδεια, η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια,
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%BF%CF%83%CE%B2%CF%8C%CE%B6%CE%B7%CF%82>
ημερομηνία ανάκτησης 04.10.2017
- «Κομοτηνή», Βικιπαίδεια, η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια,
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%AE>,
ημερομηνία ανάρτησης 01.05.2018
- «Πομάκοι», Βικιπαίδεια, η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια,
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%BF%CE%B9>, ημερομηνία ανάκτησης 01.02.2020
- «Δημοτικό», επίσημη ιστοσελίδα Υπουργείου Παιδείας,
<https://www.minedu.gov.gr/dimotiko-2/didaktea-yli-dimot/18393-29-02-16-proairetiki-i-didaskalia-tou-koraniou-gia-tous-mousoulmanous-mathites-tis-thrakis-2>, ημερομηνία
ανάκτησης 16.02.2022

- «Είδη Ερευνών», Πανεπιστημίου Κύπρου, Πανεπιστημιακό Κέντρο Ερευνών Πεδίου, <https://www.ucy.ac.cy/pakepe/el/research-services/research-kind>, ημερομηνία ανάκτησης, 01.05.2021
- «Εκκλησία Αγίου Γεωργίου Κομοτηνή», ιστοσελίδα Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, emtgreece.com <https://www.emtgreece.com/el/monasteries-and-churches/ekklisia-agiou-gewrgiou>, ημερομηνία ανάκτησης 25.05.2018
- «Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης», επίσημη ιστοσελίδα Περιφερειακής Ενότητας Ροδόπης Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, <http://www.perodopis.eu>, ημερομηνία ανάκτησης 12.10.2017
- «Στοιχεία για την Ελλάδα - Συνοπτικό Χρονολόγιο Ελληνικής Ιστορίας», Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών, <http://www.nis.gr/portal/page/portal/NIS/TimeTable/PresentTimes>, ημερομηνία ανάκτησης 18.07.2017
- Επίσημη ιστοσελίδα Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης, www.pamth.gov.gr
- Επίσημη ιστοσελίδα Μουσείου Καλαθοπλεκτικής, <http://romagr.gr/museum/>
- Επίσημη ιστοσελίδα European Union Agency for Fundamental Rights (FRA): <https://fra.europa.eu/en/about-fra>
- Επίσημη ιστοσελίδα ΔΠΘ, <https://duth.gr/>
- Επίσημη ιστοσελίδα Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής Ελλάδος <https://www.ancg.gr/>
- Επίσημη ιστοσελίδα Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., <http://users.otenet.gr/~eiyapoe/skopos.htm>,
- Επίσημη ιστοσελίδα Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής (ΜΟΚ), <http://kentrolaografias.gr/el/content>
- Επίσημη ιστοσελίδα ΜΚΟ Αντίρροπον, <http://www.antirropon.eu/>
- Επίσημη ιστοσελίδα συλλόγου «Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ», <http://trapezounta2002.blogspot.gr/>
- Επίσημη ιστοσελίδα συλλόγου Εβριτών Ροδόπης, <https://www.evrites.com/index.php>
- Επίσημη ιστοσελίδα συλλόγου ΠΕΡΠΑΤΩ, <https://perpato.gr/>
- Επίσημη ιστοσελίδα συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας, https://www.btaytd.org/web/el/_trashed-8/
- Επίσημη ιστοσελίδα εργοστασίου χειροποίητων χαλιών «ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ» <http://www.ioakeimidis.gr/i-istoria-tis-oikogeneias>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Ο ΘΡΑΚΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΟΜΟΤΗΝΗ.

Το σημερινό εθνοτικό μωσαϊκό της Κομοτηνής περιλαμβάνει ένα πλήθος εθνοπολιτισμικών ομάδων. Πρόκειται για ομάδες που χαρακτηρίζονται ως νεώτερες ιστορικά, αλλά και για ομάδες που είναι παγιωμένες ιστορικά στην πόλη, που όχι μόνο διατηρούν αλλά και καλλιεργούν τη διαφορετικότητά τους. Ως εκ τούτου, η μελέτη του ιστορικού πλαισίου δεν είναι απλώς μια συνηθισμένη συνθήκη για τη μελέτη ενός γεωγραφικού χώρου, αλλά ένα δομικό στοιχείο για την κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας της πόλης και της ιστορικά εδραιωμένης σχέσης κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας με το χώρο της Κομοτηνής και ευρύτερα της Θράκης. Στην Κομοτηνή, η πολυπολιτισμικότητα δεν είναι προϊόν νεότερων πολιτικών ζυμώσεων και οικονομικών μεταλλαγών στον Ελλαδικό και κατ' επέκταση στον Ευρωπαϊκό χώρο, αλλά αποτέλεσμα μιας αλυσίδας ιστορικών γεγονότων και σημαντικών διπλωματικών ζητημάτων (πχ ανατολικό ζήτημα,¹⁰⁶¹ κίνημα πανσλαβισμού¹⁰⁶²) που στιγμάτισαν τη βαλκανική ιστορία και επηρέασαν τη διαμόρφωση του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου με τη μορφή που τον γνωρίζουμε σήμερα.

Η περιοχή της ευρύτερης Θράκης, η οποία πριν το διαχωρισμό των σύγχρονων κρατών καταλάμβανε μεγάλο μέρος της σημερινής Βουλγαρίας και της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του εθνοπολιτισμικού τοπίου της Κομοτηνής. Χωρίς να είναι δυνατό να απομονωθεί γεωγραφικά και να αξιολογηθεί η ιστορική εξέλιξη της πόλης της Κομοτηνής ξέχωρα από τον υπόλοιπο θρακικό χώρο, είναι αναγκαία η συνολική ματιά στον ιστορικό χώρο της Θράκης για την κατανόηση της εθνοπολιτισμικής σύνθεσης της περιοχής και του τρόπου που διαμορφώθηκε η πόλη μέσα από τα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν την,

¹⁰⁶¹ Το Ανατολικό Ζήτημα αφορά στα διπλωματικά και πολιτικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν από τις εγγενείς αδυναμίες στη διατήρηση της συνοχής του Οθωμανικού Κράτους που παρουσιάστηκαν από τα μέσα του 18ου μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα, όταν ο ένας μετά τον άλλο οι υπόδουλοι υπό τους Οθωμανούς λαοί εξεγέρθηκαν κατά της Αυτοκρατορίας και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ηττήθηκε από τη Ρωσία κατά τον Ρωσο-Τουρκικό Πόλεμο. Η πορεία του Ανατολικού ζητήματος προς την επίλυσή του κορυφώνεται με τις συνθήκες που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) και διαμόρφωσαν τη σημερινή κατάσταση στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής.

¹⁰⁶² Ο πανσλαβισμός αποτέλεσε ιδεολογική και πολιτική κίνηση του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, στηριγμένη στην κοινή ιστορική κληρονομιά των Σλάβων. Κατά τον 19ο αιώνα ενδυναμώνεται και αποκτά νέα δυναμική και πολιτικό, πλέον, περιεχόμενο με επίκεντρο την ιδέα της κοινής έκφρασης και την κατά περίπτωση εκπροσώπησης των σλαβικών λαών. Ενδεικτική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ιδέα συνένωσης των σλαβικών λαών σε ένα δημοκρατικό κράτος με μορφή ομοσπονδίας ή συνομοσπονδίας, υπό την αιγίδα της Ρωσίας. Οι Βούλγαροι αποτέλεσαν το όργανο αυτής της προσπάθειας.

αλλά και επηρεάστηκαν από, την παρουσία διάφορων πληθυσμιακών ομάδων στο θρακικό χώρο. Υπό αυτό το πρίσμα, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τον τρόπο που τα ιστορικά γεγονότα επηρεάζουν όχι μόνο την πληθυσμιακή σύνθεση αλλά και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και τα στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης και τα επιμέρους στοιχεία συμπεριφοράς των ντόπιων πληθυσμών. Πώς λόγω χάρη η χάραξη των συνόρων των βαλκανικών κρατών επηρέασε τις εποχιακές μετακινήσεις των βούλγαρων βοσκών (Μπαϊγκάνηδες) οι οποίοι μέχρι το 1919 κατέβαιναν με τα κοπάδια τους το καλοκαίρι από τη βόρεια Βουλγαρία στην περιοχή της Κομοτηνής (Φανάρι- Πετρωτά), γιατί έπαψαν να μετακινούνται και εγκαταστάθηκαν μόνιμα νομάδες κτηνοτρόφων οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι να μετακινούνται στον ενιαίο χώρο των Βαλκανίων (πχ οι Σαρακατσάνοι μία ντόπια εποχιακά μετακινούμενη πληθυσμιακή ομάδα); Είναι αποδεδειγμένο ιστορικά ότι τα υψίπεδα της οροσειράς της Ροδόπης που κυριαρχούν στη Θράκη όχι μόνο δε λειτούργησαν σαν εμπόδιο για την επικοινωνία των πληθυσμών των βουλγαρικών πεδιάδων και της αιγιακής Θράκης αλλά έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου πολιτιστικού χρώματος, όπου μια ξεχωριστή φυλετική ομάδα, οι Πομάκοι, κατόρθωσε να επιβιώσει οικονομικά, να προσαρμοστεί περιβαλλοντικά, να ανεξαρτητοποιηθεί πολιτιστικά και να διατηρηθεί για εκατοντάδες χρόνια κρατώντας έναν εντελώς δικό της χαρακτήρα.¹⁰⁶³ Με άλλα λόγια η Θράκη υπήρξε τόπος που ευνόησε ιστορικά και γεωγραφικά μια ποικιλία εγκαταστάσεων, διαφορετικών τρόπων ζωής, εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος και ανομοιόμορφης εξέλιξης με την ύπαρξη διαφορετικών πολιτιστικών ζωνών που σε κλίμακα πόλης οργανώνονται σε συνοικίες- γειτονίες επηρεάζοντας την πολεοδομική εξέλιξη της Κομοτηνής.

Η μελέτη της ιστορίας της Κομοτηνής και της ευρύτερης περιοχής της Θράκης παρουσιάζει ένα ακόμη χαρακτηριστικό που πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη κατά τη μελέτη των ιστορικών πηγών: η ιστορία της περιοχής αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας ήδη από τις αρχές του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα όχι μόνο Ελλήνων επιστημόνων, αλλά και Βούλγαρων και Τούρκων, αφού ο γεωγραφικός χώρος της Θράκης έχει υπάρξει σημείο αντιπαράθεσης για τους παραπάνω λαούς. Στο πλαίσιο όμως του εθνοτικού ανταγωνισμού που επικρατεί στην περιοχή, η ιστορική μελέτη για τη Θράκη κινδυνεύει να χαρακτηριστεί από έλλειψη αντικειμενικότητας στα ιστορικά γεγονότα και την ερμηνεία γύρω από αυτά καθώς πολλές φορές οι μελετητές υποκύπτουν σε μια στρεβλή παρουσίαση της ιστορικής

¹⁰⁶³ Νίκος Ευστρατίου, «Εθνοαρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη», *Θρακική Επετηρίδα*, Μ.Ο.Κ., τόμος 3, Κομοτηνή 1982, σελ. 115-124

πραγματικότητας εξυπηρετώντας εθνικιστικά συμφέροντα και κάνοντας χρήση των ιστορικών γεγονότων με καθαρά προπαγανδιστικό τρόπο συνδυάζοντας την ανακρίβεια, την υπερβολή και την εθνικιστική έπαρση διαστρεβλώνοντας σε αρκετές περιπτώσεις την ιστορία και δημιουργώντας ένα τελείως ψευδές θεωρητικό οικοδόμημα.¹⁰⁶⁴

Από την ελληνική πλευρά, η βιβλιογραφία για τη νεότερη ιστορία της Θράκης είναι πλουσιότατη και προσέφερε πολλά στη γνώση της περιοχής. Οφείλει όμως να παρατηρήσει κανείς ότι συχνά η προσέγγιση των ελληνικών ιστορικών πηγών είχε μέχρι σήμερα κατά κύριο λόγο «απολογητικό» χαρακτήρα, με σκοπό να «καταδείξει» την ελληνικότητα του χώρου, αποδεικνύοντας τα «ιστορικά δίκαια» του ελληνισμού στην περιοχή, στηριζόμενη κατά περίπτωση στην αριθμητική, πολιτισμική, κοινωνική ή και στην οικονομική του υπεροχή. Έτσι, έγινε προσπάθεια ταύτισης της ιστορίας του θρακικού χώρου με την ιστορία του θρακικού ελληνισμού, ενώ θα ήταν λογικό η τελευταία να ερμηνευτεί σε συνδυασμό με το κατά καιρούς ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της περιοχής καθώς και σε σχέση με την ιστορία των σύνοικων ομάδων. Στην περίπτωση της Θράκης φαίνεται ότι η ιστορική έρευνα τέθηκε στην υπηρεσία της κρατούσας εθνικιστικής ιδεολογίας και του αλυτρωτισμού που ήταν σύμφυτος με αυτήν.¹⁰⁶⁵

Ανάλογες τάσεις και στόχους φαίνεται να εξυπηρετεί ακόμη και σήμερα –με λίγες εξαιρέσεις- η επίσης πλουσιότατη βουλγαρική και η λιγότερο πλούσια, αλλά σημαντική σε αριθμό τίτλων, τουρκική βιβλιογραφία. Ο Αγγελετόπουλος εξετάζει την τουρκική ιστοριογραφία που αναφέρεται στην ελληνική επανάσταση και άλλα ιστορικά γεγονότα που καθόρισαν την ιστορία της περιοχής (π.χ. Βαλκανικοί πόλεμοι, Ελληνοτουρκικός πόλεμος στη Μικρά Ασία) και περιγράφει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης τουρκικής ιστοριογραφίας ως «ένα σύνολο αντιλήψεων, πεποιθήσεων και στερεοτύπων σε πρωτογενείς μορφές εθνοκεντρικής- εθνικιστικής αντίληψης της ιστορίας. Αυτό καταδεικνύεται από το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία προσπάθεια επεξεργασίας και ένταξης της εθνικής ιστορίας των Τούρκων σ' ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, όπου πράξεις, δομές και συμπεριφορές, χωρίς να χάνουν την εθνική τους διάσταση, φωτίζονται πολύπλευρα μέσω της αντιπαραβολής τους με αντίπαλες εθνικές ή εσωτερικές ταξικές και ιδεολογικοπολιτικές πραγματικότητες. Αντίθετα, το μοντέλο αναπαράστασης της συλλογικής ύπαρξης που ακολουθείται, θεωρεί ότι το

¹⁰⁶⁴ Φωτεινή Ασημακοπούλου, Σεβαστή Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2002

¹⁰⁶⁵ Παρασκευάς Κονόρτας, *Για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης*, εφ. Η Κυριακάτικη Αυγή, 16.01.2000

τουρκομουσουλμανικό έθνος- κράτος είναι πάντα τίμιο, δίκαιο, ανεκτικό, γενναίο και ιστορικά- ηθικά νομιμοποιημένο και δικαιωμένο, ενώ οι εχθροί του, εσωτερικοί και εξωτερικοί, είναι πάντα κακοί, προδότες, ύπουλοι, άδικοι και ιστορικά- ηθικά μη νομιμοποιημένοι¹⁰⁶⁶». Αρκετοί άλλοι τούρκοι ιστορικοί περιγράφουν ως ειρηνική τη συνύπαρξη Ρωμιών και μουσουλμάνων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τονίζοντας τον *πολυεθνικό και ανεκτικό χαρακτήρα της*. Η ερμηνεία που δίνουν κάποιοι συγγραφείς σε αυτοί την ειρηνική συνύπαρξη στηρίζεται στην άποψη ότι, όταν ο ελληνισμός ήρθε σε επαφή με τον οθωμανικό κόσμο, τις κοινωνικές και πολιτισμικές δομές του και τους μηχανισμούς οργάνωσης και διοίκησης της αυτοκρατορίας, παραδέχτηκε την αποτελεσματικότητά τους, καθώς και την πολιτική και στρατιωτική ανωτερότητά τους και έτσι αποδέχτηκε εύκολα την οθωμανική εξουσία. Ωστόσο τα θρησκευτικά, γλωσσικά και εκπαιδευτικά δικαιώματα των Ρωμιών στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας βοήθησαν τον ελληνισμό να οργανωθεί και να διατηρήσει την πολιτισμική του ταυτότητα, γεγονός το οποίο συνέβαλε τελικά στο να διαμορφώσει αργότερα ελληνική εθνική συνείδηση και να οδηγηθεί στον αγώνα για την ανεξαρτησία.¹⁰⁶⁷

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τις παραπάνω παρατηρήσεις για την ιστορία της περιοχής είναι ότι η μελέτη της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της Θράκης προϋποθέτει την κατανόηση ζητημάτων που δεν αποτελούν παραδοσιακό αντικείμενο μελέτης της ιστορικής ανάλυσης αλλά που εμφανίζονται όμως ως πρωταρχικής σημασίας για την κατανόηση του γεωγραφικού χώρου της Θράκης έτσι όπως έχει διαμορφωθεί έως σήμερα. Πρόκειται για παράδειγμα για τη διαδικασία και τους μηχανισμούς διαμόρφωσης και επικράτησης των διαφόρων εθνικισμών (ελληνικού, βουλγαρικού και τουρκικού) και συγκεκριμένα για τη μετάβαση από το παραδοσιακό πρωταρχικό στοιχείο συλλογικής ταυτότητας που ήταν το θρήσκευμα ή το δόγμα σε ένα νέο μόρφωμα το έθνος¹⁰⁶⁸ και τη δημιουργία των εθνικών κρατών στην περιοχή που κορυφώνεται με τους Βαλκανικούς πολέμους. Με άλλα λόγια, πως «πείθεται» κάποιος να γίνει από «Ρωμαίος» ή «Ορθόδοξος», «Έλληνας» ή «Βούλγαρος» ή από «Μουσουλμάνος» να γίνει «Τούρκος»; Ποια σημασία έχει η γλώσσα και η θρησκεία και άλλα πολιτισμικά στοιχεία και πως αυτά αξιοποιούνται από τα διάφορα εθνικιστικά προγράμματα; Και πως η «εθνική» ιστοριογραφία αγνοεί -ή χρησιμοποιεί επιλεκτικά- η μία την άλλη και τις

¹⁰⁶⁶ Γεώργιος Αγγελετόπουλος, «Νεότερη Ελληνική Ιστορία και Τουρκική ιστοριογραφία (1821-1922)», στο Καραμπελιάς Γεράσιμος, Αγγελετόπουλος Γιώργος, Φουρνατζοπούλου Ευδοκία, *Θέματα Τουρκίας*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 1999

¹⁰⁶⁷ Ασημακοπούλου, Χρηστίδου- Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα... ό.π.*

¹⁰⁶⁸ Κονόρτας Παρασκευάς, *Για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης*, ό.π.

αντίστοιχες πηγές της με σκοπό να εξυπηρετήσει το πάγιο εθνικιστικό ζητούμενο για την περιοχή, την οικειοποίηση δηλαδή του χώρου, μέσα από την ιστορική και άρα ηθική «νομιμοποίηση» των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούν σε αυτόν.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ.

«Θρηΐσκων δε έθνος μέγιστον εστί
μετά γε Ινδούς πάντων ανθρώπων»
Ηροδότου Ιστορίαι (V 3,1)

«Οι Θράκες είναι το μεγαλύτερο έθνος στον κόσμο μετά τους Ινδούς», έγραψε ο Ηρόδοτος. Τότε βέβαια τα όρια της Θράκης ήταν πολύ πιο διευρυμένα αφού τα γεωγραφικά όρια της περιοχής ποικίλουν με το πέρασμα των αιώνων. Ο Γεωγράφος Στράβων (67 π.Χ. – 24 μ.Χ.) στα «Γεωγραφικά» του, προσδιορίζει τα όρια της Θράκης ως εξής: ανατολικά Ελλήσποντος – Προποντίδα-Εύξεινος Πόντος, βόρεια η έννοια της Θράκης πλάταινε και προχωρούσε πέρα από το Δούναβη, φτάνοντας μέχρι την Κεντρική Ανατολική Ευρώπη και δυτικά εκτεινόταν μέχρι το όρος Βέρμιο. Ο Πηνειός ποταμός και το Αιγαίο Πέλαγος οριοθετούσαν το νότιο άκρο της Θράκης, δηλώνοντας μάλλον μια αχανή έκταση, παρά έναν οργανωμένο κοινωνικοοικονομικό χώρο.¹⁰⁶⁹

Σήμερα, είναι γενικά αποδεκτό ότι ο ευρύτερος ιστορικός θρακικός χώρος ορίζεται βόρεια από την οροσειρά του Αίμου, ανατολικά από τη Μαύρη θάλασσα και το Βόσπορο, νότια από την Προποντίδα, τον Ελλήσποντο και το Αιγαίο και δυτικά από το Νέστο και τα ορεινά συγκροτήματα της Ροδόπης και της Ρίλας. Με αυτήν την έννοια στην περιοχή εντάσσονται πέντε φυσικές γεωγραφικές ζώνες: η λεκάνη που αρδεύεται από τον Έβρο και τους παραποτάμους του (Τούντζα, Άρδα, Εργίνη κλπ) και ο ορεινός της περίγυρος, οι παραλιακές ζώνες της Μαύρης θάλασσας, της Προποντίδας και του Θρακικού Πελάγους, καθώς και η χερσόνησος της Καλλίπολης.¹⁰⁷⁰ Ως προς την πολιτική γεωγραφία η περιοχή περιλαμβάνει αφενός μεν τη λεγόμενη *Βόρεια Θράκη* ή από το 1878- *Ανατολική Ρωμυλία* που ισοδυναμεί σήμερα με το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας Βουλγαρίας (βουλγ. Τρακίγια), αφετέρου δε τη *Νότια*

¹⁰⁶⁹ Θανάσης Μουσόπουλος, «Συνοπτική ιστορία θρακικής λογοτεχνίας», *Θρακική Επετηρίδα*, Μ.Ο.Κ., τόμος 3, Κομοτηνή 1982, σελ. 175-215

¹⁰⁷⁰ Κονόρτας Παρασκευάς, *Για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης*, ό.π.

Θράκη. Η τελευταία μέχρι το 1912 ήταν υπό οθωμανική διοίκηση. Με τη δημιουργία των τελικών συνόρων των εθνικών κρατών στην περιοχή, ο ιστορικός γεωγραφικός χώρος της Θράκης μοιράζεται σε τρεις χώρες: το νοτιοδυτικό μέρος της νότιας Θράκης ανήκει στην Ελλάδα (*Δυτική Θράκη*) με 8.580 τ.χλμ. , ενώ το βόρειο στη Βουλγαρία που αποκαλείται ακόμα και σήμερα *Ανατολική Ρωμυλία* με 35.900 τ.χλμ., (περιοχές Ντέβιν, Σμόλιαν, Άρντινο, Ζλάτογκραντ, Κίρτζαλι, Ιβάιλοβγκραντ, Σβίλενγκραντ, Μάλκο, Τύρνοβο και Αγαθούπολης) και το ανατολικό στην Τουρκία (*Ανατολική Θράκη*, τουρκ. Trakya με 34.615 τ.χλμ. .

Η παρουσία κατοίκων στη Θράκη αρχίζει τη νεολιθική εποχή, περίπου το 7000 π.Χ., πολύ πριν φανούν τα θρακικά φύλα¹⁰⁷¹ που έδωσαν και το όνομά τους στο γεωγραφικό αυτό χώρο.¹⁰⁷² Στην ευρύτερη αυτή περιοχή αναπτύχθηκε ένας σημαντικός νεολιθικός πολιτισμός. Τα σημαντικότερα ευρήματα αυτού του πολιτισμού προέρχονται από οικισμούς στην Παραδημή¹⁰⁷³ της Κομοτηνής και στη Μάκρη κοντά στην Αλεξανδρούπολη, τα οποία χρονολογούνται από την 5^η χιλιετία π.Χ. Σύμφωνα με τον ιστορικό Περικλή Ροδάκη¹⁰⁷⁴ μέχρι πρόσφατα θεωρούσαν ότι η τροφοπαραγωγή (το επόμενο στάδιο της τροφοσυλλογής) διαδόθηκε από τη Μέση Ανατολή προς την Ευρώπη. Την άποψη αυτή ανέτρεψαν χρονολογήσεις με τη μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα σε αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή που χρονολογούνται το 5560 π.Χ. και 6126 π.Χ. και μαρτυρούν πως ο πρώιμος νεολιθικός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στη θρακική γη προηγήθηκε κατά χίλια χρόνια εκείνου των Σουμερίων της Μεσοποταμίας. Κατά τη νεολιθική περίοδο στην περιοχή κατοικούσαν Πελασγοί τους οποίους εκτόπισαν μάλλον νοτιότερα ορδές νομάδων ιππέων που εισέβαλαν από το Δούναβη την 3^η χιλιετία π.Χ. και εγκαταστάθηκαν σε όλη την περιοχή της Θράκης. Αναστάτωση γνώρισε η Θράκη και στα τέλη του 16^{ου} αιώνα π.Χ. όταν κατέπλευσαν στην περιοχή οι Υξώς κυνηγημένοι από τους Φαραώ της 18^{ης} δυναστείας της Αιγύπτου. Η άφιξη των

¹⁰⁷¹ Alfred Berl, *Ο ελληνισμός στη Θράκη και στην Κωνσταντινούπολη. Μια διαχρονική εξέταση, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 1994.

¹⁰⁷² Υπάρχουν ποικίλες εκδοχές και ερμηνείες για το όνομα της Θράκης. Ο Θουκυδίδης, γιος του βασιλιά των Θρακών Ολόρου, καθώς και πολλοί άλλοι, έλεγαν ότι η Θράκη είναι ένα από τα 4 τμήματα του αρχαίου κόσμου που αποτελούνταν από την Ευρώπη, τη Λιβύη, τη Θράκη και την Ασία. Σύμφωνα με τη μυθολογία η περιοχή ονομάστηκε Θράκη από το όνομα της κόρης του Ωκεανού. Ο Ωκεανός είχε 4 κόρες, την Ασία, τη Λιβύη, την Ευρώπη και τη Θράκη. Προικοδότησε την καθεμία με ένα κομμάτι γης, δηλαδή μια ήπειρο. Η μικρότερη κόρη, η Θράκη, πήρε την ήπειρο από το Αιγαίο και το Βόσπορο μέχρι τον απώτατο Βορρά.

¹⁰⁷³ Ο σημερινός οικισμός απέχει 11 χλμ από την Κομοτηνή. 1 χλμ ανατολικά του χωριού βρίσκεται ο γήλοφος (τούμπα) διαστάσεων 179 x 124 μέτρα. Εκεί βρέθηκαν εξαιρετικά δημιουργήματα ειδωλοπλαστικής 4.500 -4000 π.Χ.

¹⁰⁷⁴ Περικλής Ροδάκης, *Οι Θράκες Μουσουλμάνοι. Η τουρκική κατάκτηση της Θράκης*, εκδ. Ρήσος, Αθήνα 1991

προσφυγικών αυτών πληθυσμών έφερε τους κατοίκους της περιοχής σε επαφή με τον πολιτισμό και κυρίως με τις μυστηριακές θρησκείες της Αιγύπτου και της Φοινίκης. Απόρροια αυτών των κοινωνικών ανακατατάξεων ήταν η εμφάνιση της διονυσιακής λατρείας και του μυστικιστικού ρεύματος του Ορφισμού που διαδόθηκε σε ολόκληρο τον αιγιακό κόσμο και ενέπνευσε την αρχαιοελληνική μυθολογία.

Η συμβολή των αρχαίων Θρακών στη διαμόρφωση της ελληνικής μυθολογίας δε μπορεί να εκτιμηθεί, όπως υποστηρίζει ο αρχαιολόγος Δ. Τριαντάφυλλος,¹⁰⁷⁵ δεδομένου ότι οι ίδιοι δεν μας άφησαν γραπτά μνημεία. Από την άλλη, η αρχαία μυθολογία βρίθκει από πρόσωπα και περιστατικά που αναφέρονται στη Θράκη: ο Ορφέας, μουσικός, ποιητής θεραπευτής και ιδρυτής του μεγαλύτερου ίσως μυστικιστικού κινήματος στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ήταν από εκεί. Ο Ορφέας με το Μουσαίο εισήγαγαν την πίστη στον ένα θεό (μονοθεϊσμός) και τα μυστήρια. Ο Μουσαίος συνετέλεσε επίσης στην εδραίωση των Ελευσίνιων μυστηρίων που μόνο οι θρακικής καταγωγής απόγονοί του είχαν το δικαίωμα τέλεσής τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αρκετά κείμενα επισημαίνεται στον αναγνώστη πως τα παραπάνω συντέλεσαν ώστε «να δημιουργηθεί στη Θράκη το πρώτο κύτταρο του μονοθεϊσμού που γέννησε την πίστη στον ένα θεό και που εκτόπισε το Πάνθεο του Ολύμπου. Ήταν γόνιμο το έδαφος ώστε η Θράκη¹⁰⁷⁶ να γίνει πυρήνας του διαφωτισμού και κάστρο της ορθοδοξίας»¹⁰⁷⁷ και «να γίνουν οι Θράκες οι πρώτοι κάτοικοι της Ευρώπης που ασπάστηκαν το Χριστιανισμό».¹⁰⁷⁸

Οι ιερείς των Δελφών, που μετέφραζαν τους ακατάληπτους χρησμούς της Πυθίας, προέρχονταν και εκείνη από ένα γένος Θρακιδών. Ξεχωριστή θέση στο θρακικό πάνθεον κατείχε η λατρεία του Διονύσου. Στην οροσειρά της Ροδόπης υπήρχε το μαντείο των Σιατρών και ιερό του Διόνυσου, που το επισκέπτονταν συχνά ο Φίλιππος πατέρας του Μ. Αλεξάνδρου.

¹⁰⁷⁵ Διαμαντής Τριαντάφυλλος, «Αρχαία Θράκη», *Θράκη (1994)*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Αθήνα 1994, σελ. 35-97

¹⁰⁷⁶ Πολλές από τις σύγχρονες τοπικές θρησκευτικές αντιλήψεις έχουν τη ρίζα τους στα αρχαία χρόνια. Μία από αυτές είναι η ανάδειξη του Αγ. Γεωργίου σε κορυφαίο τοπικό άγιο που λατρεύεται από τους χριστιανικούς και τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς στην περιοχή. Στη Θράκη κατά την αρχαιότητα υπήρχε διαδεδομένη η λατρεία του «Κυρίου Ηρώος» ενός έφιππου θεού ο οποίος ταυτιζόταν με τον πυθοκτόνο Απόλλωνα, τον Άρη, ή το θεραπευτή Ασκληπιό. Κυρίως λατρεύτηκε στα υψώματα της Ροδόπης. Παριστάνεται έφιππος σε σκηνή κυνηγιού. Η παράδοση ήθελε τα ζώα να πηγαίνουν μόνα τους στο βωμό για τα θυσιαστούν, μια παράδοση που συνεχίστηκε και στο εκχριστιανισμένο έδαφος της Θράκης όπου το έθιμο επέβαλε η γιορτή στη μνήμη του Άι Γιώργη να ξεκινά με την τελετουργική θυσία κριαριού. Η λαμπρότερη από τις γιορτές στη μνήμη του Άι Γιώργη γινόταν στο χωρίο Άμφια της Κομοτηνής που το 1924 δέχτηκε πρόσφυγες από την Αδριανούπολη.

¹⁰⁷⁷ Καρακούσης Δημήτρης, *ΘΡΑΚΗ. Τουριστικός, Ιστορικός, Αρχαιολογικός Οδηγός*, εκδόσεις ΤΟΤΕ, Αλεξανδρούπολη 1998

¹⁰⁷⁸ Ρίζες των Ελλήνων, Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας: ΘΡΑΚΕΣ, εκδ. Πήγασος

Ήταν ισάξιο του μαντείου των Δελφών και από εδώ ξεκινούσαν τα Καβείρια μυστήρια που τελούνταν στη Σαμοθράκη, στοιχεία που σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς μαρτυρούν πως «...η Θράκη ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το ιστορικό γίνεσθαι του αρχαιοελληνικού κόσμου¹⁰⁷⁹».

Στους προϊστορικούς κατοίκους του θρακικού χώρου προστέθηκαν το 14^ο αιώνα οι Θράκες, ινδοευρωπαϊκός λαός, πολυπληθέστατος και χωρισμένος σε πάμπολλα φύλα, που προέρχονταν από την κεντρική Ευρώπη. Οι Θράκες θα παραμείνουν στο χώρο αυτό ως στα χρόνια της κλασικής αρχαιότητας, θα συγκροτήσουν κράτη που αυξομειώνουν, ανάλογα με τις περιστάσεις, τις δυνάμεις τους. Οι παλιές θρακικές πολεμικές ομάδες συγκροτούν αυτόνομα κρατίδια. Έτσι στο εξής με τον όρο Θράκες εννοούμε πλέον όχι μόνο τις πολεμικές ομάδες αλλά όλους όσους κατοικούν στο χώρο της Θράκης. Τον 7^ο και 6^ο π.Χ. αιώνα η Θράκη θα γεμίσει από αποικίες των ανεπτυγμένων πόλεων του Αιγαίου. Ο Ηρόδοτος που έζησε το 484-424 π.Χ. αναφέρει για τη Θράκη πως στην περιοχή κατοικούν 22 θρακικά φύλα, διαιρεμένα σε ανεξάρτητα και αυτοδιοικούμενα έθνη. Το 480 με 460 π.Χ. ιδρύθηκε ισχυρό θρακικό κράτος, το βασίλειο των Οδρυσών που κατόρθωσε να ενώσει υπό την εξουσία του πολλά θρακικά φύλλα και να συμπεριλάβει στο κράτος του όλη την έκταση της ανατολικής Θράκης και άλλες περιοχές ως το Δούναβη. Στον 4^ο αιώνα π.Χ. η Θράκη φτάνει στη μεγαλύτερη ακμή της. Τα ευρήματα των αρχαιολογικών ερευνών βεβαιώνουν ότι οι παλιές θρακικές πόλεις είχαν πλήρως εξελληνιστεί. Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. οι Θράκες υποτάχθηκαν στους Μακεδόνες. Η μακεδονική κτήση της Θράκης συντελέστηκε κυρίως σε δυο φάσεις, το 356 π.Χ. με την ενσωμάτωση στη Μακεδονία της θρακικής χώρας από το Στρυμόνα έως το Νέστο και το 342 π.Χ. με την κατάκτηση του βασιλείου των Οδρυσών έως την οροσειρά του Αίμου. Αργότερα οι Αγριάνες και άλλοι θρακικοί λαοί, ακολούθησαν τον Αλέξανδρο στη μεγάλη εκστρατεία του, όπου διακρίθηκαν για τη μαχητικότητά τους. Η κατάκτηση της Θράκης από το βασίλειο της Μακεδονίας δεν υπήρξε μόνιμη, και η Θράκη μετά από εξεγέρσεις ανέκτησε γρήγορα την ανεξαρτησία της. Το 323 π.Χ. με το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου επέρχεται η διάλυση του μακεδονικού κράτους. Το 184 π.Χ. ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας αποχώρησε από τις πόλεις που ήλεγχε στα θρακικά παράλια, υπό την πίεση των Ρωμαίων. Παράλληλα στη θρακική ενδοχώρα είχε συγκροτηθεί ξανά το ισχυρό βασίλειο των Οδρυσών. Ο θρακικός αυτός λαός, ενώ αρχικά υποστήριζε τους Ρωμαίους, τελικά συμμάχησε με τον τελευταίο Μακεδόνα βασιλιά τον Περσέα, για να ηττηθεί μαζί του το 168 π.Χ. στην Πύδνα από τους ρωμαίους λεγεωνάριους του ανθύπατου Αιμίλιου Παύλου. Ο βασιλιάς των Οδρυσών Κότυς έγινε φόρου υποτελής στη

¹⁰⁷⁹ Στο ίδιο

Ρώμη, το 146 π.Χ. επέρχεται η οριστική προσάρτησή του μακεδονικού κράτους στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και το 46 μ.Χ. η Θράκη γίνεται τελικά ρωμαϊκή επαρχία με πρωτεύουσα την Πέρινθο. Αργότερα, ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Αδριανός (117-138 μ.Χ.) έκτισε κοντά στον Έβρο την Αδριανούπολη. Αυτά τα χρόνια ιδρύονται ακόμα η Τραϊανούπολη και η Πλωτινόπολη. Οι ελληνικές πόλεις της Θράκης διατήρησαν το καθεστώς των ελεύθερων πόλεων και ήταν οργανωμένες σε ένα ομόσπονδο σύστημα με συμπολιτείες. Το 330 μ.Χ. ο Μέγας Κωνσταντίνος μετέφερε στο θρακικό Βυζάντιο την έδρα της αυτοκρατορίας του, κτίζοντας τη Νέα Ρώμη που λίγο αργότερα μετονομάστηκε σε Κωνσταντινούπολη. Οι Θράκες την εποχή εκείνη περιορίζονται στα βουνά της ορεινής Ροδόπης και ζουν αυτόνομα στον ορεινό όγκο, ενώ οι κάμποι και οι ελληνικές πόλεις των παραλίων εκρωμαϊίζονται και συνεχίζουν να ακμάζουν.¹⁰⁸⁰

Η Θράκη, περιβάλλοντας την καρδιά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, συνδέθηκε διαχρονικά με την ιστορική τύχη της Κωνσταντινούπολης. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης προκαλεί τη μεταφορά του κέντρου βάρους των ιστορικών, πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων από την κεντρική Ελλάδα στο Βόσπορο και σε μεγάλο βαθμό στη Μακεδονία και στη Θράκη. Οι αυτοκράτορες πραγματοποιούσαν εκστρατείες στην περιοχή, την εξόπλιζαν με φρούρια με σκοπό να παρέχουν ασφάλεια στο μετακινούμενο πληθυσμό και το εμπόριο, ή επανοχύρωναν παλαιότερες πόλεις και ίδρυσαν νέες. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο το 395-400 μ.Χ., δημιουργήθηκε ένα συνοριακό φυλάκιο στη θέση της σημερινής Κομοτηνής. Το κτίζει ο Θεοδόσιος ο Α, ένα μικρό φρούριο-στάση για ξεκούραση των ταξιδιωτών και των εμπορικών караβανιών, πάνω στην Εγνατία οδό¹⁰⁸¹ και απέναντι από τη διάβαση που οδηγούσε μέσω της Ροδόπης στον ποταμό Άρδα, στην πεδιάδα της Φιλιππούπολης και στη βυζαντινή Βερόη. Το φυλάκιο ήταν τετράγωνο, με δεκαέξι συνολικά πύργους, με εγκατεστημένη φρουρά και ναό της Παναγίας. Η εγκατάσταση αυτή αναγνωρίζεται σήμερα ως το βυζαντινό φρούριο της πόλης.¹⁰⁸² Σιγά-σιγά θα πρέπει να δημιουργήθηκε ένας μικρός συνοικισμός που θα αποτελείτο κυρίως από μικρά πανδοχεία, θα ήταν όμως ασήμαντος αφού πουθενά δεν αναφέρεται για εκατοντάδες χρόνια.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ Δήμητρα Ακριτίδου, *Μουσουλμανική Μειονότητα*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004

¹⁰⁸¹ Ο μεγάλος δρόμος που κατασκεύασαν οι Ρωμαίοι μηχανικοί για να μπορούν να μετακινούνται τα στρατεύματά τους και τα εμπορεύματα. Η Εγνατία Οδός πέραγε από το Δυρράχιο, διέσχισε τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, την Αναστασιούπολη και συνεχίζοντας προς την Ανατολή περνούσε το Βόσπορο προς τη Μικρά Ασία.

¹⁰⁸² Το παλαιοχριστιανικό αυτό φρούριο, το 1922, σχεδόν κατεδαφίστηκε γιατί θεωρήθηκε άχρηστο.

¹⁰⁸³ Αντώνιος Ρωσσίδης, «Κομοτηνή. Σύντομη Ιστορία της πόλης», *Θρακική Επετηρίδα*, Μ.Ο.Κ., τόμος 3, Κομοτηνή 1982, σελ. 217-224

Κάποια από τα συνοριακά φυλάκια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εξελίσσονταν σε πόλεις. Μία από αυτές ήταν η Μαξιμιανούπολη, χτισμένη τον 4^ο αιώνα μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Μαξιμιανό που της δίνει και το όνομά του, πάνω στην Εγνατία οδό, 7.5 χιλιόμετρα δυτικά της σημερινής Κομοτηνής, στους πρόποδες του Παπίκιου όρους. Η Μαξιμιανούπολη ήταν πρωτεύουσα του νομού «Ορφίκιον» των Βυζαντινών χρόνων με ανώτερη στρατιωτική διοίκηση και με πληθυσμό 10.000 κατοίκων. Πολλοί αυτοκράτορες και στρατηγοί έμειναν εδώ για πολλά χρόνια, όπως ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος, ο Λέων Ίσαυρος, ο Νικηφόρος Φωκάς κ.α. Τον 9^ο αιώνα ονομάζεται Μοσυνούπολη, μια πόλη με βαθιά θρησκευτικότητα. Την κατοικούν Βυζαντινοί αξιωματούχοι και γρήγορα γίνεται σημαντικό κέντρο του Βυζαντίου.

Τους τελευταίους χρόνους του Βυζαντίου γίνεται επίκεντρο αιματηρών συγκρούσεων. Από πολύ νωρίς τη θρακική γη λυμαίνονταν διάφοροι επιδρομείς. Τον 3^ο αιώνα μ.Χ. ήταν οι Γότθοι που τους έδιωξαν από την περιοχή οι αυτοκράτορες Γρατιανός και Θεοδόσιος. Ακολούθησαν τον 5^ο αιώνα οι Ούννοι¹⁰⁸⁴ του Αττίλα οι οποίοι εξορμούσαν στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας και λεηλατούσαν επί μισό αιώνα τη Μακεδονία και τη Θράκη καταστρέφοντας πάνω από 70 πόλεις. Επί Αναστασίου του Α' (491-518) εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στα βορειοδυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας σλαβικές φυλές. Πολυάριθμες ορδές Σλάβων και Αβάρων ξεχύθηκαν στα Βαλκάνια φτάνοντας ως τις ακτές της Αδριατικής και του Αιγαίου. Ύστερα από τη γενικότερη καταστροφή που προκάλεσαν οι Άβαροι αποσύρθηκαν σε περιοχές πέρα του Δούναβη ενώ οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη βόρεια Βαλκανική. Το 679 υπολείμματα εκσλαβισμένων φυλών που είχαν φτάσει εδώ με τους Ούννους αποτέλεσαν τον πυρήνα του πρώτου βουλγαρικού κράτους στην περιοχή.

Στη βαλκανική χερσόνησο αυτήν την περίοδο διαμορφώνονταν τα βαλκανικά έθνη που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους και που δημιούργησαν τα νεότερα βαλκανικά κράτη (βουλγαρικό, σερβικό, ρουμανικό). Η Θράκη βρίσκεται στο επίκεντρο αυτών των εξελίξεων. Δοκιμάστηκε σκληρά τόσο από τον Κρούμο¹⁰⁸⁵ (811-815) που κατάσφαξε τους κάτοικους της

¹⁰⁸⁴ Η νομαδική φυλή των Ούννων, τουρκικής καταγωγής, τον 4ο μ.Χ. αιώνα ξεκίνησε από την Ασία και, προχωρώντας προς τα δυτικά, κατάκλυσε την Ευρώπη κι ερήμωσε πολλές χώρες.

¹⁰⁸⁵ Θεωρείται ο ιδρυτής του Βουλγαρικού κράτους. Διακρινόταν για τη σκληρότητά του και τις στρατιωτικές του ικανότητες που τον βοήθησαν να μεγαλώσει το κράτος του, διεξάγοντας μια σειρά από επιτυχείς πολέμους με τις γύρω περιοχές και ιδίως με το Βυζάντιο. Αρχικά προσάρτησε ένα μεγάλο μέρος της ανατολικής Ουγγαρίας της Μακεδονίας και της Θράκης. Το 809 κατέλαβε τη Σαρδική, που αργότερα μετονομάστηκε σε Σόφια. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' επιχείρησε το 811 εκστρατεία ενάντια στον Κρούμο. Νικήθηκε όμως κι ο Κρούμος τράβηξε προς την Κωνσταντινούπολη που μάλιστα

Αδριανούπολης, όσο και από τον επόμενο Βούλγαρο μονάρχη το Συμεών (893-927). Στο μακρύ διάστημα των βυζαντινο-βουλγαρικών συγκρούσεων η περιοχή λεηλατήθηκε και πολλές πόλεις ερημώθηκαν. Το 967 μ.Χ. ιδρύθηκε το δεύτερο βουλγαρικό κράτος από τον τσάρο Σαμουήλ Β΄ που βρισκόταν στο Μακεδονικό και Ιλλυρικό χώρο, με επεκτατικές όμως διαθέσεις προς τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη. Τον Ιούλιο του 1014 ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Β΄¹⁰⁸⁶ μετά από μια σειρά νικηφόρων μαχών περικύκλωσε το βουλγαρικό στρατό στη θέση Κλειδί στον ορεινό όγκο της Ροδόπης (κοντά στις Σέρρες) όπου και τον αποδεκάτισε. Η Μακεδονία και η Θράκη ξαναπέρασαν στη βυζαντινή κυριαρχία μέχρι την εποχή της 4^{ης} Σταυροφορίας (1201-1204).

Με τις σταυροφορίες και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204 οι Βούλγαροι ανέκαμψαν και άρχισαν ξανά επιδρομές κατά της Θράκης. Το 1204 μ.Χ. η Μοσυνούπολη στο πλαίσιο της κατάκτησης της περιοχής από τους σταυροφόρους παραχωρήθηκε στο Γάλλο σταυροφόρο Γουδεφρίδο Βιλλαρδουίνο. Το 1297 μ.Χ. ο τσάρος των Βουλγάρων Καλογιάννης την καταστρέφει ολοκληρωτικά. Όσοι από τους χριστιανούς κατοίκους της Μοσυνούπολης γλίτωσαν από τη φοβερή σφαγή βρίσκουν καταφύγιο στο μικρό φρούριο¹⁰⁸⁷ στα ανατολικά, την Κομοτηνή. Η Κομοτηνή αναφέρεται για πρώτη φορά σαν πόλη το 1331 μ.Χ. όπου ο Καντακουζηνός αναφέρει το νέο οικισμό και τον χαρακτηρίζει «πόλισμα» γιατί ήταν μικρή και περιτοιχισμένη πόλη. Υπάρχουν πολλές εκδοχές για την προέλευση του ονόματος της νέας πόλης, Είναι τα Κομοτηνά του Νικηφόρου Γρηγορά ή τα Κουμουτζηνά του Ιωάννη Κατακουζηνού. Σύμφωνα με την άποψη του καθηγητή Στίλπων Κυριακίδη που θεωρείται η εγκυρότερη από όσες διατυπώθηκαν,¹⁰⁸⁸ το βυζαντινό όνομα Κουμουτζηνά, υποδηλώνει τα κτήματα κάποιου με το επίθετο Κουμουτζής.¹⁰⁸⁹ Κατά το 1361 μ.Χ. τα

πολιόρκησε. Έκλεισε όμως με τους Βυζαντινούς προσωρινή ειρήνη. Στη διάρκεια νέας πολεμικής προετοιμασίας για την κατάληξη της Κωνσταντινούπολης, πέθανε από αποπληξία.

¹⁰⁸⁶ Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας (976-1025) Βασίλειος Β΄, συχνά επονομαζόμενος Βουλγαροκτόνος, θεωρείται ο τελευταίος μεγάλος αυτοκράτορας της Μακεδονικής δυναστείας. Το 1014, στην μάχη στη θέση Κλειδί ο Βασίλειος κατέστρεψε τον στρατό του Σαμουήλ και συνέλαβε 14.000 αιχμαλώτους. Θεωρώντας τους Βούλγαρους στασιαστές (γιατί ήδη ανήκαν στην αυτοκρατορία) τους επέβαλε την ανάλογη ποινή, έτσι τύφλωσε όλους τους αιχμαλώτους φροντίζοντας όμως ανά 100 άνδρες να αφήνει ένα μονόφθαλμο ώστε να οδηγήσουν του υπόλοιπους στο Σαμουήλ. Εκείνος μόλις αντίκρισε το οικτρό θέαμα που παρουσίαζε ο στρατός πέθανε.

¹⁰⁸⁷ Το παλιότερο ιστορικό μνημείο της Κομοτηνής είναι ένα μέρος του τείχους του φρουρίου που βρισκόταν στην περιοχή, το οποίο χρονολογείται τον 4ο αιώνα π.Χ. Γύρω από το φρούριο σχηματίστηκε και ο μετέπειτα ιστός της πόλης.

¹⁰⁸⁸ Σύμφωνα με κάποιους μύθους, Κομοτηνή ήταν η κόρη του Παρασσίου, ενός ζωγράφου που φέρεται να είναι ο ιδρυτής της πόλης.

¹⁰⁸⁹ Αντίστοιχα, έχουμε τα βυζαντινά τοπωνύμια Στεφανηνά, Χουδινά κ.α.

Κουμουτζηνά μαζί με άλλες πόλεις και φρούρια κυριεύονται από τους Οθωμανούς. Την περίοδο αυτή το όνομα της πόλης μεταπλάθεται σε «Γκιουμουλτζίνα» (Gümülçine).

Το σύστημα των Ακριτών και οι πρώτοι ισλαμικοί θύλακες στη Θράκη.

Οι βυζαντινοί για την άμυνα των συνόρων της αυτοκρατορίας στηρίχθηκαν στο σύστημα των Ακριτών. Μετέφεραν δηλαδή στα σύνορα ομάδες πολεμιστών,¹⁰⁹⁰ τους παραχωρούσαν γη και τους παρείχαν φοροαπαλλαγή με αντάλλαγμα τη φύλαξη των συνόρων. Το σύστημα αυτό ισχυροποιήθηκε στα χρόνια των Λασκαρέων- Βατατζήδων, οι οποίοι για να δημιουργήσουν νέα ακριτικά σώματα αφαίρεσαν γη από τους Δυνατούς και τα Μοναστήρια.¹⁰⁹¹ Την περίοδο των Παλαιολόγων ανατρέπεται όλο το σύστημα, όταν αρχίζουν να φορολογούν άγρια τους Ακρίτες και να τους αφαιρούν τη γη που ξαναδίνουν στους Δυνατούς και στα Μοναστήρια. Αποτέλεσμα όλων αυτών των διαδικασιών ήταν οι χθεσινοί φρουροί των συνόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας να κινηθούν εναντίον της και να αναγκαστεί να αρχίσει να στηρίζεται το Βυζάντιο σε μισθοφορικό στρατό.

Σαν παράδειγμα πληθυσμών που από φύλακες των συνόρων μετατράπηκαν σε εχθρούς του Βυζαντίου, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση των χριστιανών αιρετικών Παυλικιανών και Βογομίλων γιατί σύμφωνα με κάποιους μελετητές, όταν οι πληθυσμοί αυτοί εξισλαμίστηκαν αποτέλεσαν τη βάση των Οθωμανών στα Βαλκάνια. Οι πληθυσμοί αυτοί εγκαταστημένοι με την οικογένειά τους φρουρούσαν ως ακρίτες -ορθόδοξοι αρχικά- τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου. Όταν όμως ασπάστηκαν τον Παυλικιανισμό θεωρήθηκαν επικίνδυνοι για το κράτος. Στα χρόνια της Θεοδώρας και του Μιχαήλ Γ' οι αυτοκράτορες προσπάθησαν να καταπνίξουν το κίνημα των Παυλικιανών. Τότε αυτοί αυτονομήθηκαν και άρχισαν να δημιουργούν σχέσεις με τους μουσουλμάνους. Παρόλα αυτά συνεχίζουν ακόμα το έργο τους, αλλά όταν ο Αλέξιος ο Α' ο Κομνηνός θα τους αφαιρέσει τα προνόμια που είχαν ως ακρίτες και θα επιχειρήσει να τους φορολογήσει, οι Παυλικιανοί αρνούνται και αρχίζουν να ενώνονται με τους διάφορους εχθρούς του Βυζαντίου κρατώντας την αυτονομία τους. Οι Οθωμανοί λειτουργούν έξυπνα, αναγνωρίζουν την αυτοτέλειά των Παυλικιανών και αρχικά τους έχουν ως συμμάχους στις επιδρομές τους, με αποτέλεσμα τελικά να εξισλαμισθούν

¹⁰⁹⁰ συνήθως Κομάνους, Πετσενέγκους και Βλάχους

¹⁰⁹¹ Ακριτίδου, Μουσουλμανική Μειονότητα, ό.π.

ομαδικά στις αρχές του 16ου αιώνα και μαζί με τους Βογομίλους να αποτελέσουν στη συνέχεια την κύρια βάση των μουσουλμάνων της Θράκης.¹⁰⁹²

Ταυτόχρονα, ο μισθοφορικός στρατός στον οποίο μεταφέρεται η φύλαξη των συνόρων του Βυζαντίου, άρχισε να αποτελείται από ετερόδοξους καθολικούς, μονοφυσίτες, αλλά κυρίως από αλλόθρησκους μουσουλμάνους. Ο μισθοφορικός στρατός των Παλαιολόγων για παράδειγμα, αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από Τουρκομανούς και εξισλαμισθέντες Μικρασιάτες, οι οποίοι ήταν αιρετικοί χριστιανοί που εξισλαμίσθηκαν την περίοδο αυτή κρατώντας σε αρκετές περιπτώσεις στοιχεία της αίρεσής τους. Αποτέλεσμα των εξισλαμισμών αυτής της περιόδου ήταν και η δημιουργία μιας μουσουλμανικής αίρεσης του Μπεκτασισμού¹⁰⁹³ που είχε και πολλά χριστιανικά στοιχεία. Οι Παλαιολόγοι χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο αυτόν τον πληθυσμό ως φύλακες, ακόμη και στα κάστρα και στα δύσκολα περάσματα. Αποτέλεσμα της αδιαφορίας των αυτοκρατόρων για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των εμπειροπόλεμων εποίκων που εγκαθίστανται στη Θράκη ως φύλακες και τις περισσότερες φορές αρνούνται να αποχωρήσουν, είναι η δημιουργία των πρώτων ισλαμικών θυλάκων στην περιοχή. Πρόκειται δηλαδή για τους πληθυσμούς που εγκαθίστανται αρχικά ως στρατιωτικές μισθοφορικές ομάδες και δημιουργούν στη συνέχεια τις πρώτες ισλαμικές κοινότητες. Είναι ουσιαστικά οι πρώτοι μουσουλμάνοι που εγκαθίστανται με τις οικογένειές τους σε διάσπαρτα σημεία της Θράκης.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹² Στο ίδιο

¹⁰⁹³ Το τάγμα των μπεκτασί (μπεκτασήδες) είναι ένα από τα πιο γνωστά σιιτικά μουσουλμανικά μοναστικά τάγματα. Τα μέλη τους ζούσαν σε κοινόβια που ονομάζονταν τεκέδες και διέπονταν από αυστηρούς κανόνες: σωματική άσκηση, νηστεία, υπακοή, φιλανθρωπία. Ο τεκές Κιζίλ Ντελή στο χωριό Ρούσσα του Έβρου αποτελεί σήμερα το μοναδικό εν ενεργεία θρησκευτικό κέντρο των μπεκτασήδων στην Ελλάδα. Μπεκτασήδες κατοικούν και σήμερα στη Θράκη κυρίως σε ορεινά χωριά του νομού Ροδόπης και Έβρου. Ο μπεκτασιδίδικος πληθυσμός της Ροδόπης, οι λεγόμενοι και Κιζιλμπάσηδες, κατάφεραν επί τόσους αιώνες να διασώσουν τη θρησκευτική ιδιοπροσωπεία, οι οποίοι πάντα διαχώριζαν τη θέση τους από το υπόλοιπο μουσουλμανικό σώμα, και εκείνοι τους θεωρούσαν αιρετικούς. Τους ονόμαζαν «Ερυθροκέφαλους» (κιζίλ= ερυθρός, μπας= κεφαλή), αφού μετά τον εξισλαμισμό τους από τους Τούρκους, αναγκάστηκαν να φορούν κόκκινα φέσια (καλύμματα κεφαλής) για να ξεχωρίζουν. (Σύμφωνα με το βιβλίο «Έβρος Το τελευταίο οχυρό» του Θεόδωρου Κυρκούδη σταυρώνουν το ψωμί τους όταν το κόβουν, κεντούν σταυρούς στους πάτους από τις κάλτσες τους, πίνουν νερό από τα αγιάσματα, επισκέπτονται χριστιανικά ξωκλήσια, ανάβουν κεριά στους τάφους, πολλές γιορτές τους συμπίπτουν με το παλιό χριστιανικό ημερολόγιο π.χ. του Άη Γιώργη - Χιντερελές, του Άη Δημήτρη - Κασίμη, τρώνε χοιρινό και πίνουν οινοπνευματώδη ποτά).

¹⁰⁹⁴ Ακριτίδου, *Μουσουλμανική Μειονότητα*, ό.π.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ.

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα τμήματα της πολιτικής ιστορίας της Θράκης. Η γνώση των ιστορικών γεγονότων που σχετίζονται με την παρουσία των Οθωμανών Τούρκων στη Θράκη, αλλά και της διάδοσης του μουσουλμανισμού στην περιοχή, παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία κυρίως λόγω του γεγονότος ότι στη Θράκη κατοικούν σήμερα πολλοί μουσουλμάνοι, των οποίων οι θρησκευτικές καταβολές σχετίζονται με τα αίτια που συνέβαλαν στη διάδοση του μουσουλμανισμού κατά την τουρκική διείσδυση στο χώρο αυτό και τη χρήση της θρησκείας σαν βασικού εργαλείου για τη δημιουργία εθνικής ταυτότητας.

Οι κατακτήσεις των Οθωμανών Τούρκων ξεκίνησαν περίπου γύρω στο 1300 μ.Χ. Είναι η εποχή που μια σειρά από διαδικασίες αρχίζουν να αλλάζουν το γεωγραφικό χάρτη της περιοχής. Οι επεκτατικές κινήσεις των Οθωμανών και η διαμόρφωση των νέων βαλκανικών κρατών μέσα και έξω από την αυτοκρατορία προς το τέλος της Βυζαντινής περιόδου, οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης στο ελληνικό στοιχείο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι, μετά την περίοδο των σταυροφοριών αλλά και τις επιδρομές των Βουλγάρων που κατέστρεψαν τη Μαξιμιανούπολη, τα Κουμουτζηνά δημιουργούνται με μια ιδιαίτερη έμφαση στην ελληνική τους ταυτότητα.¹⁰⁹⁵

Η βαθμιαία διείσδυσή των Οθωμανών κατά το 13^ο και 14^ο αιώνα στη Μικρά Ασία πραγματοποιήθηκε και στη Θράκη. Στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα (1305- 1352) Τούρκοι που προέρχονταν από τα εμιράτα της Μ. Ασίας πραγματοποίησαν αλληπάλληλες επιδρομές στο έδαφος της Θράκης, είτε ως μισθοφόροι των Βυζαντινών (κατά τη διάρκεια εμφυλίων πολέμων μεταξύ των αυτοκρατόρων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας), είτε από πρωτοβουλία δικιά τους με σκοπό να λεηλατήσουν ή να διαδώσουν τη θρησκεία στους και τον εθνισμό τους. Στις παραμονές της πτώσης της Κωνσταντινούπολης έπεσαν και τα τελευταία Βυζαντινά κάστρα της Θράκης, πρώτα της Προποντίδας και μετά του Εύξεινου Πόντου. Ημερομηνία ορόσημο όμως που σηματοδοτεί την ουσιαστική τουρκική διείσδυση στη Θράκη είναι το 1354 όταν καταλαμβάνεται η Καλλίπολη και στη συνέχεια η πτώση του Διδυμότειχου (1361) και της Αδριανούπολης (1361-2) από τα στρατεύματα του Μουράτ Α'. Η άλωση του Διδυμότειχου άνοιξε το δρόμο για την κατάληψη και της υπόλοιπης Δ. Θράκης. Κατά το 1361 μ.Χ. τα

¹⁰⁹⁵ Ξυδά Ιωάννα- Φελεμέγκα Βασιλική- Φουτσιόση Γιαννούλα, Κομοτηνή: Ιστορική – Πολεοδομική εξέλιξη, Ερευνητική Εργασία, Δ.Π.Θ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ξάνθη 2004-2005

Κουμουτζηνά,¹⁰⁹⁶ μαζί με άλλες πόλεις και φρούρια κυριεύονται από τους Τούρκους και παραχωρούνται στον ελληνικής καταγωγής Εξωμοτή στρατηγό Γαζή Εβρενός Μπέη. Μέσα σε μια 12ετία, από το 1352 ως το 1365, ολόκληρη η Θράκη περιήλθε στον έλεγχο των Οθωμανών. Τότε οι Τούρκοι εκτοπίζουν από τη Θράκη μεγάλες μάζες πληθυσμού προς τη Μ. Ασία. Πολλές χιλιάδες από αυτούς πουλήθηκαν σκλάβοι.¹⁰⁹⁷ Μετά το 1390 η Θράκη έχει υποταχθεί στους Οθωμανούς εκτός από την Κωνσταντινούπολη και μερικές παραλιακές πόλεις. Οι Οθωμανοί πριν πραγματοποιήσουν την κατάκτηση της Θράκης είχαν προωθήσει Ισλαμικές Ιεραποστολές¹⁰⁹⁸ που κήρυτταν ότι η λύτρωση των κατοίκων θα έρθει με τους Οθωμανούς.

Το πληθυσμιακό ήταν από τα πιο σοβαρά θέματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Τούρκοι στη Θράκη. Οι έντονες προσπάθειες που είχαν καταβάλει για να δημιουργήσουν τουρκικές κοινότητες στην περιοχή πριν από την οριστική τους απόφαση να την κατακτήσουν, φαίνεται ότι δεν απέδωσαν. Ο χώρος της Δ. Θράκης κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης κατοικούνταν από ελληνικούς πληθυσμούς, αν και ορισμένες περιοχές είχαν ερημωθεί εξαιτίας των πολέμων, είτε γιατί φονεύτηκαν αρκετοί από τους κατοίκους ή αιχμαλωτίστηκαν και μεταφέρθηκαν στη Μ. Ασία, είτε ακόμη γιατί οι ίδιοι οι Έλληνες προτίμησαν να εγκατασταθούν σε άλλες περιοχές για να αποφύγουν την αιχμαλωσία. Για τη διαφοροποίηση της πληθυσμιακής κατάστασης οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν διάφορα μέσα, όπως την ομαδική εγκατάσταση στη Θράκη τουρκογενών πληθυσμών από τη Μ. Ασία, τη δημιουργία κινήτρων για τη φυσική ροή προς την περιοχή τουρκομανικών πληθυσμών, αλλά και εξισλαμισμούς χριστιανών οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν αλλού σε μεγαλύτερη και αλλού σε μικρότερη κλίμακα¹⁰⁹⁹ (άλλες φορές με την απειλή να θανατωθούν και κυρίως με την επιβολή βαριάς φορολογίας), κ.ά.¹¹⁰⁰ Με την πολιτική του εκτουρκισμού οι Τούρκοι κατάφεραν να αλλάξουν την πληθυσμιακή σύνθεση της Θράκης, να ανακατανείμουν τη γη και να καθιερώσουν θεσμούς και έθιμα κατά τα πρότυπα της τουρκικής κοινωνίας.

¹⁰⁹⁶ Αν και υπάρχει κάποια σύγχυση στις πηγές σχετικά με τη χρονολογία της καταλήψεως των διαφόρων περιοχών της Δ. Θράκης από τα στρατεύματα του Γαζή Εβρενός, ωστόσο φαίνεται πιθανότερο ότι οι περιοχές αυτές κατακτήθηκαν ως το 1365, στο Ευστράτιος Χ., *Ζεγκίνης Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στη ιστορία διαδόσεως του Μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο.*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1984

¹⁰⁹⁷ Ακριτίδου, *Μουσουλμανική Μειονότητα*, ό.π.

¹⁰⁹⁸ Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη...*, ό.π.

¹⁰⁹⁹ Ο σουλτάνος Σελίμ Α' (1512-1520) συνέλαβε την ιδέα να μεταβάλει όλες τις εκκλησίες σε τζαμιά και να θανατώσει τους χριστιανούς που θα αρνούνταν να εξισλαμισθούν. Η απόφαση του σουλτάνου ματαιώθηκε με το επιχείρημα των οικονομικών συνεπειών που θα είχε για το κράτος η απώλεια των φόρων τους οποίους κατέβαλαν οι χριστιανοί, οι οποίοι ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, στο Ζεγκίνη Ι. Ευστράτιου, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1984

¹¹⁰⁰ Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, ό.π.

Η εποχή αυτή αποτελεί το μεγαλύτερο σταθμό για την παρουσία Τούρκων στη Θράκη όχι πλέον ως πολεμαρχών και στρατού, αλλά ως εποίκων που μαζί με όλη τους την οικογένεια εγκαθίστανται στο θρακικό χώρο. Οι έποικοι έφταναν στις περιοχές και εγκαθίσταντο μεμονωμένα ή συλλογικά. Τους παραχωρούνται τμήματα στα πεδινά όπου ξεκινούν και μένουν μόνιμα. Ειδικότερα μετά την άλωση της πόλης το 1453 τα εύφορα θρακικά εδάφη προσέλκυσαν πλήθος Τούρκων με αποτέλεσμα οι ελληνόφωνοι κάτοικοί τους να περιοριστούν στις πόλεις και τα άγονα ημιορεινά τμήματα. Ακόμη και σήμερα ένα μέρος των Τουρκογενών που ζουν στα πεδινά αποτελούν τρόπο τινά απογόνους εκείνων που μετανάστευσαν στη Θράκη την περίοδο αυτή. Στον ορεινό τώρα όγκο της Ροδόπης, έως τότε δεν κατοικούσαν μουσουλμάνοι, αλλά χριστιανικές ομάδες παλαιών Θρακών που κατέφυγαν εκεί για να ζήσουν ελεύθερα μέσα στην προστασία που μπορούσε να τους προσφέρει το απόκρημνο ορεινό τοπίο της Ροδόπης. Τα αρχαία αυτά θρακικά φύλα είχαν χρησιμοποιηθεί από τους Βυζαντινούς ως φύλακες των περασμάτων, ως «κλειδορράχηδες».¹¹⁰¹ Πρόκειται για τους Ροδοπαίους ή αλλιώς τους σημερινούς Πομάκους. Γύρω στα τέλη του 17^{ου} αιώνα (1676) η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξισλαμίζει¹¹⁰² τους Πομάκους της Ροδόπης, μέρος των οποίων μετά τον εξισλαμισμό τους μετακινήθηκε προς τα αστικά κέντρα της περιοχής, την Iskete (Ξάνθη) και την Γκιουμουλτζίνα.¹¹⁰³

Τους επόμενους αιώνες εκτός από την προσχώρηση των Πομάκων στο Ισλάμ θα ακολουθήσουν και άλλοι μαζικοί εποικισμοί με Μουσουλμάνους της Ανατολίας, που θα ενισχύσουν το μουσουλμανικό στοιχείο στην περιοχή.¹¹⁰⁴ Οι πληθυσμοί που είχαν τη

¹¹⁰¹ Ακριτίδου, *Μουσουλμανική Μειονότητα*, ό.π.

¹¹⁰² Για το πώς και γιατί εξισλαμίστηκαν οι Πομάκοι, υπάρχουν δύο εκδοχές, σύμφωνα με την Ακριτίδου Δήμητρα, στο «Μουσουλμανική Μειονότητα», Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004. Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα οι Οθωμανοί προωθούσαν στρατηγικό σχέδιο εξισλαμισμού των πληθυσμών με αντάλλαγμα την προσφορά εργασίας ως μισθοφόρων της τουρκικής εξουσίας. Οι Πομάκοι ήταν πολεμική ομάδα και ζητούσε και αυτοί δουλειά μισθοφόρου. Κατά την μία εκδοχή που την υποστηρίζουν οι Βούλγαροι ο εξισλαμισμός τους έγινε, στα χρόνια του βεζύρη Μεχμέτ Κιοπρουλού, με την απειλή χρήσης βίας, γιατί οι γενίτσαροι σε αντίθετη απόφαση τους περίμεναν με τα σπαθιά τους να τους σφάζουν. (Στην ιστορία της Δ' δημοτικού των σχολείων της Βουλγαρίας καταγράφεται ότι έτσι έγινε ο εξισλαμισμός των Πομάκων). Η δεύτερη εκδοχή έρχεται από τον Τσέχο ιστορικό Jirecek ο οποίος γράφει ότι οι προύχοντες και οι ιερείς των Πομάκων εξισλαμίστηκαν οικειοθελώς ομαδικά, στα χρόνια του βεζύρη Μεχμέτ Κιοπρουλού, κάνοντας σε ειδική επίσημη τελετή περιτομή. Η απόφασή τους αυτή απέρρεε από τα δεινά που υπέφεραν από τη βουλγαρική κατοχή. Μετά τον εξισλαμισμό τους οι Πομάκοι έβρισκαν δουλειά, τα παιδιά τους έμπαιναν ως μισθοφόροι στον οθωμανικό στρατό και εκεί βέβαια εξοθωμανίζονταν. Όσοι Πομάκοι έμεναν στο χώρο τους χρησιμοποιούνταν απλά στον κρατικό μηχανισμό.

¹¹⁰³ Ρωσσίδη, *Κομοτηνή...*, ό.π.

¹¹⁰⁴ Σιγούρος Ι., «Νομός Ροδόπης», Ε.Π.Ε.Κ., Αρχείο Εκδόσεων, Κομοτηνή, 1997, στο Κουτσούκος Β., *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Πτυχιακή Εργασία, Μυτιλήνη 2000

δυνατότητα να εγκατασταθούν στη Θράκη¹¹⁰⁵ προέρχονταν από όλα τα εδάφη της Αυτοκρατορίας: ασιατικά φύλλα Τουρκομογγόλων, Μογγόλων και με βάση τις πληροφορίες που συναντάμε στα τουρκικά αρχαιακά έγγραφα που έχουν δει το φως της δημοσιότητας προκύπτει ότι το 15^ο αιώνα στη Θράκη εγκαταστάθηκαν κυρίως διάφοροι Τουρκομανικοί πληθυσμοί (Γιουρούκοι, Κονιάριδες, και Κιρκάσιοι). Συγκεκριμένα για τη Γκιουμουλτζίνα (Gümülçine) οι τουρκικές πηγές πληροφορούν ότι η εγκατάσταση Γιουρούκων μαρτυρείται από βακουφικά έγγραφα της εποχής του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β' (1481-1512). Επίσης από το φορολογικό κατάστιχο Rumeli Tahrir Defteri του έτους εγίρας 860 (1455-1456) προκύπτει ότι ορισμένες περιοχές της Γκιουμουλτζίνας, όπως οι Καργέϊ Μπάγιατλαρ και Καργέϊ Τσεκίρντεκλου, είχαν κατοικηθεί από άτομα που προηγουμένως ανήκαν σε εμιράτα ή φυλές της Μ. Ασίας.¹¹⁰⁶

Στη Γκιουμουλτζίνα οι Οθωμανοί Τούρκοι έχτισαν τα σπίτια τους έξω από τα τείχη. Με τον εποικισμό Οθωμανών από τη Μικρά Ασία, η πόλη επεκτάθηκε και απόκτησε θρησκευτικά και κοινωφελή κτίρια. Ταυτόχρονα όμως άρχισαν οι καταπιέσεις, το παιδομάζωμα και αυξήθηκαν οι εξισλαμισμοί με αποτέλεσμα ο πληθυσμός της να ελαττωθεί πολύ. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, πολλοί από τους κατοίκους της αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Ήπειρο, όπου συνοίκησαν τα χωριά Κουμουτζάδες έξω από την Άρτα. Άλλοι κατέφυγαν στη νότια Πελοπόννησο, όπου μέχρι τελευταία αναγνωρίζονταν από τα επώνυμα Κουμουτζαίοι ή Κουμουτζηνοί που έφεραν. Πολλοί από αυτούς μετανάστευσαν στην Αμερική. Η διαρροή του ελληνικού στοιχείου έδωσε στην αρχή αριθμητική υπεροχή στους Τούρκους, αργότερα όμως όταν άρχισαν να καταφθάνουν και να εγκαθίστανται στην Κομοτηνή Έλληνες από άλλα μέρη και κυρίως ομάδες Ηπειρωτών, τινώθηκε η χριστιανική κοινότητα.¹¹⁰⁷

Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας μας δίνουν πληροφορίες κυρίως οι ξένοι περιηγητές που επισκέφτηκαν τη Γκιουμουλτζίνα, ταξιδεύοντας από και προς την

¹¹⁰⁵ Σύμφωνα με το Ζεγκίνη Ε. στο «Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη», η μελέτη των αρχαιακών στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση των πληθυσμών αυτών δεν έγινε με αναγκαστικό τρόπο, δηλαδή εκτοπισμό ή εξορία. Στηριζόμενοι στις διαπιστώσεις αυτές μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι σουλτάνοι Μουράτ Α' και Βαγιαζίτ Α' μελέτησαν πολύ προσεκτικά το πληθυσμιακό πρόβλημα στη Θράκη και απέφυγαν να χρησιμοποιήσουν βίαιους τρόπους εποικισμού, όπως έγινε με άλλες περιοχές, γιατί τα μέτρα αυτά, παρόλο που υπήρξαν αποτελεσματικά στη συγκράτηση των εδαφών κάτω από τον τουρκικό έλεγχο, είχαν βαρύτερες συνέπειες στην αραίωση του ελληνικού στοιχείου, γεγονός που επηρέασε τον εφοδιασμό του νεοσύστατου σώματος των Γενίτσαρων από χριστιανούς νέους, όσο και τις προοπτικές να χρησιμοποιηθούν οι Έλληνες για την πολιτιστική, πολιτική και οικονομική ανάπτυξη του οθωμανικού κράτους.

¹¹⁰⁶ Στο ίδιο

¹¹⁰⁷ Ρωσσίδης, *Κομοτηνή...*, ό.π.

Κωνσταντινούπολη. Ο Γάλλος περιηγητής Bertrundon de la Broquiere ίσως είναι ο πρώτος που αναφέρει την Κομοτηνή (Caumussin) στα χειρόγρατά του. Στο ταξίδι του στην περιοχή, το 1433, διηγείται ότι: «...από τη Μάκρη, περνώντας κάποιο βουνό όχι και πολύ ψηλό, έφτασα στην Caumussin (Γκιουμουλτζίνα), που την περιτριγυρίζουν καλά τείχη, κοντά σε ένα ποτάμι, μέσα σε μια ωραιότατη έκταση καλή και ομαλή, δίπλα στα βουνά της που βρίσκονται προς τη δύση...». Το 1591, στο ημερολόγιο του Gabrielle Cavazza διαβάζουμε: «Ιουνίου 6, Πέμπτη. Μίαν ώρα προ μεσηβρίας εφθάσαμε εις Γκιουμουλτζίναν, η οποία έχει ένα κτίριο περιζωσμένον με τείχος και με μεγάλους πύργους αρχαίους. Αλλά δεν έχει μέσα φρουράν και είναι πολύ ολίγον κατοικημένον. Οι κάτοικοι είναι Τούρκοι, Εβραίοι και Χριστιανοί... Ευρήκαμε ψωμί ζεστό, κρασί και κρέας...»¹¹⁰⁸ Και άλλοι περιηγητές αναφέρονται στην Γκιουμουλτζίνα, από τις μαρτυρίες των οποίων μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία για την πληθυσμιακή και εθνική σύνθεση της πόλης. Ο Γάλλος περιηγητής P.B.du Mans (1546-1549) μας αναφέρει ότι στην πόλη κατοικούσαν χριστιανοί και μωαμεθανοί κάτοικοι.¹¹⁰⁹ Την ίδια εποχή και σε οθωμανικό κατάστιχο του 1530 αναφέρεται η λειτουργία δυο μπεκτασικών τεκέδων στην πόλη, του τεκέ Αχή Εβρέν και του τεκέ Μπορεκτσιλέρ.¹¹¹⁰ Ο τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή¹¹¹¹ που επισκέφτηκε την πόλη το 1640 μας δίνει πληροφορίες για τη ζωή και τη λειτουργία της. Για τους έλληνες κατοίκους της δεν αναφέρει ούτε αν υπήρχαν.

Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, η Γκιουμουλτζίνα εξελίχθηκε σε σπουδαίο διοικητικό κέντρο στα πλαίσια της διοικητικής διαίρεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹¹¹² Στο πλαίσιο αυτών των διοικητικών διαιρέσεων η Γκιουμουλτζίνα αποτελεί μέρος του πρώτου σαντζακίου των Βαλκανίων, της Καλλιπόλεως και ήδη από τα 1800 περίπου είχε εξελιχθεί σε ένα περιφερειακής σημασίας εμπορικό κέντρο πάνω στην Εγνατία οδό. Λειτουργούν πολλά σχολεία και οι εμπορευόμενοι γίνονται φορείς του διαφωτισμού στη

¹¹⁰⁸ Στο ίδιο

¹¹⁰⁹ Σιγούρος Ι., «Νομός Ροδόπης», Ε.Π.Ε.Κ., Αρχείο Εκδόσεων, Κομοτηνή, 1997, στο Κουτσούκος Β., «Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή», Πτυχιακή Εργασία, Μυτιλήνη 2000

¹¹¹⁰ Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη...*, ό.π.

¹¹¹¹ Σιγούρος Ι., «Νομός Ροδόπης», Ε.Π.Ε.Κ., Αρχείο Εκδόσεων, Κομοτηνή, ό.π.

¹¹¹² Η Οθωμανική Αυτοκρατορία χωρίστηκε σε δυο μεγάλες διοικήσεις (μπεηλερμπελίκια), στην Ανατολία (Μ. Ασία) και τη Ρούμ-ι-λι (ελληνική απόδοση Ρούμελη). Οι διοικήσεις αυτές υποδιαιρούνταν σε μεγάλες διοικητικές περιοχές /περιφέρειες το βιλαέτι (vilayet) ή εγιαλέτι (eyâlet) που αυτές με τη σειρά τους χωριζόταν σε σαντζάκια. Το σαντζάκι διαιρούνταν σε μικρότερες διοικητικές μονάδες, τους καζάδες. Το 1867 Η Θράκη διαιρέθηκε διοικητικά στα βιλαέτια της Κωνσταντινούπολης και της Αδριανούπολης. Το πρώτο περιείχε τα σαντζάκια Κωνσταντινούπολεως, Τσεκμετζέ και Πέραν και το δεύτερο τα σαντζάκια Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως, Καλλιπόλεως, Ραιδεστού και Σηλύμνου. Το μεγαλύτερο σαντζάκι υπήρξε εκείνο της Καλλιπόλεως.

Θράκη. Ο αστικός πληθυσμός αποκτά νεωτεριστικές αντιλήψεις, η θέση της γυναίκας βελτιώνεται, γενικά η ζωή γίνεται περισσότερο «ευρωπαϊκή¹¹¹³». Αυτήν την εποχή η πόλη έχει αρχίσει να διαμορφώνει τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της. Σύμφωνα με μαρτυρία του Άγγλου περιηγητή E. D. Clarke στην Γκιουμουλτζίνα το 1801 κατοικούν Αρμένιοι,¹¹¹⁴ Έλληνες, Οθωμανοί και Εβραίοι. Η πλειοψηφία των σπιτιών, 1000 συνολικά, ανήκει σε Οθωμανούς (525 σπίτια), 400 σε Έλληνες, 60 σε Εβραίους και 15 σε Αρμένιους.¹¹¹⁵

Οι Εβραίοι την περίοδο αυτή κατοικούν μόνο μέσα στο μικρό φρούριο της πόλης. Το φρούριο της πόλης χρησιμοποιήθηκε επίσης σαν σταθμός ξεκούρασης των οδοιπόρων που ακολουθούσαν τον κάθετο προς την Εγνατία οδό δρόμο. Ο δρόμος αυτός¹¹¹⁶, αλλά και η Εγνατία χρησιμοποιούνταν τόσο από τους ταξιδιώτες όσο και από τα στρατεύματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια εκστρατειών και επιδρομών. Οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να φροντίζουν για την ασφάλεια, την καλή κατάσταση και την προσπελασιμότητα του δρόμου, ενώ η πόλη με το φρούριο, τα πανδοχεία και τα χάνια της αποτελούσε σταθμό ξεκούρασης και ανεφοδιασμού. Για τις υπηρεσίες τους υπήρχαν κάποιου είδους φορολογικές διευκολύνσεις από την Υψηλή Πύλη, όπως ήταν η απαλλαγή από έκτακτους φόρους.¹¹¹⁷ Στο διάστημα αυτό η πόλη δεν έπαψε να αποτελεί σπουδαίο και σημαντικό κέντρο εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου χάρη στην προνομιακή της θέση. Στην έκδοση *Resume géographique de la Grece et la Turquie d' Europe* που κυκλοφόρησε το 1826 στο Παρίσι από συγγραφέα αναφερόμενο με τα αρχικά M.G.A.M., αναφέρονται τα εξής για την Κομοτηνή: «*Κιουμουρτζίνα (Μαρώνεια) με δέκα έως δώδεκα χιλιάδες κατοίκους εκ των οποίων η πλειονότητα αποτελείται από Τούρκους. Κτισμένη πάνω στο μεγάλο δρόμο που*

¹¹¹³ Μουσόπουλος, «Συνοπτική ιστορία...», ό.π.

¹¹¹⁴ Σύμφωνα με τον Διεθνολόγο και Πολιτικό Επιστήμονα Σαρκίς Τ. Δαγκαζιάν, η διασύνδεση του αρμενικού έθνους με τη Θράκη χάνεται στα βάθη των αιώνων και ανάγεται στη βασική θεωρία προέλευσης των Αρμενίων από τα θρακο-φρυγικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ Μ. Ασίας και Μεσοποταμίας κατά το 12ο αι. π.Χ.1 Για οργανωμένες όμως αρμενικές κοινότητες στη Θράκη μπορούμε να μιλήσουμε μόνο κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, όταν βυζαντινοί αυτοκράτορες - με πρώτο τον πιθανότατα αρμενικής καταγωγής Μαυρίκιο (582-602)² - μετακινούν Αρμένιους στην περιοχή για να ενισχύσουν την άμυνα της βόρειας μεθορίου της Αυτοκρατορίας από τις επιδρομές ξένων φυλών. Και στην Οθωμανική περίοδο όμως οι Αρμένιοι κατοικούν σε όλες τις βασικές πόλεις της Θράκης και συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη και πρόοδο της περιοχής. Χτίζουν εκκλησίες, δημιουργούν πολιτιστικούς και αθλητικούς συλλόγους, ανεγείρουν σχολεία και προοδεύουν στο εμπόριο και τις επιστήμες.

¹¹¹⁵ Ρωσσίδης, «Κομοτηνή...», ό.π.

¹¹¹⁶ Στο ίδιο

¹¹¹⁷ Ιναλτζίκ Χ. , «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Κλασική Εποχή, 1300-1600» (1973), Μετάφραση Μ. Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, στο Κουτσούκος Β., *Εθνοτικός Ανταγωνισμός και Χώρος στην Πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πτυχιακή Εργασία, Μυτιλήνη 2000

φτάνει μέχρι την Καβάλα σε μια μικρή εσοχή του κόλπου του Λάγος, είναι εκ των κυριότερων κέντρων εμπορίου της Θράκης. Δυο μεγάλες εμποροπανήγυρες γίνονται κάθε χρόνο. Συναντά κανείς εκεί ξένουςπραμματευτάδες που συναθροίζονται για την αγοράβάμβακος και καπνού. Κυβερνάται από έναν Αγιάννη ο οποίος έχει υπό τη δικαιοδοσία του 36 χωριά που κατοικούνται από Έλληνες καταγόμενους από τους αρχαίους Θράκες».¹¹¹⁸

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στις παραμονές της ελληνικής επανάστασης η δράση της Φιλικής εταιρείας επεκτάθηκε και στην Κομοτηνή. Το 1821 ο μητροπολίτης Μαρώνιας Κωνστάντιος, που είχε έδρα την Κομοτηνή, μαζί με άλλους κατοίκους της περιοχής διαπεραιώθηκαν στη Χαλκιδική και συνεξεστράτευσαν με τον Εμμανουήλ Παπά κατά της στρατιάς του Μπαυράμ Πασά, ο οποίος είχε ξεκινήσει από τη Μικρά Ασία κατευθυνόμενος προς την Πελοπόννησο με σκοπό να καταπνίξει την ελληνική επανάσταση. Όταν ξεκίνησε η ελληνική επανάσταση στην Πελοπόννησο (25/3/1821) ο Σουλτάνος Μαχμούτ ο Β΄ κήρυξε ιερό πόλεμο και κατά των Ορθοδόξων Χριστιανών της Θράκης. Καθώς η Θράκη βρίσκεται κοντά στην Πόλη δέχεται περισσότερες πιέσεις αφού μέσα από τη Θράκη περνούσαν τα πολυάριθμα στρατεύματα που έκαναν εκστρατείες προς τη νότια Ελλάδα, προκαλώντας στο πέρασμά τους αρπαγές, φόνους και ατιμώσεις. Η Συμμετοχή των Θρακιωτών στον Ιερό Λόχο του Αλέξανδρου Υψηλάντη είναι μεγάλη και η γενική συμμετοχή τους στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 που έχει ξεσπάσει στη νότια Ελλάδα φαίνεται μέσα και από τα τοπικά επαναστατικά κινήματα (από τις πόλεις Στενήμαχο, Αδριανούπολη, Σουφλί, Μάλγαρα, Σωζόπολη, Αγκίαλο, Μεσήμβρια, Μάκρη, Σαμοθράκη, Μαρώνια, Κεσσάνη, Αίνο). Σε αντίδραση των παραπάνω οι Τούρκοι προχωρούν σε βίαιη καταστολή των τοπικών κινήματων και φόνους προκρίτων και μητροπολιτών. (Γνωστότεροι αγωνιστές της περιόδου ο Καπετάν Χατζή Αντώνιος Βισβίζης και η γυναίκα του Δόμνα Βισβίζη από τον Αίνο).

Το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης βρίσκει τη Θράκη σε άνθηση. Ωστόσο η διαφορά πόλης- υπαίθρου είναι έντονη όσον αφορά στο ελληνικό στοιχείο. Υπάρχει καταδυνάστευση των Ελλήνων στις αγροτικές περιοχές από τα άσχημα φορολογικά μέτρα και τη διόγκωση του φαινομένου των βίαιων εξισλαμισμών. Αντίθετα, παρατηρείται οικονομική, κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων στα αστικά κέντρα. Η οικονομική και διοικητική σημασία της Κομοτηνής ήταν πλέον μεγάλη. Απόδημοι Κομοτηναίοι ευεργέτες κτίζουν στην πόλη σχολεία και ευαγή ιδρύματα και Κομοτηναίοι έμποροι που ταξιδεύουν για

¹¹¹⁸ Ρωσσίδης, «Κομοτηνή», ό.π.

τις δουλειές τους στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, έρχονται σε επαφή με τους Έλληνες που ζουν εκεί, βλέπουν τα σπίτια τους και επιστρέφοντας χτίζουν αρχοντικά αλλάζοντας τη μορφή των χριστιανικών γειτονιών της πόλης. Τα αστικά μέγαρα και τα αρχοντόσπιτα που ξεπροβάλλουν μαρτυρούν την ακμή της πόλης την περίοδο εκείνη. Ο ελληνισμός κρατούσε στα χέρια του τα περισσότερα επαγγέλματα, το εμπόριο και τη μικρή βιομηχανία της εποχής.¹¹¹⁹ Οι Έλληνες έμποροι διακινούν κυρίως καπνό και σιτηρά και αρχίζουν να πλουτίζουν αγοράζοντας μεγάλα αγροκτήματα (Φατύργιακα, Κιρ-τσιφλίκ, Ορτατζί) και κτίζοντας τους πρώτους ατμόμυλους.

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας λειτουργούσε στην Γκιουμουλτζίνα Δημογεροντία, με επικεφαλής τον Αρχιερέα ή τον Επίτροπο του και άντρες διακρινόμενους για τη μόρφωση, την ευπορία, την αρετή και τον πατριωτισμό. Διοικούσαν τα κοινά, διόριζαν και έπαυαν τους επιτρόπους των εκκλησιών, τους εφόρους των σχολείων και των άλλων ιδρυμάτων, ρύθμιζαν τις διαφορές μεταξύ των Χριστιανών.¹¹²⁰ Υπήρχε ικανός αριθμός λογίων και επιστημόνων και το 1885 δημιουργήθηκε ο σύλλογος «Ομόνοια» που δραστηριοποιείται σε συναυλίες και σε θεατρικές παραστάσεις από ερασιτέχνες νέους. Η οργάνωση των επαγγελματικών τάξεων σε ιδιαίτερα σωματεία (εσνάφι, σινάφι ή ρουφέτι) ήταν κοινό γνώρισμα του ελληνικού και του μουσουλμανικού αστικοποιημένου στοιχείου στη Θράκη¹¹²¹ με αποτέλεσμα οι συντεχνίες αυτές να έχουν μεγάλη δύναμη. Στην Κομοτηνή, που ο ελληνισμός κρατούσε στα χέρια του το εμπόριο, οι συντεχνιακές αυτές οργανώσεις ήταν ισχυρότατες και τα μέλη τους μπορούσαν μυστικά και εύκολα να μνηθούν στη Φιλική Εταιρεία ή στις άλλες οργανώσεις που απέβλεπαν στη σωτηρία του γένους. Το κλίμα αυτό ευνόησε ώστε πολλοί από τους Θράκες να μνηθούν στη Φιλική Εταιρεία, που με διάφορους απεσταλμένους μούσε συνήθως τους μητροπολίτες, τους δημογέροντες και τους πρωτομάστορες των συντεχνιών.

Ενώ όμως η επανάσταση συνεχίζεται στην Πελοπόννησο, τη Στερεά και στα νησιά του Αιγαίου, ο αντίκτυπος των επαναστατικών γεγονότων γίνεται όλο και μεγαλύτερος για τους κατοίκους της Θράκης καθώς εφαρμόζονται εις βάρος του διαρκώς νέοι μέθοδοι βίας και τρομοκρατίας. Οι τουρκικές σκληρότητες δημιούργησαν τη θρακική κλεφτουριά από ομάδες ανδρών που επιδίωκαν την ελευθερία τους, γεγονός που οδήγησε στην εξόντωση πολλών Θρακιωτών. Η εδραίωση της ελληνικής επανάστασης και η απελευθέρωση των πρώτων περιοχών υποχρέωσαν τις Μεγάλες Δυνάμεις (Ρωσία, Αγγλία και Γαλλία) να επέμβουν στο

¹¹¹⁹ Στο ίδιο

¹¹²⁰ Στο ίδιο

¹¹²¹ Ρίζες των Ελλήνων, Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας: ΘΡΑΚΕΣ, εκδ. Πήγασος

«ελληνικό ζήτημα». Το 1827 συνάπτουν την Τριπλή Συμμαχία, σύμφωνα με την οποία απαιτούν από την Τουρκία και την Ελλάδα άμεση ανακωχή για την διευθέτηση των εδαφικών ζητημάτων. Η άρνηση της Πύλης είχε σαν αποτέλεσμα τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου όπου καταστράφηκε ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος και η αναρχία που ακολούθησε επέτρεψε στις μεγάλες δυνάμεις να επιβάλλουν την αναγνώριση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους. Το 1830 επικυρώνεται η ίδρυση του ελληνικού κράτους με το πρωτόκολλο του Λονδίνου ή Πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας που αναγνωρίζεται αργότερα και από την Πύλη με τη συνθήκη του Μαΐου του 1832. Τα όρια του νέου κράτους περιλαμβάνουν την Πελοπόννησο, τη Στερεά, την Εύβοια και τις Κυκλάδες, ενώ η Θράκη παραμένει υπόδουλη, συνεχίζοντας τους ηρωικούς αγώνες εναντίον των Τούρκων κατακτητών και των Βούλγαρων επιδρομέων με σκοπό την ενσωμάτωσή της στον εθνικό κορμό. Τα γεγονότα αυτά που χαρακτηρίζουν την ιστορία της επαναστατημένης Ελλάδας έχουν στη Θράκη μια άλλη διάσταση εξαιτίας της γενικότερης πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στα Βαλκάνια, λόγω της εμφάνισης του πανσλαβισμού και της σχηματοποίησης των εθνικών ανταγωνισμών, αλλά και της ιδιαίτερης εθνολογικής σύστασης της ευρύτερης θρακικής ζώνης όπου συνυπάρχουν ελληνικοί, βουλγαρικοί, μουσουλμανικοί, εβραϊκοί και αρμένικοι πληθυσμοί. Παράλληλα, έχουμε την εμφάνιση του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού αρχικά στο πλαίσιο της Εκκλησίας και έπειτα της εκπαίδευσης με καταλήψεις ελληνικών σχολείων και εκκλησιών από τους Βουλγάρους στη Βόρεια κυρίως Θράκη. Το 1870 ιδρύεται η Αυτοκέφαλη Βουλγαρική Εκκλησία - Εξαρχία και εδραιώνεται ο βουλγαρικός εθνικισμός. Ο ελληνοβουλγαρικός εθνικός ανταγωνισμός κορυφώνεται με την απόσχιση 17 επαρχιών της Β. Θράκης από το Πατριαρχείο.

Το 1853-1856 λαμβάνει χώρα ο πρώτος ρωσοτουρκικός πόλεμος γνωστός ως Κριμαϊκός πόλεμος, στον οποίο νίκησαν οι Τούρκοι και το 1877-78 ο δεύτερος ρωσοτουρκικός πόλεμος, στον οποίο νίκησαν τελικά οι Ρώσοι και κατέλαβαν την Αδριανούπολη και ο οποίος έληξε με την αρνητική για την Αυτοκρατορία συνθήκη του Αγίου Στεφάνου που προέβλεπε, μεταξύ των άλλων, την ανεξαρτησία της Σερβίας και της Ρουμανίας και τη δημιουργία μιας μεγάλης αυτόνομης Βουλγαρίας που θα κάλυπτε εκτός από τα εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας, ολόκληρη τη Μακεδονία εκτός από τη Θεσσαλονίκη, την Πιερία και τη Χαλκιδική. Το ενδεχόμενο μιας μεγάλης Βουλγαρίας υπό ρωσική επιρροή θορόβησε εύλογα την Αυστροουγγαρία και τη Μεγάλη Βρετανία και οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων συγκεντρώθηκαν στο Βερολίνο για να λύσουν ακόμη μια φορά το κουβάρι του Ανατολικού Ζητήματος. Το Συνέδριο του Βερολίνου κατοχύρωσε τελικά την ανεξαρτησία της Σερβίας και

της Ρουμανίας. Όμως, αντί της «Μεγάλης Βουλγαρίας» του Αγίου Στεφάνου ιδρύθηκε στα βόρεια της οροσειράς του Αίμου η αυτόνομη βουλγαρική Ηγεμονία που περιελάμβανε επίσης την περιοχή της Σόφιας και της Βάρνας και στα νότια η Ανατολική Ρωμυλία, αυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με βούλγαρο Γενικό Διοικητή. Με την αναθεώρηση δηλαδή της Συνθήκης από το Συνέδριο του Βερολίνου η εδαφική έκταση της αυτόνομης Βουλγαρίας περιορίστηκε και η βόρεια Θράκη έγινε ξεχωριστό κράτος, υποτελές στον Σουλτάνο, με το όνομα "Ανατολική Ρωμυλία". Με την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου (1878) και την ίδρυση της Αυτόνομης Επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας έχουμε την πρώτη διάσπαση της ενιαίας Θράκης με την απόσπαση του βορείου τμήματος. Το 1885 η Βόρεια Θράκη εντάσσεται οριστικά στο βουλγαρικό κράτος με πραξικοπηματική προσάρτηση. Ακολουθούν προσπάθειες αφομοίωσης του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή (80.000 περίπου) και διωγμοί ελλήνων και μουσουλμάνων μέχρι το 1906 και την εκδήλωση του μεγάλου ανθελληνικού κινήματος (από το καλοκαίρι του 1906 οι ανθελληνικοί διωγμοί είχαν πάρει μεγάλες διαστάσεις σε όλη την περιοχή αυτή και εκδηλώθηκαν με την καταστροφή ελληνικών εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και κορυφώθηκαν με την καταστροφή της Παλαιάς Αγκιάλου).

Στην Κομοτηνή, εξαιτίας του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1878, αυξήθηκε σημαντικά ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης από τους πρόσφυγες που συνέρευσαν στην περιοχή. Το 1899 η Κομοτηνή έγινε έδρα Διοίκησης στο πλαίσιο της διοικητικής οργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διοικητική αυτή εξέλιξη συνετέλεσε στην αύξηση της σημασίας της ως εμπορικού, οικονομικού και διοικητικού κέντρου. Εικάζεται ότι η περιοχή ως πεδινή είχε ανάπτυξη στον πρωτογενή τομέα και ενδεχομένως στη βυρσοδεψία. Δραστηριότητες μεταποίησης, όπως μύλοι, εργαστήρια επεξεργασίας μαρμάρων και καπνομάγαζα, πιθανώς αναπτύχθηκαν μετά το τέλος της Οθωμανικής περιόδου.

ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου και την ίδρυση της Αυτόνομης Επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας οι δυο Βαλκανικοί Πόλεμοι που θα ακολουθήσουν συνέβαλλαν σε μια ακόμη αλλαγή των συνόρων στην περιοχή. Ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος αποτέλεσε στην ουσία συνέχεια των αγώνων των λαών των Βαλκανίων εναντίον των Τούρκων, οι οποίοι μετά την επανάσταση των Νεότουρκων είχαν αρχίσει να εφαρμόζουν σχέδια εκτουρκισμού των υπόδουλων. Τον Οκτώβριο του 1912 η Βαλκανική Συμμαχία ανάμεσα στην

Ελλάδα, Σερβία, Μαυροβούνιο και Βουλγαρία κηρύσσει τον πόλεμο στην Τουρκία και της επιτίθεται στις περιοχές των συνόρων της. Ο πόλεμος αυτός οδήγησε στην ήττα της Τουρκίας και τον ορισμό των τουρκικών συνόρων στον Έβρο ποταμό (με τη συνθήκη του Λονδίνου στις 17/5/1913), ενώ όλο το έδαφος δυτικά από τον Έβρο παραχωρείται στους συμμάχους. Η Ανατολική Θράκη και η Αδριανούπολη παραμένουν στην Τουρκία. Στη Συνθήκη δεν ορίζονταν όμως η διανομή των συμμαχικών εδαφών. Μετά την ήττα της Τουρκίας η περιοχή της Δυτικής Θράκης καταλήφθηκε αρχικά από τους Βούλγαρους οι οποίοι άρχισαν να εφαρμόζουν μια πολιτική έντονων πιέσεων στους κατοίκους όλων των εθνοτήτων της περιοχής με σκοπό των εκσλαβισμό τους. Για το σκοπό αυτό άρχισαν συστηματικές στρατηγικές εξόντωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Η κάτοικοι της Γκιουμουλτζήνας ακολουθούν τη ίδια τύχη και η πόλη καταστρέφεται από τους Βούλγαρους.

Η στάση των Βουλγάρων ώθησε τους Έλληνες και τους Σέρβους σε πολεμικές ενέργειες εναντίον τους και στην κήρυξη του Β' Βαλκανικού πολέμου. Η Βουλγαρία ηττάται από τα ελληνικά και τα σερβικά στρατεύματα και η Θράκη καταλαμβάνεται σχεδόν ολόκληρη από τους Έλληνες. Ο Ιούλιος του 1913 ήταν ένας ελπιδοφόρος μήνας για τους Έλληνες της Δυτικής Θράκης. Ο ελληνικός στόλος κατέλαβε την Καβάλα και την Αλεξανδρούπολη και ο στρατός τη Ξάνθη και την Κομοτηνή (14/7/1913). Η ανεξαρτησία ήταν όμως πρόσκαιρη. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου που επισφραγίζει το τέλος των συγκρούσεων επιδικάζει την περιοχή της Δυτικής Θράκης στη Βουλγαρία, ορίζοντας τα σύνορα στον ποταμό Νέστο, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση τόσο των χριστιανών όσο και των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής. Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, εκδηλώθηκε στη Δυτική Θράκη επαναστατικό κίνημα εναντίον της βουλγαρικής κυριαρχίας. Στις 8 Αυγούστου του 1913 ιδρύθηκε, με πρωτεύουσα την Κομοτηνή, ένα αυτόνομο κράτος με την ισότιμη συμμετοχή χριστιανών και μουσουλμάνων κατοίκων. Η αυτόνομη Δημοκρατία της Γκιουμουλτζίνας προέβλεπε την ισότιμη συμμετοχή του χριστιανικού και μουσουλμανικού στοιχείου της περιοχής στη διοικητική, πολιτική και στρατιωτική της οργάνωση. Η Δυτική Θράκη διαιρέθηκε σε τρεις τομείς, της Γκιουμουλτζίνας με πρόεδρο Τούρκο, του Δεδέαγατς (σημ. Αλεξανδρούπολη) και του Σουφλίου με Έλληνες προέδρους. Η «Αυτόνομη Δημοκρατία της Γκιουμουλτζίνας» λειτούργησε σαν πραγματικό κράτος. Επέβαλλε τη φορολογία της δεκάτης, διάφορους δασμούς και μισθοδοτούσε κανονικά τους υπαλλήλους. Τα μέλη της προχώρησαν ακόμη στην κατάρτιση δύο πολυμελών επιτροπών, μιας εθνική αντιπροσωπείας από 25 άτομα και μιας διοικούσας επιτροπής από 16 άτομα, καθώς και τριών υπουργείων (διευθύνσεων) αρμόδιων

για τη στρατιωτική, τη δικαστική και την οικονομική οργάνωση του τόπου, με ισότιμη συμμετοχή του χριστιανικού και του μουσουλμανικού στοιχείου.

Όμως η διάρκεια ζωής της «Αυτόνομης Δημοκρατίας της Γκιουμουλτζίνας» ήταν μικρή, αφού η διμερής συνθήκη ειρήνης μεταξύ του Βασιλείου της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που συνομολογήθηκε στη Κωνσταντινούπολη στις 10 Οκτωβρίου 1913 αίρει και τα τελευταία εμπόδια για τη στρατιωτική κατάληψη της περιοχής από τους Βούλγαρους. Με τη συνθήκη αυτή η Βουλγαρία αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τη κυριαρχία του Σουλτάνου επί της ανατολικής Θράκης, (ανατολικά του Έβρου), συμπεριλαμβανομένης της Αδριανούπολης και των εδαφών που είχε ανακαταλάβει ο Ιτζέτ πασάς που είχε προελάσει πέραν της γραμμής Αίνου - Μηδείας (κατά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο), ενώ η Γκιουμουλτζίνα και η περιοχή της σημερινής ελληνικής Θράκης παραδίνεται στις 8 Οκτωβρίου του 1913 στο βουλγαρικό στρατό. Με την αναγκαστική αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την περιοχή άρχισαν οι βιαιοπραγίες που προκάλεσαν μαζική φυγή του ελληνικού και του μουσουλμανικού στοιχείου προς τη Μακεδονία και τη Κωνσταντινούπολη με καταστρεπτικές συνέπειες στους χριστιανικούς αλλά και μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιοχής.

Οι συνέπειες των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικές για τη Θράκη. Στη θέση ενός ενιαίου οικονομικού χώρου ξαφνικά μπήκαν σύνορα, τα οποία επηρέασαν π.χ. τους νομάδες κτηνοτρόφους οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι να μετακινούνται στον ενιαίο χώρο των Βαλκανίων. Ταυτόχρονα άρχισε να επηρεάζεται η δομή του πληθυσμού που αρχίζει να μετακινείται μαζικά. Υπολογίζονται σε περισσότερες από 400.000 οι Τούρκοι που έφυγαν από την Οθωμανική, Ευρωπαϊκή αυτοκρατορία και πήγαν προς την Τουρκία. Γενικά, κυρίως μετά τον Β' Βαλκανικό πόλεμο οι κάτοικοι των εδαφών της τέως Ευρωπαϊκής Τουρκίας αισθάνονται απειλούμενοι από τον αλυτρωτισμό των υπολοίπων εθνοτήτων και σε πολλές περιπτώσεις (κυρίως οι φτωχότεροι) ακολουθούν τα στρατεύματα του έθνους τους. Υπάρχουν φιλμ της εποχής που δείχνουν караβάνια Σέρβων, Βουλγάρων, Τούρκων ή Ελλήνων προσφύγων να ακολουθούν τα αντίστοιχα στρατεύματα μέχρι να ορισθούν τα τελικά σύνορα.¹¹²²

Στη σημαντική αυτή καμπή της ιστορικής πορείας της Θράκης αναπτύχθηκε, παράλληλα με τη στρατιωτική, έντονη διπλωματική δραστηριότητα. Έχουν διασωθεί έγγραφα που μαρτυρούν τις διπλωματικές προσπάθειες Ελλήνων να προσελκύσουν το ενδιαφέρον πολιτικών και πνευματικών παραγόντων των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων για την

¹¹²² Πηγή: «Οι συνέπειες των Βαλκανικών Πολέμων», Βικιπαίδεια η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια

ελληνική θέση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επισημαίνεται ότι το πληθυσμιακό δυναμικό στον τουρκοκρατούμενο Βορειοελλαδικό χώρο ενδιέφερε ιδιαίτερα τις εκάστοτε Ελληνικές Κυβερνήσεις, γι' αυτό ζητούσαν από τους διπλωματικούς εκπροσώπους σχετικές εκθέσεις. Ο Αθανάσιος Χαλκιάπουλος, υποπρόξενος στη Θράκη (1910) και στο Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη) (1910-16), δίνει σημαντικές πληροφορίες για την πληθυσμιακή κατάσταση στη Θράκη (Βιλαέτι Αδριανουπόλεως) πριν από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο¹¹²³: «*Το Βιλαέτιον της Αδριανουπόλεως συγκείμενον εκ των Σατζακίων Αδριανουπόλεως, 40 Εκκλησιών, Ραιδεστού, Δεδέαγατς, Καλλιπόλεως και Γκιουμουλτζίνης και έχον έκτασιν 42.500 τετρ.χολ. ήτο εκ των μάλλον σημαινόντων Βιλαετίων της Ευρωπαϊκής Τουρκίας υπό έποψιν εκτάσεως, πληθυσμού και παραγωγής ... Η επίσημος Τουρκική απογραφή του 1906 αναβιβάζει τον πληθυσμό του Βιλαετίου εις 1.160.338 κατοίκων. Ο πληθυσμός αυτός κατανέμεται μεταξύ Μουσουλμάνων, Ελλήνων, Βουλγάρων, ολίγων χιλιάδων Ιουδαίων και ολίγων χιλιάδων Αρμενίων Υπάρχουσιν επίσης και τίνες χιλιάδες Αθιγγάνων εγκατεσπαρμένων εις τα διάφορα μέρη του Νομού είτε μονίμως εν ταις πόλεσιν είτε ως κινούμενος πληθυσμός». Σύμφωνα πάντα με τον Αθανάσιος Χαλκιάπουλο, η επίσημη Τουρκική στατιστική του πληθυσμού σου Νομού «...ήτις υποβιβάζει κατά πολύ τον Ελληνικόν πληθυσμό του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως ανερχόμενων πραγματικώς εις 460 χιλιάδας ψυχών, εξογκούσα αφ' ετέρου τον Μουσουλμάνων μη υπερβαίνοντα τας 500 χιλιάδας ...» Τα κατά Σαντζάκια και κατά εθνικότητα στοιχεία της παραπάνω Τουρκικής απογραφής του 1906, που αμφισβητούνται από το Χαλκιάπουλο για την εγκυρότητα τους σε σχέση με τον ελληνικό πληθυσμό, παρουσιάζουν ότι στο σαντζάκι της Γκιουμουλτζίνης κατοικούν 239.909 Τούρκοι, 21.535 Έλληνες, 28.614 Βούλγαροι, 493 Αρμένιοι και 1.290 Ιουδαίοι. Ο Χαλκιάπουλος αναφέρει «... ολόκληρος σχεδόν ο Ελληνικός πληθυσμός πλην ολίγων χιλιάδων Βουλγαρόφωνων έχει ως μητρική γλώσσα την Ελληνικήν. Εξ άλλου αι σπουδαιότεραι των πόλεων του Νομού ως η Αδριανούπολη, η Γκιουμουλτζίνα κ.λ.π. κατοικούνται υπό πυκνού Ελληνικού πληθυσμού αποτελούσαι ακμάζουσας κοινότητας, διακρινόμενας υφ' όλας τάς επόψεις πασών των λοιπών εθνικοτήτων, κατέχουσι τα σκήπτρα του εμπορίου, της βιομηχανίας και των επιστημών...».*

¹¹²³ Καλλ. Παπαθανάση- Μουσιόπουλου, «ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1913. (Ανέκδοτα Έγγραφα Χ. Βαμβακά, Ι. Δραγούμη, Ε. Κανελλοπούλου, Α. Χαλκιάπουλου)» *Θρακική Επετηρίδα*, τόμος 3, Μ.Ο.Κ., Κομοτηνή 1982, σελ. 45-83

Η ΘΡΑΚΗ ΑΠΟ ΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Η λήξη των δύο Βαλκανικών Πολέμων δεν αποτελεί και τη λήξη των πολεμικών συγκρούσεων της περιόδου. Θα ακολουθήσουν ακόμα οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι και μια σειρά από συνθήκες μέχρι την τελική διευθέτηση των βόρειων συνόρων της Ελλάδας και την ενσωμάτωση της Θράκης στον Ελλαδικό χώρο. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος του 1914-18 βρίσκει την Ευρώπη χωρισμένη σε δύο στρατόπεδα. Την Αντάντ με τις Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία και τις Κεντρικές Δυνάμεις με την Αυστρο-Ουγγαρία και τη Γερμανία. Η Σερβία ήταν σύμμαχος της Αντάντ και η Βουλγαρία στρεφόταν προς τις Κεντρικές Δυνάμεις που της υπόσχονταν τη Θράκη, τη Μακεδονία και την υπεροχή στα Βαλκάνια. Η νίκη της Αντάντ θέτει τη λήξη του Πολέμου και η Ελλάδα που είχε συμμαχήσει μαζί της βρίσκεται στην πλευρά των νικητών. Το Νοέμβριο του 1919 υπογράφεται η συνθήκη του Νεϊγύ με την οποία η Βουλγαρία εγκαταλείπει την ακτή του Αιγαίου έως τον Έβρο, περιοχή που προσαρτάται στην Ελλάδα και πραγματοποιείται ταυτόχρονα αμοιβαία ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την ήττα των Γερμανών και των Βούλγαρων συμμάχων τους, η Δυτική Θράκη δεν πέρασε αμέσως σε ελληνική διοίκηση αλλά τέθηκε κάτω από διασυμμαχική διοίκηση υπό τον Γάλλο στρατηγό D' Esperey, ο οποίος διόρισε το στρατηγό Charpy ως αντιπρόσωπό του στην Κομοτηνή (Γκιουμουλτζίνα), που ήταν και η έδρα της Διοίκησης. Κατά την περίοδο αυτή (τέλη 1919-αρχές 1920) σχηματίστηκε στη Δυτική Θράκη ένα ιδιότυπο κρατίδιο υπό τον τίτλο "Διασυμμαχική Θράκη" (Thrace Interallie). Το ανεξάρτητο αυτό κράτος υποτιμούσε τα εθνικά δικαιώματα της Ελλάδας και εξυπηρετούσε την ηττημένη Βουλγαρία. Εν όψει της αποχώρησης του στρατηγού Charpy, τέθηκε ξανά το θέμα της διοίκησης του κρατιδίου. Ο έλληνας Πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος, συναισθανόμενος την κρισιμότητα της κατάστασης, απέστειλε ως αντιπρόσωπο στην Κομοτηνή το διακεκριμένο νομικό και πρώην μέλος της οθωμανικής βουλής Χαρίσιο Βαμβακά, (ο οποίος αργότερα χρημάτισε για πολλά χρόνια δήμαρχος της Θεσσαλονίκης). Κύριο συμβουλευτικό όργανο της Διασυμμαχικής Θράκης ήταν το Ανώτερο Διοικητικό Συμβούλιο (Conseil Superieur de La Thrace Interallie) ένα είδος βουλής των Θρακών που είχε κυρίως γνωμοδοτικό χαρακτήρα και το οποίο αποτελείτο από αντιπροσώπους όλων των εθνοτήτων. Στο Συμβούλιο συμμετείχαν πέντε Έλληνες, πέντε Μουσουλμάνοι, δύο Βούλγαροι, ένας Αρμένιος, ένας Εβραίος και ένας εκπρόσωπος των Ευρωπαίων κατοίκων της περιοχής (Λεβαντίνος). Η επιλογή του Βενιζέλου στο

πρόσωπο του Βαμβακά ήταν η ιδανική. Μέσα από τις διπλωματικές παρεμβάσεις του, όταν το συμβούλιο προχώρησε σε ψηφοφορία για την επιλογή της νέας διοίκησης, επικράτησε η ελληνική διοίκηση με την εκλογή έλληνα πρόεδρου και η διαδικασία αυτή σε συνδυασμό με τις διπλωματικές κινήσεις του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου οδήγησε τελικά στην ενσωμάτωση της Θράκης με την Ελλάδα στις 14 Μαΐου 1920. Μετά την ένωση με την Ελλάδα σχηματίστηκαν στη Δυτική Θράκη δύο νομοί. Ο νομός Ροδόπης που περιελάμβανε τις υποδιοικήσεις Κομοτηνής και Ξάνθης (και αργότερα προστέθηκε η επαρχία Σαπών ως υποδιοίκηση στην περιφέρεια Κομοτηνής) και ο νομός Έβρου που περιελάμβανε τις υποδιοικήσεις Αλεξανδρούπολης, Σουφλίου, Διδυμότειχου, Κυψέλων και Αίνου.¹¹²⁴ Μετά το 1920 η Γκιουμουλτζήνα μετονομάζεται σε Κομοτηνή.

Όμως οι διπλωματικές και στρατιωτικές επιτυχίες της Ελλάδας την περίοδο αυτή δε σταματούν εδώ. Στις 28 Ιουλίου του 1920 η συνθήκη των Σεβρών προέβλεψε την παραχώρηση στην Ελλάδα της Ανατολικής Θράκης και των νησιών Ίμβρος και Τένεδος, ενώ επικυρωνόταν η κυριαρχία της στα άλλα νησιά του Αιγαίου που κατείχε από το 1913 και προβλεπόταν και η κατοχή της Σμύρνης για μια 5ετία (στη συνέχεια με δημοψήφισμα θα καθοριζόταν η τύχη της). Με την υπογραφή της συνθήκης ο Ελ. Βενιζέλος είχε κατορθώσει να πραγματοποιήσει τα εθνικά όνειρα και οδηγούσε τη χώρα στο κράτος «των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων». Όμως η Τουρκία απόρριψε τη συμφωνία και η Ελλάδα μπροστά σε αυτήν την απόρριψη και για την εκτέλεση της απόφασης παραχώρησης της Σμύρνης, ξεκίνησε την άνοιξη του 1919 τη Μικρασιατική εκστρατεία που οδήγησε στο ξεκλήρισμα του ελληνισμού από τα παράλια της Μ. Ασίας και την αλλαγή για άλλη μια φορά των βόρειων συνόρων της χώρας. Η συνθήκη της Λωζάνης (14/07/1923) έρχεται να αντικαταστήσει τη συνθήκη των Σεβρών και να διασπάσει για άλλη μια φορά τη Θράκη, αφού εκτός από τη Μ. Ασία αποδόθηκε στην Τουρκία η Ανατολική Θράκη και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και ορίστηκε ο ποταμός Έβρος σύνορο ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία.

Ένα από τα σημαντικότερα σημεία της συνθήκης είναι ότι αποφασίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στις δύο χώρες. Η θρησκεία αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για την ανταλλαγή. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης έπρεπε να διενεργηθεί υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθόδοξου θρησκευματος, που ήταν εγκατεστημένοι στα τουρκικά εδάφη και των Ελλήνων υπηκόων,

¹¹²⁴ Θράκη, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, 1994

μουσουλμανικού θρησκευματος, που ήταν εγκαταστημένοι στα ελληνικά εδάφη. Από την υποχρεωτική ανταλλαγή εξαιρούνταν οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης. Συγκεκριμένα, μη ανταλλάξιμοι πληθυσμοί θεωρήθηκαν οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, οι εγκατεστημένοι ήδη προς της 30ης Οκτωβρίου 1918 και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, οι εγκατεστημένοι στην περιοχή ανατολικά της γραμμής μεθορίου όπως καθορίστηκε το 1913 από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου.¹¹²⁵ Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο υπολογίζεται ότι δύο περίπου εκατομμύρια πρόσφυγες ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα, γεγονός που δημιούργησε σημαντικά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Ταυτόχρονα όμως η αποκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων θεωρήθηκε πως εξασφάλισε σε ολόκληρη την Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Βόρεια Ελλάδα και τη Δυτική Θράκη, μεγαλύτερη πυκνότητα και εθνική ομοιογένεια του πληθυσμού.¹¹²⁶

Η κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το 1939 βάζει το τέλος της ελληνικής διοίκησης στη Δυτική Θράκη. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία εισβάλλει στην Ελλάδα και τον Απρίλιο του 1941 την καταλαμβάνει, μαζί με τα γερμανικά στρατεύματα και τη βοήθεια από τη Βουλγαρία. Σε αντάλλαγμα της βοήθειας αυτής ολόκληρη η Δ. Θράκη και η Ανατολική Μακεδονία εντάσσονται σε βουλγαρική διοίκηση και η σύνθεση του πληθυσμού στην περιοχή αλλάζει για μια ακόμη φορά. Μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού, που έχει υποφέρει ήδη πολλά από τους Βούλγαρους στο παρελθόν επιλέγει να εγκαταλείψει την περιοχή της Θράκης. Αυτά τα γεγονότα είχαν αντίκτυπο και στην πόλη της Κομοτηνής, καθώς πολλοί από τους κατοίκους της έγιναν πάλι πρόσφυγες, οι περισσότεροι από τους οποίους επέστρεψαν μετά το τέλος του πολέμου.¹¹²⁷

Έχει σημασία να αναφερθούμε στο πως τα γεγονότα επηρέασαν τους κατοίκους των διαφόρων εθνότητων που ζούσαν στην Κομοτηνή. Όταν κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η Δυτική Θράκη παραδόθηκε στους Βούλγαρους άρχισαν πάλι οι προσπάθειες εκβουλγαρισμού των κατοίκων. Έχοντας την εμπειρία των προηγούμενων χρόνων βουλγαρικής κατοχής, κατά τις νέες προσπάθειες εκβουλγαρισμού, κανείς Αρμένιος ή Εβραίος δε συμμορφωνόταν στις απαιτήσεις της διοίκησης και δε δήλωνε ως εθνικότητα τη βουλγαρική. Η άρνησή τους όμως

¹¹²⁵ Συνθήκη της Λωζάνης/ Σύμβασις Περί ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών, τμήμα VI, άρθρο 1 και άρθρο 2

¹¹²⁶ Ξυδά Ιωάννα, Φελεμέγκα Βασιλική, Φουτσιτίση Γιαννούλα, *Κομοτηνή: Ιστορική – Πολεοδομική εξέλιξη*, Ερευνητική Εργασία, Δ.Π.Θ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ξάνθη 2004-2005

¹¹²⁷ Ρωσσίδης, ό.π.

αυτή είχε τραγικά αποτελέσματα.¹¹²⁸ Για την εβραϊκή κοινότητα τα πράγματα αποδείχτηκαν ιδιαίτερα άσχημα. Οι συστηματικοί διωγμοί των Εβραίων που είχαν αρχίσει στη Γερμανία επεκτείνονταν σε όλες τις περιοχές του κόσμου που είχε επικρατήσει ο άξονας. Στην Κομοτηνή ζούσε μια δυναμική κοινότητα Εβραίων. Στις αρχές του 1900 η Κοινότητα αυτή αριθμούσε 1200 Εβραίους. Το 1910 ξεκίνησε στην Κομοτηνή η λειτουργία της Σχολής Alliance Israelite Universelle, όπου διδάσκονταν η ελληνική, η γαλλική και η εβραϊκή γλώσσα. Ο πληθυσμός της εβραϊκής Κοινότητας μειώθηκε στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς μέλη της εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη κ.α.. Όμως, όταν η Κομοτηνή βρέθηκε υπό την Κατοχή των Βουλγάρων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σήμανε η αρχή του τέλους για την Εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Το βράδυ της 3^{ης} προς την 4^η Μαρτίου 1943, οι Βούλγαροι συνέλαβαν τους 819 Εβραίους της Κομοτηνής και -στο πλαίσιο της ίδιας επιχείρησης σύλληψης των Εβραίων της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης- τους εκτόπισαν στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα, όπου εξοντώθηκαν. Μόνον 28 επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Η εβραϊκή Κοινότητα της Κομοτηνής διαλύθηκε και επίσημα το 1958 λόγω έλλειψης μελών.¹¹²⁹

Με τη συνθήκη της Λωζάνης οριοθετούνται οριστικά τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας και ολοκληρώνεται ο διαχωρισμός του για αιώνες ενιαίου γεωγραφικού χώρου της Θράκης στα επιμέρους τμήματά του έτσι όπως αυτά μοιράστηκαν ανάμεσα στα τρία έθνη-κράτη, τη Βουλγαρία (Βόρεια Θράκη ή Ανατολική Ρωμυλία), την Τουρκία (Ανατολική Θράκη) και την Ελλάδα (Δυτική Θράκη). Η μελέτη της ιστορικής διαδρομής της Θράκης αποκαλύπτει τις πτυχές της ιστορίας που οδήγησαν στην διαμόρφωση της πολυπολιτισμικής φυσιογνωμίας της Κομοτηνής μέσα από τη ζωή και τη δράση κατοίκων διαφορετικών εθνοτήτων, των οποίων η παρουσία στο χώρο χάνεται στα βάθη των αιώνων. Ο ενιαίος χώρος της Θράκης αποτέλεσε τόπο υποδοχής διαφορετικών φυλών που εγκαταστάθηκαν σε αυτόν, αναμείχθηκαν με τους άλλους λαούς και πολιτισμούς και δημιούργησαν ένα πολιτισμικό μωσαϊκό που κατέληξε στο να χαρακτηρίζει σήμερα την Κομοτηνή σαν την πόλη «των αντιθέσεων». Οι ομάδες αυτές που είναι παγιωμένες ιστορικά στο χώρο αλλά και οι άλλες που χαρακτηρίζονται ως νεώτερες ιστορικά, συνυπάρχουν στην πόλη και όχι μόνο διατηρούν αλλά και καλλιεργούν τη διαφορετικότητά τους εκφράζοντας ταυτόχρονα την οικειότητα τους με ένα γεωγραφικό χώρο που όλοι θεωρούν πως είναι «η πατρίδα» τους. Τα δημογραφικά στοιχεία της περιοχής αλλά

¹¹²⁸ Ξυδά - Φελεμέγκα Φουτσίτσι, *Κομοτηνή...*, ό.π.

¹¹²⁹ Πηγή: «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Κομοτηνής», επίσημη ιστοσελίδα Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος

και η πολεοδομική οργάνωση της πόλης σε γειτονιές ανάλογα την εθνοπολιτισμική καταγωγή, μαρτυρούν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα ενός ενιαίου αστικού χώρου, που λειτουργεί στα επιμέρους κομμάτια του αλλά και ως σύνολο. Μέσα από την ιστορία φαίνεται γιατί στοιχεία όπως η θρησκεία, η γλώσσα και η κοινή εθνοτική υπαγωγή χρησιμοποιήθηκαν ως μηχανισμοί συγκρότησης ταυτότητας για τις επιμέρους εθνοπολιτισμικές ομάδες -με όχι βέβαια πάντα θετικά αποτελέσματα για τους κατοίκους της πόλης (π.χ. ανταλλαγή πληθυσμών, αφανισμός της Εβραϊκής κοινότητας κτλ).

Βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολυπολιτισμικής Θράκης και Κομοτηνής είναι η ύπαρξη της αναγνωρισμένης από τη συνθήκη της Λωζάνης μουσουλμανικής μειονότητας. Η πολυπολιτισμικότητα του χώρου επηρεάζεται και από την πολυπολιτισμικότητα που υπάρχει στο εσωτερικό της μειονότητας. Η ελληνική μουσουλμανική μειονότητα είναι πολυφυλετική και αποτελείται από Πομάκους, Τουρκογενείς και Αθίγγανους. Αποτέλεσμα της πολυσυλλεκτικότητας αυτής είναι και η διαφοροποίηση των μουσουλμάνων όσον αφορά τη πολιτισμική τους κουλτούρα, την ενδυμασία, τα σπίτια τους, τις συνήθειες, τα ήθη και έθιμά τους.¹¹³⁰ Η ιστορική αναδρομή που έγινε παρουσιάζει σε αρκετά σημεία στοιχεία για το πότε και υπό ποιες συνθήκες εγκαταστάθηκαν μουσουλμάνοι στην περιοχή. Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε πως ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης προέρχεται ιστορικά από Τούρκους μουσουλμάνους πολέμαρχους που έφτασαν στην περιοχή ως μισθοφορικός στρατός βυζαντινών αυτοκρατόρων, από εξισλαμισμένους Βυζαντινούς, από Μικρασιάτες που είτε βίαια είτε οικία έφθασαν στην περιοχή, από εξισλαμισμένους αιρετικούς χριστιανούς που διώκονταν από ορθόδοξους Βυζαντινούς αυτοκράτορες και κατά τα νεότερα χρόνια από μαζικές εγκαταστάσεις μουσουλμάνων προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία και φυσικά από τις επίσημες ανταλλαγές πληθυσμών. Σε όλους τους παραπάνω προστίθενται οι εξισλαμισμένοι Πομάκοι και Αθίγγανοι. Βέβαια, η μόνη σαφής διάκριση μπορεί να γίνει μόνο ανάμεσα στους τουρκογενείς, στους Πομάκους και στους Αθίγγανους, καθώς επαρκή ιστορικά στοιχεία βρίσκονται μόνο για την παραπάνω διαφοροποίηση. Αυτό συμβαίνει ίσως γιατί την εποχή που γίνονταν οι μαζικοί εξισλαμισμοί κανείς δεν ενδιαφέρεται να γράψει για τη φυλετική καταγωγή των εξισλαμισθέντων ομάδων, παρά μόνο για τον ίδιο τον εξισλαμισμό.¹¹³¹

¹¹³⁰ Ακριτίδου, *Μουσουλμανική Μειονότητα...*, ό.π.

¹¹³¹ Στο ίδιο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Χωροταξικό πλαίσιο και χαρακτηριστικά του ευρύτερου ανθρωπογεωγραφικού χώρου της Κομοτηνής.

Η Κομοτηνή γεωγραφικά βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της Ελλάδας, στον νομό Ροδόπης. Είναι έδρα της διοικητικής περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και πρωτεύουσα της Περιφερειακής Ενότητας Ροδόπης. Στη συνέχεια παρουσιάζεται συνοπτικά η μακροσκοπική εικόνα για την πόλη της Κομοτηνής βάση της περιφερειακής οικονομίας και της κοινωνικής δομής σε σχέση με το ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο 2.2.1 της παρούσας διατριβής (βλ. σελ 87), βρισκόμαστε στο τέλος της υλοποίησης της προγραμματικής περιόδου 2014-2020 (τελευταία ημέρα υλοποίησης 31/12/2023) και στην αρχή της νέας προγραμματικής περιόδου 2021-2027. Για το λόγο αυτό δεν έχουν προκύψει ακόμη σε μελετητικό και ερευνητικό επίπεδο για τα προγράμματα αναπτυξιακού χαρακτήρα πιο πρόσφατες πηγές, με πρωτογενές υλικό, από τις οποίες θα μπορούσαν να αντληθούν με ασφάλεια στοιχεία και δεδομένα τόσο σε περιφερειακή όσο και σε εθνική κλίμακα (π.χ. υπάρχουν πιο πρόσφατα στοιχεία στην ΕΛΣΤΑΤ που αναφέρονται όμως ως «προσωρινά στοιχεία» μέχρι την ολοκλήρωση της αντίστοιχης μελετητικής διαδικασίας). Οι πηγές που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του Παραρτήματος ΙΙ για πολεοδομικά, χωροταξικά και εν γένει αναπτυξιακά δεδομένα, είναι μελέτες ή εκθέσεις που εκπονήθηκαν από δημόσιους ή/και ιδιωτικούς φορείς κυρίως στο πλαίσιο της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου.

Χωροταξικά και αναπτυξιακά δεδομένα.

Η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα της Ελλάδας και συνορεύει ανατολικά με την Τουρκία, βόρεια με τη Βουλγαρία, και δυτικά με την περιφέρεια κεντρικής Μακεδονίας. Πρόκειται για ακριτική περιφέρεια, ενώ παράλληλα μετασχηματίζεται σταδιακά σε πύλη της χώρας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αφού καταλαμβάνει συνοριακή θέση στα εθνικά αλλά και στα ευρωπαϊκά σύνορα.¹¹³² Σύμφωνα με το

¹¹³² Η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης έχει το μεγαλύτερο μήκος χερσαίων συνόρων από κάθε άλλη περιφέρεια της ελληνικής επικράτειας. Η πρώτη χώρα με την οποία συνορεύει, η Βουλγαρία, είναι ενταγμένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 από το 2007 και υλοποιεί κοινές δράσεις και προγράμματα με την περιφέρεια ΑΜΘ τα οποία όμως βρίσκονται σε αρχικό στάδιο. Η Τουρκία δεν έχει

Μακροπρόθεσμο Στρατηγικό Πλαίσιο ανάπτυξης της περιφέρειας, η επίτευξη του στόχου να μετατραπεί σταδιακά σε διασυνοριακή πύλη σχετίζεται από τη μία πλευρά με τις γεωπολιτικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή –διεύρυνση της ΕΕ με γειτονικά κράτη¹¹³³- και, από την άλλη, με την ολοκλήρωση των μεταφορικών υποδομών, όπως η ολοκλήρωση της Εγνατίας οδού και των διασυνοριακών συνεργασιών και υπηρεσιών.¹¹³⁴ Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως με δεδομένες τις αποστάσεις, τις οδικές υποδομές και την κινητικότητα που αυτές επιτρέπουν, αναγνωρίζεται πως η κατάσταση αυτή αποτελεί ταυτόχρονα παράγοντα που περιορίζει την ελκυστικότητα της περιφέρειας ως τόπου εγκατάστασης παραγωγικών μονάδων και άλλων επιχειρήσεων και περιορίζει σημαντικά τον αναπτυξιακό δυναμισμό της, δεδομένου ότι τόσο η Βουλγαρία όσο και η Τουρκία αποτελούν με τα μέχρι σήμερα δεδομένα χώρες «χαμηλού μισθολογικού κόστους» και σχετικά χαμηλών τιμών σε προϊόντα ευρείας κατανάλωσης αλλά και πρώτες ύλες.¹¹³⁵ Σύμφωνα με την έκθεση αξιολόγησης του ισχύοντος θεσμοθετημένου Περιφερειακού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης: *«Η ενσωμάτωση στην ΕΕ της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας και η ολοκλήρωση της Εγνατίας Οδού, αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία του μετασχηματισμού της Περιφέρειας από ακριτική περιφέρεια σε μια περιφέρεια συνοριακή στα σύνορα της χώρας και στα σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ η αναμονή ως προς την ένταξη της Τουρκίας και η υστέρηση στην ολοκλήρωση της ανάπτυξης των λιμένων της Περιφέρειας και των συνδυασμένων μεταφορών δείχνουν ότι η διαδικασία αυτή είναι ακόμα σε εξέλιξη. Οι μεγάλες προσδοκίες που υιοθετήθηκαν και από το θεσμοθετημένο ΠΠΧΣΑΑ σχετικά με τον αγωγό Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη και η καθυστέρηση υλοποίησης του, αναδεικνύουν πόσο*

καταφέρει να αποκτήσει προενταξιακό καθεστώς και ως Τρίτη χώρα, παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες στην ανάπτυξη συνεργιών. Πηγή: ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013

¹¹³³ Τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζονται από την ένταξη της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας στην ΕΕ δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς. Η δυσκολία πρόσβασης στα βασικά κέντρα και τους άξονες ανάπτυξης της Βουλγαρίας, σε συνδυασμό με την καθυστέρηση στην ολοκλήρωση των έργων που θα συμπληρώσουν τις συνδυασμένες μεταφορές, είναι από τους βασικούς λόγους που δεν έχει απορροφηθεί αυτή η δυναμική. Ταυτόχρονα, οι διαδικασίες ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ φαίνεται να χρονοτριβούν, με δυσμενείς επιπτώσεις στην Περιφέρεια ΑΜΘ. Πηγή: ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, Νοέμβριος 2014

¹¹³⁴ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, Β' Φάση - Σ τ ά δ ι ο Β .1, ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΟ Υ.Α. ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ – ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ, Αθήνα, Νοέμβριος 2014

¹¹³⁵ ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013 ΠΑΜ-Θ

ρευστό είναι το διεθνές περιβάλλον και το ιδιαίτερα ανταγωνιστικό κομμάτι της ένταξης στα δίκτυα μεταφορών και ενέργειας». ¹¹³⁶ Ωστόσο, πάντα σύμφωνα με τον χωροταξικό σχεδιασμό της περιφέρειας ¹¹³⁷ οι βασικοί αναπτυξιακοί άξονες στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με μεταφορικούς άξονες που έχουν αποκτήσει ή προβλέπεται να αποκτήσουν ιδιαίτερη αναπτυξιακή δυναμική από το μεταφορικό τους ρόλο και τη διασύνδεση συγκεκριμένων αναπτυξιακών πόλων.

Στη βάση αυτών των χωροταξικών και αναπτυξιακών χαρακτηριστικών της ευρύτερης Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, ο Δήμος Κομοτηνής κατέχει νευραλγική θέση τόσο στον εθνικό γεωγραφικό χώρο όσο και κομβική θέση στο ελληνικό γεωπολιτικό χώρο και στις αναπτυξιακές πολιτικές που διαμορφώνονται αφού βρίσκεται σε σχετικά μικρή απόσταση από τα σύνορα της χώρας με την Τουρκία, αναπτύσσεται σε νευραλγική θέση επί του γραμμικού άξονα των αστικών κέντρων της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (Καβάλα, Δράμα, Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη) και είναι κόμβος των στρατηγικών λειτουργικών αξόνων - διευρωπαϊκών δικτύων - της Εγνατίας και της καθέτου αρτηρίας προς Βουλγαρία και τη Βαλκανική ενδοχώρα. ¹¹³⁸ Μέχρι της αρχές του 2000 περίπου, δηλαδή πριν από την κατασκευή της Εγνατίας οδού, αναπτυξιακός άξονας της χώρας θεωρούνταν ο άξονας Πάτρα, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, αφήνοντας έξω από τους εθνικούς αναπτυξιακούς σχεδιασμούς την πόλη της Κομοτηνής και την ευρύτερη περιοχή. Καθοριστικής σημασίας θεωρείται για την Κομοτηνή και η λειτουργία του νέου οδικού άξονα Κομοτηνής - Νυμφαίας- Κίρτζαλι, διότι συνδέει τον ελληνικό αυτοκινητόδρομο Εγνατία με μεγάλα αστικά κέντρα των Βαλκανικών χωρών, αναβαθμίζοντας τον γεωστρατηγικό ρόλο τόσο της Κομοτηνής όσο και της Περιφέρειας ΑΜΘ συνολικότερα. Αξίζει να σημειωθεί πως από τον μεθοριακό σταθμό της Νυμφαίας (Ινστιτούτο ΣΕΤΕ: 2015), εισήλθαν το έτος 2015, περίπου 3.000.000 άνθρωποι, καθιστώντας τον σταθμό έναν από τους σημαντικότερους της χώρας. Παρόλα αυτά η τοπική κοινωνία της Κομοτηνής εκφράζει τους φόβους της για το βαθμό που το έργο μπορεί να συμβάλλει θετικά

¹¹³⁶ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, ΣΥΝΟΨΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ Αύγουστος 2013, σελ 4

¹¹³⁷ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ (ΠΠΧΣΑΑ), Β' Φάση - Στάδιο Β.1 ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΟ Υ.Α. ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ – ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ, Νοέμβριος 2014, σελ 12

¹¹³⁸ Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015-2019, Δήμος Κομοτηνής, 2015

στην αναβάθμιση της περιοχής και δυνητικά να αποτελέσει έναυσμα για την τουριστική και οικονομική της ανάπτυξη, αφού, όπως αναφέρεται και σε σχετικό άρθρο του τοπικού τύπου, δεν έχουν υλοποιηθεί άλλες παράλληλες δράσεις απαραίτητες για να πλαισιώσουν τον αναπτυξιακό χαρακτήρα του έργου ενώ η δυναμική της πόλης της Κομοτηνής δεν είναι κατάλληλη για να απορροφήσει το μεγάλο αριθμό επισκεπτών καθιστώντας επί του παρόντος το μεθοριακό σταθμό, χώρο διέλευσης.¹¹³⁹ Παρά όμως τις αδυναμίες που μοιάζει να υπάρχουν σε τοπικό επίπεδο για την απορρόφηση των αναπτυξιακών έργων που πραγματοποιούνται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Κομοτηνής, η Τοπική Αυτοδιοίκηση αναγνωρίζει πως οι προοπτικές ανάπτυξης του Δήμου Κομοτηνής συναρτώνται άμεσα από την αναπτυξιακή ανασυγκρότηση του ευρύτερου νομού και τη γεωοικονομική του θέση.¹¹⁴⁰

Διοικητική διάρθρωση και διάρθρωση του οικιστικού δικτύου.

Σύμφωνα με το Ν.3852/2010 «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα Καλλικράτης» (ΦΕΚ 87/Α/2010) επήλθε σημαντική μεταβολή στην διοίκηση Α΄ βαθμού σε ολόκληρη τη χώρα, με την ομαδοποίηση των πρωτοβάθμιων ΟΤΑ του Νόμου 2539/97. Η Περιφέρεια ΑΜΘ περιλαμβάνει πέντε Νομούς: Δράμας, Καβάλας, Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου (στον οποίο ανήκει διοικητικά και το νησί της Σαμοθράκης). Μεταξύ των 13 Περιφερειών της χώρας η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης είναι η 4^η σε έκταση και η 6^η περιφέρεια σε πληθυσμό. Οι πέντε Νομοί αντιστοιχούν στις πέντε Περιφερειακές Ενότητες (ΠΕ) της Περιφέρειας ΑΜΘ και συγκροτούνται από 22 Καλλικρατικούς Δήμους που προέκυψαν από τη συνένωση δήμων και κοινοτήτων¹¹⁴¹ του Σχεδίου Καποδίστρια¹¹⁴²». Οι αλλαγές στη διοικητική διάρθρωση της Περιφέρειας με τη θεσμοθέτηση του προγράμματος Καλλικράτης επιφέρει αλλαγές και σε μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με το χωροταξικό και αναπτυξιακό σχεδιασμό της Περιφέρειας και των επιμέρους Περιφερειακών Ενοτήτων ώστε ο υποκείμενος χωροταξικός

¹¹³⁹ Δήμητρα Συμεωνίδου: «Ο κάθετος άξονας σε νέα εποχή, η Ροδόπη στάσιμη», [xronos.gr](http://www.xronos.gr/reportaz/o-kathetos-axonas-se-nea-erohi-i-rodopi-stasimi) 09.03.2017, <http://www.xronos.gr/reportaz/o-kathetos-axonas-se-nea-erohi-i-rodopi-stasimi>, ημερομηνία ανάκτησης 7.10.2017

¹¹⁴⁰ Στρατηγικός Σχεδιασμός Δήμου Κομοτηνής 2015-2019, Δήμος Κομοτηνής, 2015

¹¹⁴¹ Συμπληρωματικά στο νόμο αυτό, με το Ν.3870/2010 «για τις εκλογικές δαπάνες των συνδυασμών και των υποψηφίων», άρθρο 18, παράγραφος 10, εδάφιο (α)

¹¹⁴² ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, ΣΥΝΟΨΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, Αύγουστος 2013, σελ 8

σχεδιασμός να μπορέσει να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις νέες διοικητικές δομές, συνυπολογίζοντας το ρόλο που αποδίδεται στους οικισμούς στο πλαίσιο της νέας διοικητικής μεταρρύθμισης.¹¹⁴³ Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά της διάρθρωσης στο χώρο, η αναπτυξιακή δομή του οικιστικού δικτύου της ΠΑΜΘ συγκροτείται από μια γραμμική διαδοχή των μεσαίων αστικών κέντρων Καβάλα- Ξάνθη- Κομοτηνή- Αλεξανδρούπολη, υπό την έννοια της επέκτασης του καθιερωμένου αναπτυξιακού άξονα της χώρας και από την ιστορικά διαμορφωμένη πολυκεντρική δομή με το διαχωρισμό μεταξύ της χωρικής ενότητας Αν. Μακεδονίας (Καβάλα- Δράμα) και Θράκης σε διάφορους τομείς που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις που τείνουν σταδιακά να χάνουν τη σημασία τους.¹¹⁴⁴ Άλλωστε, το νέο μοντέλο διοικητικής διάρθρωσης προωθεί γεωγραφικές και παραγωγικές ενότητες αναθεωρώντας τη δομή του οικιστικού δικτύου, τις υποδομές και τη διάρθρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο.

Υπό αυτή την οπτική, οι στρατηγικές κατευθύνσεις για τη χωρική ανάπτυξη που αναφέρονται στην Εισηγητική Έκθεση της Αναθεώρησης του Περιφερειακού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης¹¹⁴⁵ προβλέπουν τη συγκρότηση λειτουργικών αναπτυξιακών ενοτήτων στο σύνολο της Περιφέρειας και την ενίσχυση, βελτίωση και ισχυροποίηση των αστικών κέντρων της περιφέρειας σε όλα τα επίπεδα, ενώ η Κομοτηνή και η Αλεξανδρούπολη ορίζονται ως «Περιφερειακό Μητροπολιτικό Κέντρο – Αναπτυξιακό Δίπολο» σε εξειδίκευση των προβλέψεων του Εθνικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού. Συγκεκριμένα, η Κομοτηνή ορίζεται ως *πρωτεύων εθνικός πόλος διαπεριφερειακής ακτινοβολίας, οικονομικό – διοικητικό κέντρο με διεθνή και διασυνοριακό ρόλο*. Τονίζεται πως ο διασυνοριακός ρόλος της Κομοτηνής *οφείλει να ενισχυθεί μέσω των πρωτοβουλιών της Περιφέρειας σε επίπεδο φορέων ώστε να γίνει πόλος εξωστρέφειας και διασυνοριακής και διεθνούς συνεργασίας. Ως διοικητικό κέντρο*

¹¹⁴³ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ(ΠΠΧΣΑΑ), Β´ Φάση - Στάδιο Β.1 ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΟ Υ.Α. ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ – ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ, Νοέμβριος 2014, σελ 26

¹¹⁴⁴ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013, σελ 142

¹¹⁴⁵ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2,ΣΥΝΟΨΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, Αύγουστος 2013, σελ 73

αποτελεί βασικό πυκνωτή των διοικητικών λειτουργιών της Περιφέρειας ενώ ως αστικό κέντρο μιας ευρύτερης ενδοχώρας προτείνεται να αποτελέσει πόλο αγροτικής επιχειρηματικότητας, οργανώνοντας την ανασυγκρότηση του αγροτικού τομέα, καθώς και πόλο ανασυγκρότησης του δευτερογενούς τομέα σε σύνδεση με την καθετοποίηση της αγροτικής παραγωγής.

Η ολοκληρωμένη διαμόρφωση του οικιστικού δικτύου και η διάταξη του στο χώρο συνδέεται με την ολοκλήρωση των έργων υποδομής (Εγνατία, Κάθετοι άξονες, νέα σιδηροδρομική γραμμή).¹¹⁴⁶ Η Κομοτηνή, ως αναπτυξιακό δίπολο με την Αλεξανδρούπολη, αναγνωρίζεται ως πρωτεύων εθνικός πόλος διαπεριφερειακής ακτινοβολίας με διεθνή ρόλο. Σε αυτό συντελούν η επίκαιρη θέση της πάνω στον οδικό άξονα της Εγνατίας Οδού κεντροβαρικά σε σχέση με το χώρο της Περιφέρειας, οι δυνατότητες εύκολης διασύνδεσης με τα λιμάνια και τα αεροδρόμια της Αλεξανδρούπολης και της Καβάλας και η διαρκώς βελτιούμενη διασύνδεση με τη Βουλγαρία (Haskovo), σε συνδυασμό με την πληρότητα υπηρεσιών και αστικών και κοινωνικών υποδομών που διαθέτει.¹¹⁴⁷ Η Εισηγητική Έκθεση επισημαίνει πως η βελτίωση της θέσης της Κομοτηνής σε σχέση με τις όμορες χώρες συνδέεται με την ανάπτυξη της οδικής σύνδεσης Κομοτηνής – Νυμφαίας και τη διερεύνηση της σκοπιμότητας αντίστοιχης σιδηροδρομικής σύνδεσης με τη Βουλγαρία,¹¹⁴⁸ ενώ οι συνδέσεις της πόλης με τα αεροδρόμια και τα δύο λιμάνια της Περιφέρειας (Καβάλα- Αλεξανδρούπολη) κρίνονται ικανοποιητικές και αναμένονται να βελτιωθούν με την ολοκλήρωση της σύνδεσης του νέου λιμένα της Καβάλας με το σιδηροδρομικό δίκτυο. Τα έργα βελτίωσης των

¹¹⁴⁶Στόχος του θεσμοθετημένου ΠΠΧΣΑΑ του 2003 ήταν η σύνδεση της Καβάλας με το υφιστάμενο σιδηροδρομικό δίκτυο στους Τοξότες Ξάνθης και η απευθείας σύνδεσή της με τη Θεσσαλονίκη με νέα ηλεκτροκίνητη γραμμή μέσω Αμφίπολης, καθώς και εργασίες βελτίωσης της υφιστάμενης γραμμής στο τμήμα Ξάνθης – Αλεξανδρούπολης. Σημειώνεται ότι η γραμμή αυτή αποτελεί τμήμα του νέου σιδηροδρομικού άξονα Θεσσαλονίκης- Αμφίπολης- Καβάλας- Ξάνθης, που στο πλαίσιο των νέων κατευθυντήριων γραμμών της ευρωπαϊκής πολιτικής για τα Διευρωπαϊκά Δίκτυα Μεταφορών (ΔΕΔ-Μ) περιόδου 2014-2020 εντάχθηκε στο βασικό σιδηροδρομικό δίκτυο (corenet work). Η κατασκευή του έργου έχει ενταχθεί στο Στρατηγικό Πρόγραμμα Επενδύσεων Μεταφορών (ΣΠΕΜ) Περιόδου 2014-2025. Πηγή: http://www.ergose.gr/view_156, ημερομηνία ανάκτησης 9/10/2017

¹¹⁴⁷ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ(ΠΠΧΣΑΑ), Β´ Φάση - Σ τ ά δ ι ο Β .1 ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΟ Υ.Α. ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ – ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ, Νοέμβριος 2014, σελ 57

¹¹⁴⁸Στη τετραμερή σύνοδο Κορυφής Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Ρουμανίας, που πραγματοποιήθηκε στη Βάρνα της Βουλγαρίας στις 3.10.2017 συμφωνήθηκε ανάμεσα σε Ελλάδα και Βουλγαρία να υποβληθεί κοινό αίτημα από τις δύο χώρες στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή ώστε να χρηματοδοτηθεί από κοινοτικά κονδύλια η σιδηροδρομική σύνδεση Θεσσαλονίκης –Καβάλας- Αλεξανδρούπολης με Μπουργκάς- Βάρνα και Ρούσε. Πηγή: «Η τετραμερής σύνοδος των πρωθυπουργών και... το τρένο στην Καβάλα», Kavala News 4.10.2017, <http://www.kavalanews.gr/6015-i-tetrameris-synodos-prothyroyrgon-treno-kavala.html>, ημερομηνία ανάκτησης 09.10.2017

μεταφορικών υποδομών (όπως η αναβάθμιση και σύνδεση των λιμανιών με το σιδηροδρομικό δίκτυο) αναμένεται να επιδράσουν θετικά στην παραπέρα διασύνδεση της Κομοτηνής.

Δημογραφικά και Κοινωνικά χαρακτηριστικά της Περιφέρειας ΑΜΘ.

Το 2011 καταγράφεται μείωση του πραγματικού πληθυσμού τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και Περιφέρειας ΑΜΘ. Η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας Θράκης εμφανίζει το 2011 πραγματικό πληθυσμό 605.826 κατοίκους αποτελώντας το 5,54% του πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας, καταγράφοντας μείωση της τάξεως του 0,7% σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία. Στο εσωτερικό της Περιφέρειας οι δύο ΠΕ με έντονη παρουσία μειονοτικού πληθυσμού, η Ροδόπη και περισσότερο η Ξάνθη αυξάνουν τα ποσοστά συμμετοχής τους στον περιφερειακό πληθυσμό (με ποσοστά 0,2% και 1,4% αντίστοιχα). Σε απόλυτα νούμερα η ΠΕ Ροδόπης εμφανίζει το 2011 πραγματικό πληθυσμό 112.039 άτομα και είναι η τρίτη σε πληθυσμό ΠΕ της ΠΑΜΘ (μετά την ΠΕ Έβρου και την ΠΕ Καβάλας & Θάσου). Σε επίπεδο Καλλικράτειων Δήμων οι έδρες των ΠΕ της Θράκης επιβεβαιώνουν το δυναμισμό τους διατηρώντας υψηλά ποσοστά πληθυσμιακής αύξησης το 2011, αν και με σαφώς μειούμενο ρυθμό σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία. Σαν γενική ενδοπεριφερειακή τάση συνεχίζεται, με διαφορετική κατά τόπους ένταση, η μετακίνηση πληθυσμού από την ενδοχώρα και τις πιο απομακρυσμένες περιοχές προς τις αστικές και περιαστικές ζώνες των διευρυμένων πλέον διοικητικά εδρών των ΠΕ της ΑΜΘ.

Ως ιδιαίτερα δημογραφικά χαρακτηριστικά της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης αναφέρονται οι πληθυσμιακές ομάδες που διαβιούν στην Περιφέρεια, ήτοι οι κοινότητες των αθίγγανων, οι παλιννοστούντες ομογενείς που προέρχονται κυρίως από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και η θρησκευτική μειονότητα που χαρακτηρίζεται από διαφορετικό *θρησκευτικό πολιτισμό, γλώσσα, κουλτούρα, νοοτροπία και στάση ζωής*¹¹⁴⁹ και η οποία καθιστά αισθητή την παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου στην περιφέρεια. Η θρησκευτική μουσουλμανική μειονότητα η οποία υπολογίζεται σε 120.000 περίπου άτομα (20% του συνολικού πληθυσμού) είναι εγκατεστημένη στις ΠΕ Ροδόπης και Ξάνθης. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις κοινότητες των αθίγγανων, οι οικισμοί των οποίων έχουν αναπτυχθεί ως επί το πλείστον στις παρυφές των αστικών και ημιαστικών κέντρων και ο πληθυσμός των

¹¹⁴⁹Πηγή: «Περιφερειακή Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη & την Καταπολέμηση της Φτώχειας, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ, Κομοτηνή, Ιανουάριος 2015, σελ 50

οποίων υπολογίζεται σε 20.000 άτομα. Εξίσου σημαντικός είναι και ο αριθμός των παλιννοστούντων ομογενών που διαβιούν στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, ο οποίος είναι περίπου 21.000 χιλιάδες άτομα που προέρχονται κυρίως από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.¹¹⁵⁰

Σε σχέση με οικονομικούς και άλλους μετανάστες, η παρουσία τους στην Περιφέρεια ΑΜΘ είναι μάλλον χαμηλή. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 2001, το ποσοστό μεταναστών στην Περιφέρεια ΑΜΘ ανέρχεται σε 2,24% του συνολικού πληθυσμού, με κάπως αυξημένο ποσοστό στην ΠΕ Καβάλας. Στην Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης το ποσοστό το 2001 ήταν 1,54%. Σε σχέση με τις χώρες καταγωγής των μεταναστών, η συντριπτική πλειοψηφία προέρχεται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της Δυτικής Ασίας οι οποίοι στην πλειοψηφία τους αποτελούν οικονομικούς μετανάστες σε παραγωγική ηλικία. Σχετικά υψηλό ποσοστό παρουσιάζουν και όσοι προέρχονται από χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης οι οποίοι πιθανότατα είναι άτομα μη παραγωγικών ηλικιών (συνταξιούχοι).¹¹⁵¹

Διάφοροι δείκτες που αφορούν στην κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού, δείχνουν διαχρονικά πως οι Περιφερειακές Ενότητες που έχουν έντονη παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου ξεχωρίζουν ως προς τα οικονομικό-κοινωνικά χαρακτηριστικά που εμφανίζουν σε σχέση με τις υπόλοιπες ΠΕ της ΠΑΜΘ, γεγονός που επισημαίνεται ως τέτοιο στις περισσότερες έρευνες και αναλύσεις¹¹⁵² προγραμματικού και σχεδιαστικού περιεχομένου που αφορούν στην περιοχή. Σύμφωνα για παράδειγμα με την Αναθεώρηση του Χωροταξικού της Περιφέρειας ΑΜΘ,¹¹⁵³ η νεανική δομή που παρουσιάζουν οι δημογραφικές πυραμίδες των ΠΕ Ροδόπης και Ξάνθης με βάση τα στοιχεία του πραγματικού πληθυσμού των ΠΕ το 2001 οφείλεται στην εντονότερη παρουσία μουσουλμανικού πληθυσμού.

Την ίδια περίοδο τα στοιχεία για το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού, δείχνουν στη Ροδόπη και την Ξάνθη υψηλότερα ποσοστά αποφοίτων δημοτικού και ανθρώπων που δεν

¹¹⁵⁰ Πενταετές Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2014 – 2019 Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, σελ. 64

¹¹⁵¹ ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), σελ 116, Φεβρουάριος 2013

¹¹⁵² Πχ βλ. Πενταετές Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2014 – 2019 Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, σελ. 11

¹¹⁵³ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, Τεύχος 2, Αθήνα Ιούνιος 2013, σελ. 59

έχουν τελειώσει ούτε το δημοτικό. Συγκεκριμένα για το 2013, το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 25-64 στην ΠΑΜΘ που εμπίπτει στην κατώτερη κατηγορία εκπαίδευσης (δηλ χωρίς εκπαίδευση, με πρωτοβάθμια εκπαίδευση, και υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση) διαμορφώνεται στο 51%, ενώ ο μ.ο. για τη χώρα είναι 32,8% και για την ΕΕ27 24,9%. Ταυτόχρονα, πιο πρόσφατα στοιχεία της Eurostat του έτους 2013 δείχνουν πως ο δείκτης πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου είναι διαχρονικά κατά πολύ υψηλότερος για την ΠΑΜΘ σε σχέση με τον Εθνικό και τον κοινοτικό μ.ό. Έτσι, ενώ το 2013 ο δείκτης πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου διαμορφώθηκε σε ποσοστό 10,1% σε επίπεδο χώρας και 12% σε επίπεδο ΕΕ27, στην ΠΑΜΘ το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 21,9%. Επίσης, αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα της ΠΑΜΘ αποτελεί το γεγονός ότι μεγαλύτερη σχολική διαρροή εμφανίζεται διαχρονικά στο Γυμνάσιο σε αντίθεση με τα πανελλαδικά στοιχεία που αποδεικνύουν ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά σχολικής διαρροής παρουσιάζονται στο Λύκειο.¹¹⁵⁴ Σύμφωνα με το Πενταετές Επιχειρησιακό Πρόγραμμα της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης οι αποκλίσεις αυτές οφείλονται πιθανώς στην παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας και το βαθμό συμμετοχής της στην εκπαίδευση. Μάλιστα αναφέρεται η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός μηχανισμού σε περιφερειακή βάση που να συλλέγει, να καταγράφει και να μελετά στοιχεία που να επικεντρώνονται στις ιδιαιτερότητες της Περιφέρειας (πχ σχολική διαρροή, διαπολιτισμικότητα) για την διαρκή μελέτη του φαινομένου αλλά και για μια εντοπισμένη και εξατομικευμένη αντιμετώπιση των ιδιαιτεροτήτων αυτών.¹¹⁵⁵

Η Περιφέρεια ΑΜΘ εμφανίζει και άλλα δυσμενή στατιστικά στοιχεία που σχετίζονται με τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή η οποία καταλαμβάνει μια από τις πρώτες θέσεις στην κατάταξη των φτωχότερων περιφερειών της χώρας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι έρευνες που παρουσιάζουν στατιστικά δεδομένα για τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στην ΠΑΜΘ τις τελευταίες δεκαετίες, αναδεικνύουν τη διάσταση του φαινομένου. Σύμφωνα με την έρευνα EU-SILC¹¹⁵⁶ (European Union Statistics on Income and Living Conditions) για τη φτώχεια στην Ελλάδα το 2003, η Περιφέρεια ΑΜΘ καταλάμβανε τη δεύτερη θέση, μετά την Ήπειρο, σε ποσοστό φτώχειας των ατόμων με επίπεδο εκπαίδευσης το πολύ μέχρι

¹¹⁵⁴ Πηγή: «Περιφερειακή Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη & την Καταπολέμηση της Φτώχειας», ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ, Κομοτηνή, Ιανουάριος 2015, σελ 79

¹¹⁵⁵ Πενταετές Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2014 – 2019, Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, σελ 78 και 81

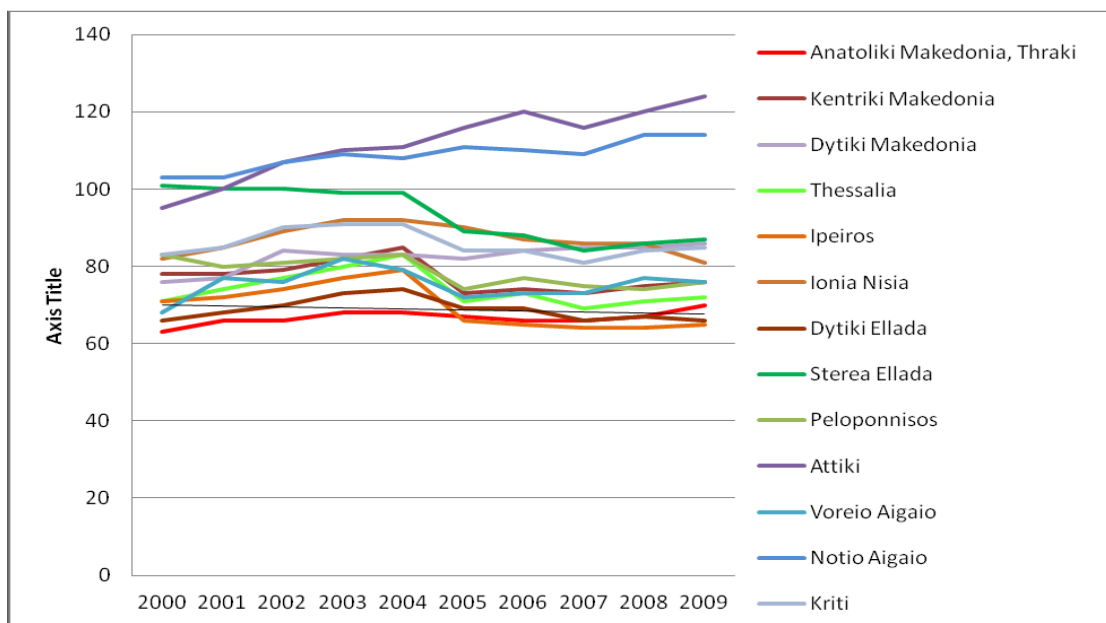
¹¹⁵⁶ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, Τεύχος 2, Αθήνα Ιούνιος 2013

γυμνάσιο (38,9%) και την πρώτη θέση σε ποσοστό φτώχειας των ατόμων με τριτοβάθμια εκπαίδευση (15,1%). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανθρωπογεωγραφική διάσταση της φτώχειας στο δίπολο πόλη / ύπαιθρος με τη φτώχεια να έχει μεγαλύτερη «έκταση» στον αγροτικό χώρο της Περιφέρειας. Αντίστοιχοι δείκτες των κοινωνικών συνθηκών μιας περιοχής σε σχέση με το ζήτημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως ο τύπος της θέρμανσης ή ο δείκτης της επιφάνειας κατοικίας ανά άτομο αναδεικνύουν το μέγεθος του φαινομένου. Σε όλες τις ΠΕ της ΠΑΜΘ ένα ποσοστό ατόμων μεγαλύτερο από το 40% του πληθυσμού ανά ΠΕ δεν διαθέτει κεντρική θέρμανση (σε μια περιοχή όπου οι ιδιαίτερες καιρικές συνθήκες καθιστούν αναγκαία την ύπαρξη κεντρικής θέρμανσης κατά τους χειμερινούς μήνες), εικόνα που είναι ιδιαίτερα απογοητευτική για την ΠΕ Ροδόπης, ενώ ο δείκτης της επιφάνειας κατοικίας ανά άτομο καταδεικνύει επίσης την ύπαρξη φτωχών συνθηκών στέγης ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, με τις ΠΕ Ροδόπης και Ξάνθης να εμφανίζουν τα υψηλότερα νούμερα σε ποσοστό ατόμων στα οποία αναλογούν έως και 15 τ.μ. κατοικίας.

Οικονομικά χαρακτηριστικά.

Ύστερα από μια τριαντακονταετία περίπου άσκησης περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε. η Περιφέρεια ΑΜΘ παραμένει μια από τις πιο αδύναμες της Ε.Ε. εμφανίζοντας το χαμηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ της χώρας μετά την Ήπειρο και τη Δυτική Ελλάδα, από τις οποίες βρέθηκε σε καλύτερη σειρά κατάταξης μόλις από το 2005 και μετά.

Εικόνα 1: Κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σε PPS) ως ποσοστό του μ.ο. ΕΕ

Πηγή: Eurostat, στο ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, σελ 41

Η εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε επίπεδο Περιφερειακής Ενότητας στην Περιφέρεια ΑΜΘ δείχνει σημαντική βελτίωση της θέσης της ΠΕ Καβάλας, οριακή βελτίωση της ΠΕ Ξάνθης ενώ οι ΠΕ Έβρου και Ροδόπης εμφανίζουν σημαντική επιδείνωση. Η ΠΕ Δράμας που κατείχε ήδη από το 2001 την τελευταία θέση, επιδεινώνεται παραπάνω.¹¹⁵⁷

Η τομεακή διάρθρωση στην Περιφέρεια ΑΜΘ επιβεβαιώνει τις τάσεις τριτογενοποίησης της οικονομίας της Περιφέρειας την τελευταία εικοσαετία, με σημαντική ενίσχυση του τριτογενούς τομέα σε βάρος κυρίως του πρωτογενή, σημειώνοντας ότι η ενίσχυση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα στηρίχθηκε κυρίως στους κλάδους του δημόσιου τομέα (δημόσια διοίκηση, εκπαίδευση, υγεία-κοινωνική μέριμνα) και στην κατανάλωση (κλάδοι του εμπορίου, διαχείριση ακίνητης περιουσίας, κλπ.), ενώ ο κλάδος των ξενοδοχείων - εστιατορίων εμφάνισε ελαφρά πτώση μετά το 2000. Παρά όμως την τριτογενοποίηση της οικονομίας της Περιφέρειας, τόσο ο πρωτογενής όσο και ο δευτερογενής τομέας εμφανίζουν μεγαλύτερα ποσοστά στην Περιφέρεια ΑΜΘ από το σύνολο της χώρας με την Περιφέρεια να διατηρεί τον «αγροτικό» χαρακτήρα της και με έναν στους τέσσερεις εργαζόμενους να απασχολείται στους κλάδους της γεωργίας¹¹⁵⁸-κτηνοτροφίας (ποσοστό υπερδιπλάσιο της χώρας).¹¹⁵⁹

Ενδοτομεακά, η διάρθρωση του δευτερογενή τομέα στην Περιφέρεια ΑΜΘ περιλαμβάνει τρεις βασικούς κλάδους: τις εκμεταλλεύσεις ορυκτού πλούτου,¹¹⁶⁰ τη μεταποίηση και τις κατασκευές. Οι τρεις ΠΕ της Θράκης (Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου) εμφανίζουν προβάδισμα στον κλάδο της μεταποίησης που αφορά κυρίως στην αξιοποίηση της παραγωγής του αγροτικού τομέα με ιδιαίτερα μεγάλη εξάρτηση από τον πρωτογενή

¹¹⁵⁷ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013, σελ 25 & 41

¹¹⁵⁸Η εξειδίκευση του νομού Ροδόπης απαντάται κυρίως σε προϊόντα φυτικής παραγωγής όπως είναι το σκληρό σιτάρι, τα βιομηχανικά φυτά (καπνός, βαμβάκι) και τα φρούτα (κυρίως κερασιά).

¹¹⁵⁹ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, ΣΥΝΟΨΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ, Αύγουστος 2013, σελ 10

¹¹⁶⁰Από τον πρώτο κλάδο ξεχωρίζουν μόνο δυο κατηγορίες: οι εκμεταλλεύσεις πετρελαίου στο νομό Καβάλας και τα λατομεία μαρμάρου στις ΠΕ Καβάλας και Δράμας.

τομέα¹¹⁶¹(βιομηχανία τροφίμων και ποτών πχ ελαιόλαδο, τσίπουρο, κρασί, μπίρα, τυροκομικά, αλλαντικά, κρεατοσκευάσματα και άλλα προϊόντα, κλωστοϋφαντουργία, σιγαρέτα κτλ). Μεταξύ 2001-2009 σημειώθηκε σημαντική μείωση της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα αντί για αύξηση που προέβλεπε το θεσμοθετημένο Περιφερειακό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης του 2003. Η σημαντική κάμψη της απασχόλησης στη μεταποίηση¹¹⁶² (ιδίως μετά το 2005) αποτελεί δείγμα βιομηχανικής οπισθοχώρησης και η περίοδος μετά το 2009 σημαδεύεται από δραματική αύξηση της ανεργίας.¹¹⁶³ Η αποβιομηχάνιση που καταγράφεται στην περιφέρεια ΑΜΘ μπορεί να ακολουθεί την κάμψη της απασχόλησης σε όλη τη χώρα, έχει όμως ακόμα μεγαλύτερη σημασία καθώς αυτή κατά το παρελθόν είχε γίνει αποδέκτης ειδικών πολιτικών κινήτρων¹¹⁶⁴ με αποτέλεσμα την προσέλκυση σε ορισμένες περιοχές σημαντικών επενδύσεων του δευτερογενή τομέα, μεγάλο μέρος από τις οποίες σήμερα δε λειτουργεί.¹¹⁶⁵ Η κατάσταση στον δευτερογενή τομέα στην ΠΑΜΘ μπορεί να συνοψιστεί σε τρεις παρατηρήσεις για τα αίτια του φαινομένου: την μεταφορά παραγωγικών

¹¹⁶¹ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013, σελ 42

¹¹⁶²Η οριακή μόνο άνοδος στις κατασκευές που καταγράφηκε, υποδηλώνει περισσότερο στασιμότητα παρά τάση ανόδου (λαμβάνοντας υπόψη τον υψηλό ρυθμό με τον οποίο αναπτύσσεται ο κλάδος στο σύνολο της χώρας το ίδιο χρονικό διάστημα).

¹¹⁶³ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, ΣΥΝΟΨΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, Αύγουστος 2013, σελ 10

¹¹⁶⁴Γενικά, τα οικονομικά κίνητρα αυτών των νόμων αφορούσαν δωρεάν επιχορήγηση σε κυμαινόμενο ποσοστό του συνολικού κόστους της επένδυσης, επιδότηση επιτοκίου δανείων και φορολογικές ή άλλες απαλλαγές και είχαν εφαρμογή σε κάθε μορφή επένδυσης, νέες μονάδες, επέκταση ή εκσυγχρονισμό στις ήδη λειτουργούσες. Από όλη τη σειρά των αναπτυξιακών νόμων, ευνοήθηκαν περισσότερο όσες επιχειρήσεις εγκαταστάθηκαν στους τρεις νομούς της Θράκης, όπου η δωρεάν επιχορήγηση στο συνολικό ύψος της επένδυσης (βασικό κίνητρο), ήταν πάντοτε η μέγιστη προβλεπόμενη. Για παράδειγμα, με το Ν.1892/90 ήταν 55% και έφθασε μέχρι το 62% για τις επιχειρήσεις που βρίσκονταν ή επέλεξαν ως χώρο εγκατάστασης τις Βιομηχανικές Περιοχές της ΕΤΒΑ, ενώ τα μέγιστα ποσοστά για τις ΒΠΠΕ Δράμας και Καβάλας ήταν 45% και 35% αντίστοιχα. Με τον Ν.3299/2004, οι ΠΕ Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης, Θάσου και η παραμεθόριος ζώνη του ηπειρωτικού τμήματος της ΠΑΜΘ σε απόσταση 20 χλμ. από τα σύνορα, εντάχθηκαν στη αναπτυξιακή ζώνη με τα περισσότερα κίνητρα (Ζώνη Δ). πηγή: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, Τεύχος 2, Αθήνα Ιούνιος 2013, σελ 124

¹¹⁶⁵Αυτό προκύπτει από το κλείσιμο των μεγάλων συνεταιριστικών εργοστασίων που ειδικούνταν στην καθετοποίηση της γεωργικής παραγωγής, από τη μεταφορά στις γειτονικές βαλκανικές χώρες των βιομηχανιών του κλάδου της ένδυσης και τη διάλυση του συστήματος υπεργολαβιών και από την κρίσιμη κατάσταση στην οποία βρίσκονται μεγάλες παραδοσιακές μονάδες (πχ Βιομηχανία Ζάχαρης, κτλ). Σε αντιστάθμισμα υπάρχουν κάποιες προσπάθειες μικρότερων και νεότερων μονάδων που παρουσιάζουν εξαιρετικά θετικές τάσεις και προοπτικές (πχ η βιομηχανία «Πλαστικά Θράκης» και η «Ζυθοποιία Μακεδονίας- Θράκης (μπύρα Βεργίνα)», πηγή: ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, σελ 55

δραστηριοτήτων σε γειτονικές χώρες και τον κοστολογικό ανταγωνισμό των προϊόντων από τις χώρες αυτές, την «γήρανση» των υποδομών των υφιστάμενων ΒΙΠΕ και φυσικά στα σχετικά περιορισμένα αποτελέσματα των πολιτικών κινήτρων και των πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης της τελευταίας τριακονταετίας οι οποίες δεν κατάφεραν να συγκροτήσουν ένα μείγμα αλληλοσυμπληρούμενων οικονομικών δραστηριοτήτων ικανό να αντέξει στις πιέσεις της αγοράς που στην περιφέρεια εμφανίζονται με ιδιαίτερη ένταση εξαιτίας της θέσης της.¹¹⁶⁶

Αναφορικά με τις επενδύσεις, στην Περιφέρεια ΑΜΘ λειτουργούν πέντε ΒΙ.ΠΕ., μία σε κάθε νομό, και 2 Βιοτεχνικά Πάρκα (ΒΙΟ.ΠΑ.), ένα στις Σάπες Ροδόπης και ένα στην Ορεσιτιάδα του Έβρου ενώ υπάρχει πρόβλεψη να λειτουργήσουν και άλλα.¹¹⁶⁷ Η μεγαλύτερη σε έκταση ΒΙ.ΠΕ. είναι της Κομοτηνής, η μικρότερη της Ξάνθης και η λιγότερο αξιοποιημένη της Αλεξανδρούπολης. Συγκεκριμένα, η ΒΙΠΕ Κομοτηνής, (ΦΕΚ 158Δ/1981, ΦΕΚ 81Δ/2002) αναπτύσσεται σε έκταση 4336 στρ., νοτιοανατολικά της πόλης της Κομοτηνής, επί της (παλαιάς) Εθνικής Οδού Κομοτηνής – Αλεξανδρούπολης και το ΒΙΟΠΑ Σαπών, (ΦΕΚ 84Δ/2002) αναπτύσσεται σε έκταση 465 στρ., στην περιοχή του οικισμού Σάπες, νοτιοανατολικά της πόλης της Κομοτηνής, κοντά στην Εγνατία Οδό.

Σύμφωνα με τα Στοιχεία της Περιφέρειας, οι εγκατεστημένες μονάδες στις ΒΙΠΕ της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας Θράκης σε συνάρτηση με το υφιστάμενο καθεστώς λειτουργίας τους έχουν ως εξής:

¹¹⁶⁶ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013, σελ 56

¹¹⁶⁷ΦΕΚ 1471 Β 09.10.2003, Έγκριση Περιφερειακού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης Περιφέρειας ΑΜΘ, Άρθρο 3 παρ. 39

Πίνακας 1: ΒΙΠΕ / ΒΙΟΠΑ ΠΑΜΘ - Εγκατεστημένες μονάδες							
Εγκατεστημένες Μονάδες	ΒΙΠΕ Δράμας	ΒΙΠΕ Καβάλας	ΒΙΠΕ Ξάνθης	ΒΙΠΕ Κομοτηνής	ΒΙΠΕ Αλεξ/πολης	ΒΙΟΠΑ Ορεστιάδας	ΒΙΟΠΑ Σαπών
Σύνολο	76	59	35	95	28	9	1
Κλειστές/ Ανενεργές	12	12	11	41	20		

Πηγή: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ, τεύχος 2

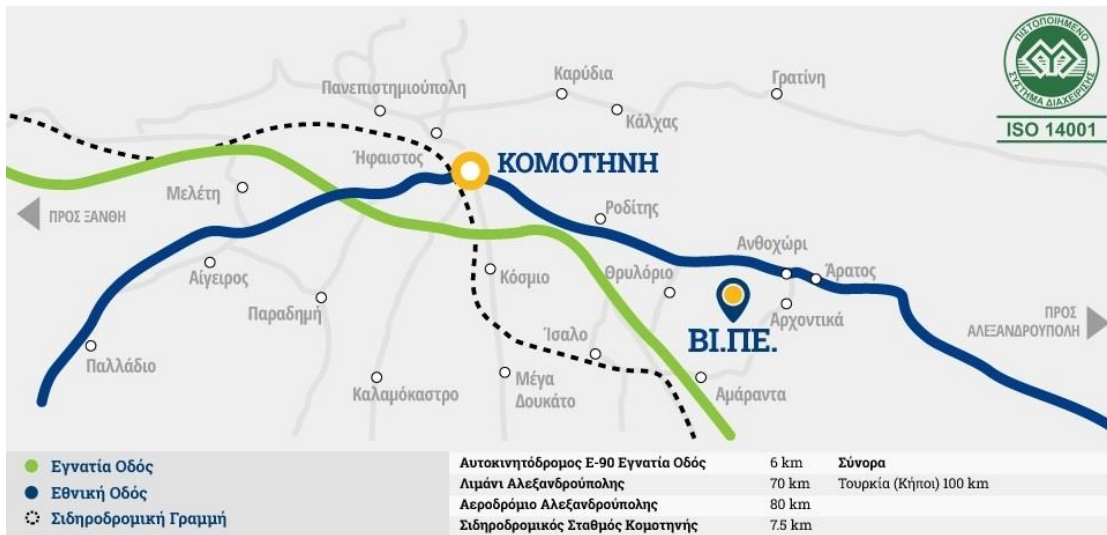
Στην Κομοτηνή η Βιομηχανική Περιοχή συστάθηκε το 1978 σε μια έκταση 4335,82 στρεμμάτων.¹¹⁶⁸ Η ΒΙ.ΠΕ Κομοτηνής περιλαμβάνει ένα σημαντικό δίκτυο υποδομών όπως πχ οδικό δίκτυο, ύδρευση, δίκτυο αποχέτευσης, μονάδα καθαρισμού αποβλήτων, σύνδεση με οδικούς άξονες και τηλεπικοινωνιακό και ευρυζωνικό δίκτυο και βρίσκεται 10 χιλ. ανατολικά της πόλης της Κομοτηνής, απορροφώντας ολόκληρη την οχλούσα βιομηχανία με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν οχλούσες χρήσεις κοντά ή μέσα στην πόλη (με εξαίρεση το χονδρεμπόριο το οποίο εξυπηρετείται με διάσπαρτα κτίρια μέσα στην πόλη).¹¹⁶⁹ Τη δεκαετία του 1980 μετατράπηκε σε μία από τις μεγαλύτερες αντίστοιχες περιοχές της Ελλάδας, συνέβαλε στην τόνωση της οικονομίας της πόλης μέσα από την παρουσία μεγάλων μονάδων (ΔΕΗ, SHELMAN, DIAXON, FANCO, ΚΛΩΣΤΗΡΙΑ κλπ.) αποτελώντας, σύμφωνα με την εκτίμηση διάφορων πηγών,¹¹⁷⁰ τον τόπο εργασίας για περίπου 17.000 με 18.000 άτομα.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία της περιφέρειας ΑΜΘ τα 3149,22 στρέμματα αποτελούν τα βιομηχανικά και βιοτεχνικά οικόπεδα (από τα οποία τα 738,00 στρέμματα είναι ακόμα προς πώληση) και τα 1186,60 στρέμματα κοινόχρηστους χώρους, πηγή: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, Τεύχος 2, Αθήνα Ιούνιος 2013

¹¹⁶⁹ πηγή: Κατσιμίγας Κώστας «Πολεοδομική και ιστορική εξέλιξη της Κομοτηνής», <https://katsimigas.wordpress.com>, Προσωπική ιστοσελίδα, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017

¹¹⁷⁰ Πηγή: Renee Maltezu, Deepa Babington, «Greek town withers as boom turns to bust», Reuters, 05.03.2012, <http://www.reuters.com/article/oukwd-uk-greece-town-idAFTRE8230TF20120304>, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017

Εικόνα 2: Βιομηχανική Περιοχή Κομοτηνής

Πηγή:ΕΤΒΑ(<https://www.etvavipe.gr/el/IndustrialAreas/KomotiniIndustrialArea.aspx>)

Η ΒΙ.ΠΕ Κομοτηνής, ακολουθώντας την τύχη των άλλων ΒΙ.ΠΕ. της Περιφέρειας ΑΜΘ, τα τελευταία χρόνια υπολειτουργεί. Παρόλο που και οι πέντε Βιομηχανικές Περιοχές που υπάρχουν στην Περιφέρεια έχουν ενσωματώσει υποδομές που προσδίδουν σημαντικές εξωτερικές οικονομίες στις εγκαταστημένες επιχειρήσεις, οι περισσότερες από αυτές υπολειτουργούν. Η εμπειρία των προηγούμενων πολιτικών που ασκήθηκαν αποδεικνύει ότι εξυπηρετήθηκε λιγότερο η βιώσιμη ανάπτυξη και περισσότερο η εύκολη λογική της απορρόφησης πόρων¹¹⁷² χωρίς σχέδιο και στόχευση.¹¹⁷³

¹¹⁷¹ πηγή: Κώστας Κουκουμάκας, «Βιομηχανική Περιοχή Κομοτηνής. Το Ελντοράντο που έγινε Σαχάρα», tanea.gr: 31.08.2012, <http://www.tanea.gr/news/greece/article/4748658/?iid=2>, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017

¹¹⁷²ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013, σελ 55

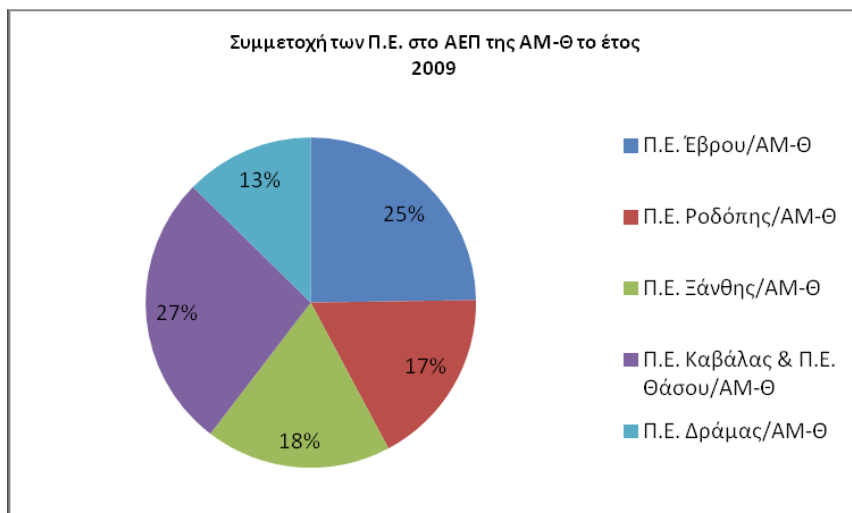
¹¹⁷³ «Η ΒΙΠΕ Κομοτηνής είχε χαρακτηριστεί ζώνη υψηλών κινήτρων, εντάχθηκε σε όλους τους αναπτυξιακούς νόμους εκείνης της εποχής κι έγινε κάτι σαν το Ελντοράντο της βιομηχανίας για καιροσκόπους επιχειρηματίες: εργοστάσια επιδοτήθηκαν με δημόσιο χρήμα ως και στο 80% της επένδυσης, για να κλείσουν λίγους μήνες αργότερα ή να μεταφερθούν στα Βαλκάνια. Πακέτα επιχορηγήσεων, φοροαπαλλαγές και άλλα προνόμια μοιράζονταν προκλητικά στον κάθε επιχειρηματία, πολλές φορές πριν καν παραχθεί η πρώτη παρτίδα των επιδοτούμενων προϊόντων». Απόσπασμα από το άρθρο «Βιομηχανική Περιοχή Κομοτηνής. Το Ελντοράντο που έγινε Σαχάρα», πηγή: Κώστας Κουκουμάκας, ό.π.

« (...) Στα 11 μου χρόνια είχα την τύχη να βλέπω την δημιουργία της βιομηχανικής περιοχής Κομοτηνής. Μια βιομηχανική περιοχή που μόλις έμπαιναν οι δομές για την ανάπτυξη της. Κεντρικός δρόμος δεν υπήρχε, μοναδική πρόσβαση της ήτανε από το Θρυλόριο, τότε ξεκινούσε η ΔΕΗ να φέρνει ρεύμα κι εγώ έπαιζα στον υπό κατασκευή δρόμο όπου έβλεπα μεγάλους αγωγούς να τοποθετούνται μέσα στη γη και φάνταζε έργο επιστημονικής φαντασίας όλο εκείνο το σκηνικό. Σε 2-3 χρόνια στα χωράφια της ΒΙ.ΠΕ. άρχισαν να σηκώνονται κι άλλα κτίρια, μεγάλες ή μικρές βιομηχανίες. Το σκηνικό άλλαξε, άρχισε να δείχνει βιομηχανική περιοχή σε όλη της το μεγαλείο. Ήτανε πλέον η δεύτερη μεγαλύτερη βιομηχανική της Ελλάδος, μετά της Σίνδου (...) Στην ΒΙ.ΠΕ. την δεκαετία του 1980 εργαζόταν γύρω στα 5.500-6.000 άτομα, με καταγεγραμμένα 114 εργοστάσια. Κι αν λογαριάσουμε τις παράπλευρες εργασίες, τους ελεύθερους επαγγελματίες οι οποίοι θεωρούνται εξωτερικοί συνεργάτες τότε θα πρέπει να αυξήσουμε το νούμερο αυτό κατά 50%. Φυσικά η απασχόληση τους δεν ήτανε σε καθημερινή βάση, τα εισοδήματα όμως που είχανε από τις επιχειρήσεις της ΒΙ.ΠΕ. ενίσχυαν την οικονομία της πόλης. Στην δεκαετία του 2000 τα καταγεγραμμένα εργοστάσια ήτανε γύρω στα 83 και τα ενεργά περίπου στα 33. Αν υπολογίσουμε μέσο όρο εργαζομένων 30 ανά επιχείρηση φθάσαμε στους 990 εργαζόμενους πλέον τους 600 του ομίλου της FANCO, όλοι μαζί 1590. Τρομακτική διαφορά αριθμών από την δεκαετία του 1980. Το 2014 άρχισαν τα προβλήματα στην SHELMAN με 170 εργαζόμενους. Πριν από αυτήν, το 2009, έκλεισαν τα ΟΞΥΜΑΧΑ ΘΡΑΚΗΣ, με περίπου 180 εργαζόμενους. Κι ανέφερα κάποιες ενδεικτικές επιχειρήσεις. Τα νούμερα μπορεί να μην είναι ακριβή από στατιστική αρχή, δεν απέχουν όμως από την πραγματικότητα. Τι μας δείχνουν; Πως μετά από αρκετά χρόνια ανάπτυξης ήλθε η πτώση».¹¹⁷⁴

Η συρρίκνωση του δευτερογενούς τομέα στην Περιφέρεια ΑΜΘ με την ταυτόχρονη απώλεια θέσεων εργασίας έχει επηρεάσει τους οικονομικούς δείκτες και τους δείκτες απασχόλησης της ευρύτερης περιοχής. Τα στοιχεία δείχνουν απώλεια 34.205 θέσεων εργασίας κατά την περίοδο 2008-2011 με το δευτερογενή τομέα να σημειώνει τη μεγαλύτερη μείωση (46,8%) και αύξηση του ποσοστού ανεργίας από 14,4% το 2010, σε 26,4% το 2013. Σε επίπεδο ΠΕ η συμμετοχή της Ροδόπης στο κατά κεφαλή ΑΕΠ της ΠΑΜΘ είναι από τα χαμηλότερα σε σχέση με τις υπόλοιπες ΠΕ της ΠΑΜΘ.

¹¹⁷⁴ «ΒΙ.ΠΕ. Κομοτηνής: Το χθες και το σήμερα», xronos.gr 01.09.2017, <http://www.xronos.gr/reportaz/vipe-komotinis-hthes-kai-simera>, ημερομηνία ανάκτησης 10.10.2017

Εικόνα 3: Συμμετοχή των Π.Ε. στο ΑΕΠ της ΠΑΜΘ το έτος 2009

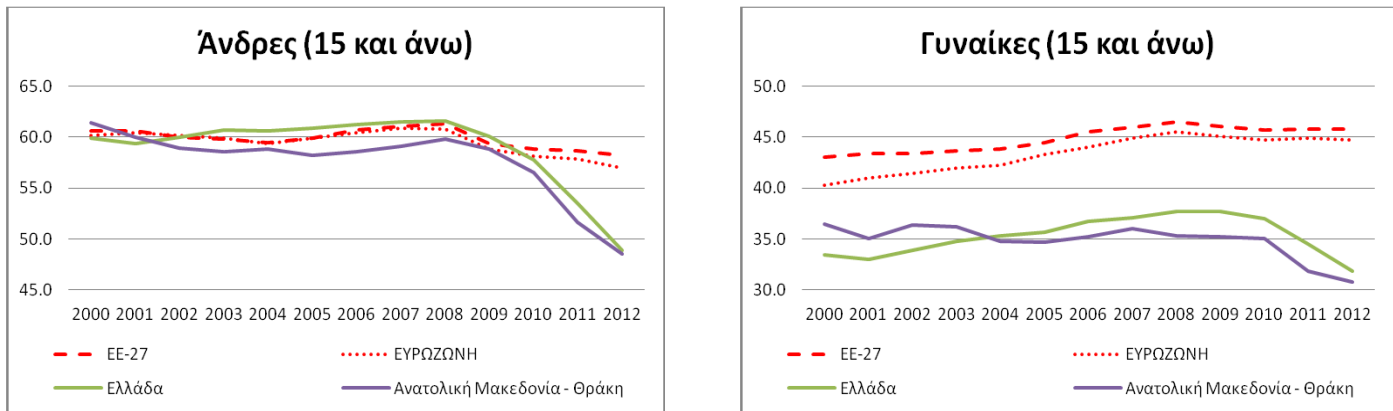

Πηγή: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ, τεύχος 2

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσες είναι οι τάσεις στην απασχόληση ανά φύλο, όπου η ανδρική συμμετοχή στην απασχόληση φαίνεται να συμβαδίζει σε γενικές γραμμές με τους Εθνικούς μ.ό. και μέχρι το 2009 και με τους Ευρωπαϊκούς, αλλά η γυναικεία συμμετοχή εμφανίζει σοβαρή υστέρηση σε σχέση με τους Ευρωπαϊκούς μ.ό., διαχρονική σταθερή μείωση και από το 2004 και μετά υστέρηση ακόμα και σε σχέση με τον Εθνικό μ.ό. Όπως αναφέρεται στο Μακροπρόθεσμο Σχέδιο Βιώσιμης Ανάπτυξης της ΠΑΜΘ, πιθανά το εύρημα αυτό σχετίζεται με τη μετάβαση της οικονομίας από αγροτική σε «τριτογεντοποιημένη» αλλά και σε οικογενειακές δομές και πρότυπα (η γυναίκα που μένει στο σπίτι). Σε επίπεδο Περιφερειακής Ενότητας, οι ΠΕ Ξάνθης και Ροδόπης εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό ατόμων στην οικιακή απασχόληση, γεγονός που σύμφωνα με το Μακροπρόθεσμο Στρατηγικό Σχέδιο Βιώσιμης Ανάπτυξης της Περιφέρειας σχετίζεται με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά γνωρίσματα της μειονότητας όπου η γυναίκα απασχολείται στη φροντίδα του σπιτιού.¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁵ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ (ΕΕΤΑΑ), Φεβρουάριος 2013, σελ 21 και σελ 110

Εικόνα 5: Συμμετοχή στην απασχόληση ανά φύλο (2000-2012)

Πηγή: Eurostat, επεξεργασία ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ

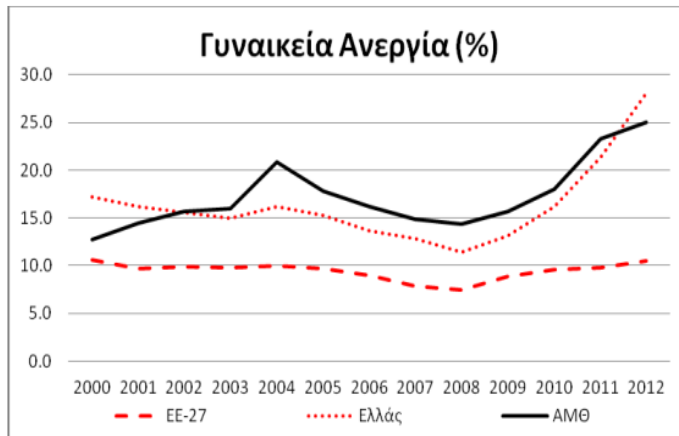
Σε επίπεδο αναφοράς Καλλικράτειων Δήμων, τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην απασχόληση της Περιφέρειας παρουσιάζουν οι Δήμοι των μεγάλων αστικών κέντρων, με πρώτο το Δήμο Καβάλας με ποσοστό 12,0% και μετά τους Δήμους Αλεξανδρούπολης και Κομοτηνής με 11,4% και 10,1% αντίστοιχα.¹¹⁷⁶

Αντίστοιχα με τους δείκτες για την απασχόληση, οι δείκτες για την ανεργία της ΠΑΜΘ ακολουθούν την εικόνα του συνόλου της επικράτειας παρουσιάζοντας ραγδαία αύξηση. Δυσμενέστερα σε επίπεδο Περιφέρειας εμφανίζονται τα ποσοστά της γυναικείας ανεργίας, στοιχεία που επισημαίνουν ότι η ανεργία και οι θέσεις εργασίας που χάνονται στην ΠΑΜΘ έχουν φύλο. Η γειτνίαση της περιοχής με τη Βουλγαρία ώθησε πολλές επιχειρήσεις και εργοστάσια να μεταφερθούν εκεί (ολόκληρη η παραγωγή ή μέρος αυτής) για την ανεύρεση φθηνότερου εργατικού προσωπικού, ενώ η μεγάλη κρίση στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας¹¹⁷⁷ (πχ Κλωστήρια Ροδόπης και Κλωστήρια Μαρώνας) και το κλείσιμο πολλών βιομηχανικών μονάδων που λειτουργούσαν στη ΒΙ. ΠΕ. Κομοτηνής οδήγησε τις εργαζόμενες στις κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις στην ανεργία.

¹¹⁷⁶ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ, ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΦΑΣΗ Α' - ΣΤΑΔΙΟ Α2, Τεύχος 2, Αθήνα Ιούνιος 2013, σελ 83

¹¹⁷⁷ Σήμερα, 21 χρόνια από τότε που άρχισαν όλα με τα κλωστήρια στην Κομοτηνή, γίνεται λόγος για την επαναλειτουργία κάποιων εργοστασίων που κάποτε απασχολούσαν ένα μεγάλο αριθμό κατοίκων της περιοχής. Βλ. «Μερικές γραμμές για την Ενωμένη Κλωστοϋφαντουργία από τον Σταμάτη Κουρούδη», .xronos.gr 02.06.2017, <http://www.xronos.gr/oikonomia/merikes-grammes-gia-tin-enklo-apo-ton-stamati-kourouydi>, ημερομηνία ανάκτησης 12.10.2017

Εικόνα 7: Ποσοστά ανεργίας στις γυναίκες ΠΑΜΘ (2000-2012)

Πηγή: ΜΑΚΡΟΠΡΟΘΕΣΜΟ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ – ΘΡΑΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Γενικά περί συλλόγων.

Η πολιτιστική διαχείριση ενός αστικού χώρου αποκτά στις μέρες μας ιδιαίτερη σημασία, διότι συμβάλλει στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας μιας περιοχής, στην καλλιέργεια και ανάδειξη της παράδοσης και στη χειραφέτηση της τοπικής κοινωνίας ενάντια στην πολιτισμική αλλοτρίωση.¹¹⁷⁸ Υπό αυτό το πρίσμα, οι πρωτοβουλίες των πολιτών για ανάπτυξη της τοπικής πολιτιστικής δραστηριότητας μέσα από τη συλλογική δράση είναι ένα φαινόμενο με ιδιαίτερη χωρική σημασία και με πολλαπλές πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Στη συνέχεια, ακολουθεί μια σύντομη παρουσίαση τριών βασικών κατηγοριών συλλόγων που ξεχώρισαν για τη δράση τους. Πρόκειται για τους συλλόγους εσωτερικών μεταναστών του αγροτικού χώρου προς αστικές περιοχές της Ελλάδας, για τους προσφυγικούς συλλόγους και για τους συλλόγους μεταναστών. Σκοπός αυτής της σύντομης παρουσίασης είναι η κατανόηση του σημαντικού ρόλου που έχουν παίξει οι πολιτιστικοί σύλλογοι στη διαχείριση του αστικού χώρου σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Το θέμα των τοπικών πολιτιστικών συλλόγων που ιδρύθηκαν σε πολλές πόλεις της Ελλάδας¹¹⁷⁹ από ανθρώπους που κατάγονταν από το ίδιο χωριό ή την ίδια ευρύτερη περιοχή συνδέεται με το ζήτημα των σχέσεων, των συνεπειών, ή των τομών μεταξύ του αγροτικού και του αστικού χώρου, ιδιαίτερα όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα στον Ελλαδικό χώρο. Η βασική δράση αυτών των συλλόγων αφορούσε αρχικά στο να διευκολύνουν την προσαρμογή των νέων κατοίκων της πόλης στην αστική ζωή. Για το λόγο αυτό ενώ η ίδρυση τέτοιων συλλόγων εκτείνεται χρονικά σε ολόκληρο τον εικοστό αιώνα, εντάθηκε κυρίως τις τρεις δεκαετίες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (που παρατηρείται και το μεγαλύτερο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα), ενώ άρχισε να φθίνει περίπου από τα μέσα τις δεκαετίας του '70. Η μείωση σε ότι αφορά την ίδρυση νέων συλλόγων δε σημαίνει ότι οι ήδη υπάρχοντες αναστέλλουν ή περιστελλουν τη δράση τους αυτήν την περίοδο. Αντίθετα, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, η δράση των συλλόγων τονώνεται, παίρνοντας όμως νέες κατευθύνσεις. Οι σύλλογοι προσπαθούν να συνδράμουν όχι

¹¹⁷⁸ Βλ. Όλγα Τσακηρίδη- Θεοφανίδη, «Τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτισμική διαχείριση», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου- Αλιπραντή, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.) «*εμείς*» και οι «*άλλοι*». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ΕΚΚΕ, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 1999, σελ. 245

¹¹⁷⁹ Βλ. Παναγιώτης Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

πια τους εσωτερικούς μετανάστες, αλλά τις περιοχές της καταγωγής τους που πολύ συχνά υποφέρουν εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης. Οι σύλλογοι αποτελούν αρκετές φορές το βασικό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα μέλη τους και το γενέθλιο τόπο διατηρώντας έτσι τη σχέση ανάμεσα στον αστικό και τον αγροτικό χώρο. Η εμπλοκή των συλλόγων στη ζωή του τόπου προέλευσης αποτελεί το όχημα για τη μεταφορά πολιτισμικών προτύπων και προς τις δυο κατευθύνσεις, μέσω κυρίως της επιτέλεσης δραστηριοτήτων πολιτιστικού χαρακτήρα. Οι δραστηριότητες αυτών των συλλόγων αφορούν τις περισσότερες φορές σε τυποποιημένες εορταστικές εκδηλώσεις μέσα από τη διοργάνωση γιορτών πολιτιστικού και λαογραφικού χαρακτήρα. Αφού πλέον το αίτημα της ενσωμάτωσης στον αστικό τρόπο ζωής έχει επιτευχθεί, μέσα από την αναβίωση τελετουργιών και την αναζωπύρωση της εορταστικής κοινωνικότητας που επιτελούν οι σύλλογοι, συνδέονται στην ουσία με την κατασκευή και διαπραγμάτευση στο χώρο της πόλης της τοπικής ταυτότητας της περιοχής προέλευσης των μελών τους.

Ειδικότερα, η εμφάνιση προσφυγικών συλλόγων μετά το 1922 ήταν ένα φαινόμενο που εκδηλώθηκε σε πολλές ελληνικές πόλεις που αποτέλεσαν χώρους υποδοχής των προσφύγων. Ο ρόλος αυτών των συλλόγων συνδέθηκε κυρίως με τη διαμόρφωση προσφυγικής ταυτότητας και την ένταξη των μελών τους στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Οι διάφορες μελέτες προσφυγικών συλλόγων έχουν αναδείξει τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν οι σύλλογοι αυτοί στην επιτυχή προσαρμογή και ενσωμάτωση των προσφύγων, ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους στην Ελλάδα. Η συνολική θεωρία είναι ότι οι προσφυγικοί σύλλογοι στην εμπειρία της εξορίας διοργανώνουν τελετουργίες, όπως πολιτιστικά δρώμενα, εορτασμούς και άλλες εκδηλώσεις μέσα από τις οποίες οι ομάδες διασαφηνίζουν τα όρια τους, επανασυνδέουν την εκπατρισμένη κοινότητα και έτσι παρέχουν ένα ψυχολογικό δίκτυο ασφαλείας και υποστήριξης για την αντιμετώπιση των δυσκολιών της εξορίας. Αλλά και μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο οι σύλλογοι επίσης παρείχαν οφέλη, αφού εγκαθίδρυσαν και καλλιεργούσαν τοπικά, επαγγελματικά και πολιτικά δίκτυα πατρωνείας με την ευρύτερη κοινωνία. Βέβαια οι σύλλογοι έχουν προφανέστατα παίξει καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση αυτού που πολλοί έχουν αποκαλέσει «εμπειρία της προσφυγιάς». Ωστόσο, αυτή η παράμετρος δεν αποτελεί τη μόνη στην αναγνώριση του ρόλου των προσφυγικών συλλόγων στη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας. Η δημιουργία νέων προσφυγικών συλλόγων 80 χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα και στην τέταρτη πλέον γενιά, μαρτυρά ότι ο νέος τους ρόλος είναι να καλλιεργήσουν και να συντηρήσουν τη συλλογική ταυτότητα, επειδή τα μέλη τους νιώθουν ότι απειλούνται από την ομογενοποίηση, που οδηγεί στην απώλεια της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους .

Η εκδήλωση του μεγάλου κύματος βαλκανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα αποτέλεσε την αιτία για την εμφάνιση μιας νέας κατηγορίας πολιτιστικών συλλόγων στις πόλεις που δημιουργούνται από τις μεταναστευτικές ομάδες που εγκαθίστανται σε αυτές. Η εγκατάσταση των μεταναστών στηρίχθηκε, ιδιαίτερα του πρώτου μεταναστευτικού κύματος (1990-1994), στα άτυπα κοινωνικά δίκτυα που βοήθησαν το μετανάστη να αντιμετωπίσει την περιθωριοποίηση του στην ελληνική κοινωνία. Η μετάβαση από τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης των μεταναστών σε πιο ενισχυμένα δίκτυα παροχής πληροφοριών για τη διεκπεραίωση επαγγελματικών και προσωπικών υποθέσεων κατά τη δεύτερη μεταναστευτική περίοδο (1995-2000), σηματοδοτείται με την εμφάνιση Πολιτιστικών Τοπικών Συλλόγων με αναφορά στον τόπο καταγωγής των μεταναστών. Το παράδειγμα των συλλόγων των αλβανών μεταναστών, αφορούσε αρχικά κατά κύριο λόγο μικρούς συλλόγους, που αναδείκνυαν τοπικά χαρακτηριστικά περιορισμένα στα όρια του χωριού ή της πόλης της χώρας καταγωγής τους. Στη συνέχεια εμφανίζεται μια κατηγορία συλλόγων Ελληνο-Αλβανικής Φιλίας. Οι σύλλογοι αυτοί φαίνεται να λειτουργούν ως προσπάθεια έμμεσης νομιμοποίησης και αποδοχής των Αλβανών μέσω μιας διαδικασίας συστάσεων, γνωριμίας και αποδοχής, ως αποτέλεσμα της καλλιέργειας κλίματος εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάδειξη μιας νέας μορφής συλλόγων, που προβάλλουν ως ενοποιητικό χαρακτηριστικό την ιδιότητα «μετανάστης» (πχ Forum Μεταναστών). Πρόκειται για προσδιορισμούς με πολιτική σημασία, που οριοθετούν νέους στόχους, σύμφωνα με τους οποίους υποβαθμίζονται τα πολιτισμικά στοιχεία του χωριού ή του τόπου καταγωγής και αναδεικνύονται νέες μορφές συλλογικότητας που προωθούν ένα διευρυμένο «εμείς».

ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΤΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Στην Κομοτηνή υπάρχουν, σύμφωνα με το επίσημο site του Δήμου Κομοτηνής,¹¹⁸⁰ 104 καταγεγραμμένοι σύλλογοι, μη κυβερνητικοί οργανισμοί, κοινωνικοί εταίροι, κοινωνικά σωματεία κτλ, (αξίζει να σημειωθεί ότι αυτός ο αριθμός είναι σε μια πόλη 43.000 περίπου κατοίκων, ενώ ο αριθμός των συλλόγων με βάση την αντίστοιχη πηγή στην Καλλιθέα Αττικής, μια πόλη 200.000 κατοίκων, είναι 41 σύλλογοι) και όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο χώρο της ιστοσελίδας με τίτλο "Κοινωνία των Πολιτών," *«Η Κομοτηνή χαρακτηρίζεται από τη δυναμική και ευεργετική συμμετοχή των πολιτών της στα οικονομικά, πολιτισμικά και*

¹¹⁸⁰ Η ανάκτηση των πληροφοριών από το site του Δήμου Κομοτηνής έγινε κατά την περίοδο της έρευνας πεδίου, δηλαδή μέσα στο 2016.

κοινωνικά δρώμενα. Η ενεργή κοινωνία πολιτών χαρακτηρίζει και χαρακτηρίζεται από την Κομοτηνή. Ο πολίτης, ελέγχει, κρίνει, συμμετέχει, συνηγορεί ή διαφωνεί στο σχεδιασμό και τη λήψη των αποφάσεων ρύθμισης της ζωής του. Ο Δήμος ενισχύει τις διεργασίες της κοινωνίας πολιτών και καλωσορίζει κάθε πρόταση που συνδράμει στην εμβάθυνση της δημοκρατίας, στην ενίσχυση της διαφάνειας και στην εξασφάλιση της ισονομίας και ισοπολιτείας».

Σε μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των συλλόγων της Κομοτηνής με βάση τους στόχους, τις δράσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, έχει δημιουργηθεί ένα σχήμα με 10 κατηγορίες που όμως δεν είναι αυστηρά περιοριστικές, διότι κάποιοι από τους συλλόγους θα μπορούσαν να ενταχθούν σε περισσότερες από μια κατηγορίες. Για πληρέστερη κατανόηση της δράσης των συλλόγων αναφέρονται, με τυχαία επιλογή, πληροφορίες για κάποιους από τους συλλόγους της Κομοτηνής. Οι 10 κατηγορίες συλλόγων είναι οι εξής:

1. Πολιτιστικοί σύλλογοι, με αναφορά στον τόπο καταγωγής:

Οι περισσότεροι από τους Πολιτιστικούς Συλλόγους αυτής της κατηγορίας κάνουν ειδική αναφορά στον τόπο καταγωγής τους και στο όνομά τους. Πρόκειται για συλλόγους που έχουν ιδρυθεί από εσωτερικούς μετανάστες ή τους απογόνους αυτών και εκφράζουν την επιθυμία τους για τη σύνδεσή τους με το γενέθλιο τόπο τους, πχ Ο Σύλλογος Εβριτών Ν. Ροδόπης.¹¹⁸¹ Ο Σύλλογος Εβριτών Ν. Ροδόπης ιδρύθηκε το 1994 από Εβρίτες που ζουν και εργάζονται στην Κομοτηνή. Δραστηριοποιείται κυρίως στο χώρο της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς και παράδοσης της Θράκης. Τα τελευταία χρόνια με βήματα σταθερά, επεκτείνεται και σε άλλους τομείς πολιτιστικής δράσης. Σήμερα, στο Σύλλογο Εβριτών μαθαίνουν παραδοσιακούς χορούς περισσότερα από 250 άτομα εκ των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία είναι κάτω των 18 ετών (πέντε παιδικά τμήματα, ένα εφηβικό τμήμα, έξι τμήματα ενηλίκων). Τα μαθήματα παραδοσιακών χορών καταλαμβάνουν το σύνολο της ελληνικής μουσικοχορευτικής παράδοσης με έμφαση κυρίως στον λαϊκό πολιτισμό της Θράκης. Ταυτόχρονα, τα παιδικά τμήματα απασχολούνται δημιουργικά στις εικαστικές τέχνες και το θεατρικό παιχνίδι, τους υπολογιστές, την επιτραπέζια αντισφαίριση, την ζαχαροπλαστική κλπ. καθώς σκοπός μας είναι, ο χώρος του Συλλόγου να αποτελέσει ένα νεανικό πολιτιστικό κέντρο γεμάτο ζωντάνια. Επίσης, με πρωτοβουλία του Συλλόγου συλλέγονται ιστορικοί χάρτες προκειμένου στο άμεσο μέλλον να ιδρυθεί η ψηφιακή χαρτοθήκη της Θράκης. Η συλλογή μέχρι σήμερα περιλαμβάνει περισσότερους από 300 χάρτες κι εμπλουτίζεται συνεχώς.

¹¹⁸¹ <https://www.evrites.com/index.php>

2. Εθνοτικοί & Προσφυγικοί σύλλογοι:

Με τον όρο Εθνοτικοί Σύλλογοι αναφερόμαστε σε όλους τους συλλόγους, συμπεριλαμβανομένων των προσφυγικών, οι οποίοι προβάλλουν στο όνομά τους την εθνοτική ταυτότητά τους και αναδεικνύουν μια ισχυρή συλλογικότητα στη βάση της κοινής εθνοτικής καταγωγής. Συνήθως οι σύλλογοι αυτοί κάνουν αναφορά και στον αρχικό τόπο διαμονής των μελών τους προσπαθώντας να προβάλουν τη σύνδεση με αυτόν. Οι εκδηλώσεις τους καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα κοινωνικού και πολιτιστικού περιεχομένου π.χ. Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, πολιτιστικός Σύλλογος Ποντίων Ν. Ροδόπης «Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ», κ.ά.¹¹⁸²

Ο σύλλογος «Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ», ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 2002 με έδρα την Κομοτηνή και λειτουργούσε μέχρι το 2008 ως Σύλλογος Ποντιακής Νεολαίας. Αποτελείται από μέλη ποντιακής καταγωγής του νομού Ροδόπης καθώς και γειτονικών νομών. Πρέπει να αναφερθεί ότι ενεργά μέλη του συλλόγου είναι και Πόντιοι νεοπρόσφυγες που έχουν εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης. Στόχοι του Συλλόγου είναι η διατήρηση, η ενίσχυση και ανάπτυξη της Εθνικής και ιστορικής μνήμης του ποντιακού λαού, η ανύψωση του μορφωτικού, πνευματικού και ηθικού επιπέδου της Ποντιακής Νεολαίας και η σύσφιξη των σχέσεων, η συνεργασία με σωματεία γειτονικών πόλεων και χωριών, καθώς και γειτονικών χωρών. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του συλλόγου γίνεται προσπάθεια για συγκέντρωση και προβολή του λαογραφικού υλικού των επιμέρους ποντιακών χωριών και οικισμών του νομού Ροδόπης καθώς και αναβίωση ποντιακών εθίμων. Επίσης, ο Σύλλογος ξεκίνησε την καταγραφή και αρχειοθέτηση ποντιακών παραδοσιακών τραγουδιών, θεατρικών έργων, χορών του Πόντου, μελωδιών, συνεντεύξεων ανθρώπων που γεννήθηκαν στα νότια και ανατολικά παράλια του Εύξεινου Πόντου και στον Καύκασο. Κάθε Καλοκαίρι, αναβιώνει το έθιμο τα «Παρχάρια» στον Ορεινό όγκο της Ροδόπης. Πρέπει να σημειωθεί ότι είναι η μοναδική Χριστιανική εκδήλωση που πραγματοποιείται στα ορεινά της Ροδόπης. Στόχος του συλλόγου είναι να χτιστούν στα Ορεινά της Ροδόπης Παρχαρόσπιτα, και να γίνει ο Τόπος εκείνος Μόνιμη Εστία Ποντιακού Πολιτισμού.

3. Αθλητικοί Σύλλογοι

Δημιουργήθηκαν με αφορμή μια αθλητική δραστηριότητα και διοργανώνουν ποικίλες εκδηλώσεις αθλητικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, π.χ., ΠΑΣ Πρωταθλητών Κομοτηνής. Στόχος του συλλόγου ΠΑΣ Πρωταθλητών Κομοτηνής είναι, μεταξύ άλλων, να κάνει θεσμό την

¹¹⁸² <http://trapezounta2002.blogspot.gr/>

εκδήλωση «Πανθρακική Ολυμπιάδα Αθλητισμού και Πολιτισμού»¹¹⁸³. Η εκδήλωση είναι μία γιορτή για τη λήξη του προπονητικού έτους και της προπονητικής περιόδου που γίνεται από τα παιδιά της πόλης για τα παιδιά της πόλης. Ονομάστηκε «Πανθρακική Ολυμπιάδα Αθλητισμού και Πολιτισμού» γιατί περιλαμβάνει και αθλητισμό και πολιτισμό και γίνεται με τη συνεργασία αθλητικών και πολιτιστικών συλλόγων της Κομοτηνής, υπό τη διοργάνωση του ΠΑΣ Πρωταθλητών Κομοτηνής. Στο πλαίσιο αυτής της εκδήλωσης έχει πραγματοποιηθεί συνεργασία με διάφορους πολιτιστικούς συλλόγους όπως π.χ., Ηπειρωτών Ροδόπης, Μορφωτικό Σύλλογο Κομοτηνή, Σύλλογος Εβριτών Ροδόπης, Σύλλογος Κρητών Ροδόπης, Σύλλογος Ποντίων Τραπεζούντα, κ.ά.

4. Μορφωτικοί Σύλλογοι

Σύλλογοι που επεκτείνονται σε όλους τους τομείς της πνευματικής, καλλιτεχνικής και γενικότερα πολιτιστικής κίνησης. Διατηρούν βιβλιοθήκες, φτιάχνουν μουσεία, εκδίδουν βιβλία π.χ. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ.¹¹⁸⁴ Ο Μ.Ο.Κ. θεωρείται ο σπουδαιότερος πολιτιστικός φορέας της περιοχής της Κομοτηνής και ολόκληρης της Θράκης, καθώς και ένας από τους σημαντικότερους της επαρχιακής Ελλάδας. Ιδρύθηκε το 1959 από μία ομάδα δραστήριων και ευαίσθητων πολιτών της Κομοτηνής και συνεχίζει να συσπειρώνει στις τάξεις του εκλεκτούς επιστήμονες και διανοούμενους με αγάπη για τον ελληνικό πολιτισμό. Έχει πραγματοποιήσει πλούσια, πολύπλευρη και αξιοπρόσεκτη δραστηριότητα που επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς της πνευματικής, καλλιτεχνικής και γενικά της πολιτιστικής ζωής. Για την καλύτερη οργάνωση της δραστηριοποίησής του, διατηρεί τα εξής αυτοτελή τμήματα: Λαογραφικό Μουσείο, Κέντρο Θρακικών Μελετών, Εργαστήρι Ζωγραφικής, Τμήμα Εκδηλώσεων, Εντευκτήριο και Σχολή Ελληνικών παραδοσιακών χορών.

5. Θρησκευτικοί Σύλλογοι

Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι σύλλογοι που έχουν δημιουργηθεί με βάση την κοινή (χριστιανική) θρησκευτική ταυτότητα των μελών τους. Σκοπός της ίδρυσής τους είναι η οικονομική και πολιτιστική υποστήριξη της Ενορίας. Έχουν έντονη φιλανθρωπική δράση και διοργανώνουν εκδηλώσεις θρησκευτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Πολύ συχνά τα μέλη αυτών των συλλόγων είναι γυναίκες π.χ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΓΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗ ΡΟΔΙΤΗ.

¹¹⁸³ «Μια γιορτή αθλητισμού και Πολιτισμού στην Κομοτηνή», [xronos.gr](https://www.xronos.gr/epikairotita/mia-giorti-athlitis-moy-kai-politismoy-stin-komotini) 16.06.2016, <https://www.xronos.gr/epikairotita/mia-giorti-athlitis-moy-kai-politismoy-stin-komotini>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019

¹¹⁸⁴ <https://www.facebook.com/groups/MorfotikosOmilosKomotinis/>

6. Μειονοτικοί Σύλλογοι

Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν όσοι σύλλογοι φέρουν στον τίτλο τους την μειονοτική τους ταυτότητα ή είναι ιδρυμένοι και απευθύνονται σε μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας. Οι σύλλογοι αυτής της κατηγορίας, πέρα από τον πολιτισμικό τους χαρακτήρα, έχουν ως σκοπό την προβολή και επίλυση προβλημάτων που απασχολούν τη μειονότητα, π.χ. Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης.¹¹⁸⁵ Ο σύλλογος ιδρύθηκε το 1982 με βασικό σκοπό του, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στην επίσημη ιστοσελίδα του συλλόγου, να αξιολογήσει την επιστημονική δυναμική και τις πνευματικές ευκαιρίες της μειονότητας, να συμβάλλει στη διατήρηση των εθίμων, των παραδόσεων και των εθίμων της μειονότητας, να συμβάλλει στην πολιτιστική, πνευματική και κοινωνική πρόοδο της, στην ανάπτυξη των προσωπικών, εκπαιδευτικών και πνευματικών σχέσεων των μελών μεταξύ τους και με άλλα μέλη της μειονότητας και να αναπτύξει και να υπερασπιστεί τα ιδανικά της φιλίας, των ανθρωπιστικών αξιών, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατίας και της ελευθερίας μεταξύ των λαών, ιδιαίτερα μεταξύ του τουρκικού και του ελληνικού λαού.

7. Σύλλογοι για τη στήριξη ατόμων με προβλήματα υγείας

Βασικός σκοπός των συλλόγων αυτής της κατηγορίας είναι η παροχή κάθε δυνατής υποστήριξης στα μέλη, ώστε να αναγνωριστούν ως ισότιμες μονάδες της κοινωνίας. Μέσα από τις πολιτιστικές δράσεις τους ενθαρρύνουν την δραστηριοποίηση των μελών τους στη κοινωνική ζωή της πόλης. Ιδιαίτερο μέλημα αυτών των συλλόγων αποτελεί η ενημέρωση αρχών και κοινού για τα άτομα με προβλήματα υγείας μέσα από διαλέξεις, έντυπα, δημοσιεύματα κ.α. π.χ. ο Σύλλογος Περπατών,¹¹⁸⁶ ο οποίος ιδρύθηκε το 2002 με βασικό σκοπό του την διεκδίκηση των δικαιωμάτων των αναπήρων ατόμων και την βελτίωση αυτών, πρώτα στην Κομοτηνή, έπειτα στην Θράκη και τέλος στην υπόλοιπη Ελλάδα. Διεκδίκησε την βελτίωση της ζωής των ατόμων με αναπηρία και την βελτίωση των αστικών υποδομών. Συνέπλευσε με τον Σύλλογο τυφλών Ροδόπης «Ενόραση» και μαζί με τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης κατάφερε να κάνει την Κομοτηνή πρότυπο προσβασιμότητας. Από σχολικές και πανεπιστημιακές μονάδες, έως δρόμους, πλατείες, παραλίες και νυχτερινά κέντρα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ιστοσελίδα του συλλόγου «*Η πόλη είναι πλέον τόσο φιλική για έναν/μια χρήστη/ρια αμαξιδίου που ανάπηρα άτομα από την υπόλοιπη Ελλάδα μετακομίζουν στην Κομοτηνή*».

¹¹⁸⁵ https://www.btaytd.org/web/el/_trashed-8/

¹¹⁸⁶ <https://perpato.gr/>

8. Σύλλογοι Πόλης

Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται όλοι οι σύλλογοι που έχουν δημιουργηθεί από κατοίκους της Κομοτηνής στη βάση ενός κοινού γεωγραφικού χώρου πχ μιας γειτονιάς ή χωριού με σκοπό την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι και την ανάδειξη της περιοχής. Π.χ. Κίνηση Πολιτών Συνοικισμού Ηφαίστου «Η Ειρήνη».¹¹⁸⁷ Ο σύλλογος Κίνηση Πολιτών Συνοικισμού Ηφαίστου «Η Ειρήνη», μέσα από τις δράσεις του φιλοδοξεί να συσπειρώσει τον κόσμο του οικισμού Ηφαίστου και να αναδείξει προβλήματα και αιτήματα των κατοίκων του οικισμού που σχετίζονται με την ανεργία, με παιδιά που βρίσκονται εκτός σχολικών μονάδων και τη μετανάστευση στο εξωτερικό, καθώς και με διαχρονικά προβλήματα του Ηφαίστου, όπως η απουσία υποδομών αλλά και σπίτια που στερούνται τίτλων ιδιοκτησίας. Ο σύλλογος έβαλε στόχο σαν πρώτη ενέργεια να αξιοποιήσει το παλιό δημοτικό ιατρείο, μετατρέποντάς το σε δημοτική βιβλιοθήκη. Για τη διαρροή των μαθητών από τα σχολεία η οποία προβληματίζει ιδιαίτερα τους ανθρώπους του συλλόγου, ο σύλλογος ζητά τη συνδρομή εθελοντών φοιτητών και καθηγητών ώστε να διενεργούνται μαθήματα.

9. Πολιτιστικοί Σύλλογοι Επιστημόνων – Καλλιτεχνών

Οι σύλλογοι αυτοί διαφοροποιούνται από τους άλλους συλλόγους γιατί προτάσσουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους το πνευματικό επίπεδο των μελών τους. Πέρα των συνηθισμένων πολιτιστικών δραστηριοτήτων, στις δράσεις τους συμπεριλαμβάνουν τη συμμετοχή και διοργάνωση συνεδρίων, ημερίδων και διαλέξεων όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό σε συνεργασία με διεθνείς φορείς και μορφωτικά ιδρύματα. Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν πλούσια εκδοτική δραστηριότητα και κύριο σκοπό την πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη μέσα από την αξιοποίηση των πνευματικών δυνατοτήτων των μελών τους. Π.χ. ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ, ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, κ.ά.

10. Γυναικείοι Σύλλογοι

Μια πρώτη παρατήρηση δείχνει πως οι γυναικείοι σύλλογοι συνενώνουν συχνά πολλές από τις παραπάνω κατηγορίες σε ένα σύλλογο και προσθέτουν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που τους διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους, αυτό της γυναικείας τους διάστασης (βλ. π.χ. Πολιτιστικό Σύλλογο Γυναικών Ν. Ροδόπης «Γυναίκα και Δημιουργία»). Ενώ λοιπόν εμφανίζουν συχνά κοινούς σκοπούς και δράσεις με άλλους συλλόγους, διαφοροποιούνται από αυτούς γιατί

¹¹⁸⁷ Συμεωνίδου Δήμητρα, «80 χρόνια από την μετεγκατάσταση του Ηφαίστου, τι άλλαξε;», xronos.gr 26.05.2017, <https://www.xronos.gr/reportaz/80-hronia-apo-tin-metegkatastasi-toy-ifaistoy-ti-allaxe>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019

τα μέλη τους είναι μόνο γυναίκες. Έχουν ιδρυθεί από γυναίκες, απευθύνονται σε γυναίκες και κάτω από την ταυτότητα του φύλου δημιουργούν μια εθελοντική συσσωμάτωση με ποικίλους σκοπούς και δράσεις. Σύλλογοι σαν και αυτούς έχουν δραστηριότητες που δεν περιορίζονται μόνο σε πολιτιστικό περιεχόμενο. Αναφέρω για παράδειγμα τον Πολιτιστικό Σύλλογο Γυναϊκών Ν. Ροδόπης «Γυναίκα και Δημιουργία». Ο Σύλλογος «Γυναίκα και Δημιουργία» ιδρύθηκε στις 9 Ιανουαρίου 1996, απαρτιζόμενος αποκλειστικά από γυναίκες και στη διάρκεια των δεκαετιών που ακολούθησαν, όχι μόνο κρατήθηκε στο προσκήνιο του τοπικού πολιτιστικού και κοινωνικού γίνεσθαι, αλλά κατάφερε να καθιερωθεί ως συνώνυμο της γυναικείας δημιουργικότητας.¹¹⁸⁸ *Γεννήθηκε από μια παρέα νεαρών γυναικών, οι οποίες είχαν σμίξει σε μια θεατρική ομάδα του δήμου Κομοτηνής. Η συνεργασία τους εκείνη λειτούργησε σαν «σπίρτο», που άναψε τη «φλόγα» της διάθεσής του για δημιουργία και προσφορά, ενώ είχε ως απότοκο τη δημιουργία ενός συλλόγου, που έμελλε να αγκαλιάσει και να αγκαλιαστεί από την τοπική κοινωνία. Όλα ξεκίνησαν από μια παράσταση της Λυσιστράτης.*¹¹⁸⁹ Οι γυναίκες μιας θεατρικής ομάδας απόλαυσαν την συνεργασία και προχώρησαν σε επόμενη. Έτσι ανεβαίνει από την ίδια ομάδα και η δεύτερη παράσταση «Ρήγματα της σιωπής» σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Νέα Υόρκη. Μετά την επιτυχία εκείνης της προσπάθειας αποφασίστηκε η ίδρυση του συλλόγου «Γυναίκα και δημιουργία» που χαρακτηρίζεται από την ισχυρή του παρουσία στα κοινωνικά και πολιτιστικά δρώμενα της πόλης. Πλέον ο σύλλογος προχωράει πέραν από τις πολιτιστικές δράσεις, σε «υιοθεσίες» άπορων μαθητών αναλαμβάνοντας να στηρίζει οικονομικά τις σπουδές δύο άπορων μαθητών από την περιοχή.

¹¹⁸⁸ «ΓΙΟΡΤΑΣΕ ΤΑ 20Α ΓΕΝΕΘΛΙΑ Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ», Παρατηρητής της Θράκης, 26.01.2016, <https://www.paratiritis-news.gr/news/giortase-ta-20a-genethlia-o-sylogos-gynaika-kai-dimiourgia>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019

¹¹⁸⁹ «Είκοσι χρόνια «Γυναίκα και Δημιουργία», 16.01.2016, <https://www.xronos.gr/epikairota/eikosi-hronia-gynaika-kai-dimioyrgia>, ημερομηνία ανάκτησης 10.07.2019